

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE

POSEBNO IZDANJE

Urednik
Branimir Donat

Privedivač
Mladen Švab

Franjo Buntak

POVIJEST ZAGREBA

Izdavanje knjige potpomogli su:

Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

komercijalna banka
zagreb, dd

Zagrebačka banka dd

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
Zagreb 1996.

će biljnim i životinjskim svijetom novoga doba. Taj će svijet živjeti ovdje još vrlo, vrlo dugo svojim nespuputanim, slobodnim, prirodnim životom. Čovjek neće u taj život na užem području Zagreba još dugo dinnuti. Tišinu grube elementarne prirode oživljavat će još danima, godinama, stotinama godina samo oluje i vjetrovi, zrake sunca i šuštanje lišća, prolomni oblaka i kiša, šum Save i žuborenje potoka, glasovi divljih životinja zujanje kukaca i cvrkut ptica. Ljudska noga neće još dugo stupiti na ovo tlo. Čovjek će se na njemu pojaviti relativno vrlo kasno, negdje u drugoj polovici aluvijalne epohe. Njegovom će pojavom započeti nova era u životu ovoga kraja. Tada će se početi stvarati nova slika zagrebačkoga krajolika, onakva kakva je danas. No do toga proći će još mnogo vremena.

OD POJAVE ČOVJEKA

Čovjek se u nas, kao i uopće u svijetu, javlja prvi put u kasnijoj fazi dliuvijalne ere, tj. u najstarijem razdoblju prethistorije, paleolitu, starijem kamennom dobu. Iz toga je vremena i čuveni krapinski čovjek koji je u krapinskoj spilji živio prije otprilike 60 000 godina.¹¹

I na širem području Zagreba, na Medvednici, iznad Stenjeva u pećini Veternici (dugoj više od dva kilometra) našli su se iz paleolitskog razdoblja, iako dosta mlade, najstariji tragovi ljudskoga života.¹² Lubanje čovjeka, neki njegovi proizvodi (razni kremeni artefakti, šiljci, strugala itd.) i drugi predmeti koji govore o njegovu zanimanju, prehrani, životu uopće. Kao i drugdje u to doba, i prvi čovjek u tom kraju bavio se lovom i živo od lova, ubijao razne životinje te ih pekao na ognjištima kojih se u pećini našlo u velikom broju. U pepelu se našlo mnogo nagorjelih i pougljenjenih životinjskih kostiju. Tu je nađen i veći broj lubanja spiljskog medvjeda koji se, čini se, također sklanjao u tu pećinu ili je u nju dospio kao lovački trofej.

U slijedećoj vremenskoj epohi, neolitu, tj. mladem kamennom dobu, bili su naši krajevi dosta gusto naseljeni, pa se i na užem području Zagreba pojavljuju tragovi čovjeka, iako, kako se prema svemu čini, u to doba tamo nije živjelo mnogo ljudi, niti je bilo većeg naselja. Oskudni nalazi mogli su nas tek upozoriti da se čovjek tu zadržavao, ali u kakvim razmjerima, kako dugo, prolazno ili stalno, to nam nisu mogli reći. Pronađene su tek četiri polirane kamene sjekire. Izradene od raznih vrsta kamena u raznim dijelovima gradskoga područja: jedna na Opatovini u središnju grada, druga u Jarunu, treća u Rudašuu i četvrta u potoku Medveščaku. Sve su nađene prilikom raznih radova slučajno, a ne kao rezultat organiziranih iskopavanja.¹³ Usprkos

11. Praistorija jugoslavenskih zemalja, Paleolitsko i mezolitsko doba, I. Sarajevo 1979, p. 85-90. - J. Radović, Gorjanović-Kramberger i Krapinski pračovjek, Zagreb 1988 (s iscrpnim popisom elevanarne literature). - J. Radović, F. H. Smith, E. Trinkaus, M. H. Wolpoff, The Krapina Hominids. An Illustrated Catalog of Skeletal Collection, Zagreb 1988. - J. Radović - Z. Skoberne, Zagreb, p. 58-62. (n.b.)

12. M. Malez, Kvararna fauna pećine Veternice u Medvednici, Paleontologija Jugoslavica 1963, 5, p. 1-200. (n.b.)

13. Organizirano iskopavanje u Zagrebu na Gorijem gradu provodi se u zgradi Muzeja grada Zagreba i oko nje prigodnim restauriranjima, obnovi i proširenja MGZ od 1989. Pronađeni su ostaci od prapovijesti do 13-14. st. poslije Krista. Iскопavanja nisu završena. V. za prapovijest M. Majnarić-Pandžić, Otkriće prethistorijskog naselja na Gorijem gradu u Zagrebu, Vjести muzealaca i konzervatora Hrvatske 1989, 3-4, p. 16. - Iden, Prapovijesna naselja na Gradecu, Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb 1994, p. 1-12. - Džim preuranjenom pretpostavki da se utvrda

tome one su važne, jer su najstariji arheološki nalazi s užega terena Zagreba. Čovjek ih je izradio oko 1500 godina pr.Kr. U odnosu prema starijem kamenom dobu to je bilo vrijeme već savršenije tehnike, kad je čovjek svojim uporabnim predmetima od kamena umio dati već ljepše, dotjeranije, finije oblike, za razliku od grube obrade kamena u starije kameno doba. Takve sjekire koristile su se i za obradivanje zemlje, jer u mlađe kameno doba ljudi nisu više samo nomadski lovci i ribari, već su i obradivali zemlju, bavili se uzgojem stoke i poljodjelstvom. Poznavali su već i govedo, ovcu, kozu i svinju, a od biljaka pšenicu, ječam i proso. Čovjek u to doba počima živjeti stalnim sjediškim životom, u stalnim naseljima u sojenicama, s urednijim gospodarstvom, obradenim poljima i pripitomljenim životinjama. U gospodarstvu rabio je, nedvojbeno, i razne druge predmete vješto izradene od kosti, roga, zemlje ili kamena tipične za neolitsko vrijeme, ali takvih se na području Zagreba nije našlo.

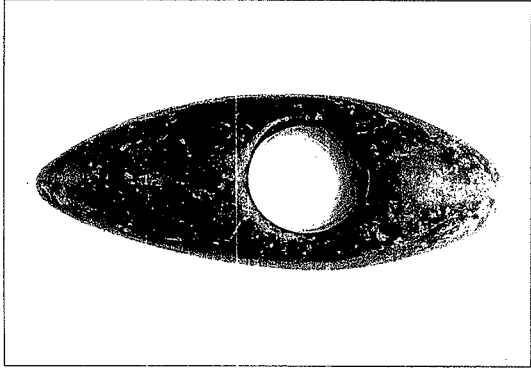
Čovjek je zacijelo tu živio i u kasnijim prethistorijskim razdobljima, kako to dokazuju njegovi tragovi ponajprije iz bakrenog, odnosno bronzanog doba, iako više na širem, nego na užem području grada. Na užem području u samom središtu u Dežmanovoj ulici kod kopanja temelja za novu zgradu nađeni su kao ostava u dubini od oko četiri metra predmeti koji potječu iz kraja faze bronzanoga doba.¹⁴ Nažalost, ni ti nalazi nisu bili rezultat organizirana iskapanja, pa je dio predmeta propao. Spašen je samo jedan vršak koplja, četiri fragmenta srpova, jedna ukrasna igla i dva komada neobrađene bronce. Koplje, srpovi i ukrasna igla svojim oblicima tipični su za bronzano doba i velika je šteta da su ostali predmeti nestali. To više što se na užem području Zagreba nije našao više nijedan predmet iz toga vremena.¹⁵ Svi ostali nalazi potječu iz bliže i dalje okolice ili periferije grada: Vrapča, Velike Gorice, Horvata i Zagrebačke gore. Riječ je o grobištima otkopanim u Vrapču, pod Medvednicom, u Horvatima i Velikoj Gorici te o ostavi nađenoj na padini brežuljka u blizini Medvedgrada.¹⁶ U grobovima su se našle žare s pepelom spaljenih pokojnika, a u nekima i s prilozima koji su se davali pokojnicima kao popudbina za drugi svijet. U urnama u Vrapču, gdje je otkopano pet žarnih grobova, osim pepela nađena je lijepa keramička posuda, pinceta i igla s okruglom glavičicom. A u žarama u Velikoj Gorici fibule, britve, igle, sjekire, noževi, ukrašen mač i dr. No u Horvatima, osim pepela, nije se u žarama našlo ništa. A u ostavi kod Medvedgrada nađene su bronzane narukvice, privjesci i karičice. Svi ti predmeti, kao i oni iskopani u Dežmanovoj ulici

na mjestu današnjeg Popova tornja, točnije između bivšeg samostana klatisa na sjevernoj strani br. 2c Opatičke ulice te u dvorištu prema br. 22 iste ulice, tj. njezina divna grada, može datirati u drugu polovicu 12. st. bez sigurnijih dokaza. Valja ipak pričekati završnu objavu ili pak Vorbericht voditeljice iskapanja prof. Marije Šmalcelj. Takvo rano datiranje zastupa N. Budak, "Budući da smo Hujeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagrađiti slobodni grad...", Zlatna bula 1242-1992, Zagreb 1992, p. 25, 30 i n. 65. Upriličite za Budakove tvrdnje su usmeni podaci p. of. M. Šmalcelj i dr. Aleksandra Durmana. No ipak Budak pridržava rezervu, nadajući se da će u njegovu tezu potvrditi "njihovi konačni rezultati, kada ih budu iznijeli" (ibidem, p. 30 i n. 65). - I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, p. 288.

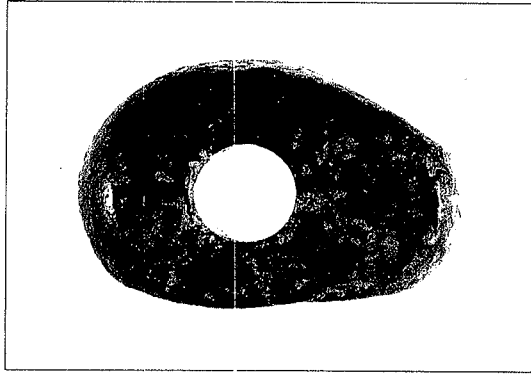
14. J. Klemenc, Prethistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba, NS 35, p. 1-14.

15. N. Majharčić-Pandžić, Prapovijesna naselja na Gradecu, Zagrebački Gradec 1242-1850, Zagreb 1994, p. 1-12; vidi također Zagreb prije Zagreba, Zagreb 1994. (Katalog izložbe Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine), MGZ, prosinac-veljača, 1994-1995, p. 26, gdje D. Balenović-Letunić spominje nedavno otkriveno kašnobronzanosobno naselje na Gornjem gradu, tj. u dvorištu oko Muzeja grada Zagreba. (n.b.)

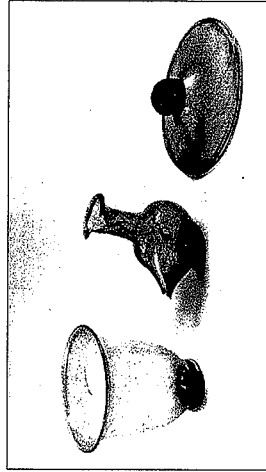
16. J. Radović - Ž. Škoberne, Zagreb, p. 108. (n.b.)

Sjekira s rupom za nasad, 4. tisućljeće pr. Kr., Zagreb — Maksimir (MGZ)

Čekić s rupom za nasad, 4. tisućljeće pr. Kr., Zagreb — potok Medveščak (MGZ)

Nalazi rimskog stakla s nekropole u Stenjevcu, 1.-2. stoljeće (AMZ)

i oni iz spomenutih grobova, pripadaju kulturi bronzanoga doba, tj. kulturi polja sa žarama, a datiraju oko 1200. do 1100. (Dežmanova ulica, Medvedgrad, Vrapče, Horvati), odnosno oko 1000. do 850. god. pr. Kr. (Velika Gorica).¹⁷ Nosioci te kulture bili su nepoznati Indoeuropaljani. I oni su imali stalna naselja, a bavili su se poljodjelstvom, uzgojem stoke, ribarenjem, trgovinom i proizvodnjom raznih metalnih predmeta. Svoje pokojnike su spajivali, njihov pepeo smještali u urne i tako zakapali.

U željezno doba, koje je slijedilo nakon bronzanog, a datira se u našim krajevima od 8. st. pr. Kr. do dolaska Rimljana, na području Zagreba ne nalazimo tragove

17. Ibid., p. 110-112. (n.b.)

čovjeka.^{17a} To je bilo vrijeme kad se uz bronzcu počelo rabiti i željezo i kad su cijeli Balkanski poluotok napućivala brojna ilirska i keltska plemena (8.-4. st.pr. Kr. Iliri, a od 4. do prije 1. st. n. e. Kelti). Ta su plemena bila nosioci visoko razvijene kulture, koje se rafiniranost ogleda napose u izradi ukrasnih predmeta od bronce, željeza, zlata, srebra, jantara i stakla. Takvi predmeti našli su se u raznim našim krajevima. Neke nalazišta, primjerice Glasinac u Bosni, pripadaju štoviše najbogatijima i najvažnijima u Europi. No, na području Zagreba takvih se predmeta nije našlo. Čini se da tu ni u to doba nije živjelo mnogo ljudi, niti je postojalo neko znatnije naselje, nego, kao i u prijašnjim razdobljima, samo privremena obitavališta ljudi koji su tim područjem samo prolazili cestom za koju se pretpostavlja da je tim krajem prolazila još u prethistorijsko vrijeme.

RIMLJANI U ZAGREBU

Život i kulturu željeznog doba zamijenili su život i kultura rimskoga vremena. Već u 3. st. pr. Kr. Rimljani su upadali na naš teritorij i ratovali s ilirsko-keltskim plemenima. Do kraja posljednjega stoljeća nakon mnogih bitaka postupno su osvojili čitav naš teritorij sve do Drave. Zauzela zemlja bila je podijeljena na provincije. Područje Zagreba¹⁸ došlo je u sastav provincije Gornje Panonije ili Panonije Savije, kojoj je glavni grad bio Sisak, rimska Siscia, već od 1. st. n. e. rimska kolonija sa znamenitom kovnicom novca, sjedištem rimskoga garnizona itd.¹⁹ Na području Zagreba tada nije bilo većega naselja. No u njegovoj blizini nalazile su se dvije oveće rimske naseobine. Jedna svega nekoliko kilometara zapadno, a druga dvadesetak kilometara jugoistočno od današnjega grada. Prva na mjestu današnjeg Donjeg Stenjevca,²⁰ a druga na mjestu sela Ščitarjeva.²¹ Kako se u rimsko vrijeme zvao Stenjevec i kakvo je imao upravo značenje, ne zna se. Ščitarjevo se zvalo Andautonija. Na području jednog i drugog mjesta nadeni su prilikom iskapanja znatni tragovi života iz rimskoga vremena. U Stenjevcu je otkopano veliko groblje (oko 130 grobova) sa zemljanim i staklenim posudama, raznim ukrasnim i uporabnim predmetima, novcem itd. A u Andautoniji, uz ostalo, temeljni rimskih zgrada, oruđe, posude, nakit, freske s biljnim ornamentima, natpisi u kamenu, žrtvenik bogu Save, gradski utvrdni zid i drugo. Andautonija je bila rimski municipij, tj. grad sa samostalnom upravom pod kojom je zacijelo bilo i područje Zagreba. Ovdje se, naimе, vjerojatno razvio manje rubno naselje uz cestu²² koja je spajala dvije spomenute veće rimske naseobine na zapadnoj i jugoistočnoj strani. Cesta je prolazila samim središtem današnjega grada, a polazila je iz Pruja i išla preko Stenjevca prema Andautoniji i Sisciji. Na području Zagreba

18. Z. Gregl, Rimljani, p. 8-9. (n.b.)

19. J. Šašel, Siscia, u: Pauly - Wissowa, Real-Enzyklopedie der Altertumswissenschaft, Suppl. bd. 14, München 1974, col. 702-741. (n.b.)

20. V. Hoffmiller, Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, NS 1903-1904, p. 166-178. - Z. Gregl, La nécropole romaine à Zagreb-Stenjevec, Inventaria arheologica, Fasc. 26, Zagreb 1981, Y 249 Y 258. (n.b.) - Idem, Zagreb - Stenjevec, Zagreb 1989 (Katalog izložbe).

21. Z. Gregl, Rimljani, p. 15-19. (n.b.) - D. Nemeth-Ehrlich - P. Vojvoda, Andautonija - rimsko urbano središte, Zagreb prije Zagreba, Zagreb 1994, p. 39-45. i katalogske jedinice 130-178 te 193-317.

22. Z. Gregl, Pokušaji rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba, ISNZ VI, 1984. - Idem, Rimljani, p. 38-42. (n.b.)

imala je otprilike ovaj smjer: dolazeći iz Donjeg Stenjeva i Vrapča prolazila je kraj Ulice Sv. Duha i išla usporedno s Ilicom na sjevernoj strani do Trga bana Jelačića, odakle je skretala na Zrinjevac i išla dalje prema staroj klaonici, sjeverno od željezničke pruge, Banjavčevom ulicom do Borongaja, Resničke Trnave i Šćitarjeva. Od te velike, glavne, ceste odvajali su se manji sporedni putovi prema sjeveru i jugu. Prema sjeveru vodio je put u rimski kamenolom kod Vrapča i uz Ulicu Sv. Duha. Od Trga bana Jelačića vodio je odvojak uz Gornji grad i dalje zapadnom stranom potoka Medveščaka do Gračana. Glavna cesta išla je dalje prema jugoistoku, kraj današnjih Kruga, preko Save do Šćitarjeva te odande preko Velike Gorice i Kurilovca prema Sisku. Ona je postojala zacijelo i prije dolaska Rimljana koji su je, čini se, samo obnovili. A ostala je u uporabi i nakon njih u srednjem vijeku, kad se spominje kao Via magna, Via antiqua i sl. Na području Zagreba nisu se, doduše, otkrili tragovi nekih starih cesta, ali se po raznim indicijama i navodima u srednjovjekovnim ispravama sa sigurnošću može zaključiti da je u opisanom smjeru prolazila važna cesta u predrimsko i rimsko vrijeme i u srednjem vijeku, kad se napose spominje u 13. i 14. stoljeću.

Vladavina Rimljana, koja je trajala gotovo pet stoljeća, ostavila je svuda brojne tragove antičke civilizacije i kulture.²³ Tako i na području Zagreba, iako taj grad u to doba nije bio nikakvo istaknuto, važnije mjesto. Od svih kultura do kraja prvoga stoljeća u cijelom kraju uz Savu, sve do Siska, najbolje je zastupljena rimska. Na raznim dijelovima i brojnim mjestima u gradu i na periferiji nađeni su mnogi predmeti koji su se izrađivali i bili u uporabi u rimsko doba. Prigodom kopanja temelja za zgrade, trasiranja ulica, provođenja kanalizacije, kopanja bunara, poljodjelstva i sl. ugledale su ponovo svjetlo dana rimske posude, skulpture, ukrasni predmeti, staklo, vodovodne cijevi, novac i razni drugi predmeti. Osobito se našlo mnogo novca iz carskih vremena, i to najviše iz 4. stoljeća. Nalaza je bilo i na periferiji i u samom središtu grada. U Ulici Sv. Duha nađen je novac cara Hadrijana, Trajana i Pija, a u Mletačkoj, Kuševićevoj i Matoševoj ulici u Gornjem gradu novac cara Domicijana. U Tkalčićevoj ulici prigodom regulacije potoka Medveščaka iskopane su bronce Germanika, Tita, Vespazijana, Proba i Krispa.²⁴ Na Trgu bana Jelačića pri kopanju temelja za kuću br. 12 pronađena je u dubini od nekoliko metara bronca cara Dioklecijana, a prigodom gradnje palače Sudbenoga stola na Zrinjevcu velika bronca cara Hadrijana. Osim novca našlo se na području Zagreba i drugih rimskih predmeta.²⁵ Tako su na primjer radnici prilikom kopanja odvodnoga kanala što vodi od nekadašnje topničke vojarne prema Savi našli na dubini od dva metra vodovodne cijevi od pečene zemlje. Vrlo je vjerojatno da su to bili ostaci rimskoga vodovoda koji je vodio prema neknoj vili južno od današnje Ilice. Pri kopanju glavnoga kanala u Novoj vesi nađena je željezna sjekira s dugačkom oštricom, koja potpuno odgovara tipu rimskih sjekira. U Gornjem gradu prigodom kopanja temelja za

23. Z. Gregl, Rimljani. (n.b.) - Najnoviji nalaz nađen je u Odti. A. Rendić-Miočević, Rimska nadgrobna stela iz Odtre nadmak Zagreba, Obavijesti 1993, 2, p. 28-31.

24. J. Brunšmid, Stari novci iz potoka Medveščaka, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, NS 1899-1900, p. 217-218. - Z. Dukut, Nalazi rimskog novca, Zagreb 1994, p. 37. i kataloške jedinice 179-192, 318-350. (n.b.) - Idem, Nalazi antičkog novca na području Zagreba (prigodom 900. obljetnice Zagreba), Numizmatičke vijesti, 1994, p. 27-34.

25. I. Degmedžić, Sadržaj antičkih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici, ISNZ I, p. 91-117.

sabornicu nađena je i jedna rimska svjetiljka uljanica. Pri kopanju temelja za kuću br. 3 u Banjavčevoj ulici našli su radnici na dubini od dva i pol do tri metra lijevo patinirani brončani kipci boga Jupitera koji u desnoj ruci drži munju, a u lijevoj žezlo. Kipci se nalazilo vjerojatno kao ukras na nekim kolima s kojih je pao u jarak uz cestu koja je u ono vrijeme ovuda prolazila. U Trnavi se našlo lijepo malo poprsje od bronce što prikazuje mladoga Rimljanina. Na uglu Varaždinske ceste (danas Vukovarske) i Savske ceste otkopano je prigodom građevinskih radova više rimskih posuda, a među njima i jedna vrlo dobro sačuvana amfora. Na zagrebačkom terenu našlo se i tragova rimskih bunara. Još 1896. godine iskopali su radnici pri gradnji strojarne za gradski vodovod u dubini od pet i pol metara drvenu bačvu koja je pripadala rimskom bunaru. Rimljani su često stavljali na dno bunara bačvu, da se zdenac ne bi zatrpao i da voda ostane čista. U iskopanoj bačvi našao se jedan rimski vrč i brončani kotao. I na Gornjemu gradu otkriven je rimski bunar na čijem je dnu također bila bačva. U Matoševoj ulici 9 prilikom pregrađivanja zgrade današnjega Hrvatskog povijesnog muzeja (prije palača obitelji Orišić-Rauch) našli su radnici tri metra ispod temelja na drvenu bačvu u kojoj se uz ostalo nalazilo i nekoliko rimskih posuda. Taj bunar bio je sigurno vrlo dugo u uporabi, jer tipovi nađenih posuda sežu od kasnorimskoga vremena do kraja gotike, otprilike od 4. do 14. stoljeća. Među njima ima i posuda tipičnih slavenskih oblika s ukrasima što su se održali sve do današnjih dana. Imamo i jedan zanimljiv i vrijedan nalaz iz Petrinjske ulice. Tu su radnici u dvorištu kuće br. 3 prilikom kopanja bunara našli na lijepu skulpturu od bijeloga mramora koja prikazuje glavu Rimljanina. To je vrlo lijepa plastika s izražajnim crtama lica čovjeka starije dobi. Vjerojatno je bila isklesana u rimskoj Sisciji, koja je u ono doba nedvojbeno bila i umjetničko središte toga područja. Na zagrebačkom terenu našlo se i rimskih grobova s raznim prilozima. Prigodom gradnje žakanjske pruge 1869. godine otkopali su radnici u polju ispod nekadašnje klaonice više rimskih grobova s raznim predmetima što su ih Rimljani davali svojim pokojnicima kao popudbinu za drugi svijet. Tu je bilo ulomaka rimskih čaša od zelena stakla, fragmenata fibula, ogrlica, posuda i drugog. Rimskih se grobova našlo i na drugom mjestima. Tako u Žitnjaku i Gornjem Borongaju, gdje se pronađeni i ostaci zgrada koje bi mogle datirati iz rimskih vremena. Jedan od najzanimljivijih i najvažnijih nalaza iz antike zagrebačkoga kraja potječe iz novijeg vremena. Kad su se kopali temelji za gradnju industrijske škole u Držičevoj ulici, nešto južnije od Vukovarske avenije, otkriveni su 1958. i 1959. godine ostaci antičkoga groblja iz vremena Rimskoga Carstva.²⁶ Otkopano je nekoliko grobova i temelji dviju monumentalnijih grobnih građevina, mauzoleja. Grobovi potječu iz 1. st. i prve polovice 2. st, odnosno iz 3. i 4. st., a mauzoleji iz 1. i prve polovice 2. stoljeća.²⁷ Četiri groba datiraju iz vremena kad je postojao običaj spaljivanja, a dva kad su se pokojnici pokapali. U prvima su nađene urne s paljevinama, a u drugima kosturi. Osim urna u grobovima su se našli i razni prilozima što su pokojnicima dani u grob da im služe na

26. M. Gorenc, Ostaci antičkog groblja u Držičevoj ulici i počeci urbanizacije užeg područja grada Zagreba, ISNZ II, p. 9-28.

27. B. Vikić-Belandić, Obilježje i kronologija novootkrivene antične nekropole u Držičevoj ulici u Zagrebu, ISNZ II, p. 29-46.

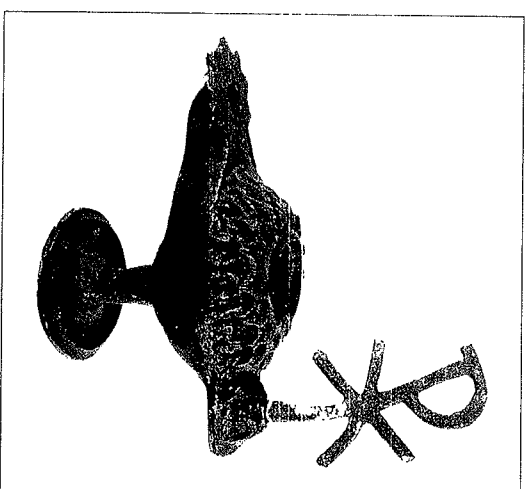

Glava bradatog muskarca, druga polovica 3. st., Zagreb — Petunjska 3 (AMZ)

drugom svijetu: zlatne, lonci, vaze, fibule, svjetiljka i novac. Jedan mauzolej bio je ukrašen zidnim slikama s biljnim i životinjskim motivima, dok su se u drugom našli dijelovi kamene nadgrobne ploče ukrašene biljnim motivima iz 3. st. iz koje se može zaključiti da je postojala trgovačka veza između naselja na zagrebačkom području i neke klesarske radionice koja se nalazila negdje u Štajerskoj, a svoje proizvode prodavala u Panoniji. Po načinu gradnje i prilozima grobovi su skromni u usporedbi s ostacima drvenu mauzoleja. Ali su vrlo zanimljivi, jer oblicima i jednostavnim ukrasom keramike koja je u njima pronadena, kao i načinom pokapanja, ođaju domaće podrijetlo i jaku ilirsko-keltsku tradiciju. Stoga je vrlo vjerojatno da su pripadali naselju koje je živjelo već u prehistorijsko vrijeme i nastavilo život poslije u doba antike. A možda i dalje kroz srednji vijek, sve do dolaska Slavena, iako se u sljedeća tri, od 5. do 7. st. osim jedne iznimke ne pokazuju nikakvi tragovi ljudskoga života.

Iz kasne rimske epohe našao se na zagrebačkom tlu i jedan predmet koji nosi ranokršćansko obilježje.²⁸ To je svjetiljka uljanica u obliku stiliziranoga janjeta, tipičnoga simbola za ranokršćansku umjetnost koji označuje lik Isusa. Na glavi janjeta Isusov je monogram, simbol kršćanstva: križ sastavljen od dva grčka slova Isusova imena XP (Hristos). Svjetiljka je jedinstven nalaz te vrste na području Zagreba. Sličski obilježuje prijelaz od klasičnih realističnih k novim stiliziranim oblicima. Nadenjena je u proljeće 1947. godine u vrtu na Mirogojskoj cesti (br. 12) na dubini od pola metra. Kršćani su takve svjetiljke koristili pri cirkvenim obredima, te

28. B. Vikić-Belantić, Starokršćanska lampica iz Zagreba, Peristilj, 1954, I, p. 131-134.

Brončana ranokršćanska svjetiljka, druga polovica 4. st., Zagreb, Mirogojska cesta (AMZ)

ih također stavljali pokojnicima u grobove, pa možda i ova naša s Mirogojske ceste potječe iz nekoga groblja kojega su se tragovi našli navodno prije stotinu godina na istom mjestu. Ako je takvo groblje doista postojalo, onda bismo mogli pretpostaviti da se u blizini nalazilo i neko naselje na prijelazu iz antike u srednji vijek.

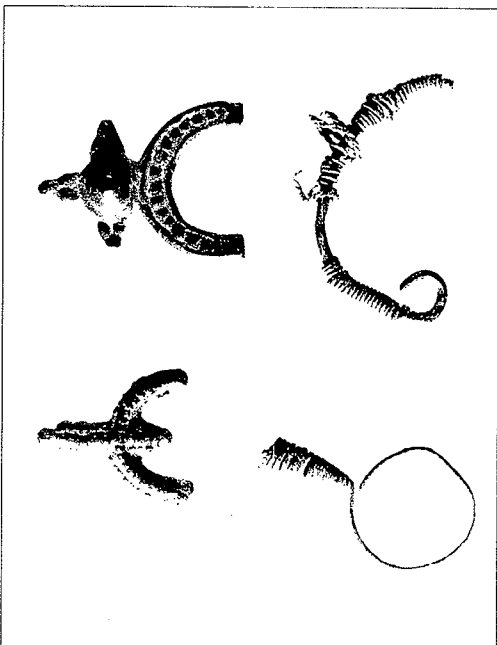
Sa šireg područja Zagreba ili, bolje reći, iz njegove okolice potječe jedan od najvažnijih rimskih nalaza u ovom kraju, mramorni kip Ikara, iako prilično oštećen, iz prve polovice 3. stoljeća.²⁹ Iskopan je 1892. godine u Vugrovcu, mjestu sjevero-istočno od Zagreba, kuda je također prolazila rimska cesta. Neki misle da je kip Ikara dio spomenika što ga je rimski graditelj te ceste podigao svom sinu koji mu je pomagao u gradnji, ali je pri tom poslu poginuo kao Ikar, Dedalov sin, koji je također pomagao ocu.

29. I. Degnedžić, Sadržaj antiknih kamenih spomenika nadenih u Zagrebu i okolici, ISNZ I, p. 92-95.

SEOBA NARODA — SREDNJI VIJEK

Poslije propasti Zapadnorimskoga Carstva i prestanka rimske vlasti u našim krajevima krajem 5. st. (476. god.) teritorij sjeverne Hrvatske nije u političkom životu više od tri stoljeća igrao gotovo nikakve uloge. To je bilo burno doba seobe naroda, kada su u naše sjeverne krajeve provaljivali, njima prolazili i vladali razni tuđinski narodi. Još u vrijeme rimske vlasti krajem 4. i početkom 5. st. upadali su u Savsku Panoniju Zapadni Goti i prije odlaska u Italiju pustošili naše krajeve. Potkraj 5. st. Goti prolaze tuda Istočni Goti, zatim Bizantinci (od početka 6. st.), Langobardi (u prvoj polovici 6. st.), a kad su ovi 568. godine otišli u Italiju, Avari sa Slavenima (od druge polovice 6. do kraja 8. st.), pa Franci (od kraja 8. do kraja 9, odnosno početka 10. st.) i Bugari (od početka 9. st.). O životu i zbivanjima na tom terenu za sve vrijeme ne zna se gotovo ništa. Da je on u ta burna vremena bio naseljen, ne može se pouzdano tvrditi, jer o tome nemamo ni pisanih ni arheoloških svjedočanstava. Poslije ranokršćanske svjetiljke prošla su puna tri stoljeća, koja nam s užega područja Zagreba, osim jednoga brončanoga novčića cara Justinijana II. i Sofije iz 6. st. (565-578), nisu ostavila nijedan predmet materijalne kulture svoga vremena. A taj novac, nađen potkraj 19. stoljeća u Gornjem gradu, nije nažalost pouzdan znak da je već u to vrijeme tamo postojalo neko naselje.³⁰ Justinijanov brončani novac mogao je tamo dospjeti i slučajno i poslije. No, vrlo je vjerojatno da su se ljudi na tom prometnom mjestu, na raskrižju putova što su vodili od zapada na istok i sa sjevera prema jugu, već odavna stalno naselili i živjeli neprekidno sve to vrijeme. A pogotovo od dolaska Slavena, koji su, čini se, prvi osnovali stalno veće naselje na užem području grada. To je utoliko vjerojatnije što se Zagreb kad se prvi put pojavljuje u povijesti ne javlja

30. Danas je to nedvojbeno. Tako se, prema dendrološkim analizama dr. Aleksandra Durmana, šest metara širok bedem južno od zgrade MGZ datira 679. godinom. S. Sambunjak, 1316 ti je godina tek, Večernji list 29. 30. IV. 11. V. 1995, p. 37. (n. b.) - Z. Vrhnski, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolici, ISNZ 1, p. 47-65. - K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD 6, Zagreb 1981, p. 155-168. (n. b.) - V. Sokol, Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje, Zagreb prije Zagreba, Zagreb 1994, p. 46-51 i kataloške jedinice 406-430. (n. b.)

Brončane srednjovjekovne naušnice, 9.-10. st., Kapitul prigodom rušenja Bakacševе kule 1906. (AMZ)

kao novoutemeljeno mjesto, već kao zaokružen gradić. Njegova je prošlost do toga vremena sigurno bila mnogo bogatija nego što je možemo odgonetati po današnjim arheološkim nalazima. Sustavna arheološka istraživanja, iskapanja i sondiranja na zagrebačkom terenu otkrila bi nedvojbeno mnogo više i unijela više svjetla i u tu relativno tamnu prošlost i u život stanovnika Zagreba ne samo ranosrednjovjekovnoga doba, već i svih prošlih vremena prije njegove pojave u povijesti.

SLAVENI — HRVATI

U drugoj polovici 6. st. počeli su se već u te krajeve naseljavati Slaveni. Dolazili su i ratovali protiv Bizanta kao podanici Avara. Avari su na teritoriju današnje Mađarske imali svoju državu koju su osnovali 568. godine, stigavši iz dalekih azijskih stepa. Doskora su došli u sukob sa susjednim Bizantskim Carstvom i ratovali s njime nekoliko desetljeća potkraj 6. i početkom 7. stoljeća. Tako su stigli i na naš teritorij, kojim je u ono vrijeme vladao Bizant. S njima su dolazili i sudjelovali u tim ratovima i njihovi podanici Slaveni. Ratovi s Bizantom za Avere nisu bili sretni, pa su se nakon poraza što su ih pretjeli u trećem desetljeću 7. st. morali povući iz naših krajeva na teritorij svoje države u Madarskoj i u dio Srijema što je još ostao u njihovim rukama. Područjem između Save i Drave i dalje su vladali sve do kraja 8. stoljeća, gdje su ostali Slaveni, koji se više nisu s njima vraćali. Bivši avarski podanici našli su novu domovinu i zauvijek u njoj ostali, dovrtivši svoje doseljenje u nove krajeve oko

polovice 7. stoljeća. Slaveni su se tada nedvojbeno naselili i na užem području Zagreba, a na širem možda već i nešto prije. U Donjem Stenjevcu nadena je, naime, u jednom grobu slavenska fibula koja datira iz početka 7. stoljeća.³¹ Inače ima na širem području Zagreba dosta slavenskih nalaza koji datiraju iz kraja 8. stoljeća ili iz vremena oko 800. godine. U Velikoj Gorici pronađeno je pet slavenskih grobova sa slavenskom keramikom tzv. podunavskog tipa i s raznim predmetima (sjekirama, noževima i strelčama) iz oko 800. godine.

Prvi i najstariji tragovi Slavena na nešto užem području Zagreba datiraju iz vremena kad su se već oslobodali vlasti Avara i počeli priznavati vlast Franaaka. To je bilo potkraj 8. stoljeća. U savskoj nizini, južno od središta grada, u predjelu iza Glavnoga kolodvora, tzv. Krugama, nadena su 1911. godine četiri ranosrednjovjekovna slavensko-avarska groba kao prvi vjesnici Slavena na užem zagrebačkom tlu.³² Dva su groba bila bez popratnih priloga, jedan sa slavenskim, a jedan s predmetima koji su morali pripadati nekom avarskom konjaniku. U slavenskom se grobu našla jedna tipična slavenska posuda i slavenska sjekira, a u avarskom više različitih predmeta: dugi jednosjekli mač, kopljе, oštećeni nož, konjske žvalе, dva stremena i nekoliko sitnijih predmeta, dijelova opreme avarskog konjanika. Mač iz toga groba mero-viškoga je porijekla, a svi ostali predmeti primjerci su avarske materijalne kulture. Četiri otkrivena groba potječu iz posljednjih desetljeća 8. st. (oko 796), kad se slavenski knez Vojnomir kao saveznik Franaaka borio za oslobodjenje Slavena i Panonske nizine od avarske dominacije i kad je moć avarskoga kagana u ratovima s Francima, koje je predvodio Karlo Veliki, bila već potpuno slomljena. To je bilo vrijeme kad je Karlo Veliki zavladao već cijelim teritorijem između Save i Drave sve do Dunava.

Groblje u Krugama bilo je nedvojbeno znatno veće i četini slučajno nadena groba samo su djelomično njegovo otkriće. Ono je važno i zato jer potvrđuje da je u blizini moralo postojati neko slavensko naselje kojemu je pripadalo. Takvih je naselja u posavskom dijelu širega zagrebačkoga teritorija bilo sjeverno i više (primjerice u Velikoj Gorici i Stenjevcu), ali sve su to bila vjerojatno manja naselja rubnoga značenja. Glavno naselje moralo se nalaziti na strateški povoljnijem položaju. Vjerojatno je bilo znatno sjevernije od mjesta gdje su nadeni spomenuti grobovi (u Krugama) i bliže središtu grada, možda na prostoru današnjega kaprološkog trga. Tamo je, naime, 1906. godine prilikom rušenja utvrda pred stolnom crkvom u zemlji pod Bakacševom kulom naden brončani nakit, koji nedvojbeno potječe iz nekih ranosrednjovjekovnih grobova na tom mjestu.³³ I poslije u srednjem vijeku

31. Z. Vinski, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini, ISNZ I, p. 50. - K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD 6, Zagreb 1961, p. 155-156. (n.b.) Novija iskapanja srednjovjekovne nekropole u Donjem Stenjevcu vodila je prof. Kate Simoni. Rezultati iskapanja nisu do sada (1964) objelodanjeni, ali prena usmenim izjavama voditeljice iskapanja nalazi su nekoliko stoljeća mladi u odnosu na fibulu iz ranog 7. st. s istog nalazišta. (n.b.)

32. I. Kramenc, Predhistorijski i ranohistorijski spomenici na području Zagreba, NS 35, p. 10-12. - Z. Vinski, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini, ISNZ I, p. 47-65. - K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD 6, Zagreb 1961, p. 155-168. (n.b.)

33. K. Vinski-Gasprić, O iskapanjima Arheološkog muzeja u Zagrebu u 1951. godini, VMKH, 1952, 2, p. 14. - Z. Vinski, Naušnice zvezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srednjeg nakita Čadvice, Starohrvatska prosjeta III S, 2, 1962, p. 30, 51. - Ibid., Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolini, ISNZ II, p. 34-35. - K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, Izdanja HAD 6, Zagreb 1961, p. 163, 165, 167. (n.b.)

postojalo je groblje oko crkve Sv. Emerika, koje je možda održalo kontinuitet nekoga starijega groblja. A groblje dokazuje da je u neposrednoj blizini moralo postojati i naselje. Slučajan nalaz pod Bakačevom kulom sastoji se od četiri tipične starohrvatske naušnice. To je karakterističan ženski nakit što se redovito nalazi u starohrvatskim grobovima. Datira se u 10. ili najkasnije u 11. stoljeće. Jedan primjerak naušnica, nađenih na Kaptolu, grozdasta oblika s osobitim zvjezdolikim prirojeskom, izrađenim lijevanom tehnikom, pojavljuje se kao proizvod slavenskih radionica već u 8. stoljeću, u doba kasnije avarsko-slavenske kulture.

Nešto mlađi grob nađen je u Podsusedu na brežuljku staroga grada.³⁴ U grobu je bio pokopan ratnik iz ranoga 9. st. i s njim željezni mač s pripadajućim lijevanim brončanim okovima s pomoću kojih je mač bio vezan uz pojas. Grob datira iz vremena kad je u sjevernoj Hrvatskoj vladao knez Ljudevit Posavski. Na predmetima nađenima u tom grobu kao i u grobovima u Velikoj Gorici, Donjem Stenjevcu i Krugama miješaju se elementi avarske i franačke kulture.

Slaveni su kao podanici Avara ovdje živjeli nepovezanim plemenskim životom u okviru svojih starih slavenskih plemenskih župa. U prvo vrijeme oni ne teže da stvore neku jaču državnu zajednicu. Tek početkom 9. stoljeća pojavljuju se i u njih veće političke organizacije, oblasti, s knezovima na čelu. Bivša rimska Savska Panonija, zemlja između Save i Drave i planinskog niza od Risnjaka do Une i ličke Pliješevice, dakle kraj kamo pripada i područje Zagreba, činila je također jednu takvu oblast.

Ta sjeverna Hrvatska nije imala političke samostalnosti sve do početka 10. st., kad je došla u sastav hrvatske narodne države koja je bila stvorena i razvila se na jugu, na dalmatinskom tlu. Nekako u to vrijeme, a tijekom gotovo dvaju stoljeća, sve se više izdvaja iz općega slavenskog naziva, ističe i učvršćuje ime Hrvata u Hrvatskoj. Hrvati kao najjače i najodličnije pleme u ovim krajevima ulaze kao poseban narod u povijest. Od kraja 8. do početka 9. st. poznato je šest hrvatskih knezova koji su vladali Panonskom Hrvatskom. Najvažniji je bio Ljudevit Posavski. Vladao je početkom 9. st. (oko 810-823) i podigao veliki oružani ustanak protiv Franaka.

Središte panonskih knezova bio je Sisak, a Zagreb je tada bio vjerojatno samo utvrđeni grad jedne plemenske župe. Svako je, naime, pleme na teritoriju gdje je živjelo, a taj se zvao župa, podizalo utvrđeno naselje, grad, kamo bi se sklanjalo u slučaju neprijateljskoga napada ili bi mu služilo kao stalno naselje. To je bio župni grad, sijelo župana i središte župe. Grad bio je obično na kakvu otoku ili poluotoku, u barama ili na brežuljku, uvijek na strateški povoljnom mjestu. Bio je utvrđen rovom i bedemom, odnosno visokim nasipom od zemlje, često učvršćenim raznom drvenom gradom. Preko ruba bio je prebačen drveni most. Oblik utvrde bio je uvjetovan njezinim smještajem i mogao je biti okrugao, pravokutan ili ovalan.

Takvo utvrđeno naselje, poznato pod imenom Gradište ili Grad, osnovali su Hrvati i na području Zagreba. To je bio župni grad, kastrum zagrebačke plemenske župe, koja se poput ostalih starih hrvatskih plemenskih župa održala daleko u srednji vijek. U kojem se dijelu povijesnoga Zagreba taj kastrum nalazio, na Kaptolu ili na

34. M. Šeper, Dva neobjavljena starohrvatska nalaza iz posavske Hrvatske, Hrvatska smotra, 1944. 5. p. 204-205, 209.

Gradecu? O tomu postoje podvojena mišljenja naših povjesničara. Jedni misle da je bio na Kaptolu, a drugi na Gradecu.

U prilog Kaptola govore arheološki nalazi kao ženski nakit (naušnice) iz 10. i 11. st. iskopani pred katedralom i tragovi drvenih palisadnih utvrda (kakve su se gradile na stariim gradštima) otkriveni prigodom arheoloških iskapanja iz jugoistočnoga krila nadbiskupskoga dvora (1951) na uzvisini *Garnuli*.³⁵ Vjerojatno je da ti tragovi palisadnih utvrda vuku korijen od ranosrednjovjekovnoga načina utvrđivanja. Postoji, međutim, i podatak da je Kaptol u srednjem vijeku bio opasan starom drvenom ogradom koja je u drugoj polovici 14. st. već bila srušena.

U prilog kaptolskoj tezi moglo bi ići i to što se kasniji županijski kastrum, središte zagrebačke županije (javlja se prvi put 1225. god.) i sjedište zagrebačkoga župana nalazio na Kaptolu, a zna se da se on redovito smještao na mjestu bivšega župnoga *kastruma*.

U prilog mišljenju da se zagrebački župni *kastrum* nalazio na Gradecu (Gornjem gradu) govore također uvjerljivi podaci napose u vezi s podizanjem Gradeca na stupanj sl. i kr. grada, odnosno dobivanja privilegija sl. i kr. grada, a i njegovo ime *Grec*, *Gradyc*, *Gradec* u značenju utvrde koja je vjerojatno postojala na gornjogradskom brdu (tj. utvrda slavenskog župnoga grada, kastrum) i dala naselju to ime.³⁶

U vrijeme kad su našom zemljom vladali mađarski kraljevi iz kuće Arpadovića (od 1102) doživjelo je starohrvatsko župno uređenje temeljite promjene. Mađari su prema mađarskom uzoru umjesto starih župa uveli veće upravne oblasti, županije. To su učinili na taj način da su više starohrvatskih župa ujedinili u jednu takvu oblast. Tako je nastala i zagrebačka županija. Ona je bila sastavljena iz većega broja starih župa u bližim i daljim područjima južno, zapadno i istočno od Zagreba. U povijesnim ispravama pojavila se prvi put početkom 13. stoljeća (1225), a nastala je vjerojatno još i prije, možda već u 12. stoljeću. Kako su županije naslijedile bivše župe, to su one i svoja sjedišta smjestile u bivša sjedišta župa. Sjedište zagrebačke županije bio je *Castrum zagrabiense*, utvrđeni zagrebački grad po kojem je dobila i ime. Zaključcima izvedenim iz raznih dokumenata moglo se utvrditi da se *Castrum zagrabiense*, središte zagrebačke županije i sjedište zagrebačkog župana, nalazio na području Kaptola. A kako je županijski *kastrum* obično bio na mjestu bivšega župnoga *kastruma*, to bi se moglo s priličnom sigurnošću pretpostaviti da se i stari zagrebački župni *kastrum* nalazio na Kaptolu i prema tome bio zametak stalnog naselja na području Zagreba.³⁷

35. K. Vinski-Gasparini, Arheološka istraživanja na položaju "Garnula" u perivoju Ribnjaku u Zagrebu, Tkalčićev zbornik II, Zagreb 1958, p. 42-46.

36. PSGZ I, p. X. - O imenu Zagreba postoji opsežna literatura. Cf. Z. Herkov, Ime grada Zagreba u prošlosti, Zagreb 1957, cf. ocjenu N. Klaić HZ 1958-59, p. 307-311. (n.b.) - N. Perak, Odakle potječe ime grada Zagreba?, Sisak 1977. i Zagreb 1982. (n.b.) - N. Klaić, Povijest Zagreba. I, Zagreb 1982, p. 16-20. (n.b.) - M. Brandt, Prilog temi o značenju imena "Zagreb", Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 1989, 22, o. 5-21. (n.b.) V. Bedenko, Mōns Gradyz iuxta Zagrabiam. HZ 1991. 3-17. - M. Kravar, Prijedlog etimologije imena "Zagreb", Jezik 1991, 2, p. 54 sqq. (n.b.) - A. Gluhak, Još o imenu grada Zagreba, Jezik 1992, 2, p. 56 sqq. (n.b.) - M. Kravar, Opet oko imena grada Zagreba, Jezik 1991/92, p. 150-152. (n.b.) - L. Margetić, O novijim tumačenjima naziva Zagreb, HZ, 1992, p. 195-200. (n.b.)

37. I. Kamnuš, Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, HZ, 1965, p. 129-138. - N. Klaić, O pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, HZ 1968-69, p. 548-556. - Ibid., Povijest Zagreba, I, Zagreb 1982, p. 21-23. (n.b.) - I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, p. 288. (n.b.)

Otkako su se potkraj 9. st. Madari naselili i osnovali svoju državu u srednjem Podunavlju, poduzimala su razna njihova plemena neprestane pljačkaške pohode u Njemačku, Italiju, Bugarsku, a i k nama, svojim neposrednim susjedima. Mađarske provale na naš teritorij dale su zacijelo anonimnom notaru kralja Bele III. u 12. st. povod da u djelu *Gesta Hungarorum* među ostalim napiše i to da su Madari krajem 10. st. osvojili *Castrum Zabrag*. Pošto su se, veli, "pustili niz šumu Peturgoz (Petrov gvozdi) utaborili su se kraj rijeke Kupe, te prešavši nju i Savu, zauzeli su utvrdu Zabrag". Tvrđnja Belina notara nije historijski točna ni dokazana, ali je zanimljiva, jer nam tako rano spominje Zagreb kao utvrdu.³⁶ *Castrum Zabrag* mađarskoga pisca nedvojbeno je stari plemenski župni grad na zagrebačkom tlu. I taj je, zacijelo, bio utvrđen na način srednjovjekovnih slavenskih gradišta: palisadama, šancama i opkopima. Pa i sama riječ zagreb znači opkop, šanac, a i ime Zagreb što se pojavljuje već u najstarijim pisanim historijskim spomenicima označavalo bi mjesto ušančeno iza utvrda.

Na osnovi arheoloških nalaza, novijih povijesnih izvora i raznih indicija možemo, kako smo vidjeli, s velikom vjerojatnošću utvrditi da je na području Zagreba bilo već vrlo rano utemeljeno stalno naselje, da se tu nalazio stari župni, a poslije i župnijski utvrđeni grad, te da je na tom mjestu vjerojatno već od 7. st. postojao kontinuitet organiziranoga života ljudi. No, usprkos svemu, slika toga života nije nam jasna tijekom nekoliko drugih stoljeća. Ne znamo zapravo ništa stvarno, što se ovdje zbivalo dulje vrijeme, jednako kao što ne znamo ni za cijelu sjevernu Hrvatsku ništa pouzdano za dugo razdoblje od kraja 9. i početka 10. do druge polovice 11. stoljeća. Što se to događalo otkako su se u susjedstvu naselili Madari, a Panonska se Hrvatska oslobodila franacke vlasti i spedinila s Dalmatinskom Hrvatskom, ne zna se baš mnogo. Jasno je da se na tom teritoriju u to vrijeme bore dvije političke težnje. Sa sjevera iz Panonske nizine prodiru u želji za osvajanjima i pljačkom nomadska mađarska plemena, a s juga snage hrvatske narodne države, koja teži za ujedinjenjem zemlje. Zariše hrvatskoga političkog i kulturnog života bilo je u Dalmatinskoj Hrvatskoj. U Dalmaciji, u njezinim gradovima i na otocima odvija se sav javni politički, umjetnički i kulturni život Hrvatske. Tu se nalaze i prijestolnice hrvatskih narodnih vladara i stvaraju se vrijedna djela na polju umjetnosti, kulture i prosvjete. Panonska je Hrvatska na dalekoj nesigurnoj periferiji, za nju se gotovo i ne zna, ona u tom životu ne sudjeluje. Tek noviji politički događaji izvest će je iz tame, neizjasne pozadine i ponovno je i konačno uvesti u povijest. A nekako u isto vrijeme i u vezi s tim pojaviti će se i Zagreb prvi put na povijesnoj sceni.

36. Stično mišljenje ima i N. Klaić. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1975, p. 46. (n.b.) - Ibid., Povijest Zagreba, I. Zagreb 1982, p. 21. (n.b.) - Vjeru u podatke da su ugarski vojskovođe zauzeli u X. st. "castrum Zabrag" izražava I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, p. 287, iako, kao i N. Klaić, pa i F. Buntak, sumnja u cjelinu vijesti što ih donosi ugarski izvor. (n.b.)

UTEMELJENJE BISKUPIJE U ZAGREBU

Bilo je to potkraj 11. st. u doba krize i borba za prijestolje u hrvatskoj državi nakon smrti kralja Zvonimira (1089), kad je mađarski kralj Ladislav zbog rodbinske veze pretendirao na hrvatsko prijestolje. S tom je namjerom prešao s vojskom preko Drave, provodio u Panonsku Hrvatsku i osvojio je bez borbe, jer u njoj nije bilo organizirana otpora. Na svom daljnjem putu prema gorovitom jugu nailazio je, međutim, na sve žesću obrani hrvatskih plemena, pa kad je osim toga još i čuo da su u njegovu zemlju provalili Kumani, morao je odustati od novih osvajanja i vratiti se kući. No, sjevernu Hrvatsku smatrao je osvojenom, podložio je mađarskoj kraljevskoj vlasti i postavio ovdje kao posebnoga hrvatskoga kralja svoga sinova Almoša. Kako bi je zatim što tješnje privezao uz Mađarsku i osigurao u njoj vlasti sebi i svojim nasljednicima, osnovao je (1094) na području Zagreba biskupiju i podredio je mađarskoj nadbiskupiji u Ostrgonu.^{38a} Time je sjeverne hrvatske krajeve odijepio od biskupije krimske, koja je ostala u slobodnoj narodnoj državi, gdje je još vladao Petar Svačić. Spis o osnutku zagrebačke biskupije nije sačuvan, ali se taj događaj spominje 1134. u ispravi ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana, gdje se među ostalim navodi da ju je osnovao kralj Ladislav, obdaruši je tom zgodom narodom, zemljom i šumom u Dubravi. Od toga časa Panonska Hrvatska postaje postupno središtem političkog i sveg ostaloga javnoga života cijele Hrvatske. Taj događaj imao je naime i političko značenje i Zagreb je njime postao ne samo u crkvenom nego i u političkom pogledu važno mjesto. To je bio odsudan čin i za Zagreb, jer po njemu taj grad ulazi prvi put u povijest, po njemu počinje njegov novi život, potvrđen pisanim izvorima. Naselje s vjekovnom nepisanom prošlašću izvodi se iz tame, a život, koji je ovdje nepoznat stoljećima trajao, nastavlja se, dobiva nove oblike, nove svježje impulse. On nikada više neće ugasnuti i trajati će bez prekida sve do današnjih dana, dajući vjekovima sad slabije, sad jače poticaje za izgradnju, razvitak i teritorijalno širenje grada.

Osnutak biskupije upravo na tom mjestu osobito je važno, jer ne dokazuje samo da je tamo u to vrijeme već postojalo naselje, nego da je ono bilo veći i prilično veliko

38a. Dosljedan izbjegavanju da ulazi u historio-grafičke probleme, Buntak se i ovdje opredjeljuje za, u hrvatskoj historiografiji uobičajeno, datiranje (1094) utemeljenja biskupije zagrebačke. Već odavno mađarska historiografija drukčije rješava to pitanje. Samo po sebi nešto ranije datiranje tog događaja ne bi bilo presudno, kada se s utemeljenjem te biskupije ne bi vezivalo i pitanje pod čijom je vlašću tada bila Slavonija. Tako to naučivo kronološko pitanje dobiva na važnosti. Kritički pregled starijih mađarskih saglajša daje F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, I, Zagreb 1914, p. 288-369. Uz stajališta mađarske historiografije pristaje i B. Honan, Geschichte des Ungarischen Mittelalters. Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des XII. Jahrhunderts, I. Berlin 1940, p. 431-494. Györfy u spomenutoj zbirci datira utemeljenje biskupije zagrebačke između 1094. i 1096. Na prvo spomenuto rad Zagreb, Zagreb 1991, p. 12, n. 44, odbacujući njegove zaključke. S primatnim prosjave 900. obilježnice utemeljenja biskupije zagrebačke ukazala se potreba da se ta dvojba riješi. To se posla privlačio u dvama narodovima M. Pandžić, i Godina osnutka zagrebačke biskupije (godine 1094. ili 1090), Arhivski vjesnik, 1994, p. 161-170. I. Dobronić i M. Pandžić ostali na šiferu datiranja u 1094. godinu. Kako na znanstveni skup "Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994", 3-5. studenoga 1994. Györfy nije došao zbog bolesti, ali je poslao tekst svojeg izlaganja, vjerojatno će se raspraviti o tome nastaviti. Za sada (srpanj 1995) nisam stekao uvid u Györfyjev prilog koji nosi naslov Prilog pitanju osnutka Zagrebačke biskupije. Györfy je poslao samo sažetak svog izlaganja iz kojega nije vidljiva njegova argumentacija. Cf. Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994, Zbornik u čast kardinala Kulharača, Zagreb 1995, 103-106. Vrijedi napomenuti da je u razgovoru početkom 1995. g. prof. Jakov Stijičić izrazio vjeru u Györfyjevo datiranje. No, oko utemeljenja biskupije zagrebačke više od autora ovih redaka na drugom mjestu. (n.b.)

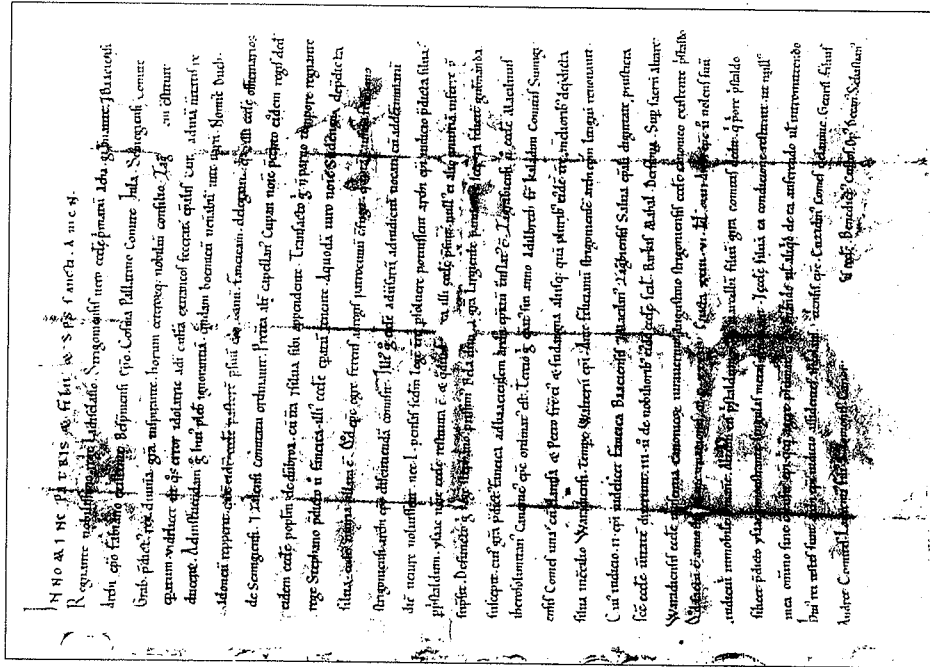
i razvijeno, jer se na nenaseljenim prostorima i u malim mjestima biskupija ne osni-
va. Moralo je to biti mjesto s nekom većom tradicijom, a nju je na ovom mjestu mo-
gao imati samo stariji grad, jezgra one iskonske naseobine koju istaknuti povjesni-
čar Zagreba Ivan Krstitelj Tkalčić naziva prastarim Zagrebom i smješta upravo u taj
kaptolski prostor s manje-više proširenim granicama. Prema njegovim istraživa-
njima, ona je ležala na lijevoj obali potoka Medveščaka i prostirala se od Kravoga
mosta do Draškovićeve ulice i od prostora pod današnjim biskupskim dvorom do
Ribnjaka. A nakon utemeljenja biskupije obuhvatila je još i područje Kaptolske ulice.

Stvaranje crkvenoga središta na tlu utvrdenoga župnoga grada utjecalo je
nedvojbeno na stanovite promjene u njegovoj fizionomiji, kao i na sastav njegova
stanovništva. Postupno se mijenja vanjsko lice, unutarnja struktura i karakter nase-
lja. Podižu se crkveni i drugi objekti, naseobina se širi, a uz svjetovni živalj pojavljuje
se i sve više jača i svećenički. Gradi se biskupijska crkva, zatim i prva katedrala,^{38b} pa
nastambe za biskupa i kanonike, a poslije s vremenom i samostani nekih redova, koji
se okupljaju oko vjerskoga središta.

Neposredno nakon utemeljenja biskupije bila je, čini se, za njezine potrebe sa-
građena najprije jedna manja, ali reprezentativnija crkva u ranoromaničkom stilu.
Stajala je otprilike na mjestu buduće katedrale, koja se počela graditi tek negdje u
drujgjoj polovici 12. st., nešto južnije od današnje. Na sjeveroistočnoj strani biskup-
skoga grada pokraj nekih ribnjaka bila je oveća zgrada, zajednički dom kanonika, a i
biskupa u starije vrijeme. Tada su, naime, postojali još strogi crkveni propisi, po
kojima je svećenstvo moralo voditi zajednički život i živjeti u zajedničkoj zgradi. Zato
kanonici od početka 13. st., dok ti propisi vrijede, ne grade još na Kaptolu takozvane
kurije, svoje zasebne kuće za stanovanje. A i sam biskup nema u prvo vrijeme svoj
vlastiti dvor, nego i on živi u zajednici s ostalima. Zbog zajedničkoga samostanskog
života i zagrebačka se biskupijska crkva u starijim poveljama naziva *Monasterium*
regis St. Stephani, samostan Sv. Stjepana kralja. Tek u 13. st., kad se već odustalo od
propisa zajedničkoga stanovanja (oko 1220), a kanonici su u nekom sporu s bisku-
pom izgubili svoj zajednički stan (oko 1225), pojavljuju se na kaptolskom trgu i
pojedinačne drvene kanoničke kurije. No te su bile rijetke. Čini se da u ta najstarija
vremena kanonici nisu baš voljeli stanovati na samom Kaptolu. Vijesti iz onih dana
govore nam da su stanovali negdje daleko od biskupske crkve i time se izgovarali da
ne mogu na vrijeme stići na Kaptol i uredno ispunjavati svoje svećeničke dužnosti.

Sva je prilika da su tada zbog svade s biskupom otišli s Kaptola i naselili se na po-
dručju Gornjega grada. A vjerojatno su stanovali i u okolici grada na svojim posje-
cima. Jer i u novije vrijeme, od 14. do 16. st., kad je već i u blizini katedrale bilo

38b. F. Buntak se ne upušta u pitanje predtatarske, prve, Timotejeve stolne crkve zagrebačke. Kada su se
prigodom uvođenja centralnog grijanja na pravcima potkopa za polaganje cijevi u katedrali pojavili ostaci starijeg
temelja, ponovo je otvoreno gore spomenuto pitanje, kao i pitanje odnosa kasnijih zidova katedrale, kapele sv.
Stjepana i sakristije. Na žalost, do danas nisu sustavno nastajvena istraživanja oko vanjskog plašta katedralnih
zidova na slobodnom prostoru, a po potrebi i u podu unutrašnjosti stolne crkve zagrebačke. Dosađanje rezultate
interpretirao je A. Ivandija u nekoliko navrata: Prilog građevnoj povijesti zagrebačke katedrale, CCP, 1981, 7, p. 123-
124; Prilog za građevnu povijest zagrebačke katedrale, CCP, 1981, 8, p. 1-13; Pregled povijesti zagrebačke katedrale,
Riznica zagrebačke katedrale (katalog izložbe), Zagreb 1983, p. 19-21. Već prigodom moje ocjene djela N. Klaić,
Povijest Zagreba, 1. Zagreb 1982, cf. Gordogan, 1983, 5, p. 292, upozorio sam da je Ivandija propustio priliku, kao
autor koji je doktorirao radom o katedrali, objavivši njegov dio Stara zagrebačka katedrala, Zagreb 1960, dovesti u
sklad rezultate novih nalaza sa stajalištima do kojih je došao u doktoratu. Na žalost te nove nalaze, bez obzira koliko
bili skromni, nije upotrijebila ni L. Dobronić, Biskupski i kaptolski Zagreb, Zagreb 1991. (n. b.)

Isprava ostrogonkog nadbiskupa Felicijana (1134.) u kojoj se prvi put spominje Zagreb i
osnivanje biskupije 1094. godine. (Nadbiskupski arhiv)

kanoničkih kurija, kanonici ne stanuju samo u kaptolskoj ulici, nego i raspršeni svu-
da po vlastitim majurima i vinogradskim kletima. I tradicija priča da malo zvonice,
cinkuš, što se još i danas svakodnevno oglašuje s tornja katedrale jutrom u osam, a
popodne u dva sata, zvući kao uspomena na vrijeme kad se njime pozivalo svećenike
koji su daleko stanovali i upozoravalo se na njihove svećeničke dužnosti.

Na mjestu današnje kapele Sv. Stjepana, dijela nadbiskupskoga dvora i današnje
katedrale stajala je prva zagrebačka katedrala, tzv. predtatarska. Gradila se tijekom 12.
i početkom 13. st., a bila dovršena i posvećena 1217. Stradala je za gradanskih nemira
između 1200. i 1223. Godine 1242. spalili su je Tatai i toliko oštetili da više nije mogla

služiti crkvenim potrebama. Da bi se ovima udovoljilo sagrađena je doskora na njezinu mjestu kapela Sv. Stjepana, danas ugrađena u sredini južnoga krila nadbiskupskoga dvora.

Nema dvojbe da je i biskup ubrzo nakon osnutka biskupije sagrađio vlastiti dvor, iako je u prvo vrijeme živio u zajedničkom domu s kanonicima. Vjerojatno je da je biskupski dvor stajao na mjestu današnjeg, ali je od njega bio dakako mnogo manji. Po svoji je prilik bio drven i sigurno je i on izgorio u tatarskoj najezdi. Zamjenio ga je novi dvor, što ga je također od drvene grade podigao biskup Stjepan (1225-1247) negdje u jugoistočnom dijelu sadašnjega biskupskoga dvora. No i taj je bio još malen, pa su biskupi češće boravili na svojim posjedima u Cazmi, Dubravi i Ivančiću, nego u Zagrebu. A za dominikanca biskupa Augustina Kazoitića (1303-1322) spominje se da je stanovao u samostanu dominikanaca u Vlaškoj ulici.

Relativno rijetke kanoničke kurije, ako su bile građene na kaptolskom trgu i kaptolskoj ulici tijekom srednjega vijeka i poslije (od 13. do 16. st.) bile su uglavnom drvene ili poludrvene i često su stradavale u požarima, neprijateljskim sukobima i susjedskim borbama. A one rijetke, najstarije, već od Tatara 1242. godine. Kad su nestajale, zamjenjivale bi ih nove, pa se zbog toga i izgled naselja od vremena do vremena nužno mijenjao.

Osim prve biskupijske crkve i kasnije ranogotičke katedrale zajedničkoga kanoničkoga doma, biskupskoga dvora i kurija od sakralnih građevina na užem kaptolskom području pojavljuju se vrlo rano i neki samostani i samostanske crkve. Već u 12. st. na sjevernom rubu naselja na početku Nove vesi uz današnju Zvonar- ničku ulicu, kod kapelice Sv. Dizme, imali su samostan i crkvu redovnički templari.³⁹ Sagrađio im je jedno i drugo, prema predaji, biskup Prodan (1181-1185), pa su oni ovdje živjeli sve do početka 14. st., kad je njihov red bio ukinut (1312). Templarska crkva bila je srušena 1470. godine prigodom podizanja kaptolskih utvrda.⁴⁰

Na suprotnoj, južnoj strani Kaptola, pod biskupskim gradom stoji već vrlo rano i dominikanski samostan i njegova crkva Sv. Nikole. Stajali su na mjestu kasnije nadbiskupskoga konvikta. Već u prvoj polovici 13. st. uživao je samostan zagrebačkih dominikanaca veliki ugled u visokim crkvenim i svjetovnim krugovima i bio je općenito i nadalje poznat. Dominikanci, koje je pozvao u Zagreb biskup Stjepan II. (1225-1247), boravili su u Vlaškoj ulici do posljednjih desetljeća 15. st. (1476), a zatim su napustili trošan samostan i crkvu te se preselili u Gornji grad. Crkva je još početkom 16. st. stajala (1506). Navodno ju je, kao i samostan, početkom 16. st. dao srušiti ravnatelj zagrebačke biskupije i ostrogonski nadbiskup Tomo Bakrač i njihovu gradnju upotrijebio za gradnju utvrda oko katedrale.

39. PŠGZ I, p. CII. - B. A. Krcelić, Povijest stolne crkve zagrebačke, Zagreb 1994, p. 91. (n.b.). - N. Klaić, Povijest Zagreba, I, Zagreb 1982, p. 445. - L. Dobronić, Viteški redovi templari i Ivanovci u Hrvatskoj, Zagreb 1984, p. 27, 53. (n.b.). - Idem, Posjeti i sjedišta templara, Ivanovaca i sepihralnaca u Hrvatskoj, Rad JAZU, 1984, 406, p. 47. (n.b.). - Idem, Biskupski i kaptolski Zagreb, Zagreb 1991, p. 260-261. (n.b.) Ovdje, temeljem rada G. Šaba iz 1935. L. Dobronić pokazuje netočnost tvrdnje da je templarska crkva bila u Zvonarničkoj ulici 1a i 13, dakle, kako bi F. Banjak hito, blizu kapelice sv. Dizme, koja je i danas sačuvana na sjeverozapadnom uglu krizanja Kaptola. Degenove ulice. L. Dobronić je skloniji vidjeti tragove monumentalne gotičke crkve (templarske?) u ostacima uz crkvu sv. Ivana u Novoj vesi. (n.b.)

40. Iz rečenoga u prethodnoj bilješci opada i povezivanje rušenja templarske crkve, barem uz zvonarnički lokalitet, s gradnjom kaptolskih utvrda. (n.b.)

Na kaptolskom teritoriju grade se još i samostani franjevac i cisterciata, samostanske i neke druge crkve, ali tek u slijedećoj razvojnoj fazi Kaptola, nakon tatarske katastrofe.

Od zgrada što su ih podizali crkveni krugovi možda je u to vrijeme na Kaptolu bila podignuta i sjemenišna škola što ju je radi obrazovanja klerika Kaptol osnovao već u 12. stoljeću.

Tu je bio i dvor "hercegškoga veličanstva", kraljeva zamjenika s vladarskim pravima za cijelo područje Panonske i Dalmatinske Hrvatske, a zatim i dom hrvatskoga bana i župana zagrebačke županije. Banski dvori, kućija, gdje su stanovali i odsjedali banovi i njihovi ugledni gosti, stajali su pred stolom crkvom sve do početka druge polovice 13. st., kad su banovi svoju rezidenciju premjestili u susjedni novoutvrđeni Gradec. Napušteni, ostali su više godina prazni, dok ih nije 1284. kralj Ladislav ustupio biskupu Timoteju s dozvolom da na njegovu mjestu podigne utvrdu za obranu biskupskoga grada. Smatra se da je banov dvor stajao na sredini kaptolskog platoa, a uz njega da je bilo prazno zemljište gdje je ban održavao sabore i sudjenja.⁴¹

Izvan kaptolske jezgre nešto dalje prema sjeveru, na medi još nenaseljene kaptolske ulice i prazne Nove vesi stajao je, kako smo vidjeli, već od 12. st. samostan templara,⁴² a na južnoj strani neposredno pod biskupskim gradom razvilo se novo naselje *Vicus Latinorum*, Laška ili Vlaška ulica. Prvi put se spominje u 12. st., pa je vjerojatno da je nekako u to vrijeme, a možda i nešto prije, nastalo. Zacijelo su ga osnovali francuski kolonisti koji su, čini se, ovamo došli već negdje potkraj 11. st. u vezi s gradnjom prve romaničke i kasnije ranogotičke stolne crkve. Zacijelo su ga obradili građevnoga kamenja kod ranogotičke katedrale odaju, naime, posve francuski utjecaj. Vjerojatno su je gradili francuski graditelji koji su ovamo došli zacijelo iz Mađarske i naselili se uz biskupsku rezidenciju u početnom dijelu današnje Vlaške ulice, gdje im je i crkva Sv. Antuna služila kao župna. Da je Vlaška ulica (*Vicus Latinorum*) prvotno bila naselje francuskih doseljenika, upućuju i neke najstarije zagrebačke crkvene knjige (kao zagrebački *Sacramentar* MR 126) koje potječu iz Francuske (Rouena), a donesene su u Zagreb prigodom osnutka biskupije. Bile su nekad pisane za šomodski samostan Sv. Egidija što ga je osnovao francuski benediktinac Odilon, a u Zagrebu su očito bile potrebne u vezi s nazornošću francuskih graditelja prve katedrale, odnosno francuskih kolonista.⁴³

Međutim postoji i mišljenje da su ti graditelji bili Talijani. Latini, da su oni bili osnivači *vlaškoga* naselja te da je ono po njima dobilo ime, ali i mišljenje da su ga mogli osnovati i talijanski trgovci i obrtnici koji su se u doba procovata srednjovjekovnih gradova u tijeku 12. st. radi trgovine stalno naselili ovdje uz biskupsku rezidenciju i dali tom naselju ime. Tu su podigli trgovačka skladišta koja su stajala do početka 16. st., kad ih je dao srušiti biskup Bakrač. Tada je Vlaška ves imala veliko komercijalno značenje koje će ona nakon provala Tatara zbog konkurencije trgovine na Gradecu izgubiti.

41. PŠGZ I, p. XXX, IX, p. XVI, XVII.

42. Cf. n. 39 i 40.

43. D. Kriehewald, Obred i obradne knjige zagrebačke stolne crkve, 1094-1788, Zagreb 1940, p. 1. - N. Klaić, Povijest Zagreba, I, Zagreb 1982, p. 488. (n.b.)

Postoji još jedno mišljenje o tom problemu, ali to je danas uglavnom potpuno odbačeno. Neki su, naime, smatrali da je naselje Vicus Latinorum osnovano već u vrijeme seobe naroda i propasti rimske Andautonije oko 600. godine, kad su se latinski stanovnici bježeći iz razvallenoga rimskoga grada sklonili i nastanili se na mjestu budućega vlaškolučkoga naselja.

No bez obzira koje je mišljenje ispravno, Vlaška ulica pripada svakako najstarijima naseljenim predjelima u Zagrebu. Prvi put se u povijesti pojavila 1198. Bio joj je tada gospodar zagrebački biskup. Njemu je herceg Andrija upravo te godine podijelio pravo da samo on, odnosno njegov dvorski sudac, smije suditi njezinim stanovnicima kao biskupskim podanicima, ma koje narodnosti oni bili. Godine 1244., nakon avarskog razaranja, Vlaška ves dobit će od biskupa Stjepana II. razne povlastice i pravo da zajedno s naseljem na Kaptolu bira vlastitoga suca. No usprkos tome vlaškolučka općina ipak će imati stalne obveze prema biskupu kao vrhovnom gospodaru i morati mu davati obvezne daće: martinščinu (davala se o Martinju) i desetinu od vina, žita, meda, voska, ovaca i koza.⁴³

Dolaskom crkvenih poglavara uspostavlja se i crkvena vlast na tom teritoriju. Njihova prva zadaća, osim redovitih vjerskih dužnosti, bila je navodno da iskorijene pojave poganstva i učvrste političku i crkvenu vlast. Kad je kralj Ladislav osnovao biskupiju, crkva, čini se, u cijeloj sjevernoj Hrvatskoj nije imala neki jači utjecaj, niti je tu kršćanstvo bilo osobito razvijeno, usprkos tome što je već u 3. st. postojala biskupija u Sisku, a od polovice 11. st. crkveni nadzor nad tim područjem imala biskupija u Kninu. Burni događaji, neprestani ratovi, previranja, promjene i nesigurnost što su stoljećima vladali u tom dijelu naše zemlje nisu dopuštali da se za dulje vrijeme ili uopće srede i normalno razvijaju bilo političke, bilo crkvene, bilo kulturne prilike. Prvi zagrebački biskup Duh dobio je prigodom osnivanja biskupije zadaću da "svojom biskupskom brigom privede na put istine one, koje je zabluda idolopoklonstva odvratila od štovanja Boga". Biskup je doista radio i uspio u tome, jer mu kralj Andrija II. prilikom posvete prve katedrale 1217. priznaje da je Posavsku Hrvatsku obratio od "zablude idolopoklonstva i priveo je kršćanstvu".

Svoju misionarsku aktivnost razvio je novi biskup nedvojbeno na cijelom području zagrebačke biskupije, pa su mu zasluge bile to veće, jer je taj teritorij bio prilično velik. Obuhvaćao je područje nekadašnje sisačke, odnosno panonski dio kninske biskupije, sezao na sjever preko Drave i Mure, na istok u donju Slavoniju (do Slatine, Valpova i Pakraca), a na jug i jugoistok preko Save i Une u Bosnu. Na jugu je graničio s kninskom i bosanskom, a na sjeveru i istoku s mađarskim biskupijama u Pečuhu, Vespriinu i Jegru.⁴⁴ U tim je granicama zagrebački biskup imao crkvenu, a na samom kaptolskom teritoriju još i svjetovnu vlast.

Već prigodom osnutka biskupije kralj Ladislav podijelio je i biskupu i kano-nicima zemljišta na brežuljku s lijeve strane potoka Medveščaka. Biskup je dobio uže naseljeno područje, tj. kaptolski tug, odnosno teritorij župnoga utvrdenoga grada s Vlaškom ulicom, nenaseljeno zemljište kaptolske ulice, a kanonici nenaseljena

43. PSCZ I, p. CXLI, doc 4, p. 2-3.

44. PSCZ I, p. IX, CVIII.

45. PSCZ I, p. CXIV, II, doc. 309, p. 385-390.

zemljišta Nove vesi i dijela Opatovine.⁴⁵ Prema tome je u prvo vrijeme svjetovnu vlast na Kaptolu imao zapravo samo biskup kao vlasnik jedinoga naseljenoga prostora, osobito kad je od 12. st. imao i povlasticu da samo on može suditi podanicima svoga grada. Kanonici su, međutim, kao kaptolska zajednica, praktički postali dionicima teritorijalne vlasti na kaptolskom teritoriju tek onda kad su se i njihova stara zemljišta, Nova Ves i Opatovina, počela naseljavati, a to je bilo tek od 14. st. dalje. U to su vrijeme kanonici već odavno bili vlasnici i zemljišta Kaptolske ulice. Darovao im ga je biskup Stjepan II. još 1227. zajedno s ribnjakom i nckim tamošnjim zgradama, i to zato da se na njemu podignu kanoničke kurije, a kanonici okupe u blizini katedrale, jer su živjeli i svuda naokolo i daleko od nje. Tako je trebalo započeti naseljavanje kaptolske, zvane i kanoničke ulice, ali je započelo, čini se, znatno kasnije, negdje potkraj 13. i u 14. st., napose za biskupa Kažotića.

U životu na kaptolskom teritoriju uz biskupa igrali su najvažniju ulogu kanonici. Prvi su došli u Zagreb kao biskupovi pomoćnici već nakon osnutka biskupije. Tom prilikom utemeljen je i njihov zbor Kaptol, kao savjetujuće vijeće biskupa. Međutim, u prvo vrijeme nisu bili organizacijski osobito jaki niti su imali veći utjecaj i odlučujuće riječi u vladanju na Kaptolu. Prevlast je imao biskup, koji ih je u početku često i imenovao i sam po svojoj volji postavljao. No s vremenom se njihova zajednica, Kaptol, kao štucenica ugarskih kraljeva i zahvaljujući gospodarskom jačanju i važnim javnim dužnostima što ih je vršila, razvila u ugledno i utjecajno tijelo i postala jakim činiocem na kaptolskom području. Zbog svojih prava i nazora dolazili su kanonici već vrlo rano u oštre sukobe sa svojim poglavarima. Sporova i neslaganja među njima i biskupima bilo je dosta. Pa i u kasnijim dinastičkim bor-bama Kaptol je gotovo uvijek na kraljevoj, a biskup na strani opozicije protiv kralja. I u građanskom ratu, što je oko 1220. izbio između kralja Andrije II. i njegova sina Bele, našli su se biskup Stjepan i Kaptol u protivničkim taborima, iako je ovoga puta biskup bio na strani kralja, a Kaptol uz njegova sina. Tom su zgodom štoviše kanonici biskupa optužili i kod samoga pape, da je počinio ubojstva, napadao kanonike, popalio stolnu crkvu i obavljao biskupske dužnosti, premda je bio izopćen iz crkve. Čini se da su svojom optužbom i uspjeli te da je biskup bio osuđen i maknut s biskupske stolice. Biskupsko-kaptolski odnosi nisu se mnogo popravili ni za njegova nasljednika Stjepana II., koji je kanonicima bio privedno naklonjen i osnovao štoviše još jedan kaptol u Čazmi (1232). Stjepan II. poostimao je Kaptolu njegove najvrednije posjede: Varaždinske Toplice, Vugru i Zelmu i prisilio ga da primi umjesto njih neka neznatna bezvrijedna imanja. A uz to su kanonicima njegovi činovnici prikraćivali i prihode koji su im po kraljevskim privilegijama pripadali. Neprijateljstva, sukobi, rivalitet između biskupa i kanonika javljaju se i u razvijenišem srednjem, a i u novom vijeku. Uzroci su im, kao i do sada, bili razni, ali najviše političke i gospodarske naravi.

Zbor kanonika, kaptol, razvio se u važan i odlučujući čimilac u crkvenoj upravi. Već krajem 12. st. (1185), a slično je vjerojatno bilo i prije, brojio je trideset i dva člana. Njegova organizacija bila je planska i čvrsta. Nosioci pojedinih časnih zvanja imali su točno određene upravne i crkvene dužnosti. Najugledniji među njima bio je kanonik prepozit, predsjednik zbora, otprilike isto što će biti sudac u građskom vijeću. Nakon njega slijedili su po časti kanonik dekan, kanonik lektor, kantor i

Biskup Duh predaje kralju Ladislavu krunu, slika s oltara Sv. Ladislava koji je do 1882. stajao u katedrali; anonimni slikar, oko 1700. (MG2)

kustos, a onda, prepozit kažnanski, više arhidjakona i ostali obični kanonici. Prigodom imenovanja morali su svi kanonici prisegnuti da će uvijek i složno raditi u korist Kaptola. A ako bi na njegovu štetu pomogli svjetovnjacima, bili bi kažnjeni. Načelo je bilo: "svi za jednoga, jedan za sve".

Već od samoga osnutka biskupije kanonici su kao članovi kaptolskoga zbora zauzimali važan položaj u javnom životu Zagreba, a i čitave Hrvatske. Zagrebački kaptol je, naime, od samog početka, zbog svoje stroge i solidne organizacije postao "mjesto vjerodostojnosti" ili *locus creditibilis*. Obavljao je razne pravne poslove, koje su u daljnjinskim gradovima, a poslije i u sjevernoj Hrvatskoj, obavljali javni bilježnici. Njemu su se povjeravale na čuvanje razne važne izvorne isprave, a inače je i pravo da sam takve izdaje. Izdavao je i ovjerovljene, vjerodostojne prijepise dokumenata, privilegija, pisama. Pred njim su se sklappali ugovori i pisale opunke. U

nje ga su se čuvale najvažnije povelje i isprave o državnom položaju zemlje. Na isprave i ovjerovljene prijepise utiskivao je svoje posebne pečate u znak vjerodostojnosti. Najviše se bavio izdavanjem i potvrđivanjem posjedovnih isprava, te je na zahtjev sudskih vlasti uvodio i u posjed i određivao sporne međe. Bio je neke visre gruntovnica onoga vremena, pa se pred njim i žalilo protiv otimačina posjeda i raznih drugih nezakonitih djela. Za svoje usluge ubirao je znatne pristojbe, pa je od njih stoljećima imao velikih prihoda i koristi, jer je tu dužnost obnašao od osnutka biskupije do sredine 19. st. (1850). Kakvu su izobrazbu zagrebački kanonici u starije vrijeme imali za višenje tih, a i uopće pravnih poslova na Kaptolu, nije poznato. U kasnijem srednjem vijeku stjecali su visoku pravnu naobrazbu u Padovi, pa je u to doba (15. st.), osim doktora teologije i medicine, koji su se također školovali u Italiji (Rimu i Salernu), bilo u Zagrebu i kanonika, doktora prava.

Prve kanonike, koji su prilikom osnutka biskupije stigli u Zagreb, imenovao je kralj Ladislav, a onda je neko vrijeme biskup imao pravo da ih imenuje. Od druge polovice 13. i 14. st. postavljali su ih još i pape i kraljevi. Kako je pri tim imenovanjima igrao odlučujuću ulogu u prvom redu politički moment, to su jedni, drugi i treći podjeljivali kanonikate isključivo svojim ljudima bez obzira na njihovu narodnost i vrline. Većinom su to bili stranaci, i to ponajviše Mađari. Zato je kanonički zbor zagrebačke biskupije u srednjem vijeku bio po narodnosti potpuno heterogen i kao takav nije bio tješnje povezan s domaćom sredinom.

U pogledu imenovanja biskupa bilo je slično kao i prilikom imenovanja kanonika. Za ovo su se pravo s jedne strane otmali kraljevi, a s druge pape. Prvoga biskupa postavio je kralj Ladislav i vjerojatno je da su stanovito vrijeme i nakon toga mađarski kraljevi postavljali zagrebačke biskupe, koje je onda kaločki nadbiskup samo formalno potvrdio. Sredinom 13. st. birao ih je i predlagao Kaptol, a poslije postavljala i Sveta Stolica. Kako je, međutim, biskupov položaj bio isto toliko politički koliko i vjerski, jer su crkva i država bile tjesno povezane, to su mađarski kraljevi uvijek nastojali nametnuti svoje kandidate te često i mimo Rima, mnogo puta i silom, za zagrebačke biskupe postavljali sebi odane ljude, svoje beskompromisne pristaše. Često su ti kandidati prije toga služili na kraljevskom dvoru kao dvorski kancelari i do kancelari. S pomoću njih htjeli su se kraljevi osigurati od protudinaštčkih biskupskih akcija i držanja i steći što jači utjecaj u zemlji. A taj su htjeli imati i pape, kad su postavljali svoje kandidate. U tom rivalstvu između njih i kraljeva prevladali su kraljevi, pa su na zagrebačku biskupsku stolicu postavljani uglavnom kraljevski kandidati.

Politički jaki i eksponenti mađarskih kraljeva, neki su zagrebački biskupi početkom 12. st. utjecali i na javne poslove na samom kraljevskom dvoru. Stjepan II. početkom 13. st. osjećao se toliko jak da je počeo raditi na tome da se zagrebačka biskupija odcijepi i oslobodi od mađarske hijerarhije i postane samostalna, neovisna nadbiskupija za cijelu Hrvatsku od Drave do mora. No taj pokušaj nije uspio. Osujtiti su ga papin otpor i provala Tatara, od kojih je Zagreb užasno stradao, pa se u novim uvjetima više nije moglo na to misliti.

Kad je mađarski kralj osnovao zagrebačku biskupiju, htio je, i to vjerojatno ponajviše radi njezine političke zadace, da ona bude i gospodarski jaka. Zato, a zacijelo i zbog toga što je htio steći njihovu naklonost, obdario je i biskupa i Kaptol znatnim posjedima. To je bilo vrijeme kad se i u nas počeo uvoditi feudalni sustav,

kad kraljevi podjeljuju uglednim pojedincima ili korporacijama velike zemljišne posjede i stvaraju takozvanu "zemaljsku gospodu". Takva su gospoda postali i zagrebački biskup i Kaptol kao zbor kanonika. Biskup je dobio najprije veliki posjed Dubravu kod Čazme s tamošnjim žiteljima i šumama, poslije još i Kalnik i samu Čazmu, a Kaptol svetošimunski posjed i komplekse šuma na Zagrebačkoj gori. Ali već tijekom prvoga stoljeća i biskupski i kaptolski posjedi su se povećavali, nešto kraljevskim i vojvodskim darovnicama, zakladama, oporučnim zapisima, a nešto i darovima svjetovnjaka i kupnjama. Početkom 13. st. već su pripadali što biskupu što Kaptolu golemi zemljišni kompleksi ne samo na području Zagreba i njegove bliže i dalje okolice nego i po cijeloj sjevernoj Hrvatskoj i zapadnoj Slavoniji. Posjedi Čučejice, Vugrovec, Zelina, Dubrava, Čazma (istočno od Zagreba), Kamenik (sjeverno od Križevaca), Biškupec (kraj Varaždina), Komarnica, Zdelja (u Podravini), Duža, Gaska, Vaška, Donja i Gornja Bukovica, Naskovci, Čadavica, Viljevo itd. (u Slavoniji ist. od Virovitice), Podgorje (u području Pliješevice), Odra (kod Siska), Gora (kraj Petrinje), Kajanić (neki danas nestali otok na Savi) i Virtus (u šumodkoj županiji) došli su već tijekom prvog stoljeća nakon osnutka biskupije u vlasništvo biskupa. A u isto vrijeme u vlasništvo Kaptola dospjeli su posjedi Oporovec, Gornja i Donja Kašina, Blaguša, Kosnica, Cupuk, Viđuše (istočno, sjeveroistočno i jugoistočno od Zagreba), Vrapče, Grmošćica, Završje, Rudeš (svi zapadno od Zagreba), Podgorje (u području Pliješevice), Otok, Topal, Blato (preko Save južno od Zagreba), Zomarova zemlja (u Vukomeričkim goricama), Pribiševo, Drenčina, Dužica, Odra, Sisak (u području Siska), Kamešnica (u oblasti Kalnika), Kalnik i Varaždinske Toplice. Povih toga Kaptolu je krajem 12. st. zagrebački kanonik Baran⁴⁶ darovao još i zemlje jugoistočno od Zagreba: Brestje, Resnik, Sopnica, Trnava, Borongaj i neke druge što ih je kao nagradu za vjernost dobio od hercega Andrije (1196-1203), uz kojega je pristao u borbi za prijestolje s njegovim bratom Emerikom.

I na istočnoj strani, na području današnje općine Dubrava, imali su biskup i Kaptol posjede. Gotovo u svim selima koja su bila u sastavu te bivše općine živjeli su u srednjem vijeku podložnici zagrebačkih biskupa, Kaptola i pojedinih kanonika. Da bi poboljšao imovinsko stanje kanonika, biskup je Augustin Kažotić početkom 14. st. razdjelio kaptolska zemljišta u dvadeset i dva predjia i dao ih na uživanje pojedinim kanonicima. Kaptol je sve do početka 20. st. bio vlasnikom velikih površina srednjega i južnoga dijela današnje općine Dubrava. Poslije je ta zemlja kupnjom, a napose provođenjem agrarne reforme 1919. godine, prešla u ruke individualnih vlasnika.

Južno od Vlaške ulice iza dominikanskog samostana i njegove crkvice Sv. Nikole prostirala se zemlja zvana Krog. Njezini vlasnici bili su najprije biskupi, zatim od 1235. kanonici, a od 1237. većim dijelom dominikanci, dok su njezin manji dio od toga vremena posjedovali kanonici.

Neke posjede, kao Lepu, odnosno Novu ves, Vrapče, Oporovec, Retkovec, Kašinu i Sesvete, kanonici su zajednički uživali, a neke pojedini kanonici sami kao svoje posebne predje. Zajedničke kaptolske zemlje obrađivali su kunovnjaci, koji su

46. PSGZ I, p. 4. - I.K. Tkalić, Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. vijeku, Rad IAZU, 1887, 41, p. 12. - I.J. Ivančan, Baran, zagrebački kanonik god. 1193, SNZ, p. 164-166. - M. Stanisavljević, Baranove zemlje, Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva, 1945, 11, p. 81-92. - N. Klaić, Povijest Zagreba, I, Zagreb 1982, p. 25, 403-404, 417, 466. (n.b.) - Cf. J. Buturac, Baran, Hrvatski biografski leksikon, A-Bi, I, Zagreb 1983, p. 441. (n.b.)

se tako zvali jer su svake godine morali kao odštetu Kaptolu davati kuninu kožu ili 18 denara. Na predjima su živjeli podložnici koji su za kanonike morali obavljati razne teške poljodjelske i druge radove, plaćati im daće, davati darove, dopremati u Zagreb prirodnine. Svake godine o ljetnom Stjepandanu, Uskrsu, Božiću i Martinju morali su svojim gospodarima na Kaptolu dovoziti darove u žitu, vinu i drugim plodovima zemlje. Osim toga crkva je već u najstarije doba imala prihoda od desetine, maltari-ne, placovine i brodarine.

Zajedničkim kaptolskim posjedima upravljao je od 1334. kanonik dekan. Za tu dužnost birao se svake druge godine drugi član Kaptola.

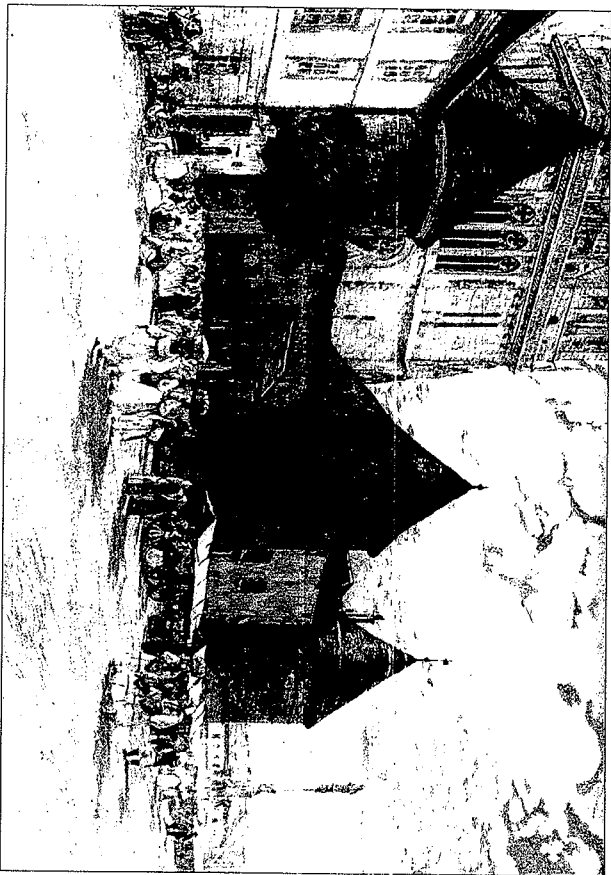
Biskupski i kaptolski posjedi stoljećima su se povećavali, pa su u srednjem vijeku obasjali oko 250 000 hektara. Kraljevi su biskupu i Kaptolu prava na stečene posjede često nanovo potvrđivali da bi ih učvrstili u njihovu vlasništvo.

Osnutak biskupije nije utjecao samo na oblikovanje novoga vanjskoga izgleda srednjovjekovnoga zagrebačkog naselja, nego je izmijenio i sastav njegova stanovništva. Od čisto svjetovnoga naselja počelo se stvarati naselje crkvenog obilježja. Uz građanski starosjedilački živalj pojavljuje se u znatnoj mjeri svećenički. S biskupom dolaze kanonici i ostalo niže svećenstvo, a doskora i neki crkveni redovi koje privlači vjersko središte i, nedvojbeno, želja za većom sigurnošću u naseljenu i utvrđenu mjestu. Najprije se nastanjuju templari i dominikanci, a poslije će stići i franjevci (13. st.) i cisterci (14. st.).

Prvi zagrebački biskup Duh bio je po narodnosti Čeh, a i njegovi pomoćnici kanonici bili su zacijelo također Slaveni, možda također Česi. Došli su iz zaladske i šomodke županije, a te su u ono vrijeme bile naseljene isključivo slavenskim stanovništvom. Tamo se i bogoslužje obavljalo slavenskim jezikom, pa su se u početku i u novoosnovanoj zagrebačkoj biskupiji crkveni obredi obavljali slavenski, što je znak da je i stanovništvo tadašnjega Zagreba pretežitim dijelom bilo hrvatsko. To su bili starosjedoci Hrvati. Bavili su se uglavnom poljodjelstvom, a nešto zacijelo i kućnim obrtom i sitnom primitivnom trgovinom, razmjennom dobata. A u vrijeme neposredno poslije osnivanja biskupije bili su u Vlaškoj vesi naseljeni, čini se, francuski ili talijanski graditelji prve katedrale, odnosno talijanski trgovci po kojima je Vlaška ves možda dobila i ime.

Naturalna proizvodnja i proizvodi sitnoga kućnog obrta namirivali su dnevne potrebe stanovnika, a onda služili i za izmjenu proizvoda srednjovjekovnog župnoga grada, kad još Slaveni nisu bili ni trgovci ni obrtnici po zanatu, niti je ovdje bilo stalne trgovine u pravom smislu riječi. Takva se kod utvrda pojavljuje tek povremeno oko grada, a u rukama je stranih putujućih trgovaca: Arapa, Židova, Sirijaca. Bili su to prigodni sajmovi od dva do tri dana u mjesecu. Stranci su robu dopremali, prodavali je i kupovali, a onda opet polazili dalje na druga tržišta.

Osnutak biskupije i smještanje središta crkvene organizacije na ovom mjestu svakako je pogodovalo razvitku trgovine. Vrhovna crkvena vlast, crkveni obredi, obveze prema crkvi, vjerske dužnosti i osjećaji, te Kaptol kao upravno središte s važnim funkcijama vlasti privlačili su brojni svijet u taj grad i stvarali u njemu povoljno tlo za izmjenu robe, "učinili da se Kaptol razvio u značajno potrošačko trgovačko središte". Već vrlo rano javlja se ispred biskupijske crkve na kaptolskom trgu dnevno tržište, a i trgovina širih razmjera na godišnjim sajmovima o Kraljevu ili

Menci Clement Cmičić: *Sajam pred katedralom*, kolonirani baktropis, oko 1910. godine (MGZ)

Ijehnom Stjepandanu, kada je sajam trajao četrnaest dana, sedam prije i sedam nakon blagdana Sv. Stjepana. Prostor pred stolnom crkvom i u okolici vrela Manduševca na istočnoj strani današnjeg Trga bana Jelčića i u Bakračevoj ulici bio je u te dane prepun domaćih i stranih trgovaca, kupaca, hodočasnika, proštenjara, znatiželjnika, a i raznih drugih poslovnih ljudi. Jer na sajmu o Stjepandanu nije se samo prodavala roba, nego su se obavljali i zaključivali i razni pravni i drugi važni poslovi. Kaptol je bio mjesto vjerodostojnosti, tu su se izdavale pravovjajane isprave i njihovi prijepisi, uvodilo u posjed, određivale sporne međe. Šarolikosti, živosti i vrevi krajevskih sajmova pridonosili su uvelike i biskupski i kaptolski podložnici, koji su baš u te dane morali predavati dace i darove svojim crkvenim gospodarima. Do blagdana Sv. Stjepana morali su na kaptolski trg stići i solari iz mađarskih solana na rijeci Marošu i Kaptolu po nalogu kralja Andrije (iz 1217) dopremiti soli u vrijednosti od pedeset maraka srebra, i to na svoji trošak od Szegečina do Zagreba. Stizali su svake godine uoči dana Sv. Stjepana, uvijek na vrijeme, jer se sol još za trajanja velikoga sajma morala rasprodati. Jedna listina iz 1227. pripovijeda nam da je na Stjepanje iz cijele biskupije narod hrio u Zagreb, ali ne samo iz pobožnosti, već i zbog trgovine. Izdane su i narocite norme, kojih su se trgovci morali pridržavati kad su dolazili da trguju u kaptolskoj jurisdikciji. Robu koju su dovozili na sajam morali su, prije nego što se prodavala, pohraniti na određenim mjestima pred stolnom

crkvom ili negdje kod vrela Manduševca, jer se strogo pazilo da se potajnim istovarivanjem robe po privatnim kućama i gostionicama ne bi izbjeglo plaćanje obvezatnih pristojba. Do tih prihoda bilo je Kaptolu mnogo stalo, jer se, kao i kaptolsko svećenstvo, živo zanimao za trgovinu.

Trgovina se razvijala i cvala to više što se gradit' nalazio na vrlo prikladnom prometnom mjestu. Imao je položaj središnje točke, kojom su prolazile prometnice povezujući bliži slovenski, zagorski, lonjski, posavski i pokupski gospodarski bazen. Već u prehistorijsko, a poslije i u rimsko doba, pa tako i u srednjem vijeku, prolazili su tuda putovi od zapada i sjevera prema jugu i istoku. Ovdje su se križali i na tom su raskrižju, zahvaljujući mogućnosti razvika proizvodnje i izmjene dobara, nastali povoljni uvjeti za osnutak i život stalnoga naselja. Na širem gradskom području bilo je i nekoliko prijelaza preko Save: kod Prodsuseda, kod današnje Savske Opatovine i, najvažniji od njih, Kraljevski brod, za Zagreb najpovoljniji prijelaz preko Save, koja je i u to vrijeme bila važna prometnica. Ta je gospodarska pogodnost bila nedvojbeno, uz prikladan strateški položaj, jedan od glavnih i odlučujućih čimbenika pri utemeljenju srednjovjekovnoga Zagreba.

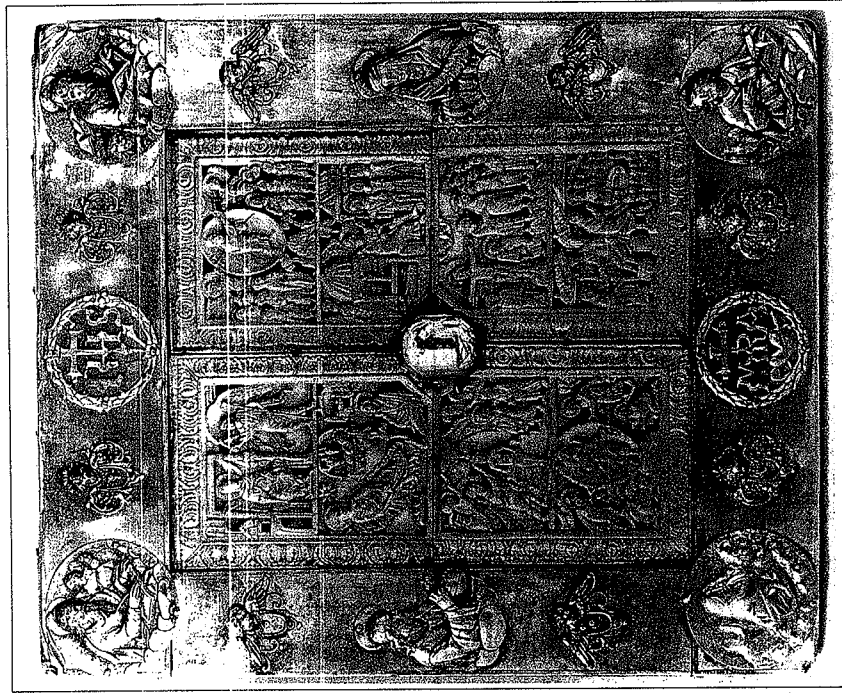
Povoljni gospodarski uvjeti i dobri izgledi za trgovački napredak mogli su ovamo privući uz domaće također strane talijanske trgovce i stvoriti u njima odluku da se već u 12. stoljeću stalno nasle pod biskupskim gradom, u području *Vici Latinorum*, Vlaške ulice, koju su, prema nekim mišljenjima, i osnovali i dali joj ime. U doba ponovnoga procvata zapadnoeuropskih gradova (11-12. st.) pokazuju se i ovdje na dalekoj periferiji neki odjeci općih gospodarskih gibanja, koji utječu na život i razvitak i našega naselja.⁴⁷

Kaptoli u srednjem vijeku nisu bili samo crkvena središta i ustanove s raznim važnim dužnostima svjetovne vlasti, nego su i u kulturnom i prosvjetnom životu zauzimali istaknuto mjesto. Bili su žarišta onovremenih duhovnih nastojanja, iako uglavnom u granicama vlastitih interesa i potreba. Ponajprije su se brinuli za odgoj svećeničkoga podmlatka i otvarali sjemenišne škole, gdje su buduću mladu svećenicu stjecali osnovnu naobrazbu i spremu za svoje zvanje. Nakon odluke Lateranskog koncila (1179) da svaka stolna crkva mora imati učitelja koji će podučavati klerike, osnovana je i na zagrebačkom Kaptolu već u 12. st. sjemenišna škola, a položili su je, osim mladeži koja se posvetila svećeničkom zvanju, i neki plemići, da bi naučili čitati i pisati. U gradana osjećaj potrebe za školom još nije bio razvijen, a za obični puk nije se nitko brinuo. U sjemenišnoj školi predavao je učitelj, a polaznici svjetovnjaci plaćali su mu školarinu u novcu i prirodnhana. Inače su školu uzdržavali biskupi i Kaptol svojim prihodima, osobito od zemljišnih posjeda. U toj najstarijoj poznatoj zagrebačkoj školi učilo se čitati, pisati, pjevati, latinski jezik i najosnovniji pojmovi iz teologije.⁴⁸

U vezi s osnutkom biskupije i organizacijom crkve na zagrebačkom tlu pojavljuju se podkraj 11. st. i prvi umjetnički i kulturni spomenici povijesnoga Zagreba: mnoge pisane crkvene knjige ukrašene minijaturama, znameniti plašt kralja Laadi-

47. V. Heneberg, *Tentativjalno razviće*, p. 178. - J. Čuk, *Povijest Zagreba do godine 1350*, Garšanića 1932, p. 34-36, 38. - I. Kampuš, *Prilog pitanju postanka varoši Gradec kraj Zagreba*, HZ, 1965, p. 138.

48. PFGZ I, p. CLVII-CLIX.

Plenarij od bjelokosti s rezbarenim prizorima iz života Kristova, 11. st., srebrni okvir s likovima evanđelističara izrađen 1630. (riznica)

slava, a u prvom redu dragocjeni diptih od bjelokosti i Radonova Biblija. Na diptihu, nastalom negdje u Poranju u 10. ili 11. st., izrezbareno je u bjelokosti vrlo finom tehnikom u ranoromaničkom stilu osam novozavjetnih prizora iz života Kristova i Marijina od Navještenja do Uzašašća. Zbog svojih umjetničkih obilježja vrlo je vrijedan i osobito zjedak rad Radonova Biblija datira iz 800. godine, i zanimljiva je napose zbog tumačenja glosa, pisanih u 11. st. slavenskim jezikom češke redakcije, s jakim utjecajem hrvatskoga jezika. To je prva pojava hrvatskoga jezika na zagrebačkom tlu uopće. U Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu ima pisanih i minijatu- bačkom tlu uopće. U Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu ima pisanih i minijatu- rama ukrašenih knjiga iz vremena nakon osnutka biskupije, iz 12. i 13. st., pa postoji i vjerojatnost da su neke od njih pisali i oslikali i domaći majstori, slikari i pisari.

Prigodom osnutka biskupije donijeli su biskup Duh i njegovi pratioci sa sobom u Zagreb, osim Radonove Biblije i više drugih crkvenih, liturgijskih knjiga. One su bile radene prema predlošcima iz sjeveroistočne Francuske i postale su temeljem naročito zagrebačkom crkvenom obredu, koji je trajao i održao se u stolnoj crkvi punih sedamsto godina, sve do kraja 18. stoljeća, kad bijaše ukinut.⁴⁹ Od tekstila iz tih najstarijih vremena, osim Ladislavova plašta, mogli bismo spomenuti i bizantsku tkaninu iz 11. st. s gotičkim vezom iz 14. st., a i nešto kasniji humerale (oplećak) biskupa Augustina Kažotića s vezanim likovima apostola iz 14. st.

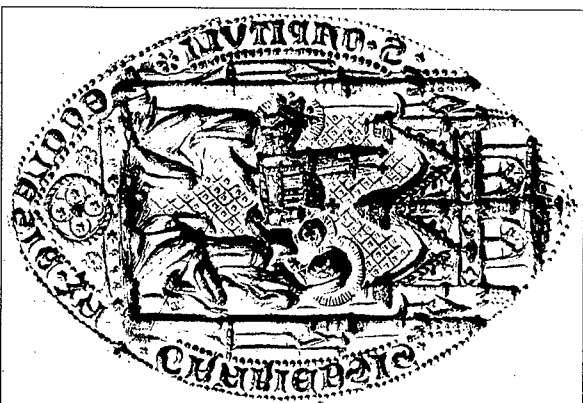
Ubrzo nakon osnutka biskupije pojavio se na kaptolskom prostoru i prvi reprezentativni spomenik sakralne arhitekture, prva biskupijska crkva. Dao ju je, čini se, sagraditi sam osnivač biskupije kralj Ladislav, koji se u više isprava i u tradiciji spominje kao utemeljitelj zagrebačke katedrale. Bila je građena u romaničkom stilu, a dovršena vjerojatno još potkraj 11. stoljeća. U temeljima kapelice Sv. Stjepana, ugrađene u sredini južnoga krila nadbiskupskog dvora, pronađen je ranoromanički kapitel korintskoga tipa i komadi žbuke, koji potječu sigurno od nje, a pronađeni su u temeljima predtatarske katedrale prilikom iskapanja 1949-1953. i 1956. To su njezini jedini sačuvani ostaci koji svjedoče da je ta crkva postojala. Sudeći po visokoj kakvoći i finoći njegove izvedbe, prva biskupijska crkva morala je biti lijepa i reprezentativna građevina. To ujedno svjedoči i da je pokretač njezine gradnje bila neka ugledna i bogata ličnost ili organizacija. Vjerojatno, kako je spomenuto, sam osnivač biskupije. Kralj Ladislav jamačno je htio da ta manja crkva posluži prvim biskupima kao stolna dok se ne izgradi veća monumentalna katedrala, za koju se znalo da će se morati graditi duži niz godina, a možda i stoljećima.

Poput samoga osnutka biskupije na području Zagreba, i ta najstarija građevina koje su se tragovi mogli utvrditi na njegovu tlu potvrđuje da je tu moralo postojati već važnije naselje sa stanovitim kulturnom i umjetničkom aktivnošću. Klesarski majstori, što su klesali predromaničke kapele i radili na izgradnji crkve kojoj su ti kapiteli pripadali, svjedoci su davnih početaka srednjovjekovne umjetnosti u sjevernoj Hrvatskoj i preteče mnogih majstora klesara i drugih umjetnika te nadarenih ljudi, koji su u slijedećim stoljećima sudjelovali u gradnji i ukrašavanju katedrale i drugih zagrebačkih crkava.⁵⁰

Tijekom 12. i početkom 13. st. umjesto starije romaničke biskupske crkve nešto južnije od današnje stolne crkve počela se graditi u stilu rane gotike prva zagrebačka, takozvana *predtatarska* katedrala. Bila je dovršena i posvećena 1217. za Andrije II. uz asistenciju osam biskupa i dvaju nadbiskupa. Na temelju masivnosti dvaju velikih rano-gotičkih kontrafora nađenih prigodom iskapanja 1956. godine u temeljima nadbiskupske kapele Sv. Stjepana može se naslutiti da je predtatarska katedrala bila prilično velika građevina. Njezini su se temelji našli i pod jednim dijelom današnje katedrale. Obradba kamena i način gradnje govore o francuskom utjecaju, odnosno navode na misao da su prvu zagrebačku katedralu gradili francuski graditelji koji su u Zagreb došli posredovanjem Mađarske. Mađari su se, naime, potkraj 12. i početkom 13. st. u graditeljstvu ugledali u Francuze.

49. D. Kniewald, Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve 1094-1788, Zagreb 1940.

50. E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 213.

Pečatnjak zagrebačkog Kapitola iz 1371. s prikazom Timotejeve katedrale (tisknica)

Neki povjesničari smatraju da su Tatari prvu zagrebačku katedralu potpuno uništili, pretvorili je u prah i pepeo. Svoje mišljenje temelje na spisu iz 1480. što ga je Kapitol poslao Matiji Korvinu i gdje se navodi da su Tatari katedralu pretvorili u pepeo. Drugi pak drže da je ona tom prilikom bila samo teško oštećena, a to je i vjerojatnije. U svakom slučaju, bila je toliko uništena da nije više mogla služiti svrsi, pa je na njezinu mjestu sredinom 13. st. sagrađena kapela Sv. Stjepana, dok se u drugoj polovici toga stoljeća gradio veći i dio današnje, tzv. *Timotejeve* katedrale.⁵¹

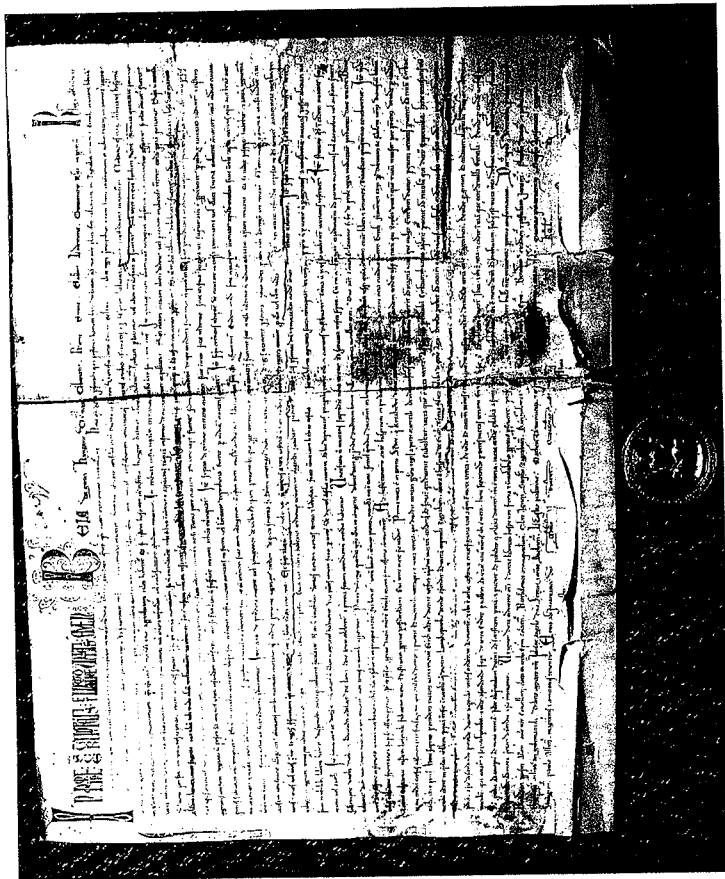
Vjerojatno je da su se veći i ispred najstarije biskupske crkve odigravale srednjovjekovne obredne igre. Kao prva javna kazališna prikazivanja pojavljuju se na Kaptolu već u 12. stoljeću. U najstarijem obredniku zagrebačke stolne crkve, koji datira iz kraja 11. ili početka 12. st., nazvanom *Missale antiquissimum*, zapisane su dvije potpuno sačuvane liturgijsko-obredne igre, obredna igra Isusova uskrsnuća i obredna igra tiju kraljeva. Prva se izvodila o Uskrsu, druga o Tri kralja, 6. siječnja, a prikazivale su se, napose posljednja, čini se, sve do 18. stoljeća. Glumačka oživljavanja događaja iz crkvene povijesti priredivala su se i poslije stoljećima u stolnoj crkvi i pred njom po strogim propisima obrednika zagrebačke biskupije.⁵²

51. Opširno o Timotejevoj katedrali A. Ivandića, Stara zagrebačka katedrala, historijsko-umjetnička rasprava (šapirografirani izvadak iz doktorskoga rada 1948), Zagreb 1960, p. 81-103. (n.b.) - Noviji pristup o istom problemu cf. L. Dobronić, Biskupski i kapitolski Zagreb, Zagreb 1991, p. 22-28. (n.b.)

52. D. Knievald, Obred i obredne knjige zagrebačke stolne crkve 1094-1788, Zagreb 1940, p.

GRADEC, OPĆINA NA DESNOJ OBALI MEDVEŠČAKA

Zapadno od Kapitola na desnoj strani potoka Medveščaka ležalo je brdo Grech ili Gradec (današnji Gornji grad), a u njegovu podnožju prostirala se široka ravnica, zvana Zagrebačko polje. Brdo Gradec pojavilo se u povijesti prvi put na samom početku 13. st. (1201) pod imenom *Kerec*, što bi prema mađarskoj riječi *Görök* značilo Grk ili grčki (vjerojatno u vezi s bizantskom /grčkom/ utvrdom koja je u 6. st. navodno stajala na tom brdu). Je li Gradec tada, tj. 1201. godine, bio već naseljen ili nije, teško je tvrditi, jer o tom nemamo vijesti u povijesnim izvorima, a ni arheoloških nalaza koji bi nam možda mogli nešto sigurnije o tom reći. Vjerojatnije je da naselja još nije bilo. Na Gradecu se, naime, kako se pretpostavlja, nalazio kraljevski kastrum (utvrda), sjedište kraljevske i županijske uprave, a kako se čini i dvor (kaštel) župana zagrebačke županije. Kastrum je bio na jugoistočnom prostoru Gradeca, a županov dvor na njegovu sjevernom kraju na zemljištu koje je poslije pripadalo Popovu tornju, a u ona vremena mu je bio vlasnik zagrebački župan Vanlegen. Na brdu su, kako se čini, osim zagrebačkih župana stanovali i hercezi iz kraljevske porodice, prvi za kojega se zna, herceg Andrija, potkraj 12. st., a poslije (oko 1220-1222) i njegov sin Bela, budući kralj Bela IV. Čini se da je čitav gornjogradski teren bio rezerviran za kraljevsku i županijsku upravu, dok naseljavanje, odnosno izgrađivanje građanskoga naselja na njemu prije 1242. nije bilo dopušteno. Takvo se naselje ipak razvilo u njegovu podgrađu. Formiralo se u dužem društveno-gospodarskom procesu naseljavanjem kolonista trgovaca i obrtnika, možda već negdje od 12. st., pod kraljevskim kastrumom i u susjedstvu biskupskoga grada. Naselje se stalo razvijati na sjevernoj strani današnjega Trga bana Jelčića, u donjem dijelu Rađičeve ulice i vjerojatno na početku Illice. Kad su njegovi stanovnici brojačano i utjecajno ojačali, izborili su sebi neke slobode i prava, pa tako i pravo da formiraju svoju općinsku organizaciju sa sućem na čelu. Općina je već prije 1242. u okolici Zagreba imala posjede Dedice i Gracane, a vjerojatno i sela Novu Ves na Savi (Trnje). Podbrežje i Čromarec. U tatarskoj katastrofi 1242. ona je očito teško stradala, pa joj je kralj Bela IV. da je pridigne, *Zlatnom bulom* podijelio znatne privilegije i podigao je na položaj sl. i kr. grada. Kao pripadnici veće upravne jedinice, kao što je bila općina, njezini su građani sami pripremili tekst *Zlatne bule* (kako se to iz nje može vidjeti), a kralj ga je samo potvrdio. Kraljevom dozvolom oni su se nakon 1242. mogli naseliti i na samom Gradecu, pa se otada na nj djelomično i preseljuju, podižu na njemu nove ili prenose onamo svoje stare kuće iz podgrada. Tako se počelo stvarati novo građansko naselje na Gradecu oko kojeg će građani u sljedeća dva desetljeća kao obvezu kralju podići jake utvrđene zidove i zaštititi se od eventualna neprijatelja. Novo je naselje, kao i samo brdo, dobilo ime Gradec zaočijelo po kraljevskoj utvrdi (kastrumu) koja je nekod ovdje stajala. Ime Gradec, naime, očito potječe od iste slavenske riječi koja znači

Zlatna bula hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. izdana u Virovitici 16. XI. 1242. (Hrv. državni arhiv)

Zlatni pečat s likom kralja Bele IV. sa Zlatne bule, 1242.

utvrda ili mali grad. To ime ujedno potvrđuje nekadašnje postojanje kraljevske utvrde (kastroma) na tom zagrebačkom brdu.

Iako se brdo spominje prvi put tek početkom 13. st., postoji i mišljenje da je općina na njemu postojala već mnogo prije, tj. već u vrijeme osnutka biskupije, te da je prema tome bilo već tada naseljeno. Zatim i mišljenje da su do 1242. stanovnici te općine bili "vlastela ili kmetovi, da su imali svoga suca i vijeće i da su u godini povišenja na kraljevski i slobodni grad brojili oko tisuću ljudi".

ZAGREB NAKON TATARSKE PROVALE

Normalan razvitak grada na lijevoj i desnoj obali Cirkvenice prekinula je 1242. provala Tatara. Polazeći iz daleke Azije pod Batu-kanovim vodstvom, Tataari su u osvajačkom pohodu projurili kroz ruske ravnice, opustošili Poljsku i 1241. godine upali u Mađarsku, "gdje su na rijeci Saju porazili ugarsko-hrvatsku vojsku, a zatim u potjeri za kraljem Belom provalili i u Hrvatsku".⁵³ Zimi 1242. prešli su zaleđenu Dravu, razorili Čazmu i doskora se pojavili i u Zagrebu. Divljačke horde nemilice su opustošile grad, rušile i palile kuće i crkve, ubijale ljude, pljačkale i činile nasilja. Iza njih ostala je pustoš, garišta, razvaline i smrt. Preživjeli su i spasili se jedino oni koji su pobjegli u šume i gore.

Na bijegu iz Mađarske kralj se Bela neko vrijeme zadržao u Zagrebu i pokušao organizirati obranu. Kad mu to nije uspjelo pobjegao je s vojskom, plemstvom, veličima i crkvenim dostojanstvicima, među kojima je bio i zagrebački biskup Stjepan, dalje prema jugu, u Dalmaciju. Za njima je iz straha pred divljačkim mongolskim hordama pobjeglo prema gorovitu Primorju i mnoštvo svijeta, nedvojbena i iz Zagreba.

Nakon tatarske katastrofe morao se opustošeni Zagreb tako reći iz temelja obnavljati, započeti novi život. Prorijedeni se stanovnici okupljaju, dolazi sigurno i dosta novoga svijeta, novih građana.

Već iste godine, na povratku iz Dalmacije, kralj je Bela odlučio, prvo, da na brdu Gradecu podigne jaku utvrdu koja će ući u sklop sustava utvrđenih gradova zasnovanih za obranu države, i drugo, da privilegijama privuče što više ljudi koji će moći poslužiti i za obranu u slučaju neprijateljske opasnosti. Da bi to postigao, vladar je gradskoj općini, koja je tu, nedvojbena, već prije morala postojati (sa sjedištem u podgrađu ili već na Gradecu) podijelio povlastice slobodnog i kraljevskog grada. To je učinio 1242. ispravom nazvanom *Zlatna bula*, koju neki štoviše smatraju osnivačkim dokumentom zagrebačkoga Gradeca.⁵⁴ Prema tim povlasticama njezini su žitelji, i dotadašnji i budući, dobili razna i izvanredna prava koja su trebala u grad privlačiti nove stanovnike, tzv. *hospites* ili goste, ponajviše, dakako, gospodarstvenike, obrtnike i trgovce, koji će u gradu moći nesmetano razvijati gospodarsku

53. I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljeće Zagreb, Zagreb 1975, p. 25.

54. PSGZI, doc. 18, p. 15-18. - Z. Tanodi, Zagrebačka "Zlatna bula", Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva, 1945, 11., p. 1-42.

djelatnost, biti jamstvo za gospodarski napredak grada, a po potrebi poslužiti i za obranu. A od jednog i drugog imat će, uostalom, znatne koristi i kralj.

No s pravima preuzeli su građani prema kralju i razne obveze. Jedna od najtežih bila je gradnja jakih utvrđenih zidova oko cijeloga Gradeca. Građani su je i ispunili između 1242. i 1266. (a možda već i do 1257, kad se prvi put u suvremenim izvorima spominje naselje kao *castrum Grachi*), podigavši jaku utvrdu oko cijelog naselja na brdu. Usporedno s utvrđama i unutar njih gradili su nove kuće, ili su stare preseljavali iz podgrada, izgrađujući i obnavljajući naselje na brdu Gradecu. Jedni od prvih stanovnika obnovljena naselja bili su, nedvojbeno, kraljevi podanici, kraljevi ljudi, članovi dotadašnje općine, koji su do tada imali svoje kuće i živjeli u podgrađu: na Harmici, u Dugoj ulici i Iljici. Oni za koje je i sam kralj rekao "da su se potpuno istrošili, gradeći uz velike žrtve utvrde, podižući ondje (naime na Gradecu) nove ili preseljavajući onamo (iz podgrada) svoje stare kuće". Za tolike žrtve zamijenio im je "za vječno" vojničku dužnost javne terete i službe godišnjim porezom od 200 penasa ili 40 maraka. Povijest slobodne općine na brdu Gradecu predstavljat će od sada najveći dio povijesti ovoga grada.

Novo utvrđeno i gusto napučeno naselje s povlasticama kr. i sl. grada na granici Hrvatske i Njemačke, u tadašnjim nepovoljnim odnosima kralja s visokim plemstvom, bilo je za dvor od velike važnosti. Dvor je znao da će od njega imati i strateske i gospodarske koristi. Ono je kralju trebalo poslužiti za obranu od neprijateljskih napada, a isto tako, zbog velike blizine njemačke granice, i kao vrlo zgodno odskočište za njegove ekspanzionističke namjere prema Štajerskoj. Primorju i podnožju Alpa. Osim toga novi utvrđeni grad imao je poslužiti kralju i za obranu od njegovih unutarnjih još opasnijih neprijatelja, jakih i vrlo osiđenih feudalaca. U su-parništvu s visokim plemstvom i u nastojanjima za učvršćenjem kraljevske vlasti, njemu su dobro uredeni i jaki, utvrđeni gradovi, te novo plemstvo s feudalnim povlasticama bili neophodno potrebni kao jaki oslonac. Osim toga kraljevi su od kraljevskih i slobodnih gradova imali i gospodarske koristi, jer su takvi gradovi i njihovi građani i stanovnici imali prema kruni i državi i raznih, često puta teških, materijalnih obveza. Plaćali su poreze, uzdržavali na svom području vojsku, davali još dodatne daće kralju i njegovoj obitelji, gradili i uzdržavali utvrde i izvršavali druge razne dužnosti. Sve to ponukalo je kralja Belu da na tom mjestu utemelji jaki utvrđeni grad i da mu podijeli uobičajene privilegije kraljevskih i slobodnih gradova. Odlučio je, kako kaže u *Zlatnoj buci*, osnivačkoj ispravi slobodnoga kraljevskoga grada, "da u Zagrebu na brdu Grehu sagrađi slobodnu varoš" ... da pozove građane da se ovdje "slobodno nasele, da imaju, čuvaju, drže zemlje i posjede, uvjete i slobode ... koje smo im podijeliti i popisali". Trebalo je započeti od ničite. Prikipiti stanovnike i stvarati novo naselje. Novi građani, gosti ili *hospites* dobit će, dakle, zemlje i posjede te povoljne uvjete života i slobodu, te nigdje u kraljevskim granicama neće biti dužni plaćati daće.

Predtatarski županjski grad bio je razoren, a njegovi su se stanovnici velikim dijelom ili razbježali ili bili ubijeni. Ono što se vratilo našlo je razorene domove i vrlo je vjerojatno da su mnogi u onom očaju i beznađnu raspoloženju rado prihvatili misao o novom naselju na povoljnijem i sigurnijem mjestu i s boljim izgledima na

napredak, što su ga obćavale privilegije slobodnog grada. I preselili su se s Kaptola na Grčko brdo, tamo osnovali nove domove i započeli novi život. To su bili, osim rijetkih možda preživjelih starosjedišaca Grčkoga brda, prvi stanovnici novo-organizirane općine. Njima su se pridružili i brojni došljaci i stranci te domaći svijet iz hrvatske pokrajine. Stranci su se nazivali i gosima (*hospites*), a bili su najvećim dijelom obrtnici i trgovci, koji su trebali pridonijeti napretku i gospodarskom jačanju novoga grada. Dolazili su iz susjednih zemalja, osobito Njemačke, a nešto i Italije, gdje su gradski život, obrt i trgovina u to vrijeme (12. i 13. st.) bili već u punom cvatu, dok je naprotiv domaćih ljudi vještih obrtu i trgovini bilo još relativno malo. Iznad staroga, porušenoga kaptolskog naselja gradilo se na gradečkom brdu, raslo i oblikovalo novo, koje će kao protuteža Kaptolu od samoga početka živjeti svojim vlastitim, samostalnim i od Kaptola neovisnim životom. Na nenapućenu i vjerojatno do tada još dobrim dijelom i šumom obraslim prostoru tijeekom sljedećih desetljeća niču nove gradanske kućice i gospodarstva, kurije i palače, nastaju ulice, uličice i trgovci, podižu se kapele. Sv. Marko, gradska vijećnica i jaka zidana utvrđenja oko cijeloga grada.

Od svjetovnih zgrada u gradu koji je nastajao, većih zidanih kuća, zvanih palače, bilo je malo. Grade se naravno najviše obične građanske kuće, većinom drvene prizemnice. Ali bilo je i zidanih od cigle i kamena, a i takvih kojima je donji dio bio zidan, a gornji drven. Pokrivale su se ponajviše slamom, ali i daščicama, šindrom ili crijepom. Svojom širom stranom s prizemnim drvenim hodnikom, poput trjema, gledale su u dvorište, a užom sa zabatom i tri prozora u prizemlju na ulicu. Bilo ih je različitih veličina, jer su i zemljišta na kojima su se gradile bila različita. Ta su se zemljišta zvala *dvor* ili *kurija*, a kuća je mogla biti sagrađena na cijelom opsegu dvora, na tri četvrtine, polovini, četvrtini, osmini i drugim dijelovima i kombinacijama te mjere. Podaci što se odnose na takav način mjerenja su protuslovi, pa se ne može točno utvrditi kolika je bila stvarna veličina jednoga dvora. To se može učiniti samo približno i pretpostaviti da je cijeli dvor imao oko dvadeset i sedam metara duljine i dvadeset i dva metra širine, odnosno oko 600 četvornih metara. Na tom prostoru stajala je kuća i gospodarske zgrade s dvorištem. Vrlo se rijetko, međutim, pojavljuje cijeli dvor. Najviše je kuća i gospodarstava bilo u veličini jedne četvrtine ili jedne osmine te površine. Prema ondašnjim mjerama najveći kućni prostor iznosio je oko 120 lakata u duljinu i 96 lakata u širinu, a najmanji 15 lakata u duljinu i 12 u širinu. A to je bio cijeli, odnosno osmina dvora.⁵⁵ Veličine kućnih prostora propisivala je, čini se, sama općina, jer u povelji kojom se Zagreb uzvisuje na stupanj kr. i sl. grada nema u vezi s time nikakve, inače u takvim ispravama uobičajene, odredbe.⁵⁶ Prema veličini kućnoga prostora, odnosno kurije, gradska je općina građanima od 14. do 16. st. odmjjerivala visinu poreza. Za čitavu kuriju porez je godišnje iznosio 300 denara, za polovicu 150, četvrtinu 75, a za osminu kurije 38 denara. To su bile visoke svote koje neki građani nisu mogli namiriti, pa im je općina plijenila posjede i onda ih prodavala ili darovala. Tako dobivenim novcem kao i

55. PSGZ I, p. XX.

56. PSGZ VI, p. XV.

Prema najstarijem popisu kuća i stanovnika Zagreba iz 1368. bilo je u gradskoj tvrđi 150, u podgrađu na desnoj obali Cirkvenika (Medveščaka), u Šoštarskoj ili Njemačkoj ulici i na poljani kod vrela Manduševca 155, a u Illici 14 kuća.⁶²

Postupnim izgrađivanjem stvarali su se i nastajali i cijeli blokovi, skupine kuća u obliku četverokuta, pravokutnika i nepravilnih trokuta. Takvih skupina, a te se u starijim ispravama redovito nazivaju *insule* ili otoci, bilo je na gornjogradskom brežuljku u 14. st. devet. Zvale su se otoci, jer su stajale posebno svaka za sebe, okružene ulicama. Usporedno s "otocima" i između njih nastajale su i oblikovale se ulice i trgovi. Mreža gornjogradskih ulica u srednjem vijeku, i to vjerojatno već u doba prve izgradnje novoga grada, bila je, čini se, uglavnom onakva kakva je i danas, iako to za najstarije doba možemo samo naslućivati, jer iz toga vremena nemamo sačuvanih tlocrta koji bi nam to i zorno potvrdili. No ipak je vrlo vjerojatno da je ona bila određena već u samom početku položajem gradskih vrata, smjerom gradskih zidova, glavnim središnjim trgov i izgrađivanjem arhitektonskih cjelina.

U srednjovjekovnom Gornjem gradu rjetke ulice imaju posebna imena. Baram ih u stariim dokumentima rjetko susrećemo. Obično se nazivaju jednostavno *platea communis*, tj. općinska ulica. Tek pojedine imaju posebna imena. Tako se današnja Čirilometodska zvala ponekad Srednja ulica (*Platea media*), Demetrova Blatna ulica (*Vicus lutosus*), Matoševa Mesarska ulica (*Vicus carnicum*) po mesarima koji su se nalazili na sjevernom kraju te i u susjednoj Markovoj ulici, Duga (Radiceva ul.) i istočni dio Ilirskoga trga Vanjska ulica, dio Opatičke ulice Popovska ulica.

Gradska općina vodila je već i tada brigu o izgledu i držanju ulica. Ulice su morale biti široke barem tri hvata, a 1363. gradsko zastupstvo izdalo je i posebnu odredbu "da se one zbog opasnih vremena i moguće strke i panike u gradu moraju uvijek proširiti" i zabranilo je da se ulazi u kućni podrum s ulične strane jer se ko-panjem otrova za takve ulaze ulica sužuje.⁶³

U sredini grada oblikovao se postupno glavni trg kao njegovo središte. Na njemu se već vrlo rano gradila crkva Sv. Marka, a na jugozapadnom uglu pojavila i općinska vijećnica. Dok se u njezinu susjedstvu na jugozapadnom uglu posljednjih godina 14. st. javlja općinska bolnica (*hospitium*) B. D. Marije i uz nju istoimena kapela. U srednjem vijeku (13. do 16. st.) središnji prostor predstavljao je i Kapucinski trg, na kojem je u prvoj polovici 14. st. (1335) sagrađena kraljevska palača, gdje je na južnoj strani vjerojatno već u 14. st. stajala kapelica B. D. Marije, na zapadnoj strani tga bila gradska vrata (Mesarska), a u sredini trga općinski zdenac (1463. spominje se kao *fons vetus nostrae communiatii*).

Istočno od Kapucinskoga trga na jugoistočnom prostoru Gradeca stao se oblikovati još jedan trg (poslije Katarinski). U 14. st. (1377) ovdje se na zapadnoj strani gradi drena crkvice Sv. Katarine, a na južnoj u drugoj polovici 15. st. novi dominikanski samostan na mjestu buduće isusovačke gimnazijske zgrade. "Po nacrtu na slici Zagreba iz početka 16. st. moglo bi se zaključiti da je ta stara crkvice Sv. Katarine bila na gotički način građena, da je imala otporijake, ali i polukružnu apsidu."

62. I. K. Trakčić, *Zagreb*, p. 25.

63. PSGZ I, p. XIII, II, p. X; VI, p. I, IX, p. V. - N. Karić, *Povijest Zagreba*, I, Zagreb 1982, p. 195-198. - V. Bedenko, *Zagrebački Gradec*, Zagreb 1989, p. 25-31. (n. b.)

Osim crkve Sv. Marka sagrađeno je u srednjem vijeku na Gornjem gradu i nekoliko kapela, nedvojbeno važnih za panoramu srednjovjekovnog grada. One se u povijesnim spisima javljaju prvi put u 14. ili 15. st., iako su, barem neke, nastale i prije. U 14. st. na mjestu današnje Katarinske crkve stoji istoimena drvena kapela, a na početku Opatičke ulice u blizini gradskog zida kapela Sv. Uršule, koju je krajem 14. st. sagrađio talijanski trgovac Gianni Donator de Mezo. U 14. st. (1377) gradi se "među vrtovima izvan gradskih zidina kod kestena" na mjestu budućega Jurjevskog groblja i drvena kapelica Sv. Jurja. U 15. st. pojavljuju se prvi put, iako su građene vjerojatno i prije, dvije Marijine kapele. Jedna na južnoj strani Kapucinskoga trga (prvi put se spominje 1431), a nastala je vjerojatno već u 14. st. Od 16. st. pripadala je nekim redovnicama koje su si ovdje sagrađile i samostan. Druga Marijina kapela pripadala je općinskoj bolnici (tubožnici) koja je stajala na jugozapadnom uglu Markova trga, gdje je u 17. st. podignuta kapela Sv. Uršule, a od početka 19. st. stoji južno krilo banske palače. Kapela se javlja prvi put u prvoj polovici 15. st., ali je bila sagrađena vjerojatno već u 14. st., kao i hospital kojemu je pripadala i dala mu ime. Tipičnim obilježjima arhitekture srednjovjekovnoga grada pridružuju se i neka druga, važna za utabanizam tog doba. Prije svega dominantan smjestaž na prirodno zaštićenju uzvisini, s koje superiorno vlada nad prostranom okolinom. I njegov tlocrt sa središnjim trgov i crkvom te uličicama što se prema njemu slijevaju karak-terističan je za srednjovjekovne gradove. Nastao je spontano prirodnom izgrađivanjem, rastom i stapanjem svih pojednosti u jedinstvenu urbanističku cjelinu.⁶⁴

Obrambeni zidovi oko Gradeca podizali su se usporedno s izgrađivanjem, sanoga naselja uz velike žrtve i materijalne troškove njegovih stanovnika. Gradnja je započela 1242, a trajala je pune 24 godine. Godine 1266. bio je zagrebački Gornji grad već okružen jakim zidovima, tornjevima i kulama. Te godine u jednoj ispravi i sam kralj Bela ovakvo govori o tom golemom pothvatu i uložnim naporima: "Vjerni naši građani u utvrđivanju ovog grada, gradeći u njem kuće i prenoseći onamo svoja zdanja, imadoše silnih troškova, neprekidna posla i ogromne štete."⁶⁵ Novi su se Zagrepčani obvezali da će to veliko i teško djelo izvesti vlastitim snagama. Jer kad im je Bela IV. podijelio povlastice slobodnoga grada, morali su preuzeti i razne obveze, među kojima je bila najteža upravo podizanje čvrstih utvrda oko čitavoga grada. Utvrde su tekle njegovim obrisima i na rubovima prilično strmoga gornjogradskoga brežuljka. Vjerojatno je da se najprije počela graditi južna strana, odakle je najviše prijetila neprijateljska opasnost. Zid je polazio od jugoistočnog ugla duž današnjega Strossmayerova šetališta prema zapadu sve do jugozapadnoga kuta na Gradecu, gdje je skrenuo njegovim rubom prema sjeveru i tekao dalje do Kapucinskoga trga. Zatim je slijedio zapadnom stranom Matoševe do bivše Markove ulice (Uljica Tita Brezovačkog), do Stare kazališne, odnosno Demetrove ulice, zapadnom stranom te ulice do Opatičke i Dvoranskoga prečca, istočnom stranom Opatičke ulice do Kamenitih vrata, i dalje iznad Duge (Radiceva) ulice u smjeru bivšeg isusovačkog samostana na Jezuitskom tgu br. 4 do jugoistočnog ugla Gradeca, gdje se sastajao s južnim krakom gradskoga bedema. Takav je bio, čini se, prvotni tijek gradskog zida

64. A. Mohorovičić, *Analiza*, 287, p. 31.

65. PSGZ I, p. X.

tj. od 13. st. kad se gradio do sredine 16. st. kad su se na gradskim bedemima vršili znatni popravci i izmjene, napose na zapadnoj strani.

Utvrdjeni Gradec imao je u srednjem vijeku šesteru vrata, troja veća i troja manja. No u vrijeme kad su utvrde bile sagrađene imao je, čini se, samo jedna, i to velika, Kamenita, na istočnoj strani grada. Ostala vrata građena su ili se prvi put spominju u 14. ili 15. st. Osim Kamenitih na istočnoj strani u produžetku Županijske ulice (Ulica 29. listopada 1918), a u ravni Opatičke ulice br. 8, nalazila su se i jedna mala vrata zvana Surove dverce ili vrata prema Sv. Franji.^{65a} Otuda se, naime, preko sušjedne ulice spuštalo prema franjevačkoj crkvi i samostanu na Kaptolu. Njima se inače išlo i k mlinovima na potoku Medveščaku. Surove dverce javljaju se prvi put u 14. st. Tada se javljaju prvi put i Poljska vratašća kod kule Lotrišćak u sredini južnoga zida. Zvala su se *Poljska*, jer se njima išlo u Zagrebačko polje, koje se prostiralo od gradačkog brežuljka do Save. Na zapadnoj strani kod Kapucinskih stuba probijena su 1335. po nalogu kralja Karla I, kad se tamo gradila kraljevska palača, mala vrata "kroz koja će moći nesmetano jedan konj proći". Zvala su se "Mesarska vrata" po Mesarskoj ulici, kako se u 15. i 16. st. nazivala današnja Matoševa ulica zahvaljujući općinskim, crkvenim i privatnim mesnicama koje su stajale na gornjem kraju te i nekadašnje Markove ulice. Ta su se vrata zvala Mesarska do kraja druge polovice 16. st.

Na ras križju Mesničke i Markove ulice stajala su Veća mesarska vrata. Bila su sagrađena vjerojatno u 15. st. Bila su to negdašnja Mesnička vrata, građena poput ostalih većih vrata kao što su bila Kamenita i Nova vrata s pokretnim mostom, bra-nič-kulom itd. Sredinom 16. st. bit će napuštena i srušena, a sagrađit će se nešto niže u istoj ulici nova na križanju Mesničke i Streljačke ulice.⁶⁶ Sjeverna vrata nalazila su se kod Popova tornja. Građani ih kasnije grade zbog blizine Popova tornja i spornoga zemljišta oko njega. Spominju se prvi put 1383. godine, nazivajući se *Nova*, pa su vjerojatno nekako u to vrijeme i sagrađena.⁶⁷ Ona zapravo nisu bila sastavni dio gradskoga zida, niti su se nalazila na zemljištu Gradeca. Između njih i zida nalazio se sporni prostor koji je pravno pripadao Kaptolu, odnosno kaptolskoj kuli, a građani su ga svojatali. Međutim, prema jednom ugovoru iz 1392. godine između gradske općine i kanonika, zemljište na desnoj strani tog prostora "po kojem se inače iz grada ide prema istim vratima treba ostati na upotrebu samih građana rečene varoši". Vjerojatno je riječ o zemljištu na kojem je sredinom 17. st. sagrađen samostan klarisa, zgrada u kojoj se danas nalazi Muzej grada Zagreba (Opatička ulica 20). Po tom su zemljištu građani otada sa svoga područja mogli zakonski prilaziti sjevernim vratima, i to očito kroz vrata koja su se vjerojatno nalazila u gradskom zidu negdje kod Dvoranskoga prečca.

65a. PSGZ I, p. XII. - Pitanje gdje su se nalazila vrata Surova dverca zaokupljalo je zagrebačke topografe dugo. Tako je B. Bauer ta vrata našao uz Popov tornaj. Cf. B. Bauer, *Gradske znamenke starog Zagreba*, 1. Kaptolska utvrda uz Popov tornaj, Spremnost, 1944, 138, p. 6. Na njegov članak reagirala je N. Klaić, *Surove Dverce. Topografsko pitanje starog Gradeca: gdje su se nalazila Poljska vratašća. Spremnost*, 1944-45, 149-150 (Božić - Nova godina), p. 24. - Idem, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1982, p. 187, 189-190, 196-197, 211. - Kako V. Bedenko nije poznavao članak Nade Klaić iz *Spremnosti*, dio njezine argumentacije ostao mu je nepoznat. Cf. V. Bedenko, *Zagrebački Gradec*, Zagreb 1989, p. 24-25. (n.b.)

66. N. Klaić, iz topografije zagrebačkog Gradeca, p. 149-153. - Idem, *Povijest Zagreba*, 1. Zagreb 1982, p. 184-185, 189-191, 193, 196, 205, 211-212, 425.

67. PSGZ II, p. IX. - SNZ, p. 9. - Kako se vidi iz najstarije slike Gradeca iz tridesetih godina 16. st. gradska su vrata do prve polovice 16. st. bila nenatkrivena.

Kartografski prikaz Gradeca i Kaptola inženjera Nikole Angiolinija, oko 1566. (Rukopis u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci)

Veća vrata (Kamenita, Nova i poslije Mesnička) bile su velike četverokutne kule, ispod kojih se ulazilo u grad. Manja su bila, čini se, jednostavnija, te su kroz njih mogli proći samo pješaci i pojedinačno konjanici. Kijučeve gradskih vrata čuvali su naizmjence po mjesec dana sami građani koji su stanovili u njihovoj blizini. Od početka 15. st. (1429) bili su izričito odredbom gradskoga poglavarstva i obvezani da to čine.⁶⁸ Čuvari kijučeva su vrata i zatvarali. Svaku večer ljeti u deset, a zimi u devet sati. Prije zatvaranja zvonilo bi četvrt sata u tornju zvoniku gradske vijećnice zvono *lotrišćak*, opominjući građane koji bi se zadržali negdje izvan zidova u podgrađu da se odmah vrate svojim kućama. Jer kad bi se vrata jednom zatvorila, nitko više nije mogao ući u grad.

Na glas lotrišćaka zatvorila su se i kućna vrata i dućani i krčme. Ulice su ostale puste i mračne. Lunjali su po njima još samo protuhe i skitnice. Nakon zvona lotrišćaka izlazila je i gradska straža naoružana helebardom i mačevima, a i noćobdija što je svaku noćnu uru strpljivo opominjao građane da pripaze na ognjišta da se od nepažnje ne bi porodila vatra.⁶⁹

Kod svakih vrata dizala se po jedna jaka četverokutna kula za gradsku stražu. A u samom zidu i oko čitavoga grada bilo ih je više, što okruglih, što četverokutnih. Pred svim vratima na vanjskoj strani na stanovitaj udaljenosti od zida stajala je još po jedna manja drvena kula, zvana *habernik*. Tako se zvala po turskoj riječi *haber*,

68. PSGZ II, p. X. 69. I. K. Klaić, Zagreb, p. 219.

69. I. K. Klaić, Zagreb, p. 219.

koja znači obavijestiti, izvijestiti. U habernicima su, naime, bili naročiti stražari, kojima je bila dužnost da budno prate kretanje neprijatelja i o eventualnoj opasnosti smijesta obavijeste gradske stražare. Oni bi to obično činili trubom, klepetalom, zvoncem, a u novije vrijeme i pucanjem iz puške.

S vanjske strane oko utvrda, gdje je to zahijevao teren, bili su opkopi, a pred Kamentim, Mesničkim i Novim vratima iskopane duboke, pletetom i stupovima učvršćene jame, da bi se neprijatelju otežao prodor u grad. Preko njih bili su prebačeni mostovi, koji su se u času opasnosti dizali s pomoću jakih lanaca.

S unutarnje strane bila je uza zid podignuta drvena natkrivena galerija na stupovima, neke vrste portika ili braništa, na kojem su se kretali stražari i bile postavljene i porazniješene ratne sprave, a poslije i tvrđavske puške, topovi i lumbarde. Odande su branitelji mogli nadzirati kretanje neprijatelja.⁷⁰ Na cijelom zidu unaokolo bili su probušeni mali otvori, prozorčići, poslije puškarнице, kroz koje su u najstarije vrijeme izbacivali strijele, a poslije, negdje od sredine 15. st., kad su izumljene puške i barut, i puščani i topovski meci, željezne i kamene kugle.

U kulama je danju i noću bila straža, a u prvom redu u onima kraj gradskih vrata. Za vrijeme neposredne neprijateljske opasnosti ili opsade grada bili su i na samim zidovima, a ti su bili dovoljno široki, uz redovitu stražu porazniješeni i naoružani građani. Oni bi u takvim prilikama neprestano držali stražu, stupajući naokolo po zidu, na koji bi dolazili kroz posebne ulaze izravno iz kula.⁷¹

Radi boljeg osiguranja podizale su se, vjerojatno također kao neka vrsta predstraže, i druge kule u manjoj ili većoj udaljenosti od gradskih zidina. Tako je i u nekadašnjem podgrađu, danas Trgu bana Jelčića, na uglu Ilice, na sjevernoj strani na mjestu tako zvane Stankovićeve kuće, stajala također jaka zidana kula,⁷² a vjerojatno je da je postojao čitav susstav utvrda na cijelom gradskom području. Po nekim vijestima vidimo da su se obrambeni objekti gradili i na većim udaljenostima od grada. Godine 1363. zaključila je npr. gradska općina da i u svom selu Novoj Vesi kod Trinja podigne jednu utvrdu i da je učvrsti nasipom.⁷³

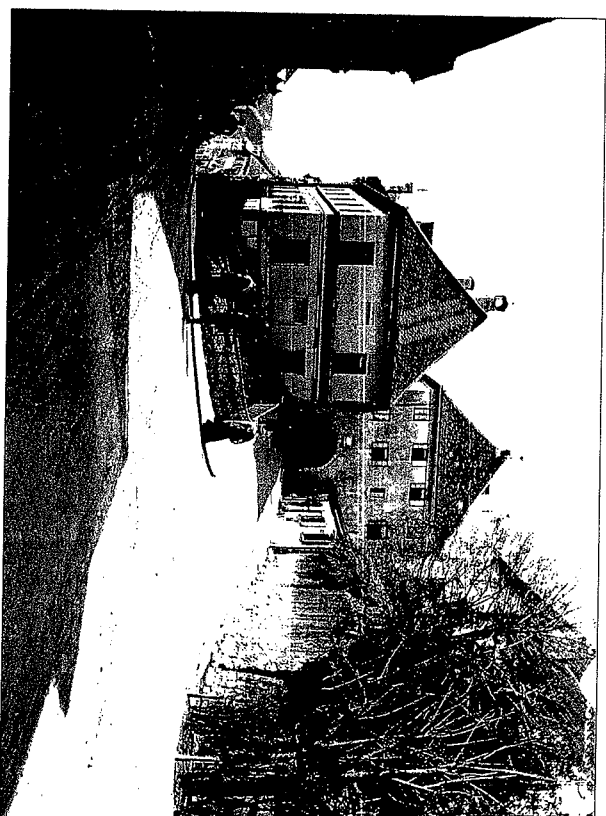
Izvan gradskih zidova, ali tik do njih, na gornjogradskom zaravanku, sagrađena je istovremeno kad i zidovi još jedna velika utvrđna kula — Popov toranj. Sagrađili su je oko 1247. kraj sjevernih vrata zagrebački kanonici da u nju sklone sebe i svoje dragocjenosti, zadesi li ponovno Zagreb nesreća, kao što je bila provala Tatara. U ono vrijeme Kaptol još nije bio utvrđen i takva mu je kula bila neophodno potrebna. Poučeni teškim iskustvom u prošlosti, a u neprestanu strahu da se ona ne ponovi, izmislili su kanonici od kralja da im daruje komadić zemljišta na gornjogradskoj uzvisini i dopusti da na njemu podignu obrambeni toranj. Krajim je uslišao molbu, kraj sjevernih vrata darovao zemljište i dopustio da tu, na nekadašnjem posjedu župana Vanlegena, izgrade ne samo veliki zidani utvrđni toranj, već i neke manje kuće, odnosno kuće koje su mogli podići za sebe pojedini imućniji kanonici.

70. PSGZ I, p. XI; II, p. V, XII, p. 274, 287-291.

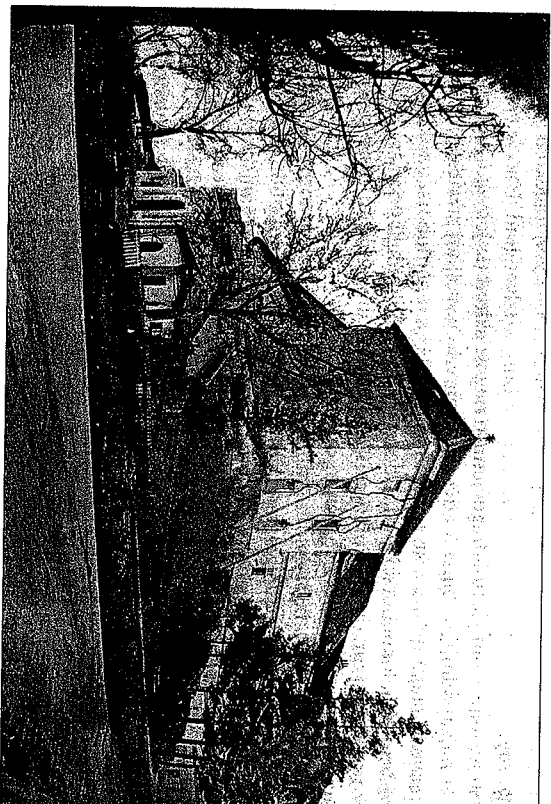
71. PSGZ I, p. XI, XII; II, p. V, VI, IX sqq; IX, p. IV, V. - SNZ, p. 9. - R. Horvat, Prošlost, p. 6.

72. PSGZ I, p. XIII.

73. PSGZ IV, p. I.

Kamentna vrata sagrađena polovicom 13. st. radikalno su obnovljena 1760. Pročelje prema Radičevoj ulici 1910. (MGZ)

Popov toranj u vrijeme potresa 1880. Godine 1247. izgrađen kao obrambena kula Kaptola, adaptacija kule u 15. i 16. st., a 1651. pretvorena u gradsku pučku školu (MGZ)

Mišljenje da su kanonici 1247. sagradili Popov toranj zasniva se na činjenici što su neki kanonici molili kralja i ovaj im je 1247. godine dodijelio dio zemljišta na brdu Gradecu da si, kako su odlučili, tamo sagrade kastrum u koji bi se sklonili u slučaju neprijateljske opasnosti. Jesu li to oni doista učinili, ne može se sa sigurnošću tvrditi. Postoji, naime, mišljenje "da ni Kaptol ni pojedini kanonici nisu na tom mjestu ništa sagradili". Prema njemu Popov toranj je dao podići biskup Filip te je "po njemu dobio ime". Jer da je riječ *pop* u ono doba označavala glavnoga svećenika, a to je u Zagrebu tada bio biskup. S tim mišljenjem možda bismo mogli dovesti u vezu i najstarije poznato ime ulice koja vodi od Popova tornja do Kamenitih vrata (današnja Opatička). Ta se ulica, naime, nekada (u 17. i početkom 18. st.) zvala Biskupska. No bez obzira tko je sagradio Popov toranj, on je bio sagrađen na nepriliku Gradecu, jer je Gradec to istaknuto i važno mjesto smatrao svojim teritorijem. Ta tada utvrda značila je stalnu prijetnju za Gradec, a bila je i stalni uzrok vječnih sporova i svada između njega i susjedne crkvene jurisdikcije.⁷⁴

Od sredinjovjekovnih utvrda sačuvala su se, iako u promijenjenu obliku, osim Popova još četiri tornja. Vatrojarni toranj uz Dverce (obnovljen 1857), toranj uz Kamenita vrata, polukružni toranj palače Jelačić u Demetrovoj ulici i kula uz Pongračevu palaču u Visokoj ulici. Od gradskih bedema sačuvali su se ostaci na istočnoj strani povrh vrtova kuća u Dugoj ulici. U podrumima nekadašnjega isusovačkog samostana može se još i danas vidjeti solidan sastav tih zidova. Na zapadnoj strani u Visokoj i Demetrovoj ulici sagrađene su na njima dvokatne kuće. Od gradskih vrata sačuvala su se jedino Kamenita. No i ta su u 17. 18. i 19. st. bila pregrađivana i nisu sačuvala svoj prvobitni oblik.

Biskup Filip htio se, čini se, još bolje osigurati protiv budućih pljački, grabeža i provala neprijatelja, pa je nekako u isto vrijeme (1249-1259), daleko u gori, u zaleđu grada, sagradio još jednu jaku utvrdu, tvrdi burg Medvedgrad. Htuo je vjerojatno da u času nevolje svoju glavu i dragocjenosti negdje skloni na još sigurnije mjesto.⁷⁵

U najzapadnijem dijelu Medvednice na vrlo povoljnoj strateškoj točki, visoko nad Savom, stajao je u 13. st. i stari Susedgrad,⁷⁶ a u samoborskom kraju, na brdu iznad trgovišta, Samoborski grad, što su ga oko 1279. podigli pristaše češkoga kralja Otokara, da nakon zauzimanja Kranjske i Koruške osiguraju južne granice svoje države.⁷⁷

Tako je u 13. st. izgrađenom gradećkih bedema, Popova tornja, Medvedgrada, Su-sedgrada i Samoborskoga grada na tom relativno malom području nastao čitav sustav jakih utvrda. Sve su one bile predviđene za obranu od vanjskoga neprijatelja, ali su postale žarišta unutrašnjih neprijateljstava i borbi između velikaša, svjetovnih feudalaca, kralja; gradske općine i crkve.

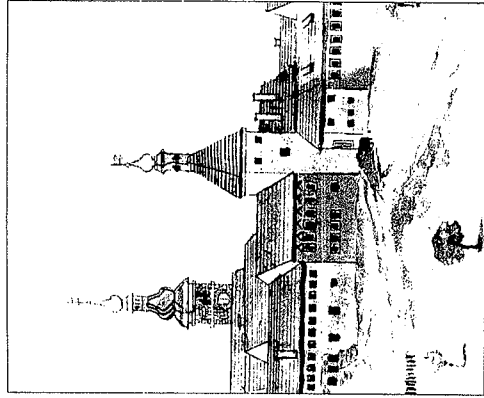
Na obroncima pod utvrđenim gradom prostirale su se zelene površine što su sredinjovjekovni grad poput prirodnoga plašta povezivale sa širokom plodnom nizinom. Na njima su rasli vinogradi, obrađivali se vrtovi, cvali voćnjaci. A niže u

74. PSGZ I, p. IX; II, p. VI sqq. - SNZ, p. 10.

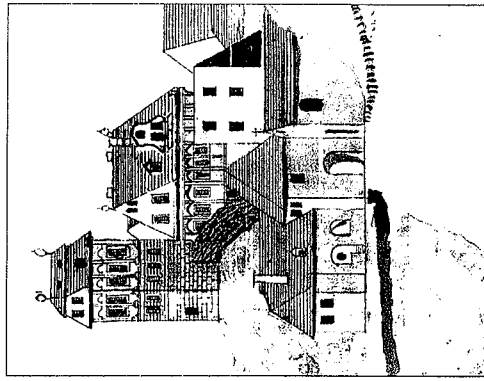
75. V. Heneberg, Gradine i gradišta, NS 20, p. 129. - N. Klaić, Medvedgrad i njegovi gospodari, Zagreb 1987.

76. V. Heneberg, Gradine i gradišta, NS 20, p. 137.

77. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 102. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 213.

Mala gradska vrata Dverce i kula Lotriščak, detalj s akvarela Lj. Bužana, 1792. (MGZ)

Mesnička vrata i kapela Sv. Ivana, danas ugrađena u kući u Mesničkoj broj 14, detalj s akvarela Lj. Bužana, 1792. (MGZ)

ravnici pri dnu samoga brtjega nastajalo je i razvijalo se naselje u podgrađu s jedne i druge strane potoka Cirkvenika (Medveščaka), na mjestu današnjega Trga bana Jelačića, u ulici Potok (Tkalićevoj), gornjoj Ilici, donjem dijelu Duge (Radićeve) ulice i u Vlaškoj ulici pod biskupskim gradom. Ono se počelo formirati vjerojatno od vremena osnutka biskupije, a možda već i prije. Do osnutka biskupije (1094) činilo je jedinstveni kraljevski teritorij, a nazivalo se Zagrebom. No kad je biskupija prilikom osnivanja dobila zemljište na lijevoj obali potoka Cirkvenika, podgrađe se podijelilo. Na lijevoj obali pripalo je biskupiji i Kaptolu (biskupsko-kaptofsko), dok je na desnoj ostalo kraljevski teritorij, odnosno podgrađe građanske općine Gradec. To je bila sjeverna strana Trga bana Jelačića, donji dio Radićeve ulice, Krvavi most s desnom obalom potoka i početak Ilice, dok je na crkvenoj strani u ta najstarija vremena bila važnija Vlaška ves. Podgrađe na desnoj strani potoka i pod brdom Gradecom s južne strane razvijalo se, čini se, od samoga početka uspješnije nego biskupsko i kaptolsko. Njegovu razvoju očito je koristio povoljan položaj uz glavni trgovački put što je ovuda od davnih vremena prolazio smjerom Ilice i Trga bana Jelačića, na prometnicama što su povezivale Alpe i Primorje s Podunavljem i bližim posavskim, pokupskim i lonjskim gospodarskim područjem.⁷⁸ A otkako je podgrađe Gradeca 1242. postalo podgrađem slobodnoga i kraljevskoga grada, uvjeti za njegov razvoj sigurno su se još i povećali. Prve vijesti o njemu imamo iz 14. stoljeća. Tada se

78. V. Heneberg, Teritorijalno razviće, p. 180. - J. Čuk, Povijest grada Zagreba do godine 1350, Garešnica 1932, p. 48-49.

pojavijuje sjeverna strana Trga bana Jelaića kao Šoštarska ili Njemačka ves (1371)⁷⁹ ili, kako se ona naziva u najstarijim ispravama, *vicius statorum seu Theutonorum*, koju su osnovali zaccijelo došljaci Nijemci, postolari po kojima je dobila i zadržala ime stoljećima, pa i onda kad su se Nijemci već potpuno izgubili među domaćim življem, a postolari među obrtnicima svih drugih vrsta, te lica, kao ulica lončara, *vicius lartif-gulorum* (1399).⁸⁰ Ti su predjeli zajedno s Vlaškom ulicom, podgrađem biskupskoga grada, koje se pojavljuje već u 12. st., stoljećima predstavljali zagrebački suburbij, jezgru iz koje se razvio današnji Donji grad. Prostranu savsku nizinu pod utvrđenim Gradecom gradani novoga grada pretvarali su u plodna polja i oranice, livade, pašnjake i sjenokoše, vrtove i voćnjake. Bilo je tu i zemljišta s gospodarskim zgradama, majura, a napose pod Mesničkim vratima, prostranijih vrtova s uređenim gospodarstvima, katkada i stajana za stoku, štadjima, sjenicima ili samo s kojekakvim jednodavnim neuglednim daščarama za spremanje alata i sklapanje u slučaju iznenadnih kiša ili nevremena.⁸¹

U tom prostranom Zagrebačkom polju ili *campo zagrabieni*, kako se ono nazivalo u davna vremena, bilo je osim građanskih oranica, sjenokoša i pašnjaka i onih u vlasništvu gradske općine ili raznih zadruga: obrtnih, narodnosnih ili svećeničkih i gradskih župa. Prostrane općinske oranice davale su se u najam ili su ih obradivali njezini kmetovi iz Gračana.

No i ovdje u nizini, kao i tamo pod gorom, bilo je i kmetских selišta, i to najviše uz savsku obalu u Podbrežju, a nešto i oko samoga izvora Manduševca na području današnjeg Trga bana Jelaića.⁸² Jugoistočno odande i prema Glavnom kolodvoru bilo je i kanoničkih zemljišta, a njihovo se vlasništvo dade utvrditi već u 13. st. Zvala su se *Crogh*, a i *Tlake*, jer su i njih obradivali podložnici. Pod tim imenom javljaju se sve do novijih vremena, kad je jedan dio bio prodan da se na njemu podigne zgrada kolodvora.⁸³

U velikoj savskoj nizini, što se prostirala u svim smjerovima, na jug do Save i preko Save, a na zapad do Kustošije i Črnomerca, bilo je i neobradanih, zapuštenih terena, divlje, slobodne, nespupane prirode: zemljišta zaraslih trnjem i kupinom,⁸⁴ šikara⁸⁵ močvara, mlaka, bara, naseljenih divljim patkama i guskama.⁸⁶ A bilo je i predjela prekrivenih šumom, koja je uglavnom pripadala gradu.⁸⁷

Kroz široko Zagrebačko polje protjecali su i ispresjecali ga od zapadne do istočne međe grada mnogi pitomi i neobuzdani, vijugavi i ravni potoci i potocići, koji su donosili plodnost oranicama i vrtovima i osiguravali osnovnu egzistenciju srednjovjekovnom gradu. Na zapadu dijelili su gradsku općinu od posljedica vlastele susedgradski potoci Kustošja i Črnomerec, koji još i danas onuda protječu, a dalje su se redom nizali Kunišćak, Jelenovec, Kalinovica, Serbečića, Srnjak, Tišica,

79. PSGZ I, p. XIII.

80. PSGZ IX, p. VI, 108.

81. PSGZ I, p. XXV, II, p. V, XLII; IV, p. VII; IX, p. XXVII, XXVIII, XXX; X, p. XXIII, XXIV.

82. PSGZ X, p. XXIII, XXIV; XI, p. VI, VII, VIII.

83. SNZ, p. 195.

84. PSGZ IX, p. XXIX.

85. PSGZ II, p. XLII.

86. PSGZ I, p. VII; IX, p. VII.

87. PSGZ I, p. X.

Toplićica i Tuškanec, prozvan još i *Zazidnjak*, jer je teкао iza gradskog zida.⁸⁸ Na području užega središta grada teкао je i potocić Ilca, negdje ispod Rokova perivoja i Ulice Gorana Kovačića, između današnje Meduličeve i Frankopanske ulice, i potok Čirkvenica, zvan i Medvednica, a poslije Medveščak, koji je teкао Tkalčićevom ulicom i Trgom bana Jelaića iza niza kuća na sjevernoj strani. Potocić Ilca, zajedno s istoimenim brdom i izvorom, što su se također nalazili u području Rokova perivoja, dao je ime današnjoj najvećoj i najpoznatijoj zagrebačkoj ulici Ilci. Bilo je to posve malen potocić, već odavno potpuno nestao, pa mu se danas ne zna ni mjesto ni smjer kojim je teкао. Medvednica ili Medveščak bio je naprotiv velik i za Zagreb dosta važan potok. U njegovu gospodarskom, društvenom i političkom životu bio je važan činbenik. Bio je granica između gradske i kaprolske jurisdikcije i poprište dugih borbi između tih dviju vjekovnih neprijatelja. Sjedinjen s potokom Gračan-cem, protjecao je kroz čitav grad sve do Save. Njegove vode fjerale su stoljećima gradske, kaprolske, podložničke, župne, cistercijske i druge samostanske i purgarske mlinove. Već vrlo rano, u 13. st., i gradska općina i Kaptol uporabili su ga u svoju korist, iskopali kanale (prekope), jer je korito savskoga potoka bilo plitko, i njegovu vodu sveli na svoje mlinove. Mlinova je vjerojatno bilo mnogo, jer se kanal za njih izgradio već kod Okrugljaka, daleko na sjeveru od grada i teкао Kasavskom, Medvedgradskom i Tkalčićevom ulicom usporedno s matičnim potokom sve do Kravoga mosta.⁸⁹ Već sredinom 13. st. spominju se tri mlina i u samom gradu, a poslije ih se javlja sve više i više. Kod Kravoga mosta bili su mlinovi cistercica (14. st.), ispod Popova torinja gradski, a onda redom dalje prema sjeveru mlinovi sinova Čuporovih, franjevac, novoveške župne ctkve, a vjerojatno i mnogih drugih, čija imena u ta najstarija vremena nisu dospjela u isprave.⁹⁰ Gradska općina imala je vjerojatno već i u to vrijeme mlinove i na Savi, kao što ih je imala i poslije u 16. st.,⁹¹ jer je tu granu proizvodnje posebno podupirala.⁹²

Mlinovi su bili od velike gospodarske vrijednosti i važno gospodarsko sredstvo onoga doba. Stoga je i zbog njih i prava njihova podizanja na medašnom potoku dolazilo do svada između grada na gradečkom brdu i Kaptola. Tek potkraj 14. st. (1392) ta su se dva protivnika i u tom sporu sporazumjela. Građani Gradeca gradit će svoje mlinove sjeverno od mlinova Čuporovih, koji su bili negdje u Novoj Vesi, a Kaptol južno od njih, na dijelu potoka što je teкао kroz sam grad.⁹³

Na potoku Medveščaku gradila su se već vrlo rano (13. i 14. st.) i kupališta, u kojima se nije samo kupalo, već i "lijčilo" zarazne bolesti i puštalo krv. Osobito je bilo popularno kupalište kraj *Pisanoga mosta* i cistercijsko negdje pod Opatovinom. Prvo je pripadalo gradskoj općini, a drugo je bilo vlasništvo samostana cistercica. Vlasnici su ih neprestano davali u najam i dugoročne zakupe, pa su se i najamnici i zakupnici počeli smatrati njihovim vlasnicima i otmirati se za njih.⁹⁴

88. PSGZ IX, p. VI; X, p. II.

89. PSGZ I, p. L, II, p. XLIX, XLV; IX, p. VI, VII; X, p. II.

90. PSGZ II, p. XXIV, XXV, XLIV; IX, p. XXVI, XXVII; X, p. XXII; XI, p. VIII.

91. PSGZ XVI, p. 303, 304.

92. PSGZ XI, p. IX.

93. A. Dabnović, Hrvatska državana, p. 470, 487.

94. PSGZ I, p. XXIX, LXX, CLIX seqq. II, p. XXI; IX, p. IX; X, p. III; - SNZ, p. 32.

Gradsku i kaptolsku stranu srednjovjekovnoga grada vezali su mostovi, i to drveni u to najstarije doba. Samo u području Šoštarske vesi, na vrlo malom prostoru, bilo je nekoliko većih, kojima su mogla proći i teretna kola, i jedan manji samo za pješake. Veći su bili Pisani ili Krvavi most kod današnjega Krvavog mosta, koji je od njega dobio i ime, i Manduševački kod vrela Manduševca na uglu Bakačeve i Vlaške ulice. Manjim mostom za pješake prelazilo se preko Medveščaka kod Splavnice prema crkvi Sv. Marije i cistercijskom samostanu na Dolcu.⁹⁵

Nekoć uz potok nije bilo naselja, a priroda njegovih obala stapala se sa šarenim vinogradom, voćnjakima i vrtovima, prosićući po obroncima što su se strmo spuštali pod zidinama utvrđenoga grada. Skrećući iz Tkalčićeve ulice protjecao je sjevernom stranom otvorena, široka prostore, na kojem je nakon više stoljeća nastao današnji Trg bana Jelačića. Ovdje, na obali starog Cirkvenščaka, niknule su prve građanske kućice, prve u cijelomu Donjem gradu. Za postanak i razvoj naselja bilo je to vrlo povoljno mjesto. Tu je bilo sjecište prometnih putova sa zapada, istoka i juga. Glavna prometnica što je dolazila iz smjera Ilice sa zapadne strane, skretala je prema jugu, idući smjerom današnje Petrimjske ulice i Trnja do Kraljevskog broda, kojim se prelazilo preko Save i putovalo dalje prema Sisku i južnoj Hrvatskoj.⁹⁶ To je bila nedvojbeno Velika kraljevska cesta (*Magna via regis*), koja je prolazeći kraj nekoga templarskoga posjeda išla prema Zagrebu, a spominje se u jednoj ispravi već 1209. godine.⁹⁷ S istočne strane dolazila je cesta vjerojatno smjerom današnje Maksimirske, Vlaške i Bakačeve ulice. Javila se 1223, a vodila je prema Zagrebu negdje iz smjera Križevaca, gdje je graničila s nekom križarskom zemljom. I ona se naziva Velikom cestom (*Magna via, que ducit versus Zagrabiam*).⁹⁸

U takvim okolnostima sigurno je da je već u to starije vrijeme, kao i poslije (15. st.), otkad imamo i pisanih, vjerodostojnih svjedočanstava, prolazio tuda promet i sva trgovina bilo na konjima ili kolima, da su se već i u to starije vrijeme trgovci i putnici ovdje zaustavljali, odmarali se i kriječili; tovarili i istovarivali robu, plaćali pristojbe, hranili i potkivali konje, popravljali kola. U 15. st. bilo je na sjevernoj strani Trga bana Jelačića najviše kovača. Tamo se nalazio i tridesetnički ured i ubirala daća na uvezenu i izvezenu robu.⁹⁹

I prirodni uvjeti pogodovali su nastajanju i razvoju naselja na tom mjestu. Tu je bilo i najjače vrela pitke vode u podgrađu, izvor Manduševac, na početku Bakačeve ulice s lijeve strane. Ono je i stoljećima poslije opskrbljivalo zagrebačke građane najboljom vodom. U pozadini je tekao Cirkvenščak i osiguravao naselju toliko potrebnu tekuću vodu, a s prednje strane u ravnici bilo je obilje plodne zemlje, što je onovremenu još prilično jakim poljodjelskom načinu građanskoga života bilo od velike važnosti. Zacijelo je zbog takvih uvjeta oko vrela Manduševca niknulo i nekoliko podložničkih selišta, kojih je na tom prostoru bilo već u 14. st.¹⁰⁰ Površinu

95. PSGZ II, p. XI, XLV; IX, p. VI.

96. PSGZ I, p. I, II, p. XLII. - R. Horvat, Prošlost, p. 443.

97. SDZ, III, doc. 74, p. 85, 87.

98. SDZ, III, doc. 207, p. 232.

99. PSGZ VII, p. III.

100. PSGZ IX, p. XXVIII; X, p. XXIII, XXIV.

današnjega Trga prekrivali su u to vrijeme (1387) veliki kompleksi vrtova, povrtnjaka i voćnjaka, vlasništvo građana, a djelomično i najužih članova porodice bana Mikića.¹⁰¹

Izgrađivala se samo sjeverna strana Trga, pa je to u ona vremena, a i dugo poslije, bila zapravo samo ulica, a ne trg. Kuće su zacijelo bile, kao i one unutar gradskih zidina, većinom drvene ili poludrvene, prizemnice, a poneka i na kat, sa zabatima dijelom okrenutim na ulicu, te zidanim ili drvenim dvorišnim ogradama koje su ih dijelile, tu i tamo, jednu od druge.

Naselje je raslo, iako sigurno ne odveć bizo, postajalo je sve napućenije, a i promet je zacijelo jačao, pa je s vremenom tako nastala i potreba da se u toj sredini podigne i crkva. U drugoj polovici 14. st. (1380) ona je tamo već stajala. Bila je to crkva Sv. Martina, sagrađena uz desnu obalu potoka, na sjevernoj strani današnjega Trga, negdje u sredini između Bakačeve ulice i Splavnice. Bila je župna, pa je imala i svoje župnike i neke vlastite zemlje, što su joj pripadale kao župni beneficij.¹⁰²

Nedaleko Sv. Martina manduševačkoga sagrađena je na Preradovićevu trgu u isto doba, tek nekih pedesetak godina ranije (prije 1334) još jedna župna crkva. Ta je vjerojatno bila drvena, a posvetili su je Sv. Margareti kao zavjet protiv elementarnih nepogoda, napose tuće. Stajala je među vrtovima i imala svoj župni dvor, oranice, sjenokoše, vinograde i šume, a i podružnu kapelu Sv. Duha, koja se tamo na dalekom periferenom brežuljku prvi put javila upravo u osvit novoga vijeka (1492). Jednom godišnje o Margaretinu bilo je u okolici osobito živo. Veliki margaretski sajmovi, što su se blizu te crkvice na podnožju Gradeca održavali od druge polovice 14. st. (1372) i trajali po četrnaest dana, unosili su nedvojbeno mnogo uzbuđenja i životnoga veselja u uobičajeno mrtvilo i svakiđasnju, melankoličnu tišinu srednjovjekovnoga podgrada. Početkom 16. st. župne će crkve nestati, a na njezinu mjestu pojavit će se druga crkva, kapelica Sv. Margarete, što je pripadala župi Sv. Marka i stajala tamo do druge polovice 19. st., kad je ustupila mjesto današnjoj pravoslavnoj crkvi.¹⁰³ Crkva Sv. Margarete početkom 16. st. (oko 1501) prestala je biti župnom i potpala je pod župu Sv. Marka, tj. postala podružna kapela te župe.

Oko tih malih crkvice u podgrađu okupile su se, dakle, četiri od kojih se ono sastojalo: oko Sv. Martina Šoštarska ili Njernačka ves, Sv. Margarete Ilica, a Sv. Nikole i Antuna Vlaška ves.

U srednjem vijeku bili su kod Sv. Margarete, kao i na cijelom tom prostoru, uređeni veći kompleksi vrtova, povrtnjaka i voćnjaka. Prostirali su se od izvora Manduševca i današnjega Trga bana Jelačića i nizali se dalje pod gradečkim brdom s jedne i druge strane Ilice ili *Viae regalis*, Kraljevske ceste, kako se ta ulica nekoć nazivala. Jer tada još nije bilo tamo onih redova kuća ni sa sjeverne ni sa južne strane. Rijetke kućice za stanovanje, zalutale iz Šoštarske vesi, stajale su osamljene i razasute u romantičnom zelenilu pod utverdama Gradeca. Danas već odavna nestala slika toga predjela grada zacijelo bijaše prekrasna: u avnirci koljem ograđeni vrtovi i

101. PSGZ I, p. XXV, doc. 328, p. 306-307.

102. PSGZ I, p. XVII; II, p. XVIII; IX, p. VIII; XI, p. XI.

103. PSGZ I, p. VII; II, p. XVI; IX, p. VIII; XI, p. XI. - J. Barle, Povijest župa, 1896, p. 78. - R. Horvat, Prošlost, p. 170.

voćnjaci i u njima posijane kućice, a iznad njih po obroncima vinograda s klifovima, kolijada i podvinja, pa opet voćnjaci i vrtovi oko čitava brjega, a osobito pod Popovim tornjem i kod sjevernih vrata sve do crkvice Sv. Jurja.¹⁰⁴ Silkovitost krajolika pridonosio je svakako i ribnjak, što se prostirao pod srednjovjekovnim gradom, na sjevernoj strani Illice, na prostoru između današnje Gundulićeve i Mesničke ulice, istočno od današnje Bregovije (Tomijeve) ulice.¹⁰⁵

S južne strane Gradeca na području današnje Illice u to najstarije doba, a i još dugo poslije, nije bilo još naselja u smislu gradske organizacije. Ono se javlja tek u drugoj polovici 14. i u 15. st., i to kao naselje lončara (*viciis lutifigularium*).¹⁰⁶ Nalazilo se negdje na početku današnje Illice u blizini Trga bana Jelčića. Tijekom 15. st. spominje se u njemu već dosta kuća, raznih zgrada, zemljišta i gradilišta.¹⁰⁷ To je vjerojatno bio početak urbanizacije tog prostora i oblikovanja Illice kao gradske ulice. Možda su je osnovali neki lončari, po kojima je dobila i ime.

Ime Illica pojavljuje se već u 14. st., ali se tada odnosi na izvor, potocić i brdo Illicu. Naselje Illica javlja se tek u 16. st., i to u predjelu zapadno od Frankopanske ulice, gdje je bilo i brdo Illica (Rokov perivoj) te istoimeni potok i izvor. Godine 1553. spominje se kao gradsko podgrada i kao gradsko selo zvano Illica. Tu su živjeli gradski podložnici, a, čini se, već i podložnici župe Sv. Marka, koji su obrađivali župne vinograde što su rasi po obroncima Rokova brežuljka i uz potok Illicu.¹⁰⁸ Potocić, izvor i naselje Illica spominju se u prošlosti prilično davno, ali današnjoj našoj Illici dahi su ime, čini se, tek u prvoj polovici 18. st.¹⁰⁹

Njemačka ili Šoštarska ves, Lončarska ulica, naselje Illica i cijela nizina sve do Save, a dijelom i preko Save, i na zapad do potoka Črnomerca i Kustošije, bila je pod upravom slobodnoga i kraljevskoga grada na brdu Gradecu. Granice tog grada, određene *Zlatnom bulom* 1242. prilikom podjeljivanja privilegija, obuhvaćale su vrlo široko područje. Najbliža mu je granica bila prema istoku. Tu ga dijeli potok Medveščak, ili kako se onda još zvalo Cirkvenščak, od kaptolskoga i biskupskog grada i njihovih posjeda s jedne strane do Save, a s druge, zajedno s potokom Gračancem, do gore Medvednice kod sela Dojle. S juga je tekla granica usporodno sa Savom, a nešto i preko nje, na zapadu isprva potokom Vrapčancem i Kustošijom, a poslije Črnomercem od njegovga ušća u Savu do Medvednice, koja je svojim brežuljcima teritorij slobodnoga grada omedila od potoka Vrapčanca do Dolja sa sjeverne strane.¹¹⁰ Cijelo to područje pripadalo je novoj slobodnoj općini na brdu Gradecu, zakonski i teoretski pod njegovom upravom, iako je na njemu nedvojbeno bilo i zemlje zagrebačke crkve, okolnih feudalača, a s vremenom i pojedinih građana.

Navedene granice povučene su samo u glavni, približnim linijama. Danas se više ne mogu rekonstruirati, jer su se potpuno izmijenila neka lokalna imena i

104. PSGZ I, p. XXVI, XXVII; II, p. XXIV, IV, p. XVIII; IX, p. XXVII, XXIX, XXX; X, p. XXV, XI, p. VII.

105. PSGZ I, p. XXIX.

106. Illica se prvi put spominje 1362. u rukopisu Rashoda grada Zagreba za tu godinu. F. Rački, *Razhod*, p. 121.

107. PSGZ IX, p. VI, 108, 133, 173, 174, 202, 222, 225, 254, 260, 266, 268, 272, 279, 282, 306, 330.

108. L. Dobronić, *Razvoj zagrebačke Illice, Čovjek i prostor*, 38. od 15. VIII 1955. - N. Klaić, *Povijest Zagreba*, 1. Zagreb 1982, p. 215.

109. *Prot. fass*, 1734-1743, nr. 80, p. 24, PAZ.

110. PSGZ I, p. XXX. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 7.

nestale prirodne oznake što se kao medaši spominju u njihovom opisu iz 13. st. A čini se da se čak ni u srednjem vijeku nije točno znalo koje sve posjede i zemlje obuhvaćaju, jer se općina i Kaptol zbog nekih od njih često i vrlo oštro spore i parnice.¹¹¹

Organizacija administrativnoga života srednjovjekovnoga slobodnoga grada Zagreba, njegova uprava, sudstvo, prava i dužnosti građana temeljili su se na određena *Zlatna bule* iz 1242. Političke, upravne, gospodarske i socijalne prilike u tom gradu bile su stoljećima regulirane tim odredbama i ovisile su manje ili više od njih. Po njima je on postao jača samostalna upravna jedinica s određenim pravima i obvezama, jedinica kakve je kraj hteo imati i stvarao ih u svojim nastojanjima oko ponovna učvršćenja državne organizacije nakon tatarskih razaranja i u borbi protiv preuzetih i silovitih velikaša.

Kad je kralj osnivao takve jedinice, a to su bili kraljevski i slobodni gradovi, izdavao im je isprave s narocitim pravima i povlasticama, na kojima se temeljila njihova uprava, zakonodavstvo i cjelokupni javni život u srednjem vijeku. Takvu ispravu izdao je kralj Bela IV. i gradu Zagrebu 1242. posavjetovavši se s tadašnjim banom Dionizom, velikašima i drugim prvacima kraljevstva. To je već toliko puta spominjana *Zlatna bule*, nazvana tako po zlatnom kraljevskom pečatu kojim je potvrđena. *Bule*, name, na latinskom jeziku znači metalni pečat, pa je taj naziv, kako je to u ona vremena bio običaj, prešao na samu ispravu.¹¹² Zagrebačka *Zlatna bule* pisana je latinskim jezikom, a gotičkim pismom na pergameni. O njoj visi, obješen na svilenoj vrpci, zlatni kraljevski pečat, sastavljen iz dviju zlatnih pločica, povezanih zlatnim obručem. Na prednjoj strani pečata prikazan je kralj na prijestolju, a na stražnjoj grb Arpadovića. Isprave sa zlatnim pečatima mogli su izdavati jedino vladari, a činili su to samo u osobito važnim prilikama i u poslovanju od vrlo velikoga političkog i pravnog značenja.¹¹³ Zagrebačku *Zlatnu bulu* sastavio je i pisao stolno-biogradski prepošt Benedikt, koji je tada bio kancelar na mađarskom kraljevskom dvoru. No pritom je, dakako, uzeo u obzir "povlastice i slobode građana koji stanuju na brdu Grechu, a koje su oni sami međusobno uređili a kralj ih je odobrio". *Bule* je izdana kod Verevce (*apud Werenzhal*). Neki misle da je to Virovitica, a neki da je Verevce u novigradskoj županiji u Mađarskoj. *Zlatna se bule* čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Zlatna bule bila je temeljni zakonik srednjovjekovnoga Zagreba. Njezin pravni sadržaj zasnivao se dobrim dijelom na običajnom pravu, što ga je kralj građanima Gradeca u obliku privilegija kao i slobodina potvrdio i uzakonio.¹¹⁴

111. A. Dabinić, *Hrvatska država*, p. 469.

112. Z. Tanodi, *Zagrebačka "Zlatna bule"*, *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva*, 1945, 11, p. 1.

113. SNZ, p. 20.

114. SNZ, p. 20. - Z. Tanodi, *Zagrebačka "Zlatna bule"*, *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva*, 1945, 11, p. 9. - F. Breitenfeld, *Zagreb - Kraljevski i slobodni grad na brdu Grech*, revija *Zagreb*, 1935, p. 45. - Bela IV. je građanima Gradeca potvrdio *Zlatnu bulu* novom ispravom 1266. Zagrepanci su vjerojano, nakon što su podigli uvjete oko povlastice iz 1266. ugrozom su posve jednake onima u *Zlatnoj bule*. Učinjeni su tek neki poticajni ispravci, manje izmjene i dodaci. - PSGZ I, doc. 49, p. 40-44. - SDZ V, doc. 877, p. 401-404. - Z. Tanodi, *Zagrebačka "Zlatna bule"*, *Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva*, 1945, 11, p. 30-32.

ne povijedi. Kad je novi sudac položio prisegu, predali bi mu žezlo, kao znak su-
dačke, i gradske ključeve, kao znak upravne vlasti.¹²³

Gradski sudac s prisežnicima i zastupstvom upravljao je gradom po odredbama
Zlatne bule, po raznim statutima, koji su bili naknadno izdani, i po običajnom
pravu.¹²⁴ U 15. st. bio je sastavljen već i najstariji zbornik zakona općine na brdu
Gradecu. On je obuhvatio sve njezine statute i povlastice od 1242. do 1429. godine.¹²⁵
Pravni položaj te općine bio je vrlo povoljan zahvaljujući okolnosti da je bila
podređena neposredno kralju. Dok je većina slobodnih gradova već u drugoj polovici
13. st. potpala pod vlast plemića ili crkve, ona je svoju izravnu podređenost kraljev-
skoj vlasti uspjela sačuvati.¹²⁶ Osamostalila se i u crkvenom pogledu, kad je 1261.
kraljica Marija osnovala slobodnu gradsku župu (Sv. Marka) izuzevši je od svake
biskupske vlasti.¹²⁷

Prava i dužnosti te ovlast gradske uprave sa sućem na čelu bili su opsežni i
raznoliki. Prije svega, ona se brinula da se poštuju i čuvaju povlastice, a osobito one
što ih je općina dobila *Zlatnom bulom*. Predlagala je i donosila nove zakone, odredbe
i statute (*ius statutendi*), brinula se za red, sigurnost i obranu grada, za odgoj mladeži
i školstvo, za zdravlje i imovinsku sigurnost građana i za njihovu zaštitu od
nepravrednih i teških banskih i kraljevskih tereta i daća. Imala je pravo nadzora i
vlasti nad građanskim, kao i nad općinskom imovinom. Nadzirala je promjene
vlasništva nekretnina, zapisivala ih u gruntovne knjige i uvodila građane u posjed.
Potvrđivala je najamne i kupoprodajne ugovore, a svaka promjena posjeda morala
joj se prijaviti bilo da je nastala kupnjom, zamjenom ili darom.¹²⁸ Ponajprije se,
naravno, brinula za gradske posjede, borila se za njih i parničila. U ime općine
sklapala je ugovore i nagodbe i nastojala da se općinska imovina što bolje iskoristi.
Pazila je da se oporučni zapisi točno izvršuju i da općina dobije svoj potpun i
neoklajstren dio nekretnina, ostavljenih bez baštinka i oporuke. Razrezivala je
poreze, ali i budno pazila da i nju samu kraljevski i državni porezi odviše ne optereće.
Bdjela je nad obrtom i trgovinom, brinula se da mjere i vage budu ispravne, a roba
što se donosi i prodaje na trgu zdrava i svježa. Mogla je primati nove stanovnike,
podjeljivati im građansko pravo, a također dopustiti im da se isele iz grada. Prije-

123. PSGZ II, p. XLVII-XLVIII; VII, p. IV. - R. Horvat, Prošlost, p. 115. - F. Breitenfeld, Zagrebački magistratu XV, st.
revija Zagreb, 1939, p. 65-66.

124. PSGZ X, p. VI. - SNZ, p. 20. - Z. Herkov, Statut, p. 6. - Kod organiziranja u samom početku i u prvim godinama
djelovanja slobodnoga grada igrao je, kako se čini, iznimno važnu ulogu ujedini bogati trgovci i vlastelin Mećanin
Perekin. Bio je prvi kapetan sl. grada i više godina sudac. Iako ga nisu birali građani, već ga je postavljao sam kralj,
s kojim je zbog bogatstva i ugleda imao odlične veze (navodno je za kralja i njegovu obitelj nabavljao dragocijenu robu
iz Venecije, pa mu je kralj osim još i dužan 120 maraka). Perekin je uz ostale visoke dužnosti bio navodno i osnivač
i prvi zakupnik banske kovnice novca, jer da je on dao banu Stjepanu ideju da kuje banski novac. J. Čuk, Povijest
grada Zagreba do godine 1350, Gatašnica 1932, p. 44-47.

125. Objelodanio ga je J. Kukuljević Sakcinski, Zakoni grada Zagreba od godine 1242. do 1429, Arhiv, I, p. 186.
-202. - V. Klaić, Statut, p. 6. - Z. Herkov, Statut, p. 6.

126. N. Klaić, Postanak slobodne kraljevske varoši na brdu Gradecu, Zagrebačka panorama, 1962, 11-12, p. 35.
127. PSGZ I, p. XV, doc. 40, p. 31-32.

128. S vodenjem gruntovnih knjiga započelo se u gradskoj općini na brdu Gradecu u 14. stoljeću. Godine 1384.
gradski je sudac Miklin nakon nekth krivotvorina odredio da se sve posjedovne isprave u gradski moraju u roku od
dvije godine opskrbiti novim gradskim pečatom i unijeti u gradsku knjigu posjeda. Tako je utemeljena gruntovnica,
a gradska je općina, kao gruntovna oblast pred kojom se morala obaviti svaka kupoprodaja, zamjena ili darivanje
posjeda, mogla imati potpunu evidenciju i kontrolu nad vlasništvom nekretnina. PSGZ III, p. XXII; IX, p. II-III.

Zlatnom bulom dobio je Zagreb povlastice plemića i poistovjetio se i izjednačio
kao gradska cjelina s plemićkom osobom, feudalcem. Kao takav imao je prava kakva
su imali pripadnici plemićkog staleža. Oslobodio se vlasti banske, županijske i
biskupske i postao kraljev štićenik, podređen izravno kraljevskoj kruni, odnosno
predstojniku kraljevske komore taverniku, koji je u ime kralja vladao nad kraljevskim
slobodnim gradovima. Grad je dobio autonomiju, pravo da sam sobom upravlja i da
svake godine slobodno bira svoga poglavara — gradskoga suca. "Od tog vremena
Gradec postaje zapravo nosilac povijesti grada u užem smislu i ima prednost pred
drugim zagrebačkim naseljima, a napose pred Kaptolom." Dužnost vrhovnoga
predstavnika grada odgovarala je u ono vrijeme dužnosti gradonačelnika, samo što
je gradski sudac, uz upravnu, imao još i sudačku vlast. Po njoj se i zvao sućem.¹¹⁵
Birali su ga sami građani, ali samo oni koji su, kao i sudački kandidat, živjeli
neporočno. Mogli su ga birati i mijenjati po volji svake godine. Izbor bi se obavljao
usmeno i poimence redovito 3. veljače na dan gradskoga patrona Sv. Blaža, i to u
gradskoj vijećnici, ili pred njom na Markovu trgu, pod vedrim nebom. Istodobno
birali bi se i prisežnici (*iurati*) i gradski zastupnici ili savjetnici (*consiliani*). Oni su s
gradskim sućem predstavljali gradsku upravu, odnosno tijelo koje je u ime općine
upravljalo gradom. Prisežnika je bilo osam, a zastupnika dvadeset, ili izvanredno
dvadeset i četiri.¹¹⁶ Prvi su s gradskim sućem sačinjavali unutrašnji magistrat,
unutrašnju upravu grada,¹¹⁷ iz koje se poslije razvio magistrat.¹¹⁸ Spominje se i dekan
prisežnika, koji je vjerojatno bio njihov pročelnik.¹¹⁹ U najstarija vremena, kad su se
u Zagrebu još jasno isticala četiri narodnosti (Hrvati, Nijemci, Mađari i Talijani)
birala je svaka narodnost razmjerno jednak broj prisežnika i zastupnika.¹²⁰ I suci su
se izmjenjivali po narodnostima, pa je jedne godine bio izabran Hrvat, druge
Nijemac, treće Talijan, četvrte Mađar. No poslije, kad su se stranci manje-više
asimilirali s domaćim življem, biralo se bez obzira na nacionalnost. Od 1437. nema
više izbora po narodnostima. Otada cijelo građanstvo bira zajednički i umjesto
dvadeset redovito bira dvadeset i četiri gradska vijećnika.¹²¹ Ali prema zaključku
stvorenom na velikoj gradskoj skupštini još za suca Miklina 1383, mogao je u gradsko
zastupstvo biti biran samo onaj tko je barem tri godine živio u gradu i uživao
građansko pravo.¹²² Izbor gradskoga suca morao je potvrditi kralj, i tek kad je on to
učinio, mogli su sudac, prisežnici i zastupnici položiti prisegu. Polagali su je pred
građanima u crkvi Sv. Marka ispred oltara Sv. Križa, obvezujući se pritom da će
poštivati zakone i statute što su ih donijeli njihovi prethodnici, kao i one koje će oni
sami prema potrebi donositi. Isto tako da će budno paziti da nitko drugi te zakone

115. U starije vrijeme gradski sudac naziva se još i gradskim starijšinom ili vesnikom (maior villae, villicus). No
poslije su ti nazivi nestali. I. K. Tkalčić, Zagreb, p. 46. - V. Klaić, Statut, p. 8.

116. PSGZ I, p. LIV; II, XLVII; VI, p. III; VII, p. IV. - V. Klaić, Statut, p. 2.

117. PSGZ IX, p. XV.

119. V. Klaić, Statut, p. 10.

118. - A. Dabinić, Kulturni značaj Zagreba u srednjem vijeku, Obzor, 22.IX.1939, 119. V. Klaić, Statut, p. 10.

120. PSGZ I, p. LIV; II, p. XLVII; V, p. IV, VII. - V. Klaić, Statut, p. 9.

121. PSGZ VI, p. III.

122. I. K. Tkalčić, Zagreb do XVI. vieka, Viena, 1881, p. 58. - V. Klaić, Statut, p. 9.

stupnike, krivce i zločince proživljavala je iz svoje sredine, daleko izvan gradskih zidina, na kraće ili duže vrijeme, a i doživotno.¹²⁹

U važnijim pitanjima, koja su se, primjerice, ticala obrane grada, gradske imovine, donošenja novih i promjene starih zakona i propisa te drugih najvažnijih problema u životu grada odlučivali su zajednički svi građani. U takvim bi se slučajevima pitalo, savjetovalo i tražilo odobrenje cijele zajednice i tek bi se onda mogli donositi pravovaljani zaključci.¹³⁰

Bilo je također problema koji su se morali rješavati i pred samim kraljem. U takvim bi slučajevima išao pred njega u ime općine sam gradski sudac ili, poslije, gradski zastupnik kojega je vijeće naročito za to izabralo. Sudac, odnosno izabrani vijećnik, predstavljao je općinu i na državnom saboru, otkako je kralj Žigmund predložio da u njemu budu zastupani i pojedini slobodni građovi. Oni su, naime, kao plemićka osoba u cjelini imali i sva prava plemićkoga staleža, pa su, a prema tome i zagrebački Gradec, imali pravo slati svoga predstavnika i u zemaljski sabor i prisustvovati županjskim skupštinama.

Jedna od najvažnijih zadaća gradskoga suca i zastupstva bilo je sudovanje. Kraljevski i slobodni građovi bili su u sudstvu samostalni i neovisni od bana, podbana, župana i plemićkih sudaca, te su sudili potpuno samostalno i u gradanskom i u krivičnim parnicama. A kompetencija gradskoga suca zagrebačkoga Gradeca bila je još i iznimna i osobito velika, jer je on imao i tzv. pravo mača (*ius grati*), to jest pravo izricati i smrtne kazne, što suci u drugim kraljevskim gradovima u Slavoniji obično nisu mogli.¹³¹ Ako bi se pak panice ticala samih kraljevskih gradova, one bi se vodile pred samim kraljem, odnosno njegovim sucem tavernikom.

Takva prava i položaj s obzirom na sudovanje imao je u srednjem vijeku i Zagreb. Glavni i osnovni zakonik po kojem se u ono vrijeme u Zagrebu sudilo bila je *Zlana buka*. Osim nje, vrijedili su i koristili su se u sudbenim postupcima i njezini privilegiji iz 1266, pa saborski zaključci, stvoreni i određeni za cijelu Hrvatsku 1273, kao i svi od kralja potvrđeni pravni običaji u zemlji. Sudilo se i po raznim samoupravnim statutima, što ih je donijela sama općina tijekom 14. i 15. stoljeća.

Gradski sud smatrao se svetinjom i strogo se zabranjivalo da građani, a i stranci koji žive u gradu, sude sami sebi, ili se međusobno obračunavaju dvobojem. Jer i u *Zlanoj buki* izričito se kaže: "Nijedna presuda neka se ne vrši dvobojem, već da se raspravi sa svjedocima i prisegom bilo među građanima, bilo među strancima."

Sudu je predsjedao gradski sudac s osam prisežnika. Uz njih su na raspravi bili prisutni i bivši gradski suci, a od druge polovice 14. st. (1377) i gradski zastupnici. Svi su oni svojim savjetima imali pravo utjecati na presude. Kao savjetnici sudjelovali su kod sudjenja i meštiri raznih zanata, ako je bila riječ o zanatskim sporovima, gdje sud nije mogao sam ocijeniti vrijednost i vještinu obrtničkoga posla ili proizvoda. Sudenje su pratili i pisali zapisnik gradski bilježnici, notari, ili njihovi zamjenici, najugledniji službenici u slobodnom gradu.

129. PSCZ I, p. LIV, LX, LXI, LXII, LXIV, LXV, LXVI, II, p. XLVII, LX sqq; III, p. XXI, IX, p. II.

130. PSCZ IX, p. XV.

131. A. Dabihović, Hrvatska država, p. 470, 472. - F. Breitenfeld, Zagreb - kraljevski i slobodni grad na brijdu Grech, revija Zagreb, 1935, p. 4, 7. - N. Kralić, Posmatkan slobodne kraljevske varoši na brijdu Gradecu, Zagrebačka panorama, 1962, 11-12, p. 34.

Ako netko nije bio zadovoljan presudom, imao je pravo žaliti se na vrhovno gradsko sudište, a to su bili bivši gradski suci. Sud starih gradskih sudaca, ili kako se u ispravama naziva *iudicium antiquorum iudicum*, mogao je osudu potvrditi, preinaciti i potpuno odbaciti. A ako se tko ni njegovom odlukom ne bi zadovoljio, imao je pravo žaliti se i na kraljevski sud, gdje je kraljevski tavernik donosio konačnu i pravomoćnu odluku.¹³² U takvu slučaju morao je sam bivši gradski sudac doći pred kralja ili njegovu tavernika i pravdati svoj postupak.

Gradski je sud sudio i donosio presude za najraznovrsnije krivice, od najne-dlužnijih prijestupa do najvećih zločina: za psovke, pogrde, klevete, uvrede, klevete, ruganje, neprikladno ponašanje, podsmteljivanje, izgrede, tučnjave, noćna klatarenja i skitnje, lakše i teže tjelesne povrede i napadaje, prevare i krađe, nasilja i razbojstva, ubojstva i paleže, nemoral i *coprije*, preljube i silovanja, krivotvorenje pečata i pronevjere gradskih isprava, obrezivanje i krivotvorenje srebrnoga novca, kupovanje ukradenih stvari, zabranjene igre, zanemarivanja dužnosti i za razne druge prijestupe, krivice i kršenja postojećih zakona i propisa.

Kazne što ih je izricao srednjovjekovni zagrebački sud bile su najrazličitije i najvećim dijelom vrlo oštre i okrutne, kao što je to bio običaj u ono vrijeme u cijeloj Europi. Sudilo se na zatvor i zapljenu imovine, na gubitak gradanskih prava i izgon iz grada, šibalo i batinalo, rezale uši i bušilo čavlima, žigosalo usijanim gvožđenim, sjeklo ruke i noge, rubilo glave, rezalo jezik, vješalo i palilo na lomaci, vezalo konjima za repove, kogačem lomilo kosti i nemilosrdno mučilo i na drugim raznim, upravo čudovišno izmišljenim, spravama za mučenje. Lakše su kazne bile kad je krivac pred svjedocima morao uvrijeđenoga moliti za oprostjenje, platiti globu, sjediti javno na stranotnom stupu, kraće ili duže vrijeme odležati u tamnici, ili gradskim ulicama nositi stranotni kamen obješten oko vrata. Premda i te relativno lakše kazne nije bilo baš lako podnijeti, pogotovo ako se uzme u obzir da su često bile izričane za nezadane i neudžne prijestupe ili za nešto što se po današnjem shvaćanju niti ne smatra kažnjivim djelom. Kazne su bile predviđene i točno propisane za svaki pojedini slučaj. Među najlakše spadale su one što su se izricale za razne psovke, klevete, pogrde, ruganja i podsmteljivanja. U *Zlanoj se buki* određuje, ako se građanin drugom naruga, ili ga opsuje i izgrdi, morao je platiti uvrijeđenomu dvije marke, a u gradskom blagajnu sto denara. A ako to učini uzatopce tri puta, treba da mu se u korist općine zaplijeni sva njegova imovina, a on stranotno profjera iz grada. A događalo se i da je tuženi, ako je tužitelj na to pristao, mogao ovoga pred velikim brojem svjedoka, odličnih građana, koje bi doveo u njegovu kuću, moliti za oprostjenje i tako se osloboditi veće kazne. Ali mu je u tom slučaju sud zaplijenio, učini li još jedanput nešto takvo, da će mu svezati ruke, šibati ga na *prangeru* i za vječna vremena profjerati iz grada. Najviše psovanja, međusobna vrijeđanja i svade bilo je među ženama, osobito *filakama*, dok su na tržnici prodavale svoje proizvode. Za njih i njihove prestupke uvedena je kazna da ulicom nose težak klesani kamen jakim lancem obješen oko vrata. Čim bi se dvije pijarice posvadile, objesiti bi ga jednoj, da ga od Markova trga i stupa stranote, gdje je stajao pripremljen, ponese

132. PSCZ I, p. LV, LXVI, II, p. LXIV, LXV, III, p. XXIV, IV, p. XI, XII, XV-XVI sqq; V, p. VI sqq; VI, p. III sqq. - F. Breitenfeld, Zagrebački magistrat u XV. stoljeću, revija Zagreb, 1939, p. 66. - R. Horvat, Prošlosti, p. 130.

Srednjom ulicom do Dveraca, odakle ga je druga istim putem nosila natrag uz porugu i smijeh radoznala i zlobna svijeta. A one koje bi se često svadale vezali bi i šibali na prangeru i napokon istjerali iz grada.

U 15. st. (1437) uvelo je gradsko zastupstvo neku vist progresivne globe za psovke. Za svaku sljedeću, ponovljenu psovku plaćala se veća novčana kazna. Težina kazne ovisila je, naravno, i o veličini uvrede, kao i o ugledu uvrijeđenog i onoga koji je uvrijedio. Najveća uvreda za muškarca bila je ako ga se nazvalo tatom ili izdajicom grada, a za ženu kad joj se reklo da je prostitutka. Inače je bilo i za muškarce i za žene uvreda na pretek: lihtar, bradati kmet, tolvaj, krvnik, štakor, reponja, gamila, kučka, svodnica i kojesta drugo, čime su se građani u ona davna vremena međusobno vrijeđali u svojim prepirkama i u mržnji jednoga prema drugom. Za svaku uvredu bila je predviđena novčana ili druga odgovarajuća kazna. Pa i samo podsmejhivanje, izrugivanje nekome, bio je prijestup koji se sudski kažnjavao dosta velikom globom. Osobito su se strogo kažnjavale uvrede prema gradskoj općini i njezinu sudstvu. Dovoljno je bilo npr. da netko izjavi "što će meni sudac", ili da sud više zaštićuje lopove nego poštene građane, pa da ga se kazni progresivnom globom, ili čak istjera iz grada. A ako bi tko opsovao magistrat i cijelu općinu i zastupstvo ili nazvao sve građane izdajicama ili ih nekako drukčije uvrijedio, toga bi poseban sud osudio da mu se odeže jezik. Ili je morao otići na mjesto gdje je izlanuo uvredu i tamo gromoglasno tri puta opozvati sve što je rekao i vikati u sav glas: "Čujte svakog staleža ljudi, bogati i ubogi, da ja, koji sam na taj dan opsovao općinu i njezino zastupstvo, nisam istinu govorio, već lagao jezikom i ustima." Ako to ne bi htio učiniti, bacili bi ga na godinu dana u tamnicu. Onoga tko bi prokleo Boga šibali bi gologa kod Sv. Marka pred čitavim gradom, zatim mu izvukli i probušili jezik, bacili u kola na kojima su se osuđenici vozili na stratište i tako ga vozeći ulicama profjerali iz grada. Osim toga¹³³ zaplijenili bi mu i sav imetak u korist gradske općine.

U srednjovjekovnom Zagrebu bila su i klevetanja česta, pa su i za njih bile predviđene određene kazne. One su bile različite, a ovisile su o težini klevete i o ugledu i važnosti oklevetane osobe. Najblaža kazna za takav grijeh bila je globa (obično se nazivala *prarije jezika*), a ako bi se kleveta češće ponovila i bila osobito teška, kaznila bi se gubitkom građanskih prava i izgonom iz grada. Tko je uvrijedio gradskoga suca, morao je platiti dvadeset i pet maraka globe, a ako to nije mogao, ili nije htio, odrezali su mu jezik. Takva većega klevetnika zapisivali bi i u gradske zapisnike. No u razna vremena bilo je i drugih raznih načina kažnjavanja tih prijestupa. Neki brijač koji je oklevetao donjogradske postolare morao je bosonog, gologlav i bez pojasa ići od jednoga uvrijeđenoga do drugoga i moliti ga za oprostjenje. A tko bi povrijedio čast neke djevojke, morao je javno i glasno pred cijelom općinom opozvati sve što je rekao, i to određenim riječima. Npr.: "Ja, Jurek Klopotec, isповijedam da sam u svojoj kleveti protiv djevojke N.N. govorio neistinu i sve lagao."¹³⁴

133. PSGZ I, p. LXX; II, p. LXVI; V, p. VIII; VII, p. XI, XV; VIII, p. IV, V.

134. PSGZ I, p. XX; II, p. LXVII; V, p. VI; VII, p. X; VII, p. XIV.

No ti davni stanovnici Zagreba nisu se samo vrijeđali, klevetali, psovali i grdili. Bilo je tu i fizičkih napadaja i međusobnih obračunavanja: pljuskanja, čupanja kose i brade, napadaja iz zasjede i noću i danju, nabacivanja kamenjem, nahuškavanja pasa, tučnjava po krčmama, na sajmovima i po ulicama, svakojakih izgreda, klatarenja, skitanja i prostačkoga ponašanja svake vrste. Bilo je i provala u tuđe kuće i nasilja nad njihovim gospodarima, obiteljima i služinčadi. A sve to iz mržnje, bijesa ili osvete. A dogodilo se da su u tuđe kuće ubacivane i zmije, da se na njih bacalo kamenjem i strijeljalo. I za sve to bile su predviđene kazne: veće ili manje globe, žigosanja na licu ili čelu usijanim željeznim gradskim pečatom ili izgon iz grada.

Čini se da je u ta davna vremena bilo dosta uobičajeno potezanje za bradu, pa i čupanje brade. Za iščupanu bradu morao je krivac platiti dvadeset i pet maraka, a deset ako je gradskoga suca samo povukao za bradu. U tom slučaju odsjekli bi mu i ruku, ako nije imao otkuda platiti globe.¹³⁵

A bilo je u srednjovjekovnom Zagrebu i teških ranjavanja i ubojstava. Napadalo se i zadavalo ozbiljne rane strelicama, noževima, sjekirom, mačem ili običnim vrčem po glavi u tučnjavama po krčmama u podgrađu ili na sajmu. Napadača koji je zadao tešku ranu osudili bi redovito na plaćanje liječničkih troškova, odštete ranjeniku i globe u gradsku blagajnu. Bilo je i slučajeva i namjernoga trovanja. To su obično radile žene, i to tako da bi prodavale otrovanu hranu ili nudile jelo ili pice u koje bi stavile neki otrov (prašak od otrovnih životinjica, muha, pauka i sl.).¹³⁶

Dok su se ranjavanja za ondašnje prilike i kriterije kažnjavala relativno blago, kazne za ubojstva bile su vrlo stroge i okrutne. Ubojstvo se redovito kažnjavalo smrću, osim ako je bilo počinjeno nehote ili u samoobrani. Metode izvršavanja smrtno kazne, osobito za ubojstvo, bile su izvanredno nehumane, a često puta povezane i s prethodnim mučenjima. Najblaži je način bio kad je ubojica sam išao do vješala, gdje bi ga odmah objesili, ili bi mu prije odsjekli glavu. Najčešće bi ga svezali konju za rep i tako vukli ulicama, dok ne bi izdahnuo. Kad bi ga dovukli do Markova trga odsjekli bi mu glavu, tijelo rasjekli na četiri dijela i tako raskomadana objesili. Katkada bi mu prije vješanja, dok je još bio živ, polomili koljena. Stavljali bi ga i na naročiti kotač za mučenje te vrjeli na njemu i mučili dok ne bi umro. Žene su za ubojstvo obično spaljivali na lomači. Njih su okrivljivali i sudili kao trovačice, čedomorke ili ubojice vlastitoga muža. Čedomorke, koje su izazvale pobačaj ili ubile rođeno dijete, gušili su u vodi, ili ih krvnik bacao u Savu. A kad bi ih na velike molbe pomilovali, podrezali bi im u znak sramote suknje i djevojačke pletenice, dobro izbatinali i profjerali s gradskoga područja. Neku ženu koja je otrovala svog muža spalili su na lomači, a sav njezin imetak zaplijenili i podijelili ga djelomično između sebe sudac i prisežnici, dok su ostalo odredili za pokoj trovačine duše i popravak gradskih utvrda. U takvim slučajevima, kad bi žena ubojica ostavila iza sebe nejaku djecu, dobila bi i ona dio njezina imetka.

Ubojstva u srednjovjekovnom Zagrebu nisu bila baš rijetka pojava. U vrijeme velikog ustanka braće Horvata protiv nasilja i samovolje mađarskih vladara Žigmund-

135. PSGZ I, p. LXX; II, p. LXVII; V, p. IX; VI, p. X; VII, p. XV-XVII; VIII, p. VI.

136. PSGZ I, p. LXX; II, p. LXVIII; V, p. X; VI, p. XI; VII, p. XI, XVII; VIII, p. VII, IX.

da i Marije krajeim 14. st. (1385-1394), kad je i u Zagrebu bilo vrlo burno, počinjeno je za relativno kratko vrijeme dvadesetak ubojstava. Tada su po bijelom danu nasred grada ubili i samoga gradskog suca, a jednom drugom zgodom i gradskog poreznika, orobivši mu sav ubrani porez.

Ubojice bi prije smaknuća stavljali na muke, pogotovo onda kada bi od njih htjeli iznuditi kakva priznanja. Postojala su tri uobičajena stupnja mučenja. Na prvom stupnju stavljali bi krivicu prste u tzv. lisice, željezne pločice, koje bi naročitim zavrtjenjem stezali tako dugo dok ne bi briznula krv ispod nokata. Na drugom bi zatvorenika svezanih ruku s pomoću kotača dizali u vis i razvlačili mu ruke i čitavo tijelo, a o noge objesili teške utege. Vrlo su često okrivljenika stavljali na tzv. drvenoga konja, gredu na četiri noge, koja je u sredini imala visoku piramidu oštra brida. Kad je osuđeni stao na tu piramidu i već od toga trpio nenasosne bolove, objesili bi mu još za ruke i noge teške željezne utege. To je bio treći stupanj mučenja.

Kako općina nije imala stalnoga krmnika koji bi izvršavao smrtnu kaznu, sjekao uši, ruke, noge ili osuđenike mučio, to bi često osuđenici sami obavljali taj posao i izvršavali kaznu jedni nad drugima, a i međusobno. Manji krivac najprije bi odsjekao uho većemu, a onda veći manjemu. A događalo se da se izvršitelj kazne prepustilo rođacima oštećenog, odnosno ubijenog, ili samom onom nad kim je počinjen zločin. Jednom je prilikom neki čovjek seo djevojku samu na šetnji, uhvatio je, svlačio i oskrvnuo, zatim joj slomio obje ruke i konačno ubio. Kad su ga za to osudili na smrt, predali su ga i prepustili roditeljima ubijene da mu oni odsjeku glavu, pošto su ga svezanoga za konjske repove dovukli pod vješala na Markovu tgu. Inače bi i oskrvnela djevojka imala pravo sama izvršiti kaznu nad krivcem, za njegovo nedjelo odsjeći mu jednu nogu, ili zamoliti nekoga drugog da to učini umjesto nje.

Ako bi ubojica pobjegao iz grada, imao je svatko pravo da ga ubije gdje god ga zatekne. A bježalo se i danju i noću, spuštajući se užetom preko gradskoga zida, jer su vrata grada bila stalno dobro čuvana. Kad bi takva bjeGUNCA uhvatili živa, sudili bi da ga se rasječe na četvero i objesi.¹³⁷

U tom malom gradiću bilo je kao uvijek i posvuda i krađa, provala u kuće, razbojstava, nasilja i prevara, iako su se i za takve prijestupe predviđale vrlo stroge kazne. Najblaža kazna za krađu bila je da je kradljivac morao stanovito vrijeme — pola ili čitav dan — na ruglo svima stajati na sramotnom stupu, a najčešća rezanje ušiju i izgon iz grada. Katkada bi kradljivca kaznili i tako da su ga kroz uho pribili na drvena konja. No obično bi mu za prvu krađu odrezali jedno uho, za drugu drugo, a za treću bi ga objesili. Kazna je, naravno, zavisila i o veličini krađe, pa je rat već i zbog prve krađe mogao biti osuđen na smrt, ako je stvar koju je ukrado bila velike vrijednosti, ili ako je s kradom istodobno učinjeno i svetogrđe. Za ukradena konja, vola ili kravu ili za kakvu veću provalu kradljivca bi objesili. A mogao ga je objesiti i sam oštećeni tužitelj, pošto bi mu ga izručili s dozvolom da izvrši smaknuće. Istom kaznom kaznili bi i onoga tko bi iz crkve pokrao dragocjenosti. Jer je i takvih krađa bilo, usprkos razvijenim vjerskim osjećajima i autoritetu što ga je u srednjem vijeku uživala crkva. Jednom zgodom su štovjše u crkvi Sv. Marka skimnuti i ukrali svirale s

137. PŠGZ I, p. LXXIII, LXXXV, II, p. LXXV, V, p. XI sqq.; VI, p. XII, XIII; VII, p. XVIII; VIII, p. VIII, IX, X.

orgulja. Kad bi nekom tko je na taj način počinio svetogrđe i oprostili smrtnu kaznu, ipak bi ga kaznili tako da su ga na čelu žigosali usijanim crkvenim ključem i onda prognali iz grada. Progonstvo na dulje ili kraće vrijeme ili trajno bilo je posljedica gotovo svake krađe. Na nj se strogo pazilo, i ako bi proganjanik zatekli u gradu, mjesto bi ga objesili ili spalili. Vrlo strogo su kažnjavali i tzv. kesokradice, onovremene džepare. Njih bi obično čavlom kroz uho pribili na drvenog konja, a onda bi im probijeno uho odrezali i sramotno ih isjerali iz grada. Ako bi ih ponovno našli u kradama, odsjekli bi im desnu ruku, a katkad i osudili na smrt. Inače su kradljivce kažnjavali i drugim raznim kaznama: batnati, šibali i tukli uzlatim korbacima, sjekli ruke ili noge, žigosali na licu usijanim željezom i fterali iz grada polugole ili čak i sasvim gole uz batnjanje pandura i ruganje svyctine. Da se gol kroz šibe tjera iz grada, bio je osuđen i neki stranac, varalica, koji se ovdje predstavljao kao neženja, zaručio se nekom djevojkom i bio bi se doskora njome i vjenčao, da se u posljednji čas nije otkrilo da je oženjen. Jednom mesaru, što su ga bili za neku veliku krađu osudili na smrt, oprostili su smrtnu kaznu, ali su mu odredili da godinu dana mora obavljati krmničku službu: vješati, sjeći glave, ruke, noge, uši i mučiti zatvorenike na spravama za mučenje. Jednom su pomilovali i nekoga lopova koji je ukrado tri volovske kože, ali su ga kaznili da se mora sramotno isjerati iz grada. Svaki ga do pojasa, navukli mu na glavu ukradenu kožu s rogovima i tako ga vodili po ulicama te konačno izjurili izvan gradskih zidova.¹³⁸

Najteže kazne za krađe primjenjivale su se i za razbojstva: batnanje, rezanje ušiju, progona iz grada i smrt na vješalima. Razbojnike bi još sudili i da ih krmnik muči na kotaču tako dugo dok ne izdahnu. Usprkos teškim kaznama, bilo je razbojstava u ona vremena dosta. Osobito u sajamsko doba, kad bi trgovci, obrtnici i seljaci išli na sajam ili dopremali u Zagreb robu iz udaljenijih mjesta. Razbojnici bi ih dočekivali na cestama, zabitim putovima, u šunama ili vinogradima, napadali ili poubijali. Razbojničkim napadajima bavili su se štovjše i vlastelini. Kao Dionis, sin Lovrandov, koji je jednom prilikom sa svoja dva podložnika na glavnoj cesti po bijelom danu kranjskim trgovcima, kad su se vraćali kući oteo svu robu i vino, a drugom opet zgodom razbojnički napao na zagrebačke trgovce kad su putovali u Zagreb vozeći sukno što su ga bili nabavili u Prtiju. U 14. st. ima dosta pritužaba na Nijemce kao razbojnike u ovim našim krajevima.¹³⁹

Među počiniteljima kažnjivih djela u srednjovjekovnom Zagrebu pojavljuju se i palikuće. Kuće su u ono vrijeme bile većinom drvene, pokrivene slanom ili drvenim daščicama i bez dimnjaka, pa su požari, do kojih je vrlo lako dolazilo, bili izvanredno opasni za čitav grad i bili uvijek veliki problem za upravu i stanovništvo Zagreba. Stoga su se palikuće kažnjivale najstrožim kaznama. Pa i same namjere u tom smislu nisu ostale nekažnjene. Kome bi se dokazalo da je zapalio neku kuću, ili je na djelu bio uhvaćen, bio bi bez milosti spaljen na lomaci, tek katkada samo obješen. Kad se neko samo zagrozio da će zapaliti kakvu kuću, kljeter ili silčno, morao je platiti globu

138. PŠGZ I, p. LXXI, LXXII; V, p. VIII, VI, p. XXV, VII, p. XXXV sqq.; VIII, p. XXIII sqq.

139. PŠGZ I, p. LXXI, LXXII; V, p. XXIV, VI, p. XI, XXVI; VII, p. XI, VIII, p. XXIV.

za svoju prijetnju ili je bio istjeran iz grada. A onaj na kog bi pala samo sumnja, morao je sa šest svjedoka dokazati da nije istina čime su ga objedili.¹⁴⁰

Osobito velikim zločinikama smatrale su se takozvane vještice ili coprnice, "jer one izvode razna čarobnjaštva i zlodjela" i donose ljudima nesreću. Optuživali su ih nevjerojatnima, smiješnim, ali za ono vrijeme tipičnim optužbama: da su čarobnim travama kupale djevojke da bi se što prije udale, a udane žene u nekom čarobnom korjenju da ih muž ne bi tukao već volio, da su zaljubljenima davale da jedu osušene šišmiše da bi se više ljubili, mlade žene polijevale vodom kroz rešetko da ne bi za-nijele, a supružnike svojim coprijama toliko omrazile da više ne mare jedno za drugo.

Najstarije vijesti o progonu vještica u Zagrebu potječu iz 14. st., ali te su u to vrijeme još vrlo rijetke. Poznate su samo tri presude što ih je u tom razdoblju izrekao protiv vještica sud grada Zagreba. Do 15. st. taj im je sud sudio relativno blago. Žene osumnjičene da su vještice mogle su se jednostavno "očistiti", to jest osloboditi optužbe zakletvom čestitih ljudi, koji bi prisegnuli da one nisu ono za što ih se optužuje. No od 15. st. sudilo im se neusporedivo strože, vrlo okrutno i mnogo češće. Otada su se vještice naveliko spaljivale na lomačama. Mjesto gdje se to obavljalo zvalo se Središće, a nalazilo se nedaleko Mesničkih vrata, negdje tamo gdje je danas kino "Tuškanac". Bilo je, ipak, slučajeva da su te nesretne žene samo izbatinali i istjerali iz grada.¹⁴¹

Osobito teškim zločinom u starom Zagrebu smatrao se preljub, bračna nevjera. Preljubnice su zvali prokletnicima i kažnjavali ih najstrožim kaznama. Do 15. st. bi ih redovito spaljivali na lomači, a od toga vremena sudili katkad i nešto blaže, iako još uvijek vrlo okrutno. Podvrgavali bi ih torturi i mučili na raznim spravama, ponajprije na drvenom konju, žigosali usijanim željezom, a onda batinama profterali iz grada. Jednako bi se sudilo i onima koji su u rodbinskom srodstvu ili kumstvu imali ili su davali prigode za nedopuštene intimne veze. Bludnice, svodilje, prilježnice i druge žene sumnjiva morala što su se noću skitale po gradu i podgrađu i zalazile krijomice u kuće neženja, a i toga je također ovdje bilo, kažnjavali su obično profterivanjem, a katkad i lomačom, žigosanjem ili batinama. Bilo je i praštanja, ali uz uvjet da to više nikada ne čine.¹⁴²

Radi bračnih nevjera dolazilo je i do ljubomore, u kojoj su i žene i muškarci počinjali kažnjiva djela. Čini se da je tada bio raširen običaj da žene svojim suparnicama, a muževi nevjernim ženama, režu noseve. Pa i za takva djela bile su predviđene kazne. Za odrezani nos kažnjavalo se prognostvom i prijetnjom da će se krivcu odsjeći ruka ako se još kada pojavi u gradu. Međutim, sama namjera ili neuspjeli pokušaj takva zločina tretirali su se znatno blaže. Kad je neka ljubomorna žena, htijući odrezati nos sluškinji, na koju je sumnjala zbog muža, uspjela nesretnicu samo raniti, platila je tek neznatnu novčanu kaznu.¹⁴³

Bilo je tada i nasilja muškaraca nad ženama, iako su se ona najstrože kažnjavala. Za njih se sudilo na smrt, ili da se odsječe zločincu noga ili ruke. Odsjeći nogu mogla

140. PSGZ I, p. LXXV, II, p. LXX; V, p. XIV; VI, p. XXVI; VII, p. XL.

141. PSGZ I, p. LXXV, II, p. LXX; V, p. XV; VI, p. XIV; VII, p. XX; VIII, p. X. - R. Horvat, Prošlost, p. 131-140. - V. Bayer, Ugovor, p. 222-224, 225, 518, 520.

142. PSGZ I, p. LXXV, V, p. XV; VI, p. XIV; VII, p. XX; VIII, p. X.

143. PSGZ VII, p. VIII.

mu je i sama oskvrnuta djevojka, ili netko koga bi ona zamolila da joj učini tu uslugu. A kad je neki muškarac jednom zgodom na polju izvan grada napao mladu ženu, svladao je, svezao i obeščastio, gradski ga je sud osudio na smrt i odredio da mu krvnik odrubi glavu.¹⁴⁴

Najteže kazne izricale su se i za neka kažnjiva djela kojima je oštećena gradska općina ili država. Krivtvošenje gradskoga pečata kažnjavalo se spaljivanjem na lomači. Tako je jednom bio spaljen i sam gradski bilježnik, kad su kod njega pronašli tri krivtvošena općinska pečata, kojima je krivtvošio gruntovne isprave.¹⁴⁵

Za pronevjeru i krađu gradskih isprava, krivtvošenje i obrezivanje kraljevskog srebrnog novca gubila se također glava, a i imetak.¹⁴⁶

Strogo se kažnjavalo i igranje zabranjenih hazardnih igara, osobito kockanje. Ako bi netko i nakon sudbene opomene bio zatečen pri kockanju, sudili bi ga profterivanjem iz grada, a onome tko bi u tome išao tako daleko da bi zakockao i vlastito odijelo, odsjekli bi desnu ruku.¹⁴⁷

Poostretni kazneni propisi vrijedili su za vrijeme takozvana Božjeg mira ili *Treuge Dei*. U srednjem je vijeku bio, naime, običaj da u određene dane u godini u pojedinih gradovima i mjestima, kako bi već to oni sami odredili, moraju vladati potpuni mir i sloboda za svakoga. Za Božjega mira osobito se pazilo da nitko nikoga ne napadne ili mu učini kakvo zlo. A to je u ona vremena opće nesigurnosti bilo osobito važno. Zato su se prekršitelji odredbe Božjega mira kažnjavali dvostruko većom kaznom nego obično. U Zagrebu je Božji mir morao vladati za vrijeme trajanja triju velikih sajmova: o Markovu, Margaretinu i Stjepanovu.¹⁴⁸

Osim okrutnosti, tipične za srednjovjekovno sudstvo, za zagrebački sud bilo, je znakovito i to da je dosta rijetko izricao kazne zatvora, a vrlo često, gotovo redovito, kazne izгона iz grada. Zagrebački zatvori u ono vrijeme, doduše, potpuno su odgovarali svim okrutnostima i nehumanosti srednjovjekovna kažnjavanja. To su bile tamnice u kulama gradskih zidina pod stalnom paskom općinskih pandura i građanske straže. U njihovim mračnim, hladnim i vlažnim prostorima zatvorenici su trpjeli glad, žeđu i zimu. Veće krivce okivali su lancima oko nogu, a više puta i oko vrata. Mučili su ih na raznim spravama za mučenje, osobito u 15. st., kad je i ovdje pod utjecajem Zapada sve više prevladavala tortura.¹⁴⁹

Izgon iz grada bio je u ono vrijeme vrlo teška kazna. Osim samoga postupka i načina isťerivanja, kad su gradski panduri šibanjem i batinama polugola ili gola osuđenika uz rугanje svjetine sramotno tjerali gradom, izgon je povlačio za sobom i gubitak građanskih prava, osobne sigurnosti i slobode. Jer izvan gradskih zidova bio je čovjek nezaštićen, uvijek nesiguran za svoju glavu i u neprestanoj opasnosti od silovitih feudalaca, vlastelina i razbojnika.

Grđski sudac, prisežnici i zastupnici imali su naredbodavnu vlast, a svoju dužnost obavljali su besplatno. Izvršioi njihovih odluka i naredaba bili su plaćeni

144. PSGZ I, p. LXXV, II, LXX; VIII, p. X.

145. PSGZ I, p. LXXV, II, p. LXX; V, p. XIV.

146. PSGZ II, p. LXIX; VI, p. XIV; VII, p. XXI.

147. PSGZ VI, p. XIV; VIII, p. XXI.

148. PSGZ VI, p. VII.

149. PSGZ II, p. LXVII; VIII, p. III. - V. Bayer, Ugovor, p. 224-225.

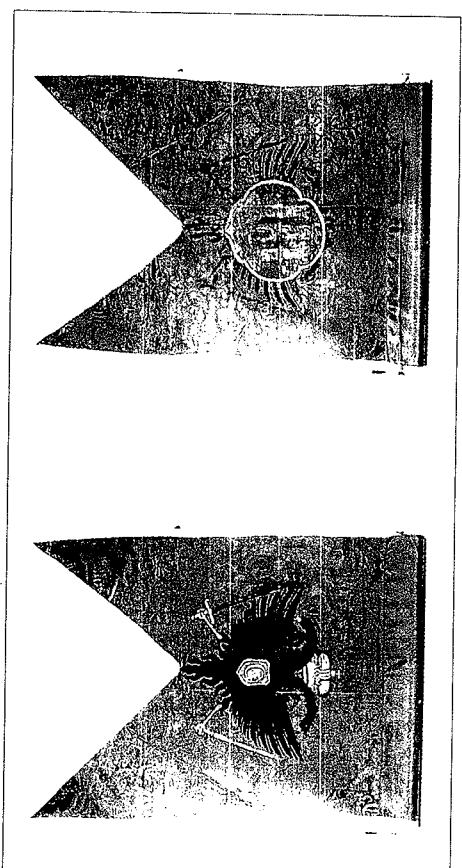
gradski činovnici i službenici. Oni se nisu birali svake godine, već su služili stalno i postavljali se prema potrebi. Najugledniji i najvažniji među njima bili su gradski kapetan i gradski bilježnik ili notar. Prvi je bio neke vrste ministra obrane. Brinuo se za obranu grada, nabavljao streljivo, ratne i obrambene sprave, nadzirao gradske utvrde, brinuo se da budu u ispravnu stanju i bio glavni zapovjednik u obrani Zagreba prilikom neprijateljskih opsada i napada na grad. Nadzirao je gradsko redarstvo i bio vrhovni zaštitnik osobne sigurnosti i imetka gradana, kao i obrtničkih celhova i njihovih kraljevskih povlastica. Upravljao je i gradskom imovinom, te je općinska zemljišta i vinograde, gradske dućane, mesnicu i klaonicu, pa i sam tržišni prihod, tzv. *knežitu*, davao u najam pojedincima bilo za novac, bilo za prirod.

Gradski bilježnik, a to je često bio mjesni učitelj, sastavljao je i pisao gradske isprave i naredbe, bilježio sudske odluke, vodio gradske protokole, zastupao općinu u parnicama na svim sudovima, dolazeći tako u raznim sporovima pred samoga kralja. Morao je zato dobro poznavati zakone, statute, propise i odredbe. Kako je u ono vrijeme službeni jezik bio latinski, te su se i sve isprave pisale na tom jeziku, morao mu je i notar biti izvanredno vješt. On je bio dužan strankama u njihovom narodnom jeziku protumačiti sadržaj isprava. Od 1384. bio je i gruntovničar, pa je otada vodio i gradsku gruntovnicu. U kaznenim i u građanskim parnicama zastupao je gradsku općinu i pojavljivalo se kao općinski tužitelj protiv gradana i drugih gradskih stanovnika te kmetova i stranaca i gradski odvjetnik ili *fiscus civitatis*.¹⁵⁰

Za redarstvenu službu u gradu brinuo se kaštelan ili, kako su ga još nazivali, porkolab (*Burggraf*). Bio je podređen gradskom kapetanu. Nadzirao je gradsku stražu i pazio da stražari noću obilaze ulicama, da se uvečer u određeno vrijeme gradska vrata zatvaraju, a jutrom otvaraju, nadzirao je gradske zidove, čuvao ključeve svih gradskih kula i tamnica, brinuo se za opskrbu vještica i drugih zatvorenika, nabavljao sprave za mučenje, prisustvovao torturi, izvodio egzekucije, pazio na grad i vijećnicu, zatvarao ljude na nalog kapetana, a u isto vrijeme nadzirao da li je roba što se prodaje na tgu zdrava i svježa. Njemu je bio podređen i zamjenjivao ga nadornik straže, koji je zapovijedao noćnom i dnevnom stražom. U hijerarhiji gradske sigurnosne službe na najnižem stupnju bili su gradski panduri. Ali i oni su ispunjavali važnu dužnost u javnom životu naselja. Preko njih su građani neposredno osjećali svu vrlo često nehumanu strogost gradskih propisa i zakona. Oni su pazili na red u gradu, zatvarali prestupnike, vodili ih u zatvor i tukli jleskovačom ako se ne bi pokoravali njihovim naredbama. Za gradske prihode brinuli su se poreznici. Oni su utjeivali općinske i državne poreze, naplaćivali najamnine te ubirali daće i tržne pristojbe po utvrđenim cjenicima, *lajstrima* (registrima), što su ih uvijek nosili uza se. Glavni poreznik bio je i gradski blagajnik. On je vodio i porezne knjige. Upisivao je u njih sve kućevlasnike i stanare, propisivao visine poreza i vodio evidenciju o tome koliko je tko uplatio, a koliko još ostao dužan. Općinski službenik bio je i gradski učitelj, zaslužan za općinu, ali redovito slabo plaćen.

Vijesti, odluke i naredbe gradske uprave, oglase o sudbenim prodajama kuća i izgubljenim gruntovnim ispravama, pozive na sud i druge razne obavijesti i novosti

150. Kada su se u 14. st. povećali upravni poslovi, bio je bilježniku dodijeljen podbilježnik ili vicenotarius. I. K. Kralčić, Zagreb do XVI. vijeka, Vienač, 1881, p. 59. - V. Klarč, Statut, p. 10.

Najstarija sačuvana gradska zastava iz prve polovice 18. st. bila je crvene boje (MGZ)

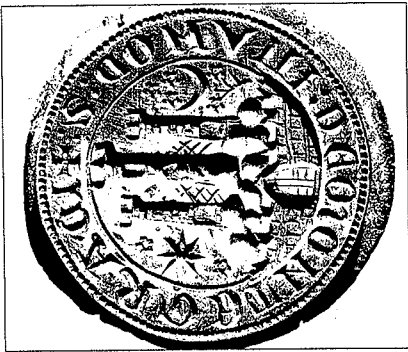
Najstariji kameni gip Gradeca iz 1499. poječe sa zida kapelice Sv. Fabijana i Sebastijana, koja je do 1876. stajala uz crkvu Sv. Marka (MGZ)

objavljivali su građanima uz bubnjanje gradskoga bubnjara općinski prezivaci ili *precones*, započinjajući svaki put svoje najave ustaljenom službenom frazom: "Dajte se na znanje..." To jest, svima i svakome tko živi u gradu.

Službeni jezik gradske općine bio je latinski sve do 18. st., tek se na sudu sa strankama govorilo hrvatski.¹⁵¹

Službena pisma i obavijesti raznosio je gradski teklif, a osim njega i noćobdija ili, kako su ga još u ono vrijeme prema njemackoj riječi *Wächter* iskarenno nazivali, bokter. On je noću bio nad sigurnošću građana. Čim se spustio mirak, a sva se gradska vrata zatvorila, s fenjerom u ruci i helebardom na ramenu, počeo je obilaziti

151. PSGZ I, p. LII.

Pečatnjak slobodnoga kraljevskog Gradeca iz 14. st. (MGZ)

ulicama te najavljujući svaki noćni sat, opominjati građane da pripaze na vatre u svojim ognjištima.¹⁵²

Isprave i povelje što su ih službeno izdavali gradski sudac i općina potvrđivale su se i bile ovjerovljene gradskim pečatom. Pečat je Gradec dobio vjerojatno već onda kad je *Zlatnom bulom* bio uzvišen na stupanj slobodnog i kraljevskoga grada (1242). Gradski se pečat u najstarije vrijeme utiskivao u zeleni i čisti pčelinji, a od 15. st. u crveni vosak. Utiskivao se na samu ispravu ili je visio na vilenjoj ili pamučnoj vrpici kojom je isprava bila prošivena. Najstariji pečat zagrebačke gornjogradske općine pojavljuje se prvi put u 14. st. Na njemu su prikazane tri kule s gradskim zidom i vratima u sredini. Kraj kula smješten je s jedne strane polumjesec, a s druge osmerokraka zvijezda. Naokolo rubom teče natpis: S.COMVNI DE MONTE GRACI (SI/gillum/ COMUNI/tatis/ DE O/pido/ MONTE-GRACI, to jest pečat gradske općine na gradečkom brdu). U ta davna vremena gradski je pečat vrijedio i utiskivao se na isprave umjesto vlastoručnoga potpisa gradskog suca, jer se isprave onda nisu potpisivale. Zato je sudac gradski pečatnik uvijek nosio uza se i brižno ga čuvao.¹⁵³

Općina na brdu Gradecu imala je i svoj grb i zastavu. Njezin najstariji poznati sačuvani grb uklesan je u kamen, a datira iz 1499. godine. I tu su na štutolikoj plohi, što je drži lav, prikazane tri gradske kule, polumjesec i zvijezda.¹⁵⁴ Grb potječe sa Sv. Marka, a danas se čuva u Muzeju grada Zagreba.

152. PSGZ I, p. LVI; II, p. XLIX; VII, p. IV sqq; X, p. VI. - I. K. Tkaičić, Zagreb do XVI. vijeka, Vienac, 1881, p. 60. 153. PSGZ I, p. LVII; II, p. L. - E. Laszowski, Prilog k hrvatskoj sfragistici, VHAD, n. s. I, p. 130-135. - F. Breitenfeld, Zagreb é Kraljevski i slobodni grad na brdu Grech, revija Zagreb, 1935, p. 33 sqq. 153.

154. E. Laszowski, Prilog k hrvatskoj sfragistici, VHAD, n. s. I, p. 135.

Gradska zastava u srednjem vijeku nije bila modra kao danas, već posve crvena, pa je i zagrebački biskup Ivan Alben, kad je početkom 15. st. (1422) prokleo gradsku općinu na brdu Gradecu, naziva *krvavom zastavom*. Ona se isticala u svim važnijim zgodama. U raznim svečanostima i crkvenim procesijama išlo je pod njom gradsko poglavarstvo sa svojim sucem i zastupstvom, a u drugim važnijim prigodama lepišala je na gradskoj vijećnici ili tornju Sv. Marka. Na Markovu zvoniku izvjesili bi je uvijek kad se spremao ustanak ili napadaj na susjedni Kaptol ili kad je trebalo od neprijatelja braniti grad.¹⁵⁵

Stari Zagrepčani su *Zlatnu bulu*, koja je njihovu gradu donijela autonomiju i povlastice slobodnoga grada, brižno čuvali, a dvadeset i pet godina nakon njezina izdavanja, kralj Bela ju je, i to vjerojatno na njihovu molbu, obnovio i dopunio. Godine 1266. učinjene su u njoj neke manje preinake, dodano nešto novo, a ispušteno ono što je u ono vrijeme bilo već zastarjelo.¹⁵⁶ Tijekom stoljeća gradska se općina često nalazila u situaciji da je morala podsjećati vladare na svoja prava, pa je tijekom 14. i 15. a i poslije, sve do 18. st., tražila od njih da im potvrduju ili izdaju ovjerovljene prijepise privilegija *Zlatne bule*. Odazivajući se njezinim zahtjevima, to su učinili i Karlo I. 1319, 1322. i 1324, Ljudevit I. 1345. i 1359. i Žigmund 1406. i 1435. godine.¹⁵⁷

Osim *Zlatne bule* općina na brdu Gradecu dobivala je od kraljeva tijekom 14. i 15. st., a i poslije, i druge razne povlastice, a i sama je, koristeći se, kao autonomni slobodni grad, pravom stvaranja svojih propisa, donosila vlastite autonomne samoupravne statute. To je učinila i 1377, 1382, 1383, 1384, 1425. i 1429, stvorivši propise kojima se reguliraju razne grane uprave i života grada. Sačuvan je i jedan zbornik gradskih zakona i statuta, sastavljen u 15. st. Osim propisa koji se temelje na određena *Zlatne bule* i uredbe o čuvanju gradskih ključeva, u njemu se nalazi i poznati statut o trgovini i trgovcima te čistoći u gradu, što ga je gradska općina donijela 1425. godine.¹⁵⁸

Svojom autonomijom, upravnom organizacijom, samostalnim sudstvom i zakonodavstvom, dobio je Gradec sva obilježja slobodnih gradova bližega Zapada, kakva su uostalom imali i ostali slobodni gradovi u Slavoniji i Ugarskoj. Zahvaljujući *Zlatnoj buli* i povlasticama što ih je dobio sljedećih stoljeća, sve do Mohačke bitke, Gradec je imao potpuni imunitet, pravo samouprave, sudovanja, održavanja sajmo-va, pravo crkvenoga patronata i druga regalna prava na cijelom opsegu svoga teritorija. Zatim pravo da šalje svoje poslanike na sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kao i na zajednički (ugarski) sabor. To posljednje pravo počeo je koristiti tek u 15. st.¹⁵⁹

155. PSGZ I, p. L. - U 16. st. ima podataka iz kojih bi se moglo zaključiti da je gradska zastava bila žute boje kombinirana sa zelenom. U knjizi računa zapisano je naime (9.VIII.1578) da je "iz gradske blagajne kupljeno šest lakata tafra štranove boje, od kojeg je izrađena gradska zastava". A istog dana nabavljena su i tri pollaktata tafra zelene boje "od kojeg je izrađena gradska zastava u obliku kriza". Riječ je po svojoj prilici o žutoj zastavi s apliciranim zelenim križem, a možda čak i o nekoj crkvenoj koja je bila vlasništvo grada. Desetak godina poslije (7.VI.1588) kupljeno je za četrdeset dinara crvenog sukna potrebno za očuvanje (konzerviranje) gradske zastave. PSGZ XVI, p. 227, 228, 263.

156. Z. Tanodi, Zagrebačka "Zlatna bule", Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva, 1945, I, p. 30. - E. Laszowski, 700 godnjica, p. 212.

157. I. Kukuljević Sakcinski, Zakoni, p. 186-187. - PSGZ I, p. LX; II, p. LVI. - R. Horvat, Prošlost, p. 3.

158. I. Kukuljević Sakcinski, Zakoni, p. 186-187. - PSGZ I, p. LXVII; II, p. LVI. - Z. Herkov, Statut, p. 6.

159. V. Klaić, Statut, p. 7.

Privilegiji *Zlatne bule* i naknadne kraljevske povlastice te statuti što ih je općina sama donosila predstavljali su pravnu osnovu, pravo, po kojem su živjeli stanovnici srednjovjekovnoga Gradeca. No, odredbe *Bule*, kao temeljnog i najvažnijeg zakonika, osjećale su se ipak stidjelicima najjače i najizrazitije u tom životu. I to ne samo po svojim povlasticama i pravima, nego jednako tako, a mnogo puta i znatno jače, i po terecima, obvezama i dužnostima što ih je *Zlatna buila* nametala zagrebačkim građanima. Jedna od najtežih takvih obveza bila je izgradnja gradskih utvrda, zidova i kula te uzdržavanje tih utvrda vjekovima. Građani su je ispunili i ispunjavali s velikim naporima i znatnim troškovima. Jake utvrde trebale su služiti kralju kao čvrsto uporište i za njegove strateške ciljeve, ali su naravno i samom stanovništvu dobro došla u ona opasna i nesigurna vremena. Jamčila su mu sigurniji i mirniji život i zaštitu njihove imovine. Osim te velike obveze bilo je i drugih. Kad je kralj polazio u rat, morao mu je grad dati deset dobro naoružanih vojnika, a kad bi sa svojom svitom došao u Gradec, kraljevski ga počastiti: sa dvanaest volova, tisuću hljebova i četiri bačve vina. A kraljevskoga hercega, predodređenoga njegova nasljednika, polovicom te količine: šest volova, petsto hljebova i dvije bačve vina. I bana su morali častiti, ali samo onda kad je stupao na svoju bansku dužnost. Tom prilikom darovali bi mu vola, bačvu vina i sto hljebova. Dužnost čašćenja vladara i bana prigodom instalacije zvala se *zalaznina* ili *descensus*, kako se spominje u *Zlatnoj buili*. Zasnivala se na starom običaju da podanici udome i pogoste hranom i pićem svoga vlastelina i njegovu pratnju, da im smjese i nahrane konje, kad bi se na putovanju vratili u njihovo mjesto. Zalaznina je bila težak teret, pa su ga se gradovi, općine i svi koji su ga morali snositi, nastojali osloboditi. To je djelomično uspjelo i stanovnicima Gradeca, kad ih je kralj Ladislav 1278, zbog njihova velikoga siromaštva i teških tereta što su ih pretrpjeli, oslobodio banske zalaznine.¹⁶⁰

Opreniti u ono vrijeme deset vojnika oružjem i ostalim što im je bilo potrebno, bio je za grad veliki trošak, jer je kompletna oružana oprema ratnika bila vrlo skupa, a deset vojnika za tadašnje prilike prilično velik broj. A i vladarska i banska čašćenja nisu bila baš laka. Kraljevskih posjeta Gradecu bilo je prilično. Kralj je često boravio u gradu, a i članovi njegove obitelji. U Gradecu su imali dvor, gdje bi odsjedali i stanovali dulje ili kraće vrijeme za vrijeme svoga boravka u gradu.¹⁶¹ Osim svega, bilo je, osim obveza iz *Zlatne bule*, i raznih drugih podavanja, darova i daća na teret građana, a u korist kralja i njegove obitelji. Slavonski herceg Albertin Morosini, ujak Andrije II, koji je potkraj 13. st. također stolovao na Gradecu, štoviče nametao je građanima takve danke da su zbog njih morali tražiti zaštitu samoga kralja.¹⁶² A i sam kralj je, služeći se pravom gospodara utemeljitelja, čini se, već vrlo rano opteretio slobodni grad velikim porezom, što ga je grad morao plaćati u znak priznanja njegova vihovnoga kraljevskoga gospodstva. To je bila takozvana *Martinščina*, što se plaćala svake godine o Martinju (12. studenoga).¹⁶³ Podnoseći teško taj teret, općina

160. PSGZ I, p. CIV. é V. Klaić, Povijest Hrvata, I, p. 287.

161. I. K. Tkalčić, Zagreb, p. 17. é SNZ, p. 19. - F. Breitenfeld, Zagreb - Kraljevski i slobodni grad na brdu Grech, revija Zagreb, 1935, p. 145-147. - R. Horvat, Prošlost, p. 5-6.

162. V. Klaić, Povijest Hrvata, I, p. 275.

163. PSGZ I, p. CI. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 477.

na brdu Gradecu uspjela je nakon više godina (1258) izmiliti sniženje porezne obaveze na dvjesto pensa godišnje, ali i to je tada bila prilično velika svota. Po kraljevu nalogu isplaćivala ih je bana za njega i uzdržavanje ovdješnje kraljevske posade. Za kratko vrijeme (1261) kraljica Marija, žena Bele IV, na pritužbu općine taj je porez doduše sasvim ukimula, ali je već za nekoliko godina (1266) njezin muž odredio novi, isto tako visok porez. Taj se morao plaćati redovito na početku svake godine o Novom ljetu umjesto prigodna stanja u kraljevu vojsci deset dobro naoružanih vojnika.¹⁶⁴ Znao se prema njemačkom *Beirr* ili *Bede*, a općina ga je morala utjerivati od kućevlasnika i obrtnika.¹⁶⁵ To je bio redoviti kraljevski porez, tzv. *cenusus* koji se plaćao do kraja 16. st., a iznosio je 40 maraka, odnosno 200 pensa. Budući vladari su ga odbivali i potvrđivali Belinu ispravu iz 1266, kojom je bio uveden. Kraljevski je *cenusus* grad-općina često, i to po izričitu vladarevu nalogu, umjesto njemu plaćala nekim uglednim ličnostima kao banu, vojvodi ili drugim feudalcima, a grofovi Celjski i svi banovi nakon Ivaniša Korvina su ga štoviče sami prijavljali. Osim kraljevskoga poreza, a taj se također plaćao na banove ili hercegovne ruke, općina je u državnu blagajnu morala davati i zemljarinu ili kunovinu,¹⁶⁶ pa *licrum Cameræ* (dobit od kovnice novca)¹⁶⁷ i druge razne poreze za izvanredne državne potrebe, a osobito za slučaj rata. A morala je, naravno, davati i crkvi, biskupu i kapitolu, dužnu desetinu u prirodinama: žitu, vinu, stoci, konoplji, lanu.

Sve te poreze i namete teško je podnosila, stalno se na njih žalila, molila oprost ili sniženje. U stariim srednjovjekovnim ispravama često se ističe da je velikim porezom opterećena, da tpi oskudicu i mnoge poteškoće. Zato se koliko je mogla opirala svim tim kraljevskim, državnim i crkvenim obvezama. Kralju se žalila, a biskupu se u revoltu usudila oprijeti i jednostavno uskratiti dužnu desetinu. Kad ju je zbog toga prokleo, prezrela je kletvu i prisilila biskupa da traži pomoć kod samoga kralja. A kralj, naravno, jer su kraljevi gotovo redovito bili na strani jačega, oduzvao se i zaprijetio (1327) svim građanima i gradskim podanicima općine na brdu Gradecu kaznom velezidaje ne izvrše li smjesta obveze prema svom crkvenom poglavaru.¹⁶⁸

Osim spomenutih poreznih dužnosti i daća, gradska općina imala je i drugih, a osobito velikih izdataka za uzdržavanje gradskih utvrda, zatim cesta i mostova, a i za česta ukonačivanja vojske u vrijeme kraljevih ratovanja.¹⁶⁹

Osobito veliki porezi, redoviti i izvanredni, bili su nametani u doba kralja Matijaša (1458-1490). On je neprestano tražio od Sabora odobrenja za nove daće. Država je trebala mnogo novca za uzdržavanje goleme vojske i vođenje ratova, napose protiv Turaka (samo za plaće vojnika trebalo je godišnje preko milijun zlatnih forinta). Da bi osigurao stalne novčane prilode, kralj Matijaš poveo je i novčanu reformu. Ona pak nije uspjela. A trebalo je novca i za uzdržavanje kraljevskoga dvora i podpiranje znanosti i umjetnosti, kojoj je Matijaš, odgojen u duhu humanizma i

164. SDZ, V, p. 202.

165. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 478.

166. Od plaćanja kunovine oprostio je gradecu općinu tek kralj Matija 1472. PSGZ III, p. XVI.

167. Od plaćanja poreza "licrum camere" oslobodio je općinu 29. IV. 1333. ban Mikie. PSGZ I, p. XVII. - SDZ, X, doc. 57, p. 97.

168. Biskup je bio Ladislav de Kobil (1326-1343), a kralj Karlo Robert I. PSGZ I, p. CXXVII-CXXX. - SDZ, IX, doc. 292.

169. PSGZ I, p. LXXXVII.

pod utjecajem svoga svestrano naobražena kancelara Ivana Viteza od Sredne i pjesnika Janusa Pannoniusa bio osobito velik prijatelj. Daće su bile utoliko teže što su ih poreznici često ubirali silovito i nemilosrdno i nanosili pri tom znatne nepravde.

I općina na brdu Gradecu mnogo ih je puta osjetila i bila prisiljena da se požali i traži zaštitu od kralja. A kralj Matijaš, inače zaštitnik srednjih slojeva, malo ga plemstva i građanstva, doista joj je u više navrata i pružio zaštitu. Tako 1468. u slučaju poreznika zagrebačke županije Benediktta Bačana, kad je od nje utjerivao toliko žitelja koji bi te kuće posjedovali. Iste godine (9. ožujka) oslobodio je Matijaš gradsku općinu i od plaćanja naročitoga poreza od pola forinte što ga je tada bio nametnuo Slavoniji. Smilovao se, kaže, "siromaštvu, opustošenju i rasulu te varoši, koje je nju i njezine žitelje naročito u posljednje vrijeme snašlo tim što je kužna bolest među stanovništvom obojega roda harala". Godine 1472. oslobodio je kralj Matijaš Gradec i od plaćanja mauturine i izvanrednih poreza, kao i od svih plaćanja bilo kakvih nameta što su ih plaćali stanovnici Kraljevstva Slavonije. Taj privilegij, kao i Belin iz 1266, budući su vladari prihvaćali i potvrđivali. To su činili ponajviše zbog troškova što ih je gradska općina imala oko uzdržavanja gradskih utvrda radi obrane grada. Htjeli su, naime, u građanstvu i nižem plemstvu imati što sigurniji oslonac u borbi protiv velikaša (feudalaca). Kralj Matijaš je Gradecu dao, oduzevši ga biskupu Osvaldu, i *kraljevski brod*, važan prijevoz na Savi kod Zagreba, da koristi njegov prihod. Taj prihod išao je u kraljevu korist, ali ovaj ga je mogao darovati drugima na korištenje. "Kralj je 1472. i 1481. vratio Gradecu i neke njegove posjede koje su mu bili otieli nekada Kaptol, odnosno medvedgradski ili susedgradski feudali."¹⁷⁰

Da bi sve svoje razne i velike obveze mogla namiriti, a povrh toga plaćati i službenike i činovnike, uzdržavati upravu, zadovoljiti barem najosnovnije komunalne i socijalne potrebe, te obveze prema svojim građanima, gradska je općina morala imati i potrebna vrela novčanih i drugih prihoda. Tih je svakako i bilo, i to vrlo različitih. Pritjecali su uglavnom od raznih pristojba i daća, te nekretnina što ih je tijekom vremena stekla ili ih posjedovala od samoga osnutka. "Za uzdržavanje grada na koji stanuju na rečenom brdu dali smo zemlju oko istoga brda Grecha", ističe kralj Bela u *Zlatnoj bući*, osnivajući novu kraljevsku slobodnu varoš, te navodi točno granice te zemlje. U gradsku blagajnu ulazio je novac, iako nedvojbeno u relativno skromnim razmjerima, od poreza na kuće i zemljišta, trgovine, obrta, tržnih pristojba i pristojba za upotabu općinskih mjera i vaga, od daća, ubranih od kola što su dolazila u grad ili su prolazila gradskim područjem, od sudbenih i drugih globa, pravnih i administrativnih pristojba, zakupa daća, najma gradskih dućana, skladišta i mesnica, zakupnine općinskih vinograda, oranica, livada i vrtova, od pašarine za pašu stoke na općinskim pašnjacima, mlinskoga činža i ribolova na Savi, od prodaje i iznajmljivanja kućnih gruntova, gradilišta i gradskih kuća, pa čak i kula u utvrdama

170. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, II, p. 70, 71, 75. - I. Kampuš, *Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od 14. do 16. st.*, *Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 1963, 5, p. 5-26. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 56.

grada. A, dakako, i od drugih zemljišnih posjeda i podložničkih selišta što ih je općina posjedovala u blizjoj i daljoj okolici na brežuljcima pod Zagrebačkom gorom ili u širokoj nizini istočno i južno od Zagreba s onu stranu Save.

Iako joj je bio potreban svaki novčić, gradska općina morala je neke pojedince osloboditi od plaćanja poreza. U prvom redu gradski sudac, prisežnici i bilježnik, a i neki drugi ugledniji građani nisu plaćali gradu porez za svoje kurije. A sama općina oslobađala je od poreza i neke obrtnike da bi ih zadržala u gradu. A bilo je, čini se, i takvih koji su na silu bili oslobođeni porezne obveze, primjerice, kapetan grofova Celjskih Sebold u vrijeme kad su Celjski gospodovali nad Gradecom.

Budući da je Kaptol još od osnutka biskupije imao pravo ubiranja placovine na cijelom području Zagreba, pa i u gradečkoj jurisdikciji, općina je bila primorana uvesti nove vlastite tržne pristojbe, koje se pojavljuju pod raznim nazivima: *filjarština*, *solmjera*, *star*, *postava*, *knežija*, a naplaćuju se uglavnom na živež, sol i vino. Važan prihod za gradsku blagajnu bio je od općinskih nekretnina: kuća, mesnica, dućana, skladišta, kućnih zemljišta, oranica, sjenokosa, pašnjaka, vrtova, vinograda i sela, što ih je općina posjedovala u blizjoj i daljoj okolici grada. Unutar gradskih zidova, a i u podgradu, imala je vlastitih kuća, do kojih bi dolazila kad je njihov bivši vlasnik bio progнан ili kažnjen smrću ili je umro bez potomaka, a kuću nije nikome oporučno ostavio. Općina ih je iznajmljivala uz godišnji činž ili prodavala. Tako je radila i s kućnim gruntovima, koje je stjecala ili kao zaplijenenu imovinu progנanih ili na smrt osuđeni, ili zbog neplaćenih državnih ili gradskih poreza i daća, ili naprosto zato što ih je njihov bivši vlasnik zapustio, ostavio bez ograde i slično. Ona je davala u najam ili, štovise, kad je bila u novčanoj krizi ili općoj oskudici, i prodavala, i gradske utvrđne kule, ali pod uvjetom da ih kupci popravljaaju, drže u redu i daju na raspolaganje općini kad joj to bude potrebno radi obrane grada. Jednu takvu kulu uz gradski zid na jugozapadnoj strani grada kupili su i remetski pavlini (1473), dok im je drugu nešto kasnije općina darovala, uz uvjet da je temeljito poprave i pokriju. To je bila kula Lotrščak, koja još i danas stoji uz malu uličicu Dverce u sredini južne strane Gradeca. U njoj su pavlini s dopuštenjem općine mogli držati i točiti vino kao svaki drugi krcmar u gradu, ali su za to morali plaćati stalnu pristojbu od jedne forinte godišnje.¹⁷¹

U gospodarstvu srednjovjekovnog Zagreba osobito važno mjesto zauzimala je trgovina. Nju je gradečka općina nastojala unaprijediti na svom području, da bi od nje imala što više koristi. U tu je svrhu krajem 15. st. podigla oko crkve Sv. Marka više dućana i davala ih trgovcima u najam ili pojedincima u zakup.¹⁷² Isto tako je uz određene pristojbe iznajmljivala ili davala u zakup i svoje drvene mesnice, što ih je radi klanja stoke i uredne prodaje mesa podigla redom duž istočne strane u Mesničkoj ulici, koja po njima još i danas nosi ime.¹⁷³ U pronalaženju novih nužnih vrela prihoda gradska je općina na svom teritoriju uvela obvezatno mjerjenje gradskom mjerom i vaganje gradskom službenom vagom. I to ako je količina robe bila veća od jednoga rifa ili teža od deset funti. Dakako da je i od toga imala

171. PSGZ II, p. VI, IX, p. 5. - SNZ, p. 8.

172. I. K. Tkalčić, *O staroj zagrebačkoj trgovini*, II, p. 92. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 159.

173. PSGZ IX, p. IX; X, p. IV.

razmjerno lijepih dobiti, jer je promet robe na njezinu području u ona vremena bio prilično razvijen.¹⁷⁴ U prostranu zagrebačkom polju pod gradečkim goricama sve do Save i preko nje gradska općina imala je svoje oranice, sjenokoše, pašnjake, livade i šume, a pod Popovim tornjem sve do poloka, pa i u Jurjevskoj ulici, kod izvora Manduševca i na današnjem Trgu bana Jelčića, Ilci oko Sv. Margarete velike, šibljem ogradene vrtove, a po brežuljcima u prekrasnoj romantičnoj okolini rodne vinograde i prostrane guste šume. Do svega toga dolazila je ona na razne, ali uvijek iste, načine: zaplijenom imovine progripanih i na smrt osuđenih, zaplijenom zbog neplaćena poreza, kupnjom, oporukama ili nasljedstvom gdje nije bilo zakonitih nasljednika, a ni oporuke kojom bi bilo drukčije određeno. I oranice i livade i sjenokoše i pašnjake i vinograde općina je najvećim dijelom, jednako kao i kuće i daće, davala u najam, to jest *pod činž*, što su ga najamnici godišnje plaćali u gradsku blagajnu ili ga podmirivali u natavi, donoseći joj plodove zemlje koju su uživali. Na gradskim pašnjacima pasli su svoju stoku uz naplatu određene pristojbe i prigodice svi građani, a prema potrebi i oni mesari domaći i strani koji bi tamo dopremali stoku i klali je u općinskim mesnicama. Godišnji činž ubirala je općina i od mlinašta, odnosno gradskih zemljišta na potoku Medveščaku, gdje su građani sagradili svoje mlinove. Ona je, naime, kao kraljevski i slobodni grad, uživala kraljevsko pravo na rijeke i potoke što su protjecali njezinim područjem, te joj se u ime priznanja toga prava morao plaćati osobit porez, činž, i od mlinova podignutih na njezinim vodama.¹⁷⁵ Takvo pravo imala je i od ribolova na Savi, pa je i njega davala u najam.¹⁷⁶ U nastojanju da što više ojača i za svoju blagajnu osigura što više prihoda, gradečka je općina sredinom 14. st. (1347) izmislila od bana Nikole Banffyja dozvolu da smije u Zagrebačkoj gori tražiti i otravati rudnike soli i koristiti ih na dobro građana.¹⁷⁷

Osim većih zemljišnih površina što ih je općina posjedovala unutar širega gradskog teritorija, omeđena granicama koje su bile određene *Zlatnom bulom*, u njezinu se posjedu nalazilo i više sela u blizoj i daljoj okolini grada. Neka od njih spominju se kao gradski posjedi već u 13. stoljeću. Za njih se, budući da su se nalazili u okviru tih granica, pretpostavlja da su bila vlasništvo općine već u vrijeme njezina proglašenja slobodnim gradom. To su bili Dedići, Gračani, Čnomerci, a vjerojatno i Trnje ili Nova Ves i Podbrežje na Savi.¹⁷⁸ Tijekom 13. i 14. st. općina je stekla, i to uglavnom kraljevskim darovicama, nove seoske posjede južno i istočno od Zagreba. Time se u prvi čas prilično obogatila i mogla se obiljem zemlje i veličinom posjeda mjeriti i s većim onovremenim gradovima. Već joj je Bela IV. darovao (1258) šumom bogato krunsko dobro Sviblje, a sedamnaest godina kasnije (1275) kralj Ladislav posjed Kobiljak. Krajem 13. st., u vrijeme borbi za ugarsko prijestolje, prisvojila je sama u mutnoj situaciji biskupsko-kapitolski Kraljavec, nekadašnji krunski posjed pod Zagrebačkom gorom. I, napokon, otprilike sto godina poslije toga (1387), stekla je za naročite usluge, a darom kralja Žigmunda, Hrašće i Petrovinu, dva sela u Turu-poljskom kraju, odcjepljena od krunskih želinskih posjeda.

174. I.K. Trkalčić, O staroj trgovini, II, p. 92-93. - PSCGZ II, p. LXXXVII.

175. PSCGZ XI, p. IX.

176. PSCGZ II, p. XLII.

177. PSCGZ I, doc. 208, p. 187.

178. PSCGZ I, p. XXXI-XXXII.

Sva ta dobra općine na brdu Gradeću pojavljuju se uglavnom u tri posebne skupine, teritorijalno odijeljena jedna od druge. U prvoj su skupini bila sela što su ležala pod Zagrebačkom gorom i u blizini grada: Dedići (pojavljuju se prvi put 1273), Čnomerci (1370), Kraljavec i Gračani (pojavljuju se prvi put 1334), u drugoj selišta sa zemljama istočno od Zagreba prema Sesvetama i Božjakovini: Kobiljak, Sviblje, Kraljavec (Sesvetski) i Nart, a u trećoj u Turopolju Hrašće i Petrovina.

Od kraja 14. i početka 15. st. pojavljuju se u svakoj od ovih skupina još i neka sela, ali već kao stari posjedi gradske općine, što ih je ona još davno dobila na dar od ugarskih kraljeva. Istočno od Zagreba, uz Kobiljak, Kraljavec i druge, javlja se još i Cerje (1423), uz Hrašće i Petrovinu u Turopolju preko Save Šiljakovina (1399), a s Dedićima i Čnomercem sela Birek i Novaki (1423).

Na teritoriju nekih gradskih posjeda imali su svoje zemlje i pojedini građani, pa i neki feudalci. Na njima su osim općinskih živjeli i građanski podložnici i podložnici feudalaca.¹⁷⁹ Podložnici su koristili i obradivaju zemlju i morali općini davati određene daće u prirodinama i novcu, ili samo novcu, gdje se naturalna renta pretvorila u novčanu. Morali su za općinu raditi razne fizičke poslove: obradivati vinograde, kositi, dvoriti, pripremati bačve za vino, davati radove na utvrdama itd. Velik dio svojih zemljišta općina je davala u zakup, a jedan dio obradivala sama. Imala je dva do tri nadzornika, koji su upravljali posjedima u Gračanima, Dedićima, Čnomercu, današnjoj Ksaverskoj dolini oko Okrugljaka, pa i na kapitolskoj zemlji u Bukovcu, uzgajali su mnogi građani vinograde, od kojih su također plaćali stanoviti najam ili činž i zvali se po tome činženjaci.

Općina na brdu Gradeću nije svoje posjede uživala u miru. Koliko je s jedne strane imala od njih prihoda i korist, toliko je s druge imala i stalnih neprilika i dugotrajnih borbi za njihovo vlasništvo. Zbog njih je vodila neprestane parnice sa susjednim Kapitolom i biskupom, s medvedgradskim i susjedgradskim feudalcima i turu-poljskim vlastelinima. Parnice su se vodile i svade izbijale zbog povreda meda, pljačke i nasilja, a i o samom posjedovnom pravu. Protivnici gradečke općine pristajaju dijelove njezinih posjeda, pomicajući nasilno granice, upadaju u njih oružanim ljudima i pljačkaju, ubijaju podložnike ili ih hvataju i odvođe te bacaju u svoje tamnice. A najčešće otimaju i čitave posjede, tvrdeći da su njihovo vlasništvo od davnine, ili zato što su ih njima darovali kraljevi svojim posebnim darovicama. A Kaptol ih je do neke mjere smatrao svojima, vjerojatno i zato što su mu podložnici koji su na njima živjeli po tadanjem ctkvenom i građanskom pravu morali plaćati desetinu od priroda i stoke te placovinu na samom gradskom tgu kad bi svoju robu prodavali.

Sporovi su započeli krajem 13. st., a bili su osobito žestoki u drugoj polovici 14. i u 15. st. Posjed Sviblje, što ga je kralj Bela IV. darovao općini još 1258, a za nju je bio osobito vrijedan i važan zbog tamošnjih šuma, od kojih je dobivala drvo za ogrijev i gradnju, počeo je već 1296. svojatati Matej od plemena Aka. To je pleme u ono

179. L. Dobronić, Prilog poznavanju najstarijih posjeda Zagrebačkog Gradeća, Zbornik Klasične gimnazije 1607-1957, Zagreb 1957, p. 618.

180. PSCGZ IV, p. II.

uvrijeme posjedovalo prostrana zemljišta oko Zagreba, pa se Matej htio dokopati i šumom bogata Sviblja. Morao je, međutim, od toga odustati kada se uvjerio da je to nekad bilo krunsko dobro i da ga je sam kralj darovao, a poslije (1270) i potvrdio gradečkoj općini. U prvoj polovici 14. st. (1343-1346) prisvajao ga je i Kaptol i nekoliko godina vodio zbog njega parnicu, ali je nije dobio iz istih razloga.¹⁸¹ U isto vrijeme Kaptol se otimao i za Kobiljak, koji se također nalazio u istočnoj skupini općinskih posjeda. Općina ga je dobila od Ladislava IV. kao dar za junačko držanje i pomoć u ratu s Otokarom Češkim, kad su njegove čete doprte pod same utvrde njezina grada. Kaptol ni ovdje nije uspio, ali nije ni odustao od čvrste namjere da se ipak domogne i Kobiljaka i svih ostalih gradskih posjeda istočno od Zagreba.¹⁸² No prava borba za njih počeo će tek u sljedećem stoljeću. U 14. st. došla je gradska općina u sukob s Kaptolom još i zbog sela Kraljevca, što leži u šestinskom području pod Zagrebačkom gorom. Kaptol je tvrdio da to selo pripada crkvi, jer je u drugoj polovici 13. st. bilo njezino vlasništvo, odnosno vlasništvo zagrebačkoga biskupa.¹⁸³ Međutim, u istoj parnici s Kobiljakom i Svibljem izgubio je Kaptol i selo Kraljevec (1346). Zbog toga je silno zamrzio gradsku općinu, pa su otada započela stoljetna neprijateljstva između te dvije susjedne zagrebačke jurisdikcije. To je bio početak kaptolskih nasilja nad Kraljcem i njegovim stanovnicima. Kaptolski ljudi progone Kraljevčane, hvataju ih na javnim putovima, pljačkaju, ranjavaju, zarobljuju i ubijaju, ali i provaljuju u samo selo, plijene ga, zlostavljaju podložnike i odvođe ih sa sobom.¹⁸⁴

U krvavim sukobima i zbog mržnje između općine i Kaptola stradavali su u isto vrijeme i Gračani i Dedići, kao što je to na primjer bilo 1396, kad su ih naoružani stanovnici Kaptola temeljito opljačkali i poharali.¹⁸⁵ Ta dva sela grančila su s medvedgradskim posjedom, pa su trpjela mnogo i od medvedgradskih gospodara, napose od 15. st. Dedići su ih osjetili već i prije, kad ih je ban Matko, kao kaštelan u ono vrijeme kraljevskoga Medvedgrada, jednostavno sjeđinio s njegovim dobrima, tvrdeći da su prije njima pripadali. Tek kad je općina optužila banu kao otimača tuđe imovine i jasno dokazala da su Dedići njezino zakonito vlasništvo, morao je popustiti i vratiti ih,¹⁸⁶ zajedno s njezinim vinogradima, što su rasli oko po brežuljcima nad medvedgradskom zemljom.¹⁸⁷

I s prekosavskim posjedima Hrašćem i Petrovinom imala je općina mnogo nepravilika. Ni te nije mogla uživati u miru. Budući da su oni prije pripadali krunskom želinskom posjedu i bili pod njegovom upravom, najprije je dolazila u sukob s

181. PSGZ I, p. XXXI-XXXIV.

182. Početkom 14. st. svojatno je Kobiljak za sebe i knez Farkaš, koji je od Kaptola preuzeo kao feudalni posjed susjedni kaptolski dio Kobiljaka. Međutim, Farkaš se općinskoga Kobiljaka morao odreći. - Na molbu općine Karlo Robert (jo) je 1317. potvrdio darovnicu o tom posjedu. PSGZ I, p. XXXIV-XXXVII.

183. Kraljevec je prvotno spadao u krunska dobra. Bio je, čini se, na tom mjestu najprije dvosjek posavskohrvatskog kralja Almeta, a kasnije je na krčevini nastalo selo. Do 1275. bio je pod upravom Zagrebačke županije, a te godine darovao ga je Ladislav IV. biskupu Timoteju za razne usluge kralju, odnosno zagrebačkoj crkvi kao tadašnjoj vlasnici Medvedgrada. Zato se Kraljevec počeo ubrajati među medvedgradske posjede, pa ga je gradska općina kao takvog prisvojila krajem 13. st., kad je Medvedgrad za vrijeme borbi za ugarsko prijestolje postao krunsko vlasništvo. PSGZ I, p. XXXVII.

184. PSGZ I, p. XXXVII-XXXVIII.

185. PSGZ I, p. XXXI-XXXII.

186. Gradska je općina Dediće posjedovala već prije 1270. I izгледа da ih je te godine izgubila. PSGZ I, doc. 56, p. 49.

187. PSGZ I, XXXI-XXXII.

njemačkim upraviteljima u Želinu, a onda i sa svim turopoljskim vlastelinima iz Čiča, Mlake, Oudre, Lomnice, Oresja, pa i s nešto udaljenijim gospodarima Susedgrada. Svi su oni napadali njezine posjede, otimali komade zemlje, prelazili i pomicali granice u svoju korist, hvatali i u tamnice odvodili juude, mučili ih i ubijali. Plijenili su stoku, na silu žnjeli i otimali žito, kosili i otpremali sijeno i robili i pljačkali do čega su stigli. Jednom zgodom, kad su krajem 14. st. (1393) u Hrašće provalili Čičani, poplijenili i poharali cijelo selo te otjerali i odvezli iz njega oko tristo volova i sedamdeset kablova pšenice, zarobili su i samog *vesnika* ili seoskoga suca, te ga s nekoliko drugih Hrašćana strašno mučili, zabadali mu tunje među nokte i zube i oteli sav novac skupljen za kraljevski porez.

Gradska se općina žalila na banski sud, ali optuženi vlastelini ili se ne odazivaju, ili ne prihvataju odluke suda. Zbog njih se ročišta neprestano odgadaju i ne donose nikakvih rezultata. Ne obziru se ni na odluke kaptolskih službenih komisija, koje su izlazile na teren da utvrde prave zakonske granice posjeda. Te granice oni ne priznaju, dajje ih krše, nasilno prelaze ili pomiču. Općina se neprestano žalila, tužila i vodila parnice, ali sve je bilo uzalud. Silovitost turopoljskih posjednika nije se dala obuzdati.¹⁸⁸

Tako je bilo potkraj 14. st., a u 15. st. počeo će sve češće borbe sa susedgradskim vlastelinima. Tu su sukobi započeli zapravo već 1399. godine, kad tadašnji gospodari Susedgrada plemići Toti nisu samo provalili i popljačkali sav prirod u Hrašću, Petrovini i Šiljakovini, koja se također od tada javlja kao posjed gradske općine, već su te posjede štovije i prisvojili i zatražili od kralja da im posebnom darovnicom potvrdi da su njihovo vlasništvo. Kralj Žigmund je to i učinio (1401). Darovao im je sva tri sela i tako izazvao dugu borbu i parnicu, što se vodila gotovo do kraja 15. st. (1487).¹⁸⁹

Takva kraljevska darovanja tuđe imovine nisu bila jedina ni rijetka. Bilo je drugih na račun i štetu gradečke općine. U pitanjima vlasništva zemljišnih posjeda na području Zagreba i okolice ona su u srednjem vijeku unosila isto toliko, a možda i više, smutnje negoli same otimačine silovitih vlastelina. Za duge borbe i parnice, što su se u 15. st. i poslije vodile radi posjeda između općine, Medvedgrada i Kaptola, ona snose zapravo najviše krivnje. Zbog njih nastajale su teške i apsurdne situacije, gdje su obje parnične strane imale u rukama pravovajlane isprave o vlasništvu spornih nekretnina. A sve je to bilo zbog toga, što je kralj sebe smatrao vrhovnim gospodarom slobodnih i kraljevskih gradova, odnosno njihovim vlasnikom, pa si je kao takav uzimao pravo da njih, a isto tako i njihove posjede, zemljišta i kuće, prodaje, zalaže ili daruje kome hoće.¹⁹⁰

Tako je Bela IV. već 1247. darovao Kaptolu komad zemljišta na užem teritoriju općine i dopustio mu da na njemu sagradi utvrdnu kulu Popov toranj i tako se ugnijezdi pred samim vratima slobodnoga grada. A vjerojatno je kraljevskom dozvolom i po istom načelu imao Kaptol kroz sto i pedeset godina jedini pravo

188. PSGZ I, p. XL-L.

189. PSGZ II, p. XXXV-XXXVI.

190. PSGZ XI, p. VI. - F. Breitenfeld, Zagreb - Kraljevski i slobodni grad na brdu Grech, revija Zagreb 1935, I, p.

ubirati placovinu na čitavom području Zagreba, pa i u srcu same gradečke općine, na tgu pred Markovom crkvom.

Takve kraljeve postupke općina je, naravno, smatrala nepravедnima i protuzakonitima, pa se protiv njih uporno borila na svim mogućim mjerodavnim mjestima. Zbog darovanja Hrašća, Petrovine i Šiljakovine prosvjedovala je protiv kralja, ističući da je učinio protuzakonito djelo, a susedgradske feudalce tužila zbog otimačine, ne uzimajući u obzir da je to zapravo bio kraljev dar. Proces se otegnuo desetljećima, gotovo do kraja stoljeća. Sudovi, nakon uvijek ujednačenjem i sebi bližem, ili nisu rješavali spora ili su ga riješili u korist susedgradskih vlastelina. Kao ono tridesetih godina 15. st. (1434), kad je na banskom sudu o tome odlučivao grof Herman Celjski, prijatelj Susedgrada, a izraziti neprijatelj Gradeca. Svar se nije riješila ni onda, a ni povoljno za gradsku općinu, kad je sam kralj Matija odredio (1472) da joj se vrate navedeni posjedi, htijuci je time nagraditi za usluge što mu ih je učinila u njegovim akcijama protiv Turaka u Bosni, a i za njezinu vjernost u utroci koju su bili u to vrijeme skovali protiv njega ugarski i hrvatski velikaši. Tadašnji vlasnici Susedgrada Heningovci nisu posjede naprosto htjeli vratiti. Parnica se otegnula daljnjih petnaest godina, pa je tek kraljevski sud (1487) odlučio da Hrašće ima pripasti gradskoj općini, a Petrovina i Šiljakovina susedgradskom vlastelinu Ivanu Heningu. Tako je općina zbog nepravde izgubila svoja dva vijedna posjeda. Pristajući je sud usvojio staru žigmundovu darovnicu, a što je ona bila protuzakonita, na to se nije obzirao.¹⁹¹

Na isti način i opet nezakonitim postupkom kralja žigmunuda ona je 1420. izgubila i sve ostale svoje posjede, osim Gračana i Podbrežja. Te je, naime, godine isti kralj, služeći se vjerojatno opet pravom vrhovnoga gospodara, založio zagrebačkom biskupu Ivanu Albenu za 14 000 tisuća zlatnih forintra cijelu općinu na brdu Gradecu i njegov godišnji prihod — kraljevski census od 40 maraka. Tom je prilikom predao biskupu i njegovu bratu Rudolfo i njezine posjede Dediće, Bitek, Črnomerac i Novake i kraljevski brod (prijelaz), što ga je općina držala na Savi. U isto vrijeme darovao je biskupu i skupinu njezinih posjeda istočno od Zagreba: Kraljevec, Cerje, Kobijak, Svblje i Nart. Kako su Albeni bili tada i vlasnici Medvedgrada, to su sela u grupi Dedića pripala i počela se smatrati sastavnim dijelom medvedgradskog posjeda.

Protiv tih nezakonitih uzimanja i darovanja njezinih posjeda općina je prosvjedovala na raznim mjerodavnim mjestima više od petnaest godina, ali nije ni u čemu uspjela. A kad su Medvedgradom zagospodarili grofovi Celjski (1436), nije mogla više ni prosvjedovati. Nakon smrti zadnjega Celjskog, grofa Ulrika (1456) Dedići i ostali posjedi u toj skupini prešli su, zajedno s Medvedgradom, prodajom opet u tuđe ruke i vratili se općini tek 1472. godine. Tada joj ih je vratio kralj Matijaš zajedno s brodom na Savi i drugim posjedima, i to, kako je već spomenuto, iz zahvalnosti što mu je i novcem i vojnicima obilno pomogla u ratu s Turcima u Bosni i dala vrijedan novčani prilog specijalno za uzdržavanje bosanskih tvrđava.

No ni nakon toga gradečka općina nije svoje posjede mogla uživati u miru. Sada se za njih počeo otmati i svojatati ih zagrebački biskup Osvald Thuz. On je tvrdio da kao vlasnik Medvedgrada ima na njih pravo, jer da oni pripadaju tom gradu.

191. PSGZ II, p. XXXV-XL.

Medutim, kralj je ostao pri svojoj odluci i ovaj put uzeo općinu u zaštitu. No biskup nije mlovio. Odlučio je posjede zauzeti silom. Provalio je s oružanim ljudima, svojim slobodnjacima i podložnicima, u Dediće, Črnomerac, Bitek i Novake, opljačkao ih i na silu zauzeo. U svom osvajačkom pohodu krenuo je dalje prema Savi, te je tu zauzeo i prisvojio i Kraljevski brod. Prolazeći selima pohvatao je mnoštvo podložnika, pobacao ih dijelom u Savu, a dijelom svezanim ruku ojetarao sa sobom i zatvorio u medvedgradsku tamnicu. Tamo ih je ostavio da čame, dok se nisu uspjeli nekako otkupiti teško skupljenim novcem. I opet je općina bila prisiljena voditi dugu i tešku borbu po sudovima s biskupom. Na kraju je ipak uspjela, pa su navedeni posjedi 1480. opet došli u njezino vlasništvo.¹⁹²

Tu sreću nije imala s posjedima što su ležali istočno od Zagreba: Kraljevec (kod Sesveta), Cerje, Kobijak, Svblje i Nart dospjeli su također, kako smo vidjeli, kao kraljev dar u vlasništvo zagrebačkoga biskupa. Ovaj ih, međutim, nije dugo zadržao. Htijući vjerojatno izbjeći spor s općinom, darovao ih je naskoro stolnoj crkvi, odnosno Kaptolu. Općina se žalila, ulagala prosvjede, ali riješilo se nije ništa sve do 1472, kad je kralj Matija odredio da joj se vrate kao nagrada za već spomenute usluge u Bosni. Ali to je bilo samo za vrlo kratko vrijeme. Kaptol se na kraljevu odluku žalio, pa mu je kralj još iste godine vratio sve te posjede, oteví ih zauvijek pravom vlasniku. Parnica se nakon toga vukla, doduše, još petnaest godina, ali promjene nije bilo. Općina je dokazivala da je ona u pravu, a Kaptol da je pravo na njegovoj strani. Nesreća je bila za općinu što su se kraljevi tako širokogrudno razmetali tuđom imovinom, i što su zbog toga i Kaptol i ona imali jednake pravovajlane posjedovne isprave, a i to što su sudovi bili gotovo redovito na strani jačeg i bližeg. To su bili razlozi da su i u tom sporu gradski posjedi Kraljevec, Cerje, Kobijak, Svblje i Nart bili konačno dosuđeni Kaptolu (1487).¹⁹³

Selo Gračani pod Sljemenom i Podbrežje u ravnici uz savsku obalu bili su jedini posjedi gradske općine zbog kojih nije imala posjedovnih borbi i koji su bez prekida bili u njezinu vlasništvu. No ni oni u ta burna i nesigurna vremena nisu živjeli mirnim, normalnim životom. Kao i sva ostala naselja oko Gradeca, pa i sam Gradec, i oni su bili supratnici u nasilijima što su ih nad cijelim tim područjem provodili medvedgradski, susedgradski ili kaptolski feudalci. Najviše su stradali od gospodara Medvedgrada, i to osobito u 15. st., kad su grofovi Celjski postali vlasnici tog srednjovjekovnog burga u Zagrebačkoj gori. Era Celjskih zabijježena je kao razdoblje njemačke uprave nad Zagrebom i svim naseljima i selima oko njega. Medvedgradski kaštelani, Nijemci, sa svojim ortacima, terorizirali su više od četrdeset godina čitav kraj. Po napadajima osobito je bio poznat i ozloglašen Vilim Stamm, zvan Nijemac. Kao što je na putovima i cestama oko Zagreba napadao, robio, zarobljavao i ubijao građane i trgovce, kad su šli na sajmове ili se vraćali s njih, a i inače, iznenada i iz zasjede na prilazima gradu, tako je provajivao i u okolna sela, pljačkao, robio i ubijao. Stradavala su ponajprije naselja neposredno pod gorom, jer su bila na udaru, ali su se pljačkaši zaljetali i do broda na Savi i u prekosavsko Podbrežje. Dva primjera Stammovih akcija bili su upravo napadaji na Podbrežje i Gračane tridesetih

192. PSGZ II, p. XXVI-XXIX.

193. PSGZ II, p. XXX-XXXV.

godina 15. st. Sa svojim ortacima upadao je u ta sela danju i noću, podložnike, njihove žene i djecu izvlačio iz kreveta, vezao, tjerao i bacao u medvedgradsku tamnicu, otimao im stoku, žito, hranu, odijela, oruđe, oružje, novac i sve ostalo što je našao i mogao pomijeti sa sobom. Napadao je i hvatao i građane ako bi ih zatekao vani u njihovim građanskim vinogradima ili kljetima. I njih je vezao, mučio, bacao u podzemne medvedgradske zatvore i držao u ropstvu, dok se ne bi iskupili većom svotom novca.

Dvadesetak godina nakon Stamma nastavio je njegova zlodjela kaštelan Bogavac Milaković. Njega je dovela Katarina, žena Ulrika Celjskog, kći srpskoga despota Đorđa Brankovića. Katarina je dugo živjela u Medvedgradu i Gradecu, okruživši se dvorjanicima i službenicima, svojim zemljacima. Bogavac Milaković bio je najsilovitiji među njima. Sa svojim slugama počinjao je na području grada i okolice razbojstva, zlostavljanja, pljačke i otimačine, kao nekoć njegov prethodnik Vilim Stamm.

Tako je bilo za grofova Celjskih. Ali ni poslije, kad je Medvedgrad prešao u vlasništvo biskupa Osvalda Thuza i njegova brata Ivana, nije se mnogo promijenilo i mirnije živjelo. I biskupovi oružnici provaljivali su i redom pljačkali i prisvajali Dediće, Črnomerce, Bitek, Novake, Podbrežje, i to upravo u trenutku kad su zagrebački građani imali najviše briga zbog Turaka, koji su se bili već posve približili gradu.¹⁹⁴

Gradska općina na brdu Gradecu nije imala, kako se po svemu čini, osobito velikih koristi i obilnijih prihoda od svojih zemljišnih posjeda. Mnogi su joj bili pljačkani, otimani zauvijek ili na duga razdoblja, podložnici upropaštavani i osiromašeni. No ipak, ona je od njih i svih ostalih prihoda što ih je imala mogla živjeti, izdržavati upravu i grad, ispunjavati svoje obveze prema građanima, državi i kralju. Događalo se, štoviše, da je imala još i ušteđena novca, kojim je namirivala izvanredne potrebe, pa čak i posuđivala građanima, ali uz zemljišno jamstvo.¹⁹⁵ No tako je bilo u uobičajenim okolnostima, kad se moglo raditi i živjeti u miru. Ali, bilo je i teških trenutaka, kad se osim unutarnjih briga i nemira pojavila i bolest i prijetnja ratova i vanjskih neprijatelja. Tada je grad zapadao u siromaštvo i bijedu, kao u drugoj polovici 15. st., kad je u njemu često bjesnila kuga, a u isto ga vrijeme iscrpljivale velike pripreme za rat s Turcima.¹⁹⁶

Područje gradske općine na brdu Gradecu i njezino podgrađe počelo se intenzivnije naseljavati i pretvarati u organizirano naselje od onoga trenutka kad su građanima podijeljene povlastice slobodnoga grada (1242). Na samom Grechu, kako se to brdo naziva već u najstarija vremena, bilo je još i prije stalnih naseobina. Prvi su u tom kasnijem srednjem vijeku imali ovdje svoje nastambe, kako se to može pretpostaviti, oni kanonici što su oko 1220. morali otići s Kaptola zbog svade s biskupom. A nakon tatarskih razaranja naselili su se tu i bjegunci iz biskupske

jurisdikcije i drugi došljaci iz bližih i daljih krajeva Hrvatske. Kad je naselje dobilo povlastice slobodnog grada i dospjelo pod kraljevu zaštitu, stizali su i nastanjivali se ovdje uz ostale i stranci, Nijemci, Talijani i Mađari. Sve njih privukla su prava, zaštita i sigurnost što im ih je pružao život u slobodnom kraljevskom gradu. Tik pred gradskim vratima, na sjevernoj strani, oko Popova tornja, nastanili su se u svojim novim domovima i kanonici, koji su i unutar gradskih zidova imali svojih kuća sve do polovice 15. st., dok ih nisu odande istisnuli. Morali su otići kad su Celjski zaposjeli Gradec, razrušili Popov toranj i uništili nastambe oko njega. Nakon smrti Ulrika Celjskoga, posljednjeg člana te obitelji, Kaptolu je poveljom kralja Ladislava (1457) doduše bio vraćen njegov posjed na Gradecu "sa svim zgradama, građevinama i nastambama" (iako je bilo, čini se, sve srušeno), ali ga je dobio natrag, čini se, tek sedamdesetih godina 15. stoljeća. Tada su u doba biskupa Osvalda (1466-1499) štoviše neki kanonici stanovali u samom Gradecu, gdje su imali i svoje kurije u ulici koja se, očito po njima, zvala *Popovska ulica*, a postojala je prema navodu biskupa Vinkovića još i u njegovo vrijeme u 17. st. Rječ je po svoj prilici o današnjoj Opatičkoj ulici.¹⁹⁷

Prije podizanja na stupanj kraljevskoga i slobodnoga grada stanovnici na području Zagreba bili su Hrvati. Tek nakon toga događaja počinju se s njima sve više miješati stranci, tudinci ili gosti (*hospites*), što dolaze s raznih strana svijeta. Često pristižu samo prolazno, ali se zadržavaju i stalno se naseljuju kao obrtnici i trgovci. Iz alpskih krajeva dopremaju robu na sajmove k Sv. Marku Talijani i Nijemci, a sa sjevernih nizina Mađari. Nijemci su bili niži, a Talijani finiji obrtnici, dok su Mađari bili većinom mesari.¹⁹⁸ Talijani dolaze uglavnom iz venecijanskih pokrajina i Firence, a bave se trgovinom prekomorskim prirodninama. Osim toga bili su i vrtni zlatari i srebrnari. Nijemci su obrtnici, i to najviše postolari. U novoj domovini ostali su na okupu i naselili se svi zajedno na jednom mjestu pri dnu Duge (Radićeve) ulice i na sjevernoj strani današnjega Trga bana Jelačića, pa se čitav taj predio po njima i prozvano Njemačka ili Šoštarska Ves. Mađara je bilo najmanje, iako se ovima nisu smatrali samo pravi Mađari, već i svi oni koji su došli iz Mađarske.

Talijane su zvali *Italici* ili *Gallici*, Nijemce *Theutonici*, a Mađare *Hungari*.¹⁹⁹ Iz tih naroda prilijevali su se staro hrvatskoj jezgri zagrebačkoga stanovništva novi elementi, koji su slobodnom gradu na brdu Gradecu davali obilježje nacionalna ponešto heterogene zajednice.²⁰⁰

Prijev stranaca bio je najjači, nedvojbena, u samom početku njezina novog razvoja, ali nikada toliko jak da bi ozbiljnije pomutio ili čak izbrisao njezino potpuno hrvatsko obilježje. Naprotiv, u dugom zajedničkom životu snažna hrvatska jezgra već je do druge polovice 15. st. apsorbirala postupno gotovo sve strane elemente.²⁰¹ Pa i sama njihova imena dobila su hrvatske oblike. I dok se u starije vrijeme, gotovo do

197. I.K. Tkalčić. Dva odlomka za povijest grada Zagreba u XIV. vijeku. *Starine* 1875, VII, p. 13-46. - PSGZI, p. XXIV. - Lj. Ivančan. Stanovi zagrebačkih kanonika, VZA 1931, p. 227-228. - E. Laszowski, O topografiji Kaptola 1642, revizija Zagreb 1940, p. 24-25.

198. I.K. Tkalčić. Dva odlomka za povijest grada Zagreba u XIV. vijeku. *Starine* 1875, VII, sep. p. 1. 199. PSGZI, p. LIII.

200. V. Heneberg. Teritorijalno razviće Zagreba, p. 178.

201. Ibid.

194. I. Kukuljević. Događaji Medvedgrada. Arhiv za povjestnicu jugoslavensku III, 1854, p. 42-44, 47. - PSGZ II, p. XL-XLII, CXCVIII-CXCVIII, doc. 197, p. 259-261. - V. Klaić. Povijest Hrvata II/II, p. 269. - N. Klaić. Medvedgrad i njegovi gospodari. Zagreb 1987, p. 162-165.

195. PSGZ II, p. LIX.

196. PSGZ II, p. VI.

stredine 15. st., stanovništvo Gradeca dijelilo po narodnostima i po tlima se štovije višili i izbori za gradsku upravu, krajem 15. i početkom 16. st. živi u tom gradu samo neznatan broj Nijemaca, Talijana i mađarskih došljaka. Pretežitou većinu njegova stanovništva čine Hrvati. Oni su brojem, značenjem i utjecajem daleko nadvisili sve ostale narodnosti. Njihova asimilacijska snaga bila je vrlo jaka i uspjela je kroatizirati doseljenike, ponajprije Nijemce i Talijane. U svojim rukama držali su gotovo sav obrt, a u gradskoj upravi vodili glavnu riječ.²⁰² Hrvatsko obilježje grada ogleda se u prvome redu u narodnim imenima njegovih stanovnika. Bogdan, Borka, Božo, Budislav, Cveta, Cveto, Čedna, Draga, Dragan, Goloslav, Hrvoje, Janna, Kocel, Lado-mir, Malina, Maren, Mirena, Milka, Mladen, Mirislav, Nedeljko, Ratko, Radovan, Slavka, Srebrna, Stana, Stanko, Stojan, Svijena, Vera, Vičica, Vojko, Zlatica, Zora, Zvonimir i razna druga imena su stanovnika Gradeca što se u srednjem vijeku (14. i 15. st.) redovito pojavljuju, i to usprkos nastojanju i željana svećenstva da se umjesto njih uvedu imena svetaca. Naprotiv, i neka svetačka pretvorila su se i dobila oblik narodnih imena. Tako je od Antuna nastao Janko, od Benedikta Bedek i Benčec, od Jakoba Jakša, a od Nikole Mik ili Mikčec. A bilo je i slučajeva da se kao kompromis između nastojanja crkve i želje naroda, uz krsno svetačko ime pojavljuje i narodno: Agata-Vrana, Margareta-Draga, Skolastika-Stana, Uršula-Roža, Agreza-Kuša i tako dalje. Domaći svijet s hrvatskim osobnim imenima činili su vjerofajno dobrim dijelom seljački rukovrortci koji su se s feudalnih majura zaklonili u utvrđenom slobodnom gradu.

I prezimena su bila gotovo isključivo hrvatska, i to velikim dijelom na "ć" ili s kajkavskim završetkom: Barić, Benčić, Blančić, Bobek, Bužan, Cesarić, Dražić, Črnc, Halić, Husić, Jančec, Levak, Dolasić, Domjanić, Dujmović, Filec, Finitić, Gojčec, Grabarić, Grđak, Grozinec, Horvat, Kukec, Kunić, Lipovčak, Martec, Milišić, Petrić, Popović, Pratec, Pučak, Radnik, Repar, Rožić, Skrtlec, Sekirić, Žugec, Župan, Žutković i mnoga druga. Pred domaćim, hrvatskim imenima neka tuda potpuno se gube. Ona se, štoviše, i kroatiziraju i dobivaju nastavak "ić". Kao Ortof Ortofić, Plahr Plahrić, Odo-las Odolašević. Hrvatsko obilježje grada ogleda se i u narodnim, hrvatskim nazivima preznaznih zanata, koji se ovdje pojavljuju, kao i u hrvatskim imenima naseljenih i nenaseljenih mjesta, brežuljaka i potoka na tom području za trajanja srednjega vijeka.

U sredini koja je uspjokos svim stranim utjecajima sačuvala narodni duh, građani su sami stvarali prezimena s hrvatskim oblicima. Činili su to prema krsnim imenima, obiteljskom zanimanju, ili po mjestu odakle je obitelj došla, a često i po nekoj osobitosti, navici, slabosti ili nedostatku pojedinca. Oni su u tome bili vrlo aktivni, pa i u vrijeme dok se prezimena relativno malo pojavljuju, u Gradecu ih ima vrlo mnogo.²⁰³ U srednjem vijeku bilo je u ovom gradu i nešto Židova. Prvi put pojavljuju se sredinom 14. st.,²⁰⁴ ali ih je možda bilo već i u 13. stoljeću. U to vrijeme, naim, ljubljanski Židovi održavaju jake trgovačke veze s Hrvatskom, pa nije nevjerojatno da

su tim putem već onda židovski trgovci došli i u Gradec.²⁰⁵ Gradečki Židovi posjeduju kuće u gradu, ali su bez građanskoga prava, jer ga kao inoijemci nisu mogli dobiti. Sredinom 15. st. (1444) spominje se u Gradecu i *domus Judeorum*, možda neki židovski dom.²⁰⁶ Bavili su se trgovinom. Posuđivali su novac i samom dvoru kada bi zapao u novcane poteškoće, kao što je npr. bilo za Žigundova vladanja. Za uzvrat dobivali su u zakup carinarnice i imtnice ili su naplaćivali posuđeni novac, ali i izazvali protiv sebe optužbe da zloupotrabljaju finansijsku oskudicu dvora. Dok su pomagali kralju, bili su i njegovi šććenici, ali nisu ostali trajno. Zbog konkurentske zavisti, a i "krivotvjerja", vjerofajno više nisu mogli napredovati, te su s vremenom nestali iz grada.²⁰⁷ Od početka novoga vijeka, otkako ih je Maksimilijan I. na molbu ljubljanskih trgovaca dao prognati (1513), pojavljuju se Židovi u našim krajevima samo krijomice, i to pojedinačno, pod krinkom Talijana ili Nijemca. Stoga ih ni u Gradecu od tog vremena ne susrećemo.²⁰⁸

Stanovništvo srednjovjekovnoga Gradeca dijelilo se po svojim pravima, pravnom i društvenom položaju u gradu u tri vrste: građane (*cives*), stanovnike (*inhabitantes inquilini*) i podložnike (*coloni*). Osnovna razlika između građana i stanovnika bila je u tome što su prvi imali, a drugi nisu imali građanskog prava ni raznih prava što su iz njega proizlazila. Pravo građanstva mogao je dobiti svaki stanovnik koji je posjedovao u gradu kuću, više od godinu dana nije bio kažnjavan i bio pravovjernik, to jest ispo-vijedao katoličku vjeru. Podjeljivalo ga je gradsko vijeće na usmenu ili pisanu molbu i uz naplatu određene pristojbe. Tom prigodom izdalo je novom građaninu građanski list, kao pisani dokaz stečena prava, i uvodilo ga ponovno u njegov građanski posjed. On je morao prisegnuti da će biti vjieran i kralju i gradskoj općini. Pravi građani imali su povlastice što ih obični stanovnici nisu uživali. Bili su oprošteni od službe u vojsci i plaćanja maltarine u cijeloj državi, a suditi im je mogao samo gradski ili kraljevski sud. Smjeli su slobodno raspolažati svojom imovinom i oporučno je ostavljati kome su htjeli. Imali su pravo birati i skidati gradsko poglavarstvo, suca i prisežnike te biti sami birani.²⁰⁹

Stanovnicima su se smatrali oni koji nisu imali građanskoga prava. A to su bili ponajprije stanari što su živjeli po tudim stanovima i nisu u gradu imali vlastitu kuću, zatim razna služinčad, pa i kućevlasnici koji su u posljednju godinu dana bili kažnjeni ili nisu bili katolici. Oni su bili oporezovani drukčije nego prvi građani i plaćali su manji porez od njih.

U većim stambenim zgradama, osim kućevlasnika i njegove obitelji, bilo je i stanara. Njima su se iznajmljivale i takozvane benefiціальne ili altarijske kuće, vlasništvo neke župne crkve, ubožnice ili crkvenih redova (pavlini i dominikanci). U njima se plaćala godišnja najamnina unaprijed u novcu i prirodinama. A kako u ono vrijeme na Gradecu nije bilo ni svatšta ni hotela, stanovni su se iznajmljivali i

205. J. Matasović, Knez Lenard, NS 32, p. 192.

206. PSGZ VI, p. 40.

207. PSGZ II, p. XLVI-VI, p. XXII-XXIII. - J. Bartle, još nekoliko priloga k povijesti Židova u Hrvatskoj, VZA XI, p. 124-133. - A. Dabinić, Hrvatska država i pravna povijest, I, Zagreb 1940, p. 491.

208. J. Matasović, Knez Lenard, NS 22, p. 192.

209. PSGZ I, p. LIII, II, p. XLVI, XLVIII, V, p. II, IX, p. XII, XI, p. II.

202. PSGZ VI, p. II, VIII, p. I, VII, p. I.

203. PSGZ I, p. LII, LIII, IV, p. IV, V, p. I-II; VI, p. II; IX, p. X; X, p. IV. Prezimena u Zagrebu nalazimo već u 14. st. u sudbenim zapisima Zagreba iz 1359-60. u najstarijem popisu stanovništva iz 1366. i u Kievi biskupa Ivana Alberta 1397. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 101.

204. PSGZ IV, p. III.

prigodnim putnicima kad bi dolazili u grad, a i raznim uglednim gostima što su stizali ovamo po službenoj dužnosti ili nekom svečanom zгодом.²¹⁰ Unutar gradskih zidova, osim pravih građana, stanovnika i njihove služinčadi, imali su kuće ili živjeli barem povremeno hercezi "čitave Slavonije" (u kraljevskoj palači), banovi s porodicama, neki kanonici, te dominikanci i pavlini.²¹¹

Dominikanci su već u prvoj polovici 13. st. živjeli u Zagrebu i imali svoj samostan i crkvu na početku Vlaške ulice, tamo gdje danas stoji kapelica Sv. Martina i nekađašnji *Orfanotrofij* biskupa Vrhovca. Potkraj 15. st., kad je našem gradu zapujetila opasnost od Turaka, dominikanci su, osjećajući se nesigurni na nezaštićenu prostoru u nizini pod Kaptolom, odlučili preseliti se na utvrđeni Gradec. Već tridesetih godina 14. st. imali su oni zemljište u jugoistočnom kutu Gradedca kod gradskoga zida i drvene kapele Sv. Katarine. Papa Siksto IV. im je dopustio da napuste, odnosno sruše, svoj stari samostan u podgrađu i da se presele na Gornji grad. A i gradska im je općina odobrila da se nasele na njezinu području. Preselili su se 1473. Kapelica Sv. Katarine, koja je stajala na njihovoj zemljištu, a možda su je oni i gradili (oko 1377), prešla je vjerojatno odmah u njihovo vlasništvo. U njezinoj blizini stajala je neka zidanica i uz nju zemljište, koje su dominikanci kupili još 1472. Dopuštenjem kralja Matije oni su na tom zemljištu sagradili do 1478. novi samostan "s klaustrum, spavaonicama, blagovaonicama, grobljem (ono je bilo papinom dozvolom otvoreno kod crkve Sv. Katarine), vrtovima i drugim potrebnim zgradama". Samostan je bio sagrađen na mjestu buduće isusovačke gimnazijske zgrade na Katarinskom tgu.

Prilikom preseljenja na Gradec kralj Matija oslobađa dominikance (1473) od svih davanja, redovitih i izvanrednih, od svih poreza i daca, kao i od obavljanja javnih radova.

Dominikanci su bili pristaše anžuvske politike, širitelji francuskog utjecaja i borci protiv patarena u našim krajevima. Otišli su iz Zagreba krajem 16. st. (1592), vjerojatno iz straha pred Turcima. Njihov trošni samostan pripao je početkom 17. st. isusovcima, koji su ga popravili i smjestili u nj svoju gimnaziju.²¹²

Pavlini na Gornjem gradu nisu imali samostan, ali su se tamo zaklonili u isto vrijeme kad i dominikanci (1473), vjerojatno iz straha pred Turcima. Gradska općina im je iznajmila jednu gradsku kulu i uz nju dvorište te im dopustila da u njemu sagrade i iznajmljuju kuće. Vjerojatno je riječ o kuli Lotrščak kraj južnih gradskih vrata, zvanih Poljska vratašca. U njoj su pavlini stanovali, iznajmivali susjedne kuće, a u podrumu kule s dopuštenjem općine točili vino. Za iznajmljenu kulu plaćali su općini stanarinu, a za točenje vina neku malu odštetu od jednoga florena godišnje. Njihov samostan u Remetama nastradao je 1484. godine od Turaka. Da ga ubuduće osigura, dao je sljedeće godine (1485) kralj Matija Korvin na njegovoj sjevernoj strani podići tzv. Korvinovu kulu i opasati ga jakim zidom. No pavlini ne napuštaju kulu u Gradecu. Držali su je u najmu još u 16. stoljeću.²¹³

210. Tako je ovdje u 14. st. stanovao i kninski biskup, s kojim je bio i neki spor radi plaćanja stanarine jer je kućevlasnik (vjerojatno pred sudom) morao prisecati da mu nije dao stan badvava, PSGZ V, p. XVIII. Inače o stanovima i stanovnicima PSGZ IV, p. VII; V, p. XVIII; VIII, p. XII. - I. K. Tkalčić, Dva odlomka, p. 19.

211. I. K. Tkalčić, Dva odlomka, p. 19. - I. Kampuš, Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od XIV do XVI st. Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjeka za povijest, 5, 1963, p. 23.

212. R. Horvat, Povijest Zagreba, p. 240-251. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 438-9. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 56.

213. J. Barte, Remete, Zagreb 1914, p. 11-12. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975.

Izvan gradskih zidova pod Zagrebačkom gorom i u nizini s ovu i onu stranu Save živjeli su podložnici: u Dedićima, Biteku, Črnomercima, Novacima, Kraljevcu, Gračanima, Podbrežju i drugim općinskim posjedima. A bilo ih je i u samoj blizini grada, nedaleko izvora Manduševca, na području današnjega Trga bana Jelčića.

Osim gradske općine imali su i pojedini građani svoje podložnike. Svi su oni obrađivali zemlje i vinograde, takozvane *tlake*, svojih gospodara, uz uvjete što bi ih međusobno unaprijed uglavili.²¹⁴

Iz srednjega vijeka sačuvao nam se i jedan popis kuća u Zagrebu i njegovih stanovnika po zanimanjima. Popis potječe iz vremena sudovanja Petra, sina Donatova, a datira iz 1368. Izrađen je da posluži za evidenciju o uplaćenju porezu na kuće te na zanate i poslove što su ih pojedini stanovnici i građani obavljali u gradu. Sastoji se od dva dijela. U jednom su popisane kuće, a u drugom stanovnici i njihovo zanimanje s oznakom koliko su poreza uplatili za navedenu godinu. I kuće i stanovnici popisani su posebno za svaku insulu unutar gradskih zidova te za llicu i Soštarsku ili Njemačku Ves u podgrađu. Po tom prvom poznatom zagrebačkom popisu stanovnika imao je grad bez kaptolskoga područja u drugoj polovici 14. st. nešto manje od tristo kuća i tri tisuće stanovnika, ako na svaku kuću uzmemo prosječno deset ljudi.

Premda taj najstariji popis kuća i stanovnika gradske općine na brdu Gradecu nije potpun, on nam ipak daje prilično realnu sliku nastanjenosti i zanimanja stanovništva grada toga doba. Iz njega se vidi da su Zagrepčani u to davno vrijeme najvećim dijelom bili, uz razna ostala zanimanja, obrtnici: tkalci, kovači, sedlari, remenari, krznari, klobučari, krojači, postolari, pekari, mlinari, mesari, zlatari, trgovci, urari, gumbari, ostrugari, stolari, oružari, lukari, užari, nožari, kamenari, svirači, težaci. Broj najraznovrsnijih zanimanja još se povećava i upotpunjuje iz mnogih drugih zapisa tijekom srednjega vijeka. Najviše je svakako bilo uvijek obrtnika i trgovaca, a i onih koji su se bavili samo gospodarstvom, sitnim poljodjelstvom i stočarstvom. Osim njih našao se u toj sredini i poneki svećenik župnik, domnikanac i pavlin, pa liječnik, ranarnik, javni bilježnik, slikar, krasopisac, glazbenik i orguljaš, učitelj, kupalištar i kuhar, a i ptičar, jer je već u to vrijeme bio običaj držati u stanovima ptice pjevice.²¹⁵

Zahvaljujući relativno sigurnom životu koji je bio zajamčen unutar gradskih zidova, te povlasticama i pravima što ih je slobodni grad pružao napose obrtnicima i trgovcima, taj je stalež u srednjovjekovnom Gradecu brojčano toliko ojačao da mu je dao izrazit karakter razvijena obrtničkoga grada. Brojni zanatlije otvaraju radionice, slijevajući se u grad sa svih strana iz naše pokrajine i inozemstva. Voljeli su, jednako kao i trgovci, dolaziti u taj grad, to više što je on sve do druge polovice 15. st. bio jedini grad u Slavoniji koji je bio zaštićen jakim zidanim utvrdama.²¹⁶ A privlačile su ih svakako i povlastice što su ih uživali građani slobodnih gradova. Ponajprije, svakako oprost od plaćanja maltarine i brodarine za robu koju su proizvodili i njome

214. PSGZ IX, p. XII-XIII; X, p. V.

215. PSGZ I, p. XII. - Postoji mišljenje da je 1368. bilo u Gradecu i njegovim predgrađima bez kaptolskog područja oko 400 kuća i 2000 stanovnika, I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 35.

216. PSGZ XI, p. XII-XIII. - N. Klaić, Postanak slobodne i kraljevske varoši na brdu Gradecu, Zagrebačka panorama 1962, 11-12, p. 34.

trgovali. Pretežna većina bili su Hrvati, a uz njih i nešto Nijemaca i Talijana, a najmanje Madara. Bilo je i pojedinih Židova, a od 14. st. našao se i poneki Cigarin. Pod zaštitom, u sigurnosti i slobodi, obrt se razvija i cvate, a obrtnici postaju najvažniji faktor u životu grada. Oni čine jezgru i najveći dio stanovništva. Nekoliko desetaka strogo diferenciranih vrsta zanata pojavljuje se i živi u tom gradu kroz više stoljeća od onog trenutka kad su njegovim stanovnicima dana posebna prava i izgledi za prosperitet i sigurniji život (1242).

Kao važno obrtničko-trgovačko središte Zagreb je ubrzo opskrbljivao obrtničkim proizvodima ne samo svoje građane već i seljake i feudalnu gospodu iz bliže i dalje okolice grada. Najraznovrsniji i mnogi zanati zapisani su u starijim ispravama najvećim dijelom na hrvatskom i latinskom jeziku, a na mađarskom samo vage, jedna vrsta prostih čizmaru. Pod srednjovjekovnim bolama i u radionicama u malom gradlću i njegovu podgrađu bavili su se svojim obrtima: zlatari, tesari, kovači, čavlati, češljari, kamenari, gumbari, lončari, bačvari, mlinari, kožari, inhari, krznari, platnari, suknari, mesari, urari, brijači, sapunari, poplatari (isto što i postolari), ribari, stolari, sedlari, cestari/mečari, bravari, ciglari, hlebopeki, iglari, kipari, klobučari, mošnjari, nožari, ostrugari, kositrari, pivarari, rizarari, užari, rogožari, sirari (rešetari), tačkari ili tokari, strelari, tulari, voćari, uzdari, oklopari štitari, puškari, trubljari, čizmari, ključari i lokotari, optičari, svećari, zvonoljevači, brusari, tkalci platna, grimiza i fina sukna, knjigoveže, krasopisci, slikari, rezbari, gudači i svirači i razni drugi. I točno se znalo kojem majstoru kakav posao pripada, jer su zanati precizno bili lučeni: čizmari izrađivali su bolje gospodske i građanske čizme, a varge proste, seljačke sirotinjske škornje. Ključari, a ti su bili isto što i lokotari, izrađivali su ključanice, lokove, ključeve i razne druge finije željezne proizvode, dok su prostije i grublje obavljali kovači. Oni su uz potkivanje konja okivali i kola, kovali lance, željezne sanduke i blagajne, pa i sjekire, lopate i motike. No bilo je i drugih željezarskih i ostalih metalčkih poslova za posebne majstore. Nožari su pravili noževe i kosijere, cestari mačeve i bodže, oklopari željezne oklope, strelari strijele, čavlati čavle, iglari velike i male igle, zvonoljevci, kao i puškari, osim zvana, bojne sprave i lumbarde, kositrari kositrane tanjure, vrčeve i zdjele, urari željezne satove za zvonike, a zlatari crkveno posude, nakit i razne druge zlatne i srebrne predmete za crkvu, građanstvo i plemstvo. Lukari su pravili lukove, a tulari tulice za strijele. Gumbari gajtane, pojase i gumbje, mošnjari torbe, a klobučari građanske, seljačke, vojničke i svećeničke klobuke. Inhari su šivali kožu, a krznari šili šubare i krzmena odijela. Vinsko posude, lagve i škatle proizvodili su bačvari, a sita i rešeta te drvne žlice, tanjure i zdjele rešetari. Sapunari su kuhali prosti, obični sapun i lijevali lojanice, a štitari od vrbovih grana plali štitove i presvlačili ih debelom kožom. Pivarari su varili pivu, hlebopeki pekli pecivo i kruh, a brijači, uz brijanje, pušali krv i vadili zube. A i svi ostali savjesno svaki svoji posao, pazeci ljubomorno da mu drugi ne zadre u njegovo područje.

Među obrtnicima napose su bili cijenjeni zlatari. Tijekom druge polovice 14. st. spominje ih se u gradu 29. Neki od njih bili su vrlo imućni i kao ugledni građani bili članovi gradske uprave. Vrtlo je vjerojatno da su zagrebački zlatari izrađili, uz ostalo, neke rijetke u Zagrebu ili njegovoj okolini sačuvane umjetničko-obrtničke metalne predmete iz 14. stoljeća. Njihovo djelo vjerojatno je i gradski pečatnjak iz kraja 14. st. (1397), koji se čuva u Muzeju grada Zagreba. Pečatnjake su, naime, u ono vrijeme izrađivali zlatari.

U drugoj polovici 14. st. i u prvoj polovici 15. st. najviše je bilo postolara (38), pa mesara (36), zlatara (29), krojača (27), remenara i uzdara (17), kolara (14), lukara (12), lončara (11), kamenara (11) i dvadeset i četiri kovača, među njima i takvih koji su kovali ure za zvonike. Relativno je malo bilo pekara, hlebopeka ili pečohleba, i klobučara. Prvih šest, a klobučar bijaše samo jedan.

Mnogi majstori proživjeli su u ovom gradu vjerojatno i cijeli svoj vijek kao najstariji zvonoljevač Ilja, sin Benka Požežanina, koji je kao pravi građanin i vlasnik kuće u Gradecu lijevao zvana, a sigurno i lumbarde i druge predmete više od trideset i pet godina, otkako se tu stalno naselio od 1456.²¹⁸ U 15. st. spominje se u Gradecu zvonoljevač i lijevač lumbarda i zidodera Ivan Ivanović, koji je 1460. odselio u Italiju i tamo se istaknuo "izvršnim" radom na polju umjetnosti i lijevarstva.

Gradska uprava odredivala je cijene obrtničkih usluga i kažnjavala obrtnike koji te cijene ne bi poštivali. Kazne su bile novčane ili se plijenila roba.

Osim što se može pretpostaviti da su postolari većinom bili Nijemci, jer se po njima prozvao čitav jedan predio Njemačkom ili Šušarskom Vesi, nije moguće utvrditi koje i da li su se pojedine narodnosti bavile napose jednim od navedenih zanata. Međutim, uzevši u obzir da se vrlo velik broj njih u suvremenim dokumentima naziva hrvatskim imenima, a i činjenicu da je većina stanovništva ondašnjega Zagreba bila hrvatska, možemo zaključiti da su Hrvati bili nosioci i većeća dijela svih obrta u tom gradu.²¹⁸

Kao i u drugim gradovima u srednjem vijeku, tako i u Zagrebu postoje takozvane bratovštine (latinski *confraternitates* i *kalendarinae*), zadruge i društva, u kojima su se udruživali pripadnici pojedinih vrsta zvanja ili zajedničkoga vjerskoga uvjerenja i kulta. Te su bratovštine u osnovi i prenasrveno bile crkvene institucije s nabožnom svhom, a bilo je i takvih koje su imale čisto nabožni značaj. I u Zagrebu postoje u to vrijeme svećeničke bratovštine, *Colendina presbiteriorum*, *sacerdotum*, *praebendariorum*, i bratovštine prozване po pojedinim svecima: *Colendinum Beatae Virginis Mariae*, *colendinum confraternitatis S. Marci*, *Beati Petri apostoli et S. Joannis*. Vjerojatno je da su neke od spomenutih imale samo vjerski karakter, dok su druge sigurno bile zapravo kalendine nekih obrtnika. I obrtnici su se, naime, iz profesionalnih i socijalnih razloga počeli udruživati u takvim institucijama pod zaštitom nekog sveca. Pomoću njihovom željeli su osvrnati bolji prosperitet u proizvodnji i prometu svoje robe.²¹⁹ Prve takve zadruge u kojima su se udruživali obrtnici istoga zanata nalazimo u Gradecu u 14. st. (1387.). Bile su to mesarska i klobučarska kalendina (*calendinum carnicium* i *calendinum piliatorum*).²²⁰ Susrećemo ih još i u prvoj polovici 15. st. To su bile zadruge mesara, tesara, postolara, kolara, klobučara i tako

217. I. Kukuljević-Sakcinski, Zvonoljevarstvo u Zagrebu, Wienac 1880, 6, p. 95.

218. PSGZ I, p. LXXVII; II, p. LXXVIII; III, p. XXIV; IX, p. XIV; X, p. V. - I. K. Trakić, O stariji zagrebačkoj trgovini, p. 178-180. - I. Bačić, Zagrebački zlatari 14. st., ISNZ III, p. 51-61. - I. Bačić, Zagrebački zlatari u 15. i 16. st., ISNZ IV, p. 49. - R. Bicančić, Razvoj industrije u Zagrebu, ISNZ I, p. 266, 277. - J. Matasović, Cigani u doba terezijsanstva i jezelnizama, NS 1928, 17, p. 200-201. - Z. Hetkov, Povijest zagrebačke trgovine, Zagreb 1967, p. 5-10. (n.b.)

219. PSGZ II, p. LXXVIII. - V. Hoffmiller, Prilog poznavanju obrtničkih celova, p. 110-111. - M. Šerćec, Stari zagrebački obrti, Zagreb 1991, p. 15, 22, 25, 27. (n.b.)

220. PSGZ I, p. LXXVIII.

dalje. Bilo je i takvih koje su obuhvaćale više raznih zanata. Krznari, sedlari, uzdari i remenari bili su npr. u to doba svi u jednoj kalendini.²²¹

Usporedno s bratovštinama u kojima su se okupili obrtnici istoga ili raznih zanata, bez obzira na nacionalnost, živjela su na Gradecu i bratovštine u kojima su se udruživali obrtnici po narodnosti, bez obzira kojim se zanatom bave. U vrijeme sve do polovice 15. st., kad se na Gradecu pojedine narodnosti još izrazito dijele, te takozvane narodne bratovštine više se ističu te su, čini se, važnije i uglednije od ostalih obrtničkih zadruga. One su nedvojbeno i starije. Vjerojatno su nastale već onda kad je Gradec bio uzdignut na stupanj kraljevskoga i slobodnoga grada i kad su se pripadnici pojedinih stranih narodnosti, dolazeći u novu sredinu, još čvrsto držali na okupu. Ali u povijesnim izvorima one se spominju otprilike tek nakon sto godina. Prva se pojavljuje hrvatska bratovština (*confraaternitas sclavonicalis* — 1359), zatim njemačka (*kalendinum theutonicalis* — 1377) i talijanska (*kalendinum Latinorum* — 1384). Bratovština Mađara se ne spominje nigdje pa je vjerojatno nije ni bilo.²²²

Budući da su bratovštine u osnovi bile crkvene ustanove, trajno su zadržale snažno vjersko obilježje. Svaka je imala svoga patrona ili zaštitnika, kojemu je u župnoj Markovoj crkvi podizala oltar, služila mise u nazočnosti svih bratovštinara, držala svetačku zastavu za procesije i svečane zgrade i posebne svijee *kalenduške* za sprovode i tako dalje. Po svemu tome, a i organizaciji, bile su bratovštine slične budućim cehovima. I one su imale svoga poglavara, dekana, sa sličnim dužnostima kakve je imao cehovski meštar. I dekan se brinuo, kao i cehmeštar, među ostalim i za siromašne i bolesne članove i upravljao zadrudnom imovinom: novcem i posjedima. Obrtničke su, naime, zadruge imale u gradu i svojih kuća, a u okolici oranica, livada i vinograda. Do njih su dolazile kupnjom, darovanjima ili baštinom, pa su ih ili same koristile i uživale ili su ih davale u najam uz godišnji *činž*.²²³

Vrlo rano ima podataka da gradski sudac i vijeće nadziru rad obrtnika i paze da ne bi neopravdano povisivali cijene ili davali slabiju robu ili da između pojedinih obrtnika ne bi došlo do štetne konkurencije. U 14. st. donose i nekoliko odredaba da bi regulirali poslovanje mesara, postolara, kožara, zlatara, kovača, čohača i krojača.²²⁴ Određivali su (15. st.), štoviše, kako se mora peći kruh, pa koliko hijebarice koje su ga pekle smiju imati dobitka od brašna, a koliko od peciva.²²⁵

Pod nadzorom gradskoga suca i vijeća bile su i bratovštine. One su sastavljale i svoja pravila u suglasnosti s njima, pa su ih oni i potvrđivali, a ne kralj, kako će to biti poslije kod cehova.

U vrijeme kad u gradu žive bratovštine, u drugim, većim, stranim gradovima postoje već odavna jake i utjecajne cehovske organizacije. One su bile neposredno podređene kralju i u većoj nezavisnosti od gradske općine, i imale su naročite

221. PSGZ II, p. LXXXIX; IX, p. XIV.

222. PSGZ I, p. LXXVIII; IX, p. XIV; X, p. V. - V. Hoffiller, Prilog poznavanju obrtničkih cehova, p. 110. - F. Buntak, Obrt u starom Zagrebu (tkp), p. 23.

223. F. Buntak, Obrt u starom Zagrebu (tkp), p. 3. - PSGZ I, p. LXXVIII; IX, p. XIV; XV; XI, p. XIII. - V. Hoffiller, Prilog poznavanju obrtničkih cehova, p. 111.

224. PSGZ V, p. 77 (g. 1377), 187 (g. 1382. - zlatari), 288, 299 (g. 1389. - krojači). - V. Hoffiller, Prilog poznavanju obrtničkih cehova, p. 110.

225. PSGZ VII, p. XIX.

privilegije, pa su obrtnicima pružale znatno povoljnije uvjete za život i napredak od bratovština. Zato su i zagrebački obrtnici, vidjevši kako su njihovi drugovi u stranim gradovima, iz kojih su djelomično vjerojatno i sami došli, dobro organizirani, nastojali da, po uzoru na njih, a osobito zanatlije u Austriji i Njemačkoj, urede vlastite cehove, dobiju veću slobodu i samostalnost u svom djelovanju, kao i uredbe i povlastice koje će potvrditi kralj.

Tako su se sredinom i u prvoj polovici 15. st. počeli u Zagrebu iz obrtničkih zadruga i bratovština razvijati cehovi.²²⁶ Prvi se pojavio 1447. godine ceh krojača. To je, zapravo, bio kao neki prijelaz iz bratovštine u cehovsku organizaciju, jer je tom zgodom zagrebačkim krojačima dalo dozvolu za osnivanje ceha još gradsko zastupstvo, a gradski sudac im potvrdio pravila i izdao cehovsku diplomu.²²⁷

Prvi zagrebački cehovi što ih je potvrdio kralj i odobrio im pravila pojavljuju se tek u drugoj polovici 15. st. To su bili cehovi gradačkih postolara i udruženih krznara, uzdara i remenara. Njima je izdao cehovske povelje kralj Matijaš, kad je 1466. boravio u Zagrebu. Udruženim krznarima, remenarima i uzdarima potvrdio je i nova pravila 1480, jer su im se u to vrijeme pridružili i sedlari.²²⁸

Nakon osnutka tih cehova prvi ceh u Zagrebu javlja se tek potkraj drugog desetljeća 16. stoljeća.

Uredjenje organizacije i život cehova u Zagrebu, kao i uopće u Hrvatskoj, jednaki su kao u cehova u Srednjoj Europi. Glavna im je svrha zaštićivanje interesa svojih članova, odnosno domaćih obrtnika, to jest suzbijanje interne i eksterne konkurencije, te promicanje obrta. Htjelo se spriječiti prodiranje stranih elemenata u miran i relativno siguran život obrtnika u gradu i uz njihove interese zaštititi i dobar glas zagrebačkog obrta, koji bi stranci eventualno mogli pokvariti. Osim od došljaka, sve se više u 15. st., u doba ekonomskoga zastoja u Hrvatskoj, osjećala potreba da se obrtnici zakonom zaštite i od imućnih trgovaca i velikaša, koji su nastojali sniziti i zadržati niskima cijene obrtnim proizvodima i stvaraju sve teže uvjete za nabavu sirovina. Uz to je i sam kralj iz vlastitih interesa išao za tim da oslabi vlast velikaša i protiv njih stvori novu snagu gradskih obrtnika i nižega plemstva. Zato je Matijaš i podijelio prve cehovske povlastice i zagrebačkim majstorima i stavio ih pod svoje okrilje. Cehove štiti kruna i oni imaju samoupravu u svom djelovanju.²²⁹ Gradski magistrat ima, doduše, pravo nadzora nad njima i kao predstavnik kralja dužnost da ih štiti, ali mu je vlast u usporedbi s onom što ju je imao nad bratovštinama bila znatno sužena. Oni imaju veću samostalnost i slobodu zbog privilegija dobivenih od krunne.²³⁰

Cehovi su organizirani i žive po svojim pravilima, što ih donosi i potvrđuje vladar. Pravila su pisana na hrvatskom i latinskom jeziku, a morali su ih se strogo

226. V. Hoffiller, Prilog poznavanju obrtničkih cehova, p. 111. - F. Buntak, Obrt u starom Zagrebu (tkp), p. 3. 4. - PSGZ X, p. V.

227. V. Hoffiller, Prilog poznavanju obrtničkih cehova, p. 112-119. - M. Šercer, Stari zagrebački obrti, Zagreb 1991, p. 25. (n.b.)

228. J.K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 187-188. - I. Bach, Zagrebački zlatari u 15. i 16. st. ISNZ IV, p. 49. - M. Šercer, Stari zagrebački obrti, Zagreb 1991, p. 28-29. (n.b.)

229. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 496. - Ibid., Kulturni značaj Zagreba u srednjem vijeku, Obzor 22. IX. 1939.

230. PSGZ II, p. LXXX-LXXXI. - Magistratu je ostalo jedino pravo da sudi u novčanim stvarima, A. Dabinić, Hrvatska država, p. 192.

držati svi članovi ceha. Njima su bila utvrđena njihova prava i dužnosti, kao i njihov odnos prema udruženju, ostalim majstorima i javnosti. Na čelu ceha bio je cehovski meštar, koji se birao svake godine prilikom obnove cehovske uprave. On je, među ostalim, bio da se ne krše cehovska prava i propisi, s majstorima raspravljao o raznim zadruženim sporovima, izricao presude, predlađao i u sporazumu s ostalom upravom primao nove članove u ceh, upravljaao cehovskom imovinom, o njoj polagao račune i brinuo se za siromašne i bolesne članove. Članom ceha mogao je postati onaj tko je imao građansko pravo i potrebno stručno znanje te bio katolik i zakonito dijete. Samo oni koje je ceh primio mogli su se baviti svojim zanatom i prodavati svoje proizvode. Ostali, a pogotovo stranci, mogli su robu kakvu proizvode majstori u Zagrebu prodavati samo u doba sajmova.²³¹

I cehovi su, kao i bratovštine, imali jako vjersko obilježje, sačuvaavši od njih najvažnije elemente te vrste. I oni su imali svog sveca zaštitnika, kojem su podizali oltar u Sv. Marku, crkvenu zastavu za procesije sa slikama svetaca i nabožnim prizorima, prisustvovali obvezatno službenim misama i raznim crkvenim obredima, te strogo pazili da njihovi članovi redovito i savjesno obavljaju sve vjerske dužnosti.

Kako su samo članovi ceha imali pravo da u gradu samostalno rade i prodaju svoje proizvode, sva je obrtnička proizvodnja bila usredotočena u rukama cehova. Oni su time postali važan gospodarski faktor i igrali istaknutu ulogu u životu i upravi grada.

Kao što su pojedine obrtničke grane bile sjedinjene u cehovskim organizacijama, tako su se u Zagrebu i neke vrste obrtnika, bilo zbog zajedničkih interesa ili nužde, okupile i teritorijalno, otvarajući svoje radionice i poslujući na okupu i zasebno u pojedinim dijelovima grada: mesari u Mesničkoj, postolari u Dugoj ulici i na Harmici (Trg bana Jelaića), lončari u Hlci i kovači također na Trgu bana Jelaića.²³² Po nekima su ti predjeli dobili i svoja imena: Mesnička ulica, Šoštarska i Lončarska ves.

U Mesničkoj ulici gradska je općina podigla niz mesnica i iznajmljivala ih domaćim i stranim mesarima.²³³ A isto je tako i drugim raznim obrtnicima iznajmljivala i svoje dućane.²³⁴ Jer trgovinom u ono vrijeme nisu se bavili samo profesionalni trgovci, već su i obrtnici prodavali svoje proizvode, bilo kod kuće u svojim radionicama i dućanima, bilo na sajmovima u gradu ili drugim mjestima.²³⁵ I oni su, kao i trgovci, vozili svoju robu na razne sajmove i imali jednake povlastice u pogledu plaćanja malatarine, mitnice, brodarine i tridesetnice. Zato je u srednjem vijeku obrt bio usko povezan s trgovinom. Zanimljivo je, ali i nevjerojatno, da su gradački obrtnici, kao i trgovci, morali od svojih prihoda i za držanje obrta plaćati i Kaptolu određenu daću, i to po pet dinara tri puta godišnje o Božiću, Uskrsu i na dan Sv. Stjepana kralja, zaštitnika prvostolnice i biskupije (20. kolovoza). To je bilo predviđeno i osobitim kaptolskim cjenikom, kojim je Kaptolu bilo potvrđeno i njegovo staro pravo ubiranja placovine i na tržištu gornjogradske općine.²³⁶

231. PSGZ II, p. LXXXI.

232. V. Hoffmiller, Prilog poznavanju obrtničkih cehova, p. 111.

233. PSGZ IX, p. IX; X, p. IV.

234. PSGZ IX, p. XIII.

235. PSGZ II, p. LXXXVIII.

236. PSGZ I, p. LXXX.

Zahvaljujući povoljnu položaju i prometnim linijama što su ovduda prolazile, zatim osnutku biskupije i tome što je Zagreb bio i pokrajinsko središte sa sjedištem zagrebačkoga župana, a poslije i bana i slavonskoga hercega, počela se ovdje već vrlo rano razvijati trgovina. Zagreb je bio krajnja izlazna točka i neposredna veza za one koji su putovali prema zapadu i sjeveru i prva prihvatna za one koji su odande dolazili i putovali prema jugu i istoku.

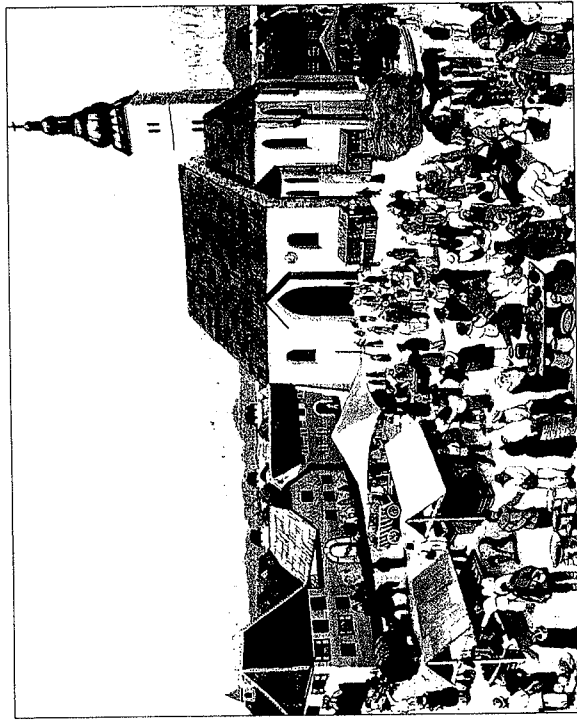
Najstarije zagrebačko trgovište bilo je na Kaptolu, na trgu ispred nove katedrale, davno prije nego što je osnovan slobodni grad na brdu Gradecu. Prvi trag nalazimo mu 1217, kad je Andrija II, prišegom posvete stolne crkve, darovao Kaptolu sol iz marmoroških solana da je prodaje na svom tigu svake godine za sajamskih dana o Stjepanovu.²³⁷ To je prvi posredni spomen najstarijega zagrebačkog sajma, koji je nastao u vezi sa svećanim godišnjim proslavama Sv. Stjepana, zaštitnika stolne crkve i biskupije, a obnavljao se stoljećima svakoga ljeta sve do najnovijih vremena. Zvali su ga i kraljevski, jer je katedralni zaštitnik osim svetačke aureole nosio i kraljevsku krunu. Kraljevo, najveća slava godine, započinjalo je brujanjem zvona i isticanjem svećane crkvene zastave na prvostolnim zvoncima. Trajalo je zajedno sa sajomom punih sedam dana prije i sedam dana nakon blagdana sveca zaštitnika. Trgovalo se na prostoru pred stolnom crkvom, oko vrela Manduševca u Bakačevoj ulici i na istočnoj strani današnjeg Trga bana Jelaića. Na četrnaest dana oživio je mali grad novim izvanrednim uzbuđenjima. Brojni trgovci, kramari, obrtnici i ostali svijet dolazili su u te dane ovanu sa svih strana. Jedni su dopremali, nudili i prodavali, a drugi kupovali najraznovrsniju robu. A onda se opet svi, obavivši druge poslove i dužne pobožnosti, namireni za duže vrijeme svim mogućim potrebama, vraćali svojim kućama. Tako se to kao po nekom strogom zakonu ponavljalo iz godine u godinu kroz vijekove.

Nove poticaje za razvoj i proširenje i nova mjesta tržišta dobila je zagrebačka trgovina osnutkom slobodnoga grada na brdu Gradecu. Stvaranjem drugog trgovačkoga središta na području novoga grada što se sve više razvijao u trgovačko-obrtničkom smjeru te osnutkom novih godišnjih sajmova pojačavao se sve više i trgovački promet, jednak domaći kao i sa susjednim zemljama. Mogućnosti, koristi i prednosti što su se pružale u utvrđenu, slobodnu i povlaštenu gradu onima koji bi ovanu dolazili privlačile su i trgovce, bilo da su se stalno željeli ovdje naseliti, ili su samo svraćali u potrazi za novim tržištima. Uz domaće dolazili su i stranci, osobito Talijani napose venecijanski trgovci, Firentinci i Nijemci. Ti su stranci igrali važnu ulogu u razvitku i sredivanju zagrebačkoga tržišta i prometa robe. Dolazili su iz trgovački znatno razvijenijih krajeva te su osim robe sa sobom donosili i svoja trgovačka iskustva, običaje, propise, utvrđene i prokušane mjere, vage i siljeno.

Trgovina u slobodnom gradu, uvozna, izvozna i mjesna, živjela je vlastitim životom neovisno od kaptolske, kao što je i taj grad neovisno živio od svog istočnog susjeda. Zahvaljujući povoljnu sjećaju okolnosti sve više napreduje te postaje doskora takmacem starijoj trgovini na Kaptolu²³⁸ i važno trgovačko i obrtničko

237. I. K. Tkačić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 214-215. - R. Bičanić, Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva, JSNZ I, p. 313.

238. F. Hrnčić, Zagrebački gradski statuti od god. 1425. HK 1940, p. 287, 288.

Srednjovjekovni sajam na Gradecu prema uputama Franje Buntaka naslikao Mijo Bišćan 1949. (MGZ)

središte napose za razmjenu dobara sa selom". Temelji su joj položeni istovremeno kad i slobodnoj gradečkoj općini. Jer, trgovina je, kao i obrt, bila preduvjet za normalan dnevni život i procvat grada. *Zlatnom bulom* (1242) odredio je Bela IV, a to su poslije potvrdili i njegovi nasljednici, da se "u istom gradu svaki dan drži mali, obični trg, a veći dva puta tjedno, ponedjeljkom i četvrtkom". Tako je u Zagrebu u novom gradanskom naselju, na brdu nasuprot biskupskom gradu, nastalo i počelo se razvijati novo trgovište u njegovom središtu, gdje se u isto vrijeme zacijelo počeo formirati glavni Markov trg i graditi istoimena crkva. Kad je ctkva bila vjerojatno uglavnom dovršena, podijelio je kralj Bela (1256), imajući vjerojatno pred očima gospodarski napredak grada, gradečkoj općini i dozvolu da smije prigodom proslave njezina svetačkoga dana o blagdanu Sv. Marka (25. travnja) držati ovdje i redoviti godišnji sajam. Domaći i strani trgovci kao i njihova roba bit će tada pod naročitom zaštitom kraljevom i oslobođeni od plaćanja placovine. A i prilikom dolazanja i odlazanja s Markovskoga sajma neće ih nitko smjeti smetati.

Markovski sajam vjekovima se otada održavao na trgu pred Markovom crkvom te također trajao četrnaest dana, sedam prije i sedam nakon Markova blagdana. Tu sajamsku povlasticu gradska općina uživala je stalno jer su joj je nakon Bele potvrdivali i ostali ugarsko-hrvatski kraljevi.²³⁹

239. PSGZ I, p. LXXXI; II, p. XIII, LXXXII.

Uvjeti za trgovinu na gradečkom brdu bili su povoljni i ona lijepo napreduje, povlaštena i u sigurnosti, pod zaštitom kralja i čvrstih gradskih utvrda. Počela je štoviše ugrožavati i trgovački prosperitet i izazivati zavist svoga kaptolskog susjeda, koji je prisvajao sebi pravo prvenstva trgovine na cijelom području Zagreba. A to mu je pravo na neki način bilo priznato i na najvišem mjestu jer je već odavno držao u svojim rukama jedan od najvažnijih elemenata trgovine: ubiranje mitnice i placovine na cijelom zagrebačkom teritoriju.

Napredak trgovine na Gradecu i ugrožavanje kaptolskoga trgovinskog prosperiteta s jedne strane, a s druge revolt gradečkih građana zbog nepravredna tižnoga prava Kaptola izazvali su između dvije susjedne općine nesnošljivost i mužnju, suparništvo i želju za jačanjem vlastite, a slabljenjem ili čak uništenjem susjedne trgovine. U toj suparničkoj borbi, što je nastala i razvijala se tijekom više od stotinu godina, gradečka je općina nastojala da i proširenjem svojega tržišta oslabi trgovinu kaptolskoga takmaca. Zato je od kralja Ljudevita I. potkraj 14. stoljeća (1372) izmolila da smije na svom teritoriju držati još jedan redoviti godišnji sajam. To je bio veliki Margaretski sajam, što je također trajao četrnaest dana, sedam prije i sedam nakon Margaretina (13. srpnja). I na njemu je kraj štiti trgovce i njihovu robu, za koju ni ovdje nisu morali plaćati ni najmanju carinu ni placovinu. I na tom se sajmu, kao nedvojbeno i na Markovu, trgovalo po zakonima, običajima i povlasticama što su vrijedile na sajmovima u Budimu i Stolnom Biogradu. Margaretski se sajam održavao u podgrađu u *Novoj Villi* ili Ilici, neposredno pod gradečkim brdom kod župne crkve Sv. Margarete. Nova Villa zajedno sa Soštarskom Vesi bila je u to vrijeme već prilično naseljena, pa je i njihovim stanovnicima, a i stranom trgovačkom svijetu, dobro došlo novo tržište u pristupačnijem nizinskom dijelu grada, tim više jer je svima i za to vrijeme, kao i za Markovskoga i Sjepanovskoga sajma, uz sajamske povlastice, bila Božjim mirom (*Truga Dea*) zajamčena barem relativna sigurnost od inače uobičajenih napada i pljačke. Uz to je osnutkom novoga sajma bilo udovoljeno i tadašnjim vrlo raširenu običaju da se kraj župnih crkava drže sajmovi o godišnjim proslavama njihovih svetaca zaštitnika.²⁴⁰ Gospodarska je važnost Zagreba time rasla i gradili su se temelji njegovu kasnijem vodećem položaju u našem gospodarstvu.

Sredinom 14. st. (1343) izdao je Kaptol odredbu o ubiranju placovine na zagrebačkom tržištu,²⁴¹ a početkom 15. st. (1425) gradska općina statut o trgovini. Ta dva dokumenta, pa knjige rashoda i razne pojedinačne odredbe što ih je općina tijekom srednjeg vijeka izdala u vezi s trgovanjem u Zagrebu, a posredno i mitnički cjenik, koji je koncem srednjega vijeka (1481) donio i proglasio Hrvatski sabor, omogućuju nam da donekle rekonstruiramo i dočaramo sebi sliku zagrebačke trgovine, a napose sajmovu u to doba. Život na sajmovima, promet ljudi i robe, uvjeti i način trgovanja, pa tipična sajamska atmosfera maloga mjestашca bili su već tada uglavnom onakvi kao i mnogo kasnije.

240. Bela IV. dozvolio je gradečkoj općini Markovski sajam posebnim pismom od 21. III. 1256, PSGZ I, doc. 15, 40. - PSGZ I, p. LXXX, doc. 31, 51, II, p. XIII. - I. K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 215-216.

241. Margaretski sajam u Zagrebu dozvolio je Ljudevit I. svojom poveljom od 10. III. 1372, PSGZ I, p. LXIV, LXXX, doc. 243, 254; II, p. XVI. - I. K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 216. - F. Hrnčić, Zagrebački gradski statut od god. 1425, HK 1940, p. 289. - E. Laszowski, Prilog za povijest sajmova u Hrvatskoj i Slavoniji, VZA 1902, p. 79. - J. Čuk, Povijest grada Zagreba do 1350, Gatašnica 1932, p. 44-47.

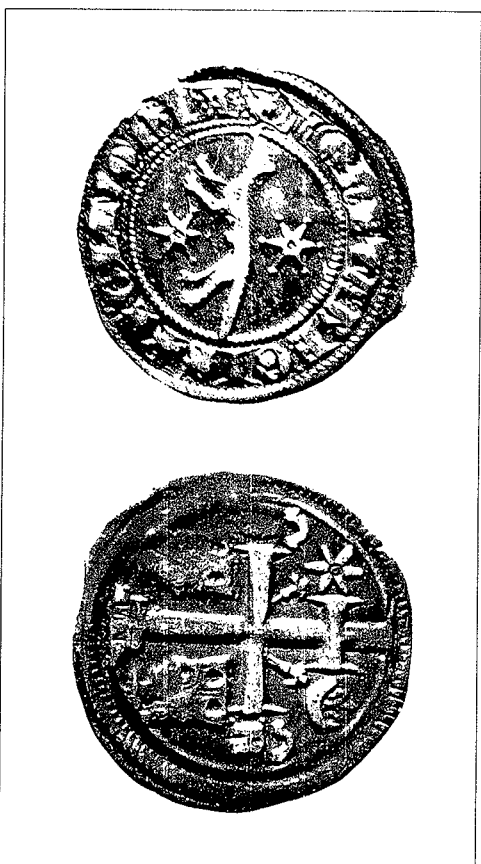
Zagrebački sajmovi namirivali su najšire potrebe stanovništva cijeloga kraja. Dopremala se, prodavala i kupovala najraznovrsnija roba, sve proizvodi domaćeg i stranog uvoznog poljodjelstva, vrtlarsva, stočarstva i obrta. Od domaćih proizvoda naročito su se isicali stoka i stočarski proizvodi, jaki panonski konji, pa krupna tovljena goveda i sva sitna stoka, perad i razna divljač osobito zečevi, srne, veprovi. Bilo je i rakova, a i riba svih vrsti, ne samo domaćih slatkovodnih već i morskih svježih, a i usoljenih i sušenih. Zatim svih mogućih stočarskih proizvoda: mesa, masti, svježe i sušene slanine, mljeka, sira, masla, jaja. Prodavalo se i kupovalo i razno povrće i voće, a i vino, pa med, vosak, ulje, te morska i kamena sol. Osim riže, dolazilo je na trg i strano voće iz Italije: limuni, naranče, smokve. Prodavala se i pšenica i sve druge vrste žitarica što su ih u obilju davali plodni krajevi u blizini i daljoj okolini grada i prostrane hrvatsko-slavonske ravnice. Uz poljodjelske, vrtlarske i stočarske proizvode te stoku, seljaci su na trg donosili i svježe kože pitomih i divljih životinja, a i domaće platno zvano *darovec*, što su ga tkali sami u svojim seoskim domovima. Moglo se ovdje dobiti i boljega, finijega platna, sukna, a i svile i skitera. To se uvozilo iz Italije, Njemačke ili Češke. Bilo je i gotovih muških i ženskih odijela, pa obuće, čizama i cipela. A i zemljanih lonaca i ostale keramike te raznih metalnih proizvoda, poljodjelskoga oruđa, pa i vatrenog, ali to je bilo još razmjerno rijetko. Kovine su se prodavale i u obliku većih istaljenih komada. Tripičnu silku tog šaroljki sajsajmskoj sredini davali su i vozovi natovareni sijenom, slanom ili ogrievnim i građevnim drvom.

Robu su na trg dopremali profesionalni trgovci ili proizvođači obrtnici i seljaci. A i feudalski, gradski oci i službenici dopremali su proizvode sa svoje zemlje i, uz ostale prednosti na sajmovima, uvijek imali pravo da ih prodaju prije nego obični niži svijet.²⁴² Roba se dovozila na zaprežnim ili ručnim kolima, nosili su je konji ili sami prodavači u košarima, koševima i torbama. Istovarivati se morala i izložiti na određenom mjestu pod šatorima na tugu pred Markovom crkvom, jer je bilo strogo zabranjeno činiti to u privatnim kućama, svratištima ili gostionicama, da se ne dogodi da netko nezapažen izbjegne platiti propisana daju.²⁴³ Za sve što je stizalo na trg u izvansajmsko vrijeme plaćala se pristojba i točno je bilo određeno koliko za koju vrstu robe. Bila je, štoviše, predviđena pristojba i za ona natovarena kola koja su samo prolazila područjem grada. Zanimljivo je da za poljodjelske proizvode, živež, stoku, drva i proizvode kućnog obrta nije plaćao placovinu samo prodavač, nego i kupac. Tako se ona zapravo draput naplaćivala.

Bilo je, međutim, i prodavača koji su pokušavali izbjeći placovinske propise, prokrijumčariti robu tajnim putovima ili je istovariti na nedopuštenim mjestima. Na njih su pobraci placovine brzi i plijenili im bez samlosti i obzira svu dopremljenu robu, kao i svina onima koji su se ustručavali platiti obvezatne tržne

242. A. Dabiniović, Hrvatska državana, p. 493.

243. Kaptol je u srednjem vijeku, čini se već od osnutka biskupije imao pravo ubiranja pljacovine na cijelom području Zagreba. Budući da su je njegovi podložnici često puta samovoljno i prejelirano visoko odmjernivali i ubrali, to je Kaptol, jer je zbog toga došlo u spor s gradskom općinom, pripisao u gradskom statutu 13. 1. 1343. poseban čjenik o ubiranju pljacovine, PSGZ I, p. LXXXIX - I. K. Tkalčić. Dva odnoka za povest grada Zagreba u 14. vijeku, Statuta VII, 1875, p. 18 - PSGZ II, p. LXXX - I. K. Tkalčić. O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 184. - F. Hrnčić, Borba između Kaptola i Gradske općine u Zagrebu za ubiranje sajsajmskih i tržnih pristojbi u srednjem vijeku, VZA 1941, p. 31.

Banovac ili zagrebački denar kovan u Zagrebu u prvoj polovici 13. st. (MGZ)

prištojbe. Općina, doduše, nije na svom trgu ubirala placovinu, jer je na to imao isključivo pravo Kaptol, ali je pazila da se roba potajno ne prodaje jer je i ona na nju naplaćivala druge, svoje tržne pristojbe.²⁴⁴ Isto je tako pazila i na mjeru i vage, da budu ispravne i propisne, a i na robu da je zdrava, da se ne preprodaje i preskupo cijeni.

Velik dio domaćih proizvoda poljodjelstva, vrtlarsva, stočarstva, vinogradarstva, šumarstva, pčelarstva, ribarstva i lova davala je zagrebačkom tržištu plodna okolica sa svojim poljima, vinogradima, voćnjacima, livadama, šumama, gospodarstvima, selima, Zagrebačkom gorom, Savom i brojnim potocima što su protjecali ovim krajem. Ovdášnji sajmovi, trg i trgovina uopće igrali su važnu ulogu u gospodarskom životu okolice. Oni su joj pružali izvanrednu mogućnost da plasira svoje proizvode ne samo na blizu domaće, već i na dalja strana tržišta.²⁴⁵ Istu priliku davali su i obrtnicima za njihove proizvode.

Zagreb je bio važno trgovačko središte i za ostalu Hrvatsku i istaknuta točka za trgovanje sa susjednim zemljama i inozemstvom. U grad se slijevala ili njime prolazila trgovina iz cijele zemlje, a zagrebački trgovci kretali su po njoj u svim smjerovima. Pod zidine grada vodile su prastare prometne ceste što su vezale alpska područja, Primorje i Bosnu s Posavjem i Podunavljem i otvarale Zagrebu vrata na sve četiri strane svijeta.

244. Ta mjestna feudalceizmosi Gradska općina u svojoj tužbi na Hrvatskom saboru 22. 11. 1481, koju je protiv njih podigla zbog te protuzakonitosti, PSGZ I, p. C, III, p. XXXV. - I. K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 193-196.

245. I. K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 178.

Čitava mreža trgovačkih putova spajala je Zagreb s krajevima na zapadu, istoku, sjeveru i jugu: Štajerskom, Krianijskom, Zagorjem, Moslavinom, Podravinom, Banijom, Bosnom i Primorjem. Na Savi pod njim bila su dva, a kod Susedgrada treći prijevoz preko rijeke. *Kraljev brod*, državno vlasništvo, i općinski *Jelen brod*, oba u ravnici kod Zagreba, te brod susedgradskih feudalaca ispod strmoga srednjovjekovnog burga vezali su ga s prekosavskim krajevima. U tom smjeru išao je jedan od najvažnijih trgovačkih putova: iz Zagreba i sjeverne Hrvatske prema moru. Vodio je preko Jaske, Dubovca, Hreljina i Modruša u Senj, a od Hreljina jednim odvojkom i u Rijeku. U smjeru Jaske, a od nje sjeverozapadno preko Ozlja, Ribnika, Metlike i Novoga Mesta, putovalo se i u Kranjsku i Ljubljano. U Štajersku su vodili stari putovi uz lijevu obalu Save pod Susedgradom, jedan prema Brežicama, a drugi od Brdovca Hrvatskim zagorjem i dolinom Sutle kroz Klanjec dalje prema sjeveru. U Zagorje je išla i cesta što je kod Susedgrada skrećući na sjever zaobišla goru, prolazila kroz Stubicu te dolinom Krapine, krapinskim klancem i naseljem vodila do Varaždina, Ptuja i štajerskoga Graza.

Sa susjednim istočnim i sjeveroistočnim krajevima: Podravinom, Posavinom i Moslavinom bio je Zagreb također povezan utrim putovima što su prolazili Božjakovinom prema Križevcima i Koprivnici, ili kroz Ivanić i Čazmu jednim smjerom do podravske ceste i Virja, a drugim u Posavinu.

S Banijom, Bihaćem i Bosnom vezale su ga preko Petrinje dvije prometne žile. Jedna preko Topuskoga, Cetina i Bužima, a druga preko Kostajnice, Zrinja i Krupe.²⁴⁶ Koristio se uvelike i vodeni savski put kojim se na splavima dopremalo drvo iz Slovenije, većinom jelove daske i grede.

Glavne i najprometnije bile su prometnice prema moru, pa u Kranjsku i Štajersku. Njima je prolazio veći dio uvoznog i izvoznog prometa. Iz Primorja, Bakra, Senja i Rijeke preko Modruša i Hreljina uvozila se ponajviše morska sol i riba, te razni južnjački, primorski domaći ili iz Italije uvezeni proizvodi: šafran, papar, ulje, malva-zija, smokve, rožički, limuni, naranče, bademi, riža, cimet, grožđice, muškadni oraščić. Iz Zagreba otpremalo se tim putom na more i dalje u Italiju žito, brašno, stoka, krzno, vuna i med. Ti naši u ono vrijeme glavni izvozni proizvodi slali su se i prema zapadu i sjeveru, također u Italiju, a i u Njemačku, i to cestom što je pokraj Susedgrada i Brdovca vodila u Ljubljano i Kranjsku, a preko Varaždina i Ptuja u štajerski Graz i Beč. Istim putom stizala je i raznovrsna roba iz Italije i Njemačke, osobito tkanine, obrtnički proizvodi i rukotvorine: vunene i pamučne tkanine, firentinska i druga fina suknja, napose bratislavsko i kolinsko, zatim razne vrste svile, svileni konci i resice, pamuk, kože, gotova odijela i obuća. Sa zapada su se mnogo uvozile kovine: zlato, srebro, bakar, željezo, kositar, olovo, a i oružje: štitovi, sablje, lukovi, a poslije i puške i kubure.²⁴⁷

Robu iz Italije, Njemačke, Štajerske, Austrije dopremali su zagrebački trgovci posredovanjem Ljubljane ili Senja, ili izravno, ali su je i strani trgovci dopremali na domaće tržište. Nijemci, Talijani, Štajerci i Kranjci pojavljuju se također na zagrebačkim sajmovima, pa neki i ostaju zauvijek u gradu, udomaćuju se i postaju njegovi

246. Z. Herkov, Zagrebačka trgovina, Zagreb 1987, p. 41. (n.b.)

247. T. Smičklas, Povijest Hrvatska, I, Zagreb 1882, p. 556-557. - I.K. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, p. 180-181. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 107.

građani. To su ponajviše Štajerci i Kranjci, a bilo je i Talijana i Nijemaca.²⁴⁸ Od Talijana, osim Mlečana i Firentinaca, javljaju se u Zagrebu i Lombardi, poznati kao zlatari, ali i kao poslovani svijet koji je posuđivao novac i financirao trgovačka poduzeća.²⁴⁹ Talijanski trgovci bili su u drugoj polovici 13. st. neko vrijeme i upravitelji zagrebačke kovnice novca i od nje imali vjerojatno lijepe prihode, jer je poznato da su kupovali ili uzimali u zakup velike posjede u zagrebačkoj županiji.²⁵⁰ Firentinci iz uglednih kuća prodavali su svoje tkanine po cijelom Primorju, ali su preko primorskih i zagorskih planina dolazili i do Zagreba, i opet odavde istim putom u zamjenu otprema li robu koja je njima bila potrebna.²⁵¹

Koncem 14. st. djeluju na Gradecu dva ugledna i bogata talijanska trgovca: Antonio Marenov, zvan Renis, i Gianin Donatov de Mezo. Prvi je 1387. od općine dobio kod Kamenitih vrata mjesto za dućan (*locus strachionis*), gdje je deset godina poslije toga Gianin de Mezo izgradio čitav trgovački i stambeni kompleks zgrada koji se nalazio između gradskoga zida te Kamenite i Opatičke ulice. Sagradio je kulu, palaču s tri dućana, kapelicu Sv. Ursule i cisternu. "Bio je to u 14. stoljeću najveći privatni posjed na Gradecu."²⁵²

Izvozna trgovina bila je, čini se, dobro uređena i nadzirana. Neki se predmeti, kao pojedine vrste živčanih namirnica i neki metali, uopće nisu smjeli izvoziti. Osobito je strogo bio zabranjen izvoz dragocjenih kovina. Zlato i srebro što bi se neopravdano pronašlo kod putnika ili trgovca carinici bi odmah zaplijenili. Događalo se da su zagrebački trgovci krijumčarili nedopuštenu robu i na domaća i na tuđa sajmišta.²⁵³

Čini se da propisi za uvoz nisu bili tako strogi, pa ni za robu koje je ovdje bilo dovoljno, pa se štoviše i izvozila. Godine 1436. općina je izričito dopustila da svaki stranac može dopremiti i prodavati robu kakvu želi, pa i žito i vino.²⁵⁴

Pojedinci su se trgovinom iznimno obogaćivali, stjecali znatan novčani kapital, koji bi ulagali u zakupe državnih prihoda i poreza. Tako je npr. sredinom 14. st. (1344) nekoliko gradačkih građana zakupilo na godinu dana zagrebačku kovnicu novca, bansku obit od nje i sve daće u Slavoniji u iznosu od nekoliko stotina tisuća habskih denara.²⁵⁵

Zahvaljujući dobrim trgovačkim vezama s našim krajevima i susjednim zemljama, zagrebačko se tržište lijepo razvilo i moglo se velikim izborom najraznovrsnije domaće i strane robe mjeriti i s drugim, većim, tadašnjim gradovima.

Osim na dnevnom trgu, tjednim i godišnjim sajmovima, trgovalo se i u dućanima. Tu se odvijao stalni i glavni dio prometa cijeloga dana. Zagrepečani su ih zvali

248. U Zagrebu se 1369. spominju tri talijanska trgovca, a 1387. dva stalno naseljena Firentinca, R. Horvat, Zagreb, p. 466. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 100-101. - N. Klaić, O firentinskoj koloniji na zagrebačkom Gradecu potkraj XIV stoljeća, Balcanica 1982-83, 13-14, p. 57-72. (n.b.)

249. A. Dabinić, Kulturno značenje Zagreba u srednjem vijeku, Obzor 22-IX.1939.

250. HNJ I, p. 707.

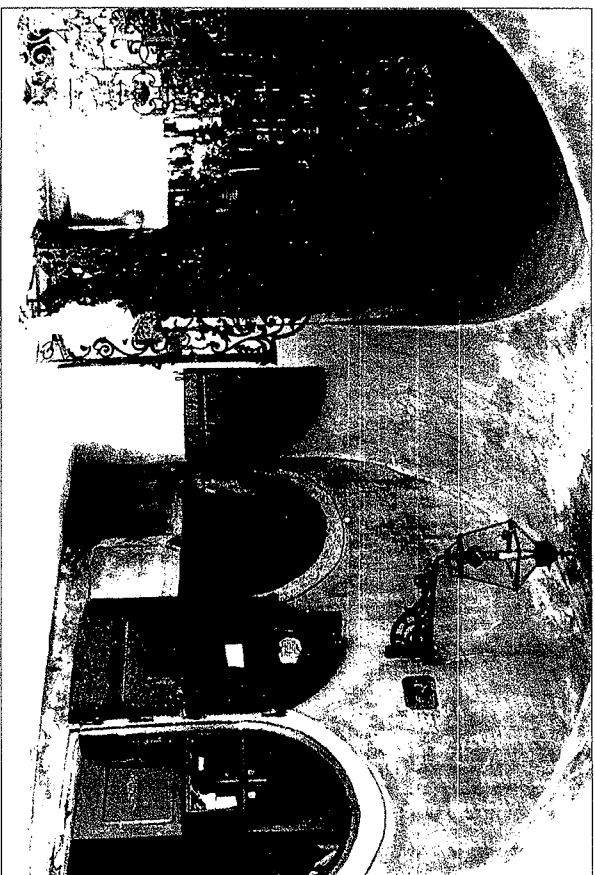
251. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 490-491.

252. N. Klaić, Povijest Zagreba, Zagreb 1982, p. 252. (Buntak citira djelo N. Klaića još u rukopisu.) Opširnije u: N. Klaić, O firentinskoj koloniji na zagrebačkom Gradecu potkraj XIV stoljeća, Balcanica 1982-83, 13-14, p. 57-72.

253. PSGZ VI, p. XXI-XXII. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 493.

254. PSGZ VI, p. XXI.

255. HNJ I, p. 726.

Tipični srednjovjekovni dućan *pod bolton* sačuvan je do danas u Kamenitim vratima, barokna ograda oltara iz kovanog željeza, 18. st. (MGZ)

štacurni, a bili su smješteni u prizemlju zidanih i drvenih kuća pa prema tome i sami bili zidani ili drveni. Jedni su se doimali kao pravi dućani s izravnim ulazom s ulice i izlogom, a drugi su bili obične sobe u prizemljima drvenih kuća. Obično su bili mali, tiješni, prerupani robom i imali isto tako mala, tiješna skladišta. Zidani su bili nadvodeni *boltoni*, pa su ih običavali zvati i *bolte* ili *pod bolton*. Ulazilo se na vrata s kamenim lukom, i to samo na jedno krilo. Drugo je do polovice bilo zazidano i uredeno kao izlog. Bilo je i dućana s dvama takvim izložbenim prozorima, ali ti su bili rijetki. Vrata su često bila željezna, a zatvarala su se i poprečnim željeznim motkama i lokotima.

Tipičan srednjovjekovni zidani dućan sačuvao se sve do danas *pod bolton* kraj Marijina oltara u Kamenitim vratima.

U najvećanju s Kaptolom za prednost u trgovini i u želji da što više privuče strane trgovce i stvori povoljnije uvjete trgovanja na svom teritoriju, gradska je općina potkraj 15. st. (1494) podigla uza zid crkve Sv. Marka više malih dućana, što ih je trgovcima davala u najam. Poslije su i gradski župnici uredili tri takva dućana uz preostali dio crkvenih zidova. Općina je izgradila i posebna skladišta, *bolte*, za žito i sol i iznajmljivala ih solarima za sto dinara godišnje. Dućane i skladišta izdavali su trgovcima i kramarima, a i obrtnicima, i ostali građani ako ih sami nisu trebali. Vrlo često su ih i prodavali.²⁵⁶

256. PSGZ I, p. LXXXIII; II, p. XCV; IX, p. XIII; X, p. V, VII, XXI - I, K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 216-217.

Trgovaca je bilo raznih. Bilo je profesionalnih obrtnika, a i običnih građana koji su se također znali baviti kupovanjem i preprodavanjem robe. Od trgovaca po zanatu jedni su trgovali, obično u većim količinama, samo jednom vrstom robe: suknom, platom, soli, žitom i drugim. Oni su se smatrali pravim trgovcima, pa su ih tako i zvali. A nazivali su ih i po robu koju su prodavali *žitari*, *solari*, *plattari*, *suknari* i tako dalje. Drugi su opet trgovali na malo najraznovrsnijom robom, svim i svacim na čemu se dalo zaraditi: tekstilom, kožom, živčanim namirnicama, poljodjelskim i vrtlarskim proizvodima, južnim plodovima, obrtničkim proizvodima, sirovinama, a poslije u novom vijeku i kolonijalnom robom. Takve trgovce raznom, miješanom robom zvao je narod *štacurnima* i *kramarima*.

Trgovinom su se bavili i obrtnici; ne samo prodajom vlastitih proizvoda, već i razne druge robe koja je imala dobru prodaju i moglo se na njoj nešto zaraditi.

Mesari su prodavali meso, krčnari vino, a bilo je i posebnih trgovaca vinom na koje su tržišni nadzornici naročito pazili i često ih kažnjavali jer su već i onda vinu rado prilijevali vodu.²⁵⁷

Trgovci su se običavali i udruživati i zajednički trgovati u kompaniji tzv. *kenuševini*. Složili bi se obično po dvojica, siromašniji i bogatiji. Svaki bi uložio stanovitu svotu, a poslije su zajednički dijelili zaradu.²⁵⁸

Želeći srediti i stanovitim normama uvesti red i zakonitost u svojoj trgovini, gradska je općina propisala i mjere koje su se morale rabiti na njezinu tržištu. Mjere su morale biti baždarene i u znak ispravnosti providene gradskim pečatom i pečatom gradskoga suca. U nekim slučajevima i za neke vrste robe bio je propis da se koriste samo općinske mjere, pa se za njihovu uporabu općini plaćala i posebna pristojba. Tkaninu do jednoga rifa mogli su trgovci odmjeriti vlastitom, a veću količinu od toga samo gradskom mjerom. Isto se tako i roba teža od deset funti vagala jedino općinskom vagon. Sol se smjela mjeriti samo starom, posebno za nju određenom mjerom. Tek domaći ljudi, građani ovoga grada, bili su od toga oprošteni kad su sol prodavali u manjim količinama. I za mjerenje žita dali su gradski sudac i općina iskliesati i o kamenu stup kraj Sv. Marka lancem pričvrstiti dvije naročite mjere: četvrtinku i polvaganicu, da se njima pri prodaji ili kupnji žitarica obvezatno služe i strani i domaći trgovci (1442). Strogo se pazilo da se rabe dopuštene i uobičajene mjere: za duljinu rif, lakat, pedalj, šaka, prst, stopa; za težinu lotovi, unce i funte; za tekućinu posuda, čabar, kabal, pinta, polić, hobba, sajtlek, i posebne mjere za žito: vaganice, polvaganice i četvrtinke.²⁵⁹

Gradski su vijećnici i sami na trgu nadzirali trgovce i ispravnost njihovih vaga i rifova, a u neispravnim slučajevima kažnjavali globom ili zapljenom robe.

Općina je gradsku vagu i mjere davala i u zakup, pa su ih u tom slučaju samo zakupnici imali pravo posudivati i ubirati od njih pristojbu. Tako je općina radila i s tržišnim daćama, svojim dućanima i mesnicama, a i zemljom i porezima. Zakupnici

257. PSGZ II, p. XCIV-VII, p. XXXV - I, K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 180 - E. Laszowski, Trgovina u Zagrebu g. 1544.-1558., SNZ, 1925, p. 104.

258. PSGZ II, p. XCIV-IV, p. X.

259. PSGZ I, p. XCIV, IV, p. X, VI, p. XXI - I, K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 186 - F. Hrnčić, Zakup gradskih daća u Zagrebu g. 1494, Hrvatska prošlost, I, Zagreb 1940, p. 34.

su joj unaprijed isplaćivali ugovorene svote, a poslije često prevelikim zahujevima zlorabili svoje koncesije.²⁶⁰

Vijećnici su određivali i cijene robe, nadgledali ih i brinuli se da se njihove odluke ne izigravaju. Cijene su se prema prilikama mijenjale i u razna vremena bile različite, pa je teško o njima stvoriti neki objektivni sud. No dva-tri primjera mogu se navesti da bi se mogla stvoriti barem kakva-takva slika o njihovim odnosima. U računima grada Zagreba 1362. navodi se da bačva vina stoji 5 forinta, vol 2 forinte, 2 voza sijena 1 forintu, kola dasaka 70 i 72 denara, kola greda 8 do 19 denara, hlače 50 denara, pola kilograma olova 8 denara i tako dalje. Iste godine obrtnička dnevnicica iznosila je obično 16, a koji puta i 10, 12 i 17 denara, dok je mjesečna plaća učitelja bila 9, a gradskog bilježnika 12 forinta. Forinta ili zlatni denar (*denarius aureus*) sadržavao je tada 240 običnih denara.²⁶¹

U srednjem vijeku, otkako je nestalo hrvatske državne samostalnosti a Hrvati prihvatili personalnu uniju s Mađarima (1102), pa sve do kraja 14. st., kovao se u Hrvatskoj i bio u prometu hrvatski autohtoni novac. Kad je početkom 12. st. bila priznata unija s Ugarskom, zadržana je samostalnost u financijskim poslovima i pravo kovanja vlastita novca. Hrvati su to pravo brižno čuvali i energično ustajali protiv povremenih namjera ugarskih kraljeva da proguraju svoj manje vrijedan mađarski novac na hrvatski teritorij. Domaći novci bili su od srebra, a kovani su ih banovi, pa su se po njima zvali banovci. To je bio najrašireniji naziv, ali se uz njega pojavljuju još i nazivi *križanec* i *kunovina*, po kuni i križu što su utisnuti na reversu i aversu tog novca. Banovci su se kovali i na nalog slavonskoga hercega, a i samoga kralja, a to je onda bilo označeno u natpisu što je tekao naokolo po rubu srebrija: MONETA REGIS P. SCLAVONIA, MONETA DUCIS P. SCLAVONIA ili MONETA BANI P. SCLAVONIA, to jest kraljev, hercegov ili banov novac za Slavoniju. Bilo ih je više vrsta, ali samo neki od njih bili su stvarni novac koji je kolao u prometu. Ostali su bili samo nominalna vrijednost, jedinice u novčanom sustavu po kojima su se mjerili stvarni kovani novci. Prema vrijednosti od najkрупnijega do najsitnijega redali su se otprilike ovako: marka ili grivna, floren, pensa, groš, solid, denar, obol i bagatin. U prometu se najčešće javljaju srebri denari, groši i floreni te bakreni oboli i bagatini. Maraka (grivna) i pensa nije bilo u prometu. One su bile samo nominalne vrijednosti.

Vrijednost hrvatskog autonomnog novca, koji se rabio i kolao i na zagrebačkom tržištu možda više od petnaest desetljeća, bila je u različito vrijeme različita, pa i u odnosu među samim njegovim vrstama. Mnogo i ponajviše je zavisila o kćitćini i kakvoći srebra. Banovci su se, naime, kovali od šesnaestlotoznoga srebra, s kojim se miješala veća ili manja količina bakra. Na taj se sastav strogo pazilo, a jamstvo za kakvoću bio je žig što su ga kovničari morali utiskivati u novac da se zna kada i tko ga je kovao. Uz to se redovito provjeravalo da li odgovara propisanoj težini. Svaki je dinar morao težiti jedan gram. Vagalo se i zato jer se u prometu uvijek našlo i krivotvorenih i obrezanih srebrija.

Kovnica je bila pod vrhovnim nadzorom bana, a neposrednim njezina ravna-telja, monetara, koji je jamčio za zakonitu težinu i vrijednost novca i bio odgovoran

260. I.K. Tkalić, Stara zagrebačka trgovina, 2, p. 93.

261. F. Rački, Rashod grada Zagreba 1362. g., Starine, IV, 1872, p. 124.

izravno banu. Kovne sprave i srebrne šipke, od kojih su se srebrijači kovali, čuvali su se u posebnim škrinjama zatvorene trostrukim ključevima, od kojih je jedan uvijek bio kod bana.

Kovnica banskih srebrijača bilo je više. Najstarija je bila u Pakracu, odakle je oko 1260. premještena u Zagreb. Najprije je bila u Donjem, a onda u Gornjem gradu, na brdu Gradecu. U njoj su se banovci kovali od sredine 13. do kraja 14. st. (1260.-1384). Zvali su se zagrebački i gradečki dinari, *denarii zagrabenses* i *denarii grechenes*, a bili poznati i kao *moneta zagrabensis*. Kovali su se od Martinja do Nove godine i za to vrijeme na javnim mjestima izlagali, prodavali i uz odbitke zamjenjivali za stari novac, koji nakon toga nije više vrijedio te je bio povučen iz opticija.

Zagrebačka kovnica se iz godine u godinu iznajmijavala zakupcima, koji su dobivali i sve zarade od izmjene starog u novi novac. Zato su plaćali banu paušalni iznos od tristo maraka srebra.

Već je Ljudevit I. sredinom 14. st. htio okrnjiti staro hrvatsko pravo kovanja novca i uvesti u Hrvatsku mađarski novac. Hrvatsko plemstvo, gradovi, a napose zagrebačko gradsko zastupstvo, tome su se odlučno protivili, jer srebro mađarskog novca nije bilo toliko vrijedno kao domaćih banovaca. Hrvati su u takvoj promjeni vidjeli štetu i gubitak za sebe. Zato je kralj tada, bojeći se pobune, bio odustao od svoje namjere, ali nakon njegove smrti kraljica Marija ju je ipak provela. Ona je po savjetu mađarskih velikaša uvela za sve zemlje ugarske krune jednaki novac i odredila (1384) da se takav kuje i u Zagrebu. Time je prestalo u zagrebačkoj kovnici kovanje srebrih banovaca, a započela izrada mnogo manje vrijedna mađarskoga novca. Otada umjesto vrijednih srebrih gradečkih i zagrebačkih dinara na zagrebačkom tržištu kolaju mađarski denari, solidi i kvartini, a uz njih u 15. st. i *denarii wiennenses*, sitan bakreni novac, kovan u Beču. Narod ga je zvao *beči*.

Zagrebačka kovnica radila je u 15. st., a i poslije, ali se u njoj nikada više nisu kovali *denarii grechenes* ni *moneta bani pro Sclavonia*.²⁶²

Plaćanje mitničkih i placovinskih pristojba bio je važan činilac u gospodarstvu srednjovjekovnih gradova, a napose u životu i razvoju njihove trgovine. Ali kako u ona vremena nije bilo dovoljno jake središnje vlasti ni autoriteta koji bi tu mogao uvesti neku sigurnost i zakonitost, vladao je i na tom području priličan nered i dogadala se mnogo bezakonja, besmislice i nepravde. To je izazivalo otpor, bune i svade. Tako je bilo i u Zagrebu, gdje se zbog tog problema gotovo tri stoljeća vode ogorčene borbe između crkvenoga Kaptola i građanskoga Gradeca jer se Kaptol miješao u gospodarski život slobodne općine, otumajući za se njezine važne prihode. Posrijedi je, naime, bilo to što je Kaptol ubirao mitnicu i placovinu na cijelom području Zagreba, pa i u jurisdikciji općine na brdu Gradecu, usprkos tome što je općina 1242. dobila autonomiju, razne povlastice i postala slobodan grad. Štoviše, Kaptol je naplaćivao placovinu i od samih gradečkih građana, stanovnika i podanika, i to uvijek, pa i onda kad su prodavali robu na vlastitomu trgu. Bila je to svakako

262. F. Rački, Rashod grada Zagreba 1362. g., Starine, IV, 1872, p. 121-124. - A. Šteno, Critice iz kronike zagrebačke, Viena, 1879, p. 706. - PSGZ I, p. XCIV; VI, p. XXII; VII, p. XII - V. Klaić, Povijest Hrvata, I, Zagreb 1899, p. 286. - Č. Truhelka, Slavonški banovci, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, IX, 1889. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 477. - R. Horvat, Zagreb, p. 467. - I. Kampus - I. Karaman, Tisučjetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 36.

nepravda i rezultat često apsurdna i nestradena zakonodavstva, ali po tadašnjem pravnom shvaćanju i situaciji Kaptol je smatrao da ima na to potpuno pravo. Placovina i mitnica bile su, naime, ponajprije kraljevske daće. Kralj je njihov vlasnik, on im određuje cjenik i njemu pripadaju prihodi od jednog i drugog. On se može tog prava odreći i placovinske i mitničke prihode po volji ustupiti gradskim općinama, kaptolima ili kome drugome, ponajprije u svrhu održavanja i popravka cesta i putova. Tako ih je ustupio, i to za cijeli teritorij Zagreba, zagrebačkom kaptolu. To je učinio vrlo rano, čini se još u vrijeme osnutka biskupije. Kaptol je tada bio siromašan, bez osobitih dohodaka, pa je kralj vjerojatno hito da mu time pomogne. Dao mu je najprije dvije trećine tih prihoda, dok je treću zadržao sebi za uzdržavanje posade, odnosno banske vojske, u Zagrebu. No nakon stanovitih vremena (1292) otkrako se svog dijela u kaptolsku korist.²⁶³ Tako je Kaptol od kraja 13. st. imao isključivo pravo da na cijelom području Zagreba, uključivši i Gradec i sva njegova selišta, ubire i mitnicu i placovinu. Plaćati su ih morali svi bez razlike, osim onih koji to nisu trebali po crkvenim propisima ili ih je od toga izričito oslobodio kralj ili Kaptol.²⁶⁴

Kaptolu su to placovinsko pravo potvrđivali poslije i drugi vladari. Gradec je *Zlatnom bulom* i njezinom kasnijom potvrdom od 1266. dobio povlasticu da njegovi građani kad putuju izvan granica svoje općine, a na cijelom teritoriju kraljevstva, ne trebaju plaćati ni zemaljske ni državne ni gosposkijske mitnice ni brodarine, a i povlasticu da smije u svome gradu držati dnevni trg i tjedne sajmove. Ali Gradec nije dobio pravo da na svojim trgovima ubire i placovinu. To je prisvojio sebi Kaptol na osnovi svoje stare povlastice da placovinsku daću smije ubirati jedino on na cijelom području grada,²⁶⁵ ali samo na dnevnom tržištu i tjednim sajmovima. Na godišnjim sajmovima bili su trgovci od nje oprošteni.

Tako je gradskoj općini na susjednom brdu uskraćeno znatno vrelu prihoda, za koji je smatrala da joj pripada, to više što i ona podmiruje sve državne i ostale terete, a uz to je podnosila i još uvijek ima goleme troškove oko zidanja i uzdržavanja gradskih utvrda, koje služe i za obranu cijeloga kraljevstva. Osim toga bilo je to i pitanje povijedena ponosa, jer se općina smatrala ravnopravnom Kaptolu i nije mogla ravnodušno promatrati da on na njezinu teritoriju ima nekih prava. Do tada je ona uglavnom strpljivo podnosila tu nepravdu. Ali kad je ona davanjem i treće trećine placovine Kaptolu bila još i pojačana i općina u pogledu tog važnog ekonomskog faktora postala posve ovisna o svom susjedu, onda je to u nje izazvalo snažno nezadovoljstvo i otvoreni revolt, što su se doskora razvili i u teške oružane sukobe. To je bila prekretnica u odnosima između dvaju susjeda, početak stoljetnih borbi među njima i perom i mačem u ruci.

263. To je učinio Andrija III. da bi predbio Kaptol za sebe u borbi za prijestolje poslije smrti Ladislava IV. Kaptol je, naime, bio prisraka njegovih protivnika Anžuvinaca. Kao manacova je povlastice bila razumljiva, ali istovremeno bila i apsurdna i nepravdna, jer je isla na štetu gradske općine, a ova je bila odmah pristala uz darovatelja Andriju. Kralj je i ovog puta bezobzirno koristio svoje pravo na placovinu, kao i pravo vlasništva na samu općinu. Zbog odsustvanja treće trećine placovine Kaptolu došlo je ovaj u spor s banom jer je do tada ban redovito dobivao od kralja tu trećinu za uzdržavanje vojske. U vezi s tim stariim običajem ban je uzimao sebi pravo da barem jedan dan u godini ubire u Zagrebu placovinu u svoju korist, F. Hrnčić, Borba, VZA IX/X, p. 44.

264. I.K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 229-231. - SDZ, VII, doc. 119, p. 140.

265. PSGZ I, p. LXXXIII-IV. - I.K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 230-231.

Iz prosvjeda i u želji da nadomjesti gubitke uzrokovane kaptolskim placovinskim pravom i svojoj blagajni namakne neke prihode, gradska je općina (oko 1318) uvela dvije nove daće: *solnjera* ili *star* na uvoz morske soli i *filjarštinu* na živež. Ubirala ih je i od Kaptola i njegovih stanovnika kad bi sa svojom robom dolazili na njezin trg.²⁶⁶ Opravdavala ih je i tvrdila da ih ima pravo ubirati za naknadu zato što nadzire mjerne i vage na tržištu. Kaptol je smjestu reagirao i ustao protiv te novotarje. Prvo zato što je općina uopće uvela neku placovinu, budući da na to nema nikakvo pravo, a drugo što je ubire i od kaptolskih ljudi. Zato je tražio od nje da je ukine, odnosno da je preda njemu jer da on jedini ima pravo propisivati i naplaćivati placovinske pristojbe, kakve one bile. Općina se, međutim, nije odazvala, pa se iz toga rodila između nje i Kaptola duga borba, svade i parnice koje su trajale godinama. Kaptol se smjestu pritužio kralju, koji je, braneći svoj ugled, stao spremno na njegovu stranu i zabranio općini da ubire nove daće. U isto vrijeme to su joj zabranili i Hrvatski sabor i ban, određivši da se one utjeruju u korist Kaptola. Općina je prezrela i banske i kraljevske zapovijedi i ne obzirujući se na njih provodila svoje i dalje. Počela je, štovise, udarati i namet na robu kaptolskih trgovaca što su je oni spremali u skladištima na njezinu području i činiti im razne neprilike. Takvim postupcima prisilila je Kaptol na popuštanje. On je i sam vidio da silom ne može uspjeti pa je nastojao da se s njom nekako sporazumi. Za neko vrijeme (1324) to mu je i uspjelo. Solnjera i filjaršina i nadalje će ostati, a ubirati će ih općina, ali samo od stranaca. Kaptol i njegovi ljudi neće je morati plaćati. Osim toga općina je obećala da neće uvoditi više nikakvih novih daća. Kaptol će, međutim, i dalje uživati svoje staro pravo da ubire placovinu i na gradečkom teritoriju. Za gradsku općinu taj ugovor nije bio povoljan, jer je njime prihvatila i neke uvjete prema kojima je po prvi put morala odstupiti čak i od nekih načela *Zlatne bule*. Pristala je, naime, da kaptolski, a ne gradski sud, kako bi to trebalo prema spomenutim načelima, sudi onim građanima Gradeca koji bi se bilo kako ogrješili o propise o ubiranju placovine. Isto je tako morala izričito izjaviti da ni u kojem slučaju neće kaptolske stanovnike pozivati pred svoj sud. Osim toga, Kaptolu se dopušta da smije držati i slobodno prodavati na teritoriju Gradeca zalihe žita i vina kakve i kolike hoće, a da za to ne treba plaćati nikakve daće. Sve je to bila cijena da dobije natrag pravo ubiranja filjarštine i solnjere, što joj ga je Hrvatski sabor uzeo i dodijelio Kaptolu na njegovu tužbu 1321. Dobivši to pravo, općina se ipak, zbog loših uvjeta sporazuma, nije zadovoljila. Glavni su joj želja i cilj bili da se uopće i potpuno oslobodi ovisnosti o Kaptolu u pogledu ubiranja placovine. Zato nije mirovala, tražeći svaku priliku da sporazum izigra.²⁶⁷ Zgodna joj se prilika pružila za devet godina (1333), kad je kralj Robert, putujući u Napulj, borivši neko vrijeme u Zagrebu. Iskristivši tu priliku, gradečki su građani izmollili od njega dozvolu da smiju uvesti novu pristojbu na prodaju žita, soli i vina u malim količinama, koju su mogli ubirati od svakoga, pa i od kaptolskih ljudi. Uz to joj je kralj posebnim pismom dopustio da smije ubirati i posebnu placovinu, zvanu *postava*, od istovarivanja i uskladištavanja zaliha robe, vina, zemaljskih plodina ili soli na njezinu području, i to od svih, i domaćih i stranih, trgovaca i obrtnika koji tu imaju skladišta. Vysinu

266. PSGZ I, p. LXXXIV, II, p. LXXXV. - I.K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 230-231.

267. F. Hrnčić, Borba, VZA IX/X, p. 33.

pristojbe može slobodno ugovoriti i utjerati je silom od onih koji bi se neckali da je plate.²⁶⁸ Dozvolu da uvede nove pristojbe izmollili su i dobili od kralja građani Gradeca prije svega u ime odštete za troškove što su ih imali sa stalnim ukončavanjima vojske i s uzdržavanjem gradskih utvrda. Imajući je u rukama, gradska je općina smatrala²⁶⁹ da je više ne veže stari ugovor s Kaptolom te ga raskinula jednostavno tim što je nove pristojbe počela ubirati i od kaptolskih građana jer su i oni na gradskom području imali zalihu žita i vina. I opet su između dva susjeda uskrsnule duge svade i sudske parnice, i tek krajem 14. st. (1392) sklopljen je ponovo neki kompromisni sporazum: Kaptol neće ubirati ni mitnicu ni placovinu od građana gradske općine i od podanika u njezinim selima. Isto tako ni općina neće naplaćivati filjarštinu ni druge tržne daće od Kaptola i njegovih stanovnika.²⁷⁰

U 15. stoljeću dolazilo je opet tu i tamo, usprkos sporazumu, do sukoba gradske općine s Kaptolom zbog placovine i maltarine. Kaptol je, naime, očito htio da se dokopa i prava ubiranja placovine i na godišnjem Markovskom sajmu, koji je još od osnutka (1256) povlasticom kralja Bele bio izričito od toga oprošten. Nema dvojbe da je zbog tih namjera gradska općina dala sebi 1464. ponovno potvrditi tu povlasticu po kralju Matiji Korvinu. To joj ipak nije pomoglo, jer ju je Kaptol, iskoristivši vjerojatno opasnost od Turaka, doskora prisilio da pristane na to da on može ubirati placovinu i za cijelo vrijeme trajanja Markovskoga sajma. To je bilo utvrđeno i ugovorom (1469), kojim su inače zadržani prijašnji (1392) dogovori u pogledu prava ubiranja tržnih daća. Tako je gradska općina umjesto da dobije isključivo pravo ubiranja placovine na svom području i time toliko joj potrebna financijska sredstva, za što se sve vrijeme uporno borila, zapala u još teži i bespravjniji položaj u vlastitoj kući.²⁷¹

Sukobi zbog placovine postaju sve rjeđi jer se Kaptol mora postupno povlačiti s gradečkoga tržišta i odricati svojih starih prava na njemu. S novim vijekom javljaju se novi problemi, a borbu za placovinu i maltarinu zamjenjuje nova susjedska borba za ugled i prednost u trgovini. Problem tržnih pristojba na soli i živež, koje se u 15. st. javljaju i pod nazivom *knežija*, postaje unutarnji problem same općine. Riješila ga je tako da je potkraj stoljeća (1494) počela knežiju davati u zakup i na taj način osigurala za se njezin prihod. Gradski ga, naime, sudac i magistratski prisežnik, koji su ga do tada ubirali, nisu baš savjesno polagali u općinsku blagajnu, a općina ga je nužno trebala za popravak i održavanje svojih cesta i mostova.²⁷²

Placovina se često zamjenjivala i poistovjećivala s mitnicom, odnosno maltarinom, jer su kaptolski mitničari te dvije razne daće vezali. Oni su, naime, ubirući od stranih trgovaca mitničku pristojbu, istovremeno od njih naplaćivali i placovinu. Zato su na samom trgu placovinu plaćali samo domaći prodavači.²⁷³

268. Ibid, p. 36-37.

269. I.K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 234.

270. PSGZ I, p. LXXXII-XCII; II, p. LXXXIII. - SDZ, VII, doc. 406, p. 503; IX, doc. 1, p. 1. - A. Dabinović, Hrvatska država, p. 475-476.

271. F. Hrnčić, Borba, VZA, IX/X, p. 47.

272. PSGZ II, p. LXXXVI; III, p. XXI, XXXIX.

273. PSGZ II, p. LXXXIII.

Kao što se gradska općina desetljećima borila za placovinsko pravo, tako se zajedno sa svojim građanima i trgovcima gotovo tri stoljeća borila s bezbrojnim maltarima i njihovim gospodarima zbog nezakonitih naplaćivanja maltarinskih daća. Nju je Bela IV. svojom ispravom od 23. veljače 1267. oslobodio od svih plaćanja mitnice, mostarine, brodarine, tridesetnice i svake druge pristojbe bilo na kopnu bilo na vodi za robu koju bi njezini trgovci prevozili unutar granica kraljevstva, u cijeloj Kraljevini Slavoniji i ostalim kraljevstvima podređenima zajedničkom kralju i njegovoj "svetoj" ugarskoj kruni.²⁷⁴ Osim od tih carina u unutrašnjosti zemlje istom povlasticom bila je oslobođena i od plaćanja pogranične carine tridesetnice. No, ta povlastica, važna za trgovački i uopće gospodarski život Zagreba i njegovih stanovnika, pala je, kao i mnoge druge kraljevske odredbe, s vremenom u zaborav i rijetko se tko na nju više obzirao. Mitničari, službenici i kaštelani crkvenih dostojanstvenika, Kaptola, velikša, plemića, gradova, podbana, župana, podžupana i drugih ubiru na svojim posjedima i teritorijima maltarinu i od zagrebačkih trgovaca bez obzira na njihove povlastice. U tome nisu bili nimalo obzirniji ni Zrinski i Frankopani, ni knezovi Blagajski, a pogotovo susjedgradski i medvedgradski gospodari. Gospospijske malte u Stubici i Susjedgradu, što su ih držali Heningi, i Jastrebarskom i Modrušama, kojima su bili vlasnici Frankopani, u Topuskom, gdje je gospodovao opat topuski, i mnoge druge, bile su prava napast za Zagrepčane kad su preko njihovih imanja, kojima je prolazila državna cesta, vozili robu u Zagreb ili obratno. Najčešće se nije ubirala samo odgovarajuća mitnička pristojba, nego se u njezinu naplaćivanju samovoljno pretjerivalo, a i oduzimala i nemilosrdno plijenila i roba. To je mnogo puta izazivalo i teže sukobe, tučnjave i ranjavanja.

Zbog takvih postupaka i grubih povreda kraljevskoga privilegija učestale su već zarana pritužbe gradske općine i njezinih trgovaca kralju, banu i Hrvatskom saboru s molbom da ih zaštite od silovitih i nezakonitih maltarinskih zlouporaba. Žalbe se godinama, desetljećima i stoljećima ponavljaju, a kraljevi, banovi i Hrvatski sabor posreduju, opominju i prijete u korist Zagrepčana. Napose se za njih zauzeo kralj Matijaš, koji im je na osnovi starog izdao (1464) novi privilegij, novu ispravu, da su doista oslobođeni na svim maltama i prijevozima svakoga plaćanja maltarine i brodarine.²⁷⁵ A već i prije njega potvrđivali su im tu povlasticu i drugi. Tako kralj Žigmund i ban Matko Talovac 1435, a ban Ulrik Celjski 1449. godine. Protiv prestupnika podižu se tužbe i u kraljevo ime, jer su njihovi postupci zbog kršenja kraljevskih odredaba kažnjivo djelo i znače rušenje kraljevskoga ugleda. Osim kraljeva, i Sabor i ban izdaju izričite naloge svima da od zagrebačkih trgovaca ne smiju ubirati maltarinu.²⁷⁶

Osobito mnogo povreda njihovih mitničkih prava te kraljevskih i banskih intervencija bilo je u 15. st. Banovi, pa kraljevi Žigmund, Matijaš i Vladislav godinama (1404-1498) posreduju u korist Zagrepčana i zabranjuju ponajprije vlastitim službenicima, kaštelanima, maltarima i podmaltarima, da od njih traže bilo kakvu maltarinsku pristojbu, a zatim i zagrebačkom Kaptolu, biskupima, opatu u Topuskom i

274. PSGZ I, p. LX, LXXXIV, doc. 50, p. 44.

275. Isprava datirana 23.III.1464, PSGZ II, p. XCI, doc. 232.

276. B. Krić, Borba, VZA IX/X, p. 51.

drugim crkvenim dostojanstvenicima, velikašima, plemićima, gradovima, trgovštima i svima ostalima koji su posjedovali malte. Prijete im, štoviš, da će im malte zaplijeniti u korist krune, ako se naložima ne pokore. No sve to nije pomoglo ništa. Kraljev autoritet bio je slab, a velikaši i plemići viđali i osjećali se na svojim posjedima neograničenim gospodarima,²⁷⁷ osobito nakon dolaska Jagelovića na ugarsko-hrvatsko prijestolje (1490), kad je u zemlji zavladalo pravo feudalno bezakonje. Plemići i dalje ubiru maltarinu od gradana Gradeca usprkos zabrani kralja Vladislava Jagelovića (1505) i opetovanim intervencijama Ludovika II. početkom 16. stoljeća. Međutim, da bi se ipak barem donekle stalo tome na kraj i uveo neki red u pogledu visine mitničkih pristojba, Hrvatski je sabor na tužbe i zahtjev zagrebačkih gradana na svom zasjedanju u Križevcima 1481. donio i proglasio poseban maltarinski i placovski cjenik, obvezatan za sve malte i sajmove u kraljevini. Njime je bilo točno određeno koliko se za koju vrstu i količinu robe moralo platiti maltarine i kakvim novcem. Istaknuto je da se u područnim mitnicama ne smije ubirati maltarina ako je ona već naplaćena na glavnoj. Cjenik je vrlo zanimljiv i po tome što daje pregled robe koja se prodavala i kupovala na našim tržištima krajem 15. stoljeća. Ona je nedvojbeno u to doba vrlo slična robi na tržištima susjednih zemalja. Iz njegova bogatoga izbora možemo vidjeti sliku i stupanj materijalne kulture tadašnjega Zagrepanina, njegove životne potrebe, a i razliku u gospodarskim prilikama u ovom gradu između sredine 14. i kraja 15. stoljeća. Jače kulturne i gospodarske veze s Njemačkom i Italijom upoznale su naše ljude s tekovinama stranog svijeta, donijele nove potrebe i promjene u njihovu životu.²⁷⁸

Slične neugodnosti kao s maltarinom imali su zagrebački trgovci i s plaćanjem tridesetnice. I tu se događa isto kršenje prava i protuzakonito i prejetano ubiranje državne daće. I tridesetničari su siloviti, grubi i bezobzirni ljudi što iz zlobe, a često i iz prejetane revnosti, muče trgovčki svijet i koče normalan razvoj trgovine.

Tridesetnica, ili kako ju je prema mađarskom narod zvaao *harmnica* (*harminez-trideset*), bila je daća, zapravo carina na robu, stoku i dragocjenosti što se iz inozemstva, Njemačke, Venecije, drugih gradova Italije i drugih strana uvozila u našu zemlju. Zvala se tridesetnica jer je iznosila trideseti dio vrijednosti uvezene robe. Plaćala se u gotovu zlatnom ili srebnom novcu i bila kraljičin prihod. U početku je bio samo jedan, glavni tridesetnički ured u Zagrebu. Kad je početkom 14. st. (oko 1316) Karlo Robert sagradio Susedgrad, smjestio je tamo područnu tridesetničku postaju. U njoj su podtridesetničari ubirali carinu na robu što se uvozila iz Njemačke. Za robu što je dolazila morem u Rijeku ili Senj iz Italije i Venecije nalazila se tridesetnička postaja u Modrušama. Iramošnji podtridesetničari, kao i oni u Susedgradu, bili su podređeni glavnom tridesetničkom uredu u Zagrebu, gdje se carinila roba što je dolazila iz istočnih i sjeveroistočnih strana.²⁷⁹

277. PSGZ II, p. XC-XCIII; VI, p. XXII; VIII, p. XXI. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 145, 204.

278. Proglašavanjem djacovinsko-maltarinskog cjenika od 1481. god. prestala je formalno valjanost starog kaproškog naređenika o placovini iz 1343. godine, premda je taj veći prije bio nesuvremen, pošto je bio u upotrebi gotovo 140 godina. Općina je u zamjenu začelo rado primila, jer joj je stari naredbenik bio namamni od kaproila, iako je imao karakter gradskog statuta. F. Hrnčić, Borba, VZA LXX, p. 50-51.

279. PSGZ I, p. XCII; II, p. LXXXVIII. - I. K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 218.

280. PSGZ I, p. LXXXIII-IV, doc. 50, p. 44. - SDZ, V, doc. 894, p. 423. - E. Laszowski, 700 godina, p. 212.

U prvo vrijeme su i gradani gradske općine na Gradecu morali plaćati tridesetnicu. To je bio za njih toliko teret da im se njihova, tada nedvojbeno još slabo razvijena, trgovina uopće nije isplatila. A kako je to bilo na štetu procvata i napretka grada, koji je ionako "trpio od velike oskudice", obratili su se njegovi stanovnici kralju s molbom da ih oslobodi od plaćanja tridesetnice kao i od plaćanja mitnice i brodarine. Bela IV. im je molbu uslišao (23. veljače 1267) i oprostio im s pristankom kraljice i velikaša sve te daće. To je učinio "radi njihove vjernosti i zasluga, te žrtava što su ih pridonijeli za njega i cijelu zemlju". Pritom je svakako mislio na odricanja i goleme troškove što su ih imali podizajući gradske utvrde, koje su upravo u to vrijeme bile dovršene.²⁸⁰ Tridesetničku povlasticu uživali su gradani Gradeca mirno sve do sredine 14. stoljeća. Onda se počela sve više krnjiti. Tridesetničari se na nju više ne obzirni u ubiru tridesetničku pristojbu bez razlike i od zagrebačkih trgovaca. Bilo je to začjelo u vezi s reorganizacijom carina što je sredinom 14. st. za Ljudevita I. i bana N. Banfija I. provedena u Slavoniji i jednom dijelu Hrvatske. Osim toga stara je Belina odluka bila vjerojano već prilično, možda i namjerno, zaboravljena, iako su je Belini nasljednici sve do Ferdinanda potvrđivali. U svakom slučaju tridesetničari se na nju nisu mnogo obzirali, a u tome ih je začjelo i sama vlast podupirala.²⁸¹ Borbe s njima traju tijekom 14. st., a i poslije u 15. stoljeću. Bile su to teže što su tridesetničari bili samovoljni i nasilni i često prelazili granice svojih ovlasti. Ubirali su carinu i tamo gdje nisu imali pravo ili su prekoračivali propisane tridesetničke cjenike. Svojom postupcima prisiljavali su trgovce da se upuštaju i u krijumčarenja, iz čega su nastajale opet nove neugodnosti. Tridesetničari su s pomoću svojih uhnoda redovito otkrivali i plijenili skrivene zalihe. Tako su postali još omraženiji, a mržnja prema njima dovođila je i do fizičkih obračunavanja. Njihova samovolja išla je tako daleko da su htjeli u korist tridesetničkog ureda prisvojiti i ubirati daću od vina, žita i soli na koju je po izričitoj dozvoli Karla Roberta (1333) imala pravo gradska općina. U tom slučaju morao je posredovati i sam kralj i ukoriti zbog nasilja svoga tridesetničara Saracena.²⁸²

Tridesetnica je, osim protuzakonitim i nasilnim postupcima, štetiła zagrebačkoj trgovini i smetala njezinu razvitku u time što se s vremenom uvelo naplaćivanje carine i na domaću robu kad se izvozila, pa i na neke predmete koji su te carine bili izričito oprošteni. Bilo je čak takvih pokušaja i s robom u unutarnjem prometu.²⁸³ I opet su gradani bili prisiljeni potuziti se kralju, a njihov zaštitnik kraj Matijaš ih i zaštićuje (1467) i nalaže svojim carinicima da carinu smiju ubirati samo od robe koja se uvozi ili izvozi u inozemstvo.

Nedaće što ih je zagrebačka trgovina trpjela od tridesetničara podnosile su se nešto lakše zbog toga što je jedan dio tridesetničarskih prihoda kruna odstupala gradskoj općini za njezine potrebe, ponajprije za popravak i održavanje gradskih utvrđnih zidova i kula. Riječ bijaše o različitim svotama, što ih je općina dobivala na određeno ili neodređeno vrijeme do opoziva. Taj su običaj prihvatili poslije i

281. Niše poznato da ih je poslije 1267. izdana neka druga odredba koja bi bila protivna Belinoj iz 1267. i na osnovu koje bi tridesetničari imali na to pravo. A. Dabnović, Hrvatska država, p. 220.

282. SDZ, XIII, doc. 405, p. 566.

283. I. K. Tkalčić, Stara zagrebačka trgovina, p. 220. - PSGZ I, p. XCII-XCV; II, p. LXXXVIII-XC.

Habsburgovci i uobičajenu svotu od sto povisili na dvjesto dinara godišnje.²⁸⁴ Iz priroda tridesetnice popravljali su se gradski zidovi i tijekom cijeloga 16. st., ali su se za to vrijeme nastavila i molesturanja tridesetničara i neprestana borba stanovnika Grada da im se priznaju njihove stare tridesetničarske pravice.

Na svojim dugim, neudobnim i napornim putovanjima kroz divlje i još prilično nenaseleone krajeve trgovci nisu doživljavali samo neprilike i neugodnosti koje su im priredili mitničari i tridesetničari, nego ih je na njima uvijek pratila i opasnost i strah od razbojničkih napadaja. Na samotnim putovima vrebali su na njih i napadali ih razbojnici, otimali im robu i novac, razodijevali ih, izbadali noževima i ranjavali, a katkad i ubijali. Vrlo često to su činili vlastelimi, feudalci, uz pomoć svojih podložnika, kad su trgovačke karavane prolazile njihovim imanjima. Velikaški i plemićki posjedi i gradovi bili su prava razbojnička legla. Zagrebački kramari stradavali su i u samoj blizini Zagreba od grofova Celjskih i njihovih medvedgradskih kaštelana, a osobito Vilima Stamma, njegovih četa i ortaka, koji su u prvoj polovici 15. st. počinili niz razbojničkih napadaja i otimačina nad domaćim i stranim trgovcima.²⁸⁵ Celjski su to činili nedvojbeno i iz posebnih trgovačkih interesa, jer su sami htjeli monopolizirati i držati svu trgovinu u svojim rukama. Oslanjali su se pri tome na silu i svoja jaka novčana sredstva.²⁸⁶ Razbojstva su se događala osobito u sajamsko doba, kad su trgovci vozili robu na sajmove ili se s njih vraćali s novim tovarima.²⁸⁷

Radi raznovrsnih pogibelji što su na njih vrebale na putu, trgovci nisu nikada putovali sami. Bili su prisiljeni da se po više njih udruže i da se, dobro naoružani, kreću u karavanama. Putovalo se samo danju od izlaska do zalaska sunca. Noću su se karavane odmarale u svatštima, što su u određenim razmacima bila smještena uz putove na sigurnim i dobro utvrđenim mjestima. Koji put se noćilo i na otvorenom polju, ako se do svatšta nije stiglo prije miraka.²⁸⁸

Trgovcima su vrlo često pravili smetnje i seljaci. Oni su, naročito u sajamsko doba, običavali prekapati, jarcima presijecati ili nasipima zakrčiti pojedine dijelove cesta kojima je prolazio trgovački promet i kuda su trgovci morali proći na svom putu na sajmove. U neprilici i da bi pravovremeno stigli cilju, trgovci su bili prisiljeni za skupe novce unajmiti te iste seljake da im poprave cestu. A to je i bila svrha tih lukavih seljačkih maknacija.²⁸⁹ Osobito teška situacija za trgovinu nastala je kad je u posljednjim desetljećima 15. st., zbog turskih upada, prolaznja i osvajanja južnih krajeva Hrvatske, presječen i onemogućen trgovački promet što je išao preko Modruša iz primorja u unutrašnjost.²⁹⁰

Na području Zagreba trgovinu je nadzirala gradska općina i njezino zastupstvo. Vijećnici su propisivali i utvrđivali cijene robe i pazili da one ne budu previsoke,

284. I.K. Tkalčić, Stara trgovina, p. 224-227.

285. I.K. Tkalčić, Stara trgovina, p. 199. - PSGZ V, p. XXIV-X, p. XVIII. - Drukajnu interpretaciju Celjskih donosi N. Klaić, Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. Krome, Celje 1982, te navod diskusijskih priloga i oprečnih stajališta u M. Švab, Celjski, Hrvatski biografski leksikon, 2. Zagreb 1989, p. 621-624. (n.b.)

286. A. Dabinović, Hrvatska država, p. 246. - PSGZ VIII, p. XXIV.

287. PSGZ V, p. XXIV.

288. R. Horvat, Prošlost, p. 464. - A. Dabinović, Hrvatska država, p. 492.

289. PSGZ VII, p. XXXIII. - I.K. Tkalčić, Stara trgovina, p. 198.

290. HNJ, I, p. 758. - PSGZ I, p. LXV, LXXVIII-LXXX.

osobito cijene hrane, obuće i ostalih artikala nužnih za namirenje osnovnih životnih potreba svakoga građanina. I sami vijećnici su, kako je već spomenuto, nadzirali cijene, kontrolirali mjere i vage i osobito pazili da hrana što se prodaje bude zdrava i zdrava. Tržni nadzornik dnevno je obilazio tržnicu i s cjenikom u ruci kontrolirao cijene i bdio da se prodaje u skladu s gradskim tržnim propisima.²⁹¹

Općina je revno izdavala i odredbe, zakone i propise koji su se ticali trgovine. Tijekom 14. i 15. st. izdala ih je više (g. 1357, 1360, 1362, 1377, itd.), a navažniji među njima bio je statut o trgovini iz 1425. Dok su prijašnji propisi bili uglavnom specifični i odnosili se na jedan predmet, taj je imao općenitiju važnost i obuhvaćao je razna pitanja trgovine. Izdan je nedvojbeno s namjerom da se što bolje srede prilike na tržištu. Njime su zapravo bili samo ozakonjeni već postojeći postupci i uvriježeni stari običaji u trgovanju, a te su dobrim dijelom donijeli sa sobom trgovci iz gradova susjednih zemalja koji su se stalno naselili u gradu ili češće u nj svračali po trgovačkom poslu. Njegove se odredbe odnose na cijene pojedinih vrsta robe, napose obrtničkih proizvoda i usluga, na dopuštene zarade trgovaca i obrtnika prodavača, na mjere koje se smiju rabiti, na njihovu kontrolu, na preprodaju i higijenu robe, na tržišni red i zdravstvene uvjete prodaje. Osim toga statut sadrži i neke opće propise o redu i čistoci u gradu, a predviđa i kazne za sve prijestupe. Posebna se važnost polagala na točnost mjera i vaga. One, naravno, moraju biti prave i zato baždarene i obilježene gradskim pečatom i pečatom gradskoga suca te godine. Mjere za žito i vino imale su se provjeravati prema gradskoj kamenoj mjeri, na kojoj je svatko, jer je bila izložena i stavljena na opću uporabu na Markovom trgu, mogao utvrditi da li mu je roba ispravno i pravom mjerom mjerena. Platno se mjerilo jednim, a sukno drugim rifovima. Za vaganje robe vrijedila je isključivo njemačka funta. Ribari su smjeli prodavati samo onu ribu što su je sami ulovili, i to samo prije podne. Ribama koje prije podneva nisu bile prodane gradski prezivač sjekao je repove da obilježi da više nisu svježe. Prije podne smjela se kupovati roba samo za vlastite potrebe. Tek poslije podneva, kad su neposredni potrošači bili namireni, mogla se nabavljati i u svrhu preprodaje. Na to se strogo pazilo jer se građanima htjelo osigurati njihove potrebe i zaštititi ih od nabijanja cijena. Uopće je obilježje toga statuta da zaštićuje potrošača, obična građanina, kupca, od samovolje i iskoristavanja i trgovaca i obrtnika. A štite se, dakako, i interesi općine, pa se među ostalim ističe da se roba mora prodavati na tigu, a zabranjuje da se to čini po privatnim kućama, gostionicama ili konačištima. Higijenski propisi tiču se prodaje živežnih namirnica, riba, soli, kruha i ostale hrane što se na tigu prodavala. Piljaricama je npr. bilo izričito zabranjeno da za vrijeme prodaje predtu, da ne bi kućinama onečistile namirnice i ugrozile zdravlje kupaca.

Vjerojatno je da je statut o trgovini i redu iz 1425. vrijedio duže vrijeme, jer se dugo ne pojavljuje nijedan koji bi ga zamijenio.²⁹² On nam, kao i spomenuti naredbenik o placovini iz 1343. i drugi takvi dokumenti u kojima se navode pojedine vrste robe što se prodavala na ovdšnjem tržištu, omogućuje da stvorimo dosta jasnu predodžbu o materijalnoj kulturi i načinu života gradečkih građana onih vremena.

291. PSGZ II, p. LXXXI, III, p. XXXV; IX, p. XV. - I.K. Tkalčić, Stara trgovina, p. 182-184, 186. - R. Horvat, Prošlost, p. 461.

292. PSGZ II, p. LXXX-LXXX. - I.K. Tkalčić, Stara trgovina, p. 184-186. - F. Hrnčić, Zagrebački gradski statut od g. 1425, HK, 1940, p. 287, 289, 291, 292, 293. - R. Horvat, Prošlost, p. 461-463.

U 15. st. osjeća se u Hrvatskoj sve jači gospodarski zastoj. Na jugu je ona izgubila Primorje i Dalmaciju, a s istoka ju je počela zatvarati i prijetiti joj osmanlijska sila. Granice suhozemne trgovine sve su se više sužavale. Promet s istočnim svijetom postajao je sve neznatniji, a talijanski trgovci sa zapada sve su se manje zanimali za naše krajeve.²⁹³ Nastaju sve nepovoljnije gospodarske prilike, a u njima je rivalstvo između dviju susjednih zagrebačkih općina sve izrazitije i žešće. Gradečka se općina nije nikada mogla pomiriti s time da Kaptol ubiranjem placovine i mltitice crpi najviše koristi od trgovine na njezinu području. Bila je duboko uvjerenata da te dace pripadaju jedino njoj.

Najvažniji poznati zaključci što ih je gradska uprava donijela nakon izdavanja statuta iz 1425. radi reguliranja svoje trgovine, bile su zaštitne trgovinske odredbe početkom 16. st. (1508). To je bilo vrijeme kad je rivalitet u trgovini između gradske općine i Kaptola postajao sve jači, a općina i na tom području u odnosu prema svom susjedu nešto samostalija i ravnopravnija. Kaptol joj je tijekom vremena morao ustupiti dio placovinskih prihoda na njezinu teritoriju, pomalo se povlačiti i obratiti glavnu pozornost na razvoju trgovine u vlastitoj kući, osobito od kraja 15. st., kad je svoje naselje osigurao utvrdama i mogao trgovcima pružiti sigurnije zaklone. Otada je sve više nastojao da svu zagrebačku trgovinu, pa i onu s Gradecom, privuče sebi, na svoje prostore pred katedralu. Da to spriječi i dovede svu trgovinu na svoj trg, općina je 1508. donijela spomenute odredbe kojima je svojim trgovcima i građanima zabranila prodavati i kupovati robu na kaptolskom trgu. "Svaki trgovac, koji bi, osim u sajamsko doba, svoju robu nosio ili vozio na kaptolski trg, platić će jednu marku globe...", a "nijedan građanin ili gradski stanovnik pod prijetnjom kazne ne smije kupovati ni na kaptolskom trgu ni izvan gradske općine nikakva živčeva i ostalog, osim kruha, vina, sijena, drva i dasaka", čega očito nije bilo dovoljno na njezinu tržištu.

Tako je započela otvorena borba za prednost u trgovini, kojoj Klice leže u domnom i svestranom rivalitetu između dviju susjednih općina.²⁹⁴ Suparništvo se rodilo već odavna, negdje na samom početku, kad je pokraj staroga naselja pod upravom ckeve nastalo i raslo novo pod upravom svjetovnih vlasti. Između dviju teritorijalno tako blizinih, a upravno neovisnih, samostalnih gradskih zajednica morao je od prvoga trenutka nastati rivalitet, što je poslije trajao nekoliko stoljeća. Nova naseobina na brdu Gradecu bila je svjesna svoga položaja, svojih prava i potreba. Borila se za njih i branila ih u svakoj zgodi. U fakve je zgode dolazila najčešće upravo u susretima sa svojim najbližim susjedom, i to ponajviše jer su se njezini gospodarski interesi sukobljavali s interesima Kaptola. Obje su strane znale da su gospodarska sređenost i snaga osnovni uvjet za samostalan život i procvat na svim ostalim područjima. Zato su i trgovinu nastojali što bolje srediti, ojačati i privući na svoje područje. Jednoj i drugoj strani bilo je stalo do što većega prometa da se na njihovu zemljištu skupi što više svijeta i potroši što više novca. Gradska općina gradi posebne dućane oko Sv. Marka, predviđene i za strane trgovce, izdaje zaštitne odredbe (1508), uvodi i stječe pravo na dva velika godišnja sajma o Markovu i Margaretinu. A Kaptol, samo da pri-

vuče strance, diže za njih svoje dućane i *bolte* (1509. i 1510) i ustupa im vlastite i ubožničke gospodarske zgrade za istovarivanje i uskladištenje robe.²⁹⁵ Osim toga u borbi za prednost na vlastitom trgu ne ubire placovine, ali je na području gradske općine, jer je na to imao pravo, utjeruje i od domaćih i stranih trgovaca.²⁹⁶ To je jedne i druge vuklo na Kaptol, pa je bilo i gradečkih trgovaca koji su se smjestili pod njegovim boltama. Povrh toga Kaptol je privlačio kao sjedište biskupije, zatim svojim duhovnim i svjetovnim ustanovama, a napose zadivljavao katedralom i blistavim crkvenim svečanostima. To općina na gradeckom brdu nije mogla pružiti, ali je i ona imala svojih posebnih uzbuđenja i privlačivosti svjetovnoga karaktera: zabave, plesa, glazbe, lakrdijaških predstava, crkvenih proštenja, sajamskih veselja, svečanil paljenja ivanjskoga krijesa, uzbuđljivih junačkih natjecanja poput sinjske alke.²⁹⁷ Sve je to imalo draži, premda je Kaptol u tom suparništvu uvijek bio u prednosti zbog svojih velikih povlastica i bogatstva u zemljišnim posjedima.²⁹⁸ Zbog njih mu je i ugled bio veći, a položaj jači i u odnosu prema svjetovnim vlastima i vladarinama, koji su usprkos svemu ipak bili više na njegovoj nego na strani siromašnije gradske općine. Ona očito propada. Još 1501. žalio se herceg Ivanš Korvin "da je opustjela i sve više propada".²⁹⁹

Snažno obilježje životu srednjovjekovnoga Zagreba dala je stoljetna borba između biskupskoga grada i grada na brdu Gradecu. Antagonizam između crkvenog i građanskoga naselja rodio se već u samom početku, a tijekom vremena sve više rasteo u vječnim sporovima između dvaju nepomirljivih neprijatelja. Pravednija je bilo na pretek. Najprije zbog nepravedna ubiranja mltitice i placovine, a onda i zbog trgovine, pa posjeda, zemljišta i mltitovih međaša i uzajamnih povreda raznih drugih posjedovnih prava. Teške, neprestane, tpične svade vodile su se i zbog graničnog potoka Cirkvenika, uživanja potočne vode i prava podizanja mlinova. Započele su vrlo brzo nakon osnutka slobodne općine, a trajale desetljećima i stoljećima. Kaptol je tvrdio da njemu pripada cijeli potok, lijeva i desna obala, a općina, naprotiv, da desna obala i polovica potoka pripada njoj. Iz dugotrajnih svada, beskonačnih parnica i povreda prednosti i časti rodila se mržnja, a iz nje želja i nagon za fizičkim obračunavanjima. I tako su započeli i redali se krvavi sukobi, pljačke, uništavanja imovine, paleži, zlostavljanja, nasilja, ubojstva. Jurišalo se u gonjilama, s jedne strane s biskupom i kanonicima, a s druge s gradskim sućem i zastupnicima na čelu, ili napadalo u većim i manjim skupinama, a i pojedinačno. U masovne juriše polazilo se uz pratnju zvona sa Sv. Marka, a na protivničkoj strani Sv. Stjepana kralja. A ako se napadao imao izvršiti u potaji i iznenada, izvjesila bi se samo na Markovu tornju crvena zastava, tih znak građanima da se hitno skupe i spremne za borbu.³⁰⁰

295. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 475.

296. PSGZ I, p. CV; II, p. XCVII. - V. Kralić, Viteška igra "Prstenac" u Zagrebu, SNZ, p. 21. - E. Laszowski, Slavije hram-dana u starom Zagrebu, SNZ, p. 239. - A. Dabinić, Kulturno značenje Zagreba u srednjem vijeku, Obzor, 22.IX.1939. - Z. Barišić, Viteške igre u Gradecu, ISNZ VI, p. 73-77. (n.b.)

297. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 478.

298. HNJ, I, p. 767.

299. HNJ, I, p. 496-497. 299a. Kaptol je tvrdio da mu pripada cijeli potok s njegovom desnom obalom i to prema omeđivanju iz 1328. No kad je 1575. gradska općina omeđivala svoj posjed po čezarnskom kaptolu u taj posjed bila je službeno uklopljena desna obala i polovica samog potoka. E. Laszowski, Krvavi most, SNZ, p. 46-50.

300. PSGZ II, p. XIII. - I.K. Kralić, Stara trgovina, 2, p. 87-88.

293. PSGZ III, p. XXI, XXXIX, VIII, p. XX. - I.K. Kralić, Stara trgovina, 2, p. 94-95. - R. Horvat, Prošlost, p. 465.

294. I.K. Kralić, Stara trgovina, 2, p. 91, 95. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 102.

Premda je sukoba sigurno bilo i prije, prve vijesti o njima doprle su do nas tek iz treće četvrtine 14. st. (1375). Počeli su Kaptolci, a građani su im silu uzvratili silom tek onda kad za mnoga kaptolska nasilja nisu dobili zadovoljštine zakonskim putem. A i tada ubijaju najprije jednoga poznatoga zlotvora, zbog kojega ih Kaptol optužuje pred banom. Nižu se neprijateljstva, napadi i krvprolića svake vrste. Kaptolski ljudi provaljuju u gradsko podgrađe, bacaju u plamen i do temelja spaljuju cijelu Njemačku ves, a jednu od najljepših ulica u samom gradu. S naoružanim društvima po nalogu Kaptola upadaju i u kuće, osobito u podgrađu kod Sv. Martina, pa smrtno ranjavaju i ubijaju mirne građane u njihovu vlastitom domu. Navaljuju na njih i na cesti i po bijelom danu. Hvataju ih, muče, pljačkaju, ubijaju ili bacaju u tamnice. Tu ih ucjenjuju tražeći teške otkupnine. Na putu u grad usred dana napadaju žene i djevojke, otmaju im robu, a onda ih svače, obeščašćuju, siluju. To čine gdje stignu, i u njihovim kućama, a i otimlju ih ako se nitko ne nađe da ih zaštići. Sam kaptolski sudac s naoružanim kanoničkim slugama pred gradskim vratima strelicama navaljuje na svatove, ubija mladoženju, a mladu bi bio oteo da nisu spasili svatovi i nju i sebe sretnim bijegom u grad. Kaptolski ljudi provaljuju i u sela gradskih podanika podno grada, u njegovoj okolini i pod Zagrebačkom gorom. Pljačkaju ih i pale, ubijaju, ranjavaju i zarobljuju ljude, siluju žene. U krvavim sukobima teško su stradali i bili poharani Dedići i selo Kraljevec, a još mnogo prije i mali zaselek Nova Ves (Trnje) u polju blizu Save. Staje, sjenike i štaglje proždirao je plamen zajedno s pšenicom, žitom, stokom, sijenom i slamom.

A kad građani hoće mirno izgladiti spor i tuže se Kaptolu na nasilja njegovih ljudi, Kaptol im prezirno i cinično odgovara da mogu biti sretni što nisu potpuno izgorjeli i prijeti im novim požarom. Poslije im nanosi i druge nepravde, pa svojim podanicima strogo zabranjuje da ni vinom ni novcem ne plaćaju dugove građanima Gradeca, a samoj općini uskraćuje i prisvaja za sebe desetinsku šesnaestinu koja joj je oduvijek pripadala.

Općina se tuži županu i banu, a tužbe stižu i pred samoga kralja i dvorskog suca. Ali ročišta se odgađaju, parnice odugovlače, a pravda ne dolazi. Zato se i ona odlučila uteći sili i vratiti milo za drago. Doskora joj se pružila i prilika, i to još pod kraljevskim okriljem. Gradačko-kaptolske borbe dobile su već i politički bijeg. Bilo je to koncem 14. st. (1384) u vrijeme kad je u Hrvatskoj pod vodstvom braće Horvata buknuo ustanak protiv vladavine dviju kraljica, Jelisavete i Marije. Tada su buntovnici s Kaptola kradomice ulazili u susjedni utvrđeni grad, obilazili građane i nagovarali ih na pobunu. Kraljica je tada zapovjedila gradskoj općini da na buntovnike pazi, da ih javno proglasi veleizdajnicima, da takve veleizdajnike hvata, strogo kazni, baci u tamnicu i oduzme im svu imovinu. Gotovo je u isto vrijeme naložila i samom gradskom zastupstvu, uz prijetnju kazne za veleizdaju, da njegovi građani smjesta provale u biskupski grad i u njegov hambar, da ih temeljito poplijene, a biskupskoga vikara i njegove pristaše da uhvate i bace u tamnicu. Bilo je to zato što je vjerna kraljičina pristaša i glavnoga sabirača papinskoga nameta Ivan de Pensaura ulovio i oplijenio vođa ustanika zagrebački biskup Pavao sa svojim vikarom, oteviši papinskom izaslaniku ne samo apostolski namet nego i njegovu vlastitu imovinu.

Za tri godine (1387) po banovu nalogu građani opet provaljuju na Kaptol i ruše drvene utvrde da se iza njih ne ugnijezdi buntovnička vojska, što je navodno kretala

prema Zagrebu, i odande ne udari na gradsku utvrdu i njezin grad na brdu Gradecu, "koji svojom vjernošću svijetli nad svima (gradovima), jednako kao što mjesec svijetli nad zvijezdama". I sam ban i Žigmundov vojvoda Ladislav od Lučenca, "vrhovni kapetan" Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, došao je početkom 1387. u Zagreb i tu podjeđao u udarao na Kaptol i biskupski grad, premda se, kad mu je pritekao u pomoć brat biskupa Pavla ban Ivan Horvat, morao povući i skloniti u utvrđeni Gradec. No, morao je pobjeći i odande, nakon što su mu Ivanove čete razbile i natjerale u bijeg vojsku, osvojivši i taj dio grada. Tom zgodom pao je u ustaničke ruke i Medvedgrad, pa su upravo ti gubici potaknuli kralja Žigmunda da se energičnije uhvati u koštac s pobunjenicima.³⁰¹

Tako se Gradec i u političkim borbama našao u protivničkom taboru. To je za njegov odnos prema Kaptolu bilo tipično; uvijek je držao s kaptolskim protivnicima, kao i Kaptol s njegovima.

Sukobi se nastavljaju te krajem 14. st. postaju naročito krvavi. Izlike za njih uvijek se nađu. Stanje se toliko zaoštrilo da se građani bez opasnosti po život nisu mogli kretati izvan gradskih utvrda, pa su u samoobrani smjeli čak i ubiti svakoga tko bi ih napao. Za to nisu dolazili pred sud niti bili kažnjeni.³⁰² Sigurnosti nije bilo ni u samom gradu, jer je bio neposredno ugrožen s najbližega kaptolskog uporišta, Popova tornja. Taj je toranj iskoristio i biskup, te na sam Badnjak 1391. udarao s njega lumbardama po gradu.

Nesnosno ratno stanje među dvama susjedima prestalo je za neko vrijeme kad su napokon sklopili primirje. Godine 1392., kad su se Kaptol i Gradec sporazumjeli o plaćanju placovine i filjarštine, sklopili su i mir i opći sporazum, prema kojem su trebali prestati "svi međašni sporovi, štete, nepravde, ubojstva, krvprolića, osakaćenja i ostala nebrojena zla" i regulirati se pitanja u pogledu potoka Medveščaka, gradnje mlinova, Popova tornja te plaćanja mitnice i placovine.³⁰³

Mir nije dugo trajao. Kad su poslije bitke kod Nikopolja (1396) u Hrvatskoj opet nastale dvije stranke i Gradec i Kaptol otišli u protivničke tabore, propali su i mir i sporazum među njima. Još iste godine započela su ponovno grozna krvarjenja³⁰⁴ i zbio se jedan od tri do četiri najteža i najveća sukoba u žalosnoj povijesti tih dvaju naselja. Na Tomino (17. prosinca) na glas velikoga zvona s katedrale cijela četa kanonika s kaptolskim sucem i naoružanim slugama i kmetovima navaljuju na gradsku podgrađa, Njemačku (Šoštarsku) Ves i Ilicu i tu plijene, ruše, ubijaju i zarobljuju mnoge građane. I građani se za uzvrat skupljaju na uzunu, danu zvonima sa Sv. Marka i pod zastavama provaljuju i juršaju na Kaptol, udaraju na kanoničke i prebendarske kurije, plijene ih i pale te uništavaju plamenom do temelja. Navaljuju i na biskupski dvor, a u namjeri da provale i u stolnu crkvu silnim strelicama juršaju na njezina vrata. Otmaju svete knjige, crkveno ruho i dragocjenosti, a s papinskih povelja, crkvenih pisama i ostalih isprava otkidaju pečate, gaze ih nogama, pale i uništavaju. Kanonike sjeraju u bijeg, a od onih koje su uspjeli uhvatiti neke ubijaju,

301. V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio I, p. 230-232. Gradeci Kaptol predali su se opet Žigmundu u lipnju 1387, kada je kraljica Marija bila oslobođena iz noviogradske zatvora.

302. PSGZ V, p. X.

303. PSGZ I, p. CLXXIII. - LK. Tkalčić, Zagreb, p. 687.

304. PSGZ I, p. CLXXIII-CLXXIV.

neke šibaju, ranjavaju ili bacaju u tamnicu. Na kraju "poput Turaka i pogana" na cijeli Kaptol i katedralu udaraju silnim lumbardama. Borbe se nastavljaju. Već slijedeći dan za osvetu naoružani kanonici s kaptolskim sućem i četom oružanim podložnika i slugu uz pratnju velikoga zvona s tornja katedrale plijene, razaraju i pale gradske mlinove, provaljuju u sela oko grada, Gračane, Dediće i Crnomerce, hajdučki ih pljačkaju, a podložnike tuku, sakate i ubijaju. Još istoga dana noću s Popova tornja bacaju na grad goruće strijele i teško ranjavaju mnoge građane. Za sva ta nedjela građani dižu tužbu protiv Kaptola i tuže ga podbanu i zagrebačkom županu. Biskup njima san kroji pravdu pa ih za napadaj, pustošenja i svetogrda počinjena na Kaptolu udara prokletstvom i izopćenjem iz crkve (1397).³⁰⁵

Biskup Ivan Smilja pridavao je svom prokletstvu naročito značenje i proveo ga impresivnom ceremonijom. Početkom siječnja 1397. u katedrali uz bujanje zvona, svećanu misu i bacanje utrnutih svijeća, u nazočnosti silnoga mnoštva i brojnih visokih crkvenih dostojanstvenika, biskup je svećano proglasio da su građani na zagrebačkom Gradecu i cijela njihova općina udareni kletvom i izopćeni iz crkvene zajednice. To su onda objavivali i svi samostani, župnici i ravnatelji župa po cijeloj biskupiji, svake nedjelje i blagdanom kad se narod skupljao da prisustvuje službi Božjoj.³⁰⁶

Kletva se građana mnogo ne doimlje i oni do nje ne drže baš ništa, to više što ugled crkve nije na visini. I opet tuže Kaptol banu i podbanu, premda to kao prokletnici nisu imali pravo činiti. No ni napadaji nakon prokletstva ne prestaju. Kanonici s naoružanom družbom upadaju opet, na sam Božić, u podgrade i tu kod vrtla Manduševca u Šošarskoj Vesi napadaju služavke, orobljuju ih i siluju. Na Staru godinu provalljuju na groblje kraj Sv. Margarete i besnarano ga oskvrnjaju. Iz grobova iskapaју i vade tijela pokojnika, bacaju ih po polju i u potoku, prepuštajući zvijerima da ih razderu.³⁰⁷ I biskup se osvećuje. Bijesan što građani preziru njegovu kletvu, silom im otimlje kuće, zemljišta, vinograde, oranice. Sve je to morao ubrzo vratiti kad se općina potužila kraju i tražila od njega zaštitu. Štoviše, po kraljevskom je nalogu još iste godine, javno, u crkvi Sv. Marka, morao s njih skinuti prokletstvo i vratiti ih opet u društvo vjernika Kristovih. Tom zgodom kralj je građanima oprostio i sva njihova nedjela prema Kaptolu i zaštitio ih od svakoga prava bilo koga da ih zbog njih zove pred svoj sud.³⁰⁸

To ipak nije smirilo duhove. Neprijateljstva se nastavljaju i u 15. st. i pretvaraju katkada u pravi građanski rat. I opet kaptolski sudac provalljuje na gradsko područje, tuče građane, ranjava ih i pljačka, siječe im plugove, volovske jarme i kola, veže i baca u zatvor i drži zatvorene dokle mu se sviđi. Kaptolci ponovno ubijaju Građane, njihove konje i stoku. S Popova tornja strelicama gadaju ljude po ulicama, a iz lumbarada bacaju na grad vatru da ga zapale. Na Margaretno (13. srpnja) 1422. zbio se opet pokolj, jedan od najžešćih. Naoružani kanonici, njihove sluge, kmetovi, kaptolski činovnici i biskupova oružana četa jurillju dva dana na slobodni grad.

305. PSGZ I, p. CLXXIV-CLXXVI.

306. PSGZ I, p. CLXXVI-CLXXVIII.

307. PSGZ I, p. CLXXVI.

308. PSGZ I, p. CLXXIX-CLXXX. Općini je oprostno pismo kralja Žigmunda prepisao i ovljetio 1495. cistercijski opat jer je i cistercijski samostan također bio vjeronosajno mjesto, PSGZ II, p. LVI.

Jedni napadaju s kaptolske strane, drugi s Popova tornja. Najžešće borbe vode se na prijelazima uz potok kod vrela Manduševca, crkvice Sv. Martina, Kravoga mosta i pod Popovim tornjem. Građani brane prilaze, a Kaptolci ih zasipavaju strijelama, ubijaju i ranjavaju. Zalijeću se i preko potoka i odvlače na svoju stranu ranjene i mrtve da ih opljačkaju i dotuku.

Za osvetu građani opet napadaju Kaptol, provaljuju u kanoničke kurije i odnose iz njih što god nadu: pokućstvo, posteljinu, hranu i sve ostalo, samo da osveta bude veća. Usput ubijaju i mnoge kanonike sluge i podložnike koji nisu uspjeli pobjeći sa svojim gospodarima. Demonstrirajući po kaptolskom tgu izvikivali su osvetničke riječi: "Samo junacki na proklete popove. Popiljenimo ih, izranimo, ubijimo. Onnimo im knjige, kateže, crkveno ruho, imovinu. Porazdijelimo plijen i obogatimo se."³⁰⁹ Za sve to ponovno ih je stiglo prokletstvo, ovoga puta iz usta biskupa Ivana Albena. U ispravi izopćenja on ih naziva "bezvjerni sinovi Belijalovi", "kužni narod", "gomorsko žiteljstvo", "rućeca živina", "pobornici vražji", "neukroćeni skot". Njihovi sinovi do četvrtoga koljena neće moći postati svećenici, biti u crkvenoj službi, niti uživati nadarbine, beneficije, feude i predje. Stoga se onaj koga je crkva od toga trenutka primala u svoje redove morao prije zakleti da nije rođen i da ne pouječe iz grada na brdu Gradecu.³¹⁰

U to vrijeme vladalo je naročito stanje u odnosima Građeca i Kaptola. Još negdje prije 1405. kralj Žigmund je u financijskoj oskudici Gradec zajedno s Medvedgradom založio zagrebačkom biskupu Eberhardu, a nakon njegove smrti (1420) taj zalog uz cijenu od 14000 zlatnih forinta produžio u korist zagrebačkog biskupa Ivana Albena, predavši ovomu, osim Građeca i Medvedgrada, još i Kalnik i gotovo sve gradske posjede. Tako je gradska općina bez svoje krivnje i krajnje nepravednim postupkom došla u neku ruku pod vlast svoga najvećega neprijatelja i uz to izgubila svoje posjede. Prirudno je da je takva povreda njezinih osnovnih prava morala, osim parnicama, prije ili poslije uroditi i velikim fizičkim borbama.³¹¹

Svakako je u takvu stanju atmosfera postala još pogodnijom za sukobe i oni se nastavljaju kroz cijelo 15. st., premda u to vrijeme nema više većih borbi. Napadaji se čine u skupinama i pojedinačno prema prilikama u većim ili manjim vremenskim raznimacima. I Kaptolci i građani naizmjenice napadaju, hvataju, zlostavljaju, bacaju u tamnice, a i ubijaju svoje protivnike. Jedni drugima uništavaju utrod na zemlji, gone stoku na tuđa polja, sjenokoše, pašnjake i livade, da ih popase, pogazi, uništi usjeve. Marvu koju zateknu na poljima plijene i traže za nju otkupninu. Na poljima, naročito Kaptolci, hvataju ljude, građane i kmetove, tuku ih, pljačkaju, otmajajući i odjeću s njih, jednako napadajući žene kao i muškarce. Jednom je zgodom kanonik sa svojim ljudima ulovio na polju šest građana, dao ih dobro istući, a zatim ih svezao konjima za repove i tako vukao nemilosrdno po zemlji dok nisu potpuno iznemogli.³¹² Kanonici su se i inače iskazali svojim osobnim akcijama. I sami su napadali i zlostavljali i muškarce i žene.

309. PSGZ II, p. CLXXVII-CLXXVIII.

310. PSGZ II, p. CLXXVIII-CLXXX, doc. 32, p. 38.

311. PSGZ II, p. I, XXVI, doc. 9, p. 8. - A. Lukinović, Zagrebački biskup Eberhard (1397-1406. i 1410-1419), CCP 1989, 28, p. 1-13. (a,b) - PSZB (1395-1420) V, (1421-1440) VI, (a,b).

312. PSGZ II, p. CLXXXVI.

Turci, međutim, nisu napali, a i opasnosti od njih ubrzo je nestalo. Biskup i kanonici počinju se osjećati sigurnijima i brzo zaboravljaju na svoja nedavna mirovna obećanja. I već 1471. po nalogu biskupa Thuza i njegova brata Ivana biskupski kapetani provaljuju u gradsko kupalište i tu ispremlaćuju neke građane, a nedugo nakon toga sam biskup s bratom, skupivši medvedgradske, vrbovačke i rakovečke podložnike oružanom silom provaljuje i prisvaja gradska sela Dediće, Črnomelec, Bitek i Novake. Za nekoliko godina prisvojio je i neka gradska zemljišta što su graničila s biskupskima. Ni građani im nisu ostali dužni, pa sukobima nije bilo kraja.³¹⁷ Nastavljaju se i u prvom stoljeću novoga vijeka, iako su tada, osim jedne iznimke, bili blaži i rjeđi. Kroz tu stoljeća srednjega vijeka neprijateljstva su nanijela goleme štete i jednoj i drugoj zagrebačkoj općini, strašno škodila njihovom napretku i kočila im normalan razvoj. Uz ostale negativne pojave u srednjovjekovnom Zagrebu priredila su, zacijelo, i najviše neugodnosti i nesretnih trenutaka njegovim tadašnjim stanovnicima.

U prvoj polovici 15. st., kraj svih neprilika što ih je imala, našla se gradska općina i u jednoj izvanrednoj situaciji. Dvaput je na dužje vrijeme izgubila svoju autonomiju. Godine 1433. kralj Žigmund postavio joj je za ravnatelja plemića Matka Talovca, ravnatelja zagrebačke biskupije i kasnijeg bana, čime je teško povrijedio njezinu samoupravu. Ovu je dobila natrag tek kad joj je kralj nakon dugih molbi potvrdio darovnicu iz 1266. i povlastice iz 1406. godine.³¹⁸

No već početkom četrdesetih godina istoga stoljeća snašla je Gradec još veća nevolja. Godine 1441. zauzeli su ga grofovi Celjski i petnaest godina je živio pod njihovom potpunom vlašću, izgubivši posve svoju autonomiju i slobodu.

Celjske je dovela na zagrebačko područje obitelj Alben kad je Fridriku i Ulriku Celjskom 1436. prodala Medvedgrad. U neprestanim pljačkaškim pohodima po okolici Zagreba i njezinim selima zalijetali su se medvedgradski kaštelani i njihova naoružana pratnja i do vrata utvrdenoga Gradeca. Još krajem 1437. pokušavali su ga osvojiti, jurišali na njega, no nisu uspjeli.³¹⁹ Osvojili su ga tek za četiri godine (1441) u građanskom ratu i borbama za ugarsko-hrvatsko prijestolje nakon smrti Alberta Habsburgovca (1439). Gradec je tada, kao i većina u Ugarskoj i Hrvatskoj, priznao kraljem Vladislava Jagelovića, dok su grofovi Celjski bili na čelu stranke koja se borila za protukandidata Ladislava Postumusa, sina pokojnoga kralja Alberta. To je bio dovoljan razlog da Celjski otvoreno i svim silama istupe protiv Gradeca. Boreći se za svega šticenika, došao je grof Ulrik s velikom vojskom u proljeće 1441. i pod njezine utvrde. Kaptol mu je pri tom pomogao. Smjesta mu se poklonio, lijepo ga primio i smjestio zajedno s velikim dijelom njegovih njemačkih plaćenika u svojim kanoničkim kućama i dvorima. Onda mu je dao sve upute kako će najlakše osvojiti gradsku tvrđavu. Uz to mu je prepustio i Popov toranj da se njime posluži u napadaju. Građanima pak nije dopustio da se s njega brane kad su ga za to još prije bili

317. PSGZ II, p. CXCIV-CXLV. Za sve što se odnosi na sukobe Kaptola i Gradeca, a za što nisu do sada navedeni posebni izvori, vidi se sljedeći izvori: PSGZ I, p. XXXI-XXXVIII, LXV, CLXIII-CLXXX; II, p. CLXXV-CXCVI; III, p. XCIII-XCV; IX, p. XXVI; X, p. CLXXII. - I. K. Tkalčić, Stara trgovina, 2, p. 87, 88. - E. Laszowski, SNZ, p. 6, 195. - A. Dabinić, Kulturno značenje Zagreba u srednjem vijeku, Obzor 22.IX.1939. - F. Hrnčić, Borba, p. 45.

318. I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 51.

319. R. Horvat, Prošlost, p. 9, 10.

Za gradsku je općinu bila napose neugodna blizina Popova tornja. U njemu je neko vrijeme (oko 1426) operirao neki Grga, kaptolski sudac. Grga je hvatao ljude, i domaće i strance, muškarce i žene, zatvarao ih u toranj i tu pljačkao, tukao, bacao u okove, a neke i ubijao i u samoj kuli pokapao. Jedne noći ubio je u njoj nekoliko građana i građanki pa je jedne pokopao u tornju, a druge vani, vjerojatno negdje u njegovoj blizini. To ubojstvo počinjeno je očito po nalogu Kaptola, jer kad je općina zatražila da joj se izruče tijela ubijenih, Kaptol to nije dopustio. Isti kaptolski sudac provaljivao je i u kuće na gradskom području. Jedne noći potkopao je neki dućan i odnio iz njega svu robu, a zatim još iste noći provalio u gradske mesnice, pokrao sve meso i odveo ga sa svojim ljudima u Popov toranj.³¹³

Osobito je bilo opasno kretati se po periferiji jer tu su, osim na putovima i poljima, Kaptolci napadali i na građanske klijeti, provaljivali u njih, plijenili vino i zlostavljali svakoga koga bi u njima našli. Jednaka je opasnost podalje od grada prijetila i kaptolskim stanovnicima od građana. Zato su jamačno u takvim prilikama i Kaptolci i građani morali biti dobro naoružani mačevima, strelicama ili buzdovanima, da se brane ako bi bila potreba, kao one kanoničke sluge što su išle u Jarun po drva i tamo po nalogu gradskog suca bile napadnute i lišene sveg oružja što su ga sa sobom nosile.³¹⁴

I u raznim drugim slučajevima građani Kaptolcima uzvraćaju jednakom mjerom. Općina opet jednom zgodom (1439) prijeti Kaptolu da će prvom prilikom popaliti i kanoničke dvore i stolnu crkvu i poubijati sve kanonike. A kad su prebendara Gjuru Meglača u tamnici dobro istukli, morao je dati pismeno očitovanje da mu nisu ništa našao učinili i da ih neće nikome tužiti.³¹⁵ A ni kanonička polja ni vrtovi nisu ostali pošteđeni. I tu građani na isti način uzvraćaju kanonicima. Uništavaju ih, a i prisvajaju, kao one sjenokoše u Rudešu, pa oranice i šikare u Vrapču i Grmlju.

Jedna i druga strana tuže se neprestano, sad zbog otmacine, sad zbog nasilja i nepravde, ali parnice se otežu, rješenja odgađaju, a kad i dolaze nitko ih se ne pridržava, pa sukobi i dalje traju. Do pomirenja, ali kratkotrajna, došlo je tek u kasnom 15. st., kad je jednoj i drugoj strani zaprijetila turska opasnost. Što se nije moglo postići ni sudskim odlukama ni nalogima kraljevima, učinili su Turci. Početkom listopada 1469., pošto su Osmanlije, pojavivši se u Zagrebačkom polju s onu stranu Save neposredno zaprijetili Zagrebu, Kaptol je iz straha pred njima potpisao zajedničku izjavu o pomirenju s gradskom općinom. Građanima se opet opraštaju "sva nasilja, paleži, otmacine i krv" i ukida ona odredba da njihovi sinovi do u četvrto koljeno ne mogu postići crkvene časti i službe i uživati nadarbine. Osim toga daje im se i pravo da na godišnjem Markovu sajmu ubiru placovinu i filjarštinu, a za robu koju dopremaju iz inozemstva neće trebati plaćati maltarinu. Pomireni s Gradecom, kanonici se sklanjaju u njegovu tvrđavu, donoseći sa sobom sve dragocjenosti: važnije isprave, crkvenu imovinu, vrijedno posuđe i moći svetaca. U okrilju gradskih zidova spremaju se na zajedničku obranu.³¹⁶

313. PSGZ II, p. CLXXX, doc. 46, p. 55.

314. PSGZ II, p. CLXXX.

315. PSGZ II, p. CXCI, CXCI.

316. PSGZ II, p. CXCIV.

zamolili. Uhljkova vojska s Janom Vitovcem na čelu opsjedala je Gradec i osvojila ga na juris. Pri tom su mnogi građani stradali, bili popljačkani, pohvatani. Grad i poharano podgrade pretrpjeli su štetu od preko dvadeset tisuća forina.³²⁰ No to nije bilo sve. Uhljkovo osvajanje imalo je značaj posvećenije okupacije. Grad je praktički izgubio svoju nezavisnost, samoupravu. Od godine 1445, kad je Uhljk postao hrvatskim banom, gradska je uprava došla posve pod njegovu vlast i bila na milosti i nemilosti izložena njegovoj samovolji. Raspuštao je sebi nepoćudna poglavarstva i postavljao u gradsku upravu ljude u koje je imao potpuno povjerenje. Zastrašena je općina pod pritiskom imenovala gradskim kapetanom njegova čovjeka Sebolda Mayerwiesera i tako neprijatelju predala u ruke jedan od najvažnijih položaja u gradu.³²¹ Uhljk se upletao i u izbor gradskog suca. "Milostivi naš gospodin ban" je radi "nekih izgreda" sklnuo suca Martina, sina Tomina, bacio ga u tamnicu i oteo mu svu imovinu, darovavši je svom dvorskom maršalu Eberhardu Gribingeru.³²² Onda je postavio za suca koga je htio. Celjski su grofovi naprosto pregazili gradske pravice, pogotovo kad su se počeli upletati i u sudovanje, ne mareći za sudsku autonomiju. Već je Herman Celjski kao ban (1423-1435), kad je općina još bila slobodna,³²³ sam rješavao gradske parnice, a Uhljk je sebi prisvajao pravo prizivnoga sudišta uzevši ga odslužnim sucima i sam je često davao naloge za uhićenja, bacanja u tamnicu, progone i druge, pa i najžurnije tjelesne kazne.

Od prvoga trena oduzimao je i darovao drugima gradsku imovinu. Općini je naložio da "zaslužnima" daruje gradske posjede za koje obdareni nisu trebali plaćati nikakva poreza niti davati "tlake". Među prvima je dao nadariti svog odanog Sebolda, dekretiranog gradskog kapetana. Općina mu je po zapovijedi poklonila prostora zemljišta kod Kravoga mosta i jednu veliku sjenokošu.³²⁴ Ostalo će u svoje vrijeme uzeti i sam. Da bi zameo trag bezakonjima svojih podčinjenih, dao je odstraniti važne pravne isprave iz gradske administracije.³²⁵ Zbog svega je toga gradska općina u to doba vrlo ositomasila.³²⁶ Stradavali su dakako i gradani i seljaci u cijeloj okolici već otkako su se Celjski pojavili kao vlasnici Medvedgrad. Medvedgradski kaštelani Vilim Stamm i nakon njega Bogovac Milaković počini su u prigorskim selima, osobito u Gračanima, mnoga nasilja, otmacične, pljačke i ubojstva. Kad su Celjski zagospodarili i Gradecom, uz ostala nasilja, počeli su i gradanima otmati imovinu, osobito nekretnine: kuće, zemljišta, mlinove, vinograde, oranice, sjenokoše, livade, posjede. U otmacičnima je prednjačio kapetan Sebold. Svoje pljačkaške pothvate izvodio je zastrahivanjem i nasiljem. Bacao je u tamnice ili prijetio ljudima da će to učiniti ako mu ne predaju ne samo svoje kuće već i njihove posjedovne isprave. Nekima je kuće naprosto uzeo, a drugima isplatio daleko manju okupninu nego što

320. PSGZVI, p. I; VII, p. II; X, p. VI; LXIII; VII, p. I; II; X, p. VI; XVII. - F. Šišić, *Pregledi*, 1916, p. 134. - N. Klatc, *Povijest Zagreba*, I, Zagreb 1982, p. 137-156. (n. b.) 321.

321. PSGZVI, p. LXIII; VII, p. I; II; X, p. VI; XVII.

322. To je učinio 1448. Suca Martina zaovorio je u Krckom gradu i oduzeo mu zidanu kuću, oranice, polja, sjenokoše, stajle i šum, te sve poklonio svom maršalu.

323. PSGZ VII, p. II. - A. Dabnović, *Hrvatska državana*, p. 257, 471.

324. PSGZ X, p. XIV; 325. PSGZ III, p. X.

325. PSGZ III, p. X.

326. PSGZ II, p. IV.

su one doista vrijedile. Na taj način oduzeo je gradanima za sebe i svoje prijatelje čitav niz kuća, zemljišta i gospodarskih zgrada. Cijelo naselje uz potok Medveščak od Kravoga mosta do vrela Manduševca dospjelo je u njegove ruke.³²⁷ Onda je prijeteći zastrahivanjem pristilio gradsku općinu da mu pljačke prizna zakonitim činima i za otece nekretnine novim vlasnicima izda nove gruntovne isprave.³²⁸

Da bi gradani i općinu mogli bolje nadzirati i držati u stezi, pokornosti i stalnom strahu, sagradili su Celjski u samom gradu, negdje kod Dverca, posebnu utvrđenu kulu, tvrđavicu s opkopom i pokretnim mostom, u kojoj su imali posadu. To je bilo polazište njihovih akcija. Utvrđna kula, kaštel Celjskih, nalazila se u jugoistočnom uglu Gradeca na mjestu gdje je nekoć bio kraljevski kastrum. Od 14. st. kastrum je bio u privatnom posjedu, pa se do 16. st. u izvorima javlja kao palača ili zidanića. U vrijeme kad su Celjski zaposjeli Gradec vlasnik zidaniće bio je neki Marko Čavski, kojemu ju je Uhljk Celjski sredinom 15. st. oteo i pretvorio u kaštel. Nakon propasti Celjskih Marko Čavski dobio je zidanicu natrag, ali je nije zadržao za sebe. Darovao ju je dominikancima koji su već od tridesetih godina 14. st. u njezinu susjedstvu imali zemljište. Dominikanci su zidanicu 1469. prodali Grguru Braduču, beogradskom kapetanu, pa se ona otada nazivala Bradučevom kulom.³²⁹ Na suprotnoj, sjevernoj, strani držali su u svojim rukama Popov toranj, što su ga otele Kaptolu sredinom sto-ljeća (1445) zajedno s kaptolskom imovinom koja je bila u njemu spremljena. Pri tom su im pomogli i sami gradani, nadajući se da će se toranj razoriti, a oni riješiti opasna kanoničkog uporišta u neposrednoj blizini. No Celjski su ga samo nešto oštetili, kao i okolne zgrade, te ostavili i nadalje kao stalnu prijetnju gradanima, premda od njega, čini se, nakon njihova odlaska neko vrijeme nije bilo opasnosti. Kad se oštećen opet vratio Kaptolu, on ga dugo nije popravljao. Pustio ga je godinama da i dalje pro-pada.³³⁰

Grof Uhljk osilio se i na Kaptolu te i njega držao u svojim rukama slično kao i gradsku općinu. Imenovao je i biskupa po vlastitoj želji, koristeći tako pravo što ga je još 1405. dobio njegov djed Herman Celjski, naime, da može postavljati biskupe na ispražnjenoj stolici zagrebačke biskupije.³³¹

Tužbe kralju protiv nasilna vladanja grofova Celjskih bile su gotovo uvijek bez učinka. Celjski su već odavna bili u vrlo dobrom odnosima s kraljevskom Luksemburškom kućom, bili s njom rodbinski povezani, činili joj razne usluge, a u prvom redu usluge gospodarske naravi. Osobito prisne veze nastale su nakon bitke kod Nikopolja (1396), kad je Herman Celjski spasio kralja da ne padne u tursko ropstvo. Osim te osobne obveze, kralj je, osobito zbog čestih ratovanja i potrebom za ratnim pozajmicama, bio i financijski zavisian od bogatih grofova Celjskih. Silni vele-

327. PSGZ II, p. II; LXIII; VII, p. II; III; X, p. VI; XVII; XVIII.

328. PSGZ II, p. II; LXIII; X, p. VI; VII.

329. PSGZ II, p. VII-IX.

330. PSGZ II, p. VII, VIII, CXCLII.

331. PSGZ VII, p. II. - M. Kos, *Celjski grofovi*, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1956, p. 349. - Pravo da imenuje zagrebačke biskupe dobio je Herman II. Celjski, koji je svojski podupirao politiku kralja Zigmunda I za iskazane usluge dobio od njega mnoge posjede, napose u Zagrebu, kao i spomenuto pravo imenovanja zagrebačkog biskupa. - N. Klatc, *Zadnji knezi Celjski* v. *deželah Sv. Krone*, Celje 1982, p. 33-39. (n. b.) - M. Švab, *Celjski*, *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Zagreb 1989, p. 421-424. (n. b.)

posjednici, trgovinski diktatori, spremni i jaki novčari, bili su kralju u teškim finansijskim situacijama siguran, jak oslonac.³³² Otuda i njihova samosvijest i samovolja, koju nije bilo moguće obuzdati. Kraj im je učinila tek smrt grofa Ulrika, posljednjega člana te obitelji. Kad je u sukobu s Hunjadijevcima bio u Beogradu ubijen (1456), odlanulo je svima. I Zagreb se oslobodio pritiska. Nestalo je celjske posade iz tvrđavice, a za nju je došla zapovijed da se sruši.³³³ Kaptolu je vraćen Popov totanj, a po kraljevu nalogu i svim građanima kuće, zemljišta i sve što su im oteli grof Ulrik, Sebald i njihovi ortaci.³³⁴ Nepravde su se ispravljale, ali Gradec još nije dobio svoju punu slobodu. Ulrikova udovica Katarina držala ga je u svom vlasništvu zajedno s Medvedgradom još nekoliko godina. Još 1457. šalje gradska općina svoje izaslanike kralju u Budim s molbom da je oslobodi. Katarine i njezina kapetana Sebolda i podredi izravno kruni. Međutim, morala je ipak celjsku zlokob trpjeti sve do 1461, kad je Katarina i Gradec i Medvedgrad sa svim ostalim celjskim gradovima u Hrvatskoj prodala Ivanu Vitovcu i plemićkoj obitelji Weispriah za šezdeset i dvije tisuće forinta. Gradec se potpuno oslobodio, dobio opet autonomiju i ostao podređen jedino kralju tek onda kad je Matijaš I. Korvin počeo prikupljati u svoje ruke gradove kojima su nekoć vladali grofovi Celjski.³³⁵

Odnos Celjskih prema gradskoj općini i njezinim stanovnicima karakterističan je za prilike onoga doba. Velikaši su u svojim rukama zgrtali ne samo velika bogatstva nego i svu vlast u zemlji. Provodili su silu i nametali svoje zakone. Mali čovjek teško se tome opirao, ostajao potpuno bez prava, a osim svega morao snositi i sav porezni teret. Ni buduća nastojanja kralja Matijaša da suzbije silovitost visokoga plemstva i favoriziranjem građanskog staleža smanji njihovu prevlast, nisu imala željenih uspjeha.³³⁶

Kralj Matijaš pobrinuo se i za mede gradske općine i njenih posjeda na području grada koje su bile povređene za Celjskih. Na molbu suca Valentina, naložio je (27. svibnja 1458) banu Janu Vitovcu da ih prema starim ispravama i povlasticama grada provjeri, ispravi i obnovi bez obzira da li postoji neka presuda u korist tuđega prava.³³⁷

Mnogima već spomenutim nevoljama koje su morali proživljavati stanovnici srednjovjekovnoga Zagreba pridobile su još i druge: teške bolesti i opasnost od vanjskih neprijatelja.

Već na početku 13. st. (1217) javljaju se na području Zagreba znakovi da je ovdje vladala guba. Negdje kod Oborova na Savi, jugoistočno i po običaju daleko od grada,

332. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 246. - M. Kos, Celjski grofovi, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1956, p. 349.

333. Tom prigodom celjska tvrđava nije bila srušena. U njoj se poslije nastanka Celjskih smjestio kraljevski tridesetičarski ured i tu djelovao više godina. I tridesetičari su na svoj način sikamirali građane. Zato su oni nastojali da se tridesetičarski ured odonud svakako iseli, a tvrdava sruši. To je doista učinjeno, premda se ne zna kada. Godine 1465. tvrđavica je još stajala, PSGZ II, p. IX.

334. PSGZ II, p. LXIII-LXIV; VII, p. III. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 267.

335. PSGZ II, p. I-III, XXVI. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio II, p. 288. - F. Bučar, Srpski despot Juraj Branković u Zagrebu, revija Zagreb 1940, p. 397-398. 336. PSGZ II, doc. 206, p. 268. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 10.

336. PSGZ II, doc. 206, p. 268. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 10.

337. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 496-497.

vjerojatno u blizini mjesta "što se naziva prijelazom gubavaca", nalazilo se u to vrijeme sklonište za takve bolesnike.³³⁸

U 14. i 15. st. stradao je Zagreb nekoliko puta od kuge. Bjesnjela je u ovom gradu 1374, 1382, 1468, 1475, a sigurno i češće, jer se spominje da je ovdje bila vječna. Gradska općina je dapače, ispunjavajući svoj zavjet, godine 1499. na sjeverozapadnom uglu Markove crkve sagrađila kapelicu Sv. Fabijanu i Sebastijanu, zaštitnicima protiv te strašne bolesti.³³⁹

Povrh svega zla što je šibalo nesretni grad pojavila se i opasnost od Turaka. Kad je 1463. pala Bosna u turske ruke, granice Osmanlijskoga Carstva posve su se približile Hrvatskoj. Neposredna opasnost od invazije turskih osvajača bila je pred vratima. Turci na svojim brzim konjima već upadaju i četuju po našim krajevima. Pustoše, harače, plijene, pljačkaju, odvođe blago, a i u ropstvo muškarce, žene, djecu. Turske pljačkaške čete zalijeću se do u samu blizinu Zagreba. Osobito su mu opasno zaprijetile 1469. godine kad su provalile u susjedne prekosavske nizine, popalile sva sela i prijetile da će prijeći Savu i napasti grad. Zastrašeni turopoljski seljaci i podložnici bježali su noću u paničnu strahu i uz vik i plač tražili utočište i zaštitu u okruju gradskih zidova. S gradačkoga brijega dobro se vidjela golema vatra kako plamenim jezicima proždire njihove siromašne drvene kućice što ih je neprijatelj nemilosrdno redom palio. Strava i uzbuđenje dosegnuli su u gradu vrhunac. U nevolji Kaptol se miri s Gradecom i traži zaštitu iza njegovih zidova. Biskup i kanonici sklanjaju svoju glavu, a naravno i dragocjenosti, jer je namjera Turaka ovoga puta da prije svega porobe Kaptol, stolnu crkvu i njihovo blago. U zaštićenu gradu na brežuljku svi se spremaju na zajedničku obranu. Osmamlje nisu stigli pod njegove zidove. Spriječila ih je Sava, koja je slučajno tu noć strašno nabujala, spasivši grad od sigurne katastrofe.

U tjeku druge polovice 15. st. Turci su u svojim pohodima prema Zagorju, Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj još više puta prolazili kraj Zagreba ili su dolazili u njegovu okolicu. U kolovozu 1471. provalili su u Slavoniju i pljačkali po zagrebačkom području. Godine 1474. i 1476. opustošili su i spalili velik dio Zagorja, 1483. bili u Turopolju, 1484. popljakali remetski samostan, a 1491. u okolici Zagreba popalili većinu kuća i odveli mnogo svijeta u ropstvo. Godine 1494. ponovno su kretali prema Zagrebu, ali su otišli u Zagorje i prema Samoboru. A još prije Mohačke bitke ponovno su bili u kraju oko Zagreba, Samobora, Jastrebarskog i Turopolja koje su opustošili "ognjem i mačem" (1524).³⁴⁰

Poučeni iskustvom i u strahu pred ponovnim turskim prijetnjama, kanonici su poslije prve velike opasnosti (1469) odlučili da i svoj grad utvrde i osiguraju jakim utvrdama. Dotadašnji zemljani nasipi i slaba drvena ograda, kojima je bilo ograđeno njihovo područje, nisu bili dovoljno jamstvo za sigurnu obranu od nastućivanih budućih osmanlijskih napadaja.³⁴¹ Tim povodom dao je Matija Korvin (1485) opasati

338. PSZB I, p. 37.

339. PSGZI, p. CLIX; II, p. III, XII, doc. 298, p. 367. - V. Klaić, Savremeni opis zagrebačkog požara od g. 1706. VZA XII, p. 236. - J. Barle, Kuga u Hrvatskoj g. 1743-1745, Prosvjeta 1897, p. 267-270.

340. V. Klaić, Povijest Hrvata, 2. dio III, p. 79, 82, 94, 102, 104, 188, 198, 329. - E. Laszowski, Provale turske u Turopolje, SNZ, p. 173-175. - R. Horvat, Prošlost, p. 158. - J. Barle, Povijest župa, 1896, p. 22.

341. PSGZ II, p. CXCIV, doc. 264, p. 325.

samoostan jakim zidom i na njegovoj sjevernoj strani sagraditi jednu utvrđenu kulu, nazvanu Korvinovom.

Opasnost od Turaka potakla je Kaptol i biskupa da 1469. izmole od kralja Matijaša dozvolu da smiju Kaptol i stolnu crkvu opasati čvrstim zidovima i kulama. Nove utvrde bile su gotove 1480. i bile izgrađene u obliku pravokutnika u koji su vodila četverna vrata, dvoja velika i dvoja mala. Velika su bila na južnoj (prema Bakачevoj ul.) i na sjevernoj strani (prema Novoj vesi), a mala prema Podzidu i prema Skalinjskoj ulici. No i te nove utvrde bile su samo djelomično zidane, a djelomično izrađene od drvenih ograda, zemlje i jaraka.

Neprestana opasnost od provale Turaka prisilila je i gradsku općinu da se zdušno brine za održavanje i redovito popravljnje svojih utvrda. Kako stotinama godina nije pred njima bilo jače organizirane vojske vanjskoga neprijatelja, nije zacijelo do tada bilo ni potrebe da se redovito popravlja i drže u bespriječnoj materijalne žrtve da se sve to ispravi. Bilo je to vrlo teško jer je kompleks utvrda bio prilično velik, a općina mala i s relativno skromnim prihodima. Uza sve nedace što ih je desetljećima proživljavala, a osobito za strahovlade Celjskih i čestih haranja kuge, uzdržavanje i popravci gradskih zidova također su pridonijeli da je zapala u krajnju oskudicu i još više osiromašila. Stoga ih nije mogla ni potpuno urediti pa su u posljednjoj četvrtini 15. st. bili djelomično još u ruševnom stanju,³⁴² a borbe za novčanu pomoć, što je dolazila od dijela tridesetnice, krajevske blagajne ili djelomičnog oprosta poreza, bile su teške i često uzaludne.

Sve je to utjecalo na opće nepovoljne socijalne prilike u gradu. Sva zla što ih je trpjela općina morali su podnositi i njezini stanovnici: neprestane sukobe s Kaptolom, političke i gospodarske borbe, nasilja medvedgradskih i susjedgradskih feudalaca, a napose pljačke grofova Celjskih, i k tome kugu koja ih je uza svu nesreću još i dobrano prorijedila. Gradani dobrim dijelom osiromašuju, padaju u oskudicu. Novac se mnogo posuđuje. Židovi, bogati gradani, Kaptol i prebendarski zbor pojavljuju se kao vjerovnici i lihvari. U 15. st. često se u Zagrebu spominje "veliki lihvar", Židov Ilija. Ako nisu imali sigurnoga jamca, dužnici su morali jamčiti svojom kućom da će vratiti dug. Ako ga nisu vratili, otišla im je kuća na bubanj, često i po svaku cijenu samo da se utjera dužna svota. Naročito se to događalo za vlade Celjskih, a lihvari i Židovi bili su obično oni koji su dužnikove nekretnine prodavali.³⁴³ I manje dugove bio je običaj knjžiti na dužnikovu kuću. U takvim je slučajevima posredovala i sama općina. Ona je dužnikovom kućom jamčila vjerovniku isplatu duga i kao jamstvo izdavala posebne isprave.³⁴⁴ Vjerovnici bi dužnikovu nekretninu prodali i onda kad je on umro, a nije vratio dug.

Za socijalne prilike toga doba važan je i običaj, odnosno odredba *Zlatne bule*, da se imovina onoga tko umre bez nasljednika i oporuke dijeli u tri jednaka dijela: jedan je pripao općini, drugi gradskoj strotniji, a treći crkvi Sv. Marka.³⁴⁵

342. PSGZ II, doc. 298, p. 367.

343. PSGZ X, p. VIII-IX.

344. PSGZ I, p. XXIV.

345. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 198, 469-470.

Socijalne prilike srednjovjekovnoga Zagreba ogledaju se i u sudskim postupcima i odlukama, pristupima i kažnjivim djelima te kaznama i načinu kažnjavanja. U sveopćoj nesigurnosti čovjek je uvijek mogao biti i nedržan optužen, a uz tađanje sudske i istražne metode dakako i kažnjen. A kazne su bile vrlo stroge i nehumane, pa je i od njih nedovoljno vladao strah, kao i osjećaj osobne nesigurnosti i bojazan od suda. Osobito su bile ugrožene žene, jer su vrlo lako i u svako doba mogle biti okrivljene da su vještice. To se smatralo jednim od najvećih zločina i te se optužbe bilo vrlo teško osloboditi. Od 15. st. dolazilo se za nj gotovo redovito na lomacu. Stanje je bilo utoliko teže što se u istražnim procesima protiv vještica primjenjuje već u 14. stoljeću, a osobito u 15. st., i tortura. Dok su prije presude bile relativno humane i blage, u 15. st. vještice se već naveliko spaljuju, a sve samo zbog nekih "čarobništva" i prividnih zlodjela.³⁴⁶

Socijalni sastav stanovništva srednjovjekovnoga Zagreba bio je različit. Njegovi gradani bili su obrtnici, trgovci i poljodjelci, a uz njih i pripadnici drugih raznih zvanja: liječnici, javni bilježnici, koji slikar, učitelj, glazbenik, kupalištar, svećenik ili pripadnik nekoga crkvenog reda.

Uz časne građane, koji su se bavili svojim stalnim zanimanjima i pošteno radili svoj posao, bilo je u gradu i pojedinaца bez pravoga zvanja, običnih skitnica, a i žena s nesređenim, sumnjivom ljubavi ispunjenim, životom. Sumnjivci su se javljali naročito noću, nakon zvonjenja Loučćaka, i iz zaspjede napadali Jude. U noćno su doba pravili izgrede, izazivali tučnjave, narušavali mir. A i kralji su, osobito po kćerkama i gostionskim prenoćištima, gdje se događalo da su lopovi gostu za spavanja znati odrezati kesu i pobjeći s novcima. Među dangubama i skitnicama bilo je i žena koje su se bavljale i slobodno dijelile ljubav s mnogim muškarcima. Takvi zabava bilo je dosta, iako su se vrlo strogo kažnjavale.³⁴⁷

Osim slobodnih građana bilo je i njihovih podanika, podložnika, i gradskih i građanskih. Gradski su bili uglavnom u Gračanima, a građanski u Podbrežju kod Save i nešto oko vrela Manduševca. Sve nevolje što su ih gradani pretrpjeli od Kaptola, medvedgradskih i susjedgradskih vlastelina, njihovi podložnici, nezaštićeni u svojim otvorenim seštima, osjetili su u još mnogo većoj mjeri. A k tomu su još morali izvršavati i svoje teške sraleške obveze, državi plaćati poreze i redovite i izvanredne, gospodaru naturalnu i radnu rentu, a crkvi desetinu. Njihovo je stanje bilo teško, a postalo je još teže kad se pojavila opasnost ratovanja s Turcima. Ratne pripreme tražile su nove ratne dace i nove izvanredne tlake, osobito za popravljnje starih i gradnju novih utvrda.³⁴⁸

Socijalne prilike na području grada i životni standard njegovih stanovnika ogledaju se i u načinu njihova stanovanja, opremi stanova, uporabnim predmetima i odijevanju. U tome je bilo velikih razlika, jer su stanovnici bili bogati, siromašniji i vrlo siromašni. Bogataši, a tih je bilo relativno malo, živjeli su raskošno u "palacama" i zidanim kućama, obični gradani mnogo skromnije u drvenima, a oni najsiromašniji i kmetovi u kolibama. Pokušstvo u bogataša bilo je fino rezbareno s klupama i

346. V. Bayer, Ugovor, p. 222-225.

347. PSGZ V, p. IX; VIII, p. X.

348. PSGZ IX, p. XXVIII; X, p. XXII-XXIV. A. Dabinić, Kmetstvo srednjeg vijeka u našim krajevima, Obzor, 7.IV.1939. - F. Čulinić, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951, p. 21-23.

stolicima presvučenima kožom ili prekritim sagovima, dok su ostali građani imali pokućstvo obične "stolarske radnje", potpuno jednostavno ili samo bojadisano. Stolno posude, žlice, noževi, vrčevi, čaše, bili su u bogataša srebrni, a često i pozlaćeni, u imućnijih od kositra i stakla, a u siromašnih obični lončarski od zemlje ili drveta.

Bogataši su se odijevali u damast, grimiz ili fino, krznom podstavljeno kolinsko sukno, a ostali građani u prostije tkanine ili čak u grubi bijeli i crni darovec.

Razlika je jamačno bilo i u nošenju nakita, osobito u žena. Imućnije su zacijelo već i u to doba, kao i u samom početku sljedećeg stoljeća, stavljale u kosu zlatne i srebrne igle, oko vrata koraljne ogrlice i zlatne lancice, na ruke skupocene narukvice, a na prste zlatno i pozlaćeno prstenje.³⁴⁹

Kao svugdje u svijetu, bilo je i u srednjovjekovnom Gradecu gradske sirotinje, ljudi bez vlastite kuće i stana i mogućnosti da se sami uzdržavaju, većinom, zacijelo, stari, nemoćni i bolesni. Općina se za njih brinula, udomila ih i držala u posebnoj zgradi, gradskoj ubožnici, sagrađenoj unutar zidova u samom središtu grada. Ta skrb javlja se već u *Zlatnoj buci*, gdje se određuje da jednu trećinu imetka ostavljena bez baštinka i oporuke valja podijeliti gradskoj sirotinji.³⁵⁰ Po toj odredbi mogli bismo slutiti da je u to vrijeme nastala već i ubožnica, premda se ona prvi put pojavljuje tek u 14. stoljeću. U 15. st. javlja se često pod imenom Bl.dj. Marije, a nalazila se uz nekadašnju istoimenu kapežu, po kojoj se i prozvala, na jugozapadnoj strani Markova trga.³⁵¹ Bila je pod glavnim nadzorom gradske općine, a upravljao je njome poseban ravnatelj, *rector hospitalis*, obično svećenik. Uzdržavala se prinosima općine, obrtničkih zadruga, milodarima i oporučnim zapisima. Pojedini građani ostavljali su joj, osim novca, još i zemlje, pa je tako stekla i posjedovala znatna zemljišta, sjenokoše i vinograde. Kako su se u ubožnicu smještali i bolesnici, ona je ujedno bila i bolnica. Stoga se osim kao *xenodochium* (sirotište), spominje redovito i nazivom *hospitalis*, a njezin ravnatelj *rector hospitalis*. Tako je to bilo posvuda u srednjem vijeku.³⁵²

U bolnicu nisu mogli doći bolesnici zaraženi kugom ni umobolni. Prve su zatvarali u posebnim, zatvorenim skloništima, daleko od grada i ljudi, a umobolnike, s kojima se inače ružno postupalo, držali kod kuće ili ih zatvarali po gradskim kulama.³⁵³

Liječničku službu u gradu obavljali su liječnici, *kirurzi*, ili ranarnici, *barbiri* i *baderi*. Prvi poznati liječnik pojavljuje se u Zagrebu, u Kaptolu, sredinom 13. st. (1253). Bio je to neki Petar, kanonik, koji se spominje kao *physicus*, naslov kakav su nosili samo liječnici sa znanstvenom naobrazbom. Bilo je i inače dosta svećenika, uglavnom kanonika, što su studirali medicinu i bavili se liječenjem ne samo svećenstva već i svih ostalih građana. Štoviše, liječnici svećenici s Kaptola dolazili su i na gradsko područje, pa i sam Gradec, i tu liječili bolesnike kad je to bilo potrebno. Čini se da su dvije susjedne, inače jedna prema drugoj neprijateljski raspoložene,

349. PSGZ II, p. XCVIII; III, p. XLII.

350. PSGZ I, doc. 18, p. 16-17.

351. Kapela Sv. Marije, tzv. hospitalna, stajala je na uglu Markova trga i Freudenreichove ulice. U toj ulici kraj nje sa zapadne strane bila je ubožnica, F. Buntak. O povijesti i ubikaciji dvaju nestalih sakralnih objekata u zagrebačkom Gornjem gradu, ISNZ I, p. 157.

352. PSGZ I, p. XIX; II, p. XX; IX, p. IX; X, p. III; XI, p. XII.

353. PSGZ I, p. XIX-XX.

općine u pitanju zdravlja ipak našle zajedničko gledište. Kaptol je, dapače, jednom prilikom "dičnom doktoru medicine Henriku Alemanusu" doznačio pedeset zlatnih dukata godišnje samo da se nastani u Zagrebu, bez obzira da li će to učiniti na Kaptolu ili u gradskoj općini.³⁵⁴ Međutim, i u Gradecu se javljaju pravi liječnici već vrlo rano. U 14. stoljeću, a i tijekom 15. st. živi ovdje, čini se neprekidno, veći broj *medicusa*, *physicusa* i *doctora medicinae*. Pretpostavlja se da ih je bilo već i prije, još u prvoj polovici 13. st., jer ih u to vrijeme spominje *Zlatna buca* određujući da onaj "tko nekoga rani mačem, nožem, sulicom ili drugim sličnim oružjem" mora ozlijediti jednenu platiću, uz ostalo, i liječnika.³⁵⁵

Osim domaćih kanonika zagrebački liječnici u to doba bili su većinom Nijemci i Talijani. Školovali su se u Italiji, Salernu i Bologni, a vrlo vjerojatno i u Montpelliensu u Francuskoj. I naši ljudi odlazili su na medicinske nauke u Bolognu, a imali su nedvojbeno veze i s medicinskim učilištem u Montpelliensu. U 14. i 15. st. nalazila se u katedralnoj knjižnici, kako se to vidi iz njezinih inventara tog doba, trideset i dva djela medicinskoga sadržaja, knjige kakve su početkom 14. st. bile propisane kao udžbenici samo na medicinskom učilištu u tom francuskom gradu. To su jamačno bili priručnici što su ih u svojoj praksi rabili kaptolski liječnici kanonici. Nije isključeno da su krajem 14. i početkom 15. st. zagrebački crkveni krugovi imali namjeru u gradu otvoriti medicinsku školu za domaće svijet, a ponajprije svećenike. To je tim vjerojatnije što je ta zbirka sadržavala sve knjige u ono vrijeme potrebne na medicinskom fakultetu, što se i dalje popunjavala, kako se to vidi iz inventara, najboljim medicinskim djelima novijega doba i što je od nekih knjiga bilo u zbirci i po dva primjerka. Toliki broj medicinskih knjiga rijetko se našao na okupu i u francuskim knjižnicama.³⁵⁶

Osim školovanih bavili su se liječenjem i pučki liječnici, ranarnici, koji su pod raznim nazivima, kao *kirurzi*, *barbiri*, *baderi* obavljali uglavnom isti posao: liječili rane, puštali krv, ravnali slomljene ruke i noge, vadili kamence i zube, davali upute za liječenje domaćim lijekovima. Te su poslove naučili kod nekog *majstora*, a bavili su se njima kao zanatom. U 14. i 15. st. bilo je *kirurga*, *barbira* i *badera* u Zagrebu mnogo, i u kaptolskoj i u gradskoj općini. U 16., a možda već i u 15. st., osnovana je u Gradecu i njihova zadruga, *Kirurški ceħ*, koji je djelovao još u drugoj polovici 18. st.³⁵⁷

U srednjovjekovnom Gradecu javlja se već prilično rano i prva ljekarna i najstariji ljekarnici u tom gradu. Prije pojave prvih ljekarna u Beču i Pešti, a nedugo poslije Praga i Pečuha, dobio je i Zagreb svoju prvu ljekarnu i prvog ljekarnika, nekog Jakoba, koji je vjerojatno bio Talijan. To je bilo sredinom 14. st. (1355). Ta najstarija ljekarna bila je vjerojatno slična svim ostalim zagrebačkim *štacurima* pod boltama, a prodavala se zacijelo u njoj osim lijekova i druga razna roba, kako je to u ono vrijeme već bio običaj i drugdje u europskom svijetu. Ljekarnici su pravili i kolače, razne druge slastice i medicu pa ih prodavali uz razne druge tekućine i začine.

354. PSGZ II, p. LXXV.

355. PSGZ I, doc. 18, p. 15. - J. Bartle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 10.

356. PSGZ II, p. LXXIV-LXXV; V, p. 3, 7, 32, 49, 204, 337, 356; IX, p. XII; X, p. IV. - L. Thaller, Stredovječni medicinski rukopisi zagrebačke stolne crkve, KPZZN, p. 573-596.

357. PSGZ III, p. XXVII. - J. Bartle, Povjest župa, Zagreb 1896, p. 11-18. - E. Laszowski, 700 godina, p. 218.

Dok se tijekom 14. i 15. st. u gradskoj općini spominje još nekoliko *apothekara*, Kaptol je svoju ljekarnu dobio, začudo, tek krajem 16. stoljeća.³⁵⁸ Vrlo popularne i mnogo posjećivane ustanove bila su kupališta. Ljudi su rado i često dolazili u njih ne samo radi kupanja nego i zbog liječenja. Vjerovali su, naime, da se kupanjem liječe razne zarazne i spolne bolesti, a uz to su ovdje radili i barbitri, kuruži i baderi. Tu se pušala krv, stavljali rogovi, vadili zubi i tako dalje.

Prvo javno kupalište nalazi se u Zagrebu na kaptolskom području krajem 13. st. (1291). Bilo je negdje pod Opatovinom na potoku Medveščaku. Osnovali su ga i posjedovali cisterciiti, koji su u blizini kraj Sv. Marije na Kaptolu, imali i svoj samostan. Obično su ga davali u najam gradeškim građanima, a ponajviše zboru prebendara, i vodili sa svojim najmprijemcima, u prvom redu prebendarskim zborom, gdeđe pitanja vlasništva, beskratne parnice. Spor s prebendarima nastavio je poslije i župnik Sv. Marije kad je početkom 16. st. (1511) nakon što su cisterciiti iz straha pred Turcima pobjegli iz Zagreba, postao zakonitim nasljednikom njihova kupališta. Cistercijsko kupalište bilo je u početku drveno, a poslije barem djelomično zidano. Služilo je građanima vjerojatno sve do kraja tridesetih godina 16. st., kad su ga, čini se, španjolske čete kralja Ferdinanda prigodom opsade Kaptola potpuno razorile.³⁵⁹

I na području gradske općine postojalo je javno kupalište. Nalazilo se na potoku blizu Krvavoga mosta, na prijelazu iz jedne općine u drugu. Zvalo se gradsko, jer je bilo na gradskom području, no vlasnici mu bijahu razni privatnici, građani Gradeca, a neko vrijeme i zagrebački biskup Eberhard. Općina i njezino poglavarstvo imali su nad njim glavni nadzor i pazili na moral i higijenske uvjete da zaštitе ugled i zdravlje građana. Svijet se u njemu, kao i u cistercijskom kupalištu, kupao u grijanoj vodi što su je pripremali kupioničari ili *balneatori*.

Nije poznato kada je to kupalište sagradeno, ali je 1344. godine već postojalo. Kako je stajalo na izloženom mjestu na granici i spoju između dviju općina, dolazilo je i ono u njihovim sukobima pod udar neprijateljskih kaptolskih snaga. U njemu su se dogđadali i česti izgređi i nasilja kanoničkih napadača, a povremeno i povrede pristojnosti i morala objesnih domaćih mladića i bludnica, koje su također počele tamno zalaziti.

Je li i gradska općina u to vrijeme imala vlastito kupalište, o tom nema nikakvih vijesti. Možda i jest, jer su kupališta bila, čini se, prilično unosna, kad su se za njih toliko otmali. Osim toga bila su znatno skuplja od običnih kućakad su se kupovala ili prodavala.

Kao ustanove gdje su se ljudi redovito sastajali i u kojima se vodilo računa o zdravlju građana i obavljali razni liječnički poslovi, kupališta su imala važnu ulogu u zdravstvenom i društvenom životu staroga Zagreba. Kako su uz to bila, čini se, pouzdano vrela priroda, bila su jamačno i koristan čimlac u njegovu gospodarstvu, osobito ono na gradskom području, kod Krvavog mosta, jer je bilo spretno smješteno na vrlo prikladnom promennom mjestu između dviju jursidkija.³⁶⁰

358. PSCZ I, p. 382; II, p. LXXV; IV, p. 5, 141, 256; VI, p. 36, 40; VII, p. 104. - J. Bartle, Povijest župa, 1896, p. 31-40, 42, 45.

359. PSCZ I, p. CLIX-CLXII; II, p. XLXXIV; III, p. LXXXIX-XCII. - I. Bojničić, Zagrebačko kupalište u srednjem vijeku, SNZ, p. 32-34.

360. PSCZ I, p. XXIX, LXX; II, p. XXI, XII; IX, p. IX, XIII; X, p. III. - I. K. Trakić, Zagreb, p. 185.

Na higijenske uvjete, čistoću i red u gradu, čini se, građani sami nisu baš mnogo pazili. Na to ih je morala prisiliti općina i donijeti naročite propise o čistoći (1425). Iz njih, odnosno po onome što se zahtijeva, može se zaključiti da se to doista u gradu i dogđadalo. Svinje su šetale i rovale po ulicama, čimlje štetu građanima, potkopavale i same gradske zidove. Kućanice su bacale na ulicu ne samo smeće već i pomije, napoj, pepeo od lukšije i svu ostalu smrdljivu nečist. Na javna mjesta, po ulicama, pod gradske zidine, pa i pred samu kraljevsku palaču i gradska vrata bacale su se lešine životinja, pa je i to bilo potrebno izričito zabraniti. Novim propisima bile su pogodene i prodavateljice jer više nisu smjele za vrijeme prodaje prestati i kućinama zađadržavati živužne namirnice.³⁶¹

Propisi o čistoći iz prvih desetljeća 15. st., koji istovremeno imaju i sanitarni karakter jer se brinu posredno i za zdravlje građana, ne predviđaju ništa i ne donose nikakve odredbe u pogledu pokapanja pokojnika. Gradski oci, čini se, nisu smatrali groblja usred grada štetnima za zdravlje svojih sugrađana, pa su i dalje ostavili stari običaj da građani pokapaju svoje pokojnike u neposrednoj blizini.

U najstarije vrijeme bilo je groblje i oko Sv. Marka, a od 1377. i kraj Sv. Katarine. Najuglednije i bogatije građane pokapali su i u grobnicama Sv. Marka, stanovnike podgrada kod Sv. Margarete u llici, a možda i na današnjem Trgu bana Jelčića kod Sv. Martina, jer su groblja kod župnih crkava obično postojala. Kad se na Markovu trgu jače razvilo tržište, groblja je nestalo (15. st.), a pokapali su se još samo ođičinji u kriptama pod Sv. Markom. Otada je na Gornjem gradu bilo groblje samo kod Katarinske, a u podgrađu i dalje, sve do druge polovice 19. st., kod Margaretske crkve.³⁶² Tragovi toga groblja našli su se prigodom kopanja temelja za zgradu Prve hrvatske štedionice (1896) kad je pronađeno mnoštvo ljudskih kostiju.

U srednjovjekovnom Zagrebu bilo je na pretek nevolja i neprilika svake vrste i moglo bi se pomisljati da je uvijek sve bilo zavito u crno, a ljudi nesretni. Međutim, svijet se na nevolje privikne, podnosi ih i otpri, pogotovo, ako se često javljaju ili neprekidno traju. I stari su Zagrepčani, čini se, prema njima otrudnuli, to više što je život onih vremena uopće bio takav. Nisu se ravnodušno prepuštali zlu i dopuštali da im ono jedino ispunja život. Nastojali su ublažiti nevolje, zaboraviti ih i uijepšati sebi dane na razne načine. Privedivali su veselja i zabave i tražili razonodu u svakoj prilici. A prilika je uvijek bilo dosta. Prigodom krštenja, svete potvrde, vjenčanja, imendana i drugih obiteljskih svečanosti, pa i pogreba, kada se u obilnoj karmirskoj gozbi morao potrošiti sav pokojnikov dio. Tituluš za slavu nalazio se i povodom dovršenja kuća i prodajna posjeda, jer *aldomašnici* uvijek "poleg navade stare vino piše i Boga molije". Općega narodnog veselja bilo je i na proštenjima, crkvenim i celovskim godovima, sajmovima, a i o pokladama kad su maškare zabave pretvarale u tučnjave i krvave izgrede. U svim se zgodama ludo plesalo uz svirku frulaša i citaraša, a i jelo i pilo u izobilju. Crkvena proštenja i godišnji sajmovi pretvarali su se u prave pijanke, pa je i sam biskup Kažotić morao dići glas protiv njih. Tuži se da neki

361. PSCZ II, doc. 40, p. 47-50. - L. Thaller, Najstariji edik gradha Zagreba o čistoći, NS 19, p. 105. - F. Hrnčić, Zagrebački gradski statut od g. 1425, HK, 1940, p. 287.

362. PSCZ I, p. XVIII; II, p. XVIII; - J. Bartle, Povijest župa, 1896, p. 80, 82. - R. Horvat, Prošlost, p. 508. - E. Laszowski, Zagrebačke uspomene iz početka 19. vijeka, SNZ, p. 99.

ljudi dolaze na proštenja samo "da se opijaju, tuku, pjevaju ružne pjesme i u kolu vragometno plešu", a "tu nije bilo ni bez psokvi, a više puta i tuče i umorstva". Na proštenjima, o crkvenim godovima i većim sajmovima, a i po krcmama, svijet su zabavljali uz glazbu i lakrdijaši, čarobnjaci i žongleri u naročitim odijelima.

U tadanjem zagrebačkom društvu igrane su se i razne igre, pa i zabranjene, hazardne, kartalo se u velike svote, a poznata je bila igra *naši vaši* ili, kako se inače spominje *tudus ad tabulam*, igra na dasku. Za novac se mnogo kockalo i po krcmama i uz piće prokockavala ne samo gotovina, već i druga imovina, pa i tuda.

U 14. i 15. st. gajila se mnogo i bila vrlo popularna, iako prilično bezazlena, igra s pisanicama, tzv. *tucanje obojenim jajima*. Igrala se svake godine na Ukrasni pone-djeljak, a u starije vrijeme zabavljali su se njome ne samo djeca i mladež već i odrasli. Bila je štovije toliko raširena i opće poznata, da se po njoj utvrđivalo i vrijeme. Tako se npr. za neko umorstvo u Novoj Vesi kaže da se dogodilo "u petak na dvanaesti dan poslije tucanja jajima". Igra sama bila je doista posve naivna i jednostavna. Cilj joj je bio da protivnici međusobno razbiju pisanice što su ih gotovo skrivene držali u svojim šakama. Tko je to prvi uspio, ostao je pobjednikom i osvojio pisanicu suparnika.³⁶³

Neke su igre imale sasvim sportski značaj, kao gađanje strelicama u nišan i mačevanje.³⁶⁴ Takva je bila i igra zvana *prstenac*, slična sinjskoj alici. I tu se kopijem gađalo kroz kolut, odnosno prsten, pa je otuda dobila i ime. Bilo je to, čini se, javno natjecanje svake godine na pokladni utorak, pod pokroviteljstvom općine. U Zagrebu se izvodila vjerojatno već u 15. st., a posljednji joj trag nalazimo još u 18. st. (1709). Tom zgodom bio je *prstenac* obnovljen, a gradski ga je magistrat smatrao "časnom igrom što služi na slavu Božju, a za utjehu i probitak varoši i građana".³⁶⁵

Pod zaštitom i uz živo sudjelovanje same gradske općine priređivalo se svake godine i narodno veselje uz paljenje ivanjskoga krijesa. Uspomena na prastari slavenški običaj žrtvovanja bogu sunca sačuvala se i u srednjovjekovnom Zagrebu. Na Ivanje (24. lipnja) zvonari Sv. Marka, građanski podložnici, a i gradski učitelj sa školskom djecom, gradili su i palili golem krijes na Markovu tigu. Onda bi se oko zapaljene lomače skupilo mnoštvo pa se tu zabavljalo, gostilo, pilo, jelo, pjevalo i plesalo u kolu "vragometno" i do besvijesti. Za odličniji svijet općina je tom zgodom priredila posebnu gozbu u vijećnici pa se i tu častilo najboljim jelima i pićem, slatkijima, poslasticama i južnim voćem, narančama, smokvama, grožđicama, pa pivom i vinom, i ne samo domaćim, već i slatkom južnom malvazijom.³⁶⁶

Znali su ti davni stanovnici maloga grada uljepšati svoj život, začiniti ga mnogim i raznim ugodnostima. Uživali su ih zdušno, zaboravljajući na jučerašnje zlo. A doživljaji su bili doista vrlo oprečni. Jedan dan strava s "vješticama" na lomači, a drugi veselje i mahniti ples s pijankom na istom mjestu.

363. PSGZ I, p. CV; II, p. XCVIII. - R. Horvat, Prošlost, p. 492.

364. PSGZ I, p. CIV; II, p. XCVII; V, p. III. - R. Horvat, Prošlost, p. 481.

365. V. Klaić, Viteška igra "Prstenac" u Zagrebu, SNZ, p. 21-22. - Z. Batušić, Viteške igre u Gradecu, ISNZ VI, p. 73-77. (n.b.)

366. PSGZ I, p. CV; II, p. XCVII. - E. Laszowski, Slavije Ivani-dana u starom Zagrebu, SNZ, p. 239-241. - B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 10. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 42. - N. Batušić, Povijest kazališta, p. 18-19.

ŠKOLSTVO

S boljom organizacijom i razvojem grada, njegove uprave i raznih grana života, a napose trgovine, javila se i potreba razvijanja pismenosti i prosvjećivanja građana. Bez čitanja, pisanja i osnovnih znanja računa nije moglo biti normalna javnoga života ni napretka. Stoga se nužno nametalo i pitanje školovanja stanovnika, tj. osnivanje gradskih škola. Ta se potreba pojavila u nas zacijelo već u 13. st., u doba kralja Bele IV, ali u zagrebačkoj *Zlatnoj buli* nema još spomena o školstvu, niti je u vrijeme već postojala javna općinska škola na području Gradeca. Nije joj se, barem do sada, još ušlo u trag. U početku nerazvijena općina vjerojatno još nije imala mogućnosti, a uz to, u normalnim i dobrim susjedskim odnosima s Kaptolom, ni potrebe za vlastitom školom. Njezinu su djecu u vlastitom domu privatno poučavali učitelji, a bili su to svećenici ili svjetovnjaci, koje su roditelji u tu svrhu unajmljivali i plaćali, ili su na Kaptolu polazila školu, koja je postojala još od 12. stoljeća.³⁶⁷

Međutim, kad su između dviju susjednih općina nastale svade i sukobi, djeca s Gradeca nisu više mogla odlaziti na neprijateljski teritorij i gradska se općina morala pobrinuti za vlastitu školu. Osim toga, kaptolske i samostanske škole nisu više potpuno zadovoljavale sve potrebe suvremenoga gradskog života.³⁶⁸

Ne zna se kad je na Gradecu osnovana i sagrađena prva škola. Vjerojatno je to bilo u 14. st., kad su između dviju susjednih općina započela otvorena neprijateljstva. Prvi put spominje se u gradskim računima 1362, kad se između škole i općinske stražare propiravljala ograda, a gradska je općina u tu svrhu za kola pruča izdala 14 dinara.³⁶⁹ No postojala je svakako još i prije, što se može zaključiti i po tome što se već 1360. spominje na Gradecu jedan učitelj u vezi sa školskom djelatnošću.³⁷⁰

Nije poznato gdje je stajala prva gornjogradska škola, ali se zna da se u 15. st. nalazila negdje u blizini Kamenitih vrata. To je već bila sigurno ljepša i reprezentativnija zgrada, jer se u gradskim zapisnicima naziva *školskom palačom (pallacium schole)*.³⁷¹ U to se vrijeme, čini se, gradska općina već i nešto više brinula za odgoj i školovanje svoje mladeži. Opći razvoj, napose trgovine, i stvaranje boljih gospodar-skih uvjeta utjecali su zacijelo i na poboljšanje prosvjetnih okolnosti.

Nadstojnik škole bio je *rektor* ili *magister schole*, učitelj, kojega je općina izabrala i postavila na jednu ili više godina. On je katkad istovremeno bio i gradski bilježnik, jer je za jedno i drugo zvanje bio potreban čovjek vješt latinskog jezika. Učiteljsku službu u gradu, osim svjetovnjaka, obavljali su i svećenici, što je bilo u skladu s vjerskim obilježjem jednoga dijela tadanje nastave, kao i ujećajem što ga je crkva imala na odgoj mladeži i školstvo. Uz učitelja, kad je to bilo potrebno, namještao se u školi i njegov pomoćnik, često crkvenjak ili oguljaš, ili kakav običan čovjek bez pravoga zvanja, koji je svoj posao obavljao za malu školarinu, nešto drva i hranu.³⁷²

367. PSGZ I, p. XVIII.

368. A. Cuvaj, Grada I, p. 108-109.

369. PSGZ I, p. XVIII-XX. - F. Rački, Razhod, 4, p. 125. - A. Cuvaj, Grada I, p. 109.

370. PSGZ IV, p. 164.

371. PSGZ II, p. XVIII; X, p. III.

372. A. Cuvaj, Grada I, p. 57. - PSGZ IX, p. VIII.

Gradovi su svoje škole u načelu otvarali samo s dopuštenjem crkve i ona je nadzirala nastavu. Arhidakon zagrebačkog kaptola imao je prema određanima statuta Ivana, arhidakona goričkoga, iz 1334. g. dužnost strogo nadzirati gradske učitelje, te se u župnijama raspitivati o njihovu životu, pregledavati im i spajivati nepotpune knjige i opominjati ih da školsku mladež odgajaju nabožno i u katoličkom duhu.³⁷³ U tom smislu bio je usmjeren i dio nastave. Učio se vjeronauk, razne molitve, crkveno pjevanje, latinski, čitanje, pisanje i računanje. Tko bi s uspjehom položio ta temeljna znanja, mogao je otići eventualno i na više nauke u sjemenišna i druga učilišta. Osnovne škole odgajale su i krasopisce. U njima su učenici, nadareni za lijepo pisanje, naučili i dobro latinski, pa su poslije radili kao prepisivači povelja, znanstvenih knjiga i rukopisa te crkvenih i nabožnih djela. Stalnim čitanjem i prepisivanjem stekli su stanovitü višu naobrazbu i slovlji kao naobražen i kulturn svijet. Obično su se okupljali oko kaptola i biskupskih dvorova, ali ih je u 15. st. bilo i u gradskoj općini na brdu Gradec.³⁷⁴

Nastava u osnovnim gradskim školama, pa tako zaccijelo i u srednjovjekovnoj školi na Gradecu, bila je ozbiljno otežana time što su knjige bile vrlo rijetke, a papir skup. Nije bilo ni nekih određanih nastavnih metoda, već je svaki učitelj radio kako je najbolje znao i umio. Budući da nije bilo knjiga ni jeftina papira, učilo se najviše napamet.³⁷⁵

Nedostatak nastavnih sredstava kočio je, dakako, normalan rad i bio, barem djelomično, uzrokom lošim pedagoškim metodama u tadašnjoj školi. Tjelesne kazne, batinanje i šibanje učenika bijaše redovita pojava. Učitelji su zbog grubih postupaka prema učenicima dolazili čak i pred sud. Njihova okrutnost ogleda se i u tužbi Zagrepcanina Jakoba Kozme, koji je prijavio (1360) školnika što je na mrtvo ime istakao njegovo dijete, tako da se nije znalo hoće li ozdraviti ili umrijeti. Bolje nije bilo, čini se, ni na kaprološkoj strani. Neki kanonik arhidakon je i tamo bio predan sudu što je primijenio pregrubü tjelesnu kaznu.³⁷⁶ Školska stega je i silom prilika morala biti oštra, jer je mladež bila silno razuzdana i ne samo da nije slušala učitelje nego ni mjesne vlasti.³⁷⁷

Nesmijlenost što se otkražavala i u pedagoškim metodama znakovita je za srednji vijek, ali bismo uzroke za nju u školama mogli možda tražiti i u slabom socijalnom položaju učitelja, a osobito njihovih pomoćnika. Učitelj je bio vrlo slabo plaćen. Zagrebačka gradska općina plaćala mu je samo devet forinta godišnje, a ni to mu se nije redovito i stalno isplaćivalo. Svoju plaću morao je i sam utjerivati od poreznih obveznika, naplaćujući se od njihova dužnog poreza.³⁷⁸ Osim plaće dobivao je, čini se, još i dio školarine u novcu ili prirodinama, a isto tako dobrovoljne novčane i robne prinose od dačkih roditelja. Od siromašnih manje, bogatijih više, već prema mogućnostima i okolnostima. U još slabijem socijalnom položaju bili su

373. A. Cuvaj, Grada I, p. 57, 110.

374. PSGZ II, p. XVIII-XIX.

375. A. Cuvaj, Grada I, p. 108.

376. PSGZ IV, p. XI, 164.

377. A. Cuvaj, Grada I, p. 109.

378. I. K. Tkalić, Zagreb, p. 186. - A. Cuvaj, Grada I, p. 108.

njegovi pomoćnici. Njima je pripadao samo dio školarine, nešto drva i naizmjence hrana u kućama učenika.³⁷⁹

Od posljednje četvrtine 15. st. (1473), otkako su se preselili u Gornji grad, vjerojatno su se i dominikanci u svom novom samostanu bavili poučavanjem mladeži, kao što su to običavali i prije u starom samostanu Sv. Nikole u Vlaškoj ulici. Njihova je nastava imala, čini se, isključivo vjerski karakter.³⁸⁰

Usprikos svim nedostacima prosvjete i škola u srednjovjekovnom Gradecu, ovdašnja prosvjeta nastojanja ipak su imala stanovitih uspjeha, kad se u to vrijeme, napose u 15. st., spomnije u Zagrebu već velik broj pismenih ljudi.³⁸¹

UMJETNOST

Uporedno s razvikom maloga srednjovjekovnog grada i raznih grana njegova života javljaju se u njemu i znakovi umjetničke aktivnosti, vrijedna, iako skromna, umjetnička ostvarenja, kao i pojave suvremene kulture i civilizacije.

U starim gradskim zapisnicima i ispravama spominju se vrlo često slikari, kipari, kamenari, zlatari, glazbenici, koji su u to vrijeme (14. i 15. st.) živjeli i djelovali u gradiću na brdu Gradecu. Ali, nažalost, od njihovih nam se djela do danas sačuvalo vrlo malo, iako u to doba ni ne možemo pretpostaviti postojanje važnije i opsežnije umjetničke aktivnosti. Teški uvjeti u kojima je živio Gradec tijekom srednjega vijeka kočili su s jedne strane svaku jaču kulturnu i umjetničku djelatnost, a s druge uništavali sve što je na tom polju bilo stvoreno. Ratovi, dinastičke stoljetne unutarnje borbe i sukobi, česti i veliki požari, što su potpuno uništavali grad, potresi, bolesti, teške gospodarske prilike s oskudicom i siromaštvom, a ponešto i nedovoljno prosvjetečna sredina, uzroci su da se nije više stvaralo i više sačuvalo. Jedna od najjačih kočnica umjetničkoj djelatnosti bila je turska opasnost, koja se ovdje pojavila koncem srednjega i nastavila i u novom vijeku. Sva briga malog grada bila je upravljena na obranu i sav se novac trošio u tu svrhu. Gradlje su se i popravljale utvrde, nabavljalo oružje, uzdržavala vojska.

Umjetnost je potisnuta u pozadinu, iako nije potpuno utihnula u vrijeme kad se još nije odijelila od obrta, a grad je obrtnicima bio krcač. Mnogi su od njih stvarali svoja djela ne samo rukom i alatom, već i dušom, ulijevajući u njih bljieg umjetničke vrijednosti. Umjetnički nadaren svijet sastojao se od domaćih i stranih elemenata, a i ti stranci ubrzo su se udomaćili i stalno ostali u novoj sredini. Svi su oni stvorili, usprkos nepovoljnim prilikama, sigurno mnogo više nego što se sačuvalo i doprio do naših dana.

Najvažniji spomenik svjetovne arhitekture koji se, no tek u fragmentima, sačuvao do danas jesu gradske utvrde s kulama i zidovima, građane u 13. stoljeću. Još stoje Kamenita, kao jedina sačuvana gradska vrata, i uz njih kula, preuređena za

379. A. Cuvaj, Grada I, p. 107, 108. - I. K. Tkalić, Zagreb, p. 186.

380. A. Cuvaj, Grada I, p. 97.

381. PSGZ IX, p. XIII-X, p. IV.

stanovanje, zatim toranj Lotrušćak u sredini južnoga ruba grada s pogledom na novi Zagreb, kula uz Jelačićevu palaču u Demetrovoj 7 i ona što se izgubila u bivšoj Pongračevoj kući u Visokoj ulici (br. 22) i još samo svojim smještajem na povišem brežuljku podsjeća na svoju davnu ulogu. Nedacama dugih stoljeća odolilo je i Popov toranj na sjevernoj, a dijelovi bedema na južnoj i istočnoj strani. A ima ih i skrivenih u temeljima palača i kuća uza cijeli rub Gornjega grada.

Najreprezentativnija sakralna građevina bila je crkva Sv. Marka. U sredini grada i glavnog trga dominirala je suvereno nad skromnim purgerskim *hižama*. Zacijelo se počela graditi odmah nakon tatarske provale i bila već oko 1256. godine barem osposobljena za crkvene obrede, ako ne i dovršena.^{381a} Tada je, naime, kralj Bela podijelio gradskoj općini povlasticu da može kod nje svake godine o Markovu držati veliki godišnji sajam. Misli se da su je gradili talijanski graditelji i zidari iz Mletaka i da nedaleka Mletačka ulica još danas nosi po njima ime. Gradila se u gotičkom slogu, i to najprije svetište, a onda tijekom 14. i 15. st. pokrajne svetišne kapele i lađe. U to novije vrijeme svetište je ponovno izgrađeno, pa današnja crkva u osnovi datira iz tog doba. Ona je kao i katedrala tip tzv. dvoranske trobrodne crkve, gdje su sva tri broda jednako visoka, za razliku od bazilikalnoga tipa, u kojemu je srednji brod znatno viši od postranih. Masivni stupovi nemaju kapitela i izravno prihvaćaju rebra križnoga svoda, što je znakovito za kasnogotičku crkvenu arhitekturu. Ti stupovi bili su negdje u prvoj polovici 14. st. oslikani freskama u stilu Giottove škole. Ostaci fresaka nestali su 1876. prigodom restauracije Sv. Marka. Godine 1449. prigradena je crkvi na sjeverozapadnoj strani kapela Sv. Fabijana i Sebastijana kao zavjet gradske općine u času kužne opasnosti. Kapela je srušena prigodom restauracije Sv. Marka sedamdesetih godina 19. stoljeća i mjesto nje sagrađena današnja.

Osim arhitekture cijele građevine, najvredniji je na Sv. Marku njegov južni portal s kamenom gotičkom plastikom iz početka 15. stoljeća. To je ujedno i najreprezentativniji sačuvani spomenik gotičke skulpture u srednjovjekovnoj Slavoniji. U timpanonu iznad ulaznih vrata i polukružna profilirana luka smješteno je u jedanaest plitkih niša petnaest kipova: dvanaest apostola, Krist, Bogorodica i Sv. Marko. Osim triju drvenih, koji su u barokno doba zamijenili starije klesane, svi su od kamena, a polječu, kao i portal, iz prvih desetljeća 15. stoljeća.

Arhitektonski dio portala i kipovi čine cjelinu koja nosi osobine karakteristične za stvaranje u uglednoj klesarskoj radionici Petra Parlera i njegovih nasljednika u Pragu. Pod utjecajem, a čini se i uz neposrednu suradnju, te radionice to je djelo i izvedeno. Djelovanje praških Parlera na prijelazu iz 14. u 15. st. zapaženo je na širokim poručjima srednje Europe, a dospjelo je i u susjednu Mađarsku i Sloveniju. Pod njihovim očitim utjecajem stvorena je na početku 15. st. i vrlo vrijedna arhitektonsko-plastična dekoracija gotičkih konzola i u zagrebačkoj katedrali. Umjetnici iz Parlerova kruga, odnosno sami članovi te porodice, dospjeli su tada u Zagreb, vjerojatno posredovanjem biskupa Eberharda, a poslije završetka radova u katedrali

381a. Strzygowski je smatrao daje prvobitna Markova crkva bila građena u romaničkom slogu. To je zaključio po torčanim kamenim stupovima koji su se našli 1908. u nekoj porušenoj kući u Kamenitoj ulici. Držao je da oni potječu sa crkve Sv. Marka, a nikako s neke profane građevine. Stupovi se nalaze u MGZ. - I. Barlović, Povijest Markove crkve, revija Zagreb, 1935, p. 322.

neki su se od njih, kako se iz starih dokumenata razabire, ovdje stalno nastanili i sudjelovali pri izgradnji i opremanju južnoga Markova portala. Pri tome je poslu svakako moralo raditi nekoliko majstora raznih umjetničkih sposobnosti, jer djelo u svojim pojedinostima ne pokazuje jednake vrstosne. To je još vjerojatnije kad se zna da je u Zagrebu krajem 14. st. i u prvoj polovici 15. st. djelovao veći broj klesarskih majstora.

Južni se portal Markove crkve i njegova plastična dekoracija odlikuju osobitom finoćom izvedbe i vršnoćom svih detalja. U njegovim pak likovima ima jakih i dubokih izraza, a i portal kao cjelina vrlo je vrijedno djelo, napose zbog bogate figuralne kompozicije, kakva je u to doba gotike rijetka ne samo u nas nego i u ovom dijelu Europe.³⁸²

Naša ugleđna povjesničarka prof.dr. Nada Klaić pripisuje, međutim, autorstvo južnog portala zidaru i graditelju Ivanu i njegovoj radionici koju je šezdesetih godina 14. st. osnovao u crkvi Sv. Marka. Graditelj Ivan bio je i nadglednik te radionice vjerojatno je, kaže, po njegovim nacrtima izveden južni portal i u isto vrijeme pregrađena i crkva. Majstor Ivan završio je taj posao oko 1377. i onda otišao iz Zagreba. Taj zanimljiv podatak temelji se na gradskim zapisnicima iz druge polovice 14. st., iako će konačnu istinu o autorstvu južnoga Markova portala još reći vrijeme.³⁸³ Južni portal, kao i cijela Markova crkva, prilagođeni su okolnostima maloga grada i stvoreni prema mogućnostima općine, a i same župe, koja je nedvojbeno također dobrim dijelom sudjelovala u financiranju tog pothvata. Neka izdašnja pomoć od biskupije ne može se pretpostaviti, jer je crkva Sv. Marka i njezina župa još 1261. godine bila izuzeta iz biskupske i prepuštena gradskoj patronatskoj vlasti. Uz to je župa bila i prilično bogata, sa stalnim i povremenim dohocima što su joj priječali od oporučnih zapisa, zaklada, misnih potpora, iznajmijivanja vlastitih mesnica i dućana, zemlje i vinograda i od bezoporučnih ostavština, na čiju je trećinu imala zakonsko pravo, kad bi netko umro bez nasljednika i oporuke.³⁸⁴

Rijetkim skulpturalnim djelima stvorenim i sačuvanim u Gradecu u tom vremenu pripada i nadgrobna ploča graneškoga župnika Matije iz 1472, također iz crkve Sv. Marka, gdje je taj župnik bio pokopan. Vjerojatno je djelo domaćeg majstora, nekog klesara Petra (sina Stjepana Wolperga) koji je baš u to vrijeme živio u Gradecu, tu imao svoj posjed i kuću. Na spomeniku je uklesan lik pokojnika, tehnički dosta nespretno i jednostavno, ali na umjetnički vrijedan način prikazujući jak i osobit izraz umrloga svećenika.³⁸⁵ Pokojni župnik prikazan je u potpunom ornatu u kazuli, abom urešenom u donjem dijelu i biretom onoga doba na glavi. Ta odjeća svjedoči da se i u nas svećenstvo odijevalo kao u zapadnoj Europi.

382. A. Horvat, Odrz praškog Parlerovog kruga na portalu crkve Sv. Marka u Zagrebu, Peristil, 3, p. 13-24. - PSGZ IX, p. 208, 226, 288. - F. Buntak, Dalisu praški Parleri klesali srednjovjekovni portal Sv. Marka u Zagrebu, ISNZ III, p. 65.

383. N. Klaić, Johannes lapicide parlerius ecclesie sancti Marci, Peristil, 1979, 22, p. 45-54. - Odgovor i odbijanje A. Horvat, Parleri iz Praga na zagrebačkom Gradecu DA III NE? Peristil, 1980, 23, p. 141-149. Svoje stajalište A. Horvat utemeljuje ina vlastitom radu napisanom 1977. za zbornik iz starog i novog Zagreba VI, koji je objelodanjen tek 1984. To je rad A. Horvat, Osvrt na Parlerijansku radionicu u Zagrebu i na njezine odraze u sjevernoj Hrvatskoj, ISNZ VI, p. 79-90. - Također i C. Cevc, Die Parler in Slovenien und in Kroatien, Die Parler und die schönen Stille, Köln 1978-1980. (katalog izložbe) (n.l.b.)

384. I. K. Klaić, Zagreb, p. 200. - A. Dabinović, Hrvatska država, p. 469.

385. Lj. Karaman, Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, 2.HZ, 1950, p. 146-147. - Gj. Szabo, O starom misnom ruhu u našim crkvama, NS 17, p. 146. - J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, VHAD, n.s. 1912, p. 181.

Iz 15. st. datira po svoji prilici i drveni kip Madone s djetetom koji se čuva u crkvi Sv. Katarine.³⁸⁶

U 14. i 15. st. spominje se i nekoliko slikara, krasopisaca knjiga i glazbenika, a bilo je tu jamaćno i rezbara. Ne zna se što su slikari i rezbari učinili niti su njihova djela sačuvana, ali je sigurno da su u gradu djelovali. Izrađivali su oltare, oltarne kipove i slike u Sv. Marku i ostalim crkvicama na području grada. U crkvi Sv. Katarine čuva se kip Bogorodice iz 14. st. Bio je raden za gornjogradsku, nekoć dominikansku, crkvu Sv. Marije, što su je poslije (1618) bili preuzeli kapucini. Dakako da je bilo i oltara u crkvama, a u samom Sv. Marku spominje ih se u 15. st. osam.³⁸⁷ Vjerojatno su radili i za susjednu biskupiju, katedralu i ostale kaptolske crkve oltarne slike i skulpture, a možda čak i opremali te minijaturama ukrašavali skupocjene crkvene knjige.

U drugoj polovici 14. st. uredili su unutrašnjost Sv. Marka zidnim slikarjama i talijanski majstori, vjerojatno iz gornje Italije. Na jednom pilonu što drži svodove lada otkriveni su prije više godina ostaci tih fresaka, ali ih danas, nažalost, više nema kao ni ostalih slika, koje su propale već davno prije. Madona s djetetom, koja je još do restauracije crkve u prošlom stoljeću resla okrugli pilon, pokazivala je izrazite crte groteskoga slikarstva sjeverne Italije.³⁸⁸

Za Sv. Marka i njegove područne kapele izrađivali su umjetničke crkvene predmete i posude i zagrebački zlatari i srebrnari, kojih je u srednjem vijeku bilo mnogo. Oni su radili i za bogatije gradane srebrno ili pozlačeno stolno posude i pribor, jednako kao i rezbari fino rezbareno pokucstvo i druge uporabne predmete. Zlatari se u Zagrebu javljaju već u 14. st. Obnašali su tada istaknute službe u gradskoj upravi Gradeca, iako tada još nisu imali svoju zasebnu bratovštinu, ali su već u drugoj polovici 15. st. nabavili cehovska pravila od budimskih zlatara. Zna se da su oko 1455. djelovala dva po imenu poznata zlatarska majstora, Pavao i Benedikt, od kojih je spomenute godine Kaptol naručio relikvijar za tijelo nevina djeteta što se čuvalo u katedrali.³⁸⁹

Zagreb je u srednjem vijeku, kao i u nastupajućim desetljećima novoga doba, putovima trgovine, ali i putovanjima ljudi visokog društvenog položaja, dolazio u stalni dodir s raznim europskim zemljama i njihovim kulturnim središtima. I kao što su odande dolazili poticaji i utjecaji na umjetničkom polju, tako su i ostale stečevine opće europske kulture i civilizacije nalazile put u našu sredinu. Nošnja, obuća, oružje, nakit, pokucstvo, posude i ostali uporabni i razni drugi predmeti što se javljaju u Zagrebu ne zaostaju niti se mnogo razlikuju od istovrsnih predmeta nastalih u blizjoj Europi.

U zagrebačkom Gradecu bilo je već u 15. st. tkalaca grimiza i fina protkana sukna koji su izrađivali bolje tkanine i sigurno barem djelomično namirivali potrebe i viših krugova u gradu. Bogatiji i otmjeniji Zagrepčani nosili su crvene haljinice i

386. J. Bartle, Povijest župa, 1886. p. 10. - PSGZ IX, p. XIII, X, p. IV.

387. D. Kriehwald, Crkvena umjetnost u Hrvatskoj, Croatia sacra, 1943. 20-21, p. 263.

388. Uj. Karanman, Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, I, HZ, 1948, p. 108. - Idem, 2, p. 156. - A. Deanović, Srednjovjekovne zidne slikarje na području grada Zagreba, ISNZ I, p. 137-138.

389. PSGZ II, p. XCIII. - I. Bach, Staro zlatarstvo u Hrvatskoj (tkp).

Nadgrobna ploča župnika Matije iz 1472. poječe iz crkve Sv. Marka (MGZ)

Ostaci zidnih slikarja na stupu crkve Sv. Marka otkriveni su prigodom obnove 1876. (MGZ)

duge halje, predstavljene krznom ili crvenim i crnim suknom, s rukavima od modri-kaste čobe. Gradani su i odjećom isticali razliku u nacionalnostima. Hrvati su nosili crveno, a katkada i modro odijelo, uske crvene hlače, sa strane ukrašene modrim i zlatnim rubom, na nogama visoke žute čizme, a tijesno uza struk crvenu ili modru surku s domaćim pucetima, pripasanu širokim gumbarskim pojansom. Na glavi su imali kalpak od samura ili kakva drugoga krzna. Naprotiv, Nijemci su obučavali crne cipule i odijevali svjetlosmede hlače te nosili uza struk prijubljen zobun sa širokim i zavrnutim rukavima i bijelim ovratnikom, a na glavi tamni šešir visoko podignuta oboda s prednje strane. Muškarci su nosili uza se pripasane mačeve, sablje i noževe, a i buzdovane. U imućnijih pojasi su bili bogato urešeni, a konice sablji skupocjene i pozlačene. Prema naročitoj odredbi gradskoga zastupstva iz 1362. mačevi i bodžezi nisu smjeli biti dulji od jednoga lakta.³⁹⁰

390. I. K. Traktić, Zagreb, p. 219.

Gradanke su nosile oplečke od fina platna, koji su u imućnijih bili skupocjeno vezeni i ukrašeni draguljima, zatim bogato urešene crvene i modre rupce. Udane žene glavu su pokrivala pečom, što se spuštala niz vrat, a djevojke bogato vezenom počelicom. U kosu su stavljale zlatne i srebrne igle, a oko vrata korajne ogrlice ili zlatne lanciće. Na rukama su nosile zlatno ili pozlačeno prstenje, a imućnije i skupoćione narukvice.

Bogatiji su u svojim stanovima imali i finije rezbareno pokućstvo, skupocjene sagove, srebrno posuđe i sav ostali pribor: žlice, vilice, noževe, vrčeve, čaše, također od srebra.

U običnim gradanskim kućama bilo je *pohištvo* obične *stolarske radnje*, boja-disano ili jednostavno, a posude bakreno, kositreno i stakleno, a u siromašnijih još i zemljano i drveno.

U ta davna nesigurna vremena, puna ratova, borbi, sukoba, ratnih i drugih opasnosti, morala se posebna pozornost posvetiti i naoružanju, pa je i to zacijelo bilo uvijek suvremeno i na europskoj razini. Brojni zagrebački mačari, oklopari, štitari, lukari, tulari, nožari, puškari, izrađivali su mačeve, bodeže, štitove, strelce, lukove, kaciće i ostalo oružje, što je po vrijednosti moralo biti jednako onome u Europi, odakle su dolazili uzori, a i gotovo oružje. A da nikako ne zaostanu za drugima, i gradska općina i Kaptol počeli su u 15. st., u međusobnim borbama, rabiti i baruti i nabijati njime svoje teške lumbarde i velike tvrđavne puške.³⁹¹

KAPTOL

Na Kaptolu se počelo razvijati prvo stalno naselje, jezgra, iz koje teče neprekidna nit života na području Zagreba od doseljenja Hrvata do danas. Tu je bilo župno, a poslije županijsko središte, sjedište župana, županijskih organa, bana i biskupa i povremeno boravište kraljevskih namjesnika ili hercega Hrvatske i Slavonije. Tu je utemeljena biskupija, podignuta katedrala i prvi banski dvorci. Razvila se najstarija trgovina i pojavili prvi znakovi gospodarskog, vjerskog, kulturnog, umjetničkog, upravnog i sveg ostalog života na zemljištu srednjovjekovnoga središta cijele Slavonije.

To je naselje u ratu dvadesetih godina 13. st. između kraja Andrije (1205-1235) i njegova sina Bele vrlo stradalo, a bilo opet obnovljeno za biskupovanja Stjepana II. (1225-1247), bivšega kancelara kralja Andrije. Biskup Stjepan mnogo je učinio za Kaptol i biskupiju, podigao mnoge župe i crkve. Bio je vrlo bogat, pa je sve to tim lakše mogao ostvariti. Ta obnova zbiva se očito nakon odlaska Tatara, kad se počela izgrađivati i obnavljati kaptolska ulica — kaptolsko naselje koje je od katedrale vodilo prema sjeveru. I to je omogućio biskup Stjepan, kad je kanonicima vratio zemljišta uz tu cestu koja im je prije bio oduzeo, a oni su tu s istočne i zapadne strane stali podizati drvene i zidane kućije, gospodarske zgrade i nastambe za poslugu. Svaka kućna parcela imala je vrt i sezala je na zapadnoj strani od ceste do potoka

Medveščaka, a na istočnoj od ceste do biskupskog ribnjaka. Tako je postupno bilo izgrađeno naselje Kaptolska Ves.³⁹²

To je naselje gotovo do polovice 13. st. živjelo i vladalo ovdje samo, bez takmaca, a onda se na susjednom brdu Gradecu nad desnom obalom potoka Medveščaka pojavilo novo naselje, a s njime i nužna podjela vlasti i prava, suparništvo i sve ono što iz toga slijedi: svade, neprijateljstva, borbe, nemiri. Nastaju i strogo se razlikuju dvije, jedna od druge nezavisne, jurisdikcije: biskupsko-kaptolska na lijevoj, a svjetovno-gradska na desnoj obali Medveščaka. One žive odijeljene jedna od druge neovisnim vlastitim životom.

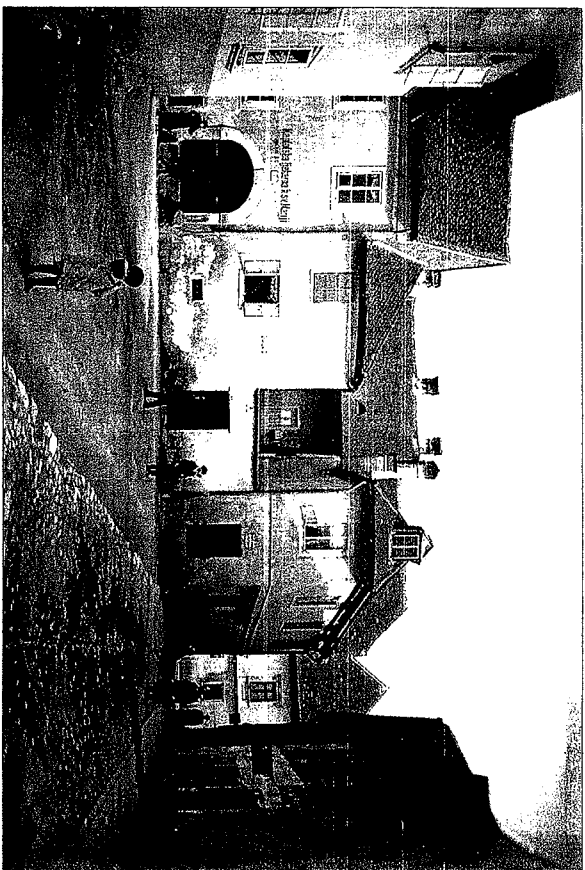
Naselje na brdu Gradecu na osnovi prava i povlastica Beline *Zlatne bule* utemeljuje se i stvara, a kaptolsko nakon tatarskih pustošenja obnavlja i nanovo podiže. To obnavljanje išlo je teško i trajalo je desetljećima. Kaptol je bio opustošen. Najreprezentativnija i najvišća građevina, katedrala, razorena je i spaljena, a uz nju nisu zacijelo bolje prošli ni banski, herceški ni biskupski dvorci, a pogotovo slabiji neotporni, sigurno najvećim dijelom drveni, domovi običnih građana. Stradale su jačačno i stare palisadne utvrde biskupskoga grada. Od tatarskih pustošenja i svijet je osiromašio i sporo se oporavljao, pa je i obnova tekla polagano. Bolje nisu prošli ni kanonici ni biskup. Ni oni nemaju sredstava da obnove porušenu ili podignu novu katedralu. To će učiniti tek nakon više godina, a neposredno nakon katastrofe za nuždu podižu samo malu kapelu Sv. Stjepana, koja još i danas stoji u sredini južnoga krila nadbiskupske palače. Sagrađen je i novi biskupski dvor, ali skroman i od drvene građe. Jedno i drugo učinio je biskup Stjepan (1225-1247), kad se nakon bijega pred Tatarima vratio iz Dalmacije na zagrebačko zgařište. U toj obnovi vjerojatno je bila sagrađena i župna crkva Sv. Emerika, koja se spominje dođuse prvi put tek 1328. Stajala je na mjestu tzv. Bakačeve kule u sredini zapadnoga krila utvrđena plaštom, a bila je srušena 1511. prigodom gradnje tih utvrda.

Akciju za gradnju nove katedrale "na drugom povoljnijem mjestu" započeo je Stjepanov nasljednik biskup Filip (oko 1258), a ostvario tek agilni biskup Timotej tijekom sljedećih dvadeset i pet godina. On je podigao svetište (1269), desnu apsidu i sakristiju (1275) i lijevu apsidu (1284), a drži se da su se u njegovo vrijeme počeli graditi i zvonici s jednim dijelom pročelja. Tako su niz godina u drugoj polovici 13. st. u jugoistočnom kutu *areae capitularis* izrasli dijelovi velebne crkve, koje će se gradnja nastaviti i dovršiti tek u sljedećim stoljećima: 14., 15. i početkom 16. st. U to vrijeme sagrađiti će se crkvene lađe, pročelje i zvonici.

Dok se u jugoistočnom kutu gradila katedrala, na sjeverozapadnoj su strani oči franjevci već u drugoj polovici 13. st. podizali svoju crkvu i samostan Sv. Franje. Oni su, čini se, stigli u Zagreb ubrzo nakon odlaska Tatara i osnovali svoj samostan, kako legenda kaže, na mjestu gdje je nekoć stanovao Sv. Franjo Asiški. Godine 1260. bili su već svakako ovdje, jer se spominje da je te godine zagrebačka franjevačka kustodija sudjelovala na općem zboru franjevačkoga reda u Narboni.³⁹³

392. PSGZ II, p. XCVIII. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 23, 24, 29.

393. U izvorima se franjevci spominju u Zagrebu inače tek početkom 14. st. (1323). - PSGZ I, p. CLV-CLVI. - R. Horvat, Prošlost, p. 233. - E. Laszowski, 700 godina, p. 214. 394. PSGZ I, p. CLIX. - U želji da se poslije razaranja 1529. kaptolski teritorij opet izgradi i obnovi, Kaptol je 1541. bivši prostor ubožnice Sv. Elizabete poklonio trima svojim podanicima iz Kraljevca, i oni na njemu sagradili tri kuće. To svjedoči da je taj prostor, odnosno ubožnica, bila prilično velika. J. Bartle, Nekadašnja ubožnica Sv. Elizabete u Zagrebu, VZA, 1913, p. 72-74.

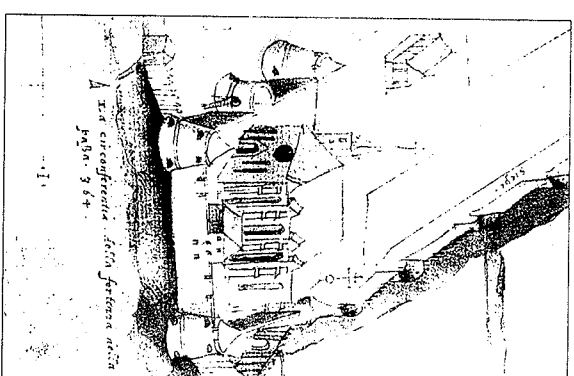
Dolac 1913. Staro srednjovjekovno naselje srušeno je 1925. (MGZ)

Početakom 14. st. podignut je na Kaptolu, u jugozapadnom uglu, na današnjem Dolcu, još jedan samostan i samostanska crkva. Bio je to samostan i crkva Sv. Marije, što su ih sagradili cistercići kad su se oko 1315. naselili na Kaptolu. Nedaleko, ispred Sv. Marije, na mjestu kasnije kaptolske ljekarne, stajala je do 16. st. i kapela Sv. Leonarda, koju su također podigli cistercići.

Na tom užem kaptolskom području od javnih se objekata u to vrijeme pojavljuje i jedna bolnica, ili ubožnica, kako se onda obično nazivala. Nalazila se nedaleko stolne crkve i južnih kaptolskih vrata blizu mjesta gdje su nekoć stajali banski dvori. Spominje se prvi put sredinom 14. st., ali je sigurno postojala već i prije. Prispadala je Kaptolu, pa je on imao nad njom patronat i njome je upravljao. Ubožnicu su nazvali po Sv. Elizabeti, a imala je i istoimenu kapelu.³⁹⁴ Stradala je u požaru 1529. povodom napada Ferdinandove vojske na biskupski grad u borbi između kaptolska škola. Ivana Zapolje i pristaša kralja Ferdinanda. Negdje u blizini bila je vjerojatno i kaptolska škola.

Kad su oko susjedne gradске općine bile dovršene jake zidane utvrde, banovi su napustili svoju staru rezidenciju na Kaptolu i preselili se u sigurniji Gradec. Njihovi dvori ostali su prazni, dok naposljetku nisu nestali zbog neke utvrde što se krajem 13. st. imala podići za obranu biskupskoga grada.

394. PSGZ I, p. CLX. - U želji da se poslije razaranja 1529. kaptolski teritorij opet izgradi i obnovi, Kaptol je 1541. bivši prostor ubožnice Sv. Elizabete poklonio trima svojim podanikima iz Kraljevca, i ovi su na njemu sagradili tri kuće. To svjedoči dalje taj prostor, odnosno ubožnica, bila prilično velika, J. Barle, Nekadašnja ubožnica Sv. Elizabete u Zagrebu, VZA, 1913, 15, 72-74.

Katedrala s utvrdom polovicom 16. st., detalji s najstarijeg kartografskog prikaza Zagreba. (Original u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci)

U to se vrijeme (1291) pojavljuje na kaptolskom teritoriju i prvo njegovo kupalište. Nalazilo se na Medveščaku pod Opatovinom, nešto sjevernije od budućega cistercijskog samostana i crkve Sv. Marije. Vlasnici su mu bili cistercići, a koristili su ga kao najmoprimci najčešće kanonici i članovi prebendarškoga zbora, katkad i gornjogradske građani, a jednom prigodom i sam sudac općine na brdu Gradecu.³⁹⁵ Pred crkvom Sv. Emerica bilo je groblje. Kad je 1511. crkva srušena groblje je napušteno i umjesto njega osnovano novo oko crkve Sv. Marije. Na njemu se pokazalo do kraja 18. st., a poslije toga vremena na novovjekom groblju Sv. Tome kod Zvijezde, koje je bilo otvoreno 1786.

Osim javnih svjetovnih i sakralnih građevina kaptolski su prostor ispunjavali i obični građanski domovi stanovnika svjetovnjaka i drvene kanoničke kurije, koje se otada pojavljuju nešto češće nego prije.

Cijelo ovo uže cркveno naselje s nedovršenom katedralom, biskupskim dvorom, ubožnicom, školom, franjevačkim i cistercijskim samostanom, crkvama i kapelama, kanoničkim kućijama i građanskim domovima bilo je obuhvaćeno i zatvoreno utvrdama što ih je, kako se čini, u drugoj polovici 13. st. (oko 1284) dao izgraditi biskup Timotej.³⁹⁶ Bila je to sigurna drvena palisadna utvrda s najbližem zemljom i šancima. A možda su to bile, barem u osnovi, još utvrde slavenskoga župnoga grada što

395. PSGZ I, p. CLIX-CLXII. - R. Strohal, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 151-152.

396. PSGZ I, p. CXVI, doc. 65, p. 56.

su ih još Tataři razorili, a Timotej vjerojatno samo obnovio. Stajale su ovdje i štitele grad gotovo do kraja 14. st. (1387), kad su ih po nalogu kralja Žigmunda i bana Ladislava razorili građani susjednoga Gradeca da se u vrijeme pobune braće Horvata ne sklone iza njih i udare odavde na Gradec pobunjenici i kraljevi neprijatelji pod vodstvom bana Ivaniša, vranskoga priora Ivana Paližne i bosanskoga vojvode Hrvoja. Pronio se, naime, glas da buntovnici s velikom vojskom kreću prema Zagrebu, a Kaptol nije bio spreman niti se htio braniti jer su osim biskupa i mnogi kanonici, Žigmundovi protivnici, napustili grad.³⁹⁷

Otada Kaptol nije bio utvrđen sve do druge polovice 15. st., kad su zbog opasnosti od Turaka počeli oko njega graditi nova, jača utvrđenja.

Izvan užega utvrđenog naselja s južne strane pod biskupskim gradom nastavila je život i poslije tatarske invazije Vlaška Ves sa svojim starij i novim stanovnicima, obrtnicima, trgovcima i redovnicima dominikancima, s njihovim samostanom i samostanskim crkvom.

Na protivnoj, sjevernoj, strani, uz cestu što je od kaptolskih utvrda vodila prema Gračanima i Medvednici, počeli su u drugoj polovici 13. st. graditi svoje drvene kurije prebendari, svećenici koji su za naročite službe u stolnoj crkvi dobivali zemljišne posjede, takozvane prebende, od kojih su živjeli. Iza prebendarskih kurija ležali su kanonički majuri, a nešto dalje, kraj ceste na rukavu potoka Medveščaka, okretali se kanonički mlinovi.³⁹⁸

Još više prema sjeveru, iza napuštenoga templarskog samostana, osnovao je Kaptol 1344. na svojem pustu i nenapućenu zemljištu novo naselje, Lepu ili Novu Ves. To je učinio po savjetu Ivana, arhiđakona goričkoga, kako bi iskoristio inače zapušteno zemljište i namaknuo si od njega neke prihode. Prazno zemljište, što ga je odavna posjedovao, podijelio je na jednake okućnice i razdjelio ih novim naseljenicima. Svako je gradilište (*gruzn*) u početku bilo široko trideset i dva lakt šumske mjere, a po duljini je sezalo od ceste do potoka, sa zapadne, i potocića, koji je tekao samo za kišna vremena u biskupski ribnjak, s istočne strane. U osnivačkoj ispravi što ju je izdao 9. rujna 1344. Kaptol je između ostaloga odredio kako građani (*gostri*) moraju novim naseljem upravljati i kakve su im dužnosti prema Kaptolu. Novo naselje dobilo je ime Lepa Ves i status posebne općine, koje su građani posredovanjem četiriju zastupnika svake godine 1. svibnja birali vlastita suca. On je zajedno s dvama prisežnicima mogao suditi u manjim privatnopravnim stvarima, dok je u težim kriminalnim predmetima (ubojstvima, razbojstvima, krađama, paležima i dr.) sudio s kaptolskim sucem.

A u ime priznavanja patronatskog prava svaki stanovnik morao je Kaptolu o Martinju od svoje kuće plaćati 40 denara i tri puta na godinu donositi mu tzv. darove: o Božiću šopana purana, četiri kruha i deset jaja, o Uskrsu također četiri kruha, jedan sir i petnaest jaja i na Stjepanovo dvije kokoši ili veća pileta, četiri kruha i deset jaja. Da bi privukao u novo naselje što veći broj ljudi, Kaptol je naselju darovao i svoju zajedničku zemlju na Bukovcu i dopustio da njegovi građani zasade tamo vinovu lozu i urede sebi vinograde.³⁹⁹

397. PSGZ II, p. XCVIII. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 11-13.

398. SNZ, p. 13.

399. PSGZ IX, p. XVI. - I. K. Tkalić, *Zagreb*, p. 25.

U prvim godinama nakon osnutka novoveška su se gradilišta sporo izgrađivala, a naselje slabo napredovalo. No usprkos tome Nova se Ves s vremenom i u tijeku srednjega vijeka lijepo razvila i dobila sva obilježja normalna i sredena naselja. Imala je, što više, i svoju župu i vrlo rano vlastitu crkvu, koju je na svoj trošak već 1348., samo četiri godine nakon osnutka naseobine, dao sagraditi Ivan, arhiđakon gorički. Bila je to drvena crkva Sv. Ivana, koja je stajala na istom mjestu gdje danas stoji istoimena zidana crkva na gornjem kraju Nove Vesi. Nedaleko Sv. Ivana sagrađena je bila, čini se, također i kapela Sv. Zaharije, oca Ivana Krsitelja. Stajala je do druge polovice 18. st., kad je bila srušena.⁴⁰⁰

Uži utvrđeni kaptolski teritorij s Novom Vesi na sjevernoj, a Vlaškom na južnoj strani davao je sliku srednjovjekovnog zagrebačkog crkvenom naselju na lijevoj obali Medveščaka sve do druge polovice 15. st. A onda se ta slika nešto izmijenila. Umjesto starih utvrda što ih je krajem 13. st. gradio ili možda samo obnovio Timotej, a poslije sto godina razorili građani Gradeca, podignute su između 1469. i 1478. nove, također palisadne, utvrde, ali sa čvrstim zidanim ugonim kulama na jugozapadnom, sjeverozapadnom i sjeveroistočnom uglu.⁴⁰¹ Zatvarale su kaptolsku uzvisinu i obuhvatile i Kaptolsku ulicu do Nove vesi, tekle su s južne strane od jugoistočnog ugla katedrale do jugozapadne ugaone kule i Tkalićeve ulice, a odavde lijevom obalom Medveščaka prema sjeveru sve do četverokutne zidane kule, koja još i danas stoji u parku kod kaptolske osnovne škole. Tu su skretala prema istoku i prelazeći Kaptolsku ulicu spustila se istočnom stranom u pravcu katedrale iznad Ribnjaka. Imala su troja vrata. Na sjevernoj strani kod kaptolske škole jedna, na južnoj u gornjem dijelu Bakačeve ulice druga, a na zapadnoj kod Skalinske ulice treća. Na toj strani ispred palisada bio je iskopan velik i dubok jatak, u koji se puštal voda iz potoka Medveščaka.⁴⁰²

U isto vrijeme kad su se gradile nove utvrde oko Kaptola dao je, čini se, biskup Thuz podići još i posebnu utvrdu oko same katedrale, također od palisada, visokih nasipa i dubokih jaraka. Ima znakova da su te starije palisadne utvrde postojale prije zidanih, koje su ih zamijenile početkom 16. st.⁴⁰³

Osim što je dobilo nove utvrde, a sama katedrala bila posebno opkoljena palisadama, slika se kaptolskoga naselja izmijenila i u tome što je unutar dovršene kaptolske tvrđave na zapadnoj strani u području današnje ulice Opatovine, tržnice Dolca i oko Sv. Marije 1477. osnovano novo svjetovno naselje Opatovina. Utemeljio ga je Kaptol "jer se bez ljudi utvrda ne da čuvati ni braniti". Učinio je to s dopušte-

400. E. Laszowski, *Utemeljenje općine i župe Sv. Ivana u Novoj vesi u Zagrebu*, SNZ, p. 112-113. - J. Čuk, *Povijest grada Zagreba do godine 1350*, Garišnica 1932, p. 81-83. - R. Strohal, *Kaptol i Nova ves u Zagrebu*, revija Zagreb, 1935, p. 120-121. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisuđjetni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 47.

401. Sjeverozapadna i sjeveroistočna kula postoje još i danas. Prva kraj kaptolske škole, tzv. Prištinova, a druga skriptvena u kuriji br. 18 na Kaptolu. Jugozapadna kula, tj. ugaona polukružna izbočina, preinorena je u vrijeme gradnje kaptolskog zida (sredinom 16. st.) u okruglu kulu, koja se do 1925. vidjela uz kuću Plenić-Patačić, s kojom je zajedno srušena te godine, kada se gradila tržnica na Dolcu. - PSGZ I, p. C. - J. Butorac, *Zagrebački biskupi*, KPZZN, p. 41. - S. Habunek, *Prilog proučavanju srednjovjekovnih kaptolskih utvrda*, ISNZ II, p. 86-88, 92.

402. PSGZ II, p. XLIV.

403. PSGZ II, p. CV, doc. 285, p. 354. - Trgovni utvrda oko katedrale što ih je dao podići biskup Osvald Thuz bili su vidljivi oko biskupskoga grada još u vrijeme biskupa Benedikta Vinkovića (1637-1642). E. Laszowski, *O topografiji Kaptola 1642*, revija Zagreb, 1940, p. 25. - ACA, fasc. 24, N. 48, KAZ. - S. Habunek-Moravac, *Prilog proučavanju srednjovjekovnih kaptolskih utvrda*, ISNZ II, p. 87.

njem biskupa Thuza i, podijelivši i ovdje zemljišta u jednake kućne gruntove, odredio petnaest lakata za svaku kuću i kućno gospodarstvo. Godine 1477. biskup Thuza dopustio je da se radi obrane svjetovnjaci nasele i na samom kaptolskom trgu. Tu su oni sagradili kuće koje su sezale daleko u današnji trg, tako da je on u to doba bio mnogo uži nego danas. No kad je krajem 16. i početkom 17. st. nestalo turske opasnosti, Kaptol je otkupio kuće svjetovnjaka, srušio ih i tako proširio trg. Na zemljištima koja su pripadala tim kućama bile su poslije sagradene današnje kurije br. 3, 4, 5 i 6.⁴⁰⁴

Uz naselja okupljena oko kaptolske jezgre, bilo je i na širokim prostorima (fakoder u posjedu crkve) istočno od grada i potoka Medveščaka i Gračanca do Blizneca, Trnave i Dubrave, a na jug i sjever do Save i Medvednice, razasutih podložničkih selišta, osamljenih potleušica, gospodarskih zgrada, štagljeva, vrtnih kućica. U blizini okoliči grada, negdje u današnjoj Vlaškoj ulici, dizala se nad zelenim kaptolskom crkvica. Pripadala je Vlaškoj Vesi, a bila je posvećena Sv. Antunu Padovanskom. Sv. Antun se u pisanim dokumentima prvi put pojavio doduše tek sredinom 14. st., ali je vjerojatno postojao već u 12. st. kao crkva francuskih doseljenika, graditelja prve katedrale, a nalazio se ovdje kroz čitav kasniji srednji i duboko u novi vijek. Nestao je tek početkom 17. st. (1622), kad je mjesto nega sagradena nova župna crkva Sv. Petra.⁴⁰⁵ Negdje u njegovoj blizini u Vlaškoj ulici s lijeve strane potoka Medveščaka stajala je i jedna ubožnica, odnosno bolnica, također s imenom Sv. Antuna. Toj je crkvi pripadala i bila pod njezinom upravom. Pojavila se u prvim desetljećima 15. st. (1437), a izgubio joj se trag, kao i Sv. Antunu, početkom 17. stoljeća. No u to se vrijeme nije više zvala po svom starom zaštitniku, već po Sv. Petru, kao i crkva.⁴⁰⁶

Vlast na kaptolskom teritoriju imala je crkva kao i u prijašnje vrijeme. No dok je prije naseljenim dijelom vladao praktički zapravo samo biskup jer zemljišta koja su pripadala kanonicima još nisu bila naseljena, sada, kad se osmivaju Nova Ves i Opatovina i počinje naseljavati i Kaptolska ulica, postaju i kanonici dionikom vlasti na tom kompleksu. Ovlasti su jasno podijeljene i pokrivaju se s vlasništvom teritorija. Biskupu pripada kaptolski trg i Vlaška Ves, a kanonicima, to jest Kaptolu Kaptolska ulica, Nova Ves i Opatovina.

U predtatarsko vrijeme biskupi su u svojoj jurisdikciji držali svu vlast u rukama i bili neograničeni gospodari svojih stanovnika. Iako su stanovnici Vlaške Vesi, kao naselja stranaca, čini se, imali pravo izbora svoga suca sve do 1198. godine, kad je kralj Andrija biskupu Dominiku za zasluge što mu je ovaj učinio podijelio pravo da *Latinima, Ugrima i Hrvatima* na svom području, dakle u *Villa Zagrabienis* i *Vicus Latinorum*, sam postavlja suca. Poslije Tatara, kad se svijet velikim dijelom razbježao, a biskupu bilo stalo da ga privuče, zadži i od njega ima što više korist, stanje se donekle izmijenilo. Dvije godine pošto je kralj Bela *Zlatnom bulom* podijelio

404. PSGZ II, p. CI-CV. - I.K. Trakić, Zagreb, p. 27. - U. Ivančan, Stanovi zagrebačkih kanonika, VZA, 1931, p. 183-184. - R. Strohal, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 43-44, 81-82.

405. PSGZ I, p. CXIV, II, p. CLVI, III, p. LXXXIV. - R. Strohal, Vlaška ulica i župa Sv. Petra u Zagrebu, revija Zagreb 1933, p. 9. - I.K. Trakić, Zagreb, p. 25.

406. R. Strohal, Vlaška ulica i župa Sv. Petra u Zagrebu, revija Zagreb, 1933, p. 33.

povlastice stanovnicima na susjednom brdu Gradecu, biskup Stjepan II. (Baboneg, Babonici), vjerojatno time potaknuo, učinio je, čini se, slično. U novoj situaciji morao je, vjerojatno, i on činiti ustupke, pa je svojim podanicima na Kaptolu i u Vlaškoj Vesi (*Villa Zagrabienis*) podijelio 1244. godine neke povlastice, možda slične onima kakve su gradečki građani dobili *Zlatnom bulom*. No, na žalost, sačuvan je samo početak biskupskoga privilegija iz kojeg se vidi da je stanovnicima *Vicus Latinorum* i *Villae Zagrabienis* biskup potvrdio pravo da "nisu dužni ići ni pred koji drugi sud osim pred onaj zagrebačkog suca, koji će s vremenom biti postavljen". Na temelju toga zaključuje se da je tim stanovnicima dopušteno da sebi biraju suca, dok ih je u daljem tekstu povlastica vjerojatno oslobodio od take, ali i obvezao da mu, kao i svi ostali, u ime priznanja njegova zemaljskoga gospodstva i dalje donose desetinu i plaćaju porez o Martiju, takozvanu martinštinu. No kaptolsko-vlaškoulički sudac bio je podčinjen biskupskom dvorskom sucu te imao samo pravo da drži red u općini i sudi u nekim privatnopravnim i sitnijim kaznenim postupcima.⁴⁰⁷ Vrhovnu i duhovnu i svjetovnu vlast imala je i dalje biskupija. Njezin duhovni sudac odlučivao je u pitanjima crkvene stege (valjanosti bračne veze, zakonitosti poroda itd.), a svjetovni u kaznenim i velikim građanskim predmetima. Prvi je sudio po kanonskom, a drugi po građanskom pravu. Prizivno sudište bila je nadbiskupija u Kaloci.⁴⁰⁸

Vlaška Ves bila je već od osnutka biskupije spojena s biskupovim dijelom Kaptola, takozvanom *Villom Zagrabienis* u jednu upravnu teritorijalnu jedinicu, kojom je do 1244. upravljao isključivo biskup ili njegov sudac, a od te godine kao jednom općinom zajednički kaptolsko-vlaškoulički suci, birani iz redova građana. Zato se povlastice iz 1244. što su ih dobili građani *Vici Latinorum* odnose i na stanovnike *Villae Zagrabienis*.⁴⁰⁹

Stanovnici Vlaške Vesi imali su zemlje u predjelu istočno od grada, koji se po njima prozvano najprije *Vlaškina*, a poslije *Lašćina*. Svijet što je bio ovdje naseljen nije uživao povlastice iz 1244. On je i dalje ostao u podređenom odnosu prema biskupu, pa mu je, osim davanja i poreza što su ih inače plaćali stanovnici Kaptola i Vlaške Vesi, morao davati i tlaku i ići na fizičke radove. A uz to naseljenici Lašćine nisu smjeli učiti obrte niti se baviti trgovinom. Živjeli su u zadržanima, a na čelu im je bio folnog ili *villicus*, seoski sudac, inače podređen biskupskom španu. Skrbio je za red u selu i pazio da se izvršuju biskupovi nalozi i obveze prema njemu.⁴¹⁰

Upravo sto godina pošto je biskup podijelio Vlaškoj Vesi povlasticu da bira vlastita suca i ina kakvu-takvu nezavisnost, donio je Kaptol odluku da i on na svom teritoriju osnuje svjetovnu naseobinu. Od praznih zemljišta sjeverno od kaptolske ulice nije imao nikakve koristi, a kad bi ona bila naseljena, dobivao bi od stanovnika prihode u prirodinama i novcu, a i ljude za obranu u slučaju opasnosti i napadaja neprijatelja. A to je u ono doba borbi sa susjednim Gradecom bilo itekako važno. Zato je svoju odluku proveo u djelo i 1344. utemeljio naselje, dao mu položaj

407. PSGZ I, doc. 20, p. 19. - SDZ, IV, p. 226, 262. - V. Dežalić, Zagrebačka vlaškoulička općina, NS 5, p. 102. - N. Kričić, Nekli problemi najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i Kraljevskog Gradeca, ISNZ, IV, p. 13-14.

408. A. Dabnović, Kulturno značenje Zagreba u srednjem vijeku, Obzor, 22 IX, 1939. - Idem, Hrvatska država, p. 402.

409. PSGZ I, p. CXIV.

410. R. Strohal, Vlaška ulica i župa Sv. Petra u Zagrebu, revija Zagreb, 1933, p. 4, 8.

slobodne općine i pravo da svake godine bira sebi suca koji će njime upravljati. Odstupio mu je, štoviše, i svoj bukovački posjed, iako bez tamošnjih vinograda. Novoj je općini, koja se već u samom početku prozvala *Lepa* a poslije *Nova Ves*, propisan i posebni statut po kojem je trebala živjeti i voditi svoju upravu. Njime su bila određena sva njezina prava i obveze. No usprkos stanovitvoj samostalnosti, stanovnici Nove Vesi bili su u podaničkom odnosu prema Kaptolu. Morali su ga priznavati svojim vrhovnim zemaljskim gospodarom, obvezati se da će u slučaju neprijateljskoga napadaja braniti Kaptol i plaćati mu o Martinju u ime priznanja patronatskog prava od svakog kućnog posjeda četrdeset dinara i tri puta godišnje, o Božiću, Uskrsu i Stjepanovu, davati darove u prirodinama. Te daće bile su teške i nova se općina u prvih dvadesetak godina zbog njih vrlo slabo naseljavala. Stoga je Kaptol, "videći njezinu pustoš", bio prisiljen da sve one koji će se ubuduće (od 1361) naseliti na kojem praznom novoveškom gradištu na tri godine oprosti od plaćanja martinšćine i davanja darova.⁴¹¹ Na općinsku upravu imao je velik utjecaj župnik bogate novoveške župe Sv. Ivana, koji je pod svojim pečatom izdavao čak i isprave u njezino ime.⁴¹²

Slične povlastice kakve je 1344. dobila *Nova Ves*, a još prije i *Vlaška Ves*, dobilo je nakon sto trideset i tri godine i novoosnovano kaptolsko naselje *Opatovina* (1477). Novo naselje bilo je Kaptolu potrebno zbog strateških i gospodarskih razloga. Utvrde oko grada bile su dovršene, a turska opasnost pred vratima. Trebalo je ljudi za obranu i ratovanje. Uz to je crkva hujela na svojem području razviti i jaču gospodarsku djelatnost. Stoga je nastojala podjeljivanjem povlastica i pogodnosti privući što više svijeta. Kaptol je novoj općini dao poseban statut, dopustio joj da svake godine bira četiri prisežnika i vlastitoga suca, obećao da će joj sagraditi novu vijećnicu, a njezine stanovnike šesnaest godina oprostiti od plaćanja poreza. Opatovinski sudac imao je pravo suditi u građanskim i manjim krivičnim parnicama, dok je za veće zločine — ubojstva, razbojstva, paleže, krađe, izdajstva — bio mjerodavan samo kaptolski sudac. I *Opatovina* je, kao i *Nova Ves*, kraj svih "pravica" ostala prema Kaptolu u podaničkom odnosu. I ona ga je morala priznavati svojim zaštitnikom i zemaljskim gospodarom, a njezini ga stanovnici slušati i "biti mu pokorni".⁴¹³

Iako je Kaptol na svojem teritoriju osnovao posebne općine i dao im samoupravu i stanovite povlastice, ipak je, kako je istaknuto, zadržao vrhovnu vlast u svim važnijim pitanjima. Organizacija kaptolske uprave bila je u srednjem vijeku temeljita i dobro provedena. Zasnivala se na *Zborniku odredaba, propisa i povlastica* što ga je sastavio (1334-1354) Ivan, arhiđakon gorički, kanonik zagrebački, koji je zajedno s pravima i slobodinama što ih je Kaptol godinama dobivao od kraljeva i biskupa bio temelj svega pravnoga života na njegovom teritoriju. A važan je ne samo za pravnu i političku, već i za kulturnu povijest, jer je arhiđakon Ivan ujedno i prvi pisac koji se javlja u Slavoniji između Drave i Gvozda.⁴¹⁴ Sadržavao je zbirku odredaba i statuta,

411. PSGZ I, p. CXLIV-CLI, doc. 196, p. 172-174. - SDZ, XI, doc. 114, p. 152; XIII, doc. 99, p. 149.

412. PSGZ II, CLVIII-CLIX. - I.K. Tkalčić, Zagreb, p. 575.

413. PSGZ II, p. CLCV. - I.K. Tkalčić, Zagreb, p. 26.

414. PSGZ II, p. CXV, CXX. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 215.

kojima su bila određena prava i odnosi među kanonicima u njihovu zajedničkom životu, kao i odnosi Kaptola prema njegovim podanicima. Ivanov se zbornik dopunjavao uvijek novim uredbama i zakonima, a kad su zastarjeli, mijenjali su se i prilagođivali novim prilikama. A i povlastice i slobodine, neke još od kralja Ladislava, tijekom srednjega vijeka uvijek su se iznova potvrđivale i obnavljale. Dobro se pazilo da ne zastare jer su one bile zakon po kojem se upravljalo i živjelo.

Zbornik Ivana, arhiđakona goričkog, bio je neobično važan za život na kaptolskom području. Bio je velika dragocjenost, slično kao Belina *Zlatna bula* na susjednom Gradecu. *Zbornik* se izgubio, a prijepis na pergameni nekoć se pomno čuvao, prikovan lancima u unutrašnjoj sakristiji stolne crkve.⁴¹⁵

Organizacija uprave na Kaptolu bila je slična organizaciji gradečke uprave. S njom se usporedno i razvijala. Na Gradecu upravlja vijeće zastupnika i prisežnika s gradskim sućem, a na Kaptolu vijeće, zbor kanonika, s kanonikom prepozitom kao predsjednikom. I Kaptol je, kao i Gradec, imao svoje bilježnike, svoju stražu i svoga zapovjednika, noćne stražare, zvono za uzbunu i prezivače, koji su narodu objavivali sve vijesti i naredjenja vlasti.⁴¹⁶ Kako na Gradecu vijeće izabranih građana, tako na Kaptolu zbor kanonika donosi svoje zaključke, propise i odredbe na svojim sjednicama. Samo što kanonici nemaju još posebne vijećnice pa svoje sjednice drže u katedralnoj sakristiji, a za toplih ljetnih dana i pod krošnjom velike lipe ispred stolne crkve.⁴¹⁷

Iznimnu važnost u životu Kaptola imao je njegov obilni imetak, ponajprije velika i prostrana imanja, te prihodi što su prijecali s raznih strana. Od njih je Kaptol živio, pa je i njihovoj upravi posvetio osobitu pozornost. I dok se jedan dio svećenstva bavio crkvenim i duhovnim dužnostima, drugi se brinuo za materijalna pitanja, i to uz pomoć službenika svjetovnjaka, koji su također radili u upravi kaptolskih prihoda i dobara. Vodila se briga i o reprezentativnim i drugim vrednotama crkve. Za njih je bila zadužena posebna osoba, kanonik kustos, koji je čuvao crkvene dragocjenosti, skupocjeno posude, misno ruho, listine, diplome. Cjelokupnom zajedničkom kaptolskom imovinom upravljao je kanonik dekan. On je nadzirao i prijecanje prihoda i dijelio ih kanonicima. Evidenciju o uplaćivanju desetine i ostalih daća vodili su kaptolski bilježnici ili računari. Oni su kontrolirali i mjere i pazili da desetinsko vino i žito bude ispravno i zdravo. Za brojne kaptolske vinograde i njihov urod, za pravovremeni dovoz i spremanje grožđa u kaptolske podrumne binose se podložnički župan, dok je nadzor nad pivnicom i zajedničkim vinom imao kaptolski ključar, podrumar, kojemu je bila dužnost da od tog vina dnevno svakom pojedinom kanoniku udijeli po jednu propisanu mjericu. Svojim velikim selima Kaptol je upravljao posredovanjem seoskih sudaca ili *vesznika*, koji su im bili na čelu. Te suce postavljao je dekan, a dužnost im je bila da proglašuju i provode u djelo sve kaptolske naredbe, za dekana ubiru godišnje novčane prinose od kmetova i sude u nekim manjim novčanin i drugim sitnijim sporovima među podložnicima na svom

415. PSZB II, p. XII. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio II, p. 36. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 46.

416. A. Dabinić, Kulturno značenje Zagreba u srednjem vijeku, Obzor, 22.IX.1939.

417. PSGZ I, p. CXXII-CXXIII.

području. Opći pak nadzor nad redom i sigurnošću na posjedima vodilo je kapitulski sudac.⁴¹⁸ Poseban položaj imala su dva velika kapitulska posjeda, Sisak i Varaždinske Toplice. Zvali su ih, vjerojatno zbog veličine, županijama, a upravljali njima, nadzirali njihovu desetinu i druge prilhode posebno za to određeni kanonici, zvani župani ili, skraćeno, *špani*.

Otkako su početkom 14. st. cisterciti doselili na Kaptol, upravljali su i oni dijelom njegova teritorija. Bili su, naime, vlasnici jednoga dijela Opatovine, prostora u blizini njihova samostana i crkve. Bio je to takozvani *vicus monasterii*, samostanska ulica, gdje su vlasnici kuća imali i stanovite obveze prema cistercitra. Inače su cisterciti u javnom životu u srednjovjekovnom Zagrebu zauzimali, osim Kaptola, važno mjesto. I njihov je samostan bio vjerodostojno mjesto, *locus creditibilis*, i mogao je izdavati javne isprave i povelje u ovjerovljenu prijepisu pod posebnim samostanskim pečatom. Cistercitski je opat bio osoba povjerenja kralja, pape i drugih crkvenih vlasti, te je kao takav posredovao u raznim javnim, uglavnom sudskim poslovima i sporovima. Mogao je, štoviše, i izopćiti iz crkve, a izopćene odrješiti, i svjetovnjake i svećenike, pa i same kanonike.⁴¹⁹

Ulogu vjerodostojnog mjesta, što su je u Zagrebu imali Kaptol i cistercitski samostan, imali su i javni bilježnici, kojih je u posljednjim stoljećima srednjega vijeka bilo dosta. I oni su bili papinski i kraljevski opunomoćnici, pa su se i pred njima sklappali ugovori, utvrđivale zemljišne mede, uređivali vjerodostojni prijepisi, zapisi i oporuke.⁴²⁰

Slika i sastav stanovništva na srednjovjekovnom Kaptolu u stoljećima nakon tatarske katastrofe nisu se u bitni izmijenili. I u to vrijeme uz svjetovni život živio ovdje i daje naselju narocht biljeg svećenstvo. Svjetovnjaci su najvećim dijelom Hrvati, a ima i nešto Talijana, Mađara i Nijemaca, a možda još i nešto Francuza, kojih su se preci u Vaskoj Vesi naselili, čini se, kao graditelji prve katedrale. Stranaca, osobito Mađara, ima dosta i među višim svećenicima, napose kanonicima. Svećenstvo se bavi svojim crkvenim i vjerskim, javnim i upravnim, a osobito gospodarskim poslovima, a ostali svijet sinim poljodjelstvom, kućnim obrtom i malom trgovinom.

No ipak je u stanovništvu Kaptola prema prijašnjim vremenima nastala stranova razlika. Ojačao je i postao brojniji duhovnički stalež i dao naseobini još izrazitiji crkveni biljeg. Osim biskupa, kanonika, arhidakona i ostaloga višeg i nižeg svećenstva, te redovnika templara i dominikanaca, pojavljuju se i žive sada na Kaptolu i franjevci i cisterciti te se osniva zbor prebendara, svećenika za obavljanje raznih dužnosti u stolnoj crkvi. Franjevci su se ovamo doselili već u drugoj polovici 13. st., a cisterciti početkom 14. stoljeća. Prvi su tu trajno ostali, a drugi iz straha pred Turcima napustili Kaptol i otišli u sigurniju Sloveniju krajem 15. st. (oko 1496). Dvadesetak godina prije i dominikanci su iz istih razloga ostavili kapitulsko područje i preselili na utvrđeni Gornji grad. Time je crkveno obilježje biskupskoga grada nešto izbljedlyelo. To je, međutim, bio već kraj srednjega vijeka.

Svećenčki je stalež ojačao svakako i osnivanjem zbora prebendara u drugoj polovici 13. st. (1269). To su bili svećenici koji su kao pomnožnici kanonika i biskupa

cijeje dane u stolnoj crkvi čitali i pjevali mise te obavljali razne obredne dužnosti prigodom velikih crkvenih svečanosti. Zvali su ih prebendarima po prebendama, crkvenim posjedima što su ih, uglavnom od kanonika, dobivali za svoj rad. Neki su prebendari bili i javni bilježnici i odvjetnici te zastupali i branili Kaptol u raznim parnicama. Bavili su se također glazbom te upravljali crkvenim pjevanjem i u pjevanju poučavali mladež. Živjeli su od posjeda i nagrada što su ih primali za svoj posao i od oporučnih lapaža, kojih je bilo u pokretninama, nekretninama, pa i u novcu. Dužnosti i način života prebendara te njihov odnos prema predstavljajima bili su propisani posebnim prebendarskim statutima, po kojima su morali živjeti. U protivnom bili bi kažnjeni, i to obično oduzimanjem prebende. No usprkos tome bilo je kršenja propisa i stega, pa je Kaptol morao posredovati, iako nije baš uvijek primjenio kaznu. Tako na primjer u slučaju kad su neki prebendari u svojim kurijama držali žene zla glasa, morali su Kaptolu, kad ih je pozvao na odgovornost, svečano obećati da to više neće činiti, niti će ih takve žene više posjećivati.

Prebendari su imali i svoje udruženje, zadržuju (*kalendarium prebendariorum*) s dekanom na čelu. Dekan je zadržuju zastupao u svim javnim poslovima, brinuo se za zajednički dohodak, sklappao ugovore, štito prebendarska prava.⁴²¹

Suparništvo između ugarskih kraljeva i papa u postavljaju zagrebačkih biskupa traje i dalje. Rasplamsavaju se žestoke borbe za biskupsku stolicu, u kojima osim papa i kraljeva sudjeluju i velikaši, biskupi, kanonici i Kaptol, nastojeći svaki namenu svog kandidata. Najžešće je borbe Zagreb doživio u 14., a osobito u 15. st., u vrijeme oslijenja i najjače opozicije velikaša i banova protiv kralja Žigmunda i Matijaša Korvina. Pojavljuju se kandidati i protukandidati. Kralj, državna vlast i velikaši guraju svoga, a pape opet svoga čovjeka, dok kanonici, koji se moraju odlučiti za jednu ili drugu stranu, zapadaju u teška iskušenja i nezavidne situacije, gdje im s jedne strane prijete papinsko izopćenje, a s druge kraljevska osveta, kazna, smrt ili progonoštvo. Strazaju se spletke, bacaju prokletstva i protuprokletstva, ucjenjuje se i čine nasilja, otmajaju posjedi, proganjaju kanonici, a i anatema udara na njih, jednako kao i na neposlušna biskupa, jer se papine želje nisu ispunile.⁴²²

Drastičan primjer nasilna sjedanja na zagrebačku biskupsku stolicu bio je nastup erdeljskoga prepošta Mihajla, kojega je ovdje krajem 13. st. (1295-1303) postavio za biskupa kralj Andrija Mihajlo, je ušao u Zagreb s vojskom i tu se okružen njome i pod njezinim okriljem dao silom ustolčiti u stolnoj crkvi. A kad je to postigao, stao je progoniti kanonike, puniti tamnice i ukidati sve naredbe svoga prethodnika biskupa Ivana.⁴²³

U drugoj polovici 13. i 14. st. imenovali su zagrebačke kanonike biskupi, pape i kraljevi. U 15. st. pape to više ne čine, a biskupima i kraljevima u taj se posao sve više upleću grofovi Celjski, koji su se domogli silne moći, bogatstva i utjecaja u Hrvatskoj. Oni postavljaju za kanonike svoje ljude, većinom tuđince, Nijemce. Pri tom ne paze

418. PŠGZ II, p. CXVII-CXX. - A. Dabiniović, Hrvatska državana, p. 479. - I. K. Tkalečić, Zagreb, p. 377-378, 426.

419. PŠGZ II, p. CLX. CLXIII.

420. PŠGZ II, p. CXVI.

421. PŠGZ I, p. CXXXIV-CXXXVIII; II, p. CXXXV-CXXXVI, CXLIII; III, p. LXIV-LXVII.

422. PŠGZ II, p. CVIII-CXIII. - A. Dabiniović, Hrvatska državana, p. 476. - Lj. Ivančan, Zagrebački kaptol (1093-1932), *Croatica sacra*, 1932, 4, p. 254, 256.

423. V. Kralić, *Povijest Hrvata*, I, p. 274.

silom oteo i prisvojio na njegovu golemu štetu" oko četiri stotine jutara oranica i pašnjaka u vlašouličkom kotaru u biskupskoj zemljiškoj jurisdikciji.

Nekoliko godina prije (1476) isti je biskup oštetio i dominikance oteví i njima dva posjeda: Koritno u dubravskom i Novake u ivaničkom kotaru. Zbog toga su ga tužili i vodili s njim sudske parnice.⁴²⁸

U tim predluteranskim vremenima bilo je zagrebačko svećenstvo toliko nedisciplinirano i ugled mu toliko pao, da je biskup Thuz (1467) bio prisiljen sazvati u stolnu crkvu naročitu sinodu da se "nužna stega u svećenstvu provede i uredi poremećeno stanje u biskupiji". A i sama sinoda, zbog naslija koja su se zbila u to vrijeme, nazvano krvavim, pokazala je kako je nepoštivanje svećenika bilo jako i kakvo je neprijateljstvo i netrpeljivost vladala između njih i svjetovnjaka. Taj crkveni sabor morao se održavati iza zaključanih vrata zbog opasnosti da svjetovnjaci ne provale u crkvu i napadnu svećenstvo. Za vrijeme zasjedanja sluge i vojnici nekih plemića koji također sudjeluju u sinodi, po nalogu svojih gospodara, uz pomoć kaptolskih svjetovnjaka, objavaju vrata, provaljuju u svećeničke stanove i temeljito ih pljačkaju. Za dva-tri dana provaljuju i u samu stolnu crkvu, napadaju kanonike i prebendare sakupljene u sinodi, lome im noge, ruke i rebra, deru lica, izbadaju ih i mrcvare. Mnoge i smrtno ranjavaju, a jednoga kanonika na mjestu ubijaju.⁴²⁹

Uzroci nesuglasicama, svadi i borbama među svećenstvom te između njega i građana na susjednom Gradecu, svadi i otimanjima za biskupsku stolicu i kanoničke časti, bili su najvećim dijelom gospodarskoga značaja. Gospodarstvo je bilo osnova i prožimalo sav život i sva tadanja zbivanja na Kaptolu. Osim političkih pojava i interesa koji su se povremeno javljali i zasijekali u taj život, ono je stalno postojalo kao odlučujući čimlac i regulator odnosa među ljudima. Gospodarska su pitanja neprestano bila na dnevnom redu i zaokupljala svu pozornost i zanimanje, ponajprije onoga dijela kaptolskog stanovništva koji je u srednjem vijeku imao glavnu i odlučujuću riječ — svećenstva.

Briga za gospodarska pitanja, koja je možda bila veća nego za same crkvene probleme, bila je i razumljiva kraj tolikih posjeda i raznih dohodaka što su ih uživali svećenici individualno ili crkvena zajednica kao cjelina. Uz biskupa, kanonike i kaptol, pa i dominikance, koji su također bili vlasnici, iako znatno manjih nekretnina, pojavljuju se još kao jaki gospodarski činitoci i zbor prebendara, cisterciti i župa Sv. Ivana u Novoj Vesi. A nema dvojbe da su imetka imali i ugledni franjevci, kojima je također pobožni svijet za spas duše ostavljao svoja zemaljska dobra.⁴³⁰

Najmućniji, pravi veleposjednici, bili su svakako biskup i kaptol. Povećavanje i teritorijalno širenje kaptolskih i biskupskih imanja prestalo je tek krajem 15. i 16. stoljeću. Tada se to zemljišno bogatstvo počelo štoviše i smanjivati, jer su mnogi biskupski i kaptolski posjedi pali u turske ruke. No tijekom srednjega vijeka prihodi su s njih obilno tekli, iako ne uvijek bez zapreka i lako.

Svojim posjedima biskupi su upravljali sami sa svojim činovnicima i službenicima, ili su ih davali na feudalno uživanje pojedincima, nižim plemićima ili

428. PSGZ II, p. CXXXI-CXXXII, CLXVIII.

429. PSGZ II, p. LXXVI, CLIV-CLV. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, p. 4.

430. PSGZ II, p. CLXIX-CLXX.

nimalo na njihove sposobnosti i vrline, pa je u to doba zbor zagrebačkih kanonika bio vrlo heterogen i sastavljen često od ljudi posve nesposobnih i sumnjivih moralnih vrijednosti.⁴²⁴ Kanonikom je mogao postati svjetovnjak, samo ako je htio odjenuti svećenički habit. Bilo je tu i nemoralna života, vrijeđanja, razbojstava i pljački, a i slučajeva gdje su kanonici sami pljačkali, otimali robu i nekretnine, fizički se obračunavali i sablažnjivo živjeli. Kanonik Fabijan de Zemče je npr. "sablazno drugovao s Dorotejom udovom Matije Sekirica, te je s njom za života muža, a i po njegovoj smrti, mnogo općio" i "povlacio se po kaptolskim posjedima". Kanonici su u svojim kurijama držali i krčme, kamo su zalazili i svjetovnjaci, pa i skitnice, kockari, razni probisvijeti i žene sumnjiva morala. Tu se i noćilo, a bilo je i izgreda i tuće. Kaptol je morao posredovati i donijeti odluku (1484) da sumnjive žene i skitnice ne smiju više zalaziti niti noćiti u kanoničkim dvorima.⁴²⁵ A i u prijašnja vremena, čini se, nije bilo mnogo drukčije. Već davno prije, još potkraj 13. st., dominikanac Augustin Kažotić, budući zagrebački biskup, strogo je osudio običaje zagrebačkoga svećenstva, tužeći se da se "oni koji bi morali vršiti djela Kristova trude oko usluga davolu". Svećenstvo je, naime, već tada, a osobito od 14. st., živjelo na način koji nije doilkovao njegovu staležu, bavilo se sve više trgovinom, novčarstvom, pa i lihvarstvom, i tako rušilo ugled crkve, iako su bile određene i teške novčane kazne za svećenike koji su se tako vladali.⁴²⁶

Na svoje i na dostojanstvo crkve nisu pazili kanonici, a ni biskupi, pa ni u međusobnim odnosima. Svade među samim kanonicima te kanonicima i biskupima bile su česte, a koji put i vrlo žestoke. Razlozi za njih, kao i za netrpeljivost i sporove uopće, bili su gospodarski, a i politički. Politički kad su u dinastičkim borbama biskupi pristajali uz jednu, a kanonici uz drugu stranu, a gospodarski kad je bilo u pitanju vlasništvo posjeda ili pravo na prihode. Tako je već krajem 13. st. biskup Ivan (1288-1295), koji je u borbi za prijestolje između Andrije III. i Karla Martela pristao uz napuljskoga kraljevića, počeo progoniti kanonike, pristase Andrije. Oduzimao im službe, časti i posjede, a na njihova mjesta postavljao strance, većinom Talijane, za koje je bio siguran da će mu se pokoravati. Time, a i otimanjem i dijeljenjem posjeda svojim pristašama, izazvao je nemire i domaći rat u kojem su ljudi ubijani, sakaćeni, bacani u tamnice i sužanjstvo.⁴²⁷

Stotinu godina nakon toga, krajem 14. st., pojavile su se između biskupa i kanonika dugotrajne svade iz gospodarskih razloga, zbog posjeda i prava na desetinu. Jedni su druge optuživali zbog povrede tih prava i nezakonitih prisvajanja vrednijih nekretnina. Duge parnice uz goleme troškove vodile su se čak pred kraljevskim sudom i sudom kardinalskoga zbora na rimskom dvoru.

Još i poslije, u 15. st., imali su biskupi sporove i s ostalim svećenstvom zbog zemljišnih dobara. Prebendarski zbor vodio je s biskupom Thuzom 1481. veliku parnicu i žestoko se s njim posvadio jer mu je Osvald "bez svake pravde i zakona

424. PSGZ II, p. CVI. - I. K. Tkalčić, Zagreb, p. 345.

425. PSGZ II, p. CXXVI-CXXVII.

426. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 439.

427. Lj. Ivančan, Zagrebački kaptol (1093-1932), Croatia sacra, 1932, 4, p. 248.

slobodnjacima predijalcima. Predijalci su u tom najamnom odnosu imali stanovite privilegije, ali i obveze prema biskupu. Osim vojničkih dužnosti morali su davati desetinu i plaćati godišnji namet, takozvani *census* ili *činz*.

Drugim svojim imanjima biskupi su sami upravljali. Na njima su živjeli i obrađivali ih podložnici, koji su imali obveze neposredno prema biskupu. Bilo ih je dvije vrste, kunovnjaci i koloni. Jedni i drugi morali su snositi teške dužnosti, davati taksu, desetinu, kunovinu i darove u prirodinama tri puta godišnje: o Božiću, Uskrsu i ljetnom Stjepanovu. U te dane trebalo ih je i dopremiti pred biskupsku rezidenciju na kaptolu.

U starije vrijeme biskupi su na svojim imanjima imali i robova (*servi*). Oni su imali još teže obveze nego kunovnjaci i podložnici i bili u slabijem položaju od njih, jer ih je biskup mogao i prodati i darovati, kao što je npr. učinio Stjepan II. kad je oko 1269. više svojih robova i njihovu djecu darovao čazmanskom kaptolu.⁴³¹

Obilne prihode sa svojih imanja biskup je uz ostalo trošio i na potrebe stolne crkve, na djelomično uzdržavanje i školovanje svećenstva i uzdržavanje biskupskoga grada, njegovih službenika, posade i posluge. Plaćao ih, davao im odijelo i hranu, a uz to se morao brinuti i za svoje gradove u Gariću, Bosiljevu i Hraštovici.⁴³²

Početak 14. st. prostrani kaptolski posjedi povećali su se kraljevim darom još i prigorskim selima na podnožju Zagrebačke gore, koja kaptol u 13. st. još nije imao. Do početka 14. st. on je svoje posjede uživao zajednički, a otada su po odluci biskupa Avgustina Kažotića neka imanja u blizini Zagreba razdijeljena na manje komplekse, takozvane predije, i dodijeljena pojedinim kanonicima na individualno uživanje. Svaki kanonik dobio je tada jednaki predij, veličine sedam podložničkih selišta. Ostali posjedi bili su zajedničko dobro cijeloga kaptola, pa je dio dohodka od njih dilažen i među pojedine njegove članove razmjerno, prema časti, položaju i zaslugama.

Zajedničkim posjedima upravljao je kaptol sam ili ih je davao kao leno, odnosno feud na uživanje pojedinim svjetovnjacima ili svećenicima. Početkom 14. st. najveći ih je dio bio već u feudu. Posjedi kojima je sam upravljao bili su uglavnom u blizini Zagreba: Lepa Ves kod Sv. Ivana (Nova Ves), Vrapče, Oporovec, Retkovec, Kašina, Sesvete. Na njima su bili nastanjeni podložnici kojima je kaptol dao zemlju na izravno uživanje, odnosno obrađivanje. Oni su na velikom zajedničkom kaptolskom posjedu koristili i nešto zemljišta kao vlasito i od njega plaćali posebnu daciju u kunskim kožama. Po tome su se zvali kunovnjaci. Svako je morao donijeti jednu kunsku kožu godišnje ili mjesto nje protuvrijednost u novcu, to jest osamnaest banskih dinara, koliko je takva koža u ona vremena vrijedila. Kanonicima je do tih krzna bilo vrlo stalo jer su se mnogo cijenila i rabila za podstavljanje skupocjenih kabanica i ukras odijela.

Osim kunovine kunovnjaci su kaptolu plaćali i daju u gotovu novcu, onakvu kakvu je on odredio, donosili tri puta godišnje darove u prirodinama, obrađivali zajedničku kaptolsku zemlju i davali druge razne taksu. No one su bile lakše od onih što su ih morali davati podložnici na imanjima pojedinih kanonika. Dok su za-

jednički kaptolski podložnici godišnje davali dranaest dana taksu, kanonički su ih morali davati dvadeset i šest.⁴³³

U starije vrijeme, sve do prvih godina 14. st., imao je kaptol osim podložnika i robove. Živjeli su na njegovu svetošimunskom posjedu pod Zagrebačkom gorom. Njihove obveze prema zemaljskom gospodaru bile su još veće, a tereti što su ih imali teži i nesnosniji od već spomenutih podložničkih. Uz ostalo bila im je dužnost i da na svom području obrade sve kaptolske zemlje i vinograde, obavljaju razne druge i težačke i stručne fizičke radove i kaptolu dadu za svakog roba po pedeset kablova vina godišnje.

Tereti su bili nesnosni i robovi su se počeli dizati zahitjavajući od kaptola da ih izjednači s podložnicima. U tome su i uspjeli. Godine 1326. bio je kaptol prisiljen udovoljiti njihovim zahtjevima. Svetošimunski robovi postali su podložnici. Od tada su svom gospodaru davali desetinu od sveg priroda, a umjesto pedeset kablova vina samo četvrtinu godišnjih vinogradarskih usjeva. Uz to su još morali popravljati i kaptolske mlinove, ograđivati ribnjake, graditi splavnice i obavljati sve druge tesaške i drvodjeljske poslove, jer su obično bili vještí tesari i drvodjelci.⁴³⁴

Od posjeda što ih je kao feud ili predij dao na uživanje pojedinim svjetovnjacima i svećenicima imao je kaptol sične prihode. Uživaoi takvih posjeda, predijalisti ili vazali, imali su također određene obveze i od zemljišta što su ih koristili morali su davati ugovorena davanja: punu desetinu od poljskih i vinogradarskih usjeva, o Martinju činz u gotovu novcu i od svakog podložničkoga selišta koje se na prediju nalazilo kunovinu u naravi ili dinarima.⁴³⁵

Kanonici su imali udio u diobi općih prihoda od zajedničkih posjeda, a osim njih sličnu korist i od vlastite zemlje. Podložnici na njihovim predijima imali su uglavnom iste obveze prema svojim gospodarima. I oni su davali taksu i radili najraznovrsnije poslove u zemlji i u gospodarstvu, donosili tri puta godišnje uobičajene darove u prirodinama i davali propisani dio od svakoga prirasta, i vinskog i žitnog, a i životinjskog.⁴³⁶

Kanonici su imali i svoje majure, vinograde i mlinove, od kojih je također bilo lijepih prihoda. Kanonički majuri nalazili su se sjeverno od gornjih kaptolskih vrata, a mlinovi na rukavcu potoka Medveščaka. Na istočnoj strani Nove Vesi i potoku Trnavi imao je i Kaptol mlinove. U njima su radili njegovi mlinari, uzimajući za nj ujam od žita što se ondje mljelo. Bilo je to lijepo vrelo prihoda, ali prilično nesigurno jer su mlinari varali i potkradali svoje gospodare. Teško ih je bilo u tome sprječiti i nadzirati, pa je kaptol od 14. st. taj dotada zajednički izvor prihoda ustupao pojednim kanonicima ili skupinama kanonika. Ni oni nisu to pravo koristili trajno jer nisu mogli stati na kraj lukavim mlinarima. Prepuštili su ga zvonarima stolne crkve, a ti su mlinske prihode primali u ime zvonarske plaće umjesto žita što su ga od kaptola dobivali za svoju službu.⁴³⁷

433. I.K. Tkalčić, Zagreb, p. 393. - PSGZ II, p. CXXI. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 468. - N. Klaić, O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, HZ, 1951, p. 121. - L. Dobronić, Topografija biskupskih posjeda, p. 316. - HNJ, I, p. 701, 723.

434. I.K. Tkalčić, Zagreb, p. 329.

435. Ibid., p. 317, 318, 393.

436. Ibid., p. 393-394.

437. PSGZ I, p. CXXXII; II, p. CXXIV. - I.K. Tkalčić, Zagreb, p. 394. - SNZ, p. 13.

431. I.K. Tkalčić, Opori i bunara radi crkvene desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIV. vijeku, Rad JAVU, 1879, 49, p. 190. - V. Klaić, Povijest Hrvata, I, p. 292. - L. Dobronić, Topografija kaptolskih posjeda, p. 239.

432. PSGZ IX, p. XXIX.

-1343) izbio je u cijeloj biskupiji otpor protiv davanja desetine. U njemu su sudjelovali svi slojevi stanovništva: ban, vlastela, građani, predjanci i podložnici. Mnogo su za to bili krivi i biskupovi službenici, jer su je često potpuno samovoljno određivali i nasilno ubirali i tako izazivali krajnje nerazpoloženje i revolt u stanovništvu. Često su otimali i odnosili sve što su našli, ostavljajući iza sebe gotovo opustošena sela. Revolt, nerazpoloženje i mržnja i podložnika i predijalaca izbijali su zbog toga i neprestano rasli, pa su i jedni i drugi počeli uskraćivati davanje desetine. Biskup im je na to prijetio, a kralj i ban naredivali pozivajući ih na poslušnost i izvršavanje obaveza. No oni su se oglašivali, pa kad ih je biskup zbog toga udario više puta i prokletstvom, nisu ni za to mnogo marili. Štoviše, napadali su ga i tjerali, pa i na smrt osudili u času kad je sam pod zaštitom svoje naoružane čete pošao pokupiti desetinu. Cijela biskupija digla se protiv njega, a osobito je kipjelo oko Čazme, Ivanića i Dubrave. Pobunjeni su seljaci svojim naoružanim odredima zauzeli biskupske gradove Ivanić i Čazmu, svladali njihove posade, poubijali biskupske ljude. Provaljivali su i na biskupske posjede, palili kuće i gospodarske zgrade, plijenili skladišta i osvećivali se svakome tko je bio uz biskupa. Oružjem su se odupirali njegovim četama, tjerali i ubijali i njegove službenike kad su dolazili po desetinu. Njihovim akcijama pridružilo se i niže plemstvo, jer protiv davanja desetine nisu tada ustali samo podložnici, seljaci i slobodnjaci, već i sami plemići, pojedini crkveni redovi i građani. Najžešći sukobi bili su u krajevima oko Čazme i Ivanić Grada. Trajali su od 1333. do 1340, a osobito su bili žestoki onda kad je biskup Kobol propisao nove vrlo teške namete (1336), kao mitnicu u Božjakovini i mostarinu u svim mjestima kojima su prolazile glavne prometnice prema Zagrebu i moru.

Nastojanja biskupovih podanika da se oslobode teških crkvenih nameta, a u prvom redu desetine, bila su nakon nekoliko godina skršena, a buna kraljevom intervencijom ugušena (1340).

U otporu protiv davanja biskupske desetine osobito su se istaknuli građani, stanovnici i podložnici susjednoga Gradeca. Oni su je biskupu uporno uskraćivali, pa je napokon udario na njih prokletstvom. A kad su i to prezreli, tražio je intervenciju i pomoć u samoga kralja, koji im je zaprijetio kaznom za veleizdaju ako se ne pokore i ne udovolje svojim dužnostima. Kad je buna bila ugušena, a buntovnici osuđeni, bili su i neki stanovnici gradečke općine kažnjeni izgonom iz grada.⁴⁴³

Već 1335. zaključio je Kaptol da u nekim desetinskim kotarevima desetinu od žita, vina i mitnica te brodarinu dade u zakup najboljem ponudaču. Te godine donio je i zakon o iznajmljivanju crkvene desetine i drugih prihoda. Osim poteškoća oko ubiranja te dace, sklonili su ga na to i drugi razlozi, a u prvom redu prilika da naturalne desetinske prihode unovči. Neki su, naime, plemići koji nisu mogli podnijeti da netko drugi ubire desetinu od njihovih podložnika ponudili Kaptolu gotov novac za pravo ubiranja desetine. Takve je on ponude rado prihvaćao jer je to bila lijepa prilika da prirodmine, koje je inače bilo teško unovčiti, pretvori u novac. Od svojih je majorskih zemljišta imao posve dovoljno plodina za vlastite potrebe pa mu je

443. PSGZI, p. CXXVII. - I.K. Tkalčić, *Odpori buna radi desetine u Biskupiji zagrebačkoj u XIV. vijeku*, Rad JAZU, 1879, 49, p. 171. - V. Klaić, *Povijest Hrvata II*, dio I, p. 60. - J. Čuk, *Povijest grada Zagreba do godine 1350*, Garešnica 1932, p. 64-67. - F. Čulinović, *Seljačke bune u Hrvatskoj*, Zagreb 1951, p. 43-49. - N. Klaić, *Uzroci otpora protiv crkvene desetine u zagrebačkoj biskupiji (do 1382)*, ISNZ III, p. 33-46. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 43-44.

Kaptolski i kanonički vinogradi rasli su po brežuljcima zagrebačke okolice, a najviše ih je bilo u romantičnom Bukovcu na sjeveroistoku od grada. Pripadali su kaptolskoj zajednici ili kao prediji pojedinih kanonicima. I jedne i druge obrađivali su i njegovali podložnici. Brali su grožđe i dovozili ga u kanoničke i kaptolske podrumne i klijeti.

Neka zemljišta u Bukovcu davao je kaptol u najam i gradanima gradečke općine, pa su i oni tamo zasadili svoje vinograde. Od njih su vlasniku zemlje plaćali uobičajenu daću i imali prema njemu jednake obveze kao i vazali.⁴³⁸

Na biskupskim i kaptolskim posjedima bilo je i ribnjaka, gdje su se uzgajale ribe za potrebe svećenstva, a nešto ih je zacijelo bilo i za prodaju. Držanje ribnjaka i uzgoj ribe bila je u srednjem vijeku česta djelatnost, jer se zbog broja svećenstva i stogoga pridržavanja postova moralo skrbiti za tu vrst posne hrane. Biskup i kaptol imali su ribnjake i na samom teritoriju Kaptola, na istočnoj strani iza stolne crkve i biskupskog dvora. Oni se spominju već u doba osnutka biskupije i lijepo vide na najstarijoj poznatoj slici Zagreba iz početka 16. stoljeća. Uspomena na njih je sačuvana u imenu ulice Ribnjak, koja je kraj njih prolazila.

Osim prihoda i desetine od svojih imanja i podložnika imao je biskup pravo i na takozvanu crkvenu desetinu na cijelom području zagrebačke biskupije. To su mu pravo davali kraljevi počevši od Andrije II., da bi tim prihodom uzdržavao kaptol, podizao crkvene župe i škole i hranio sirotinju.

Crkvenu desetinu morao je davati svatko, i plemić i neplemić, i to od svega što je raslo i rodilo, a i od nekih novčanih prihoda na cijelom području biskupije. Ubirala se od pšenice, raži, ječma, zobi, proje, sijerka, sočiva, vina, meda, košnica, voska, lana, konoplje, ovaca, koza, svinja i kokoši, te od prihoda mitnice, mostarine, brodarine, kunovine, pa čak i od oporuka.⁴³⁹

Biskupi su, da bi postupak bio jednostavniji, svoje pravo na crkvenu desetinu na pojedinim područjima biskupije ustupali Kaptolu da je sam ubire za svoje uzdržavanje. Tu pojavu u Zagrebu susrećemo već u 13. st. za biskupa Stjepana II., koji je i pojedinim kanonicima, da bi mogli bolje živjeti, uz darovanja pojedinih zemalja i posjeda odstupao i neke desetinske prihode.⁴⁴⁰

Do 13. st., dok su zajedno stanovali, kanonici su i zajednički uživali kaptolsku desetinu. A kad su se razišli i raselili po vlastitim kućama, dijelila se ona prema položaju i časti. Pri tom su ugledniji i viši u kanoničkoj hijerarhiji imali pravo na dvostruku udio toga naročitog crkvenog prihoda.⁴⁴¹

Ubiranje desetine nije bilo posve jednostavno ni lako jer se narod, a i plemstvo, često i vrlo energično, opiralo davanju te dace. Crkva je bila prisiljena primjenjivati i izvanredne mjere da bi je utjerala. Već je u 13. st. (1269) biskup Timotej izopćio stanovnike u Komarnici jer su se nećkali platiti desetinu. Tek kad su obećali da to više neće činiti, odriješio ih je od izopćenja.⁴⁴² Za biskupa Ladislava de Kobola (1326-

438. PSGZI, p. CXXXIII; II, p. CXXIV.

439. I.K. Tkalčić, *Zagreb*, p. 281, 282, 408, 409. - V. Klaić, *Povijest Hrvata I*, p. 294. - F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 155. - HNJ, I, p. 729.

440. I.K. Tkalčić, *Zagreb*, p. 316, 408. - PSGZI, p. CXXVII.

441. I.K. Tkalčić, *Zagreb*, p. 345-347, 408.

442. PSZB I, p. 131-140. - SDZ, V, doc. 954.

desećtinski prihod u naturacijama bio zapravo suvišan. Volio je za nj dobiti makar i manju, ali sigurnu svoju gotova novca. Medutim, ta je godišnje bila uz to još i prilično velika.⁴⁴⁴

Osim desećtine, jednog od glavnih kapitolških dohodaka, imao je Kapitol novčanim prihoda i od brodarine na Savi kod Jelenovca, od mitnica na njegovim posjedima i od placovine. Maltarinu i brodarinu ubirao je bezobzirno ne pazeci mnogo da li je tko oprošten ili nije od plaćanja tih daca. Tako je zbog domaćih razmirica silio i gradečke trgovce da ih plaćaju, iako su oni kao građani slobodnoga Gradedca posebnim privilegijem bili od njih oslobođeni.

Već negdje od osnutka biskupije imao je Kapitol i pravo da na cijelom području Zagreba, dakle i na Gradedcu, ubire najprije dvije trećine, a od kraja 13. st. i sav placovinski prihod. Tu su mu dacu u prvim stoljećima morali svi plaćati, pa i sami gradečki građani na svom vlastitom trgu. Tek poslije (od 1392) oslobođeni su plaćanja posebnim sporazumom s Kapitolom. No njemu je ipak i dalje ostalo pravo da je ubire na gradskim tržištima, ali samo od negradana i stranih trgovaca.⁴⁴⁵

Težnja za ostvarenjem placovinskih i maltarinskih prava tješno je povezana s nastojanjem Kapitola da jača i razvija i trgovinu, koja je također bila obilato vrelo njegovih prihoda. Trgovačka tradicija na njegovu području s velikim godišnjim saimovima o Štepanovu i s najstarijim zagrebačkim dnevnim tržištem bila je vrlo velika. U poslijetatarsko vrijeme kapitolsko tržište nije više jedino u Zagrebu. Osnivanjem slobodnoga grada na susjednom gradečkom brdu pojavilo se i drugo, novo, koje mu je postalo takmacem. Kapitol, međutim, usprkos tome nastoji i dalje, stoljećima, ostati gošpodarom ovdajšnje trgovine i crpiti od nje svu korist. Kad mu to u borbi s gradskom općinom nije uspjelo, počeo se krajem 15. i početkom 16. st. povlačiti na svoji teritorij i raditi svim silama da na nj privuče sav trgovački promet i učini ga središtem zagrebačke trgovine. Zato je i onda kad je dovršio svoje utvrde i odlučio da unutar njih nasele što više ljudi, nastojao privući i poslovan svijet, koji će mu poslužiti ne samo za obranu od Turaka nego i promicati njegovan gospodarke interese. Do toga mu je bilo osobito stalo u doba kad se u Europi počeo navještati novi kapitalistički sustav, a trgovina doživjela nove, jake poticaje i neslućeni zamah.⁴⁴⁶

Osim biskupa i Kapitola pojavljuju se na biskupsko-kapitolskom teritoriju kao zemljoposjednici i važni gospodarski faktori i prebendarski zbor, dominikanci, cisterci i župa Sv. Ivana.

Temelji prebendarskoga zemljišnog posjeda bile su zemlje što su ih prebendari dobivali za obavljanje svoje službe. Taj se posjed raznim darovima i ostarvštinama kanonika, a i raznih svjetovnjaka, tijekom vremena stalno povećavao, pa su prebendari već potkraj 14. st. posjedovali u okolici Zagreba više od četiri stotine jutara oranica, sjenokoša, livada, šuma i vinograda. Na prebendarskim zemljama živjeli su podložnici, obrađivali ih i imali prema svojim gospodarima iste obveze kao kanonički i biskupski prema svojim. Prebendarima su njihova dobra bila to vrednija, što

444. I. K. Trkatić, Zagreb, p. 446. - PSGZ II, p. CXXIII.

445. PSGZ I, p. CXI-CXII, CXXX-CXXXII, II, p. CXXIII-CXXIV.

446. J. Matasović, Knez Lenard, NS 32, p. 151-152.

od njih nisu morali davati crkvenu desećtinu. Od tog su ih oslobođili i biskup i kapitol. Biskup im je, štoviše, da bi mogli bolje živjeti, odstupio i dijelove desećtine i s nekih drugih svojih područja.

Čini se da je i u ta davna vremena vinotočje bilo unosan posao, jer su točionice vina i prebendari i kanonici držali u svojim kurijama. U tim su se krtinama skupljali beskućnici i skitnice, pa je i prebendarima kapitol odredio da ne smiju točiti vino sumnjivim i zloglasnim osobama, niti dopustiti da takve spavaju ili igraju hazardne igre u njihovim kućama. To su očito bili glavni potrošači obilnih količina vina što su ih davala kapitolška i prebendarska trsja u Bukovcu i ostalim brežujcima po okolici Zagreba.⁴⁴⁷

Prebendari su bili nedvojbeno spretni poslovni svijet. Kupalište što su ga uzeli u najam od cisterciata iznajmljivali su dalje drugima i crpili od njega korist. Vjerojatno ta korist nije bila baš posve neznatna, kad su se tijekom vremena razni interesi toliko otmali za kupališta i za njihova vlasništva vodile česte i duge parnice.

Zagrebački dominikanci su, osim većega vrta i šumice u blizini svojega samostana i crkvice Sv. Nikole u Vaskoj ulici, već u prvoj polovici 13. st. imali i posjed Bliznu i dio Zagrebačke gore s oranicama u Luki i Kratkom dolu, a od 15. st. posjede Stupnik, Kortno, Novake⁴⁴⁸ i Slavetić. Medutim, nisu imali mnogo sreće s njima. Bliznu i posjed u Zagrebačkoj gori izgubili su već početkom 14. st. (1315) založivši ih u nepovrat za veću svoju novca medvedgradskom kaštelanu Renoldu, Kortno i Novake uzeo im je biskup Thuz (1476), a u vlasništvu Slavetića smetali su im i otmali se za nj plemići Oršići.⁴⁴⁹ Dominikanci su imali i kuću, a od 1476. i novi samostan na Gornjem gradu te četiri vinograda koje su davali u najam. Inače su povremeno i njima građani ostavljali manje nekretnine s preporukom da se mole za spas njihovih duša.

Dok se o zagrebačkim franjevcima i njihovim imovinskom stanju znade vrlo malo, o cisterciatima ima prilično mnogo podataka. Cisterciiti su bili dosta imućni, vlasnici mnogih nekretnina i uživaoci raznih prihoda. Već u 13. st., prije nego što su doselili u Zagreb, imali su znatne zemljišne površine u vrapčanskom kraju, u današnjem selu Opatovinu, gdje im je tada bio i samostan i samostanska crkva Sv. Jakoba na nekom Egidijevu, danas nestalom otoku na Savi. Njihov je od 1287. bio i posjed Susedgrad, a i ona osamljena uzvisina gdje je poslije, negdje u 13. st., sagrađen srednjovjekovni grad čije se ruševine još i danas dižu nad brzom Savom i pitomim krajem. Kraljevska blagajna još je dugo isplaćivala cisterciatima u ime oštete za to zemljište pet maraka godišnje. Veći dio tih posjeda dobili su cisterciiti darovnicama. Prije njih bili su oni dobrim dijelom, pa tako i posjed Susedgrad, vlasništvo bogata i moćna plemena Ake. A kad su već bili u Zagrebu (od 1315), priskrbili su veći broj ostalih nekretnina. Osim samostana i crkve Sv. Marije na Dolcu imali su kuće na Opatovini i kod kapitolških vrata, kupalište i mlिनove na Medvečćaku i u Čukovcu, mesnice pod samostanskom crkvom, oranice u Novakima, zemljišta u

447. I. K. Trkatić, Zagreb, p. 510. - PSGZ I, p. CXXXVII, II, p. CXXVIII, III, p. LXXI.

448. Posjed Kortno bio je u dubravskom, a Novaki u Ivanickom kotaru. Posjed Bliznu s dijelom Medvednice dobio su dominikanci 1242. od kralja Bele IV. za nagradu što je njihov prior bio u odvoru trojice crkvenih dostojanstvenika koji su se trebali u slučaju provale Tatara brinuti za kralja i njegovu obitelj i čuvati kraljeve posjede od pljačke velikasa. PSGZ I, doc. 19, p. 19.

449. PSGZ I, p. CLIV-CLV, doc. 19, p. 19, II, p. CLXIV-CLXX. - R. Horvat, Prošlost, p. 240.

Vlaškoj ulici, Susedgradu i Podgorju te vinograde u Bukovcu, Vrapču, nad potocićem Ilicom⁴⁵⁰ i u Kapunji. Imali su i zemlje preko Save i u Sv. Heleni kod Samobora, a pod samostanom kraj potoka Medveščaka naselje svojih podložnika, koji su obrađivali obližnje cistercijske zemlje, vrtove i vinograde. Bile su to kolibe od pletera i drvene kuće pokrivene slamom, smještene s vanjske strane pod novim palisadnim kaptol-skim utvrđenjem. Srušene su i nestale, a s njima i naselje, čim su utvrde bile dovršene (1476), jer je postojala opasnost da i poludrivene utvrde izгоре ako bi Turci potpalili lako zapaljive podložničke nastambe pod njima.⁴⁵¹

Na potoku nešto sjevernije od samostana imali su cisterciti i kupalište, i to već prije nego što su se doselili na Kaptol (od 1291). Od 14. st. stalno su ga davali u najam i primali za nj godišnji činž i darove, a uz to su kupališni brijači morali besplatno brijati samostanskog opata i njegove kapelane.⁴⁵²

Cisterciti su iznajmljivali domaćim mesarima i svoje mesnice pod Sv. Marijom, a naravno i kuće na Opatovini, od kojih su također dobivali godišnji činž i darove u prirodinama tri puta na godinu. Neke slične obveze imali su prema njima i vlasnici kuća na njihovu dijelu Opatovine, a bilo je za njih i oporučnih ostavština nekretnima i novčanih darova. A, naravno, i posebnih naplata i prihoda od vjerskih i svjetovnih usluga što su ih činili.⁴⁵³

Cisterciti (narod ih je zbog crno-bijelog odijela zvao još i *sračkari*) živjeli su ovdje do kraja 15. st., a onda su iz straha pred Turcima napustili Zagreb i otišli u Zatečno u Kranjskoj, gdje je bio samostan njihova reda. Godine 1499. njihova se crkva ne spominje više kao samostanska.

Uz cistercite, dominikance, biskupa, kaptol i prebendare ističe se kao važan gospodarski činilac na kaptolskom teritoriju i crkvena župa Sv. Ivana u Novoj Vesi. Ta se raznim zadužbinama, darovima, oporukama i kupnjama postupno bogatila i u 15. st. imala već obilan imetak: zemlje, podložnička selišta, mlinove, vinograde, sve u okolici Zagreba, Bukovcu, Remetincu, Žitnjaku, Kosnici. Toliko se obogatila da je i samom kaptolu, kad se našao u nuždi, posuđivala novac, pa čak i u zlatu. Zauzvrat i jamstvo morao joj je kaptol davati svoje posjede u zalog.⁴⁵⁴

Neke zemljišne posjede, ali znatno manje od drugih većih posjednika, imala je i kaptolska ubožnica Sv. Elizabete. U prvo vrijeme uzdržavala se, čini se, samo darovima, milodarima i oporučnim zapisima, a poslije, kad to više nije mogla, dobila je i neke zemljišne posjede. U 15. st. imala je oko dvadeset jutara oranica, dvije velike

sjenokoše negdje u Vlaškoj ulici, dok se poslije na prijelazu u 16. st. kao njezina dobra spominju posjedi Koritno, Šimončevac, Vanibolovec, Vinograd Kamenjak te neke sjenokoše i oranice u Zagorju.

Ubožnička, kao i ostala crkvena dobra, čas su se smanjivala čas rasla. Smanjivala prodajom i otmicama, a rasla kupnjom, darovima i oporučnim zapisima. Svijet, a pogotovo siromašniji, takvim ostavštinama osiguravao je sebi utočište u starosti i iznemoglosti, a i liječničku pomoć, jer je ubožnica u isto vrijeme bila i bolnica. I siromašni došljaci dobivali bi u njoj stan i hranu za prvih šest dana boravka u gradu. Služila je i u poslovne svrhe. U njoj su strani trgovci, kad su dolazili na kaptolski trg, istovarivali i prodavali robu.

Socijalni karakter imala je donekle i svećenička bratovština, osnovana na Kaptolu još krajem 14. st. (oko 1380). To je bila zadržana s osnovnom svrhom promicanja pobožnosti, ali i pomaganja svojih članova. U nju su mogli stupiti i svećentovnjaci, pa i žene, svi osim krivovjernika i izopćenih iz crkve. Članovi su plaćali određene priloge u novcu i prirodinama uglavnom za spas duše, ali su zato dobivali i neku pomoć kad su se našli u nuždi.⁴⁵⁵

Premda je crkva s obzirom na svoje posjede i prilode bila doista u vrlo dobrom materijalnom položaju, nisu ni njoj uvijek cvale ruže. Nju je državna vlast, osobito u 15. st., pritisкала velikim i čestim ratnim porezima, za koje je s oka s boka morala nasmagati novac i namirivati ih. U protivnom bi joj zaplijenili imanja i dohotke. Da bi platio teške državne namete, zalagao je Kaptol i imanja, skupocjeno crkveno posuđe i dragocjenosti, posuđivao gotov novac i zahtijevao osobne priloge od kanonika. A kad ni to nije bilo dovoljno, prebacivao je porez na podložnike i vazale. Teški tetet bila su za Kaptol i česta ukonačivanja kraljevske vojske kad je prolazila kroz Zagreb i nastanjivala se po kanoničkim i prebendarskim kurijama. Nanosila je mnogo štete, ne plaćajući nikakve odštete. Osim toga ni svoje posjede nije Kaptol uvijek u miru uživao. Često je vodio za njih borbe, jednako kao i za desetinu, a i dobivene prirodine nije baš tako lako pretvarao u gotov novac. Trpio je mnogo i od neprestanih sukoba s Gradecom te s medvedgradskim i susedgradskim feudalcima.

Uz to je zbog stalne opasnosti od Turaka morao graditi i nove utvrde, trošiti za naoružanje i pripreme za obranu. Oko 1470. tuži se kralju Matijašu da trpi bijedu jer mu otmilju posjede, desetina se uskraćuje, a svećenstvo proganja. Tu je bilo vjerojatno nešto i prejerivanja, samo da bi se ishodilo što veće sniženje poreza, ali svakako i istine. Takve negativne pojave isticao je Kaptol već i prije u nekoliko navrata tijekom istoga stoljeća. Na jednoj svojoj sjednici (1467) on je među ostalim konstatirao i to da crkva i njezin ugled danomice propadaju. Bio je to nedvojbeno odraz općenito teških vanjskih i unutrašnjih prilika onoga doba. Najteže se svakako osjećala opasnost od Turaka, koja je za sobom povlačila sve ostalo zlo. Godine 1476. ističe biskup Thuz da su domaće prilike tako "teške, da se pritisku jedva može odoljeti. Ljudi jedva dišu te kukavno i u strahu životare". Žali za starijima dobrim običajima, a novima se mora silom privikavati. Slično je utvrđeno i dvije godine poslije u povelji što ju je Kaptol izdao prigodom naseljavanja Opatovine. "Već smo

455. PSGZ I, p. CXLIII-CXLIV; II, p. CXXI-CXXII.

450. I. K. Tkalčić, Zagreb, p. 557-558. - PSGZ I, p. CLI-CLIV. - SNŽ, p. 12.

451. I. K. Tkalčić, Zagreb, p. 558. - PSGZ II, p. CI.

452. Kako su neki koji su kupalište uzimali u najam, zato što su ga dugo uživali ili izvršili na njemu neke adaptacije ili prigradnje, počeli kupalište svojatati i smatrat ga svojim, to su cisterciti zbog njega morali često voditi duge parnice sa svojim najmoćnijima. PSGZ I, p. CLIX-CLXII.

453. I. K. Tkalčić, Zagreb, p. 557-558.

454. PSGZ II, p. CI-CLXIV. - Kad je doskora nakon odlaska cistercita crkva sv. Marije postala župnom, za uzdržavanje nije injezinih župnika bila su joj dodijeljena sva ona dobra koja su nekoć imali cisterciti. Njezini župnici, koji su tada imali naslov prepošta, dobili su sva prava koja su imali cisterciti. Kaptol, odnosno zbor prebendara, poslije odlaska cistercita svojatao je, čini se, neke njihove nekretnine, pa je prvi župnik, prepošt Sv. Marije Dimitrije, došao u spor sa zborom prebendara, koji je, vjerojatno, prisvojio kupalište i mlin na potoku Medveščaku, koji su "od starine pripadali njihovoj crkvi sv. Marije, odnosno njima". F. Buntak, Župna crkva sv. Marije, p. 46. - R. Horvat, Prošlost, p. 239-240.

zaboravili na mir, ispade nam iz paneci mirovanje, jedva životarimo i smatramo sretnima one koji su prije nas umli."⁴⁵⁸

Uz ostale nedace javljale su se i razne bolesti, a među njima bjesnila (1455) i strašna kuga.⁴⁵⁹ Pojavljivala se i guba, pa je za gubavce postojala i posebna bolnica, negdje daleko od grada, blizu Save u Podgrađu. Nesretnike oboljele od gube, a zacijelo i drugih zaraznih bolesti, strogo su izolirali i držali daleko od naselja i ljudi.⁴⁵⁸ Bolesti i bijede bilo je dosta. Osim zarazne bolnice, koja je nosila ime Sv. Petra, te bolnice i ubožnice Sv. Elizabete, nalazila se na relativno malom kaptolskom području još ubožnica i bolnica Sv. Antuna. Liječenju i medicini posvećivao je Kaptol, čini se, dosta veliku pozornost. Već u sjemenišnoj školi učila su se neka osnovna znanja iz pučke medicine, poznavanje i uporaba ljekovitih bilja i neka pravila kako valja čuvati zdravlje. Zagrebački kanonici već su vrlo rano sjećali i višu liječničku naobrazbu na sveučilištima u Italiji i Francuskoj i djelovali u Zagrebu kao prvi liječnici. Kaptol je već u 14. st. posjedovao i bogatu medicinsku literaturu, koja upućuje štovše i na pomisao da je možda namjeravao na svom području ustanoviti i neku medicinsku školu.

Za zdravlje kaptolskih građana brinuli su se i takozvani *kirurzi*, *barbiri* i *baderi*, koji su se liječenjem bavili obrtnice i kao priličeni zanatlije obavljali neke liječničke poslove. Liječili su rane, puštali krv i vadili zube.

Zbog teških i burnih vremena te neprestanih političkih borbi nije se ni rad na prosvjetnom polju mogao normalno odvijati, a nije se još u ona vremena prosvjećivanju posvećivala neka osobita skrb. Kaptolska škola živjela je u dosta teškim uvjetima. Nije bilo ni dosta visnih učitelja ni školskoga prostora. Zbog novih potreba nastalih u vezi s razvitkom trgovine, obrta i uprave stara sjemenišna škola morala je u 14. st. biti reorganizirana i uređena prema školama u drugim tadašnjim većim europskim gradovima. Učilo se najpotrebnije za svećeniku službu iz latinske grammatike, retorike, logike, teologije, nešto medicine, te čitanje, pisanje, računanje i pjevanje. Nadzornik škole bio je kanonik rektor. Polazila su je djeca iz svih slojeva: građana, obrtnika i trgovaca, nižega plemstva i velikaša. Obuka nije bila besplatna. Plaćala se školarina učitelju u novcu i prirrodninama. Oprošteni od nje bili su samo siromašni daci čiji roditelji nisu imali nikakva imetka, zatim rođaci pojedinih kanonika i ona djeca koju je uzdržavao kaptol. Sinovi obrtnika morali su učitelju tri puta godišnje (o Božiću, Uskrsu i Siječpanovu) davati darove u naturi, a djeca bogatijih trgovaca i nižeg plemstva u istim rokovima darove u novcu. Isto tako i velikaška djeca, samo što su ona osim novca donosila još i poneki dar.⁴⁵⁹

U 15. st. u sjemenišnoj se školi prestalo učiti čitanje, pisanje i računanje. Tu su zadaću preuzeli otada samostani i gradske škole. U sjemenišnoj školi sjećala se od toga doba viša naobrazba pa su u nju dolazili samo oni koji su s uspjehom završili gradsku odnosno samostansku školu.

456. PSGZ II, doc. 302, p. 371-376.

457. PSGZ II, p. III-IV, CII, CXXV-CXXVI, CLXXIII.

458. PSGZ II, p. CLIII.

459. PSGZ II, p. CLXXII.

Manji dio klera školovao se i na vanjskim učilištima u Italiji (Padovi, Bologni, Rimu), Austriji (Grazu i Beču) pa čak i u Parizu.

Učitelji i profesori bili su kanonici, od kojih je neke Kaptol slao na obrazbu u Italiju, osobito Bolognu, gdje su stjecali stručnu kvalifikaciju, pa i doktorske naslove. Na taj način, kao i pronalaskom tiska sredinom 15. st., nastava se znatno unaprijedila i olakšala.⁴⁶⁰

Osim najstarijih rukopisnih crkvenih knjiga koje su dospjele u Zagreb prigodom osnutka biskupije, u Metropolitanskoj knjižnici čuvaju se i brojne druge rukopisne knjige koje su u Zagreb dospjele većinom iz inozemstva (Italije, Njemačke itd.).

Nedugo nakon pronalaska tiska pojavila se i u Zagrebu prva tiskana knjiga. Bio je to brevijar sastavljen prema posebnom obredu zagrebačke stolne crkve, a tiskan troškoma biskupa Thuza 1484. u tiskari Erhardta Radtolla u Veneciji. Tu, u tiskari Petra Lichtensteina, tiskan je između 1509. i 1511. i prvi zagrebački misal, što ga je na svoji trošak dao tiskati zagrebački građanin Ivan Mlier.⁴⁶¹

Stolna crkva imala je i vrijednu knjižnicu. Spominje se već u 14. stoljeću. U njezinim inventarima nalazimo i spomenutu zbirku medicinskih knjiga, koja se po broju i visnoci djela može mjeriti s ostalim velikim knjižnicama onovremene Europe. Bilo je tu i mnoštvo knjiga ostalih sadržaja: pravni, filozofskih, povijesnih i drugih. Knjižnica stolne crkve ili Metropolitana teško je stradala krajem 14. st. (1396), kad su, prema riječima biskupa Ivana II, "građani zagrebački (mislili oni sa Gradedca) provalili oružanom rukom na kaptolski trg i porobivši kanonike dvorove zaplijenili mnogo rjetkih i skupocjenih knjiga, što ih poneseše sa sobom".⁴⁶²

Iz obilna književnoga blaga može se zaključiti da je u Zagrebu onoga doba bio razvijen znatan književnoznanstveni rad, čiji su nosioci nedvojbeno bili svećenici zagrebačke biskupije.

Teške prilike tijekom srednjega vijeka odrazile su se i na polju umjetnosti, iako je u dugom vremenskom rasponu od gotovo tri stoljeća stvoreno i djelomice sačuvano mnogo vrijednih djela slikarstva, kiparstva i arhitekture. Potrebe crkvenoga središta nagagale su nužnu aktivnost i na tom području. Usprkos gotovo stalnim nemirima i nesigurnosti, te povremenim materijalnim neprilikama, skrb i smisao za umjetničko stvaranje ipak postoji. Potreba za njim, prigušana u teškim situacijama, ostvaruje se u razdobljima mira i blagostanja, iako polagano i na prekide. Ali gotovo sve što je stvoreno tiče se crkve i biskupije. Diže se, oprema, ukrašuje nova katedrala, pišu i minijaturama rese obredne knjige, slikaju freske, klešu skulpture, izrađuje i nabavlja dragocjeno crkveno posude. U umjetnosti jasno se pokazuju utjecaji Italije, Austrije, južne Njemačke (Bavarske) i Češke. A u kulturi uopće i dalje zapada, napose Francuske. Strani su utjecaji to razumljiviji, što su zagrebački biskupi, naučnici i mecene umjetnosti, bili najvećim dijelom stranci. Oni su uspostavljali veze sa stranim umjetnicima i pozivali ih k nama. Osim toga nas je i ličnost kraljeva vezala sa stranim svijetom.

460. PSGZ I, p. CLVI-CLX; II, p. CLXX-CLXXII. - Ij. Ivančan, O školama i sjemeništu u Zagrebačkoj biskupiji, Edicije MGZ 5, Zagreb 1930.

461. PSGZ III, p. LXXX. - L. Dobronić, Remesansna u Zagrebu, Zagreb 1994, p. 32. 64. (n. b.)

462. PSGZ II, p. CLXXIV-CLXXV, doc. 397, p. 379. - KPZZN, p. 494-495, 573-596.

U središtu interesa i pozornosti je gradnja nove stolne crkve, najmonumentalnijega građevnog spomenika u doba gotike na području srednjovjekovne Slavonije. Uz prekide gradnja je trajala puna dva stoljeća. Crkva se gradila u ranogotičkom slogu u doba kad su se po cijeloj Europi dizale gotičke katedrale. Nakon tatarske nesreće, što se sručila i na Zagreb i prekinula nit njegova razvoja, još je niz godina stajala na Kaptolu stara razorena katedrala i služila svojoj svrsi sve dok nisu bili sagradeni važniji dijelovi nove, koji su je zamijenili. Dok je još bila u uporabi, na njezine snažne kontrafore dogradio je biskup Stjepan sredinom 13. st., neposredno poslije odlaska Tatara, ranogotičku kapelicu Sv. Stjepana, koja još i danas postoji ugrađena u južnom krilu biskupskoga dvora kao najstariji arhitektonski spomenik na Kaptolu.

Početak pedesetih godina 13. st. (1251. i 1254) biskup Filip, nasljednik Stjepanov, tražio je od pape dva puta pravo da podijeli oprost onima koji posjete stolnu crkvu, a oko 1258. dozvolu da je smije srušiti i sagraditi novu na povoljnijem mjestu. Dopusštenje je dobio 1258., pa je prva, stara, zagrebačka katedrala slijedećih godina i srušena.⁴⁶³ Ali s gradnjom nove započeo je tek Filipov nasljednik biskup Timotej (1263-1287), pa se ona gradila na prekide od šezdesetih godina 13. do prvog desetljeća 16. stoljeća. Tim prekidima uzrok su bile i političke borbe i nemiri, za kojih je stradao i Zagreb, između kralja Stjepana II. (1270-1272) i češkoga kralja Otokara Premysla. Kada su Otokareve čete iz Stajerske prodrle u Zagreb, stradala je katedrala i kraj oko nje. Tom prigodom razorena je i banska palača koja je stajala u njezinoj blizini.

Timotej je sagradio svetište s tri poligonalne apsida i sakristiju. Najprije je dovršio srednju apsidu, to jest svetište u užem smislu (1269), zatim lijevu apsidu (kapelu Sv. Ladislava) i sakristiju (1275) i napokon desnu apsidu (kapelu Marijinu) 1284. Teški radovi odvijali su se sporo, ali su izvedeni i dovršeni bez dužih prekida i u relativno kratko vrijeme. Stara se crkva razgrađivala, a od njezina kamenja gradili najstariji dijelovi nove, po nacrtima crkve Sv. Urbana u Troyesu u Francuskoj, koja je bila nedavno dovršena.

Nakon Timoteja početkom 15. st. nije učinjeno ništa važnije na izgradnji stolne crkve. Više od jednoga stoljeća ona se sastojala samo od svetišta, apsida i sakristije. Gradnju triju crkvenih lađa dvorskoga tipa pokrenuo je sredinom 14. st. biskup Jakob, ali gradili su ih tek potkraj istog i početkom 15. st. biskupi Eberhard i Ivan Alben. Za Eberharda,⁴⁶⁴ koji je u tom vremenskom razdoblju biskupovao u dva navrata gotovo dvadeset godina i bio glavni inicijator i pokretač toga pothvata, započela je i gradnja sjevernog i južnog zida te pročelja, na čijoj je lijevoj strani uklesan i njegov grb: okrunjeni stojeći lav u štitu obrubljen šiljcima. Eberhardov grb nalazi se i na kontraforima s južne i sjeverne strane crkve, a nekoć, sve do Bollfove restauracije krajem 19. st., nalazio se i na stupovima u njezinoj lađi kao jasan znak njegova sudjelovanja u gradnji. Na daljnjoj izgradnji pročelja i crkvenih lađa surađivali su

463. PSZB II, p. 103, 179. - A. Deanović, Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu, ISNZ II, p. 78, 82 (bilj. 45). - R. Strohal, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 122.

464. Eberhard je bio zagrebački biskup 1397-1406. i 1410-1419. - A. Lukinović, Zagrebački biskup Eberhard (1397-1406. i 1410-1419), CCP, 1991, 28, p. 1-13. (n.b.) - PSZB (1395-1420) V; (1421-1440) VI. (n.b.)

zacrjelo i prvi njegovi nasljednici sve do biskupa Osvalda Thuza (1466--1499), koji je započeo nadsvodivanje brodova. Taj posao nije dovršio jer ga je prije zatekla smrt, pa je to morao učiniti njegov nasljednik na biskupskoj stolici Luka Baratin (1500-1510). Osvald mu je za to, kao i za podizanje dvaju zvonika, ostavio više tisuća forinta, kojima je crkvu trebao potpuno dovršiti. Jedan dio tog novca utrošio je biskup Luka na dovršavanje crkvenih svodova i na gradnju pjevališta, koje je dijelilo svetište od ostaloga dijela crkve (1503-1509). Drugi dio je, između ostaloga, utrošio za podizanje dvaju zvonika, od kojih je jedan dovršio, a drugi ostao nedovršen.

Razna vremena oblikovala su je na svoj način i ucrtala svoje osobitosti. Na niski ranogotički svod svetišta nastavljali su se visoki svodovi lađa takozvane dvoranske crkve, gdje se sva tri crkvena broda redovito dižu do jednake visine. No tu su po-krajne lađe nešto niže od glavne.

No nije se crkva do danas sačuvala u obliku kakvu su je stvorila ta vremena. U novijoj svojoj povijesti dosta se mijenjala, a već početkom 16. st. u građanskom ratu što se vodilo između pristaša nadvojvode Ferdinanda i Madara Ivana Zapolje neprijateljski topovi srušili su gornji dio njezina pročelja i oba zvonika te zapalili krov stolne crkve. Umjesto njih sagrađeni je poslije samo jedan, koji je možda bio i drven, a vidi se na najstarijoj poznatoj slici Zagreba iz polovice 16. st. Izgorio je 1629. kad je u katedralu udario grom i zapalio crkvu i njezin zvonik. Novi zidani zvonik sagradit će tek 1644. graditelj Ivan Albertal iz Kranjske. Nakon građanskoga rata (1529) ostala je stolna crkva dugo vremena i bez krova. Tek 1590. spominje se da je dobila novi drveni krov, koji je također izgorio u požaru 1624. godine.⁴⁶⁵

U drugoj polovici 13. st. građena je na Kaptolu i franjevačka crkva, od koje se do danas sačuvalo svetište s gotičkim svodnim rebriima, a početkom 14. st. i gotička crkva cistercita, koja je u 18. st. bila pregrađena u baroknom stilu onoga vremena.

Od profane srednjovjekovne arhitekture sačuvalo se na području Zagreba vrlo malo. Osim dijelova gradečkih i kaptolskih utvrda, stoji još više-manje vidljive i sačuvane razvaline feudalnih gradina na strmim gorskim uzvisinama Zagrebačke i Samoborske gore: Medvedgrada iznad Zagreba te Susedgrada i samoborskoga Starog grada na širem području zapadno od njega. Svi su oni, ili barem njihovi najstariji dijelovi, građeni također u 13. ili početkom 14. st., u doba kad je gotika, tipičan stil zapadnoeuropskog feudalizma, započela svoju višestoljetnu dominaciju u ovim našim krajevima.

Usporedno s izgradnjom ili neposredno nakon nje dobivale su stolna crkva i kapela Sv. Stjepana i svoj plastični i slikarski ukras. Osim romaničkoga kapitela, što vjerojatno potječe od prve biskupijske crkve građene u 11. st., među najstarijim sačuvanim kiparskim ostvarenjima na Kaptolu ranogotička je arhitektonska plastika kombinirana sa starijim romaničkim motivima u kapeli Sv. Stjepana s dekorativnim biljnim i figuralnim životinjskim motivima na kapitelima ugaonih stupova i dvama zaglavljim svodnim kamenima sjeverne i južne traveje. Znalčki klesano hrastovo

465. I. Kukuljević Sakcinski, Prvostolna crkva zagrebačka, Zagreb 1856, p. 4-7. - PSGZ I, p. CXXXVIII-CXLII; II, p. CXLIV, CXLVII-CXLVIII; III, p. LXXI. - R. Horvat, Prošlost, p. 381. - A. Deanović, Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu, ISNZ II, p. 72, 78, 80.

lišće, vitice, naslućeni grozdovi, zmije otrovnice isprepletenih vratova (na kapi-teljima), rićući lav nad mrtvima mladima i lice mladolikoga maskerona (u zaglavima kamennama), kakvoćom izvedbe odaju ruku vješta majstora klesara i daju naslućiti veze domaćih umjetnika s istovremenim umjetničkim nastojanjima europskih susjeda. Izgrađeni su nekako počekom druge polovice 13. st., nešto prije nego slične skulpture u katedralnoj sakristiji i Ladislavovoj kapeli (lijevoj apsidi), koje su bile građene nekih desetak, petnaest godina poslije.⁴⁶⁶

I na svodu sakristije i u lijevoj apsidi nalazimo zaglavno kamenje s ranogotičkim figurativnim, vegetabilnim i geometrijskim ornamentima. U sakristiji je to uskršno janje, a u apsidi među ostalim krilati zmajevi što isprepletenim vratovima uokviruju ljudsko lice, sve srodni skulpturalni radovi što ih je stvorilo približno isto vrijeme.⁴⁶⁷ Iz toga doba je i mali ranogotički kipić, zapravo pilastrić s reljeftim likom Sv. Pavla, koji je nekoć stajao na oltaru Sv. Petra i Pavla, što ga je biskup Timotej, gradeći sakristiju, podigao u njoj 1275. Osobitim izrazom lica, načinom obrade te plošnim tretiranjem nabora svečeve halje bliži se taj rad srednjoeuropskom kiparstvu na prijelazu iz romanike u gotiku u drugoj polovici 13. stoljeća.⁴⁶⁸

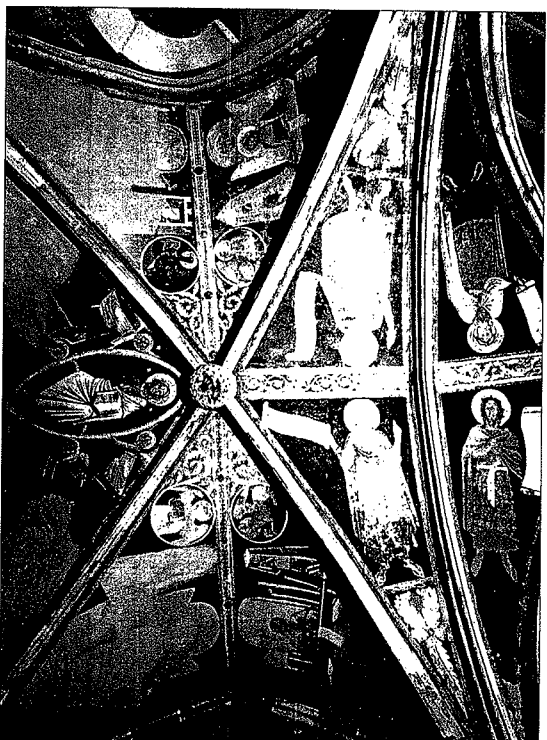
Gotovo sto i pedeset godina poslije nastanka tih najstarijih skulpturalnih ostava-renja, u vrijeme kad se gradila sjeverna crkvena lada i s gradnjom doprilo već do prilične visine, drugi srednjovjekovni majstori uklesali su u njezinim zidovima nova vrijedna kiparska djela. U profilacijama doprozornika na vanjskoj i unutarnjoj strani četiriju visokih gotičkih prozora stvorili su arhitektonsko-plastičnu dekoraciju vegetabilnih motiva i figura fantastičnih i realnih životinja, monsturne, maske, glavu davila i sjajnu glavu muškarca s realističnim markantnim crtama lica. Skulpture su isklesane od kamena vapnenca, a imaju ulogu konzola i dekoracije. Pripadaju kasnogotičkoj umjetnosti. Njihovi motivi i realistički značaj odraz su onovremenoga smisla za stvarni ovozemaljski život. Osobito je zanimljiva glava muškarca. Ona djeluje poput portreta markantnih, vrlo izražajnih individualnih crta lica. A to vjerojatno i jest portret, i to samoga majstora tvorca, autora tih skulptura. One su to vrednije što se gotovo sa sigurnošću može odrediti i porijeklo majstora. Stilske crte, način izvedbe, obrada materijala i motivi povezuju ih s radovima znamenite praške klesarske radionice Petra Parlera. Neki istaknutiji majstor te radionice, i to sigurno jedan od samih Parlera, jer se oni u to vrijeme doista i spominju u Zagrebu,⁴⁶⁹ došao je zacijelo u grad, možda i s još nekoliko majstora, i izveo te izvrsne skulpture u stolnoj crkvi. Njegova nazočnost u našem gradu može se lako objasniti, jer je do umjetničkih i kulturnih veza Zagreba s Pragom i Češkom u ono vrijeme sigurno dolazilo posredstvom ličnosti kralja Žigmunda (1387-1437), koji je stolovao u Pragu, i biskupa Eberharda, koji je bio njegov vjerni pristaja i vrhovni dvorski kancelar te ga zastupao za njegovih čestih izbjivanja iz zemlje. Pismne veze zagrebačkoga biskupa

466. GJ. Szabo, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, NS 19, p. 71-72.

467. A. Deanović, Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Sijepanovoj kapeli na Kaptolu, ISNZ II, p. 67, 72, 80.

468. SDZ, VI, doc. 94, p. 107 - Uj. Karanman, Umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, 1. HZ, 1948, p. 107, 125. Kipić se danas nalazi u Dječjanskom muzeju u Zagrebu.

469. PŠGZ IX, p. 226. - F. Buntak, Jesu li praški Parleri klesari srednjovjekovni portali Sv. Marka u Zagrebu, ISNZ III, p. 65.

Kapela Sv. Stjepana u nadbiskupskom dvoru, svod ukrašen freskama rimneske škole, pol. 14. st.

s Pragom mogu objasniti pojavu i djelovanje praških majstora kipara upravo u onom dijelu katedrale što ga je on dao graditi. Njihove virtuozno klesane skulpture nalaze se visoko u profilacijama doprozornika i teško ih je, nažalost, vidjeti. U gotičkim visinama, kao da su, u duhu onoga vremena, bile namijenjene Bogu, a ne pogledima pobožnih vjernika. U povijesnom muzeju Hrvatske čuva se okrunjena kamena glava iz vremena oko 1400, koja je realističkim crtama lica i pojednim detaljima bliska skulpturalnim radovima praških Parlera, pa je vjerojatno da je i nju isklesao neki majstor iz njihova kruga. Glava povječe iz katedrale, a prikazuje možda mađarskoga kralja Sv. Stjepana.⁴⁷⁰

Krajem 15. st., u vrijeme vrlo naobražena i umjetnosti sklonu biskupa Osvalda Thuza (1466-1499), koji je dovršavao gradnju crkvenih brodova i započeo s njihovim nadsvodivanjem, neki je nadatni majstor ukrasio veličanstveni dvoranski prostor katedrale monumentalnim i vrlo izražajnim kasnogotičkim drvenim kipovima, što su stoljećima stajali u srednjoj ladi visoko na stupovima pod kćenim kamennim baldahinima. Prigodom restauracije (1880) ti su kipovi maknuti iz crkve, pa im se zamoe svaki trag, osim dvama (Sv. Petra i Pavla) koji se čuvaju kao dragocjeni i vrlo vrijetki primjerci drvene gotičke plastike iz sjevernih hrvatskih krajeva. Nije nevjerojatno da su ti drveni kipovi izrađeni u okviru umjetničke djelatnosti na biskupskom dvoru u

470. Z. Jiroušek, Uz problem agnosiranja i datiranja jedne gotičke okrunjene kamene glave iz stare zagrebačke katedrale, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti 6, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1969, p. 13-16. - A. Horvat, Osvrt na probleme oko kamene okrunjene glave u Povijesnom muzeju Hrvatske, ISNZ V, p. 7-11.

Zagreb za vrijeme biskupa Osvalda Thuza krajem 15. st., ali postoji i vjerojatnost da su uvezeni iz nekog južnonjemačkog područja, jer imaju karakteristike južnonjemačke skulpturalne umjetnosti. Da su krajem 15. st. postojale kulturne veze Zagreba s južnonjemačkim krajevima, dokazuju, osim drvenih kipova u katedrali, i dva drvena gotička kipa u zagrebačkoj okolici: gotička Madona s djetetom u Stenjevcu i gotička Madona s djetetom u Markuševcu. I one imaju obilježja južnonjemačke umjetnosti.⁴⁷¹

Od rijetkih sačuvanih srednjovjekovnih skulptura postoje još dva kasnogotička (oko 1500) kamena kipa: Madone i neke svetece, zatim jedna nadgrobna ploča iz druge polovice 13. st. i ulomak druge ploče iz kraja 15. st. Svetica i Madona bile su nekoć u stolnoj crkvi, a danas se čuvaju u zagrebačkim muzejima. Nadgrobna ploča iz 13. st. s urezanim grbom, križem i ranogotičkim natpisom, koji spominje hrvatskoga plemića, nekog Radoslava de Gara, sina Kristonje, možda je nekoć bila u crkvi dominikanskog samostana u Vlaškoj ulici, a danas je uzidana u kapeli Sv. Martina, gdje je nekoć taj samostan stajao.⁴⁷²

Dva kamena lava, koji se također čuvaju u Muzeju grada Zagreba, klesana su vjerojatno u 14. st. za tadašnji portal katedrale.

Na ulomku drugog nadgrobnog spomenika, što je krajem 15. st. (1495) bio postavljen na grob kanonika Blaža iz Moravča, vidi se donji dio vrlo fino izvedene svećenikove haljine (albe i dalmatike), njegov grb i nadgrobni natpis. Taj spomenik, kojega je stražnja strana u 17. st. (1673) uporabljena za novi natpis i grb kanonika Vukoslavića, koji je tada dao popraviti stari portal katedrale, izradio je neki nepoznat, ali izvrсни majstor u doba kasne gotike. Čuva se u Muzeju grada Zagreba.⁴⁷³

Nekih desetak godina mladi (oko 1510) i stilski različit ulomak je renesansne nadgrobne ploče od crvenoga mramora, na kojem je uklesana glava nekog biskupa pokrivena mitrom bogato urešenom draguljima, vjerojatno glava Luke Baratina. Visokom kakvoćom izvedbe i dubokom izražajnošću prikazana biskupova lika izdiže se taj spomenik nad svim što je te vrste u sjevernoj Hrvatskoj stvoreno u doba renesanse. Izradio ga je vjerojatno neki talijanski majstor ili majstor pod talijanskim utjecajem, i to možda još za života i po naruđbi samoga biskupa Luke, koji je imao posebne veze s Italijom i bio veliki prijatelj umjetnosti. Ivan Krstitelj Tkalcić zapisao je da je spomenik djelo klesara Ivana. Vjerojatno je u njegovo vrijeme signatura uklesana u gornjem dijelu ploče bila još potpuna i glasila IOANNES ME FECIT

471. A. Horvat, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali. Zbornik za umjetnostno zgodovino, 1959, p. 245-246. - Idem, Drveni gotički kipovi apostola iz zagrebačke katedrale, Peristil, 1957, p. 153-156. - Idem, Dva drvena gotička kipa u zagrebačkoj okolici, ISNZ III, p. 77.

472. Dominikanska crkva Sv. Nikole spominje se do početka 16. st. a spomenik Radoslava de Gara očito je pripadao grobnici Gorjanskih, koja se nalazi u toj crkvi. V. Deželjč, Zagrebačka vlaškolitička općina, NS 5, p. 105. - Lj. Karaman, Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, 2. HZ, 1950, p. 142-143.

473. Riječ je o nadgrobnom spomeniku što ga je za sebe i svoga brata Blaža od Moravča, kanonika zagrebačkog i arhidakona kaničkog, dao 1495. isklesati Ivan od Moravča, kanonik zagrebački i arhidakon gorički. Sačuvan je i ostatak natpisa (BLASIO ARCH KEMLEK 1495. DIES VICENTIVITA FUNCTO FACERE CVR AVIT. Taj nadgrobni spomenik nalazio se u katedrali kraj oltara sv. Pavla, kako je zapisao u 17. st. zagrebački kanonik Ratael Levaković (1638-1640). U 17. st. (1673) na stražnjem ulazu uz grb kanonika Vukoslavića uklesan natpis koji govori da je portal počeo graditi biskup Vinković, a Vukoslav ga je dovršio, Lj. Ivančan - Gj. Szabo, Spomenik-kamen kanonika Vukoslavića - nadgrobna ploča Blaža od Moravča (1495), NS 19, p. 105-107. - Lj. Karaman, Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, 2. HZ, 1950, p. 147.

Kameni lav s portala stare katedrale, oko 1400. (MGZ)

(izradio me je Ivan). Danas se međutim može pročitati samo ME FECIT, jer je dio ploče na kojem je možda pisalo IOANNES odlomljen i nestao. Tek se sačuvalo slovo S - posljednje od imena IOANNES. Spomenik je nekada bio nad biskupovim grobom u katedrali, a danas se čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju.⁴⁷⁴

U najstarijim arhitektonskim spomenicima Kaptola, biskupskoj kapeli Sv. Stjepana i sakristiji katedrale, sačuvali su se i najstariji spomenici slikarstva stvoreni u Zagrebu, a dijelom i u sjevernoj Hrvatskoj uopće.

Već u drugoj polovici 13. st., u vrijeme biskupa Timoteja, kada je građena sakristija, oslikali su neki talijanski majstori njezine stijene i svodove freskama, koje su se djelomično i do danas sačuvala. Prikazuju *Posljednji sud*, apostole, proroke, patrijarhe i kraljeve *Staroga zavjeta*, kraljeve osnivače mađarskoga crkvenog života (Stjepana, Ladislava i Emerika), Krista i osnivače redova Sv. Dominika i Sv. Franju. Svetački likovi slikani su frontalno i plošno s linearnim tretiranjem nabora haljina još na bizantinski način, iako već slobodnije, prirodnije, ne više tako ukočeno kao na bizantinskim freskama. Te zidne slikarije podsjećaju na freske istoga stila u grobnici katedrale u mjestu Anagni u okolici Rima, koje su slikane nekoliko godina prije. Velika je vjerojatnost da je majstor koji ih je slikao i došao ovamo iz Srednje Italije, a možda i iz samoga Rima. Djelatnost talijanskih umjetnika u našoj sredini u to vrijeme nije bila neobična pojava. Veze s Rimom visokih crkvenih dostojanstvenika, naručitelja umjetničkih djela, bile su vrlo prisne. Upravo biskup Timotej, u čije su

474. I. K. Tkalcić, Prvostolna, p. 56. - Lj. Karaman, Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, 2. HZ, 1950, p. 168.

virijeme freske radene, bio je, prije nego što je postao zagrebačkim biskupom, tajnik na papinskom dvoru i dugo živio u Rimu. Osim crkvenih veza s Italijom dolasku talijanskih umjetnika pogodovao je i živ promet i veze talijanskih trgovaca sa Zagrebom u srednjem vijeku.⁴⁷⁵

Ujčeci talijanske umjetnosti pokazuje se i na freskama slikanim na zidovima i svodnim poljima u nadbiskupskoj kapeli Sv. Stjepana. I njih je slikao neki talijanski slikar, ali nekoliko desetljeća poslije. Vjerojatno sredinom 14. st., i to u stilu i po uzoru fresaka u crkvama Ravenne i Riminija u srednjoj i gornjoj Italiji. Prikazuju život Krista, anđele, evanđeliste, Ivana Krstitelja i starozavjetne proroke. Ali sačuvala su se samo u fragmentima. Prigodom novijih pregradnji freske su jako stradale. Najbolje se sačuvala ona koja prikazuje *Raspravu u hramu* sa židovskim filozofima i ona što prikazuje dražesna anđela svirača.⁴⁷⁶

Freske u Sv. Stjepanu kao i one u katedralnoj sakristiji vrlo su važne i vrijedne za našu povijest umjetnosti, a napose za Zagreb, jer se osim njih iz tih najstarijih vremena nisu ovdje sačuvala nikakva umjetnička ostavarenja te vrste. U njima se ogledaju i kulturne potrebe i razina sredine u kojoj su nastale, kao i davne veze našega grada sa susjednom Italijom na polju likovne umjetnosti.

U ispravama 14. st. spominju se u Zagrebu prvi po imenu poznati slikari koji su ovdje živjeli kao inučni građani. To su bili neki Pavao, Stjepan, Dominik i Jansin. No što su oni ovdje radili, o tome se ne govori ništa. Vjerojatno je da su bili i službi biskupije i za nju opremali i ukrašavali crkvene knjige. Jer najviše i najljepše opremljenih crkvenih knjiga sačuvalo se upravo iz tog doba. Nije isključeno da su neke minijature u njima djelo upravo njihovih ruku, iako velik dio tih starih pisanih kodeksa ukrašenih minijaturama potječe iz stranoga svijeta. Neke od njih naročito su raskošno opremljene i urešene brojnim inicijalima i krasnim minijaturama koje imaju obilježja francuskoga srednjovjekovnog minijaturnog slikarstva 14. i 15. st. One nedvojbeno potječu iz Francuske, koja je u kasnom srednjem vijeku vodila u umjetnu ukrašavanja knjiga minijaturama i u tome bila uzorom svim europskim zemljama. Pariz je tada bio središte minijaturnog slikarstva, a veza s njim preko Avignona, gdje je papa boravio u progonstvu mnogo godina, bila je razumljiva i naravna. Visoki crkveni dostojanstvenici, pa sigurno i oni iz Zagreba, hodočastili su tada onamo i vraćajući se donosili odande dragocjene iluminirane crkvene knjige. Iz Francuske potječe i *Suećana Biblija* zagrebačke stolne crkve ukrašena s mnogo inicijala i minijatura. Pisana je gotičkom u pergameni, a oslikana u prvoj polovici 14. st. Čuva se, kao i druge crkvene knjige, u Metropolitanskoj knjižnici. Tu se čuvaju i crkvene knjige raznovrsna sadržaja ukrašene minijaturama koje također datiraju iz 14. st., ali potječu iz Italije. No ina ih i s drugih strana i iz drugih vremena.

Ali i nedaleko od nas, na budimskom dvoru, razvila se u doba Matije Korvina u drugoj polovici 15. st. jaka kulturna i umjetnička djelatnost i u okviru nje proradila znamenita simoslikarska radionica. Inicijator i organizator umjetničkih aktivnosti te

475. Inače najstariji spomenik crkvenog slikarstva u sjevernoj Hrvatskoj jesu, koliko je do sada poznato, slike Bogorođice, anđela i svetaca izradene u emailu i medaljonima na jednom relikvijaru (moriculku) od bakrenog lišta koj je nekada bio vlahništvo rizične zagrebačke katedrale, a potječe iz druge polovice 11. ili prve polovice 12. stoljeća.

476. Lj. Kataman, Umjetnost srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, 2. HZ 1950, p. 184. - A. Demović, Srednjovjekovne zidne slikarje na području Zagreba, ISNZ 1, p. 131-135.

kulturnog i znanstvenog života na dvoru bio je nekadašnji zagrebački kanonik, kasnije ostromonski nadbiskup, kardinal i dvorski kancelar Ivan Vitez od Sredne. S njim i njegovim nećakom Ivanom Česmićkim — Janusom Pannoniusom prijateljeva je i tjesno surađivao zagrebački biskup Oswald Thuz. Zahvaljujući zaštitelju to vezi i Oswald je na svom dvoru u Zagrebu, vjerojatno po uzoru sitnoslikarske oficine u Budimu, uredio sitnoslikarsku i pisarničku radionicu i u njoj okupio umjetnike slikare i pisare koji su pisali, opremali i minijaturama ukrašavali crkvene knjige za potrebe cijele biskupije.⁴⁷⁷ Njihove minijature upravo su majstorska djela sitnoslikarstva. Među najljepše i najvrednije spadaju minijature kojima je urešen takozvani zagrebački misal Jurja de Topusko krajem 15. i početkom 16. st. Prvu polovicu tog misala ukraasio je 1498. raskošnim i upravo majstorski izvedenim minijaturama u duhu njemačkoga kasnogotičkog slikarstva zagrebački građanin i slikar, inače doseljeni Nijemac, Johannes Hans Alemannus, a drugu krasnim renesansnim minijaturama slavni naš zemljak, minijaturist Julije Klovic. No Klovic je to učinio već u trećem desetljeću 16. st. (1524-26), i to u budimskoj dvorskoj sitnoslikarskoj radionici. Prvi dio tog misala dao je izraditi 1498. zagrebački kanonik Juraj de Topusko, a drugi između 1518. i 1526. zagrebački biskup Šimun Erdödy. Misal Jurja de Topusko specifičan je zagrebački misal, pisan i određen za Zagreb prema zagrebačkim predlošcima.⁴⁷⁸ U Metropolitanskoj knjižnici čuva se još jedan misal Jurja de Topusko, što ga je 1495. ispisao svećenik Matej iz Miletinca, a minijature su slikane sasvim u duhu Hansa Alemannusa.

Slikarska radionica biskupa Thuzu nije dugo radila. Prestala je s djelovanjem, čini se, ubrzo nakon njegove smrti, jer otada nema više sačuvanih domaćih crkvenih knjiga. Njegovom smrću vjerojatno su bile prekinute veze što ih je on podizavao s kraljevskim dvorom Matijaša Korvina, istaknutim kulturnim žarištem tadašnje Europe. No razlog likvidacije njegove umjetničke radionice bile su sigurno i teške prilike u Hrvatskoj zbog sve većih turskih osvajača, a i činjenica da je pojava tiska sve više potiskivala potrebu za pisanom i minijaturama opremljenom knjigom. Renesansni antičfonarij zagrebačke crkve koji se također čuva u Metropolitanskoj biblioteci, a pisan je početkom 16. st. u Zagrebu, iluminiran je već vjerojatno u znamenitoj slikarskoj radionici na kraljevskom dvoru u Budimu. Tako je i Julije Klovic oko 1525.

477. Zanimljivo je napomenuti da se dvor biskupa Oswalda nije nalazio na mjestu današnjeg, već jugoistočno od njegova oltarika na početku nastava stare Vaskice ulice na prostoru pred današnjom crkvicom Sv. Martina, odnosno nekadašnjim dominikanskim samostanom. Bija je to zapravo kameni kraljevski kućni dvor, oko kojeg je bio biskupov vrt i gospodarska zgrada. Taj se kaštel spominje u raznim biskupskim ispravama. Dao ga je srušiti početkom 16. st. još u prvoj polovici 17. st. biskup Benedikt Virnković, a još prije njega djelomito ih je upotrijebio za gradnju nove biskupske palače biskup Petar Domitrović (1611-1628). Djelovi masivnih kamenih temelja u dubini ovrhlike near Vaskice i Palmoticeve ulice kod crkvice Sv. Martina. U tom dijelu Vaskice ulice, kaže biskup Virnković, bilo je nekoliko dopremalnih iz Italije i Madarske. Kad je nestalo njihove trgovine, nampustene su bile te kuće i skladišta. Početkom 16. st. do ih je srušiti biskup Bakac da njihovu gradnju upotrijebi za gradnju zidova biskupskoga grada. Taj dio Vaskice ulice revidira Zagreb, 1940, p. 24-26. - Vjerojatno je biskup Oswald Thuz osnovao na biskupskom dvoru i drvovezarsku radionicu, u kojoj se izradilo samo crkveno pokroševće, oltari i sl. Možda su u njoj izradena i drvena korska sjedala i glavni drveni oltar (izgorio u požaru 1624) što ih je dao izraditi za katedralu.

478. D. Kriewald, Misal čezmanskog prepošta Jurja de Topusko i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödy, Rad JAZU, 1940, 268, p. 45-84.

godine uresio minijaturama u stilu talijanske renesanse i drugi dio već spomenuta misala Juja de Topusko. Iz budimske dvorske radionice potječe jedan od naših najljepše opremljenih misala, misal što ga je stolnobiogradski prepošt i biskup velikovaradinski Dominik Kalmanczehi darovao biskupu Thuзу. Slikan je oko 1481. u stilu kombinirane gotike i talijanske renesanse. Radilo je na njemu više umjetnika pod izrazitim utjecajem majstora minijature Franje de Castello Ithalico de Mediolano, inače našega zemljaka i člana senjske porodice de Castellione et de Mediolano, kojoj je kralj Matija 1489. podijelio ugarsko, senjsko i zagrebačko plemstvo. Kalmanzehijev, odnosno Thuzov misal pripada kodeksima koji označavaju vrhunac umjetničke vrijednosti sitnoslikarskoga rada budimske oficine kralja Matijaša Korvina.⁴⁷⁹

Možda je pod utjecajem minijaturnog slikarstva krajem 15. st. (1499) nastao i kasnogočki triptih s prizorima muke Kristove na drvenom oltaru Sv. Gervazija i Protazija u sakristiji stolne crkve. Na nutarnjim slikama tog na drvu slikana triptiha pokazuju se osim talijanskih i neka obilježja njemačkog slikarstva kasnog 15. stoljeća. One se ubrajaju među najvrednija slikarska ostvarenja sačuvana u Zagrebu iz tog vremena. Prof. Željko Jiroušek misli da su autentično djelo mladog Albrechta Dürera, nastalo vjerojatno u Veneciji 1495, a stiglo u Zagreb 1499. godine kao dar kanonika Mihaajla Viteza koji je podržavao kulturne veze s humanistima u Italiji i došao u Veneciju i doticaj s Albrechtom Dürerom. Prof. Jiroušek također misli da slika u pozadini ne prikazuje Jeruzalem, kako se do sada mislilo, već shematiziranu sliku staroga Zagreba iz posljednjih desetljeća 15. st. Prema tome bila bi to najstarija veduta kasnosrednjovjekovnog Zagreba. Vanjske slike, a one se vide kad se oltarna krila zatvore, slikao je znatno kasnije neki slabiji majstor pod utjecajem talijanske renesanse.⁴⁸⁰

Rijetkim spomenicima renesansnog slikarstva u sjevernoj Hrvatskoj pripada i velika oltarna slika na drvu u privatnoj kapeli u nadbiskupskom dvoru. Potječe s oltara u katedrali iz početka 16. st. (1505), a prikazuje raspeće na Golgoti. Slikana je u duhu renesanse, ali je sačuvala još i neka gotička obilježja, što je i razumljivo s obzirom na vrijeme u kojem je nastala.⁴⁸¹

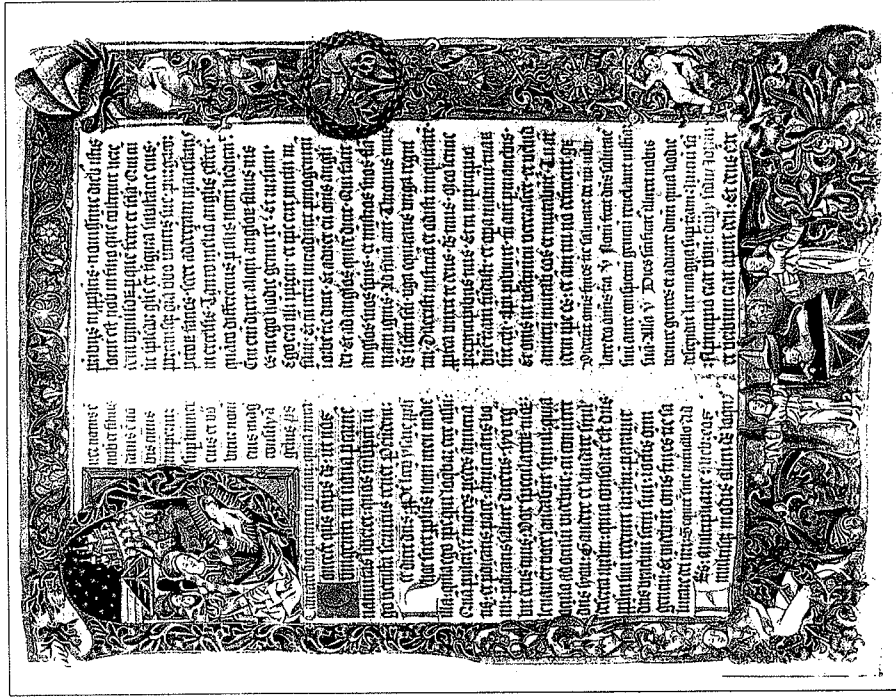
Pisarska radionica, gdje su pisari umjetnici ispisivali crkvene knjige lijepim pismom, sigurno je djelovala u Zagrebu već i u 14. st. Mnogi crkveni kodeksi iz toga doba ispisani sličnim tipovima pisma mogu to potvrditi. U njoj su zacijelo radili i neki Johannes i Petar, sin Jakušev, koji se u tom stoljeću spominju kao pisari u Zagrebu.

Nema dvojbe da je u Zagrebu, odnosno za nj, u to staro doba više stvoreno na polju umjetnosti nego što se sačuvalo. Veći je dio tijekom vremena iz bilo kojih

479. D. Kniwald, Misal Dominika Kalmancehi (1503) i zagrebačkog biskupa Osvalda (1499). Časopis za hrvatsku povijest, 1943, 1-2, p. 34-51. - Ibid., Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa, Rad HAZU, 1944, 279, p. 76-81, 98-101.

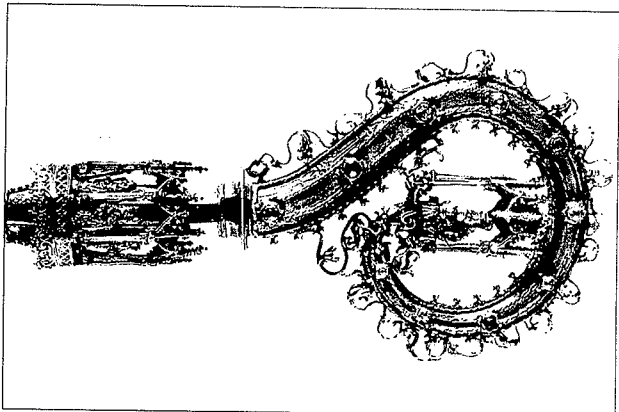
480. A. Schneider, Oltar Sv. Gervazija i Protazija u staroj zagrebačkoj stolnoj crkvi, KPZZN, p. 625-663. - Ž. Jiroušek, O nepoznatoj slici "Raspeća na Golgoti" mladog Albrechta Dürera u Zagrebu iz 1495. god. Peristil, 1971-72, 14-15, p. 129. - Jiroušekovu pretpostavku da je u pozadini najstariji prikaz Zagreba odlučno odbacuje N. Klaič, Povijest Zagreba, I. Zagreb 1982, p. 524. (n.b.)

481. Ž. Jiroušek, O nepoznatoj slici "Raspeća na Golgoti" mladog Albrechta Dürera u Zagrebu iz 1495. god. Peristil, 1971-72, 14-15, p. 129.

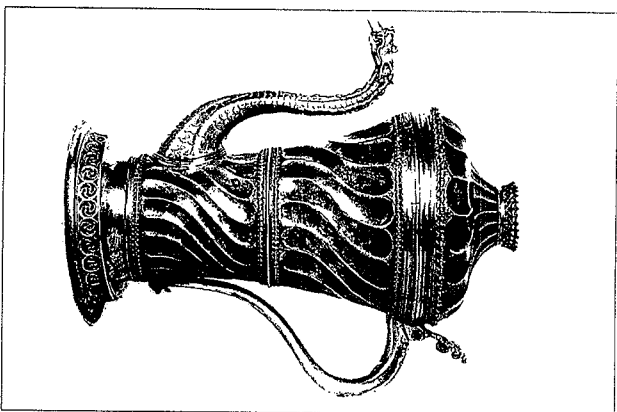

Missale Georgii de Topusko, 1495. (MR 170): napisao ga je Matej de Mileincz, a iluminirao slikar Hans Alemenus (Metropolitanska knjižnica)

razloga propao. Poznato je da su između 13. i 16. st. u stolnoj crkvi bili podignuti brojni oltari, od kojih nam se nije sačuvalo gotovo ništa, a na kojima je sigurno bilo umjetničkih slika, kipova i ostalog ukrasa. Spominju nam se i nadgrobne ploče s isklesanim likovima pokojnika, kojih danas također više nema, iako osobito velike umjetničke djelatnosti prije 17. st. u Zagrebu ne bismo mogli očekivati. Njoj sigurno ne pogoduju dugotrajne borbe između Kaptola i Gradeca, građanski ratovi, nasilja i konačno stoljetni strah i briga za obranu od Turaka, koji prijetje Zagrebu od sredine 15. do kraja 16. st.

Pastoral zagrebačkog biskupa Osvalda Thuzza, kraj 15. st. (riznica)

Vuč za vodu, srebrno, djelomično pozlačeno, na poklopcu grb biskupa Thuzza izveden u emajlu, kraj 15. st. (riznica)

Osim slikara, kipara i graditelja, bilo je u srednjovjekovnom Zagrebu i drugih majstora, napose zlatara, srebrnara i drvorezbara, koji su izradivali predmete pri-mjenjene umjetnosti, i to ponajprije za crkvu. Mnogi od tih predmeta spomenuti su u dvama sačuvanim inventarima stolne crkve iz 14. i 15. st. Čuvani su se ili u njezinoj riznici, gdje su se spremale sve dragocjenosti, skupocjeno crkveno posuđe, zlatno, srebrno i pozlačeno.⁴⁸² Ili su pak resili stolnu crkvu i služili njezinim potrebama. U riznici se i danas čuvaju brojni primjerci zlatarskih proizvoda iz vremena gotičke (15. st.), a nešto i iz doba početaka renesanse u osvitlu novoga 16. stoljeća: gotički kaleži, monstrance (napose monstrance izrađene od pozlačena srebra u čistim gotičkim oblicima iz 14. st. koja je pripadala crkvi Sv. Nikole starog dominikanskog samostana srušenog sredinom 15. st., zatim pozlačena srebrna monstranca iz 1495. koju je nekoć Ivan Korvin darovao samostanu pavlina u Lepoglavi) pa onda kadiionice, biskupski štapovi (napose štapovi biskupa Osvalda Thuzza i Luke Baratina), korice knjiga i drugih zlatarskih predmeta, stvarnih svjedočanstava velika umjela i profinjena ukusa davnih nepoznatih majstora koji su ih izradili. Osim stranih bilo je

i domaćih majstora koji su te predmete izradivali. U riznici crkve Sv. Ivana nalazi se kalež od pozlačena srebra, vjerojatno iz početka 16. st., rad jamačno također zagrebačkoga zlatara. U Zagrebu se, naime, spominje u to doba, a već i prije, velik broj zlatarskih majstora.

Sačuvano se nešto i srednjovjekovnoga teksta, iako znatno manje. Osim već spomenuta plašta kralja Ladislava s figuralnim djelovima veziva iz 11. st., u riznici se čuvaju i dvije vezene biskupске mitre, humeral bl. Augustina Kažotića i jedna kazula s vezanim likovima svetaca na leđnom križu (oko 1400), dok se druga gotička kazula, što potječe iz novoveške crkve Sv. Ivana, nalazi u zbirci Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. U riznici katedrale čuva se i skupocjena mitra koja potječe iz sredine 16. st. Nju je 1549. dao izraditi zagrebački biskup Wolfgang Gyulaj (1548-1550). Vezena je od zlatnoga brokata, a ukrašena biserima, draguljima i reļeĳima svetaca na zlatnim pločicama. Iz početka istoga stoljeća datira skupocjeni zlatni pacifikal s grbom biskupa Luke Baratina (1500-1510).⁴⁸³

U Muzeju za umjetnost i obrt pohranjeno je i nekoliko kasnosrednjovjekovnih pećnjaka, što su posljednjih godina otkopani na starom Susjedgradu, i jedna gotička ploča, također od neke peći, lijevana od željeza, s prikazom raspeća, iz vremena oko 1500. I ta ploča, koja možda također potječe iz Zagreba, i pećnjaci iz Susjedgrada jedinstveni su iz toga doba sačuvani predmeti profana umjetničkoga obrta u sjevernoj Hrvatskoj.⁴⁸⁴

Umjetnost renesanse u sjevernoj Hrvatskoj, pa tako i u Zagrebu, trajala je kratko vrijeme. Bila je pod utjecajem umjetničke i kulturne djelatnosti na dvoru kralja Matije Korvina u Budimu. No zbog turske opasnosti trajala je tek dva do tri desetljeća 16. st. Primjerci te umjetnosti, odnosno renesansnog umjetničkog obrta, zbog toga su i u Zagrebu vrlo rijetki. Među njima ističu se ljepotom i izvrsnom izvedbom drvene renesansne klupe radene za stolnu crkvu početkom 16. st.

Veliku su pozornost pridavali zagrebački crkveni prvaci proizvodnji raznih drvenih umjetničkoobitnih, odnosno umjetničkih predmeta s područja stolarstva, tokarstva, rezbarstva i intarzije te obvezivali nama poznate i nepoznate majstore umjetnike i nadarene obrtnike da ih izrađuju za zagrebačke i pokrajinske crkve. Imućniji viši svećenici, uz ostalo, nabavljaju za stolnu crkvu i raskošne oltare i skupocjene korske klupe. I dok su oltari, kao i razne druge umjetnine iz tog vremena, nazočno propali, neke klupe su nam se sačuvale, premda ne one najstarije o kojima govore pisani podaci. Dao ih je u priličnom broju izraditi i smjestiti u svetište oduševljeni prijatelj umjetnosti biskup Oswald Thuz 1499. Nisu nam se sačuvale ni klupe što ih je za kapelu Sv. Ladislava (sjevernu apsidu) po naredžbi kanonika Ivana iz Moravča 1507. izradio firentinski umjetnik Joannes Nicze. Bilo ih je dvadeset i četiri, a imale su i natpise, signature i bile datirane. Nestale su iz katedrale već odavna i nitko ne zna gdje su završile. No na njihovu mjestu u kapeli Sv. Ladislava još i danas stoje dvije renesansne klupe urešene rezbarijama i intarzijama, koje, prosudujući po stilskim crtama, potječu sigurno iz istog izvora i vremena kao i one

482. I. K. Tkalić, Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka, Statine, 1881, 13. p. 119-149.

483. V. Tkalić, Pacifikal biskupa Luke u riznici zagrebačkog Kaptola, Bulićev zbornik, Zagreb - Split 1924, p. 495.
484. T. Stahuljak - O. Klobručar, Pećnjaci starih gradova Susjedgrada i Samobora, Zbornik V. Tkalića, II, Zagreb 1956, p. 205-213.

izgubljene. Njihova arhitektura i motivi intarzija upućuju na toskansko porijeklo, pa je vjerojatno da je i njih izradio 1507. Fiorentinac Joannes Nicze.⁴⁸⁵

U katedrali su se sačuvali još dvije prekrasne renesansne klupe. I te su urešene rezbarijama i intarzijom, a nalaze se u crkvi kod samog ulaza u lijevom i desnom uglu kraj oltara. Izrađene su trinaest godina nakon onih u kapeli Sv. Ladislava. Naravno je lijepa, bogata rezbarijama i intarzijom ona u lijevom (sjeverozapadnom) kutu. Znade se i kada i tko ju je izradio. O tom nam govore latinski natpisi, izvedeni intarzijom, na pobočnim stranama. Osim majstora i godine nastanka oni nam otkrivaju i ime mecene koji ju je dao načiniti. Natpis na lijevoj strani među ostalim kaže da je mecena bio kanonik Ladislav de Gersenne 1520, a natpis na desnoj da je izvedena "umjetnošću i vještinom majstora Petra, koji je bio slikar i kipar, te stolara Nikole". Ta krasna kupa urešena bogatim rezbarijama vitica, lišća, cvijeca, graničica fantastičnih i životinjskih likova, groteskni i geometrijskim ukrasima i intarziranim biljnim motivima, srodna je stilom talijanskim radovima onoga vremena i nosi jasna obilježja toskanske renesansne umjetnosti. Nije stoga isključeno da su odande došli i majstori koji su je izradili.

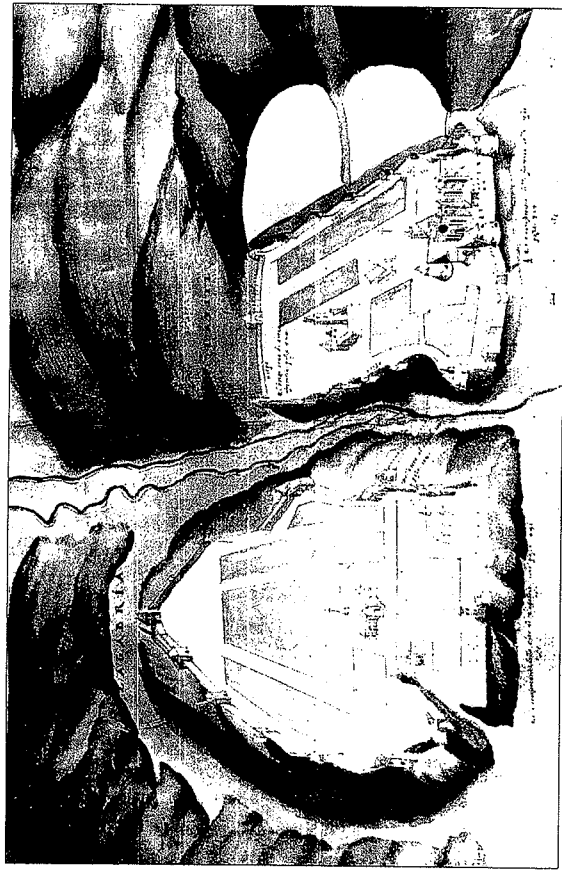
Drugu klupe u desnom (jugozapadnom) uglu izradio je očito neki drugi majstor, oponašajući djelo majstora Petra i Nikole. I ta je bogato rezbarena i na naslonima ukrašena intarzijama, koje prikazuju četiri evanđelista. Izrađena je zacijelo nedugo poslije svog uzora na sjevernoj strani.⁴⁸⁶

Osim spomenutih bilo je u katedrali u ono vrijeme i drugih umjetnički izrađenih, rezbarenih i intarzijama urešenih klupa, ali one su s vremenom, a osobito za restauracije stolne crkve potkraj prošloga stoljeća, nestale iz nje, uništile se i izgubile. Riječki fragmenti čuvaju se još tu i tamo u kojoj privatnoj zbirci. Sastavljena od takvih dijelova, jedna se nalazi u Muzeju grada Zagreba.

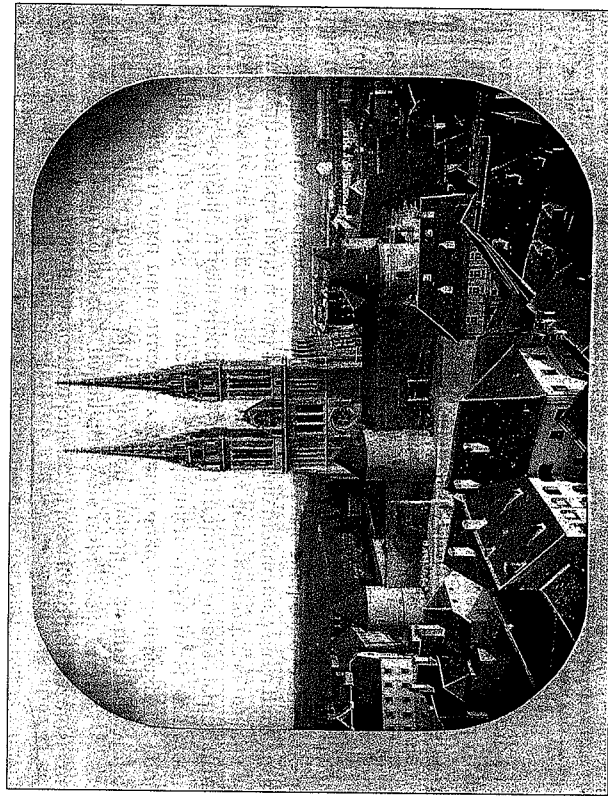
Usporedno s dovršavanjem stolne crkve na početku 16. st. gradile su se oko nje i jake zidane utvrde s okruglim obrambenim kulama. Gradnju je pokrenuo biskup Luka (1500-1510) po nalogu kralja Vladislava. Stare trošne utvrde, građene vjerojatno od drva i nabite zemlje, u doba sve jače turske opasnosti nisu više bile dovoljno jamstvo da će se stolna crkva i biskupski grad moći obraniti od neprijatelja. "Treba ih, stoga, utvrditi jačom tvrdom negoli je dosadnja, a stara i nevaljala mora se odstraniti i zamijeniti novom." Posao je započeo, a utvrde se dizale uz sudjelovanje više, nekih i po imenu poznatih, građevnih majstora: Jurja od Ivanića, Petra Nijemca, Jurja Krapa i Petrića. Biskup Luka Baratin tu gradnju nije započeo (umro je 1510), ali je ostavio u tu svrhu 16 000 florena. S tim novcem gradio je utvrde tek nakon njegove smrti ravnatelj zagrebačke biskupije ostrogonski kardinal Tomo Bakač. Gradnja je trajala još pet godina (1512-1517). Kamen za gradnju lomili su seljaci iz Markuševca na Medvednici, a hrastovinu za temelje dovozili su podložnici iz Kraljevca. Dovršene utvrde lijepo se vide na najstarijoj slici Zagreba iz polovice 16. stoljeća. One su se djelomično i do danas sačuvali: sjeverni zid i neke kule. Do 1907. stajao je još i

485. I. Bach, Umjetnost stolara zagrebačke katedrale od 15. do 19. stoljeća, Časopis za hrvatsku poviest, 1943. 4. p. 341-343.

486. Ibid., p. 331-336.

Kartografski prikaz Gradeca i Kaptola, polovica 16. st.,
(Original u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci)

Nova katedrala nalazi se na ovoj fotografiji još unutar renesansne tvrde. Rušenje Bakačeve kule i Metropolitane počelo je 1906. (MGZ)

Kapitolski bedem u ulici Pod zidom prije rušenja 1925. (MGZ)

zapadni zid s okruglom, jakom Bakatevom kulom, ali te su ga godine našalost srušili, da se otvori pogled na novo pročelje nakon dovršene restauracije crkve.⁴⁸⁷

Novo utvrde oko stolne crkve bile su dovršene nekoliko godina prije Mohacke bitke (1526), koja je u neku ruku označila završetak duge srednjovjekovne epohe i navijesitila početak novih još težih vremena. U daljnjem tijeku 16. st., u nemirnim vremenima kad se živjelo u neprestanoj opasnosti i strahu od Turaka i jedino brinulo za obranu i spašavanje gologa života, kad je i crkva dosta gospodarski oslabila zbog gubitka mnogih posjeda, palih u turske ruke, nije bilo mogućnosti da se naročita skrb posvećuje duhovnim vrednotama. Ono najvrednije i vrlo rijetko što je stvoreno ili se pojavilo u Zagrebu u stilu i duhu nove renesansne umjetnosti, stvoreno je uglavnom prije Mohacke bitke. Zato i pripada u neku ruku još prošlom, do sada opisanu vremenu, kojemu je ta bitka označila krajnju granicu.

Desetak godina nakon vojnoga pohoda mađarskoga kralja Ladislava krajem 11. st. (1091) u srednjovjekovnu Slavoniju i pripajanja tog dijela naše zemlje Mađarskoj, izabrali su i okrunili predstavnici dvanaest hrvatskih plemena južno od Gvozda Ladislavova nećaka Kolomanu hrvatsko-dalmatinskim kraljem (1102). Time su sve

487. G. Szabo, Nakon pada Bakateve kule, Katolički list, 1914, 6, p. 69-70. - Idem, Bakateva kula i regulacija Kaptola, Obzor, 1915, 372, p. 1. - Od kule je sačuvana spomen ploča s grbom Tome Bakata Erdodajva veličine 17x84 cm. Ploča je pohranjena u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu. Na njoj je natpis THOMAS CAR(DINAL)(IS) STRIGON(ENSIS) A(NNO) D(OMINI) 1517. O izgradnji kule i ploči vidi: M. Valentić, Kameni spomenici Hrvatske, Zagreb 1969, p. 36. (n.b.) - L. Dobronić, Zagrebačka biskupska tvrđa, Zagreb 1988, p. 31, 43-44, 57. (n.b.) - Idem, Renesansa u Zagrebu, Zagreb 1994, p. 80, 106. (n.b.)

hrvatske zemlje od Drave na sjeveru do mora i Neretve na jugu dospjele pod vlast ugarske kraljevske krune. Do početka 15. st. (1409) cijelim tim područjem, a otada sve do Mohacke bitke (1526) njegovim većim dijelom vladali su kraljevi na ugarsko-hrvatskom prijestolju: najprije Arpadovići preko dvjesto, zatim Anžuvinci više od stotinu godina, a poslije njih vladari iz raznih kuća sve do poraza mađarske i trijumfa turske vojske kod Mohača 1526.

Državna zajednica s Ugarskom kroz nekoliko stoljeća srednjega vijeka nije jednako utjecala na život hrvatskoga teritorija. Dok su krajevi južno od Gvozda nastavili uglavnom živjeti u starim tradicijama i pod kulturnim i gospodarskim utjecajima Juga: Italije, a osobito Venecije, nova se vlast na područjima sjeverno od Gvozda, u srednjovjekovnoj Slavoniji, snažno osjećala. U neposrednom susjedstvu s Mađarskom, Slavonija je bila otvorena mađarskim utjecajima i oni su donijeli dosta promjena u njezinu životu. Njezin društveni, gospodarski, politički i kulturni razvoj teče odsada usporedno s prilikama, i ovisi u velikoj mjeri od vlasti u toj susjednoj zemlji.⁴⁸⁸ Mnogo toga tipičnoga i važnoga za život i prilike neposredne susjede odražuje se i u životu Slavonije.

A isto su se tako novo vladanje, zajednica s Ugarskom, mnogi događaji, prilike i pojave općeg političkog i društvenog značenja u zemlji odrazili i u životu njezina središta Zagreba. Organizacija i novi oblici vlasti, novi društveni sustav, jačanje, nezadovoljstvo i antagonizam velikaša i njihov nepriljetalski odnos prema kralju, slabljenje kraljevske vlasti i pokušaji njezina jačanja s pomoću stvaranja građanskoga staleža i oslanjanja na srednje i niže plemstvo, afirmacija tog plemstva, dolazak i osiljavanje stranih velikaša, njihova naslija i otmiranja za posjede i vlast, dinastičke borbe i svade oko prijestolja, opća anarhija u zemlji u pojedinim vremenskim razdobljima, napredovanje i opasnost od Turaka, nastojanja Habsburgovaca da se konačno i stalno dočepaju hrvatske zemlje i njezina prijestolja, kao i druge političke pojave, osjećaju se i odražuju, pojavljuju ili zbivaju u većoj ili manjoj mjeri i u našemu gradu.

Prva posljedica vezanja Slavonije u državnu zajednicu s Ugarskom bio je osnutak zagrebačke biskupije. Zagreb je postao crkveno središte, ali time ujedno i politički važna točka, jer je namjera mađarskoga kralja bila da s pomoću crkve poveže cijelu zemlju što tješnje i jače uz Ugarsku. A za Zagreb je taj događaj bio to važniji što ga je prvi put uveo u povijest.

Kad je pripajanjem Mađarskoj uveden u Slavoniju novi oblik vladanja po županijama, administrativnim jedinicama, stvorenim po mađarskom uzoru, a iz bivših slavenskih plemenskih župa, oblikovana je i zagrebačka županija sa sjedištem u Zagrebu. Ona je obuhvatila jedanaest starih (plemenskih) župa, pa je Zagreb postao upravno središte većega teritorija u jugozapadnom dijelu srednjovjekovne Slavonije.⁴⁸⁹ Županijom je upravljao župan, kojega je postavljao kralj, a imao je svoje sjedište u Zagrebu.⁴⁹⁰ On je, među ostalim, sudio i ubirao različite dace.

488. I. Kampuš - I. Kazaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 66-67.

489. Bile su joj opritlike ove granice: na istoku Samoborsko gorje, odnosno austrijske zemlje (Kranjska), na sjeveru V. Karić, Povijest Hrvata, I, p. 287-288. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 158. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 211-212. - HNJ, I, p. 673-674.

razloga dijele velikašima posjede, a zatim im, kad se odveć osile, te posjede oduzimaju ili pokušavaju oduzeti — s namjerom da ih oslabe, a svoj položaj ojačaju. Time u njima izazivaju revolt i stvaraju od njih svoje neprijatelje, ali i opću anarhiju i nezadovoljstvo. To je osobito često slučaj kada je takve postupke pratila još i loša i nesposobna vlast pojedinih kraljeva. Tako za Andrije II. (1205-1235), kad su, s jedne strane taj vladar prekomjernim darivanjima ili oduzimanjima posjeda, rasipavanjem državnog imetka i zalaganjima državnih prihoda, a s druge samovoljni velikaši nasilnim otmanjima zemlje i slobode slabijima izazvali gotovo pravi građanski rat u cijeloj zemlji. Protiv kralja i velikih feudalaca diglo se srednje i niže plemstvo, pa i sam kraljev sin, slavonski herceg Bela. U Hrvatskoj ratuju dvije stranke, a borbe se vode i na zagrebačkom tlu. Na kraljevoj strani, koja je i pobijedila, sudjeluje biskup Stjepan, a na Belinjoj zagrebačkoj prepošt Primogenit. U ratičkom bijesu stradao je crkveni dio Zagreba. Izgorjela je Kaptolska ulica, a stolna crkva bila popaljena.

Iako je borba završila formalnom pobjedom kraljeve stranke, pokret srednjega i nižega plemstva imao je uspjeha. Kralj je 1222. bio prisiljen izdati poznatu *Zlatnu bulu*, kojom su nižem plemstvu imala biti zajamčena sva njegova prava i sloboda.⁴⁹⁵

Nastojanje malog plemstva da stekne politička prava na osnovi kojih bi se moglo što uspješnije odupirati kralju, velikašima i višem kleru, odnosno postati politički faktor i imati udjela u upravljanju državom, došlo je do punog izražaja na Općem saboru kraljevstva cijele Slavonije, koji je 19. travnja 1273. održan u Zagrebu. Bio je to prvi staleški sabor u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj, javna manifestacija težnje plemstva i posljedica političkih previranja u cijeloj državi već od vremena Andrije II. Na njemu su se jasno očitovali novi oblici državnog uređenja u kojem plemstvo postaje sudionikom državne vlasti. Tada se prvi put u srednjovjekovnoj Slavoniji raspravljalo o porezima, zakonodavstvu i vojnim dužnostima te donijelo određene pravne propise. Kraljevska se vlast ograničuje, jer sabor plemića s banom na čelu počinje obnašati zakonodavnu dužnost, donoseći zaključke, koji, kad ih ban potvrdi, dobivaju snagu općega zakona.

Ni u zagrebačkoj županiji neće više sudbenu i upravnu vlast provoditi sam župan u ime krune, kao do tada, već će to uz njega činiti i predstavnici srednjeg i nižeg plemstva. Plemstvo će se u županijskim skupštinama moći oduprijeti zahtjevima kralja i velikaša i zaštititi svoje interese. Zagrebačka, kao i druge slavonske županije, prestaje biti tijelo posredovanjem kojega kralj provodi isključivo svoju volju i postaje oslonac organizirana nižega plemstva. Ona nije više kraljevska, već plemićka ustanova.⁴⁹⁶

Da se organizira i povlasticama pravno učvrsti svoj položaj, bilo je plemstvu gotovo više potrebno zbog opasnosti od velikaša i njihove silovitosti, nego da obrane svoja prava pred kraljem, koji je i sam muku mučio u borbi protiv visokih feudalaca. Oni, naime, nastoje da se na osnovi materijalnih bogatstava, a to su bili ponajprije veliki zemljišni posjedi, domognu što veće političke vlasti, moći i neovisnosti. Zato

495. A. Dabinić, Hrvatska državnica, p. 194. - HNJ, I, p. 694.

496. N. Klaić, Povijest Zagreba, I, Zagreb 1982, p. 48-55. (n. b.)

S uredenjem županija mađarski kraljevi učvršćuju u Slavoniji feudalizam, darujući veće ili manje površine zemljišta raznim svjetovnim osobama ili organizacijama, koje su im zato, poput vazala, trebale biti odane i vjerno im služiti. Već je na samom početku kralj Ladislav velikim posjedima obdario i zagrebačkoga biskupa i Kaptol, a poslije u daljnjem tijeku srednjeg vijeka njegovi nasljednici Gradec, međvedgradske i susedgradske gospodare i druge velikaše. Feudalno uređenje dobilo je tako svoja uporišta i na zagrebačkom tlu. I tu se pojavljuju vlastelini, koji svojim posjedima kao zasebnim cjelinama vladaju po feudalnim načelima potpuno samostalno u upravnom, sudskom i gospodarskom pogledu.

Jedan od najvažnijih, a ujedno i najtragičnijih, događaja što ih je Zagreb doživio kao posljedicu općih političkih prilika i prilika u državi bila je provala i stradanje od Tataara. Nesloga i svade ugarskih velikaša, njihovo neprijateljstvo prema kralju i istovremeno slabljenje kraljevske vlasti bili su krivi da se nije mogao pružiti ozbiljan otpor i da je haračenje osvajača zadobilo tako katastrofalne razmjere i izvan ugarskih međa.

Taj događaj i nesredene prilike u zemlji odrazile su se i dalje u životu i razvoju Zagreba. Da bi ojačao svoj oslabljeni položaj i mogao odolijevati osiřjelim velikašima, tražio je kralj oslonac u građanskom staležu, građanstvu i njegovim utvrđenim gradovima.⁴⁹¹ Zato je i ovdje na brdu Gradecu osnovao novu slobodnu gradsku općinu, nezavisnu od županske vlasti, podijelio joj povlastice i obvezao je da podigne oko svog naseља jake utvrde koje će biti čvrsta uporišna točka kako za obranu tako i za njegove političke ciljeve. Osnutkom gradske općine pokrenuo je oblikovanje i razvoj tipičnoga građanskog staleža u Zagrebu,⁴⁹² staleža obrtnika i trgovaca, koji će i u gospodarskom životu države, ne samo grada, imati važnu ulogu. Po zemlji i privilegijima što ih je dobila od kralja, općina je kao cjelina postala plemićka osoba, novi feudalac u kraljevju taboru, no toliko vezana uz kralja, da je smatrana njegovim krušnim dobrom, jednako kao i njezin teritorij, kojim je samo kruna mogla slobodno raspolagati.⁴⁹³

Taj vlasnički odnos možda je najviše došao do izražaja u 15. st., kad je kralj Žigmund (1420) za 14000 zlatnih forinta založio Gradec s gradom Kalnikom zagrebačkom biskupu Eberhardu, a nakon njegove smrti braći Alben — Ivanu, također zagrebačkom biskupu, Eberhardovu nasljedniku, i Rudolfu — uz Medvedgrad još i sve stare gradečke posjede, gradska sela u blizoj i daljoj okolici grada.⁴⁹⁴ Stjecanje novca na taj način i želja da darivanjima posjeda (što je također tipična pojava onih vremena) pridobije naklonost moćnih feudalaca, znak je kraljeve slabosti i teškoga gospodarskog stanja, kad su se zbog čestih ratova, kraljeve rasipnosti i nesposobne politike praznile državne blagajne.

Slabiji gospodarski položaj kralja u odnosu prema velikašima često dolazi do izražaja tijekom cijeloga srednjega vijeka. Kraljevi najprije iz političkih i vojnih

491. Oslanjanje kralja na gradove u borbi protiv visokoga plemstva pojava je raširena i u drugim europskim zemljama: Mađarskoj, Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj. A. Dabinić, Kulturni značaj Zagreba u srednjem vijeku, Obzor, 22. IX. 1939.

492. HNJ, I, p. 687-688. - A. Dabinić, Hrvatska državnica, p. 194.

493. A. Dabinić, Hrvatska državnica, p. 376.

494. PSCZ II, p. I, XXVI. Darovana sela bila su Dedići, Črnomerac, Bitek, Novaki, Kraljevec, Kobiljak, Cerje, Svibje i Nart.

neprestanto gramzde za zemljom, olinajuci je slabijima. Tako sve više jačaju, pa je npr. sedamdesetih godina 13. st. vlast zemljišnih posjednika u srednjovjekovnoj Slavoniji toliko porasla da su oni sve do kraja trećega desetljeća vladali u njoj gotovo kao neograničeni gospodari.⁴⁹⁷ U teznji za posjedima i vlasću vodili su i međusobne borbe i činili teška nasilja i bezakonja. Mogli su to činiti to više što je središnja kraljevska vlast slabija, a prilike na prijestolju vrlo često bile nesredene.

Međusobne svade velikša, njihova gramzivost za zemljom, nasilja i uopće anarhija, što su obilježili cijelu državu, odražavali su se tijekom cijelog srednjeg vijeka više ili manje intenzivno i u životu Zagreba. To se osobito jasno zrcalilo u sporovima i pitanjima posjedovnih odnosa zagrebačkih crkvenih feudalaca, biskupa i Kaptola, međvedgradskih i susjedgradskih gospodara i turopoljskih vlastelina, ponešto među sobom, a osobito prema Gradecu. I biskupski i kaptolski ljudi, i turopoljski i susjedgradski vlastelini učinili su na tom terenu mnoga zlodjela, no po pljačkama i nasiljima prema zagrebačkim građanima i gradskim podanicima u okolnim selima bio je Medvedgrad najčuvveniji. On je postao strah i trepet Zagreba i njegove okolice. Osobito je bila teška dvadesetogodišnja vlada (1436-1456) međvedgradskih gospodara grofova Celjskih, najmućnijih feudalaca u tadašnjoj Slavoniji. Celjski su, kako smo vidjeli, početkom četrdesetih godina 15. st. osvojili i sam utvrđeni Gradec, oduzeli mu upravnu samostalnost i penaaest ga godina držali u svojim rukama.⁴⁹⁸ U njihovoj vlasti bio je i Kaptol, pa su i tu provodili samovolju, a jednom prilikom popalili i jurisali na katedralu, pohvatali, zatvorili i popljakali neke kanonike,⁴⁹⁹ i to bez obzira što je Kaptol tada bio pristao uz njih. Ljepo ih primio i pomogao im štoviše pri osvajanju Gradeca. No i inače su svjetovni velikaši uglavnom bili protiv crkve, pljačkali njezinu imovinu, prisvajali zemljišta i borili se protiv davanja desetina, nastojeći crkvu podrediti svojoj vlasti.⁵⁰⁰

Osvajanje Gradeca i oduzimanje njegove slobode nije bila posljedica samo želje Celjskih da prilagabe što više inekta i vlasti, već i posljedica borbi za ugarsko-hrvatsko prijestolje, koje su se tada vodile. I takvi su se, naime, događaji, tipični u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, odražavali u političkom životu Zagreba. Dinastičke borbe i olinanja o prijestolje, što izbijaaju već za prvih Arpadovića i dosta se često javljaju u cijelom srednjem vijeku, potresle su nekoliko puta neposredno i grad. Tako nakon smrti kralja Ladislava IV. (1290), kad su u Hrvatskoj nastale dvije stranke, jedna pristalica Andrije Mlečanina, a druga Anžuvina Karla Martela.

I Zagreb se tada podijelio u dva tabora. Gradec, dio stanovništva Kaptola i neki ugledni kanonici pristali su uz Andriju, a biskup Ivan, ostatak Kaptola i međvedgradski kaštelan Gardun uz Karla. Među protivnicima došlo je do krvavih borbi (1295), kad je Gardun napao Andriju pristase na Kaptolu, a građani s Gradeca priekali im u pomoć. Sa svojom međvedgradskom posadom i okolnim seljacima

497. HNJ, I, p. 685, 694, 495, 697.

498. N. Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. Krione, Celje 1982*, p. 37-38. (n.b.) - *Iđem, Povijest Zagreba*, I, Zagreb 1982, p. 137, 156. (n.b.)

499. *PSGZ* II, p. CXLVI.

500. *Gradške općine tada često gube upravnu samostalnost i dolaze pod vlast feudalaca*, HNJ, I, p. 751.

opsjedao je kaptolsku utvrdnu, ali je morao prihvatiti bitku na otvorenu polju kod vrela Manduševca i na potoku Cirkvenici (Medveščaku) pod Gradecom. Boj je bio neobično krvav, toliko da je, kako legenda priča, i potok od krvi pocrvenio. Pobjedili su Andriji pristase. Sam Gardun bio je zarobljen i izgubio Medvedgrad, koji mu je kralj oduzeo za kaznu.⁵⁰¹

No, u tim sporovima biskup Ivan proganja svoje političke protivnike, ugledne kanonike, oduzima im časti i službe, a na njihovo mjesto postavlja tuđince, ponajviše Talijane. Slično čini, ali protiv Ivanovih pristasa, i njegov nasljednik na biskupskoj stolici, erdeljski prepošt Mihajlo (1295-1303), predstavnik protivničke Andrijijske stranke. Mihajlo se u stolnoj crkvi, nesiguran za glavu, ustoličuje za biskupa pod oružjem, okružen i zaštićen vojskom, a svoje stranačke protivnike proganja i baca u tamnice poput svog preteče.⁵⁰²

Pobjedom Andrijijske stranke prilike se nisu definitivno smirile. Već za nekoliko godina (oko 1299) buknu u državi opća buna, koja se pretvorila u pravi građanski rat među strankama. Izazvao ju je kralj Andrija, kad je htio proglasiti svojim nasljednikom i postaviti na ugarsko-hrvatsko prijestolje svog ujaka Alberta Morosinija. Andrija ga je već 1297. zbog izvanrednih zaslug za kraljevsku kuću imenovao slavonskim hercegom, a dvije godine poslije podijelio mu "hercegovinu čitave Slavonije, kao i županiju Požegu za sve vijekle". "S Božjom pomoći svijetli i velemoćni gospodin herceg Morosini stolovao je osim u Požezi još i u Zagrebi i tu se vladao kao pravi suveren. Građanima Gradeca namenuo je i neke izvanredne poreze, pa su se oni morali obratiti na samoga kralja da ih zaštiti od takvih postupaka svoga štićenika.⁵⁰³

Protiv Andrije i njegove odluke da ujaka proglašni kraljem ustali su i Gisingovci, moćna obitelj njemačkoga porijekla, vlasnici velikih imanja u Slavoniji i Madarskoj. Gisingovci su se udružili s međvedgradskim gospodarima Torustima, nekim kaptolskim četama i pobunjenim narodom iz zagrebačke okolice i zajedno sa svima navallili iznenada na Zagreb, osvojili Podgrade i opsjeli Gradec i Kaptol. Biskupske čete, udružene s onima iz gradske općine, vodile su ponovno žestoku bitku na starom bojištu u dolini između dva naselja, na potoku Cirkveniku. I to opet za kralja Andrije, ali taj put uzalud, jer je kralj za kratko vrijeme umro.⁵⁰⁴

Političke prilike u državi odrazile su se u Zagrebu snažnije ponovno kraljem 14. st., kad u cijeloj zemlji u vezi s promjenom na prijestolju i zbog vladarske nesposobnosti vlada opće nezadovoljstvo i nesredenost, a sukobi i neraspoloženje među velikašima uzimaju široke razmjere zahvaljujući progona i intrigama što ih je protiv njih poduzimao Nikola Gorjanski, kraljevski palatin. U Hrvatskoj nastaju opet dvije stranke: za i protiv Madara. I Zagreb se tada, kako je već spomenuto, podijelio u dva tabora. Kraljevski Gradec ostao je vjeran dvoru, a Kaptol na čelu s biskupom Pavlom postao središte pobune protiv njega. Borbe što su se tim povodom vodile između Kaptola i susjednoga Gradeca među najžešćima su i najkrvavijima u njihovim

501. N. Klaić, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987, p. 52, 53, 59, 61, 64. (n.b.)

502. *SDZ*, VII, p. 263, 389-390. - N. Klaić, *Povijest Zagreba*, I, Zagreb 1982, p. 316-317. (n.b.) - *BA Krcelić, Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb 1994, p. 113-117. (n.b.)

503. *PSGZ* I, p. 69, 70, 77. - N. Klaić, *Povijest Zagreba*, I, Zagreb 1982, p. 94, 95. (n.b.)

504. *Nemadano umire 141.1301. F. Šišić, Pregled*, 1962, p. 199.

stoljetnim sukobima. Tadanji gubici kraljevskoga slobodnoga grada i Medvedgrada, dva ponajjača uporišta kraljevske vlasti u Slavoniji, potaknuli su dvorsku stranku da poduzmu odlučnije mjere protiv pobunjenika i napokon ih svladaju.⁵⁰⁵

Kako je teško stradao Zagreb u građanskom ratu (1440-1442) između Elizabete, udovice Alberta Habsburgovca, i pristaša Vladislava Jagelovića, o tom je već govoreno. Tada su pristaše Elizabetini grofovi Celjski sa svojom vojskom zaposjeli Gradec, oteli mu slobodu te činili nasilja i na kaptolskoj strani. I kod Samcobora se za vrijeme tog rata vodila žestoka borba između Stjepana Banića od Lendave, pristaše kralja Vladislava, i Jana Bitovca, vojskovođe Ulrika Celjskog. Banića je Vladislav poslao kao predstražu, ali mu je Bitovac u žestokoj bitci 1. ožujka 1441. razbio vojsku.⁵⁰⁶

U Zagrebu su se osjetile i posljedice urote što su je 1471. ugarski i hrvatski velikaši skovali protiv kralja Matije zbog kraljeve nenaklonosti prema njima, njegovih neprestanih ratova i autokratskoga vladanja. U uroti su među ostalima sudjelovali i zagrebački biskup Osvald Thuz, njegov brat Ivan, gospodar Medvedgrada, i naš zemljak, pjesnik humanist Ivan Česmički, zvan Janus Pannonius. Pobunjenici su htjeli dovesti na prijestolje poljskog kraljevića Kazimira Jagelovića. On je već s vojskom prešao i granicu i došao do Njitre, koju mu je predao sam Pannonius. Međutim, kralj Matijaš urotu je ubrzo otkrio, ugušio je, a onda počeo kažnjavati pobunjenike. Zagrebačkog biskupa Osvalda kaznio je tako da mu je oduzeo nekoliko gradova i naložio plemstvu križevačke županije da mu ne plaća crkvenu desetinu. Ono mu je doista i nije plaćalo ni godinu, sve dok se biskup nije kralju poklonio i s njime se konačno izmirio (1484). Sve to vrijeme nastojao je kralj njegovu vlast i vlast njegova brata Ivana Medvedgradskog oslabiti, a pomoći i ojačati Gradec. Godine 1472. oslobodio ga je od plaćanja ne samo kunovine, nego i svih izvanrednih daća što su se inače u Slavoniji morale plaćati. Istodobno, očito da se osveti biskupu, naredio je da mu se vrate svi njegovi posjedi koji su mu u "prijašnja burna vremena bili ugrabljeni" i ban Damjan Horvat dobio je od njega dva puta nalog da zaštiti građane u vlasništvu tih posjeda od svih otimačina, a napose od "velemožnog gospodina Ivana Thuza od Laka i njegovih kaštelana u Medvedgradu i biskupa Osvalda koji im je 7. kolovoza 1472. silom ugrabio Černomerce, Dediće, Bitek i Kraljevski brod na Savi i predao ih kaštelanima u Medvedgradu".

I ostali urotnici bili su kažnjeni. Ivan Vitez od Sredne, ujak Ivana Česmičkog, inicijator i organizator kulturnih nastojanja na Korvinovu dvoru, bio je zatvoren. A sam Česmički pobjegao je iz Budima i došao u Zagreb svojim prijateljima, braći Thuz. Sklonio se u Medvedgradu, gdje je za kratko vrijeme i umro (30. studenoga 1472). Pokopali su ga u pavlinskoj crkvi u Remetama, odakle je poslije prenesen u Pečuh. Bio je, naime, i pečujski biskup, premda je više boravio na dvoru.

I borba za prijestolje nakon smrti Matije Korvina krajem 15. st. (1490), kad se kralj Maksimilijan Habsburg htio domoći i hrvatsko-ugarske krunice, odrazila se u Zagrebu, iako u blažem obliku. Pošto je provalio u Mađarsku sve do Stolnoga Biograda i Budima, osvojio tamo neke gradove i proglasio se kraljem Ugarske i

Hrvatske, nastojao je dobiti i Slavoniju. Došao je s vojskom i u Zagreb, zauzeo Kaptol i u snijesto posadu od šesto vojnika pod zapovjedništvom pukovnika Benedikta. Zagrebačka crkva pristala je, naime, uz kralja Vladislava Jagelovića, njegova suparnika, dok mu se Gradec poklonio već prije nekoliko mjeseci zajedno s brojnim hrvatskim plemićima, koji su se od njega već dulje vrijeme nadali pomoći za obranu zemlje od Turaka. Vojska je zaposjela i okolnicu Zagreba i terorizirala domaći svijet, a osobito kaptolske stanovnike.

Vremena napose u drugoj polovici 15. st. bila su teška i izravno su pogadala i Zagreb — zbog dinastičkih borbi, opasnosti od Turaka i njihovih osvajanja, borbi između Kaptola i Gradeca, elementarnih nepogoda i drugih nevolja. Zagrebački biskup Osvald uspedio je 1476. "blažena i sretna vremena" svojih prethodnika sa svojim vremenom "u kojem preukavno i sa strahom samo životarimo da jedva disati možemo". Teške političke i druge nepovoljne prilike pratile su i dalje život Zagreba i vijekovima kočile njegov razvitak.

Međutim Maksimilijan nije mogao nastaviti s ratovanjem niti ostvariti svoje osvajačke namjere, jer su mu plaćenci, budući da nisu dobili ugovorenu plaću, otkazali poslušnost u odsudnom času, kad su trebali osvojiti Budim. Započeo je protunapadaj i Maksimilijanova se vojska morala povlačiti. Ivaniš Korvin imao je zadaću da je protjera iz zapadne Slavonije i iz Zagreba, gdje su se njemačke čete čvrsto utvrdile u biskupskom gradu i od njega učinile jedno od glavnih obrambenih uporišta u Slavoniji. Korvinove su čete zajedno s četama bana Ladislava od Egervara opsjedale grad, ali ga bez topova nisu mogle osvojiti. To više što je opkoljenim Nijemcima Maksimilijan poslao i oveću vojsku u pomoć. No u odlučnoj bitci pred Zagrebom ta je vojska poražena i najetana u bijeg, a posada u gradu nakon kraće, žilave obrane morala se napokon predati. Nije mogla izdržati energične juriše banovih i hercegovih četa. Predala je grad sa svim topovima kojima se u njemu branila. Tom zgodom u borbama za oslobođenje Slavonije bilo je zarobljeno oko četiri tisuće Nijemaca. Zbivalo se to tijekom srpnja 1491.⁵⁰⁷

Još jedna tipična pojava u politici ugarskih kraljeva odrazila se u životu srednjovjekovnoga Zagreba. Posredno je ona već dotaknuta, a njezine posljedice iznesene u vezi s drugim srodnim činjenicama. Bilo je to uvođenje stranoga plemštva u Slavoniju s namjerom da se oslabi njezin narodni, hrvatski značaj i olakša vladanje njome s pomoću tudnaca. Provodili su to kraljevi darivanjima ili zalaganjima posjeda raznim stranim plemićima i velikaškim obiteljima ili postavljajima tudnaca na odgovorne crkvene ili svjetovne položaje i dužnosti. Dolazak, nazočnost i gospodarenje stranaca u našoj zemlji osjećao je i podnosio teže ili lakše tijekom srednjega vijeka i Zagreba, a između ostalih, napose Nijemce Gisingovce, grofove Celjske, Albene, medvedgradske Torustije i susedgradske Henningovce.⁵⁰⁸

Osim raznih događaja i pojava pretežito unutarnjepolitičkog značenja dotaknula su se Zagreba i odrazila se u njegovu životu, više ili manje neposredno, i neka vanjskopolitička zbivanja.

507. F. Šišić, Pregled, 1962, p. 236-237.

508. L.K. Tkaličić, Dva odlomka za povijest grada Zagreba u XIV. vijeku, *Starine*, 1875, 7, p. 16. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 108, 109. - HNJ, I, p. 697. - N. Klaić, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1982, p. 316, 331, 335, 354, 356. (n.b.)

505. PSGZ II, p. CLXXXIII-CXCI. - HNJ, I, p. 747.

506. N. Klaić, *Povijest Zagreba*, I. Zagreb 1982, p. 147. (n.b.)

Najviše ga je zacijelo potresla provala Tatara (1242) kad je bio razoren, opustošen, a stanovništvo se razbježalo ili bilo poklano. Bila je to prekretnica u njegovu razvoju. Iz ruševina obnavljao se stari, a na brdu Gradecu počeo graditi novi grad. Nastali su novi uvjeti i odnosi u životu dvojnoga grada.

Nedugo nakon što se opet izgradio, sredio i podigao jake utvrde zaprijetila mu je nova nevolja izvana. Već šezdesetih godina 13. st. zalijetale su se pod njegove zidine čete češkoga kralja Premysla Otokara II. i prijetile mu da bude osvojen. U borbi za babenberšku baštinu, češki je kralj, osvojiši Štajersku, Krajišku, Korušku, Hrvatsko zagorje i sav kraj oko Samobora, postao neposredni susjed i prijetinja Zagrebu. Njegove čete opsjedale su i napadale utvrđeni Gradec, ali građani su ga hrabro branili i prisilili neprijatelja da se povuče. To je bio prvi borbeni ispit nedavno dovršenih gradskih utvrda. U znak zahvalnosti što su se junački borili i sačuvali mu važnu utvrdu, darovao je kralj njegovim stanovnicima posjed Kobljak sa "svim pravina i uživanjima" (1275).

No pristaše Otokara Češkog, da učvrste južnu granicu češke države prema Hrvatskoj i Zagrebu, podignuti su nedaleko nad samoborskim trgovitim novu srednjovjekovnu utvrdu, stari samoborski grad, kao protutežu zagrebačkom.⁵⁰⁹

Na političko značenje Zagreba utjecali su nedvojbeno i sudbonosni događaji što su se zbivali od početka 15. st. do kraja epohe: gubitak dalmatinskih gradova i otoka (1409-1420) u korist Venecije i napredovanje Turaka u južnoj Hrvatskoj.

Gubitkom dalmatinskih gradova Hrvatska gubi obilježje primorske države, a težište njezina političkog života pomiče se s juga prema sjevernim panonskim nizinama u području Save i Drave. Srednjovjekovna Slavonija sve se više politički afirmira, a usporedno raste i važnost Zagrebu kao nedvojbeno središtu tih krajeva.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ N. Klaić, Povijest Zagreba, I, Zagreb 1962, p. 63. (n.b.)

⁵¹⁰ U tjelku 14. do početka 15. st. boravilo je u Zagrebu dulje ili kraće vrijeme više vladara: Karlo Robert bio je u Zagrebu u dva navrata. 14-16.X.1329 i 11-18.VI.1333. Za vrijeme prvog boravka izdao je ovdje dvije povelje. Jednom je općini na brdu Gradecu potvrdio privilegije što ih je dobila od kralja Bele IV, a drugom odredio da susjedgradski kaštelan plaća cistercijskom samostanu u Zagrebu dachu od pet maraka. Prigodom drugoga posjeta ostolobodo je gradine raznih dacha, a zagrebačkoj crkvi potvrdio njezine posjede. Stanovao je tada vjerojatno u Gradecu u palači bana Marka. A za dvije godine izdao će malog da se sagradi nova kraljevska palača. Ujudevit! bio je u Zagrebu četiri puta. U svibnju 1356. skupljao je u gradu vojsku za rat protiv Venecije. Iste godine 4. lipnja, da zavara papu, izdao je u Zagrebu proglas da se sprema udariti na raskolnike Srbije. Međutim, kruno je u četirideset tisuća ljudi kroz Krajišku u sjevernu Italiju prema Veneciji. Sljedeće godine (1357) u prosincu bio je opet u Zagrebu na prolazu u Dalmaciju. Krajem 1360. Ujudevit je ponovno u gradu, gdje rješava očito važne državne poslove jer boravi dulje vrijeme i kralje, štovati i sabor. Taj se im povodom i sastao 16. studenog, spomenute godine. Prvih dana siječnja 1362. bio je Ujudevit opet u Zagrebu. Tom je prigodom potvrdio povlastice grada Korora. To je bio njegov posljednji posjet Zagrebu. Umro je 11. rujna 1382. Kralj Dracki boravio je u Zagrebu dva puta. Prvi put 1371. kao hrvatski herceg. (Nacelo je kao raskav stolovao u Zadru.) Tada je u Zagrebu rješavao neke umirujuće poslove i izdao neke povelje. A drugi put kao kralj, krajem 1385. kad je prolazio kroz Zagreb na putu u Mađarsku da preuzme tamo kraljevsku vlast. Kao herceg stanovao je u kraljevskoj palači u Gradecu, a kao kralj u biskupskom gradu, jer je tada, kralj i obično, Gradec bio na strani dvora (kraljice Marije, Elizabete, Nikole Gorjanskog). U biskupskom gradu privremeno se s ostalim velikašima i svojim pristasačima za poljaku u Mađarsku i za krunidbu te čekao da njegovi pravnici sakupe potrebnu vojsku. Kraljice Marija i Elizabeta boravile su u Zagrebu studenoga i prosinca 1383. Troškovi njihova boravka bili su očito veliki i za gradsku općinu teški, jer je kraljica naknadno u nekoliko navrata razila od slavonske gospode da ih namire. Marija je došla u Zagreb i poslije oslobođenja iz novogradske tamnice (4.VII.1387). Tom se prigodom sastala sa svojim mužem kraljem Žigmundom. Zagrepcani su je svečano dočekali i njezin dolazak proslavili "velikim slavljenj". Kralj je Žigmund poslije 1387. kad se ovdje sastao sa svojim ženom kraljicom Marijom, boravio u Zagrebu još jedanput: od 27. listopada do 8. studenog 1412. Tada je pokazao u rat protiv Venecije. Ovdje su mu se pridružili banderiji velikaša i župana. A bili su tada uz njega ostrogonski nadbiskup Ivan Kanizaj, Duracki biskup Ivan, palatin Nikola Gorjanski, mačvarski ban Nikola Ločki, knez Nikola Frankopan i drugi neki velikaši, barun i prelati. Matijaš Korvin, osim dugog boravka u Zagrebu 1481, bio je ovdje i 1466. i 1480. 23.

Već odavna je Zagreb sijelo biskupije, a politička uloga crkve uvećava i njemu političko značenje i prednost u tom pogledu pred ostalim gradovima sjeverne Hrvatske. Zagrebački biskupi igraju istaknutu ulogu i utječu štoviti i na javne poslove na budimskom dvoru. Mnogi su prisigli u grad kao njegovi ekspozenti, a neki su čak bili i dvorski kancelari. U Zagrebu je i sjedište bana i župana zagrebačke županije, a povremeno i hercega. Kraljeva zamjenika u Hrvatskoj. Osim biskupa, župana i bana i kralj ima svoju palaču u gradu od 1335, pa tamo svraća i u njoj borave i kraljevi⁵¹¹ i članovi njihovih obitelji. I Matijaš Korvin dolazio je više puta, a jednom prilikom, za sebovovanja 1481, boravio u svom dvoru na brdu Gradecu puna tri mjeseca. Tom prilikom došla je u Zagreb i kraljica Beatrica i neki najistaknutiji državni dostojanstvenici i članovi kraljevske kancelarije: kraljevski palatin, sudac kraljevskega dvora, ravnatelj kraljevskih parnica i drugi.

U Zagrebu, na Gradecu ili na Kapitolu u biskupskoj rezidenciji, održavaju se i slavonski sabori pod predsjedanjem bana, hercega ili samoga kralja. Prvi poznati bio je onaj što se sastao tridesetak godina nakon proglašenja Gradeca slobodnim gradom (1273), a donio, osim promjena u načinu upravljanja državom, i pravne propise, koji su i Gradecu služili kao uzor u njegovu sudovanju. Pet godina nakon toga (1278) opet se sastao sabor, koji je pred velikim mnoštvom velikaša i plemića, a pod predsjedanjem bana Nikole, potvrdio službenicima *zagrebačkoga grada* sve njihove stare

kolovoja 1466. došao je ovanom iz Križevaca i tom prigodom potvrdio statute nekih celova u gradskoj općini. Tada je imenovao novim banom Ivana Thruza od Laka. Ivana zagrebačkoga biskupa. Godine 1460. boravio je Matijaš u Zagrebu od 19. rujna do kraja listopada. Tu se spremao na rat protiv Turaka, da im preotme preostali Bosnu, srednjo zamršene prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, radio na tome da mu se pokore oni hrvatski knezovi koji su pomagali knezove Frankopane, obavješujući papu Siksta IV. o svom ratovanju i grabnjadama u Bosni, izdalek naloge. Uveći se tim jača banska vlast i važnost bana. V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio I, p. 43-55, 124, 129, 154, 169, 210, 220, 235, dio II, p. 63-66, III, dio I, p. 8; dio II, p. 67, 120, 123. - PŠGZ I, p. XXI-XXII, doc. 6, p. 4. Osim kraljeva borovile su u Zagrebu i druge političke ličnosti: Herceg Stjepan, sin Kralja Roberta, stigao je u Zagreb u travnju 1353. Ovdje su ga svečano dočekali velikaši, plemići, građanstvo i Kapoli "prijavajući pobožno pismene hroseci moći svetaca." Tom su prigodom hercega po starom običaju obasuli darovima i oblatu počastima. On je i 1354. većinom boravio u Zagrebu, gdje je 9. kolovoza iste godine umro te bio pokopan u istoj crkvi. Herceg Stjepan nastojao je da što ljepše uredi svoj dvor, "koji nije mnogo zasustajao za kraljevskim. Osim bana, biskupa, župana i drugih dostojanstvenika, nalazio na tom dvoru starijih i mladih dvorjanika. Herceg je imao ovdje svoje kancelarije i kovao svoji vlastiti novac, obavljajući javne poslove." V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio I, p. 113-114. - N. Klaić, Johannes lapicida, patlerius ecclesie sancti Marci, Pezint, 1979, 22, p. 52, 54. Marko Talovac, ban čine Slavonije (od 1369) boravio je u Zagrebu 1434. nastojeći srediti odnose između Gradeca i Kapola. Njega je kralj Žigmund poslije smrti biskupa Ivana (1433) imenovao gubernatorom zagrebačke biskupije i Gradeca. Sredinom 1434. izdao je u Zagrebu dvije isprave: jednom je glasio gradsku općinu sa svo maraka, jer su njezini građani opustili viri crkve sv. Emmerka, a drugom je i općini i Kapitolu zabranio obradivati neke zemlje za koje se poslije smrti biskupa Ivana nije namo čile su. V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio II, p. 130. U Zagrebu je boravio i Đorđe Branković, sinpiki despot. Kad su mu Turci razuzeli Smederevo (1459) i on ostao bez države, pobjegao je u Mađarsku tražeći pomoć od kralja Alberta Habzburgovca. Tada je, osim sin kralja Matijaša i hercega hrvatski, boravio je, čini se, stalno u Zagrebu između 1491. i 1504. i bio posljednji od kraljevskih rođa koji je stanovao u kraljevskoj palači u Gradecu. U njemu je umro 1504. u trideset i petoj godini života. U Zagrebu je Ivani izdao i više isprava. Jednom je (1495) nalazio slavonskim plemićima da od zagrebačkih trgovaca gradana Gradeca osamsto forina, pa ih je zato oposito od plaćanja pristojbi za tu godinu. PŠGZ II, doc. 359, 362, 365, 380, 381; III, doc. 27. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 208. - F. Buntak, Kude Zinskib i srednjovjekovni kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu, ISNZ II, p. 105.

⁵¹¹ Kraljevsku palaču gradio je po nalogu kralja Karla Roberta 1335. ban Mikac Mihaljević. Kada je kraj nje u gradskom zidu hito probušiti velika vrata, građani su se protiv toga bunili i prosvjedovali kod kralja, pa mu je ovaj nalazio da smije u zidu napraviti velika vrata, gradani su se protiv toga bunili i prosvjedovali kod kralja, pa mu je ovaj nalazio da smije u zidu napraviti velika vrata, gradani su se protiv toga bunili i prosvjedovali kod kralja, pa mu je ovaj isto vrijeme kad i kraljevski dvor gradio je ban Mikac i za sebe palaču i to negdje u njegovoj blizini. PŠGZ I, p. XXI-XXII.

krajovima napuštaju svoje domove i bježe prema sjeveru na sigurnije tlo srednjovjekovne Slavonije. Zajedno s njima pomiče se u te strane i težište političkoga života i tako nastavlja proces koji je započeo već gubitkom dalmatinskih gradova i otoka, a potpuno se učvrstio kad je Hrvatska u prvim desetljećima 16. st. (do Mohačke bitke) izgubila u korist Turske još i gotovo sav teritorij južno od Velebita.

U takvim prilikama uz političko raste i strateško značenje Zagreba. Počinje se opet s njim računati kao važnom obrambenom točkom. Obnavljaju se i popravljaju stare gradačke utvrde, a grade nove oko Kaptola i katedrale. Grad time dobiva djelomično i novu fizionomiju. Obrisi dvaju odijeljenih naselja podizanjem novih utvrda oko Kaptola i stolne crkve postaju još izrazitiji.

Otkako su stanovnici Gradeca 1387. u vrijeme dinastičkih borbi i sukoba između dviju susjednih općina srušili stare palisadne kaptolske utvrde, Kaptol je sve do druge polovine 15. st. ostao neutvrđen. Tek kad je Zagrebu zaprijetila neposredna opasnost od provale Turaka, kad su osvajači bili tako reći nadomak grada, počele su se graditi nove utvrde (1469). Premda su tijekom deset godina, koliko je trajala gradnja, kanonički podložnici obavljali sve poslove: pripremali grad, lomili, dovozili i klesali teško kamenje, kopali temelje i jatke, sjekli i priredivali šibije, tesali grede, prevozili i nabijali zemlju, zidali i gradili, ipak su za to utvrđivanje kanonici i biskup morali izdati velike svote novca. To više što su, čini se, istovremeno gradili još i posebne utvrde oko same katedrale, premda su i one oko Kaptola bile još palisadne, osim možda ugaonih kula, koje su vjerojatno bile zidane poput kaptolskih.

Kako ih, međutim, nisu zacijelo držali dovoljno jakim i sposobnim da se odupru turskim nalletima, počeli su krajem 15. st. velikim troškom podizati oko stolne crkve nove zidane utvrde. Gradnju je pokrenuo biskup Osvald Thuz, nastavio je i dao za nju velike svote biskup Luka Baratin, a dovršio Osvaldovim i Lukinim novcem ostrogonski nadbiskup Tomo Bakač Erdődy.

I palisadne utvrde oko Kaptola bile su naknadno zamijenjene novima, zidanima, no tek negdje oko sredine 16. stoljeća.⁵¹³ Njihovi ostaci, kao i ostaci zidanih utvrda oko stolne crkve, sačuvali su se do danas.

Pored straha i brige za obranu donose Turci gradu i druge gospodarske nevolje. Osim golemih izdataka za popravak i gradnju novih utvrda, uzdržavanje vojske, nabavu oružja, "velikih pušaka i lumbarda",⁵¹⁴ pojava Turaka je i inače djelovala štetno na gospodarski život Zagreba, a najviše jer je oslabila njegovu trgovinu. Zbog turskih provala, pljačkanja i osvajanja bio je otežan ili onemogućen trgovački promet s istočnim krajevima, a i zapad, naročito Italija, u takvim prilikama gubi interes za naše tržište. Uz to su Turci presjekli i vezu unutrašnjosti s Primorjem preko Modruša i tako onemogućili trgovinu u tom smjeru.⁵¹⁵

513. Od 14. do 16. st. imao je Kaptol tri razna utvrđenja: 1. palisade i obrambeni jarak (stručne 1387), 2. palisade, obrambeni jarak i zidine ugaone kule (građene 1469-1478) i 3. zidane utvrde i zidine ugaone kule (građene između sredine 16. st. i 1639). - S. Habunek-Moravac, Prilog proučavanju srednjovjekovnih kaptolskih utvrda, ISNZ II, p. 65-99. - PSGZ I, p. C sqq. - Opširno o utvrđenju dijela Kaptola piše L. Dobronić, Zagrebačka biskupska tvrda, Zagreb 1988. (n.b.)

514. PSGZ II, p. C.

515. A. Dabinić, Hrvatska država, p. 496-497. - HNJI, I, p. 758.

pravice i privilegije. A jedan od najvažnijih bio je onaj što se 1481. od 31. siječnja do 2. ožujka održao na polju pod otvorenim nebom blizu grada. Sazvao ga je sam kralj Matijaš Korvin. Uz njega saboru su prisustvovali i palatin, kraljevski dvorski sudac, veliki župani zagrebačke, križevačke, varaždinske i virovičke županije, plemićki suci i prisežnici, mnoštvo nižega plemstva i nešto velikaša. Svrha toga velikog skupa bila je da se održi kraljevski sud, koji će osuditi silovite i moćne velikaše, veleposjednike, za njihova nasilja izvršena nad nižim plemstvom i ostalim slobodnim žiteljstvom. Optužbe iznesene protiv svemoćne gospode otkrivaju svu anarhiju i bespravno stanje što je tada vladalo u zemlji. Gotovo svi velikaši u Hrvatskoj, među njima i Zrinjski, Frankopani, Blagaji, Kurjakovići, Thuzi, pa i sam zagrebački biskup Osvald Thuz od Laka, bili su optuženi zbog raznih prijestupa i zlodjela: razbojstva, ubojstva, osljepljivanja, sakaćenja, oskvrnjivanja maloljetnih djevojaka, paljenja kuća, krivotvorenja novca, isprava ili pečata, te za druga razna djela protiv malog plemstva ili interesa kralja. Osuda za sve optužene bila je smrt i gubitak svih posjeda, posjedovnih prava i sveukupne imovine. Njome je kralj htio učiniti kraj bezakonjima, ali riješiti se samovoljnih feudalaca, kojima nije mogao vladati. Većina osuđenih nije prisustvovala saboru i izricanju osude, no kad su dočuli za nju, svi su nagrnuli u Zagreb da izmole od kralja pomilovanje. Kralj im je oprostio, zbog svoje vječite potrebe za novcem. Morali su, naime, za oduzete pristati i dopustiti mu da zemlji nametne novu tešku daću. Tako je zagrebački sabor od 1481., koji je trebao učiniti kraj feudalnoj anarhiji, novim novčanim teretima, omogućio dalja teška bezakonja u zemlji.

Među ostalim optužbama protiv velikaša i plemića na tom saboru bila je i ona što su je podigli protiv njih građani zagrebačkog Gradeca zbog protuzakonita i samovoljna ubiranja maltarine, mitnice i drugih raznih daća na robu koju su gradački trgovci i obrtnici vozili preko njihovih posjeda. Tu je tužbu riješio Hrvatski sabor još iste godine na svom zasjedanju u Križevcima. Tom je prilikom donio već spomenuti maltarinski cjenik, kojim je bilo točno određeno koliko maltarinu siniju plemići i velikaši naplaćivati od trgovaca kad voze robu cestama koje prolaze njihovim imanjima.⁵¹²

U Zagrebu, sjedištu zagrebačke županije, održavale su se i županijske skupštine i sastajao županijski sudbeni stol, a i banski ili *Oktavaini sud*, najviše sudište u Hrvatskoj i Slavoniji. Ovdje je sve do 1384. bila i kovnica srebrnih banovaca, banskoga novca za čitavu Slavoniju.

Od događaja općeg političkog značenja utjecali su naročito na život Zagreba turske pljačke i upadi u južne hrvatske krajeve, kao i opasnost od Turaka, što se od kraja šezdesetih godina 15. st. sve više približavala ovom gradu.

Od 1468. upadi Turaka u Hrvatsku sve su češći. Turci dolaze i u neposrednu blizinu samoga Zagreba ili prolaze kraj njega provaljujući dalje u slovenske zemlje: Kranjsku, Štajersku i Korušku. A i onda kad se iz njih preko Hrvatskoga zagorja vraćaju i, mimo ilazeći grad, skreću prema jugu. U svojim pohodima harače, pljačkaju, ubijaju i odvođe svijet u ropstvo. Plemstvo i preživjeli narod u južnim

512. E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 215. - F. Rački, Razhod, p. 120. - V. Klaić, Povijest Hrvata, I, p. 285; IV, p. 124-130. - A. Dabinić, Hrvatska država, p. 203, 223. - HNJI, I, p. 753.

Uz to su u ta ratna vremena nametane i izvanredne dace, kako je to obicno bivalo u takvim prilikama u srednjem vijeku. A od kraljevskih gradova kraljevi su u tom pogledu najviše očekivali. Kao na primjer u doba Žigmunda, koji je trebao mnogo novca za svoje ratove i uvijek imao dosta dugova. U financijskoj krizi tražio je i od Zagreba neki izvanredni porez od darova što ih je općina primala od posjetitelja, kupaca i prodavača gradskog sajma, ali je tu bio prikracen, jer su gradani imali hrabrosti da mu taj zahtjev odbiju.⁵¹⁶

Mora turske opasnosti lebdjet ce nad Zagrebom i tistiti ga još cijelo 16. stoljeće. Njezine štetne posljedice i neugodne popratne pojave ispunjat ce život i zaokupljati svijest Zagrepčana još vrlo dugo. Oslobođenje iz te situacije, željno očekivano olakšanje, nastupit će tek porazom Turaka kod Siska i Petrinje 1593. i 1595, kad ce sav kraj sjeverno od Kupe biti zauvijek oslobođen od turskih provala.⁵¹⁷

ZAGREB U 16. STOLJEĆU

U životu Zagreba 16. stoljeće bilo je jedno od najtežih. Neprestane prijetnje i opasnost od Turaka, dinastičke borbe, građanski rat i tradicionalni lokalni sukobi, brige za obranu i nesnosni tereti za popravak i održavanje gradskih utvrda, ratne dace, porezi i tlake, nasilja feudalaca, bana, banskih, a osobito njemačkih i španjolskih četa, pošasti kuge, poplave i potresi i napokon, kao posljedica svega, osiromašenje i oskudica.

U samom početku (1502) kao nagovijest loših vremena doživio je Zagreb jak potres i od njega pretrpio goleme štete. "Veliki je potres", piše Pavao Vitezović, "u hrvatskom orsagu bil, od koga se jesu mnoge hiže porušile i v Zagrebu turen Sv. Marka." Tom prilikom bile su naročito oštećene gradske utvrde, a to je slobodnoj općini na brdu Gradecu nametnulo posebne brige i terete u doba kad su joj utvrde zbog opasnosti od Turaka bile iznimno potrebne i važne. Žestoki potresi zatresli su grad još nekoliko puta tijekom 16. st. — 1505, 1506, 1530, 1586. i 1590.⁵¹⁸

I kuga, koja je tijekom srednjega vijeka više puta harala u gradu, javila se i u 16. stoljeću. Prvi je put bjesnila 1511, a donijeli su je trgovci iz turskih krajeva.⁵¹⁹

Od turske strane i Turaka trpio je Zagreb izravno ili neizravno i sva ostala najveća zla što su ga pogodila tijekom 16. stoljeća. Turci su bili krivi za vječnu ratnu napetost, strah i uzbuđenja u gradu, za izdatke i troškove oko obrane, ratne dace, izvanredne tlake, opskrbu i uzdržavanje vojske, za nasilja i terete što su im te vojske nanosile i, na kraju, za svu bijedu i oskudicu koje su se pojavile kao posljedica tih nedaca.

Zbog Turaka je djelomično, iako posredno, došlo i do građanskoga rata i dinastičkih borbi u zemlji, koje su i u Zagrebu došle do punog izražaja i dulje vrijeme snažno zaokupljale njegov život. Pojavile su se kao posljedica poraza krišćanske i

518. J. Tomasić, *Chronicon breve Regni Croatiae (Kratki ljetopis hrvatski)*, Arkiv, IX, p. 24. - I. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogtums Crains*, XII, Leibach 1689, p. 5. - P. Ritter, *Vitezović, Kronika g. 1502. - PSGZ III*, p. IV, V. - V. Klaić, *Savremeni opis zagrebačkog požara od g. 1706*, VZA, 1910, p. 236-238. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 20.

519. J. Baile, *O zdravstvu staroga Zagreba*, Zagreb 1902, p. 16. - PSGZ III, p. XXV.

516. A. Dabnović, *Hrvatska državana*, p. 235.

517. F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 185.

čak ponudila i pomoć protiv njegova suparnika. Ali kad je u boju s Ferdinandovom vojskom bio potučen kod Tokaja, a istog dana (27. rujna 1527) poginuo kod Varaždina Kristo Frankopan, vođa njegove stranke u Slavoniji, njegovi izgledi za uspjeh potpuno su propali. Slavonsko i mađarsko plemstvo okrunilo je nakon toga Ferdinanda za kralja, a on sam morao je najprije pobjeći u Eidelj, a zatim napustiti i zemlju i skloniti se u Poljsku. Time je građanski rat prestao, ali samo za neko vrijeme. Za nešto više od godinu dana započeo je ponovno, kad je Zapolja sklopio savez s Turcima i vratio se u zemlju uzdajući se u njihovu pomoć. Njegovi bivši privrženici pristali su opet uz njega, a borbe, osobito u Slavoniji, nastavile se svom žestinom. Ovdje je poslije smrti Krste Frankopana vodom Zapoljine stranke postao zagrebački biskup Šimun Erdődy, koji je od prvoga časa bio njezin priistaša, a po Zapoljinu obećanju trebao postati državni kancelar.

Zagreb kao glavni grad i sjedište biskupije postao je jednim od najvažnijih poprišta borbi. To više što su se i ovoga puta njegovi nesložni stanovnici podijelili u dva tabora. Općina na brdu Gradecu priklonila se Ferdinandu, priznala ga kraljem i izrazila mu vjernost jednako kao i ostalo slavonsko plemstvo odmah nakon Zapoljina poraza kod Tokaja i pogibije Krste Frankopana kod Varaždina.⁵²¹ Za Kaptol se držalo da pristaje uz Zapolju, jer je biskup bio uz njega. Međutim, bilo je tamo i kanonika, Ferdinandovih priistaša. Oni su zbog toga i mnogo stradali. Biskupovi ljudi su ih napadali, zlostavljali i oimali im imanja.⁵²²

U proljeće 1529. Zapoljini priistaše su pod vodstvom biskupa Erdődyja zavladao gotovo čitavom Slavonijom. Jedino je još zagrebačka općina na brdu Gradecu, kao glavno uporište Ferdinandove stranke, pružala ozbiljniji otpor. Zato je biskup odlučio da i nju konačno slomi. Iz utvrđene Vinice, gdje je bio utaboren, nenađano se s nekoliko tisuća ljudi, većinom podložnika, približio njezinim utvrdama i započeo ih opsjedati.⁵²³ Čim je stigao, popalio je njezino podgrađe za osvetu, jer su Ferdinandovi španjolski plaćenici popalili kanoničke kurije, kad su prvi put dolazili u grad.⁵²⁴ No na gradsku utvrdu nije napao. Kao da je oklijevao i zatezao s priprema, bojeći se, uvjeren da je Gradec dobro pripremljen za obranu. Međutim, stvari su u njemu, čini se, bile sasvim drukčije. Posada je u usporedbi s biskupovim snagama bila malena, slabo naoružana i bez dovoljno hrane. Nekoliko stotina španjolskih plaćenika, što su boravili u gradu, teško bi ga sami obranili. Nisu imali ni dovoljno pušaka, ni praha ni olova, a ni kruha ni zobi. U gradu je vladala velika nestašica. Glavni posadni zapovjednik, Ferdinandov general grof Nikola Thurn, vapio za svestranom pomoći i obećaje, kad ova stigne, da će "vratiti popu za njegovu objijest".⁵²⁵ No, posada mjesto dan je i noć budna i bez odmora spremno čeka.⁵²⁶

Na vapaje za pomoć kralj se nije mogao oglušiti. U odlučnu borbu protiv Zapoljine stranke sili ga je i opasnost od Turaka, koji su je podupirali. Poduzeo je stoga

521. HS, I, doc. 102, p. 90.

522. HS, II, doc. 77, p. 61.

523. PSGZ XII, doc. 36, p. 37-38; doc. 37, p. 39.

524. PSGZ XII, doc. 39, p. 40-41.

525. PSGZ XII, doc. 38, p. 39-40; doc. 39, p. 40-41; doc. 44, p. 46; doc. 45, p. 47-48.

526. PSGZ XII, doc. 37, p. 39.

520. V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 35.

pobjede turske vojske na Mohačkom polju 1526. godine. Tim se, naime, događajem, osim što je bila srušena stara državna zajednica, ispraznilo i ugarsko-hrvatsko prijestolje, a oko njegova popunjavanja posvadaali se i sukobili oni koji su o tom odlučivali.

Početak rujna, tri dana nakon bitke, stigli su u Zagreb prvi bjegunci s Mohačkoga polja i donijeli prve vijesti o teškom porazu i svemu što se tamo dogodilo. U gradu je zavladao strah i veliko uzbuđenje, a ljudi su pomišljali na bijeg, bojeći se da će Turci skrenuti u Slavoniju i prema Zagrebu. Da stiha paniku i umiri narod, izdao je 3. rujna Kristo Frankopan u Zagrebu proglas i pozvao žitelje Slavonije da budu miomi i da se ne boje, jer da će Turci velikom vanjskom pomoći na kraju ipak biti pobijedeni. Frankopan je u grad stigao dva dana prije s namjerom da sa svojih tristo i pedeset konjanika krene u Mađarsku i sudjeluje u bitci protiv Turaka. Međutim, zakasnio je, jer nije pravovremeno spremio vojsku. Nije imao za to dovoljno novca, pa kad je došao u Zagreb, posudio je za njezino uzdržavanje sto pedeset dukata od kanonika, a dvije stotine od građana.⁵²⁰ No čuvši za mohačku katastrofu, nije pošao dalje. Zadržao se u Zagrebu i pristupio sređivanju prilika u zemlji. Da se osigura i bude upućen o kretanju turske vojske, poslao je prema Dravi četu konjanika sa zadaćom da na to pripaze.

No Turci su se brzo povukli i u taj čas nije više bilo od njih opasnosti ni za zapadnu Slavoniju ni za Zagreb. I prilike bi se vjerojatno za neko vrijeme bile sređile da nije umjesto ratovanja sa sultanom došlo do unutarnjih borbi za prijestolje, kao izravna posljedica mohačkoga poraza, a i trajne nesloge velikaša i uopće nesređenih prilika u zemlji.

Stare stranačke borbe i razmirice među nesložnim mađarskim i slavonskim velikašima rasplamsale su se još više i dosegnule vrhunac. Postojale su dvije stranke, "dvorska" i "narodna". Prva je bila stajališta da se Ugarska s Hrvatskom i Slavonijom ne može sama uspješno obraniti od jače neprijateljske sile, konkretno Turaka, pa se oslanjala na inozemstvo i zapadne zemlje, nastojeći da na prijestolje dovede austrijskoga nadvojvodu Ferdinandu. A druga, koju je predvodio najbogatiji mađarski velikaš, erdejski vojvoda Ivan Zapolja, zastupala je načelo da stranac ne može biti izabran za ugarsko-hrvatskoga kralja. Uza Zapolju pristala je gotovo čitava Mađarska i Slavonija, a uz Ferdinanda, uz pojedine mađarske i slavonske velikaše, uglavnom cijela Hrvatska između Kupe i Jadranskog mora. Dvorska stranka imala je najviše priistaša u Hrvatskoj, jer je ona najviše patila od Turaka i najjače osjećala potrebu obrane i veće, djelotvornije pomoći, a nadala se da će joj tu pomoć stranka svojom politikom osigurati.

Kralj Ludovik II. Jagelović, koji je uz gramzive i svadljive velikaše lošom gospodarskom i finansijskom politikom i općenitom nesposobnošću doveo državu do propasti, i sam je izgubio život u mohačkoj katastrofi, ostavivši prazno prijestolje, jer nije imao zakonita nasljednika. Uskoro nakon njegove smrti "narodna" je stranka izabrala za kralja Zapolju, a "dvorska" Ferdinanda. To je izazvalo građanski rat i dugotrajne krvave stranačke borbe u zemlji. U prvo vrijeme bio je Zapoljin položaj jači i sigurniji, to više što su ga priznale kraljem i neke strane države, a Francuska mu

potrebne mjere i, čini se, nastojalo svojim ljudima u utvrđenu Gradeću pomoći što više i brže. Poziva plemstvo da se digne protiv nevjerna zagrebačkoga biskupa i njegovih ortaka, a od onih za koje je možda mislio da bi mu se mogli iznevjeliti zahitjeva da ustaju u vjernosti. Tako od općine gradečke i kapitola zagrebačkoga, koje istovremeno, da im pokaže svoju zahvalnost zbog odanosti i hvale.⁵²⁷ O svojim vojnicima u Zagrebu želi biti redovito izvješćivan, pa bečkoj komori nalaze da se brine da poštanska veza između Zagreba i Beča bude uredna i da radi kako treba.⁵²⁸ O organizaciji te veze i vojnim pripremama protiv nevjernoga biskupa brine se i donjaustrijska komora. Njezini savjetnici o svemu savjesno izvješćuju svoga kralja.⁵²⁹

Pripreme su bile uspješno i relativno brzo dovršene i pomoć hitno poslana opsjednutom Gradeću. Da ga brane stigli su u Zagreb sa svojim četama, pomoćnom vojskom i konjaticima ljubljanski biskup Kristofor Rauber, štajerski zemaljski kapetan Sigismund Dietrichstein, njemački velikaš Ivan Puechler, hrvatski ban Ivan Kutlović i drugi Ferdinandovi pristaše iz Hrvatske i Slavonije. Skupilo se tada, čini se, više od deset tisuća vojnika. Snaga očito bijaše premoćnija od one biskupa Šimuna, koji je, primitivši vijest o njezinu dolasku, odustao od dalje opsade i povukao se u unutrašnjost Slavonije. Već 7. kolovoza 1529. kapetan Dietrichstein izvješćuje donjaustrijsku komoru da je biskup sa svojim ljudima otišao iz Zagreba, ali i iznosi slutnju, a ta je očito vladala u redovima Ferdinandove vojske, da bi se već sutradan mogao opet vratiti, i to s turskom pomoći.⁵³⁰

Međutim, to se nije dogodilo. Ali za uzvrat stale su štajerske, kranjske, španjolske i njemačke čete pod vrhovnim zapovjedništvom grofa Nikole Thurna opsjedati biskupski grad. Opsada je trajala gotovo dva mjeseca. Ferdinandovi su vojnici jurišali na bedeme, gadjali ih lumbarđama i puškama, potkapali i lagunama htjeli dći u znak. No sve uzalud. Grad ipak nisu uspjeli osvojiti. Prve zato što su im nedostajali topovi za rušenje zidova, a drugo što se posada hrabro branila. Branitelji biskupske tvrđave nisu ih samo s uspjehom odbijali, već su često i sami provajivali iz grada, napadali ih, mnoge poubijali ili izranili te zarobili i odveli u grad. Pri tom su uspješno razvajivali i potkopane lagune, uništavali ratni materijal. Međutim, jednoga je dana opsjednuti posadi ponestalo i hrane i streljiva, a sama je nakon duge borbe bila već posve iscrpljena. Činilo se da će u beznađnoj situaciji morati konačno položiti oružje. No, to nije učinila. Poslužila se radije lukavstvom, ratnom varkom, koja ju je spasila. U neprijateljske redove ubacila je, naime, vijest da joj Turci dolaze u pomoć i, štoviše, da ih je nešto već stiglo i da se nalaze u gradu. U znak radosti i veselja što im tobože dolazi spas počeli su pucati iz svih lumbarđa, udarati u talambase, trubiti u trublje, a na toranj Sv. Stjepana vješati neku staru istrošenu zastavu, pretpostavljajući da će neprijatelj misliti da je turska. I uspjeli su. Neprijatelj se doista prevario, prepaao i napustio opsadu.⁵³¹ Osim toga kralj Ferdinand je u taj čas morao povući svoje čete iz

527. PSGZ XII, doc. 41, p. 42; doc. 42, p. 42. - HS, I, doc. 226, p. 206.

528. PSGZ XII, doc. 40, p. 41.

529. PSGZ XII, doc. 43, p. 43-46.

530. PSGZ XII, doc. 46, p. 48-49.

531. Varka s Turcima temeljila se na navodnoj poruci biskupa Šimuna Erdödyja da će s Turcima doći brzo u pomoć gradu. - I. K. Tkalčić, Prvostolna, p. 22-23.

Zagreba i uputiti ih prema Beču, kojemu je zaprijetila opasnost od Turaka, kad ga je u rujnu 1529. sultan Sulejman, došavši iz Budima, počeo opsjedati.

Za vrijeme opsade zagrebačkoga biskupskoga grada sasao se krajem srpnja na brdu Gradeću Slavonski sabor, da vješta o potrebama što su se nametale zbog turske opasnosti. U vezi s time postavljao je Ferdinand stanovite zahtjeve, kojima sabor nije udovoljio. Predbacio je, štoviše, kralju pjičkanja i nasilja što su ih u Zagrebu i okolici njegovi plaćenici Španjolci i njemački vojnici počinili bezobzirno nad svima — pripadali Zapoljinoj ili Ferdinandovoj stranci.

A tako se događalo svuda po Slavoniji, gdje god su se vodile borbe. Protivnici su pjičkali jedni drugima posjede i dvorce, napadali sela, palili kuće, provajivali u vinograde i klijeti, harali po njima, uništavali usjeve, tukli, ranjavali, ubijali podložnike. Istovremeno su to činili i Zapoljini saveznici Turci i sve je postajalo još žalosnije kad se naš svijet ugledao u njihove metode, slijedio ih i pomagao im u njima, kao onomadne sipski despot kad je tu hvatao djevojke i mladiće, predavao ih Turcima, a oni ih odvodili u svoju zemlju.⁵³²

U borbama između Zapoljine "turske" i Ferdinandove "njemačke" stranke stradao je osim stanovnika i okolnih podložnika i sam grad Zagreb, i to osobito Kaptol i biskupski grad sa stolnom kraljicom, kojoj su vojnici topovskim kuglama teško oštetili pročelje i srušili dva stara srednjovjekovna tornja. Kaptolsko naselje bilo je temeljito opustošeno, razrušene i popaljene rijetke kanonice kurije, opljačkana njihova imovina. Na ruševinama i paljevini starih domova morali su kanonici graditi sebi nove. A biskup Luka Baratin i njegov nasljednik Tomo Bakac gradili su novi biskupski dvor novcem što ga je u tu svrhu ostavio biskup Oswald Thuz (10 000 forinta). A ta je obnova, čini se, napredovala polako i trajala duže vrijeme. Još 1533. spominje se da kanonici nemaju stalnih stanova i da okolo lutaju, a 1540. biskup Šimun potiče ih da na opustošenu Kaptolu grade nove kuće i daje im kao stimulans pravo da polovicom njihove vrijednosti nakon smrti mogu slobodno raspolagati njihova braća, rođaci, prijatelji ili bilo tko koga oni imenuju, dok će samo druga polovina, po običaju, pripasti crkvi.

Kad su minula ratna vremena, Kaptol je hito obnoviti prijašnje lice i oblik kaptolskog trga te ga ukrasiti domovima i zgradama. U eri te izgradnje sagradio je kanonik kustos Juraj Herešinci između 1543. i 1571. kuriju na Kaptolu br. 7. No ona je tijekom vremena doživjela mnoge promjene. Najveće je izveo na njoj 1756. prepošt Stjepan Puc, a između 1821. i 1829. prepošti Aleksandar Alagović.⁵³³

Krajem 16. st., kad je biskup Selnički (1598-1602) zabranio kanonicima da ubuduće održavaju svoje sjednice u sakristiji stolne crkve, kaptol je na trgu sagradio "blizu neke tipe" vijećnicu. Ona je u požaru 1645. bila teško oštećena, pa ju je prema ugovoru s kapitolom trebao popraviti kanonik kustos Nikola Dijanešević, koji je zauzvrat mogao u njoj stanovati. Međutim, ne zna se je li on to učinio.

532. HS, I, doc. 407, 408, p. 385-386; doc. 423, p. 398; doc. 457, p. 431. II, doc. 34, p. 25.

533. HS, II, doc. 480, p. 473-474; III, doc. 229, p. 259. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 88-90. - J. Bartle, Nekadašnja ubožnica Sv. Margarete u Zagrebu, VZA, 1913, p. 74. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 172. - SNZ, p. 6. - R. Strohal, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 82. - R. Horvat, Prošlost, p. 13. - E. Lassowski, 700 godišnjica, p. 214.

Kad je biskup Šimun Erdödy pred Ferdinandovim četama, što su dolazile u pomoć Gradecu, pobjegao iz Zagreba i odustao od osvajanja kraljevskog utvrđenog grada, nije se odrekao i ostalih akcija protiv stranačkih protivnika. On i dalje napada Ferdinandove pristaše u blizini i daljoj okolini i u tom mu štoviše katkad pomažu i saveznici njegove stranke, Turci. Oni mu, čini se, postaju i uzorom u načinu ratovanja. Poput njih je, primjerice, kako izvještaji kažu, svojom vojskom opljačkao i djelomično popalio posjede Ivana Ernesta Čakovackog, vjernoga Ferdinandova pristaše, a zatim se s četom od preko šest stotina konjanika među kojima je bilo i Turaka spustio u polje kod rijeke Čazme i tu udružio s bratom Petrom Erdödyjem u namjeri da zajedno s njim, jer je i on bio dobro opremljen topništvom, raznim ratnim spravama i imao pješaka, krene prema Varaždinu i Zagrebu i osvoji ta dva važna protivnička uporišta. No planovi su mu propali, jer ga je u tom času napao i kod Čazme pobijedio Ludovik Pekri, kraljevski kapetan i zapovjednik posade u zagrebačkom Gradecu.⁵³⁴ To se dogodilo negdje početkom svibnja 1530. a već dva mjeseca poslije javlja se biskup ponovno s novim pothvatima. U Čazmi drži sabor s istomišljenicima, a u napadaj prema Zagrebu šalje dvjesto konjanika, koji noću ulaze u biskupski grad, a već sljedeće noći napadaju i pljačkaju u okolini banove podložnike u uvjerenju da su gradski.⁵³⁵

U takvim je prilikama gradska općina na brdu Gradecu živjela u stalnoj opasnosti, bila u trajnoj pripravnosti, a sve snage i brige morala usmjeriti na obranu. U osobito tešku položaju nalazila se početkom kolovoza 1530. Biskup i njegovi pristaše okupljali su se tada negdje u blizini na tri mjesta, pa se činilo da to rade zato da grad napadnu s tri strane. A u njemu su prilike bile doista teške. Općina i zapovjednik mjesne vojničke posade kapetan Pekri u pismima Katzianeru vape za pomoć. "Triputno", vele, "iz dana u dan sve veću bijedu." Mnogi su se građani zbog nestašice hrane već razbježali, a oni što su ostali bijesni su i očajni zbog oskudice, a i zbog neprestanih šteta što im nanosi neprijatelj. Što su imali živežnih namirnica, podijelili su vojsci, a sad više nemaju ništa niti što mogu dati. I vojska se razbježala, osim sto dvadeset pješaka koje je Pekri jedva uspio zadržati, premda ni oni nisu dobili svoju plaću. Ni baruta nije u gradu bilo u dovoljnoj količini. Postojala je još samo mala zalih od neka tri centa. Stoga i Pekri i općina mole da se osim pješaka pošalje i nekoliko centi puščanoga praha. "I to što hitnije, jer će neprijatelj sigurno vrlo brzo opet napasti grad i pokušati da ga osvoji." U apelu upozoravaju na teške posljedice koje će nastati ako to neprijatelju uspije. "Imajte na pameti da su Zagreb i Varaždin vrata kraljevstava Štajerske i Kranjske i kakvo bi se zlo moglo dogoditi ovim kraljevinama kad bi jedan od ta dva grada pao neprijateljima u ruke."⁵³⁶

Sličnih vapaja za pomoć bilo je već i prije, no dalje od obećanja i lijepih riječi uglavnom nije išlo. Još u srpnju 1530. primio je Pekri obavijest da u Zagreb dolazi tisuću konjanika u ratnoj spremi. Međutim, ti nisu stigli do grada.⁵³⁷ Tako ni taj put nije učinjeno mnogo. Na molbe općine i Pekrija Katzianer je, čini se, dao nalog

534. HS, I, doc. 326, p. 319.

535. PSGZ XII, doc. 61, p. 67. - HSS, I, doc. 182, p. 255.

536. PSGZ XII, doc. 69, 70, p. 72 seq. - HS, I, doc. 396, p. 375; doc. 397, p. 376.

537. HS, I, doc. 397, p. 376. - PSGZ XII, doc. 66, p. 70.

jedino štajerskom konjaničkom kapetanu u Brežicama Stjepanu Grassweinu da pritekne Gradecu u pomoć. No ni taj se nije odazvao. Javio je da ne može doći, jer da mu vojska nije dobila plaću pa je odbila da ide, a osim toga da su ga štajerska gospoda izvjestila da će za kraiko vrijeme morati krenuti na neko drugo mjesto.⁵³⁸

Tako je u gradečkoj utvrdi ostalo i dalje tek stotinjak vojnika gradske posade. Do napadaja početkom kolovoza, kako se to očekivalo, doduše nije došlo, ali je opasnost i dalje stalno trajala. I to ne samo od biskupa, nego, što je bilo još i opasnije, od Turaka, koji su ili kao njegovi saveznici ili na svoj račun mogli napasti grad. Krajem istoga mjeseca gradska se općina ponovno obraća Katzianeru i upozorava ga da se neprijatelj još priprema i da se sa stotinju vojnika gradske posade neće moći ništa učiniti ako navali na grad. Prilike su takve, kaže se u pismu, "da ne možemo, otkako je Pekri otišao iz Zagreba, brati ni grožde u našim vinogradima, jer su neprestano blokirani, zatvoreni od neprijatelja. Ovako nećemo moći dugo izdržati". Općina ponovno moli pomoć i štoviše početkom rujna šalje Katzianeru i posebno izaslanstvo. A i Pekri se istovremeno na njega obraća. No sve uzalud. Pomoć nije stizala.⁵³⁹

Prilike su se donekle popravile i situacija za Gradec postala nešto podnošljivija, iako opasnosti nije potpuno nestalo, tek onda kad je 8. listopada 1530. slavensko plemstvo, Ferdinandovci i Zapoljevci, u taboru kod Dišnika i Novog Dvora sklopilo primirje i time formalno dovršilo građanski rat u zemlji, iako se Ferdinand i Zapolja još nisu bili izmirlili.⁵⁴⁰ Upravo to, čini se, iskoristio je i biskup Erdödy i nastavio dalje, barem u prvo vrijeme, borbu za svoja načela. Protivnike je ili napadao ili ih pokušavao privući u Zapoljin tabor. U takvim je prilikama Gradec i opet živio u stanovitoj opasnosti da bude napadnut. I kad je "svadljiviji" biskup (kako su ga također nazivali)⁵⁴¹ negdje u blizini imao kakva posla, građani su uvijek strahovali da će se pojaviti i pod zidinama njihova grada. Kao početkom travnja 1531., kad je negdje u okolici napao zagrebačkoga trgovca, inače Fiorentinca, Gašpara Pastora i oteo mu osamdeset komada goveda. U taj čas napadaj na grad bio bi osobito neugodan, jer je u njemu bilo malo ljudi i, kao obično, premalo vojske i oružja da bi se mogao uspješno obraniti.⁵⁴² Uz to se javljala i bojazan da će se biskup udružiti s Turcima i zajedno s njima napasti grad. Tako osobito u drugoj polovici travnja iste godine, kad su gradski sudac Stjepan i učitelj Petar Safranić, tražeći hitnu pomoć od Katzianera, digli uzbunu da se deset milja od Zagreba utaborilo četrdeset tisuća Turaka koji u pratnji i na čelu sa zagrebačkim biskupom namjeravaju, opkoliti Gradec. Biskup je navodno poduzeo već i stanovite zaštitne mjere u korist svojih podanika. Kaštelanu svoga grada da je najstrože zapovjedio da radi zaštite od prijetjećega napadaja biskupski i kaptolski podložnici pohrane svoju imovinu i sebe sklone na sigurnija mjesta i da se čuvaju, jer Turci prilikom napadaja neće znati koji su podložnici biskupski i kaptolski, a koji njihovih protivnika. Neki su se, veli, sklonili već u

538. PSGZ XII, doc. 71, p. 75. - HS, I, doc. 409, p. 387.

539. HS, I, doc. 425, p. 401; doc. 439, p. 413; doc. 427, p. 402. - PSGZ XII, doc. 76, p. 82.

540. HSS, I, doc. 191, p. 263.

541. HS, I, doc. 504, p. 469.

542. HS, II, doc. 29, p. 20.

biskupskom gradu i samostanu, dok u gradskoj općini nijedan. U takvoj situaciji sudac Stjepan vapi za pomoć i moli Katzianera da pomogne Gradecu barutom, puškama, olovom, kuglama, hranom i sa, što je moguće više, ljudi pješaka i topnika "da ovaj nesretni grad ne padne u ruke neprijatelju". "Mi smo", veli, "spremni braniti ga koliko god možemo."⁵⁴³

Bila je i opasnost da biskup napadne i zauzme i Susedgrad. A od toga su Ferdinandovci osobito strepili "jer je Susedgrad prolazno i ključno mjesto gdje se može zatvoriti cesta prema Zagrebu". Njegovim gubitkom bio bi taj grad odsječen od zapada, "a to bi za kralja predstavljalo veliku štetu". Zato se Jorg od Reichenburga obratio izravno Ferdinandu s molbom (11. kolovoza 1533) da tu srednjovjekovnu utvrdu i njezina vlastelina Stjepana Deshaza opskrbi streljivom, harutom i olovom "jer ni u tom gradu nema dovoljno ni oružja ni municije za obranu".⁵⁴⁴ Biskup Erdődy posjedovao je darovnicu za Susedgrad, pa je i razumljivo da je svoje pravo htio ostvariti.⁵⁴⁵ Međutim, u tom nije nikada uspio, kao što nikada nije došlo ni do njegovih napadaja i osvajanja zagrebačkoga Gradeca. Čini se da se nakon tih posljednjih akcija uglavnom smirilo, iako potpuna mira između Ferdinandovaca i Zapoljevaca još nije bilo. Končno je i Katzianer prešao na Zapoljinu stranu i počeo među hrvatskim plemstvom spletkariti protiv Ferdinanda. Međutim, Ferdinandovi banovi Petar Keglević i Tomo Nadasdy nasojali su srediti prilike u Hrvatskoj i što više oslabiti, odnosno potpuno suzbiti, kraljeve protivnike. Očito su bili uvjereni da situacija za Ferdinanda nije osobito povoljna, osobito što se tiče Zagreba i krajeva oko njega, i to po svoji prilici zbog biskupa Erdődyja, koji je sigurno još bio opasan. Već je ban Karlović upozoravao (1531) Katzianera da "neprijatelji njegova veličanstva ne spavaju, već štoviše neprestano rade protiv njega, a osobito u ovom gradu".⁵⁴⁶ Zato vjerojatno banovi u veljači 1538. savjetuju i moli kralja da iz Štajerske, Kranjske i Koruške što brže pošalje u Zagreb i konjanike i pješake, a s njima i novac da se plati vojska, kako se ne bi razbježala. A i kako bi se novcem eventualno privukli oni koji su se već priklonili neprijatelju.⁵⁴⁷

Ferdinand je, međutim, nekako u isto vrijeme već bio sklopio sa Zapoljom mir (u Velikom Varadinu 24. veljače 1538) i učinio tako konačno kraj dugogodišnjim borbama za prijestolje i vlast.⁵⁴⁸ U tim su borbama možda najviše stradali Zagreb i njegova okolica. I to ne samo od neprijatelja i njegove vojske kao Kaptol, biskupski grad, katedrala i gradečko podgrađe, već i od vlastitih četa, koje su ih trebale braniti: Nijemaca, Španjolaca, pa i banovih vojnika.

Vojnici bana Ivana Karlovića činili su često nasilja nad Zagrepčanima. Fizički ih napadali, uništavali im imovinu, počinjali štete, pravili izgrede, a u vrijeme kad su gradska vrata zatvorena razbijali njihove brave i provlačili u grad. Nedavno su, kaže se u jednoj suvremenoj ispravi iz 1529, ušavši u grad isihali nekoga građanina, izranili

543. HS, II, doc. 35, p. 26-27; doc. 68, p. 52.

544. HS, II, doc. 173, p. 158-159.

545. GJ. Szabo, *Srednjovjekni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, p. 49.

546. HS, II, doc. 36, p. 27.

547. HSS, II, doc. 113, p. 187.

548. F. Šišić, *Prigled*, 1916, p. 174. - HNJ, II, p. 44.

ga po glavi i tako izazvali uzbunu i golemu tučnjavu u gradu. Gradski stražari, misleći da su to biskupovi ljudi, počeli su zvoniti na uzbunu i digli cio grad na oružje. Građani pak, vezani zakletvom da će na glas zvona smjesta ustati protiv neprijatelja, silovito su napali banove vojnike, neke istukli, a neke veoma teško ranili. Bili bi ih i poubljali, da nije posredovao kraljev pouzdanik Ivan Pastor, koji se zatim zauzeo i kod kralja, moleći ga da zabrani banu takva nasilja, a i da se ne nižeša u život općine, jer s obzirom na njezime povlastice nema nikakva prava zapovijedati joj.⁵⁴⁹ Karlović se očito, koristeći u ta nesigurna i nepovoljna vremena tešku situaciju općine, a i svoj položaj branitelja grada, počeo upletati u njezinu upravu i krsiti joj autonomiju, što ju je stekla još za Arpadovića u prvoj polovici 13. stoljeća.

Na Pastorovu molbu kralj se brzo odazvao i posebnim pismom naložio banu da svojim ljudima zabrani činiti nasilja i štete zagrebačkim građanima, kao što to ne smiju činiti ni ostalim njegovim vjernim podanicima.⁵⁵⁰

Dakako da je i ostala vojska smještena u gradu, Nijemci i Španjolci, učinila njegovim stanovnicima mnoga i još veća zla. Njezin boravak u gradu postajao je toliko nepodnošljiv, da se nekoliko puta tijekom stoljeća postavljao zahtjev da se ona iz grada povuče.

To je zahtijevao već i Slavonski sabor koji se krajem 1529, dakle još u vrijeme trajanja građanskoga rata, sastao u Križevcima. On moli koruške i kranjske staleže da povuku svoje čete iz Varaždina i Zagreba, "jer sav strah i nesloga u ovom kraljevstvu nastali su dovođenjem ovih četa u ta dva grada. One su našoj braći nanijele mnoge štete i izvršile beskrajna pljačkanja..."⁵⁵¹

Nepunu godinu poslije isto traži i gradečka općina. Tom prilikom naročito zato, jer su posadne čete, kočeci njezinu trgovinu, štetile njezinim gospodarskim interesima. Gradski sudac žali se vrhovnom kraljevskom kapetanu Katzianeru da zapovjednik pješestiva u gradu, kapetan Ljudevit Pekri, sputava trgovinu. Ne dopušta da se roba radi prodaje izvozi, niti kupcima daje slobodan ulaz u grad. "Čitavu smo već godinu zatvoreni i niti što kupujemo niti što prodajemo, a gotov novac moramo izdavati." Zato sudac i općina mole Katzianera neka naloži Pekriju da ne prijelji njihove građane u trgovanju, a i da se vojska ukloni iz grada i premjesti na neko drugo mjesto. Jer ionako, navodi se u žalbi, gotovo polovica te vojske ničemu ne koristi.⁵⁵² Svakako su je se htjeli riješiti, a razlog tome očito nisu bili samo trgovački interesi, već i njezino općenito nezakonito i silovito vladanje.

Prema stranoj je vojsci i Kaptol iz istih razloga zauzimao negativno stajalište i više ga puta tijekom stoljeća isticao. On se 1539. tuži Ferdinandu na silna nasilja Španjolaca i moli da se oni maknu. Stranah je, naime, vojnika zbog stalne turske opasnosti bilo u gradu i nakon sklapanja mira između Ferdinanda i Zapolje, odnosno i nakon završetka građanskoga rata. Kako su se oni, a izričito Španjolci, ovdje vladali, govori nam najbolje spomenuta kaptolska žalba. Ona vjerno ilustrira teške prilike, teror stranah četa i patnje što ih je domaći svijet morao od njih pretrpjeti. "Tamo gdje

549. HS, I, doc. 192, p. 181.

550. PSGZ XII, doc. 35, p. 37. - HS, I, doc. 214, p. 197.

551. HSS, I, doc. 136, p. 200-201.

552. PSGZ XII, doc. 82, p. 86-87.

smo očekivali spas, došla je nesreća. Španjolci koje je kralj poslao za obranu zajedno s mađarskim konjanicima više velika nasilja, provaljuju u kuće, izbacuju iz njih naše ljude, a ležaje ustupaju najprostijim ženama. Sve što po kućama nadu zaplijene i otmu. Naš svijet i sluge profjeruju, a djelomično nesmiljeno tuku i prisiljavaju da služe njima i njihovoj pratnji. Naše kanonike zatvaraju u katedralu i zastrašuju smrću i vješanjem. Neki smo i sada zatvoreni, a ostali su se razbježali. Naše siromašne podložnike dijelom su poubijali, a dijelom ih muče i tuku. Zaplijenili su im bez razlike sav imetak, blago poubijali, oveli sve žitarice, vino, zob i sijeno. Ako je netko tražio odštetu u novcu, s njim su okrutno postupali. Prijete da će tako i u buduću, a i s nama kanonicima činiti, pa ako nas Vaše veličanstvo ne zaštititi od te nesreće, svi ćemo ostaviti crkvu i razbježati se. Stoga Vas molimo da te Španjolce maknete o-davle.⁵⁵³

Na tu žalbu kralj je vrlo brzo reagirao. Odredio je istragu i naložio da se počinjene štete nadoknade, počinitelji i pokretači zlodjela kazne, a španjolske čete, ako prilike dopuštaju, povuku iz grada.⁵⁵⁴ No vremena su bila opasna, grad se nije mogao ostaviti bez vojske i malo je vjerojatno da su ga Španjolci napustili. A osobito u to vrijeme, kad je nakon nedavna pada Dubice nastala izravna opasnost od Turaka i za Zagreb. Smatralo se, naime, da će nakon Dubice doskora pasti i Keglevičev grad Ustulonja, a Turci preko Hrastovice i Siska prodrijeti sve do Zagreba. Tada su na njihovo kretanje pazili i sami banovi Tomo Nadasy i Petar Keglević, boraveći na terenu u području ušća Lonje u Savu. Iz Ustulonje stali su kralju izvješća i molbe da iz Štajerske, Kranjske i Koruške pošalje u Zagreb što brže pješake, konjanike i novac za uzdržavanje vojske. Ferdinand im je, naime, već prije bio obećao da će poslati dvije tisuće konjanika i tisuću pješaka. Godine 1538. savzao je ban Petar Keglević u Zagreb i sabor radi obrane i priprema protiv mogućega napadaja Turaka.⁵⁵⁵ A gradska općina na brdu Gradecu neprestano traži novčana sredstva za popravak i uzdržavanje utvrda, pa joj je "u to opasno vrijeme", upravo godine 1539, kad je Kaptol tražio da se iz Zagreba maknu španjolske čete, odobreno za tu svrhu godišnje dvjesto forinta, i to od svote što su je njezini građani uplačivali u ime tridesetneke pristojbe. Kralj je prefektima slavonskih tridesetnica naložio da to provedu, "da se ne bi u ovo opasno vrijeme grad (tj. utvrde) zbog nebrige srušio, odnosno još više razvalio i zapustio".⁵⁵⁶ Sve to svjedoči da je postojala opasnost zbog koje se Zagrepčani u tom času sigurno nisu mogli riješiti zloglasnih Španjolaca ni nasilja što su ih počinjali. To nisu uspjeli ni poslije, tijekom cijeloga stoljeća, jer se vojska, i domaća i strana, zbog trajne pogibelji od neprijatelja morala držati u gradu. Doduše, dogodilo se da se Kaptol opet jednom pokušao od nje obraniti i ne primiti je na svoje zemljište. Bilo je to 1543, kad je ratno vijeće imenovalo Luku Sekela zapovjednikom obrane zagrebacke biskupije, a kraljevska se vojska tim povodom trebala smjestiti na kaptolskom teritoriju. Crkva je tada uvjeralava ratno vijeće da bi bolje bilo da se ta vojska pripoji četama na granici nego da se dovodi na Kaptol, "gdje ima malo više od četrdeset

553. HS, II, doc. 447, p. 443-444.

554. HS, II, doc. 448, p. 445.

555. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 131-132, 134.

556. PSGZ XII, doc. 176, 177, 183, 296, 311, p. 179, 180, 188, 305, 318. - Godine 1560. je primos iz tridesetnice za utvrđivanje grada povećan na 300 forintra. PSGZ XII, doc. 395, p. 402.

kuća, a ni mjesto nije podesno da primi bilo kakvu vojsku" ... a ako bi pak zaprijetila pogibao nama ili utvrđenjima ove biskupije, lako će nam se priskočiti u pomoć, naročito iz Križevaca". Tom se prigodom Kaptol pokušao obraniti od nepoćudnih gostiju i tako što je upozoravao na opasnost od kuge. "To mjesto", piše on u Beč, "nije sigurno ni od zarazne bolesti kuge, zbog koje su neki odavle već i pobjegli."⁵⁵⁷

Ni poslije, krajem stoljeća (ljeti 1592), kad je opasnost od neprijatelja bila još veća i posrijeđi bila obrana kaptolske utvrde Sisak, Kaptol nije dopustio da njemački vojnici uđu u taj grad. Imao je o njima porazno mišljenje i loše iskustvo upravo u vrijeme pripreme za borbe s Turcima. "Bolja bi bilo", kaže se u jednom izvješću, "da Nijemaca nema. Ne može se izreći kakve osvade i poruge na nas sipaju, kad dolaze tražeći hranu." Po cijelom sisačkom kotaru činili su nasilja, grabili, pustošili, uz to dobro jeli, pili, gostili se i spavali i dolazili u sukobe s domaćim vojnicima, a borbu s neprijateljem, uspikos svim opomenama i potrebi, svjesno izbjegavali. Bili su samo na veliki trošak i teret.⁵⁵⁸

Ako je Kaptol tom zgodom možda i uspio da mu ne nasele vojsku, ona je ipak stalno boravila na području Zagreba, u susjednom Gradecu, čiji su stanovnici najviše patili od njezinih bezakonja. A njih je bilo tijekom cijeloga stoljeća, sve dok je vojska boravila u gradu. Tužbe građana bile su uglavnom protiv njemačkih, ali i protiv banskih vojnika. Nijemci su uz ostalo često zlostavljali i čuvarе gradskih vrata, a banovi ljudi činili nasilja nad gradskim podložnicima.⁵⁵⁹ Još krajem 16. st. (1595) žale se Gradčani pred Kaptolom protiv njemačkih carskih vojnika plaćenika koji su činili "...nečuvena zlodjela u gradu. Njihove porodice, žene i djecu vrijeđali najstranotnijim psovka, divjački ih tukli, otilimali i ubijali. Razbijajući vrata, brave, zasune provajljali u kuće i podrumе, iz njih iznosili žito i između sebe ga dijelili. Noću i danju objajali staje, grabili stoku, klali je i trošili. Od tiranije njemačkih vojnika nitko nije siguran ni na poljima ni javnim putovima. A jednog dana dao je njihov kapetan potpuno samovoljno zatvoriti sva gradska vrata i držao građane zatvorene u gradu kao u zatvoru i okovima, pa nisu mogli izlaziti ni blago svoje puštati na pašu. Još silovitije ponio se neki herečki propovjednik, pripadnik te vojske, koji je jedne nedjelje mačem ubio Mihajla Šafranića u njegovoj vlastitoj kući, zadržavši mu nekoliko rana."⁵⁶⁰

I u Hrvatskom saboru održanom u Zagrebu bilo je pritužaba zbog nasilja strane vojske u ovom gradu, a izričito protiv arkebuzira, koji su tada divljali u Varaždinu jednako kao i u Zagrebu.⁵⁶¹

Silovito, pljačkajući imovinu, zlostavljajući i ubijajući stanovništvo, vladala se i uopće u to vrijeme strana vojska u Hrvatskoj. I to ne samo prosti vojnici, nego i njihovi generali i kapetani. Na svakom saboru u to doba na dnevnom redu su tužbe na krajišku vojsku i njezine zapovjednike. A osobito često protiv Nijemaca u Varaždinu i Ludbregu i generala Ivana Sigmunda Herbersteina i njegovih kapetana u Kri-

557. HS, III, doc. 154, p. 148.

558. PSGZ XVI, doc. 47, p. 61. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 376-377.

559. PSGZ XII, doc. 237, p. 253; XIII, p. 47; XVI, doc. 71, p. 81.

560. PSGZ XVI, doc. 115, p. 121-122.

561. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 405.

ževcima. Staleži se prestano tuže ili vrhovnom kapetanu ili, ako to ne pomaže, samom kralju i mole zaštitu "da ih ne bi zaurali oni koji bi ih morali braniti".⁵⁶⁵ O njihovim zlodjelima govori se narocito slikovito u Hrvatskom saboru održanom u Zagrebu 1593. godine: "Vojska je ostale kraljevstva, što su se još sačuvali od neprijatelja, svuda neprijateljski opustošila, silom oimala sve vrsti plodova, vino i hranu, ubijala stoku, rušila kuće i ograde vrtova, razvlačila pokuštivo i oruđe, tukla, klala i ubijala, provlađivala u plemićke kurije, odnosila dragocjenosti, ženama i muškarcima oimala odtjela iz njihovih škripta ili ih s njih svlačila. U najviše mjestu bijednom puku nije ostalo ništa do života i polunagog tijela. Svi izvještaji o tom ostali su do sada beskorisni, pa ako će se to i dalje događati, svijet će napuštati svoja naselja i drugamo odseliti ili nešto drugo poduzeti da zaštiti život..."⁵⁶⁶

Usporedno s građanskim ratom i nasiljima vojske tištila je Zagreb i turska nevolja povezana tjesno s jednim i drugim. S ratom kao saveznica jedne strane, a s nasiljima kao nezavršeni njihov uzročnik. Ona je, i sve što se zbog nje događalo, svojom važnošću, duljinom trajanja i teškim posljedicama nadvisila sve ostalo, snažno prožela i dala glavni pečat tom dobu. Zagreb je bio dionikom događaja što su desetljećima uzbuđivali Europu i važnu uporište vojne sile od kojega je i cijelo novo stoljeće. Turci su neprestano prijetili. I kad su osvajali pojedina utvrđenja i dijelove hrvatske zemlje, ili pak samo upadali na još slobodan teritorij, pljačkali ga, pustošili, plijenili i vraćali se s plijenom i robljem opet u svoje baze.

Nakon potaza i katastrofe banske vojske i četa hrvatske i slavonske gospode krajem 15. st. na Krbavskom polju, događaja iznimna i sudbonosna značenja za hrvatski narod, Turci neprestano provlađuju u Hrvatsku. Na sve strane vode se borbe, pobjede izmjenjuju s porazima, kraće ili duža zatišja s novim burama i opasnostima, dok konačno u takvoj atmosferi ne dođe do nove katastrofe na Mohačkom polju u trećem desetljeću 16. st. (1526).

U Mohačkoj bitci sudjelovao je i zagrebački Gradec: sa četrdeset dobro naoružanih pješaka i šest konja koji su vukli topove. Jer i on je u ratno vrijeme morao u zajedničku vojsku davati i streljivo i dobro opremljene vojnike. Obraćao je i nešto pušaka, a i onih dvjesto dukata posuđio za opskrbu Frankopanovih konjanika, koji su također trebali poći prema Mohaču.⁵⁶⁴

Mohački poraz donio je novu državnu zajednicu, novu dinastiju i kralja koji se za Hrvatsku i Zagreb, kako se nadalo, imao brinuti više od dosadašnjih. Ali uz to navjestio i nove nemire, nove opasnosti i teške budućice dane. Turska opasnost krija se i vrebala najprije u akcijama građanskoga rata, a zatim je i bez njih prijetila sve do kraja stoljeća.

Nakon trijumfa na Mohačkom polju, a u vrijeme novih ugarsko-hrvatskih vladara iz habzburške kuće, Turci su, hitjući preko našeg teritorija udariti na Italiju i njemačke zemlje, poduzimali neprestane akcije i sve više napredovali prema zapadu. Počevši već od Mohačke bitke, Ferdinandova izbora na Cetinu (1527), sve do kraja

stoljeća, oni su se s juga, jugoistoka, istoka i sjeveroistoka polagano, ali uporno, iako uz kraće i dulje preklide za vrijeme raznih primirja, primicali sve bliže Zagrebu. Od 1527. i slijedećih godina, osvajajući redom utvrđene gradove, važna uporišta i dijele hrvatskoga zemljišta, kretali su naprijed i već sredinom stoljeća stigli gotovo pred njegova vrata.⁵⁶⁵ Početkom pedesetih godina, kad je pala Virovitica, Čazma, Dubrava i Ustionjica kod Siska, istočna granica Hrvatske, odnosno Slavonije, prema

565. Kronološki pregled napredovanja Turaka od 1527. do 1595. odnosno do Žitavskog niša 1606. Već u vrijeme građanskoga rata i usporedno s njim Turci su postupno osvajali hrvatski teritorij napredujući s juga, jugoistoka, istoka i sjeveroistoka prema Zagrebu. S juga su već 1527. i 1528. osvojili Obrovac na Zrmanji i Krbavu, stigli gotovo do Bihaca. Godine 1537. pada Kila, a 1538. Nadin. Na jugoistoku su 1528. pali Jačec, Zvečani i Banjaluka. Godine 1530. pada Kobas fideozapadno od Broda, odakle su provlađivali u Bosnamu sve do Nove Gradiske i na sjeveru u Pežešku kotlinu. God. 1536. pali su Brod, Požež i Nova Gradiska. 1538. pala je Dubrava na Uni, a 1540. Jasenovac i Novska. S istoka su napredovali osvojivši 1537. Gorjan, 1541. Našice, 1543. Voćin, Oranovica, Valpovo, 1552. Čazmu i Ustionju. Sultan Sulajman je 1541. prigodom četvrtih vojnih u Madarsku proglasio svuzemlju između Blatnog jezera i Tise, pa od Budima do Save, tj. današnju istočnu Slavoniju sa Srijemom, turskim pašlukom. Godine 1547. sklopljeno je s Turcima petogodišnje primirje, koje je bilo osnova svim kasnijim primirjima. Njime je Ferdinand spasio ostatke Ugarske i Hrvatske od potpunih propasti. Zbog eredejskih zapletaja (1551) došlo je opet do onanajih sukoba s Turcima, pa je stoga 1552. pala Virovitica i Čazma, Ljubič Virovitica - Čazma - Moslavina granica koja je Turci dospjeli najdalje na zapad u prorsnu između Save i Drave. Na tom su području bili zastavljani zahvaljujući dobro organiziranoj obrani na slovenskoj granici. Medutim, granica je južne i jugoistočne strane, tj. u Hrvatskoj, bila je slabije organizirana, pa je u tu put Turcima bio slobodniji. Tako 1556. pada Kostanjica sa zapadne strane Uni, a 1558. neka mjesta s istočne strane Uni, 1560. Novigrad na Uni, 1565. Krupa, S područja Une između Krupe i Jasenovca Turci su u dva navrata pokušali osvojiti "ostale ostataka", i to 1576-1578. i 1591-1594. Između 1567. i 1572. Turcima uspjeli osvojiti niša. Od 1575. do 1593. (1590. stalno napreduju s juga i jugoistoka iz smjera Krupe, Biharca i Mursinja od Siska, odnosno od linije Sisk - Skrad. U tu doba (1578) poslije poraza Kevenhilfena pomaknuta je granica s Une na Krpu. Sa sjeveroistočne strane bila je Slavonija ugrožena padom Sigeta (1566), koji se naziva i Madarski sjeveroistočno od Virovitice. Godine 1562. opet prihvatio. Nakon smrti Ferdinanda (1564) došlo je do sporazimne udjega nasljednika Maksimilijana i Ivana Zigmunda Zapolskog, što je opet Turke izazvalo da podu na Ugarsku i na Beč. Uoči tog velikog rata i prije Sigeta provlađuju u Turci 1565. u Hrvatsku i osvojili Krupu na Uni. Od sigetskog bitke 1566. počinje pomalo slabiti turska moć. Godine 1568. sklopljeno je s Turcima primirje u Drinopolju na osam godina. Od 1567. do 1572. za banovanja Jurja Draškovića i Franje Frankopana Slavonska granice i Kraljevine sačuvali su neaktivne. Turcima uspjeli osvojiti niša. Godine 1573. seljačka je buna na čela Turke da sve žižice provlađuju u Hrvatsku, a osobito je to čino banjalučki Feher-paša, koji je 1574. napao Bihac. Godine 1575. putučen je i pao general Hierbani Auersperg kod Budakog nedaleko Sasarjka Radonje i Korane. Godine 1576. za vladanja slabog kralja Rudolfa turska su napredovanja sve više smanjivala teritorij Hrvatske i Slavonije, pa je on baš u vrijeme Rudolfovo (1576-1608) bio najmanji. Godine 1578. uređena je vojna krajina da bi se zaustavilo tursko napredovanje, i to kao poseban upravni, vojnički i politički teritorij. Inače je ona sa svojim kapetanima postojala već i prije. Sredinom 16. st. postojale su u već dvije krajine: Slavoniska i Hrvatska. Slavoniska je imala kapetanije bna Krsu i Ungrada u času kada su nakon organiziranja Kraljevine bili u rat protiv Turaka u Bosni. Zbog spomenutoga poraza granica je tada trajno pomaknuta s Une na Krpu. U svrhu borbe protiv Turaka započine 1579. gradnja Kariovca kao glavne tvrđave u Hrvatskoj krajini sjeveroistočne strane. Godine 1580. Turci provlađuju u Turopje, a iste godine požeški kapetan Juraj Zrinski provlađuje u tursku Slavoniju i u blizini kod Grabovnika (Gorbonoka) pobjeđuje vojsku požeškog sandžaka Skender-bega. Godine 1581. snižbene su četiri provale Turaka u Hrvatsku i Slavoniju, 1584. u bitki u dolini Močila kod Slunja Turke su na povratku iz Kranjske porazili ban Toma Erdödy i kraljski general Josip Thurm. 1586. kraj Ivanica Turci su pobjeđeni od bana Tome Erdödyja, koji 1591. uspijeva povratiti narač svoj na Uni nedaleko Bihaca. Godine 1592. Hrvatski sabor donosi odluku (51.) o sveopćem zemaljskom ustanku radi obrane domovine i o dovozu hrane vojsci. U proljeće iste godine Turci su sagradili Petrinju kao bazu za svoje dalje pohvate u Hrvatskoj, a u ljeto pada u njihove ruke Bihac. Hasan-paša je po drugu put pod Siskom pretrpio velike gubitke, koji su ga prisilili na povratka (prva je opsada bila u kolovozu 1591). U ljeto (lipanj) 1593. došao je Hasan-paša s turskom vojskom pod Siskom sa željom da poslije pada ograđena udarna na Zagreb i Irako, konačno osvoji preostale Slavonije. Iste godine 22. lipnja Turci su hančetice pokušali kod Siska. Pod zidovima tog grada dosegnuli su svoju najistaknutiju granicu u smjeru sjeverozapada prema Italiji. Tom pobjedom prestaje pomalo doba hrvatske stoljetne dekadencije (od 1493) i počinje malo-pomalo ofenziva. Taj poraz izazvao je Turke, koji su kralju Rudolfu navjestili rat. Rat je trajao četrdeset godina (1593-1606). Vodio se većinom u Medaraskoj, Hrvatskoj je bila pokrajno bojište. Medutim, i tu je bilo krupnih događaja, od kojih je bio najvažniji pobjeda kod Petrinje (22. IX. 1595). Time je sav kraljevski od Kupca zauvijek osloboden od Turaka. Medutim, Turci su kraljem kolovozu osvojili Sisk, a još prije (16000 m²). Godine 1594. Turci su morali napustiti Sisk, a 1595. Petrinju. Otađa Hrvati ne gube više ništa. Oni počinju dobivati i stvarati novi Hrvatski.

562. Ibid., p. 237, 429.

563. HSS, IV, doc. 122, p. 297.

564. PSGZ III, p. XVIII-XX.

Osmanlijskom Carstvu na prostoru između Save i Drave, išla je otprilike linijom povučenom između tih mjesta. Do nje su Turci u svojim osvajanjima u savsko-dravskom međurječju doprili najdalje na zapad. Tu ih je zaustavila nešto bolje organizirana obrana na slavonskoj granici.⁵⁶⁵ I s južne i s jugoistočne strane također, uz prekidne za vrijeme primirja, ustrajno napredovali i približavali se Zagrebu, otkako su na početku stoljeća osvojili Obrovac na Zrmanji, Krbavu, Jajce, Zvečaj i Banjaluku (1527. i 1528). Do kraja stoljeća stigli su na toj strani na donju Kupu, liniju otprilike Sisak-Skrad, nešto južnije od Karlovca. Granica Osmanlijskog Carstva primaknula se tako Zagrebu na nekih pedesetak kilometara. S nje su Turci dnevno provaljivali prema zapadu i sjeveru i stalno prijetili gradu, premda je on bio ugrožen već i davno prije, kad su granice Turskoga Carstva bile još prilično daleko. Najprije, kad su se Turci pojavljivali kao saveznici i zaštitnici Zapoljinih pristaša, a zatim i kada su u samostalnim pohodima napadali i kretali sve dalje prema zapadu.

Prva ozbiljnija opasnost zaprijetila je već dva mjeseca nakon mira sklopljena između Ferdinanda i Zapolje. Tada je pala tvrđava Dubica (1538) i zavladao opći strah da će nakon nje pasti i Ustilonja i Sisak, a Turci prodrijeti sve do Zagreba. "Nakon toga otvoren im je put u Hrvatsku i prema Zagrebu", piše Ivan Katzianer obavještavajući štajerske staleže o tom gubitku.⁵⁶⁷

Osobito su Zagrepčani strahovali i bili u opasnosti četrdesetih i pedesetih godina 16. st. Godine 1541. proglašena je istočna Slavonija sa Srijemom turskim pašalukom, 1543. već je pao Pakrac, a Turci provaljivali i dalje prema zapadu. Pustošili su i pljačkali još slobodan teritorij i dopirali do Koprivnice, Križevaca i Zagreba. Tu su pak budno pratili njihovo kretanje, spremali se na obranu i kraju slali izvješća upozoravajući na opasnosti koje prijete. "Neka zna Vaše Veličanstvo, ako se za kratko vrijeme ne bude pobrinulo, Turci će okupirati Zagreb, Varaždin i sva druga utvrđena mjesta, a poslije njih i Kranjsku, Štajersku i Korušku."⁵⁶⁸

Početkom slijedeće godine, još za zimskih dana (veljača 1544) skupljala se opet velika turska vojska u Brezovici istočno od Virovitice. Brojni konjanici, pješaci i mnogo topova pod vodstvom Muratbega trebali su navodno udariti na Prodavić (Virje) i Koprivnicu, ali se slutilo da bi mogli sasvim lako krenuti i prema Zagrebu i Varaždinu, "jer Turci ne bi dovukli toliku vojsku i topove za neke male utvrde". Juraj Keglević upozorava kapetana Wildensteina da joj je to svakako namjera, i da zato treba biti na oprezu i spremiti se za obranu.⁵⁶⁹

Napadaj na Zagreb očekivao se i 1545. godine. Prvi put početkom svibnja, kad su Turci iz Kraljeve Velike na Savi, što su je bili zauzeli još prošle godine, sa sedam do deset tisuća ljudi provalili preko Ivaniča prema Varaždinu i Hrvatskom zagorju, a poslije ponovno u kolovozu, kad su Ulamabeg i Malkočbeg zauzeli Moslavinu s Garićem i garićkim brdima i približili se Zagrebu na nekih šezdesetak kilometara. Naročito je bilo opasno prigodom prve provale u svibnju. Tada su Turci, koji su se najprije bili utaborili po bregovima kod Varaždinskih Toplica, krenuli u Hrvatsko

566. S. Skulji, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb 1937, p. 52. - HNJ, II, p. 412.

567. PSGZ XII, p. 175.

568. HS, III, doc. 175, p. 169. - R. Horvat, Prošlost, p. 173-174.

569. HS, III, doc. 177, p. 172. - PSGZ XII, doc. 233, p. 249.

zagorje prema dolini Krapine i tamo kod Konjščine napali i hametice porazili čete bana Zrinskog i kapetana Wildensteina. I sam Zrinski i Wildenstein jedva su se spasili bježeći pred Turcima. Poraz kod Konjščine silno je zaplašio narod u još slobodnom dijelu Slavonije, a i susjednim austrijskim zemljama.

I u Zagrebu je, napose među stanovnicima slobodne općine na brdu Gradecu, zavladao veliki strah. To više, što su bili obaviješteni da sada Turci namjeravaju opsjeti njihov grad. Gradski sudac Bogdan i njegovi pritežnici pišu tim povodom kranjskom kapetanu Ivanu Verneku, tuže se i mole za pomoć: "Sad vam javljamo kao posve sigurno da ogromna i vrlo jaka turska vojska nedaleko od našega grada po toj pretužnoj kraljevini naokolo ognjem i mačem bjesni, da je došla svakako podsjesti ovu našu varoš, ali je zadovoljivši se plijenom na neko vrijeme opet otišla. Gospodin ban i gospodin Wildenstein digli su vojsku što su brojniju mogli, pa su se oduprli Turcima, ali su posve razbijeni i s malo ljudi umakli. Sad nam već uhode i zasužnjeni Turci javljaju da će se Turci vratiti i podsjesti ovu našu varoš. Molimo vas stoga za ljubav Božju i našu, da nam pošijete puškare, topnike i praha za topove. (...) Inače prosvjedujemo pred Bogom i vama, da smo u toj prostranoj varoši posve nedostatni za suzbijanje tako preokrutnog neprijatelja, te neće biti naša krivnja ako se dogodi nesreća ovoj našoj varoši i poslije onoj vašoj domovini."⁵⁷⁰ U tim opasnim danima skupila se u Zagrebu banova, a u Varaždinu i Koprivnici Wildensteinova vojska.⁵⁷¹

I slijedećih godina bilo je strahovanja od Turaka. U lipnju 1546. opet su prešli Savu i provalili u slobodne dijelove Slavonije. Činilo se da će udariti i prema Zagrebu. No tog su puta samo pustošili po zagrebačkom kraju, a onda skrenuli u drugom smjeru.⁵⁷² I ljeti 1547. stigle su u Zagreb zle vijesti. Poslao ih je banu Zrinskom njegov kasetelan iz Krupe, upozoravajući da je bosanski paša Ulamabeg odlučio osvojiti Ustilonju i Sisak, a onda napasti i Zagreb.⁵⁷³

Iste godine sklopljeno je i petogodišnje primirje, pa je nastupilo nešto mirnije razdoblje, premda su obično i za vrijeme primirja Turci neprestano četovali, palili, plijenili, ubijali i odvodili robije iz naših krajeva.⁵⁷⁴

Osobito teška situacija nastala je početkom pedesetih godina, kad su zbog erdeljskih zapletaja ponovno započeli s većim akcijama i 1552. zauzeli Viroviticu, Čazmu, Dubravu, Ustilonju. Iz te blizine, naročito iz Čazme, gdje su osnovali i poseban sandakat, provaljivali su u Podravinu prema Varaždinu i Zagorju, pustošili oko Bješovara i Križevaca i prijetili Zagrebu.⁵⁷⁵ Naročito veliko uzbuđenje nastalo je u gradu krajem kolovoza i u listopadu te godine, kad su se promijeli glasovi da se turska vojska skuplja u blizini Nove Gradiške, Cernika i Požege te se priprema s namjerom da udari najprije na Sisak, a onda na Zagreb. Vodili su je bosanski paša Malkočbeg i Ulamabeg. Njima je sultan izričito zapovjedio da osvoje Zagreb. Da ga osvoje "ili neka se objese o uzicu, a kad osvoje Zagreb, neka udare na rudnike srebra gospodina bana". Ban Nikola Zrinski izvijestio je kralja o opasnosti i zatražio pomoć. Njegova je molba, kao

570. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 165. - R. Horvat, Prošlost, p. 173-174. - PSGZ XII, doc. 251, p. 269.

571. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 166.

572. Ibid., p. 169. - PSGZ XII, doc. 268, p. 277; doc. 269, p. 278.

573. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 172.

574. S. Skulji, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb 1937, p. 51.

575. R. Horvat, Prošlost, p. 17, 174, 175. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 190.

i mnoge takve, bila uzaludna. Štoviše, neke su se čete, što su se ovdje bile već priku- pile iz Štajerske i Koruške, razile. No, srećom, Turci nisu krenuli prema Zagrebu, nego prema Varaždinu. Tamo, negdje na varaždinskom polju, sukobili su se s banovim četama i četama kapetana Luke Sekelija, koje su ih prisilile na uznamak.⁵⁷⁶

Opasnost za Zagreb, međutim, nije prestala. Još koncem listopada iste godine na banove molbe, a zapovijed kraljevu, sastala se u Zagrebu posebna komisija⁵⁷⁷ koja je pregledala utvrde na Kaptolu i Gradecu i predložila kako da se Zagreb što bolje utvrdi, što da se popravi, nanovo izgradi ili čak kao nepotrebno razruši. Tom prigodom uputio je Kaptol komisiji poseban prijedlog o osiguranju tvrđave Sisak kao važne ločke za obranu cijeloga kraja i predstaje na putu prema Zagrebu. Moli komisiju neka poradi kod kralja da se u Sisak smjeste kraljevska posada od sto ljudi i više topnika sa streljivom te jedan vojvoda šajkaš sa sto puškara koji će motriti kre- tanje turskih lada. Jer Kaptol ne može sam podnijeti sav teret obrane i uzdržavanja Sisak, koji je zapala teška zadaća nakon pada tvrđave Ustilonje.⁵⁷⁸

Neke osobite koristi od te komisije, čini se, nije bilo. Opasnost je međutim po- stajala sve veća. Turci su bezuvjetno htjeli osvojiti Zagreb. Vrhovni kapetan Hans Ugnad u jednom izvješću (1554) upozorava kralja da bosanski Mehmedpaša već odavna želi da Zagreb bude njegovo sjedište i da stoga treba taj grad osigurati jačom posadom.⁵⁷⁹

Doskora je Zagreb jače i neposrednije bio ugrožen s jugoistočne strane. Godine 1556. pala je Kostajnica i bila probijena linija na rijeci Uni. Time je zapravo pao i sav kraj između Une i Kupe. Turci su po njemu nesmetano harali, prelazili ga, pa čak i preko Kupe provaljivali i u bogato Turpolje. Zaprijetili su i Zagrebu. U njegovoj se blizini sukobio s njim Petar Erdödy, dok je u samom gradu obranu organizirao kapetan Ivan Lenković. Pokraj kolovoza, međutim, Baltazar Karzianer javlja kraljskim staležima da su Turci stigli pod Zagreb, ali da su se nakon čarkanja i pošto su počinili neke štete opet povukli i otišli prema Samoboru. Te godine spominje ih kod Zagreba i povjesničar Antun Vranec: "Ovo vreme pod Zagrebom Turci robije i Savu pregažiše i zovu se kraljevski Turci."⁵⁸⁰

Zagreb je bio u neprestanoj opasnosti, kao i sav još preostali slobodni teritorij Hrvatske i Slavonije. Kralj se, međutim, usprkos obvezama slabo brinuo za obranu. Svu brigu snosi Hrvatski sabor, koji se, potaknut izričito teškim prošlogodišnjim događajima, morao početkom ožujka 1557. opet jednom sastati u Zagrebu, da ponovno vijeda o obrani, upozori kralja na opasnost i uputi mu vapaje za pomoć: "... da bi se udostojao pobrinuti za svoj kraljevski grad na brdu Gradecu, koji je metro- pola ovih kraljevina i dalje ga mlitoslivo utvrđivati i jačati kako ne bi poslije njegova gubitka ... propali i ostaci ovih kraljevina (tj. Hrvatske i Slavonije), a od toga bi zapri- jedila očta pogibao ostalim kraljevinama Njegovog Veličanstva."⁵⁸¹

576. V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 191. - HS, III, doc. 377, p. 428; doc. 378, p. 429.

577. Članovi komisije bili su: ban Zrinjski, kapetani Luka Sekelj i Ivan Lenković, upravitelj Štajerske Juraj Herberstein, upravitelj Kraljevske JakobLamberg izaslanici vojvodina Štajerske, Koruške i Kranjske, V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 191.

578. PSGZ XII, doc. 319, p. 324-331. - F. Šišić, HSS II, p. 374-379. - V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 190-193.

579. PSGZ XII, doc. 331, p. 340-341.

580. A. Vranec, Kronika, MSHSM, 1908, p. 60. - PSGZ XII, doc. 345, p. 360. - V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 208-209. - HNII, II, p. 412-413.

581. V. Fraknoi, Monumenta comitalia regni Hungariae, IV, p. 623. - R. Horvat, Prošlost, p. 18.

Predstavka kralju Ferdinandu zanimljiva je ne samo što iznosi teške prilike i opasnost od Turaka već i zbog toga što se u njoj prvi put u državnom pismu Zagreb naziva glavnim gradom, metropolom Hrvatske i Slavonije. Zagreb je doista u to doba, a već i prije, imao značenje glavnoga grada, uz ostalo zahvaljujući svom zemljo- pismom i strateškom položaju, sjedištu biskupije i županije, razvijenom upravnim i političkom životu, te istaknutoj ulozi koju je u srednjem vijeku odigrao u više smje- rova, kao i drugim prednostima što ih je imao pred drugim naseljima i gradovima Hrvatske i Slavonije. To značenje našega grada rasti će i jačati i u sljedećim sto- ljećima sve do današnjega dana.

OBRANA GRADA

Zabrinutost Sabora nije bila neutemeljena. Turci su još iste godine, sredinom kolovoza, s četiri tisuće konjanika pod vodstvom bosanskog Fehratpaše ponovno provalili u Slavoniju i približili se Zagrebu sa sjeveroistočne strane. Stigli su i do Remeta, gdje su opet popljackali samostan i crkvu. To su ponovili i 1591. pa su i crkva i samostan ostali gotovo u ruševinama. Nije ih obranila ni obrambena kula ni utvrđni zid što ih je 1485. dao sagraditi Matija Korvin da bi Remete zaštitio od Turaka. No sjeveroistočno od Božjakovine, između Sv. Helene i Rakovca, sukobio se s njima ka- petan Lenković i do nogu ih potukao. Najtežo ih je u bijeg i gonio preko Save, pa su se u njoj mnogi i utopili. Ta je pobjeda zabilježena i u ljetopisu suvremenoga historičara fra Ivana Tomašića: "Velemožni gospodin Ivan Lenković, zlatni vitez od Podbrzja, vrhovni kapetan Njegovog Carskog Veličanstva, razbio je Turke pod Zagrebom. Turska je vojska brojila četiri tisuće konjanika opremljenih ratnim oružjem, dok se Ivan Lenković s malo i premalo, jedva s dvjesto, svojih konjanika na njih oborio te ih nemilo razbio, izgubivši malo svojih, pa se kao pobjednik vratio i slavije slavio u Zagrebu."⁵⁸²

Iste godine približili su se Turci Zagrebu i s južne strane. Provalili su u Turpolje i nedaleko Velike Gorice popalili selo Hrašće.⁵⁸³

Sljedećih godina i desetljeća, sve do kraja stoljeća, Osmanlije periodično osvajaju pojedina mjesta i teritorije, napredujući s juga i jugoistoka od Krupe, Bihaca i Mrinja do Sisak-Skrad. U tom razdoblju bilo je obostranih pobjeda, poraza, uspjeha i neuspjeha, dugih i kratkih primirja, turskih četovanja i haraćenja i čestih opasnih i beznaadnih situacija. Slobodni se teritorij Hrvatske polagano i uz očajnički otpor postupno smanjivao i povlačio prema Zagrebu, iako je znalo proći i po nekoliko godina, kao za banovanja Jurja Draškovića i Pranje Frankopana Slunjskog (1567-1572), da Turci nisu uspjeli osvojiti ništa i da su granice Hrvatske i Slavonije ostale netaknute. No, nakon tih uspjeha opet su nastupila zla vremena kao za slaboga vladara kralja Rudolfa (1570-1608), kad su turska napre- dovanja sve više smanjivala slobodni teritorij i upravo ga u to vrijeme svela na najmanji opseg. Između 1576. i 1678. pokušavaju Turci zavladatai tim "ostacima ostataka". Hoće osvojiti Sisak, razbiti obranu na Kupji, a onda brzo i lako osvojiti

582. V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 218. - R. Horvat, Prošlost, p. 18.

583. PSGZ XIII, p. 47.

Zagreb i Zagorje. Time bi i sav ostali slobodni teritorij Slavonije sam od sebe pao u njihove ruke.⁵⁸⁴

To isto pokušali su i početkom devedesetih godina (1591-1594). Hasanpaša, Sulejmanov namjesnik u Bosni, namjeravao je 1591. osvojiti Zagreb i ostatke Hrvatske. Već krajem srpnja te godine mislilo se da će Turci s tom namjerom udariti najprije na Sisak, pa su pravodobno izvršene ozbiljnije pripreme za obranu. U zagrebačkom Gradecu sastao se Hrvatsko-slavonski sabor i odredio opći zemaljski ustanak. Na prvi banov poziv moraju svi velikaši i plemići sa svojim podložnicima i naoružani doći u njegov tabor. Isto tako i građani slobodnih gradova. Podložnici gradačke općine će dva falconeta što su stajala na gradskom tugu odvesti u banov logor i odande dalje s njim pratiti njegovu vojsku kad nekamo krene.

I doista, Osmanlije su početkom kolovoza 1591. prvi put opsjele Sisak. Hasanpaša, došavši uz Savu iz Gradiške, skupio je pod gradom oko osamnaest tisuća vojnika. No nije ga mogao osvojiti. Branitelji su štovise i provaljivali iz grada i napadačima nanosili teške gubitke. Kako je Sisku dolazila još i pomoć, morao se Hasanpaša četvrti dan povući i vratiti u Gradišku.

No već za nepuna dva mjeseca, početkom listopada, primaknuo se Zagrebu s istočne strane. S četiri tisuće ljudi prodro je između Ivanića i Križevaca u križevačko-kalnički kraj, a onda se dolinom Lonje spustio na jug do Vrbovca, Božjakovine i podgorskih sela i približio Zagrebu "gotovo za jednu njemačku milju". Sav je kraj opustošio "ognjem i mačem", zarobio mnoštvo plemića i kmetova, ponio golem plijen, robu i stoku. Naročito je stradao grad Božjakovina. Na nje je udarao mjedanim lumbarlama, osvojio ga i uništio do temelja. Brojne plemićke žene i kćeri koje su se u nj sklonile pohvatao je i odveo u sužanjstvo. Nakon uništenja Božjakovine počeo se povlačiti zbog jesenskih kiša, nabujalih voda i poplava, a i pred krajiškom vojskom koja ga je počela goniti i čak mu razbila zalaznicu.⁵⁸⁵

Vladalo je uvjerenje da su se Turci povukli i prekinuli napadaj zbog vremenskih okolnosti i zime koja je nadolazila i da će se u proljeće slijedeće godine opet pojaviti i nastaviti s osvajanjima. Stoga se već početkom siječnja 1592. u zagrebačkom Gradecu sastao Sabor radi priprema za obranu. Staleži su donijeli na njemu zakon o in-surekciji, sveopćem zemaljskom ustanku koji će se primijeniti čim se za to pokaže potreba. Bile su određene za slučaj opasnosti obveze i dužnosti svih: velikaša, plemića, prelata i ostalih posjednika, slobodnih gradova, građana i podložnika. Izdane su i odluke o prikupljanju hrane za vojsku. Građani Gradeca dobili su u vezi s tim posebnu zadaću. Žitarice — raž, proso i zob — koje su do 1. ožujka trebale dati i dopremiti u Zagreb gospoda velikaši, plemići, kaptol, samostani, župnici i altaristi, morali su u svom gradu prihvaćati, spremati i prodavati vojsci. Crkva Sv. Katarine i ispražnjeni samostan dominikanaca bili su određeni za skladišta hrane. Kako je crkva i do tada služila kao spremište i bila trošna, trebalo ju je popraviti. Sabor je u svrhu nametnuo opći namet od dvadeset denara koji se imao platiti u najkraćem roku. Odlučeno je i da se zamoli nadvojvodu Ernesta da ostavi u Zagrebu topove što su ostali od prošlog rata i odredi da se pošalje još pjesaka potrebnih za obranu grada.⁵⁸⁶

584. S. Srkulj, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb 1937, p. 54.

585. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 368-370. - R. Horvat, Prošlost, p. 20.

586. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 372-374.

Slutnje i oprez Sabora nisu bili neosnovani. Turci su se u proljeće doista pojavili. Hasanpaša je u travnju s oko četrdeset tisuća ljudi, što vojnika, što radnika i majstora, stigao južno od Siska i Kupe i tu na Petrinjici počeo graditi novu tvrđavu Petrinju, da mu bude uporište za dalje njegovo ratovanje prema Sisku, Karlovcu i Zagrebu.

Kad je to obavio, spustio se još prema jugu, napao i osvojio Bihać, da osigura leđa, a zatim opet krenuo prema Sisku. Vidjevši opasnost, ban Erdődy još je sredinom travnja proglasio opći ustanak i pripremao se za obranu. Do ljeta, u doba kad se Hasanpaša vraćao prema Sisku, skupilo se u Zagrebu osim banove vojske oko dvije tisuće štajerskih domobranaca, četiri stotine konjanika i tisuću i šesto pješaka. Od 12. do 14. srpnja bila je u gradu vojnička smotra, nakon koje su čete krenule prema Sisku. Ban se najprije utaborio južno od Zagreba u Plesu kod Velike Gorice, a poslije zajedno s ostalom vojskom kod Bresta na Kupi, nešto niže od Siska. Tamo ga je Hasanpaša s nekih sedam do osam tisuća momaka 19. srpnja iznenada napao i potukao do nogu njegovu i njemačku vojsku. "Ne znam da li sam pobijedio vojnike ili kramare", govorio je Hasanpaša poslije bitke. Toliko mu je pobjeda bila laka, a neprijateljev poraz temeljit.⁵⁸⁷

Turcima je nakon toga bio otvoren put preko Kupe i Turropolja sve do Save kod Zagreba. Zagreb se našao u najvećoj opasnosti. Na jadrkovke njegovih građana i bana počela se na sve strane spremati pomoć i njemu i cijeloj Hrvatskoj. Ali taj put mnogo ozbiljnije i svestranije nego inače. U gradu se skupljala vojska. Već su u kolovozu štajerci stali slati ovravo svoje pomoćne čete, a nakon njih to su učinile i druge zemlje. Krajem tog i tijekom slijedećega mjeseca skupila se u Zagrebu i oko njega velika njemačka vojska. Stigao je i Franjo Nádasdy sa svojih tisuću konjanika, husara i utaborio se između Zagreba i Susedgrada. Pred Zagrebom bio je i ban sa svojim četama i vojskom saбранom zemaljskim ustankom. Stigle su i dvije carske pukovnije s dvije tisuće ljudi. Zatim čete salzburskoga nadbiskupa i talijanski dobrovoljci pod zapovjedništvom Sebastijana Montecucullija. Skupilo se nekoliko tisuća ljudi. Nadvojvoda Ernest je, naime, htio da se u Zagrebu i oko njega skupe što veće snage kojima bi se u jesen poduzele vojne akcije protiv Petrinje.

Zagreb i okolica pružali su sliku velikoga vojničkog logora. Svu vojsku zajedno s banovim i štajerskim četama smjestio je generalni kvartirnik Krsto Heim u šatore između grada i Save. A kad se doskora Sava razlila i preplavila čitav kraj, vojnički se logor premjestio na brežuljke što se nižu od Gradeca do Susedgrada. Ta velika vojska čekala je u Zagrebu dok se ne podigne pontonski most preko Save, kako bi se preko njega prebacila u Turropolje. Ali nadošle su silne kiše s poplavom i onemogućile prijelaz preko nabujale rijeke. Nakon toga napadao je velik snijeg i već polovicom prosinca nastupila zima, pa su počele jenjavati i turske i kršćanske pripreme. Turci su se štovise s područja Kupe, Petrinje i Hrastovice počeli i povlačiti. Na to je i markgrof Karlo sazvao ratno vijeće, koje je zaključilo da se vojska raspusti i većina vojnika pošalje kući. Sam markgrof odlučio je ostati još nekoliko dana u Zagrebu. Tako su te pripreme za rat, u Zagrebu u drugoj polovici 1592. godine, ostale uzaludne, a vojska, koja je u tom času bila možda najjača, nije ušla u boj. Među

587. Ibid., p. 380-382, 588. Ibid., p. 384-386, 589. R. Horvat, Prošlost, p. 20.

njezinim zapovjednicima bilo je nesloge, a zbog toga i neodlučnosti da sami i za vremena napadnu Turke. To više, što su im oni pred očima provajivali na njihovo zemljište i činiti besprimijerna nasilja. Dok se, naime, u Zagrebu od kraja kolovoza do prvih dana prosinca (1592) prikupljala vojska za rat, Turci su, naročito koncentrirani u listopadu, pred očima kršćanske vojske upadali u široke prostore južno od grada. Haračili, pljačkali i pali brojna turopoljska sela, trgovišta i kaštele: Veliku i Malu Goricu, Mracilin, Obrež, Novo Čiče, Pleso, Hrašće, Klaru i dr. Pustošili su i po vinotrodinim krajevima u Vukomeričkim goricama i tisuće ljudi odvodili u sužanjstvo.⁵⁸⁸

I u samom Zagrebu zavladao je panika, pa je mnogo njegovih stanovnika iz straha pred turskim nasiljima pobješlo u Kranjsku i Štajersku. Grad je opustio i mnogi domovi ostali napušteni.⁵⁸⁹

Slijedeće godine opet su očekivali Turke. Znalo se da će ponovno pokušati s osvajanjima, napadati i nastojati doći do svog cilja. Zato se u rano proljeće započelo s pripremama za rat. Hrvatsko-slavonski sabor koji se sastao na zagrebačkom Kaptolu, donio je 12. travnja u vezi s tim više važnih zaključaka. Odlučio je da se oslobodi Turopolje i osvoji Petrinju, propisao ratnu daću, odredio novačenje pješaka i konjanika, pa radnike i podvoz za utvrđivanje krajiških gradova i prijevoz topova i tada.

I Turci su se pripremali. Već se 20. svibnja znalo u Zagrebu da iz Gradiške Savorn voze topove prema Sisku. A i inače su tijekom cijeloga mjeseca neprestano provajivali u područje između Save i Kupe, opet pljačkali po Turopolju i odvodili svijet u ropstvo. Napali su Jamnicu, Brezovicu i s velikom vojskom, paleći dvorove i sela, prošli prema Kerestincu, Samoboru i Jastrebarskom.

Pod Sisak su stigli 15. lipnja i počeli ga opsjedati. Glasnici su smjesta odjurili u Zagreb da o tom izvijeste bana Erdődyja i štajerskoga pukovnika Rupprehta Eggenberga, znanjenka nadvojvode Ernesta i zapovjednika kraljevskih četa u Slavoniji. Bili su obaviješteni i general Andrija Auersperg u Karlovcu i Stjepan Grasswein u Koprivnici. Auersperg je već 17. lipnja sa svojih tisuću arkebuzira krenuo prema Zagrebu i s njima slijedeći dan stigao na desnu obalu Save južno od grada. Ban Erdődy, Eggenberg i drugi već su bili preveli svoje čete preko Save i utaborili se najprije kod Sv. Klare, a onda se spustili dalje u Turopolje prema Želinu i kaštelu Novigradu na Savi. Napokon su stigli i pred Sisak (22. lipnja), gdje ih je dočekao Hasanpaša s nekih deset tisuća najodabranijih momaka. Paša je namjeravao osvojiti Sisak pa onda udariti na Zagreb i tako zaposjesti ostatke Slavonije. Međutim, kod Siska ga je, na poljani između Ode i Kupe (22. lipnja), hametice porazila kršćanska vojska. I sam je u toj bitci s više turskih odličnika izgubio život.

Ta znamenita pobjeda nad Turcima navijestila je nestajanje turske opasnosti za Zagreb. Za godinu, dvije, nakon još nekih teških, ali prolaznih, strahovanja i iskusenja bit će taj grad od nje doista i oslobođen.⁵⁹⁰

588. Ibid., p. 384-386.

589. R. Horvat, Prošlost, p. 20.

590. V. Klaić, Povijesi Hrvata, III, dio I, p. 388-392. - HSS, II, p. 184-185. - R. Horvat, Prošlost, p. 20. - SHK, I, p. 175-185.

Poslije pobjede kod Siska počele su pripreme i za osvajanje Petrinje. Između 11. i 14. srpnja (1593) održano je u Zagrebu savjetovanje vojnih zapovjednika pod predsjedanjem Ivana Erdichra Trautnansdorfa, izaslanika Ranog vijeka u Grazu. Bili su prisutni i Rupprecht Eggenberg, Andrija Auersperg, Stjepan Grasswein i ban Tomo Erdődy. Odlučeno je da se krene na Petrinju i otme Turcima to opasno uporište za njihove dalje podvrate prema zapadu i sjeveru. I opet su se vojske skupljale u Turopolju i prvih dana kolovoza kretale prema Petrinji. Kod Bresta, nešto sjevernije od nje, zaustavile su se i stale gadati topovima. Ali bez uspjeha, jer je udaljenost bila prevelika. A kad su se hujele približiti i pod samim gradom zametnuti bitku, doznalo se da Turcima dolazi u pomoć bosanski paša s golonom vojskom od nekih četrdeset tisuća momaka. Na to su se kršćanske vojske preplasile i stale naglo povlačiti prema Zagrebu. Strah je bio opravdan. Turci su još krajem istoga mjeseca (28. kolovoza) jakim snagama zauzeli Sisak i tada posljednji put ozbiljnije ugrozili i Zagreb i preostali slobodni teritorij Slavonije. Držalo se da su "ostaci kraljevstva" i njegova metropola sada konačno izgubljeni.

I, doista, Turci su opet prošli u Turopolje i pljačkali po njemu, a s istočne strane doprli i u neposrednu blizinu Zagreba. Osmoga rujna prešli su čak i Savu i pustošili oko Božjakovine i Kraljevca i nedaleko Zagreba. "Jučer je", piše zagrebački prepisatelj i biskup Nikola Seinički Davidu Ugrnadu u Beč, "poharao Turčin ognjem i mačem sva mjesta s ove strane Save oko Božjakovine. Kraljevca sve ovamo prema Zagrebu. Do tisuću duša odveo je u preteško sužanjstvo. Sada prijeti da će i Zagreb opkoliti te uništiti čitavu kraljevinu. Ovdje (u Zagrebu) nema gotovo nikakve posade, izuzev nekoliko njemačkih pješaka, svi ostali razbježali su se svojim kućama. Zbog nesloge voda propast će i ovi neznatni ostaci kraljevine, a jamačno i druge susjedne pokrajine, ako ne bude tome lijeka..." (tj. ako ne stigne pomoć).

Krajem rujna i početkom listopada stigle su iz Beča i Zagreba i u Veneciju vijesti da Turci kreću na Zagreb, da je svijet ovdje strašno zaplašen i da je grad već bio spreman da im pošalje ususret klijčeve.

Ali turska vojska od nekih deset tisuća ljudi, što je prvih dana rujna pljačkala oko Božjakovine i Kraljevca i četiri dana bila samo jednu milju daleko od Zagreba, nije se ipak usudila napasti grad. Počela se štoviti najednom povlačiti. Ponestralo joj je hrane i stala je silno umirati.

Radi ratovanja u Ugarskoj napustili su Turci 1594. i Sisak, a slijedeće godine izgubili Petrinju. Pobjedom kod Petrinje 22. rujna 1595. bili su krajevi sjeverno od Kupe, pa i Zagreb, zauvijek oslobođeni od turskih prodora i opasnosti da budu zauzeti.

No u tom trenutku bilo je već i na kršćanskoj strani stanje nepovoljno. Zemlja bijaše potpuno iscrpljena ratom, a uzdržavanje vojske, koja se nije nikako ili vrlo nerodovito plaćala, pregolem teret. To više, kad je zbog toga sama namirivala svoje potrebe pljačkom. Ban Erdődy je zbog nebrige kralja, štajerskih i kranjskih staleža potrošio za uzdržavanje banskih četa sav svoj imetak "i ne može više ni kruna smagati za svoje bijedne podložnike u Samoboru".⁵⁹¹

591. SHK, I, p. 180-181. - V. Klaić, Povijesi Hrvata, III, dio I, p. 394-397. - PSCGZ XVI, doc. 84, 85, 86, p. 91-92, doc. 89, p. 94.

Bijedno stanje i posvemašnje osiromašenje nisu zacijelo mogli spriječiti ni veliki europski bankari Fuggeri, koji su očitio financirali te ratove s Turcima i bili nedvojbeno zainteresirani za događaje na turskoj granici. Porodica Fugger je i iz Zagreba dobivala izvješća o kretanju Turaka i vojnoj situaciji i primala novac iz prihoda slavonske tridesetnice očitio u ime otplate za posudene svote. Posredovanjem Fuggera je, čini se, i papa slao novac za rat protiv Turaka. No sve je to bilo, čini se, premalo za beskrajan ratovanja koja su zahtijevala goleme materijalna sredstva.⁵⁹²

Tijekom stoljetnih ratovanja sklapani su povremeno s Turcima mirovi i primirja, ali ti su bili kratka vijeka ili se njihova utanačenja, osobito od strane Turaka, nisu poštivala. Narod je, međutim, čeznuo za duljim stalnim mirom, a taj je konačno nakon dugih pregovora bio i sklopljen na ušću rijeke Žitve 1606. Mir je imao trajati dvadeset godina, a svaka strana zadržati ono što je trenutavno posjedovala. Turska prevlast i snaga počinju opadati, a to se odrazilo i u životu Hrvatske. Bosanski begovi napustili su misao o pokore "ostatke ostataka" Hrvatskog Kraljevstva, a s njima i njegovu "metropolu" Zagreb.⁵⁹³

U Zagrebu se, međutim, u zatišju nastalom nakon posljednjih sisačkih bojeva i osvajanja Petrinje, usredotočuju sva nastojanja na obnovu zemlje i uklanjanje šteta koje su godinama nanosili domovini njezini vjekovni neprijatelji Turci. Ali se i procjenjuju štete što su ih gradu na brdu Gradecu u njegovim najtežim trenucima počinile vlastite čete.⁵⁹⁴

Tijekom duga vremena u kojem je Zagrebu prijetila opasnost od Turaka gotovo sva njegova briga bila je posvećena obrani. Tražeći pomoć, slala su izaslanstva građana molbe kralju, nadvojvodama i zapovjednicima. Znatna financijska sredstva trošena su u obrambene svrhe. Obnavljale se, popravljale i dotjerivale utvrde, nabavljalo oružje i streljivo, vojna oprema i drugi ratni materijal. Uzdržavala se i plaćala vojska i pojačane straže na utvrđama, a uz to davala i ratna daća te redovita i izvanredna državna tlaka.

Važnost Zagreba, a naročito stratešku i u vezi s tim potrebu njegove obrane, nisu isticali samo građani Gradeca i Kaptol zagrebački te zapovjednici posade u gradu kao neposredno zainteresirani, nego i svi ostali kojima je ležala na srcu sudbina ostale slobodne Hrvatske, susjedne Kranjske, Štajerske, Koruške, Austrije, pa i čitavog ostalog Zapada, jer je i njima prijetila opasnost da izgube slobodu padne li Zagreb u turske ruke. Često se u to vrijeme isticao njegov položaj kao važne strateške točke na prilazima u susjedne slovenske i austrijske zemlje, pa čak i u Italiju i Njemačku. Tridesetih godina 16. st. piše kralju Ferdinandu iz Padove pečujski biskup Đuro Šuljak kako postoji opasnost da Turci provale i zauzmu zemlju između Save i Drave, a s njom i Zagreb i Varaždin. Stoga biskup preporučuje kralju da se ta dva grada dobro utvrde, jer se nalaze na vratima Štajerske i Kranjske. Zagreb čuva Kranjsku, Korušku i Italiju, a Varaždin Štajersku, Austriju, Tirol i Njemačku. "Jer neka znade

592. HS, III, doc. 374, p. 426. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 306. - PSGZ XVI, doc. 49, p. 62; doc. 62, p. 71; doc. 63, p. 71.

593. HSS, II, p. 186. - S. Skuj, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb 1937, p. 54.

594. V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 440.

Njegovo Veličanstvo da Turci preko tih gradova pripremaju prodor u Italiju i Njemačku."⁵⁹⁵ Nema dvojbe da su se upravo zbog toga i bogati augsburški novčari Fuggeri još više zanimali za rat protiv Turaka, financirali obranu i vodili računa o njihovom kretanju u našoj zemlji.

Na ono na što upozoruje pečujski biskup upozoruje se i u pismu Hrvatskoga sabora kralju 1557. godine, samo što u tom pismu stazezi zabrinuti za obranu grada Zagreba ističu njegovu važnost i za spas još preostale slobodne Hrvatske i Slavonije. Oni mole kralja "da bi se udostojao poskrbiti se za svoj kraljevski grad na brdu Gradecu koji je metropola ovih kraljevina Njegova Veličanstva te da bi ga i dalje milostivo utvrđivao i jačao, da ne bi nakon gubitka njegova ... ostaci ovoga kraljevstva po njemu propali te ostalim kraljevinama Njegovog Veličanstva očita pogibao zaprijetila".⁵⁹⁶

Kad su Turci upadali na hrvatski teritorij, osvajali pojedina mjesta ili im prijetili, banovi su redovito o tome izvješćivali kralja i vrhovne zapovjednike, tražili od njih pomoć u ljudima i oružju i upozoravali na potrebu učvršćivanja određenih utvrđenih gradova. U takvim prilikama Zagreb je, kao važna strateška točka, dolazio prvi u obzir.

U pitanju njegove obrane javljaju se kroz cijelo 16. stoljeće kao osnovni problemi: skrb za jačanje vojničke posade i tvrđavnih straža, nabava oružja i streljiva i nastojanje oko temeljitijih popravaka, obnove i učvršćenja gradskih utvrda.

Još u vrijeme stranačkih borbi dvadesetih i tridesetih godina 16. st., kad je gradsko općina vapila za vojnom pomoći protiv domaćih neprijatelja, bila joj je ta pomoć koji put potrebna i zbog turske opasnosti, jer su joj Turci već i tada znali prijetiti kao saveznici njezinih protivnika. Nakon završetka građanskoga rata, kad su njihove prijetnje zbog napredovanja i približavanja gradu postajale sve češće i jače, molbe Zagreba za pomoć nisu prestajale. Sada se u tome gradskoj općini na brdu Gradecu pridružio i Kaptol. Premda je prisutnost strane vojske bila dvosjekli mač, općina je često bila prisiljena da je traži, jer je strah pred Turcima očitio prevladavao strahote njezine pljačke.

Još u srpnju 1530., kad je općina molila Katzianera, jer ju je kralj stavio pod njegovu zaštitu, da je oslobodi od opsade domaćih neprijatelja, čimilo joj se da on oklijeva, kao da očekuje Turke. Međutim, ona napominje da "građani Turke dnevno gledaju pred gradskim vratima", pa ga zato moli da ih odande otkjera "jer da je u taj čas nije obranio Ljudevit Pekri, vrhovni konjički kapetan Njegova Veličanstva, ne znamo što bi se s ovim gradom dogodilo. Oskudicu, strah i uzbuđenje-trpimo već cijelu godinu. Zbog vjernosti kralju dali smo za obranu sav naš imetak, ali sad više ne možemo jer ništa nemamo." I ono malo pješaka što je tada još bilo u gradu prijetilo je da će otići ne dobije li plaću.⁵⁹⁷

Molbu općine za pomoć doskora je ponovio i zapovjednik njezine posade Ljudevit Pekri. I on ju je zatražio od Katzianera još iste godine, sredinom kolovoza,

595. Ovo pismo datirano je sa 27. XI. 1536. - PSGZ XII, doc. 148, p. 159-160. - HS, II, doc. 316, p. 312.

596. V. Fraknoi, Monumenta comitalia regni Hungariae, IV, p. 623. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 216.

597. PSGZ XII, doc. 64, p. 69-70. - HS, I, doc. 381, p. 363.

kad su Ivan Tahini i srpski despot poluhvarali bili one naše mladice i djevojke i predali ih Turcima, a ovi ih kao robove odveli na svoj teritorij.⁵⁹⁸

Molbe za pomoć javljaju se i poslije, osobito četrdesetih i pedesetih godina, kad su Zagrepčani ponajviše strahovali od Turaka. Početkom kolovoza 1544. gradečka općina izvješćuje kranjskog zemaljskog glavaru baruna Antuna Thurna o neposrednoj turskoj opasnosti koja prijeti Zagrebu i moli ga za pomoć. "Ovaj je grad", ističe se u molbi, "bijedan, ima malo stanovnika, a prostranstvom je velik. Vojska što se nalazi ovdje vsi nasilja, a uz to sada prijeti još i turska opasnost. Turska se vojska nalazi sada negdje u blizini Velike, koju je nedavno osvojila. Doskora će, pošto osvoji Novi Kaštel, krenuti da podsjedne i ovaj grad (tj. Zagreb). Ako se to dogodi, nećemo ga moći zaštititi, jer nas ovdje ima samo tristo sposobnih za oružje, a i od ovih malo njih vještih puški. Baruta nešto ima, ali ne dovoljno. U takvoj situaciji nemoguće je da se opremo tolikoj neprijateljskoj sili. Stoga bi najbolje bilo da vaše plemento i uzvišeno gospodstvo pošalje u ovaj grad tristo ili četiristo vještih vojnika plaćenih za jedan ili dva mjeseca. I neka ih na vrijeme pošalje, jer ne postoji opasnost samo za ovaj grad, već i za susjedna kraljevstva."⁵⁹⁹

Početkom svibnja sljedeće godine, kad se opet strahovalo od turskoga napada na Zagreb, gradečka općina i njezin sudac Bogdan ponovno mole za pomoć. Ovoga puta od kostajničkoga kapetana Ivana Werneka. Traže da im, osim praha za topove, pošalje i topnike i puškare i druge vojnike.⁶⁰⁰

Povodom poraza kod Konišćine, koji se dogodio u isto vrijeme, kranjski komesari šalju u Zagreb vojnike i preporučuju štajerskim staležima da učine isto. Zagreb je, kažu, razvučeno i nebranjeno mjesto, pa mu treba poslati pomoćne čete "za ohrabrenje i ujebhu siromašnim kršćanima, a i na korist vaših zemalja."⁶⁰¹

Iste godine u listopadu brine se i Nikola Zrinski da Zagreb dobije vojnu pomoć. Piše varaždinskom kapetanu Jurju Wildensteinu, svom supatniku u konjičinskom porazu, i moli ga "da zbog veliku rata koji će nezadrživo dalje trajati" najhitnije pokrene svoju vojsku i dođe prema Zagrebu. Istoga je dana Wildenstein zabilježio da se turski konjanici zaljeću preko Kupe sve do zidova grada.⁶⁰²

I ubuduće, sve do kraja stoljeća, kad su se već vodile borbe za Sisak i Zagreb u prijetila neposrednija i najveća opasnost, gradečka općina vapji za vojnom pomoći. Godine 1592. obratila se kralju i nadvojvodi Ernestu. Molila je pomoć protiv bosanskega paše Hasana "koji se svom snagom sprema na rat". Tim je povodom nadvojvoda Ernest pozvao kranjske, štajerske i koruške staleže da vojskom i topovima pomognu Sisku, Brestu i Zagrebu.⁶⁰³ Hitno je, naime, naročito u Zagrebu prikupiti što veću vojsku za napadaj i osvajanje petrinjske tvrđave.

U tom razdoblju najveće opasnosti za Zagreb, a i za susjedne austrijske zemlje, molbe Zagrepčana za pomoć našle su na najbolji odziv. Sa svih strana šalju se u grad vojnici, a osobito iz Štajerske. Štajerski staleži unaprijed izvješćuju Zagrepčane o

svojim vojnim posilkama, traže od njih da radi lakšeg kretanja vojske poprave oko Zagreba putove, a vojnike što će ih poslati opskrbe hranom. I doista u Zagreb je uz ostale stigao doskora i velik broj štajerskih domobranaca, konjanika i pješaka.⁶⁰⁴ To su bili najveći kontingenti četa što su se skupile u Zagrebu i oko njega u vezi s turskom opasnosti. Na druge zahtjeve za pomoć u vojnicima odziv je bio znatno slabiji. Ostajalo se obično kod obećanja ili siao mali broj od nekoliko desetaka plaćenika. Često se pitanje obrane rješavalo privremenim pojačanjem redovite gradske straže s najviše pedesetak novih plaćenih stražara-vojnika.⁶⁰⁵

U organizaciji obrane grada važna ličnost bio je topnik, stručnjak za oružje, osobito topove. Bez njega grad u vrijeme sve veće turske opasnosti nije mogao biti. On se brinuo za ispravnost oružja (topova, tvrđavskih pušaka, lumbarde, falconeta), lijevao kugle, pravio barut. Sredinom stoljeća (1547) i gradečka je općina namjestila takva topnika. Najprije uz mjesечnu plaću od četiri rajnske forinte, a onda je zamolila kralja da imenuje za Zagreb posebna topnika i dopusti da mu se iz tridesetnihkih prihoda isplaćuje godišnja plaća. Kraj ga je doista i imenovao i dopustio da se plaća iz prihoda tridesetnice, jer je općina izjavila da ga sama zbog velikih troškova ne može plaćati.⁶⁰⁶

Tijekom 16. st., najprije za gradanskoga rata, a poslije u vrijeme turske opasnosti, boravilo je u Zagrebu, našlo se pod njegovim zidovima ili prolazilo kroz grad mnogo vojske. Dulje vrijeme imao je grad manje ili više vojničko obilježje. Osim redovnih straža u gradskim vratima i kulama, boravile su u gradu i vojničke posade, iako možda ne stalno. Broj njihovih vojnika nije bio uvijek jednak. Godine 1553. brojila je posada npr. sto njemačkih vojnika, sto haramija i nešto konjanika, a već sljedeće godine, kako se navodi u jednom popisu vojske na granici, bilo je u Zagrebu samo četrdeset momaka. Nijemaca i Slovenaca: "Zu Agram Teutsch und Windsch Knecht 40."⁶⁰⁷

Na prolazu, krećući prema granici ili u bitke s Turcima, pojavivalo se u Zagrebu i okolici na stotine i tisuće vojnika. S velikom vojskom prošao je kroz Zagreb i general Ivan Karzianer, kad ga je 1537. kralj Ferdinand poslao da oslobodi Osijek i istočnu Slavoniju od Turaka.⁶⁰⁸ Naročito mnogo vojske prolazilo je zagrebackim područjem krajem stoljeća, kad se pripremano za bojeve oko Siska, Petrinje i Bresta. Bilo je tu njemačkih, štajerskih, koruških, tirolskih i domaćih banskih četa.

Sredinom srpnja 1594, kad su se poduzimale akcije za ponovno zauzimanje Siska i osvajanje Petrinje, gledao je Zagreb veliku vojsku od nekih šesnaest tisuća ljudi, što se tada skupljalo u susjednom Turopolju, a prolazila zacjelo najvećim dijelom i njegovim područjem.⁶⁰⁹ A kad se ljeti 1596, nakon neuspjele opsade Kostajnice, kršćanska vojska povlačila i razlazila, njezino se topništvo po prijedlogu nadvojvode Maksimilijana još četrnaest dana zadržalo na okupu i za to vrijeme smjestilo u Zagrebu i okolici.⁶¹⁰

604. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 374.

605. PSGZ XVI, doc. 51, 53, 54, 55, 57. - HS, I, p. 366. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 380-382.

606. PSGZ XIII, p. 275, 281, 282-283.

607. PSGZ XII, doc. 303, p. 312. - HS, III, doc. 333, p. 383.

608. HS, III, doc. 421, p. 476. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 192-193.

609. HSS, I, doc. 263, p. 364.

610. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 400-401.

598. HS, I, doc. 408, p. 386.

599. PSGZ XII, doc. 242, p. 257-258. - HS, III, doc. 188, p. 184.

600. PSGZ XII, doc. 251, p. 269.

601. Stadt Agram so ain weilschweiffiger und unbewartert flecken ist. PSGZ XII, doc. 252, p. 269-270.

602. PSGZ XII, doc. 252, p. 269-270.

603. Ibid., doc. 254, 255, p. 270.

Koncem srpnja 1601. prošla je kroz naš grad i prilično velika papinska vojska, što ju je skupio papa Klement VIII. s namjerom da s njezinom pomoću oslobodi Kanižu i ratuje protiv Turaka u Madarskoj, Hrvatskoj i Bosni. Ta je vojska brojila oko deset tisuća talijanskih vojnika, a vodio ju je papa nećak Ivan Franjo Aldobrandini. Pošao je u Zagreb u njezina smotra, otišla je iz grada nakon gotovo jednomojnog mjesečnog boravka i preko Stubičkih Toplica, Lepoglave i Varaždina prešla u Medimurje.⁶¹¹

S vojskama su kraće ili dulje vrijeme boravili i njihovi zapovjednici. Krajem dvadesetih godina imao je znatna udjela u organizaciji obrane grada konjanički kapetan Ljudevit Pekri, zapovjednik posade u gradskoj općini u vrijeme sukoba Ferdinanda i Zapolje i glavni vođa Ferdinandovih privrženika u Slavoniji.⁶¹² Krajem tridesetih godina imenovao je kralj zapovjednikom gradske posade i šefom obrane kapetana Žigmunda Weichselberga i tim povodom pozvao Zagrepčane da prihvate novoga zapovjednika, da mu se pokoravaju i poštuju ga, "jer je postavljen da brani grad i njih".⁶¹³ Kroz Zagreb je zacijelo prošao i Ivan Katzianer, vrhovni kraljevski kapetan Kranjske, Koruske i štajerske i krajiške vojske, kad je njegova vojska tuda prolazila na putu u istočnu Slavoniju.⁶¹⁴ Početkom pedesetih godina boravio je u Zagrebu i Ivan Ungnad, prvi vrhovni kapetan stalne vojske što ju je kralj Ferdinand 1552. odlučio osnovati za obranu hrvatske i slavonske krajine. Prilikom svoga imenovanja dobio je Ungnad, inače štajerski zemaljski kapetan, zadaću da, osim drugim gradovima, posveti osobitu pažnju i obrani Zagreba. Zato, a i kao vrhovni krajiški zapovjednik, živi i u Zagrebu, osim u Grazu i Varaždinu.⁶¹⁵ Potkraj stoljeća, kad je situacija u vezi s turskim osvajanjima bila najkritičnija, a opasnost od njih dosegla vrhunac, u Zagrebu je boravio i novoimenovani zapovjednik svih četa u Hrvatskoj i Slavoniji Karlo, markgrof Burgavski, sin tirolskoga nadvojvode Ferdinanda. Stigao je 7. srpnja 1592. s pratnjom i tirolskim četama. Dočekali su ga svečano ban i biskup, a u stolnoj crkvi je za tu zgodu bila priredena svečana služba Božja, kojoj je i on prisustvovao.⁶¹⁶ Od početka slijedeće godine boravio je u gradu i njegov zamjenik i nasljednik pukovnik Ruprecht Eggenberg. On je došao u Zagreb da uvede disciplinu u njemačkih vojnika koji su tu zimi plandovali i često dolazili u sukob s domaćom vojskom. Kao povjerenik nadvojvode Ernesta on je prisustvovao i Saboru, koji je u travnju te godine zasjedao, i na njemu u ime Ernestovo iznosio prijedloge, naročito u pogledu oslobođenja Turoplja.⁶¹⁷ A u srpnju 1594. bio je kraće vrijeme u Zagrebu i nadvojvoda Maksimilijan. Došao je da se stavi na čelo velike vojske što se skupila u Turoplju s namjerom da oduzme Turcima Sisak i Petrinju s Hrastovicom.⁶¹⁸

611. *Ibid.*, p. 417.612. *Ibid.*, p. 430.613. *Ibid.*, p. 94.

614. HS, II, doc. 383, p. 380-381.

615. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 94. - HSS, I, doc. 263, p. 364. - F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 169. - HNII, p. 403.616. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 385.617. *Ibid.*, p. 388.618. *Ibid.*, p. 400-401.

U Zagrebu su se pojavljivale i vojne inspekcije. Naročito izaslanici Njegovog Car. i kralj. Veličanstva ili nadvojvode Karla dolaze da pregledaju granicu, ratne sprave, topove, streljivo, stanje utvrda, a i ishranu i uzdržavanje vojske. U takvim okolnostima gradska se općina smatra obveznom da članove takvih inspekcija počasti, pa jednom zgodom ona to čini s četiri, a drugom s osam pinta vina.⁶¹⁹

Gradske utvrde

U pitanju obrane grada popravljane i obnova gradskih utvrda bili su jedno od stalno aktualnih pitanja tijekom cijeloga 16. st. Utvrde građene u 13. st. bile su već prilično ruševne, pa ih je trebalo neprestano popravljati i obnavljati. To više što je i ratna tehnika napredovala, te je i o tome trebalo voditi računa. Često se javljaju zahtjevi, šalju molbe, da se Zagreb bolje utvrdi i pojača posadom, oružjem i streljivom. To se doista i čini. Barem ponešto i barem povremeno. Dolaze komisije, šalju se izvještaji, popravljaju se i obnavlja, troši se novac. To pitanje bilo je osobito aktualno četrdesetih i pedesetih godina, u vrijeme najveće opasnosti. Tada su osiguranju Zagreba i vlasti, a osobito staleži u štajerskom Grazu, posvećivali iznimnu pozornost. Kapetan Juraj Wildenstein to izričito ističe, kad piše (1544) o utvrđivanju pograničnih mjesta što ga je tada provodio komesar Franjo Teuffenbach. I ban Zrinski tada je apelirao na Wildensteina da se Zagreb što bolje osigura, pa je to tom prilikom i učinjeno.⁶²⁰ O potrebi utvrđivanja Zagreba bio je izvješćivan i sam kralj. Godine 1548. građani mole kralja Ferdinanda "da se pobrine da se utvrdi njihov grad, da bi bili mirni i sigurni od neprijateljskog napada". Ferdinand im obećaje da će to učiniti i sam za kratko vrijeme poslati zidare koji će pregledati zidine i sva mjesta koja treba učvrstiti. Osim toga je i izričito zapovjedio da se Zagreb mora braniti od Turaka. A još prije slavonskim tridesetničarima davao je naloge da iz tridesetničkih prihoda isplate Zagrepčanima određene svote u korist utvrđivanja njihova grada.⁶²¹

Zbog pregleda gradskih utvrda dolazile su u Zagreb i posebne komisije. Početkom pedesetih godina, kad su se pronijeli glasovi da će turski car đokora započeti veliku ofenzivu, a već je pala bila Virovitica i Čazma i Turci se približili i neposredno ugrozili Zagreb, sastala se u dva navrata (1552) po nalogu kralja Ferdinanda velika komisija sastavljena od najodgovornijih vojnih i političkih ličnosti. Na neprestane molbe gradečkih građana zapovjedio je kralj banu Nikoli Zrinskom da započne s utvrđivanjem Zagreba, i to novcem iz dohodaka tridesetnice, što je plaćaju zagrebački trgovci. Kako se u gradskoj blagajni takva novca nije našlo, morao je ban savzeti Sabor da bi on odobrio i sakupio potrebna sredstva. Prilikom saborskoga zasjedanja u listopadu 1552. boravili su u gradu i tom prigodom kao komisija pregledali stanje utvrda kapetan Luka Sekelji, Ivan Lenković, kapetan i zapovjednik hrvatsko-slavonske krajine, ban Nikola Zrinski, Đuro Herberstein, upravitelj Štajerske, Jakob Lamberg, upravitelj Kranjske, i ostali plemići i izaslanici Kranjske, Šta-

619. PSGZ XVI, p. 248, 321.

620. PSGZ XII, doc. 239, p. 255; doc. 266, p. 277. - V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 163.

621. PSGZ XII, doc. 291, p. 301; doc. 293, p. 302; doc. 260, p. 273-274. - HS, III, doc. 452, p. 510.

jevske i Koruške. Odlučili su da se Zagreb mora svakako utvrditi i dobro zaštititi od neprijateljskih napada. Kralju su dana tri prijedloga kako da se to najbolje učini. Jedan je bio da se stari, trošni zidovi i Gradeca i Kapitola struše i sagrađe novi. Da se srnuši i Sv. Marko i neke druge kuće na Gradecu, skinu visoki krov sa stolne crkve itd. Tom su zgodom bili predloženi i nacrti za obnovu utvrđenja.⁶²² No nije se mnogo učinilo, iako se, sudeći po visokoj razini komisije i mjerama koje su poduzimane, tome tada pridavalo veliko značenje.

Nakon nekih deset godina (1563) opet je jedina komisija što ju je odredio kralj Maksimilijan pregledala utvrde i obrambene prilike u Zagrebu i dala o njima nepovoljan izvještaj. Za gradske utvrde trebalo bi, kaže, utrošiti dvjesto tisuća forinta, ne računajući pritom radnu snagu. A k tome još i trošak za posadu. Gradani se očito zbog slabih utvrda osjećaju nesigurni, pa prijedaju da će zbog opasnosti od Turaka napustiti grad. "No nadamo se", ističe komisija, "da to ipak neće učiniti, osim ako odvrgnu svaku ljudsku panetu, ili se očituju kao krivotornici prema Vašem Velicanstvu".⁶²³

Medutim, uspijeh stvarnim potrebama i službenim konstatacijama tih potreba, nije, čini se, nikada dolazilo do nekih većih i radikalnijih akcija u obnavljanju utvrda i u obrani grada. Vlasti nisu bile nimalo galantne u odobravanju novca u tu svrhu, pa, čini se, ni u najkritičnijim trenucima. Četrdesetih i pedesetih godina, u vrijeme kad je prijetila izričita opasnost, komesari Car. i Kralj. Velicanstva ne odobravaju gradskoj općini niz izdataka što ih je imala za utvrđivanje i obranu grada.⁶²⁴ Što se učinilo, bilo je uglavnom uvijek najnužnije, s dugim prekidima, nesustavno i nikada toliko da bi kroz dulje vrijeme ili stalno moglo sprječiti daljnje propadanje. A što se i popravilo, vrijeme je opet oštećivalo i dalje ustrajno i postupno rušilo. I tako se bez prekida sve do kraja stoljeća javljaju vijesti o slabom stanju i trošnosti zagrebačkih utvrda. U svibnju 1573. kralj Maksimilijan piše generalu Vidu Haleku: "Mi smo razumjeli da je loše spremna tvrda u Zagrebu, gdje manjka krov na čitavom gradskom zidu i na dvjema kulama. Na mnogim mjestima nema na zidovima niti stuba, da bi se moglo brzo na zidove popeti i pravodobno se oprijeti neprijatelju."⁶²⁵ A dva-deset godina poslije (1593) gradski sudac i prisježnici mole rane savjetnike u Grazu da im pošalju novčanu pomoć za izgradnju utvrđenih tornjeva, jer je grad ruševan i tako slab da bi jedva mogao izdržati jednu neprijateljsku navalu. A Ratno vijeće, preporučujući tu molbu nadvojvodi Maksimilijanu, ističe da je Zagreb najveća, ali i najviše porušena tvrđava.⁶²⁶

No uspijeh nedostatku potpunije brige za održavanje gradskih utvrda, bile su one u nekim razdobljima, naročito četrdesetih i pedesetih godina, vrlo živahna radišija, puna akcija i nastojanja da se bedemi, vrata i kule što bolje učvrste i dovedu u ispravno stanje. Gradilo se, rušilo staro i dotrajalo, popravljalo i obnavljalo, dotjerivalo koliko god su prilike i materijalna sredstva dopuštala. Obrtnici i radnici raznih

622. HSS, II, doc. 257, p. 374-379. - V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 185-186. - *PSGZ XII*, doc. 310, p. 317-318.

623. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 238-239.

624. *PSGZ XII*, doc. 285, p. 292-294.

625. R. Lopašić, *Prilozi za povijest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskog zemaljskog arhiva u Gradcu*, Statine 1887, 19, p. 1-80. - R. Horvat, *Prošlosti*, p. 19.

626. *PSGZ XVI*, doc. 90, p. 95, doc. 91, p. 96.

struka, i domaći i strani, rade na tom poslu. Zidari dižu i s pomoću užadi učvršćuju skele, zidaju nove dijelove zidova, vrata i kula, uzidavaju potpunije drvenih portika, uklanjaju stare i umću nove kamene dovratnike, probijaju otvore za topove, zatvaraju pukotine i rupe na zidu. Nišanske prozorčice za tvrđavne puške i topovske cijevi stekli su na zidu i ploham a kula i majstori klesari, dopunjujući zidare u tom poslu. Jakob Kranjec i Juraj Veliki primili su 11. listopada 1566. iz gradske blagajne jednu fortinu, trideset i tri dinara i jedan beč što su probijali prozore za topove u gradskom zidu kod kuće Brađač, a neka druga dvojica nekoliko dana prije za sličan posao kraj kule braće Eremiņa, tj. tornja Lotričćaka 2 fontine, 13 dinara i 1 beč.⁶²⁷ Klesari su izradivali i kamene kugle, lomili i klesali kamen za popravke i podizanje novih dijelova zida. Kovачi i bravari kovali su motke za razbijanje kamena, željezne rešetke za otvore i prozore na zidu i kulama, pa okove, osi i brave za četvera teška bedemska vrata. Okivaju i stalke za topove, lumbarde i tvrđavne puške, izrađuju šipke i druge sprave za čišćenje oružja, a i sami ga popravljaju, čiste, dotjeruju. Mnogo su na utvrđama radili i stolari, a još više tesari. Oni popravljaju ili nanovo podižu veliki drveni portik duž unutarnje strane zida, grade za nj potpunoje ili spremaju grad. U kule stavljaju nove grede na mjesto starih i dotrajalih, a pokrivaju kule i novim daskama te uz njih kod gradskih vrata i duž cijele utvrde postavljaju nove ili dotjeruju stare drvene stube. A izraduju i stalke za puške, ležanje za lumbarde i bradartice, sprave za dizanje teških topova, skele, bačve za barut, a i grube pravokutne sanduke za miješanje žbuke. Radove stručnih majstora pri obnavljanju i popravcima utvrda pomažu i dopunjuju obični radnici, težaci. Oni lome i dovode kamen iz graćanskoga kamenoloma ili bližih izvora, pale vapno, miješaju žbuku, crpu i u kablčićima donose vodu, kopaju jarke, pa u tačkama odvoze iskopan žbuku, crpu i u kablčićima donose drvo i sa savskih splavi voze daske, balvane i grede k radišićima pod zidovima grada. Bačve okovane željeznim obručima pune vapnom i cementom, a prema potrebi rade i druge razne teške težake poslove. A veliki obol obrani grada dali su zacijelo i onda kad su u društvu s tesarima veliku lumbardu i teški tvrđavni top s podnožja zida dizali u toranj Novih vrata i kulu smještenu "u uglu iza opatica".⁶²⁸

Radilo se na zidovima, kulama, tornjevima, porticima i vratima, možda ponajviše na Mesničkim. Riječ je zapravo o gradnji novih Mesničkih vrata na raskrižju Mesničke i Streljačke ulice. Stara trošna vrata na vrhu Mesničke ulice nisu bila više dovoljno sigurna, pa su gradski oci na zahtjev krajiških zapovjednika odlučili da se ona napuste i sagrađe nova, čvršća, na sigurnijem i prikladnijem mjestu. Najprije se pokušalo popraviti i nekako osigurati stara vrata, pa "tesarski radnici četrdesetih godina dižu pred njima drveni zaštitni zid, popravljaju i velikim gredama učvršćuju dživi most, zidari grade šanac i kanal, a klesari cestu ispred vrata".⁶²⁹ No nakon deset godina (1557), kad su Turci napose ugrozili grad, stara se vrata ipak napuštaju i počinju graditi nova na križanju Mesničke i Streljačke ulice. Gradila su se više od dvije godine. Gradili su ih i upravljali radovima zidari iz Brežica i Samobora. Na velikom, živom radišću kopaju se i polažu novi temelji, počinju graditi i postupno

627. *PSGZ XIII*, p. 298.

628. *PSGZ XIII*, p. 249, 291, 298, 299, 347, 390.

629. *PSGZ XII*, p. 22, 251, 272, 273, 278, 295.

rasti nova velika kamena vrata, a uz njih i novi toranj i novi dijelovi gradskoga bedema. Kopa se i novi šanac, gradi novi most. Temelji su se počeli kopati 6. srpnja, a temeljni kamen položen je 10. srpnja 1557. Već u samom početku razbijalo je pet klesara s težacima cijeli dan "veoma stari kameni jarak za vodu kod Mesničkih vrata", jer je trebalo napraviti novi. Taj se i radio još i cijelu slijedeću godinu, najprije pod nadzorom Dominika Kranjca — a kranjski su ga radnici i kopali — a onda osim drugih i Martina Pallera, klesarskoga meštra iz Sv. Križa. Štoviše, radi radova na gradskom šancu došli su u Zagreb tom zgodom i neki stručnjaci iz udaljenijih strana: majstor za jarke Matija Ozeka iz Olomouca, Luka Valuh iz Požuna, Franjo Župan iz Radovljice.⁶³⁰

Gradnja Mesničkih vrata bio je velik pothvat, koji je dulje vrijeme oživljavao predio oko jugozapadnoga prilaza gradu. Zidani, klesari, tesari, bravari, kovači, težaci i kmetovi danima i mjesecima na tom su mjestu, rađe, pomažu i daju svoj prinos gradnji. Klesari i gradski kmetovi lome grubi kamen u Gračanima, klešu ga i obraduju, a vozari na desecima i desecima kola dopremaju u Zagreb. Dovoze ga i iz samoga grada od mnogih porušenih kuća, a osobito od "nekih veoma starog temelja kuće, što je stajala blizu samostana opatica".⁶³¹ Tamo i na ostacima drugih srušenih i napuštenih kuća u gradu danima su težaci razbijali kamen, koji se onda odvezio k Mesničkim vratima. Na radište su stizala i brojna kola pijeska sa Save i vozovi cigle iz gradske ciglane, koja je u to vrijeme bila sagrađena upravo radi tih radova. Iz vapnenjara u gori kod Gračana dovozilo se u posebnim bačvama i vapno, što se tamo danju i noću palilo u pećima otvorenim također u povodu te gradnje.⁶³²

Dok su još trajali zidarski radovi, pripremalo se drvo za novi, jači drveni most pred vratima. Već početkom 1558. sijeku za nj tesari drvo na Zagrebačkoj gori, a sredinom slijedeće godine prodaju Kraljevcani za njegovu gradnju "četnaest stupova ili dugih greda". Najveća količina drva nabavljena je očito neposredno prije ili za trajanja same gradnje. Tada se ono sjeklo u Otoku preko Save i splavima prevozilo u Zagreb. Potkraj 1559. bio je most već dovršen, a i vrata, jarak i toranj kraj njih.

Prigodom izgradnje novih Mesničkih vrata vjerojatno je bila sagrađena i tzv. Stivalićeva kula u Visokoj ulici (poslije Pongračeva palača) i zid koji se uspinjao prema toj kuli, odande teкао Visokom ulicom te se spojio sa stariim krakom zida u Demetrovoj ulici koji je išao prema sjevernim vratima i Popovu tornju. Za istih radova bio je napušten stari krak koji je išao od kule na Griču do Markove ulice, odnosno "većih Mesničkih vrata", a sagrađen novi koji se od te kule spuštao prema novosagrađenim Mesničkim vratima.⁶³³

Izgradnjom novih Mesničkih vrata nastala je, kako se čini, u pogledu smjera gradskoga zida u 16. st. dva puta promjena. Istovremeno s gradnjom novih vrata po-

630. PSGZ XII, p. 260, 303, 386, 387, 388.

631. Samostan opatica stajao je na jugozapadnom uglu Građeca na mjestu budućega kapucinskog samostana. Kula blizu njega s veoma stariim temeljima bila je vjerojatno porušeni srednjovjekovni kraljevski dvor, koji se posljednji put javlja početkom 16. st.

632. PSGZ XIII, p. 261, 300, 301, 305, 311, 312, 394, 398, 403. - E. Laszowski, Dvije bilješke iz povijesti grada Zagreba u XVI. vijeku, VHAD, V, p. 245-246.

633. PSGZ XIII, p. 307, 308, 402, 404, 409. - N. Klaić, Iz topografije zagrebačkog Građeca. Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, I, Zagreb 1951, p. 149. - I. Kampuš, O utvrđivanju zagrebačkog Građeca 1557-59, HZ, 1968-69, p. 309 sqq.

dignut je, čini se, i novi zid između njih i starih Mesničkih vrata na vrhu istoimene ulice, koja tada još nisu bila srušena. Od novih vrata zid se dizao prema istovremeno sagrađenoj Stivalićevoj kuli u Visokoj ulici i zapadnim rubom te ulice teкао dalje prema sjeveroistoku, gdje se sastao sa stariim krakom zida otprilike tamo gdje danas stoji zgrada Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja. To je otprilike bio tijek gradskoga zida kakav vidimo na najstarijoj slici Zagreba iz 16. stoljeća. Poslije se dogodila i druga promjena u obliku zida. Napušten je bio zid između novih i starih Mesničkih vrata (koja su tada vjerojatno bila srušena) i zid koji je išao zapadnom stranom Matoševe ulice od Griča do Markove ulice, a sagrađen novi zid između kule na Griču i novih Mesničkih vrata. Izgradnjom novih zidova i napuštanjem starih proširio se prostor unutar gradskoga bedema. U nj su sada ušli Gornji dio Mesničke ulice i Visoka ulica, pa je tako od sredine 16. st. nastala veća mogućnost izgrađivanja i naseljavanja tih dviju do tada nezaštićenih i vjerojatno još nenaseljenih prostora Građeca.

Konačnom izgradnjom gradskih zidova gornjogradsko naselje dobilo je trokutast oblik. Vrh trokuta bio je na sjevernoj strani u Opatičkoj ulici kod Dvoranskoga prečca, gdje su se sastajali istočni i zapadni krak zida koji su činili stranice trokuta. Osnovica mu je bila južni zid koji je teкао današnjim Strossmayerovim šetalištem.

Gradski oci brinuli su se i za ostala vrata — Kamena, Poljska i Nova — i popravljali ih, koliko su im materijalna sredstva dopuštala. Kamenitim je poslije Mesničkih posvećivana, čini se, najveća pažnja, također četrdesetih i pedesetih godina. Tada su popravljani zgrada i most ispred Kamenitih vrata, postavljene u njima nove stube, obnovljeni krovovi i vrata i "velike kule" kraj njih. I onda, kad su se gradila nova Mesnička vrata, izvršeni su neki veći radovi na Kamenitim. Stavljena je nova osovina na diživi most, a tesar Nijemac Mihael Mihel primio je četrdeset denara što je taj most dva dana nanovo postavljao.

U ovoj eri opće obnove gradskih utvrda radilo se i na mostu kod Novih, sjevernih vrata. Taj se most već među prvima popravljao i učvršćivao (1546).⁶³⁴

Mostovi pred gradskim vratima obnavljaju se još jednom temeljitije sedamdesetih godina toga stoljeća. Tako kod Kamenitih i Mesničkih, a i malih poljskih vrata Dveraca. I opet su gračanski podložnici sjekli drvo u Medvednici "iznad Mikulića" i dovezili ga "k velikom mostu kod Mesničkih vrata".⁶³⁵

Istovremeno kad i vrata i mostovi, popravljaju se i kule i tornjevi. Obnavljali su se oštećeni zidovi, probijali novi otvori za pušćane i topovske cijevi, restaurirale stube i krovovi. Oni su osobito bili izloženi propadanju i s njima je bilo najviše troškova i brige. Tako, među mnogim ostalim primjerima, za pokrivanje velikoga tornja kraj malih gradskih vrata i njegovo krovovište, koje je zbog starosti bilo vrlo oštećeno, kupijeno je četiristo dobrih dasaka i trinaest greda, pa je za to i krovovski posao što su ga obavili tesar Fayt i njegovi drugovi iz Kranjske u ožujku 1545. iz gradske blagajne isplaćeno osamnaest forinta, jedanaest denara i dva beča.⁶³⁶ Uz Poljska na jugu i Nova vrata na sjeveru podignuta su i drvena braništa, zvana *bastra*. A isto tako i na jugoistočnom uglu prema Kaptolu.

634. PSGZ XIII, p. 250, 273, 287, 345, 393, 404. - R. Horvat, Prošlost, p. 174.

635. PSGZ XVI, p. 200, 218, 230, 231.

636. PSGZ XIII, p. 270-271.

I sedamdesetih godina obavljali su se veliki popravci na svim gradskim kulama i tornjevima i za uredenje njihovih krovova nabavljane su velike količine drva, uglavnom dasaka, u Zagrebačkoj gori i Selima kraj Zagreba.⁶³⁷

Mnogo je bilo posla i izdataka s obnavljanjem drvenoga portika što je tekao duž cijele unutarnje strane zida. On se polovicom 16. st. temeljito popravljao, a djelomično i nanovo gradilo. U to vrijeme (osobito 1555) nabavljane su za nj velike količine drvene i druge građe, izvršene mnoge isplate za radove, drvo, čavle. "Za popravak i učvršćivanje portika oko cijelog gradskog zida" kupljeno je npr. samo u svibnju 1555. u Selima preko dvjesto i pedeset grubih hrastovih dasaka, a u Ljubljani pet stotina kilograma velikih željeznih čavala.⁶³⁸

Osim portika, uz gradski zid s unutarnje strane sve naokolo na stranovitim zidovima bile su i drvene stube kojima se uspinjalo na zid. I te su se često popravljale i obnavljale tijekom četrdesetih, pedesetih i sedamdesetih godina.⁶³⁹

Grada potrebna za popravke i obnavljanja gradskih utvrda nabavljala se s raznih strana. Drvo se sjeklo na Medvednici (često iznad Mikulića) u šumama i selu Otoku preko Save, a već gotovi proizvodi, daske, grede, potpornji, leve, dopremali se iz Kobljaka, Božjakovine, Sela, pa čak i iz Kranjske i Ljubljane. U travnju 1555. kupljeno je za pokrivanje trojih gradskih vrata dvije tisuće sedamsto i četrnaest "boljih hrastovih dasaka" u Božjakovini, a sedamsto i četrnaest manjih i običnijih nešto u Božjakovini, nešto u Selima i Glavnici.⁶⁴⁰ Dok se topolovina sjekla u Otoku, a hrastovina u šumama oko naselja istočno od Zagreba, jelovine se dosta nabavljalo u Kranjskoj i Ljubljani. Jednom prilikom dopremljeno je iz Ljubljane za potrebe grada devedeset i šest, a drugom kupljeno od tamošnjeg građanina Sebastijana Plevnika četrstisto i šezdeset jelovih dasaka.⁶⁴¹

U Ljubljani su kupovani i čavli i ostala željezna roba. U isto vrijeme kad je kupljeno onih petsto kilograma velikih čavala, nabavljeno je za krovove gradskih vrata i druge potrebe i dvanaest tisuća čavala manjih veličina. Tamo su sljedećih godina kupljena i četiri velika željezna lanca za dižive mostove i veća količina lima (pet centi), očito nešto i za pokrivanje gradskih tornjeva i vrata.⁶⁴²

Iz Kranjske se dobivalo i orude: motike, lopate, pljuci i tačke "za odvoženje zemlje iz gradskoga jarka".⁶⁴³

Vapno se žeglo i kamen lomio u Gračanima, a po cement, "sječeni zidarski kamen", odlazilo se u Susjedgrad i Vrapče.

Grada se u Zagreb dopremala kolima ili Savom. Drvo što se sjeklo u šumama preko Save prevozili su splavari, a od obale u grad gradski podložnici, koji su dovozili i kamen i žgano vapno iz Gračana. Savom se dopremala i jelovina i željezna roba kupljena u Ljubljani, premda su je dovozili, naročito željezo, i kranjski kočijaši.⁶⁴⁴

637. PSGZ XVI, p. 218, 219, 220, 638. PSGZ XIII, p. 287, 288, 295.

639. PSGZ XIII, p. 22, 249, 254, 271, 285, 403; XVI, p. 218, 276, 277.

640. PSGZ XVI, p. 287, 641. PSGZ XIII, p. 286, 299, 324; XVI, p. 191.

641. PSGZ XIII, p. 286, 299, 324; XVI, p. 191.

642. PSGZ XIII, p. 287, 295, 301, 341.

643. PSGZ XII, p. doc. 325, p. 335; XIII, p. 260-270, 390; XVI, p. 244.

644. PSGZ XIII, p. 191, 286, 287.

Osim domaćih zagrebačkih majstora pri popravcima i u obnovi utvrda zaposleni su i strani: tesari, klesari, zidari, a i obični radnici težaci. Uglavnom pristižu iz Kranjske, Ljubljane, Brežica i Radovljice, a nešto i iz Samobora i Sv. Križa. Iz Slovenije su došli i zidari, klesari i tesari koji su gradili nova Mesnička vrata. Nadzornik gradnje obnovljenoga mosta pred tim vratima Nijemac Mihael Mihel bio je vjerojatno također iz Ljubljane. Stručnjaci za jaku Matija Ozeka i Luka Valuh bili su čak iz Oloouca i Požuna. Pojavljuju se i talijanski majstori, kao 1545. kad su na gradskom zidu radila četiri klesara Talijana.⁶⁴⁵

Popravci i održavanje gradskih utvrda bili su za grad veliki teret. Pogotovo u starije vrijeme, kad ih je morao izdržavati isključivo iz vlastitih sredstava, a pomoć od drugih dobivao vrlo teško. Kad se u drugoj polovici 15. st. (oko 1475) velik dio zida posve rasklamo i prijetio da će se srušiti, građani su jedva namolili kralja Matijasa te je naložio svim plemićima i posjednicima zagrebačke županije da na zahtjev pošalju svoje ljude da popravljaju gradsku tvrđavu. Stoviše, gradska je općina tada bila prisiljena prodavati ili iznajmljivati gradske kule pod uvjetom da ih kupac odnosno zakupnik na svoji trošak popravi.⁶⁴⁶ Poslije se stanje u tom pogledu nešto popravilo, kad su sredstva za uzdržavanje utvrda počela pritecati iz tridesetihkih prihoda. Već 1501. odobrio je kralj Vladislav na intervenciju Ivanaš Korvina, da se gradeškoj općini kroz tri godine godišnje isplaćuje iz kraljevske tridesetnice pripomoć od trideset i dvije forinte za popravak i "ukras ruševna i opusijela grada".⁶⁴⁷ Nakon četiri godine isti kralj zapovijeda sam tadašnjem kraljevskom blagajniku Stjepanu Thelegdu i njegovim nasljednicima i svim zagrebačkim tridesetničarima da građanima, stanovnicima gradečke općine iz tridesetihkih prihoda svake godine isplaćuju sto forinta ponajprije za popravak gradskog zida koji je "zbog starosti gotovo sav ruševan". Ta će odredba vrijediti tako dugo "dok se to nama (tj. kralju) bude sviđelo".⁶⁴⁸ Osim tog manje-više redovitog prinosa, kraljevi su koji put odobravali gradskoj općini i neke manje ili veće izvanredne iznose u ime obnove njezinih utvrda. Za popravak "vrlo trošnih zidova koje je nedavni potres još više rasklamo, a jedna se kula i posve srušila", ustupio je kralj Vladislav (1511) sav novac što će ga na slavonskim tridesetnicama tijekom tri godine uplatiti neka tri trgovca za robu koju će kroz to vrijeme uvoziti i izvoziti.⁶⁴⁹ Iz tridesetihkih prihoda je i kralj Ludovik II. jednom prigodom (1525) doznao izvanredno sto pedeset forinta u istu svrhu.⁶⁵⁰ Odrzavanje davanja novčane pripomoći za uzdržavanje gradskih utvrda iz tridesetihkog novca preuzeli su poslije i Habsburgovci. Oni su štoviše svotu od sto povisili (1539) na dvjesto forinta godišnje⁶⁵¹ i davali, kao i ugarski kraljevi, i izvanredne dotacije u tu svrhu. Jednom zgomom, sredinom stoljeća (1552), kad je Zagrebu prijela naročito velika opasnost, bila je izvanredna pomoć prilično velika. Tada je

645. PSGZ XIII, p. 250, 261, 303, 361-381, 386, 387, 388.

646. PSGZ II, p. VI.

647. PSGZ III, doc. 8, p. 11-12. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 224.

648. PSGZ III, doc. 39, p. 38. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 224.

649. PSGZ III, doc. 98, p. 115. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 225.

650. PSGZ III, doc. 197, p. 246. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 225.

651. Povijesnje pripomoć iz fonda tridesetnice na 200 forinta određio je kralj Ferdinand I. 9. IV. 1539. HS. II, doc. 436, p. 432.

kralj Maksimilijan natožio slavonskoj tridesetnici da Zagrebu za gradnju njegovih utvrda isplati dvije tisuće forinta.⁶⁵²

Redovita pomoć iz tridesetičkih prihoda za uzdržavanje utvrda prestala je biti redovitom negdje potkraj 16. st. (oko 1590). U ožujku 1591. tuži se gradska općina kralju Rudolfu da joj tridesetičnici otimlju prihod što ga je imala od tridesetnice "za utvrđivanje zidova i pokrivanje tornjeva grada".⁶⁵³ A 1595. nadvojvoda Matija dopušta Zagrepčanima tek na njihovu molbu da od tridesetičkog duga mogu za popravak zadržati četrdeset ugarskih forinta za svaku godinu, dok ostatak od šesto i pedeset forinta i osamdeset denara moraju smjesta platiti. U svojoj molbi građani su naročito istaknuli da su gradski zidovi, tornjevi i kule bili do tada spašavani upravo novcem iz tridesetičkih prihoda. "Iako se prošlog ljeta jedan dio zida od starosti srušio."⁶⁵⁴

Postupno rušenje i propadanje gradskih utvrda izloženih vremenskim nepogodama bilo je posljedica teških ratnih vremena i sustavna osiromašivanja i države i grada. Općina, iscrpljena stogodišnjim pripremanjima i neprestanim trošenjima za obranu, ratnim daccama, porezima i brojnim drugim izdaccima, nije ih mogla sama izdržavati. Pomoć što ju je dobivala od države dostajala je uglavnom samo za krpavanje. I sama država bila je iscrpljena dugim ratovima, a i trebala je još novaca za ratove, pa je i tu malu pomoć teško davala i napokon je i uskratila. Nije stoga čudo da se za održanje zagrebačkih utvrdenja nije moglo učiniti onoliko koliko je bilo potrebno. A kad se još uzmu u obzir i teške elementarne nepogode, kao potresi na početku i svršetku stoljeća, koji su ih u temeljima rasklimali, onda je razumljivo da se sve to vrijeme javljaju vijesti o njihovoj jednoj stanju, a krajem stoljeća da se jedan dio već i srušio.⁶⁵⁵

Nabava oružja i streljiva

Istovremeno s obnovom utvrda trebalo se i pobrinuti da ih se opskrbi potrebnim oružjem i streljivom, i to jednako gradečke kao kaptolske. Brinuli su se za to i gradska općina i Kaptol i biskupija i Hrvatski sabor. A morali su o tom voditi računa i susjedni kranjski i štajerski staleži i kralj. U molbama upućivanim kralju i nadvojvodi u Grazu traže se topovi, lumbarde, tvrđavne puške, kugle, barut, željezo, olovo. Kralj, izričito Ferdinand, zacijelo i sam osjeća da je to potrebno i često daje naloge da se ratni materijal otpremi u Zagreb. Banovima zapovijeda da ga opskrbe većom količinom oružja, a tridesetičnicima da njegovim građanima isplate dvjesto forinta za obranu iz prihoda tridesetnice.⁶⁵⁶ Izričiti nalog daje 1553. Kristoforu Knullenbergu da bi se pobrinuo da se iz ljubljanske oružane prevezu u Zagreb dva falconeta, veći broj kugala i dvadeset centi baruta.⁶⁵⁷ I Kaptol i biskupija obraćaju se na njega. Kaptol s

652. HS, III, p. 426-653. PSGZ XVI, doc. 9, p. 12-13. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 228.

653. PSGZ XVI, doc. 9, p. 12-13. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 228.

654. PSGZ XVI, doc. 103, p. 108.

655. PSGZ III, doc. 98, p. 115. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 225. - PSGZ XV, doc. 103, p. 101; XVI, doc. 69, p. 75-76.

656. PSGZ XII, doc. 164, p. 172; doc. 166, p. 174.

657. PSGZ XII, doc. 322, p. 335.

molbom (1543) da mu se izruče lagane lumbarde i barut, a biskupija da se biskupski grad u trenucima velike opasnosti (1552) opskrbi vojnicima, topovima, barutom, olovom, željezom, kuglama, salitrom i puškama bradaticama. Sve joj je to potrebno, ističe ravnatelj biskupskih imanja Juraj Herešinački, opisujući jedno stanje tih imanja i biskupskih gradova na njima. Ne učini li se to, "bit će svršeno s ostacima ovog najnesretnijeg kraljevstva".⁶⁵⁸ Kralj je već i prije, a i poslije toga, kaptolskim i biskupskim molbama izlazio ususret, nalagao Bečkoj komori, ekonomima Kranjske i Štajerske, oružanama u Ljubljani i Grazu, da im šalju barut i oružje. Jednom je prilikom zapovjedio da se biskupu iz oružane u Grazu odmah izda i otpremi sedam, a drugom dva centa baruta, a Kaptolu jedanput dvanaest, a drugi put (preko Ptujaja) trideset centi. Od te količine dvadeset centi bilo je određeno za obranu Zagreba, a deset za obranu Siska. Ratni materijal dolazio je iz oružane u Ljubljani. Kralj Ferdinand nand je npr. 1545. naložio da se iz nje pošalje Kaptolu šest centi baruta i četiri centa olova, "jer to je Kaptol često puta tražio, a potrebno mu je za obranu njegovih gradova i dvoraca u Hrvatskoj".⁶⁵⁹ Dvanaest godina nakon toga dobio je ljubljanski oružar od kralja nalog da izda Kaptolu "za obranu njegovih utvrda besplatno dvadeset centi baruta i petnaest duplinki". Za nekoliko godina (1563) kralj opet zapovijeda da se iz ljubljanske oružane pošalje u Zagreb veća količina oružja: sto duplinki, sto ručnih pušaka, šezdeset mužara, šezdeset centi baruta, četrdeset centi praha za ručne puške, četrdeset centi olova itd.⁶⁶⁰

U Grazu i Ljubljani opskrbljivala se oružjem i barutom i općina na brdu Gradecu. Početkom 1545. išao je Lovrenc Vrtorepec u Ljubljanu i odande dopremio barut što ga je kralj dao općini za pomoć. A drugom jednom zgodom, mnogo kasnije (1578), gradski sudac i senatori traže barut za tvrđavne puške od štajerskih staleža.⁶⁶¹ Oružje su Zagrepčani — i Kaptolci i Gradečani — sami dopremali iz Ljubljane u Zagreb: kolima ili Savom. Godine 1547. dovezli su odande splavari ili flozari pet topova za gradsku općinu i primili za to jedanaest forinta, četrdeset i jedan denar i jedan beč, a drugom prilikom dvije velike muskete i za to dobili pića i dvije forinte.⁶⁶²

Kaptol se za pomoć u oružju obraćao i papi, ali ovaj se, čini se, nije uvijek baš spremno odazivao njegovim molbama. Godine 1547. piše Kaptolu iz Rima prepošt Pavao Zondi: "Nastojao sam sve učiniti, ali nisam postigao željeni rezultat." Molbu Kaptola da mu papa dade novčanu pomoć za nabavu lumbarde i streljiva papin tajnik odlučno je odbio.⁶⁶³

Oružja je dospjelo u Zagreb i prigodom vojnih pohoda i povlačenja vojske. Tako devedesetih godina, prigodom bojeva kod Siska i Petrinje, 5. siječnja 1592. staleži okupljeni na Saboru u Zagrebu mole nadvojvodu Ernesta da ne otpremi iz Zagreba ratne sprave i tvrđavne puške što ih je u gradu ostavio u vrijeme svojega "glavnog

658. PSGZ XII, doc. 229, p. 246-247; doc. 320, p. 331-332. - HS, III, doc. 150, p. 144; doc. 394, p. 449-450.

659. PSGZ XII, doc. 232, p. 248; doc. 306, p. 314-315; doc. 231, p. 247; doc. 250, p. 268; doc. 318, p. 323. - HSS, II, doc. 215, p. 319. - HS, III, doc. 387, p. 439.

660. PSGZ XII, doc. 356, p. 367; doc. 432, p. 447.

661. PSGZ XIII, p. 248, 273; XV, doc. 189, p. 186.

662. PSGZ XIII, p. 252, 323.

663. HS, III, doc. 236, p. 272.

ratnog pohoda" protiv Turaka. Potrebno je da to oružje ostane "jer je svima poznato da je ovaj grad tako potušen da u slučaju nužde ne može podnijeti napadaj neprijatelja ako ga se ne osigura topovima i vojnicima". Nekako je u isto vrijeme i kapetan Stjepan Grasswein tražio da se Zagreb opskrbi oružjem, naročito, da se uništene tvrdavne puške zamijene novim i ispravnim. U takvoj je situaciji oružje što ga je nadvojvodina vojska ostavila u Zagrebu predano općini na uporabu. A otprilike godinu dana poslije toga ponudio joj je nadvojvoda Ferdinand da ga otkupi.⁶⁶⁴ To je učinio vjerojatno to pripravnije, što su prije godinu dana dio tog oružja, topove, puške i streljivo neki građani ionako pokrali, a općina dobila nalog da ga pronade, a krivce kazni.⁶⁶⁵

Oružje je u ta opasna vremena i inače stizalo u Zagreb. Hrvatski sabor izvijestio je 1593. da su ratne sprave s tvrdavnim puškama već dopremljene, a za kratko vrijeme da će stići i lade.⁶⁶⁶ Zacijelo s oružjem iz Ljubljane.

Stanovite, vjerojatno manje, količine oružja mogli su i gradska općina i Kapitol nabaviti i posredovanjem nekih građana, trgovaca, koji su se tim poslom bavili. Kapitolu je prodavao oružje ugledni zagrebački trgovac Gašpar Pastor. On je 10. lipnja 1547. izdao potvrdu da mu je Kapitol potpuno isplatio sto i pedeset forinta za puške bradatice što mu ih je do tada bio prodao. Pastor je opskrbljivao oružjem i općinu na brdu Gradecu i gradove zagrebačkoga biskupa.⁶⁶⁷

Barut se nabavljao iz oružana u Ljubljani i Grazu, ali se izradivao i u Zagrebu. "Vrtar Luka je 1547. radio tri, a zatim jedanaest dana barut za tvrdavne puške", a općina kupila dva centa salitre "za izradu puščanoga praha". Manje količine baruta su se i izvozile iz Zagreba.⁶⁶⁸

I kugle za topove i puške lijevale su se i klesale u Zagrebu. U gradskim računima 16. st. ima o tome dosta podataka. "Kupljeno je potrebno željezo i olovo za izradu kalupa i kugala ... Kupljeno je u Ljubljani devet centa olova za izradu kugala za topove, puške bradatice i ručne puške ... Neki su Nijemci dobili jednu forintu što su majstoru topniku pomagali nekoliko dana lijevati kugle ... Kupljeno je radi obrane grada, a u svrhu lijevanja i izrade kugala za topove, puške i puške bradatice od Nijemca Hansa Kranjacza (Kranjca) iz Krškog osam centa i dvanaest funti olova." U srpnju 1553. tri klesara Nijemca i klesar Nikola iz Kapitola izraduju kamene kugle za topove. Za sto i jedanaest komada dobili su Nijemci jednu forintu, devedeset i tri denara i jedan beč. Godine 1556. "klesar Matija iz Brežica izradivao je kamene kugle prema ugovoru..." itd.⁶⁶⁹

U Zagrebu je, zacijelo, osim topnika, kao posebno unajmljena stručnjaka, bilo i drugih majstora koji su popravljali, održavali, a i izradivali oružje. Već se u 15. st. spominje u Zagrebu ljevač lumbarda i zidodera, inače znameniti zvonoljevač Ivan

664. PSGZ XVI, doc. 41, p. 54, doc. 44, p. 56; doc. 154, p. 152-153. - HSS, IV, doc. 114, p. 274, 281.

665. PSGZ XVI, doc. 143, p. 143-144.

666. HS, III, doc. 245, p. 284.

667. HSS, IV, doc. 122, p. 297. - Gašpar Pastor pripadao je uglednoj građanskoj porodici, koja je živjela u Zagrebu u prvoj polovici 16. st. Isplinjivao je povremeno i neke političke dužnosti i usluge. HS, III, doc. 245, p. 284. - E. Laszowski, *Trgovina u Zagrebu 1544-1558*, SNZ, p. 105.

668. PSGZ XIII, p. 252, 253, 275, 377. - E. Laszowski, *Trgovina u Zagrebu 1544-1558*, SNZ, p. 105.

669. PSGZ XIII, p. 260, 275, 285, 294, 295, 310, 340, 362, 409.

Ivanović, Zagrepcanin koji je 1460. odeslio u Italiju i tamo se, u Bologni i Sieni, gdje je djelovao, iskazao "izvršnim radom na polju umjemenosti i ljevarstva". Jedan zagrebački puškar spominje se početkom 16. st. (1522) čak u Dubrovniku. Bio je to "Paulus Valentinović Hungarus de Zagabria, magister facienti schiopo". A u drugoj polovici tog stoljeća susrećemo u gradu opet tri po imenu poznata ljevača lumbarda: Gašpara, Jurja i Andriju u vremenskom rasponu između 1557. i 1586. godine.⁶⁷⁰

Gradska općina imala je i oružanu, puškarnicu *domum pixidarium* gdje se oružje čuvalo, a zacijelo i popravljalo. Godine 1558. kupljena je *ad domum pixidarium* velika brava, što svjedoči da je oružana u to vrijeme zaista postojala unutar gradečkih utvrda.⁶⁷¹

Ostalo je oružje bilo razmješteno u kulama, gradskim vratima i na zidovima, spremno da dočeka neprijatelja. Falkoneti, tvrdavne puške, lumbarde, topovi, postavljeni na okovanim teškim stalcima s piramidama naslaganih kamenih i željeznih kugala kraj njih, gledali su iz uskih bedemskih prozorčića prema savskom polju i ostalim stranama odakle bi se neprijatelj mogao približiti. Neko vrijeme nalazile su se među njima i neke dvije posebne tvrdavne puške, zvane *njemačke pjevačice*. Prilazi s južne i sjeverne strane bili su posebno osigurani s dvama velikim topovima, jednim u Novim vratima, a drugim u jugozapadnom uglu *iza opatica*.⁶⁷²

Za noćno doba bili su po utvrdama postavljeni i *lampazi* ili *vatrene meštrije* potrebne kod obrane grada. U njima je svijetlila s drveća skupljena smola, što se brizno kupovala ne samo za svjetiljke, nego i za *ognjene strijelce*, spremnije nedvojbeno da baceju vatru i spale neprijatelja ako bi se u svom naliću približio gradu.⁶⁷³

U utvrdama je redovito, danju i noću, bdjelo i čuvalo ih dvanaest stalnih čuvara, pješaka, smještenih u gradskim vratima. Osim njih općina bi povremeno, kad bi joj zaprijetila neposrednija opasnost, unajmila na ograničeno vrijeme još stanovit broj naoružanih vojnika i plaćala ih po dvije do tri forinte mjesečno. Ni tih izvanredno unajmljenih vojnika, kao ni redovitih čuvara, nije bilo baš mnogo. Kad se 1547. promio glas da će Vlamberg paša doći s golimom vojskom i opsjesti Zagreb, općina je iz straha pojačala svoju stalnu posadu s još samo pedeset pješaka, naoružanih puškama. Držala ih je tada dva mjeseca, vjerojatno tako dugo dok je trajala opasnost, i platila im mjesečno tri ranjske forinte po osobi.⁶⁷⁴ Drugom prilikom opet "zbog vrlo velikog i učestalog straha pred Turcima" i obrane grada uzeto je u službu samo sedam novih vojnika i jedan topnik. I to opet na ograničeno vrijeme, uz mjesečnu plaću od dvije ugarske forinte za vojnike, a četiri ranjske forinte za topnika.⁶⁷⁵ Godine 1552. kad su Turci zauzeli Viroviticu, Cazmu, Dubravu, Ustionju i iz neposredne blizine prijetili Zagrebu, "kad je Vlamberg paša u kraljevstvu Slavonije pustio ognjem i mačem i mnoge kaštele i utvrde popalio", općina je za obranu svoga grada

670. I. Kukuljević Sakcinski, *Zvonoljevarstvo u Zagrebu*, Vienač 1880, 6, p. 95-7, p. 110. - K. Jireček, *Beiträge zur Ragsansischen Literaturgeschichte*, Archiv für Slavische Philologie, 1899, Bd. 21, p. 418.

671. PSGZ XIII, p. 59.

672. PSGZ XIII, p. 291, 299, 347. - HSS, IV, doc. 71, p. 168.

673. PSGZ XIII, p. 252, 308, 354, 358.

674. PSGZ XIII, p. 275.

675. PSGZ XIII, p. 281.

uzela tek trideset i pet novih puškama naoružanih pješaka, i to samo na mjesec dana, i svakom platila dvije forinte.⁶⁷⁶

Osim tih posebno unajmljenih vojnika i stalnih čuvara vrata, bilo je jamačno u gradu, a osobito u kritičnim trenucima, još vojske, naročito kranjskih i štajerskih plaćenika, no usprkos tome gradska je posada, čini se, bila relativno mala. Mali broj tvrđavnih stražara svjedoči s jedne strane o siromaštvu općine, koja ih nije mogla unajmiti ni plaćati više, a s druge o snazi gradačkih utvrda, koje je bila kadra braniti i manjima postrojba vojnika.

Vrlo malo stražara bilo je predviđeno i onda kad su se htjeli osigurati sjeverni gorski prilazi gradu. Tada je Hrvatski sabor, u brizi oko obrane zemlje, osnovao stalnu domaću četu takozvanih *haranija* i od dvjesto i četrdeset ljudi samo dvadesetak predviđio za čuvanje prijevaja u Zagrebačkoj gori i isto toliko u sjevernije smjštenoj Ivančici. Uz to ti su stražari imali i zadaću da štite i podložnike naseljene na podnožjima tih gora.⁶⁷⁷

U 16. st., kako je već bilo spomenuto, osiguralo se i susjedno kaptolsko naselje i stolna crkva jačim zidanim utvrđama. Mjesto starih palisada gradili su se na Kaptolu jaki zidovi i kule, osobito oko stolne crkve i biskupskoga dvora. I župna crkva Sv. Emerika morala se srušiti i ustupiti mjesto snažnoj Bakačevoj kuli, građenoj početkom stoljeća u sklopu ostalih katedralnih utvrđenja pred samim pročeljem katedrale. Kako svjedoči natpis na zidu te kule, utvrde oko stolne crkve bile su gotove oko 1517, a oko ostatka kaptolskoga naselja tek negdje sredinom 16. stoljeća.⁶⁷⁸

U to je vrijeme zagrebački Kaptol na svom posjedu jugoistočno od Zagreba gradio još jednu tvrđu: stari grad Sisak. Nakon pada Jasenovca u turske ruke (1540) bilo je potrebno da se na utoku Kupe u Savu, strateški vrlo povoljnom mjestu, sagradi takva tvrđava da bi se Turcima zapriječilo put u međurječje Save i Drave, a napose nalet prema Zagrebu.⁶⁷⁹ Crkva je na toj gradnji bila naročito zainteresirana radi svojih velikih posjeda kraj Siska te biskupske stolice i crkvenoga pokretnog i nepokretnog imetka u Zagrebu. Naravno da je do te gradnje bilo stalo i susjednim kranjskim i štajerskim staležima, pa kranjska vlada već 1544. šalje Kaptolu za novu utvrdu Sisku lađe, barut i lumbarde.⁶⁸⁰ Zanimljivo je da su u izgrađnji sisačke tvrđave sudjelovali i neki majstori iz Zagreba. Tako Martin i Nikola, zidari i kovač Martin.⁶⁸¹

Trideset i pet godina poslije Siska (1579) počela se po zapovijedi nadvojvode Karla, glave vojničkih poslova u državi, jugozapadno od Zagreba graditi nova jaka tvrđava, Karlovac. Ona je od Turaka branila srednje Pokuplje,⁶⁸² ali je i za Zagreb značila zaštitu s tih strana.

676. PSGZ XIII, p. 282-283.

677. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 306.

678. Natpis s Bakačeve kule datiran je godinom 1517. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 292. - SNZ, p. 12. - Š. Habunek-Moravac, Prilog proučavanju srednjovjekovnih kaptolskih utvrda, ISNZ II, p. 92-98. - M. Valentić, Kamenici Hrvatske, Zagreb 1969, p. 36. - L. Dobronić, Biskupska tvrđa, Zagreb 1986, p. 32. (n.b.) - Idem, Renesansu u Zagrebu, Zagreb, 1994, p. 80. (n.b.)

679. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 162.

680. HS, III, doc. 191, p. 186.

681. Ibid., doc. 199.

682. HN, II, p. 414.

Beskrajna ratovanja s Turcima značila su Zagrepčanima i njihovu gradu veliku nevolju ne samo zbog stalne napetosti i straha da će Turci napasti i osvojiti grad, pa zbog neprestanih priprema i mučnih briga oko uzdržavanja utvrda i nabavljanja oružja te plaćanja ratnih daća, nego i zbog česta prolaženja, zadržavanja i boravljenja vojske u gradu. Prihvaćanje stranih vojnika u tim ratnim vremenima bio je za gradsku općinu i njezine stanovnike velik i neugodan teret. Gradani su ih morali primati u svoje kuće, a često i hraniti i uzdržavati. O tom ima sačuvanih vijesti osobito s kraja stoljeća, kad npr. nadvojvoda Ernest nalaže (4. listopada 1592) gradskom sucu da stranoj vojsci u Zagrebu dađe hranu, ili kad nadvojvoda Maksimilijan moli gradsku općinu, a poslije joj i zapovijeda (jer se gradani nisu htjeli pokoriti njegovu traženju), da opskrbi vojsku drvom, a vojnicima dopusti da slobodno pripremaju jelo na građanskim ognjištima. Kad su se zapovjednici potužili da im Zagrepčani nisu dali drvo, Maksimilijan ih je ožbiljno opomenuo i upozorio da toga više ne čine, jer da će njegovi vojnici biti prisiljeni da ga uzmu silom.⁶⁸³ Sljedeće godine (1594) morao je posredovati i sam kralj Rudolf. Njemu su se potužili da je gradska općina "u ovo prijeteće i opasno doba, kad neprijatelj provlađuje, odbila opetovane zahtjeve bana grofa Tome Erdődyja da pomogne njemu i njegovim vojnicima i zajedno s njima ustane protiv Turaka na obranu svoje domovine, žena i djece". A ni u drugim stvaitima nije se općina pokoravala banu. Zato joj kralj izričito zapovijeda neka ga sluša i u pogledu obrane i sveg ostalog "kako to dolikuje vjernim i pokornim podanicima".⁶⁸⁴

Obveze građana da ukonačuju, opskrbljuju i hrane vojsku u svojim kućama bile su utoliko veće što su oni imali i drugih općih vojnih dužnosti kao stanovnici kranjskoga grada. Primjerice, davati, prikupljati i otpremati hranu vojsci i posadama na terenu i pograničnim gradovima ili davati kola i konje za prijevoz topova i drugog materijala u vezi s opskrbom i naoružanjem vojske. Zaključkom sabora od 7. lipnja 1537. morala je gradska općina dati šest kola za opskrbu vojske što se tada bila skupila oko Koprivnice, a po saborskom zaključku od 6. siječnja 1538. čvadeset i četiri konja za prijevoz topova što ih je kralj bio odredio za rat protiv Turaka.⁶⁸⁵ Po nalogu bana Petra Erdődyja i generala Ivana Lenkovića 1557. godine, kad je ban odlučio osloboditi Čazmu od Turaka, morao je Zagreb za prehranu vojske odvesti pod Čazmu šest kola hrane, blizu tisuću kruhova i dvije bačve vina. I to djelomično kao dar, a djelomično za prodaju po umjerenim i određenim cijenama.⁶⁸⁶ Hrvatski sabor je 1582. odredio da se za uzdržavanje garnizona iz Zagreba Savom otpremi žito prema Ivaniću, a zagrebački gradani da se moraju pobrinuti i za dovoz hrane u banska utvrđenja i utvrđenja regnikolarne gospode. "Trebalo da potpuno namire njihove potrebe, a ponajprije da ih opskrbe govedim mesom. Sve živežne namirnice mogu im prodati po limitiranoj cijeni koju određuje podban i tržni nadzornik."⁶⁸⁷

683. PSGZ XVI, doc. 60, p. 69-70; doc. 61, p. 70; doc. 88, p. 93-94; doc. 92, p. 96-97. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 216.

684. PSGZ XVI, doc. 101, p. 105-106.

685. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 120, 129.

686. PSGZ XIII, p. 44. - Registrum Zalathnoky, R. Horvat, Prošlost, p. 17-18.

687. PSGZ XV, doc. 248, p. 258; doc. 249, p. 258.

U tim ratnim vremenima Zagrepčani nisu morali samo davati i po maksimalnim cijenama prodavati hranu vojsci, već su se morali brinuti i za prikupljanje, spremanje i čuvanje takve hrane. Za to se pokazala potreba već tridesetih godina u vrijeme ratnih priprema. To više, što je tada u Hrvatskoj i Slavoniji vladala nestašica hrane, jer se zemlja dobrim dijelom zbog turskih provala nije mogla obraditi, odnosno pobrati urod, a zalih je do tadašnjim ratovima bile već iscrpene. U takvim je prilikama odlučeno da se pretraže velikaški i plemićki dvorovi i iz njih uzme i po primjerenim cijenama otkupi višak živeža. Hrana skupljena u Hrvatskoj i Kranjskoj imala se spremati u naročitim skladištima u Zagrebu, odakle bi se Savom ili cestama otpremala onamo gdje je bila potrebna. I poslije je Hrvatski sabor donosio zaključke da se u Zagrebu prikuplja hrana za vojsku. Primjerice, 1560. kad je stanovništvo iz krajeva između Save i Drave, osim u Krizevce i Kopivnicu, živež za krajiške gradove dopremalo i u zagrebačko spremište.⁶⁸⁸

Opće dužnosti Zagreba i njegovih gradana prema vojsci i u obrani zemlje došle su do izražaja i nakon donošenja Zakona o insurekciji ili sveopćem zemaljskom ustanku što ga je donio Hrvatsko-slavonski sabor na svom zasjedanju u zagrebačkom Gradecu početkom siječnja 1592. Po tom zakonu morali su građani i sami ići u rat i od svojih podložnika davati i pješake i konjanike. A i obveza općine da neprestano drži u pripremi kola za prijevoz ratnih sprava, topova, municije i hrane, kao i ostalog za vojsku, te njezina briga za spremanje živeža tereća je, dakako, i njih. Zakonom o insurekciji određio je Sabor da se zalih hrane potrebne za vojsku imaju spremati u Zagrebu. U grad će ih obvezatno dopremiti do određena roka ban, velikaši, plemići, slobodni gradovi, Kaptol, župnici, samostani, alhaisiti i prelati.

Međutim, Zagrepčani su se na tu odredbu Sabora ogлуšili i nisu htjeli preuzimati živež što su ga obveznici dopremali u grad, čini se, pod izlikom da ga nemaju kamo spremiti. Tako su obveznici hranu koju su već bili dopremili morali voziti natrag. Ban Erdődy je građane oštro ukorio i upozorio na štetu što je time čine i na odgovornost koja zbog toga pada na njih. On ne vjeruje da ne mogu prihvatiti živež, pa im to u svom prijekornom pismu daje i do znanja. "A to znamo, da bi se moglo u Zagrebu spraviti po nižah i po škrinjah žitka do petnadasete jezer kvarat ... ali to je vaša nemarnost, da se ta profont tako natrag vozi..."⁶⁸⁹

Dakako da se u takvu nerasploženju prema tim i sličnim obvezama, što su im nametane tijekom više od sto godina, građani nisu odazivali ni onda kad su sami trebali dati hranu i dostaviti je vojsci. Nema dvojbe da im je već sve dozlogrdilo, uz to što su bili već i potpuno iscrpljeni. Nekako u isto vrijeme, tek možda mjesec, dva poslije, kad se kod Siska pripremala i prikupljala vojska za rat protiv Turaka, oni se opet ogлуšuju i oklijevaju dopremiti vojsci hranu. U travnju 1592. ban ih nekoliko puta opominje i zaklinje da je dovezu u njegov logor u Malu Goricu na Kupi. Naročitu poruku šalje zagrebačkim mesarima i *hlebopekima*, "Rečete varoškim mesarom, da bi i oni vole dole gnali i onde mesarili. I kruha varošškoga pečena na prodaju da biste dole poslali, hoće se svakomu vse dobro platiti." A kad je ban 13. travnja objavio opći zemaljski ustanak, ponovno je apelirao na Zagrepčane: "Hoće i

veće Nemac još danas doji. Ali mi je profonta nestalo, koga ako taki ne bude, hote se razeći. Zato vam sub nota perpetue infidelitatis tvrdo zapovedamo ... kruh, muke, zob što biže simo nositi bez krznanja." Za nekoliko dana ban im ponovno piše, zaklinje, da uvide kolika opasnost prijeli i nalaže da moraju "veće profonta simo voziti kruha, zobi, muke". Upućuje ih da zamole i remetske fraire da im i oni pomognu s podvozom. U raboru ima već, veli preko tisuću Nijemaca kojima najviše "profont manjka". Tada je tamo bio već i karlovački general Auerspег i neprestano su pridolazile čete iz slavonske krajine i austrijskih nasljednih zemalja.⁶⁹⁰

Još je teže građanima bilo s vojskom nedovoljno onda, kad ona nije dobivala plaću. A to se, čini se, događalo češće. Salvator Prencinger piše 1. lipnja 1530. Ivanu Katzianeru da žali što se opet odgoda isplata plaća vojsci, jer je, kaže, "građanima preteško što je moraju uzdržavati i da to neće moći više dugo trpjeti". Slijedeće godine piše o tome Katzianeru i ban Ivan Karlović. Kaže da se vojska u Zagrebu buni, jer ne dobiva plaću. Osim toga nema ni hrane, ni baruta, ni dovoljno ljudi. Od četitisto konjanika većina ih je htjela već otići, a ban ih je jedva uspio zadržati, ali samo tako dugo dok ne dođe odgovor od Katzianera.⁶⁹¹ Čini se da Katzianer usprkos opomenama nije mnogo mario ili nije mogao platiti vojsku, pa je u toj stvari morao posredovati sam kralj. Kralj je njemu i blagajniku Johannu Paigersthamneru dao nalog da vojnicima u Zagrebu isplata barem dio plaće, i to od nekih šest tisuća rajnskih forinta, što su bile određene djelomično za Korušku, djelomično za Kranjsku. A za ostatak neka se do daljnega strpe.⁶⁹² Doduše, ni sam kralj nije za vojsku davao redovito ugovorene plaće, pa je Hrvatski sabor morao i na njega apelirati da je redovitiše dostavlja.⁶⁹³

U 16. st. bilo je još nekih pobuna u vojsci, ali one nisu nastajale, čini se, uvijek samo zbog neprimanja plaća. Moralo je biti i drugih razloga, najvjerojatnije nepravedan i loš postupak od strane vrhovnih zapovjednika. Na Saboru u Varaždnu 1. svibnja 1581. tuže se ban Kristo Ungnad i banovac Stjepan Gregorijanec "radi neposlusna konjanika i pješaka banske čete, koji premda su dobro plaćeni, ne mare za njihove zapovjedi..." Osobito su ogorčeni na banske konjanike i pješake u Zagrebu "koji su otkazavši poslušnost s podignutim zastavama ustali protiv bana". Međutim, kako ban i banovac nisu bili zavedeni samo s vlastitom vojskom, nego i s gradečkom općinom, trgovštem Samoborom, nekim velikasima i krajiškim kapetanima, vjerojatno je krivnja za tu bunu bila na njihovoj strani.⁶⁹⁴ Sačuvala se još jedna vijest o pobuni vojske u Zagrebu. Pobunila se carska pukovnija "tako drsko", da je vlastita pukovnika "prisilila, da izade iz crkve i da joj se preda jer bi ga inače bila ubila". Tako je o tome svibnja 1593. izvjestio Ivan Kobencel Crintija Aldobrandinija, tajnika pape Klementa VIII.⁶⁹⁵

Uz ostale brige tištile su Zagrepčane kroz cijelo 16. st., kao i uvijek prije dok su se vodili ratovi, i ratne dace, koje su postale veće od redovitoga godišnjega poreza

690. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 375-376.

691. HS I, doc. 345, p. 335; II, doc. 36, p. 27. - PSGZ XII, doc. 97, p. 99.

692. PSGZ XII, doc. 108, p. 112.

693. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 365.

694. PSGZ XV, doc. 240, p. 251. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 345.

695. PSGZ XV, doc. 78, p. 88.

688. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 125, 126, 226.

689. PSGZ XVI, doc. 41, p. 52-53. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 374-375. - R. Horvat, Prošlost, p. 251.

Akcija Gratečana protiv kaptolske zemlje Krog dogodila se upravo u godini kad je György Doza, vođa mađarskoga seljačkog pokreta, vodio križarski rat protiv plemića i svećenika. Ona je postupcima, silinom, pa i vanjskom formom i sličila tom ratu, pa štoviše kao da je njime bila i potaknuta. Pred oružanom četom, koju su osim gradskoga suca Mihajla predvodili i gradski prisječni zlatar Stjepan i Valentin, a provalila je na konjima i kolima na kaptolske oranice i sjenokoše i u gnjevnu ih poharala i djelomično uništila, nosili su zašiljeni kolac poput ugarskih pobunjenika seljaka križara. Prema tim i drugim indicijama mogli bismo pohod Gratečana na kaptolske zemlje Krog 1514. smatrati odjekom seljačke bune pod vodstvom Györgya Dozsa.⁶⁸⁹

Inače je od početka stoljeća do tog primirja bilo i drugih manjih sukoba. Njihov značaj i metode međusobnih napadaja bili su slični kao i u prošlim stoljećima. Osobito je bilo pojedinačnih napadaja i provala građana u kanoničke kurije, a i drugih provala i danju i noću radi krađe. Koga bi u kuriji zatekli, napali bi ga i istukli, kao što su "razbojnički napali, navlačili za kose i bacivši na tle buzdovanom tuklj" krojača Tomu Peršića, polubrata kanonika Ivana Čazmanca, kad su ga jednom zatekli u Ivanovoj kuriji.⁷⁰⁰

Vijećni takmaci svadali su se i nadalje i zbog Popova tornja. Gratečani su ga svojatali jer stoji na njihovu prostoru, a Kaptolci jer su ga gradili, i to na zemljištu što im ga je darovao kralj. God. 1533. umiješao se u spor i sam kralj Ferdinand. Pismeno je nalazio općini i građanima Grateca da vrata kanonicima njihovu kulu kod sjevernih vrata zajedno s kućom, kurijom i vrtom koji joj pripadaju. "Jer poznato je da su domovi i kurije kanonika prvotolne crkve zagrebačke temeljito popaljeni i opustošeni, te da oni sada, nemajući stalnih stanova, okolo lutaju."⁷⁰¹ Međutim, općina ne sluša kralja, pa on mora i nekoliko godina poslije (1561) zapovijediti i banu Nikoli Zrinskom da poradi na tome da se njegov nalog provede i spor riješi u korist Kaptola. "Toranj je bio bez krova i Kaptol ga je na zahjev građana popravio, a oni mu ga ipak neće vratiti, iako su obećali da će to učiniti..." A kula je "doista vlasništvo kanonika, jer su je njihovi prethodnici sagradili na zemljištu darovanu od kralja."⁷⁰² Nije poznato da li su se Gratečani i na taj nalog svoga suverena oglasili. A svadali su se s Kaptolom i zbog desetine koju nisu redovito plaćali i kaptolske malte koju je jednom gratečka općina bila okupirala. I iz tih nesuglasica rodile su se parnice što su se vodile pred banskim i kraljevskim sudom.⁷⁰³

Najteži sukob između Grateca i Kaptola u tom razdoblju bio je nedvojbeno onaj u doba građanskoga rata (1529) između Ferdinandove i Ivanove stranke. Taj je prešao okvire lokalnih borbi i pretvorio se u pravo ratovanje. Stoga su i posljedice bile teže nego inače: razoreno kaptolsko naselje, spaljeni i opustošeni domovi i kurije, srušeni tornjevi i oštećena katedrala.

689. PSGZ II, p. XCIV-XCV. - J. Bach, Zagrebački zlatari u 15. i 16. st., ISNZ IV, p. 51-52.

700. PSGZ III, p. XCI-XCV.

701. PSGZ XII, doc. 114, p. 116. - HS, II, doc. 506, p. 504-505.

702. HS, III, doc. 229, p. 259.

703. PSGZ XV, doc. 180, p. 181; doc. 186, p. 185.

općine. Iz iscrpljene zemlje kraljevi nastoje izvući što više novca pa nameću visoke daće, posuđuju novac, ili na drugi način udovoljuju svojim potrebama. Opterećuju i gričke građane, protivno njihovoj povlastici o neplaćanju izvanrednih poreza, a oni se brane i oglašuju koliko mogu. Kralj Ferdinand 1538. traži od njih da mu hitno posude novac potreban za obranu zemlje (400 forinta, zapravo ratna daća), a 1540. Jerolim Laski, izaslanik kraljice Ane, skuplja od njih dukate i vrčeve, da njima kao darovima podmiti bosanske i smederevske sandžake, ne bi li ih odvratio od provala u Hrvatsku, a naročito zemlje obitelji Zrinski.⁶⁹⁶ Kralj Ferdinand 1557. traži već 1000 forinta, isto toliko i kralj Maksimilijan 1564. 1567. i 1568. Tako je ratna daća (*daća*, *subsidijs*) u drugoj polovici 16. st. postala glavna novčana obveza prema kralju. Tek kad se Sabor kraljevoj odluci usprotivio i obratio s molbom na carsku dvorsku komoru, bio je taj porez smanjen na polovicu. Izaslanici Hrvatskog sabora bili su prisiljeni morati da se i na požunskom saboru zauzimaju za Zagreb zbog prevelikih ratnih daća. Tražili su (kao 1569.) da se ovom gradu, kao i Križevcima, ne nameću daće, "jer ih njihovi građani zbog siromaštva ne mogu nasmagati, pa će se radije iseliti, nego ih plaćati."⁶⁹⁷ Naravno da takva traženja nisu imala uspjeha, barem ne trajna. Zagrepljani su i nadalje plaćali ratne poreze, te se više puta događalo da su im bili djelomično oprošteni i smanjeni na njihove posebne molbe. Prijetnje da će se iseliti iz grada nisu bile tako neobične i iako je bilo za vjerovati da će se ostvariti. Jer građani Zagreba su i u tom stoljeću bježali iz svoga grada zbog opasnosti i neprestana straha pred Turcima. Više puta spominje se da u gradu ima malo ljudi, naročito sposobnih za oružje. I gradski podložnici u Gračanima, Hrašću, Podbrežju, Trnju i Kerču morali su plaćati ratni porez, i to od svakog dima, odnosno selišta.⁶⁹⁸

Osim nevolja što su dolazile izvana, bilo je i u ovom stoljeću onih koje su građani sami sebi stvarali. Sukobi između Grateca i Kaptola pojavljuju se i sada, iako nešto rjeđe. A nisu bili, osim nekih iznimaka, ni tako žestoki kao u prošlim stoljećima. Izbijali su ponajviše zbog svojatanja posjeda i njihovih međa. Kako međe nisu bile točno određene, jedni i drugi provaljivali su na tuđu zemlju i samovoljno pomicali i postavljali nove međase. Usput su nekog istukli, zapalili kuću ili uništili usjeve. Najviše je svada bilo zbog Jaruna, Rudeša i Kroga.

Kaptolsku zemlju Krog, koju su još zvali i Tlake, Gratečani su 1514. osobito snažno napali. Polovicom srpnja pod vodstvom gradskoga suca Mihajla i nekih zastupnika jaka oružana četa na konjima i kolima provalila je na tamošnje kaptolske oranice i sjenokoše, natovarila i odvezla osamdeset stogova požnjene pšenice i ječma i sto kupova sijena. Zatim je "mačevima i sabijama posjekla te konjima i pješacima pogazila i uništila šesnaest jutara zobi". Šteta je bila golema i Kaptol je podigao tužbu. Morali su posredovati ban, prisjednik banskoga stola i prabilježnik, pa je konačno došlo i do pomirenja (1515), koje se činilo da će biti vječno. Kaptol nije općini oprostio samo sva naslija što ih je počimila na posjedu Krogu, nego je i sve dotadašnje parnične spise proglasio bezvrijednima. A općina se zato odrekla zemljišta Krog i prepustila ga njemu na vječno uživanje.

696. HS, II, doc. 411, p. 411-412. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 142.

697. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 269, 270, 272.

698. PSGZ XII, doc. 289, p. 299. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 236-239. - R. Horvat, Prošlost, p. 20. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 70.

Podkraj 16. st. nestalo je spora i sukoba zbog potoka Medveščaka. Do tada je (još od 1328) Kaptol mnogo puta svojatano ne samo lijevu, već i desnu obalu, odnosno polovicu potoka, pa je zbog toga često dolazilo do svada i sukoba između Kaptola i slobodne općine na brdu Gradecu. Međutim, kad je 1575. čazmanski kaptol omedašio posjed gradske općine i uključio u nju desnu obalu, odnosno desnu polovicu potoka, nestalo je zbog njega spora između dvaju ratobornih susjeda.⁷⁰⁴

Osim susjedskih gradečko-kaprolskih neprijateljstava i opće oskudice što je vladala, šibale su Zagrepčane u tom stoljeću i druge domaće nevolje. Osobito teške dane uzrokovane unutarnjim razlozima proživjeli su građani općine na brdu Gradecu krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, u vrijeme banovanja bana Kriste Ungnada i Stjepana Gregorijanca, njegovoga banovca (podbana). Sukobi izazvani nasiljima te dvojice stizili su čakad ratnim pohodima, a nasilja banovih vojnika haračenju neprijateljskih hordi. Ta duga i mučna borba gradana s banom i banovcem nadahnula je Augusta Šenou za njegov povijesni roman *Zlatarovo zlato*.

Ungnada su na saboru u Zagrebu 1578. svečano uveli u bansku čast u ulozu kraljevskih komesara zagrebački biskup Juraj Drašković i škajski plemić Kristo od Kunšperga. To su učinili, nakon što ga je na temelju kraljeva imenovanja sabor jednodušno prihvatilo. Mnogi, a među njima i zagrebačka gradska općina na Gradecu, nisu zacijelo ni slutili kakav će on nasilnik postati. A takav se pokazao ubrzo nakon instalacije, naročito prema Zagrebu i trgovištu Samoboru. Ta su dva mjesta sigurno najviše osjetila težinu njegove vladavine. Progonio ih je i činio im goleme štete od samoga početka banovanja. Ne mareći za njihove privilegije, tvrdio je Gradečanima "da on nije samo njihov ban i kapetan, nego i kralj". I Samoborce je, dižeći se neograničenim gospodarom cijeloga onog kraja, usprkos njihovim povlasticama, smatrao svojim podložnicima. Bio je vlasnik samoborskoga staroga grada i imao prilike da im nanese mnogo zla. Njegovi vojnici pustili su po tamošnjim zemljama, vinogradima i klijetima, hvatali i zatvarali odličnije ljude i zaplijenili štovlje jednom prilikom stanovnicima trgovišta i same privilegije, slobodštine njihove, koje im ban ionako nije priznao.⁷⁰⁵

Prema građanima zagrebačkoga Gradeca držao se izričito neprijateljski, vjerojatno i zato što su kod kralja optužili njegovu banovca (bio je imenovan za podbana na istom saboru 1578) Stjepana Gregorijanca zbog gruba napadača na zlatara Petra Krupića. Već treći dan (8. veljače) nakon banove instalacije oko deset sati uvečer došlo je Gregorijance s pratnjom pred Kamentna vrata. Kad mu ih je Krupić, koji je čuvao ključeve, otvorio i pustio ga, napao ga je i istukao sa svojim ljudima na najbestijalniji način. Općina je na to podigla tužbu pred kraljem, a u istrazi, koja se po kraljevskom nalogu vodila u franjevačkom samostanu u Zagrebu, svih pedeset i pet saslušanih svjedoka (bilo je među njima kanonika, turpoljskih plemića i kraljskih vojnika) svjedočilo je listom protiv Gregorijanca.⁷⁰⁶ Njegov osvetnički bijes

704. E. Laszowski, *Krvari mosti*, SNZ, p. 46-50.

705. V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 339, 342.

706. PSGZ XV, doc. 207, p. 192-193. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 19. - U istrazi protiv Gregorijanca vojnik Perhar, koji je prisustvovao zlostavljanju Krupića, izjavio je o zlostavljanju Krupića sljedeće: "Kad je isti Stjepan Gregorijance došao do vrata toga grada, što se zovu Kamentna vrata, i zatrazio da mu se ta vrata otvore, tada je odmah mudar muz zlatan Petar, zvan Krupić, prema službi koja mu je bila povjerena došao da otvori i reče vrata. Pošto je zlatan Krupić

prešao je, čini se, i na kralja, pa je taj zajedno s njim počeo proganjati Zagrepčane. Banovi ljudi i vojska nanose im velike štete i više nasilja nad njima. A nepravdno se odnose prema njima i sva okolna gospoda i župani i podžupani i plemići suci zagrebačke županije. "Zadavaju im tolike jade i nanose tolike štete, da se ne usuduju iz svog grada izlaziti ni sa svojom robom na trgovu i sajmovu ići." Započelo je već u vrijeme saborovanja 1579. kad je ban vršio smotru svojih pješćkih i konjaničkih četa i smjestio ih u podgrađu i pod gradskim majurima. One su se s njegovim dopuštenjem silom nastanjivale na podgradskim majurima i štagijima, haračile po vrtovima, poljima, sjenokošama, uništavale i otilame usjeve, rušile i palile vrtno ograde, plugove i drugo ratarsko i gospodarsko oruđe, a i sve ostalo što im je dolazilo pod ruku. Uznimale su hranu, a da za nju nisu ništa placale. "A za nas je to", tuže se građani u svojoj žalbi kralju, "u ovo suvremeno gladno doba težak gutbitak." I oni i njihova stoka ostali su bez hrane, pa je zbog tih zločina "uginulo od gladi mnogo konja i ostalog blaga i našeg i naših kmetova". Banovi vojnici otilimali su ljudima i vino, objijali brave i provajivali u kuće i gospodarske zgrade, krali i odvozili sijen, slamu, povrće, drvo. Ban je nalazio gradskom sucu da se mora pobrinuti da uvijek kad je on u gradu njegov stol i stolovi njegovih ljudi budu puni vina, kruha, mesa, svijetla. I zaprijetio, ako koji građanin ne bi nešto od toga htio dati, da će najprije suca, a onda redom sve građane, bez obzira na njihove slobode, za kosu izvuci iz kuća, baciti na zemlju i dati najokrutnije isibati.⁷⁰⁷ Ban, njegovi sluge i rodaci nanijeli su građanima i drugih nepravi, prijeliti, vrijeđali i činili nasilja i u njihovim domovima i na slobodnim prostorima, šunama i poljima. Ban je, prigrabivši vlast kralja protivno građanskim slobodštinama i starih slobodama, tražio da za vrijeme zasjedanja sabora i oktavalnog suda budu gradska vrata ne samo danju već i cijelu noć otvorena. A to se u ono opasno vrijeme, s obzirom da se grad nalazio gotovo na samoj granici prema Turcima, smatralo vrlo pogibelnim, nečim što bi do krajnosti ugrozilo slobodu gradu i njegovim stanovnicima. Građani šalju kralju (1579) svog izaslanika literata Ivana Jakopovića i zaklinju ga da ih zaštiti od toga i ostalih banovih nasilja. Jer, ako je on dao banu tolike ovlasti, koje on sebi prisvaja, "neće građanima preostati drugo nego da se razbježe i ostave grad prazan i pust". Žaleći se poslali su kralju i popise svih šteta i nepravdi što su im učinjene.⁷⁰⁸

Građani su već prije tražili zaštitu od nadvojvode Ernesta i njemu zbog nasilja tužili i bana i banovca Gregorijanca. A ovi, da im se osvete, upravo su se urutili protiv njih zajedno s ostalim velikašima na saboru u Zagrebu krajem 1579. godine. Proglašili su ih proskribiranim i prokletima i isključili "iz zajednice krišćana i kralju vjernih ljudi". Zabranili im približavanje posjedima kraljevinske gospode i tražili da im se ne dopusti poslovanje i trgovanje nigdje u kraljevstvu ni izvan granica njihova grada. Uz

učinio počasnih pozdravi i htio otvoriti vrata, tada najednom napadne rečeni Stjepan pl. Gregorijance istoga zlatara Petra najpogrdnijim i nečasnim psovkama, nazivajući ga kurvinim sinom i, pošto ga je iščukao, uhvatio ga je za kose i bacio na zemlju te ga gazio nogama, a rukama ga mlatio dok se njegovoj vojsci svjedo. Tada je zlatara Krupića, koji je tako izmlaćen ležao na zemlji, uhvatio za kose neki od Gregorijancevih slugu i htio ga udarati spektorom, što ju je kod sebe imao, te bi ga bio i udario da mu nije zaštitio njegov gospodar rekavši: "dosta je." I. Bach, *Staro zlatarstvo u Hrvatskoj*, tkp., p. 6-7.

707. PSGZ XV, doc. 221, p. 232-235.

708. PSGZ XV, doc. 214, p. 222-223, doc. 220, p. 229-232. - V. Klaić, *Povijest Hrvata*, III, dio I, p. 339 sqq. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 214.

to se prema zaključku sabora ne smiju više u ovom gradu održavati ni sabori ni oktavni sudovi. Staleži su ih optužili i kod kralja da, pozivajući se na neke svoje privilegije, ne priznaju ni bana ni banovca ni druge redovite suce. Bana i banovca štoviše optužuju i pred kraljem.

A kad su na to Zagrepčani nakon takvih zaključaka i optužaba na tom saboru, početkom 1580. uputili kralju novu tužbu i iznijeli je na Ugarskom saboru, ban i kraljevska gospoda, okupljeni sredinom svibnja na saboru u Varaždinu, reagirali su opet vrlo oštro. Prosvjedovali su protiv "infamne, neosnovane i nepravedne žalbe" i za uzvrat kod kralja teško optužili građane da su svoja dosadašnja zlodjela nastavili još gorima. Izričito pak zbog nasilja što su ih nedavno počinili nad podanicima banovca Stjepana Gregorijanca i protiv interesa biskupa i Kaptola. Optužili su ih da su se na glas zvona javno podigli i napali Gregorijančeve podložnike, rušili javne putove, iz grada izveli topove i zaposjeli prilaze k savskom prijelazu, zvanom Kraljev brod, a zatim na konjima i naoružani kopljima provalili do kaptolskih vrata, zauzeli biskupove i kaptolske zemlje, silom ih preorali i po njima haracili poput neprijatelja. A nisu se ustezali da učine i druga zla i nasilja, pa se činilo "kao da se ponovno pojavila ona seljačka buna, što je izbila u ovoj kraljevini pred neko vrijeme i bila jedva ugušena uz velike gubitke i opasnost kraljevske gospode ovoga kraljevstva i susjednih pokrajina".

Uspoređivši tako postupke građana sa seljačkom bunom, zacijelo u uvjerenju da će ta usporredba pri optuživanju imati najdjelotvorniji učinak, staleži na saboru u Varaždinu podižu tužbu i upućuju je kralju s molbom da se ubuduće spriječe takva "zlodjela", oštećeni da dobiju zadovoljštinu, a građani "zbog pobune" da se primjerno kazne.⁷⁰⁹

Nakon sabora u Požunu početkom 1580. gdje je bila iznesena tužba zagrebačkih građana protiv bana i protiv onih zaključaka što ih je na njihovu štetu donio Hrvatski sabor potkraj 1579. (21. prosinca), pokušao je nadvojvoda Ernest pomiriti stanovnike Gradeca s banom Ugnadom. S tom namjerom uputio je jednoj i drugoj strani posebna pisma. Banu, banovcu, županu, podžupanu i plemićkim sucima zabranio je da ubuduće uznemiruju građane, a ovima naložio "da se prema zakonu i običaju kraljevine Slavonije" moraju odazivati sudovima kraljevine. Imenovao je i posebno povjerenstvo od većega broja uglednih ličnosti, pa je ono trebalo ispitati spor.⁷¹⁰ Međutim, spor nije bio riješen i neprijateljstva su trajala i dalje, naročito s Gregorijancem, i to još dugo nakon što je prestao biti banovcem, jer su svade izbijale radi međa, a i zbog nasilja što ih je činio kao gospodar Medvedgrada. Građani i gradska općina dižu protiv njega tužbe, prosvjeduju i parniče se zbog šibanja, zlostavljanja građanskih podložnika, šteta i nepravednih pomicanja zemljišnih granica. Kralj mu nalaže da prestane s nasiljima, ali on se na njegove želje ne obzire. Miri se doduše s općinom, ali ne drži riječ, pa ona pred čazmanskim kaptolom poništava "slogu" što ju je s njim prije godinu dana bila utanačila. Ali za nekoliko godina (1591.) ponovno je došlo do mira, pa su opet sve svade među nepomirljivim neprijateljima imale prestatu.⁷¹¹ To možda i jesu, barem za neko vrijeme, jer je već sljedeće godina smrt

slomila ostarjela i nemoćna Gregorijanca. No s novim stoljećem i novim naraštajem nastupile su i nove, iako znatno slabije, svade. Najprije za njegova sina Nikole, kad se s gradom Zagrebom prepirao zbog medvedgradskih međa, a onda u vrijeme Nikoline udovice Ane Marije, koja se tužila (1610) protiv nekih zagrebačkih građana što su "bez njezina znanja i dozvole u njezinoj gori Medvednici tražili i kopali zlatne i srebrne rude". No sve to bili su tek slabi odjeci nekadašnjih teških sukoba. Nakon njih će i Gregorijanaca ubrzo nestati kao silnika i moćnih gospodara ovoga kraja.⁷¹²

Sporova s banovima imali su Zagrepčani naravno već i davno prije, što zbog nepoštivanja građanskih slobodina i samovoljnih nametanja protuzakonitih daća, što zbog nasilja banovih i njegove vojske. Već za slabih vladavina posljednjih ugarskih vladara, a osobito u novoj habsburškoj državi, moć bana znatno je porasla. U doba Habsburgovaca, kad više nema hercega, ban se smatra potkraljem i neposrednim zamjenikom kralja. On je najviša politička vlast u Hrvatskoj i Slavoniji, vrhovni poglavar, sudac i vojskovođa,⁷¹³ i prirodno je da se u tako jakom položaju što ga je zauzimao nije mnogo obzirao na tristo godina stare povlastice, da se upletao u život grada nastojeći ga podvrti svojoj vlasti. Dolazio je često u sukob s gradskom općinom, jer nije poštivao vjekovne slobodine, a ona se još uvijek na njih oslanjala i ljubomorno ih čuvala. U tim okolnostima nije toliko ni čudno da je ban Ugnad njezinom građanima znao govoriti "da nije samo njihov ban već i kralj".

Sa stanovnicima općine na brdu Gradecu bio je već u sporu i slavni ban Petar Berislavić, jer im je "usprkos njihovim povlasticama u ime nameta i zalaznine nametnuo i iznuodio od njih daću od tristo zlatnih forinta, a činio im sa svojim ljudima i druge neprilike i smetnje. Tužili su se kralju pa je on i posredovao i, ukorivši oštro bana, dao mu do znanja "da nije nikada imao vlasti u gradskoj općini i da se u njoj nije smio upoće ni nastaniti". No Berislavić ne sluša kralja, pa on opet mora intervenirati i zabraniti njemu i njegovim ljudima da "više ne uznemiruju građane na brdu Gradecu, jer se zbog njih više ne usuduju ni izaći iz grada".⁷¹⁴

Dvadesetih godina uznemirivao ih je, kako smo vidjeli, ban Ivan Karlović, a sredinom stoljeća činit će to ban Nikola Zrinski. I Zrinskog je kralj u više navrata morao upozoravati i nalagati mu da ne krši povlastice grada Zagreba i ne utjeruje od njegovih građana poreze, neuobičajene daće i druga razna plaćanja na koja ih usprkos opomenama ipak sili na njihovu veliku štetu, a oni su od njih "po svojim starijima privilegijama oslobođeni i izuzeti". Ta bi prava ban morao uzimati u obzir i poštovati, to više što građani ovoga grada žive na granici, a uz to ih je i prošla kuga svela na mali broj. Radi toga su pali u krajnju oskudicu i ne mogu udovoljiti potrebama obrane i čuvanja grada".⁷¹⁵

712. I. Kukuljević Sakcinski, Događaji Medvedgrada, Arhiv, III, p. 71-72. - N. Klaić, Medvedgrad i njegovi gospodari, Zgreb 1987, p. 231-272. (n.b.)

713. V. Klaić, Statut, p. 3. - HNJ II, p. 405-406.

714. V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 284, 286.

715. PŠGZ XII, doc. 236, p. 252. - HS, III, doc. 448, p. 412; doc. 468, p. 505.

709. HSS, IV, doc. 18, p. 55. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 339-342.

710. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 341-342.

711. PŠGZ XV, doc. 258, 261-272, 277, 278, 280, 306; XVI, doc. 6. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 351. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 213.

SELJAČKA BUNA

Od naslijeđa, kakva su počinjali nad građanima okolni feudalci, banovi i vojska, još više su patili seljaci podložnici u blizini i daljej okolini grada. Na liniji od podnožja Zagrebačke gore do Samobora na zapad kao da su ih priklještila tri jaka feudalna grada: Medvedgrad, Susedgrad i Sambor. Na tom prostoru, što danas pripada širem području Zagreba, najviše su zla jamačno pretrpjeli podložnici na susedgradskoj gospoštiji. Ovdje, nekoliko kilometara zapadno od današnjeg užeg teritorija grada, izbjila je i najveća pobuna seljaka protiv feudalne gospode: znamenita seljačka buna pod vodstvom Ambroza Gupca (1573). Sve teži položaj kmetova i opće teške ekonomske prilike u zemlji bile su joj uzrokom, a neposrednim povodom što su plemići na podložnike prebacili troškove nove državne organizacije, troškove povećanih izdataka za obranu zemlje i što su napetali stara davanja, odnosno novčane obveze podložnika pretvorili u prirodne. A napetoj situaciji pridonijeli su sigurno i sukobi i svade među samom gospodom.

Susedgradski veleposjed bio je na području između Drave i Kupe nakon Cesar-grad a Moslavine najveći. Brojio je 350 dimnova, a pripadali su mu Stenjevce, Stupnik, Novaki, Podgorje, Pušća, Zaprešić i Brdovec. Nekada davno, tamo od 13. st., bili su mu kroz dva i pol stoljeća vlasnici plemići Alhandovići od plemena Ača, a od kraja tridesetih godina 15. st. (1439) porodica Hening. Početkom 16. st. (1502) muško koljeno te obitelji je izumrlo, a u ženskoj lozi podijelilo se čitav posjed u dva dijela. Jedan od njih, i to manji, ostao je u obitelji, a drugi nakon stanovita vremena (1564) prodajom prešao u vlasništvo ugarskoga velikaša Franje Tahija. Kako je ta prodaja bila potajna i protuzakonita, jer su Heningovci kao suvlasnici imali pravo provokupa, došlo je između njih i Tahija do oštrih sukoba i borbe za vlasništvo Susedgrada. U te sukobe Heningovci su uvlačili i podložnike i s njihovom pomoću napadali Tahijeve pristaše i imovinu. A slijedeće su godine (1565), kad je Tahij zbog rata s Turcima morao otići u Madarsku, s nekih osam stotina ljudi, većinom podložnika, provali u sam Susedgrad, protjerali iz njega Tahijeve obitelji i razgrabili mu svu pokretnu imovinu. Kad su poslije ban Petar Erdődy i Tahij sa svojim vojnicima, konjanicima, hararnjama i seljacima došli pod Susedgrad u namjeri da ga opet osvoje i kazne otimače, napalo ih je tri tisuće podložnika i rasprilo im vojsku. Tahij je bio poznat kao sliknik i tlačitelj svojih podanika, a to je naravno još više rasprilo njegov bijes i mržnju prema njima. Pa kad je već slijedeće godine (1566) odlukom Šabora postao vlasnikom jedne polovice Susedgrada, a drugu 1569. od Ugarske komore dobio u zakup, počeo se podložnicima nemilosrdno osvećivati i još ih više zlostavljati i tiranizirati. Oduzimao im stoku, žito, vino, utjerivao silovito izvanredna i nezakonita davanja, silio na bezbrojne tlače, iznudivao ili posuđivao novac koji nije nikad vraćao, tražio da od njega kupuju stare konje i pokvarenu robu ili da njegovu robu prodaju skuplje od priprasnih cijena, da mu služe kao vojnici, a plaću za to zadržavao je sebi. Okrnjivao je i silovao njihove žene i kćeri, tjerao muskarce sa zemlje, zlostavljao i osakaćivao za cijeli život.

Podložnici su se tužili, a kad car nije reagirao, odlučili su se dignuti protiv Tahija i ostale gospode. Velikom ustanku od 1573. prethodili su već 1571. i 1572. neki manji

pothvati. Krajem 1571. stubički su podložnici napali Tahijeve službenike prilikom ubiranja kraljevske dake, a u travnju slijedeće godine bio je osnovan seljački pobunjenički savez. Podložnici su zauzeli Susedgrad, protjerali iz njega Tahijeve obitelji, a za kratko vrijeme i Stubicu.

Opći ustanak izbio je kad je 18. siječnja 1573. Šabor proglasio podložnike veleizdajnicima. Žarište pobune bilo je na susedgradskom i donjostubičkom veleposjedu. Cilj pobunjenika bio je svladati gospodu, napasti i osvojiti Zagreb i tu osnovati novu seljačku vladu: seljačko carsko namjesništvo. Ta vlada bi mjesto plemstva bila posrednikom između podložnika i cara te bi upravljala novim državnim tijekom na jugoistoku habsburških zemalja. Podložnici još vjeruju caru i hoće uspostaviti "carsku pravdu". Sani će ubirati daće, godišnja davanja i poreze i odlučivati o uporabi poreza. Ukloniće zapreke što su ih feudalcij postavljali podložničkoj trgovini i "otvoriti naše ceste, koje su nana zatvorene". Brinut će se i za obranu Krajine, za koju se gospoda nisu dovoljno brinula.

Na čelu pokreta bili su Stubičani Ambroz Gubec, prozvan beg, Ivan Pasanec i Ivan Mogačić. Oni su sa susedgradskim podložnikom Ilijom Gregorićem činili vrhovni pobunjenički sud. Gregorić je bio tužitelj i vrhovni vojni zapovjednik. On je 27. siječnja 1573. pozvao seljake na ustanak, a dva dana nakon toga buknula je buna s obiju strana hrvatsko-štajerske granice, a i zapadno od Sutle.

Premda su pobunjenici ušli u taj pothvat nakon duljih priprema, sa stanovitim vojnim znanjem i iskustvom što su ga stekli na Krajini, te imali dobro zamišljen strateški plan, feudalna ih je vojska za nekih četrnaest dana do mogu potukla i ugušila bunu. Vojska protiv seljaka sastojala se od vojnika iz banske krajine i vlastelinskih četa koje su se pod vodstvom podana Alapića prije polaska u Zagorje skupljale u Zagrebu. Najteža bitka bila je kod Stubičkih Toplica 9. veljače 1573, gdje je nešto u borbi, a nešto od osвете, poginulo oko tri tisuće ustanika. Ambroza Gupca i Ivana Pasanca uhvatili su i dopremili u Zagreb, gdje se odigrao tragičan epilog bune. Najprije su pred Gupčevim očima grozno mučili i ubili Pasanca, a onda likvidirali i njega na najokrutniji način. "Željeznu su mu krunu, koju su u vatri jako ugrijali, tako vruću metnuli na glavu i onda ga po ulicama usijanim klješćima čupali" i na kraju kao razbojnika raščetvorili. Ta je kazna izvršena 15. veljače, a navjestio ju je bio već nekoliko dana prije (11. veljače) u svom pismu caru zagrebački biskup i ban Juraj Drašković: "Jednoga od njih koga zovu Gubec-beg i koga su nedavno kraljem proglasili okruniti čemo ostalima za primjer usijanom željeznom krunom, ako na to Vaše Veličanstvo privoli."⁷¹⁶ Kaznili su naravno i druge, a mnoge na taj način da su im za "uspomenu" odrezali ruke, nosove i uši.

Tako su Zagrepčani 16. st. uz mnoge svoje nevolje morali promatrati i najveću tragediju hrvatskoga seljaka toga vremena, koja se doduše nije odigrala, kako bi to predaja htjela, u srcu njihova grada, na glavnom trgu pred crkvom Sv. Marka.

⁷¹⁶ Kruna kojom su krunili Gupca bila je vjerojatno, kao i ona za Jurja Dozsa, napravljena od debele željezne žice u obliku pletene košarice, kakva se sioci stavljala na gubitku. Tako bi vlasnika imala priliku da se još više izrugaju ustanaku. HNJ, II, p. 456-457. - Čini se da Gubec uopće nije bio okrunjen željeznom krunom, a niti pogubljen neposredno po slomu bune. Cf. M. Šrab, Gubec, Hrvatski biografski leksikon, 4, u tisku. (a.b.)

Smaknuće je po svojoj prilici bilo negdje na biskupskom području, možda na današnjoj Gupčevoj zvijezdi.⁷¹⁷

SPORovi IZMEĐU GRADECA I KAPTOLA

Sporovima između Zagrepčana s jedne, a kralja, bana, i zagrebačkoga Kaptola s druge strane bili su djelomično uzroci i naplaćivanje poreza i zahtjevi na neka druga davanja. Općina na brdu Gradecu dolazila je često u težak položaj zbog nametanja prevelikih poreza, redovitih i izvanrednih ratnih. A koji put i zbog banske zalaznine, od koje je već odavna bila oslobođena. U teškim ratnim vremenima, iscrpljenoj zemlji, a s neprestanim i sve većim potrebama, svi su oduzimali što su više mogli, bez obzira na njezinu iscrpljenost, neimaštinu, privilegije, zakone. Izvlačili su od nje i Komora i ban i kralj i mitničari i tridesetničari. Njezina borba za smanjenje, odnosno oprost poreza, za povrat tridesetničkih povlastica, za zaštitu od protuzakonitih poreznih zahtjeva provlači se čitavim stoljećem, ali isto tako i porezna utjerivanja od strane kralja, nadvojvode ili Ugarske komore.

Izvanredni ratni porez (*dica subsidium*), koji je najprije iznosio četinisto, povišen je slobodnim gradovima na tisuću forinta u ime pomoći za obranu. To je znatna svota, koju Zagreb ne može namaknuti, pa zateže s plaćanjem i moli da mu se sniži. Kraljevi i nadvojvoda iz Graza uporno šalju opomene i nalažu da "bez otezanja i isprike" namiri svoje obveze.

Ni redoviti državni porez ne plaća se na vrijeme, pa ga utjeruju Ugarska komora i sam kralj.⁷¹⁸

Gradska općina u neprilici sastavlja i izaslanstva i upućuje ih u Beč da ishode oprost ili barem sniženje poreznih obveza. Nakon putnih priprema, nabavke opreme i potkivanja konja sam gradski sudac s jednim senatorom i slugom na konjima polaze na dugi put. Ne idu praznih ruku, već sa sobom nose i darove, skupocijenu kunovinu, koju će darovati utjecajnim ličnostima na kraljevskom dvoru da bi ih blagotvorno naklono primili i riješili njihove molbe. Jednom su prilikom tako od sedam kumskih koža, što ih je općina kupila za pet forinta i dvadeset i pet denara, tri darovali nadbiskupu i kancelaru Nikoli Olachu, a četiri Ivanu Desewfiju, vrhovnom komorniku Ugarske komore u Beču.⁷¹⁹

Protiv velikih poreza prosvjeduje općina i u Saboru. Osmog svibnja 1600. ističući svoju bijedu, jadala se zajedno s Varaždinom, Križevcima i Koprivnicom da joj je Požunska komora "nametnula nečuvane poreze".⁷²⁰

717. PSGZ XV, doc. 113, p. 110-111. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 214. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 254, 284-286, 294, 298-299. - HNJ, II, p. 444-457. - M. Durman, Hrvatska seljačka buna 1573, Zagreb 1936, p. 65-106, 117-145. - J. Hartinger, Hrvatsko-slovenska seljačka buna god. 1573, Osijek 1911, p. 162-165. - F. Šišić, Seljačka buna od 1573. JINJ 1923, 3, p. 89-94; 4, p. 170-173; 5, p. 204-205; 6, p. 235-241. - M. Mayer, Matija Gubec i seljački pokret u Hrvatskoj 1573, Svijet 1926, p. 59. - F. Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951, p. 56-71. - I. Kukuljević Sakcinski, Dogadaji Medvedgrada, Arkiv, III, p. 70. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisuđjetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 79-80.

718. PSGZ XII, doc. 171, 175, 355; XV, doc. 1, 29, 42, 158, 164, 247, 264, 309, 334, 336, 347; XVI, doc. 70, 98, 128. - HS, II, doc. 400, p. 398-399.

719. PSGZ XIII, p. 62, 68, 69.

720. HSS, IV, p. 407.

Prosvjedi, deputacije u Beč i molbe da se snizi porez urodili su mnogo puta i uspjehom. Kralj je povodom njih, a zacijelo i jer mu zbog neimaštine općine nije drugo preostalo, obično snižavao određenu poreznu kvotu od tisuću na osamsto, šesto ili čak petsto forinta. A nalagao i Ugarskoj komori da i ona "zbog siromaštva građana" traži od njih samo polovicu propisana poreznog iznosa. I sama je Komora, međutim, čini se običavala predlagati kralju da "od propisanog poreza gradu Zagrebu nešto oprosti s obzirom na prošlu i ovu slabu godinu i na neprijateljstva Turaka koji se nalaze u blizini".⁷²¹ Bilo je zacijelo i odbijenih molbi, kao ono krajem stoljeća (1596), kad je kralj Rudolf odbio molbe i Zagrebu i Varaždinu i naložio im da porez moraju platiti.⁷²²

U ratno doba, a ono je stalno trajalo, osim u novcu, morali su davati pomoć i u naravi. Određen broj dobro naoružanih vojnika, nešto oružja, kugle i barut. A i radnu snagu za radove na vojničkim položajima i pograničnim utvrdama, pa podvoz — kola i stoku — za otpremu materijala, hrane, oružja i streljiva vojsci.⁷²³

U slučaju ratne opasnosti morao je i Kaptol davati vojnike. Godine 1524. naredio mu je Ljudevit II. da zbog predstojećega rata s Turcima pripremi svoje čete i u vojsku pozove deseti dio svojih podložnika, da sve dobro naoruža i opskrbi hranom, da budu spremni kad dođe zapovijed za pokret. Kaptol je inače bio oslobođen od izvanrednih nameta, premda je kao veleposjednik plaćao državni porez.⁷²⁴

Osim redovitih i izvanrednih državnih poreza morali su građani i općina davati daće i crkvi. Ni to nisu mogli redovito, pa su i zbog njih s Kaptolom dolazili u sukobe i vodili parnice pred banskim i kraljevskim sudom.⁷²⁵

A događalo se da su banovi, podbanovi, župani, plemićki suci i drugi, ne obzirajući se na povlastice građana, utjerivali od njih neke poreze, daće i ostala razna davanja od kojih su po svojim starijim povlasticama bili oslobođeni. Građani se za takve postupke tuže kralju i traže njegovu zaštitu pozivajući se na svoje povlastice. Kralj na to posreduje i nalaže banu i svima ostalima da takve protuzakonitosti više ne čine.⁷²⁶

Tako je bilo i u pogledu banske zalaznine, prinosa za uzdržavanje bana i njegove pratnje, kad dođu u grad. Od toga su tereta građani Zagreba bili već odavna oslobođeni, ali su banovi usprkos tome zahtijevali od njih gostoprimitvo s besplatnom hranom i konakom za njih i njihovu pratnju. I opet su morali posredovati kraljevi, pa Vladislav II. zapovijeda (1505) banovima Andriji Botu i Franji Balassi da ne smiju od gradske općine tražiti nikakve zalaznine i neka "vlastitim novcem podmiruju sav trošak i za sebe i za svoju pratnju". Ljudevit II. je za istu stvar oštro ukorio bana Petra Berislavca, naročito što je u ime zalaznine i nameta protuzakonito utjerao nekih tri stotine forinta što od građana, što iz crkvenih zaklada.⁷²⁷ Kraljevi su u nekim prilikama bili skloni Gradecu pa su ga oslobađali od plaćanja određenih poreza ili su mu potvrđivali stare porezne privilegije. Tako je kralj Ferdinand 1528. općini na

721. PSGZ XV, doc. 9, 34, 53, 54, 66, 76, 187; XVI, doc. 12, 162.

722. PSGZ XVI, doc. 128.

723. PSGZ III, p. XVIII, XIX; XV, doc. 188. - HSS, IV, p. 405.

724. PSGZ III, p. LXIII-LXIV.

725. PSGZ XV, doc. 180, 350.

726. HS, III, doc. 448, p. 412; doc. 468, p. 505.

727. PSGZ III, p. XVIII.

brdu Gradecu potvrđio privilegij što ga je ovoj podijelio Bela IV. tj. oprosti od plaćanja daća i tridesetnice, a isto tako i povlastice o neplaćanju marturine, kao i svih izvanrednih daća, koje su Gradecu podijelili Matija Korvin i Vladislav II.⁷²⁸

Gradska je općina, doduše, bila oproštena od banske zalaznine i borila se protiv samovoljnih zahfjeva da je ispunjava, ali ona je u neku ruku ipak postojala i bila u ono vrijeme za općinu prilično velik teret. Jer, iako po zakonu nije bila obvezna, ipak je smatrala da kao kućedomaćin mora dostojno primiti, počastiti i nadariti bana i njegovu pratnju kad borave u Zagrebu bilo za vrijeme saborovanja, bilo prilikom ustoličenja ili drugih izvanrednih zgoda. Prigodom uvođenja u bansku čast na saboru 1557. darovao je grad Petru Erdödyju i ostaloj prisutnoj gospodi veće količine jestivina i pića, nedvojbeno na osjetljiv teret ionako siromašne gradske blagajne. Podijelili su što banu, što ostalima preko dvije stotine i pedeset u ono vrijeme skupih naranča, dvije funte jednako dragocjena šećera (taj je dobio ban), trideset pinta vina, mnogo kruha i riba kupljenih od podložnika iz Ljublanice i oko osamdeset kvarta zobi za banske i ostale gospodske konje. A banu su povrh svega darovali i lijevu svjetliju kupljenu za šesnaest denara. A ako je ban odsjeo na Kaptolu, kao upravo tom prigodom, slao mu je grad i tamo naranče, štruke, vino, kruh, šećer. I sljedeće godine, prigodom zasjedanja Sabora, bio je zajedno s generalom Ivanom Lenkovićem i drugim odličnicima gospodski počašćen. Osim četvrtine zaklana vola bilo je kokoši, gusaka, vina, kruha, naranči i raznoga domaćećeg voća.⁷²⁹

Grad je i u drugim zgodama morao reprezentirati i trošiti na darove, zahvalnice i čašćenja uglednijih i visokih ličnosti: bana, podbana, protonotara kraljevstva, biskupa, vrhovnoga tridesetnika i vojne zapovjednike, kad bi dolazili u Zagreb prilikom održavanja sabora, banskih ustoličenja ili kojom drugom zgodom. Zrinskom je za svadbeni dar dao razne robe u vrijednosti od sedamnaest i pol forinta, Franji Tabiju čitavo tele (kad je kao izaslanik "Kraljevskog Visočanstva" došao u Zagreb), vrhovnom tridesetničaru vina, kokoši i kruha kad se 1558. pojavio u Gradecu, biskupu Jurju Draškoviću jednom zgodom srnadaća i tele, dva teleta delegatima "Njegova Velikanstva", pa opet jedno tele banu i generalu čitave Slavonije, tri pinte vina podbana i vina varždinskom sucu kad je o Margaretinu došao u grad na sajam.⁷³⁰ Banu su često darivali šećer, skupocjen dar u ono vrijeme, a vino, naranče i dinje ne samo zagrebačkom nego i vespriškom biskupu.

Trošilo se i na službene objede i večere što ih je gradski sudac morao pripremati za službene i uglednije goste, pa i domaću gospodu građane, napose više gradske suce, u stanovitim prigodama, osobito na Veliki petak i blagdan Ivana Krstitelja. "Na blagdan Sv. Laurentija imao sam na objedu podbana, protonotara i viceprotonotara kraljevstva i druge prisjednike banskoga stola zajedno s našim ravnateljima i potrošio ukupno šest forinta i četrdeset i dva denara", izvješćuje gradski sudac Ivar Jakopović u knjizi računa 1588. godine.⁷³¹

⁷²⁸ I. Bojničić, Kraljevske darovnice odnosće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga "Libri Regii", I. VZA, 1905, p. 195-196.

⁷²⁹ PSGZ XIII, p. 38-40, 58-59, 72. - R. Horvat, Prošlost, p. 493, 495.

⁷³⁰ PSGZ XIII, p. 9, 56, 65.

⁷³¹ PSGZ XVI, p. 266.

A bilo je još i drugih krupnijih i sitnijih, stalnih i povremenih izdataka: za uzdržavanje škole, bolnice, ubožnice, crkve i za plaće gradskih službenika, učitelja i gradskog župnika i bilježnika, zvonara Sv. Marka, vratate gradskih vrata (Kamenitih i Mesničkih), nagrade odvjetnicima što su vodili općinske parnice i franjevcima za njihove propovijedi, za nadnice težacima što su orali, sjekli kolje za općinska trnja, prevozili ga preko Save i dopremali u grad, koliji, opkopavali i vezali vina grada u Gračanima, vršili i dopremali žito, brali grožđe ili prešali mošt. Za nadnice ribarima, kad su lovili ribu za općinu, dekana, prisežnike ili gospodina bana, napojnice čuvarima općinskih vinograda, pismošošama i kuririma, a i gračanskim podložnicima što su u proljeće dopremali i postavljali svibanjska drva ispred vijećnice i škole ili dovezli drvo za Ivanjski krijes i o Ivanjdanu slagali lomaču pred župnom crkvom na Markovu trgu. Pa onda i za putne troškove gradskim izaslanicima i skupocjenu kunovinu, sukna i sagove što su ih nosili sobom na dar u Požun ili Beč, za pomoć školarcima, bolesnicima i gradskoj sirotinji, a i za strošak gradskom sucu, prisežnicima ili drugim gradskim dužnosnicima kad bi, a to je bilo često, polazili na teren u očevid i razne komiše. U knjizi gradskih računa zabilježeno je i bezbroj drugih, često naoko posve beznačajnih, ali za općinske potrebe (blagajnu) vrlo uobičajenih i tipičnih izdataka: za uredski papir, pergamentu, svilene vrpce i zeleni vosak za pečete na ispravama, za "šest lakata tafta žute boje" za gradsku zastavu, za užad za gradske zvona, za popravek crkvenoga pokućstva, za ulje u uljanicama u Sv. Marku i ubožnici, bijeljenje vijećnice "izvana i iznutra", za popravek zvonika Sv. Marka, mostova i oružane, pokrivanje kula, za sat na Markovu tornju, za prelaganje peći, ogjrev za bolnicu te za konja na kojem je gradski notar jahao po službenom poslu u Požun. Isto tako i za njegove škornje nabavljene za taj put, pa jedan par *cipelli* kupljenih za podložnika iz Gračana i jedne hlače "od gramatnog sukna" što su ih darovali kanoniku Gregoru za upute i posao na sunčanom satu koji se slikao na tornju Sv. Marka. Pa onda za okivanje bačava željeznim obručima, popravek čamca u gradskom ribnjaku, pozlatu srebrna vrča što ga je općina darovala Jurju Zrinskom, magistru kraljevskih tavernika, kad se vjenčao u Radgoni i za niz drugih obrtničkih radova. A plaćalo se iz gradske blagajne i splavarima koji su dopremali daske iz Ljubljane i gradskim zastupnicima za strošak (kruh, meso, vino, svijeće) kad su ujesen u vrijeme branja "prešali mošt" iz općinskoga grožđa.⁷³²

Osim velikih briga i troškova oko obrane i plaćanja redovitih i izvanrednih ratnih poreza i drugih raznih nameta, imala je, dakle, gradska općina i bezbroj drugih stalnih i povremenih izdataka. Bilo ih je, doduše, i neznatnijih, ali i tu, kao i svi ostali veći i najveći, otkrivaju nam život toga grada u prilično dalekoj prošlosti. Dapače, manji i sitniji i u onim širinama kakve inače samo s takozvanim krupnijim podacima ne bismo mogli dokuciti.

⁷³² PSGZ XIII, p. 22, XVI, p. 177-333.

PRIHODI GRADECA

Svoje rashode namirivala je gradska općina prihodima od tržnih pristojbi, poreza, daća, prinosa tridesetnice, prodaje žitarica (prosa, zobi, pšenice itd.), vina, riba iz gradskoga ribnjaka, soli, a osobito sjena. Zatim od iznajmljivanja zgrada, zemlje, vinograda, vrtova, mesnica, dućana, skladišta, pa od općinske ciglane, sudbenih globa i administrativnih pristojba, točenja vina, pašarine, mlinskoga čina i mlinova na Savi, posjeda, zakupa tržnih pristojba (*knežije*) i drugih izvora kao i u prošlim stoljećima. Poljodjelske proizvode dobivala je gradska općina ponajprije od svojih oranica, vinograda, sjenokoša, koji su se nalazili u okolici grada. Usprkos raznolikosti prihoda, oni općini nisu bili dovoljni ni za pokriće najnužnijih rashoda, pogotovo u drugoj polovici 16. st., kad je proživljavala tešku gospodarsku krizu.

Jedno od glavnih vrela prihoda bili su stari općinski posjedi u okolici grada. No ove, kao i u prijašnja vremena, općina nije mirno uživala, iako joj je kralj Ferdinand početkom 16. st. (6. prosinca 1528) potvrdio kraljevske donacije nekoliko njezinih najvećih posjeda. I u to je vrijeme vodila za njih borbu s medvedgradskim i susedgradskim feudalcima, koji su ih svojatali. Dediće, Černomerec, Bitek i Novake prisvajali su gospodari Medvedgrada, a Šiljakovinu i Petrovinu vlasnici Susedgrada. Prve, zajedno s Kraljevskim brodom, prijevozom na Savi, smatrali su medvedgradski vlastelini od početka 15. st., kad ih je njima kralj Žigmund predao u zalog, svojim vlasništvom, iako su oni poslije kraljevim i sudskim odlukama bili opet vraćeni općini. Zato su se neprestano protivili da se ona uvede u njihov posjed, pa ih štovise i ponovno prigrabili. Kad je početkom stoljeća (1508) kralj Vladislav izričito naložio Kaptolu da provede uvođenje zagrebačkih građana u posjed tih dobara i kada je to Kaptol htio učiniti, prosvjedovao je protiv toga medvedgradski kaštelan Juraj Benković u ime svoga gospodara, vlasnika Medvedgrada, markgrofa Jurja Brandenburškog. Time je pravovaljanost vlasništva bila osujećena, a predmet predan oktavalnom sudu. Isto se dogodilo i nekoliko godina poslije (1517), kad je ban Petar Berislavić postredovao u istoj stvari u korist općine. I tog se puta Juraj Brandenburški protivio njezinu uvođenju u navedene posjede.⁷³³

A budući vlasnik Medvedgrada Ambroz Gregorijanec išao je u tome još i dalje i ponovno oteo gradu Černomerec, Dediće, Bitek, Novake i Kraljevski brod na Savi. Općini nije preostalo drugo već da se opet žali i prosvjeduje. Krajem siječnja 1571. gradski sudac Ivan Blažeković to i čini i diže tužbu protiv otimača pred zagrebačkim Kaptolom.⁷³⁴ Općina se i dalje, kao i tijekom 15. st., borila za svoje pravo na Šiljakovinu i Petrovinu, posjede u Turopolju. Te su joj još krajem 14. st. prvi put bili oteli susedgradski feudalci, a kralj im tu otimačinu potvrdio, pa su se s nepravom smatrali dijelom susedgradskoga veleposjeda. Općina ih je ponovno dobivala, ali i opet gubila, bilo otimačinom, bilo kraljevim darovanjem susedgradskim gospodarima. Kad su joj ih jednom silom oteali Margareta Henning i Stjepan Deshazy od Susedgrada, kralj Ljudevit naredio je protiv njih istragu (1524). Problematična je bila pravda i sigurnost

733. PSGZ XV (addenda), doc. 1.2.3.4.-1. Bojničić, Kraljevske datovnice odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registarurnih knjiga "Libri Regii". I. VZA, 1905. p. 195-196.

734. PSGZ XV, doc. 84.

vlasništva, kad je ionako sve u krajnjoj liniji ovisilo od volje kraljeve. Jer dok je Ljudevit zbog otimačine posjeda naredio istragu protiv Deshazyja i Margarete Henning, kralj je Ferdinand te iste posjede za nekoliko godina (1536) sam darovao susedgradskom feudalcu. I opet općini nije preostalo drugo, već da prosvjeduje i pred zagrebačkim Kaptolom i pred dvorskim sucem.⁷³⁵

Okolini su feudalci, kao i uvijek prije, oštećivali i smetali općinu u njezinim posjedima. Otimali joj i prisvajali zemlje ili dijelove zemljišta, pomičući međe na njezinu štetu. To je činila i Jelena Zrinska, udovica Nikolina, vlasnica Medvedgrada. Zajedno sa svojim sinovima i kaštelanom mijenjala je općinskim zemljama granice, a neke i otela te pripojila medvedgradskom posjedu. Općina ju je po običaju tužila, a kralj Ferdinand, koji je u tom slučaju stao na njezinu stranu, ukorio i nju i njezine sinove i uz to samo naložio da to više ne čine.⁷³⁶ Takvih opomena feudalcima bilo je često, ali su bile slabo jamstvo i ujedha slabijima. Ukoreni ih se obično nisu držali. Radili su što ih je bila volja, jer je vladalo pravo jačega. Stoga ni općina u pogledu svojih posjeda nikad nije bila sigurna hoće li nešto od njih izgubiti. A o tom su ovisili i njezini prihodi što su od njih prijecali i bili prema danoj situaciji jedanjput veći, a drugi put manji.

U 16. st. pojavljuju se neka nova naselja gradskih podložnika: na Vrhovcu, Ljubljani, Bankovićima i Ilijašićima koja su za gradsku općinu značila nedvojbeno dodatna, nova vrela prihoda, iako sigurno skromnih. Osim tih naselja spominju se u jednom popisu iz 1553. kao gradska sela i zaseoci još i Podbrežje, Turnišće, Cirkvišće, Rujava, Ilica i Prekrižje.⁷³⁷

Općina se zdušno brinula za svoje posjede, nastojeći, s jedne strane, sačuvati njihovu cjelovitost, a s druge, priskrbiti od njih što bolji prihod. I gradskim ocima, prisežnicima i vijećnicima to je ležalo na srcu. Oni su se trudili oko njihove uspjehnosti te i sami radili i sudjelovali u raznim poslovima općinskoga gospodarstva: pri kosidbi i skupljanju sijena, vršidbi, mjeranju i dopremi žita, branju i prešanju grožđa, pravljenju mošta itd. Jednom prigodom gradski su vijećnici dan i noć "pomagali puniti bačve s moštom iz općinskog vinograda pod školom", a drugom gradski sudac i jedan prisežnik cijeli dan bili s radnicima u ciglani.⁷³⁸ Išli su vijećnici, a s njima i gradski sudac, i u očevidne na općinske posjede, pa tako i u udaljenu Ljubljanicu da pregledaju mjesta gdje se Sava izlila iz korita. Jer tamo su bili i njihovi podložnici i zemlje, a i lovila se riba za potrebe grada.⁷³⁹

Grad se, međutim, opskrbljivao ribom i iz gradskoga ribnjaka, o čijem se uređenju također vodila briga. Tako ljeti 1557, kad je općina od Stjepana Stankovića iz Sela nedaleko Zagreba kupila "kanale potrebne gradskom ribnjaku" i platila za njih tri fontine i dvadeset denara.⁷⁴⁰

735. HS, II, doc. 269, p. 262-265. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio III, p. 329.

736. HS, II, doc. 249, p. 244.

737. N. Klaić, Povijest Zagreba, I, Zagreb 1982, p. 215. - L. Dobromić, Slobodni i kraljevski grad Zagreb 1982, p. 196. (n.b.)

738. PSGZ XIII, p. 44; XVI, p. 248.

739. PSGZ XIII, p. 56.

740. Ibid., p. 348.

Prihod, iako zacijelo skroman, pritecao je i od poreza na mlinove na Savi i iznajmljivanja zgrada, pa s te strane i od braće eremita (pavlina) koji i u to vrijeme stalno gradsko kulu "posjeduju iz činža".⁷⁴¹

Lijep prihod imala je općina i od ciglane koju je osnovala sredinom stoljeća, kad su se gradila nova Mesnička vrata. U kasno proljeće i ljeto 1557. zidala se prva ciglarska peć "sa trima vratima" i podizao "ciglarski majur" s nakrovljima i stolovima za izradu i sušenje cigli i kućom za ciglara. Sjeklo se drvo u Otoku, a iz Ljubljane Savom na splavima dopremale jelove daske, teške hrastove grede i veće količine čavala, sve za gradnju i pokrivanje novih ciglarskih objekata. Ciglana je, čini se, dobro radila i lijepe napredovala, jer je potreba za njezinim proizvodima bila očito velika. Sljedeće su godine podignute još dvije ciglarske peći i proizvodnja se proširila. Osim cigle izradivao se i crijep, žljebnjaci i ploče za pod ili "cigli zvani flaster". Posao su vodili stručni ciglarani koje je općina posebno za to angažirala, sklopila s njima ugovore i dobro ih plaćala. Došli su u grad, kao i graditelji ciglarskih peći, iz Slovenije. Prvi se pojavio neki Hans zvan Cigler iz Novoga Mesta, ali on je već sljedeće godine umro, pa ga je naslijedio Andrija Grablječ "magister tegularius de sancto Ropertu". U ugovorima bilo je točno određeno koliko opeka moraju proizvesti za stanovitu plaću. Bile su to prilično velike količine, pa je općina, pošto je namirila vlastite potrebe, ostatak mogla prodavati i imati od toga znatan prihod.⁷⁴²

Općina je svakako bila zainteresirana i za eksploatiranje ruda u Zagrebačkoj gori, što su ga u to vrijeme htjeli provesti neki njezini građani. Radilo se o otkavanju rudnika i kopanju zlata, srebra, olova, željeza i soli. Već je u 14. st. ban cijele Slavonije Nikola Banffy dopustio Zagrepcanima da na jednom području Medvednice slobodno drže i za svoju uporabu koriste rudnike soli u koliko ih pronadu. Naravno, uz obvezu da od njih plaćaju kr. regal u Zagrebačkoj gori. Tada su građani tražili i na terenima Nikole Zrinskog otkrili neke rudnike. To im je Zrinski dopustio i sklopio štovise s njima i ugovor. No kad su, uloživši mnogo truda i s velikim troškovima svoju akciju nekako uspješno završili, zabranio im je kopanje i oduzeo rudnike. Očito je tim postupkom bila oštećena i gradska općina, jer je na taj način izgubila i dohodak od rudarenja na koji je zacijelo računala. Zato su gradski sudac i prisežnici tužili Zrinskoga kralju, a on je, odgovarajući na tužbu, spor riješio tako što je u prosincu 1528. naložio Zrinskom da građanima nadoknadi sve troškove što su ih imali pri istraživanju i kopanju rudnika na njegovim posjedima.⁷⁴³ I poslije, u 17. st. (od 1608) zagrebački su građani, tražeći zlato i srebro, rudarili po Zagrebačkoj gori. U početku neovlašteno i protiv interesa medvedgradskih gospodara, a onda su, radi eksploatacije ruda, sklopili i ugovore i uzeli u zakup gorska zemljišta najprije Zrinskih, a poslije i zagrebačkoga Kaptola. Time su se bavili petnaestak godina, a onda je njihova rudarska aktivnost utihnula. Poslije, ali tek krajem stoljeća, pojavio se opet neki glas o solnim jamama na posjedu šestinske gospospišnje ispod Medvedgradca. Iz njih su navodno vadili soli i koristili ih tamošnji seljaci.⁷⁴⁴

741. PSGZ XIII, 36; XVI, p. 256, 303, 304.

742. PSGZ XIII, p. 44, 52, 53, 260, 300, 301, 307, 349-350, 357, 359, 361, 362, 365, 382. - E. Laszowski, Dvije bilješke iz povijesti grada Zagreba u XVI. vijeku, VHAD, ns 1901, p. 246.

743. PSGZ I, doc. 208, 187; XII, doc. 28, p. 31. - HS, I, doc. 136, p. 121. - E. Laszowski, Rudarstvo u Hrvatskoj, Zagreb 1942, p. 40, 51, 64.

744. E. Laszowski, Rudarstvo u Hrvatskoj, Zagreb 1942, p. 48, 72.

I zagrebačkom Kaptolu bilo je jamčno stalo do dobiti od rudarenja, pa ju je očito i imao. Njemu je kralj Ljudevit II. 1512. godine, "potaknut pobožnim čuvstvom da se u stolnoj crkvi uzveliča bogoslužje, a za korist i udobniji život zagrebačkih kanonika", dopustio da kroz deset godina na svim posjedima, gorama, zemljištima gradova i drugim dobrima što ih posjeduju u Hrvatskoj i Madarskoj može istraživati i kopati sve vrste ruda: zlato, srebro, željezo, olovo, kositar, bakar i ostale i da sav prihod od toga može upotrijebiti u vlastitu korist. Jedino će od toga plaćati kruni odgovarajuću daću, zvanu *lucrum camere*.⁷⁴⁵

Zdašno vrela prihoda bili su Kaptolu i njegovi posjedi, premda je biskupija u turskim osvajanjima u 16. st. izgubila neke posjede u istočnoj Podravini i Vitoviticu s okolicom. Poslije oslobođenja od Turaka biskupi su tražili svoje posjede natrag, ali su samo djelomično uspjeli. Za posjede Vaša, Sopje i Slatina dobili su 1774. imanje Remete, dok je sudbina ostalih istočnopodravskih posjeda koji su bili pod Turcima ostala nepoznata.⁷⁴⁶ Kaptol je, budući da su mu imanja ležala nešto zapadnije, od takvih gubitaka ostao donekle pošteđen. Njegovi su se posjedi početkom stoljeća još nešto i povećali, kad mu je 1500. Lucija, udovica Ladislava Zemčija, darovala svoje posjede kraj Varaždinskih Toplica: Jakopovec, Čepertinec, Sv. Kelemen, Imbrihovec i Svinušu.⁷⁴⁷

I s pomoću takozvanih *pobožnih zaklada* u koje se uplaćivao novac za razne crkvene potrebe imali su biskupi i Kaptol mogućnosti doći do većih svota gotova novca i tako jačati svoj materijalni položaj. Kaptol je tom zakladom upravljao i raspolagao novcem, posudujući ga za kamate. Posudivao ga je i uglednim, visokim ličnostima, kao banu Berislaviću i hercegu Ivanu Korvinu, a ovi mu kao jamstvo zalagali svoje dragocjenosti. I sam kralj Ladislav, kad se našao u nuždi, posudivao je novac od zagrebačke crkve. Biskup Luka mu je dva puta davao veće svote za pojačanje grada Jajca. Jedanput nešto manje od petsto, a drugi put dvije tisuće forinta (1503).⁷⁴⁸

TRGOVINA

Jedna od najvažnijih gospodarskih grana, izvor iz kojega je grad crpao znatnije prihode, bila je trgovina. A uz nju i obrt, jer je s njom bio tjesno povezan. Obliježnja trgovanja toga doba bila su: konkurencija plenića i seljaka, smetnje od strane feudalaca, mitničke, maltarinske, trideseničke i monetarne poteškoće, rivalstvo između Gradeca i Kaptola, isticanje stranih trgovaca te ograničavanje i sputavanje trgovачke aktivnosti zbog turskih osvajanja i opasnosti. Novi vijek, koji je inače započeo u znaku proširene svjetske trgovine, nije se u tom smislu odrazio na području još slobodnih krajeva Hrvatske. U prvo vrijeme bilo je zabranjeno trgovanje s Turskom, a i zatvoren put prema sjeverozapadu. Car Maksimilijan I. početkom

745. PSGZ III, p. XLV, doc. 172, p. 219.

746. L. Dobronić, Topografija posjeda biskupa, p. 293.

747. PSGZ III, p. XLVIII, add. doc. 6, p. 328.

748. Ibid., p. XLVII, LXXIV, doc. 17, p. 19.

stoljeća (1503) ograničio je stranim trgovcima tranzit preko Ljubljane i prisilio ih da svoju robu tamo istovaruju i prodaju. A 1513. izričito je zabranio da preko Kranjske i njezina glavnoga grada putuju u Hrvatsku i ondje nabavljaju suhomesnatu robu i krzna, upućujući ih da to mogu činiti jedino u Ljubljani. Tek poslije, nakon dolaska Habsburgovaca, otvoren je slobodan put trgovini i prema sjeveru.⁷⁴⁹ Međutim prema jugu bile su "ostacima ostataka Hrvatskoga Kraljevstva", a s njima i pritišljenom Zagrebu, trgovačke i prometne veze prekinute zbog četovanja i osvajanja Turaka.⁷⁵⁰

Već od početka stoljeća sve je rjeđe bio u uporabi put koji je uz Unu preko Petrinje, Kostajnice i Bihaca vezao Zagreb s Dalmacijom. A trgovina se barem još za neko vrijeme sve više kretala cestom što je spajala Slavoniju s Primorjem i išla prema Senju i Rijeci. Poslije, naročito krajem stoljeća, sav trgovački promet prebacio se na ceste prema slovenskim zemljama: dolinom Save preko Brežica, odnosno Susedgrada, Brdovca i Klanjca u Štajersku, a preko Jaske, Ribnika, Metlike i Novoga Mesta u Ljubljano i druge krajeve Kranjske. Inače su se gradački trgovci kretali mnogo i u bližim relacijama prema Samoboru i Oklću, Krapini i Božjakovini.⁷⁵¹

Ratne prilike i obrana zemlje u stanovitoj su mjeri i pogodovali razvitku trgovine i obrta, i to radi konkurencije i trgovačkoga natjecanja što je u takvim prilikama nastalo između grada i sela, odnosno vlastelinštava. Ratni su porezi silili podložnike da prodaju što više poljodjelskih proizvoda, jer su jedino na taj način mogli doći do gotova novca. I vlastelini imaju sve veće potrebe za novcem, pa i oni povećavaju proizvodnju i nastoje prodajom novčiti svoje proizvode. Time jedni i drugi kuriraju trgovini gradova, pogotovo vlastinici, koji su kao trgovci bili u mnogo povoljnijem položaju, jer za proizvode što su ih prodavali, kao i za robu koju su kupovali za vlastite potrebe, nisu plaćali ni tridesetničku ni mitničku pristojbu. A k tomu su još na svojim mitnicama progonili gradske trgovce, otežavajući im trgovanje nametanjem proizvoljnih mitničarina. U prvoj polovici 16. st. hrvatski velikaši uspostavljaju trgovačke veze s Venecijom i Nizozemskom, i to kao izvoznici, napose drva. Protiv podložničke i vlastelinske konkurencije koju nisu mogli spriječiti gradovi se od 16. st. zaštićuju osnivanjem cehova. Nema dvojbe da se i u Zagrebu osjećala potreba zaštite te vrste, osobito u odnosu prema feudalcima na bližem i daljem području grada. U to doba nema još doduše trgovačkoga ceha, ali je svakako morala i tu djelovati stanovita organizacija, gremij, trgovaca, jer postoje neke presude "kaptolskih zagrebačkih trgovaca", kako se to može razabrati iz jedne listine iz 1574. godine.⁷⁵²

Šikaniranje zagrebačkih trgovaca na mitnicama feudalaca zbivaju se i u vrijeme usprkos starim povlasticama i njihovim opetovanim potvrđama te opomenama kraljeva, banova i Hrvatskog sabora tijekom cijeloga 15. stoljeća. Dapače, od početka 16. st. velikaši sve manje poštuju privilegije Zagrepčana i čine im mnoge neprilike na svojim maltama. Naročito oni u blizini i daljoj okolini grada: Heningovci,

749. J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103, 106.

750. V. Heneberg, Teritorijalno razviće, p. 180-181.

751. I. K. Katičić, O staroj trgovini, I, p. 194-195. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103. - HNJ, II, p. 414.

752. HNJ, II, p. 425-427. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 104. - A. Dabinić, Staleške prilike u Hrvatskoj u vrijeme Žitinskog i Frankopana, Obztor, 16.V.1938.

gospodari Susedgrada, kardinal Toma Bakač Erdödy pod Okićem i u Jastrebarskom, markgrof Juraj Brandenburški u Krapini i Rakovcu, kneginja Jelena Frankopanka u Samoboru, prior vranski u Božjakovini.⁷⁵³

Da bi drugima još više otežali trgovanje feudalci su držali i ceste što su ih inače morali popravljati u lošem stanju. Ceste su bile tako loše da se u vrijeme kiša uopće nije dalo putovati. A pogotovo je bila slaba ona prema Susedgradu i austrijskim zemljama. Osim toga su osnivali i nove malte na mjestima gdje ih inače nije bilo. Sabor ih je zbog jednoga i drugoga korto, no oni za te ukore nisu mnogo marili.⁷⁵⁴ I opet kraljevi nalažu banovima, visokim crkvenim dostojanstvenicima, barunima, grofovima, kaštelanima, potkaštelanima, plemićima i gradovima da od zagrebačkih građana ne ubiru daće od kojih su oni oprošteni starim kraljevskim privilegijama, da ih ne zlostavljaju na putovanjima i ne otežavaju trgovanje. A dogodilo se da su to naređivali i banovi bilo svojim bilo susedgradskim ili kaptolskim mitničarima, premda ni sami u takvim prijestupima kadšto nisu bili bolji od drugih. Ban Berislavić je Zagrepčane npr. "raznim nametima toliko tlačio i mučio, da se nisu usudili ni iz grada izići sa svojom trgovinom i njom kruh zaslužiti". A slično je postupalo i ostalo plemstvo i velikaši usprkos opetovanim kraljevim opomenama.⁷⁵⁵

Gradska je općina imala neprilika i vodila čitavo stoljeće borbu i zbog tridesetnice. Borila se za svoj stari privilegij, što su ga Habsburgovci ukinuli i odredili da i zagrebački građani moraju plaćati tridesetničku pristojbu. Kralj Ferdinand ga je doduše još na početku svog vladanja (1528) bio potvrdio,⁷⁵⁶ ali je 1539. izdao nalog kojim ga je praktički ukinuo.⁷⁵⁷ Poslije je to nekim drugim odredbama i potvrdio.⁷⁵⁸ Godine 1545. još je i povisio pristojbe slavonskih tridesetnica i izričito naredio da ih moraju plaćati i zagrebački građani.⁷⁵⁹ No, s druge je strane stari uobičajeni tridesetnički prinos od sto forinta što ga je općina primala za popravak gradskih utvrda povisio na dvjesto forinta i brinuo se da joj taj doista bude isplaćivan. I sam je više puta nalagao predstojnicima tridesetnica da Zagrepčanima isplate određenu svotu "jer im je potrebna za uzdržavanje njihovih utvrda".⁷⁶⁰ Međutim, gradačka se općina nije pomirila s ukidanjem svojega staroga privilegija. Nastojala je da joj se vjekovne povlastice ipak priznaju i ponovno potvrde. Tijekom 16. st. nekoliko je puta slala u tu svrhu molbe i kralju i nadvojvodi, 1589. slala je kralju u Prag i svoga predstavnika Marka Mrachina, ali sve to nije mnogo pomoglo.⁷⁶¹ Pa ni onda kad je Ugarska komora na izričit upit hercega Ernesta (1588) odgovorila da je gradačka općina doista imala

753. J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103. - PSGZ III, doc. 43, p. 44, doc. 45, p. 45, doc. 159, p. 196, doc. 166, p. 206.

754. HNJ, II, p. 249. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 32, p. 194.

755. PSGZ III, p. XXXV-XXXVIII, doc. 36, p. 35-36, doc. 43, p. 44, doc. 46, p. 47-48, doc. 54, p. 56-57, doc. 142, p. 180-181, doc. 189, p. 196; XII, doc. 238, p. 254-255; XV, doc. 138, p. 136-137, doc. 139, p. 137-138. - HS, III, doc. 444.

756. PSGZ XII, doc. 25, p. 26-27; XV, doc. 314, p. 318-319; XVI, doc. 105, p. 109-111, add. doc. 171, p. 173-174.

757. HS, II, doc. 436, p. 432.

758. Ibid., doc. 450, p. 446; III, doc. 118, p. 114. - PSGZ XII, doc. 234, p. 249.

759. PSGZ XII, doc. 257, p. 271. - HS, III, doc. 209, p. 240.

760. HS, II, doc. 450; III, doc. 118, 119, 219. - R. Horvat, Grad za povijest slavonskih tridesetnica 1535-1539, VZA, 1913, 271-272.

761. PSGZ XII, doc. 365, p. 372, doc. 366, p. 373-374; XV, doc. 216, p. 225-226, doc. 312, p. 317-318, doc. 314, p. 318-319, doc. 351, p. 369-370; XVI, doc. 9, p. 12-13, doc. 69, p. 75-76, doc. 103, p. 108, add. doc. 171, p. 173-174.

takvu povlasticu i da je pravедno da je i dalje ima, jer ju joj je podijelio još kralj Bela, a potvrđivali svi vladari do Ferdinanda.⁷⁶² A nije joj se smilovao ni kralj ni nadvojvoda ni onda kad im je u molbama iznosila svoje potrebe, bijedu, oskudicu, siromаштво i svoji nezavidni položaji u neprestanoj opasnosti od Turaka.⁷⁶³ Kralj Ferdinand uvijek je računao s tim prihodom, a nadvojvoda Marija uštrikovala čak i tridesetnice dugove od nekoliko godina unatrag.⁷⁶⁴ Stoga su tridesetnici mine savjesti i trajno ubirali tridesetnicu od zagrebačkih građana sve do kraja stoljeća (1595), kad im se kralj Rudolf ipak konačno smilovao i potvrdio njihovo staro pravo.⁷⁶⁵ To im je svakako bilo u ona teška vremena velik olakšanje, ukoliko su tridesetnici uopće pošivali odluku kraljevu i obzirali se na njihove povlastice. Premda je u plaćanju tridesetnice nastupilo stanovito olakšanje i time što se tijekom 16. st. tridesetina pretvorila zapravo u dvadesetinu, jer ne iznosi više trideseti već dvadeseti dio vrijednosti robe.⁷⁶⁶

No kako je ona ipak bila veliki teret, pogotovo ako se odnjehivala i ubirala samovoljno i protuzakonito, trgovci su, a i podložnici i velikaši, nastojali izmahnuti tridesetnicama i ne plati ih. Tako je dolazilo do čestih krijumčarenja robe. Zagrepčani su krijumčarili osobito stoku, i to ne samo svoju, nego i tuđu. Godine 1535. predbacuje im kralj Ferdinand da naoružani i strapuuticama mimo kraljevske tridesetnicara gone marvu i tako oštećuju tridesetnički prihod. U posljednje su vrijeme, kaže, na taj način izagnali oko tisuću komada rogata blaga.⁷⁶⁷ No kad bi ih tridesetnici uhvatili, plijenili bi im robu i osjetno ih globili.

Osim minica i tridesetnice bilo je i drugih neugodnosti u trgovini. Dogadalo se da su trgovcima pokrati robu, izvarali ih ili da su ih na putovima napali razbojnici i izazvali okšaje u kojima je mnogo trgovci i životom platilo.⁷⁶⁸ I sama kraljevska vojska stacionirana na području grada činila je neprilike zagrebačkoj trgovini. Općina se tuži Katzlaneru (1530) da kapetan pješništva Ljudevit Pekri ne dopušta trgovcima da izvoze robu, a niti one koji dolaze radi kupovanja ne pušta u grad. "Već čitavu godinu", kaže, "nije se ovdje ništa prodavalo, jer smo bili zatvoreni, ali gotov novac smo izdavali."⁷⁶⁹

Urednoj trgovini smetale su i novčane neprilike, monetarna zbrka što je vladala u zemlji. Zbog neujednačenosti novčanoga sustava javljale su se teškoće u plaćanju. Dogadalo se npr. da trgovci iz slovenskih i austrijskih strana, osobito oni iz Ptuija, Radgone, Ljubljane i Novoga Mesta nisu htjeli primati novac koji je kolao u Hrvatskoj.⁷⁷⁰

Važnu ulogu u trgovini imali su i u to vrijeme sajmovi. Na njima se odvijala najveći promet robe i sklapanju trgovački poslovi. Na sajmove dolaze trgovci, a i obrtnici sa

762. PSGZ XV, doc. 314, p. 318-319.

763. PSGZ XVI, doc. 9, p. 12-13, doc. 69, p. 75-76.

764. Ibid., doc. 102, p. 107, doc. 114, p. 120.

765. Ibid., doc. 105, p. 109-111.

766. HNJ, II, p. 429.

767. I. K. Tkalić, O staroj trgovini, I, p. 227. - HNJ, II, p. 429.

768. PSGZ III, p. XXXVIII.

769. HS, I, doc. 468, p. 439.

770. HSS, IV, p. 18. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103.

svojim proizvodima, zatim i podložnici i plemići s ladanja, te kupci sa svih strana: iz cijele Hrvatske i Slavonije, slovenskih zemalja i drugih udaljenijih krajeva. Sajmovi u zagrebačkom Gradecu, a i *kraljevski* na Kapitolu, najstariji u ovom kraju, bili su daleko poznati i mnogo posjećivani. Kralj Maksimilijan potvrdio je 31. kolovoza 1569. gradačkoj općini dva njezina stara sajma: Markovski i Margaretski i dopustio odžavanje novoga na blagdan začeca Marijina (8. rujna) i u dane prije i poslije toga sveta.⁷⁷¹

Na zagrebačkom tržištu, osobito sajmovima, osim domaće, javlja se i strani svijet: trgovci iz Italije, Štajerske, Koruške, Kranjske i Njemačke. Jači priljev njemačkih trgovaca osjeća se nakon nastupa Habsburgovaca, kao posljedica političke i gospodarske povezanosti Hrvatske sa susjednim austrijskim zemljama i nešto još daljim sjeverom Srednje Europe.⁷⁷² Čini se da su postojale trgovačke veze i s Fuggerima, najvećom trgovačkom kućom u Augsburgu. Fuggeri, prvi kapitalisti i bankari Srednje Europe, pokrovitelji ratova protiv Turaka, zanimali su se za kretanje Osmanlija i u našim stranama i tu, čini se, svojim novcem pomagali obranu. Devadesetih godina primali su iz Zagreba izvještaje vojnoga karaktera, a spominju se i neka vraćanja novca njima iz tridesetničkih prihoda.⁷⁷³ Vjerojatno je da to nisu činili jedino zato da, braneći našu granicu, obrane svoju, nego i iz trgovačkih interesa, da zaštite trgovinu što su je nedovoljno bili razvili i s europskim jugoistokom. Zacijelo su već i tada, zaključujući po tim znakovima, postojale neke trgovačke veze između Zagreba i Augsburga, kao što je to bilo i poslije u 17. stoljeću.

Strani trgovci imali su utoliko pogodnije tlo za trgovačke poslove što se domaći svijet, koji ni inače nije bio odveć okretan, zauzet u to doba neprestanim brigama oko obrane, nije mogao dovoljno posvetiti ni trgovačkim ni drugim aktivnostima.⁷⁷⁴

U Zagrebu, kao važnom trgovačkom središtu, naseljuju se i djeluju i trgovci iz primorskih krajeva: Rijeka, Dubrovnik, Dalmacije, ali i Italije, dok su s druge strane zagrebački trgovci osobito aktivni u Primorju, Rijeci, Senju itd. Zagreb, naime, postaje posrednik između trgovaca s mora i kopna, no važan je i za trgovinu s pasivnim krajevima, napose s Vojnom krajinom, koju je opskrbljivao žitom i ostalom hranom.⁷⁷⁵

I u 16. se stoljeću trgovalo u Zagrebu najrazličitijom robom, domaćom (osobito domaće obrta i gospodarstva) i stranom uvezenom. Uvozni i izvozni promet bio je prilično velik i usmjeren prema Zapadu: uglavnom Italiji, austrijskim zemljama i Njemačkoj. A dakako i na naše bliže i dalje hrvatsko područje. Izvoz je mnogo išao kopnom preko Ptuija, ali i kroz luke u Primorju. Najviše se izvezilo žito, krzno, stoka, a onda i meso, vosak, koža, nešto vune i znatne količine perja. Bilo je trgovaca, kralje kramnara, kao Gašpar Pastor, koji su se na veliko bavili izvozom stoke: volova, krava i svinja. Neka roba, kao proštije vrste tekstila i morske ribe, što se inače uvozi, otpremala se opet iz Zagreba u razne strane po bližoj Hrvatskoj: Samobor, Krapinu,

771. PSGZ XV, doc. 64, p. 59-60. - HNJ, II, p. 428-429.

772. HNJ, II, p. 428. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103.

773. PSGZ XVI, doc. 49, p. 62, doc. 62, p. 71, doc. 63, p. 71. - HS, III, doc. 374.

774. J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103.

775. R. Bicančić, Uloga Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, Rijeka Zbornik, Zagreb 1953. - Idem, Zagreb kao multifunkcionalni grad i zanimanje njegovog stanovništva, ISNZ I, p. 313-325.

Brdovec, Turopolje. Za nerodnih godina ili kad iz drugog kojeg razloga nije bilo dovoljno žita u zemlji ili mu je zbog izvoza odveć porasla cijena, običavao bi Hrvatski sabor katkad zabraniti izvoz žitarica, a isto tako i izvoz stoke.

Mnogo se toga u Zagreb i uvozilo: tekstil, metali i metalni proizvodi, koža, papir, staklo, krzno i prehrambeni artikli, južno voće i kolonijalna roba. Razne vrste tkanina od vune, pamuka i svile najrazličitijeg porijekla (talijanskog, njemačkog, flandrijskog, poljskog, francuskog, češkog, holandskog i mađarskog) uvozele su se ponajviše iz Italije, Njemačke ili Francuske, a iz Graza i Ljublijane dolazilo je oružje, barut i metalni proizvodi: noževi, lanci, čavli, velike željezne kuke "klamfe" i drugo. Iz samoborskih rudnika, čini se, bakar, a nekih drugih mjesta i željezo, ocjel i mjed. Mnogo se uvozilo i janječih, zječjih i puhovih krzna, a od krznene robe najviše kožuha. Bilo je i konfekcije, ali proste: grubih platnenih seljačkih hlača, prsluka od pamuka i šešira. Osim toga uvozilo se vrlo mnogo i drugih manjih sitnijih stvari, što se redovito javljaju pod skupnim nazivom "sitna roba". Od prehrambenih proizvoda uvozila se riža, južno voće (smokve, naranče, mandule), mirodije, sol, ulje i morske ribe. A u glavnim godinama i žito, i to iz Italije ili Mađarske. Ulje je dolazilo iz Dalmacije i Primorja, a sol u zamjenu za žito ponajviše iz Italije (osobito Barleta) preko frankopanske luke u Baku. U Zagreb se dopremala tzv. Modruškom cestom, pa se tu vrlo mnogo prodavala, bilo na tovare, bilo na mjerne. Inače je promet kolonijalne robe koja se nabavljala najviše u Italiji išao pretežnim dijelom preko Ljublijane, a nešto i preko Rijeke, Bakra i Senja.⁷⁷⁶

Suparništvo u trgovini i borba za nju između Gradeca i Kaptola nastavlja se i traje dalje kroz cijelo 16. st., pa i u prvim desetljećima 17. stoljeća. Njezin glavni sadržaj je nastojanje i jedne i druge strane da svoje područje učini središtem trgovine, odnosno glavnim ili jedinim tržištem u Zagrebu. Stoga je Kaptol već krajem 15. st. (1483) donio posebni tržišni statut i na svom terenu sagradio nove dućane, da bi njima privukao i vezao uz kaptolski trg i strane i domaće trgovce. A i gradska općina je izdala naročiti pravilnik kojim je zabranila svojim stanovnicima trgovanje na susjednom području (1508). A uz to je počela Kaptolu osporavati i pravo da drži dnevno tržište, jer joj je to otkako su tamo bile sagrađene bolte (dućani) oimalo glavni dio trgovine. To više, što su sada i neki trgovci s Gradeca preselili na Kaptol. A kanonici su doista i imali namjeru da tržište odvedu posve na svoju stranu, pa je u toj stvari morao posredovati i sam kralj Ferdinand (1534) i zabraniti im da to čine, "jer to se protivi starom običaju i povlasticama Griča i ide na njegovu štetu".⁷⁷⁷

Taktika s boltama je, međutim, prilično uspjela. Novi prikladni dućani privlačili su ne samo strance nego i domaće trgovački svijet, pa je i sam Gradec "počeo pustjeti, jer su se mnogi gradski trgovci preselili na Kaptol". Strani trgovci nisu više, kao nekoć, radi sigurnosti i udobnosti morali odlaziti u utvrđeni Gradec, jer je i Kaptol dobio utvrde i pogodna mjesta za trgovanje. A domaće je uz ostalo privlačilo sigurno i to što se na kaptolskom trgu, iz taktičkih razloga barem neko vrijeme, nije ubirala placovina, dok na gornjogradskom jest.

776. E. Laszowski, Trgovina u Zagrebu 1544-1558, SNZ, p. 104-108. - Idem, 700 godišnjica, p. 212, 213. - Idem, Rudarstvo u Hrvatskoj, I. Zagreb 1942, p. 44. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 106. - HNJ, II, p. 427-428. - PSGZ XIII, p. 93 i d.

777. HS, II, doc. 225, p. 214-215.

Sve je to bio razlog da je trgovački promet na Gradecu u 16. st. osjetljivo opadao, a time dakako i prihodi od tržišnih pristojba. Vjerojatno zbog nesigurnosti tih prihoda gradska ih je općina zajedno s ostalim prihodima (od gradskih kuća, dućana, tržišnih kola) od kraja 16. st. počela davati u zakup. Svi ti prihodi zvali su se tada zajedničkim imenom *knežija*.⁷⁷⁸

Trgovački suparnici međusobno se objeđuju i tuže jedan drugoga kralju. Gradec optužuje Kaptol da mu uništava trg, oduzima dnevno tržište i baca u siromaštvo, a Kaptol svoga suparnika na Gradecu da mu krnji trgno pravo. Gradec predbacuje Kaptolu da izgradnjom i iznajmljivanjem bolta favorizira strane, prolazne trgovce i daje im priliku da se obogaćuju na račun domaćih. Jer stranci koji ne snose terete javnih daća mogu mnogo nižim cijenama konkurirati domaćima, pa oni zbog toga ne prodaju svoju robu ili je moraju davati uz gubitak. A to i za gradsku općinu znači veliku štetu, to više što je već iscrpljena golemim troškovima oko neprestana popravljivanja i uzdržavanja gradskih utvrda i što je tu i inače zbog blizine i opasnosti od Turaka nemoguće razviti neku drugu veću gospodarsku djelatnost. Ona se tuži kralju Vladislavu (1510), Ljudevitu II. (1526), Habsburgovcu Ferdinandu (1528. i 1534), nadvojudi Matiji (1602), pa svi oni kore Kaptol i nalažu mu da prestane s trgovačkom praksom koja ide na njezinu štetu, da sruši sporne bolte na svom trgu. Ali Kaptol sve te naloge ne sluša, bolte ostavlja netaknutima, gradi štoviše i neke nove i trgovcima stvara još povoljnije uvjete za boravak i trgovanje na njegovu području. Trgovci i odlaze onamo sve više, pa trgovina na Kaptolu upravo cvate.⁷⁷⁹

Gradska općina nije uspjela ni u zahijevu da Kaptol ne smije držati dnevno tržište. On je, naime, dokazao da je ono postojalo ispred stolne crkve još od osnutka biskupije i da su "odvjakada dolazili ovamo i domaći i strani trgovci sa svojom robom i slobodno je prodavali". Konačno su mu to pravo nakon ispitivanja i saslušanja brojnih svjedoka potvrdili i Hrvatski sabor i kralj (1511).⁷⁸⁰

Inače su kraljevi, osobito Ferdinand u doba građanskog rata, zaštitivali trgovačke interese Gradeca, jer im je, uz ostalo, i zbog održavanja gradskih utvrda bilo stalo do toga da on bude materijalno jak i sposoban da tu obvezu ispunjava. Osim toga Gradec je kao kraljevski grad bio uvijek vjieran kralju, pa i u teškim dinastičkim borbama početkom stoljeća stajao lojalno na njegovoj strani. Zato se Ferdinand zauzimao za nj i u pogledu kaptolskih bolta, a štutio njegove interese i onda kad su mu kanonici pokušavali (1534) otieti tržište i prenijeti ga na svoju stranu.⁷⁸¹

Kad gradska općina nije mogla postići da Kaptol sruši bolte, nihi ga lišiti prava na dnevno tržište, pokušavala je na druge načine štetiti njegovoj trgovini. Dakako, s namjerom da time pomogne svojoj. Tako se početkom stoljeća udružila s tridesetničarima, podmitila ih i naputila da pretjeranim tridesetničkim pristojbama pro-

778. HNJ, II, p. 430, 432.

779. PSGZ III, p. XLIX, LV-LVI, doc. 78, p. 84, doc. 198, p. 246; VIII, p. XX; XII, doc. 21, p. 21, doc. 24, p. 25. - HS, II, doc. 225, p. 214-215. - LK, Tkalić, O staroj trgovini, II, p. 94-95, 102, 103, 104. - F. Hrnčić, Borba, p. 56. - HNJ, II, p. 432. - J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 101-102.

780. PSGZ III, p. LI-LIV, doc. 89, p. 95-96, doc. 97, p. 114. - I.K. Tkalić, O staroj trgovini, II, p. 97-100. - F. Hrnčić, Borba, p. 54.

781. PSGZ XII, doc. 125, p. 126-127.

ganjaju trgovce koji su svoju robu dopremali na kaptolski trg. Tridesetničari su od njih ubirali dvostruko veću carinu nego od trgovaca koji su ođlazili u Gradec. Kad im je to kraji na mnoge pritužbe Kaptola zabranio, počeli su činiti druge neprilike. Prisljajavali su trgovce, bez obzira što su imali namjeru ići na kaptolski trg, da radi odmjere carine voze svoju robu najprije na Gradec, a onda opet natrag kamo su nakanili. Računali su, naime, da se neće više vraćati, kad su već s mukom došli na brdo i nalazili se na gornjogradskom trgu. S tom taktikom tridesetničari su često i uspijevali, ali su zagrebačkoj trgovini više štetili nego koristili. Jer mnogi se strani trgovac nakon takvih postupaka nije više navraćao u grad. Kralj je 1520. tridesetničarima zabranio takvo šikaniranje, pa je, čini se, otada takva praksa prestala.⁷⁸²

Kad joj nisu uspjeli spletki s carinom, pokušala je općina prisvojiti pravo ubiranja maltarine, koje je pripadalo Kaptolu. No ni u tom nije uspjela. Kralj Ljudevit joj je to zabranio (1523), opomenuvši je da su to pravo "nekoć darovali ugarski kraljevi Kaptolu da mu pomognu i bolje ga opskrbe".⁷⁸³ Pokušavala je i ometati jedni kaptolski sajam, no to joj je, opet na tužbu Kaptola, zabranio kralj Ferdinand (1528), premda je u tadašnjoj dinastičkoj borbi bila na njegovoj strani.⁷⁸⁴ Vjerojatno je takvim odlukama Ferdinand hito za svoju stvar pridobiti i zagrebačku crkvu.

Borba za tržište, manje-više intenzivna tijekom cijeloga stoljeća, zaostrihla se opet u samom početku 17. stoljeća (1602). Kaptol je uveo trgovanje i nedjeljom i svetkovinama, koje je dotada bilo uobičajeno samo na gradskom trgu, pogodivši time ponovno osjetljivo interese općine. I započela je opet velika panjica između dviju starih rivala. Opet se općina tuži da joj Kaptol svojata trg, da je na kanoničkim i svećeničkim zemljištima sagradio dućane i svodove (bolte), da su se na kaptolskom teritoriju nastanili mnogi gradski trgovci i zbog toga da je uništen gradski trg, a općina osiromašila i opustjela.⁷⁸⁵ Nadvojvoda Matija naložio je doduše Kaptolu da prestane s tom za općinu štetnom konkurencijom, ali se borba za prednost na zagrebačkom tržištu nastavila i dalje sve do 1623. godine. Tada su posebnim ugovorom između dvaju vjekovnih suparnika konačno prestale njihove duge trgovačke svade. Tom prigodom izgleda su i sva ostala sporna pitanja. Dva susjedna zagrebačka tržišta neće više raditi jedno protiv drugog, već će se ubuduće međusobno nadopunjavati,⁷⁸⁶ iako je Gradec, kao i neki drugi gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, početkom 17. st. (1605) imao posebno pravo tzv. *stobodnog trga*, po kojem je mogao svakoga stranog trgovca koji bi prolazio njegovim područjem prisiliti da na njegovoj tržnici izloži i prodaje svoju robu. Ako to ne bi hito učiniti, imao je Gradec pravo da mu svu robu zaplijeni.⁷⁸⁷

Nakon propisa iz 1508. kojima je svojim građanima zabranila kupovanje odnosno prodavanje na kaptolskom trgu, izdala je općina tijekom stoljeća još neke odredbe o trgovini. Stari propisi o obvezatnom istovarivanju robe na određenom mjestu u gradu bili su nadopunjeni (1534. i 1557), pa je bilo zabranjeno i kupovanje

izvan tog mjesta. "Ako koji građanin bude kupovao vani usput, morat će najprije prodavaču platiti kupljenu stvar, a onda će tu stvar izgubiti."⁷⁸⁸ A "onaj tko trgovačku robu da dopremiti u svoju kuću i tu sklapa pogodbe bit će kažnjen s dvije forinte." "Frlarke pak ne smiju kupovati radi preprodavanja sir i jaja prije građana."

Osim tih propisa, koji su trebali zaštititi mjezinu trgovinu, izdala je općina i neke druge, koji svjedoče o njezinim prilično uskim pogledima na trgovačko poslovanje. Tako je 1534. određila da nedjeljom te na blagdane Sv. Apostola i Bl. Djevice Marije mesari nikako ne smiju sjeći ni prodavati meso dok se ne zavriši velika misa. A na blagdane se ne smije ni kupovati prije nego što se na vidljivu mjestu istakne posebni znak. Ako bi netko to ipak učinio, izgubiti će stvar koju je kupio.⁷⁸⁹

Međutim, na Kaptolu se trgovalo i nedjeljama i svećina.⁷⁹⁰ Tamo je očito bilo više smisla i širega gledanja na trgovinu u doba kad je ona postajala sve snažniji i važniji čimbenik u gospodarskom životu svijeta.

Od tridesetih godina počelo je zagrebačkoj trgovini konkurirati i tržište pod samoborskim gradom. Tako je Leonard Gruber, vlasnik Ruda i suvlasnik samoborskih posjeda, na svom zemljištu otvorio novo tržište i stao održavati sajmove i trg, prisiljavajući tamošnji svijet i trgovce da na njima prodaju ili zamjenjuju svoju robu. Kralj i tridesetničari su se protiv toga bunili, ali tržište je ostalo i dalje.⁷⁹¹

I u 16. st. su mltnice, maltarine i tridesetnica bile crna strana trgovine. Uz neugodnosti što su ih trgovci doživljavali od njih, dolazilo je i do porasta cijena robe kao posljedica samovoljna i prekomjerna odmjertavanja tih dacta. A pogotovo kad se tridesetnica počela davati u zakup, što je prouzrokovalo mnoge zlouporabe. Hrvatski je sabor tijekom 16. st. često morao maksimirati cijene, osobito da bi spriječio ljharenja u trgovanju, kojih je također bilo.⁷⁹² Iz istih je razloga i zagrebačka gradska općina utvrđivala cijene uz koje se roba smjela prodavati. Prema jednoj mjezinoj odredbi iz 1596. mogli su se prodavati: *cipeliš* s jednom poplatom za dvadeset i pet, a s dva poplata za trideset i dva denara, muške *škorpije* za jednu forintu i dvadeset i pet denara, a ženske za osamdeset denara. Funta debele govedine po dva denara, a isto tako i teletina, te kravlje i drugo slabije meso. Maslac za deset, sir za šest, a četvrtinka soli za šezdeset denara itd.⁷⁹³

Općina se, kao i u prošlim vremenima, brinula i za ispravnost mjera i vodila nad njima nadzor. Na trgu pred Markovom crkvom još stoje one kamene mjere kojima su trgovci morali mjeriti žitarice i sol. Općina se za njih brine, drži u redu i popravlja kad je potrebno. U knjizi računana jednoga dana mjeseca ožujka 1548. zapisano je da je neki klesar dobio deset krajcarica "za posao na mjeri za plodove, što se nalazi kraj crkve", a 1560. da je napravljeno natkrovlje "nad kamenom mjerom za plodove (žito i sol) kod crkve".

782. PSGZ III, p. LI, LIV-LV. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, II, p. 101. - F. Hrnčić, Borba, p. 54-55.

783. PSGZ III, p. LV. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, II, p. 102. - F. Hrnčić, Borba, p. 55.

784. PSGZ XII, doc. 22, p. 22-23, doc. 23, p. 24-25.

785. I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, II, p. 104.

786. PSGZ III, p. LVI.

787. F. Hrnčić, Borba, p. 57. - HNJ, II, p. 428.

788. PSGZ XII, doc. 361, p. 361.

789. PSGZ XII, doc. 122, p. 124.

790. I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, II, p. 104.

791. Idem, p. 103.

792. HNJ, II, p. 428-429.

793. E. Laszowski, Cijene robe i živežnih namirnica u Zagrebu g. 1596. SNZ, p. 103-104.

Kako je Zagreb u 16. st. bio najvažnije trgovačko mjesto čitave Hrvatske, to su u drugoj polovici 16. st. i zagrebačke mjere bile u općoj uporabi i zakonski uvedene u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji.⁷⁹⁴

U 16. st. bio je u Zagrebu u prometu uglavnom novac koji se kovao u Madarskoj: zlatni ugarski floreni i srebrni denari, a i bakreni denari kovani u Beču, tzv. *beči (denarii wienenses)*. Spominju se i marke i pense, ali samo kao nominalni novac. Bilo je i austrijskih krajcara, premda se oni po naredbi općine nisu neko vrijeme smjeli primati.⁷⁹⁵

U Zagrebu se u 16. st. neko vrijeme kovao novac, i to srebrni i bakreni. Da je ovdje postojala kovnica novca u prvoj polovici stoljeća, znade se po njezinim računima iz 1525. godine. Radila je tada sa svim stručnim osobijem potrebnim za takvu ustanovu. Imala je lijevača, rezbara, *kušačoa* i nekoliko kovača i talioca, te radnike i *tekljice* koji su se brinuli za dobavu materijala: srebra, bakra, željeza, ugljena, drva, soli i sveg ostalog što je bilo potrebno za dobro funkcioniranje kovnice. Vrhovni nadzor nad njom imali su kraljevski rizničar i ban. Nije poznato kako je dugo radila. Nakon toga vremena sve do 1848. nema više spomena o kovnici novca u Zagrebu. Javila se opet sredinom 19. st. za bana Jelčića.⁷⁹⁶

Trgovačka aktivnost u gradu bila je tijesno povezana s obrtničkom, jer su obrtnici kao i do tada bili i prodavači svojih proizvoda. Oni i dalje daju mjestu snažno obilježje. Poput trgovine, i obrtnička je proizvodnja bila pod nadzorom gradske općine, iako je taj nadzor nešto blaži nego prije. Magistrat je motrio i na cijene, bdijući da se pojedini obrtnici ne bi odveć obogatili gomilanjem robe i kapitala. Gradski je sudac npr. jednom prigodom postolarima oduzeo njihove povlastice jer su svoje proizvode prodavali po nedopuštenoj cijeni. A i cehovi su se brinuli da ne dođe do prevelika bogaćenja pa, osim iznimno, nisu dopuštali pojedinim majstorima da drže više od dva pomoćnika i dva šegrt. Po istom načelu nije smio npr. nijedan majstor član bravarsko-kovačkog ceha pokupovati na sajmu sve željezo prije nego što mu to ceh dopusti. Tek kad bi se s tim suglasili i ostali majstori, mogao je to učiniti i kupljenu robu eventualno preprodati ostalim interesentima. Ceh se tako i za Petra Krupića, poznata gradečkoga zlatara, pobrinuo da se odveć ne obogati. Inače su kao i prije smjeli raditi u gradu i prodavati svoje proizvode samo majstori koji su bili članovi ceha.

Poslije prvih cehova osnovanih u 15. st. javlja se na Gradecu i jedini novi ceh utemeljen u 16. st.: ceh udruženih gradečkih majstora ostrugara, bravara, kovača te mačara i nožara, tzv. *Veliki ceh*. Njemu je 1521. Ljudevit II. potvrdio pravila, izrađena prema statutu isto takva ceha u Križevcima iz 1510.⁷⁹⁷ Iz organizacije cehova tog vremena poznato je, među ostalim, da su i postolarima bile ponovno potvrđene njihove stare cehovske privilegije, nekoć prve u gradu. A naročito poveljom Ljudevita II. i

794. PSGZ XIII, p. 19, 74. - R. Bičanić, Uloga Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske, Rijeka Zbornik, Zagreb 1953. - Idem, Zagreb kao multifunkcionalni grad i zanimanja njegovog stanovništva, ISNZ I, p. 313-325.

795. PSGZ III, p. XL. - E. Laszowski, Cijene robe i živežnim namirnicama u Zagrebu g. 1596, SNZ, p. 104.

796. E. Laszowski, Zagrebačka kovnica novca g. 1525, VZA, 1915, p. 344-347. - Idem, Kovnica novca u Zagrebu g. 1525, SNZ, p. 117-118.

797. V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 49. - HNJ, II, p. 426. - R. Horvat, Prošlost, p. 418. - F. Buntak, Obrti u Zagrebu, rkp, p. 7.

gradečkim zlatarima već u početku stoljeća. Gradečki zlatari preuzeli su pravila 1519. od budimskih zlatara. Cehovi u Hrvatskoj bili su, naime, zbog istih propisa povezani s cehovima u Madarskoj. Obrtnici tih dviju zemalja izmjenjivali su se, pa tako i pravila njihovih cehova. No obrtnici su se naseljavali i iz slovenskih, austrijskih i njemačkih alpskih zemalja, a dakako i iz hrvatskih.⁷⁹⁸ Kao i u prošlim stoljećima, i u to je vrijeme bilo u Zagrebu majstora preražnih struka. Količina i vrste obrtnika mijenjali su se prema okolnostima tijekom burnog stoljeća. Među mnogima spominju se i majstori struka koje se inače rjeđe javljaju. U sredini i drugoj polovici 16. st. nalazimo u Zagrebu tri lijevača lumbarda. Koji su vjerojatno lijevali i zvona. Bili su to majstori Gašpar, Juraj (1557-1564) i Andrija (1586). U tom stoljeću živio je i znameniti zvonoljevač Zagrepčanin Ivan Ivanović koji se, međutim, odselio 1460. u Italiju i tamo se, živeći i radeći u Bologni i Sieni, "iskazao svojim izvrsnim radom na polju umjetnosti i ljevarstva". Zvonoljevač Hans Horn lijevao je zvona za Kaptol i jednom prilikom za svoj rad primio poveću svotu novca: stotinu i pedeset carskih talira i pet šilinga.⁷⁹⁹ Za Kaptol ili biskupiju radio je i graditelj orgulja, neki Ivan. On je popravljao orgulje u stolnoj crkvi i za svoj dobro obavljen posao bio pošteno plaćen, a uz to i nagrađen s dvadeset kabala vina naročito za njega dopremljenog iz Varaždina.⁸⁰⁰ U tom je stoljeću u Gradecu kraj Kamenitih vrata živio i ugledni zlatar Petar Krupić, žrtva Gregorijančeva nasilja, kojega je u svom *Zlatarovu zlatu* ovjekovječio August Šenoa.

Početkom 16. st. spominje se i najstariji po imenu poznati knjigoveža u Zagrebu, neki majstor Pavao, o čijem radu ne znamo nažalost ništa. Uostalom, pravu sliku o razvoju umjetničkog ukoričivanja knjiga toga i starijega vremena sve tamo od 12. pa do 18. st. pružaju nam jedino brojne uvezane knjige sačuvane u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu.

Obrtnički i drugi mirnodopski život u nemirnom 16. st. nije bio tako živ i bujan kao nekoć. Ratna vremena i neprestane prijetnje neprijatelja s granice, koja se sve više približavala, prilično su umrtvili normalan život u gradu. Mnogi su iz straha pred Turcima, zbog teških tereta što su ih morali podnositi te stalne nesigurnosti i slabijih mogućnosti mirna rada i zarade, napustili svoja ognjišta i otišli u sigurnije krajeve prema zapadu i sjeveru. Nema dvojbe da je među tim izbjeglicama bilo i obrtnika, vjerojatno čak i više nego ostalih. Čini se da se njihov broj zbog toga smanjio, jer je tijekom cijeloga stoljeća bio osnovan samo jedan obrtnički ceh i potvrđena dvoja i to već stara cehovska pravila.

Već u samom početku stoljeća tuži se u ime Zagrepčana herceg Ivan Korvin kralju "da je grad opustio i da je ruševan".⁸⁰¹ Tada je dosta stanovnika napustilo grad zbog građanskoga rata između Ferdinanda i Zapolje i zbog nestašice hrane u gradu u to doba. A na svršetku (1591. i 1592) gradska općina u svojim molbama da u gradu,

798. PSGZ XV, doc. 212, p. 219-221. - I. Bach, Zagrebački zlatari petnaestog i šesnaestog stoljeća, ISNZ IV, p. 49, 52. - M. Šercer, Zagrebačke cehovske tablice, ISNZ IV, p. 156. - R. Bičanić, Zagreb kao multifunkcionalni grad i zanimanja njegovog stanovništva, ISNZ, p. 213-225.

799. PSGZ XVI, doc. 157, p. 155. - I. Kukuljević Sakcinski, Zvonoljevarstvo u Zagrebu, Viena, 1880, p. 94, 110, 111. 800. HS, III, doc. 230.

801. PSGZ III, doc. 8, p. 11-12. - I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 224.

pošio je u prošla burna vremena prerupio toliko nesreće i pustošenja, "ima više od stotinu i dvadeset pet napuštenih kućnih zemljišta, mnogo spaljenih i razorenih kuća, a malo ljudi, jer je nestao odavle velik broj građana i gradskih stanovnika. Osim toga treba se bojati da ne bi taj grad na granici još više opustio nego što jest i pao Turcima u ruke".⁸⁰²

A osim svega, još je i kuga, što je harala gradom već u sanom početku stoljeća (1511), zatim negdje četrdesetih godina (oko 1544), a vjerojatno i ona krajem stoljeća (1598), prorijedila stanovništvo i "svela ga na mali broj".⁸⁰³ Vjerojatno je u vezi s kužnom pošesti osnovana u Vlaškoj ulici nova ubožnica i bolnica Sv. Petra, koja se kao novozgradena spominje od 1544. Sagradena je, čini se, umjesto stare ubožnice Sv. Antuna, koja je u to vrijeme sigurno već bila ruševna.

Iz Zagreba su još krajem 15. st. (oko 1496) pobjegli i cisterciji, a sada ga na koncu 16. st. napuštaju i dominikanci. Jedni i drugi iz straha pred Turcima.⁸⁰⁴

Godine 1557. gradila je gradska općina velikim količinama kamena od mnogih porušenih kuća nova Mesnička vrata i iste godine odlučila da sva napuštena građanska i neizgrađena zemljišta u gradu, a isto tako i ruševne i razorene kuće, dade besplatno svima, pa i strancima "otkuđ god oni budu željeli doći" i ovdje se naseliti. Situacija u pogledu stanovništva bila je očito kritična, kad se općina odlučila na takvu mjeru.⁸⁰⁵

Vjerojatno u to doba nije još bilo onoga priljeva izbleglica plemića, podložnika, vojnika koji su bježali s nezaštićenih ladanja i sklanjali se pred neprijateljem iza gradskih zidina. To se događalo, čini se, više potkraj 16. st. i početkom 17. stoljeća. U to se vrijeme naseljuju na zemljišta gradske općine i izbjeglice iz Bihaća. 15. ožujka 1599. gradski je sudac odredio uvjete pod kojima se "imaju seliti Bišćani na zemlju rečenoga varoša". Očito je općini bilo stalo do novih naseljenika, jer im je obećala da "tlake i dace varošu nijedne ne budu davali". Osim ako bi možda kralj ili država kakvu daju ili tlaku iznimno za sebe zahtijevali.⁸⁰⁶

Osim pravih građana i stanovnika, kanonika, biskupa, svećenika, redovnika i podložnika, u gradu je uvijek bilo i vojske, i domaće, banske, i strane, a našlo se ponekad i turskih zarobljenika uhvaćenih u neprestanim okršajima tijekom 16. st. Oni su, čini se, bili na radu i kod pojedinih građana, pa je gradska općina sredinom stoljeća donijela odluku "da svi građani koji imaju i čuvaju turske zarobljenike ne smiju ovima dopustiti da idu u blizinu malih vrata, jer ako koji od tih zarobljenika pobjegne, platit će njegov gospodar gradskom sucu globu od dvadeset i pet forinta..."⁸⁰⁷

U to se vrijeme povlači u grad i plemstvo i sav ostali svijet koji se na posjedima ili u blizoj i daljoj pokrajini osjećao nesigurnim pred neprijateljskim nadiranjem. I tako se odlaskom jednoga dijela starosjedioca i priljevom novih naseljenika obnavljalo stanovništvo grada. Oblikovalo se od raznih društvenih slojeva. Obrtnici, a osobito trgovci, koji su nakon odlaska svojih kolega u struci ostali bez konkurencije,

802. I.K. Tkalčić, O staroj trgovini, I, p. 228 - PSGZ XVI, doc. 9, p. 12-13, doc. 69, p. 75-76.

803. PSGZ III, p. XXV, XII, doc. 236, p. 252-253. - J. Barle, O zdravstvu starog Zagreba, Zagreb 1902, p. 16, 17.

804. R. Horvat, Proflost, p. 251, 274. - Hist. collegij zagrablenis, p. 166.

805. PSGZ XII, doc. 362, p. 371.

806. PSGZ XVI, doc. 153, p. 151-152.

807. To je bilo 14.11.1548. god. PSGZ XII, doc. 287, p. 295.

obogaćuju se u to konjunkturno ratno vrijeme. Od njih i nižeg plemstva stvara se sloj bogate gradske aristokracije. Ona sve više jača i počinje igrati vodeću ulogu u životu grada. Teži da u svoje ruke dobije njegovu upravu i da se uklinu stari gradski statuti po kojima se magistrat mijenjao zakonitim izborom svake godine. To će joj početkom 17. st. i uspjeli.⁸⁰⁸

S druge strane, ostali dio stanovništva, a i sama gradska općina, opterećeni održavanjem utvrda, dječana, takom i ostalim ratnim i drugim obvezama prema državi, sve više osiromašuju, nedovoljno i zbog smanjivanja gospodarske moći koje je nastupilo odlaskom dijela privrednika, a i zbog neprestanih ratnih priprema. U vezi s ratom i potrebama obrane spominje se bijeda u Hrvatskoj već 1536,⁸⁰⁹ a 1544. kralj Ferdinand nalaže Nikoli Zrinskom da štiti gradecku općinu jer njezini građani žive na granici, a uz to ih je i kuga prorijedila pa su dospjeli u skrajnju oskudicu i ne mogu zadovoljiti potrebama obrane i čuvanja grada.⁸¹⁰ I u tužbi što ju je općina 1580. uputila kralju protiv bana Kriste Ungnada i nekog zaključka sabora iz prošle godine ističe se da je grad na brdu Gradecu "zapao u veliku bijedu zbog blizine granice i vrlo velike nestašice hrane..."⁸¹¹ Isto se stanje nastavlja, a čini se još i pogoršava, sve do kraja stoljeća. Općina uvjerava 1592. kralja Rudolfa da je već "sasvim iscrpljena i da tupa oskudicu i ljudi i materijala."⁸¹² A Hrvatski je sabor, odredjujući 1596. koliko tovarnih životinja treba da koji grad dade za otpremanje topova i ratnih sprava, ustvrdio da Zagreb, kao ni ostali gradovi u sjevernoj Hrvatskoj (Varaždin, Križevci, Koprivnica), ne može više dati nego što je zaključeno da dade "zbog prevelikog siromaštva", jer oni, kaže se, pate od golemih tlačanja sa svih strana.⁸¹³

I u pogledu narodnosti stanovništva pokazuju se tijekom 16. st. stanovite promjene. Dolaskom Habsburgovaca na prijestolje pojavljuje se u našim krajevima sve više Nijemaca,⁸¹⁴ pa se taj priljev osjeća donekle i u jačanju njemačkog elementa i u Zagrebu.

U teškim ratnim prilikama, oskudici i siromaštvu nije svijet, zaokupljen precim brigama, čini se, mnogo mario niti imao mogućnosti za razonodu, veselje ili bilo kakav zabavni društveni život. Barem o tomu nema mnogo vijesti. Bilo je, međutim, i u tom stoljeću starih sačuvanih običaja i suvremenih zbivanja, koji su od vremena do vremena u dobrom ili lošem smislu unosili veća ili manja uzbuđenja. Još uvijek se na Ivanje "po starom i dobrom običaju ovoga grada" palo Ivanjovski krijes na "gradskom tigu" i vinom se oko njega na općinski trošak častili ugledni uzvanici sa svojim gospodama. Privedivale su se na taj dan i obilgatne večere na koje je gradski sudac pozivao odlične građane i gostio ih puranima, krutom, vinom, mesom, voćem i drugim jelima.⁸¹⁵

808. HNJ, II, p. 402, 431, 432.

809. PSGZ XII, doc. 148, p. 159-160.

810. PSGZ XII, doc. 236, p. 252.

811. HSS, IV, p. 46 sqq.

812. PSGZ XVI, doc. 69, p. 75-76.

813. PSGZ XVI, doc. 125, p. 129-130.

814. J. Matasović, Knez Lenard, NS 28, p. 103.

815. PSGZ XVI, p. 22, 314.

U vezi s jačim njemačkim utjecajem nakon dolaska Habsburgovaca pojavio se zacijelo i običaj svečana dočeka proljeća sa simboličkim svibanjskim drvom. Građanski su podložnici iz gore redovito dopremali i početkom svibnja pred gradskom vijećnicom, a i pred školom, podizali borovo drvo, ili *majku*, kako ga je narod tada obično nazivao.⁸¹⁶ Zacijelo je oko *majke* bilo uobičajena narodnog veselja, zabave i plesa.

Pod istim utjecajima, sa Zapada, dospio je vjerojatno u Zagreb i običaj postavljanja božićnog drvca. O Božiću gradska općina nabavlja borove i ukrašuje njima svoje crkve. "U predvečerje rođenja Kristova kupio sam po starom običaju za crkvu Sv. Marka borova za šesnaest forinta", navodi se u knjizi gradskih računa u drugoj polovici stoljeća (1588). Ali bilo je o tome vijesti već i prije. Prvih negdje iz sredine stoljeća.⁸¹⁷

Ima i vijesti da su kaptolski klerici, sjemeništarci, osim u sjemeništu na Kaptolu, davali javne predstave i na Gradecu, i to najvjerojatnije na Markovu trgu. Zna se za dva njihova nastupa ovdje: 1558. i 1572. Ne zna se što su prikazivali 1558. a 1572. davali su po svoj prilici neku Terencijevu komediju. Predstavljali su uoči poklada, i to na hrvatskom jeziku u kajkavskom narječju. Na Gradec su dolazili vjerojatno na poziv gradske općine, koja ih je za njihove nastupe i nagrađivala. Međutim, to sigurno nisu bila jedina gostovanja kaptolskih daka ni jedine predstave koje su davali u to vrijeme na Gradecu. Gradski su se oči možda još koji put u godini, a osobito na blagdane i svetkovine, našli ponukanim da pozovu mlade kaptolske glumce u svoju sredinu. To više, što su kazališna prikazivanja u crkvenom dijelu grada imala veliku tradiciju i sigurno bila privlačiva za tadašnji svijet.

Između 1550. i 1560. napisana je u Zagrebu i latinska drama *Hevonomus*. Napisao ju je kanonik i župnik Sv. Marije Juraj Wyrffel. Drama je izgubljena, a imala je vjerojatno didaktično-moralizatorsku svrhu. Nije poznato da li je prikazivana na Gradecu.⁸¹⁸

U Zagrebu se i u 16. st., kao i prije, njegovao glazbeni život. I u to vrijeme bilo je u ovom gradu gitarista, trubača, svirača lutnje, gudača, a i orguljaša. Oni su igrali glavnu ulogu u društvenom, no u stanovitoj mjeri svakako i u kulturnom životu.

I neki događaji općega značenja povremeno su unosili u ustaljeni i tmurni životni tijek bolna ili vedra raspoloženja. Među inima najuzbudljivije su jamačno bile dinastičke borbe u početku stoljeća, kad su u žestokim sukobima padale žrtve i od topovskih zrna stradali i Gradec i Kaptol i stolna crkva. No rijetki su, čini se, bili događaji koji su pobudili opću radost u gradu, kao što je to bilo povodom Erdődyjeve pobjede kod Slunja (1584), kad su u znak općega veselja i u slavu te pobjede gradski zastupnici pucali salve iz pušaka, a općina tu radosnu manifestaciju novcem doprila.⁸¹⁹

816. PSGZ XIII, p. 9, 53; XVI, p. 195, 212, 241, 285, 311.

817. PSGZ XIII, p. 47, 61.

818. PSGZ XIII, p. 61. - S. Batusić, Osnova za prvo kazalište u Zagrebu. ISNZ V, p. 107. - N. Batusić, Povijest kazališta, p. 84-87.

819. PSGZ XVI, p. 249.

Inače se u načinu života, kulturi stanovanja i odijevanja stanovnika grada u daljem tijeku 16. st. vjerojatno nisu dogodile veće promjene. Dragocjeni podaci o tome iz početka 16. st.,⁸²⁰ kojima smo se mogli poslužiti i za starije vrijeme, vrijede zacijelo i za sljedeća desetljeća.

Osim spomenutih razmjerno skromnih i tek povremenih duhovnih i tjelesnih užitaka, nije gradska općina svojim građanima pružala mnogo više. U neprestanoj borbi za opstanak i očuvanje slobode morala se brinuti za mnogo preće, važnije probleme grada: za obranu, za svoje gospodarstvo i prihode, za razne općinske potrebe i upravu, gradsku sirotinju i zdravstvo, namirivanje poreza i drugih redovitih i izvanrednih obveza prema državi. A osim tih osnovnih, redovitih i stalnih briga i obveza, bilo je i mnoštvo drugih krupnijih i sitnijih dužnosti i poslova što ih je morala učiniti. Skrbiti za izobrazbu i prosvjećivanje svojih građana, za vijećnicu i župnu crkvu, za gradske mesnice i njihovu ledenicu, za kosturnicu kraj Sv. Marije i za razne druge svakidašnje i naoko neznatne pojave. A i za nepovredivost svojih teritorijalnih granica, za zaštitu grada od požara i poplava, za njegov izgled i kakvu-takvu udobnost.

Godine 1560. "kupljeno je uže za veliki gradski sat" (očito na tornju vijećnice) na kojem je nekoliko godina poslije "majstor slikar naslikao sliku" i za to iz gradske blagajne dobio nagradu. Negdje osamdesetih godina (oko 1584) sagrađen je novi toranj Sv. Marka i na njemu naslikan sunčani, a za nekoliko godina postavljen i prvi mehanički sat. Kako je za jedno i drugo bio zaslužan neki kanonik Gregor, općina mu je kupila i nagradila ga granatom (tkaninom) za jedne hlače i drugim radovi, pa nam svi oni gradskoga suca. A onda su se brigom općine izvodili i drugi radovi, pa nam svi oni zajedno, uz ostalo što se zbivalo kroz dulje vrijeme, dočaravaju barem neku sliku izgleda, života i aktivnosti grada u to doba: pregrađuje se, restaurira i nanovo pokriva župni dvor i kosturnica, novim zaporom osigurava ledenica, izrađuju rešetke u svetištu Sv. Marka, gdje se čuvaju gradske privilegije, gradi novi kameni pločnik na cesti ispred upravo sagrađenih Mesničkih vrata (1558), ispravljaju i nanovo mjere gradske međe po nalogu kralja, donose nove odredbe o zaštiti protiv požara, podižu nasipi i kopaju kanali da se sprječije poplave koje su često dolazile i prijetile Zagrebu bilo od Save bilo od potoka Medveščaka. Građanski su podložnici po nalogu općine dobavljali kolje i ostalo što je bilo potrebno za ograđivanje potoka, napose oko vrela Manduševca, a oni iz Ljubljaniće i prisaevskih sela nastojali savsku stihiju nasipima obuzdati da ne učini prevelike štete.⁸²¹

820. Podaci o tome u: oporukama prepozita Andrije Alfonza Thuza (1500), plemića Andrije Krajačića (1502) i Margarete Mikčevečke (1504) u popisu ruha i dragocijnosti Ursule udove krojača Tome (1510) i u inventaru kaptolske ubožnice Sv. Elizabete (1512). PSGZ III, p. XLI-XLII, doc. 2, p. 2-5, doc. 16, p. 18-19, doc. 24, p. 24-25, doc. 85, p. 92-93, doc. 100, p. 117-119.

821. PSGZ XIII, p. 71, 72 (općinski sat), 308, 309, 359 (pločnik u Mesničkoj ulici); XV, doc. 143, p. 141-142, doc. 148, p. 145-146, doc. 153, p. 147-153, doc. 154, p. 154-161, doc. 166, p. 170-172, doc. 167, p. 173 (gradske međe); XVI, p. 180 (slika na gradskom satu), 199 (rešetka u svetištu), 250 (kolje za ograđivanje potoka), 257 (novi toranj Sv. Marka), 261 (kosturnica), 262 (sunčani sat), 264 (obični sat na Sv. Marku), 265 (obični sat na Sv. Marku), 314 (ledenica). - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 219 (odredbe o požaru i mjere protiv poplava).

ŠKOLSTVO

Općina se morala brinuti i za školovanje i odgoj djece i tome je, čini se, u to vrijeme usprkos teškim prilikama posvećivala možda i više pažnje nego prije. Školstvo je bilo nekako sredenije, a nastava zbog pronalaska tiska olakšana i uspješnija. Gradskim ocima bilo je stalo da školu vode naobraženi i učeni ljudi i da je polazi što više učenika. Tijekom stoljeća izredalo se nekoliko učitelja i nije se, čini se, dogodilo da je grad u nekom većem razdoblju ostao bez njih. Bilo je među njima i takvih koji su istodobno bili ili su nakon učiteljevanja postali gradski bilježnici. Dakle, učeni ljudi i dobri poznavaoči latinskoga jezika. Šezdesetih godina radio je na zagrebačkoj gradskoj školi i glasoviti prevodilac Verbőzjyeva *Tripartita* Ivan Pergošić, koji je poslije postao gradski notar u Varaždinu.

Učitelji su redovitu plaću dobivali iz gradske blagajne, a uz nju im je pripadao i stan i hrana. I kad nisu stanovali u školi, općina je za njih plaćala onima gdje su se hranili i bili na stanu. Tako je Talijan Leonardo pokraj kolofoza 1548. dobio tri forinta i dvanaest denara što je "uzdržavao kapelane i rektora škole", a prebendar Petar također te godine tjedno po dvije forinte i trideset i četiri denara zato što ih je hranio.⁸²² A čini se da je općina znala pomagati i siromašnim učenicima, dajući im novčanu pripomoć. To bi se moglo zaključiti po takvu zapisanu slučaja iz 1512. kad je đacima svoje škole doznala u ime pomoći jednu forintu. To je bila prva poznata potpora siromašnim đacima na Gradecu.⁸²³

Općina se brinula i za školsku zgradu i pokućstvo. Kupovala je veće količine jelovih dasaka da je nanovo pokrije ili dađe od njih izraditi nove datke klupe.⁸²⁴ Stara škola kod Kamentnih vrata stradala je, čini se, negdje u 16. st. od požara, a novu su otvorili u općinskoj vijećnici, gdje je susrećemo od druge polovice stoljeća. Tada se nazivala i *gradskom školom (schola civitanis)*.⁸²⁵

Međutim, postojao je u to doba još i stari običaj da učitelji dolaze u kuću i djeću privatno podučavaju. U takvim slučajevima mogli su zbog plaćanja nastati i sporovi, kao npr. kad je kapoltski *rector scholae* 1561. tužio ženu oguljaša crkve Sv. Marka, jer mu nije htjela platiti jednu forintu što je učio njezinu djecu.⁸²⁶

Na Kaptolu je sjemenišna škola, smještena u popravljenom franjevačkom samostanu, početkom stoljeća lijepo napredovala, zahvaljujući s jedne strane sve većoj uporabi tiskanih knjiga, a s druge jer su u njoj predavali profesori i nastavnici svćenici koji su sjeficali naobrazbu na talijanskim visokim školama: u Rimu, Padovi, Salernu.⁸²⁷ Međutim, kako takve opće sjemenišne škole što su ih polazili i svjetlovnjaci nisu pružale dovoljnu naobrazbu svćenikom podmlatku, bilo je katoličko svećenstvo u to vrijeme, kao i u srednjem vijeku, dosta slabo naobraženo. Stoga su mu

njegovi crkveni poglavari htjeli dati veću stručnu spremu. To više, što su u doba kad se sve više širio protestantizam željeli imati učene svećenike, sposobne braniti vjeru. U vezi s tim zaključeno je sredinom stoljeća na Tridentiskom koncilu (1545) da svaki biskup u svojoj biskupiji mora osnovati sjemenište, gdje će se odgajati svćenički podmladak. Provođeci u djelo zaključke toga koncila, osnovao je biskup Juraj Drašković i u Zagrebu sjemenište (*seminarium clericorum*), koje će polaziti klerici zagrebačke biskupije (1564). To se sjemenište nalazilo najprije u franjevačkom samostanu, a zatim je krajem 16. st., navodno od 1576. ili početkom 17. st., premešteno u obnovljenu kuriju poturčena kanonika Franje Filipovića. Zvali su ga *crnom školom*. Prema tradiciji zato što je bilo u kući koja je na sramotu kanoniku otpadniku bila crno obojadisana i takva godinama stajala. No vjerojatnije je da je taj naziv potekao od crnih odijela sjemeništaraca.⁸²⁸

Na dalje studije radi sjecanja više naobrazbe odlazili su klerici u inozemstvo, ponajprije u Italiju. Tu je kod glasovitog sveučilišta u Bologni kanonik Pavao Zondini iz Zagreba 1553. osnovao posebni kolegij za zagrebačke klerike, odnosno čak i zagrebačke biskupije (*Collegium hungarico-illyricum*). Pritomci kolegija su na bolonjskom sveučilištu, osim teologije, studirali i filozofiju, pravo i medicinu. Tijekom više od dva stoljeća (oko 230 godina) stanovalo je i hranilo se u njemu više stotina Hrvata, duhovnika i svjetlovnjaka, od kojih su poslije mnogi obnašali najviše službe u crkvi ili državi. Zahvaljujući dugogodišnjem školovanju u Bologni, zagrebački Kaptol nije dobio samo učene bogoslove, već i diplomirane pravnike i liječnike. Zanimljivo je da su rektori bolonjskoga kolegija već od njegova osnutka pisali njegovu kroniku, u kojoj su često puta zabilježili i događaje koji su se zbili u Hrvatskoj, pa i u Zagrebu. Stoga je ta kronika vrijedan izvor za našu povijest od 1553. do 1764. Čuva se u rukopisu u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Patronatsko pravo i vrhovnu upravu kolegija imao je zagrebački Kaptol do 1781. kad ga je ukinuo Josip II.

Godinu dana prije bolonjskog kolegija (1552) osnovan je kolegij Sv. Apolinara u Rimu prozvan *Collegium germanicum et hungaricum*. U njemu su stanovali mladići uglavnom iz zagrebačke i senjske biskupije, koji su na sveučilištu u Rimu učili teologiju.⁸²⁹

Iako se pravo učilo u Bologni, na Kaptolu je krajem 16. st. zagrebački kanonik Baltazar Dvorničić otvorio privatnu pravničku školu, u kojoj je predavao građansko i crkveno pravo i duhovnoj i svjetlovnjoj mladeži.

U Italiji su se tiskale i prve crkvene knjige za Zagreb, primjerice u Veneciji u početku 16. st. (1511) onaj latinski misal što ga je na svoj trošak dao tiskati zagrebački građanin Ivan Mütter, a Kaptol mu za taj posao posudio veću svotu novca. Čini se da se taj Mütter bavio izdavanjem i raspisivanjem knjiga, pa bismo ga mogli smatrati prvim poznatim knjižarom u Zagrebu.⁸³⁰

822. PSGZ XIII, p. 21.

823. PSGZ XVI, p. 205. - R. Horvat, Prošlost, p. 272.

824. PSGZ XIII, p. 73, 75.

825. A. Cuvaj, Grada, I, p. 184.

826. J. Barle, Zagrebački antičakonaat do g. 1642, Zagreb 1903, p. 94. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 165-166. - PSGZ III, p. VII-XVI, p. 235. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 215. - R. Horvat, Prošlost, p. 271-273.

827. PSGZ III, p. LXXXIV. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 156.

828. A. Cuvaj, Grada, I, p. 170, 178-179, 203, 210, 211. - F. Barac, Teološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu 1874-1924, Spomenica Sveučilišta u Zagrebu 1874-1924, Zagreb 1925, p. 79. - R. Horvat, Prošlost, p. 307-308.

829. V. Klaić, Pavao Zondinus i osnutak ugarsko-illyričkog kolegija u Bologni (1553), VZA, 1912, p. 186-213. - J. Ivančan, Zagrebačke požari u XVII i XVIII vijeku, SNZ, p. 241-242. - V. Klaić, Preteče Sveučilišta, Spomenica Sveučilišta u Zagrebu 1874-1924, Zagreb 1925, p. 1-2, 4, 6. - R. Horvat, Prošlost, p. 307-308.

830. V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 11.

UMJETNOST NA KAPTOLU

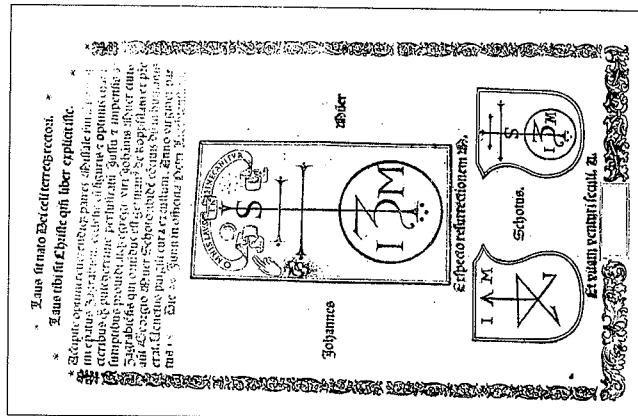
Dok su se biskupija i Kaptol relativno dosta brinuli i posvećivali nužnu pažnju školstvu, a osobito prosvjećivanju i izobrazbi svojih pitomaca, na drugim područjima duhovnoga života, pa tako i na polju umjetnosti, nije u nemirnom i osiromašenom 16. st. mogla mnogo učiniti. Osim rijetkih umjetničkih akcija i djela nastalih u samom početku stoljeća (iluminirani renesansni antifonarij, Klovićeve minijature u misalu Jurja de Topusko, slike na kasnogotičkom triptihu u katedralnoj sakristiji, veliko raspće u kapeli u nadbiskupskom dvoru dio triptiha *Muke Isusove*, nadgrobna ploča biskupa Luke Baratina, neki crkveni uporabni predmeti, proizvodi zlatarstva, renesansne klupe u stolnoj crkvi i utvrde oko nje) nije u daljem njegovu tijeku stvoreno na području umjetnosti ništa važnije, premda je zacijelo i u to vrijeme bilo u službi biskupije i Kaptola umjetnika slikara i kipara koji su za njih radili, iako možda tek osamljena i skromnija djela. Ta nam se, međutim, nisu sačuvala i ne znamo za njih. Tek se još zna da je slikar Hans Alemanus, autor minijatura u misalu Jurja de Topusko, godine 1501. naslikao sunčani sat na stolnoj crkvi.

UMJETNIČKA DJELA NA GRADECU

U siromašnijem Gradecu uvjeti za umjetničku djelatnost bili su još slabiji i prilično je razumljivo da joj ne nalazimo izrazitijih tragova. Sigurno je ipak da je kakva-takva umjetnost i tamo postojala, jer je nedvojbeno bilo slikara, kipara i majstora koji su izrađivali razne predmete umjetničkog obrta. Već na samom početku stoljeća (1503-1504) spominje se neki slikar Hanž, koji je u gradskoj općini imao kuću i kraj nje jedno prazno zemljište što mu ga je općina darovala na posebni nalog hercega i bana Ivaniša Korvina. Upravo ta okolnost da se sam ban zauzeo za njega, mogla bi navesti na pomisao da je Hanž bio cijenjena ličnost i veliki umjetnik, a možda je radio i za sam dvor hercega Korvina. Ali o njegovu djelovanju ne zna se nažalost ništa, osim da je 1503. naslikao kazala za sat na tornju stolne crkve.⁸³¹ Poslije, u istom stoljeću, isplaćeno je nekom *magistro pictori* (majstoru slikaru) iz gradske blagajne jedina forinta i osamdeset denara što je naslikao sliku na gradskom satu, a nakon mnogo godina nepoznata svota kanoniku Gregoru Novatiću za sunčanu uru koju je naslikao na tornju. Na njoj je *sliku kruga*, vjerojatno brojanik, načinio neki *clipeator* ili majstor koji je izrađivao cimere. Takvih je u gradu sigurno uvijek bilo, jer je bilo i obrtnika i trgovaca koji su trebali njihove usluge. Obrtničke i trgovačke natpisne ploče bile su vjerojatno važno polje rada za onodobne više ili manje darovite slikare. Oni su nedvojbeno uz mišavu zarađu kod općine i crkve pisali i oslikavali cimere te i na njima manifestirali svoje likovne sposobnosti. Nažalost, od toga njihova rada nije nam se ništa sačuvalo.⁸³² Nema dvojbe da je u to vrijeme živio u gradu i po koji kipar,

831. PSGZ III, p. XXIV, XXXIV, doc. 25, p. 25. - ACA, fasc. 101, nr. 11. KAZ.

832. PSGZ XVI, p. 180, 262.

Zagrebački misal iz 1511. Izdao ga je zagrebački građanin Johannes Muer, što potvrđuje na preposljednjoj stranici misala svojim monogramima i natpisom. (MK)

jer je klesarskoga posla uvijek bilo dovoljno, bilo na utvdama, bilo na drugim profanim ili crkvenim objektima. Sredinom stoljeća spominje se i neki kip u podgrađu od kojega su 1559. Mihajlo Ivančan i neki Zodar dovezli u grad dvadeset i četvera kola kamenja.⁸³³

A gradio se i novi toranj Sv. Marka (oko 1584), gdje je također vjerojatno bilo klesarskog i kiparskog posla.⁸³⁴ Ali od svega toga nije nam se ništa sačuvalo.

U 16. st. živio je u zagrebačkom Gradecu i veći broj zlatara, pa je vjerojatno da su mnogi sačuvani renesansni nesigrinani predmeti njihov rad. Zlatari u Gradecu imali su i svoj ceh, i to sigurno već od druge polovice 15. st. Svoja pravila i povlastice, sastavljena po uzoru na pravila budimskih zlatara, dobili su vjerojatno u vrijeme Matije Korvina, a početkom 16. st. (1519) potvrdio im ih je posebnom poveljom kralj Ljudevit II. Gradečki zlatari izrađivali su umjetničko-obrtna i umjetničke zlatne i srebrne predmete za potrebe Gradeca, ali sigurno i za Kaptol, stolnu crkvu i biskupiju. No svoje radove nisu obilježili posebnim znakovima po kojima bismo im ih mogli pripisati. Zato su ti stvaraoci raznih, pa i umjetnički izrađenih zlatarskih pred-

833. PSGZ XIII, p. 400.

834. Da je u to doba sagrađen novi toranj Sv. Marka, zaključuje se iz navoda u knjizi računa, gdje se 1584. i 1588. spominje da je toranj nov. PSGZ XVI, p. 257, 262, 265.

meta, sačuvanih kao kulturna baština, ostali anonimni.⁸³⁵ U 16. st. prevladavali su u Zagrebu tolmaci zlatari, iako je u gradu bilo i nešto njemačkih i mađarskih zlatarskih majstora.

U takvoj općenito uzvešći duhovno relativno skromnoj, ali nemirnoj zagrebačkoj atmosferi 16. st. živio je stanovito vrijeme i pisac prve hrvatski pisane svjetske povijesti Antun Vranec. Bio je zagrebački kanonik i nekoliko godina župnik Sv. Marka. I ovdje je u nekoj kaptolskoj kućici ili župnom dvoru na Gradecu pisao svoju *Kroniku uzda zivotne spravljeni slovenskimi jezikom*, u Ljubljani tiskanu 1578. Izvorno, za našu kulturnu povijest neobično važno djelo učena, u Italiji obrazovana, ali protupapinski orijentirana pisca. U njem se prvi put u jednoj tiskanoj povijesti govori i o Zagrebu. A to je utoliko zanimljivije, što se u tom prvom njegovu spomenu u književnosti uopće bilježe i osobine njegovih stanovnika, odnosno sredine u kojoj je pisac živio. "Bela kral zidatui i načiniti včini varaš Gerčku Goricu v Zagrebe, i da onem purgatom velike pravice. Ali vezda je lučno vu nem nesložno i okorna i trda vrat malo imajuci gizdavi, včćenim i mudrim ljudem neprijateli i protivnici jesu." Tako je učeni zagrebački kanonik, doktor teologije i filozofije, tužeći se, možda i zlobno, na svoju okolinu, završio najstariji zapis i spomen o gradu Zagrebu u jednom tiskanom povijesnom djelu. "Većim delom Vranca popa" oponašao je poslije i Parao Ritter Vitezović u svojoj *Kronici diliti spomeni usega svietla vikou* (Zagreb, 1696). Htio je, naime, da se veškina, to jest i slabije naobraženi, mogu njome služiti.⁸³⁶

U 16. st., ali još u početku, živio je u Zagrebu i bio čak i varoški sudac (1511) i znameniti punnik i pisac Feliks Petančić.⁸³⁷

U ovom je gradu navodno već u prvoj polovici stoljeća neki Hermann Krafi iz Obemsburga u Bavarskoj imao radionicu za umnožavanje bakterioeza i 1527. i 1535. izdao zemljopisnu kartu o putovanjima Sv. Pavla Apostola. Neki stariji pisci, a među njima i Kukuljević, tvrdili su da je to bila prava tiskara. U tom slučaju bila bi to najstarija i prva poznata tiskara u Zagrebu, ukoliko tu kartu nije tiskao neki putujući tiskar.⁸³⁸

ZDRAVSTVO U ZAGREBU

Među naobraženiji svijet u gradu ubrajali su se i liječnici i ljekarnici. Njih se doduše u to doba spominje malo, ali ih je moralo biti svakako više s obzirom na potrebe i liječničku tradiciju u gradu. Nije vjerojatno bilo duljega vremenskog razdoblja da na Kaptolu ili u Gradecu nije bilo liječnika. U Gradecu se tijekom stoljeća spominju dvojica: Henrik Alemanus i Jakob, doktor medicine. Doktor Jakob

835. HNJ II, p. 464. - I. Bach, Zlatarski radovi u utrici zagrebačke katedrale sa žigom mariborskim i zagrebačkim majstora XVII. stoljeća, Tkalčićevzbornik, II, Zagreb 1958, p. 259. - Idem, Zagrebački zlatari petnaestog i šestnaestog stoljeća, ISNZ IV, p. 49, 52-53.

836. V. Klaić, A. Vranec: Kronika MSHSM XXXI, 1908, p. 40. - S. Ježić, Hrvatska književnost, Zagreb 1944, p. 100-101. - M. Komolc, Povijest književnosti, p. 200, 201, 269.

837. V. Klaić, Zagreb, p. 30.

838. M. Breyer, Prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj povijesti hrvatskoj, Zagreb 1904, p. 168-170. - V. Klaić, Knjižanstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 11.

prije nego što je došao u Zagreb bio je liječnik "Kraljevskog Visočanstva". Došao je u Zagreb s vojvodom i banom Ivanšinom Korvinom, oženio se i stalno nastanio u Gradecu. Na kaptolskoj se strani javljaju također dvojica liječnika. Jedan na početku, drugi na kraju 16. st., odnosno već na pragu novoga 17. stoljeća. Onaj na početku stoljeća bio je zagrebački kanonik i *doctor medicinae*, neki Jeronim, a onaj na kraju stranac iz Bečkog Novog Mjesta, Danijel pl. Rosenberg. Ljekarnika se tijekom stoljeća spominju tri, i to samo u Gradecu. Na Kaptolu se pojavljuju tek od kraja 16. st. Tek u to doba se na Kaptolu spominje prva ljekarna (1599). Biskupi i kanonici kupovali su do tada, a i poslije, lijekove u gradskoj, a poslije i u isusovačkoj ljekarni na Gornjem gradu, sve do kraja 17. stoljeća.⁸³⁹ Osim prvih liječnika, bilo je dakako i nadriječnika i barbira, kao i u prijašnja vremena. Oni su se i dalje bavili liječenjem rana, slomljenim kostima, puštanjem krvi, vadenjem zubi itd.

U liječenju su se primjenjivale upute što su ih sastavili stručnjaci u medicinskoj školi u Salernu, a prenijeli u Zagreb kanonici koji su tamo učili medicinu. U njima su sadržani savjeti kako treba čuvati zdravlje u svakom pojedinom mjesecu u godini. Da bi ih naučilo i ostalo svećenstvo, a putem njega i širi slojevi naroda, pridana su salernska medicinska pravila i prvom poznatom tiskanom mislatu zagrebačke biskupije iz 1511. godine.⁸⁴⁰

Postojale su dakako u gradu i bolnice, premda su te bile sigurno više ubožnice nego bolnice, jer su se u njima smještali uglavnom siromasi. Bilo je zacijelo i bolesnica, ali i to bijaše ponajviše gradska sirotinja. U Gradecu je bolnica, sredinom stoljeća, kad se spominje, imala mjesta za dvadeset osoba. A nekako baš u isto vrijeme (1544) javlja se na susjednoj strani u Vlaškoj ulici, na lijevoj obali potoka Medveščaka, i bolnica Sv. Petra, *hospitale S. Petri de vico Latinorum*. Sagradena je vjerojatno umjesto ubožnice ili bolnice Sv. Antuna, koja je u to vrijeme bila već očito dotrajala.⁸⁴¹

I Gradec i Kaptol skrbili su za zdravlje svojih stanovnika sad više, sad manje, ali svakako barem toliko koliko je bilo najpotrebnije. Osobito Kaptol, koji je svoje ljude slao na medicinske nauke u Italiju i opskrbio se bogatom stručnom literaturom. U vremenima teških epidemija ta se skrb nedvojbeno i pojačavala, a pogotovo kad se u gradu pojavila kuga. A to se i dogodilo u početku (1511), sredinom (1542) i na kraju stoljeća (1599. i 1600). "Ovo vreme velika pomor i kuga v Zagrebe varase jest blja", piše 1542. Antun Vranec u svojoj *Kronici*, a kralj Ferdinand dvije godine poslije "da je prošla kuga svela gradane na mali broj".⁸⁴² Ali najžešća je bila, čini se, na samom kraju stoljeća (1599. i 1600). O toj se pripovijedalo da je tako bjesnjela "da su Zagrepčani i Zagrepčanke odjeveni u crno molili u svojim kućama i očekivali smrt". A gradski je redar s kolima u koja su bila upregnuta dva crna vola obližnima ulicama, iznosio iz kuća mrtvace i odvozio ih na ukop. Pokosila je i samoga gradskog suca literata Martina od Koprivnice, pa ga je usred godine morao zamijeniti novi sudac plemić Lovro Nagy.⁸⁴³ I Hrvatski je sabor u tim teškim danima donio neke zaključke i

839. J. Bartl, O zdravstvu starog Zagreba, Zagreb 1902, p. 16-18, 40-42, 45.

840. PŠGZ III, p. XXV-XXVI.

841. SNZ, p. 10. - R. Strohal, Vlaška ulica i župa Sv. Petra u Zagrebu, Zagreb 1933, p. 33.

842. V. Klaić, Antun Vranec: Kronika MSHSM, XXXI, 1908, p. 58.

843. HS, III, doc 442 p. 498. - J. Bartl, Povijest župa, 1896, p. 90. - Idem, O zdravstvu starog Zagreba, Zagreb 1902, p. 16. - V. Klaić, Statut, p. 2.

odredbe u vezi sa zaštitom od kuge. Prije svega preporučio je zagrebačkom Kaptolu da se što prije pobrine za dobra liječnika i ljekarnika. "Jer mnogo je duhovnika i svjetovnjaka prije reda od teških bolesti pomrlo i mnogo kmetških kuća ostalo pusto, otkad je kuga stala harati", i to zato "što nije bilo liječnika. Kad ovaj dođe neka se nastani na Kaptolu, a staleži će mu davati godišnju plaću od sto ugarskih forint".⁸⁴⁴ Taj se Sabor održavao još u Zagrebu. Ali sljedeće godine, kad je kuga, čini se, još više bjesnjela, morao se sastati u Krapinu i Sv. Križu Začreju. Na saboru u Krapini sredinom lipnja 1600. spominje se da ona već dugo vrijeme hara u zagrebačkom Gradecu i raznim drugim mjestima. Zato se, da se bolest ne bi proširila, određuje da "nitko ne smije s trgovinom iz zaraženih mjesta izlaziti niti iz zdravih područja dolaziti u njih radi kupovanja robe". Onog tko bi to ipak učinio ispremlatit će i oduzeti mu svu robu. Krajem godine kuga je još vladala, pa je na Saboru koji se morao sastati u Sv. Križu Začreju (16. studenoga) dopušteno da se županijski sudovi mogu održavati u drugim mjestima, "jer da se u ovim zaraznim vremenima ne mogu držati u kraljevskim gradovima".⁸⁴⁵ Koncem siječnja 1601. zaraza je sigurno bila već prestala, jer se tada Sabor sastao opet u Zagrebu. Tom prigodom donio je odluku da se poduzmu neki radovi za koje je već na prošloj skupštini bilo odlučeno da se izvedu, ali su "zbog kuge" bili odgođeni.⁸⁴⁶ To, međutim, nije bio posljednji posjet pošasti Zagrebu. Ona će bjesnjeti i u sljedećem stoljeću.

GRADSKA UPRAVA

U 16. st. način upravljanja gradom ostao je isti kao što je bio u srednjem vijeku. Temeljio se uglavnom na odredbama *Zlatne bule* iz 1242. Na čelu uprave bio je gradski sudac s prisežnicima i zastupstvom biranim svake godine. Izvršni organi bili su kao i prije razni općinski službenici s više ili manje važnim dužnostima: gradski kapetan, bilježnik, kaštelan, blagajnik, poreznici, učitelji, sluga, stražari, čuvari gradskih kula, prezivači, teklji, zvonari, noćobdije.

Grad je bio neposredno podređen kralju, pa i u to vrijeme, kad je to potrebno, putuju na konju gradski sudac, bilježnik i sluga u njihovoj pratnji, a i inače općinski izaslanici, u Beč ili Požun po službenom poslu.⁸⁴⁷ Ima autonomiju i samostalno zakonodavstvo pa šalje svoje izaslanike i u zemaljski i požunski sabor i županijske skupštine, ali je kao i ostali hrvatski slobodni gradovi od 16. st. kao kraljeva svojina u gospodarskom pogledu potpao pod nadzor Kraljevske ugarske komore.⁸⁴⁸ Slobodu i povlastice što su mu je podijelili Arpadovići, a priznali Anžuvinci i kasniji vladari, uspio je sačuvati i u 16. stoljeću. Ali ne lako, jer su mu ih često mnogi osporavali i nastojali okrnjiti. I to u prvome redu banovi, koji se sve tamo od Ivana Korvina često

844. PSGZ XVI, doc. 156, p. 156-157.

845. HSS, IV, p. 409, 414. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 423.

846. HSS, IV, p. 413.

847. PSGZ XVI, p. 228, 259. - HS, III, doc. 415, p. 471.

848. PSGZ XV, doc. 174, p. 177, doc. 175, p. 177-178, doc. 255, p. 262, doc. 300, p. 307-309; XVI, doc. 65, p. 73-74. - A. Dabjanić, Kulturni značaj Zagreba u srednjem vijeku, Obzor, 22.IX.1939. - Z. Herkov, Statut, p. 8.

upleću u gradske poslove. Ban Krsto Ungnad Zagrepčanima je dapače tvrdio da nije samo njihov ban, nego i kralj.⁸⁴⁹

Ali gradska općina budno i savjesno pazi na svoja prava, pa kad ih netko ne poštuje ili hoće okrnjiti, traži zaštitu od krune. A kralj uzima nju i sve njezine posjede te posjedovna prava "pod osobito kraljevsko okrilje" ili nalaže banu i svim županijskim službenicima da poštuju njezine povlastice i slobode.⁸⁵⁰ U 16. st. kraljevi Ferdinand (1528) i Maksimilijan (1569) ponovno su joj potvrdili povlastice sadržane u Belinoj *Zlatnoj buli*, koju su inače nakon njezina izdavanja u još daljoj prošlosti od vremena do vremena uvijek iznova potvrđivali pojedini vladari: Karlo Robert, Ljudevit I, Žigmund i Vladislav, a dva puta i zagrebački Kaptol.⁸⁵¹

I tako će građani Gradeca, čuvajući stare povlastice, sami upravljati svojim gradom sve do kraja stoljeća. A onda će u izmijenjenim društvenim i socijalnim prilikama nastati velika prekretnica. Novi statut grada Zagreba će u početku 17. st. uzdrmati stari poredak i donijeti u gradskoj upravi znatne promjene. Mali građanin, sitni obrtnik, trgovac, poljodjelac bit će potisnut u pozadinu, a u upravi glavnu riječ voditi aristokracija i bogataši.

No nema dvojbe da je rušenju staroga poretka ponešto pridonijela i njegova preživjlost, kao i konzervativnost, neelastičnost i nepristupačnost ondašnje sredine zahjevima novoga vremena. A kako je gradska općina teško napuštala staro i primala novo, vidjelo se najbolje prigodom uvođenja novoga Gregorijanskog kalendara (1582). Kad ga nije htjela prihvatiti, kralj joj je izričito morao naložiti da to učini (1584), a knjižarima i tiskarima zabraniti da izdaju i prodaju stari kalendar. No učinka, čini se, ipak nije bilo, jer još i petnaest godina nakon toga (17. rujna 1599) i nadvojvoda Matija zapovijeda gradečkoj općini da zabrani uporabu starog i uvede novi kalendar. Nisu, čini se, koristile ni prijetnje Hrvatskoga sabora, koji se sastao u Zagrebu potkraj srpnja 1588. i odredio da će svatko tko se ubuduće bude služio stariim kalendarom biti kažnjen globom od dvjesto forinta. Gradske oće i građane privilegirana grada ni to nije moglo smesti u njihovoj konzervativnosti i u njima svladati želju da sačuvaju stare, ustajalne norme po kojima su živjeli stoljećima.⁸⁵²

Iz 16. st. potječe, koliko je poznato, i najstarija vijest da se općina na brdu Gradecu počela nazivati imenom Zagreb (*Civitas montis graecensis zagrabienstis*), a njezini stanovnici Zagrepčani. Naziva ih tako knez Krsto Frankopan u svojoj ispravi pisanoj glagoljicom 1526, gdje kaže *Zagrebci iz Gratzta*, kako su se očito građani Gradeca u ono vrijeme nazivali.⁸⁵³

849. PSGZ III, p. XV. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 183. - R. Horvat, Prošlost, p. 19. - HNJ, II, p. 430.

850. PSGZ III, p. XV, XVI; XII, doc. 327, p. 336, 338.

851. Zlatnu bulu potvrdio je najprije sam Bela IV. 23.XI.1266, Karlo Robert 14.X.1322, i 8.III.1324, Ljudevit I. 27.VI.1345. I sa svim ostalim privilegijama svojih prethodnika 27.IX.1359, te 25.II.1364, Žigmund 1406. i 7.X.1435, Zagrebački kaptol 15.XI.1318. i 1417. godine. PSGZ I, doc. 49, p. 40-44; II, doc. 87, p. 113-115; XV, doc. 63, p. 56-58. - V. Klaić, Povijest Hrvata, II, dio I, p. 153. - Z. Tanodi, Zagrebačka "Zlatna bule", Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva, 1945, 11, p. 32.

852. PSGZ XV, doc. 266, p. 273-274; XVI, doc. 158, p. 155-156. - V. Klaić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 363.

853. M. Bogdanović, Grad Zagreb u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, Zagreb 1927, p. 3. - Idem, O imenu grada Zagreba, revija Zagreb, 1939, p. 129, cf. bilj. 36.

UPRAVA KAPITOLSKOGA NASELJA

U susjednoj kapitolskoj oblasti vlast je i nadalje bila u rukama biskupa i kanonika. Crkva je vladala cijelim područjem, iako su Vlaška i Nova Ves i Opatovina imale svoje vlastite suce i statute.

Biskupe su imenovali kraljevi, a potvrđivali rimski pape, a kanonike biskupi po dopuštenju kraljeva. Bila je jagma za kanoničke časti, jer su bile unose. A zbog toga su i prostežanja bila redovita pojava. Biskupi su postavljali svoje rodake i braću, a upletali se i kraljevi, nastojeći svoje ljubine progurati na kanonička mjesta.

A bilo je i zlostavljanja, kao ono za građanskoga rata početkom stoljeća, kad je Zapoljin pristaša biskup Šimun Bakac de Erdödy bezobzirno proganjao kanonike, svoje političke protivnike, uništavao im imovinu, oduzimao kanoničke časti i na njihova mjesta postavljao svoje pristalice.

Kao i uvijek prije, i sada su se zbog dohodka i drugih uzroka radale svade među kanonicima, pa je pri tom i biskup morao sudjelovati i kao vrhovni sudac rješavati sporove. A kanonici, usprkos vlastitim zakonima po kojima su živjeli, morali su mu se pokoravati jer su mu kao svećenici bili potčinjeni.⁸⁵⁴

POLITIČKA SITUACIJA U HRVATSKOJ

Tijekom 16. st. bio je slobodni hrvatski teritorij zbog turskih osvajanja sveden na najmanji opseg. Njegove su se granice pred osmanlijskim nadiranjem sve više pomicala prema zapadu, pa se stisnuo na relativno uskom području od Mure i Drave do mora. Kako su već tijekom 15. st. u mletačke ruke pali dalmatinski gradovi i otoci i jedan dio obale, to je u to vrijeme cjelokupni državni teritorij Hrvatske imao tri go-spodara: Veneciju, Turke i Habsburgovce. Habsburgovci su vladali još neosvojenim dijelom Hrvatske, takozvanim "ostacima ostataka", kao teoretski neovisnom jedini-com vezanom u novoj državi personalnom dinastičkom unijom.

Zbog turskih osvajanja bili su presječeni i putovi što su od mora vodili prema sjeveru i propadali gradovi koji su na njima ležali južno od Kupe: Cetin, Stenitajak, Ostržac na Uni, Modruš. S druge strane, rasla je važnost gradovima u Slavoniji, u prvome redu Zagrebu i Varaždinu. Oni su trgovačkim putovima Hrvatsku spajali sa Zapadom, na koji se ona po političkoj i gospodarskoj nuždi vezala i od sada sve više orijentirala.⁸⁵⁵ A kako se pred Osmanlijama i politički život pomicao u sjeverne predjele zemlje i oni postali središte tog života, to je i političko značenje tih draju gradova, a prije svega Zagreba, sve više jačalo. To više, što su i Križevci i Koprivnica zbog blizine Turaka stali propadati,⁸⁵⁶ U Zagrebu, u Gradecu ili biskupskom gradu,

sastaju se bezbroj puta sabori⁸⁵⁷ i stoluje hrvatski ban, koji je kao neposredni zamjenik kralja u novoj habsburškoj državi postao najviša politička vlast u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸⁵⁸ Sabori u tim zemljama rješavaju važna politička pitanja i odlučuju o sudbini zemlje.⁸⁵⁹ A u jednoj akciji saborske sjednice, koja se 7. ožujka 1557. održavala u Zagrebu, naziva se taj grad prvi put službeno glavnim gradom Hrvatske i Slavonije. Staleži i redovi sakupljeni na tom saboru mole kralja "da bi se udostojalo svoj kraljevski grad na brdu Gradecu koji je metropola istih kraljevstava Njegovo Veličanstvo mlitostivo i dalje utvrđivati i jačati, da ne bi, pošto bi taj grad bio izgubljen, pali ostaci ovog kraljevstva".⁸⁶⁰ I u toj strateškoj važnosti može se nazrijeti političko značenje grada. Godine 1577. trebao je postati i sjedištem vrhovnoga kapetana i Hrvatske i Slavonske krajine, a držali su se u njemu i banski oktavni sudovi i mala sudenja (*iudicia brevia*) po odluci Sabora od 1588. godine. Njegov ugled je očit kad i sam kralj poziva predstavnike na svečano krunjenje u Požun.⁸⁶¹

Zagreb je, naravno, imao i pravo da i svoje poslanike šalje na Hrvatski, a i Ugarski sabor. Na posljednjem bila je općina na brdu Gradecu zastupana od 15. stoljeća. Prvi njezini izaslanici *electi nunci* na Ugarskom saboru spominju se izrijekom u Tati 1510. godine.⁸⁶²

U 16. st. imao je Zagreb već i poštu od koje su kretala poštanska i putnička kola preko Varaždina u Beč i preko Šopronja u Budim. Prema Sisku i Karlovcu krajem stoljeća neprestano jure konjaničke pošte. I kad je *magister* pošte Ulrich Preuscher (Penschler), koji je radi održavanja poštanskog prometa imao pet konjanika, umro, sam ban Ivan Drašković preporučio je da se umjesto njega za magistra zagrebačke pošte postavi neki Luka Calcinelli. Taj je živio u Zagrebu i imao kucu u gradu.⁸⁶³

857. PSGZ XII, doc. 67, p. 71-72, doc. 68, p. 72, doc. 116, p. 118, doc. 167, p. 174-175, doc. 262, p. 275, doc. 349, p. 364, doc. 351, p. 365, doc. 374, p. 383, doc. 383, p. 389, doc. 394, p. 402, doc. 398, p. 406 sqq.

858. Banska su se prava u drugoj polovici 16. st. umanjivala, a osobito pošlo osnivanje vojne krajine. Već je za Maksimilijana bani izgubio pravo da saziva sabore bez naloga kraljeva (1567). akada je vojna krajina postala posebnim politički teritorij (1578) i kraljev sirc stajatelj nadvojvoda Karlo dobio njezinu upravu i svoje ruke, morao se i ban pokoravati njemu u vojničkim poslovima. Tada su Hrvatskom, osim bana, vladala još tri gospodara: kralj Rudolf u Pragu, njegov zamjenik nadvojvoda Ernest u Beču i nadvojvoda Karlo u Gradcu kao vrhovni zapovjednik Krajine. Kralj Rudolf 22. rujna 1583. nalaze zagrebačkoj općini na brdu Gradeci i njezinim građanima da, dok on boravi u Pragu, priznaju za njegovog namjesnika nadvojvodu Ernesta, da se njemu obraćaju u svim javnim i privatnim poslovima i pokoravaju njegovim zapovijedima izdanim u kraljevo ime. Osim toga Habsburgovci su provodili i centralizaciju, izjednačujući sve više Hrvatsku s ostalim svojim zemljama, usprkos njezinoj formalnoj nezavisnosti i personalnoj uniji kojom je teoretski bila povezana s habsburškim zemljama. Habsburgovci postupno uvode središnje urude u Beču i Gradcu i prenose na njih vlasti odgovarajućih uruda u Hrvatskoj i Mađarskoj. V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 351-352. - F. Šišk, Pregled, 1916, p. 182, 238. - HNJ, II, p. 405-406, 413.

859. Sabori su se bavili, među ostalim, ponašajima pitanjima obrane i birnili se za sve ratne potrebe. U vezi s tim donosili su zakone i odredbe, tako 5. siječnja 1553. zakon o sveopćem zemaljskom ustanku (insurrekciji). Davali su banovima ovlaštenje da pozovu narod pod oružje, slali kralju podneške i tražili od njega vojničku pomoć, izdavali hitne, ratnog materijala i topova, baruta, topovskih kugala. Odučivali su o ratu na uvrdana i nalagali davanje ratne snage, utjecali i postajali zahtjeve u pogledu imenovanja banova, kao 15. svibnja 1595, kada se na banskoj stolici zahvatio ban Tomo Erdödy i trebalo bit imenovan novi ban. Birali su protonotara Kraljevstva i kapetane vojske. Izabrali su poslanike za ugarski sabor, prisjednike, donosili odluke o održavanju oktavskih sudova, dopuštali redovite izvanredne dane, vještali o crkvenoj desetini itd. V. Klatić, Povijest Hrvata, III, dio I, p. 277-278, 324, 335, 372-374, 404-405, 414.

860. HSS, III, doc. 2. - R. Horvat, Prošlost, p. 18. - HNJ, II, p. 429-430.

861. PSGZ XV, doc. 310, p. 316, doc. 313, p. 318. - V. Klatić, Zagreb, p. 32.

862. V. Klatić, Statut, p. 7.

863. PSGZ XVI, doc. 48, p. 62, doc. 83, p. 91, doc. 147, p. 145. - E. Laszowski, 700 godišnjica, p. 216.

854. PSGZ III, p. XLIV, XLV, LVI-LVII. - Ij. Ivančan, Zagrebački kapitol (1093-1932), Zagreb 1932, p. 259.

855. HNJ, II, p. 401, 404-406, 421-430.

856. V. Klatić, Statut, p. 1.

Iz 16. st. sačuvali su nam se i prve slike Zagreba, zapravo nacrti grada izrađeni u strateške svrhe. Stalna opasnost od Turaka prisiljavala je tadašnje vlasti da se brinu i učine sve potrebno za obranu, a osobito za održavanje obrambenih objekata, utvrda i utvrđenih gradova na našem teritoriju. Jer oni su i njihove zemlje štiti od neprijateljskih provala. U vezi s tim akcijama izrađivali su se i nacrti i slike utvrđenih gradova, pa tako i Zagreba. Od njega poznato ih je pet iz tog vremena: dva iz Dresdena te dva sigurno i jedan vjerojatno iz Beča.⁸⁶¹ Svi su oni srodni i međusobno slični u prikazu užega utvrdena sklopa dvojnoga grada: Kaptola i Gradeca. Tek je na jedini-ma prikazano više, a na drugima manje. Najpotpuniji je svakako akvarel u Nacionalnoj biblioteci u Beču u rukopisu *Mapae geographicae regni Hungariae ... adjectis ichonographiis*. Kao i na svim ostalima, i tu su prikazana dva strogo odijeljena dijela srednjovjekovnoga Zagreba, Gradec i Kaptol. Prvi na desnoj, drugi na lijevoj strani potoka Medveščaka što protječe između njih. Oba su opkoljena zidovima i kulama, a osim zidina naslikane su u jednom i drugom naselju i najistaknutije zgrade (samostani i crkve) i tamne geometrijske plohe koje označuju *insulae*, otoke ili skupine (blokove) kuća. U središtu Gradeca usred glavnog trga stoji crkva Sv. Marka sa starim tornjem u sredini. Na desnoj strani u jugoistočnom kutu smjestila se Sv. Katarina, i to gotička, koja je na tom mjestu stoljećima stajala prije današnje barokne. A crkva na lijevoj strani u blizini uvučenih Mesničkih vrata vjerojatno je kapela Sv. Uršule. Prostor u sjevernom kutu još je prazan. Tamo će tek u 17. st. biti sagrađen samostan klarisa, a u 18. st. velika Draškovićeve palača na suprotnoj strani.

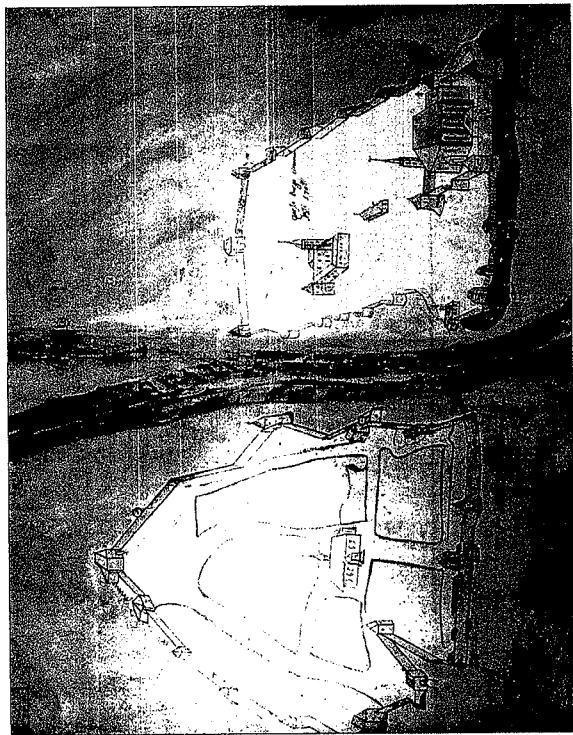
Na utvrđenom Kaptolu vidi se gotička katedrala opkoljena posebnim utvrđama, sjeverno od nje stara srednjovjekovna vijećnica, a još dalje prema sjeveru franjevački samostan i crkva. Izvan utvrda na istočnoj strani prostiru se dva velika ribnjaka s prebačenim mostićem na najužem dijelu iza stolne crkve. Na potoku u ulvi pod zidinama oba grada ucrтана su dva mlinska kola kao simboli kaptolskih, purgerskih i fratarskih mlinoва što su se stoljećima okretali na toj vodi pod samim gradom i dalje redom daleko prema gori.

Ta slika Zagreba, kao i sve ostale spomenute, potječe iz prve polovice 16. st., vjerojatno iz vremena između 1517. i 1529. godine.⁸⁶⁵

Slika Zagreba izrađena u tom stoljeću u strateške svrhe bilo je vjerojatno i više, no one nam se nisu sačuvali ili možda još nisu otkrivene. Pa i onom prilikom sredinom stoljeća (1552), kad se javila namjera da se u većim razmjerima organizira obrana i bila u vezi s tim izaslana posebna komisija stručnjaka da na licu mjesta utvrdi potrebe i izradi obrambene planove, bili su sigurno izrađeni i nacrti i slike grada i zajedno s ostalim izvještajima poslani kralju.

864. U Zagrebu se nalaze samo fotografije tih nacrti. Izvornici se čuvaju u Beču i Dresdenu. Za dresdenske nismo mogli doznati u kojoj se ustanovi nalaze, dok se dva bečka nacrti čuvaju u Nacionalnoj biblioteci. Jedan u rukopisu s natpisom: "Mapae geographicae regni Hungariae ...", a drugi u rukopisu "Quadrangula ichonographiae et delineationes propugnaculorum Graecii ... et illorum Hungaria, Croatia et Dalmatia contra Turcas". Za peti nacrt, vjerojatno također bečki, nije do sada ustanovljeno u kojoj se ustanovi nalazi. Jedan od dva dresdenska crtan je na birznoj olovkama, a drugi slika u akvarelu. I tu su ostala akvareli. Veličina je dvaju bečkih u Nacionalnoj biblioteci 36x52 cm i 42,6x57 cm. Taj veći slika i još potpuno svježim bojama. GJ. Szabo, Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća, p. 1-6.

865. GJ. Szabo, Slike grada Zagreba iz četiri stoljeća, p. 6.

Rukopisni primjerak Angielinijeva prikaza Gradeca i Kaptola iz polovice 16. st. (original u Arhivu u Dresdenu)

Još krajem stoljeća dizao se nad savskom nizinom nepromijenjen obris dvojnoga grada: na jednom brežuljku biskupski Zagreb s katedralom, kurijama kanonika, biskupovim dvorom, crkvama i samostanima, a na drugom zidine slobodne gradske općine, crkveni tornjevi i šindrom pokriveni krovovi purgerskih hiža. A i potok Medveščak tekao je još uvijek dubokom uvalom zasječenom između naselja.

U 16. su stoljeću još bila sačuvana sva obilježja srednjovjekovnoga vanjskog izgleda grada. No njegovim minucem i nastupom novog baroknoga doba počele su i one pomalo nestajati, iako nisu nikad potpuno iščeznule. Odolijevajući zubu raznih, dugih i teških vremena, sačuvali su se još i danas neki, doduše mali, ali vrijedni srednjovjekovni ostaci. Na Gradecu njegov dominantan smještaj na zaštićenoj uzvisini, dijelovi utvrda — Kamenita vrata i toranj kraj njih, kule uz Dverce te uz Pongračevu u Visokoj i Jelačićevu palaču u Demetrovoj ulici, Popov toranj, ostaci gradskih zidova, vidljivi osobito na južnoj i istočnoj strani, zatim obodne, vanjske konture zapadne, istočne i južne strane grada, vrijedne ljepotom svojih linija i po tome što su sačuvali iskonski trokutasti oblik naselja. Pa onda karakteristični detalji i ugodaji oko prilaza u utvrđeni grad, napose oko Kamenitih vrata i Dverca, Sv. Marko sam po sebi i kao središnja točka srednjovjekovne naseobine prema kojoj su usmjerene sve okolne ulice i, napokon, srednjovjekovni prirodni krivudavi tok nekih ulica ili prirodna srednjovjekovna ulična proširenja na uglovima u obliku lijevakava kao na spoju Mletačke i Demetrove ili Demetrove s Opatičkom ulicom.

I na kaptolskom se području sačuvalo ostataka iz tih davnih vremena. U prvome redu urbanistička koncepcija, konture i plan naseobine s prirodnim proširenjem glavne kaptolske ulice koja je vodila od sjevernih kaptolskih vrata na glavni trg ispred stolne ctkve i Opatovinom kao umjetno nastalim srednjovjekovnim naseljem radi potrebe obrane Kaptola. A zatim i brojne pojedinosti: katedrala i utvrde oko nje, nadbiskupska kapela u dvoru, sveište franjevačke ctkve, Prišlinova kula i ostaci kaptolskih obrambenih zidova, osobito na istočnoj strani u Tkalčićevoj ulici i novom parku između Opatovine i Prišlinove, jedine sačuvane kule u sjeverozapadnom kuru ctkvenoga grada.⁸⁶⁶

Sa 16. stoljećem završila je i najstarija, srednjovjekovna, epoha razvitka Zagreba. Tek vrijeme što je slijedilo unijelo je u život grada veće promjene: u način upravljanja, strukturu stanovništva, prosvjetu, kulturu, urbanističku koncepciju, napose Gradeca, te izgradnju i izgled i građanskog i ctkvenog naselja. Te su promjene nastupile uglavnom kao posljedice novih društvenih i gospodarskih okolnosti u gradu i opće političke situacije u zemlji.

Jedne rujanske noći krajem stoljeća (15. na 16. rujna 1590) pogodio je Zagreb još jednom težak potres. Zemlja se potresla tako žestoko da je čak i tvrđi Medvedgrad u gori pretvorila u ruševinu.⁸⁶⁷ U toj nesreći kao da je bilo i neke simbolike, jer se čini kao da je potres, kojim je stoljeće započelo i završilo, uzdramo i srušio staro, na- vješćujući novo doba.

866. A. Mohorović: *Analiza*, p. 31-33.

867. I. Kukuljević Sakcinski: *Događaji Medvedgrada*, Arhiv, III, p. 71. - R. Horvat, *Prošlosti*, p. 20. - N. Klaić, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987, p. 269. (a,b.)

17. STOLJEĆE

SLIČNOSTI S RANIJIM VREMENIMA — PROTESTANTIZAM — ISUSOVCI U ZAGREBU I PROTUREFORMATORSKA AKTIVNOST

Usprkos raznim promjenama koje se javljaju tijekom 17. stoljeća, pa već i u samom njegovu početku, sačuvalo se još dosta starih obilježja po kojima je život Zagreba u prvoj polovici 17. st. sličio životu prijašnjih vremena. Još dugo je u gradu vladala teška atmosfera zbog raznih i mnogih razloga: unutarnjih i političkih borbi, vjerske netrpeljivosti, teških društvenih prilika, nasilja stranah i domaćih vojnika, tridesetogodišnjega rata, teških prilika koje su nastale povodom zriusko-frankopanske urote, neprestane napetosti u vezi s obranom od Turaka koji i dalje prijetu, iako je s njima bio sklopljen mir. A uz to su se svemu tome tijekom 17. st. pridruživale i druge nevolje: požari, potresi, poplave, pošasti kuge, nerodne godine, glad.

Novo je stoljeće iz prošloga naslijedilo osim kuge i vjerske tuzavice i borbu protiv protestantizma kojom su službeni i vladajući krugovi htjeli postići ne samo jačanje i učvršćivanje Katoličke ctkve, nego i suzbiti širenje slobodoumnih svjetovnih ideja renesanse.⁸⁶⁸ Protestantizam prodirao je u Hrvatsku već u 16. st., pa je i u Zagrebu bilo nešto protestanta, pojedinaaca koji su bili naklonjeni novoj vjeri, i to usprkos tome što je službena Hrvatska zajedno s Katoličkom crkvom od početka ustala protiv nje. Hrvatski je sabor još 1567. zaključio da se svako tko istupi iz katoličke ctkve proskribira i da u Hrvatskoj i Slavoniji ne može imati nikakvog imetka niti zauzimati bilo kakvo mjesto. No unatoč tome bilo je čak i među zagrebačkim svećenstvom, pa i višem, pristasa protestantizma. Zbog širenja protestantske vjere zagrebački je sinod 8. ožujka 1574. uz svečanu ceremoniju u katedrali izopćio kanonika Gjuru Traja i Mihajla Bučića, nekadašnjega stenojevackog i medimurskog župnika.⁸⁶⁹ Izopćenje je obavljeno vrlo svečano: biskup je čitao pismo o izopćenju, a dvanaest kanonika

868. HNL, II, p. 751.

869. Tomu je prilikom zagrebački sinod zamolio kralja Maksimilijana dozvolu da smije Bučića prigoniti državnim i vjerskim kaznama. Međutim, nije poznato što se poslije s njim dogodilo. - F. Bučar, *Širenje*, VZA, 1900, p. 209 i d., i 1901, p. 220.

stajalo je s gorućim svijećama oko njega. Kad je biskup pročitao pismo, kanonici su svijeće pobacali na zemlju i zgazili ih nogama. A Antun Vramec, znameniti pisac *Kronike*, doktor teologije, župnik Sv. Marka i kanonik zagrebački morao je bježati iz Zagreba zbog naklonosti prema protestantizmu.⁸⁷⁰ U vezi s opasnošću širenja protestantske vjere osnovano je i zagrebačko sjemenište. Mnogi su, naime, mladići koji su odlazili na bogoslovne nauke u inozemstvo napuštali katoličku vjeru i prelazili na protestantizam. Da bi se to spriječilo, a u smislu zaključaka Tridentinskoga koncila, biskup Drašković je u Zagrebu osnovao svećeničko sjemenište. No bilo je i u sjemeništu pitomaca koji su se oduševili za novu vjeru i izašli iz zavoda.⁸⁷¹ Početkom 17. st. (5. srpnja 1604.) Hrvatski je sabor ponovno donio zaključak protiv "krivovjercata" i odredio da se svi imaju prognati iz Hrvatske. Zagrebački biskup Šimun Bratulić dobio je zadatak da se brine za to. Bilo je to povodom bune protestanata u susjednoj Mađarskoj i Erdelju, kad je njihov vođa Stjepan Bocskaj pozvao Hrvate da ga i oni priznaju svojim vladarom, nakon što su ga njegovi pristaše u Mađarskoj već izabrali za kneza. Kad Hrvati nisu na to pristali, a Hrvatski je sabor uz to donio i spomenuti zaključak protiv protestanata, Bocskaj je poslao protiv Hrvatske svoju vojsku. Međutim, ban Ivan Drašković pošao joj je ususret, prešao Dravu i potukao je kod Kórmenda na njezinu tlu. Time se donekle stišalo veliko uzbuđenje koje je i u Zagrebu vladalo zbog neposredne opasnosti od provala Mađara i vjerskih problema koji su tištali onovremeni svijet.

Iako je Hrvatski sabor energično ustao protiv protestantizma i donio štovije zakon po kojem je u Hrvatskoj katolička vjera bila jedina dopuštena, bilo je i u samom Zagrebu, kako je spomenuto, početkom 17. st. dosta stanovnika, i običnih građana i plemića, uvjerenih luterana i kalvina. U strahu od daljnijega proširivanja nove vjere, što bi bio i politički i gospodarski problem, njezini protivnici, tj. svjetovne i crkvene vlasti, razvili su i ovdje jaku protureformatorsku djelatnost. U Zagrebu su joj bili na čelu biskup Šimun Bratulić, žestoki protivnik protestanata i ban grof Tomo Erdődy, onaj koji je 1608. trgnuviši mač iz korica na saboru u Požunu, viknuo: "Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu, ako nam dođe na vrata. Još imamo tri rijeke — Savu, Dravu i Kupu, jednu ćemo tim gostima dati da piju." Zagrebački biskupi već su se početkom stoljeća počeli obraćati na pravu vjeru i proganjati pojedince, kao primjerice 1601. nekoga literata Benedikta Blažekovića. Njega je biskup tužio samomu kralju da je pokvareni kalvinac i da svojom "grešnom zabludom građanstvo ne vara samo i zavodi, već ga svojim zlim savjetima upućuje protiv svećenstva ove crkve i da napadnu i zaposjednu njegove posjede." Biskup moli kralja da zapovijedi građskom sudu i građanima "da literata Benedikta kalvinista prognaju iz grada, ako neće napustiti svoje bezbožno krivovjerje i neka građani odustanu od zauzimanja crkvenih dobara."⁸⁷² Hrvatski sabor 10. lipnja 1608. ne priznaje slobodu vjeroispovijedanja, a 16. siječnja 1608. njegov zaključak sankcionira kralj Rudolf i potvrđuje da je jedino katolička vjera dopuštena u Hrvatskoj i Slavoniji. Taj zaključak proglasio je nakon toga Sabor zakonom.⁸⁷³

870. F. Bučar, Širenje, p. 210.

871. F. Bučar, Širenje, p. 220.

872. V. Klaić, Statut, p. 4. V. Klaić, Zagreb, p. 34.

873. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 187-188.

Uz biskupa i bana Erdődyja najvatreniji borci za katoličku vjeru, a protiv reformacije, bili su isusovci. U Hrvatsku ih je pozvao biskup Bratulić, pa su ih i zastupnici općine na brdu Gradecu, vjerojatno na njegov poticaj zamolili da dodu i stalno se nasele u Zagrebu, te provedu protureformaciju. Bili su sigurno i sami zabrinuti zbog širenja druge vjere u njihovu gradu.⁸⁷⁴ Isusovci su došli u Zagreb krajem 1606. i odmah započeli svoju djelatnost. Marljivo su poučavali u katoličkoj vjeri, organizirali predavanja, priredivali propagandne predstave o velikim blagdanima na Markovu trgu i drugdje, njegovali neviđenu raskoš u crkvenim obredima i povorkama, držali propovijedi, govorima oduševljivali puk. Svijet ih je slijedio i dolazio im zanesen sjajem, raskoši i novostima što su ih uvodili. Osnivale su se i posebne vjerske bratovštine za unapređivanje pobožnosti, pa i u Zagrebu s tom svrhom počiju djelovati bratovštine *Muke i smrti Kristuševe*, *Blažene Djevice Marije Svećene vu Zagrebu* i *Sv. Anuncijate*.⁸⁷⁵ Nastojanjem isusovaca razvija se u Hrvatskoj i posebni marijanski kult i u vezi s njime i štovanje mnogih bogorodičnih čudotvornih kipova. Od 1618. imao je i Zagreb u isusovačkoj crkvi Sv. Katarine znameniti Marijin čudotvorni kip. Takav se nalazio i u Remetama u okolici Zagreba. Čuda koja su se u vezi s njima događala opisana su i ilustrirana krajem stoljeća (1671) u Eggerovoj *Pharmacopea coelestis seu Maria Remetensis in Sclavoniae Regno...*, pa nam ti opisi i ilustracije govore s jedne strane o intenzivnoj pobožnosti naših tadašnjih ljudi, a s druge barem donekle dočaravaju atmosferu hrvatske, napose zagrebačke sredine u ono vrijeme. Djelatnošću isusovaca razvila se pobožnost naše sredine, ali i nadzor te pobožnosti. Nastala je psihoza u kojoj je spaljivanje vještica, osobito u 17. st. u Zagrebu vrlo rašireno. ljudima bila posve prirodna stvar, jer su "vještice" sklappale ugovore s đavolom, najvećim neprijateljem Boga.

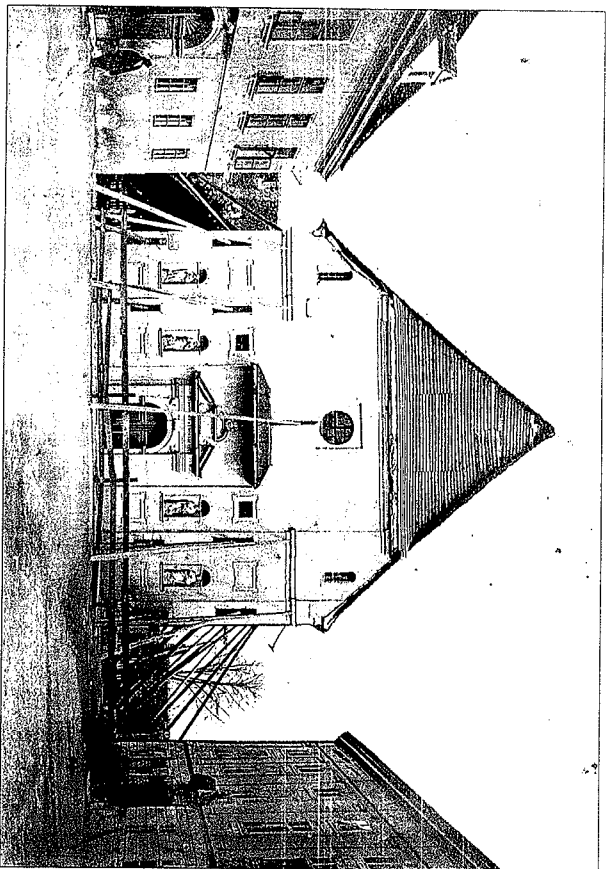
Jedno od tipičnih obilježja vladajućega nabožnoga duha bilo je darivanje iz pobožnosti crkva i crkvenih redova novcem, pokretninama i nekretninama. Aristokracija, ali i obični građani, ističu se kao darovatelji. Zavejetnim darovima u novcu i umjetninama osobito su bile darivane crkve Sv. Katarine i Ksavera. Ban grof Nikola Erdődy i Helena Patačić, žena podžupana Ivana Ručića, spominju se često i predvođe kao najgalantniji darovatelji. Obilne darove u novcu i nekretninama primali su i samostani isusovaca i klarisa. Sve zbog pobožnosti i vjere darovatelja da će to pridonijeti spasu njihove duše.

Razumljivo je da se uz tako jaku protureformatorsku aktivnost protestantizam u Zagrebu nije mogao razviti. Pojedince koji su usprkos pritisku ustrajali u svojem uvjerenju uspjeli su isusovci tijekom vremena obratiti,⁸⁷⁶ pridajući Zagrebu čist katolički karakter. Tako se u kanoničkoj vizitaciji 1622. kao kuriozum spominje neki stoliar koji nije samo priznavao da je protestant već je i promicao prote-

874. V. Klaić, Statut, p. 4. V. Klaić, Zagreb, p. 34.

875. Kongregaciju Sv. Anuncijate (Navještenja B.D. Marije) osnovali su polaznici isusovačkih škola u Zagrebu. Njezini članovi nisu bili samo iz Zagreba, već iz cijele Hrvatske. Bilo je u njoj građana, svećenika i plemića. E. Laszowski, Prilog za povijest bratovštine sv. Marije "Annuntiateae" u Zagrebu, VZA, 1911, p. 280-281. - E. Laszowski, Vijesti o kongregaciji "Navještenja bl. dj. Marije" u Zagrebu iz 1661/2. i 1732. SNZ, p. 250-252.

876. U Historia Collegii societatis Iesu, spominje se da su isusovci 1614. obratili četrnaest zagrebačkih građana koji su u potaji isповijedali krivu vjeru. Među njima bile su dvije plemkinje i jedan plemić. Godine 1618. obratili su u Zagrebu deset osoba, a među njima i jednog anabaptista. F. Bučar, Širenje, p. 205. - V. Klaić, Zagreb, p. 34.

Crkva Sv. Katarine za vrijeme potresa 1880. Snimio zagrebački fotograf Herman Fickert. (MGZ)

stantizam čitajući i drugima razne protestantske knjige u nastojanju da ih predobije za svoju vjeru. Protestantstva aktivnost u Zagrebu tekla je usporedno s uvođenjem novoga gradskog statuta (od 1609). Tavernik grof Tomo Erdödy, jedan od najistaknutijih pristaša protureformacije, bio je ujedno i glavni zagovornik novog oligarhijskog statuta. Jedno i drugo provodilo se u duhu želja vrhovnih državnih vlasti i imalo s obzirom na ciljeve stanovite dodirne točke.

POLITIČKE PRLIKE

Na početku 17. st. Hrvatska i Zagreb još osjećaju nevolje velikoga turskog rata, u kojem i oni sudjeluju, iako se rat većim dijelom vodio na madarskom tlu. A kad je rat Žitvanskim mirom 1606. završio, javlja se težnja Habsburgovaca, a to je manje-više želja europskih vladara tog vremena, za jedinstvenom, centraliziranom apsolutističkom vlasti u svim svojim zemljama, težnja da stvore činovničku državu s centralnim uređima u Beču u kojoj će krajji biti neograničeni, apsolutni gospodar. Usporedno s time, kao nužan uvjet da bi se to postiglo, ide se za ograničenjem ili potpunim ukidanjem dotadašnjih zastarjelih srednjovjekovnih i drugih povlastica staleža i gradova. Plemstvo se nastoji politički onemogućiti, ograničuju mu se prava

u zakonodavstvu, državnoj upravi i određivanju poreza. Namjera je i da se stvori jaka stalna vladareva vojska koja će mu osiguravati vlast i učiniti ga neovisnim od staleža. A to je do početka 18. st. bilo doista i ostvareno. Međutim, u prvo vrijeme Habsburgovci svojim apsolutističkim nastojanjima izazivaju reakciju u hrvatskog i madarskog plemstva, koje brani svoja staleška prava. U tome plemstvo najprije i uspijeva zbog neprestanih ratova što ih je država vodila i zapadala u sve veće financijske poteškoće i dugove. Ali je napetost između dvora i staleža neprestano rasla i dosegla vrhunac u zrnsko-frankopanskoj uroiti. Tek nakon njezine katastrofe i uspješnih ratovanja protiv Turaka krajem 17. st. mogao je dvor plemstvo politički potpuno onemogućiti i provesti svoje težnje za apsolutističkom vlasti. Staleško je uređenje trajalo i dalje, samo je bilo prigušeno činovničkom monarhijom.⁸⁷⁷

Pojavom centralizirane uprave u činovničkoj državi s društveno-političkim promjenama nestalo je i obilježja starih slobodnih gradova, i stariim slobodnim gradovima prestale su se priznavati srednjovjekovne privilegije i oni su počeli gubiti svoja obilježja. Zbog toga je i došlo početkom 17. st. do uvođenja novoga gradskog statuta kojim su bile ukinute stare srednjovjekovne povlastice *Zlaine hule* iz 1242. i drugih isprava što ih je Zagreb dobio tijekom nekoliko sljedećih stoljeća. Tim više što su pristaše novoga statuta i novoga poretka bili tzv. viši krugovi, ugledni bogati građani, dobriim dijelom trgovci kojima je činovnička monarhija išla naruku, podrprući i novčarski stalež kao protutežu feudalcima.

Usporedno s nastojanjima oko ukidanja starih povlastica i oko slabljenja političke moći staleža, Habsburgovci su težili za podvrgavanjem svih zemalja kojima su vladali središnjoj vladi u Beču, tj. za ukidanjem njihove samostalnosti. Takva sudbina trebala je zadesiti i nas. Hrvatska i slavonska krajina bile su već od kraja 16. st. zaseban teritorij izuzet od banske i saborske vlasti, a nakon sklapanja Žitvanskoga mira (1606) htio je nadvojvoda Ferdinand i građansku Hrvatsku i Slavoniju podložiti svojim krajiškim generalima. Samosvojnost Hrvatske bila je osobito ugrožena nakon Westfalskoga mira (1648), kad je Beč htio Hrvatsku potpuno izjednačiti s austrijskim zemljama i učiniti je običnom austrijskom provincijom. Takve namjere dvora jasno su se vidjele i u Vašarskom miru (1664) i u neprestanim osjećivanjima hrvatskih težnji za potpunim oslobodenjem od Turaka, u ponizavanjima hrvatskoga plemstva kao nosioca hrvatskoga političkog života, a osobito u okolnostima nakon zrnsko-frankopanske katastrofe. A vanjski znak centralističkih težnji Beča bilo je u drugooj polovici 17. st. i postupno uvođenje jedinstvenoga imena Austrije, odnosno pridjevka austrijske zemlje za sve zemlje pod vlašću austrijske loze Habsburgovaca.⁸⁷⁸

Centralističkim i apsolutističkim težnjama Habsburgovaca suprotstavljaju se hrvatski staleži. I kao što su se mali purgeri u općinskoj vijećnici na zagrebačkom Gradecu borili za svoje stare privilegije, a protiv novog statuta, tako su se hrvatski velikaši i plemstvo u saborskim skupštinama u našem gradu također borili za svoja tradicionalna prava, za samosvojnost i slobodu hrvatskih zemalja. Tijekom 17. st. Hrvatski sabor često traži od kraja da se iz Hrvatske maknu strani zapovjednici i strane čete, da se Vojna krajina ukine kao poseban teritorij te da se uspostavi

877. HNJ, II, p. 854-858, 860. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 103-104, 177-178.

878. HNJ, II, Zagreb 1959, p. 859.

čja. U saborskim skupštinama u Zagrebu dizao se revolt protiv apsolutističkih i centralističkih prezezanja Beča, protiv njegovih nastojanja da se skuće prava predstavnika političkoga života Hrvatske, da se osujete, sprječee ili ne iskoriste mogućnosti oslobađanja hrvatskih teritorija od turske vlasti. U Saboru se zaključivalo o mjerama što ih je valjalo poduzeti za obranu zemlje, o kontingentima vojnika koji će se poslati na granicu, birao *zemaljski kapetan* koji je zapovijedao hrvatskom vojskom i imao posebnu dužnost da se brine za obranu banske krajine na Kupi. U saboru se vodila i briga o slobodi i cjelovitosti i onoga dijela hrvatske zemlje koji nije bio pod Turcima. Naime, da i vojna krajina, kojom su upravljali njemački generali, također dođe pod bansku vlast. Jer ban je vladao samo takozvanom civilnom Hrvatskom. Osim o političkim raspravljalo se u Saboru i donosile se odluke i o raznim drugim vitalnim problemima naroda: porezima, dačama, trgovini, monetarnim pitanjima, mjerama i cijeni robe, državnim zajmovima itd. Uz Sabor, u kojemu su zastupljeni hrvatski staleži te ima izrazito feudalno obilježje, djeluje i brine se o svim tim problemima i Hrvatska vlada, koju su osim bana sačinjavali podban, protonotar, zemaljski blagajnik i pristav aktuar (perovoda).⁸⁸³ Zastupljeni dakle u Saboru i Vladi staleži upravljaju Hrvatskom i bore se za njezine povlastice, ali, dakako, i za svoje staleške interese.

Osim stalne borbe, koja je trajala cijelo 17. st., za očuvanje državne samostalnosti, osim brige za obranu od Turaka i Bocsakajevih protestantskih četa, što su početkom stoljeća prijetile da će provaliti u Hrvatsku, osim problema prodiranja protestantizma i dugogodišnjih sukoba u vezi s donošenjem novoga gradskog statuta, što je također imalo svoju političku pozadinu, bilo je i nekih drugih važnih političkih događaja i pojava koji su u tijeku 17. st. pratili život Zagreba, te izazivali u njemu veća ili manja uzbuđenja. Među ostalim bili su to borba Gradeca da mu se vrati pravo zastupanja na zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru, buna Gavra Betlena (1619-1620), tridesetogodišnji rat (1618-1648), zriinsko-frankopanska urota, drugi veliki rat za oslobodenje od Turaka (1683-1699) i napokon pojava političkoga programa o ujedinenju svih Južnih Slavena što ga je donio Pavao Ritter Vitezović u *Ožujveloj Hrvatskoj* tiskanjoj u Zagrebu 1700. godine.

Mađari su donijeli 29. rujna 1608. na saboru u Požunu zaključak kojim je slobodnim gradovima u sjevernoj Hrvatskoj, pa tako i Zagrebu, oduzeto pravo da šalju svoje zastupnike u zajednički Ugarsko-hrvatski sabor, i to zato što ne plaćaju tzv. kraljevinski porez (dica regni) od kojega su starim kraljevskim povlasticama bili oprošteni. No tadašnji predstavnici gradske uprave Zagreba, odnosno općine na brdu Gradecu, nisu u odluku prihvatili, već su joj se oprli i borili se da im se to pravo prizna. I uspjeli su u tom za relativno kratko vrijeme. Već početkom 1610. sjedili su predstavnici Zagreba ponovno u zajedničkom državnom saboru u Požunu.⁸⁸⁴

883. Središte političkog života bio je Zagreb, ali se izvjesni dio državnih poslova obavljao i u Varaždinu. Ovdje su zasjedali često i sabori, gotovo redovito se sastajala razna povjerenstva zbog uređenja Hrvatske krajine. Radi obavljanja državnih poslova i neki hrvatski banovi kao Erdődy i Drašković više su živjeli u Varaždinu nego u Zagrebu. Erdődy u utvrđenom varaždinskom gradu, a Drašković u svojoj palači koja još i danas stoji. Ozbiljniji taksac Zagrebu postat će Varaždin u 18. st., kad će u njemu djelovati nekoliko godina i prva hrvatska vlada Kr. hrvatsko namjesničko vijeće (1767-1776). R. Horvat, *Povijest banske palače*, VZA, 1915, p. 178. i d.

884. Corpus iuris Hungarici, I. Budapest 1897, p. 708. - Ibid., III, p. 24. - V. Klaić, *Statut*, p. 20. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 20-23.

cjelokupnost hrvatskih zemalja. Već nakon Žitvanskoga mira hrvatski staleži zahtijevaju u Saboru u Zagrebu da i hrvatska i slavonska krajina dođu pod vlast bana da bi on kao nekoć vladao od Drave do mora.⁸⁷⁹ To ipak nije uspjelo, pa ni onda kad su radi toga saborska poslanstva odlazila u Graz i Požun. Frankopani i Zrinski, dok su bili banovi, molili su u nekoliko navrata da im se podijeli i čast karlovačkoga generala, ali ni tome nije Beč nikada udovoljio, bojeći se očito da bi se krajina u tom slučaju isključivo orijentalala prema Zagrebu. Beč ne samo da nije puštao iz svojih ruku krajiški teritorij, već nije učinio ništa ni da se hrvatske zemlje pod turskom okupacijom oslobode i pripoje ostaloj slobodnoj Hrvatskoj. Pa ni onda kad se za takvo oslobodenje pružila najbolja prilika nakon turskoga poraza kod Sv. Gotharda (1664). Mir u Vašvaru koji je nakon toga sklopljen s Turcima bio je uperen protiv Hrvata i jasno je dokazivao kako Beč nije htio da se oslobode turskoga jarma. Htio ih je strahom pred Turcima držati u pokornosti i na taj ih način i politički oslabiti. A sve radi toga da jednoga dana i nad hrvatskim, politički oslabljenim teritorijem, lakše provede apsolutističku vlast, da ga lakše pretvori u običnu austrijsku pokrajinu. Zato je i branio ratovanja na granici koja su Turci izazivali upadajući na naš teritorij i nerado gledao povremene uspješne borbe Petra i Nikole Zrinskoga protiv njih. Odnosi između hrvatskoga plemstva i središnje vlade u Beču postajali su i zbog toga sve zategnutiji i na kraju doveli i do zriinsko-frankopanske urote.⁸⁸⁰

Zbog nenaklonoga držanja središnje bečke vlade u pitanju oslobodenja hrvatskih zemalja od Turaka, Hrvatska je od početka do kraja 17. st. morala ostati u svojim skućenim granicama, teritorijalno vrlo mala, zapravo ne mnogo veća nego što je bila u vrijeme *Reliquia reliquiarum* potkraj 16. st. Zauzimala je oko 18200 km². Granica prema Turskoj išla je na istoku nešto dalje od linije Pitomača-Rača-Moslavina, a na jugu nešto ispod Siska, Petrinje i Karlovca, te odande jugozapadno prema moru. Na zapadu je graničila na Kupi i Sutli s Kranjskom i Stajerskom, dok su joj Drava i Mura bile granice na sjeveru prema Mađarskoj. Zagreb je od turske granice na jugoistočnoj strani bio udaljen tek 50 do 60, a na istočnoj 70 do 80 kilometara. Tako je ostalo do kraja 17. stoljeća.⁸⁸¹ Zagreb je bio glavni grad relativno malog slobodnog teritorija, ali sjedište vrhovne staleške uprave, sabora, bana i biskupa. Uz to je u doba turskih ratova bio važna postaja za kurirsku vezu između središnjih vojnih vlasti u Beču ili Grazu s karlovačkom i sisačkom utvrdom na granici.⁸⁸² Kao središte svega zbivanja u tadašnjoj Hrvatskoj, a napose političkog, on je bio najjačim svjedokom i najsnažnije je osjetio sva sukobljavanja interesa — s jedne strane centralne apsolutističke vlade u Beču, a s druge Hrvatske, odnosno hrvatskih staleža, predstavnika njezina političkog života, ali i braniteља vlastitih povlastica. U Zagrebu se isto tako snažno osjećala i blizina turske granice i neprestana skrivena opasnost od jačih turskih provala te potreba pomicanja granice prema istoku i oslobađanje zaposjednutih područja

879. Poslije mnogogodišnje borbe bila je Krajina još 1630. definitivno izdvojena iz jurisdikcije Hrvatskog sabora i bana, kad je kralj Ferdinand tamošnjim Srbima izdao povelju i priznao im njome poseban položaj s naročitom unutarnjom organizacijom. Sibi se ne smatraju podložnicima hrvatske gospode, već samo krajiškim vojnicima. Oni biraju svoje knezove i suce i žive prema svojim potrebama i shvaćanjima.

880. F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 189-194.

881. S. Srkulij, *Povijest Hrvatske u 19 karata*, Zagreb 1957, p. 54, 56 i karta n. 14. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 90.

882. R. Horvat, *Prošlost*, p. 358.

Za vrijeme nepreranih unutarnjih svada zbog uvođenja novog statuta (od 1609) i straha pred nasiljem razularenih banskih haranija i četa, koji su djelovali u ime jedne od zavadenih strana, pojavilo se i novo uzbuđenje, novi strah u gradu: opasnost da će erdeljski grof Bertlen koji se uz podršku Turaka pobunio protiv kraja provoliti sa svojim četama u Slavoniju. U strahu od njegovih pristasa ban dovodi nove krajske čete, pojačava posadu u gradu, hitno saziva sabor u Gradečkoj općini, jer je to potrebno "za održavanje svih nas i spas domovine." Zbog opasnosti od mađarskih pobunjenika sastajao se sabor u Zagrebu dvaput, 1619. i 1620. Oba puta donesene su odluke o obrani, osobnom sudjelovanju i obveznom davanju vojnika od strane crkvenih dostojanstvenika, velikaša, plemića i slobodnih gradova. Tom prilikom je i Zagreb kao kraljevski i slobodni grad morao "po starom načinu" poslati "pod banderij" (zastavu) bana Nikole Frankopana šezdeset dobro naučuzanih pjesaka.⁸⁸⁵

U vrijeme dok su se u Zagrebu vodile borbe zbog statuta i trajala opasnost od belemenovaca, izbio je zbog vjerskih sukoba između katolika i protestanata već i rat koji će povjesničari nazvati tridesetogodišnjim (1618-1648). Prenda se vodio daleko od zagrebačkih gradskih meda, on se ipak osjetio u životu grada kao i svi ostali ratovi što ih je država vodila. Polazeći na daleka ratišta, brojne hrvatske čete prolazile su i kroz Zagreb, tu se skupljale, pripremale i opremale za dalek put. A sigurno im se često zbog obveze davanja određenoga broja vojnika morao pridružiti i mnogi gradečki i kaptolski stanovnik. Kraljevi, počevši od Matijaša II. do Ferdinanda III., pa kraljevska komora u Požunu nameću gradu ratne poreze, utjeruju ih od njega i prijete mu kad ih on na mnoge opomene ne plaća. Teška ratna vremena, kad je i cijela Hrvatska ostrumašila, odrazila su se i na gradskoj situaciji Zagreba. Među ostalim on nije mogao ispujnavati ni obveze koje mu je nametnula država. Od 2800 forinti poreza što ih je, primjerice, morao platiti požunskoj komori između 1630. i 1649., platio je samo 400 forinta.⁸⁸⁶ Ni zagrebačkoj crkvi nije išlo baš sjajno. Crkvene su glavice bile iscrpljene, a oskudicu gotova novca osjećali su i biskup i Kaptol.⁸⁸⁷

A osim svega još su se pojavile i nerodne godine (od 1626. do oko 1630.) i zavela dala glad, pa je gradska općina morala poduzeti posebne mjere da obrani građane od razbojničkih pljački koje su prijetile u to vrijeme velike oskudice hrane. Glad se pojavila još jednom i potkraj rata, pa ju je Zagreb i tada vrlo teško osjećao. A i neposredno po završetku rata javjala su se nova zla koja su činili razbojnici koji su se regrutirali od demobiliziranih vojnika i feudalnih podložnika što su uskratili poslušnost svojoj gospodi.⁸⁸⁸

Za sve vrijeme rata živio je Zagreb kao i ostala slobodna hrvatska zemlja uza sve nedace još i u stalnoj opasnosti da rat i angažiranje Habsburgovaca na drugoj strani ne iskoriste Turci za napad na Hrvatsku. Tim prije što su hrvatske čete bile dobrim dijelom povučene iz zemlje i poslane na europska bojišta.

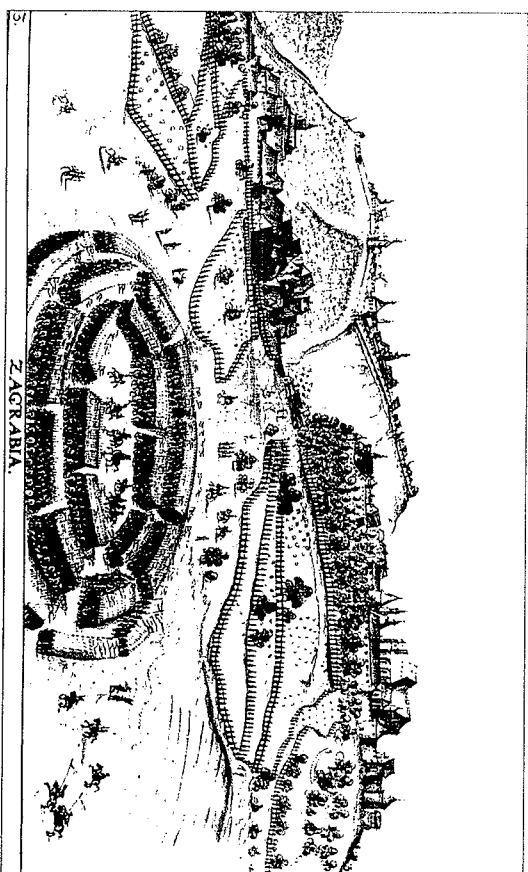
Nakon tridesetogodišnjega rata i sklapanja mira u Westfalenu (1648) Habsburgovci su sve više nastojali provesti u djelo svoju centralističko-apsolutističku politiku,

885. R. Horvat, Hrvatski sabor u 17. vijeku, HK, 1938, p. 261-262. - HSS V, MSHSM 43, Zagreb 1918, p. 32-33.

886. A. Šenou, Porez u Zagrebu u XVII. vijeku i danas, Vienne, 1877, p. 538.

887. IK: Trkalčić, Prvostolna, p. 24-26.

888. IK: Trkalčić, Prvostolna, p. 25-26. - J. Matasović, Knez Leonard, NS, 28, p. 110. - R. Horvat, Prošlost, p. 30-31.

Zagreb s vojnim logorom 1639. (Original u Nacionalnoj biblioteci u Beču)

kušajući sve otvorenije Hrvatsku i Mađarsku učiniti običnim austrijskim provincijama. Hrgeli su okljaštrenu Hrvatsku što više oslabiti i u političkom i u vojničkom pogledu. Nije im išlo nikako u račun da se oslobodenjem od Turaka poveća njezin teritorij, jer bi se time ojačala moć njezinih staleža, nosioca političkog života i boraca za njezinu samosvojnost. Protivnici hrvatskoga plemstva i njegovih privilegija ne samo da nisu rado gledali njegove uspjehe u ratovima protiv Turaka već su i djelatno pridonosili neuspjesima u tim ratovima i konačno sklopili mir povojan za Turke, a nepovoljan za sebe i Hrvatsku. Sve to je, dakako, izazvalo nezadovoljstvo i revolt, koji su dosegli vrhunac u zrinško-frankopanskoj uroti. Uz obranu staleških bila je u pitanju i obrana općenarodnih interesa, narodne individualnosti. Svjest o tome bila je, čini se, prilično raširena, pa je pokret izazvao znatno uzbuđenje u zemlji. I Zagreb je tada proživljavao uzbuđujuće dane. Fran Krsto Frankopan došao je 20. ožujka 1670. s trideset konjanika u Zagreb i na Markovu trgu s izvučenom sabljom u ruci održao građanima vatreni govor, pozivajući ih da pristanu uz Zrinškoga i da se priključe njegovoj uroti. A i gradsko vijeće na svojem posebnom sastanku odlučilo je da se pozivu odazove, jer "hoće, kaže, da učini ono isto što i ostala zemlja". Dva dana poslije toga obratio se Frankopan i Kaptolu pozivajući ga da se i on pridruži, da Zrinškomu pomogne novcem i drugim svojim dobrima te da njegove čete, kad stignu iz Primorja, primi na konak i hranu. Kanonici se, međutim, nisu mogli odmah odlučiti. Tražili su tri dana za razmišljanje, a onda su na savjet biskupa Martina Borkovića odbili Frankopanov poziv.⁸⁸⁹

889. F. Šišić, Posljednji Zrinški i Frankopani na braniku domovine, Zagreb 1908, p. 89-90. - V. Klarić, Zagreb, p. 36-37. - HNJ, II, p. 744, 745, 747-749.

Krajem ožujka 1670. u atmosferi svestrane agitacije poduzimao je Frankopan i druge akcije u blizini Zagreba. Držao je agitacijsku skupštinu plemstva u prekosavskoj Brezovici, a njegovi su vojnici nadzirali svaki prijelaz kod Susedgrada i ubiivali svakoga tko bi bio uz cara. Nadzirali su i promet na Savi kod Zagreba, pa su jedne noći kod *Kraljeva broda* napali i zaplijenili transport hrane što ga je vlada na splavima slala iz Celja u Petrinju za krajišku vojsku. Četrdeset zaplijenjenih bačava s brašnom poslano je u grad. A u isto vrijeme namjeravao je Frankopan s dvjesto vojnika zaposjesti Zagreb.⁸⁹⁰ Grad je bio uznemiren. U prvi čas, kad Kaptol nije pristao uz Frankopana i priključio se protivničkom taboru, javila se opasnost da će doći do otvorenoga sukoba s Gradedcom. A poslije, kad su i gradečki građani počeli na događaje malo mirnije gledati, uhvatio je i njih strah od posljedica. Bojali su se da će u gradu doći do sukoba između carske vojske i zrinško-frankopanskih pristasa. Za slučaj da urota ne uspije smatralo se da će vladine čete poduzeti kaznenu ekspediciju u okolici Zagreba, udariti na Šestine i druge posjede Zrinskoga pod Zagrebačkom gorom, napasti na Brezovicu i provaliti i u sam Zagreb, gdje su Zrinski imali kuće i trgovinu željeznom robom. Osim toga građani su se bojali i Turaka koji bi vjerojatno došli u grad, ako bi se s njima uspio sklopiti savez.⁸⁹¹ A još su se, dakako, više uplašili kad se doznalo da je urota otkrivena i da je karlovački general već krenuo s nekih 700 vojnika prema Zagrebu da uhvati Frankopana i banova kapetana Franju Bukovačkog koji je već otvoreno govorio o savezu s Turcima, prikupljao ustanike i činio neprilike carskim ljudima i garnizonima.⁸⁹²

Tragični kraj urote uskoro je Zagrepčane oslobodio straha. Njihove zle slutnje o kaznenoj ekspediciji carske vojske nisu se obistinile. Sretni da su se oslobodili teške more zaboravili su brzo tragediju za koju, čini se, nisu imali ni oni ni tadašnja šira hrvatska javnost mnogo sućuti. Među pamfletima i parodijama što su se nakon katastrofe pojavljivala na račun urotnika (vjerojatno s namjerom dodvoravanja) napisano je i nekoliko podrugljivih kajkavskih stihova koji su očito potekli iz zagrebačke sredine. I to vjerojatno s Kaptola, jer se, osim što se u njima govori o Frankopanu kao "prevarantu" i "tatu", izruguje i građanima kraljevskoga gradečkoga grada o kojima, kaže, neće niti govoriti "jer su mnogi od njih (u danima pripremanja urote) od straha pobjegli u peć".⁸⁹³

Stare nesuglasice obitelji Erdödy prema Zrinscima pokazale su se i nakon katastrofe bana Petra. Grof Nikola Erdödy, čijim se uhodama ima također zahvaliti da je bečki dvor doznao za urotu,⁸⁹⁴ uz krajiške Nijemce prvi je opljačkao posjede Zrinskoga u Zagrebu, Šestinama i Brezovici. Dok je Zrinski bio u tamnici, Erdödy je sa svojim slugama razvukao sav inventar iz kuće Zrinskih na Markovu trgu: pisaae komode, ormare, stolove, stolice presvučene kožom, škrinje, krevete, zrcala, sagove, zavjese, madrace, posteljinu, perine, razno posude (tanjure, zdjelice, čaše, amfore), kotlove, kuhinjske sprave i raznjeve i razne druge kućanske predmete. Zatim bub-

890. F. Šišić, o. c., p. 90-91.

891. V. Klaić, Zagreb, p. 36-37. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 249. - R. Horvat, Prošlost, p. 36.

892. V. Čorović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1933, p. 351.

893. J. Matasović, Iz galantnog stoljeća, p. 49 i 51.

894. A. Dabinić, Staleške prilike u Hrvatskoj u vrijeme urote Zrinskog i Frankopana, Obzor, 1938. (16.V) 111, p. 1-2.

njeve, jedna kola i bansku zastavu, mnogo raznog oružja i 300 rajnskih forinti gotova novca. Oderali su čak i tapete sa zidova. Odnijeli su i dvjesto dasaka od smrekovine, dvjesto i trideset vedara vina, dva vedra tokajskoga vina, jedno vedro rakije i veću količinu pšenice.⁸⁹⁵ Opljačkali su i iličku kuću Zrinskoga gdje je bila *officina mercatorum* i prodavali se metalurški proizvodi s njegovih imanja. Oдавle su odnijeli robe u vrijednosti 1400 dukata. Grof Erdödy opljačkao je i dvorac Zrinskoga i majur u Šestinama odakle je odveo veliku količinu vina, raznih žitarica, brojnu stoku, perad i dr. Važno je da su se Erdödy nakon propasti Zrinskih i pljačke njihove imovine naglo obogatili i raskošno živjeli u svojoj kući u Gornjem gradu⁸⁹⁶ i u dvoru u Želini u Turopolju.⁸⁹⁷ Nekretnine na području Zagreba: kuću na Markovu tgu, dvor u Šestinama i Medvedgrad na Zagrebačkoj gori zaposjeli su u ime nekih starih novčanih potraživanja baruni Čikulini, vlasnici Susedgrada, Novih dvora i Konjščine. Iako bivši službenici Zrinskih, i oni su bili na strani njihovih neprijatelja i uživali osobito povjerenje bečkoga dvora.⁸⁹⁸

Nakon smaknuća Zrinskoga i Frankopana Hrvatski sabor se, doduše, i dalje sastajao, ali banska se čast, otkako je oduzeta Petru Zrinskom (još 1670) prvih godina nije popunjavala. Umjesto bana imenovan je za vršitelja vojničkih poslova grof Nikola Erdödy, a civilnih, odnosno sudbenih, zagrebački biskup Martin Borković. Ta dvojica upravljali su zemljom. Prvi u građanskom Gradecu, a drugi u susjednom biskupskom dvoru. No, u toj eri političkoga, gospodarskog i kulturnog potčinjavanja Hrvatske vojničku vlast imala je zapravo njemačka carska vojska. Ona je preplavila sve važnije gradove i njezina se prisutnost nedvojbeno snažno odrazila na život Zagreba, političkoga središta zemlje. Već osnivanjem Krajine u drugoj polovici 16. st. i njezinim podvrgavanjem njemačkim krajiškim zapovjednicima, generalima, kapetanima koji uvode i našom zemljom šire njemački jezik, izgrađeni su čvrsti temelji znatno kasnijim intenzivnijim germanizatorskim nastojanjima. Ta se nastojanja usporedno s centralizatorskim težnjama nastavlja u još jačoj mjeri nakon tridesetogodišnjega rata, a osobito u drugoj polovici 17. st. u vrijeme vladavine cara Leopolda I. i potpuna potčinjavanja Hrvatske nakon neuspjele zrinško-frankopanske urote. Tada su, kao i u posljednja dva desetljeća stoljeća, kad su njemačke čete za vrijeme dugogodišnjega ratovanja protiv Turaka (1683-1699) dolazile i pro-lazile našom zemljom, uvjeti za ostvarivanje germanizatorskih težnji bili vrlo

895. E. Laszowski, Razgrađljene stvari grofa Petra Zrinskog i Franje Kriste Frankopana (njihovih pristasa g. 1670-1671), Statine, 41, 1948, p. 159 i d. Sav zaplijenjeni imetak Zrinskih, pa tako i njihova kuća u Zagrebu i dvorac u Šestinama, došao je pod upravu Kraljevske komore u Požunu. Kao svoje povjerenike komora je odredila Petra Prašinskog, blažanika, i Franju Špollarića, protustavnika tridesetnice u Nedelištu, sa zadacima da popišu sav pokretni i nepokretni imetak Zrinskih u Hrvatskoj. Kad su ta dvojica u lipnju 1671. došli u Zagreb, našli su ovdje sav imetak Zrinskih već popljačkan. Tako je poslije grof Erdödy u njihovu kuću vratio popljačkanu pokusstvo. R. Horvat, Zapljena Zrinskih imanja, HK, 1908, p. 200-204.

896. Kuća grofa Nikole Erdödyja nalazila se na Markovu tgu uz kuću Petra Zrinskoga sa sjeverne strane (danas Trg Sv. Marka 2).

897. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 206-208. 898. J. Matasović, Die Briefe, p. 40-42 i 58. Godine 1679. zagrebački Kaptol tražio je za sebe Medvedgrad i Šestine, ali je proces u vezi s tim izgubio. F. Buntak, Kuće Zrinskih i srednjovjekovni kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu, ISNZ II, p. 121-122.

898. J. Matasović, Die Briefe, p. 40-42 i 58. Godine 1679. zagrebački Kaptol tražio je zasebe Medvedgrad i Šestine, ali je proces u vezi s tim izgubio. F. Buntak, Kuće Zrinskih i srednjovjekovni kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu, ISNZ II, p. 121-122.

povoljni.⁹⁰⁰ Tome su, pak, pridionjeli i strani trgovci koji se u 17. st. naseljavaju u većim našim mjestima i gradovima. Ni Zagreb se nije mogao otići ponjemčivanju, jer su i ovdano dolazili njemački trgovci, boravila i prolazila njemačka vojska, naseljavalo se i živjelo plemstvo spremno, osobito nakon katastrofe Zrinskih i Frankopana, oportunistički se počimati Nijemcima. Ono je još spremnije prihvatilo njemštinu, nego obični gradski stanovnici.^{900b}

Međutim, pod pritiskom prilika u Madarskoj, gdje se rasplamsala opasna pobuna Madara protestanata, Beč je morao pomalo popuštati. Godine 1674. uspostavio je namjesništvo banske časti i namjesnikom s punom banskom vlasti imenovao Nikolu Erdödyja. A 1680. obnovio čast i vlast bana u punom opsegu. Dotadašnji namjesnik imenovan je prvim banom i bio 10. travnja iste godine uz dobre želje i čestitanja svečano instaliran u Ckvi Sv. Marka na Gornjem gradu. Položio je obveznu prisegu na svoju službu pred "starežima i redovima".

Tri godine nakon svečana Erdödyjeva imenovanja izbio je drugi veliki rat s Turcima i ban je morao svoju rezidenciju u Gradecu zamijeniti bojnim poljem. Istaknuo se kao vješt vojskovođa i pridonio uspješnu ratovanju i oslobađanju znatnih područja hrvatskoga teritorija turskoga jarma. Nakon poraza pod Bečom (1683) Turci su, gonjeni hrvatskim i carskim četama, stalno uzimajući prema istoku. Do kraja stoljeća bila oslobodena Slavonija, kraj između Une i Kupe te Lika i Krbava, oko 22 000 km². Granica prema Turskoj, dotada vrlo blizu Zagreba, pomaknula se djelomično daleko prema istoku. Dok je još s južne strane i jugoistočne strane bila udaljena nekih šezdeset do osamdeset kilometara (na Glini, Uni i Savi), na istoku je išla otprilike na udaljenosti od 34 km (od Slankamena do nešto zapadnije od Mitrovice). Slobodni se teritorij povećao na 40 200 km², ali oslobodena zemlja nije došla pod političku i upravnu vlast Zagreba, odnosno Hrvatskoga sabora i bana. Prigrabili su je dvorska komora i graničarsko-krajiška zapovjedništva. Okolnosti su se nešto u tom pogledu normalizirale tek u 18. st., kad su banska krajina i dio Slavonije došle pod vlast bana i okrenule se prema Zagrebu kao političkom i upravnom središtu. Turci nisu više bili opasni. Hrvatska se potpuno oslobodila straha od njih, iako je njezin glavni grad od jakih pograničnih turskih uporišta (Nove Kostajnice, Dubice i Jasenovca) bio udaljen u značajnoj liniji samo nekih osamdeset do devedeset kilometara.⁹⁰¹

Posljednji dugi rat u 17. st. bacio je zemlju u veliku bijedu i oskudicu. Plaćanja ratnih nameta, uzdržavanja velikih vojnih postrojba dugi niz godina, a uz to i uobičajene, obvezatne vojničke pljačke, ositomašili su zemlju. Dugogodišnji rat i oslobađanje hrvatskih krajeva od Turaka bili su popraćeni još jednom znakovitom pojavom, koja se javlja već i nakon neuspjele zriinsko-frankopanske urote. Oslobodene hrvatske zemlje dobivaju za zasluge u ratu tudinci koji tada stvaraju novu hrvatsku aristokraciju, novo hrvatsko plemstvo.⁹⁰² I u Zagrebu se u to vrijeme po-

899. O nekom susravnom ponjemčivanju, tj. germanizaciji, ne može biti riječi prije vremena Josipa II. (n.b.)

900. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 28, p. 100-101, 110, 112, 174, 179-32, p. 203, 251; 34, p. 133, 135 i 136. - J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, I, Zagreb 1939, p. 389-390. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 126. - Za vrijeme drugog velikog rata s Turcima neka njemačka pukovnija zimovala je 1693. u samoj gradskoj viješnici u Gornjem gradu.

901. J. Matasović, *Iz galantnog stoljeća*, p. 54. - S. Stkulj, *Povijest Hrvatske u 19 karata*, Zagreb 1937, p. 54-56. 902. J. Matasović, *Iz galantnog stoljeća*, p. 54. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 33, p. 26; 34, p. 137-138. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 256.

javljaju aristokratske obitelji tudinskoga porijekla. Imaju svoje posjede i kuće unutar zidova staroga Gradeca. Zavidljivo uspjesima Austrije u posljednjem ratu protiv Turaka i pripravno da joj se potčinu, a bez ikakva osjećaja za zriinsko-frankopansku tragediju, koju je ona skrivila, to novo plemstvo sve se više priklanjalo Beču, a Madarina okretalo leđa, iako je bilo očito da Austrija tretira Hrvatsku kao svoju koloniju. Tome su dali povod i sami Madari, koji su svoje težnje za prevlašću nad Hrvatskom i potčinjivanjem Hrvatske, koje će od početka 18. st. biti sve otvorenije, izražavali već u 17. stoljeću. Stoga se već i u to vrijeme javljaju želje Hrvata da se odijele od njih. Hrvatski pavlini, ogorčeni zbog osiļavanja svoje pavlinske braće u Madarskoj i njihova omalovažavanja Hrvata, a u želji da ih potpuno potčine svojoj vlasti, nastojali su već 1684. da se njihova provincija odvoji od Madarske, pa su u tom i uspjeli, ali tek 1700. godine. Očito je već krajem 17. st. zavladała zategnutost između zagrebačke biskupije i kaloke nadbiskupije. Ona je dosegla vrhunac početkom 18. st. (1708), kad je zagrebački biskup Martin Borković poduzeo odlučne korake da se zagrebačka biskupija osamostalji od Madara i podigne na nadbiskupiju. No to, nažalost, nije uspjelo, jer je Brajković iznenada umro.⁹⁰³ Preuzetno držanje Madara i njihove pretenzije prema Hrvatskoj bili su očiti, uz protestantizam, razlog što Hrvati nisu pristali uz ustanak što ga je početkom 18. st. podigao u Madarskoj protiv Habsburgovaca unuk Petra Zrinskoga Franjo II. Rakoczy. Hrvati su pod vodstvom bana Ivana Palfyja privrženika dvora odlučno odbili njegove čete kad su 1704. provalile u Hrvatsku i Slavoniju. Ban Palfy i njegova bečka politika, što ju je provodio u Hrvatskoj zacijelo su u priličnoj mjeri pridionjeli činjenici da se u Madara još više učvrstila koncepcija o podređivanju Hrvatske Ugarskoj i da je požurni sabor 1708. donio zaključak da kraj može potvrđivati samo one članke Hrvatskoga sabora koji su u suglasnosti s mađarskim zakonima. Drugim riječima, provodeći svoju zakonodavstvo ugarskom. Dakle ono što je prije sto godina, provodeći svoju centralističko-apsolutističku politiku, namjeravao s Hrvatskom učiniti bečki dvor, sada to hoće s njome učiniti Madari... Njihove namjere stvarale su od toga doba sve dublji jaz između njih i Hrvata. Razvila se dugotrajna borba s jedne strane za očuvanje samosvojnosti Hrvatske, a s druge za njezino uništenje, odnosno ekspanziju Madarske i ovladavanje čitavim teritorijem od Karpata do mora. Borba je trajala više od dva stoljeća i sve to vrijeme davala jaki bijeg političkom životu zemlje. A Zagreb kao političko središte bio je njezino žarište, u njemu se ona naj snažnije osjećala i njegovi su je stanovnici naraštajima najneposrednije proživljavali. U Zagrebu je ta borba stvarala osobito raspoloženje u kojemu se budila i desetljećima izgrađivala svijest o hrvatskoj pripadnosti, svijest koja će nakon trinaest desetljeća snažno izbiti i oduševiti i najšire krugove u našem gradu.

Zanimljivo je da se nekako baš u vrijeme kada su se u susjednoj Madarskoj zanosili idejom o nacionalnoj emancipaciji i začrtali koncepciju o neovisnoj proširenoj kraljevini Madarskoj od Karpata do Jadranskog mora u Zagrebu javila ideja o istovjetnosti i potrebi ujedinjenja svih Južnih Slavena od Triglava do Crnog mora. Ta se ideja rodila i proširila iz zagrebačkog Gradeca ex museo græcomontii Pavla

903. V. Čorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1939, p. 368. - J. Butorac, *Zagrebački biskupi*, p. 56-57. - HNJ, II, p. 1017.

Rittera Vitezovića, koji ju je razradio i razvio u svom političkom djelu *Oživjela Hrvatska (Croatica rediuita)* 1700. godine. Vitezovićeve misli iz *Oživjele Hrvatske*, kao i ostalih njegovih djela, oživjet će i živjeti i u budućim naraštajima kulturnih i političkih radnika, a osobito u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda - ilirskog pokreta tridesetih godina 19. st., i utjecati na politički razvitak hrvatskoga naroda.⁹⁰⁴

BRIGA ZA OBRANU OD TURAKA

Iz prošlih stoljeća naslijedio je Zagreb kao i ostala Hrvatska i brigu za obranu od Turaka, premda se oni nakon poraza kod Siska (1593) i Petrinje (1595) nikada više nisu približili gradu niti ga ozbiljno ugrozili. No opasnost da to učine, pa i nakon Žitvanskog mira (1606) ipak je postojala. Taj se mir i produžio, uvijek na sljedećih dvadeset godina, no usprkos tome Turci ne miruju. Osim čestih provala na hrvatski teritorij oni su tijekom 17. st. izazvali i dva velika rata. Granica prema krajevima što su ih zaposjeli ostat će do kraja toga stoljeća još uvijek vrlo blizu Zagrebu. U smjeru jugoistoka i istoka bila je udaljena između pedeset i osamdeset kilometara. Stoga je i briga za sudbinu glavnoga grada Hrvatske bila opravdana. Tim više što ratovanja u nedalekoj Krajini nisu zapravo niti prestajala. Turci su provajivali na slobodni teritorij, četovali na njemu, zauzimali napuštene utvrđene gradove. Hvatali stanovnike i godišnje kao robove odvodili i do tisuću ljudi, žena i djece. Stoga se početkom stoljeća, uz brigu za obnovu zemlje od šteta pretrpljenih u prošlim teškim vremenima, moraju vlasti i dalje brinuti za njezinu obranu. Na svakom zasjedanju Sabora raspravlja se i donose odluke o obrani zemlje. Pa kad je na Saboru u Zagrebu 5. rujna 1602. bilo odlučeno da se granica na Kupi ima osigurati obvezatim davanjem određenog broja vojnika, morao je i Zagreb u tu svrhu opremiti i poslati pedeset dobro naoružanih pješaka, a osim toga i hranu za njih za prvih mjesec dana. Nakon 1606. Hrvatski sabor bira i posebnoga zemaljskoga kapetana kojemu je bila dužnost da se brine za obranu banske krajine na Kupi.⁹⁰⁵ Uz tu redovitu brigu oko osiguranja granice tištale su naš svijet, pa i sam Zagreb još vrlo dugo tijekom 17. st., i posljedice teškoga položaja u koji je zemlja dospjela zbog neprestanih ratovanja i turskih osvajanja u proteklim dvama stoljećima.⁹⁰⁶

904. HNJ, II, p. 1391. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 182. - V. Čorović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1939, p. 339. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 207. - M. Kombol, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1945, p. 271-273. - J. Škavčić, Fragment iz kulturne povijesti XVIII. stoljeća, HK, 1950, 3, p. 651.

905. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 261, 271, 272. - S. Stkulić, Hrvatska povijest u 19 karata, Zagreb 1937, p. 54-56.

906. M. Kombol, Povijest hrvatske, p. 202.

SOCIJALNE PRILIKE U ZAGREBU

Vjerojatno se ni na kojem području života jedne sredine tako izrazito ne vidi povezanost, ovisnost od drugih područja, kao na socijalnom. Ne samo od onoga što se događalo na užem teritoriju nekoga grada već i cijele zemlje, pa i od događaja izvan zemaljskih granica. I sigurno se opće prilike neke zemlje, a i uopće u svijetu, ne odražavaju ni u jednoj oblasti toliko kao u socijalnom životu. Osobito gospodarske, političke i vjerske. Postoji stoga i stanovita sličnost takvih okolnosti i događaja na raznim stranama svijeta, sličnost znakovita za vrijeme. I u Zagrebu toga doba život se u gradu, zemlji, pa i u susjednim europskim zemljama, odrazio u njegovim društvenim odnosima. Oni su dakako bili logična posljedica svega ostaloga suvremenoga zbivanja. Unutarnji nemiri i ratovanja, nasilje vlastele i vojske, patrijarhalnost, predrasude, nabožnost i vjerski problemi, zablude praznovjerja, spaljivanje vještica, borbe kmetova za njihova prava, nerodice, skupoca te siromaštvo i oskudica s jedne, a krajnja raskoš, rasipnost, zabave i svečanosti s druge strane, pojave su koje Zagrepčani u 17. st. više ili manje intenzivno proživljavaju u svojem gradu. One su same socijalni problem ili pak njihov neposredan uzrok. U njima se zacijelo najsnažnije odražava duh tadanjega života u toj sredini, njegova konzervativnost i zaostalost, nepravdičnosti, izrazita sućeljavanja i protuslovlja. Kao i u prošlim stoljećima, teško se osjeća silovitost okolišne vlastele, pljačke domaćih i stranih vojski. Jadi kmetova, osobito kaptolskih, dosežu vrhunac, vlada izrazita pobožnost, ali i praznovjerje. Usprkos oskudici na jednoj, cvate raskoš na drugoj strani. Opasne epidemije i nerodne godine siju nesreću, siromaštvo i bijedu. Uz stare susjedske grčko-kaptolske razmirice i sukobe među vlastelom pojavljuju se i nove unutarnje svade i nemiri. Sve je to tvorilo sliku našega života onoga vremena, koja se uostalom ogleda i u djelima nekih hrvatskih i stranih književnika 17. stoljeća: Jurja Habelića (1609-1678), pavlina Ivana Belostenca Orlovića (1595-1675), kanonika Mihajla Šimunića, Pavla Rittera Vitezovića, Ivana Valvasora i drugih, i to premda je često riječ samo o propovijedima, nekrolozima, poslanicama, prigodnim spisima.⁹⁰⁷

Jedan od najtežih socijalnih problema toga vremena bilo je proganjanje takozvanih vještica i čarobnjaka. Pojava koja se u više ili manje izraženom obliku javlja u Zagrebu već od 14. st., u 17. st. poprma osobito velike razmjere. Ona je kao poželjna i potrebna duboko prožela duhove i uvjerenja ljudi, usavršila svoje metode te se izjednačila u tome s ostalom Europom. Vjerovanje u vještice i njihova zla djela te uvjerenje da ih treba proganjati bilo je opće i snažno podjednako u predstavniku tadanjih vlasti, u crkvenim redovima kao i u širokim slojevima naroda. Osobito su isusovci utjecali na širenje takvih vjerovanja i jačanje progona vještica. Oni su sami čvrsto vjerovali u čarobnjačke pojave, u stvarno postojanje demona, vještica, čarobnjaka i u njihovu nadljudsku moć.⁹⁰⁸ Svoje uvjerenje gotovo su dva stoljeća (1607-

907. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 181.

908. Da su isusovci vjerovali u čarolije i vještice vidi se i iz službene kronike njihova samostana *Historia collegii zagrabiensis societatis Jesu*. Tu se npr. 1620. navodi da su vještice te godine smogle beskraju drskost i začarale samoga bana Kraljevine Hrvatske Slavonije i Dalimacije kneza Nikolu Frankopana, koji je o Božiću te godine bolestan ležao u Bosiljevu. "Jer su ga vještice svojim čarolijama lišile mogućnosti upotrebe nogu..." A 1622. piše u kronici i sam

-1773) usadivali naraštajima koji su polazili njihovu zagrebačku gimnaziju i akademiju, sa širim slojevima građanstva i vaterenim propovjedima sa svojih propovjednica. Tu bi često govorili o vješticama i njihovu štetnu djelovanju, a napose napominjali da i u Zagrebu i okolici ima velik broj vještica.⁹⁰⁹ Upozoravali su na njih i navodno vjerovali da su zagrebačke vještice s omnina iz susjednih krajeva jednom prilikom 1651. godine bile na gozbi vještica na Medvednici i izazvale veliko nevrijeme nad gradom i čitavim krajem. Isusovci su u svojim propovjedima poticali i organe vlasti da pokreću postupke protiv vještica. Na njihov je poticaj općina slobodnoga grada Gradeca donijela 1651. odluku o načelnom suzbijanju čarobništva i progнанjuju vještica. U zapisniku zagrebačkoga suda o jednom procesu iz te godine piše između ostaloga: "Želeći na poticaj i po savjetu naših doktora propovjednika stati na put davolskim umijećima vještica koje se nalaze u vlasti palača, a kojim se umijećem one služe, kako na štetu usjeva tako i na štetu male djece, i privesiti ih zasluženi kaznana, odobrili smo i zaključili da se osobe koje bi bile sumnjive, ili bi se za njih otkrilo da se bave takvim davolskim umijećem, na niže ispitani način ispitaju, da se protiv njih provede istraga i da se prema zaslugi kazne."⁹¹⁰

I Hrvatski sabor zauzimao je isto stajalište prema čarobnjaštvu i vješticama te donosio zaključke o njihovom suzbijanju i progнанju. Hrvatski je sabor na svojem zasjedanju "u kraljevskom gradu na gričkom brdu" 25. listopada 1611. prihvatilo je na prijedlog biskupa Petra Domitrovića zaključak sinoda održana u Trnavi 1. kolovoza 1611. o obveznom propovjedanju protiv čarobnjaštva.⁹¹¹ A pola godine poslije (7. svibnja 1612.) također u Zagrebu donio odredbu prema kojoj su stanovnici u Hrvatskoj i Slavoniji mogli i morali hvatati vještice, vračarice i trovateljice i predati ih svom zemaljskom gospodaru (vlastelini) koji ih mora po zaslugi kazniti pod prijetnjom gubitka prava naće.⁹¹²

Vjerovanje u vještice tijekom 17. st. sve više raste, a s njim i ludilo progona koje krajem stoljeća doseže vrhunac. U Zagrebu se kroz to vrijeme protiv vještica vodio niz procesa na tri suda: gradske općine, Kaprola i zagrebačke županije. Ovdje su od dvadesetih godina do kraja stoljeća pokretani sudski postupci protiv mnoštva žena optuženih zbog čarobnjaštva, odnosno da su vještice. Vodile su se rasprave protiv Kate Cankocice, Magde Muihić, Marije Fabić, Kate Tinodi, Kate Kozjak, Bare Kramarić, Jele Medović, Uriše Beneković, Ane Sirkoviće, Helene Maćek, Jele Škvarić, Bare Torić, Magde Krvarić, Margarete Dumbović, Kate Dolenc i drugih. Osobito ih je mnogo bilo krajem stoljeća.⁹¹³ Postupak je bio točno određen i ustaljen. Općinski

Juraj Habdelić, hrvatski književnik i kulturni djelatnik te rektor isusovačkoga samostana, da su "Isusovci te godine odstranili mnogo čarolije od kojih su neke sprečavale da udate žene radni i začnu". Osim toga "oni su uspjeli otkriti i sprijeti i neku zaključanu pravu koja je bila zakopana u zemlji i osobi na koju se odnosila zbog čarolije sprečavala učinak braka kroz šest godina". V. Bayer, Ugovor, p. 274-275.

909. V. Bayer, Ugovor, p. 276.

910. V. Bayer, Ugovor, p. 277.

911. Odluka trnavačke sinode o propovjedima i mjerama protiv čarobnjaka bila je: "Čaranja, vraćanja, gatanja, protaranja i suprotnicizna vitanja bolesti i rana tajnim riječima i znacima ... inadu se opetovano žigosati pred samim natodim. A ako se opazi da su neki upleteni u takva čarobnjaštva, na njih neka župnik hitno upozori biskupa." Ibid. p. 542-543. - HSS V MSHSM 43, Zagreb 1918, p. 61.

912. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 276, n. 35. - V. Bayer, Ugovor, p. 281-282 i 542. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 66.

913. I. Bojiničić, Neizdane isprave o progona vještica u Hrvatskoj, VZA, 1902, p. 112-120; 1903, p. 1-8. - V. Bayer, Ugovor, p. 543-561 i 586-588.

odvjenici podizali bi optužbe i pokretali sudske rasprave, a otkrivene bi na mukama ispitivali i prisiljavali da priznaju svoje "zloćime" i izdaju svoje drugje. Da priznaju sve što je sud htio, što su opet po želji suda potvrđivali i zapissegnuti svjedoci. O ispitivanju na mukama vodio se zapisnik, a na kraju donosila se presuda koja je najčešće glasila: spaljivanje na lomači. Optuživane su, dakako, bile najvećim dijelom žene, ali kojputh bi optužili i muškarce zbog druženja s vješticama. Optužba protiv žena bilo je vrlo mnogo i vrlo raznih: primjerice, da su bez ikakvoga sredstva na ognjištu zapalile i rasplamsale vatru, da su priredivale čarobne napitke, svojim čarolijama izazvale u drugih teške bolesti, oduzimale kravama mlijeko, da su ih vještice, pošto su se s njima sasale na raskrižju, odnijele na Medvednicu, gdje su se vragu zapisale, da su s vragom imale posla i s njim zgrijebile, da su ležele po zraku, jer su i same prave vještice, da su napravile na raskrižju čarobni most od djece što su je u koljevci ugušile ili ubile još u majčinoj utrobi, a onda ih kuhale, da su vodom u kojoj se dijete kuhalo škropile polja i vinograde, od čega su propali, da su pravile tuču od vaterenog parenog pepela i mraz od svakojake trave, što raste između velike i male meše, da su velikim, živim zmijama tukle djevojke, da na Okću plešu i prireduju gozbe i jednu na njima izmetine i druge ogavne stvari, a onda se dignu pod oblake i lete s vragom s kojim imaju odnošaje na postelji kao muž sa ženom u noći. Noću otrgaju, a kad kokot zapjeva, odmah se razilaze. U istragama ne priznaju odmah sve zbog toga jer im je vrag jezik zavezao. No pod teškim mukama ipak su priznavale sve što su tužitelji htjeli, a uz to i ocnjivale svoje sugradanke da su i one vještice, da su i one dušu vragu zapisale, pa su i njih hvatali i stavljali na muke. Tako ženu Mihajla Komjaka u Trnju, staru Julisku na Harmici, Mavrekovićku u Novoj vesi, ženu Mateka Singulica pri Sv. Duhu, punicu remenara Janoša Horvatića na Potoku, udovicu postolara Hižaka pri Kravrom mostu, ženu mladoga kovača na Manduševcu, Marolicku s Prekrižja, Jelu Škvaričku u Jelenovcu, babu Janicu kod remetskih fratara, ženu hromoga Bartolice iz Horvata itd.

Društvena nesigurnost bila je vrlo velika. Svatko u svako doba mogao je biti potvoren da je coprao, da je viden kako "s davolom u njegovu spravišču tikve sadi", kako leti po zraku i sl. Žene su napose bile u opasnosti. Tadanji svijet čvrsto je vjerovalo u coprije i zlobno se veselilo kad su vještice bile mućene i na lomačama spaljivane. Uz stare optužbe javljaju se i nove, a najvažnije su sklapanje ugovora s vragom i puteni odnos vještica s njim. I upravo je na tome, jer je značilo otpadanje od Kristove vjere, bilo glavno težište optužaba, a ne toliko na posljednicama te veze, tj. na štetama što ih je vještica tobože svojom nadljudskom moći počinila.⁹¹⁴ I istražene su se metode umnožile i usavršile. Osim uobičajenoga mućenja koristilo se, kao i drugdje u Europi, i "sud hladne vode", "pokus sa suzama", a osobito "traženje davoljeg pečeta". Čini se da su u Zagrebu bili dobro upućeni u suvremenu literaturu o postupcima i načinima mućenja vještica, a napose poznavali zloglasno djelo njemačkih inkvizitora Institutorisa i Sprangera *Malleus maleficarum (Mali koji ubija vještice)*.⁹¹⁵ Krajem 17. st. kad su progoni vještica poprimili masovne razmjere, opisao je Zagreb i tom prilikom spomenuo "spaljivanje vještica u zagrebačkoj okolici" Ivan

914. V. Bayer, Ugovor, p. 543-597. - HNJ, II, p. 1015.

915. V. Bayer, Ugovor, p. 265.

Valvasor. "Tečajem godine 1686.", kaže Valvasor, "spaljeno je u zagrebačkoj okolici mnogo vještica. One su po vlastitom priznanju uzrokovale nerodnicu u prijašnjoj godini 1685. Zato su seljaci bili tako razjareni na ove službenice vraga da su ih čim je u istrazi jedna drugu odala odmah povelili do vatre i žive spalili bez prethodnog suda bilo duhovnog bilo svjetovnog. Svi oni seljaci koji su počinili takav nepromišljeni postupak osuđeni su na pokoru te moraju u crkvama na stanovite dane tečajem mjeseca svibnja klečati nekoliko sati moliti. Pa i sada kad ja ovo pišem nalazi se u zatvoru neki mlinar koji je optužen da je objesio jednoga vraga i da je sjedio na jajima s namjerom da ih izvali. Mlinar do sada nije htio ništa priznati, premda je optužen i radi još nekih stvari, a optužio ga je neki veliki čarobnjak."⁹¹⁶

Po njegovim riječima može se zaključiti da je i Valvasor vjerovao u vještice i u njihovu nadljudsku moć. Ta vjera bila je općenita i nije je isključivala ni snažna katolička vjera u Boga. Štoviše ona je jačanjem pobožnosti i sama postajala jača, pa nije nikakvo čudo, da je primjerice, zagrebački podžupan Hijacint podigao Bogorodičin spomenik na Markovu trgu, istodobno kao prisežnik prisustvovao istražnim mučenjima u progonima vještica (1669).⁹¹⁷

Vjerovanje u vještice bilo je samo dio praznovjerja u ono vrijeme. Ljudi su čvrsto vjerovali u vampire i vukodlake koji su noću vrebali na osamljenim mjestima, grobljima, a osobito na raskrižjima i zavojima putova. Putovati noću nije se nikako preporučivalo i strah od mraka bio je vrlo velik. O svim tim umišljenim strahotama na veliko se i sa svom ozbiljnošću pričalo i od njih strahovalo u tadašnjem društvu. Priče o njima nije širio i vjerovao u njih samo neuki svijet, već su to čimili i ugledni ljudi, a osobito meštiri i trgovci. Koji su u tom pogledu na svojim putovanjima mogli steći "vjerodostojnih" iskustava. I astrologija, koja se već od Kopernikova sustava počela smatrati praznovjerjem, u nas se u to vrijeme cijeni, pa i učen svijet s njom ozbiljno računa. Pavao Ritter Vitezović u svojim kalendarima što ih tiska u Zagrebu zgraža se npr. nad liječnicima koji "malo paze na nebeske poglede u vraćenju svojih betežnikova..." U astrologiju je nedvojbeno vjerovala i Katarina Frankopan, žena Petra Zrinskoga i 1670. napisala knjigu gatanja pod naslovom *Sibila*.

Zanimljivo je da je kraj svega praznovjerja u to doba i religioznost bila jaka. Pa ako ljudi i nisu bili pobožni, morali su se pretvarati da jesu. Jer se točno pazilo na vršenje svih vjerskih dužnosti, koje su bile obvezne za svakoga. Međusoban nadzor vjernika bio je tolik da nitko nije npr. mogao niti pomisliti da ne ide u crkvu, da se redovito ne ispovijeda i pričeučuje, da ne sudjeluje u procesijama, ne ide u razna prošteništa itd. U Zagrebu su se osnivala posebna vjerska udruženja, bratovštine, kojima je bio cilj unapređenje pobožnosti. Tako zagrebački purgeri imaju bratovštinu *Blažene Djevice Marije Svečne vu Zagrebu*, zatim *Muke i smrti Kristušove i Sv. Anunijate*. Osobito je bio popularan u Hrvatskoj Marijanski kult. Njega su uveli i propagirali isusovci u akciji protiv protestanata. U vezi s njime pojavilo se i štovanje čuđa Bl. Djevice Marije. Po cijeloj Hrvatskoj nastala su i prošteništa Marijinih čudotvornih kipova. Među ostalima i Majka Božja Bistrička i Majka Božja Remetska u

916. J.W. Valvasor, Die Ehre des Herzogstums Krain, Laibach-Nürnberg 1689. (Rudolfswerth 1877-1879), p. 6. - R. Horvat, Prošlost, p. 42.

917. J. Matasović, Die Briefe, p. 25.

Remetama kraj Zagreba. A i štovanje Majke Božje od Kamenitih vrata potječe iz tih vremena. O čudesima koja su se događala zagovorom Majke Božje Remetske izašla je već 1672. i čitava monografija, znamenita *Pharmacopaea coelestis seu Maria Remetensis* pavlina o. Andrije Eggera. Zanimljiva kulturno-povijesno napose za nas, jer se u njoj ogleda duh hrvatske, a i zagrebačke sredine onoga vremena. Osim Majke Božje od Kamenitih vrata imao je Zagreb od 1618. u isusovačkoj crkvi Sv. Katarine i proslavljeni čudotvorni Marijin kip Majke Milosti. U to vrijeme osobita štovanja Majke Božje bio je podignut i Marijin spomenik na Markovu trgu. Njegovo podizanje napose je zanimljivo, jer se u njemu zrcale duh i karakter tadašnje društvene sredine, gdje s jedne strane postoji jako praznovjerje, a s druge velika pobožnost. Spomenik je, naime iz religioznih pobuda podigao zagrebački senator i podžupan Hijacint, koji u isto vrijeme kao prisežnik sudjeluje u istragama i mučenjima vještica na zagrebačkom Kaptolu.

Težinu tadašnjih društvenih prilika doživljavali su stanovnici Zagreba i zbog teških podložničkih odnosa toga vremena. Premda ih problemi podložnika nisu izravno pogadali, oni su bili svjedoci njihovih patnji i nepravdi što su ih podnosili. Prizori mučenja i smaknuća dijela voda bune iz 16. st. pojavili su se ponovo pred njihovim očima već u samom početku i u nešto kasnijoj prvoj polovici 17. st., iako u drugom obliku i ne više na građanskom, već na susjednom crkvenom području. Jer je bila riječ u prvome redu o kaptolskim podložnicima koji su, čini se, nosili teži teret nego građani, pa i neki podložnici svjetovnih feudalaca. Bunila su se kaptolska sela istočno i južno od Zagreba. Razlozi su bili pretjerana, sve veća i nepopustljiva traženja crkvenoga gospodara od svojih podanika "štibrenaca"⁹¹⁸ Tlaka, novčana i druga feudalna davanja postala su nesnosna. Pa kad su opteretane molbe seljaka da im se smanje dužnosti ostajale uzaludne, počeli su seljaci otkazivati poslušnost svom feudalnom gospodaru, prestajali plaćati štitbu i ispunjavati druge obveze. A bježali su s kaptolskih posjeda i drugim gospodarima. U početku su se obračunavali samo s kaptolskim službenicima, a poslije borili i s vojskama što su ih feudalci na njih slali. Pokret seljaka trajao je tijekom čitave prve polovice 17. st., a tri navrata se pretvorio u otvorene bune. Prva je trajala od 1608. do 1610., druga od 1633. do 1637. i treća od veljače do svibnja 1654. U prvoj su se bunili seljaci "štibrenaci" na kaptolskim posjedima oko kaštela Kraljevca istočno od Zagreba, u drugoj pridružila su im se sela južno od Kraljevca, (Novaki, Otok, Sop i Nart), kao i kaptolski podanici s jedne i druge strane Save kod samoga grada. Treća buna dobila je najveće razmjere. Pobunio se gotovo cio kraj južno od Zagreba sve do Siska. Prvi su ustali (1608-1610) *štibrenaci* u selima Sučijama, Kraljevcu, Cerju i Dumovcu. Pobunili su se protiv tlake od koje ih je Kaptol još 1592., kad ih je trebao za vojnike, osobitom povlasticom osloboditi, a kad je prestao rat s Turcima (1606), opet njome opteretio. Smatrajući to nepravdom, odbijali su da rade tlaku, uskraćivali su i neka druga davanja. U tom su ustrajali to više što im se pružala prilika da predu na imanje susjednog vlastelina Nikole Zrinskoga. Našavši se u teškoj situaciji, Kaptol je zatražio pomoć od kralja, bana i

918. Kaptolski "štibrenaci" istočno od Zagreba nastavili su kraj od Zagrebačke gore (Medvednice) do Božjakovine (pomiješani s podložnicima zagrebačkoga biskupa i nekih manjih plemića), a južno od grada, zemlje do Erdődyjevih posavskih imanja. HNJ, II, p. 725.

sabora i svi su oni stali na njegovu stranu. Sabor je dopustio Kaptolu da pobunjenike silom pokori, da ih može "hvatati po cijelom kraljevstvu i kažnjavati." U takvim prilikama uhvaćeni su i neki kolovoda bune, dopremljeni u Zagreb i izvedeni pred strogi kanonički sud. Petonica bila su osuđena na smrt i smaknuće je izvršeno 27. travnja 1610. unutar zidina na kaptolskom tgu. Odrubio im je glave neki Turčin, jer se nitko od domaćih nije našao da obavi tu krvniku zadaću.

Draštvene mjere Kaptola nisu uplašile nitu smintle seljake. Otpor je trajao i dalje, jer kanonici ne samo da nisu odustajali od svojih starih zahtjeva već su dolazili i s novima, još nesuošljivijima. I kad su krajem travnja 1633. zapovijedili kraljevećkim podložnicima da za novi zvonik stolne crkve moraju besplatno lorniti i u Zagreb dovoziti kamen, davati teške za gradnju zvonika, a uz to obavljati i druge neke teške tlake i dužnosti na kaptolskim posjedima, došlo je do otvorenog oružanog sukoba. To više što je Kaptol zahtjeve "štibrenaca" sela Nart i Kraljevca u vezi s tlakom, desetinom, pobiranjem dike i ukidanjem petine i ribarije. Kraljevčani su, nedovoljno, dobili još više poticaja za borbu, kad se prionio glas da su se istovremeno (1633) zbog nekih promjena u vojničkoj organizaciji pobunili i podložnici na sislačkom kaptolskom vlastelinstvu.⁹¹⁹ Godine 1634. došlo je do žestoke bitke kod Kraljevca. Štibrenaci su osvojili severetski i kraljevečki kaštel. No ipak su stradali, jer ih je nakon toga po kraljevu nalogu napala i rasjerala barova vojska, opljačkavši im osim toga i brojnu stoku (oko 2000 komada).⁹²⁰ Otpor seljaka trajao je dalje. Uzroci nezadovoljstva nisu nestali. Podložnici šalju delegacije s molbama za pomoć kralju, ostrogonskom nadbiskupu i mađarskom palatinu, ali ništa nije pomoglo. Svi su bili na strani Kaptola. No ipak, da ustanak ne bi prešao granice Kaptola, dvor je 1636. donio urbar o dužnostima štibrenaca, kojim je donekle spriječio Kaptol da se potpuno samovoljno odnosi prema svojim podanicima. Pobunjenicima je podijeljena amnestija, no pod uvjetom da se "pokore svojoj zemaljskoj gospodi". To, međutim, nije postignuto. Kraljevčani su se i dalje bunili, i to, čini se, najviše zbog kanoničkih zahtjeva da lome i dopremaju kamen za novi zvonik katedrale i da za tu gradnju dadu radnu snagu.

Tek 1637. uspio je Kaptol s pomoću svjetovnih vlasti svladati pobunjenike. I opet je došlo do okrutnoga sudjenja i krvavih prizora na kaptolskom tgu. Dvadesetorici kolovoda ustranka osuđenih na smrt sjekao je glave opet neki zarobljeni Turčin, i to nepoznatoga dana u sjeni novoga zvonika stolne crkve.⁹²¹

Slijedećih šesnaest godina tinjao je prigušen buntovnički duh podložničkih sela u okolici Zagreba. A onda je ponovno izbio nezadrživom snagom. Najprije su se digli podložnici na imanjima grofa Emerika Erdődyja južno i jugoistočno od Zagreba na novigradskom, moslavačkom i sislačkom vlastelinstvu, a poslije su im se pridružili i kaptolski štibrenaci u čitavoj blizji i dajloj okolici grada. Redom su se dizala sela od Zagreba na istok i na jug sve do Siska. Masovni pokret seljaka prijetio je da se ponovi najveća buna podložnika koja je upravo prije osamdeset godina (1573) zadavala mnogo brige vlastelinima na njihovim posjedima sjeverno i sjeverozapadno od

Zagreba. Opet se pojavio nasilnik veći od ostalih koji je vršio nasilja i teške nepravde svojim podložnicima. Bio je to grof Emerik Erdődy, vlasnik novigradskoga imanja, kojemu je pripadalo dvadeset pet sela uz Savu između Rugvice i Siska.⁹²² Erdődy je od svojih podložnika tražio više daća i besplatnih radova nego što je smio s obzirom na postojeći urbar običaj Erdődy. Krajem iste godine (1653) pridružili su se novigradskim podložnicima i pobunili protiv Kaptola i podložnici sislačke krajine. Oni su odlučili ne davati Kaptolu više ni daća ni tlake.⁹²³ Slijedeće godine (1654) digli su se i podložnici na velikom imanju grofa Nikole Erdődyja Želinu kojemu je pripadalo nekih petnaest sela južno od Zagreba prema Sisku.⁹²⁴ Pokret seljaka zauzimao je sve veće razmjere i teško je zabrinuo ne samo njihove gospodare, već i predstavnike tadašnjih vlasti: Hrvatski sabor, bana i kralja. Raspravljalo se o tome i tražilo izlaz na saborima u Zagrebu, Varaždinu, pa čak i u Požunu.⁹²⁵ Bilo je imenovano i posebno povjerenstvo sa zadaćom da poradi na tome da se postigne sporazum između podložnika i njihovih gospodara. No sastanci povjerenstva i podložničkih predstavnika održani u Zagrebu i nedalekoj Božjakovini nisu imali uspjeha. Ni jedni ni drugi nisu htjeli odstupati od svojih zahtjeva. Podložnici nisu popuštali, očito svjesni svoje vrijednosti. Kad se na saboru u Zagrebu 25. kolovoza 1653. raspravljalo o njihovom pitanju i htjelo postići sporazum između grofa Erdődyja i njegovih podanika na novigradskom vlastelinstvu, došlo je u Zagreb, zacijelo da bi ostavilo dojam na sabor, oko četrinasto dobro naoružanih podložnika s te Erdődyjeve gospoštije.⁹²⁶ Oni ne traže svoje pravo "ponizno, već samosvjesno i ultimativno." Jednako kao na sastanku sa saborskim povjerenicima i banom Nikolom Zrinjskim početkom siječnja 1654. godine.⁹²⁷ Usprkos prijetnji ne plaše se, već i dalje imanjima ratu otpor i zovu i druge da se i oni dignu. A kaptolski podložnici sa sislačkih imanja dobro naoružani dolaze u Zagreb glasno i svečano pod zastavom uz sviranje trubalja i udaranje bubnjeva. Kanonici od straha bježe, zatvaraju se i skrivaju iza gradskih vrata, dok pobunjenici viču na njih preko zida, psuju ih i grde tražeći svoje stare pravice.⁹²⁸ Pod zastavom, naoružani s bubnjevima i trubama, došli su i na sastanak s kraljevskim povjerenicima, što se održao na Cvjetnicu 1654. u biskupskom dvoru s namjerom da se postigne neka nagodba.⁹²⁹ Pregovori su obično oštejali bez uspjeha. Seljaci nisu popuštali, iako su im feudalci na saborima prijetili oružanim represaljama. Sabori u Zagrebu (29. prosinca 1653.) i Varaždinu (4. travnja 1654.) zaključuju da se podložnicima objavi rat, da im se opustoše i popale sela ako ne pristanu na ponudene prijedloge za sporazum. Bile su izvršene sve pripreme i izradeni planovi za takozvani pučki ustanak, rat protiv podložnika. Sve je bilo predviđeno, pa čak i

922. R. Horvat, Seljačke bune u Hrvatskoj Posavini, HK, 1939, p. 138.

923. Sislački kaptolski posjedi sastojali su se od trgovišta Sisak i nekih trinaest tamošnjih sela. R. Horvat, Prošlosti, p. 144-145.

924. R. Horvat, Prošlosti, p. 144.

925. Ibid., p. 139, 140, 142, 147, 152-153.

926. Ibid., p. 139-140.

927. Ibid., p. 143-144.

928. T. Kováčević, Historia Castri et rebellionis Siscensis, p. 57-58, II, br. 58, rkp., Arhiv HAZU - R. Horvat, Prošlosti, p. 146.

929. R. Horvat, Prošlosti, p. 149. - T. Kováčević, Historia Castri et rebellionis Siscensis, p. 59-61.

919. HNJI, II, p. 729.

920. HNJI, II, p. 727-728.

921. I. Tkalečić, Prvostolna, p. 30-31.

čuvanje spisa Kraljevine Hrvatske koji su se nalazili u *škrinji privilegija* na Kaptolu i u kući protonotara Ivana Zakmardija u Gornjem gradu. Da ih buntovnici ne bi uništili, čuvat će ih po petnaest dana plemići jednoselci koji će radi toga na banov poziv morati naoružani dolaziti u Zagreb. U eventualnom ratu morat će i Zagreb sudjelovati s određenim brojem vojnika: Kaptol sa 120, a Gradec sa 25 dobro izvježbanih pješaka. Ili, kako je poslije na Saboru u Varaždinu odlučeno, Gradec će se umjesto davanja vojnika morati brinuti za podvoz zemaljskih topova.⁹³⁰

Ratna zadaća bila je povjerena banu i krajiškim generalima.⁹³¹ General Leslie već je u ožujku 1654. ugušio bunu kaptolskih podložnika u okolici Kraljevca, a sada je s generalom Auerspergom u najkraće vrijeme ugušio i bunu kaptolskih podložnika sa sisačkih imanja. Podložnici nisu bili spremni za oružane sukobe, a ni dovoljno jaki da se s uspjehom odupru dobro naoružanoj vojsci. Morali su se povući, a vojska je nekoliko dana pljačkala, palila i pustošila njihova sela. "S velikim kvvoprolicem i grabežem ugušili su bunu tvrdoglavih seljaka. Nad jadicima su bjesnili ognjem i mačem", piše jedan zagrebački isusovac suvremenik.⁹³² Mnogo su pobunjenika pohvatili, zatvorili i osudili. I opet im je bilo suđeno u Zagrebu, a smaknuta su bila na kaptolskom trgu. Trojica vođa štibrenaca bili su osuđeni na smrt, pa je krvnik nakon mučenja opet odbubljivao glave pred katedralom. No smaknuta su bila samo dvojica. Trećega je, kad je već bio u rukama krvnika, spasio glasnik koji je u posljednji čas donio odluku o pomilovanju. Bilo je to 15. svibnja 1654. Tako je i treća buna kaptolskih štibrenaca završila žalosno i neuspješno. Ipak pobunjenički pokret na Erdődyjevim imanjima traje i dalje, sve do 1659, kad ga je Erdődy s pomoću karlovačkoga generala krvavo ugušio.⁹³³

Podložnici gradske općine na brdu Gradecu živjeli su očito u nešto povoljnijim prilikama nego kaptolski. Oni ne dižu bune niti se žale protiv gospodara. Premda su i oni prema njemu kao feudalcu imali mnoge obveze, a grad se prema njima odnosio kao feudalac. Morali su mu plaćati daću u novcu i obavljati razne radove, ići na tlaku: popravljati putove, ceste i mostove, sudjelovati u gradnji i popravcima javnih gradskih zgrada, osobito gradskih utvrda (zidova i kula), zatim u svojim kolima besplatno dovoziti građu potrebnu za te radove: kamen, ciglu, pijesak, šljunak, vapno, drvo i dr. Oni su obrađivali i gradske zemlje, orali ih i drijali, zatim želi i dovozili žito, u gori sjekli i dopremali u grad drva, popravljali bačve, brali, spremali i prešali grožđe, brinuli se za "majalis", o Božiću spremali bočve itd. Gradski dekan brinuo se za sve to i raspoređivao podložnike na rad.⁹³⁴ Često je podložnike na javne radove iz pojedinih upravnih kotareva i vlastelinstava određivao i Hrvatski sabor. Pa su i gradski podložnici morali sudjelovati na takvim radovima, osobito ako su se

930. Navedeni sabori održavali su se u Zagrebu 29 XII. 1653. u Varaždinu 4. i 5. III. 1654. i Požunu 3. VII. 1655. Zaključci Hrvatskog sabora, I, 1631-1693, Zagreb 1958, p. 186-189, 190-192. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 142, 143, 147.

931. Zaključci Hrvatskog sabora, I, 1631-1693, Zagreb 1958, p. 203. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 152-153.

932. *Historia Collegii societatis Jesu*, p. 186. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 154.

933. F. Čulinović, *Seljačke bune u Hrvatskoj*, Zagreb 1951, p. 73-76. - Lj. Ivančan, *Seljačke bune Kraljevca i njegove okolice*, Zagrebački Kaptol (1093-1932), Zagreb 1932, p. 263-274. - R. Horvat, *Seljačke bune u Hrvatskoj* Posavini, HK, 1939, p. 138 i d. - A. Dabiniović, *Staljske prilike u Hrvatskoj u vrijeme urote Zrinskog i Frankopana*, Obzor, 1938. (16. V.) 111, p. 1-2. - HNJ, II, p. 724-736. - Zaključci Hrvatskog sabora, I, 1631-1695, Zagreb 1958, p. 182-192, 203.

934. R. Horvat, *Prošlost*, p. 115-116. - PSGZ, XIX, Zagreb 1953, p. XXII-XXIII.

odvijali na užem području Zagreba kao što su bile gradnje isusovačkog, franjevačkog,⁹³⁵ kapucinskog i samostana klarisa, isusovačke gimnazije, Katarinske ctkve i plemićkog (isusovačkoga) konvikta.⁹³⁶

Često su viši gradski službenici osobito senatori, pa i sam gradski sudac, iskorištavali podložnike u svoje osobne svrhe. Tražili su od njih da im obavljaju njihove privatne kućne poslove kao da su službeni općinski, i to usprkos činjenici da je postojao Urbar kraljevskoga i slobodnoga grada na brdu Gradecu zagrebačkome sastavljen još 1615. Takva nezakonita iskorištavanja nastojao je gradski magistrat spriječiti, pa je 1669. i 1670. izdao odredbu da gradski podložnici ne smiju u ime tlake raditi ni sucu ni senatorima. No, čini se da se ni jedni ni drugi na tu odredbu nisu mnogo obzirali, jer je još triput morala biti ponovljena: 1675, 1682. i 1687. Godine 1675. to se zabranjuje i gradskom španu i ističe da bez pristanka cijeloga magistrata ne može nitko upotrebljavati podložnike za privatne radove pod prijetnjom globe od 50 ugarskih forinta.⁹³⁷ Vjerojatno je da su te odredbe donešene više radi zaštite interesa gradske općine, nego interesa podložnika. Njezin odnos prema podložnicima, iako je bio očito nešto humaniji, nije se u biti mnogo razlikovao od podložničkih odnosa ostalih feudalaca. I ona je podložnika smatrala svojom stvari koju može ili prodati ili založiti, ako joj je to potrebno. Gradski je magistrat, primjerice, 1646. založio dva kmeta iz Trnja za 200 ugarskih forinti koji su mu bili potrebni za upućivanje nekog svog izaslanstva u Beč.⁹³⁸

Podložnici su svakako i za gradsku općinu predstavljali dragocjeno vlasništvo zbog nameta i radova što su ih za nju obavljali. A nije ih bilo baš ni mnogo s obzirom na dosta velik broj gradskih podložničkih naselja na području tadašnjeg Zagreba. Prema urbaru iz 1615. zagrebački Gradec imao je 123 kmeta koji su živjeli u trinaest sela u blizini i daljnjoj okolici grada: Gračanima, Gornjem i Donjem Prekrižju, Horvatsela, Govenki, Ljubljani, Trnju, Ilijašićima, Bankovićima, Otoku, Podbrežju, Črnomercu i Vrhovcu. A zatim i u Čukovićima, Domjanićima, Ilici i Jelenovcu, gradskim podložničkim naseljima koja se u popisu dadea gradskih podložnika spominju u drugoj polovici stoljeća.⁹³⁹ Svako naselje imalo je svoga starijšinu, *villicu* ili *folnoga*, koji je bio izravno odgovoran gradskom španu i dekanu za ispunjavanje podložničkih dužnosti. U takvoj situaciji razumljivo je da su i ta dvojica koristila radnu snagu općinskih podložnika u svoje osobne svrhe.

Organizaciju i evidenciju stanovništva na svojim posjedima uredila je gradska općina *Urbarom slobodnoga grada na brdu Gradecu zagrebačkom* iz 1615. godine. U njemu se prema naseljima navedena imena starijšina podložničkih obitelji i nabrojene njihove zemlje i stoka. Taj urbar je najpotpuniji dokument o gradskim podložnicima. I župa Sv. Marka imala je vlastite kmetove.⁹⁴⁰ Oni su živjeli vjerojatno

935. Hrvatski sabor je odobriovao franjevcima podložnike 1612. i 1645, kad se njihov samostan popravljao, i šezdesetih godina 17. st., kad se gradio novi franjevački samostan. Tom prigodom podložnici su morali dati svoj dio u dovoz materijala i radu. R. Horvat, *Prošlost*, p. 234-235.

936. R. Horvat, *Prošlost*, 262, 264, 277.

937. Z. Herkov, *Statut*, p. 58. - PSGZ, XVIII, p. XIX, XXX.

938. R. Horvat, *Prošlost*, p. 500.

939. PSGZ, XVIII, p. XVII, XX, XXII.

940. R. Strohal, *Iz života hrvatske vlastele u starije vrijeme*, HK, 1935, p. 148. - L. Dobronić, *Prilog poznavanju najstarijih posjeda zagrebačkog Gradedca*, Zbornik zagrebačke Klasične gimnazije 1607-1657, Zagreb 1957, p. 609.

u sličnim uvjetima kao i gradski, tek možda nešto boljim, jer su služili samo jednoga gospodara.

Podložnici u selima na području Zagreba stradavali su i dalje od okolne vlastele. Dogadalo se dapače da su protiv njih bili i sami vlastelinski podložnici, koji su ih zajedno sa svojim gospodarima napadali. Godine 1666. su primjerice naoružani podložnici šestine gospodarstva sa službenicima bana Petra Zrinskog, nadvojvotkinjom imanja Šestine Ivanom Heriscém i opskrbitnikom Blažom Radičém, silom oduvali stoku gradskih podložnika s posjeda Gračani u isto vrijeme kada i stoku podložnika remetskih pavlina, te je otierali u Šestine.⁹⁴¹

No nisu od feudalaca stradavali samo podložnici, već i njihov gospodar, slobodni grad na brdu Gradecu i njegovi stanovnici. Sredinom stoljeća činio je nad njima nasilja i plemić Tomo Mikulić. On je zloupotrabljivao dobre veze s kraljevskim dvorom te optuživao gradsku upravu i kod samog kralja. S njom se svađao, u gradu počinjao teška nasilja, pa i samom gradskom sucu učinio mnogo zla. Posebna komisija imala je zadatac da prikupi dokaznu građu o njegovim zlodjelima, da je se iznese pred kralja, Mikulića raskrinka, a grad obrani od njegovih kleveta i zlodjela.⁹⁴²

I tradicionalne nevolje od vojničkih pljački javljaju se i u ovo doba, a osobito u drugoj polovici i krajem stoljeća. "Na vse strane vojske biju se, silom jemlu i štra neprijatelj ne odnese ono vojske koje bi nas braniti morale, zateru."⁹⁴³ Početkom stoljeća (16. listopada 1619) Hrvatski sabor traži da se kazne haramnije kraljevstva koji su zlostavljali samoga gradskog suca javno na trgu usred grada htijuci ga sasjeci, dok su ga drugom prilikom uhvatili i bacili u tamnicu.⁹⁴⁴ Vojničku čizmu osjetili su građani osobito bolno u jednom od najvećih sukoba između Gradeca i Kaptola 17. prosinca 1667. godine. Oko tristo dobro naoružani banovih vojnika jurila je na gonjogradane puškama, lumbarlama, mačevima, buzdovanima. Napadalo je, ranjavalo, haračilo, zlostavljalo, pljačkalo, do gola svlačilo, tuklo kud god se stiglo. Kad vojska nije uspjela proviriti u grad kroz čvrsto zatvorena vrata, provala je u podgrade, temeljito ga opljačkala i opustošila, provajljavala u kuće i gospodarske zgrade, oduvala čitavu stoku iz staja, odnosila živuž, odijela i sve vrijedno što je našla i što se moglo ponijeti.⁹⁴⁵

A osjetili su građani Zagreba u ovom kao i u prethodnim stoljećima nedvojbeno i silovitost strane vojske i njezin ružan odnos prema domaćem svijetu. Ono što je i Juraj Krizanić doživljavao i zgražao se da mu tuđinci nazivlju narod pisma, prascima, oslima, vušvicima, da tu počinjaju silna nasilja⁹⁴⁶ imali su sigurno tijekom cijeloga stoljeća prilike doživjeti i osjetiti kao tešku nepravdu i građani ne samo slobodnoga već i kaprološkoga grada Zagreba.

941. PŠGZ, XVII, p. 182, 183.

942. R. Horvat, Prošlost, p. 499-500.

943. Iz propovijedi Mihaelja Šimunovića g. 1697, NS, 29, p. 185, n. 62.

944. HSS V, MSHSM 43, Zagreb 1918, p. 237.

945. E. Laszowski, Krvavi most, SNZ, p. 48. - R. Horvat, Prošlost, p. 34. - Protocolium civitatis zagrabiensis 1667, f. 289, r. 12.

946. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 176, n. 48, i p. 182.

Neprijateljstva između Gradeca i Kaptola traju i u ovom stoljeću, pa uz razna zla što su dolazila izvana i šibala ih, stanovnici tih dvaju naselja nanose i sami sebi dosta nevolja. Njihova međusobna mržnja bila je vjekovna tradicija, i to duboko ukorijenjena, te je već odavno postala sastavni dio njihova života. Od nje se ni u beznačajnijim, neudržnim slučajevima nisu mogli suzdržati ni odgovorni gradski dužnosnici. Neprijateljsku atmosferu u odnosima između Gradeca i Kaptola možda će jedan takav slučaj najjasnije pokazati. Jednoga dana sredinom stoljeća (1659) došao je u Gradec neki kaprološki pitomac da podučava sina gradanina Gašpara Svrčića. Iako nije ništa skrivio, zamjenik gradskog suca i gradski kapetan provitali su s nekoliko ljudi u kuću gdje se nalazio, uhvatili ga i oduvali u gradsku kulu, odakle bi ga bili strnoglavili i ubili, da ih u tome u posljednji čas nisu spriječili neki građani. Ali su ga ipak zadržali i bacili u gradski zatvor. Slučaj je bio iznesen pred Hrvatski sabor, gdje su kaprološki zastupnici prosvjedovali, a bila je i redovita tužba podnesena protiv krivaca.⁹⁴⁷ Međutim, gradečko-kaprološka neprijateljstva dosegnula su vrhunac u krvavu sukobu koji je izbio 17. prosinca 1667. nakon višegodišnje svade zbog gradnje mosta na potoku Medveščaku, odnosno zbog prava vlasništva na taj most, kao i na dio samoga potoka. Građani Gradeca tvrdili su da im pripada desna obala i desna polovica potoka, pa prema tome i pravo da sagrade polovicu mosta te budu njegovi vlasnici. Kaptol im je sve to osporavao, smatrajući sebe jedinim vlasnikom cijeloga potoka te da on i jedini ima pravo sagraditi preko njega most. Preprike su započele još 1656. kad je nabujalio potok srušio most i kad je trebao sagraditi novi. Građani su sagradili polovicu, a stanovnici Kaptola su je srušili i ponovno sagradili od svoje grade. Na to su i građani srušili što su napravili Kaptolci i tako se gradnja i uzajamno rušenje mosta ponavljalo nekoliko puta. Stoga je izbio žestoki spor, pa su s kaprološke i gradečke strane odlazile pritužbe Saboru, banu, pa čak i kralju. Duge svade pretvorile su se naposljetku u krvavi sukob 17. prosinca 1667. godine. Sabor i ban stali su na stranu Kaptola. Tristo banovih vojnika borilo se rame uz rame s Kaptolcima i odlučilo tu posljednju veliku bitku između Gradeca i Kaptola u korist Kaptola. Protivnici su se sukobili na spornom mostu, teško ga okrvavili i suvremenom kroničaru dali povod da ga nazove Krvavim. Sukob je počeo u trenutku kad su građani htjeli spriječiti kaprološke radnike u radu na mostu. Ubrzo je došlo do svade, preprike i puškaranja. U gradskoj općini dan je znak za uzbunu i sva gradska zvona pozivala su u pomoć. S oružjem u ruci mnogi su pojurili iz grada od Kamentitih vrata prema mostu. Nastala je silna strka, tučnjava i pucnjava s jedne i druge strane. A kad se unijesala banova vojska, koja je stajala u pripremi, razvila se prava bitka. Pucalo se iz pušaka i lumbarada, udaralo buzdovanima, sjeklo mačevima. Bilo je teško i smrtno ranjenih i mnogo proljevane krvi.

Dojam krvoprolića bio je zacijelo snažan, pa se i takav desetljećima odižao u tradiciji. Baltazar Krčelić 1751. zove ne samo most, nego i potok krvavim. Most je zauvijek ponio to ime, te ga prenio i na drugi zidani most koji ga je naslijedio oko sto dvadeset godina nakon velike bitke.⁹⁴⁸ A kad je i taj most nestao, sačuvala mu se uspomena u imenu uličice Krvavi most kojom se nekoć tom mostu prilazilo, a danas

947. Zaključci Hrvatskog sabora I, 1631-1693, Zagreb 1958, p. 166. - R. Horvat, Prošlost, p. 501.

948. Taj most dolada nije imao posebno ime, već se samo naziva most na Medvednici ili Crkveniku. Samo jednom (1472) spominje se kao Pisanji most. E. Laszowski, Krvavi most, SNZ, p. 46.

spaja Radićevu i Tkalićevu ulicu.⁹⁴⁹ Nasilja, pljačke, otimačine, uništenja i razaranja i osobne povrede što su ih banove čete zajedno s Kaptolcima počinile u podgrađu Gradeca, osobito na području Illice i sjevernoga dijela Trga bana Josipa Jelačića — nekadašnjega Manduševca, odnosno Šoštarske vesi, ostavile su teške posljedice i nepovoljno djelovale na svakodnevicu stanovnika i građana gradske općine. Za njih je to zacijelo bio težak udarac i sigurno je moralo proći mnogo vremena da se od njega oporave i opet započnu normalan život.

ZDRAVSTVO – KUGA – LIJEČNICI – LJEKARNE – LJEKARNICI – UBOŽNICE I BOLNICE

Uz ostale nevolje u tim su vremenima mučile Zagreb i njegove stanovnike i teške bolesti i bile jedan od najtužecajnijih činilaca na stanje i razvoj društvenoga života u gradu. Osobito kuga koja je i u ovom stoljeću nekoliko puta harala, ostavljajući tugu, siromaštvo i bijedu, a bila i uzrokom znatnom smanjivanju njegove napućenosti. U samom početku stoljeća kuga je harala u okolici Zagreba i u Remetama "pomorila sve redovnike, tako da je samostan posve opustio."⁹⁵⁰ Nakon velike pošasti krajem 16. i početkom 17. st. (1599-1600) od koje je pomrlo mnogo svijeta, kuga je ponovno harala u Zagrebu sredinom stoljeća: 1647. i 1648. godine. Pojavila se najprije u okolici, tako da su u gradu morale biti poduzete mjere opreza. No to je učinjeno samo u utvrđenom Gradecu. Kaptol, Nova ves i podgrada ostali su nezaštićeni. Čim se prionio glas o prvim oboljenjima, gradečka je općina zapovjediła da se osim Kamenitih zatvore sva gradska vrata i najstrože bdije nad ulaznjem i izlaženjem iz grada. Nitko tko bi bio sumnjiv da je zaražen nije smio ući, a onaj tko je izašao, nije se više mogao vratiti. Uz stražu u Kamenitim vratima stalno su se nalazila i po dva člana gradskog vijeća koji su pazili da se ta zapovijed točno i savjesno izvršava. A kad se kuga pojavila i u gradskom podgrađu, zatvorili su i Kamenita vrata i nitko više nije mogao ući u grad. I dalje je doduše postojala opasnost da zaraza prodre s hranom kojom se grad morao opskrbljivati. Hranu su građani vjerojatno primali preko gradskih zidova. Na taj su se, naime, način opskrbljivali isusovci kojima su hranu dopremali s njihovih posjeda podložnici, dodajući im je kroz otvor u gradskom zidu. Na taj način dobivali su i poštu koja im je stuzala iz Rima i Beča. Gornji se grad zaštitio od kuge, ali podgrađe i ostala područja grada vrlo su stradala. Kuga je harala u Illici, Potoku, Šoštarskoj vesi, Kaptolu i osobito u Novoj vesi. Okružene su odmah odjeljivali od zdravih i otpremali u karantenu u Vlašku ulicu ili u zaraznu bolnicu u Vugrovcu koju je grad u tu svrhu osnovao. No mnogi su umrli u gradu pa su podgrađem, Potokom i Šoštarskom ulicom sprovodi nekoliko mjeseci neprestano prolazili. Da bi se pošast kuge odvratila od grada i zaustavilo njezino širenje, održavali su se razni ophodi i procesije, a Gradec i Kaptol zavijetovali su se da će sagrađiti i zavijeme kapelice budu li od nje spašeni. No kuga je prestala tek u veljači 1648. godine. Dio

949. E. Laszowski, Krvavi most, SNZ, p. 46-49. - R. Horvat, Prošlost, p. 33-34.

950. PSGZ, XVIII, p. 188. - M. Schneider, Likovni dokumenti gradevne povijesti Remeta, ISNZ III, p. 87.

grada unutar gradskih zidova bio je spašen, pa su još iste godine ispunjavajući zavjet građani počeli graditi kapelicu Sv. Roka na brežuljku koji se tada zvao Penezna gorica. Oni nisu snosili samo troškove, već su sami radili, i to svi fizičke poslove: muškarci i žene i obični građani i građani višega sloja i obrtnici i trgovci i gradski senatori. Lomili su i dovozili kamen, vapno i pijesak, tesali grede, izrađivali vrata i prozore, pravili i miješali žbuku, posluživali zidare i ostale majstore. I tako je kapelica već sljedeće godine (1649) bila dovršena.⁹⁵¹ Kaptol svoj zavjet ipak nije ispunio. Trebao je sagrađiti kapelu na kalvariji iznad biskupskoga vrta na mjestu gdje je nekoć stajalo raspelo. No to nije učinio.⁹⁵²

Godine 1682. opet je u Hrvatskoj i u Zagrebu harala kuga. Proširila se ovamo preko Austrije, Češke i Mađarske. U Zagreb su je prenijeli franjevci koji su nakon žetve skupljali hranu po hrvatskim selima i tom se prilikom okužili. Kad ih je u njihovu samostanu na Kaptolu nekoliko umrlo, franjevci su se razišli, a nekoliko ih se sklonilo u samostanu klarisa u Gornjem gradu. Sa sobom su donijeli i kugu, od koje su i tamo četvorica ili petorica umrla. Gradski magistrat i biskup su na banovu intervenciju poduzeli stanovite mjere opreza da se zaraza ne bi dalje širila. Magistrat je postavio stražu pred samostanom klarisa, a biskup kod franjevacca, pa iz tih samostana nije mogao nitko izaći dok nije prošao rok kontumacije. Za to se vrijeme i kod gradskih vrata najstrože nadzirao ulazak u grad i izlazak izvan gradskih zidova. Građani su sami stražarili na vratima od jutra do večeri, jamčeći savjesnost nadzora "svojim staležom, čašću i imetkom". I općinski prijevoz na Savi bio je pod strogim nadzorom te se po banovu nalogu obavljao samo u određeno vrijeme. I ovdje je općina morala savjesno paziti i držati se banovih uputa jer joj je u protivnom slučajju prijetilo da joj budu potopljene sve prijevozne lađe. Takve mjere opreza su doista i koristile. Kuga se ovdje puta nije dalje širila u gradu. No, u okolnim selima, napose u Mankuševcu, bjesnjela je nemilice. Okružena sela bila su zatvorena i dobro čuvana dokgod je bolest trajala.⁹⁵³

Za desetak godina opet se kuga pojavila u Hrvatskoj. No u Zagrebu je tada nije bilo. Harala je 1691. i 1692. uglavnom u krajevima južno od njege: u Karlovcu i okolici, Jaski, Plaškom, Vrhovinama, Sisku, Zrinu, Kostajnici.⁹⁵⁴

Veliko zlo bila je i glad koju su Zagrepčani pretrpjeli u nekoliko navrata tijekom 17. stoljeća. Napose u vrijeme tridesetogodišnjega rata, kad posvuda nastaje opće osiromašenje. U Hrvatskoj vladaju glad, suše i nerodne godine. Godine 1629. u vrijeme velike oskudice i gladi, građanskim kućama u Zagrebu prijete opasnost da ih opijackaju razbojnici. Razbojničke su pljačke zbog takvih prilika postale obična pojava. Velika glad pojavila se u gradu i u proljeće 1648. godine. Vladala je posvuda u Hrvatskoj i u susjednoj Kranjskoj pa su mnogi seljaci nagrnuli u grad, gdje je stanje bilo također teško, tražeći hranu. Ljudi su umirali od gladi. Po kućama su dnevno u Zagrebu i okolici nalazili mrtvace, ljude umrle od gladi, posve osušene, "više kosture,

951. Kod kapele Sv. Roka bilo je doskora otvoreno i groblje na kojemu se pokapalo do 1876. kad je osnovano skupno groblje Mirogoj. U perivoj pretvoreno je Rokovo groblje 1910. Perivoj se zvao Rokovac.

952. J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 18-19. - R. Horvat, Prošlost, p. 28-30. - PSGZ, XVIII, p. XXV. 1113-114. - E. Laszowski, Kuga u Zagrebu 1647. i 1682, Novosti 2.X.1927, 272, p. 5.

953. R. Horvat, Prošlost, p. 40-41. - PSGZ, XVIII, p. XXXV. i 273-274.

954. J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 21. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 196.

negoli tjelesa" kako pripovijeda jedan suvremeni pisac. A bilo je i poslije gladi, nerodica, skupoće i bijede. Napose 1674-1676. i 1685. Kao posljedica gladi i konzumiranja loše hrane stijedle su sedamdesetih godina i razne bolesti, pa se smatra da je za to vrijeme u Zagrebu i okolici pomrlo oko 18000 ljudi. A 1685. i 1686. glad i veliku skupocu prouzročili su mrazovi i crvi koji su uništili svu ljetinu.

Veliku bijedu donio je i veliki dugogodišnji rat za oslobođenje od Turaka koji je započeo 1683. godine. Njegove teške posljedice osjetio je i Zagreb: skupocu i opću neimaštinu. Gotova novca, iako nije mnogo vrijedio, bilo je vrlo malo. Ljudi su ga skrivali, gledajući u njemu kakav-takav oslonac za nesigurnu budućnost, dok su vlasti izmišljale sve moguće načine kako će ga što više namaknuti u svoje blagajne.

Uspikos opasnim epidemijama i stalnim mogućnostima da se ponovno pojave, organizacija liječničke službe u ovom stoljeću nije napredovala. Bolnice su i dalje bile istovremeno i ubožnice, pa su se u njima smještali više stromasi nego bolesnici. Tek kad bi se pojavila kuga, organizirali bi i karantenu ili posebnu bolnicu, poput one u Vugrovcu, koja je zapravo također bila karantena. No ipak su se u 17. st. gradile i dvije nove bolnice-ubožnice, ali umjesto starih dokinutih. Jedna u kaptolskoj, a druga u jurisdikciji slobodnoga grada. Ona u jurisdikciji grada gradila se u prvoj polovici stoljeća nešto južnije od Kamenitih vrata na desnoj strani Duge ulice i na zemljištu što ga je 1627. Gašpar Konjski darovao gradskoj općini (danas Radićeva ulica br. 30).⁹⁵⁵ U kaptolskoj jurisdikciji osnovao je novu bolnicu-ubožnicu biskup Martin Borković (1667-1687) 1674. godine. Gradila se na mjestu gdje je nekoć stajala Ubožnica Sv. Antuna. Bila je dovršena tek nakon biskupove smrti. On je oporučno osigurao cjelokupnu gradnju, a nakon njege sa se za nju brinuli i uzdržavali je njegovi nasljednici. Uz bolnicu, koja se zvala Bolnica Sv. Martina, bila je u ono vrijeme podignuta i crkva posvećena Sv. Martinu, koja još i danas stoji na početku Vlaške ulice (danas br. 38), ali u posve drugom obliku.⁹⁵⁶

U tjeku 17. st. radio je u Zagrebu dosta domaćih i stranih liječnika. Strani su dolazili uglavnom iz Italije, a nešto i iz Njemačke. Početkom stoljeća (1602) izabrao je Hrvatski sabor prvi put u povijesti zemaljskoga liječnika. Bio je to dr. Danijel Rosenberg, zagrebački građanin i 1623. gradski sudac. Kad je 1628. Sabor izabrao još jednoga državnoga liječnika (dr. Dominika Granolića) jedan od njih ostao je u Zagrebu, dok je drugi živio i radio u Varaždinu.⁹⁵⁷

Uz liječnike djelovali su i u to vrijeme barbiri, ranarnici ili kirurzi, baderi (paderi), a bilo je i takvih koji su se bavili liječenjem na osnovi čaranja. Ti su liječiti travama uz izgovaranje narocitih riječi i rečenica, primjerice žučne bolesti liječili su travama što bi ih nabrali u šumi i riječima: "bežite, bežite vi pogane žuči, suhe i sirove kakve ste godi, pojte s toga tela." Takve čarobnjačke vlasti su progonile.⁹⁵⁸

955. N. Klarč, Iz topografije zagrebačkog Gradeca, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Zagreb 1951, p. 147. - PŠGZ, XVII, p. XLVIII i 49; XIX, p. XL. - S. Strkulj, Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093-1928, p. 115.

956. Bolnica-ubožnica sv. Martina premještena je poslije u dvorišnu zgradu budućega *Orijentalnoga*, gdje je ostala do 1859, kad su se ubogari iz nje preselili u gradsku ubožnicu u Novoj vesi. R. Horvat, Prošlost, p. 290-291. - J. Buiorac, Zagrebački biskupi, p. 54. - A. Hudovsk, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 81-82.

957. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 273. - J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 2. 3.

958. J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 2. 3. - R. Horvat, Prošlost, p. 138.

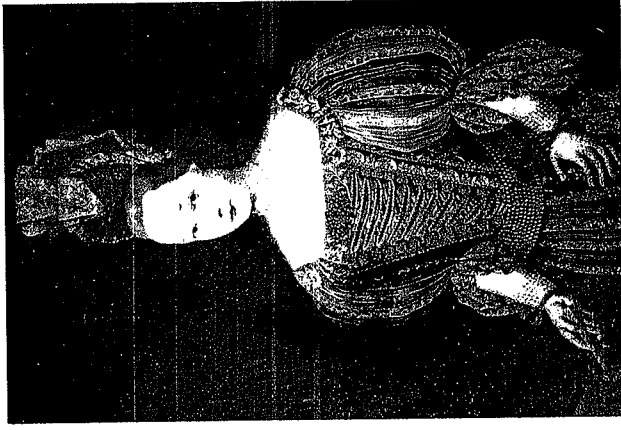
U 17. st. bilo je u Zagrebu i više ljekarnika, vlasnika ljekarna. Najcjenjeniji među njima bio je Jakob Gasparini, ugledni građanin, kućevlasnik, gradski sudac i senator. Njega je 9. prosinca 1630. Hrvatski sabor u Zagrebu izabrao zemaljskim ljekarnikom s godišnjom plaćom od četrdeset ugarskih forinta uz uvjet da u ljekarni ima uvijek potrebne lijekove. U Gradecu imali su ljekarnu i isusovci. *Apotheca societatis Jesu* osnovana je sredinom 17. st., a spominje se prvi put 1660. godine. Nalazila se u isusovčkom samostanu do ukinuća reda 1773. godine. U njoj su do kraja 17. stoljeća kupovali lijekove i biskupi i kanonici. Iako je već od kraja 16. st. (1599) postojala kaptolska ljekarna koju su uz ostale u 17. st. vodila i dva po imenu poznata ugledna ljekarnika: Jakob Gasparini, ljekarnik sa Gradeca (1630-1666) i Štajerac Ivan Seitz (1666-1710), koji je poslije postao štoviše i doktor medicine. Seitz je otišao iz Zagreba 1710., a ljekarna je ostala i dalje u privatnom vlasništvu, dok je Kaptol imao pravo nadzora nad njom. U Gradecu se sedamdesetih godina 17. st. javlja i ljekarnik Wolfgang Schollar. Njemu su "strateži i redovi" u Hrvatskom saboru 1677. na njegovu "poviznu molbu" odobrili pedeset forinta da uredi ljekarnu u "ovom slobodnom gradu."⁹⁵⁹

Društvene prilike u gradu bile su određivane i drugim raznovrsnim pojavama i u njima se više-manje odražavale. Napose u onima koje isto tako zasjefcaju i u gospodarski život i utječu na nj ili se odražuju u tom životu. Veliki požari grada, poplave, potresi, nerodne godine, glad, pa i razne pojave vjerske i političkega karaktera predstavljale su više-manje jednako tako i socijalne probleme. Društvene prilike bile su, dakako, najtuz povezane s gospodarskim, zrcalile se u njima, ovisile od njih. Uspješan razvitak obrta, trgovine, poljodjelstva i dr. pridonosio je svakako blagostanju, a neuspješan oskudici i krizama stanovništva. Mnogim žalosnim stranim životu toga doba, jadima podložnika, progonima vještica, pošastima, gladnim i nerodnim godinama, poplavama, katastrofalnim požarima grada, potresima, ratovima, unutarnjim borbama, nasiljima, gospodarskim krizama, siromaštvu i drugim stradanjima, stoji nasuprot raskošan i zabavan život plemstva, bogatih građana i svećenstva, raskošne svečanosti, opća prigodna veselja i zabave o pokladama. Uskrsu, Božiću i drugim zgodama.

Nakon zrnisko-frankopanske katastrofe, kad nije bilo nimalo preporučljivo baviti se politikom, a pogotovo za vrijeme i nakon turskih ratova, pojavljuje se usprkos teškim gospodarskim vremenima naglašena težnja za raskošnim životom, tjelesnim užicima, raskoši. Prednjačili su, dakako, velikaši veleposjednici i plemstvo, ali se za njima povodio i sav ostali veliki i mali, svjetovni i duhovni slobodan svijet. Bezobzirno trošenje i rasipanje imetka, česte pijanke i preobihne gozbe, raskošna odjeća, prekomjena zaduživanja, potpuna odsutnost smisla za duhovne, kulturne i umjetničke vrednote, nasuprot tome obilježja su ondašnjega društva, a napose nove aristokracije stvorene od zaslužnih časnika nakon zrnisko-frankopanske katastrofe i u protuturskim ratovima krajem stoljeća.⁹⁶⁰ U epikurejskom zanosu povlašteni slojevi

959. J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 44, 45. - R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 273. - V. Barunčić, Spomenica kaptolske ljekarne sv. Marije, Zagreb 1933. - Zaključci Hrvatskog sabora, I, 1631-1695, Zagreb 1958, p. 379, članak 9.

960. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 176.

Portret Marije Terezije Oršić. Njezin raskošni kostim kombinacija je francuske mode i slikovite ženske velikaške nošnje. Nepoznati slikar, oko 1695. (HPM)

posve su se zalijenili, zapuštali svoja gospodarstva, poslove i dužnosti. Ne da im se raditi "k polju, k vinogradima prigledati, meštije se držati, ke su se negda vučili, hoće gospoda biti, cifrasto se opravljati, povse gostiti, a domaći dohotki toliko ne donajaju."⁹⁶¹ A kad od silnoga gošćenja i rasipavanja nestane "žitka, vina, zobi, sijena i ostalog" onda sve to pljačkaju, oduzimaju od podložnika. Posuduju i novac, ali dugo-ve i obveze ne plaćaju. Moralne kvalitete dijela toga društva krajem 17. st. plastično su prikazane u zbirci satiričnih epigrama *Rižme* što ih je navodno napisao neki Mikula Tudorović (Ošterc, 1697). Tu se šibaju vicešpani i gospoda prokuratori opisuju kao grešnici, gotovani, srebroljupci, podmišljivi, raspikuće, pijanci, čankolizi, čeljad koja ignorira *Tripartitum* i prezire siromahe.⁹⁶²

Mentalitet ženskog svijeta koji misli samo na dotjerivanje i lagodan život opisao je i oštro kritizirao Juraj Habdelić: "Otpri vre vezda oči ti gospica ktera si goder, ali purgerica, ali plemenita, ali gradovna, ali mlada, ali stara, ali gospodična, ali vdovica, ka se izabranem vinom napajaš, ka se tak cifrasto opravljajš, ka već lase svoje ravnajuć, nego Boga moleć trošiš, ka tuliko mehkeh blazin na postelju svoju kladeš, ka se tak mehko v doidž i svilne poplune zavijaš, ka tuliko s pižmum smrdiš, otpri oči i vidi pristoji li se, da ti v tulike nečimurnosti vreme i žitek tvoj tak okolo trošiš."⁹⁶³

Opisi društvenoga života u nas u drugoj polovici 17. st. što ih je dao Habdelić u svojim propovijedima i u knjizi *Pervi otca našega Adama greh*, Graz 1674, bili su jamačno nadahnuti dobrim djelom i životom u Zagrebu. U njima se nedvojbeno odrazila i zagrebačka sredina koju je Habdelić sigurno dobro poznao, jer je u gradu živio kao gimnazijalac, kao profesor i rektor zagrebačkoga isusovačkog kolegija. Tipično za duh onoga vremena bilo je društvo *Vinskih doktora od pinte*. Osnovao ga je 1696. u svojoj obiteljskoj kuriji u Vidovcu Baltazar Patačić, jedini mu je cilj bila zabava.⁹⁶⁴ Članovi su mu bili ugledni članovi tadanjega našega društva. Među ostalima i zagrebački biskup Martin Borčković i Pavao Ritter Vitezović. Jer i biskupi su tada živjeli i zabavljali se poput svjetovnjaka. A i ostalo je svećenstvo po uzoru svojih glavara voljelo provoditi udoban život, iskoristiti ovozemaljske užitke. Doživljavalo je zbog toga i javne kritike, a bilo je u njegovim redovima i takvih koji su u užicima preiferivali, pa su zbog njih dospjeli i u zatvor koji se nalazio u sjeverozapadnoj kuli katedralnih utvrda i bio često napućen.⁹⁶⁵

I u običnih građana, osobito u većim gradovima, poput Zagreba i Varaždina, radala se po uzoru viših krugova želja za raskošnim životom, a zatim i višim položajima i ugledom u društvu. Iako su se smatrali četvrtim staležom, nakon velikaša, plemića i svećenstva, purgeri su, osobito bolji majstori i bogatiji trgovci, htjeli biti ravni plemićima, pa su se pisali i nazivali i "plemeniti" i "knezi". "Hrvati svakom šoštaru govore", piše 1663. Juraj Habdelić, "knez Ivan, knez Pavel, knez Mi-

loš." A obični kramar koji je "v početku svoje kramarije iglice, kopče, salaksije, šila i piščala prodaval", ako se obogati, hoće da ga se naziva i drži "gospodarom", njegovu ženu "gospom", sinove "gospodićima", a kćeri "gospodićinama."⁹⁶⁶ Osobito su krojači visoko cijenili sami sebe. Bilo je među njima i takvih koji su si umislili da mogu dobiti i kraljevsku kćer za ženu, ako im se to prohtije. "Naša krojačka tulke je vrednosti i preštimanjanja, da gda se je zvučiš, ako samoga kralja, ali cesara kćere u sveto hištvo potrebuval budeš, slobodno ti bude..."⁹⁶⁷ Po uzoru vlastele i građani, bogatiji obrtnici i trgovci, koristili su svaku priliku da gozbama, pijankama, zabavom, premda skromnije, uljepšaju sebi život. I tradicionalna priprema obilna i dostojna ručka od pečenih i kuhanih jela obilno zalita dobrim vinom, što ga je mladi majstor prigodom primanja u ceh morao prirediti za članove ceha, obvezno se i lako održavalo u takvoj sredini.

Suvremena težnja za raskoš, za većim ugledom, uspješnijom i boljom reprezentacijom u društvu, odrazila se i u svestranjoj želji za raskošnom i otmjenom odjećom. Potreba za dotjerivanjem, cifranjem, postaje sve veća u to vrijeme u Hrvatskoj

961. J. Habdelić, *Pervi otca našega Adama greh*, Nemški Gradec 1674, NS, 32, p. 224.

962. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 178. - I. Kukuljević, *Kojiževnici u Hrvatskoj s ove strane Velebita živishi u drugoj polovini XVII. vieka*, Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. X, 1869, p. 133-137.

963. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 233.

964. Društvo "Vinskih doktora od pinte" djelovalo je do smrti njegova osnivača Baltazara Patačića (1719).

965. Aluzija protiv svećenstva bilo je mnogo u tadašnjoj javnosti. Kritizirao ga je i Frankopan, a ikonizirala i Katarina Zrinska. Frankopan u djelu *Po svem svijetu razglášena prečudna i strašna trumbita sudnjega dneva*, a Katarina Zrinska u *Sibili*. - J. Matasović, *Iz galantnog stoljeća*, p. 72-79, 82, 83, 89-110.

966. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 170, n. 37.

967. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 222.

uspikos teškim priljkama i općem osiromašenju što je nastalo zbog ratnih poteškoća i plaćanja izvanrednih daka. Širenju pomodarstva pogodovali su tijesni dodiri i miješanje sa stranim zapadnim svijetom, do čega je dolazilo zbog čestoga prelazanja stranih trgovaca i stranih vojski kroz našu zemlju. Trgovci su bili predvođnici novoga ukusa, nove mode. U raskošnom odijevanju prednjačila je dakako imućna aristokracija, primjerice grofica Isabela Rosina Erdödy von Gallenberg, žena bana Nikole Erdödyja, zagrebačka pomodarka u punom smislu riječi. No želja za modnom, raskošnom odjećom prešla je i na šire, niže krugove. Osobito je tome pogodovala pojava ranih bogataša, uglavnom trgovaca koji su se za dugotrajna ratovanja krajem stoljeća naglo obogatili.⁹⁶⁸ Potreba za dotjerivanjem susreće se na svakom koraku, a prije svega, dakako, u žena. Raskoš u odijevanju u širih krugova, a to se očito tiče u prvom redu onih u Zagrebu i Varaždinu, zauzela je već tolike razmjere da se i Hrvatski sabor našao ponukanim da postreduje u toj stvari. Hitno je navodno spriječiti povećani izvoz novca iz zemlje i pokušijvanje robe, što se pokazalo kao posljedica opće uporabe raskošnih odijela. Posebno saborsko povjerenstvo imalo je zadatak da propiše pravila o odijevanju. Ono je 21. siječnja 1695. zasjedalo u gradskoj vijećnici u Zagrebu i donijelo u duhu srednjoeuropskih *Kleiderordnung* neke vrlo zanimljive odredbe o tome kakva odijela i od kakve tkanine pojedini slojevi stanovnika u Hrvatskoj smiju nositi. Odredbe su se odnosile, dakako, i na Zagreb i na Varaždin. "Ustanoviše to gospoda od kraljevstva, da je uslijed popriviljenog raskošnog odijela osobito u nižim slojevima ljudi, naročito po varošima, a i izvan ovih, poskupila roba i da je porastao izlaz novca iz kraljevine. Da se tome doskobi, određuje se, da u varošima muškarci i žene, koji ne spadaju magistri, kojima se potonjima ostavlja na volju i prema preimućstvu stališa odijevati se, i to ostali prisežnici općine, a izvan grada neplemići, nose odijelo od engleskog sukna sa svilenim čipkama, mentene s podstavom od lisičjeg ili janječeg krzna. Žene pako sukne od istoga sukna ili sukna zvanog 'koronzas', isto sa svilenim čipkama i pucećima, te cipele po starom kroju od kordovana. Niži pako obični građani, pak plemniti slobodnjaci izvan grada imadu se odijevati u obično sukno 'kopenhuh', 'maris', 'sepruh' sa podstavom od janječeg krzna optočeno s lisičjim krznom. Ženske imadu nositi odijelo od sukna 'koronzas', 'rassetta' i slično, mentene od istoga sukna, a cipele jake zvane 'vudušva'. Dozvoljeni su na mentenima i jednostavni gajtani i puceća gumbarke radnje. Za služavke određuje se ruho od 'muzalana' ili 'kerentuha', proste cipele, mentem od sukna 'maris' ili od prostijeg sukna kako hoće. Takvim jednostavnim građankama odrešito se zabranjuje nositi perjanice pod kanzan da im se one oduzmu na ulici ili na tgu. Za točno izvršenje jamčit će podžupani i gradska poglavarstva pod prijetnjom kazne, da izgube svoju čast."⁹⁶⁹

No želja za raskoš i dotjerivanjem nije ugasnula. Još dvije godine nakon te zapovijedi (1697) kanonik Mihajlo Šimunić govori s prijekorom u svojoj propovijedi: "većša sada gizdost, većša biva ciftanje, nego prede ničgdar bilo..."⁹⁷⁰

968. HNJ, II, p. 1013-1014.

969. E. Laszowski, *Odredbe za Hrvatsku s pogledom na odijevanje g.* 1695, SNZ, p. 233.

970. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 29, p. 185, n. 62.

Sve se to događalo uspikos skupoci, općoj nestašici novca i osiromašenju, nerodici i povremenoj gladi što su se javljali kao posljedica bilo dugih ratovanja bilo elementarnih nepogoda. Mrazovi i štetotine o Ivanju ujesen 1685. i 1686. potpuno su, primjerice, uništili ljetinu i izazvali glad. Uz to se 1686. u blizini Zagreba javio i jači potres. Osjećale su se i posljedice kuge koja je u drugoj polovici stoljeća triput harala. Teško gospodarsko stanje što je vladalo istodobno s raskoš, rasipnosti i neumjeranim uživanjem proživljavala je većina stanovništva, jer je daleko više bilo onih koji su slabo živjeli. Velike društvene razlike bile su tipično obilježje i ovog vremena. Uz velikaše plemiće, bogate trgovce i obrtnike živjelo je mnoštvo siromaha, ubogana i siročadi, za koje se morala brinuti gradska općina ili crkva. Ubožnice na području Gradeca i Kaprola uvijek su bile aktualne i dobro nastanjene. Premda su služile i kao bolnice, bile su i u ovo vrijeme, kao i uvijek prije, više sklonište siromaha, nego bolesnika.

Nevolje svih vrsta što su se nizale tijekom stoljeća zaboravljale bi se barem na kratko vrijeme u danima svećanih prigoda, proslava i svetkovina, priredvanih raznim povodima u većim ili manjim razmacima od početka do kraja stoljeća. Svećane priredbe, popraćene zbivanjem što gode raspoloženju širokih slojeva: raskoš, reprezentativnošću, pucanjem iz topova i mužara, glazbom, svećanom rasvjetom, nazočnošću uglednih političkih i crkvenih ličnosti, prigušivale bi barem prolazno u narodu svijest o teškim vremenima. A u to vrijeme bilo je raznih i priličan broj svećanosti: prigodom otvaranja gimnazije, proglašavanja svetaca, postavljanja bana i gradskih sudaca, posveta crkva i kapela, godišnjice osnivanja isusovačkoga reda, prijenosa kostiju svetaca i svećanih pogreba dostojanstvenika.

Već početkom stoljeća prisustvovali su Zagrepčani svećanosti prigodom otvorenja gimnazije. Za tadnji mali Zagreb bio je to događaj od prvotrazredna značenja. Na dan otvorenja o Duhovima 6. lipnja 1607. skupilo se na Katarijskom tgu u Gornjem gradu kod stare kapele Sv. Katarine i gimnazijske zgrade mnoštvo svijeta. S Gradeca i Kaprola, a i s ladanja, odakle su stigli brojni velikaši i plemići, jer je u Zagrebu istodobno bilo i zasjedanje Sabora. Sve je bilo predviđeno i dobro pripremljeno, pa se otvorenje odvijalo i s formalne strane i s obzirom na program prema zamisli. Bilo je održano na najsvetčaniji način uz prisutnost hrvatskoga bana Ivana Draškovića, zagrebačkoga biskupa Šimuna Bratulića, brojnih velikaša i plemića, visokih crkvenih dostojanstvenika s Kaprola, ostalog svećenstva, građana i sirotne daka. Održani su pozdravni govori, priredena velika processija od gimnazijske zgrade do Sv. Marka i obratno, a zatim i ispaljivanje tri mužara na Markovu tgu, prigodna propovijed, svećana služba Božja i pjevanje pobožnih pjesama. I na kraju bogato darivanje isusovaca novcem, živežom i drugim stvarima.⁹⁷¹ Ban, biskup i gradska općina pokazali su se široke ruke prema isusovcima, jer su očito i oni bili oduševljeni priredbom, a, dakako, i događajem u povodu kojega je upriličena. Isusovci su organizirali svečanosti i prigodom proglašenja svećina Ignacija i Ivana Ksavera, dvojice osnivača njihova reda, koje su održane 1622. i navodno pobudile veliko i sveopće zanimanje. Stigli su u Zagreb i uzveličali ih čak i glazbenici iz Prutja i

971. R. Horvat, *Prošlost*, p. 274-276.

trubači iz Karlovca. Svirali su u Gornjem gradu negdje uz gradski zid (vjerojatno u dvorištu isusovačkoga samostana), da bi se glazba čula i na kaptolskoj strani i u podgrađu.⁹⁷²

Prilikom podjeljenja visokoga mantovskoga odličja grofu Tomi Erdödyju održana je u Zagrebu 1619. svečanost u čast izaslama vojvode od Mantove. Tom su prilikom nakon svečane gozbe gimnazijalci glumci nastupili u raskošnoj odjeći kao personifikacije grada Mantove, pjevajući i plešući pred gostima. Prikazivale su se također i Erdödyjeve zasluge za domovinu uz prigodne tekstove i glazbu.⁹⁷³

Ustoličenje bana bilo je također popraćeno svečanim i uzbudljivim priredbama. Dok je u Sv. Matku novi ban polagao prisegu dižeći u desnoj ruci žezlo kao znak sudačke, a u lijevoj zastavu kao znak vojničke vlasti, na gradskim bedemima grubhali su mužari, a pred crkvom trubači i bubnjari banske čete silnim i svečanim zvucima svojih glazbala razglašivali okupljenu svijetu veliki događaj. A nakon službenoga dijela u Sv. Marku slijedile su i raskošne gozbe, što ih je ban običavao prirediti za sabornike i narod. Svjedoci takve instalacije bili su stanovnici našega grada i 23. listopada 1628, kad je uz najveće svečanosti bio ustoličen ban Sigmund grof Erdödy.⁹⁷⁴

Isusovci su, čini se, bili najčešći organizatori proslava. Svaki svoj važniji događaj popratili su paradom. Tako su i prigodom polaganja temeljnoga kamena Crkve Sv. Katarine (1620) priredili slavje i tom prilikom pozvali glazbenike iz Karlovca i Ptujja da ono bude što svečanije. A kad je crkva bila dovršena i posvećivana (1632) slavje su ponovili i opet pozvali glazbenike, ali ovaj put iz Klagenfurta da i oni svojom svirkom uzveličaju važan događaj u povijesti zagrebačkoga isusovačkoga kolegija.⁹⁷⁵

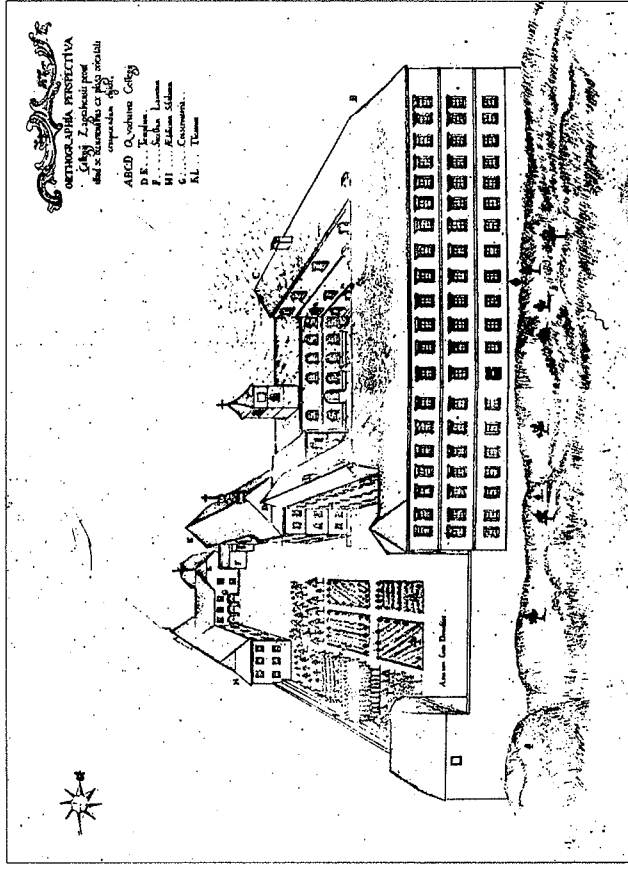
U vijeku pobožnosti i snažne vjerske propagande upriličili su isusovci još nekoliko većih i za šire mase privlačnih svečanosti. U rujnu 1640. slavili su stogodišnjicu svojega reda. Slavje je trajalo tri dana. Ulice su bile ukrašene slavlucima i dekorativnim stupovima, a navečer bila priređena svečana rasvjeta sa svjetiljkama raznih boja na prozorima tornja Sv. Marka, isusovačkoga samostana i plemićkog konvikta, tada još Sjemeništa Sv. Josipa (danas Habdelićeva ul. 1). U zvoniku Sv. Marka svirala je glazba, smještena tako visoko da bi se njezini zvuci razliježali po cijelome gradu. Pred rasvijetljenim zgradama stajao je svijet do kasno u noć i divio se dotada još "nevidenom pogledu." Tri cijela dana bila su ispunjena službama Božjim, prigodnim govorima, čašćenjem i svečanom povorkama. U priredbi je osim isusovaca aktivno sudjelovala i biskupija s kanonicima i gradska općina, pa je svaka od njih pripremila svoju posebnu procesiju. Prvi je dan biskupska povorka s Kaptola kretala u Gornji grad i Sv. Katarini, drugi općinska k istom cilju s Markova trga, a treći je isusovačka, polazeći od Sv. Katarine, obišla cijeli Gornji grad. Procesije su prolazile ispod okićenih slavluka uz gruhanje gradečkih i kaptolskih mužara, pjevanje crkvenih pjesama i sviranje isusovačke glazbe. U povorkama je sudjelovao cijeli grad,

972. Historia Collegii societatis Jesu, p. 55, 56.

973. R. Horvat, Prošlost, p. 214. - N. Batušić, Povijest kazališta, p. 177.

974. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 269 i 276, n. 29.

975. R. Horvat, Prošlost, p. 380-381. - Z. Hudovský, Die Tätigkeit der klagener Musiker während des 17. Jahrhunderts in Zagreb, p. o. Carinthia I. Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten 1964, 3.

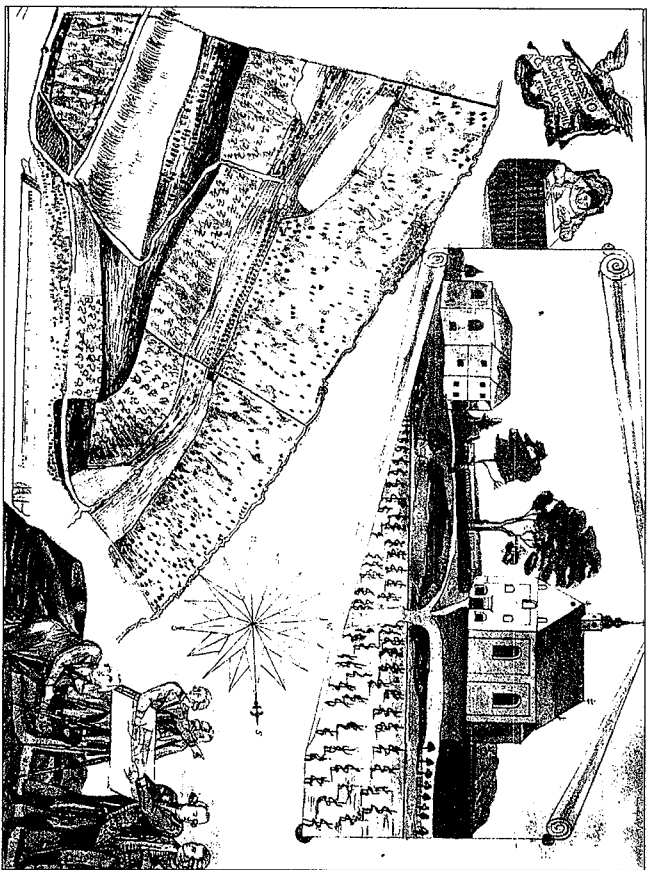
Perspektivni prikaz kompleksa isusovačkog samostana u Zagrebu, nacrta, oko 1760.
(Državni arhiv, Budimpešta)

a uzveličale su ih svojom prisutnošću i visoke crkvene i svjetovne ličnosti, ban Ivan Drašković, biskup Benko Vinković i gradski senatori u punom broju.⁹⁷⁶

Nakon više godina pružila se opet prilika isusovcima za tri svečanosti u kraćim vremenskim razmacima. Godine 1653. organizirali su prijenos tijela Sv. Viktora iz katedrale u svoju crkvu u Gornjem gradu i tom prilikom su priredili procesiju u kojoj su stupali i crkveni i svjetovni dostojanstvenici, velikaši, plemići, svećenici, mnoštvo građana i daci. I opet se pucalo iz mužara, pjevale se pjesme, svirala glazba. Godine 1656. slavili su isusovci pedesetogodišnjicu njihova boravka i djelovanja u Zagrebu,⁹⁷⁷ a već 1658. bili su glavni organizatori velike svečanosti priređene u Ksaverskoj dolini prigodom posvete kapele Sv. Ksavera što ju je dao sagraditi grof Nikola Erdödy Cesar-gradski u isusovačkom vinogradu Sv. Marka, južno od sadašnje ksaverske crkve. Proslava se održala 18. kolovoza, a skupilo se na njoj mnoštvo svijeta iz Zagreba i okolice. Bili su nazočni i grof Nikola Erdödy, mnogi plemići, biskup Petar Petretić s kanonicima, gradski magistrat, brojno građanstvo i seljaci iz okolice. Služila se biskupska misa, odjekivali mužari, svirala glazba, a uzvanici su se obilno častili na gozbi što ju je priredio grof Erdödy, i to za "bolji svijet" u isusovačkom ljetnikovcu.

976. Historia Collegii societatis Jesu, p. 105-106. - R. Horvat, Prošlost, p. 497-498.

977. R. Horvat, Prošlost, p. 189.

Nekadašnji posjed isusovačkog konvikta sv. Josipa na Josipovcu, akvarel iz 1787. (MGZ)

Sirotninja je također počašćena ali pod vedrim nebom. Orada se svečanost na uspomenu toga posvećenja ponavljala redovito svake godine.⁹⁷⁸

Osim spomenutih, bilo je vjerojatno i drugih proslava što su ih isusovci u svojoj sklonosti takvu obliku promidžbe, privlačenja i predobivanja svih slojeva naroda, tijekom stoljeća priradili u gradu. No vijesti o njima nisu nam se našalost sačuvala.

I pogrebi nekih odličnika obavljali su se na svečan i reprezentativan način i bili svoje vrste atrakcija za stanovnike našega grada. Takav je bio i veličanstveni sprovod grofa Jurja Frankopana 14. veljače 1662. Pošto su njegovo tijelo iz Karlova, gdje je umro još 1661, prenijeli u Zagreb, prireden mu je bio veličanstven sprovod iz katedrale u Katarinsku crkvu, gdje je bio pokopan. "Nitko još takovoga sprovoda nije vidio u Zagrebu", piše suvremeni pisac. Prisustvovali su mu velikaši i plemići iz raznih krajeva, brojni konjanici i mnoštvo naroda. Pred metalnim lješom okovanim zlatom i srebrnom vodili su Frankopanova konja, ogrnuta crnim suknom. U Sv. Katarini bio je podignut odar (castrum doloris), a čitava crkva ukrašena crnim, srebrnom izvezanim draperijama.^{979a} Oko odra stajalo je dvanaest kipova u naravnoj veličini, a na

978. Historia Collegii societatis Jesu, p. 199, 200, 206. - R. Horvat, Prošlost, p. 215.

978a. Pokojnicima iz redova velikaša običavalo se u nekoj crkvi podići svečano ukrašeni žalobni odar, tzv. *castrum doloris*, koji je često bio izrađen po nacrtima poznatih umjetnika.

zidovima bili smješteni likovi Frankopanova roda te natpisi koji su veličali pokojnika. Služila se svečana misa zadušnica, držali latinski i hrvatski govori, a u trenutku kad se ljes spuštao u crkvenu grobnicu "trubile su trublje, gruhali mužari, lomila se koplja." Nakon pogreba priradila je udovica Frankopanova raskošnu gozbu. Pod vedrim nebom na Markovu tugu častili su se građani i seljaci, velikaši, grofovi, baruni i crkveni dostojanstvenici u isusovačkom samostanu, mnogobrojni plemići u gradskoj vijećnici, a velikaški i plemićki žene u kući ljekarnika Jakoba Gasparinija na uglu Mletacke ulice i Markova tuga.⁹⁷⁹

Na osobito svečani način bio je pokopan u Sv. Katarini krajem travnja 1669. i čuveni krajiški general grof Ivan Herbert Auersperg.^{979a} I njemu je u crkvi bio podignut raskošan barokni jedanest i pol metara visoki katalak (castrum doloris) s raznim ratničkim simbolima i alegorijskim likovima.⁹⁸⁰

Svećane pogrebne svečanosti doživio je Zagreb još jednom krajem stoljeća. Tada su zajedno s karminitama bile priredene u čast umrloga bana Nikole Erdődyja potkraj 1693. godine.⁹⁸¹ Trajale su tri dana. Dne 16. studenog, na dan pogreba, brojne visoke ličnosti skupile su se u Crkvi Sv. Margarete, gdje je pokojni ban još prije nekoliko mjeseci bio pokopan. Skradinski je biskup čitao misu zadušnicu, a jedan franjevac i isusovac držali zanosne govore u slavu pokojnika. A zatim je svećani sprovod na čelu sa zagrebačkim biskupom Mikuljevcem krenuo Ilicom, Harminicom i kapitolskim tulum u katedralu, gdje je po želji banove udovice Izabele Rozine Gallenberg Pavao Ritter Vitezović inscenirao reprezentativan castrum doloris s brojnim natpisima, anagramima te grbovima banova i banskih kandidata iz porodice Erdődy. I ovdje su održani govori u čast pokojnoga bana, a nakon žalobnoga dijela upriličene svečanosti, začinjene nedvojbeno obilnim jelom i pilom.⁹⁸²

Osim u prigodnim priredbama i senzacijama nalazili su stanovnici tadašnjega Zagreba zabavu i zaborav od svagdanjih briga i u nekim stariim, uvriježenim običajima što su se od davnine održali i bili obnovljeni kad su se prilike ponešto smirile. Riječ je prije svega o nekim običajima o pokladama i velikim svekovinama, Božiću i Uskrsu. Gradski magistrat je tijekom druge polovice stoljeća triput donosio zaključke o obnavljanju "starih dobrih običaja" o pokladama. Tako 4. veljače 1671. obnavlja i potvrđuje "stari običaj prilikom poklada duboko ukorijenjen u ovome gradu." Posrijedi očito bijaše davna igra kopljem i kolutom, tzv. *prstenac*, što se priredivao u Zagrebu, čini se, već u 15. stoljeću. Ta je igra bila popularna, a njezino je priredivanje i samoj općini, čini se, priraslo srcu. Iako se u odluci magistrata izričito kaže da se izvanredni troškovi za nju ne mogu odobriti i 1696. igra se kopljem napose spominje.

979. Historia Collegii societatis Jesu, p. 213, 228-230. - R. Horvat, Prošlost, p. 502-503.

979a. A. Crtvalj, Grada, I, p. 251.

980. U grafičkoj zbirci Moderne Galerije u Zagrebu sačuvao se u Valvasorovoj zbirci bakroreza (Vol. VII, f. 194) i bakrorez I. C. Mannassera koji prikazuje taj katalak. Taj je vjerojatno djelo nekog austrijskog arhitekta ili možda kojega člana zagrebačkog isusovačkog reda. A. Schneider, Sina grada za kulturnu povijest grada Zagreba, Etnografski muzej grada Zagreba, 7, Zagreb 1930, p. 5-8.

981. Ban Nikola Erdődy umro je 7. lipnja 1693. u svojom gradu Aranjoš-Marociau (Marociae) kraj Glogovca u Madarskoj. Njegovo mrtvo tijelo dopremljeno je u Zagreb i privremeno pokopano u crkvi Sv. Margarete, s tim da bude naknadno pokopan u katedrali kraj svojeg praroca proslavljenog Tome Erdődyja. V. Klaić, Životi, p. 85.

982. V. Klaić, Životi i djela, p. 85-86. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 228, n. 159.

godovima, o sajmovima i proštenjima, a prije svega o pokladama, kad se najviše pružala prilika za potpuno slobodno, katkada i raspojasano veselje. A našla se, dakako, razonoda i u pijankama po krčmama i kletima, u raznim igrama, i to ne samo bezazlenim, kao što je nekoć bilo ono "tucanje obojenim jajima", već i u hazardnim, pa i zabranjenim, gdje su se dobivale ili gubile i velike svote novca.

Prevelika zagrijanost vinom ili razočaranje u igri bili su očito mnogo puta uzrokom neredima, svadama, pa i tučnjavama, a i ubojstvima u gradu. Osobito u podgrađu, gdje su nasilnici znali činiti razne izgrede, izazivati svade i tučnjave, ranjavati, a katkada i ubijati ljude. U tomu su vjerojatno sudjelovale i razne skitnice, čeljad bez službe i stalnoga boravka, kakvih je u gradu također često bilo. Gradska općina poduzimala je mjere i donosila odredbe da bi se takve "sramotne" pojave spriječila. Godine 1660. je primjerice zaključila da se u podgrađu kraj znaka carske tridesetnice za održanje reda postave tri desetnika i da njima kod hvatanja izgrednika moraju svi stanovnici podgrađa pružiti punu pomoć. A ako bi bilo potrebno mogu pozvati i kapetana iz grada da im pomogne. S vremenom se, čini se, na tu odredbu zaboravilo, a zapustila se briga za čuvanje reda u gradu. Potkraj stoljeća opet se u većoj mjeri pojavljuju neredi, a time i potreba da se obnove stare zapovijedi o njihovom suzbijanju.⁹⁸⁸ Godine 1699. gradski sudac i ostali članovi gradske uprave upozoravaju da "u gradu i izvan njega izbijaju vrlo često neredi, što ih čine i domaći ljudi i stranci na sramotu, potcjenjivanje i vapaj javnog mira i reda u gradu. A to se događa, što tu nema nikakvog reda pa ni brige o njemu. Stoga se, obnavljajući stare propise koji se na to odnose, zaključuje, da se što prije sazovu građani, izabere i postavi više stražara unutar i izvan grada. Oni će se na znak gospodina kapetana, a u hitnoj potrebi i zvona, s istim kapetanom i podređenim vojnicima dići i učiniti što bude potrebno za očuvanje javnog dobra i mira pod prijetnjom kazne predviđene za kršenje prisege. Đaci se ne smiju miješati u nemire, izazivati ih i nositi oružje. Treba opomenuti rektora da ih pritegne i ne dozvoli da poslije večernjeg zvona izlaze iz stana zimi u osam, a ljeti u devet sati. A ako ili domaći ili strani građani bilo noću bilo danju izazovu kakve neredu u kućama ili izvan njih, mogu se zavađene stranke, ako se radi o tučnjavi, dobro išibati i razdvojiti, a ako je riječ o ubojstvu, a ubojica je neki viši dostojanstvenik, treba ga na mjestu ubiti i čuvati u stanu tako dugo, dok gospodin sudac i magistrat ne donesu o tome odluku. A ako su ubojice niži plemići, studenti ili građani, treba ih uhvatiti i odvesti u gradski zatvor."⁹⁸⁹

Izgredi s tučnjavama, pa i ubojstvima, čini se, ni u to doba nisu bili baš rijetki ni neobični. Sudionici u njima znali su biti čak i viši gradski dužnosnici. I oni su se sa svojim neprijateljima fizički obračunavali. Takav je bio i slučaj s Grgurom Tepečićem, gradskim sućem i senatorom, vodom demokratske stranke u gradu, kad je s još jednim senatorom javno na trgu napao svoje drugove senatore te jednoga htio strmoglaviti s gradske kule, a drugoga izudarao toljagom. A nakon četiri godine sudjelovao u uroti u kojoj je bio ubijen jedan od tri senatora, koji su prema planu što ga je on skovao također trebali biti ubijeni. Ni senatorska djeca nisu uvijek bila baš

Na Blaževo te godine gradski je magistrat zaključio da se ona opet uvede kao stari hvalevrijedan običaj i uspostavi na prvi dan poklada. Na svečanosti bit će najtečajli kopljem nagradni darovima što će ih nabaviti doktor Sebastijan Paczalija, dok će troškove za hranu potrebnu za tu priliku snositi općina. Slijedeće godine magistrat je opet zaključio "da će se običaj igre kopljem nastaviti", a i drugi "dobri i hvaljeni i odavna obdržavani običaji također će se ponovno uvesti."⁹⁸⁵ Vjerojatno je pritom mislio prije svega na prastare običaje paljenja ivanjskoga krijesa i na proslavu dočeka proljeća svibanjskim drvom, *majkom*. Jer se može sa sigurnošću pretpostaviti da su i u to vrijeme kao i nekoć "na gradskom tugu" palili ivanjski krijes, a početkom svibnja podizali *majku*, naročito prigodno drvo, uz obvezno pučko veselje s pjevanjem i ple-som i obilnim čašćenjem dobrim domaćim vinom i biranim raznovrsnim jelima. Očito je gradska općina u težim materijalnim uvjetima šezdesetih godina 17. stoljeća (1664) ukinula "kao nekorisne" neke troškove u vezi s pokladama i blagdanom Sv. Ivana koji su do tada bili "uobičajeni."⁹⁸⁶ Vjerojatno posrijedi bijaše financiranje igre prstencima i priredbe u povodu ivanjskoga paljenja krijesa. No već sedamdesetih godina, a pogotovo potkraj stoljeća, kad su se prilike i materijalno stanje gradske općine, čini se, popravili (općina je u to vrijeme davala već i novčane zajmove)⁹⁸⁵ počela je njezina uprava stare "hvalevrijedne" običaje, koji su, dakako, predstavljali za nju i stanovite novčane izdatke, opet uvoditi." Sada kad će, kako se nadamo, osvanuti bolje godine, neka oživi s vremenom i hvalevrijedan običaj da sudac uoči blagdana Sv. Triju Kraljeva priređuje užinu gospodinu župniku, slavnom magistratu i gradu, makar i na teret gradskih dohodaka", bio je zaključak gradskog magistrata početkom 1699. godine.⁹⁸⁶

O velikim crkvenim blagdanima, Božiću i Uskrsu, radovali su se i zabavljali Zagrepčani "pucanjem iz mužara i pušaka, te praskanjem i tutnjama vatrenih hitaca, što su odzvanjali u noćnoj tišini nad čitavim gradom do kasno u noć" i očito narušavali noćni mir mnogima koji takvom vrstom zabave u vrijeme počinka vjerojatno nisu bili baš osobito oduševljeni. Bilo je sigurno i pritužaba na to, pa je gradska općina tu vrst zabave napokon i zabranila. "Ako bi tkogod u građanskim kućama o svetkovini Uskrsa ili rođenja gospodnjega noću pucao može ga, tkogod on bio, mjesni stražar najprije u tome uljudno spriječiti, a ako ne prestane, može mu oružje, odnosno pušku, oduzeti." To je bio zaključak na sjednici gradske uprave slobodnog i kraljevskog grada na brdu Gradecu na blagdan Sv. Blaža, biskupa i mučenika, 3. veljače 1699. godine.⁹⁸⁷

A znali su Zagrepčani i toga vremena poput njihovih preda upriličiti sebi i druga razna veselja, iskoristiti i mnogu drugu priliku za zabavu, za uljepšavanje života: prigodom krštenja, vjenčanja, rođendanskih proslava, o crkvenim i celovskim

985. PSGZ, XVIII, p. XXXI, XLI, XLII, 206, 335, 342.

986. PSGZ, XVII, p. XXX, 171.

987. Gradski bilježnik i senator 1673. zalažu svoje nekretnine gradu za posuđeni novac. Gradanin Ivan Stepanić posuđio je od grada 50 ugarskih forinta i zato mu je 1676. ustupio vinograd Gašparinšćak. Iste je godine gradska općina posuđila senatoru Blažu Milekoviću 100 rajnskih forinta. PSGZ, XVIII, p. LIV, LV, 216, 218, 241.

988. PSGZ, XVIII, str. XLIV, 351.

989. PSGZ, XVIII, p. XLIV, 352.

988. PSGZ, XVIII, p. XXVIII, 155. - Z. Herkov, Statut Zagreba, p. 55.

989. PSGZ, XVIII, p. XLIII, XLIV, 350, 351, 352. - Z. Herkov, Statut Zagreba, p. 63.

neđužna. Sin senatora Kristofa Mikulića također je bio izgrednik i jednom prilikom ubio gradskoga stražara, a za to nije bio gotovo ni kažnjen. Spasio ga je očev ugled i njegov utjecaj u gradu.

Mjere što ih je magistrat poduzimao protiv izgrednika idu među njegova stalna nastojanja da se stede prilike i uvede sigurnost i red, ponajprije u samoj gradskoj upravi i komunalijama, a onda i u svim drugim granama života grada. Štoviše, svojim je odredbama karkada zadržao i u privatni život da bi zaštitio opće interese. Kao o izgrednicima, tako je vodio računa i o drugim kategorijama ljudi, uglavnom iz nižih slojeva, koji su se u gradu pojavivali, izvan redovitoga, normalnog njegova života: o skitnicama, bludnicama, raznim "tajanstvenim tipovima", služakama, radnicima, izrabljivanim podložnicima, preljubnicima, siročadi i drugima koji su živjeli neredovitim pa i nelegalnim životom. U nastojanju da riješi problem skitnica "bilo mladih bilo starih ili bilo koje dobi i spola" koji nigdje ne rade, gradski oci zaključuju da se takvi moraju što prije zaposliti u nekoj poštenoj službi. U protivnom slučaju proferjat će ih iz grada ili zatvoriti. I "tajanstveni tipovi" bit će istjerani, a bludnice uhićene i bačene u tamnicu. Takozvane "slobodne" žene koje ne žele služiti i neke neudane žene koje se bave poslom od kojega grad nema koristi moraju se odreći takve neuboljčane "slobode" i radi očuvanja časti zaposliti kod nekih građanskih gospoda. Trebale su postati vjerojatno služavke o čijoj se plaći gradska općina također brinula upozoravajući građane da ih ne plaćaju više, nego koliko stoji odijelo od kerentuba (ne lanenog) i obuća za godinu i pol. Općina je odredila i maksimalne tarife za radove slugu i radnika u vinogradima, na poljima, vrtovima i drugim poslovima. Gradanima je prijetila globama, a slugama, služakama i radnicima zatvorom.⁹⁹⁰

Podložničko pitanje u gradskoj (Gradečkoj) općini bilo je u 17. st. dobro uređeno. Podložnici općine vodili su se prema naseljima zvanim folnoghje, a tih je bilo šest: folnoghja Trnje, folnoghja Horvat, folnoghja Lijašići i Bankovčić, folnoghja Gračani, folnoghja Prekrižje i prekosavska folnoghja. Na čelu folnoghje stajao je folnog ili vilnac, koji se brinuo za red u folnoghji i bio odgovoran gradskom španu. Općina je izdavala odredbe u pogledu iskorištavanja radne snage njezinih podložnika u privatne svrhe. Zabranjivalo se da gradski podložnici u ime take sucu i senatorima oru polja, sijeku drva, daju podvoz, pokrivaju krovove ili obavljaju druge fizičke poslove. Podložnicima su te odredbe dobro dolazile, iako vjerojatno nisu bile izdavane zbog njihovih, već zbog interesa općine. Ipak, čini se da ih se nisu strogo pridržavali ni senatori ni sudac, jer ih je magistrat morao nekoliko puta ponavljati.⁹⁹¹

Gradska općina morala je rješavati i probleme siročadi, djece što su ostala bez roditelja ili dobila novoga oca ili majku. Siromašnu siročad pomagala je iz općinskih prihoda, dok je polupastorčad zaštitila posebnom odredbom: "da bi se pomoglo muktornom stanju siročadi... supruzi su dužni djecu iz prvoga braka hraniti, odijevati i odgajati prema svojim mogućnostima, a da se to ne odučunava od imetka siročadi. Takvi supruzi moraju položiti račune djeci, kad postanu punoljetna. Ali dajove što su ih načinili roditelji djece imaju platiti sama djeca."⁹⁹²

990. PSGZ, XVIII, p. XXXVI, XLIV, 274, 279, 352.

991. PSGZ, XVIII, p. XIX, XXXI, XXXII, 27, 196, 226-227. - R. Strohhal, *Staro zagrebačko stanovništvo*, HK, 1933, p. 94.
992. PSGZ, XVIII, p. XII-XLII, XLV, 339, 357.

Nastojeci da u gradu prilike budu sredene i uzorne, da se ugled grada odriži na pristojnoj razini, gradska se općina brinula i o moralu svojih građana miješajući se katkada i u njihov privatni život. Kao i prije, kažnjivali su se preljubi i donosili zaključci protiv nezakonitih bračnih veza. Na jednoj sjednici gradske uprave 3. kolovoza 1635. odlučeno je, primjerice, "da škus mora osobe obadaju spolova, bez obzira o kakvoj se личности radi, kod kojih je preljub očit, ili su osumnjičeni zbog njega, što prije pozvati i protiv njih postupiti po zakonu, pošto prethodno primi o tom upute od suda."

I u to vrijeme donijete su nekoliko puta odredbe o obveznim ženidbama mladih ljudi, a osobito onih koji žive s nezakonitim ženama. Prema odredbi iz 1635. morali su se svi, a osobito imućniji mladići koji žive s nezakonitim ženama oženiti, najkasnije do "mesopusta" ili pokladnog utorka 1636. godine. Ako to ne učine, kaznit će se imućniji globom od sto zlatnika, a siromašniji kaznom koju odredi magistrat. Ako se ni tome ne bi pokorili i drsko ostali pri svoime, zatvorit će im se radionice i trgovine i zabraniti svako poslovanje i trgovanje tako dugo dok se ne pokore toj odredbi. Poslije je odredba bila ponovljena (1637. i 1651), tek je obuhvatila još i udovce.

Krajem stoljeća nova odredba o prisilnoj ženidbi obuhvatila je još širi krug neoženjenih muškaraca. Gradsko vijeće zaključilo je, naime, 1699. da se u roku od pola godine moraju oženiti i svi obrtnici, svi predstojnici cehova i svi gradski zastupnici koji dotada još nisu bili oženjeni. To moraju učiniti radi časti svoga staleža i čuvanja dobrog glasa. Ne učine li to, kaznit će se gubitkom službe, sramotom i globom od dvadeset i pet ugarskih forinta (u ono vrijeme se za taj novac mogla dobiti kuća, ali drvena). Godine 1700. ponovno su bile potvrđene odredbe gradskoga magistrata protiv onih koji se odbijaju oženiti.⁹⁹³

Gradska uprava je, donoseći takve odredbe, osim morala, ugleda građana i dobra glasa općine, imala, dakako, u vidu i bolji gospodarski napredak uopće, a napose prosperitet zanatstva i trgovine u sredenu životu i obiteljskim prilikama.

Slika društvenoga života odražavala se prije svega u socijalnoj strukturi stanovništva, a ta je bila sastavljena od vrlo bogatih i vrlo siromašnih. Razlike u materijalnim mogućnostima i u društvenom položaju stanovnika bile su velike. Bilo je tu tijekom stoljeća bogatih posjednika, imućnih trgovaca, viših gradskih, županijskih i crkvenih dužnosnika, zatim skromnijih kramara, obrtnika, općinskih srednjih i nižih službenika, intelektualaca (profesora, učitelja, liječnika, ljekarnika, sudaca) i nižega svećenstva, a onda i siromašnih građana raznih zanimanja: starih poljodjelaca, radnika, slugu, služavki, gostioničara, podložnika, prosjaka. A našlo se mnogo puta i raznih sumnjivih, nepoćudnih tipova, protulba, skitnica, prostitutki, ljudi bez zanimanja. Uz trgovce i obrtnike, koji su predstavljali osnovni element u društvenoj strukturi grada, pojavljuju se sada kao važan čimnik i vlastela, velikaši i plemići i crkveni redovi. Od ovih bili su gospodarski jaki osobito isusovci i Klarise. Osim nekretninama raspolagali su i velikim svotama novca. Jačim priljevom vlastele i dolaskom bogatih crkvenih redova socijalne razlike među stanovnicima postale su

993. PSGZ, XVIII, p. XX, XXI, XXVI, XLIII, XLV, 38, 44-45, 123, 350, 357. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 25, 47-48.

još izrazitije. Nestalo je nekadašnje kakve-takve društvene i gospodarske izjednačenosti u tom malom gradu.⁹⁹⁴

Uzmičući pred Turcima, velikaške i plemićke obitelji склониле су се s ladanja u grad, a naselile su se ovdje i neke strane plemenitaške obitelji, pa se tu oblikovala "elita" građana koja se odvajala, izdizala nad "običnim purgerima", obrtnicima, kramarima. Zrinski, Čikulini, Rattkay, Draškovići, Gothali, Erdödy, Konjski, Ivanovići, Jankovići, Selišćevići, Černkoczy, Batthyany, Patačići, Delišimunovići, Lukavsky, Piskoni, Kušeševići, Malakoczy, Vojkovići (Vokfy), Vojnovići, Branjuji, Bužžani, Paršiminski, Prašinsky, Pozvinsky, Zakmardi, Plemići, Hellenbach, Mosćočni pojavljuju se u Zagrebu, uglavnom u Gradecu, kao novi stanovnici grada.⁹⁹⁵ Bilo je i drugih došljaka, a pravi građanin mogao je postati samo onaj tko dokaže "da je časnoga roda i pošten i da stanuje u gradu dvije ili barem jednu godinu." Svaki je morao položiti prisegu i u gradsku blagajnu uplatiti određenu svotu gotova novca. Tako je sve to bilo propisano novim statutom od 1609. godine.⁹⁹⁶

Na porast stanovništva, napose njegova obrtničkoga dijela, nepovoljno su djelovale prejerane nezakonite pristojbe što su ih cehovi nametali novim obrtnicima koji su se naseljavali u gradu. Gradska se uprava tuži da im cehovi "nameću takve pristojbe da još jedva ima i majstora, a postoji uslijed toga i znatno pomanjkanje građana."⁹⁹⁷

U najstarijem poznatom opisu Zagreba iz 1668. opat Ivan Benković piše da u gradu "stanuje dvije tisuće Kristovih vjernika i da grad ima oko četrinstotine kuća."⁹⁹⁸

Među došljacima, osobito plemstvom, velikašima i obrtnicima, bilo je i stranaca. Nijemaca, Mađara i Talijana. No najveći dio stanovnika bili su i u to vrijeme Hrvati. Tijekom stoljeća bilo je na Gradecu i dosta Talijana građevinskih majstora, zidara, klesara. Za njih su neko vrijeme držali i posebne propovijedi na talijanskom jeziku.⁹⁹⁹

Zanimljivo je da su u to vrijeme svjetovni stanovnici Kaptola počeli izlaziti izvan kaptolskih zidova, graditi kuće i naseljavati se i na lijevoj obali potoka Medveščaka, današnjoj istočnoj strani Tkalčićeve ulice. To su bili prvi stanovnici i prve stambene kuće u tom dijelu grada.¹⁰⁰⁰

U 17. st. dolaze u Zagreb, grade samostane i stalno se naseljavaju isusovci, kapucini i klarise. Prvi su došli isusovci (1606) da u eri protureformacije i u vrijeme opasnosti širenja protestantizma budu branici katoličanstva protiv novih krivovjerja. Pozvala ih je gradska općina, tim pripravnije što su njezini građani ostali nekoliko godina bez duhovne pastve zbog svade s Kaptolom. Došavši u Zagreb, najprije su stanovali u privatnoj kući, a onda se dozvolom komore naselili u napuštenu samostanu

994. A. Mohorovičić, *Analiza*, 1952, p. 33.

995. *Protocolium fassionum* 1674-1686, 1687-1693. I 1693-1714. (tkp. D-LXXVII-235. Athiv HAZU) - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 9, 10.

996. V. Klaić, *Statut*, p. 26.

997. *PSGZ*, XVIII, p. XXXVI, 275.

998. J. Borković, *Prilog povijesti biskupa Martina Borkovića i zagrebačke biskupije u drugoj polovici XVII. vijeka*, *Starine JAZU* 35, p. 361. - E. Laszowski, *Zagreb g. 1668*, SNZ, p. 69. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 35.

999. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 32, p. 244. - V. Klaić, *Statut*, p. 11.

1000. R. Strohal, *Kapto i Nova ves u Zagrebu*, *revija Zagreb*, 1935, p. 45, 47.

dominikanaca kraj Sv. Katarine (stajao je na mjestu današnje gimnazije) i u bivšoj oružani, omanjoj zgradi sagrađeno) uz istočni gradski zid. Dobili su je na dar od štajerskoga nadvojvode Ferdinanda, koji je, nedvojbeno, iz političkih razloga bio također zainteresiran za njihovu protureformatorsku misiju. Osim oružane i dominikanskoga samostana dobili su u blizini i veliki vrt i staru drvenu crkvu Sv. Katarine koju je do toga vremena vojska koristila kao skladište. U bivšem dominikanskom samostanu živjeli su isusovci do četrdesetih godina 17. st., a onda su se preselili u svoj novi samostan koji se počeo graditi 1641. na sjevernoj i istočnoj strani kraj novosagrađene, današnje, Katarinske crkve.¹⁰⁰¹

Dvanaest godina nakon isusovaca (1618) naselili su se u Zagrebu, također unutar gradskih zidova, kapucini. Došli su na poziv gradske općine, a dopuštenjem Hrvatskoga sabora. Općina im je darovala zemljište na jugozapadnom dijelu Gornjega grada da na njemu sgrade samostan i crkvu. Nekoć je to zemljište bilo vlasništvo opatica, vjerojatno dominikanki, koje su krajem 16. st. pobjegle iz Zagreba od straha pred Turcima. Kapucini su na tom mjestu počeli graditi samostan tek za nekoliko godina, a dotle su stanovali u kuli Lotrišćak koju su do njihova dolaska držali pavlini. U novosagrađeni samostan preselili su se četrdesetih godina. Samostan je bio dovršen oko 1644., a sagrađen uz današnje Strossmayerovo šetaliste između kule Lotrišćak i zgrade Hidrometeorološkog zavoda. Kapucini su živjeli u Zagrebu do kraja 18. st., kad je njihov red bio ukinut (1788).¹⁰⁰²

Nastojanjem velikaša doselile su se u Hrvatsku i u Zagreb opatice klarise. U grad su došle iz Klenovnika 1646,¹⁰⁰³ a već slijedeće godine počele graditi samostan u sjeveroistočnom dijelu Gradeca blizu Popova tornja i sjevernih gradskih vrata na kraju današnje Opatičke ulice (danas zgrada Muzeja grada Zagreba).¹⁰⁰⁴ Godine 1650. bila je gradnja samostana djelomično završena, pa su se klarise, koje su dotada stanovali u privatnoj kući, mogle useliti u svoj novi dom. Nešto poslije (1658-1669) sagrađile su si s južne strane samostana i samostansku crkvu Sv. Trojstva.¹⁰⁰⁵ Crkva je bila svečano posvećena 26. listopada 1670. Plemstvo je htjelo da klarise dođu u Zagreb, jer su u njihov red išle kćeri iz najviših plemićkih, grofovskih, kneževskih, pa i iz kraljevskih krugova. Na taj način rješavalo je životno pitanje nekih svojih kćeri s jedne, a s druge strane pitanje njihova školovanja, odnosno izobrazbe. Klarise su se, naime, bavile i odgojem ženske mladeži. Tako su u njihovu samostanu svoj drugi dom našle mnoge kćeri hrvatskih feudalaca velikaša, i plemića: Zrinskih, Draškovića, Patačića, Rattkaya, Keglevića, Oršića, Vojkovića, Čikulina, Berislavića, Bužana,

1001. V. Klaić, *Dva priloga za povijest isusovaca u Zagrebu*, VZA, 1914, p. 51-53. Rijječ je o dvije isprave. Jedna iz 1602. a druga iz 1606. U drugoj Ivan Mišljenović, član Družbe isusove uštajerskom Gradcu, javlja Baltazaru Vlahoviću, sucu općine na brdu Gradecu, što je učinjeno da se isusovcima dopusti nastaniti se u Zagrebu. U prvoj ispravi Ivan Zanitius superior turskanske rezidencije Družbe isusove u Mađarskoj piše notaru Kraljevine Slavonije o svojem boračku u Zagrebu. A. Hudovski, *Zagreb i okolica*, Zagreb 1892, p. 70. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 48, 49. - G. Szabo, *Zagrebačke građevine XVII. stoljeća*, NS 10, p. 41. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 252, 254.

1002. R. Horvat, *Prošlost*, p. 258 i d.

1003. Klarise su u Hrvatsku došle 1645. iz Požuna, odakle su pobjegle pred mađarskim kalvinima. Najprije su se naselile u Klenovniku, koji je tada bio vlasništvo grofova Draškovića. Oni su se najviše zauzimali da klarise dođu u Hrvatsku.

1004. Temejni kamen samostana bio je položen 6. svibnja 1647.

1005. Crkvu Sv. Trojstva svečano je posvetio biskup Martin Borković 26. listopada 1670.

Orehovečkih, Domjanica, Galjula, Malenića i drugih. Ovdje je živjela i kei Petra Zrinskoga Jutita Petronija Zrinska, i to od 1668. do kraja 17. stoljeća. Oko 1684. postala je glavarica samostana. *mtjka abbatissa*, i spominje se kao takva još 1698. kad je otkrivena i umrla te bila pokopana u samostanskoj crkvi Sv. Trojstva.¹⁰⁰⁶ U Zagrebu su klarise kao vlasnice većih posjeda i mnogo novca živjele u vrlo povoljnim materijalnim prilikama sve do 1782. kad je Josip II. ukinuo njihov red, a njih raspustio i poslao u mirovinu.¹⁰⁰⁷

Godine 1680. došli su u Zagreb i grkokatolički kaluderi. Nastanili su se u Gradecu u zidanoj prizemnici koju je za njih od grofa Patavića kupio grkokatolički biskup Zorčić. Prizemnica je stajala na mjestu današnjega grkokatoličkog sjemeništa na uglu Cirilometodske i Vranjčanijeve ulice. Osim kaludera u njoj su bila smještena i uskočka djeca iz Žumberka koja su pohađala isusovačku gimnaziju.

Osim isusovaca, kapucina, klarisa i grkokatoličkih kaludera u 17. st. žive u Zagrebu, ali na kapitojskom području, i ovi franjevci, i to već kao starosjedioci. S njima su u samostanu živjela i tzv. brata, što su obavljala razne poslove: postolarske, krojačke, stolarske i druge, a bili su kuhari, vrtlari i crkvenjaci. Budući da franjevci kao siromašni red nisu imali vlastitih posjeda, uzdržavali su se darovima i prosijačenjem. U vrijeme žetve i berbe obilazili bi sela u zagrebačkoj okolici, a i u ostaloj Hrvatskoj, skupljali prirodne, dovozili u Zagreb i spremali za zimu. A dobivali su pripomoć i od klarisa za razne usluge što su im činili isповijedali ih, služili mise, držali ekshorte itd.) Klarise su najme pripadale njihovoj provinciji (Sv. Ladislava) i bile pod njihovim nadzorom njihova provincijala.

Franjevci su se dvadeset godina borili da se oslobode od mađarske provincije Sv. Marije pod koju su spadali. Naposljetku im je to uspjelo 1655. kad je bila osnovana posebna provincija Sv. Ladislava za Slavoniju sa sjedištem u Zagrebu.¹⁰⁰⁸

Nekle pojave društvenoga života neće prestati sa završetkom 17. st. One će trajati i dalje, tijekom 18. st., tako dugo dok buduća trajali i uzroci, odnosno uvjeti njihova postojanja.

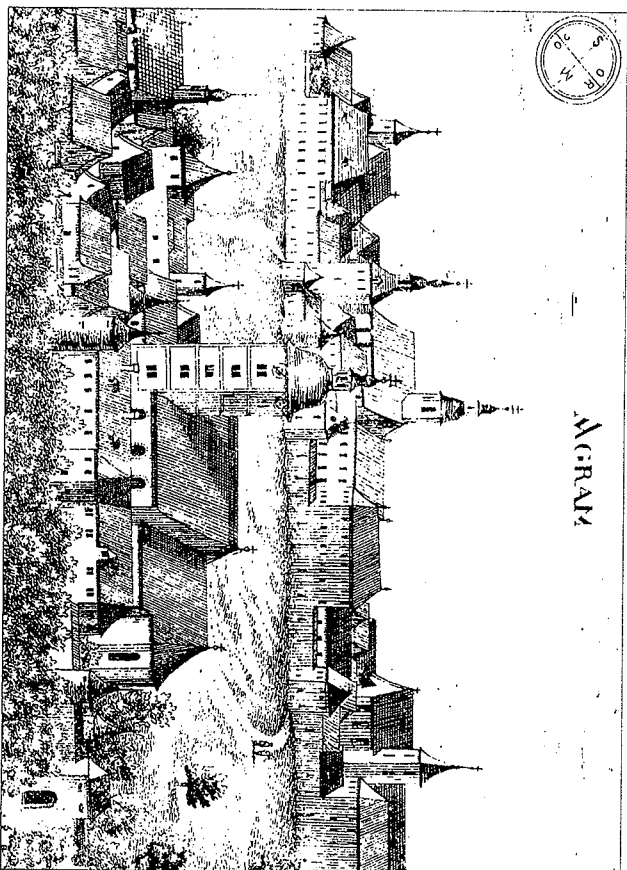
UMJETNOST U ZAGREBU

Teške gospodarske prilike i sve ostale nedaće što su se redale tijekom 17. st. nisu pogodovale i razviku likovnih umjetnosti. Pogotovo prvih desetljeća kad su još trajale unutarnje trzavice, tridesetogodišnji rat, jača opasnost od Turaka, brige i izdaci za obranu i uzdržavanje fortifikacijskih objekata, a i razne druge poteškoće što su sile na žurno rješavanje osnovnih životnih problema, a odvrćale pozornost i zanimanje od umjetnosti i ostalih duhovnih vrednota. No usprkos svemu u tijeku tih stotinu go-

¹⁰⁰⁶. Ulomak nadgrobne ploče Petronie Zrinskekojije naden na tom mjestu čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu.

¹⁰⁰⁷. V. Katić, *Opisnice sv. Klare u Zagrebu*, SNZ, p. 61-65. - V. Katić, *Zagreb*, p. 35. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 263-266.

¹⁰⁰⁸. R. Horvat, *Prošlost*, p. 234-236. - Papa Aleksandar VII. novu je kustodiju *S. Ladislava in Slavonia* potvrdio bulom od 20. lipnja 1656. - A. Čučević, *Grada, I. Zagreb 1910*, p. 254-285.

Veduta Zagreba iz 1689. iz djela I. V. Valvasora *Die Ehre des Herzogthums Krain* (MGZ)

dina u usporedbi s prijašnjim vremenima učinjeno je prilično mnogo, uzveši umjetnička nastojanja u cjelini: u graditeljstvu, kiparstvu i slikarstvu. Isusovački protureformatorski pokret dao je i u Zagrebu jak poticaj duhovnom i kulturnom životu te razvoju umjetnosti. U vezi s njim javlja se umjetnost baroka i počinje se oblikovati barokni Zagreb, lik Gornjega grada koji će se dobrim dijelom sačuvati do danas. Ipak, dosta je toga propalo u požarima 1645. i 1674., pa danas nemamo jasnú predodžbu o svemu što je postojalo. No ono što se sačuvalo govori nam o življoj djelatnosti na umjetničkom polju u to doba nego što je ona bila u prijašnjim stoljećima. Osobito u graditeljstvu koje je dalo nekoliko većih reprezentativnijih građevina sačuvanih djelomično do danas. Premda su se nepovoljne prilike odrazile i osjećale i na tom području. Gradnja velikih, novih objekata ne napreduje brzo i lako. Oni se grade više godina, katkada s vrlo dugim zastojima, jer nije bilo dovoljno novca. Nisu to sjajne barokne građevine, već arhitektura jednostavnih oblika, bliža mirnoj renesansi nego razigranom baroku. Pa i unutarnja arhitektura i dekor crkava, zaključujući po prvotnoj unutrašnjosti Sv. Katarine, koja je svoje bogate štukature i zidne slikarije dobila tek u 18. st. i poslije, bile su u to vrijeme još posve jednostavni s glatkim svijetlo obojenim zidnim plohama bez slikarija i štukatura, baroknih kontrasta, nemira i blještavila. Tek krajem stoljeća pojaviti će se, i to u obližnjim Remetama, raskošniji štukturni ureši. Štoviše, održala se još i tradicija gotike, pa u tom stilu kapucini na Gradecu grade svoju crkvicu Sv. Marije, a Kaptol mrežasti svod u svešištu

u Sv. Ksaveru dobio polovicu plaće u novcu, a polovicu "vu žitku, vinu, siru, maslu i slaninah." Dok je Matija Erhmon za glavni oltar u Katarinskoj crkvi osim 1100 forinta dobio i cent masla i sira.¹⁰¹⁰

Pokretne umjetnine (kipove, slike, oltare) običavali su slovenski majstori izraditi i kod kuće u svojim radionicama i gotove ih dopremati u Zagreb. U takvu slučaju obvezali su se ugovorom da će to učiniti na svoj trošak. Ako se doprema obavljala Savom, a to je bilo vrlo uobičajeno, morali su se predmeti dostaviti do ispod Zagreba, odakle ih je sam naručitelj sa svojim ljudima i kolima otpremao u grad.¹⁰¹¹

Kao darovatelji, novčari ili podupiratelji pri izvođenju raznih radova pojavljuju se velikaši, plemići, kanonici, biskupi, gradani, Hrvatski sabor, pa i sam kralj. Oni pomažu gradnje samostana i samostanskih crkvi ili opremanje crkava oltarima, klupama, slikama, kipovima, crkvenim ruhom i zastavama, posudom i drugim sakralnim predmetima. Neki su, kao grof Nikola Erdődy i varoški sudac i podžupan Ivan Ručić te njegova žena Helena Patačić, vlastitim novcem dali graditi čitave kapelice.¹⁰¹² Veća novčana sredstva za svoje objekte i potrebe daju i bogate klarise i isusovci, a svakako i Kaptol. I kmetovi su davali svoj udio pri gradnji samostana i crkava, dakako, kao tjelesni rad, što ga je u tu svrhu određivao Hrvatski sabor s pojedinih vlastelinštava. Svestrano darivanje crkava bila je, nedvojbeno posljedica nabožne atmosfere što je tada vladala. Svatko se htio pokazati dobrim vjernikom, ugoditi crkvi i Bogu. A neki su to činili upravo zato da budu pokopani u crkvi ili barem pokraj nje.¹⁰¹³

Dosta je spomenika kulture stvorenih u Zagrebu u 17. st. propalo, ali se dosta i sačuvalo, što je važno i zbog toga što ti spomenici spadaju među najstarije spomenike kulture i umjetnosti Zagreba uopće.

Graditeljstvo u Zagrebu

Tijekom 17. st. u Zagrebu se, i u Gradecu i na Kaptolu, gradilo mnogo. Podizali su se samostani, crkve, novi crkveni tornjevi, kanoničke kurije, škole, gradska i kaplanska vijećnica, dački konvikt, biskupski dvor, neke plemićke i velikaške, a dakako i građanske kuće. Gradi se unutar gradskih zidova, a na njima još ne, osim samostana

1009. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 230.

1010. R. Horvat, Prošlost, p. 381-388.

1011. Z. Herkov, Grada, p. 64.

1012. Grof Nikola Erdődy sagradio je između 1657. i 1658. kapelicu Sv. Ksavera, a Ivan Ručić kapelu na južnoj strani samostanske crkve u Remetama (1645). Helena Patačić dala je novac za gradnju kapele Majke Božje Lauretanske uz crkvu Sv. Katarine s južne strane. Zatim je položila 2000 forinta za uzdržavanje kapelana, koji je imao redovito služiti misu u toj kapeli. Ona je dala sagraditi i kapelicu Sv. Josipa (1671) na imanju isusovačkoga sjemeništa, budućem Josipovcu (danas Ulica Vladimira Nazora). Na to se zavjetovala Sv. Josipu ako od Zagreba otkloni opasnost, odnosno nesreću, koja ga je mogla zadesiti da se u tadašnjoj zrninsko-frankopanskoj uroti sukob između Hrvata ustanika i carske vojske odigrao u blizini Zagreba, kako se to lako moglo dogoditi. Helena Patačić na svoj je trošak proširila i kapelu Sv. Ksavera i darovala joj krasan katez (1661). Crkvi Sv. Katarine darovala je šest svijećnjaka za glavni oltar, koji se i danas tamo nalaze. Na njima je urezan natpis koji govori da su njezin dar. Isusovce je nadarila i zemljom, livadom, oranicom, vinogradom. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 247, n. 194, p. 249. - R. Horvat, Prošlost, p. 216, 223.

1013. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 231.

stolne crkve. Dok se s druge strane novi stil baroka prilagođuje gotičkoj arhitekturi te se barokiziraju stare gotičke crkve. Važno je da je dosta toga što je u tom stoljeću sagradeno propalo, nestalo ili tijekom vremena bilo pregrađeno i stiglo do nas u drugom obliku. Slična sudbina zadesila je napose opreme crkava za koje su u tijeku stoljeća kipari, drvorezbari, slikari, zlatari, pozlatari i drugi majstori stvarali umjetnička djela. Nestalo je oltara, kipova, rezbarija, slika i drugog crkvenog pokućstva iz porušene kapucinske Sv. Marije, iz Sv. Trojstva, crkvice samostana klarisa, iz obnovljena Sv. Marka, iz pogorjele Sv. Katarine te požarom i potresom oštećene katedrale. Sve su to uništile elementarne nesreće ili zub vremena, tim lakše što je sve bilo od drvene građe (oltari, propovijedaonice, klupe i sl). U prvim vrjednima bila je ta oprema nedvojbeno jednostavnija, a tek potkraj stoljeća bogatija, vrednija i skupocjenija. Oltari iz posljednjih desetljeća 17. st. građeni su od drva s elementima renesansne i barokne arhitekture, polikromni, pozlačeni, bogato rezbareni, ukrašeni kipovima svetaca, slikama, biljnim motivima. Uz drvenu javlja se i kamena skulptura, ali je sačuvana tek od sredine stoljeća. Umjetničke predmete (crkveno posude, misno ruho i dr.) izrađuju za zagrebačke crkve zlatari, srebarnari i vezilje, pa se i njihovih vrijednih radova sačuvalo u riznicama katedrale i Sv. Marka.

Zbog političkih, gospodarskih i kulturnih veza sa Zapadom dolazili su odande utjecaji i na polju likovne umjetnosti, napose iz Austrije i Italije (Venecije), a ponešto i sa sjevera iz susjedne Mađarske. S protureformacijom pojavila se i barokna umjetnost, no ona se miješa s renesansnim elementima i živi zajedno s gotikom, koja još i u vrijeme pušta mlade klice života, iako posljednje i iznimne. Kao avangarda protureformatorskog pokreta isusovci su otvorili vrata i baroknoj umjetnosti i sa svojim vezama sa slovenskim isusovcima posredovali u narudžbama umjetnina i u dolaženju umjetnika iz susjedne Slovenije. Iz Kranjske i Štajerske radilo je dosta majstora za zagrebačke crkve. Ivan Albertal, klesar i zidar iz Trebna na Kranjskem, gradio je novi zvonik stolne crkve. Pavao Dribenpacher, kotlar iz Judenburga u Gornjoj Štajerskoj pokrivao je bakrenu kupolu tornja. Hans Maler pozlatio križ i kip Sv. Marka na Gradecu, Mihajlo Justinka, tesar iz Ptujja, položio novi krov na katedralu, zidar Ivan Mongin, također iz Ptujja, proširivao njezinu sakristiju, a Johann Faller iz Ljubljane popravljao orgulje. Na splavima iz Ljubljane dopremale su se nadgrobne ploče za grobnice u franjevačkoj crkvi, dok su Pilthaueri koji su u Zagrebu na njima obavili klesarske radove i urezivali grbove, bili nedvojbeno također Kranjci.¹⁰⁰⁹ No osim slovenskih došljaka, od kojih se neki stalno naseļuju i postaju građani grada Zagreba, djeluju u tom stoljeću u Zagrebu i udomaćeni Talijani, pa i domaći zagrebački i varaždinski majstori graditelji, kipari, drvorezbari, slikari, zlatari. Crkveni i drugi naručioc sklapanju s majstorima ugovore na latinskom, njemačkom, a i hrvatskom jeziku, na hrvatskoj kajkavštini kojom se tada govorilo u Zagrebu. Među hrvatskim riječima bilo je i njemačkih i riječi s latinskim korijenima što su bile uobičajene u dnevnom govoru ili u stručnom nazivlju. Majstore su za njihov rad običavali nagradivati osim u novcu i u prirodinama. 25 kvarta pšenice, 15 kvarta raži, 15 kvarta prosa, 3 tovljene svinje i 100 vedara vina dobio je osim novca Kozma Miller za izvedbu portala katedrale. Ivan Juraj Beyer, koji je 1659. slikao glavni oltar Sv. Katarine, primio je osim tri forinta mjesečne plaće još i dva funta mesa i četiri žemičke dnevno. Tako je i Hans Jörg Geiger-Felder za slikarske i pozlatarske radove

isusovaca, kapucina i klarisa. Židovi su još potrebni za obranu zbog latentne opasnosti od Turaka. Oni su doduše trošni, ali se krajem 17. st. još brižljivo popravljaju dohociama od tridesentice.¹⁰¹⁴ Kuće su uz njih pristojne, a ima još i dosta drvenih u gradu. Reprezentativnije su bile samo javne zgrade: crkve, samostani, škole, vijećnice i poneka kanonička kurija, dok su građanske kuće jednostavne, vrlo često drvene i prizemnice pokrite šindrom. Sjajem i veličinom začijelo nijedna nije nadvisila kuću porodice Zrinski na Markovčevu tigu, premda se u Gradecu u to vrijeme spominje već dosta kuća poznatih plemićkih i velikaških familija: Erdödy, Čikulina, Frankopana, Ivanovića, Šeliševića, Konjiskih, Oršića, Patacića, Ratkaya, Barthanya, Jelčića, Bužana, Černkočija, Delšimunovića, Gorupa, Gotala, Iljišića, Prasiških, Zakmarđija, Pavla Rittera Vitezovića.¹⁰¹⁵ Nažalost nam se od svjetovnih privatnih stambenih zgrada toga doba ni plemićkih ni velikaških do danas nije sačuvalo ništa, osim kuće Zrinskih i djelomično tzv. kuće Balbi u Demetrovoj ulici br. 11. Zaključujući po kući Zrinskih i ostaloj gradskoj arhitekturi 17. st., sigurno je da su i sve ostale zgrade koje se nisu sačuvala bile jednostavne i da su se lijepo uklapale u skladnu urbanističku cjelinu. Pa i zidana trokatnica Pavla Rittera Vitezovića koja je stajala na mjestu današnje Sabornice na Markovu tigu, a pripadala je sigurno najuglednijim svjetovnim zgradama tadašnjega Zagreba. Majstori onoga vremena osjećali su ljepotu sklada i potrebu da je ostvare, saživješi se sa sredinom u kojoj su radili. Pogotovo oni koji su se udomacili i strahno živjeli u gradu. A takvih je bilo, primjerice, zidarska obitelji Porta, Mazzetti, Donati, Cassagranda koje u fijeku 17. st. u zagrebačkom Gornjem gradu razvijaju znatnu građevnu djelatnost.¹⁰¹⁶

Najstariji poznati građevinski radovi u Gornjem gradu, a čini se i uopće u Zagrebu, bili su u 17. st. na pregradnji i adaptaciji srednjovjekovnoga dominikanskog samostana (građen 1473) u školske svrhe. To je bilo vrijeme kad su isusovci prilikom njihova dolaska u Zagreb (1606) dobili tu zgradu da u njoj otvore prvu zagrebačku gimnaziju. Tu su zgradu dominikanci napustili kad su otišli iz grada četrnaest godina prije toga i prepustili je propadanju. Trebalo ju je stoga temeljito popraviti i prilagoditi novoj namjeni. To je i učinjeno i gimnazija je već 1607. mogla biti otvorena. Zgrada je 1645. stradala od požara i bila temeljito obnovljena. U drugoj polovici stoljeća (1667) bilo joj je prigrađeno krilo sa zapadne strane, a krajem stoljeća (1695), kad je zgrada bila već trošna, temeljito je popravljena.^{1016a} Veće građevne promjene događat će se na njoj u sljedećim stoljećima.

1014. Krajem 17. stoljeća dio gradskog zida kod isusovačkog samostana i gimnazije srušio, akod kapucinskoga samostana prijetio da će se srušiti. Riječ je o zidu na jugozapadnoj i jugoistočnoj strani grada. Na molbu gradske općine kralj Leopold I. odobrio je za popravak ostecenih utvrda prihode od tridesentice 1686. I 1696. svaki put za deset godina. Popravak se imao obavljati pod nadzorom tadašnjeg zagrebačkog biskupa Sijepana Šeliševića (1694-1703), a općina je morala dohociama rashodima nastojati svake četiri godine dati običnucm vrtovnoj tridesentici u Nedelišću. - J. Batić, Popravak zagrebačkih gradskih zidova, VZA, 1913, p. 147-148.

1015. Protocolla fashionum: 1639-1662, p. 46-48; 1674-1686, fol. 22, 105, 175, 196-197, 234-235, 236, 244; 1687-1693, p. 116, 1693-1714, p. 81, 111, 125-127, 130, 139, 180, 234, 239, 313, 104-1046. - Diplomata 1641-1660, fasc. XVI, spis 609, PzZ, Rkp, sign. D-LXXIII-147, D-LXXVII-143, D-LXXXIII-39, Abihv HAZU. - V. Klarić, Zivoc, p. 126, 284, 285, 286 i d. i p. 292. - R. Horvat, Prošlost, p. 23, 30. - R. Horvat, Povijest banške palače, VZA, 1915, p. 176.

1016. PSCZ, XIX, p. XL-XLV.

1016a. Hrvatski sabor je za popravke isusovcima odobrio 300 forinta i odredio podložnike koji su davali podvoz materijala i besplatno obavljali sve radove na popravku zgrade. - Zaključci Hrvatskog sabora, II, 1693-1713, Zagreb 1958, p. 58. - R. Horvat, Prošlost, p. 276-278. - Acta Jesuitica Irregestrata collegii zagrabienensis, fasc. VI, No 17.

Početakom 17. st. za vrijeme suca ljekarnika Jakoba Gasparinija počela se graditi i nova gradska vijećnica. Gradila se od 1615. do 1616. na mjestu stare srednjovjekovne vijećnice na uglu Markova tiga i Gospodske ulice (danas Čirilometodske). I ona je bila, kao i velik dio zgrada u Gornjem gradu, pokrivena šindrom. U 17. st. spominje se dvaput (1656. i 1659.) da su na taj način pokrivali njezin krov. To su radili vjerojatno nakon požara 1674, od kojega je i ona kao i čitav grad teško stradala. Bila je tada popravljena i uz pomoć Hrvatskoga sabora,¹⁰¹⁷ ali je početkom sljedećeg stoljeća (1706) opet goričela.¹⁰¹⁸

Jedna od najstarijih i najvažnijih građevina gradjenih u Zagrebu u 17. st. bila je isusovačka crkva Sv. Katarine. Gradena je na mjestu gdje je nekoć stajala istoimena, ali znatno manja drvena dominikanska crkva, koja je nakon odlaska dominikanaca iz Zagreba (1592) u vrijeme ratovanja s Turcima pretvorena u vojno skladište. Kad su isusovci došli u Zagreb, bio je već sklopljen žitvanski mir i nije više bilo potrebe da služi toj svrsi. No bila je već toliko zapuštena i oštećena da nije mogla služiti ni kao crkva. Zato je gradska općina ustupila isusovcima crkvu Sv. Marije koja je stajala na jugozapadnoj strani Gornjega grada, a pripadala je nekim opaticama koje su također pred Turcima pobjele iz Zagreba. Kad su u Zagreb došli kapucini (1618) trebala je ta crkva njima, pa su isusovci odlučili sagraditi za sebe novu veliku crkvu na mjestu stare drvene crkvice Sv. Katarine. Pošto su drvenu zgradu srušili, udarili su temeljni kamen novoj, današnjoj, crkvi 20. svibnja 1620. Gradili su je s prekidima do jeseni 1632, kada je bila posvećena uz velike svečanosti. Počela se graditi novcem (1500 zlatnih forinta) krunidbenoga cara Hrvatske kralju Ferdinandu II, koji je kralj darovao isusovcima za gradnju. Novčane obole za gradnju pridonosili su i velikaši i plemići i zagrebački građani.¹⁰¹⁹ No uspkos izdašnoj pomoći, nije bilo uvijek novca i crkva se gradila s većim prekidima, primjerice 1624. i 1625., kada se na njoj nije baš ništa radilo. Gradila se po nacrtima nekoga zagrebačkog isusovca, a po uzoru na znamenitu isusovačku crkvu II Greu u Rimu. Ona je tip ranobarokne jednobrodne crkve u kojoj se lada sa svetištem spaja u povezanu cjelinu, a s jedne i druge strane prate je pobočne kapele. Crkva je bila dovršena 1632, ali bez bogata baroknoga kiparskog i slikarskog dekora u unutrašnjosti, koji će dobiti tek u posljednjim desetljećima 17. st., a najviše tek u 18. stoljeću. Tijekom 17. st. Sv. Katarina triput je stradala od požara, a jednom od potresa. Osobito veliku štetu pretрпиela je u požaru 1645. kad joj je vatra spalila krov, prodrla u unutrašnjost i uništila sve oltare, klupe, propovjedaonicu i orgulje. Već sljedeće godine stradala je od snažnoga potresa koji je tada potresao Zagreb, a 1674. ponovno vrlo teško u općem velikom požaru grada. Nakon tih nesreća popravljala se redovito najprije sama zgrada, i to ponajprije krov, koji je uvijek stradao,¹⁰²⁰ a zatim obnavljala i opremala i unutrašnjost novim pokušavom: oltari-

1017. Na molbu gradskih vijećnika Hrvatski je sabor odobrio na ime pomoć za obnovu vijećnice požežara 1674. zemaljski poraz (*ditta regni*), koji grad tijekom dvije godine mora platiti od svojih imanja i podložnika. - R. Horvat, Prošlost, p. 39.

1018. V. Klarić, Statut, p. 31. - V. Klarić, Zagreb, p. 35. - R. Horvat, Prošlost, p. 39, 51. - PSCZ, XIX, p. XXXVII.

1019. Novac što ga je Hrvatska darovala kralju Ferdinandu prigodom njegove krunide nisu priskrbili bogati staleži, velikaši, plemići, svećenici i gradovi, već je bio slom skupljen od seljaka. Zato ga kralj nije htio primiti, pa ga je na molbu isusovaca darovao njima za gradnju nove crkve. - *Historia Collegii societatis Jesu*, p. 42. - R. Horvat, Prošlost, p. 194-195.

1020. Nakon požara 1645. dobila je crkva novo krovčije i novi krov od drvenih dasčica. Izradio ga je cesar Mihovil Justinak s pomoću osam težaka koji su na krov "vukli teške drvene trame, maupanke i sponarite". - *Acta Jesuitica Irregestrata Collegii zagrabienensis*, fasc. VI, No. 1. - R. Horvat, Prošlost, p. 199. - Godine 1647. popravljao je zidove

ma, klopama, propovijedaonicom i dr. U vremenskom rasponu između dva velika oštećenja u požarima (1645. i 1674.) dogodile su se na samoj građevini dvije novine: 1653. sagrađen je nad svetištem osmerostrani drveni toranj,¹⁰²¹ a 1665. prigrađena prvoju pobočnoj kapeli (Sv. Barbare) s južne strane kapelica Majke Božje Lauruskanske, ¹⁰²² koji nisu do danas sačuvani. Toranj je izgorio u požaru 1674.,¹⁰²³ a kapelica srušena povodom obnove crkve nakon potresa 1880. godine. U popravljanju i obnavljanju građevine nakon njezinih oštećenja sudjelovali su jednako kao i u opremanju njezine unutrašnjosti velikaši i plemstvo znatnijim novčanim prilozima.¹⁰²⁴

Dvadesetih godina 17. st., nekako u isto vrijeme kad se počela graditi Sv. Katarina, položili su i kapucini temelje svojem samostanu i samostanskoj crkvi Sv. Marije, i to na zapadnom rubu Gornjega grada. I te dvije gradnje trajale su vrlo dugo. Samostan je bio dovršen oko 1644.,¹⁰²⁵ a crkva koja mu je stajala sa zapadne strane, čini se, tek 1650. godine. Crkva je sagrađena na mjestu nekadašnje srednjovjekovne Marijine kapelice koja je bila podignuta možda već u 14. st. (prvi put se spominje 1431.), a od 16. st. pripadala je nekim redovnicama. Ove su ovdje, čini se imale i svoj samostan i kapelu i samostan dobili su i koristili više godina i kapucini otkako su 1618. došli u Zagreb, sve dok nisu sagradili sebi novu crkvu i samostan. Pri gradnji tih dvaju objekata mnogo im je uz ostale pomogao i Hrvatski sabor, doznajući im tijekom četiri godine (1626-1629) besplatne podvoze za prevoženje građe. Davali su, dakako, priloge i građani i plemstvo. Zanimljivo je da je na to mislio i uzdar Grgur Tepečić, vođa oporbe u borbi za gradsku upravu u najtežim trenucima, kad je bio osuđen na smrt. On je tada kapucinima u tu svrhu oporučno ostavio 80 rajnskih forinta i jedan cent ulja. Svakako je to važno za atmosferu vremena u kojem su pobožnost i darivanje crkvi dosegli vrhunac. Početkom 18. st. (1706) stradali su i crkva i samostan od požara. Crkvi je izgorio krov, a vatra prodira u unutrašnjost i uništila oltare, propovijedaonicu, klupe, ispovjedaonice i kor s orguljama. Vjernici su opet davali svoje priloge za popravak i obnovu.¹⁰²⁶ Vanjski izgled obnovljene crkve možemo si donekle predstaviti po njezinom prikazu na slici Zagreba Ljudevita Bužana iz 1792. A o samostanu, koji danas više ne postoji, možemo si stvoriti predodžbu samo po sačuvanu tlocrtu iz 1770. i nekim starijim fotografijama.¹⁰²⁷ Crkva je bila građena u gotič-

kom slogu i bila je kao i samostan, srušena početkom 19. st. Prigodom rušenja zgrada koje su poslije stajale na mjestu samostana i crkve našli su se u zidu kameni doprozornici i mrežište gotičkoga prozora kao jedini sačuvani građevni ostaci te crkve.

S istočne strane kapucinskoga samostana, između njega i kule Lotrščak, sagrađili su krajem tridesetih godina (1639) i renetski pavilini svoju kuću. Ona je stajala na mjestu buduće kuće obitelji Hellenbach.¹⁰²⁸

Dok su još gradili Crkvu Sv. Katarine, započeli su isusovci s gradnjom Sjemeništa Sv. Josipa, budućega Kraljevskoga plemićkoga konvikta na uglu Habdelićeve i Kamenite ulice.¹⁰²⁹ Ta zgrada jednostavnih i skladnih oblika sagrađena je između 1628. i 1631. godine na mjestu kuće i vrta Ivana Draškovića, budućega bana Hrvatske (1640-1646). Bila je građena kao internat za đake polaznike isusovačke gimnazije. Zato je Drašković i darovao 1627. isusovcima spomenutu kuću i vrt. Građila se od priloda posebnoga poreza što su ga u tu namjenu po odredbi Hrvatskoga sabora (od 23. rujna 1628) morali plaćati plemići i velikaši, a iznosio je dvadeset denara od svakog fuma (dima) koji je bio porezna jedinica. Taj porez feudalci nisu smjeli utjerivati od podložnika, već su ga morali plaćati iz vlastita džepa. Plaćali su ga u tu svrhu i svi zemaljski činovnici: podban, protonotar, blagajnik, podžupani i plemićki suci. Zgrada je bila dovršena 1631., ali je već 1645. nastradala i bila teško oštećena u velikom požaru. Ista nesreća pogodila ju je i prilikom katastrofalnih požara 1706. i 1731., pa su to, kao i potrebe obnavljanja i proširivanja prostora koje su se poslije pojavile, bili razlozi da se ona nije danas sačuvala u izvornu obliku. Osobite promjene pretrpjela je u drugoj polovici 19. i početkom 20. st., kad je bila temeljito obnavljana i nadograđivana.¹⁰³⁰

Isusovački đački internat *Seminarium S. Josephi* i samostanska crkva Sv. Katarine bili su već dovršeni, ali samostana, isusovaca što stoji na susjednom isusovačkom trgu tada još nije bilo. On će se početi graditi nešto poslije. Na njegovom mjestu stajala je, sagrađena djelomično na gradskom zidu, zgrada u kojoj je dotada bio smješten ured vojničke oblasti s opskrbnim skladištem, a stanovali su u njoj zapovjednici oružane štajerskoga nadvojvode Ferdinanda. Nekoliko godina nakon dolaska isusovaca u Zagreb nadvojvoda Ferdinand prolazeći kroz naš grad darovao je zgradu njihovu redu (1610), pa su se oni u njoj stalno naselili.¹⁰³¹ Samostan su počeli graditi tek 1641, a gradili su ga postupno djelomično u ovom, a djelomično u sljedećem stoljeću. Iako su u to vrijeme stekli već priličan imetak i bili dosta imućni, opet su im u toj gradnji pritekli u pomoć velikaši, Hrvatski sabor i sam kralj. Čitava južna strana samostana gradila se na trošak grofova Tome i Nikole Erdődyja, dok je

zakladi koja ga je 1805. prodala barunu Ferdinandu Kulmeru. Nasljednici Ferdinanda Kulmera prodali su ga obitelji Jelačić. U to vrijeme pretvoren je u stambenu zgradu. Srušena je 1941., dok je njegova crkva Sv. Marije bila srušena još u prvoj polovici 19. stoljeća. - R. Horvat, Prošlost, p. 260-261.

1028. R. Horvat, Prošlost, p. 259.

1029. Sjemenište Sv. Josipa ukinuo je Josip II. 1784. Kad je 1796. bilo obnovljeno, dobilo je novo ime *Kr. plemićki konvikt*.

1030. R. Horvat, Prošlost, p. 280-285. - G. Szabo, Zagrebačke građevine 17. stoljeća, NS, 10, p. 43. - Narodne novine, 1885, No 203. - Vienac, 1880, 35, p. 568. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 238, 301.

1031. R. Horvat, Prošlost, p. 273-274. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 238. - E. Laszowski, Povijest zagrebačkih isusovaca od g. 1608-1618, VZA, 1913, p. 164-165. - G. Szabo, Zagrebačke građevine 17. stoljeća, NS, 10, p. 41. - Kralj, plemićki konvikt 1796-1896, Zagreb 1896, p. 8.

crkve i izveo u njoj neke inkrustacije Andrija Tomašić, majstor zidar iz Rogatica. - Spisi isusovačkog kolegija, fasc. B-424, p. 70. - Z. Herkov, Grada, p. 66, 68. - Veće zidarske radove nakon požara 1674. izveo je na Sv. Katarini 1675. Silvestro Donati, zidar i zagrebački građanin. Temeljito je popriavio crkveni svod i vijence, zidove je povezao i učvrstio željeznim moćkama, popriavio ih, ožbukao i pobijelio. - Acta irregestrata Collegii zagrabienensis, fasc. V, No. 5. - R. Horvat, Prošlost, p. 197-198.

1021. Drveni toranj nad svetištem sagrađio je mariborski tesar Petar Wolf. - Acta jesuitica Irregestrata Collegii zagrabienensis, fasc. VII, No 143. - R. Horvat, Prošlost, p. 200.

1022. Kapelicu dala je sagraditi Helena Patačić, udovica Ivana Ručića, podžupana zagrebačke županije, kao zavjet kojim se obvezala ako Turci 1646. u pohodu prema Beču ne provale u Hrvatsku.

1023. Umjesto pogorjela tornja vjerojatno je uskoro sagrađen novi, jer su isusovci već 1675. naručili dva nova zvana, jedno veće i jedno manje, kod zvonoljevca Nikole Urbana Buzeta u Celju. - Acta irregestrata Coll. soc. Jesu, fasc. I, No 231, R. Horvat, Prošlost, p. 200-201.

1024. R. Horvat, Prošlost, p. 185-192, 196-197.

1025. Sačuvan je nacrt kapucinskoga samostana iz 1770. - G. Szabo, Zagrebačke građevine 17. stoljeća, NS, 10, p. 44. 1026. R. Horvat, Prošlost, p. 250.

1027. Nakon ukinuća kapucinskoga samostana (1788) kapucini su otišli iz Zagreba i smjestili se u svojim samostanima u Varaždinu, Kartobagu i Rijeci. Samostan u Zagrebu naselili su franjevci s Kaptola, jer je njihov samostan bio pretvoren u bolnicu za ranjene vojnike iz rata s Turcima koje se upravo vodilo. Dvije godine poslije rata (1793) vratili su se franjevci u svoj samostan na Kaptolu, dok je kapucinski samostan pripao tada vjerzakovskoj

kralji Ferdinand III. darovao potrebno željezo kao što je to učinio i prilikom gradjenja Sv. Katarine. Hrvatski sabor doznačio je novčani prilog od 800 forintra a Kapitol darovao drvo, opeku i vapno. Nacrtie samostana izradio je član isusovačkoga reda, dok je radove izvodio udomačeni Talijan (Venecijanac) zagrebački građanin i graditelj Antonio Mazzetti. Gradilo se južno i istočno krilo između 1654. i 1657.¹⁰³² Tada je sigurno nastala i zapadna pročelna strana s glavnim ulazom koja sjeverno krilo povezuje s južnim i s crkvom. Nad glavnim ulazom podignut je 1684. tornjić sa zvonima koja su, kao i tornjić, propala u požaru 1706. i danas ih više, dakako, nema. Gradnja samostana nastaviti će se i u sljedećem stoljeću, pa će mu već u prvim desetljećima toga stoljeća biti nadograđen još jedan kat. No i taj je samostan nastavao i bio teško oštećen u požarima 1645, 1674. i 1706. godine.¹⁰³³

Treći crkveni red koji je gotovo istovremeno gradio svoj samostan u Gornjem gradu kad i kapucini i isusovci bile su opatice klarise. One su započele s gradnjom svoga samostana 1647. a 1650. bio je jedan dio zgrade dovršen, tako da su se mogle već u nj i useliti. No radovi su se nastavili i uređivala unutrašnjost još nekoliko godina. Samostan je sagrađen u sjeveroistočnom uglu Gradeca kraj Popova tornja, djelomično na istočnom gradskom zidu. Njegova je arhitektura jednostavna i skladna poput ostale arhitekture toga vremena u Zagrebu. S južne strane samostana sagrađena je nešto poslije (između 1658. i 1669. a posvećena 1670.) i samostanska crkva Sv. Trojstva s jednom pravokutnom ladom i svetištem u obliku trapeza. Bila je smještena u smjeru sjever-jug. Kao i pri gradnji ostalih sakralnih objekata i ovdje su feudalci, odnosno njihovi podložnici s pojedinih vlastelinstava, pritekli u pomoć. Prema zaključku Hrvatskoga sabora podložnici su morali besplatno dovoziti gradnju (kamen, vapno, pijesak i dr.) i davati radnu snagu pri gradnji crkve i samostana. Pojedina vlastelinstva morala su dati pomoć i u novcu, i to po dvadeset denara od svakoga dinna (porezne jedinice). No i to se utjeđivalo uglavnom od podložnika.

I samostan klarisa stradao je u velikim požarima grada, a osobito 1674. kad su ga opatice morale na godinu dana napustiti i preseliti se u župni dvor u Novoj vesi. Slična, pa i teža sudbina, našla je samostan i klarise i početkom 18. st. (1706). Tada je zgrada bila toliko oštećena vatrom da se tri godine nije moglo u njoj stanovati.¹⁰³⁴ No u obnovama nakon požara nije, čini se, doživjela većih promjena. Velike promjene zbile su se tek potkraj 18. st., a napose u prvoj polovici 19. st., kada nije više služila kao samostan te ju je trebalo preurediti za svjetovne svrhe.¹⁰³⁵

Dok su još trajali građevni radovi na samostanu klarisa počela je s njegove sjeverne strane uz Popov toranj i kraj sjevernih gradskih vrata gradnja zgrade gornjo-gradske osnovne škole (Opatička 22). Bila je dovršena 1651. a zaslugom protonotara

¹⁰³² Juraj Habdelić nadzirao je tu gradnju. On je, među ostalim, 23. svibnja 1656. s gornjogradskim stolarskim majstrom Matejom Krakatićem sklopio ugovor o izvedbi građevne stolarije i pokućstva za sjeverno krilo zgrade. Svi radovi na tom dijelu samostana bili su gotovi 1657. pa su se isusovci mogli te godine useliti u to krilo zgrade. - Acta Jesuitica Collegii zagrebiensis irregularis, fasc. V, No 25. - R. Horvat, Prošlost, p. 426-427.

¹⁰³³ R. Horvat, Prošlost, p. 251-257, 283-284. - I. Bach, Hrvatska i barok 17-18. stoljeća (tkp. p. 2). - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 40. - E. Lassowski, Povijest zagrebačkih isusovaca od g. 1608-1618, VZA, 1913, p. 164-165. - R. Pančev, Grada za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606-1772), Stanine, 37, 1934, p. 55.

¹⁰³⁴ Klarise su se tada preselile i stanovale najprije u franjevačkom samostanu na Kapitolu, a onda u *Zidanići* u današnjoj Ulici Nike Grškovića 23. Tek 1709. vratile su se u popravljeni samostan. - R. Horvat, Prošlost, p. 266.

¹⁰³⁵ R. Horvat, Prošlost, p. 264, 266. - D. Jurnan-Karaman, Zgrada Muzeja grada Zagreba (nekad samostan klarisa), ISNZ, I, p. 80-86.

Hrvatskoga Kraljevstva Ivana Zakmardija. Dobila je tada samo prizemlje i prvi kat, dok joj je drugi kat bio nadograđen tek 1838. Kad su bila porušena sjeverna gradska vrata. Istodobno s izgradnjom osnovne škole prijašnji darovao se i Popov toranj u školske svrhe, pa je i on služio osnovnom školovanju muške i ženske djece.¹⁰³⁶

Kad je krajem pedesetih godina 17. st. završio s radovima na isusovačkom samostanu Antonio Mazzetti pojavljuje se kao graditelj novoga baroknoga tornja Sv. Marka. Zvonik te crkve srušio se još u požaru 1645. nakon kojega ga nisu, čini se, popravljali sve do 1660. kad je Mazzetti sa sjeverne strane crkve počeo graditi novi, današnji toranj. Nakon njegove smrti (umro je 1665. u Zagrebu) gradnju je nastavio i 1667. dovršio njegov sin Bartolomej Mazzetti u suradnji sa svojim rođakom Silvestrom Donatijem. Gradnju novoga zvonika pomogao je i kralj Leopold, odobrivši u tu svrhu neki prihod od tridesetnice.

Kao cijenjeni graditelj Mazzetti, otac i sin, izvodili su i druge građevne radove za gradsku općinu, prije svega razne popravke na Sv. Marku i gradskim utvrdama. Kao naknadu za neke poslove na obrambenom zidu magistrat je Antoniju Mazzettiju 1657. darovao drvenu kuću koja je stajala uz južni zid kraj gradskih vrata Dveraca. Mazzetti je tu kuću pregradio tako da je postala napola zidana. Ona je jezgra, najstariji dio, temelja zgrade koja danas stoji na tom mjestu i služi za reprezentativna primanja grada Zagreba (Katarinski trg br. 6).

U velikim požarima propadao je i na Sv. Marku i na drugim zgradama u prvome redu krov. On se i nakon požara 1645. potpuno obnavljao, ali i dalje samo drvenim dšćicama. Neopiporni građevni materijal zahijevao je neprestane popravke, pa se i dalje javljaju vijesti o tesarima koji popravljaju ovaj ili onaj dio crkvenoga krova. Novi toranj bio je, čini se, jače oštećen u požaru 1674. pa ga je trebalo obnoviti, popraviti, a možda i nadograditi. Na tom poslu radili su krajem 17. i početkom 18. st. (do 1728) Talijani otac i sin Machiedo.¹⁰³⁷

Još su dvije zgrade javnoga značenja građene u to vrijeme na užem području slobodnoga grada. Ne, doduše, unutar utvrda, ali blizu njih. Bile su to nova gradska ubožnica-bolnica (hospitale) i mjezina kapela Sv. Marije nasuprot Kamenitim vratima u gornjem dijelu Radićeve ulice. Građene su istovremeno između 1627. i 1646. nakon što su bivša ubožnica i kapela Sv. Marije na Markovu tugu bile napuštene.¹⁰³⁸ Danas ne postoji više ni jedna ni druga. Na njihovu mjestu sagrađena je krajem 19. st. nova trokatna zgrada (Radićeva 30).

Medu rijetke sačuvane građevine 17. st. u Gornjem gradu spadaju kuća Zrinski na Markovićevu tugu 3 i djelomično kuća Babi u Demetровоj ulici 11. Od mnogih plemićkih, velikaških i građanskih kuća toga vremena te dvije su se jedine održale do danas. Kuća Zrinski sagrađena je na mjestu srednjovjekovnoga kraljevskog dvora osamdesetih godina 17. st. Sagrađili su je sin Nikole Zrinskog Adam Zrinski i njegova

¹⁰³⁶ V. Klarić, Zagreb, p. 35. - S. Škufli, Vodite kroz Zagreb 1093-1928, p. 86. - Popis zgrada od historijskog i umjetničkog značenja u gradu Zagrebu (tkp. Brune Bauerer, p. 11). - A. Čuvaj, Grada I, p. 246-249. - A. Hudovsk, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 58.

¹⁰³⁷ A. Šenoa, Crice iz kronike zagrebačke, Vienna, 1879, p. 707. - J. Barle, Povijest župa, 1896, p. 25. - PŠGZ, XVII, p. 145, 217, XIX, p. XLIII, XLIV. - I. Bach, Hrvatska i barok 17-18. stoljeća (tkp. p. 2). - R. Horvat, Prošlost, p. 159-160. - Protocolum fassionum, 1693-1714, p. 10-13.

¹⁰³⁸ F. Buntak, O povijesti i obkaciji dvaju nestranih sakralnih objekata u zagrebačkom Gornjem gradu, ISNZ, I, p. 143.

Od znatnog broja velikaških i plemićkih kuća što se spominju u izvorima 17. st. danas stoji jedino još kuća Balbi-Fodrocy u dvorištu Demetrove 11. Građena je uz gradski zid negdje u 17. stoljeću. Ima lijepi barokni portal i zanimljiv bunar u dvorištu. Njezin prvi poznati vlasnik Sigismund Škrllec spominje se tek početkom 18. st., a od početka 19. st. bila je u posjedu grofova Draškovića, obitelji Ožegović, Fodrocy, Balbi i drugih. Lijepim dvorištem i baroknim bunarom predstavlja jedan od najprivlačnijih arhitektonskih objekata staroga Zagreba.

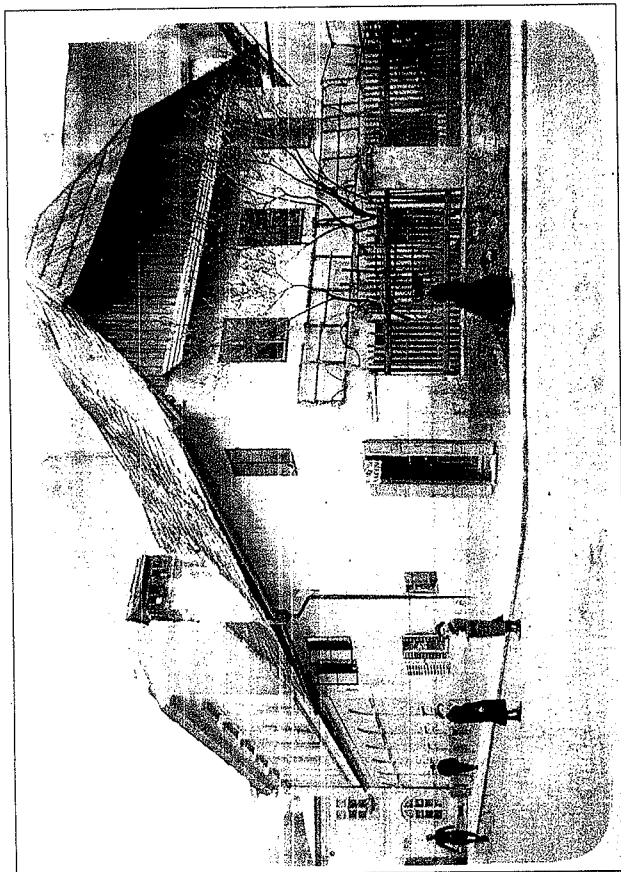
Do tridesetih godina našega stoljeća, odoljevajući svim elementarnim nesrećama i nedaćama prošlih vremena, održala se i jedna tipična purgerska hiža, za koju se držalo da potječe iz 17. stoljeća. Bila je to stara općepoznata *Matejina*, poludrvena i poluzidana kućica omazana blatom. Stajala je na istočnom uglu današnje Basarićkeve i Demetrove ulice. U njoj je bila uređena ugodna gostionica u kojoj su se sastajali naši intelektualci starijih naraštaja, napose književnici, među kojima je ovdje stalni gost bio i Antun Gustav Matoš. Kuća je srušena tridesetih godina našega stoljeća.

Poznato je iz izvora da su tijekom 17. st., kako je spomenuto, mnoge aristokratske obitelji imale u Zagrebu svoje kuće: grofovi Erdödy u Gospodskoj (danas Ćirilometodskoj) i Habdelićevoj ulici, Čikulini, Draškovići, Selišćevići na Markovu trgu, Rattkay u Kapucinskoj (danas Matoševoj), Oršići u Pivarskoj (danas Basarićkevoj), Konjski u Kamenitoj, Frankopani u Habdelićevoj, grofovi Ivanović i Bathyany u Gospodskoj, Patačići u Visokoj i Demetrovoj, Jelačići i Gotali u Pivarskoj, Delišimunovići, Cherkoczy i Vitezović na Markovu trgu, Prašinski u Kamenitoj, Ilijašići u Vijećničkoj (danas Kuševićevoj), Bužani u Opatičkoj, Zakmardi u Habdelićevoj ulici itd. Te se kuće nisu, čini se, uvijek mnogo razlikovale od građanskih. Katkada su bile i kupljene od građana, pa je bilo i drvenih. Kuće Helene Patačić u Demetrovoj i Visokoj ulici bile su također drvene. Ona u Visokoj imala je čak dva kata, tj. prizemlje i prvi kat. Drvene su bile kuće i grofa Franje Rattkaya u Kapucinskoj, baruna Ivana Franje Oršića i podbana Stjepana Jelačića u Pivarskoj, Ivana Bužana u Opatičkoj, Jakova Ilijašića u Vijećničkoj, dvokatnica Nikole Patačića u Sjemenišnoj (danas Vranicanyjevoj) itd.¹⁰⁴² Većina kuća uglednih obitelji bila je ipak zidana, iako su to vjerojatno bile uglavnom prizemnice, primjerice poput kuće Ladislava Patačića na uglu Gospodske i Sjemenišne ulice, koju je grkokatolički biskup Pavao Zoričić 1681. kupio da u njoj uredi sjemenište za svoje pitomce.¹⁰⁴³

Gospoda uglavnom još žive u dvorcima na ladanju i tamo provode veći dio života. Stoga ni ne pridaju posebnu pozornost kućama u gradu, gdje borave samo dio godine, odnosno samo povremeno. Poput građanskih i ostalih kuća u gradu, i one su bile pokrivene uglavnom drvenim pločicama i lako su stradale od požara. Zato su i nestajale kao i sve ostale purgerske hiže, a na njihova su mjesta dolazile uvijek nove, katkada veće i reprezentativnije kuće. Tako se grad obnavljao i mijenjao.

1042. Protocolla fassionum: 1639-1662, p. 46-48; 1674-1686, p. 22, 105, 175, 196-197, 234-236, 244; 1687-1693, p. 116; 1693-1714, p. 81, 111, 125-127, 130, 139, 180, 234, 299, 313, 1044-1046. PAZ. - Diplomata 1641-1660, fasc. XVI, No 609, PAZ. - Rkp. sign. D-LXXVII-143, D-LXXIII-39, D-LXXIII-147, Archiv HAZU. - V. Klaić, Život, p. 126, 284, 285 i. d. 1292. - R. Horvat, Prošlost, p. 23, 30. - R. Horvat, Povijest banske palače u Zagrebu, VZA, 1915, p. 176. - F. Buntak, Kuće Zrinskih i srednjovjekovni kraljevski dvor u Zagrebu, ISNZ II, p. 101-127.

1043. Prot. fass. 1674-1686, p. 236. - Ta prizemnica je 1766. izgorjela, pa je doskora mjesto nije sagrađena današnja mnogo veća dvokatnica.

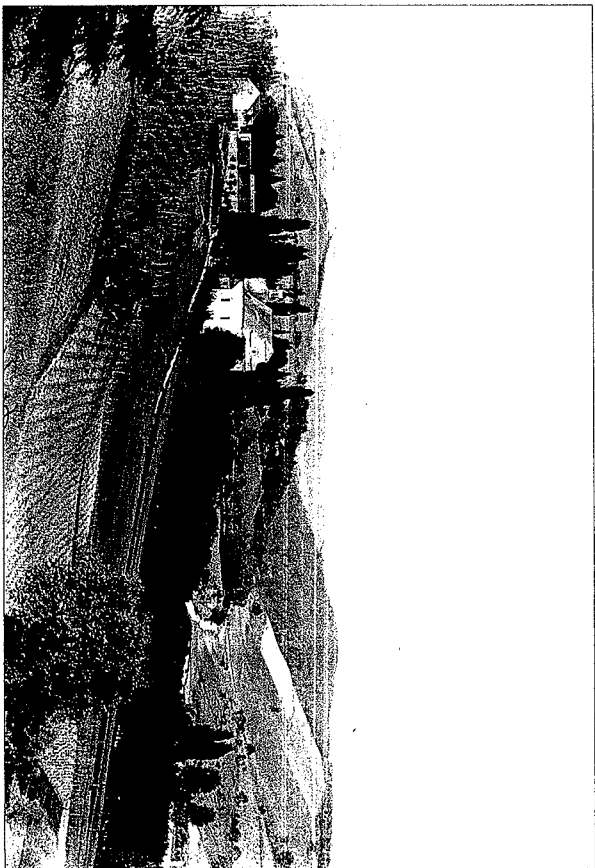
Tipična purgerska hiža s kraja 17. st., popularna zagrebačka gostionica *Matejina* na uglu Demetrove ulice u kojoj su se sastajali zagrebački bohemi i intelektualci 19. st. Na tom mjestu izgrađena je 1938. moderna kuća arh. A. Albimija. (MGZ)

žena, grofica Katarina Lamberg, "upravo vlastitim troškovima i trudom ... kako to zna ne samo ovaj grad, već i čitavo slavno kraljevstvo."¹⁰³⁹ Međutim, nije sigurno jesu li je sagradili umjesto starije kuće Zrinski koja je stajala na temeljima kraljevskoga dvora ili umjesto samoga dvora, koji je rodbinskim vezama postao vlasništvo Zrinskih i mogao se održati makar i u promijenjenom obliku sve do obnove, odnosno temeljite pregradnje krajem 17. stoljeća. Sigurno je da su Zrinski već i prije toga bili vlasnici kuće na tom mjestu i ovdje stanovali. Možda čak i od vremena sigetskoga junaka Nikole Šubića (oko 1508-1566) kada je srednjovjekovni kraljevski dvor preko obitelji Frankopana vjerojatno došao u njihov posjed.¹⁰⁴⁰ Današnja zgrada sagrađena u drugoj polovici 17. st. jednostavna je i skladna s proćeljem oblikovanim profinjanim mirnim renesansnim elementima. Nakon Zrinskih kuća je bila u posjedu Draškovića, Bornemisa, Josipovića i više drugih vlasnika sve do najnovijega vremena.¹⁰⁴¹

1039. F. Buntak, Kuća Zrinskih i srednjovjekovni kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu, ISNZ II, p. 113.

1040. Nikola Šubić Zrinski imao je za ženu Katarinu Frankopan, nećakinju Beatrice Frankopan, kćeri Bernardina Frankopana, a ona je bila žena hercega Ivana Korvina, posljednjega vlasnika i stanara zagrebačkoga srednjovjekovnoga kraljevskog dvora iz kraljevske porodice. - F. Buntak, Kuća Zrinskih i kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu, ISNZ II, p. 110.

1041. E. Laszowski, Kuća bana Petra Zrinskoga u Zagrebu, SNZ, p. 235 i d.

Ksaverska dolina sa crkvom Sv. Franje Ksaverskog, oko 1890. (MGZ)

U oholci se grade uglavnom crkvice i kapele

U to vrijeme se gradilo i izvan gradskih zidina u blizoj i daljoj okolici grada. Rijec je o sakralnim objektima, crkvicama i kapelama koje su se pregradivale ili iznova gradile. Nedaleko od sjevernih gradskih vrata gradila se krajem osamdesetih godina (od 1689) nova zidana kapela Sv. Jurja umjesto drvene koja je nastradala od groma, a spominje se već u 15. st. Na susjednom, zapadnom brežuljku,¹⁰⁴⁴ u ono vrijeme zvanom Penezna gorica (danas Rokov perivoj) građani i gradanke Gradeca, ispunjavajući zavjet, sagradili su vlastitim snagama i troškom crkvicu Sv. Roka.^{1044a} U istom predjelu samo nešto sjeverozapadnije na nekadašnjem zemljištu isusovačkoga konvikta (danas Ulica Vladimira Nazora) dala je Helena Patačić, također ispunjavajući zavjet, sagraditi kapelu Sv. Josipa (1671).¹⁰⁴⁵ Krajem 17. st. bila je sagradena i nova

¹⁰⁴⁴ I nova zidana kapela Sv. Jurja stradala je krajem dvadesetih godina 18. stoljeća od groma, pa su je morali zatvoriti, a poslije i sagraditi (1742) novu današnju kapelu. - J. Bartle, *Povijest župa*, 1896, p. 87-89.

^{1044a} Crkvicu Sv. Roka građani susagradili 1655. Sredinom 18. st. (1747) i poslije velikog potresa u 19. st. temeljito je popravljana, ali je do danas sačuvala mnogo od svoga prvobitnog oblika.

¹⁰⁴⁵ Za kapelu Sv. Josipa brinuli su se isusovci, a kad je njihov red bio ukinut (1773), napuštena od njih i ostalih počela je propadati i prevarati se u ruševinu. Umjesto nje sagradile su redovnice magdelečke 1879. novu, današnju kapelicu Sv. Josipa. One su kupile taj nekadašnji isusovački posjed na njemu, osim crkvice Sv. Josipa, sagradile i svoj samostan koji je poslije preuređen u strovište za odgoj djece bez roditelja. - *Historia Collegii societatis Jesu*, p. 287-288, 299. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 36-38.

zidana i nadsvodena crkvica Sv. Duha na jednom od brežuljaka na daljnoj zapadnoj periferiji grada. Zamijenila je staru drvenu koja je početkom stoljeća još stajala, iako zapuštena i zanemarena.¹⁰⁴⁶ U današnjoj Ksaverskoj dolini, a nekadašnjem isusovačkom vinogradu, zvanom Sv. Mirko, gradila se sredinom stoljeća (1657-1658) troškom grofa Nikole Erdödyja i kapela Sv. Ksavera. "Crkva svetoga Ferencza Ksaveriua nedaleko od Zagreba vu jednom lepem, jako vugodnem i u oku radosnem mestu ležeća, je podignjena leto 1657. s troškom Presvetloga i vekivečnoga spomenka vrednoga gospodina grofa Nikoluša Erdödy, koj potlam na dostojanstvo hrvatskoga bana nje bil izvišen."¹⁰⁴⁷

Nepunih dvadeset godina nakon toga (1674) proširivao je i dotjerivao ksaversku kapelu na trošak Helene Patačić sagraditelj tornja Sv. Marka, zagrebački zidarski majstor Silvestro Donati. S njim je za taj posao sklopio poseban ugovor rektor isusovačkoga reda. Donati "dužan bude prizidati i podignuti od sunčanog zahoda vezdajšnje kapele prvi kraj cerkve od fundamentov začevši tja do krova zvana i znutra..." Nadalje će biti dužan "da stene znutra lepo nacitra s vapnenamni lajslami... da zid lepo potrajna i pobeli zvana i znutra i vugle s dostojnom farbom potarba... Za ves svoj trud za delo i za materiju bude imal gotovoga novca tristo rajški, pet kvarti herzi, šest veder vina i jednoga srednjega kernjaka" (svinjčec). Sve te troškove snosila je Helena Patačić koja se i tom prilikom pojavljuje kao darovateljica.¹⁰⁴⁸

Od polovice 17. st. traju građevinski i restauratorski radovi i na pavlinskom samostanu i samostanskoj crkvi Sv. Marije u Remetama. Samostan se proširuje, dograđuje mu se istočno i sjeverno krilo, nadograđuju katovi na zapadnom krilu (1646-1668), a staroj srednjovjekovnoj gotičkoj crkvi prizidava se s južne strane nova kapela (1645) troškom i darežljivošću Ivana Ručića, podžupana zagrebačke županije. Unutrašnjost kapele bila je ukrašena štukaturnim elementima, za što je novac dala Ručićeva žena Helena Patačić.¹⁰⁴⁹ Samostanskim krilima i crkvom dobiven je tipičan zatvoreni kvadratni samostanski kompleks koji se još lijepo vidi na slici remetske crkve i samostana iz druge polovice 18. st., no danas, nažalost, više ne postoji.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁶ Nova zidana kapelica Sv. Duha gradena krajem 17. st. stradala je od teške eksplozije početkom 19. stoljeća. Poslije Bečkoga mira (1809) prenovorili su je u spremnište baruta, koje je 30. lipnja 1810. zapalio grom. Crkva je bila do temelja razorena, pa je umjesto nje 1832. sagradena nova. Ta je krajem stoljeća (1893-1894) temeljito obnovljena i dobila uglavnom današnji oblik. Kraj nje je 1934. sagradena današnja crkva Sv. Anunaa, pa je stoga starija crkva uglavnom napuštena. - J. Bartle, *Povijest župa*, 1896, p. 98 i d. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 230-232.

¹⁰⁴⁷ *Danica Zagrebačka*, 1846, p. 109. - J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 32, p. 208, n. 120. - KRZZN, Zagreb 1944, p. 53.

¹⁰⁴⁸ Kapela Sv. Ksavera nalazila se nešto južnije od današnje istoimene crkve na mjestu sadašnjega kriznog puta. Stajala je samo upravo sto godina. Maknuli su je 1758, kad je već bila sagradena današnja crkva, koja se gradila od 1748-1752. - *Historia Collegii societatis Jesu*, p. 226-329. - *Acta irregestaria collegii zagrablensis*, V, No 39. - J. Bartle, *Povijest župa*, 1896, p. 93-94. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 215, 216, 222, 224-226.

¹⁰⁴⁹ J. Bartle, *Povijest župa*, 1896, p. 28, 43-45. - M. Schneider, Likovni dokumenti građevine povijesti Remeta, ISNZ III, p. 87.

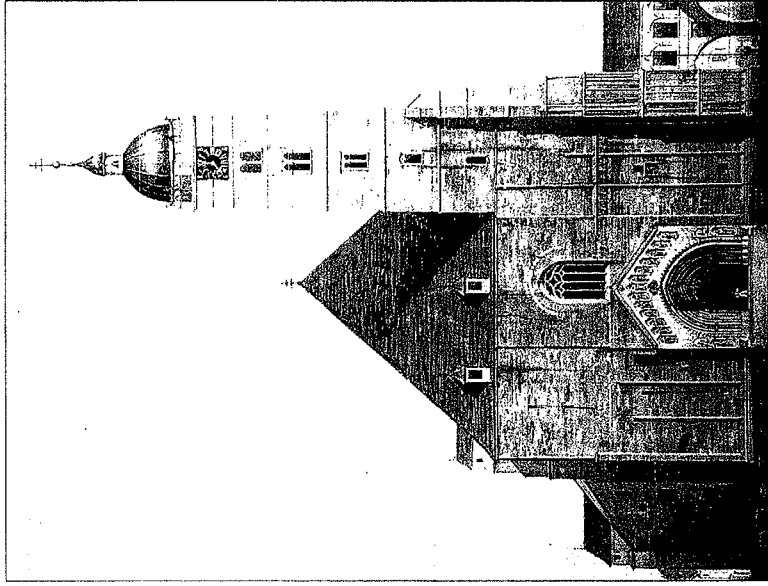
¹⁰⁵⁰ Istočno krilo samostana dao je srušiti biskup Aleksandar Alagović (biskup 1829-1837), a polovicu sjevernog krila njegov nasljednik nadbiskup Juraj Hanulak. - J. Bartle, *Remete*, p. 21.

Graditeljstvo na kaptolskom području

I na Kaptolu je građevna djelatnost u 17. st. bila živa, iako je često samo kao posljedica elementarnih i drugih nesreća nakon kojih se uspostavljalo staro ili gradilo novo. Gradilo se tijekom cijeloga toga razdoblja, a intenzivnije nakon velikih požara 1624., 1645. i 1674., kao i u posljednjim desetljećima stoljeća. Gradio se i proširivao biskupski dvor, dijelovi stolne crkve (novi Albertalov toranj, mrežasti svod u lađi i svetištu, povećanje sakristije), kaptolska vijećnica, kaničke kurije, franjevački samostan, metropolitanska knjižnica, Plemićeva kuća (na Dolcu), a izvan utvrđene *Area Capitularis* i crkve Sv. Martina i Sv. Petra. Svi su se zagrebački biskupi tijekom stoljeća brinuli za održavanje katedrale i biskupskoga dvora, za građevne radove koji su se desetljećima obavljali na tim najreprezentativnijim objektima zagrebačkoga crkvenoga grada, a i Zagreba onoga vremena uopće. Kanonici su, jednako kao i biskupima, velike brige zadavali požari koji su im uništavali kurije i prisiljavali ih da grade nove, ali ne više drvene, već kamene i zidane od cigle te pokrivene crijepom. Mnogo teže nego kanonici i biskupi, podnosili su nevolje od požara siromašni franjevci, koji su svoj požarom oštećen samostan zbog nedostatka novca morali godinama samo popravljati. Pri tom im je pomogao duša Hrvatski sabor, ali samo odobravanjem podložničke radne snage. Uz svećenstvo i redove na Kaptolu u to vrijeme imaju svoje kuće i mnogi svjetovnjaci, pa i oni, dakako, razvijaju veću ili manju građevnu djelatnost.¹⁰⁵¹ Majstori (zidari, klesari, tesari, kotlari), po imenu rijetko poznati, dolaze uglavnom iz Kranjske i Štajerske: Trebna, Judenburga, Ptujja, Graza. I jedini majstor s talijanskim imenom bio je ptujski građanin.

Među prvim zgradama gradio se na Kaptolu biskupski dvor. Gradili su ga već na samom početku stoljeća, vjerojatno umjesto staroga drvenoga dvora, biskupi Šimun Bratulić (1604-1611) i Petar Domitrović (1611-1628). S gradnjom, i to, čini se, sređnjega dijela južnoga krila, započeo je biskup Bratulić nastavljujući na star. srednjovjekovni dvor od drvene građe, što se, čini se, nalazio u jugoistočnom kutu kompleksa. Bratulić je dvor podigao već toliko da se mogao sagrađiti i hodnik koji ga je povezivao s katedralom. Njegov nasljednik Domitrović nastavio je s gradnjom i produžio južno krilo prema zapadu do jugozapadne kule. Nakon Bratulića i Domitrovića u 17. st. oko obnavljanja i uređenja biskupskoga dvora (napose nakon velikih požara u kojima je stradao 1624., 1645. i 1674.) osobito su se istaknuli biskupi Benedikt Vinković (1637-1642), Martin Bogdan (1643-1647) i Martin Borković (1667-1687). No biskupski dvor imao je tada još samo prizemlje i jedan kat na južnom krilu. Drugi kat dobit će početkom 18. dok će mu istočno krilo biti dograđeno tek u 19. stoljeću.¹⁰⁵²

Stolna crkva dočekala je 17. st. s teškim oštećenjima što su potjecala još iz građanskoga rata početkom 16. st., razorenih zvonika, pročelja i portala, pokrivena provizorno samo daskama.¹⁰⁵³ Novo stoljeće donijelo joj je nove nevolje. I u njemu je

Pročelje katedrale neposredno prije obnove, akvarelinani crtež Schmidtova suradnika Enrica Nordia, 1877. (MGZ)

stradala od elementarnih nepogoda, vatre, kiše, snijega. Tim više što su se popravci najosjetljivijih dijelova, očito zbog nestašice novca, odgđali na njezinu štetu na duže rokove. Nakon propasti krova dolazilo je i do urušavanja crkvenoga svoda, oštećivanja zidova i stupova, djelomična uništavanja i ostale unutrašnjosti crkve. Od početka tridesetih godina do polovice stoljeća na katedrali se mnogo radi, prije svega na krovu, svodovima i tornju. U drugoj polovici situacija se uglavnom normalizirala. U tom vremenu crkva nije doživjela težih oštećenja. Osim raznih popravaka te izgradnje novih svodova i krova ona je u tom stoljeću dobila novi barokni toranj i novu proširenu sakristiju. Toranj u prvoj, sakristiju u drugoj polovici stoljeća. Prva nesreća snašla je katedralu 1624. kad je u nju udario grom i zapalio je. Tada je izgorio krov i drveni zvonik i srušio se svod u svetištu.¹⁰⁵⁴ Zahvaljujući požaru crkva je dobila

1051. Lj. Ivančan, Požari Zagreba XVII. i XVIII. stoljeća, BS, 1931. I, p. 87.

1052. V. Klaić, Zagreb, p. 36. - Gj. Szabo, Zagrebačke građevine XVII stoljeća, NS, 10, p. 37-38. - R. Strohal, Vlaška ulica, p. 8. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 53-54. - J. Butorac, Zagrebački biskupi, p. 52, 54.

1053. I. Kukuljević, Prvostolna, p. 6-7.

1054. Vatra je srušila veliki križ što je stajao na krovu nad svetištem. Križ je probio svod svetišta i napravio pukotinu kroz koju je vatra prodršla u crkvu, spalila oltare i drugo pokucstvo. - I. Kukuljević, Prvostolna, p. 7.

novi mrežasti svod u svetištu (dovršen 1632)¹⁰⁵⁵ i novi zidani toranj. Svod i toranj gradio je zidarski majstor iz Trebnja na Kranjskoj Ivan Albertal koji je obavljao i sve ostale građevne radove na katedrali sve do sredine stoljeća. Novi zvonik umjesto staroga drvenog počeo je graditi 1634, a dovršio ga 1644.¹⁰⁵⁶ Popravljeni su tada i crkveni zidovi i stupovi nosači svodova.¹⁰⁵⁷ No već za godinu dana (1645) katedrala je ponovno stradala u velikom požaru. Izgonio joj je cijeli krov, a svodovi, zidovi i zvonik bili teško oštećeni. Kako je cijelu godinu nakon toga ostala nepokrivena, rastročen silnom kišom strušilo se komad svoda, dio crkvenoga zida i jedan stup (1646). Štete su bile goleme te je trebalo tri godine da se uklone. No 1650. bili su svi popravci i obnove dovršene. Crkva je potpuno pokrivena i nadsvodena, zidovi, stupovi i toranj podzidani i učvršćeni.¹⁰⁵⁸ Nadsvodivanje i sve ostale zidarske radove izveo je graditelj zvonika Ivan Albertal.¹⁰⁵⁹ Petnaest godina poslije (1665) katedralu su prvi put ponovno pokrivali, i to crijevom,¹⁰⁶⁰ a kupolu tornja kositrom. No kositar je poslije (1683) zamjenjivo otpornije lijevano olovo "da ni veter, ni sunce, niti deždi, sneg i hmar (zločestoća) vremena ne budu škoditi mogla."¹⁰⁶¹ Osim Albertalova tornja, svoda u lađi i mrežasta svoda u svetištu veći građevni zahvat na katedrali u tom stoljeću bilo je proširenje stare sakristije za vrijeme biskupa Martina Borkovića sedamdesetih godina. Te radove izvodio je pujski građanin i graditelj Ivan Mongino. Prema ugovoru što ga je sklopio s biskupom Borkovićem 19. srpnja 1676. novi dio sakristije trebao je biti graden od kamena iz kaplotoškog kamenoloma i na isti način poput starog dijela. No je li to učinjeno i jesu li svi uvjeti ugovora bili ispunjeni, ne znamo, jer je još početkom prošloga stoljeća, u vrijeme biskupa Aleksandra Alagovca (1827-1837), prigradom dio sakristije strušen i sagrađen novi. Kako danas nema više ni Albertalova tornja ni mrežastoga svoda u svetištu, malo se sačuvalo od onoga što je gradeno u katedrali u 17. stoljeću. U ovom stoljeću gradio se i novi franjevački samostan umjesto staroga, kojemu je jezgra izgrađena još negdje u drugoj polovici 13. st. prigodom dolaska franjevaaca u Zagreb. Taj srednjovjekovni samostan teško je poharan u građanskom ratu 1529, a u novijim vremenima stradao je zbog dugotrajne prepuštenosti zubu vremena,¹⁰⁶² a osobito u velikom općem požaru 1645, u kojem je

1055. Mrežasti svod u svetištu katedrale što ga je gradio Ivan Albertal propao je u potresu 1880. - GJ. Szabo, Plihozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, NS, 19, p. 72.

1056. Veći u samom početku morala se gradnja zvonika prekinuti zbog svrade skanonici i na pobune podložnika. Kanonici su se posvaidili s biskupom, jer je novaca prva plaća graditelja (300 tornja) hito uzeti od milostinje. Osim toga pobunili su se i podložnici, izjavivši da neće besplatno obavljati teške pripreme radova, nabavljati gradivo (kopati temelje, sići drvo, lomiti kamene) i dopremati sve to u Zagreb. Budući da su podložnici ostali uporni, kanonici su samo mogli davati podvoz i teške za gradnju zvonika. - I. Kukujević, Prvostolna, p. 13.

1057. Bakrenu kupolu tornja pokrio je 1644. Pavao Drbenpacher, kotlar iz Judenbua u Gornjoj Štajerskoj. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 8-9, 13.

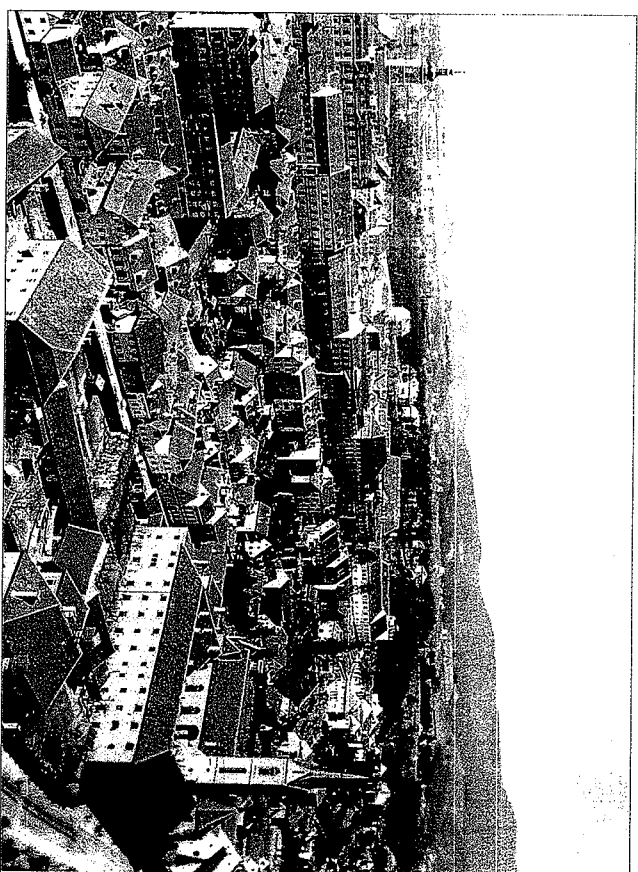
1058. Novi krov na katedrali radio je 1646-1650. Mihaljo Justinka, tesar iz Pruja. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 34.

1059. I. Kukujević, Prvostolna, p. 9. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 33-37.

1060. Stihom crkva dao je prekriti crijevom (1665), zamjenjivši njome drvene daske kojima je bila pokrivena do tada, biskup Patar Berčić (1648-1667). - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 9.

1061. Kupolu tornja katedrale pokriva je kositromim pločama 1665. Ivan Gugler, kositar iz Graza, a lijevanim olovom 1683. Juraj Sveiger, kotlar također iz Graza. Godine 1792. dao je crkvu pokriti bakrom biskup Vrhovac. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 38. - I. Kukujević, Prvostolna, p. 9, 13.

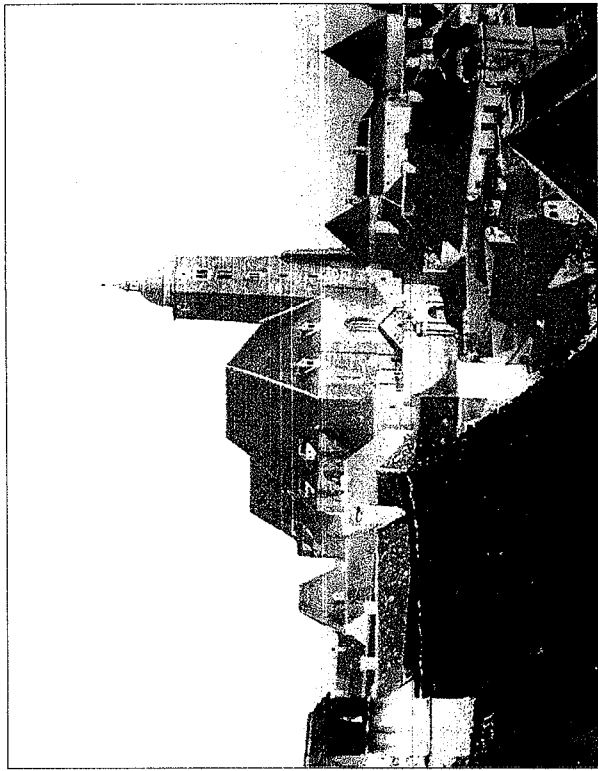
1062. Pošto su franjevački samostani crkva teško stradala u ratu 1529, i od požara, franjevci su ih napustili, otišli iz Zagreba. Sredinom 16. st. naselili su se u njihovu samostanu bosanski franjevci, koji su se u njemu zadržali do početka 17. stoljeća. Tad su otišli, pa je samostan opet ostao prazan (1601-1607). Franjevci su se vratili kad je zaplijetila opasnost da im se u samostan uselje Husovci, koji su upravo došli u Zagreb (1606). Kad su to čuli, franjevci su smjesta poslije u Zagreb tri člana svojega reda da se nasele u samostanu. - R. Horvat, Prošlost, p. 237-238.

Pogled s katedrale na Franjevački samostan i crkvu, Opalovinu, Radicevu i Gornji grad, oko 1911. (MGZ)

nasrtao veliki dio grada. Kad su se franjevci sredinom 16. i početkom 17. st. ponovno vraćali u napušteni samostan, morali su ga svaki puta temeljito popravljati, pa tako i nakon požara 1645. Obnova se vukla godinama, jer nikada nije bilo dovoljno novca. Franjevci su bili siromašni, a Hrvatski je sabor pomagao obično samo dodjeljivanjem podložnika koji su dovozili potrebnu gradnju, kamen, vapno, pijesak. Bila su to očito samo krparenja, pa samostan s vremenom nije više bio prikladan za stanovanje. Osjećala se sve više potreba da se sagrađi nova zgrada, osobito kada je Zagreb postao sjedištem nove samostalne franjevačke provincije, a samostan, s osnutkom katedre za filozofiju i teologiju, središtem za odgoj franjevačkoga podmlatka (1658). U takvoj situaciji počela se šezdesetih godina graditi nova samostanska zgrada uz obilnu pomoć Hrvatskoga sabora, mnogih privanika, a napose baruna Franje Keglevića. Godine 1669. bila je gradnja dovršena. Tak je početkom osamdesetih godina 17. st. samostanska kapela Sv. Franje (oratorij porodice Patačić) bila uređena i ukrašena stropnim štukaturama i pogodnim zidnim slikama. Samostan je dobio uglavnom oblik koji ima danas, iako je doživio obnove nakon požara 1674. i potresa 1880. kad je također dosta stradao.¹⁰⁶³ Svojim mirnim jednostavnim

1063. GJ. Szabo, Zagrebačke građevine, NS, 10, p. 44. - R. Horvat, Prošlost, p. 234-235, 237-238. - A. Hudovski, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 80.

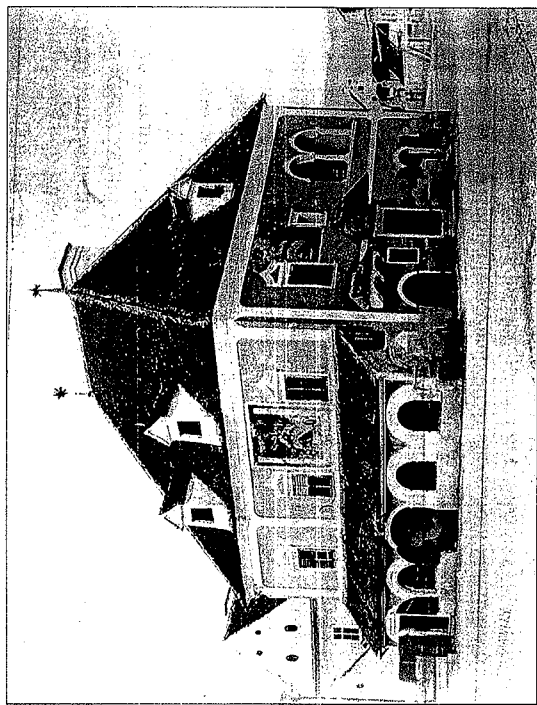
Stara katedrala na fotografiji Julija Hüthna, 1861. (MGZ)

linijama i plohama blizak je ostaloj, napose samostanskoj arhitekturi nastaloj u tom stoljeću.

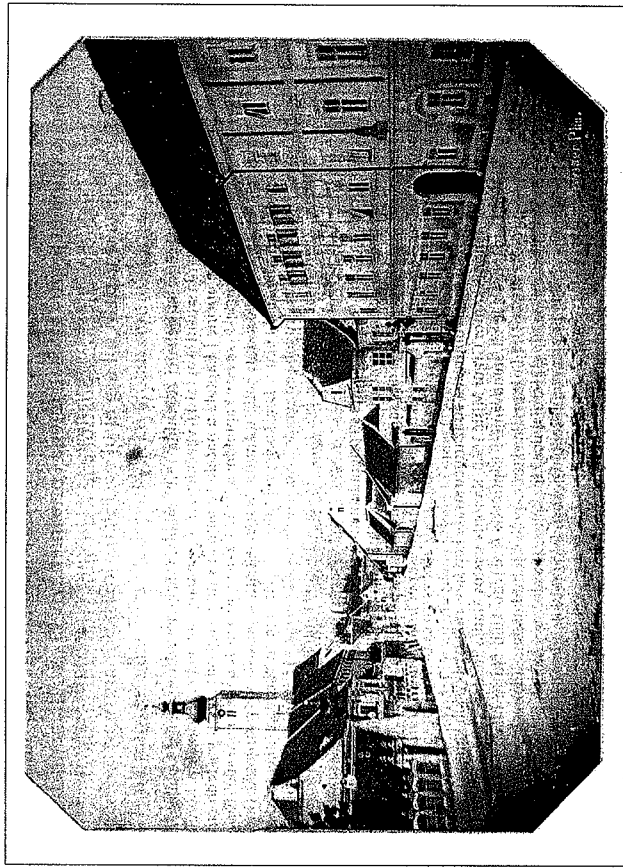
Jedna od najljepših zgrada građenih u Zagrebu u 17. st. bila je kaptolska vijećnica. Sagrađena je od 1674. do 1675. na sjevernoj strani trga umjesto stare vijećnice, koja je nastradala još u požaru 1645. i nakon toga s vremenom postala neuporabljiva.¹⁰⁶⁴ Bila je izvrsno smještena zatvarajući kaptolski trg sa sjeverne strane, a svojim detaljima, ložama, prizidanim dućancima, krovovima nad vratima i zidnim slikarijama¹⁰⁶⁵ te skladnom jedinstvenošću pojedinosti, linija i ploha djelovala je vrlo

¹⁰⁶⁴ Kaptol je do kraja 16. stoljeća držao sjednice i obavljao poslove kao *Locus creditus* u unutarnjoj sakristiji katedrale. Tu su se sastavljale pisane povelje, ovjerovjivale i pečatile javne isprave itd. Kad je krajem 16. st. zbog nekog spora između nekog kanonika i biskupskog vikara biskup Nikola Zelnićaj (1598-1602) zabranio da kanonici u sakristiji drže svoje sjednice, Kaptol je na trgu sagradio posebnu zgradu za tu svrhu, tj. vijećnicu. Ta starija kaptolska vijećnica, teško oštećena u požaru 29. ožujka 1645, bila je početkom sedamdesetih godina 17. stoljeća oćio već vrlo trošna i neuporabiva, pa je Kaptol odlučio sagraditi novu. Zamolio je (1674) i dobio stanovitu pomoć u tu svrhu od Hrvatskoga sabora. Godine 1675. bila je vijećnica gotova. Te godine hito je podban Gorhal održao u njoj podbański sud i zamolio Kaptol da mu to dopusti. U gradskoj vijećnici u Gornjem gradu to nije mogao jer još nije bila dovršena nakon požara 1674. godine. - A. Krčić, *Historia*, p. 314. - Lj. Ivancan, *Stanovi zagrebačkih kanonika*, VDA, 1931, p. 222-225. - Lj. Ivancan, *Požari Zagreba XVII. i XVIII. stoljeća*, BS, 1931, 1, p. 85-87. - Gj. Szabo, *Slike Zagreba iz četiri stoljeća*, Savremeni, 1914, p. 216-217. - E. Laszowski, *Gradnja kaptolske vijećnice 1674*, *Istorijski list*, 24. XII. 1923. - *Zaključci Hrvatskog sabora*, I, Zagreb 1958, p. 335-336. - Gj. Szabo, *Zagrebačke građevine*, NS, 10, p. 38.

¹⁰⁶⁵ Zidne slikarije na vanjskim zidovima s južne i istočne strane bile su rađene po svoj prilici u 18. stoljeću. S južne strane u visini i. kata bila je slika Majke Božje s djetetom i četiri amora kraj nogu koji su nosili grbove Madarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. S istočne strane u istoj visini bio je naslikan okrunjeni kralj (Ladislav III. Štepan) sa žezlom u desnoj i zlatnom jabučkom u lijevoj ruci, a uz kralja potok (rijeka) i most s mnoštvom svijeta. - Gj. Szabo, *Zagrebačke građevine*, NS, 10, p. 38-39. - Slikarije na kaptolskoj vijećnici, Hemeroteca Muzeja grada Zagreba, II-C-510.

Kaptolska vijećnica — reprezentativna građevina 17. st. stajala je na Kaptolskom trgu. Srušena 1876. (MGZ)

Kaptol s baroknim tornjem crkve Sv. Franje iz albuma zagrebačkog fotografa L. Schwoissera, 1864. (MGZ)

silkovito. Ukrašavala je trg dvjesto godina, a onda su je srušili, tvrdeći da ga nagrđuje. Inicijativom nekog odbora za polješavanje grada gradsko poglavarstvo je 1876. tražilo od Kaptola da je ukloni, pa je on to i učinio nakon što mu je poglavarstvo u ime odšete platilo 4000 forinta.¹⁰⁶⁶

U velikim požarima 17. st. stradavale su i kanoničke kurije (1674. izgorilo ih je dvanaest) i kanonici su bili prisiljeni graditi nove. No oni to ne čine više od drva, već od kamena i opeke, a krovove pokrivalu crijepom, a ne više šindrom. Gradili su, čini se, dosta u to vrijeme, no uspijeh tome ipak su rijeke njihove kurije za koje bismo mogli reći da čitave potječu iz 17. stoljeća. U novija vremena doživljavale su, naime, obično stanovlje arhitektonske promjene zbog raznih uzroka, a prije svega zbog požara koji su ih i poslije oštećivali. Iznimka su dakako kurije koje su djelomično i starije od toga vremena, kao kurija na Kaptolu 7, koju je vjerovatno sagradio Juraj Heršinci u 16. st. (1543-1571)¹⁰⁶⁷ ili kurija na broju 18, preuređena u 17. st. (1668) za stanovanje iz prostornije koja je pripadala kaptolskim utvrdama građanim u drugoj polovici 15. st.¹⁰⁶⁸ Nekoliko kurija (kućni brojevi 10, 13 i 27) građeno je dijelom u 17. st., a dijelom u 18. st.¹⁰⁶⁹ Osobito je požar 1706. bio uzrokom naknadnim promjenama na starijim obljekima. A u nekim slučajevima nedvojbeno i gradnji potpuno novih, primjerice u slučaju kurije na Kaptolu 1, sagrađene nakon 1706. na mjestu starije zgrade. Nju je sagradio prepošt Benedikt Vinković u 17. st., uklonivši s toga mjesta dotadašnju malu drvenu kućicu.¹⁰⁷⁰ Najstarija sačuvana i datirana kurija toga vremena građena je 1627. To je kurija na Kaptolu 4. U kamenom dovratniku ulaza u vežu s ulične strane s jedne i s druge strane zaglavnoga kamena uklesana je godina 1627. Na zaglavnom kamenu je grub i inicijalni imena i prezimena (N Z) zasađa nepoznatoga kanonika, koji ju je gradio. Njezina konstrukcija u novijim vremenima nije doživjela

1066. Gradsko zastupstvo već je na sjednici 30. rujna 1871. odlučilo da treba radi uredjenja i polješavanja kaptolskog trga osim tamnošnjih utvrda srušiti i kaptolsku vijećnicu na njezinu mjestu podići Marijin kip. Komisija sastavljena od predstavnika gradske općine i Kaptola u načelu se odmah s tim suglasila, tek u pogledu cijene vijećnice koju je grad morao okupiti suglasio se on s Kaptolom tek 1676. kad je pristao da dade za nju 4000 forinta. Nakon toga prodana je ona na dražbu za 660 forinta kolaru Antunu Murgiću, s tim da je sruši od strane grada. Godine 1877. Murgić je od te grade sagradio sebi kuću u Draskovićevoj ulici (15). Na mjestu vijećnice, nije, međutim, podignut Marijin kip, već 1914. nbanica, "trigloba od zgrade". No ni te danas više nema. - Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 222-225. - GJ. Szabo, Zagrebačke građevine, NS, 10, p. 38-39. - Rušenje kaptolske vijećnice, Hemenoteka Muzeja grada Zagreba, III-E-1244-1245, 1247.

1067. Istotni je dio zgrade najstariji (16. st.). Njemu su prigradeni novi dijelovi u 17. i 18. stoljeću. Godine 1756. popravljao je kuriju kanonik Štepan Puc na njezinu nramnom portalu, ulazu u kuriju. Početkom 19. st. dao je na njoj izvesti neke promjene biskup Alagović. On je dao sagraditi zidkani ogradu oko parka zgrade. U sredini ograde nalazi se nramnom gub s biskupskom mlitvom i prelatiskim seštom te natpisom *Curiae praepositurae zagrabensis*. - Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 168-192.

1068. Kurija br. 18 služila je, čini se, prvobitno za stražarnicu straže kod sjevernih tvrđavskih kaptolskih vrata. Za stanovanje preuređio ju je kanonik kantor Gregur Mišić 1668. Kanonik kustos Matija Štokas, koji je nakon njege ovdje stanovao (1671-1687), adaptirao je za stanovanje i kaptolsku tvrđavnu kulu što je bila prislonjena uz stražarnicu. Učinio je to nakon požara 1674. Uredio je privika kurijespojiviše hodnikom skulom. Prizemlje ostalo još do danas prilično nepromijenjeno, pa se tu vide i strukturne oznake koje se pucalo. - Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 204-205. - S. Habunek-Moravec, Prilog povijesti srednjovjekovnih kaptolskih utvrda, ISNZ II, p. 96-97.

1069. Kuriji br. 10 sagradio je kanonik Ivan Leskovar (1695-1705) prizemlje i podrum, dok je kanonik Tuskam (umro 1712) podigao na njoj prvi kat. Stražnji dio kurije br. 13 građena je u 17. st., a prednji poslije. Prigradnja kuriji br. 27 na jugozapadnoj strani datira iz 17. st., a ostalo iz 18. i 19. stoljeća. Kuriju je posljednji put temeljito popravio kanonik lektor Mirko Karlo Raffay 1802. O tom govori i natpis na pročelju. - Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 198-201, 212-217.

1070. Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 178-181.

mnogo promjena. Jednako kao i konstrukcije kurija na Kaptolu 15. i 28. koje su bile građene krajem 17. stoljeća. Prvu nije oštetilo ni požar 1706,¹⁰⁷¹ dok je drugoj pribavio, čini se, samo novi prednji dio s pročeljem. Tu je 1689. dao sagraditi kanonik kustos Ivan Znlka da u njoj stanuju kustosi kanonici. Prije nje na tom je mjestu već od 1587. stajala stara drvena kurija, koja je izgorjela u požaru 1674.¹⁰⁷²

Krajem 17. st. građene su još dvije važnije zgrade na kaptolskom području, no one danas više ne postoje. Bila je to tzv. Plemićeva kuća, poslije Patačićeva, i zgrada metropolitanske knjižnice. Plemićeva kuća stajala je na Dolcu između crkve Sv. Marije i južnog kaptolskog tvrđavnoga zida. Sagradio ju je između 1690. i 1703. Juraj Plemić, protonotar Kraljevine Hrvatske.¹⁰⁷³ Doskora (1722) ostavštinom je prešla u ruke obitelji Patačić, a nepunih pedeset godina nakon toga oporukom u posjed Kaptola.¹⁰⁷⁴ Po njezinoj slici u rukopisu *Status familiae Patačić*¹⁰⁷⁵ vidi se da je i ona poput ostalih zgrada građena u Zagrebu u to doba bila jednostavna i skladna u proporcijama, čistih, mirnih ploha i linija. Srušena je 1925. zajedno s kutnom utvrdnom kaptolskom kulom koja je bila u njezinu sasavi.¹⁰⁷⁶

Novu zgradu Metropolitanske knjižnice gradio je biskup Aleksandar Mikulić 1692. pred pročeljem katedrale s unutarnje strane njezinih utvrda, između Bakačeve i jugozapadne kule. Danas ona više ne postoji. Srušena je zajedno s utvrdama i Bakačevom kulom 1906, a kako nemamo nikakve njezine slike, ne možemo znati kako je točno izgledala, premda se zna da je bila jednokatnica, koliko je prostorija imala i sl.¹⁰⁷⁷ No sa sigurnošću se može pretpostaviti da je bila posve jednostavna, pa možda čak, s obzirom na njezin smjštaj, još i jednostavnija od ostalih građevina iz toga doba.¹⁰⁷⁸

Izvan užeg utvrdnog područja Kaptola sagrađena je u drugoj polovici 17. st. i crkva Sv. Martina u Vaskoj ulici. Dao ju je graditi biskup Martin Borković (1667-1687) na mjestu, gdje su u srednjem vijeku stajali dominikanski samostan i samostanska crkva Sv. Nikole. Početkom 19. st. bila je ugrađena u zgradu nekadašnjeg

1071. U tu su se kuriju sdonile opatice Klarise 1706. kad je stradao od požara njihov samostan. - Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 204.

1072. Lj. Ivančan, Stanovi, VDA, 1931, p. 217-218. - R. Strohal, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 81-85. - Lj. Ivančan, Iz povijesti zagrebačkih kanonika, NS, 10, p. 25. - V. Kralj, Kanonik Ivan Znlka, mećena hrvatske književnosti i umjetnosti (1629-1706), BS, 1925, p. 345-379. - GJ. Szabo, Zagrebačke građevine, NS, 10, p. 42. - GJ. Szabo, Stari Zagreb, p. 54.

1073. Nešto se pogrešno mislilo da je Plemićeva kuća bivši cistercijski samostan. - E. Lazzowski, Plemićeva kuća i cistercijski samostan u Zagrebu, Hrvatski zrnaj, 1917, p. 2-12, 17-19.

1074. Udovica Juraj Plemića osavila je katu oporukom barunu Aleksandru Patačiću (1722), a grof Ivan Patačić, književački župan, također oporukom zagrebačkog Kaptola (1770). - E. Lazzowski, Plemićeva kuća u Zagrebu, SNZ, p. 28-29.

1075. Ilustrirani rukopis *Status familiae Patačić* čuva se u NSB u Zagrebu.

1076. Počevši od dvadesetih godina prošloga stoljeća služila je Plemićeva kuća raznim namjenama: godine 1825. otvorena je u njoj privatna djevojačka škola, 1839. osnovana je tu najprije privatna, a 1839. javna kaptolska škola, prva u Zagrebu s hrvatskim nastavirnim jezikom. Škola je ovdje bila do 1877. kada se preselila u novu zgradu na Kaptolu 16. 1882-1884. nalazila se ovdje novosnovana Obrtna škola, koja je 1884. preselila u Hlicu 49. - E. Lazzowski, Plemićeva kuća u Zagrebu, SNZ, p. 22-31. - GJ. Szabo, Zagrebačke građevine, NS, 10, p. 41.

1077. Lj. Ivančan, Zagrebački Kaptol (1093-1932), Zagreb 1932, p. 216-217. - KPZZN, p. 55 (biskup Mikulić gradi knjižnicu).

1078. Nakon srušenja zgrade Metropolitanske knjižnice ona je preseljena kao dopozit, u novu zgradu Sveučilišne knjižnice na Martulićevu trgu. (n.b.)

biskupskog sirotišta (*Orfanotrofija*),¹⁰⁷⁹ pa je s ulične strane vidljivo samo njezino pročelje s baroknim tornjićem, lijepim ulaznim vratima i dvije niše u kojima stoje kipovi biskupa Sv. Kvirina i bl. Augustina Kažotića. No ti detalji s pročelja uglavnom potječu iz novijih vremena, iz 18. i 19. stoljeća. U unutrašnjosti crkvice desno od ulaza ugrađena je nadgrobna ploča hrvatskog plemića Radoslava de Gara s ranogotičkim natpisom.

U Vlaškoj ulici građena je u 17. st. i crkva Sv. Petra, i to na mjestu srednjovjekovne župne crkve Sv. Antuna koju su zbog trošnosti početkom 17. st. srušili. Sagrađena je oko 1622. godine. Osamdesetih godina 17. st. proširio ju je i povećao biskup Borković. Svetište joj je tada bilo nadsvodeno, a ladi je imala drveni rezbareni strop. U novija vremena (18, 19. pa i 20. stoljeću) bio je Sv. Petar u dva-tri navrata temeljito obnavljan i nije sačuvao svoj iskonski oblik ni u pogledu arhitekture ni unutarnjega uređenja. Naročito velike obnove doživjela je zgrada između 1751. i 1770, te 1857, kad je bila restaurirana u novoromaničkom stilu.¹⁰⁸⁰

U 17. st. bila je vjerojatno sagrađena i kapela Sv. Roka koja se prvi put spominje 1678, a stajala je negdje na brijegu nad Ribnjakom. O njoj se ne zna mnogo. Bila je zidana, nadsvodena i imala mali tornjić, a u unutrašnjosti rezbarijama ukrašene oltare, ali su oni napravljeni u 18. stoljeću. Krajem toga stoljeća (1793) posebna je komisija zaključila da se Sv. Rok mora srušiti, a grada uporabiti pri gradnji bolnice na tadanjoj Harmici, danas Trgu bana Josipa Jelačića.¹⁰⁸¹ Ipak to nije učinjeno, jer je još 1825. Sv. Rok stajao na svom mjestu. Poslije toga vremena više se ne spominje.¹⁰⁸²

U istočnom dijelu grada na području župa Sv. Petra na Lašćini postojala je još jedna kapelica Sv. Roka. I ta je bila vjerojatno građena u 17. st. i to vjerojatno također kao zavjetna prigodom hrananja kuge u Zagrebu. Zna se da je imala tri oltara i da je krajem 17. st. bila već prilično trošna. U 18. st. srušili su je i njezinu građu, čini se iskoristili za gradnju nove župne crkve Sv. Petra. U njezinoj blizini stajala je i kapela Groba Kristova, koja se također spominje u 17. stoljeću. I ona je nestala krajem 18. st. kao i ona Sv. Roka.¹⁰⁸³

Izvan utvrđenih teritorija slobodnog grada i Kaptola, osim crkava, crkvice i kapela, nije se u 17. st. gradilo ništa važnije. Stanje u podgrađu, u Ilici, na Harmici, u Šoštarskoj vesi i Vlaškoj ulici ostalo je nepromijenjeno. U donjem dijelu današnje Radićeve ulice, na sjevernoj i ponešto istočnoj strani Trga bana Josipa Jelačića i u početku Vlaške ulice nalazile su se skromnije stambene zgrade, neke s dućanićima i obrtničkim radionicama, na Trgu bana Josipa Jelačića napose s radionicama kolara i kovača, jer je tuda prolazila glavna prometnica, zaustavljali se putnici, trgovci, seljaci s kolima, pa je nedvojbeno često trebalo potkivati konje ili popravljati kola.¹⁰⁸⁴

1079. Sirotište je 1820. osnovao biskup Maksimilijan Vrhovac, koji ga je 1827. i otvorio. Danas se u zgradi nalazi Dom učenika, Vlaška 38. - R. Strohal, Vlaška ulica, p. 59.

1080. R. Strohal, Vlaška ulica, p. 9-10. - R. Horvat, Prošlost, p. 209-211.

1081. R. Strohal, Vlaška ulica, p. 9.

1082. E. Laszowski, Kapela sv. Roka nad Vlaškom ulicom, SNZ, p. 178-179.

1083. I. Škrebljin, Pastoralizacija u Zagrebu kroz 18. i 19. stoljeće, KPZZN, p. 782.

1084. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 34, p. 134.

Kuće su gotovo sve još drvene, i to prizemnice i rijetko katnice, a katkada odijeljene jedna od druge zidanom ogradom, malim zemljištem ili vrtom.¹⁰⁸⁵ Na južnoj strani kuća još nema, tu se steru polja, livade, vrtovi ili majuri grofa Nikole Erdődyja, protonotara Junja Plemića, Julijane Kukoli, Ivana Panića.¹⁰⁸⁶ U podgrađu, u Ilici, gdje se nalaze osim gospodarskih i pugetski vrtovi, polja, gospodarske zgrade, građi se vrlo malo ili gotovo ništa. Crkvice Sv. Margarete okružena grobljem s velikim križem u sredini još će dugo biti najvažnija zgrada u tom dijelu grada. Tek tamno u Vlaškoj ulici, negdje oko Sv. Martina, s jugoistočne strane biskupskoga dvora počelo se nešto graditi. Taj prostor počeo se naseljavati početkom četrdesetih godina 17. st. na poticaj biskupa Benedikta Vinkovića.¹⁰⁸⁷ U 17. st. pojavile su se i prve kuće na istočnoj strani Tkalićeve ulice, gdje su kaptolski stanovnici počeli pomalo izlaziti izvan zaklona srednjovjekovnih utvrda. No te nastambe, kao i one u Vlaškoj ulici, nisu predstavljale vredniju arhitekturu onoga vremena.

Kiparstvo u Zagrebu

Gradnja crkava i kapela i njihove češće obnove praćene općom pobožnošću pružale su priliku i bile jaki poticaj za stvaranje i u oblasti kiparstva i slikarstva. Aktivnost kipara bila je prilično velika i u Gradecu i na Kaptolu, a osobito nakon velikih požara grada 1645. i 1674. Tada bi obično bila oštećena ili uništena i unutrašnja oprema crkava, pa je trebalo nabaviti i izraditi nove oltare, propovjedaonice, klecala, isповjedaonice, klupe i dr. Oltari kao i ostalo drveno pokućstvo izrađivali su se najvećim dijelom od drveta, često su bogato ukrašeni kipovima, andeoskim glavicama, rezbarenim biljnim ornamentima, slikama, obojeni i pozlaćeni. Obično se podižu umjesto starih, dotrajalih i uništenih, a vijesti o njihovom nastajanju javljaju se od dvadesetih do devedesetih godina stoljeća. Drvena skulptura vezana je gotovo isključivo uz njih i uz propovjedaonice, iako se izrađuju i rezbarene korske klupe, klecala, zidne oplate i ostalo crkveno pokućstvo. U tom stoljeću ima dosta i po imenu poznatih kipara (koji se običavaju zvati stolarima), ali i mecena i odličnika, grofova, plemića i imućnijih građana koji podupiru njihovu djelatnost. Radi se dakako po narudžbama, a naručioi imaju i s obzirom na sadržaj i s obzirom na način izvedbe određene želje kojih se majstori moraju pridržavati. O kiparstvu u kamenu ima mnogo podataka, iako ima nekih i po imenu poznatih majstora. Skulptura u kamenu vezana je djelomično uz arhitekturu i dosta je gruba, jednostavna (Millerov portal stare katedrale). No u mramornoj propovjedaonici u katedrali dala nam je jedan od najvrednijih naših umjetničkih spomenika. Nažalost ni od kamene ni od drvene skulpture nije nam se sačuvalo mnogo iz toga vremena. Nešto je uništeno zub vremena, mnogo požari, a dobar dio i ljudski nemar. Za Sv. Katarinu i katedralu radio se najviše.

1085. Prot. Fass. 1674-1714, PAZ.

1086. Ibid.

1087. E. Laszowski, O topografiji Kaptola 1642, revija Zagreb, 1940, p. 24-26. - ACA fasc. 24, No 48, AZK.

Za Sv. Katarinu brinu se imućni isusovci i njih skloni aristokracija. Njezina unutrašnjost oprema se tijekom 17. st. uglavnom tripot. Tridesetih godina, pošto je crkva bila dovršena, te nakon dva velika požara 1645. i 1674. Kad je prvotna oprema u prvom požaru propala, a crkva nakon toga četiridesetih, pedesetih godina bila popravljena obnovljena je i njezina unutrašnjost novim oltarima, klupama, orguljama, propovjedaonicom. U toj su obnovi sudjelovala i tri po imenu poznata majstora: Vilim Mötter, stolari i graditelji oltara iz Celja, Hans Angelmayr, dvorezbar iz Klančca i domaći isusovac Urso Weber. Mötter je s isusovcima sklopio ugovor za izradu glavnog oltara.¹⁰⁸⁸ Angelmayr za izvedbu propovjedaonice i klupa za svećenike. Mötterov oltar imao je biti ukrašen kipovima i raznim drugim ornamentima, imati tabernakul s petnaest ukrasnih likova, a Angelmayerova propovjedaonica također ukrašena većim brojem kipića. I njegove klupe određene za svetište trebale su imati rezbarane kipice, i to na svakoj strani po jedan.¹⁰⁸⁹ Obične Klupe za vjernike izrađivao je isusovac Urso Weber.¹⁰⁹⁰ Crkva je bila opet uređena, no sve što je bilo učinjeno u njoj propalo je u velikom požaru 1674. Ponovna obnova bila je sedamdesetih i osamdesetih godina. U njoj su sudjelovali novi, poznati majstori: Tomo Dervant (Trbont), Ivan Jakob Altenbacher, Ivan Kommersteiner i Matuja Erlman. Crkva je tom prilikom dobila nove dvavne polkromne barokne oltare, propovjedaonicu i ispodvodaonicu, što se djelomično sačuvalo do danas. Za obnovu su ponovno bili zaslužni meceni: grof Nikola Erdödy, Juraj pl. Gotal, Ivana grofica Drašković, kanonik Aleksandar Milkutić. Oni su novčano poduprli gradnju oltara i izradu kipova. A gradili su se oltari u pokrajnjim kapelama i glavni u svetištu. Za dva oltara Sv. apostola te za oltar Sv. mučenika u pobožnim kapelama arhitektonsku konstrukciju izradio je Tomo Dervant, a kipeve, andeoske glavice i ostale skulptorske pojedinosti te rezbarije Ivan Jakob Altenbacher "plidhauer i purger vu Varaždinu stojeći." Ta dva majstora izradila su u istoj crkvi i propovjedaonicu (1680) i oltare Sv. Apolonije i Sv. Dionizija.¹⁰⁹¹ U isto je vrijeme Ivan Kommersteiner, stolari i kiporezbar iz Ljubljane i budući zagrebački gradanin, izradio oltar Sv. Franje Borjia u jednoj od pobožnih kapela. On je već i nekoliko godina prije radio za Sv. Katarinu neke drvene kipeve. Vjerojatno za oltare u pokrajnjim kapelama.¹⁰⁹² Osamdesetih godina izrađivao je Matuja Erlman glavni oltar po

1088. Mötter (Weder) sklopio je s isusovcima ugovor 1653. Načrt za oltar dao mu je samostan. Posao je morao obaviti za godinu dana, i to kod kluče u Celju, a gotov oltar dopremili suvom do Zagreba na svoji trošak. - Spisi isusovačkoga kolegija u Zagrebu, B-425, p. 358, stara sifra, fasc. 8, No 157, HDA. - Z. Herkov, Grada, p. 66, 70, 71.

1089. Hans Angelmayr (Ivan Angimayr) dvorezbar i umjetnik stolari sklopio je ugovor s isusovcima 30. siječnja 1658. Morao je na propovjedaonici izraditi dvadeset statua u veličini od dvije stope. - Spisi isusovačkoga kolegija, B-425, p. 382, HDA. - Z. Herkov, Grada, p. 66, 72-73.

1090. HNJ, II, p. 752.

1091. Oltari sv. apostola radeni su na trošak Jurja Gothala, a mučenika na trošak kanonika, poslije biskupa Aleksandra Milkutića. Dervant i Altenbacher skladajahu 1675. svaki poseban načrt za svoj trošak. Altenbacher je sklopio ugovor samo za oltare sv. apostola, pa za njih i morao izraditi sedam kipova. (Sv. Ivana Evangelista, Marija, Marka, Luke, dva andela i Krista s ovcicom na ramenu) i tri naest andeoskih glavica. Ugovorom su bile određene pojedinosti. Sv. Ivan morao je biti prikazan s ovcicom, knjigom u ruci i "peharom kacom". Sv. Matej s andelom i knjigama. Sv. Marko s glavom, knjigom i perom. Sv. Luka s volom, knjigom i perom u ruci. Dva andela na vrhu oltara držat će otvorene knjige, a Krist, koji dolazi posve na vrh oltara, nosit će na ramenu ovcicu. Za svoj rad dobit će Altenbacher 46 rajnskih forintra i 60 denara. - Acta irregestrata, fasc. I, No 151, HDA. - Spisi isusovačkoga kolegija, fasc. 421/1, p. 784-785, HDA. - Z. Herkov, Grada, p. 66, 74-76. - D. Kriewald, Crkvena umjetnost u Hrvatskoj, Croatia Sacra, 1943, 20-21, p. 264.

1092. Kommersteiner je za Sv. Katarinu izradio kipeve Franje Ksaverskoga, Jakoba, Kvirina, Kraljeva svetaca Stjepana, Ladislava i Emerika, šest velikih kipova andela, Isusa u liku djeteta i još šest dječjih kipova. - Spisi isusovačkoga kolegija, fasc. B-421/1, p. 449, 522. - Z. Herkov, Grada, p. 66, 77-78. - D. Kriewald, Crkvena umjetnost u Hrvatskoj, Croatia Sacra, 1943, 20-21, p. 264.

narudžbi grofa Nikole Erdödyja i njegove žene grofice Drašković. Prema ugovoru sklopljenom 30. ožujka 1684. on se trebao pobrinuti i za vješta kipara koji će izrezati kipeve svetaca, izraditi lijep tabernakul, ploče za naslove i natpise, rezbarane urese i sve "kaj se goder tišnjanskog i plidhaueruskoga dela i meštrije potrebuje i pristojie k rečenom oltaru" Za sav posao dobit će 110 rajnskih forintra i na kraju "za aldomas" još jedan cent (56 kg) masli i sira.¹⁰⁹³

Tijekom 17. st. izrađivali su se oltari, propovjedaonice i ostalo crkveno pokućstvo te rezbarili kipovi i za sve ostale tadanje zagrebačke crkve i kapele. Nove oltare dobio je i Sv. Marko i Sv. Juraj i Sv. Rok,¹⁰⁹⁴ zatim kapucinska Sv. Marija¹⁰⁹⁵ i crkvice Klarisa Sv. Trojstva,¹⁰⁹⁶ pa kapelice Sv. Uršula na Markovu trgu i Sv. Margareta u podgrađu. A nešto podalje izvan grada i kapelice Sv. Duha, Franje Ksaverskoga¹⁰⁹⁷ i Majke Božje Remetske.¹⁰⁹⁸ Crkva Sv. Marika koja je u srednjem vijeku bila skromno opremljena, dobiva bogatije unutrašnje uređenje, zahvaljujući očitom bogatom plemstvu i velikašima koji su inače igrali ulogu patrona župnih crkava.

I nova crkva Sv. Petra sagradena početkom 17. st. dobila je nove oltare, no oni se, kao ni ostali njezini mobilijar iz toga vremena, nisu sačuvali. Iznimka je lijepo drveno klecalo koje se danas nalazi u njezinu svetištu s desne strane. Klecalo je rezbareno, ukrašeno intarzijama i izrađeno u stilu renesanse poput renesansnih kanoničkih klupa u stolnoj crkvi iz početka 16. stoljeća. Datirana je s 1687. godinom, koja je uložena u naslonu zajedno s grbom biskupa Aleksandra Milkutića (jednorož u skokuj), koji je nedvojbno dao izraditi tu klupu po uzoru spomenutih klupa u katedrali.¹⁰⁹⁹

Osim u Sv. Katarini ni u jednoj od spomenutih crkava i kapela nije se sačuvalo pokućstvo iz toga vremena. Sve je nestalo i propalo u više od dvjesto proteklih godina. Iz sredine 17. st. poznat je po imenu zagrebački majstor koji je izrađivao svjetovno pokućstvo, krevete s nebom i slične predmete karakteristične za ono doba. Bio je to stolari Matuja Krakarić.¹¹⁰⁰ On je vjerojatno bio vrst stolara poput Dervanta, Kommersteinera, Erlmona i drugih, čije su se sposobnosti, vještina i značenje u umjetničkom pogledu izdizali nad suvremenim shvaćanjima o kakrovi djelatnosti majstora te struke. Vjerojatno je Krakarić bio umjetnik rezbar, sposoban udovoljiti posebnim zahtjevima baroknoga vremena.

Od klparskih radova u kamenu s područja Gradeca nije se sačuvalo ništa. Štoviše nema o njima ni podataka. Postoji tek jedna vijest da je Ivan Kommersteiner za isusovce, očit za Sv. Katarinu, izradio kip Sv. Ksavera "od dobrog kamena zajedno sa kapielom" i podatak (1639), da je kod Mesničkih vrata stajao neki stup Muke Isusove, premda se za nj može samo pretpostaviti da je bio kameni.¹¹⁰¹

1093. Spisi isusovačkoga kolegija, fasc. 423/5, p. 31. - Acta irregestrata coll. zagrabensis, V, No 9. - R. Horvat, Narodna velička oltara za crkvu sv. Katarine godine 1684, VDA, 1926, p. 212. - R. Horvat, Prošlost, p. 388-389. - Z. Herkov, Grada, p. 66, 80.

1094. J. Bartle, Povjest župa, 1896, p. 11 i d. 88, 91.

1095. R. Horvat, Prošlost, p. 229.

1096. E. Laszowski, Crkvene stvari dokinutog samostana opatica sv. Klare u Zagrebu, SNZ, p. 180-187.

1097. J. Bartle, Povjest župa, 1896, p. 70-71, 79-80, 93, 98.

1098. J. Bartle, Remete, p. 29.

1099. I. Kukuljović, Nadpisi sredovječni i novovječni, p. 340, No 1167.

1100. HNJ, II, p. 752.

1101. Z. Herkov, Grada, p. 77. - Stup muke Isusove kod Mesničkih vrata spominje se u vezi s podacima iz 1639. da je neka stipepa žena dopuštenjem građakoga senata nedaleko toga stupa sagradila kožibicu, nadajući se da će u njegovoj blizini dobiti od prolaznika obilnu milostinju. - R. Horvat, Prošlost, p. 496-497.

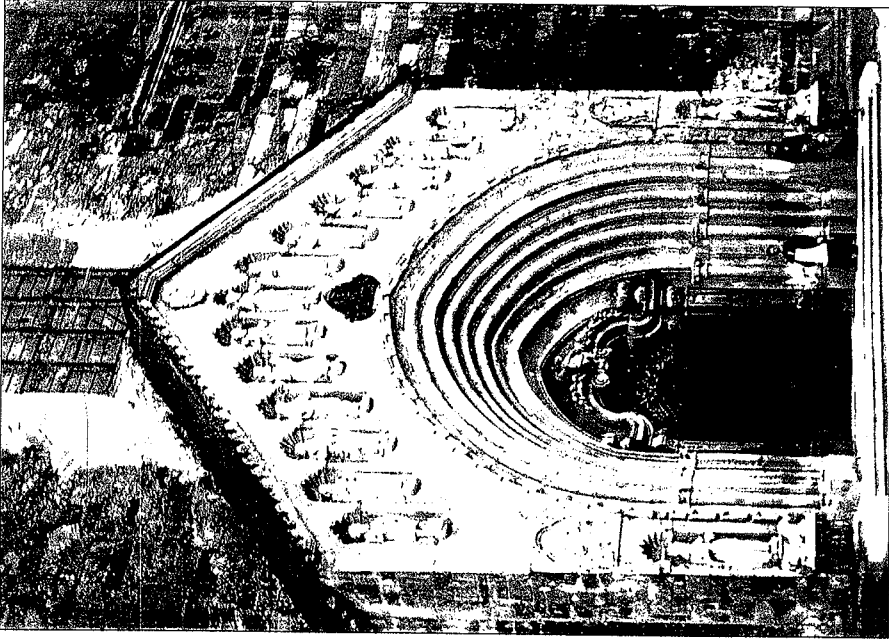
I na Kaptolu je djelatnost umjetnika kipara u 17. st. bila dosta živa. Prije svega u vezi s obnovom stolne crkve. Tu su izradeni brojni drveni oltari s kipovima i drugim ukrasima, islesana mramorna propovjedaonica i reprezentativan kameni portal na glavnom ulazu u crkvu. Dotadašnji portal i čitavo pročelje stradali su u građanskom ratu u početku 16. st., a srednjovjekovni oltar, odnosno oni podignuti u 16. st. dotrajali su ili propali u požaru 1624. ili prilikom urušavanja crkvenoga svoda 1646. godine. Od dvadeset i dva oltara, koliko ih je u crkvi tada bilo, dvadeset ih je sagrađeno u 17. st. (uglavnom na mjestima propalih između 1632. i 1691.), a samo su dva bila tek popravljena stara oltara iz 16. stoljeća.¹¹⁰² Među najljepšim i najprezentativnijim bili su oltari Sv. Marije u južnoj i Sv. Ladislava u sjevernoj kapeli kraj svetišta. Marijin oltar izradio je između 1686. i 1688. Matija Erlmon, a Ladislavov Ivan Kommersteiner 1690. godine. Prvi je bio dvanaest metar visok i sezao je do stropa. Naručio ga je prepošt Bocak, a tišljar Erlmon obvezao se da će izraditi "lepo, snažno i mešturuveno delo, tišljarskim i piltaverskim delom na spodobu velikog oltara." I doista, oltar je bio vrlo reprezentativan s oltarnim krilima, bogato izrezbaren i pozlaćen, ukrašen mnogim kipovima svetaca i s dvanaest velikih slika koje su prikazivale prizore iz života Marijina, slikanih na drvu, a izradili su ih po narudžbi biskupa Aleksandra Mikulića i kanonika Ivana Znike slikari Ivan Eisenhort i Bernard Bobić. Na oltaru se nalazio i grb njegova naručitelja prepošta Bocaka.¹¹⁰³

Pandan Marijinu oltaru bio je oltar Sv. Ladislava u sjevernoj kapeli. Bio je dovršen dvije godine poslije (1690), a izradio ga je *tišljar* Ivan Kommersteiner po narudžbi kanonika Josipa Babića. I taj je oltar poput Marijina bio vrlo reprezentativan, velikih oltarnih krila, ukrašenih s dvanaest slika prizora iz života Sv. Ladislava. I te su slike slikane na drvu, a naslikao je po narudžbi Ivana Znike možda ljubljanski slikar Ivan Eisenhort. A Bernard Bobić, za kojeg se smatralo da ih je on slikao, samo je, čini se, izveo pozlatu čitavog oltara.¹¹⁰⁴

1102. Godine 1631. ili 1632. u vrijeme biskupa Franje Egeljskog Hasanovića i na njegov trošak podignuti je novi drveni, bogato pozlaćen, glavni oltar u svetištu umjesto propalog u požaru 1624. (Poblize o tom oltaru u bilji. 1104.) Ostali su oltari podignuti: 1632. oltar Sv. Luke u svetištu umjesto starog koji je propao u požaru; 1633. oltar Posljednje večere, poludrveni-poltkameni, također u svetištu; 1633. drveni oltar Sv. Elizabete u srednjoj ladi blizu prvoga sjevernog stupa kod ulaza; Zamijenio je stari iz 16. st.; 1633. drveni oltar Sv. Trojstva u srednjoj ladi kraj srednjega stupa s južne strane; Zamijenio je dotrajali oltar iz 1515; 1648. drveni oltar Sv. Pavla u kapeli Sv. Ladislava umjesto staroga koji je propao 1646. kad se srušio crkveni svod; 1654. oltar Sv. Nikole u srednjoj ladi kraj stupa do ulaza s južne strane; Zamijenio je stariji oltar iz 1548; 1660. oltar Sv. Katarine u srednjoj ladi kod prvog sjevernog stupa do svetišta. Zamijenio je stari srednjovjekovni oltar koji je propao u požaru 1624. ili prilikom rušenja svoda 1646; 1660. drveni oltar Sv. Doroteje pod starim pjevalištem (emporum). Zamijenio je oltar iz 1500. koji je propao 1646; 1. pol. 17. st. drveni oltar Sv. Franje Serafinskog pod starim pjevalištem. Stradalo je 1646; u 17. st. drveni oltar Sv. Jurja u sjevernoj ladi; zamijenio je bivši iz 16. stoljeća; 17. st. drveni oltar Sv. Ursule u južnoj ladi; u drugoj polovici 17. st. oltar Sv. Ivana Krstitelja u južnoj ladi; 1671. oltar Sv. Barbare u srednjoj ladi kod prvoga stupa uz svetište s južne strane; 1673. oltar Sv. Kuzme i Damjana od sivoga mramora u kapeli Djevice Marije; 1685. drveni oltar 10 000 mučenika. Zamijenio je bivši srednjovjekovni oltar. Nalazio se pod starim pjevalištem; 1686-1688. oltar Marijin u kapeli B. Djevice Marije (s južne strane), drveni. Izradio ga je Matija Erlmon umjesto staroga koji je propao u požaru 1624; 1688. oltar Sv. Ladislava u kapeli Sv. Ladislava (sjeverno do svetišta). Izradio ga je Ivan Kommersteiner umjesto staroga koji je izgorio u požaru 1624; 1689. drveni oltar Sv. Emerika u srednjoj ladi uz srednji stup na sjevernoj strani. Izradio ga je Ivan Kommersteiner umjesto oltara iz početka 16. stoljeća; 1691. oltar Sv. Jeronima u Marijinoj kapeli. Dva stara oltara bila su popravljena u 17. stoljeću: 1648. kameni oltar Sv. Fabijana i Sebastijana iz 16. st. u sjevernoj ladi; 1663. drveni oltar Sv. Križa iz 1505. pod starim pjevalištem. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 51-99.

1103. G. Szabo, O oltarima u našim crkvama, NS, 6, p. 219. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 53. - I. Kukuljević, Prvostolna, p. 29. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 69-70. - Erlmonov oltar Sv. Marije izbačen je iz katedrale u vrijeme njezine restauracije krajem 19. st. i izgubio se. - G. Szabo, Epilog (Spomenici prošlosti), NS, 16, p. 82-83.

1104. G. Szabo, O oltarima u našim crkvama, NS, 6, p. 219. - I. Kukuljević, Prvostolna, p. 23. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 61. - Oltar Sv. Ladislava i Sv. Marije bili su prigodom restauracije katedrale potkraj 19. st. odstranjeni

Glavni portal katedrale prije rušenja, započet 1640, završen 1677. (MGZ)

iz crkve. Sačuvani su samo njihovi dijelovi (neke slike i kipovi te oltarni krilni okviri) što se čuva djelomično u Muzeju grada Zagreba, a djelomično u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu. - A. Horvat, Je li Bernardo Bobić slikar ciklusa krilnih oltara zagrebačke katedrale?, Peristil, 1965-66, 8-9, p. 131-141. (h.b.) - Oltari Sv. Marije i Sv. Ladislava morali su prema ugovorima bit izradeni po uzoru na danjega glavnog oltara u svetištu. Bio je to ranobarokni raskošni retabl oltar golemih razmjera, visok oko 21, a širok oko 13 metara. Prema sačuvanim opisima "bilo je to sjajno djelo golemih dimenzija, bogato skulptorskim slikarskim ukrasom, blistavo u sjaju svojih bujnih pozlaćenih ornamenata". Dao ga je izraditi biskup Franjo Egeljski Hasanović 1631-1632. po uzoru gotičkoga retabl oltara biskupa Thuza iz kraja 15. st. koji je stajao u svetištu stolne crkve do 1624, kad je uništen u požaru. Arhitektonsku konstrukciju i kiparske radove na novom Hasanoviću oltaru izveo je Hans Ludwig Ackerman, kipar iz Graza, a slike i pozlatare radove vjerojatno Gerg Günther, slikar, također iz Graza. Slikama i kipovima bio je na oltaru prikazan život Isusov od rođenja do smrti na križu. Oltar je stajao u stolnoj crkvi upravo dvjesto godina, tj. do 1832, kada ga je dao srušiti biskup Aleksandar Alagović, jer je "bio izjedan od crva i raskliman te je otdudario od ljepote stila ove slavne crkve". Tako je nestalo oltara koji je "veličinom i ljepotom impresionirao suvremenike". - D. Baričević, Glavni oltar zagrebačke katedrale iz 1632. godine, Peristil, 1967-1968, 10-11, p. 99-115.

Osim oltara izradivalo se za katedralu tijekom cijeloga stoljeća, a napose nakon požara 1624. i 1674. dakako, i drugo crkveno pokucstvo: klecala, korske klupe, klupe za vjernike, ornari za crkveno ruho, drvena zidna oplata i dr. Nova klecala nabavljena su, primjerice, odmah nakon požara 1624. Tada su nabavljene i nove korske klupe, a kada su i one bile uništene pod svodom što se srušilo 1646, počeo je izradivati nove neki ljubljanski, a nastavio i dovršio zagrebački stolarski majstor Sebastian Tacker.¹¹⁰⁵ Tacker je izradio i klecala za katedralu, a krajem stoljeća (1696) po naruđbi kanonika Ivana Znike i ornare za crkveno ruho s intarzijama svetačkih likova. Ornari su bili smješteni u sakristiji koju je desetak godina prije gradio ptujski zidarski majstor Ivan Mongino,¹¹⁰⁶ vjerojatno je Tacker, također po naruđbi Ivana Znike, 1696. izradio i drvenu oplatu zida u unutarnjoj sakristiji koja je služila kao riznica. Oplata je bila izvedena od hrastovih dasaka s intrarzinim slikama svetaca i raznih zgrada.¹¹⁰⁷ Dakako da rad Tackera i ostalih "stolarskih majstora" nije bio obični stolarski, već zacijelo rad vješta rezbara i skulptora, kako su to zahijevali stil, ukus i prilike vremena.

Osim u katedrali bili su graditelji oltara i kiporezbari nedvojbeno zaposleni i u drugim crkvama na tadanjem kaptolskom području. Pogotovo u onima koje su bile novo sagradene, kao u Sv. Martinu i Sv. Petru koje je trebalo potpuno iznova opremiti. I katedralna župna crkva Sv. Marije dobila je tijekom stoljeća (oko 1622. i 1668) nove drvene oltare.¹¹⁰⁸

Jedno od vrlo rijetkih kamenih kiparskih djela nastalih na području Kaptola u 17. st. bio je portal katedrale što ga je po naruđbi biskupa Vinkovića isklleso Kozma Miller, kamemar iz Krškoj. Učinio je to između 1640. i 1643. po uzoru portala romaničke crkve u Jaku kod Šopronja u Mađarskoj. Portal se sastojao od niza kamenih klpova apostola, Krista, kraljeva, Sv. Stjepana i Ladislava te dva reljefa navještenja Marijina.¹¹⁰⁹ U požaru 1645. taj je portal nastradao i bio, čini se, teško oštećen, a popravljen tek trideset godina nakon te nesreće (1673-1677). Tada ga je dao obnoviti zagrebački kanonik Ljudevit Vukoslavić. Prilikom te obnove umjesto nekih starih u požaru oštećenih ili poslije uništenih klpova iskllesano je nekoliko novih vještije i finije izradenih, življih i bližih baroknoj umjetnosti nego što su to bili oni stariji ponešto grublji, rustičniji i možda bliži, barem formalno, svojim romaničkim uzorima. Pošto je obnovio portal, kanonik Vukoslavić postavio je na njemu spomen-ploču sa svojim grbom i natpisom koji govori o tome da je portal počeo graditi biskup Benedikt Vinković, a dovršio ga kanonik Vukoslavić. Ploča s ukomponiranim grbom ima izrazite oblike barokne umjetnosti u nas.¹¹¹⁰

1105. Tre korske klupe izradivane su oko 1675. Nalazile su se u crkvi do 1801. kad ih je biskup Vrhovca zamijenio novima, koje je 1801. uništio potres. - R. Horvat, Prošlost, p. 164-168. - E. Laszowski, Izrada jednog klecala pred oltarom sv. Barbare u stolnoj crkvi u Zagrebu 1688, SNZ, p. 248-249.

1106. I. Tkalčić, Prvostolna, p. 113. - J. Barle, O gradnji sakristije prvostolne crkve zagrebačke, SNZ, p. 253-254. i VHAD (n.s.), 10, p. 146.

1107. I. Tkalčić, Prvostolna, p. 114. (Bilo je 28 slika na dasakama.)

1108. F. Bunnak, Župna crkva sv. Marije u Zagrebu, VHAD (n.s.), 17, p. 51-52.

1109. Na stariom portalu katedrale stajali su kipovi dvanaest apostola, Šimuna Andrije, Petra, Tome, Mateja, Filipa, Jakoba Starieg, Jakoba Mladeg, Pavla, Barbore, Ivana, Jude Tadeja, zatim Krista te sv. kraljeva, Ladislava i Stjepana. Danas se ti kipovi nalaze djelomično u Muzeju grada Zagreba, a djelomično u dijecezanskom muzeju zagrebačke nadbiskupije u Zagrebu.

1110. Spomen-ploča čuva se u Muzeju grada Zagreba. Iskllesana je na straznjoj strani ulonka nadgrobne ploče zagrebačkih kanonika Blaža i Ivana od Moravca iz 1495.

Prigodnom restauracije stolne crkve krajem prošloga stoljeća i taj portal je uklonjen, pa se danas njegov figuralni dijelovi čuvaju djelomično u Muzeju grada Zagreba, djelomično u Diecezanskom muzeju nadbiskupije zagrebačke.¹¹¹¹

Drugo najznačajnije kiparsko djelo u kamenu toga doba je mramorna propovjedaonica u stolnoj crkvi u kralja 17. stoljeća. Izradio ju je između 1695. i 1696. po naruđbi biskupa Seišćevića Mihael Cussa, klesarski majstor iz Ljubljane.¹¹¹² Prikazao je na njoj u reljefu likove evanđelista, andeoske glavaice i dvanaestogodišnjega Krista kako propovijeda mudracima u hrannu. A na plohi iznad, u bijeloj mramornoj ploči, iskllesao lik Sv. Petra kojemu Isus predaje ključeve neba i pokazuje na crkvu sagradenu na pećini. Na propovjedaonici je urezan i grb Ivana Znike te natpis koji govori o tome da je podignuta brigom toga zagrebačkoga kanonika 1699. godine.¹¹¹³ Propovjedaonicu na ledima nosi veliki bijeli andeo, kojega je vjerojatno iskllesao neki drugi umjetnik.¹¹¹⁴

U južnoj kapeli Sv. Marije u katedrali pričvršćena vijkom na zidu nalazi se nadgrobna ploča s iskllesanim likom bana Erdödyja, pobjednika nad Turcima u bitki kod Siska 1593. U niskom mramornom reljefu prikazan je ban u oklopu, gologlav, s kacigom i mačem u ruci i pogledom usmjerenim u raspeo. I ta je ploča rad nekog nepoznatog majstora iz prvih desetljeća 17. st. (oko 1624). Natpis uklesan u donjem dijelu govori nam uz ostalo da je ban umro 17. siječnja u 66. godini života. Iznad ploče više oklop, kaciga, mač, zastava i bansko žezlo, uspomena na hrvatskoga bana Nikolu grofa Erdödyja, Tomlina unuka koji je umro 1693. i bio pokopan na istom mjestu.¹¹¹⁵

U stolnoj crkvi bilo je više nadgrobnih ploče postavljenih u 17. st. no one su prilikom obnove crkve krajem 19. st. iz nje izbačene pa se danas nalaze djelomično u Muzeju grada Zagreba, a djelomično u Hrvatskom povijesnom muzeju. Na nekima su klesari osim natpisa iskllesali i figuralne, biljne i druge motive i dali im bljieg svoga vremena. Takve su nadgrobne ploče biskupa Ivana Erdödyja iz 1626. s baroknim

1111. I. Kukuljević, Prvostolna, p. 11. - K. Weiss, Der Dom zu Agram, Wien 1860, p. 27-28. - J. Barle, Stari portal zagrebačke prvostolne crkve, VHAD (n.s.), 13, p. 307. - G. Szabo, Zagrebačke gradevine, NS, 10, p. 36. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 53. - A. Ivančija, Vinkovićev portal zagrebačke stolne crkve, Kulturno povijesni zbornik nadbiskupije zagrebačke, Zagreb 1944, p. 635. - R. Horvat, Prošlost, p. 381-382. - I. Ivančija i G. Szabo, Spomen-kamen kanonika Vukoslavića - nadgrobna ploča Blaža od Moravca (1495), NS, 19, p. 105-107.

1112. Kipove na propovjedaonici vjerojatno nije izradio Mihael Cussa, već neki drugi strani majstor. Cussa je, naime, izradio samo arhitektonske dijelove oltara i propovjedaonica, dok je figuralne dijelove za njih nabavljao u Veneciji. - M. Stele, Ljubljansko barokno kiparstvo u kamenu, Zbornik ZHJZ, N.V., Ljubljana 1957, p. 34-38. - A. Horvat, Neogotički kolos kipovi u Zagrebu 1847. Izraznataranja u pojavi historičezna u Zagrebu, ISNZ II, p. 237, n. 29. 1113. Propovjedaonicu je naručio u svoje ime i u ime Kaptola biskup Seišćević. On je sklopio s kiptarom Mihaelom Cusom u vezi s time ugovor 28. travnja 1695. Bilo je ugovoreno da će propovjedaonica stajati 1000 forina, a budu li troškovi veći, umjetniku platit će se i više. Kad je rad bio dovršen, radnju je izmorio 2000 forina. Razliko od 1000 forina namijenio je kanonik Ivan Znika, koji je zato dao urezati svoj grb inatpis kao da je propovjedaonica radena samo na njegov usatak. - I. Kukuljević, Prvostolna, p. 42-43.

1114. Krov propovjedaonice natčinjen je od sadne i obojaidisan 1801. Na njemu se nalaze simboli vjere, ufanja i ljubavi, a na vrhu andeo koji svira trubu. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 102. - Inače o propovjedaonici: I. Kukuljević, Prvostolna, p. 42-44. - K. Weiss, Der Dom zu Agram, Wien 1860, p. 35. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 101-102. - R. Horvat, Prošlost, p. 391-392. - I. Bach, Hrvatski barok u 17. i 18. stoljeću (dip.), p. 8-9.

1115. Ban Tomo Erdödy umro je 17. siječnja 1624. kako se vidi iz nadgrobnog natpisa pod reljefom. Na reljefu je uklesan Erdödyjev grb, a okolo na kamenu okviru nazni krišanski i turski trofej. Rijeci "in Deo vincit" urezane nad banovom glavom usklikomno je navodno ban nakon Hasan-pašina poraza. - I. Kukuljević, Prvostolna, p. 31. - I. Tkalčić, Prvostolna, p. 72. - R. Horvat, Prošlost, p. 393, 394.

Georg Heinrich Schmidt izrađuje na trošak grofa Nikole Erdődyja dvije slike za oltar Sv. Ignacija te pozlaćuje i oslikava isti oltar u Sv. Katarini.¹¹²⁰ Trideset godina poslije (1681) pozlatio je isti oltar i slikao za njega slike i Ivan Juraj Geiger, slikar iz Novog Mesta u Sloveniji.¹¹²¹ Vjerojatno su njegove slike zamijenile stare Schmidtove. Geiger je radio u Zagrebu već od kraja pedesetih godina. Tada je uz ostalo oslikavao i pozlaćivao kipove, andeoske glavice i razne ukrase na oltarima, propovjedaonici i orguljama u Sv. Katarini i Sv. Ksaveru. Za crkvu na Ksaveru naslikao je 1660. slike Sv. Franje Ksaverskoga i Bogorodice.¹¹²² Sedamdesetih godina javlja se kao pozlatar crkvene opreme i Georg Müller. I on je (1675) obavio neke bojadisarske i pozlatarske radove u Sv. Katarini.¹¹²³ Osamdesetih i devedesetih godina 17. stoljeća radio je u Zagrebu slikar i vrstan pozlatar Bernard Bobić. Pouzdano se zna da je on 1683. naslikao dva ulja na platnu za oltar Sv. Apostola u crkvi Sv. Katarine (*Silazak Duha Svetoga* te *Judite i Holoferna*). Oslikao je također i pozlatio kipove i retabl oltara Sv. Ladislava koji je nekoć stajao u stolnoj crkvi u kapeli sjeverne lade, a nastao negdje nakon 1690. Dugo godina pripisivalo su se Bobiću i slike na tom oltaru. No kako o tom u izvornim dokumentima nema nikakvih dokaza, a kvaliteta njegovih jedinих sigurnih radova u Sv. Katarini je slabija od kvalitete slika na oltaru Sv. Ladislava, to u novije vrijeme dr. Andela Horvat dokazuje da Bobić nije autor ciklusa slika na tom oltaru, a ni slika na krilnom oltaru Sv. Marije (pandanu oltara Sv. Ladislava u južnoj kapeli stolne crkve) koje su mu također bile djelomično pripisivane.¹¹²⁴ Budući da slike na oltaru Sv. Ladislava svojom kakvoćom odskaku od svega što je stvoreno u Zagrebu na polju slikarstva u 17. st., to dr. Horvat tvrdi da ih je morao naslikati neki drugi majstor koji je bio očito pod utjecajem austrijskoga baroknog slikarstva toga vremena. Možda je on iz Austrije zaista i došao u Zagreb da obavi narudžbu kojoj su naruđioći (biskup Aleksandar Mikulić i kanonici Ivan Znika i Ivan Josip Babić) pridavali, čini se, iznimno veliku važnost i htjeli da ona bude doista kvalitetno izvedena.¹¹²⁵ A možda je to bio ljubljanski slikar Ivan Eisenhart koji je s Bobićem radio na oltarima za stolnu crkvu.

1120. Z. Herkov, Grada, p. 65, 70.

1121. Geiger je za taj posao, boje, zlato i srebro primio 200 rajnskih forinta odnosno 100 tadašnjih talira. - R. Horvat, Prošlost, p. 387-388.

1122. R. Horvat, Prošlost, p. 382-384. - Z. Herkov, Grada, p. 65, 73, 74, 79. - I. Bach, Hrvatski barok u 17. i 18. stoljeću (tkp.), p. 16.

1123. Z. Herkov, Grada, p. 66, 77.

1124. Oltar Sv. Ladislava ne nalazi se danas više u katedrali. Odsranjen je iz nje još krajem prošloga stoljeća prigodom njezine obnove. Od dvanaest slika koje su se nalazile na tom oltaru osam ih se čuva u Muzeju grada Zagreba, dvije u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu, dok su se dvije izgubile. Istovremeno kad i Ladislavov maknetu je iz katedrale i Marijin oltar. S toga se oltara od dvanaest sačuvalo samo pet slika. Jedna se čuva u Dječjezanskom muzeju, a druge četiri u Galeriji starih majstora Akademije u Zagrebu. Sve slike na Ladislavovu i Marijinu oltaru slikane su na drvu.

1125. A. Horvat, Je li Bernard Bobić slikar ciklusa krilnih oltara zagrebačke katedrale, Peristil, 1965-66, 8-9, p. 131-141. - Inače o Bobiću: I. Kukuljević, Prvostolna, p. 24. - I. Bach, Hrvatski barok u 17. i 18. stoljeću, rkp., p. 16. - A. Schneider, Popisivanje fotografijskih snimanje umjetničkih spomenika zagrebačkih, g. 1937, Ljetopis IAZU, 1938, 50, p. 149, 154. - Ž. Jiroušek, Bernard Bobić hrvatski slikar baroka, Jutarjni list 3.1.1939, p. 17-19. - Ž. Jiroušek, Bernard Bobić, Hrvatska enciklopedija II, Zagreb 1941, p. 692-693. - Z. Wyroubal, Tehnika iznaćenjske slika Bernarda Bobića, HK, 1952, 7-8, p. 468-476. - Z. Wyroubal, Bernard Bobić (Malar na Kapitolomu), Zagreb 1964. - I. Kugli, Bernard Bobić, Bulletin IAZU, 1957, 2, p. 120-124. - I. Kugli, Bernard Bobić, Katalog izložbe, Zagreb 1957. (predgovor) - Bernard Bobić bio je 29. siječnja 1694. primljen u građane slobodnog grada na brdu Gradecu. PSGZ, XVIII, p. 323. - Z. Wyroubal, Problematično pripisivanje nekih slika zagrebackom baroknom slikaru Bernardu Bobiću, ISNZ II, p. 133-140.

biskupovim grbom, kanonika Ivana Antolkovića iz 1682. ukrašena akantusovim lišćem, andelićima, kaležom, te kanonika Jurja Orehovečkoga iz 1687. s uklesanim grbom, andelićima, uobičajenim akantusovim listovima i natpisnim kartušama. Sve je vrlo živo i vješto komponirano i usklađeno te duhovito i znalački izvedeno.¹¹¹⁴

Od kiparskih radova 17. st. vrijedno je spomenuti i dva reljefa nekoć uzidana u zgradi Metropolitanske knjižnice, koja su do 1907. stajala pred pročeljem stolne crkve između srednje (Bakateve) i južne utvrđene kule. Jedan reljef uklesan je u mramornoj ploči te prikazuje grb biskupa Aleksandra Mikulića (pokretača gradnje zgrade te knjižnice) s urezanim godinom 1692. te ukrašen gusta akantusova lišća, cvjetova i andelića. A drugi, od kojega je sačuvan samo ulomak, klesan u kamenu pieščenjaku, urešen girlandama, lišćem, fantastičnim životinjama i vazom s cvijećem. Oba reljefa svjedoče o vrlo vještoj ruci umjetnika koji su znali u svoja djela udahnuti duh umjetnosti vremena u kojemu su živjeli.¹¹¹⁵

Slikarstvo u Zagrebu

Unutrašnje uređivanje crkava otvorilo je polje rada i slikarskim majstorima. Oni slikaju oltarne slike, ali također boje i pozlaćuju kipove, drvene oltare i sav ostali skulpturalni ukras na njima. Pozlaćivanje u to vrijeme spada u njihovu struku, pa ga izvode i najugledniji slikari toga vremena, primjerice Bobić, Maurer i Gilger.¹¹¹⁶ Slikarska djelatnost bila je zbog toga šira, a obuhvaćala je cio zagrebački teritorij od katedrale i Sv. Marka do Franje Ksaverskoga i Gospe Remetske. Na tom području djeluje od tridesetih godina do kraja stoljeća dosta i po imenu poznatih slikara. Osim Slovenaca ima i domaćih, pa i zagrebačkih majstora kao Ivan Maurer, Bernard Bobić i isusovac Andrija Fabjanić, nazvan Croatia Zagrabensis.¹¹¹⁷ A i Elias Wolf porijeklom iz Ljubljane bio je od 1640. građanin grada Zagreba. Osim njih radili su za zagrebačke crkve u to vrijeme Georg Heinrich Schmidt, Ivan Juraj Geiger, Georg Müller te neki drugi nepoznati majstori. Prvi po imenu poznati slikar toga doba u Zagrebu bio je Elias Wolf. On je 1633. izrađivao sliku za glavni oltar u Sv. Katarini.¹¹¹⁸ Četrdesetih i pedesetih godina 17. st. djeluje slikar i pozlatar Zagrepčanin Ivan Maurer. Radio je slike i pozlaćivao oltare u Sv. Marku, Sv. Katarini i stolnoj crkvi.¹¹¹⁹ Sredinom stoljeća

1114. Nadgrobna ploča biskupa Ivana Erdődyja čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, a ploče kanonika Antolkovića i Orehovečkoga u Muzeju grada Zagreba.

1115. Prigodom rušenja zgrade Metropolitanske knjižnice oba su reljefa izvedena iz zida i predana Narodnom muzeju. Danas se nalaze u Hrvatskom povijesnom muzeju. - J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, VHAD (n.s.), 12, p. 171-173.

1116. Kipovi i ostali dijelovi oltara pozlaćivali su se pravim zlatom, pa je trošak pozlaćenja bio veći i više se cijenio od slikanja oltarnih slika. - Z. Herkov, Grada, p. 64.

1117. HNJ, II, p. 752.

1118. Premu ugovoru s isusovcima od 18. ožujka 1633. Wolf je trebao biti nagrađen za svoj rad s 1300 rajnskih forinta, 16 kvarta žita, 30 vedra vina i jednim prašetom. Osim toga imao je stan i hranu u samostanu. Potrebno zlato i srebro primit će od naručioaca. - Z. Herkov, Grada, p. 65, 67.

1119. Za oslikavanje i pozlatu velikog oltara u Sv. Katarini sklopio je Maurer 8. svibnja 1656. ugovor s knezom Jurjem Frankopanom. - Spisništvovačkoga kolegija, fasc. B-425, p. 231, HDA. - Z. Herkov, Grada, p. 65, 66, 71. - I. Bach, Hrvatski barok u 17. i 18. stoljeću (tkp.), p. 16. - PSGZ, XIX, p. XLVI.

iz 1690. u obliku ruke ukrašen rubinima te relikvijar biskupa Augustina Kažotića, što ga je u 17. st. dao izraditi biskup Aleksandar Mikulić (1650-1694) i poprsje Augustina Kažotića izradeno od pozlaćena srebra. I u riznici Sv. Marka i Sv. Ivana ima nekoliko zlatarskih radova iz tog vremena, ali isključivo crkvenoga posuda, proizvođa vjerojatno djelomično domaćih, djelomično augsburških majstora.¹¹³⁰ U Sv. Ivanu u Novoj vesi čuvaju se dva vrijedna zlatarska rada iz sredine 17. st.: srebrna kadionica možda proizvede neke domaće radionice i kalež od pozlaćena srebra raden vjerojatno u Zagrebu po uzoru na augsburške proizvode.¹¹³¹

Srebrni relikvijari koji danas stoje na glavnom oltaru u Sv. Katarini također su proizvod zlatarskih majstora toga vremena. Jedan je izraden kao dar biskupa Aleksandra Mikulića, a drugi zagrebačkoga kanonika Stjepana Dojčića. Datiraju prema tome iz posljednje četvrtine 17. stoljeća.¹¹³² Iz toga je vremena (1687) i cehovska tablica "Velikog kaptolskog ceha", vrlo zanimljiv rad starih zagrebačkih zlatara na kojemu su iskucani likovi majstora zlatara, ali i majstora drugih struka udruženih u spomenutom cehu. Tablica je izrađena od mjedena lima u obliku maloga grba, a ukrašena je, osim likovima majstora pri radu, i girlandama, cvijećem, plodovima i muškim bradatom maskama kao jedinstveni primjerak rada te vrste kaptolskih zlatara 17. stoljeća. Čuva se u Muzeju grada Zagreba.¹¹³³

U 17. st. živjelo je i radilo u Zagrebu dosta zlatara. Oni su ovdje, a napose u svojim stručnim udruženjima, uživali velik ugled. Mješoviti cehovi, i u Gradecu i na Kaptolu, u kojima su bili udruženi s majstorima drugih struka, počeli su se po njima kao najuglednijoj struci nazivati ukraćto cehovima zlatara (*Cehae aurifabrorum*).¹¹³⁴

Lijep i zanimljiv kovani rad vješta baroknoga majstora-umjetnika toga doba je i brončana nadgrobna ploča grofa Ivana Herberta Auersperga, generalnoga zapovjednika Hrvatske krajine (1652-1669) ugrađena u zidu svetišta crkve Sv. Katarine. Ploča izrađena 1669, u godini Auerspergove smrti, ukrašena je biljnim ornamentima, a sastoji se od pokojnikova grba u gornjem i epitafnog teksta u donjem dijelu. Grb i biljni ornamentni puni baroknoga zamaha i života izvedeni su upravo majstorski i svjedoče o velikoj sposobnosti umjetnika koji ih je izveo.¹¹³⁵

Posebnom majstorskom vještinom punom umjetničke mašte stvorena su i masivna željezna limom okovana jednokrlna vrata s grobnice stolne crkve. Čitavu plohu prekrpio je majstor isprepletenim stiliziranim vegetabilnim i fantastičnim figu-

1130. I. Bach, *Staro zlatarstvo u Hrvatskoj* (tkp.), p. 6. - Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. III, 1854, p. 72 (srebrnar Miholović). - I. Tkalčić, *Prvostolna*, p. 118-119. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 371-375.

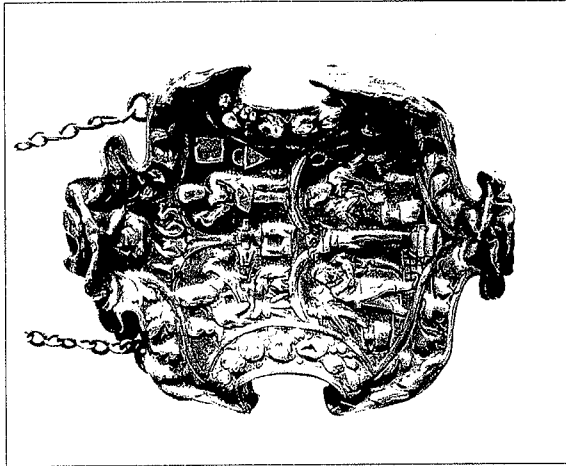
1131. Zlatarski radovi u riznici Sv. Marka u Zagrebu bili su u uporabi u crkvi Sv. Marka ili u kapelama koje su joj pripadale. - D. Comisso, *Zlatarski radovi u riznici crkve sv. Marka u Zagrebu*, ISNZ II, p. 156-159. - I. Bach, *Nekoliko vrijednih metalnih predmeta u crkvi sv. Ivana u Zagrebu*, Peristil, 1963-64, 6-7, p. 89-94.

1132. Ž. Jiroušek, *Dekoracija unutrašnjosti crkve sv. Katarine u Zagrebu*, Jutarinji list, 28. VI. 1936, p. 17.

1133. I. Bach, *Staro zlatarstvo u Hrvatskoj* (tkp.), p. 6. - Dr. Ivan Bach, *naš cijenjeni stručnjak i istraživač povijesti zagrebačkih zlatara i njihovih proizvođa, držl da je tu tablicu vjerojatno izradio kaptolski zlatar Stanislav Horvat (1682-1687)*. Smatra da je ona svakako domaći rad i pored reljea haspeka varoškog zlatara Ivana Miholovića drugi vrijedan spomenik 17. st. ujesno povezan s povijesću razvoja zlatarstva u Zagrebu. Na tablici je zabilježeno i Horvatovo ime i prezime: STA. HORVAT. SZREBRNA(R). - I. Bach, *Zlatari Zagreba u XVII stoljeću*, ISNZ V, p. 13-23.

1134. I. Bach, *Zlatarski radovi u riznici zagrebačke katedrale sa žigovima mariborskih i zagrebačkih majstora XVIII. stoljeća*, Tkalčićev zbornik, II, p. 260.

1135. V. Deželčić, *Historijski grbovi u Zagrebu*, *Prosvjeta* 1906, p. 653, 656-657, 660-667, 689-694, 735-740. - A. Schneider, *Sitna grada za kulturnu povijest grada Zagreba*, NS, 24, p. 462, 465.

Cehovska tablica Velikog kaptolskog ceha iz 1665. (MGZ)

ralnim ranobaroknim motivima iskucanim od lima. I ta vrata su nedvojbeno djelo nekog domaćeg zagrebačkog majstora druge polovice 17. stoljeća.¹¹³⁶

Sredinom 17. st. djelovala je u biskupskom dvoru vezilačka radionica u kojoj su se izradivala veziva na crkvenim odijelima i drugim crkvenim predmetima. Osnovao ju je biskup Petar Petretić, a radili su u njoj pod vodstvom Nijemca Jakoba Wolfganga Stolla (iz Bavarke) s podložnicima biskupskih imanja u Planini kod Vugrovca, gdje se vezenje od davnine njegovalo kao kućni obrt. U biskupskoj radionici bilo je vrhnih i po imenu poznatih vezilja koje su se istaknule u tekstilnom umijeću. Osobit proizvod zagrebačkih vezilja dragocjeno je vezivo s prizorima iz *Staroga* i *Novoga zavjeta* kojima je obložeen već spomenut srebrni Božji grob što ga je na svoj trošak 1650. dao izraditi biskup Petar Petretić.¹¹³⁷

Tradicija zvonoljevačkoga umijeća, iako ne osobito velika, nastavila se i u 17. stoljeću. Potrebe za novim zvonima javljaju se u Zagrebu osobito nakon velikih požara (1624, 1645. i 1674), kad su stradavale crkve i njihova se zvona talila u vatri. Nova zvona lijevali su uz strane i domaći zagrebački lijevači. U prvoj polovici 17. st. imao je u Zagrebu i zvonoljevaonicu lijevač zvona i topova Franjo Dubois. Bio je, čini se, usprkos stranom imenu, domaći majstor, jer je ugovore sklapao na hrvatskom jeziku. Lijejavao je zvona za Sv. Marka i katedralu. Dva njegova zvona u Sv. Marku su propala,

1136. L. Dobronić, *Umjetnost kovanoj željeza u našim krajevima*, Zagreb 1946, p. 17.

1137. p. 53. - HNJ, II, p. 753. - I. Tkalčić, *Prvostolna*, p. 121. - I. Kukuljević, *Prvostolna*, p. 55-56. - A. Horvat, *O vezenom ciklusu "Božjega groba" zagrebačke katedrale iz g. 1659*, *Peristil*, 1967, 10-11, p. 121 i d.

dok jedno u zvoniku stolne crkve, dvadeset i sedam centi teško, još i danas služi svojoj svrsi. Krajem 17. st. pojavljuju se u Zagrebu dva nova zvonoljevačka majstora, Nikola Urban Bozethi iz Celja i Gašpar Franchi iz Istre. U Bozethija naručili su isusovci 1675. sva zvana za crkvu Sv. Katarine, jer su stara očito propala u izgorjelu tornju 1674. On je u to vrijeme lijevao vjerojatno i četiri zvana za Sv. Marka umjesto starih Duboisovih, koja su se raspadala u požaru 1645. Iz njegove radionice izašla su i dva zvana za župnu crkvu u Šćitarjevu te zvano za kapelu Sv. Jane u župi Desinić. A možda je Bozethi lijevao i tri zvana za stolnu crkvu što ih je ova dobila u to vrijeme. Gašpar Franchi došao je u Zagreb oko 1692. i preuzeo ovdje neku staru, navodno kaprološku zvonoljevaonicu, što se nalazila u jednoj napuštenoj kapeli na Rihnjaku. Inače se o njegovoj djelatnosti, kao ni o Bozethinjevoj, u to vrijeme u Zagrebu ne zna mnogo. Ona je poznata tek iz 18. stoljeća.¹¹³⁸

KULTURNI ŽIVOT ZAGREBA

Uvjeti za razvoj kulturnog života u prvoj polovici 17. st. u Hrvatskoj uopće, pa tako i u Zagrebu, nisu bili ništa bolji nego u prošlom ratnim brigama opterećenom 16. stoljeću. Usprkos sklopljenu dugoročnom miru s Turcima, i dalje prijeti opasnost od Turaka i briga za obranu od njih, a granica prema Turskoj još je udaljena od Zagreba samo nekoliko desetaka kilometara. Na njoj nije bilo mira od neprestanih turskih provala, četovanja i pljačkanja. O opasnosti što je prijetila s Krajinom moralo se još dugo voditi računa. Ona je i dalje upozoravala na oprez, odnoseći znatan novac. Osim toga je pjesmo i tridesetogodišnji rat koji je nepovoljno djelovao na razvoj prilika, a osobito na gospodarstvo, koje je teško pogodila i protureformacija, najtežavši na odlazak iz zemlje najimućniji dio građanstva.¹¹³⁹ U takvim okolnostima nije bilo potrebnih uvjeta za kulturnu djelatnost, pa osim kazališnih predstava učenika isusovačke gimnazije i stanovitih glazbenih nastojanja u početku nije bilo spomenuta vrijednih kulturnih događaja.

Prikazivanja dječkih kazališnih predstava bila su sastavni dio nastavnoga programa isusovačkih gimnazija, pa su isusovci i u Zagrebu, kao što su to činili i u ostaloj Europi, otvarajući gimnaziju, organizirali u njoj i dječko kazalište. Time su započeli tradiciju stalnih kazališnih prikazivanja u našem gradu dugu gotovo stotinu godina, nasljedujući istodobno povremenu scensku djelatnost učenika kaprološke škole, za koju pretpostavljamo da se nastavlja i nakon njihova prvoga poznatoga nastupa u Gornjem gradu o Božiću 1558. godine. S druge strane oni su bili sporna prema kazališnim nastojanjima preteča hrvatskoga narodnoga prepорода na kraju 18. i u početku 19. stoljeća. Scenski rad isusovačkih đaka bio je vrlo bogat. Tijekom 17. i 18. st. prikazano je na pozornici zagrebačke isusovačke gimnazije nekoliko

stotina komada. Od toga je više poznatih iz 18. st. nego iz 17. st., kada se, čini se, u isusovačkim analima nije o tome vodila točnija evidencija. Premda ih je i u starije vrijeme bilo, čini se, dosta, jer isusovački provincijal 1652. traži da se "drži mjera u prikazivanju drama i komedija, jer ako su odviše česte, uzrokuju raspuštenost mladeži i nazadak u naukama."¹¹⁴⁰ Predstave su se priredivale redovito, svake godine jedna, dvije, tri, a i više, i to obično o Tijelovu, pokladama, na kraju školske godine ili prilikom raznih važnijih događaja za Crkvu, grad Zagreb ili cijelu zemlju. Tako se predstavljalo prilikom restauracije gradskoga magistrata, ustoličenja bana ili biskupa, zasjedanja sabora, održavanja banskoga oktavalnog suda itd.¹¹⁴¹ Sadržaji predstava bili su iz *Biblije*, i to ponajviše iz *Starog zavjeta*, zatim iz života svetaca ili iz svjetovne stare i nove domaće i strane povijesti. Bilo je i moralnih i rodoljubnih drama, alegorijskih igara, šaljivih komada, prigodnih poučnih prikazanja za šire slojeve i drugih predstava različita karaktera i sadržaja.¹¹⁴² Prigodne komade i one iz domaće povijesti i našeg života pisali su ovdášnji autori, gimnazijski profesori-magistri, dok su ostali komadi preznimani najvećim dijelom iz isusovačkoga dramskog repertoara.¹¹⁴³ Uglavnom su bili pisani i prikazivani na latinskom jeziku, kako je tada bio običaj i u drugim školskim kazalištima u zapadnoj Europi, a osobito u susjednoj Austriji i Njemačkoj. Predstave na hrvatskom jeziku bile su rjeđe, a redovitiije se javljaju u Zagrebu tek u drugoj polovici 18. stoljeća.

Predstave su se prikazivale na raznim mjestima: u gimnazijskoj zgradi, u školskom dvorištu, na Markovu trgu, na Kapitolu, pred katedralom, u sjemeništu Sv. Josipa, u Jetrnkovcu (odn. isusovačkom majuru), kod Sv. Ksavera, a katkada i na Katarinskom trgu, u biskupskom dvoru, po ulicama i trgovina. Prve poznate javne predstave izvodile su se pod vedrim nebom na Markovu trgu na Tijelovo 1607. godine. U prikazu pod naslovom *Poetica laudatio varitarum Sclavoniae partium gimnazijali* su pjesmama i alegorijama hvallili i pozdravljali ljepote i vrline Hrvatske koja je pozvala isusovce da joj odgoje mladež. Godine 1608. davala se opet predstava na Markovu trgu. Inače su ovdje kao i na Kapitolu, konviktu Sv. Josipa, Jetrnkovcu kod Ksavera, Katarinskom trgu i biskupskom dvoru đacka kazališna prikazivanja bila rjeđa.¹¹⁴⁴

Osim odgoju i pouci gimnazijalaca-izvođača kazališne su predstave trebale poslužiti i za zabavu i pouku publici. A to su bili prije svega roditelji đaka, zatim gradani, obližnje plemstvo i mjesna svjetovna i cirkvena gospoda. Na prvu predstavu

¹¹⁴⁰ M. Vanino, Povijest IV-VI, p. 134-135.

¹¹⁴¹ Ibid., p. 135-136.

¹¹⁴² Od biblijskih sadržaja prikazivani su npr. *Raskršni guan* (1627), *Raznemni sin* (na Tijelovo 1665), *Prvi Samaritanin* (1613) itd. iz života svetaca: *Maksimilijan austrijski* (1657), *Sv. Kiriin, biskup starci i mučenik* (1686). Podataka iz toga područja sačuvalo se više iz 18. st. - Predstava sa šaljivim sadržajem bila je npr. *Sedlak koji se uči ugaldenom vladanju* (o pokladama 1618). - Alegorijske igre prigodom naročitih događaja ili u čas odličnih činosti: *1619. pridena je takva igra u čast grofu Tomi Erdodiju kad je zbog junackih djela u stolnoj crkvi bio upisan u red Presvete krvi Isusove*. Za svečanim objedom, između ostalog, Erđodijevi dvorovi i imanja u likovna nrima slavili su bivšeg bana, 1623. bio je ban Juraj Zrinski, a 1649. ban Nikola Zrinski počastven alegorijskim igrama; 1643. bio je svećani prijenos moći Sv. Viktora iz stolne crkve u Katarinsku popraren alegorijskim figurama. Na vratima Sv. Katarine svećanu procesiji dočekala su četiri genjia: Hrvatske, grada Zagreba, isusovačkoga samostana gimnazije. O predstavama iz domaće povijesti kao iz života svetaca najviše podataka ima iz 18. stoljeća. - M. Vanino, Povijest I-III, p. 19-26.

¹¹⁴³ M. Vanino, Povijest IV-VI, p. 139. - Katalog izložbe 1925., p. 111.

¹¹⁴⁴ M. Vanino, Povijest I-III, p. 24; IV-VI, p. 132-133. - Katalog izložbe 1925., p. 111. - S. Batusić, Osnova za prvo kazalište u Zagrebu, ISNZ V, p. 107. - N. Batusić, Povijest kazališta, p. 94, 178-9.

¹¹³⁸ I. Kukuljević, Zvonoljevarstvo u Zagrebu, Viena, 1880, p. 110-111, 122. - *Acta Irregestrata Collegii societatis Jesu in Monte Graczo Zagrabiae*, fasc. I, No 231. - R. Horvat, Proflosi, p. 200-201. - K. Dočkal, Naša zvana i njihovi ljevari, Zagreb 1942, p. 23. - I. Tkalić, Prvostolna, p. 108-109.

¹¹³⁹ HNJ, II, p. 665.

među njima spominje i nekoliko glasovita, više violina, basova, timpana na željeznim stalcima i neka glazbala za velike svečanosti.¹¹⁴⁹

Osim glazbenih nastojanja isusovaca i klarisa, a dakako i sličnoga muziciranja na Kaptolu, napose u stolnoj crkvi, biskupskome dvoru, sjemeništu i kod franjevac, bilo je i inače smisla i potrebe u gradu za glazbom. Gradska općina držala je, primjerice, stalnog orguljaša koji je redovito svirao u crkvi Sv. Marka bio općinski službenik i za orguljanje dobivao godišnju plaću. Osim njega bilo je i drugih svirača koje je općina također novčano nagrađivala za njihove nastupe o raznim blagdanima: Sv. Margarete, Tijelovu, Uskrsu ili Ivanovu. *Guidi* (gudači) su, primjerice 1614. za sviranje u tijelovskoj procesiji dobili šesnaest forinta, a *hegeduši* (guslači) što su na Ivanje 1650. svirali u *varoškoj hiži* četrdeset denara. Bilo je i trubača ili, kako su ih tada nazivali *trumbetaša*. Jedan takav je 1639. *puhal na Vuzernu* za dvadeset denara, a na Tijelovo za šezdeset denara. Uz *trumbetaše* i *gudce* javljaju se i bubnjari i *fajfari*. Prvi su *bubnari*, a drugi *pisicali* na puredbama i svečanostima o većim crkvenim svetkovinama.¹¹⁵⁰ A bilo je nedvojbeno glazbe i po gostionicama, sajmovima, proštenjima, kućnim zabavama, kao i na raznim obiteljskim svečanostima o godovima, krštenjima, vjenčanjima.

Njegovanje duhovne glazbe, napose muziciranja na crkvenim orguljama, nametalo je potrebu za stručnim majstorom orguljarom. Takav je u Zagrebu i živio u 17. stoljeću. Bio je to orguljarski obrtnik Grga Strugi koji je po naružbi biskupa Martina Bogdana od 1647. do 1648. izradio nove orgulje za stolnu crkvu. Smjestio ih je u emporu kod svetišta na sjevernoj strani crkve. Katedrala, naime, tada još nije imala kor kao danas nad zapadnim ulazom. Orgulje je tada oslikao, pozlatio i postrebrio poznati zagrebački slikar Ivan Maurer. Na njima se orguljalo sve do velikoga potresa 1880. kad su bile maknute iz crkve, pošto su tijekom 17. i 19. st. bile često popravljane. Godine 1651. javlja se u Zagrebu još jedan graditelj orgulja, Gašpar Martin. On je te godine izradio orgulje za Sv. Katarinu. Te su, međutim, u velikom požaru 1674. propale, a nove je crkva dobila tek 1689. No ovaj put ih je izradio ljubljanski orguljar Ivan Faller. Izradio ih je u Ljubljani i gotove Savom dopremio u Zagreb. Na savskoj obali preuzeli su ih isusovački podložnici i kolima dopremili u Gornji grad. Na njima se orguljalo više od četrdeset godina, a onda je opet jedan slovenski majstor napravio nove orgulje koje su ih zamijenile.

Uz njegovanje glazbe, kazališta, postojanje, a čito i funkcioniranje, metropolitanske biblioteke, jedna od važnih pojava na kulturnom polju u prvoj polovici 17. st. bio je početak strogog, vlastitog čuvanja isprava, zakona i povlastica, što ih je Hrvatska primila tijekom stoljeća od raznih vladara. A to je indirektno značilo stvaranje temelja Kr. zemaljskom arhivu, ustanovi koja je poslije (početkom 19 st.) stvarno osnovana i imala zadaću da se brine o čuvanju svih važnih javnih isprava. U starije vrijeme isprave kraljevstva čuvale su se redovito na zagrebačkom Kaptolu ili u stolnoj crkvi. A kad je 1643. zemaljski blagajnik, poslije protonotar kraljevine, Ivan

1149. M. Vanino, Povijest IV-VI, p. 134. - R. Horvat, Prošlost, p. 380-381. - Z. Hudovskii, Die Tätigkeit der klagfurter Musiker während des 17. Jahrhunderts in Zagreb, p. o. iz Carnhial, Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten, 1964, 1-3. - Historia Collegii societatis Jesu, p. 79. - V. Klaić, Opatice sv. Klare ili klarise u Zagrebu (1646-1782), SNZ, p. 63-64.

1150. PSGZ, XIX, p. XVI-XLVIII.

što se 1607. davala na Markovu trgu "nagnulo je toliko svijeta da je jedva mogao stati na dosta prostrani trg." Godine 1608. davana je predstava na istom mjestu "u prisutnosti staleža i redova koji su došli u Zagreb na saborovanje." "Raskošni gavan" davao se 1627. "u prisutnosti veoma odličnih slušatelja među kojima se isticalo plemstvo što se skupilo u Zagrebu na banski sud." Prikazivanju Sv. Hilariona 1701. prisustvovalo je "brojno slušateljstvo"; Sv. Kvirin biskup sisački davao se također 1686. "pred odličnim slušateljima."¹¹⁴⁵

Troškove oko priređivanja predstava i održavanja dačkoga kazališta snosio je uglavnom sam kolegij. Ali su vjerojatno i drugi davali priloge za to. U prvom redu roditelji učenika, a onda i imućniji građani, velikaši i plemići, pa i gradska općina. Zna se, primjerice, da je ona snosila troškove za prve predstave na Markovu trgu 1607. i 1608. godine.¹¹⁴⁶

Prikazivanja kazališnih predstava bila su sastavni dio nastavnoga programa isusovačke gimnazije, a imala su odgojnu svrhu. Nastupanjem na pozornici trebali su daci steći sigurnost nastupa u javnosti te vještinu u govorništvu i deklamaciji. Na to su isusovci polagali posebnu važnost. Osim toga takvi su nastupi trebali poslužiti i vježbanju u latinskom jeziku, razvijanju estetskih osjećaja te oplemenjivanju i kulturnom uzdizanju gimnazijalaca.¹¹⁴⁷

Kazališni rad zagrebačkih gimnazijalaca trajat će bez prekida gotovo sto sedamdeset godina, tj. sve do ukinuća isusovačkoga reda početkom sedamdesetih godina 18. stoljeća. A tada će ga nastaviti klerici biskupskoga sjemeništa i njegovati sve do uoči hrvatskoga narodnog preporoda — ilirskog pokreta početkom 19. stoljeća.¹¹⁴⁸

U okviru svojih kulturno-prosvjetnih nastojanja isusovci su njegovali i glazbu. U prvom redu, dakako, crkvenu u Sv. Katarini, ali su, nedvojbeno i mnoga scenska dačka prikazivanja bila popraćena prigodnim skladbama. Smisao za glazbu pokazali su i onda kad su polagali temeljni kamen nove Katarinske crkve (1620) i pozvali glazbenike iz Karlova i Pruja da uzveličaju taj događaj. A da je u našoj sredini smisao za glazbu bio vrlo raširen, svjedoči i činjenica da je glazbenicima koji su 1632. došli iz Klagenfurta bio omogućen stalni boravak i rad u Zagrebu cio niz desetljeća. Osim što su u glazbi odgajali gimnazijalsku mladež, oni su i javno nastupali na raznim priredbama prilikom svećanih zgoda, a osobito na svećanim misama u crkvi Sv. Katarine. Otkada su se naselili u Zagrebu, u toj se crkvi redovito izvodila *Musica figuralis*. U to vrijeme su u okviru glazbene djelatnosti isusovačkoga konvikta osnovane i glazbene zaklade što su ih koristili očito učenici koji su se posvetili glazbi. Od njih je bio sastavljen i glazbeni zbor koji je obvezno sudjelovao kod svih svećanih službi Božjih u Sv. Katarini. Početkom 18. st. spominje se da je on jedini takav u Zagrebu.

U drugoj polovici 17. i 18. st. glazba se, pa i komorna, njegovala i u samostanu klarisa. Dakako, vjerojatno uglavnom u okviru prosvjetne djelatnosti toga reda. Prigodom likvidacije samostana (1782) sastavljen je popis njegovih stvari, pa se

1145. M. Vanino, Povijest, I-III, p. 20; IV-VI, p. 132. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 220-222.

1146. M. Vanino, Povijest, IV-VI, p. 133. - Katalog izložbe 1925, p. 111.

1147. A. Cuvaj, Grada, I, p. 220-222. - M. Vanino, Povijest IV-VI, p. 140.

1148. M. Vanino, Povijest, IV-VI, p. 139.

Zakmarnardi na trošak zemlje dao izraditi jaku hrastovu škrinju s umjetnički izradenom bravom i tri ključa, da se u njoj čuvaju svi važniji spisi kraljevine Hrvatske i Slavonije, čuvanje isprava, zakona i povlastica kraljevstva prešlo je u ovlasti svjetovnih zemaljskih organa. Kako je tu dužnost poslije (početkom 19. st.) preuzeo Kr. zemaljski arhiv, pojava Zakmarnardijevе škrinje (Čistae privilegiorum Regni) smatra se njegovim utemeljenjem, osnovom iz koje se poslije razvio kao ured i ustanova. To je bio nekadašnji Kr. zemaljski arhiv, zatim Državni arhiv, Arhiv S.R. Hrvatske, a danas Hrvatski državni arhiv.¹¹⁵¹

Već u prvoj polovici 17. st. jasno su i u Zagrebu dolazile do izražaja neke posljedice protureformatorskoga pokreta: jaki utjecaj Ckve, izrazita pobožnost, pojačana djelatnost svećenstva: osobito isusovaca i franjevac, a uz to i pojava građevne djelatnosti u novom stilu baroka koji je Katolička crkva spremno prihvatila smatrajući ga vrlo prikladnim za svoju protureformatorsku aktivnost. Već od početka stoljeća ona je imala u svojim rukama prosvjetu, a poslije se njezin utjecaj proširio i na ostala područja duhovnoga života. Njezina pobjeda u borbi s reformacijom otvorila je put kulturnim utjecajima sa Zapada, koji su se očitovali i u razvitku barokne kulture i u oblicima dnevnoga života.¹¹⁵²

Najrašnije društvene i kulturne veze u 17. st. bile su s Austrijom i Italijom, u prvom redu s Venecijom. S Austrijom osobito već od 16. st., otkad su Habsburgovci sjeli na ugarsko-hrvatsko prijestolje, Hrvatska nije otada bila samo politički već i kulturno orijentirana prema Grazu i *Bechu in Austrie*. Tamo je plemstvo sve češće polazilo škole, a dijelom se tiskale i hrvatske knjige.¹¹⁵³ No ti zapadni utjecaji pojavljivali su se jače tek od druge polovice, odnosno posljednjih desetljeća 17. st., kad su nastupile sredenije i mirnije političke i gospodarske prilike. Neka vrlo važna, iako ne brojna, nastojanja na kulturnom polju stala su Zagrebu u to vrijeme davati obilježje istaknutijega kulturnog središta. Napose u vrijeme Pavla Rittera Vitezovića i njegove jake kulturne i političke djelatnosti.

Sredinom 17. st. zagrebački kanonik Juraj Rattkay (1612-1666.) pisao je prvu sustavnu povijest Hrvatske i objavio je u Beču 1652. pod naslovom *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Isticao je u njoj ideju o autohtonosti Južnih Slavena, a napose samosvojnosti Hrvatske u odnosu prema Mađarskoj. Prošet hrvatskim duhom svoga vremena, vodio je brigu i o narodnom jeziku i već tada upozoravao da je štokavsko najjeđe u Hrvatskoj i Dalmaciji najčišći jezik. Kao pisac možda više književnih nego kritičko-historiografskih sklonosti, bio je Rattkay u svoje vrijeme, a i mnogo poslije, vrlo omiljen i čitan, i to sve do hrvatskog narodnog preporoda — ličkog pokreta — u prvoj polovici 19. stoljeća. Iako njegovo djelo nema velike vrijednosti napose za starije vrijeme, koje je opisano na osnovi nepouzdanih izvora, ono je temelj, početak hrvatske historiografije. Vrijedan je uglavnom prikaz prve polovice 17. st. piscu suvremenoga razdoblja.¹¹⁵⁴

1151. Sve isprave koje su se čuvale u Zakmarnardijevoj škrinji (Čistae privilegiorum Regni) sačuvale su se nešto čine do danas. Sačuvana se sama škrinja. Ona se nalazi kao dragocjena relikvija u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. - E. Laszowski, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, SNZ, p. 257-268. - R. Horvat, Prošlost, p. 357-358.

1152. M. Komhol, Povijest, p. 202-203. - HNJ, II, p. 665.

1153. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 181-32, p. 219-220.

1154. F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, p. 29. - HNJ, II, p. 751. - M. Komhol, Povijest, p. 259.

Otrpnlke dvadeset godina nakon Rattkayeve povijesti izašla je i prva domaća zemljopisna karta Hrvatske. Ona doduše nije tiskana u Zagrebu niti ju je izradio rođeni Zagrepčanin, ali je sigurno nastajala i u našem gradu. Objavljena je u Klagenfurtu 1673. kao rezultat dugogodišnjega rada i duljega boravka u Hrvatskoj. Njezin autor, isusovac Stjepan Glavač, prije tiskanja karte, boravio je više godina u Zagrebu kao profesor humanističkih disciplina na isusovačkoj akademiji. Ovdje je bio i prvi nastavnik filozofije (od 1662) i moralne teologije u tri navrata (1666, 1667. i 1677). Iz Zagreba je zacijelo odlazio na teren, prikupljao podatke i gradu, donosio ih kući i tu ih, na tlu staroga grada, u tišini samostanskih zidova, sredivao, pripremajući svoje vrijedno djelo.¹¹⁵⁵

Nekako u isto vrijeme kada Rattkay i Glavač živi i djeluje i najvažniji pisac tadanjega Zagreba i Hrvatske Juraj Habdelić (1609-1678.). Jedan od najboljih proznih pisaca i najistaknutija ličnost na književnom polju svoga vremena, koja je napose kajkavsku knjigu podigla na dostojnu razinu. Bio je izrazit predstavnik onovremenih književnih nastojanja s nabožnih, didaktičkim i praktičnim tendencijama. Vrlo su zanimljivi i svakako najvredniji njegovi opisi našega suvremenoga života i ljudi sa svim njihovim sklonostima i slabostima kako ih donosi u svojim moralno-didaktičnim i ujedno glavnim djelima, *Zrcalu Marianskom* (Graz, 1662) i *Pernom otca našega Adama grehu* (1674). Habdelić živo opisuje onovremene tipove ljudi i život sjeverne Hrvatske. Prikazuje sve slojeve društva: građane i plemiće i svećenike, visoku gospodu i njihove "prilazavce". Razodkriva njihove slabe strane, kritizira ih i osuđuje. A crta i društvene nevolje onog doba vjernije i izrazitije, nego ijedan drugi naš pisac.¹¹⁵⁶ A istakao se i svojim hrvatsko-latinskim (kajkavskim) rječnikom tiskanim u Grazu 1670. godine.¹¹⁵⁷

Osim Habdelića i Rattkaya u ono vrijeme u Zagrebu ima i drugih istaknutih ličnosti koje su se bavile književnošću i pisale. Tako protonotar Ivan Zakmarnardi, biskupi Benko Vinković i Petar Petrečić, banovi Nikola i Petar Zrinski, Katarina Zrinska i Fran Krsto Frankopan. A u posljednjim desetljećima stoljeća dakako i Pavao Ritter Vitezović. Osim na hrvatskom, pisali su i na latinskom, a neki i na mađarskom jeziku. Pojedince je već zaokupljala i misao o jedinstvenu književnom jeziku, a to su bili već i prvi znaci buđenja svijesti o jedinstvu hrvatskoga naroda.¹¹⁵⁸ No u narodnu je živjela, dakako, čista kajkavština, kakvom je pisao Habdelić i kojom se u tadašnjem Zagrebu govorilo. Osobito su je njegovali u samostanu klarisa, gdje su svi spisi, ugovori i pisma samostanska i samostanskih poglavara bili pisani hrvatski.¹¹⁵⁹

U takvim prilikama bio je očito i smisao za knjigu već prilično razvijen. Knjige se doduše još nisu prodavale u posebnim knjižarama, (osim u Vitezovićevoj krajem stoljeća), ali su se mogle nabaviti kod kramara kao i sva ostala roba. U popisu stvari

1155. Jedini poznati primjerak Glavačeve zemljopisne karte čuva se u Valvasorovoj zbirci u Grafickom kabinetu HAZU. Karta prikazuje *Ostale ostataka hrvatskog kraljevstva*. - M. Vanino, Zemljovid Hrvatske iz 1673, Sarajevo 1937. - M. Vanino, Sijepan Glavač, autor prve domneće geografske karte Hrvatske (1673), p.o. izkaldandara "Napredak" 1937, Sarajevo 1936. - HNJ, II, p. 1014.

1156. F. Fancev, Grada za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606-1772), Starina, 37, 1934, p. 46. - M. Komhol, Povijest, p. 217-218. - HNJ, II, p. 750.

1157. V. Kralić, Život, p. 21.

1158. M. Komhol, Povijest, p. 257-264. - R. Horvat, Prošlost, p. 32.

1159. V. Kralić, Opatice sv. Klare ili klarise u Zagrebu, SNZ, p. 63-64.

da li je u njoj uopće nešto tiskano. Nije nam naime sačuvana nijedna knjiga, nijedan tiskani spis za koje bi se to moglo reći. Čini se da u vrijeme kupnje nije bila potpuna, da su joj nedostajali još neki dijelovi koje isusovci nisu nabavili, pa je tako ostala zapuštena. Dugo su je držali kod sebe, a onda su je prenijeli u biskupski dvor gdje je ležala zaboravljena dugi niz godina. Otkrio ju je i izvukao iz prašine tek Pavao Ritter Vitezović. On ju je upotpunio i kao Zemaljsku tiskaru stavio u pogon. Iz te tiskare izaći će prve poznate tiskane knjige i ostala izdanja u Zagrebu.¹¹⁶⁵

Pojavom i djelovanjem Pavla Rittera Vitezovića krajem stoljeća dobio je Zagreb izrazitije obilježje kulturnoga žarišta Hrvatske, iz kojega se šire ideje o stvaranju hrvatskoga književnog jezika, o reformi pravopisa, o potrebi demokratizacije kulture. Iz Zagreba dolaze pobude za razvijanje smisla za književnost, tu aktivno djeluje tiskara iz koje izlazi čitav niz knjiga i spisa na hrvatskom i latinskom jeziku, u gradu se nalazi jedna od najvrednijih knjižnica onoga vremena. Sa svim tim pojavama povezano je ime Pavla Rittera Vitezovića, najučeućijega, najkulturnijega i najsvestranijega čovjeka u Hrvatskoj onih vremena. Svoju mnogostruku djelatnost razvijao je Vitezović upravo u Zagrebu. Bio je povjesničar, političar, pjesnik, nakladnik, leksikograf, urednik i prvi hrvatski pravi profesionalni književnik. Polazio je isusovačku gimnaziju u Zagrebu, dok je više nauke završio u inozemstvu. Zatim se posvetio javnoj službi i među ostalim bio zastupnik grada Senja, podžupan ličke županije, djelovao kao ekspert povjesničar i savjetnik u državnopravnim pitanjima, osobito u pogledu teritorijalnih prava i povijesnih granica Hrvatske u odnosu prema Turskoj i Veneciji. Sudjelovao je aktivno i velikom ratu protiv Turaka 1683, ali ga je rad na kulturnom i znanstvenom polju uvijek najviše privlačio, pa mu se napokon i u potpunosti posvetio. Napose otkad se stalno nastanio u Zagrebu. U radu mu je, čini se, bio veliki uzor Janez Vajkard Valvasor, slovenski učenjak, povjesničar i etnograf. Boraveći kod njega u Wagenpergu u Kranjskoj, bavio se znanošću i proširivao napose svoje povijesno i zemljopisno znanje. Tamo je naučio i neke pomoćne vještine, pa i bakrorezarstvo, te je kao vrstan bakrorezac izradio i veći broj bakroreza za Valvasorova djela.¹¹⁶⁶

Jedna od prvih Vitezovićevih akcija na kulturnom polju vezanih uz Zagreb bila je kupnja Valvasorove knjižnice i dragocjene zbirke starih bakroreza, drvoreza i crteža skupljenih po čitavoj Europi. Na tu kupnju Vitezović je nagovorio svoga školskoga druga, tadašnjega zagrebačkog biskupa Aleksandra Mikulića u trenutku kad se Valvasor našao u financijskim poteškoćama i bio prisiljen da rasproda dio imovine (1690). Za 4000 forinta Zagreb se obogatio desetakom tisuća vrijednih knjiga i mnoštvom dragocjenih grafika. Vjerojatno je na poticaj Vitezovića biskup Mikulić dao sagraditi (1692) i jednokatnu zgradu za Dijecezansku knjižnicu, kojoj je bila pripojena i novonabavljena Valvasorova zbirka.¹¹⁶⁷ Nova zgrada knjižnice bila je sagrađena pred

¹¹⁶⁵ V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 13-14. - V. Klaić, Život, p. 94-95. - R. Horvat, Prošlost, p. 32-33.

¹¹⁶⁶ M. Komba, Povijest, p. 32-33. - V. Klaić, Život, p. 17-21.

¹¹⁶⁷ Valvasorova knjižnica bila je daleko najvažnija prinova stare dijecezanske knjižnice. Osnovana negdje u vrijeme osnivanja biskupije, ta se knjižnica povećavala dobrim dijelom knjižnim ostavštinama biskupa i kanonika, jer je bio od najstarijih vremena običaj da biskupi i kanonici nakon smrti ostavljaju svoje knjige crkvi. Taj običaj bio je jednim propisom prvostolnog kaptola 1640. i ozakonjen. A bilo je to već i prije određeno na Tridentinskom koncilu (1545-1563). - Lj. Ivančan, Metroplitanska knjižnica u Zagrebu, NS, 10, p. 191-192. - p. 497. - Lj. Ivančan, Zagrebački kaptol (1093-1932), Zagreb 1932, p. 216-217.

sastavljenom 1667. prilikom likvidacije trgovine zagrebačkoga trgovca Stjepana Gugora našao se i priličan broj knjiga. Školskih, crkvenih, nabožnih, medicinskih i povijesnih. Pisci su im bili uz ostale Ciceron Emanuel Alvarez, liječnik Scultetus i isusovac Canisius. Alvarez je pisao latinske gramatike koje su se upotrebljavale od kraja 16. do sredine 19. stoljeća. Liječnik Scultetus bio je poznat kao jedan od najvećih medicinskih autoriteta svoga vremena, a Petar Canisius kao vrstan protureformatorski propovjednik 16. stoljeća. Od crkvenih knjiga bilo je u Gugorovoj trgovini katekizama, *Misalia pro defunctis*, rituala, brevijara, misala i zbiraka povijedi.¹¹⁶⁸

Takve i slične knjige činile su nedvojbeno sadržaj tadašnjih zagrebačkih knjižnica, a tih je tada ovdje bilo, čini se, nekoliko. Osim metropolitanske postojale su knjižnice i u samostanima: isusovačkom, kapucinskom, franjevačkom i u samostanu klarisa. Knjižnica isusovačkoga samostana, temelj današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice, postojala je već oko 1611.¹¹⁶⁹ Prilikom likvidacije samostana klarisa 1782. nađen je u njemu velik broj knjiga.¹¹⁶⁸ Bilo ih je sigurno mnogo i u franjevačkom samostanu, osobito otkako je postao studijskim središtem franjevačkoga podmlatka cijele Hrvatske, Slavonije i Bosne.

Uz praktičnu i moralno-didaktičnu literaturu poput Habdeličeve, najčitanija lektira u širim krugovima, pa i u tadašnjih Zagrepčana, bili su zacijelo kalendari tiskani na hrvatskom jeziku. A oni su se pojavili sredinom 17. stoljeća. Tada je izlazio *Zagrebački kalendarij*, najstarije izdanje te vrste u nas. Prema njemu je tiskan najstariji sačuvani godišnji kalendari iz 1653., pisan dakako kajkavski, pod naslovom *Novi kalendarij od Christussevoga poroda računajući na leto 1653*. Hrvatski kalendari tiskani su prema zapadnjačkim uzorima, i to vjerojatno u Grazu, jer Zagreb tada još nije imao svoje tiskare.¹¹⁶⁸

I ostali radovi domaćih pisaca tiskali su se izvan Hrvatske: Veneciji, Beču, Grazu, Ljubljani, mađarskoj Trnavi.¹¹⁶⁸ Kako ih je pak tijekom stoljeća bivalo sve više, a osobito jer su se i kalendari kao redovite edicije morali tiskati vani, pojavila se potreba da se osnuje domaća tiskara. I to osobito u Zagrebu kao glavnom gradu i kulturno-prosvjetnom središtu. Za to je bila, čini se, zainteresirana i vlast, koja je potaknula zagrebačke isusovce da poduzmu konkretne mjere u tom smjeru. Ideja se približila ostvarenju kad je Petar Bošnjak, plemić iz križevačke županije, oko 1660. oporučno ostavio isusovcima 1900 forinta da osnuju i urede javnu tiskaru. Isusovci su je doista i nabavili, i to u isusovačkom samostanu u Ljubljani, odakle su je dopremili i smjestili u svoj kolegij u Gornjem gradu (1664). Tako je Zagreb dobio svoju prvu tiskaru koja je bila pod upravom isusovaca. No, nažalost, nije poznato je li ona ikada proradila i

¹¹⁶⁰ PSGZ, XIX, p. XLVIII-LII.

¹¹⁶¹ Sveučilište u Zagrebu 1874-1924, Spomenica, Zagreb 1925, p. 191-193. - Isusovci su dobili 1615. knjižnicu mađarskoga povjesničara Istvanffyja, čime se njihova knjižnica već u samom početku znatno obogatila. Do 1773. akademstanska knjižnica nalazila se u školskoj zgradi na Katarinskom trgu, gdje su se poslije nalazile i knjižnice Kr. akademije znanosti (do 1850), Kr. pravoslavne akademije (do 1870) i Sveučilišne knjižnice, koja se iz njih razvila. Ona je tamo ostala do 1882. kad se sa Sveučilištem preselila u Donji grad. - M. Šenoa, Stari zagrebački pabirci, revija Zagreb, 1935, p. 301.

¹¹⁶² V. Klaić, Opatice sv. Klare ili klarise u Zagrebu, SNZ, p. 63-64.

¹¹⁶³ V. Dukati, Iz povijesti hrvatskog kalendara, NS, 4, p. 21, 25. - I. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 181.

¹¹⁶⁴ U to vrijeme u čitavoj Hrvatskoj nije bilo tiskare. Pa i one u Varaždinu i Senju prestale su već odavna s radom, dok je Zagreb do tada nije nikad imao. - V. Klaić, Život, p. 93-94.

pročeljem stolne crkve između Bakacëve i jugozapadne kule katedralnih utvrda s nutarnje strane.¹¹⁶⁸ Na njezinu vanjskom zidu bila je postavljena i spomen-ploča s Mikuljevim grbom i natpisom koji govori čijom je zaslugom zgrada podignuta.¹¹⁶⁹ Obnovitelj katedralne knjižnice biskup Mikulje pobrinuo se i za knjižničara, ostavivši glavnica od 1000 forinta iz čijega se prihoda ovaj imao uzdržavati.¹¹⁷⁰ Mikulje je knjižnicu prozvao Metropolitanskom, pa se ona kao takva prvi put spominje u njegovu doba.¹¹⁷¹

Prvi knjižničar obnovljene katedralne knjižnice bio je zapravo Pavao Ritter Vitezović. On je u to vrijeme već stalno živio u Zagrebu, posjećujući svog školskog druga biskupa Mikuljea zalazio redovito u biskupski dvor i tu pregledavao, srediavao i uređivao knjižnicu.¹¹⁷² Posjeti biskupu bili su mu prikladniji utoliko više što je stanovao nedaleko dvora u susjednoj Vlaškoj ulici u kući koju mu je Mikulje zajedno s gospodarskim zgradama dao na korištenje.¹¹⁷³

No, Vitezovićev boravak u biskupskom dvoru nije bio toliko važan za knjižnicu koliko za njegov pionirski i plodan tiskarski rad u Zagrebu. On je jednoga dana 1693. slučajno naišao u dvoru na strojeve i ostalu opremu bivše isusovačke tiskare. Osjećajući potrebu da se u Zagrebu osnuje tiskara odlučio je poduzeti sve da se stari strojevi pokrenu. I sam je, naime, vješt tiskarskomu zanatu, jer ga je izučio kod Valvasora u Wagensbergu. U to vrijeme bila je tiskara u vlasništvu Kraljevine zbog nekoga dogovora između isusovaca i Hrvatskoga sabora. Na Vitezovićevu molbu hrvatski su staleži na Saboru u Varaždinu 11. studenog 1694. odobrili da se ona pokrene, pa su njezinu upravu povjerili njemu. Prema odluci sabora "biskup Stjepan Šelšćević (nasljednik biskupa Mikuljea) ima državnu tiskaru što se nalazi u biskupskom dvoru predati Pavlu Ritteru Vitezoviću, a ovaj će preuzeti tiskanje knjiga u Zagrebu. Tiskaru ne smije iz Zagreba otpremiti, mora je vjerno čuvati i ne smije dopustiti da tiskara propadne ili da se pogoriša."¹¹⁷⁴ Tako je već sljedeće godine proradila Zemaljska tiskara (*Triptographia Regni*), prva u Zagrebu za koju se zna da su stroji za tiskanje. Iz Vlaške ulice preselilo se u Gornji grad i ovdje u zidanoj trokarniči, koja je poslije postala njegovo vlasništvo, na uglu Markova tga i Županijske ulice

1168. Zagrebački prvostolnik kapitul već je 1640. među otdrebama što ih je donio u uređenjem katedralne knjižnice donio i otdrebu o gradonjnu zgradu za nju. No ta se otdreba do 1692. nije ostvarila, pa su se knjige i dalje kao i do tada čuvale u unutarnjoj sakristiji katedrale, jer nije bilo posebno zgrade za knjižnicu. U novoj Mikuljevoj zgradi prostorije knjižnice nalazile su se u prvom katu. Sastojale su se od jedne velike dvorane (20 m : 5,5 m) uz biskupsku palaču i nekoliko manjih sobakaž Bakacëve kule, koja je istanu u prvom katu poslije uređena za knjižnicu. Kroz nju se i uzalzo nasuprot glavnom ulazu u crkvu. Inače se u knjižnicu moglo ući i izravno iz biskupskoga dvora, jer je bio spojen s velikom dvoranom. U prizemlju zgrade knjižnice stanovali su crkveni sakristijani. - Lj. Ivančan, Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, NS, 10, p. 191-192. - Lj. Ivančan, Zagrebački kapitul, Zagreb 1932, p. 216-217. - V. Klaić, Život, p. 81. - Inače još o Metropolitanskoj biblioteci: A. Hudovsk, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 76. - Kulturnopovijesni zbornik biskupice zagrebačke, Zagreb 1944, p. 55. - Z. Crnja, Kulturna historija Hrvatske, Zagreb 1964, p. 344.

1170. V. Klaić, Zagreb, p. 38.

1171. Lj. Ivančan, Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, NS, 10, p. 191-192. - Lj. Ivančan, Zagrebački kapitul, Zagreb 1932, p. 216-217. - V. Klaić, Život, p. 81. - Inače još o Metropolitanskoj biblioteci: A. Hudovsk, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 76. - Kulturnopovijesni zbornik biskupice zagrebačke, Zagreb 1944, p. 55. - Z. Crnja, Kulturna historija Hrvatske, Zagreb 1964, p. 344.

1172. R. Horvat, Prošlost, p. 43.

1173. V. Klaić, Život, p. 82.

1174. A. Schneider, Prilozi za život i književni rad Pavla Rittera Vitezovića, VZA, 1904, p. 116. - V. Klaić, Život, p. 95-96. - Zaključci Hrvatskog sabora, II, Zagreb 1958, p. 33.

snijestio tiskaru i uz nju uredio i knjižaru nazavivši ustanovu *muzejom*.¹¹⁷⁵ To je učinio po uzoru na svog prijatelja Valvasora koji je tako nazvao svoj dvorac u Wagensbergu.¹¹⁷⁶ I Vitezović je poput Valvasora svoj *muzej* smatrao znanstvenim i kulturnim središtem iz kojega će širiti državnu upravu i političke teorije, prosvjetu i kulturu. I on je kao i Valvasor svoja djela i pisma darivao i obilježavao *Ex museo meo Gracemonte*.¹¹⁷⁷

Prva knjiga tiskana u Vitezovićevoj Zemaljskoj tiskari, a prema tome i prva poznata tiskana knjiga u Zagrebu, bio je *Kalendarium alii mjesecnik hermatiski za leto 1695. od Ljubonitira Zelenihugovića Rittera pritiskan u Zagrebu 1695*. Vitezovićev kalendar izlazio je pod istim naslovom, tek je 1698. i 1699. imao natpis *Zoroast heruvacki alii mjesecnik i dnevnik gospodski i gospodarski*. Njegov posljednji primjerak tiskan je 1705.¹¹⁷⁸ Prva nakon tiskanoga kalendara izašla je već sljedeće godine Vitezovića *Kronika alii spomen usega svieta vikou... u Zagrebu leta gosp. 1696*, opća i hrvatska povijest do g. 1690. prilagodena "shvaćanju manje obrazovanih." Njome je autor u želji da se "veksina s njom služiti" preradio, upotpunio i nastavio Vrančevu povijest pisanu u 16. stoljeću, dodavši joj događaje do svojih dana.¹¹⁷⁹ Nakon *Kronike*, sljedećih deset godina, tiskane su u Vitezovićevoj tiskari i razne druge knjige, kalendar, molitvenici, udžbenici, saborski spisi, propovijedi, počasnice prijateljima, patronima, dobrotvorima, velikašima, prigodnice u obliku anagrama, čestitke itd. I Vitezovića najvažnija djela tiskana su dakako također u toj tiskari. Osim *Kronike i Croatia rediviva reginae Leopoldi Magni Caesare (1700)*¹¹⁸⁰ (reakcija na mir u Karllovima 1699), zatim *Stemmatographia (1702)* (zbirka i opisi grbova ilirskih zemalja), *Plorantis Croatiae saecula duo*,¹¹⁸¹ i *Privučnik, aliti razliko mudrosti cvitje (1702)* (tj. zbirka mudrih izreka — poslovice) itd.

Vitezovića tiskara radila je više od deset godina (1695-1706). Prestala je s radom 1706, kad je zajedno s kućom u kojoj se nalazila nasttradala u velikom požaru koji je zadesio grad. Od vrućine se rastopilo i mnogo olovnih slova. Navodno dvije

1175. Vitezovića kuća stajala je, prema raspoloživim podacima, na uglu Markova tga i današnje Ulice 29. listopada 1918. Vitezović ju je kupio 3. veljače 1699. od kanonika Pucza za 855 rajnskih forinta. (Protoconium rassionum 1693-1714, p. 299, PAZI). - V. Klaić, Život, p. 96, 126. - V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 16.

1176. V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 14. - V. Klaić, Život, p. 95, 96.

1177. V. Klaić, Život, p. 96. - M. Kombol, Povijest, p. 266. - J. Matasović, Stari i stariharski Zagreb, NS, 1, p. 6.

1178. V. Klaić, Zagreb, p. 38. - V. Klaić, Život, p. 117, 125. - V. Dukari, Iz povijesti hrvatskog kalendara, NS, 4, p. 25 i d. - M. Breyer, Proglas Pavla Rittera Vitezovića od g. 1696, Prosvjeta, 1903, p. 28.

1179. V. Klaić, Život, p. 105, 111. - M. Kombol, Povijest, p. 268-269.

1180. Mitrom u Karllovima 1699. mnogi su hrvatski krajevi ostali pod turskom vlašću, dok je Dalmacija pripadala Veneciji. U djelu *Croatia rediviva* Vitezović prikazuje Hrvatsku kakva je bila prije nego što su je razgrabili Turci. Mječani i druga koja joj zemlje pripadaju. Nada se da će je pomoću carskom, odnoso u novom ratu s Turcima, opet ožvjet, da će dobiti teritorije i povratiti granice kakve je nekod imala. Smatra da je Hrvatska bila gotovo sve ono što su Rimljani zvali Ilirikom. Sve Slavene na tom području zove jednim imenom Hrvati. Na stranoj strani naslovnoga lista otkrnuje je grb starog Ilirika, šestoročraka zvezda i polumjesec (Insignia veteris Illyrici imperij). - V. Klaić, Život, p. 141-142.

1181. U tom se djelu u pjesničkoj formi na latinskom jeziku prikazuju patnje Hrvatske pod Turcima lijkom 16. i 17. stoljeća. To jest od pada Bosne i Krhavske bitke do Karlavackoga mira, gdje se također bez nje odličavalo o njeznoj sudbini. - V. Klaić, Život, p. 172, 184-187.

1182. Vitezović se zavratio s nekim utjecajnim ljicnostima na Kapriolu kojima njegov rad nije bio po tudi, pa je jedna skupina zastupnika u Saboru (veliki prepošti Pavao Antun Čeković, zagrebački podžupan Jakov Hlajić i utropijski plemić Ljudevit Vagić) pod njihovim utjecajem 1709. ustala protiv njega i njegove tiskare. - V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 15.

smetnjom. A sav Vitezovićev književni rad na hrvatskom jeziku, objavljivanje knjiga i kalendara za puk, imali su za cilj prosvjećivanje naroda.¹¹⁸⁷

Neposredni povod za oduzimanje tiskare Vitezoviću i otvorenu neprijateljstvu plemstva i svećenstva, napose zagrebačkoga Kaptola, prema njemu bio je u vezi sa slučajem imanja Šćitarjevo. Vitezović je, pošto mu je od požara 1706. stradala tiskara i kuća u Gornjem gradu, a da bi se nekako osigurao za stare dane, uzeo u zakup to imanje, odlučivši da se pored znanstvenoga i književnoga rada bavi i gospodarstvom. Zahvaljujući nekim njegovim utjecajnim prijateljima u Beču, podijelio mu je kralj 1708. godine posebnom odlukom upravu toga imanja s pravom nasljeđivanja, oduzevši je zagrebačkom Kaptolu.¹¹⁸⁸ Time je navukao na se mržnju Kaptola i velikoga dijela okolnoga plemstva, nagovarana od turopoljskoga plemića Ljudevita Vagića, koji je svojitao Šćitarjevo za sebe. On je tvrdio da jedini ima nasljedno pravo, jer je požeškoj lozi najbliži i izravni rođak tadašnjega njegova vlasnika, umobolnoga kanonika grofa Ivana Jonata Ivanovića.¹¹⁸⁹ Udružen protiv Vitezovića, plemstvo i Kaptol uspjeli su na Saboru izraditi da mu se oduzme tiskara, a kod domaćih sudova da izgubi imanje Šćitarjevo.¹¹⁹⁰ Izgubivši tiskaru i imanje, a prije toga i ženu i dijete, Vitezović je, ogorčen i razočaran, preselio u ožujku 1710. u Beč, gdje je za nepune tri godine umro.¹¹⁹¹

Dok je još bio u Zagrebu, otezali su s preuzimanjem tiskare, pa je ona dulje vrijeme ostala zatvorena u njegovoj kući. Otpremljena je u njegovoj odsutnosti tek negdje u prosincu 1711. ili početkom 1712. godine.¹¹⁹²

Kad je u velikom požaru 1706. nastradala i Vitezovićeva kuća, a Sabor mu za njezin popravak nije dao nikakvu pripomoć, posudio je Vitezović želeći vjerojatno popraviti tiskaru, od zagrebačkih klarisa oko 700 forinta. Zapisao im je tom prilikom kuću i ostali svoj imetak za slučaj da im ne bi mogao vratiti dug. Za njegova boravka u Beču klarise su ga tužile gradskom sudu i tražile da im se za taj dug uz ostalo

1187. HNJ, II, p. 1013.

1188. Kaptolu je bilo oduzeto i predano Vitezoviću i skrbništvo nad tadašnjim vlasnikom Šćitarjeva umobolnim kanonikom Ivanom Jonatom Ivanovićem.

1189. Kanonik Ivanović i Ljudevit Vagić imali su zajedničku prababu Katarinu Šćitarjevečku.

1190. Kad je Vitezović postao ravnateljem i budućim vlasnikom Šćitarjeva preselio se iz Zagreba i nastanio u šćitarjeveskom vlastelinskom dvoru. Sa sobom je dopremio sve svoje pokusivo, sanduke s rohom, spise, knjige. No njegovi planovi o mirnu životu i mogućnostima književnoga rada u ladanjskoj kućini nisu se ostvarili. Ljudevit Vagić, koji se smatrao oštećenim davanjem uprave imanja Šćitarjevo Vitezoviću i bio uvjeren da on jedini ima pravo da to imanje naslijedi, provatio je jednoga dana u svibnju 1709. u vlastelinski dvor, popljakao ga, a Vitezović je jedva spasio živu glavu, pobjeivši u Zagreb. Među popljakanim spisima i bilješkama bilo je i nekih povjerljivih, možda ponešto ikompromitirajućih za Vitezovića, koje je Vagić zlorabio na njegovu štetu, okolo ih pokazivao, pa čak i iznio pred Sabor. Tako je Vitezović, osim mržnje Kaptola i Vagića, izazvao protiv sebe i sve niže plemstvo, osobito turopoljsko. Posljedica je bila da su na Saboru koji se sastao 16. prosinca 1709. u biskupskom dvoru u Zagrebu svi bili protiv njega. Odučili su da mu onemoguće boravak ne samo u Zagrebu nego i u sjevernoj Hrvatskoj uopće i donijeli protiv njega dva zaključka. Jedan da mu se oduzme uprava zemaljske tiskare i drugi da se uzme u zaštitu Vagić u pitanju njegova prava na Šćitarjevo. Uz to je Kaptol i sa svoje strane radio i protiv Vitezovića i protiv Vagića, htijevši dobiti upravu imanja Šćitarjevo i skrbništvo nad njegovim vlasnikom, kanonikom Ivanovićem. - V. Klaić, Život, p. 201, 221-227, 235, 240-241.

1191. Vitezović je umro 20. siječnja 1713. u 7 sati ujutro u središtu Beča u ulici Alter Fleischmarkt u svratištu *Apadaurum ursum* (Klatnom medvjedu), gdje je stanovao. - V. Klaić, Život, p. 292. - M. Komba, Povijest, p. 266-267.

1192. V. Klaić, Prilozi za život i književni rad Pavla Rittera Vitezovića, VZA, 1904, p. 270, 284.

do tri stotine kilograma. Vitezović nije imao novca ni za popravak kuće ni za obnovu tiskare, pa je ona ostala neaktivna nekoliko godina. Ni Sabor mu nije htio pomoći. Štoviše, Sabor mu je, nagovoren od njegovih neprijatelja, plemića i svećenika s Kaptola,¹¹⁹² napokon oduzeo tiskaru (1709) i odredio da se iz njegove kuće prenese u biskupski dvor i tamo spremi. Ukinuo mu je i redovitu godišnju plaću.¹¹⁹³ "Prigodom sudbonosnog požara grada Zagreba tako je oštećena i uništena Zemaljska tiskara", obrazlažu staleži svoju odluku o njoj, "da bi se za sada bez popravka jedva mogla upotrijebiti, pa da se još više ne uništi, neka je podžupan zagrebačke županije Jakob pl. Ilijašić što brže složi u jedan sanduk, providi svojim pečatom i neka se pobrine da bude radi što boljeg čuvanja prenesena u biskupski grad. Pred Ilijašićem će Pavao Ritter kao dosadašnji plaćeni zemaljski tiskar zajedno sa zemaljskim blagajnicima podnijeti obračun o svojoj dosadašnjoj plaći kao i račun za ostatak plaće koja će se likvidirati i isplatiti do 1708. godine. Iz prethodnoga razloga ista se plaća proglašuje ukinutom."¹¹⁹⁴

Pogoden teškom nepravdom koja mu je učinjena oduzimanjem tiskare, Vitezović se 1710. potužio i banskom namjesniku Petru grofu Kegleviću, pa se iz njegovih vlastitih riječi vidi ne samo koliko je bio zaslužan, nego koliko je bio oduševljen za taj posao usprkos intigama, podvalama i rovarenjima. "Ova tiskara zametnuta pred trideset godina bila bi propala da je nisam svojom brigom i trudom uskratio i znatnim troškom obnovio, a za nedavnog požara s velikim svojim gubitkom spasio. Tako je tiskara po mojem gojivom nastojanju bila na veliku čast i korist Kraljevstva. Jer u njoj su tiskane knjige za školsku mladež ovoga naroda kako korisne tako i potrebite, onda *Kronika hrvatska*, zatim latinska kronika s naslovom *Plorantis Croatiae...*, hrvatski kalendar za više godina, *Stematographia regni Illyrici* i druge stvari koje su nekad nečuveno, domovinu dovoljno rasvijetlile. Njima (tj. gospodi staležima i redovima) nije nepoznato da sam radi njihove časti toliko za uređivanje tiskare potrošio, najbolju snagu života uložio i drugdje svoju sreću i napredak zanemario."¹¹⁹⁵

Takav završetak Vitezovićeve tiskare i njegove tiskarske i nakladničke djelatnosti bio je posljedica nedozrelosti, nerazumijevanja, pa i neprijateljstva njegovih suvremenika. Svojim uslugama bečkoj vladi zamjerio se plemstvu koje ga je sumnjivalo da radi protiv interesa "Kraljevstva Hrvatskog", a književnim radom osobito Cirkvi, koja je s isusovcima na čelu u širenju popularnih knjiga svjetovnog sadržaja na hrvatskom jeziku, vidjela opasnost za vjerske osjećaje naroda. I jedni i drugi vidjeli su u Vitezovićevoj tiskari izvor opasnosti za stabilnost postojećih društvenih odnosa.¹¹⁹⁶ Prosvijećeni narod i njegova probuđena svijest mogli su im biti neugodnom

1183. U početku je Vitezović radio besplatno i trošio vlastite novce za tiskaru. Tek poslije mu je Sabor odredio redovitu godišnju plaću od 200 ugarskih forinta. - A. Schneider, Prilozi za život i književni rad Pavla Rittera Vitezovića, VZA, 1904, p. 116. - Zaključci Hrvatskog sabora, II, Zagreb 1958, p. 51. - R. Horvat, Zemaljska potpora Vitezovićevoj tiskari u Zagrebu 1695, VZA, 1914, p. 309.

1184. Zaključci Hrvatskog sabora, II, Zagreb 1958, p. 422. - V. Klaić, Život, p. 232.

1185. V. Klaić, *ibid.*, p. 236-237. - R. Horvat, Prošlost, p. 47.

1186. Kao stručnjak povijesničar Vitezović je na bečkom dvoru često bio savjetnikom u povijesnopравnim pitanjima koja su se odnosila na Hrvatsku, napose u pogledu određivanja hrvatskih granica prema Turskoj i Veneciji. Plemstvu se vjerojatno zamjerilo svojim "memorijalom", gdje je iznio sva prava i priloge kraljevskoga fiska u Hrvatskoj i Slavoniji (1701). - V. Klaić, Život, p. 160-161.

dodijeli i piščeva kuća u Gornjem gradu.¹¹⁹³ Kako se Ugarska komora dvaput zauzela za Vitezovića kod zagrebačkoga magistrata, kuća nije bila prodana prije njegove smrti, već samo zapisana u korist opatica. Tek 1714. gradska ju je općina, jer je kuća ostala "bez oporuke i baštinka", predala Adamu Oreškiju i njegovoj ženi Ani Mariji Starelić, "jer su oni isplatili Vitezovićeve dugove kod Klarisa, a osim toga i popravljali kuću i već mnogo u nju investirali."¹¹⁹⁴

Gdje je završila Vitezovića tiskara, nije posve jasno. Ne zna se je li je stvarno prema odluci Sabora prenjeli u biskupski dvor. Zna se da je bio prenešen samo onaj dio koji je bio vlasništvo zemlje, dok je ostalo što je Vitezović sam nabavio ostalo u njegovoj kući u Gornjem gradu. Čini se, da je knjigu tiskaru odmah preuzeo neki Ivan Ignacije Straka, kojemu su Vitezovićevi protivnici povjerili upravu zemaljske tiskare. No novi ravnatelj našao se u vrlo teškoj situaciji, jer su tiskari nedostajala slova i neki strojevi. Da bi je upotpunio i osposobio za rad tražio je pomoć od Sabora i Kaprola, pa je i Vitezovića molio da mu ustupi neke tiskarske sprave. No, čini se da nije uspio te da je prije umro nego što je tiskara protadila. Nije, naime, poznata nijedna knjiga koja bi bila tiskana u njoj za njegove uprave. Tek ju je, čini se, osposobio njegov nasljednik Jakov Heivel, i to vlastitim sredstvima i nekom pomoću Hrvatskoga sabora. Heivel je došao u Zagreb iz Koruške oko 1712. i kao "Kraljevstva Hrvatske tiskar" djelovao ovdje oko deset godina. Nakon njega u daljnjem tijeku 18. st. nije više bilo prekida u tiskarskoj djelatnosti u Zagrebu.¹¹⁹⁵

Za kulturni lik Zagreba kao i cijele Hrvatske onoga vremena bile su nadasve važne Vitezovićeve teorije i misli o Slavenstvu, njegov znanstveno-povijesni rad, njegova nastojanja oko stvaranja hrvatskoga književnoga jezika, na reformi pravopisa i sastavljanju hrvatske gramatike. Bile su to djelatnosti koje će mnogo kasnije i sastavljajući politički radnici dalje razradivati, a tridesetih se godina 19. st. istaknuti kao glavne težnje hrvatskih preporoditelja na čelu s Ljudevitom Gajem. U oblinu i mnogostruknu Vitezovićevu književnu radu važno mjesto zauzimaju njegove ideje o ujedinjenju svih Južnih Slavena od Triglava do Crnoga mora pod zajedničkim imenom Hrvata. Iznio ih je u *Croatia rediuita* (1700), ali ih je, nedvojbno, imao pred očima i prije u vrijeme kad se spremao da napiše, možda po vlastitoj zamisli, svoje glavno djelo, *De artis et fociis Illyriorum* (O žrtvenicima i ognjištima Ilira), veliku povijest ilirskih naroda, zapravo Južnih Slavena, koje je sve ujedinio pod jednim ilirskim, odnosno hrvatskim imenom. Godine 1696. izdao je i proglas i njime pozvao čitav "ilirski narod" da ga u tom potvratu pomogne, da mu skuplja i šalje povijesne podatke i gradju. Sam je prikupljao i sredivao gradju, listine, povelje, natpise, "bilježio

savjesno podatke, povijesne podatke i rodostlove." Napose je skupljao podatke o povijesti znamenitih obitelji i silke njihovih grbova u originalnim bojama. Tako je nastala njegova *Stemmatographia*, knjiga ilirskih grbova tiskana u Zagrebu 1702, a posvećena "slavnim starelcima i redovima čitave Hrvatske." To "grboslovlje" imalo je biti uvod u spomenutu povijest ilirskog (hrvatskog) naroda koju načelost nije dospio, a vjerojatno zbog slaboga odaziva niti mogao napisati. Izradio je samo nacrt i skupio niz bilježaka i fragmentarnih podataka. Danas se ta gradja čuva u Metroplitanskoj knjižnici u Zagrebu.¹¹⁹⁶

Za povijest kulture Zagreba kao i Hrvata uopće bina su, dakako, i Vitezovićeva nastojanja na stvaranju hrvatskoga književnog jezika, uvođenju novoga pravopisa i na sastavljanju gramatike hrvatskog jezika. U vezi s pitanjima književnoga jezika radio je mnogo godina na rječniku hrvatskoga jezika smatrajući ga preduvjetom za uspješno rješanje te zadace. Rječnik je početkom 18. st. (1708) bio skoro dovršen, a imao je dva dijela: hrvatsko-latinski u dva i latinsko-hrvatski u jednom svesku. Sačuvao se samo posljednji koji nosi naslov *Egri. Pau. Ritter. Lexicon latino-illyricum*, i to u rukopisu.¹¹⁹⁷ Latinske riječi tumače se u njemu na sva tri hrvatska narječja: štokavskom, kajkavskom i čakavskom.¹¹⁹⁸ U pitanju hrvatskoga književnoga jezika, Vitezović se opredijelio za štokavštinu, postavši tako preteča hrvatskih preporoditelja i prvi pobornik narječja koje je poslije prevladalo u hrvatskoj književnosti.

I u reformi pravopisa i njegovoj praktičnoj primjeni prethodio je Vitezović Ljudevitu Gaju. Njegova je ortografija u biti ista kao i Gajeva. I on je u hrvatsko pismo uveo nova slova, za glasove *lj, nj, š, č, i ž*, te već sto trideset godina prije Gaja počeo tim slovima tiskati knjige. Napisao je i hrvatski pravopis, ali se načelost nije sačuvao nijedan primjerak. Znamo za njega, jer ga je sam spomenuo (*Orthographia mea Illyricana* ili *Nautka kako se hrvatski glasovi pišu latinskim znakovima*) u predgovoru svoga djela *Plantarum Croatiae saecula duo*. Tu Vitezović piše i o pravopisu hrvatskih imena i novim slovima za hrvatske glasove, koje je, kaže, "sam izumio i upotrebljavao ih pri tiskanju." Osim rječnika i pravopisa napisao je Vitezović i gramatiku hrvatskog (ilirskog) jezika, ali se ni ona, načelost, nije sačuvala. Sačuvao se samo njen nacrt (raspored) na početku rukopisa njegove nedovršene povijesti *De artis et fociis Illyriorum*.¹¹⁹⁹

Dosta je Vitezovićeve radova ostalo u rukopisima koji se danas čuvaju u Metroplitanskoj i Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci i u Arhivu Hrvatske akademije u Zagrebu. Među njima je i njegova *Banologia sive de banatu Croatiae ...* rasprijava o banskoj časti i vlasti, prva pravno-povijesna studija o tom predmetu. Prva redakcija

1196. V. Klaić, *Zivot*, p. 101. - M. Breyer, *Proglašava Pavla Rittera Vitezovića od g. 1696*, Prosvjeta, 1903, p. 23, 30, 100. - A. Čuvaj, *Grada*, I, p. 315. - M. Komolc, *Povijest*, p. 268-269.

1197. Rukopis latinsko-hrvatskoga djela Vitezovićeve rječnika čuva se u Metroplitanskoj knjižnici u Zagrebu, dok se hrvatsko-latinski dio izgubio.

1198. Juraj Habdelić je u svom rječniku *Dictionar' ili rechi izlovenske* što ga je tiskao u Grazu 1670. uzelo u obzir samo kajkavštinu. - V. Klaić, *Zivot*, p. 209-211.

1199. V. Klaić, *Zivot*, p. 185. - M. Marjanović, *Naprijed*, 28. XI. 1952. i V. Kloščak, *Narodni list*, 28. XI. 1952. - U drugoj knjizi prvoga dijela te povijesti imao je Vitezović namjenu pod općim naslovom *De lingua Illyricana* u dvadeset poglavlja raspravljati o hrvatskom književnom jeziku, gramatici (slonici), pravopisu hrvatskoj književnosti. No, izradio je samo nacrt s naslovnina pojedinih poglavlja, dok same teme nije obradio. - V. Klaić, *Zivot*, p. 213-214.

1193. Klarise su tužile Vitezovića za dug u veljači 1711. godine, a sredinom 1712. tražile od suda da im za nj dostavi njegovu kuću. Nagovorio ih je vjerojatno na to jedan od najvećih Vitezovićeve neprijatelja, Jakov Hijačić, zagrebački podžupan i bilježnik kraljevskoga slobodnoga grada na bregu Gradec. Očito su pod njegovim utjecajem gradski sudac i magistrat dali nalog da se kuća i davan u njoj zapisi u korist opatica (29. kolovoza 1712). Tom je prigodom gradski kapetan najavio da će se kuća za pednaest dana prodati ukoliko Vitezović ne plati dug ili se na neki drugi način ne nagodi s klarisama. Kuća je bila procijenjena na tristo forinta, a zanimalo se za nju zagrebački kramar Grosshaupl, kojije zbog toga dvaput Vitezoviću pisao u Beču, zanimali se za cijenu kuće Medutin, Ugarska komora Vitezovića je uzela u zastitu (1712) i dvaput zabranila gradskom magistratu da postupa protiv njega, tj. dok mu ne mine moratorij, dok mu Kraljevna ne isplati u ime zaoštalih plaće 950 forinta i dok ne posvrstava neke svoje poslove. - V. Klaić, *Zivot*, p. 201, 247, 265, 292.

1194. *Protocolium fassionum 1715-1721*, p. 34-36. PAZ.

1195. V. Klaić, *Knjižarstvo u Hrvata*, Zagreb 1922, p. 16.

to ga rukopisa (postoje dvije s raznim naslovima)¹²⁰⁰ sadrži i kronologiju banova od 640. do tadanjega bana grofa Ivana Palfffya.¹²⁰¹

Vitezovićeve nastojanja na polju kulture kao i politike nisu imala neposrednog nastavljača niti su doživjela konačna ostvarenja,¹²⁰² ali su se u dalekoj budućnosti pokazala kao dragocjeni uzori i snažne pobude za takav rad. Njegove značajnije misli i političke i na području kulture o jedinstvu hrvatskog naroda i njegovoj povezanosti s ostalim južnim Slavenima, o štokavskom nariječu kao književnom jeziku, o reformi pravopisa, bile su misli vodilje i hrvatskih preporoditelja, iliraca, tridesetih godina 19. stoljeća. Po njima se i nastojanja njihovog vođe dra Ljudevita Gaja izravno nadovezuju na rad ovog dalekog znanstvenog i kulturnog radnika, pionira i patriote širokih pogleda.¹²⁰³

Neke pojave koje svjedoče o socijalnim prilikama zanimljive su i kulturno-povijesno. Odnosi se to na modu i nove težnje za raskošnim odjevanjem te za raskoši uopće, zatim na razvijanje izrazite pobožnosti i marijanskog kulta, a u vezi s tim štovanje Bogorodičinih čudotvornih kipova. Navedenome valja pridodati i priznavanje astrologije kao znanosti, čvrsta vjera u utjecaj zvijezda na tijek života ljudi i događaja na zemlji. U takvim se prilikama i Vitezović zgraža nad liječnicima koji se mnogo ne obziru "na nebeske poglede u vraćenju svojih betežnikov." I Baltazar Krčelić nekoliko će desetljeća poslije imati iste poglede i vrlo cijeniti izjave raznih stranih njemačkih, engleskih i talijanskih astrologa.

Uz utjecaje kulture s bližeg Zapada: Austrije (napose Graza) i Italije (Venecije) dopirali su kulturni utjecaji, napose trgovačkim kanalima i iz podalje Njemačke. Trgovci bi, dakako veliki, izvana dopremali materijale, nove moderne krojeve, pa i uzorke krojeva na ogled i tako širili novu modu, novi ukus. Oni su bili osobe povjerenja, ostvarivali želje kupaca, ali i utjecali na promjene njihovih ukusa u modi. Zadržavajući njima prodirao je k nama njemački način odjevanja, osobito u muškarcima, a pored ostalih tkanina čak i svilu su naručivale ne samo žene nego i muškarci, i to ne samo iz plemićkih već i iz bogatijih građanskih krugova. Boje odjeće i u žena i u muškaraca su žive, a osobito obiljubijene zelena, modra i ljubičasta. Zelene ženske oprave bile su najviše u modi.¹²⁰⁴ Osim načina odjevanja širili su se u drugoj polovici 17. st. iz susjednoga europskog kruga i drugi običaji i životne navike, ponajprije njemačke.

Nošnje i tipovi ljudi, a donekle i njihov život, kao i uopće duh ondašnje hrvatske, pa i zagrebačke sredine, što odise živom religioznošću i praznovjerjem, ogledaju se u ilustracijama i opisima remetskih čudesa u monografiji pavlina o. Andrije Egeera koja je izašla u Grazu 1672. godine. U njoj se u vezi s čudesima redaju slike ljudi u različitim prizorima već od samoga početka 17. st. (1600). Tako ilustrirana i opisana

1200. Starija redakcija toga rukopisa čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu i ima naslov *Banologia sine de banatu Croatiae cum continna banorum chronologia*. Novija se čuva u Arhivu HAZU i ima naslov *Pauli Ritter Equitis Aureati Banologia seu de Banatu Chorvatiae*. - V. Klaić, *Život*, p. 262-263.

1201. V. Klaić, *Život*, p. 262-263, 292.

1202. To vrlo dugo nisu dopuštale ondašnje okolnosti. U prvom redu centralizatorska politika bečkog dvora, a zatim i nedovoljno razvijeno kulturno okruženje. - M. Kombol, *Poviest*, p. 202-203, 271-273.

1203. M. Kombol, *ibid.*, p. 271-273.

1204. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 219-220. - FNJ, II, p. 1013-1014. - J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb 1939, p. 316-317.

postala su remetska čudesa vrlo zanimljiva za proučavanje kulture, životnih nazora i ljudi onoga vremena u našoj sredini.¹²⁰⁵

Utjecaji sa zapada odrazili su se i u kulturi stanovanja, dakako, u velikaškim, plemićkim i imućnim građanskim krugovima. Kućni ambijent, oprema stambenih prostora, primjerce, Zrinskih i Frankopana, zaključujući po stvarima iz njihove ostavštine, bili su na suvremenom europskom velikaškom nivou.¹²⁰⁶ Za kulturu stanovanja onoga vremena zanimljiva je i pojava peći u sobama. Takve su bile postavljene u Zagrebu najprije u prostorijama isusovačkoga samostana 1684. godine. Prema ugovoru pečnjaci su im morali biti u skladu s ukusom vremena i "obojeji lijepom zelenom bojom." Te prve zagrebačke peći bile su djelo Gašpara Jurasa, lončara iz štajerskoga trgovišta Brešca na Savi.¹²⁰⁷

PROSVJETNE PRILIKE U ZAGREBU

Na prosvjetnom polju bilo je u tom stoljeću nekoliko velikih događaja i naš se grad razvio u važno prosvjetno-obrazovno središte. Ovdje su osnovani prva gimnazija i filozofska škola, akademija s pravima i značenjem sveučilišta, prve ženske škole, obnovljeno osnovno školstvo. Razvijemiji je smisao za stjecanje osnovnoga i višeg obrazovanja, podupire se školstvo i povećava broj polaznika škola svjetovnjaka ne samo iz plemićkih nego i iz građanskih i seljačkih krugova. Otkako je Zagreb postao središtem nove franjevačke provincije osnovani su ovdje i studij filozofije i teologije za franjeve iz Hrvatske, Slavonije i Bosne. A i duhovno sjemenište za svećenički podmladak grkokatoličke biskupije. U zagrebačkoj okolici, u Remetama, i pavlini su dobivali školsku naobrazbu koja se stjecala za vrijeme novicijata otkako je ovaj sredinom 17. st. (1656) iz Lepoglave premješten u Zagreb.¹²⁰⁸

U Zagrebu su već nekoliko godina prije otvaranja prve gimnazije neki napredniji ljudi pokazivali želju da se ona osnuje. Inicijativa za to pojavila se već na prijelazu 17. st. (1600). Protureformatorska atmosfera i aktivnost isusovaca išli su u prilog ostvarenju takve ideje. Isusovci su osnovali zagrebačku gimnaziju i bili prvi učitelji u njoj. Došli su u Zagreb iz Mađarske, a posrednik njihova dolaska bio je neki Benedikt Blažeković. On je, dolazeći često na zajednički sabor u Požun, upoznao mađarske isusovačke škole i način poučavanja u njima. Zagrijan idejom da bi takvu školu trebalo osnovati i u Zagrebu, nagovorio je magistrat zagrebačke općine na brdu Gradecu i neku ovdášnju gospodu da se isusovci pozovu u Zagreb i preuzmu odgoj mladeži. Magistrat je brzo na to pristao, tim prije što su njegovi građani zbog svada s Kaptolom već osam godina bili bez duhovne pastve. Prvi isusovci i učitelji njihova

1205. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 239, 241.

1206. J. Matasović, *Iz galantnog stoljeća*, p. 2.

1207. Acta jesuistica irregestrata collegii zagrabiensis, fasc. VI, br. 38. HDA. - R. Horvat, *Profiost*, p. 429.

1208. Pavlinski novicijjat premješten je iz Lepoglave u Remete 1656. po nalogu tadanjega generala reda Martina Borfovića, jer su u lepoglavskom samostanu trebali više mjesta za slušaće filozofije, koja se te godine počela tamno predavati. - I. Trkalić, O stanju više nastave u Hrvatskoj prije, a osobito za pavlinah, Rad JAZU 93, 1888, p. 90. - A. Čuvaj, *Grada*, I, p. 255.

reda došli su u Zagreb 1606. Nasranili su se u napuštenu dominikanskom samostanu¹²⁰⁹ što im ga je gradska općina zajedno sa susjednom cirkvom Sv. Katarine darovala kraljevim dopuštenjem. Već nakon godine dana, popravivši samostan, otvorili su u njemu gimnaziju (1607). Otvorenje je bilo vrlo svečano, a prisustvovala su mu najodličnije ličnosti onoga vremena u Hrvatskoj. Kako su isusovci bili poznati kao odlični prosvjetni radnici, akcija je već u početku doživjela uspjeh. Već prve godine polazilo je gimnaziju oko tristo učenika, a taj se broj ubuduće povećavao i dosegnuo do petsto, šesto polaznika godišnje. Bila su to otprilike jednom trećinom plemićka, a dvjema trećinama neplemićka, građanska i seljačka djeca. Tako velik broj gimnazijalaca u gradu udaljenom od turske granice tek pedesetak kilometara, a s obzirom na činjenicu da tadranji slobodni hrvatski teritorij (1607) nije iznosio ni 15000 km², vrlo je znakoviti i govori o zavidnoj razini pismenosti te intelektualnoj svijesti naroda koji je stoljećima morao davati sve od sebe za borbu i obranu od Turaka. Zagrebačka gimnazija bila je jedna od najstarijih u Hrvatskoj, prva nakon dubrovačke i nekadašnje pavlinske u Lepoglavi. Ona je uspješno radila i njezin ugled i broj učenika bili su uvijek na visini. Gospodi u Hrvatskom saboru bilo je stalo do njezina napretka, pa su donosila odluke u korist njezinih upravljalaca. U rujnu 1610. zaključila su da im se od poreza što su ih staleži i redovi imali platiti državi dade tisuću forinta, dok će im plemići jednoscenci do Durdjeva 1611. isplatiti svaki po pedeset denara. A zaključkom Sabora krajem listopada 1628. morala su gospoda u korist gradnje isusovačke škole pridonijeti od svakoga đima po dvadeset denara, i to iz vlastita džepa, a ne utjeranih od podložnika. Od plaćanja nisu bili oslobođeni ni *armalisti*, ni plemići *jednoselci*, ni službenici kraljevine.¹²¹⁰ A kad je u velikom požaru grada 29. ožujka 1645. oštećena i gimnazijska zgrada, morali su po odluci Sabora u Varaždinu na njezinu obnovu svi vlastelini platiti opet iz vlastita džepa po dvanaest denara, i to od svakoga đima.¹²¹¹

Osim za samu gimnaziju javljala se i sklonost za podupiranje njezinih polaznika, osobito siromašnih. U korist školovanja siromašnih daka dobivali su isusovci čitave ostavštine i imutke. Dr. Ivan Krušelj (1621) i Nikola Frankopan (1630) ostavili su, primjenice, za *seminarium pauperum studiosorum* (tj. isusovačko odgojište Sv. Josipa) sav svoj pokretni i nepokretni imetak. I građanin uzdar Grgur Tepečić, poznat iz stranačkih borbi ba u početku stoljeća, sjetio se u svojoj oporuci (1622) siromašnih daka: "Najprvo ostavljam tiže moje siromašnim dčakem varoškom ... zatim tega im ostavljam meln i vinograd pod fija red zato da se iz mogega roda bude vucil jeden deak prez ntkakve plaće ovdje ..."¹²¹² Gradski sudac i senator Juraj Vernić namijenio je također prilično veliku imovinu za osnivanje fonda iz čijih su se kamata zagrebački mladići imali školovati u gradačkom i bečkom kolegiju. U gotovu novcu dao je 150 dukata, 740 talira i 292 ugarske forinte, a osim toga odredio da se u korist te glavnice prodaju i njegova dva konja i sva bolja odijela.¹²¹³

1209. Dominikanci su svoj samostan u jugoistočnom dijelu Gornjega grada napustili 1592, te je tada ostao prazan.

1210. E. Štark, HSS V, MSHSM 43, p. 51, 449.

1211. Zaključci Hrvatskog sabora, I, 1631-1693, Zagreb 1958, p. 126.

1212. G. Szabo, Stari Zagreb, p. 47, 50.

1213. E. Laszowski, Juraj pl. Vernić sudac grada Zagreba 1646. i 1656, SNZ, p. 43.

Još početkom stoljeća, u vrijeme kad su isusovci tek došli u Zagreb, odlučio je ban Ivan Drasković da na južnoj strani grada, na mjestu gdje je poslije bio sagrađen kapucinski samostan, sagradi isusovcima sjemenište za njihove siromašne dake. Već su počele i pripreme za gradnju, ali se ta zamisao nije ostvarila, jer je Drasković u međuvremenu umro (1613).¹²¹⁴ No ostvario ju je njegov sin, također Ivan. On je htio da se osnuje internat, gdje bi siromašniji gimnazijalci dobivali stan i hranu te bili odgajani pod isusovačkim nadzorom. Zato je 1627. darovao isusovcima svoju zidanu kuću i vrt u Gornjem gradu (na zapadnom uglu Haddeličeve i Kamenite ulice) pod uvjetom da se u njoj uredi sjemenište za siromašne dake. Isusovci su na to pristali, ali su darovanu zgradu srušili, odlučivši da na njezinu mjestu sagrade novu, priključujući za internat.¹²¹⁵ I tom prilikom im je Sabor priskocio u pomoć te u korist novogradnje raspisao porez od dvadeset denara od svakoga *fuma*, tj. od svake porezne jedinice. Morali su ga plaćati svi plemići, veliki i mali posljednici, iz vlastitih, ne iz podložničkih džepova, a zatim i *armalisti* i *jednoselci* i svi zemaljski činovnici (podban, protonotar, blagajnik, podžupan, plemićki suci) i njihovi zamjenici.¹²¹⁶ Tako se svestranim priložima 1628. započela, a 1631. završila gradnja internata koji će gotovo tristo godina služiti kao konvikt i dom mnogim intelektualcima u Hrvatskoj za vrijeme njihova gimnazijskoga školovanja. I pitome konvikta, siromašne gimnazijalce, pomagao je imućniji svijet, uglavnom velikaši i plemići, i na taj način što su osnivali zaklade iz kojih su se pitomci tijekom 17. i 18. st. izdržavali.¹²¹⁷

Ugled gimnazije je rastao, pa se osim svjetovnjaka, plemstva i građanstva zainteresirala za nju i crkva. Kanonici su je htjeli dobiti na svoj teritorij, no isusovci nisu pristali da sele iz Gradeca.¹²¹⁸

Gimnazija je i dalje ostala u Gornjem gradu, pa su desetljećima kroz nju prolazili naraštaji plemićke, građanske i seljačke djece. I Juraj Krizanić i Pavao Ritter Vitezović i mnogi drugi budući znameniti pojedinci stekli su u njoj humanističku naobrazbu.¹²¹⁹

Gimnazija je imala šest razreda. Njima su poslije dodavani tečajevi od kojih je nastala viša škola, akademija. Prvi je bio otvoren (1633) tečaj moralnoga bogoslužja (moralke) za klerike zagrebačke biskupije, a onda, gotovo trideset godina poslije (1662. i 1666) zaslugom kanonika Nikole Dijaneševca i tri tečaja filozofije: logika, fizika i metafizika. To je bila tzv. filozofska škola, čijim se osnivačem smatra kanonik Dijanešević. On je utemeljio zakladu iz koje su se imala izdržavati tri profesora za predavanje filozofije. Prvi takav profesor bio je naš glasoviti geograf onoga vremena

1214. A. Čuvaj, Grada, I, p. 219.

1215. R. Horvat, Prošlost, p. 281-282.

1216. R. Horvat, Prošlost, p. 281-282. - Zaključci Hrvatskog sabora, II, Zagreb 1958, p. 260.

1217. R. Horvat, Prošlost, p. 284. - Isusovački konvikti u Zagrebu 1796-1896, Zagreb 1896, p. 8-9.

1218. Akcija Kaplića da isusovce pridobije na svoje područje datira oko 1616-1617. Kaplić je imao namjenu brinuti se za uzdržavanje profesora i osnovati u tu svrhu zakladu. Međutim, isusovci to nisu htjeli prihvatiti, iako u to vrijeme još nisu imali dovoljno stalnih dohodaka. "Jer bi to bila", govorio je njihov provincial, "nezaslužnost prema gradu koji nas je izagnane iz Ugarske gostoljubivo primio." Kad Kaplić u tom nije uspio, osnovao je vlastitu gimnaziju, ali je ta za kratko vrijeme prestala raditi. - M. Vanino, Povijest, IV-VI, p. 132.

1219. A. Čuvaj, Grada, I, p. 207-208. - V. Kriak, Zagreb, p. 34. - S. Štrkulić, Zagreb u prošlosti, sadašnjosti 1093-1928, Zagreb 1928, p. 30. - R. Horvat, Prošlost, p. 274-276. - R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 267-268. - M. Komboj, Povijest, p. 203.

o. Stjepan Glavač.¹²²⁰ Poslije je još kanonik Tomo Augustić osnovao i zakladu za uzdržavanje dvojice profesora teologije, a udovica Jurja Plemića zakladu za profesora crkvenog prava. No i to pravo i teologija počeli su se na zagrebačkoj akademiji predavati tek u prvoj polovici 18. stoljeća.¹²²¹

Isusovci su htjeli da njihova filozofska škola dobije ugled sveučilišta, pa su već 1668, kad su izgradnjom krila zgrade prema Katarinskom trgu osigurali prostorije i uvjete za rad takve ustanove, podnijeli u tom smislu kralju Leopoldu I. molbu s preporukom Hrvatskoga sabora. Kralj se molbi brzo odazvao i svojom diplomom izdanom u Ebersdorfu 23. rujna 1669. zagrebačku filozofsku školu podignuo u rang sveučilišta, nazivajući je akademijom i podjeljujući joj povlastice kakve su imala onovremena sveučilišta u habsburškim zemljama. Sveučilišta "osnovana u granicama carstva i u nasljednim pokrajinama kao što su u Kölnu, Beču, Mainz, Ingolstadtu, Pragu, Olomoucu, Trnavi, Grazu i u Košicama." Posebno kralj "snagom svoje carske i kraljevske moći" dopušta da rektor zagrebačke akademije, zatim kancelar, fakultetski dekani te ostali doktori i profesori "imaju pravo podjeljivati doktorat, licencijaturu, magisterij, bakalareat te sve ostale stupnjeve, naslove i počasti onima koje su prije svojim strogim ispitivanjem pronašli dostojnima tih odličja."¹²²² Kraljevu diplomu potvrdio je Hrvatski sabor 1671, a morao ju je prema traženju isusovaca potvrditi i general njihova reda u Rimu. On je to i učinio, ali se nije u cijelosti suglasio s tekstom diplome zbog žaljenja nekih "zavidnih isusovačkih kolegija strane narodnosti (njemačke i mađarske)." No vjerojatno se ni Hrvatski sabor nije htio suglasiti s tim da još netko drugi osim njega i kralja odlučuje o pitanjima koja se tiču Hrvatske. Stoga se povlastice diplome, osobito u pogledu podjeljivanja akademskih stupnjeva, nisu mogle provesti u život. Osim one kojom su studenti bili izuzeti ispod sudske vlasti gradske uprave. Stoga na zagrebačkoj akademiji nisu podjeljivani ni doktorati.¹²²³

Isusovačka akademija i gimnazija bile su namijenjene ponajprije svjetovnjacima, jer im je cilj bio odgoj naroda u protureformatorskom, katoličkom duhu. Preuzimanje i organizacija srednjega i visokoga školstva pripadali su također protureformatorskim djelatnostima isusovaca, pa su u tom smislu bile vodene i njihove škole. I nastava u zagrebačkoj isusovačkoj gimnaziji (nosila je naslov archigimnasium) i akademiji (academia scientiarum) njegovala je u okvirima feudalno-crkvene ideologije i skolastičke nauke, pa su isusovci cijele naraštaje koji su prošli kroz škole mogli odgajati u strogo religioznom, katoličkom duhu i izgrađivati njihov pogled na svijet. No usprkos tome pridonijeli su i uzdizanju opće kulturne i prosvjetne razine našega naroda.¹²²⁴

Osim na zagrebačkoj akademiji stjecali su Zagrepčani, kao i Hrvati uopće, višu naobrazbu i na stranim visokim školama: u Bologni, Rimu, Padovi, Grazu, Beču i Pra-

gu. I tamo su studirali filozofske i teološke discipline. U Grazu je bio ugledan kolegij za velikaše, a u Beču *Collegium croaticum viennense* (osnovan oko 1624) i *Pazmanum* (od 1623),¹²²⁵ ga jedan i drugi za odgoj svećenitkog podmlatka. Inače su klerici, koji su završili zagrebački *Seminarium clericorum*, a htjeli su nastaviti teološke nauke, već od 16. st. odlazili u *Collegium hungarico-illyricum Bononiense* u Bologni. U 17. st. studirali su i u *Collegium Romanum S. Apollinaris* kamo je zagrebačka biskupija običavala slati po tri klerika.¹²²⁶

Otkako je sredinom 17. st. Zagreb postao sjedištem nove franjevačke provincije, postao je on i studijskim središtem franjevačkoga podmlatka. Tu su franjevci, tri godinane nakon osamostaljenja od mađarske provincije, osnovali najprije Studium philosophicum (1658), a ubrzo i Studium theologicum generale. U njima su franjevci profesorima svojim klericima predavali filozofiju i teologiju. Slušači nisu bili samo mladići iz Hrvatske i Slavonije, nego i iz Bosne, jer su i bosanski samostani slali svoje pitomce u zagrebačku franjevačku školu. Uz ostale činioce, i osnutak tih dviju studija potaknuo je gradnju novoga franjevačkoga samostana na Kaptolu. On se počeo graditi i gradio se pomoću milodara, a ponajviše izdašnom potporom baruna Franje Keglevića. Bilo je dovršen 1669, ali je teško nastradao u velikom gradskom požaru 1674.¹²²⁷

Osamdesetih godina 17. st. osnovano je u Zagrebu i duhovno sjemenište za svećenički podmladak grkokatoličke biskupije. Osnovao ga je grkokatolički biskup Pavao Zorčić u prizemnoj kući što ju je 1681. kupio u Gornjem gradu na zapadnom uglu Sjemenišne (danas Vranicanijeve) i Gospodske (danas Ćirilometodske) ulice.^{1227a}

U Zagrebu je, čini se, već 1643. bila osnovana škola za djevojke da bi i one naučile čitati i pisati, zatim neka ženska umijeca i dobre navike.¹²²⁸

Školu za žensku mladež osnovale su i imale u svom samostanu (danas Opatička ulica 20) i opatice klarise. Ovdje se uz ostale predmete osobito njegovala glazba, pjevanje i sviranje na glasoviru i violini. Prigodom likvidacije samostana 1782. našlo se u njemu šest glasovira i troje gusle. U to vrijeme pohađalo je školu opatica klarisa trideset i šest učenica, a predavale su im tri časne sestre učiteljice.^{1228a}

Neku vrst glazbene škole imali su već od tridesetih godina 17. st. i isusovci u Sjemeništu Sv. Josipa, poslije Plemičkom konviktu (danas Habdelićeva ul. 1). Tamo su stručni glazbenici podučavali pjevanje i sviranje na violini, trubi, orguljama i drugim glazbalima. Škola je počela djelovati nešto poslije 1632, kad su isusovci pozvali iz Klagenfurta sedam glazbenika da glazbom uzveličaju proslavu posvećenja

1225. Pazmanum je 1623. osnovao mađarski biskup Petar Pazmany. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 240-242. - V. Klaić, Preteče sveučilišta. Spomenica sveučilišta 1874-1924, Zagreb 1925, p. 1-2.

1226. A. Cuvaj, Grada, I, p. 240-242, 313-314. - M. Korbol, Poviest, p. 203-204.

1227. Kratka povijest crkve i samostana franjevačkog u Zagrebu, Prosvjeta, 1906, p. 347. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 284, 286. - R. Horvat, Prošlost, p. 235.

1227a. A. Cuvaj, Grada, I, p. 309.

1228. Startine, 37, p. 62. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 233.

1228a. V. Klaić, Opatice sv. Klare ili klarise u Zagrebu, SNZ, p. 61-65. - Klarise su krajem 17. ili početkom 18. stoljeća otvorile školu u dijelu današnje zgrade Muzeja grada Zagreba, Opatička ul. 22, koji je tada jedini postojao, a klarise su ga dobile od grada 1698. Taj je dio jezgra današnje zgrade koja je bila dograđivana i nadograđivana u 18. i 19. st., a djelomično i u 20. st. Itek tada dobila današnji oblik. Prvotni dio zgrade u kojem su klarise otvorile školu dao je sagraditi Ivan Zaknadrić 1657. za spremište hrane za vojsku. Poslije je to spremište služilo za čuvanje vina, pa su ga kao takva klarise i preuzele od grada 1698. - I. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekada i danas, Zagreb 1967, p. 98-99. - R. Horvat, Prošlost, p. 266.

1220. Filozofska škola otvorena je svečano 6. rujna 1662. u kući Petra Vukmanovića, koja se nalazila tik uz gimnaziju. U početku je škola imala pedeset slušača. Poslije šest godina preseljena je u jednokatno krilo prigrađeno 1668. staroj gimnazijskoj zgradi prema Katarinskom trgu. - R. Horvat, Prošlost, p. 312-314.

1221. R. Horvat, Prošlost, p. 253. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 248.

1222. Izvorna povelja kojom je kralj Leopold I. 1669. podijelio povlastice zagrebačkoj filozofskoj školi i podigao je na stupanj akademije, odnosno sveučilišta, čuva se u HDA u Zagrebu. - R. Horvat, Prošlost, p. 315-319.

1223. A. Cuvaj, Grada, I, p. 300. - A. Hudovskij, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 14, 68. - R. Horvat, Prošlost, p. 274-276, 309, 312-315. - M. Korbol, Poviest, p. 203. - HNJ, II, p. 1014-1015.

1224. HNJ, II, p. 1014-1015. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 213.

nove crkve Sv. Katarine, koja je upravo te godine bila dovršena. Njihovo se mu- ziciranje tom prilikom toliko svjedoči da su isusovci odlučili zadržati ih u Zagrebu. Prinosima magnaata i fondom što su ga osnovali bilo im je osigurano izdržavanje, pa su se stalno nastanjili u Zagrebu. Smjestili su ih u zgradu isusovačkoga konvikta koja se još 1706. nazivala *Seminarij pauperum et studiosorum muscorum*.¹²³⁰

Razvoju prosvjetnoga života pridonio je i osnivanje pivre, Vitezovićeve, tiskare u Zagrebu krajem 17. st. Tiskane knjige olakšale su učenje i ubrzale prosvjetljavanje naroda. Možda su to učinile već i knjige tiskane u isusovačkoj tiskari koja je bila osnovana šezdesetih godina. Nažalost, knjige iz te tiskare nisu se sačuvala. Zato Vite- zovićevu i smatramo prvom zagrebačkom tiskarom.

URBANIZAM, NASTAJANJE BAROKNOGA GRADA, KOMUNALNI PROBLEMI, IZGLEDE, SLIKE I OPISI ZAGREBA

Izgradnjom u 17. st. potaknutom pojavom novih gospodarskih činilaca (feu- dalaca i crkvenih redova) srednjovjekovni Gradec postupno mijenja svoj vanjski izgled, preoblikuje se u barokni grad. Skromni srednjovjekovni oblici s jednostavnim građanskim, dobrim dijelom drvenim kućama i gospodarskim zgradama u uskim ulicama i dvorištima pretvaraju se postupno u reprezentativnije oblike baroknoga grada sa širim ulicama, pojedinih istaknutijih zgradama i trgovina kao tipičnim i osobito vrijednim baroknim tvorevinama.

I Markov, stredišnji, glavni trg Gradeca mijenja postupno svoj izgled. Već počet- kom 17. st. (1615-1616) gradi se na mjestu gdje Gospodska ulica izlazi na trg, umjesto stare srednjovjekovne, nova gradska vijećnica. S trga nestaje ubožnice, a umjesto njezine kapele Sv. Marije uređuje se na uglu trga i današnje Freudenreichove ulice nova kapela Sv. Uršule, dok se na zapadnoj strani trga grade zidane pleničke kuće.

Dva novooblikovana trga, Jezuitski i Katarinski, predstavljaju osobite i za ono vrijeme karakteristične urbane vrednote. Tada se počeo oblikovati već i intimni Kapucinski trg (danas Franje Markovića) na zapadnoj strani u susjedstvu današnjeg šetališta Griča koje je u 17. st. bilo još vrt-cvijetnjak i povrtnjak, najprije remetskih pavlina, a poslije zagrebačkih kapučina.¹²³⁰ Na njegovu jugozapadnom uglu stajala je još kula srednjovjekovnih gradskih utvrda koja je novom baroknom sklopu Gornjega grada nedvojbeno davala osobit ugodaj. Manje pleničke i građanske kuće uklopile su se u cjelinu, u ono vrijeme još gotovo potpuno okruženu i zatvorenu srednjovje- kovnim građskim zidinama i kulama. U nastajanju baroknoga grada srednjovjekovna llocitna urbana koncepcija postupno se prevrata u baroknu.¹²³¹

1229. Historia Collegii societatis Jesu, p. 79, 547, II, p. 29. - R. Horvat, Prošlost, p. 380-381.

1230. Pavlini su prostor današnjeg šetališta Griča zajedno s gradskom kućom imali počecem 17. stoljeća. Obradivati su na njemu vrt. Kapučinima su ga prepustili, kao i kula, 1625. u zamjenu za vrt u pogradu. Nakon ukidanja kapučinskoga reda (1788) vrt, crkva i samostan pripali su vjetrozakonskoj zakladi. Od zaklade je sve kupio 1805. Ferdinand Kulmer. U javno šetalište pretvoren je bivši kapucinski vrt 1859. - R. Horvat, Prošlost, p. 259, 261, 1231. A. Mohorovičić, Analiza, p. 34, 36, 48.

Gradske utvrde nisu više netaknute, jer se na nekim dijelovima njihovih temelja u 17. st. grade barokne zgrade samostana kapučina, isusovaca i Klarisa, ali su ka- rakteristični elementar onovremenoga Zagreba i njegova izgleda. One doduše već teško odlijevaju zubu vremena, tipe i znanija oštećenja, urušavaju se, a gradska ih općina zbog nemirnih i nesigurnih vremena mora popravljati i održavati u dobru stanju za obranu od mogućih neprijateljskih napada. A potencijalna opasnost od njih postojala je već i zbog blizine turske, još uvijek nesmirene granice, koja je cijelo stoljeće bila udaljena od Zagreba samo nekoliko desetaka kilometara. Gradska upra- va nastoji osigurati novac za održavanje utvrde i donosi odredbe kojima ih hoće zaštititi od uništavanja, reorganizira s tom namjerom službu sigurnosti u njihovim vratima. Ponajprije se bori da osigura prinos od tridesetničkih prihoda koji u 17. st. nije lako dobivala. Od kraja 16. st. Habsburgovci su joj ga sve teže davali.¹²³² Već 1607. tuži se ona vrhovnom tridesetničaru Toni Kipniku da ne prima pomoć od trideset- nice, a 1686. mora tražiti dozvolu da smije iz njezinih dohoda popravljati gradske bedeme. Dozvolu je očito dobila, ali je za deset godina (1696), prilikom nastalih teških oštećenja zidova, morala moliti produženje te ovlasti za daljnjih deset godina. Tada se, naime, srušio zid negdje kod isusovačke gimnazije i kapucinskoga samostana, pa su ga morali za silu poduprijeti, kao i neke kule koje su vjerojatno također bile teže oštećene. Karakteristično je da je za nadzornika tih popravaka bio određen biskup Selšćević.¹²³³ Dvor očito nije imao povjerenja u gradsku općinu, sumnjajući da tride- setnički novac troši u druge svrhe, iako je ona svaka tri mjeseca morala položiti račun o prihodima i rashodima tridesetnice vrhovnom tridesetničarskom uredu u Nede- lišću.¹²³⁴ No tridesetnički se novac vjerojatno katkad ipak trošio i u druge svrhe, jer je 4. veljače 1632. gradska općina smatrala potrebnim donijeti odluku da se takav novac smije trošiti samo za popravke utvrđenih zidova i kula.¹²³⁵ Međutim, 1642. taj je novac ipak korišten i za popravak neke prebendarske kuće i za plaće,¹²³⁶ iako je vjerojatno već dio potrošen "za lomljenje kamena, za ciglare i radnike koji su za Mesnička vrata izradivati zlijeb." Inače je tijekom stoljeća, dakako, trošen za utvrde, potrebnu gradnju i radove. Osobita se briga vodila o održavanju gradskih vrata i kula što su stajale uz njih. Nabavljane su "hrastove daske i čavli za turen kod Mesničkih vrata, popravljeni mostovi pred Dvercima i Mesničkim vratima."¹²³⁷ Izvanredni, privremeni izvor sredstava za popravak utvrda otvorio se gradskoj općini 1676. kad se kralj, pošto su i one u velikom požaru grada 1674. također nastradale, odrekao poreza na nekretnine u korist obnove za sljedećih petnaest godina.¹²³⁸

Da bi zaštitila utvrde od oštećivanja, općina je donosila i neke osobite propise, primjenjive 1637. propis o zabrani okopavanja vinograda uz gradske zidove i kule ako

1232. Gradska općina počela je 1505. primati redoviti godišnji prinos iz tridesetničkih prihoda od 100 forinta. Habsburgovci su taj prinos povisili na 200 forinta, a od kraja 16. st. (oko 1590) obustavili gatako redoviti tijeekom 17. st. sve ga teže davali. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 33, p. 131-34, p. 127, 128.

1233. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 33, p. 134, 34, p. 131, 134.

1234. J. Barle, Popravak gradskih zidova, VZA, 1913, p. 147-148.

1235. PSGZ, XVIII, p. XX, 28.

1236. L. Dobronić, Iz života zagrebačkog Gradeca u XVII. stoljeću, PSGZ, XIX, p. XXV.

1237. PSGZ, XIX, p. XXXII-XXXIII.

1238. PSGZ, XVIII, p. XXXIII-XXXV.

1239. Z. Herkov, Statut, p. 51. - PSGZ, XVIII, p. XXII, 45.

počele su se već graditi i kuće sa dimnjacima. A pojavio se već i prvi poznati zagrebački dimnjačarski obrtnik, neki Bartol Manichar.¹²⁴⁶

Kao što se brinula za izgradnju praznih zemljišta, gradska općina vodila je također brigu o drugim komunalnim poslovima koji su se odnosili na izgled grada i slično. Skrbila je za uredenje i čistoću ulica i trgova, održavanje gradskih bedema, osiguranje obala potoka Medveščaka. Ima vijesti i o taracanju ulica; 1632. je, primjerice, odlučeno da se taracanje ulica i popravljavanje putova unutar i izvan gradskih zidina ubuduće neće više obavljati na teret tridesetih, nego iz drugih prihoda grada; 1666. popločuje se Duga ulica (danas Ulica Pavla Radića). Te se, naime, godine zidarski majstor Bartol Mazeto obvezao da će mjesto dužnoga poreza zajedno sa Silvestrom Donatijem kamenjem popločiti ulicu "koja počinje ispod Kamenitih vrata i ide do kuće nasljednika Karabella."¹²⁴⁷ O brizi za održavanje javnih površina govori i odredba iz 1642. kojom se propisuje da se sve gradske ulice imaju što prije popraviti i držati čistima, a "naročito ona što od župnoga dvora vodi prema istoku". Radi polješanja Markova trga grad je još 1639. izdao nalog da se do blagdana Sv. Jurja mučenika moraju srušiti i odstraniti radionice, odnosno dašćare prislunjene uz Crkvu Sv. Marka, "jer ovoj nimalo ne služe za ukras, već je naprotiv nagrdnju. Treba ih odstraniti čim prije zato što i po sudu stranaca i gostiju nikako ovdje ne pristaju."¹²⁴⁸ A neki Wolfgang Mirnjavčić pokvario je izgled, kaže se, crkvi Sv. Marije kod Kapucinskoga trga, podiživši u njezinoj blizini kraj zida kapucinskoga samostana bez znanja i dozvole općine ledanu. Protiv toga prijestupa gradski se fiskuš pobunio 1641., te ponavljao svoj prosvjed nekoliko sljedećih godina.¹²⁴⁹ No gradska općina imala je i drugih problema u vezi s održavanjem izgleda i ukrašavanja grada. Naslijedivši ih iz srednjega vijeka, građani su po malim uskim gornjogradskim dvorištima još držali staje za konje i krave, koce za svinje, a podzemnim ili otvorenim kanalima izlijevali gnojnicu i svu nečist iz svojih dvorišta i kuća. Osim toga njihove su svinje šetale po ulicama onečišćujući i njih i zrak. U takvoj situaciji gradska je općina neprestano muku mučila oko održavanja čistoće. Pola stoljeća, od 1652. do 1700., izdavala je mnoge odredbe ne bi li nekako riješila to pitanje.

"Red i čistoća neka se svagdje u gradskim kotarima i ulicama održava. Na to neka pazi gradski fiskuš i neka o tome uvijek izvještava sud. Smeće neka se sa svih strana odveze i neka se više ne gomila na ulicama."

"S razloga gradskoga reda određuje se da svi odvodni kanali iz kuhinja gradskih kuća, osobito iz seminara Pužgajeve u ulici pri crkvi Sv. Katarine, kao i svi ostali gdje god se pronađu, poruše i zatvore da se od njih gradske ulice i ceste više ne zasmrdjuju."¹²⁵⁰

1246. Dimnjačarski posao bio je u to vrijeme, čini se, vrlo cijenjen, a dimnjačari bili plaćeni bolje nego drugi obrtnici. Zvonoljevač Nikola Buzetič obio je npr. za lijevanje zvona 6 forinta (1675), a dimnjačar Manichar za dišćenje dimnjaka na tri ili četiri isusovačke zgrade 8 forinta i 8 denara. - R. Horvat, Prošlost, p. 428-429.

1247. Obitelj Karabella imala je kuću u Dugoj ulici na istočnoj strani. - Protocollum fassionum 1674-1686, p. 10, 82, 148.

1248. PSGZ, XVIII, p. XX, XXII, XXIV, 28, 56, 79, 182; XIX, p. XLIV.

1249. PSGZ, XVII, p. 64.

1250. Z. Herkov, Statut, p. 52-53. - PSGZ, XVIII, p. XXVI, 127, 130.

bi to okopavanje bilo za njih štetno. Onima koji se ne bi pokoravali tom propisu, tj. "drznicima i neposlušnicima", zabranit će se obradivanje takvih vinograda pod prijetnjom kazne.¹²⁴⁹ Drugim propisima zabranila je općina ispašu u blizini zidova, a 4. veljače 1666. morao je takav propis biti obnovljen, jer ga se građani više nisu pridržavali, zaboravivši ga nakon što je prošlo duže vrijeme.¹²⁴⁰

U starije vrijeme morali su građani koji su stanovali u blizini gradskih vrata naizmjence i besplatno uz njih stražariti, odnosno navečer ih zatvarati, a ujutro otvarati. Već od 16. st., pa tako je bilo i u 17. st., ta se služba plaćala, i to četiri forinte godišnje, a vršili su je građani koji su za tu službu bili naročito izabrani svake godine na Blaževo kad se birao sudac i svi drugi gradski funkcionari.¹²⁴¹ Očito se hijelo dužnost čuvara gradskih vratiju učiniti odgovornijom, postići u njoj više reda i veću sigurnost u gradu.

U 17. st. dolaze neki dijelovi gradskih utvrda u privatne ruke. Kulu kraj Kamenitih vrata prisvojili su još 1646. baruni Konjski, vlasnici kuće u neposrednoj blizini, a krajem stoljeća općina ju je sama pod stanovitim uvjetima iznajmila blagajniku zagrebačke tridesetnice Martinu Vojnoviću za dvije i pol forinte godišnje. Od toga se vremena ta kula počela preuređivati za stanovanje i ostala neprekidno u privatnoj uporabi. No gradska općina sigurno je i tada, kao što je to običavala činiti i poslije, pridržala sebi pravo da u slučaju opasnosti može kulu upotrijebiti za obranu.¹²⁴² Nakon nekoliko godina odrekla se ona i donjega kata kule Dverce koju je još u 16. st. iznajmljivala pavlinima. A tada je (1698) njezin donji kat za sto ugarskih forinta prodao Petru Nemančiću, edilu crkvice Sv. Jurja da u njemu spremi i drži vino iz vinograda crkvice.¹²⁴³

Gradnja pojedinih objekata na temeljima utvrda i djelomično njihovo iznajmljivanje privatnicima već navještavaju njihovo postupno napuštanje koje će se, međutim, odlučno i potpuno ostvariti istom tijekom sljedećeg i početkom 19. stoljeća. No u 17. st. gradske utvrde još su mnogo pridonosile romantičnom izgledu Zagreba. Na povisoku brežuljku dizao se stari grad okružen zidovima, kulama i tornjevima u koji se ulazilo vratima još djelomično preko pokretnih mostova. Stanovit biljeg romantike tadanjem su Zagrebu pružali i glasovi noćobdija koji su se u tihim noćima razlijevali iza visokih gradskih zidina. Jer noćobdije ili trabanti su i u tom stoljeću s helebardom i fenjerom u ruci obilazili gradom, koračali njegovim mračnim ulicama, izvikivali noćne ure, upozoravali purgere da pogase vatre na svojim ognjištima.¹²⁴⁴

Unutar zidova starog grada bilo je tijekom 17. st. i mnogo neizgrađenoga, pustoga zemljišta. Ono se, nedvojbeno, proširivalo nakon velikih gradskih požara i obično ostajalo neizgrađeno mnogo godina. Gradski magistrat morao je stoga tijekom stoljeća nekoliko puta obnavljati stari propis da svi koji na području grada imaju prazna gradlišta moraju u roku od pola godine početi na njima graditi kuće, inače će gradski fiskuš takva gradlišta izvestiti i oduzeti u korist općine.¹²⁴⁵ Krajem 17. st.

1240. Z. Herkov, Statut, p. 57.

1241. R. Horvat, Prošlost, p. 107-108, 179.

1242. R. Horvat, Prošlost, p. 176-178.

1243. Protocollum fassionum 1693-1714, p. 254, PAZ.

1244. R. Horvat, Prošlost, p. 498-499.

1245. Propisi o dužnosti izgradnje praznih zemljišta bili su obnovljeni 1666, 1667, 1670, 11678. - PSGZ, XVIII, p. XXXI. - Z. Herkov, Statut, p. 57.

Te dvije odredbe izdala je općina 6. veljače 1652. i 5. prosinca 1653, no one su imale, čini se, slab učinak, pa ih je morala ponavljati i niz slijedećih godina.¹²⁵¹ Dne 3. veljače 1699. napokon je odlučila da se unutar gradskih zidina ne smije držati blago i stoka, već samo konji i svinje za tov. Za ostale svinje i staju u podgrađu. Svinje za tov koje će ostati u gradu imaju se držati zatvorene, inače će ih fiskus zaplijeniti u svoju korist.¹²⁵² Međutim, neposlušni građani nisu se držali ni te, kao ni odredbe o izljevjanju otpadnih voda i nečisti na ulicu. Već 1700. moralo je gradsko vijeće ponovno zaključiti da se podzemni kanali, kojima teče nečist na ulicu, moraju smjestiti razoriti. Tko ubuduće napravi takav kanal, bit će globljen sa sto ugarskih forinta. Iste godine spominje se i neki Andrija Koren koji je "besudno izljevao fekalije na ulicu i uzrokovao smrad na javnom prijelazu."¹²⁵³ A i svinje su se još 1719. šetale po ulicama i postojano držale unutar gradskih zidova, pa je i u to vrijeme morala biti ponovno izdana odredba protiv takvih pojava.¹²⁵⁴

Budući da su takve prilike bile u gradskoj jezgri unutar zidova ne može se očekivati da je u podgrađu nešto bolje. Premda je još sredinom stoljeća bilo određeno da kod izvora Manduševac posebni čuvar pazi na čistoću, ipak je još i krajem stoljeća (1692) vladao tamo nered (ostavljalo se smeće, napajalo se blago, pralo se rublje) da je općina ponovno morala donijeti zaključak da se odredi jedan građanin koji će bdjeti nad čistoćom i paziti da se prostor u blizini izvora ne zagađuje smećem.¹²⁵⁵ Stanovnike u podgrađu, osobito one uz potok Medveščak, mučile su i druge brige. Ovdje je voda iz potoka često provajivala, pa je trebalo utvrđivati obale, popravljati nasipe. Da bi se to lakše postiglo, gradska je općina pojedinim građanima darovala uz potok zemljišta da na njima sagrade kuće uz obvezu da uz njih utvrde i održavaju obalu potoka. Mnogi se toga ipak nisu pridržavali, pa je sredinom stoljeća "voda iz dana u dan sve više navajivala" i magistrat je bio prisiljen da pod prijetnjom globe ponovno odredi tamošnjim stanovnicima (3. prosinca 1647) da učvrste nasipe i osiguraju obale protiv provala vodene stihije.¹²⁵⁶ Silka tadašnje Hramnice (današnjeg Trga bana Josipa Jelačića) prilično je jasna. Na sjevernoj i istočnoj strani nizale su se kuće, i to dobim dijelom drvene, a na južnoj se prostirali vrtovi i djelomično majuri s gospodarskim zgradama, dakle prazni neizgrađeni prostori.¹²⁵⁷ Inače je cijeli prostor današnjega trga bio velika ledina s vrtovima građana. No već u prvoj polovici stoljeća gradska je općina zaključila (6. veljače 1641) da se vrtovi likvidiraju, a trg pretvori u sajmište. Smatrala je da je taj široki prostor daleko prikladniji za smještaj trgovačkih šatora, narodu pristupačniji i uopće pogodniji za održavanje sajmovanega Markov trg na Gornjem gradu. Pitanje likvidiranja vrtova na Hramnici trebalo je

biti riješeno još istoga proljeća. Taj zaključak općine bio je konačno i proveden, jer se trg u kasnijem 17. st. (1681) već naziva "sajamskim trgom" (*Forum mundinale Mandusssewez dictum*).¹²⁵⁸ Tako je počeo nastajati Trg bana Josipa Jelačića, današnji glavni trg Donjega grada."

Ilica se u urbanom smislu od srednjega vijeka nije izmijenila, čini se, ništa. Štoviše, čini se da je i naselje lončara (vicus lutifigorum) koje se ovdje javlja u 14. i 15. st., bilo napušteno. Sigurno je da u tom dijelu podgrada u 17. st. nije bilo mnogo strambenih zgrada, već su tu bile pretežitro gospodarske zgrade (staje, stagljevi, sjenici, koci i sl.) podignute na gospodarstvima, majurima i u vrtovima što su se prostirali s jedne i druge strane Ilice od Manduševca do Frankopanske i Mesničke ulice, Britanskoga trga i dalje prema zapadu. Te zemlje bile su vlasništvo uglednih građana, crkvenih redova i cehova. U drugoj polovici 17. st. imali su na sjevernoj strani Ilice majure i vrtove Andrija Koren, gradski sudac i senator Ivan Uzulin, zidarski majstor Antonio Mazetto, sudac Mihajlo Vemić, senator Jakov Iljišić, zatim isusovci, ceh bravara i drugi. Vinograd Jurja Branjuga spuštao se niz obronak pod Dvercima i sezao sve do Ilice. A s južne strane ove ceste prostirali su se vrtovi isusovaca, opatica klarisa, senatora Mihajla Kozijaka, Jakoba Iljišića, Martina Pozvinskog. Tu se, vjerojatno na prostoru između Gundulićeve i Frankopanske ulice, nalazio sedamdesetih godina i majur Jurja Branjuga.¹²⁵⁹ Središnje mjesto u tom dijelu podgrada bilo je oko crkvice Sv. Margarete. Tu je bilo groblje i mali trg, gdje su se katkada izvršavale i kazne. Vjerojatno je na tom prostoru bila i kućica kakva gostioničara ili trgovca, jer su se za sajamskim dana, prilikom pogreba i u drugim zgodama mogli ovdje sklapati i dobri poslovi, pa je i za njihovim uslugama nedvojbeno uvaladala potražnja. U tom prostoru svijet je zadivljavao veliki drveni križ podignut usred groblja. Bio je okrenut prema Ilici, očito s namjerom da bude vidljiv iz Donjega grada. A to je bilo moguće, jer je cijeli taj kompleks bio još neizgrađen. Na mjestu kuće u Ilici 7 stajala je u 17. st. mala drvena koliba u kojoj je običavao prenoćiti kapelan Sv. Marka da bi i noću, kad su gradska vrata bila zatvorena, mogao posjećivati bolesnike u podgrađu.¹²⁶⁰

U zapadnom dijelu Ilice, negdje kod Britanskoga trga, postojalo je i živjelo i dalje gradsko podložničko naselje Ilica sa šest do osam obitelji, sve s hrvatskim prezimima: Ivančići, Šimunčići, Novoseli, Barčići, Račići itd.¹²⁶¹ O tom se naselju jednom prilikom raspravljalo i na sjednici Hrvatskoga sabora u slobodnom gradu na brdu Gradecu. Tu je 16. prosinca 1603. bilo zaključeno da se na molbu gradačkih građana "kućice u naselju zvanom Ilica" oslobode neke zemaljske globe.¹²⁶²

1251. Dne 5. veljače 1660. postavljen je čuvar da pazi na čistoću kod izvora Manduševca. Ulice treba očistiti od otpadaka i smrada, a gradski kapetan će paziti na održavanje reda. - PSGZ, XVIII, p. XXVIII-XXIX. - Godine 1667. i 1670. bile su ponovljene odredbe o čistoći.

1252. PSGZ, XVIII, p. XLIII, 350. - Z. Herkov, Statut, p. 62-63. - R. Horvat, Prošlost, p. 48.

1253. PSGZ, XVII, p. XLVI, 358. - R. Horvat, Prošlost, p. 48.

1254. Z. Herkov, Statut, p. 65.

1255. PSGZ, XVIII, p. 318.

1256. Z. Herkov, Statut, p. 52. - PSGZ, XVIII, p. XXV, 114.

1257. Protocolium fassionum 1674-1714, PAZ. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 34, p. 134.

1258. Vlasnici vrtova na Hramnici trebali su u zamjenu za njih dobiti od grada zemlju na drugom mjestu, a za vrtne ograde i navoženje gnoj povećanu odštetu prema profejni. Imali su također mogućnost sagraditi kuće uz potok Medveščak, na zemljištu što im ga je općina davala besplatno. - PSGZ, XVIII, p. XXIV, 72.

1259. Protocolium fassionum 1674-1686, p. 93, 207, 244-245; 1693-1714, p. 10, 295, PAZ. - Spisi u Arhivu HAZU pod sign. D-LXXV-255, D-LXXXII-91. - Diplomata 1661-1690, fasc. XVII, isprava iz g. 1687, PAZ.

1260. A. Šenoa, Crtime iz kronike zagrebačke, Vienna, 1879, p. 722-723. - R. Horvat, Prošlost, p. 170-171.

1261. Naselje Ilica spominje se u spisu *Regium fasc colorialis lib. Regiae civitatis Montis Graecensis...* 1693 u nizu ostalih gradskih podložničkih naselja kao Trnje, Horvati, Cironerec, Čukovići i dr. - Diplomata 1691-1699, fasc. XVIII, PAZ. - Acta decimalia 1630-1690, vol. IV, No 164, Nadbiskupski arhiv u Zagrebu.

1262. F. Šišić, HSS IV, MSHSM 41, p. 447.

Dalja predgrada Zagreba onoga vremena bila su još gradska podložnička naselja Jelenovac, Vrhovac i Činomerec na zapadnoj te Trnje na južnoj strani. Sva ona žive i u 17. st., a postat će jednoga dana sastavni dio grada. Premda će još vrlo dugo zadržati karakter sela sa stariim seoskim kućama, seljačkim načinom života i privredivanja.

Utvrdama zatvoreni teritorij Kaptola sačuvao je srednjovjekovni tlocrt i bio obnovljen pojedinačnim baroknim kurijama i drugim objektima.¹²⁶³ Teritorijem je dominirala stolna crkva, premda je u prvim desetljećima stajala teško oštećena, gotovo osakaćena, još od početka 16. st., kad su je u građanskom ratu između Ferdinanda i Zapolje lumbardama gadali njemački i španjolski vojnici pod zapovjedništvom generala Thurna. Srušili su joj tada oba zvonika i gornji dio pročelja, uništili prvotni gotički portal i spalili krov. Kako se Kaptol nakon toga dulje vrijeme nalazio u teškim gospodarskim prilikama i nije mogao popravljati katedralu, ona je s razorenim zvonnicama, pročeljem i portalom, privremeno pokrivena daskama, stajala više od sto godina i ušla takva u 17. stoljeće.¹²⁶⁴ A uz to ju je u trećem desetljeću (1624) pogodila ponovna nesreća i još više oštetila. Udario je u nju grom, spalio joj krov i razorio svod nad svetištem. Teško oštećena davala je dojam ruševine.¹²⁶⁵ Popravljala se tek tijekom daljnjih desetljeća, postupno obnavljala te dobila novi krov, pročelje, portal, novi toranj i svod u svetištu.

Situacija izvan užeg utvrdenoga kaptolskog prostora ostala je uglavnom nepromijenjena. Sa sjeverne strane nastavlja svoj stari život Nova ves, a s južne Vlaška ulica. Tek se s vanjske strane zapadnog kaptolskog zida počela nešto naseljavati lijeva obala potoka Medveščaka (današnja Tkalčičeva ul.), a na istoku teritorij pod biskupskim dvorom u Vlaškoj ulici kod Sv. Martina, i to četrdesetih godina zaslugom biskupa Benedikta Vinkovića. Na tom prostoru nalazili su se stoljećima prije biskupski vrtovi, a naseljavati ga je počeo biskup Vinković 1641.¹²⁶⁶

Panorama grada u odnosu prema srednjovjekovnoj dosta se izmijenila, iako se grad prostorno nije gotovo ništa razvio, te iako su ga i dalje predstavljale uglavnom dvije osnovne jezgre — Gornji grad i Kaptol. Podgrade, što se tiče izgrađenosti i teritorijalnoga širenja, ostalo manje-više isto usprkos vjerojatnim pojavama pojedinačnih novih objekata te početku naseljavanja istočne strane Tkalčičeve i spomenutoga dijela Vlaške ulice. No brojni reprezentativniji objekti podignuti tijekom stoljeća unutar gradskih zidova ili na njihovim temeljima, napose u Gornjem gradu (samostani kapucina, isusovaca i klarisa, kuće Zrinskih i remetskih pavlina, Sjemenište Sv. Josipa, gimnazija, osnovna škola, crkve Sv. Marije, Katarine i Trojstva,

1263. A. Mohorovičić, *Analiza*, p. 3-4.

1264. I. Tkalčić, *Prvostolna*, p. 24.

1265. *Ibid.*, p. 24.

1266. Na tom teritoriju stajala je, prema predaji, do početka 16. stoljeća kurija "poput kaštele", koja je do tada služila kao biskupski dvor. U njoj je, navodno, stanovao i čuveni zagrebački biskup Osvald Thuz (1466-1499). Ona se spominje i u nekim biskupskim ispravama. Osim nje bilo je tu, prema pričanju biskupa Vinkovića (1637-1642), i nekoliko zidanih kuća, što su ih podigli mljetački i mađarski trgovci koji su tu imali i svoja skladišta za robu što su je dopremali iz Italije i Mađarske. Kad je njihova trgovina prestala, trgovci su otišli, a njihove kuće i skladišta ostala prazna. Početkom 16. st. dao je zgrade, kao i spomenuti biskupski kaštel (dvor), srušiti biskup Tomo Bakac. Njihovu graduporobio za gradnju utvrda oko katedrale. A početkom 17. st. dao je temelje kaštele, koje je još vidio biskup Vinković, iskopati biskup Petar Domitrović (1611-1628), koji je njihovu kamenu gradnju iskoristio za gradnju nove biskupske palače. - *Acta Capituli antiqua*, fasc. 24, No 48, *Arhiv zagrebačkog kaptola*. - E. Laszowski, O topografiji Kaptola 1642, *revija Zagreb*, 1940, p. 24-26.

novi toranj Sv. Marka), a i na Kaptolu (osobito katedrala i biskupski dvor) najvećim dijelom izdigli su se iznad gradskih utvrda i tako izmijenili opći obris dvojnoga grada. Nastala je nova panorama koja se sačuvala do 19. a djelomično i 20. stoljeća.

Poznate su tri slike koje prikazuju Zagreb u 17. stoljeću. Dvije iz vremena oko 1639, a jedna iz 1689. godine. Jedna iz 1639. čuva se u zbirci nacrtu Reimonda Montecuccolija u Ratnom arhivu u Beču, a druga u Nacionalnoj knjižnici u Beču,¹²⁶⁷ dok je ona iz 1689. izašla u IV. knjizi Ivana Weickharda Valvasora *Die Ehre des Herzogthums Krain...*, tiskanjoj te godine.

Na slici Reimonda Montecuccolija prikazana je panorama Zagreba gledana s juga. Grad leži na dvama brežuljcima i ima malo, zbito podgrade negdje na početku današnje Ilice. Na lijevom, višem brežuljku leži krajevski i slobodni grad, a na desnom, nižem, Kaptol. Prvi je okružen srednjovjekovnim utvdama, a iza i iznad njih dižu se tornjevi crkava, krovovi kuća i vrhovi utvrđenih kula. Slično je i na kaptolskoj strani. I tamo se vide crkveni tornjevi, krovovi kuća i dijelovi utvrda, napose onih oko stolne crkve. Ta građevina nadvisuje sve, iako ima tek polovicu tornja, koji se tek gradi i bit će dovršen za pet godina (1644). S južne strane katedrale stoji biskupski dvor, što su ga početkom 17. st. dali graditi biskupi Šimun Bratulić i Petar Domitrović. Istočnoga krila dvora još nema. Ono će biti sagrađeno tek u prvoj polovici 19. stoljeća. U 17. st. se na njegovu mjestu između dviju okruglih kula nalazi još zid katedralnih utvrda s četverokutnom ulaznom kulom u sredini. Pod južnom stranom naselja vidi se gusto, visoko drveće, dok su strmi obrmoci susjednoga Gradeca, Gornjega grada, posuti redovima čokota vinove loze. Pod njima se s južne strane smjestilo malo podgrade, a pred njim neizgrađen prostor s vrtovima ograđenim koljem.¹²⁶⁸

U Nacionalnoj knjižnici u Beču čuva se još jedna gotovo ista takva slika s prikazom Zagreba oko 1639. Zapravo inačica slike iz Montecuccolijeve zbirke. Sve je uglavnom isto, samo što je na njoj crtač na polju pod gradom nacrtao veći broj vojnika, uglavnom konjanika sa zastavama i to u skupini pravilno raspoređenoj u tri koncentrična kruga i slobodnom prostoru. U Zagrebu su se često skupljali vojnici pred polazak u rat. Možda su se i ovi sastali ovdje prije pokreta na neko bojište tridesetogodišnjega rata u kojem su Hrvati redovito sudjelovali kao laki konjanici, obično nazivani arkebuziri.

Na slici Zagreba u Valvasorovu djelu iz 1689, prikazani su Kaptol i Gornji grad posve blizu jedan drugome i u međusobnu nerealnu položaju. U prednjem planu vidi se crkveno naselje, a iznad njega, na višem brežuljku, građansko. U prvom dominira stolna crkva s tornjem graditelja Albertala i dvodijelnim krovom nad crkvenom lađom i svetištem. S južne strane stoji sada već prilično veliki biskupski dvor, a s istočne niske, očito građanske kućice i stara gotička crkva Sv. Marije s drvenim novim baroknim tornjem nad svetištem. Vide se i neke utvrđene kule te istočni zid katedralnih utvrda sa četvrtastom ulaznom kulom. Od Gornjega grada,

1267. Zbirka, nekoć vlasništvo kneza Reimonda Montecuccolija, sadrži četrdeset i dva nacrt i ima naslov: *Zwei und vierzig saubere Abrisse verschiedener Gränzzestungen, Schloßern und Städte in Hungarn ungefahr von den Jahren 1660-1664*. Među tim nacrtima nalazi se i nacrt Zagreba.

1268. Prema slici Zagreba iz Montecuccolijeve zbirke izrađena je u tiskari Karla Albrechia u drugoj polovici 19. st. litografija na kojoj je označeno da prikazuje Zagreb iz 1639. godine. Nešto je izmijenjena, odnosno dopunjena. - G. Szabo, *Slike Zagreba iz četiri stoljeća*, *Savremeni*, 1914, p. 7. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 56.

Gradeca, vidi se južna i istočna strana s građevinama koje se na tom prostoru osobito ističu: samostanima isusovaca, Klarisa i kapucina, crkvama Sv. Trojstva, Katarine i Marije, dijelovima utvrda, kulom Dverce, Kamenitim vratima, jngozapadnom kulom u nekadašnjem kapucinskom vrtu, današnjem Griču, i pojedinih dijelovima gradskoga zida. Ne vide se crkva i toranj Sv. Marka. Vjerojatno zato što su u 17. st. stradali u velikim požarima i stajali dugo nepopravljeni. Osobito toranj koji se u požaru 1645. do polovice srušio i ponovno gorio 1674. Od Kamenitih vrata i Dverca spuštaju se vijugavi, široki putovi koji su Gornji grad vezali s Kaptolom i podgrađen.¹²⁶⁹ Tu sliku Zagreba vjerojatno je izradio Pavao Ritter Vitezović koji je bio i vrsan bakrorezac i izrađivao bakroreze za Valvasorova djela.

Iz kraja 17. st. potječe i zidna uljena slika u kapeli Sv. Franje u franjevačkoj crkvi na Kaptolu. Na njoj je prikazana veduta Zagreba sa starom katedralom, franjevačkim samostanom i crkvom te Crkvom Sv. Trojstva opatica Klarisa na Gradecu. Slika je zanimljiva, jer se na njoj vidi zagrebačka nošnja potkraj 17. stoljeća. Na njoj je prikazana, očito kao darovateljica, i Katarina Galović, posljednica iz Sv. Šimuna, kako dočekuje Sv. Franju. Slikao ju je neki nepoznati (možda i zagrebački) slikar krajem 17. stoljeća.¹²⁷⁰

Iz 17. st. sačuvala su se četiri opisa Zagreba. Tri iz 1667., a jedan iz 1689. godine. Prva tri nastala su istim govodom i gotovo su istovjetna. Oni nam pružaju prilično mišave podatke o našem gradu, dok nam naprotiv četvrti, opširniji, daje o njemu zanimljiviju sliku. Kad je redovnik Sv. Pavla Martina Borković trebao biti postavljen za zagrebačkoga biskupa, provedena je uobičajena anketa o njegovoj osobi, pa su tri anketirana svećenika, pavlin o. Ivan Benković, samoborski svećenik Ivan Babić i križevački dakon Martin Šetari uz izjave o Martinu Borkoviću, stanju stolne crkve i biskupskog dvora te o prilikama u zagrebačkoj biskupiji, opisali ukratko i Zagreb. Premda su sva tri opisa gotovo ista, zanimljiviji je od druga dva onaj što ga je donio pavlin o. Ivan Benković. "Varoš zagrebačka", piše Benković, "leži u Hrvatskoj na brijegu i mala je varoš u kojoj ima oko četiristo kuća i dvije tisuće vjernika Kristovih koji tamo stanuju. To znam jer sam više puta bio u tom gradu. U spomenutoj varoši nalazi se katedralna crkva pod nazivom Sv. Stjepana kralja Ugarske. Lijepa i velika građevina i ne treba nikakva popravka. Rečena stolna crkva podređena je kaloločki nadbiskupiji. U spomenutoj crkvi su dva kaptola. Jedan kojega nazivaju zagrebački i drugi, zborni koji zovu čaznanski. Časti zagrebačkoga katedralnoga kaptola su ove: prepošt, lektor, kantor i kustos. Kanonika ima oko dvadeset i tri, a svećenika i klerika oko trideset, koji služe Bogu. Stolna crkva ima kor, orgulje, grobnice i zvonik sa zvonima. Ima i dosta prostoranu sakristiju... Postoji i kuća koja služi biskupu za stanovanje. Nalazi se blizu katedrale. Lijepa je i ne treba popravka. U rečenom gradu su dvije župne crkve, naime, Bl. Djevice Marije i Sv. Ivana Kristitelja i u svakoj od njih nalazi se krsionicica. Tri su muška samostana. Naime, kolegiji otaca isusovaca, samostan reda Sv. Franje i jedan otaca kapucina, te samostan opatica Sv. Klare.

1269. Gf. Szabo, *Slike Zagreba iz četiristoljeća*, p. 10-11. - Gf. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 56-57. - E. Laszowski, *Zagreb 1669*, SNZ, p. 50 i d. - A. Senoa, *Zagreb u 17. stoljeću*, Viena: Zagreb 1879, 41, p. 658. - F. Buntak, *Likovni prikazi Zagreba od 16. do 19. stoljeća*, Kaj, 1972, 7-8, p. 4-7.

1270. Z. Wyroutal, *Problematično pripisivanje nekih slika zagrebačkom baroknom slikaru Bernardu Bobiću*, ISNZ II, p. 134-135, tab. 29.

Nema bratovština niti 'brda pobožnosti', ali postoje dvije bolnice. Dijeceza je vrlo velika te ima oko tristo mjesta. Ima i sjemenište i ondje se odgaja 18 dječaka."

Ivan Babić, svećenik iz Samobora, uz svoju izjavu o Borkoviću, ovako je 13. prosinca 1667. opisao Zagreb: "Zagrebački grad leži u Hrvatskoj, nalazi se na brežuljku i zrak je u njemu dobar. Srednje je veličine, to jest nije ni malen ni velik. Ima otprilike četiristo kuća, a nastanjeni su u njemu katolici kojih ima oko dvije tisuće. Nalazi se pod vladom cara kao kralja Ugarske. U tom gradu je stolna crkva pod imenom Sv. Stjepana, kralja Ugarske. Lijepa je, dosta velika i građena od kamena. Osim tornja ne treba popravka. Podređena je kaloločkom nadbiskupu. U njoj nema dušobrižništva ni krsionice. Ima sveušte dovoljno opremljeno pokrštvom i ostalim stvarima potrebnim za višenje službe Božje i za pontifikalije. Crkva ima kor, orgulje, zvonik sa zvonima, groblje (misti vjerojatno grobnice). Ima i kuća biskupu za stanovanje, koja je dosta velika i udaljena od stolne crkve otprilike deset koraka. Premda je pokojni biskup veći njezin dio popravio, ipak joj je potrebno nešto popravka. Spomenuta stolna crkva ima godišnje prihoda otprilike 2000 forinta, a taj se sastoji u žitu i vinu. Nije opterećena nikakvim nametom. U rečenom gradu su dvije župne crkve i u svakoj se nalazi krsionica. Ima jedan kolegij isusovaca, samostan franjevac a i samostan opatica po pravilima Sv. Franje. Nema bratovština niti 'brda pobožnosti'. Ima dvije bolnice. Zagrebačka biskupija je dosta prostorna. Ima sedam gradova, osam ili devet trgovišta i oko 400 sela. Podignuto je ovdje i sjemenište u kojem se odgaja oko dvadeset dječaka."

Iste godine, dan poslije (14. prosinca 1667), također u vezi s izjavom o Martinu Borkoviću, dakon Martin Šetari, Hrvat iz Križevaca, slično je opisao naš grad. "Zagrebački grad leži u Hrvatskoj. Smješten je na malom brežuljku i dobrog je zraka. Nije jako velik ni malen, već srednji. Sastoji se od otprilike 400 kuća, a nastavaju ga dvije tisuće Kristovih vjernika. Grad je podložan svetom carskom veličanstvu kao kralju Ugarske. U tom gradu nalazi se stolna crkva pod imenom Svetog Stjepana kralja Ugarske. Građena je od kamena i lijepa je. Ne treba popravka, osim tornja, čiji je jedan dio raskrpio vjetar. Zagrebačka crkva je podložna nadbiskupu kaloločkom. Sveušte stolne crkve je dovoljno opremljeno svetim pokrštvom i drugim stvarima potrebnim za službu Božju i višenje pontifikalija. U njoj se nalazi kor, orgulje, zvonik sa zvonima ... Blizu crkve je kuća za stanovanje biskupa. Velika je i treba malo popravka."

Dalje Šetari govori o dohotku biskupije, o zagrebačkim župama, samostanima u gradu, bratovštinama, bolnicama, sjemeništu i o prostornosti zagrebačke biskupije, isto kao što je o svemu tome govorio samoborski svećenik Ivan Babić.¹²⁷¹

Dvadeset i dvije godine poslije navedenih opisa (1689) opisao je Zagreb Ivan Weikhard Valvasor u IV. knjizi svog djela *Die Erhe des Herzogthums Krain...* To je zapravo prvi opširniji, u pravom smislu riječi opis Zagreba. U njemu se pisac, osim opisa izgleda grada, osvrće i na neke gospodarske i društvene prilike i događaje iz prošlosti koji se tiču grada. Zagreb je za Valvasora bio zanimljiv, jer se nalazio blizu kranjske granice i bio s Kranjskom tjesno povezan, osobito u gospodarskom i kultur-

1271. I. Borković, *Prilog povijesti biskupa Martina Borkovića i zagrebačke biskupije u drugoj polovici XVII. vijeka*, Starine, 35, p. 381-388. - E. Laszowski, *Zagreb g. 1666*, SNZ, p. 68-70. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 34-36.

nom pogledu. Valvasor govori i o imenu i porijeklu grada, o njegovu položaju, osobito o trgovini, o spaljivanju vještica i nekim događajima iz njegove povijesti od 15. do 17. stoljeća. Opisu je dodao i već spomenutu sliku Zagreba.

“Glavni grad je u Hrvatskoj Zagrabia, njemački Agram, hrvatski Zagreb ili Sa-grab, kako se na prtdodanoj u bakru rezanoj slici najbolje prikazuje. Neki drže da je to mjesto Protomejeva Soroga i vele da je ili kralj Stjepan ili Gejza prastaro biskupsko sjedište koje je prije bilo u Sisku ovamo u Zagreb ili Jegar prenesao. Drugi hoće ovo mjesto smatrati Quadratom Lazij veli, da leži u Ugarskoj. Ištivani ga ubraja medju gradove Ilirika koji se danas naziva Slavonijom ili Vindičkom markom. Danas se drži, kako je već spomenuto, glavnim gradom Hrvatske.

Taj se grad dijeli u dvije varoši, naime, na Gornji i Donji grad. Na hrvatskom se jeziku Donji grad općenito naziva ‘Kantalano’ ili ‘Coftalon’ što bismo njemački mogli nazvati kapitojski grad, jer u njemu stoluje biskup zajedno sa svojim kapitularcima i kanonicima. Tu biskupiju drže najuglednijom i najbogatijom u čitavoj Hrvatskoj. Ovdje se također nalazi i stolna crkva Sv. Stjepana, svetoga kralja, vrlo lijepa i krasna građevina. U njenoj unutrašnjosti mogu se vidjeti mnogi i lijepi oltari koje je rijetko tko pravo izbrojio zbog njihova neobično velikog broja.

Godišnje se u razno doba u tom gradu održavaju velike crkvene slave i godišnji sejmovi na koje se donosi radi trgovine raznovrsna turska roba i svakovrsna marva sa svih granica. U takvo vrijeme skupi se vrlo mnogo trgovaca, kako iz Kranjske, tako i iz čitave Štajerske. Oni se voze niz Savu, a na povratku obično kupuju konje i jašu kući u društvu po kompanijama, jer onaj koji ima kod sebe novaca može vrlo rijetko sigurno sam putovati, a da ga ne napadnu husari i Hrvati, pa dapače i ubiju.

Gornji grad leži na malom brijegu ili brežuljku i u njemu je lijepi jezuitski kolegij, škola i jedan ženski ili opatički samostan. Po izvaji Martina Zeilera taj grad nisu nikada zauzeli i osvojili Turci, jer se nakon smrti kralja Mauje Korvina predao caru Maksimilijanu, prvom toga imena, a zatim su ga Mađari opet zauzeli i njime zavladaali.

Ovaj često spominjani grad leži nedaleko, jedva četvrt sata od inače poznate rijeke Save. S jedne strane gleda na goru koja stoji pred njim, a s druge na potpuno ravni kraj, čija se širina ne može pregledati.

Ljeti se u tom kraju osjeća gotovo nesnosna vrućina koja se utoliko teže podnosi, jer vlada velika nestašica svježih vrela i bistrih hladnih voda. Takvih se u tom kraju malo nađe.

U tom često spomenutom gradu, udaljenom od kranjske granice samo tri milje, vrlo mnogo trguju kranjski trgovci, i to osobito o crkvenim godovima i gocišnjim sajmovima, od kojih je najugledniji onaj na blagdan Sv. Stjepana, kralja ugarskoga...”

“Godina 1502. počimila je hrvatskim zemljama zbog potresa, koji se nenadano pojavio 6. marta u 2 sata poslijepodne, veliku štetu na raznim zgradama, pa je tako i toranj Sv. Marka u Zagrebu potresom bio temeljito stresen, raspucao i iz temelja se srušio...”

“13. kolovoza 1556. doprii su Turci sve do grada Zagreba temeljito popljackali u njegovoj okolini mnoge hrvatske plemiće i gospodu, savnili sa zemljom njihove dvorove i odveli ljude i stoku. I inače je Turčim vrlo često provaljivao do ovoga grada, sve naokolo pretvarao u pepeo, pustošio zemlju, ali sam grad nije nikada osvojio...”

“14. veljače 1573. godine bio je najodličniji kolovoda vendičkih, štajerskih i kranjskih pobunjenih seljaka (kojega su međusobom postavili za cara) svezan i uhvaćen doveden u Zagreb, gdje je bio okrunjen užarenom krunom izrađenom u tu svrhu.

1590. godine osietio se posvuda u Zagrebu ponovno jaki potres.

1606. godine bio je u Zagrebu po prvi put pod vladom i milostivom pripomoći nadvojvode Ferdinanda sagrađen isusovački kolegij, koji je ponovno izveden 1650, i to u svrhu namijenjenim divnim imetkom oca Ignacija, člana družbe Isusove, rodenoga grofa Thanhausena, koji je za to upotrijebio svoju očinsku ostavštinu.

U nedavno protekloj godini 1686. spalili su oko Zagreba mnogo vještica i čudovišta, a seljaci su konačno na te službenice davila bili toliko bijesni da su, čim je jedna drugu odala, smjesta takvu bez prethodnog duhovnog ili svjetovnog sudjenja odveli k vatri i spalili. Uzrok koji je seljake doveo do takvog bijesnila bila je nerodica prethodne 1685. godine, koju su ta čudovišta i vještice po vlastitom priznanju uzrokovale. A svi ovi seljaci koji su se ogriješili tim nepromišljenim postupkom moraju u ovom mjesecu svibnju činiti pokoru i u crkvama neke stanovite dane moliti po nekoliko sati na koljenima. Još sada dok ovo pišem sjedi u zatvoru jedan mlinar kojega je prijavio neki veliki čarobnjak-majstor, ali do sada nije hito mišta priznati. Kažu da je objesio jednoga vruga, da je sjedio na jajima da ih izvali, a optužuju ga još za više toga.¹²⁷²

Valvasorov opis pruža nam zanimljivu, iako ipak još dosta škrtu sliku izgleda i života Zagreba u drugoj polovici 17. stoljeća. Bio je to posljednji opis našega grada u tom stoljeću. No prvi nakon njega bit će napisan u drugom desetljeću sljedećega stoljeća.

GRADSKA UPRAVA I SUDOVANJE U ZAGREBU

Početak 17. st. počinje se razvijati činovnička država sa središnjim uredima u Beču, u kojoj se nastoji da vladar preuzme svu vlast, postane autokrat, a da se prava plemstva i gradova što više ograniče. Gradovima se prestaju priznavati srednjovjekovne povlastice, pa pomalo gube karakteristična obilježja starih slobodnih gradova. Stoga se doskora mijenja i način upravljanja, Tako je i u Zagrebu, tj. u slobodnom i kraljevskom gradu na brdu Gradecu već početkom 17. st. došlo do promjene upravljanja. Stari demokratski način koji se temeljio na povlasticama i ustanovama *Zlatne bule* iz 13. st. zamijenjen je novim zasnovanim na statutu što su ga odozgo nametnuli gradu. Dosadašnji način upravljanja sa svojim nekoliko stoljećima stariim uredbama u novoj je situaciji zastario i trebalo ga je učiniti suvremenijim. Osim toga on je pogodovao i inače već vrlo nezdravoj situaciji u gradskoj upravi i bio uzrokom i čestim neredima u gradu, osobito povodom ob-

1272. J.W.F. von Valvasor, Die Ehre des Herzogstums Krain, Laibach-Nürnberg 1689, IV, knj. XII, Rudolfswirth, 1877-1879, p. 4-6. - E. Laszowski, Zagreb g. 1689, SNZ, p. 50-53. - V. Klaić, Zagreb, p. 37. - I. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 174-175. - R. Horvat, Prošlost, p. 42-43. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 57.

veznih godišnjih izbora za gradske upravljače. Tom prilikom neizbježno bi izbjegle stranačke borbe, dok su svade među građanima bile već od kraja 16. st. gotovo svakidašnja pojava. Jednako kao i sporovi između bogatih i siromašnih, osobito bogatih trgovaca i malih obrtnika, koje su trgovci smatrali nižom vrstom građana nedostojnom da upravlja gradom. Bilo je čak i sukoba između građana i izabranih sudaca, kad su građani grubo i samovoljno znali svrgnuta između građana i izabranih neposredno prije toga, izabrali. Neredina i stalnim svadama u gradu, koji su bili mogući s obzirom na zastarjeli statut, a bili su im uzroci političke, socijalne ili vjerske prirode, htjelo se učiniti kraj uvođenjem novoga statuta, što je uostalom išlo i u prilog tadnjoj političkoj situaciji.¹²⁷¹ Bilo je jasno da treba provesti neke reforme u načinu upravljanja gradom. To više što gradska uprava temeljena na starom statutu nije imala više dovoljno autoriteta ni snage da uvede red i normalno stanje u gradu. Pogotovo kad su se i velikaši, a u prvome redu i sam ban, sve više upletali u njezine kompetencije, prisvajali su neka prava, stabilili joj vlast, krunjili autonomiju.

U prilog uvođenju novoga suštava išla je i težnja bogatijeg sloja građana, tzv. gradske aristokracije (bogatiji trgovci i obrtnici, plemstvo, pravnici, magistri, liječnici, ljekarnici i dr.),¹²⁷⁴ da se ukinu stari propisi po kojima se svake godine izborom mijenjala gradska uprava, te uvede novi poredak u kojem bi se oni mogli domoći vlasti i trajno je zadržati u svojim rukama. Ta se težnja u slobodnom gradu na brdu Gradecu pojavljuje već oko 1606, a potaknuo ju je i podizvao tavenik grof Tomo Erdödy, koji je u to vrijeme u kraljevo imao upravljao kraljevskim i slobodnim gradovima,¹²⁷⁵ a prije te dužnosti bio hrvatski ban više od deset godina (1584-1595). On se već kao ban kao i ostali banovi negativno odnosio prema starom načinu upravljanja u kraljevskim gradovima, a posebno se protivio takvu načinu u zagrebačkom Gradecu, jer je za vrijeme svoga banovanja dobro upoznao prilike u njemu i sve slabosti njegove uprave. Bio je odlučni pobornik novoga oligarhijskoga, aristokratskoga načina upravljanja, to više što je taj već bio uveden u nekim gradovima Ugarske i Austrije,¹²⁷⁶ i pokazao se po njegovu shvaćanju dobrim. U Zagrebu ga je inicirao i učinio za nj pripreme vjerojatno već i početkom 1606, kad je ovdje održavao tavenikalni sud.¹²⁷⁷ Početkom 1607. bio je novi statut već uveden usprkos otporu građana. Gradska ga je skupština pod pritiskom 2. veljače prihvatila i na novi način izabrala gradsku upravu sa sućem i senatorima umjesto prisežnicima.¹²⁷⁸ Velikim kaznama zaprijetili su onima koji bi se protivili. Takvi će se proglasiti nepoštenima, proterati stranom iz grada, a imovina će im biti zaplijenjena. Zanimljivo je da je

1273. V. Klaić, Statut, p. 5, 14. - Nereda u gradskoj skupštini izazvanih od pojedinih zastupnika bilo je u 17. st. i poslije. U vezi s tim donio je magistrat 3. veljače 1681. posebnu odredbu i predvidio njome kažnjavanje vijećnika izgređenika, nanuštitejla jasnoga reda i mira. - Z. Herkov, Statut, p. 60.

1274. V. Klaić, Statut, p. 14.

1275. Hrvatska je u 17. st. imala pet slobodnih gradova: Varnadžin (od 1209), Zagreb (od 1242), Križevci (od 1252), Koprivnica (od 1356) i Senj (od 1483). - R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 274, n. 2.

1276. HNJ, II, p. 432. - N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 210.

1277. V. Klaić, Statut, p. 13.

1278. U smislu novog načina upravljanja uređeno je umjesto dotadašnjih osam prisežnika, izabrati dvanaest senatora koji će službu vršiti doživotno. Da to provedu, sastalo se 2. veljače 1607. u dvoranu gradske vijećnice 70 do 80 odličnijih i bogatijih građana (među njima bili su i Grgur Tepečić, Juraj Mihlović i Jakov Gasparin) i zaključili da se izabere dvanaest senatora i uvede novi red. - V. Klaić, Statut, p. 14-16.

uvođenje novoga statuta išlo usporedno s protureformatorskom aktivnošću u gradu i da je glavni njegov zagovornik grof Tomo Erdödy bio i istaknuti pristaša protureformacije.

Usprkos opasnim prijetnjama dio se građana, a to je bio uglavnom mali svijet, pobunio protiv novoga statuta i već 3. veljače 1608. zbacio gradsku upravu izabranu po novom načinu i uveo opet stari poredak i "po starom redu" izabrao suca, osam prisežnika i dvadeset i četiri vijećnika.¹²⁷⁹ Tako je u gradečkoj općini ponovo zavladala demokratska većina i vladala punu godinu dana.¹²⁸⁰ Na to je, pak, slijedio žestoki pritisak "odozgo", pa je po izričitu kraljevu nalogu osnovana komisija sa zadatkom da provede istragu, kazni krivce prevrata i opet uspostavi oligarhijsku senatorsku vlast.¹²⁸¹ Zastarjeli građani morali su popustiti i pristati na sve što je komisija od njih tražila. Prihvatili su novi statut i u skupštini "kojoj su prisustvovali i mnogi odličnici i gospoda" 3. veljače 1609. izabrali dvanaest senatora "odličnih, mudrih i obzirnih muževa", a između njih jednoglasno i gradskoga suca.¹²⁸²

Vode prevrata iz 1608.^{1282a} "Jude neobuzdane drskosti, koji su novi senatorski red ukinuli i one koji su bili za senatore imenovani i izabrani s najvećom stranom njihovom s časti skinuli i zbacili" komisija je sve redom osudila na smrt "kao rušitelje javnoga reda i poretka."¹²⁸³

Da ne bi ponovno došlo do prevrata, odnosno da bi se osigurao novi red, vlasti su s pomoću posebne od kralja imenovane komisije, u statut od 1609. umijele neke nove odredbe kojima su se pod prijetnjom smrtno kazne zabranjivala sva sastajanja u gradu (osim sastanaka celova, senatora i sudaca) i prijetilo svima koji bi bili protiv novoga statuta "da će im se oduzeti kuća i sve imanje, da će biti proglašeni nepoštenjancima, izdajcima domovine i proterani iz grada."¹²⁸⁴

Osnovna razlika između oligarhijske uprave, koja se temeljila na statutu iz 1609, i starog demokratskog načina upravljanja, temeljenog na odredbama *Zlatne bule* iz 1242. bila je u tom što se mjesto prisežnika, koji su se prije birali svake godine između svih građana, biralo dvanaest doživotnih senatora (starijehina) samo iz uglednijih, bogatijih porodica. Ni gradski sudac nije se više birao kao prije između svih građana, već samo između dvanaest senatora čija je čast mogla biti i nasljedna. Tako su zapravo senatori preuzeli svu vlast u gradu i predstavljali neku vrst gradske oligarhije. To više što su se najodličniji gradski službenici (bljižnjni, gradski kapetan, gradski dekan) birali između senatora. I sam sudac dijelio vlast sa senatorima. On nije više samostalan kao prije i sve mora rješavati u sporazumu i s privolom senatora. Gradski zastupnici biraju se i dalje (24), ali se ne zovu više *consilarii*, već *jurati*.¹²⁸⁵

1279. Zagrepanisu um lakše mogli provesti prevrat jer su u zemlji vladale nesredene političke i vjerske prilike - borbe između Rudolfa i Matije, svade između katolika i novovjercata - izbog toga što je većina velikaša u tom času bila odsutna boraveći na Ugarskom saboru u Požunu. - V. Klaić, Statut, p. 17.

1280. V. Klaić, Statut, p. 17-18.

1281. U komisiji su bila četiri najodličnija velikaša u Hrvatskoj: ban grof Tomo Erdödy, barun Ivan Drasković, Benedikt Turóczy te vlaštein Bele i Ivanca Grgur Petró de Geisse. - V. Klaić, Statut, p. 20-21.

1282. V. Klaić, Statut, p. 23.

1282a. To su bili: Blaž Cvetušić, Petar Fumić, Mihajlo Šikutić i Ivan Mesarić. - V. Klaić, Statut, p. 27.

1283. Ibid., p. 20, 27.

1284. Ibid., p. 25.

1285. Ibid., p. 14, 24, 25, 74. - R. Horvat, Prošlost, p. 109.

naknadu za svoje zanemarene gradske poslove. Osim spomenutih bilo je i nekih drugih izmjena i novina u statutu od 1618. koji je također izradila posebna kraljevska komisija.¹²⁹¹ Novi reformirani statut potvrdio je kralj svečanom poveljom 26. veljače 1619.¹²⁹²

Reformom statuta 1618. još su više bile smanjene mogućnosti širega sudjelovanja u upravljanju javnim poslovima, iako je svaki građanin teoretski bez obzira na zanimanje mogao postići sudačku i senatorsku čast. U redovima senatora između kojih su se birali suci bilo je obrtnika, trgovaca, posjednika, plemenitih i neplemenitih.¹²⁹³ No pri donošenju reformiranoga statuta, kao i onoga starijega iz 1609., građani nisu mogli koristiti svoj *ius stantendi* (pravo donošenja zakona) i donositi autonomne statute. To je bilo dano kraljevskim komesarima, pa su ih oni izrađivali i nametali građanima u ime kralja.¹²⁹⁴

Nakon reforme statuta borba za vlast u gradu i dalje se nastavila. Ali ne između nekih načelnih, ideoloških pobornika staroga demokratskog sustava i pristaša novog, nego između senatora samih, onih koji su bili u upravi grada po novom statutu. Svađe među pojedinim senatorima osnovane na ličnim motivima, kao i nasilja što su ih počinjali, imali su za posljedicu da su neki od njih izgubili čast u gradskoj upravi, dospjeli čak u zatvor ili bili prognani. Nezadovoljni situacijom, željni osvete i vlasti, okupljali su oko sebe nezadovoljnike, kojih je u gradu uvijek bilo, i ustali protiv onih koji su trenutno vladali. Na čelu nezadovoljnika bio je Grgur Tepečić, bivši senator i gradski sudac. Nastale su dvije stranke. Tepečićeva ili Frankopanska i Erdődyjeva, koja je bila na vlasti. Tepečićeva se zvala i Frankopanska po banu Nikoli Frankopanu koji je Tepečića zdušno pomagao, a Erdődyjeva po Tomi Erdődyju, koji je podržavao zakonsku gradsku upravu. Dva odličnika našla su se u protivničkim taborima i zalagala se svaki za svoju stranu iz osobnih razloga koji su imali korijen u njihovu starom međusobnom neprijateljstvu.¹²⁹⁵ Borbu između Tepečića i gradskoga senata poticala su i podržavala njih dvojica — ona je zapravo bila razračunavanje među njima. Kako je Erdődy bio glavni zagovornik novoga načina upravljanja, Frankopan je odlučno stao na stranu njegovih protivnika. Pružio im je izdašnu potporu, omogućio pobunu i višegodišnji otpor. Upravo je izazovno zaštićivao njihove vode, a terorizirao i proganjao članove gradske uprave i njihove pristaše. Tepečića i Panpretića, osuđene na progonstvo iz grada, energično je branio, stavio pod zaštitu Sabora, pa čak tražio i pomilovanje za njih na kraljevskom dvoru. Doveo ih je naoružane u sabornicu zajedno s njihovim drugovima, koje je općina morala pustiti iz zatvora na intervenciju Sabora i dopustio im da u gradu skupljaju izjave od onih građana koji se ne slažu s reformama statuta i njihovom osudom. A s druge je

1291. U kraljevskoj komisiji bili su grof Tomo Erdődy i zagrebački biskup Petar Domitrović, dok su kao stalni prisjednici sudjelovali u njoj i neki hrvatski plemići. - V. Klaić, Statut, p. 36.

1292. V. Klaić, Statut, p. 38-40.

1293. N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 210.

1294. Komesarisu izradili statute 1609. i 1618. na temelju postojećih zakona, kraljevskih običaja, kao i postojećih običaja na području grada. - Z. Herkov, Statut, p. 7.

1295. Neprijateljstvo između bana Nikole Frankopana i tavernika Erdődyja došlo je napose do izražaja kad je Frankopan razvignuo zaruke s Erdődyjevom nećakinjom, njezina odvjetnika Ivana Kruševića dao zatvoriti, a poslije i ubiti u Grebengradu. Osim toga Frankopan i Erdődy dolazili su u sukob zbog pitanja jurisdikcije nad Gradecom. Tavernik je na nju imao pravo po zakonu, a ban ju je prisvajao. - N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 208.

Oni se biraju između svih građana, a senatori samo između njih. Imali su i pravo da zajedno sa senatorima biraju gradskoga suca. Poput senatora, i zastupnici su svoj položaj zadržavali doživotno. Na taj se način htjelo osigurati vlast pojedinim odličnijim i bogatijim porodicama, a postići svakako i stanovitu postojanost u gradskoj upravi.¹²⁹⁶ Osim toga novi statut je imao i neke druge prednosti. Predviđao je obvezu zbrinjavanja gradske sirotinje, obnovu i održavanje javnih zgrada (kula, gradskih zidova, ubožnice, bolnice, crkva i dr.), držanje u redu javnih bunara, gradskih ulica, obvezno vođenje sudskih protokola i drugih gradskih knjiga. § 20, primjerice, "skrb nosi" na snagu i diku varošku "cirkve da se popravljaju, špital da se načini, turni i zidine da se poboljšaju, zdenci za potrebočinu varošku i vulice i sve ostale potreboče znađe da se narede i v red postave." Statutom je predviđena i zaštita od samovoljnih akcija gradskoga suca. "Potreboča je osim svega i toga se čuvati da sudac purgara na kakvogod priprostu tužbu sam od svoje volje u turen šalje."¹²⁹⁷ Posebna prednost statuta iz 1609. bila je u tome što je on bio zapravo prvi organizacijski statut grada Zagreba koji je sadržavao temeljne propise o gradskoj upravi, njezinu uređenju i radu. On, međutim, nije u svemu predstavljao novost. Što se, naime, tiče njegove osnovne značajke, a to je zadržavanje vlasti u istim rukama kroz niz godina, on se najavljuje već od kraja 16. stoljeća. Već tada je bilo gradskih zastupnika koji su više godina za redom obnašali tu čast. Oligarnijski sustav pripremao se i uvodio zapravo već prilično dugo prije njegove pobjede početkom 17. stoljeća.¹²⁹⁸

Kralj Matija potvrdio je novi statut svečanom diplomom 28. srpnja 1609.¹²⁹⁹ Ipak, ni tada nije bio bez daljnjega i od svih konačno prihvaćen. Usprkos tome što su kolovode prevrata od 1608. godine "kao rušitelji javnoga mira i poretka" sve odreda osudili na gubitak glave i u obnovljenom statutu (1609) ponovno zaprijetili teškim kaznama njegovim protivnicima, ipak se otpor protiv njega i dalje nastavio i razvila duga, žestoka borba o prevlast u gradskoj upravi između onih koji su bili za stari i onih koji su bili za novi poredak. Konačno su pristalice staroga morali popustiti i prihvatiti ono protiv čega su se godinama borili.

Godine 1618. statut je ponovno uspostavljen, ali reformiran i pooštren. Ukinuto je dotadašnje zastupstvo od 24 jurata, a mjesto njih se bira zastupstvo od 22 građana, *odlična muža*, koji se nazivaju *općina*, odnosno čine skupštinu grada (*communitas*) koja bira suca.¹²⁹⁰

Ukinuta je i služba dekana. Umjesto njega birat će se jedan službenik koji će biti zadužen samo gradskim gospodarstvom. Taj će biti izravno podređen sucu i senatorima i njima polagati račune o svojem poslovanju. Ne samo građani, već i sam gradski sudac, ne smije više održavati dogovore i sastanke "bez znanja i privole čitaoga magistrata." Sve globe i ostale prihode od sudovanja podijelit će međusobno na jednake dijelove senatori kao nagradu za rad na gradskim poslovima i kao

1296. V. Klaić, Statut, p. 25. - M. Bogdanović, Grad Zagreb u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, Zagreb 1927, p. 15.

1297. V. Klaić, Statut, p. 26, 76, 77 (čl. 13, 14, 20, 21). - J. Matasović, Stari i starinarski Zagreb, NS, 1, p. 6.

1298. N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 199.

1299. V. Klaić, Statut, p. 27.

1290. N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 201-202. - Broj zastupnika se tijekom 17. st. mijenjao, 1618. birala su se 22, od 1637. 24, od 1643. ponovno 22, a od 1690. povećao se njihov broj opet na 24. - R. Horvat, Prošlost, p. 110.

strane terorizirao njegove protivnike. Gradskoga suca Mihajla Vernića bili bi njegovi haramije jednoga dana vjerojatno sasjekli da im nije u posljednji trenutak izmaknuo i sklonio se u Sv. Marku, gdje je ostao nekoliko dana, jer se nije usudio izaci. Drugom prilikom su ga, pak, po nalogu bana, ipak uhvatili na Markovu trgu i bacili u tamnicu. Frankopan je neprestano potpirivao netrpeljivost između onih koji su bili na vlasti i onih koji su htjeli doći na vlast. Potcijenjavao je vlast magistrata i tražio da mu se predaju njihovi ključevi, jer da je on potkralj i da je grad njegovu vlasništvo dok u njemu zasjeda Sabor. Dovodio je u Gradec i svoju vojsku, koja je terorizirala sve, a ne samo njegove protivnike. Činila je nasilja i bezakonja, provaljivala u kuće, pjiackala i ubijala ljude. Osim toga vježbala je i gazila po poljima u gradskom podgrađu i gradanima pravila velike štete. Svadajući se s gradskom upravom, ban je prijeto da će napustiti Zagreb kao rezidenciju i otići u utvrđeni Sisak i tamo sazivati sabore i okravalne sudove.¹²⁹⁶ Ni gradska uprava ne želi njegovu nazočnost, pa u nekoliko dopusti da se u njezinoj varoši održavaju sabori dok je banom ovaj ban.¹²⁹⁷ U protivnom slučaju, "molimo prepokorno, da nas Njegovo Veličanstvo premijeti u pustinju i da budemo seljaci, nego da bi dulje morali podnositi njegovo banovanje i ulazenje u našu varoš." Sve što su u posljednje dvije godine radile u gradu i okolici banove čete pod vodstvom kapetana Nikole Malenića prikazala je općina kao najveća nasilja i bezakonja. A podnosioci tužbe potpisuju se "Senat i općina nekoć slobodne kraljevske varoši na brdu Gradecu, kojoj sudac čami u sužanjsstvu banovu te je možda već tužno i izdahnuo."¹²⁹⁸ No doskora su buna Gabora Betlena i opasnost da on sa svojim pobunjenicima provali u Slavoniju prisilili bana na popustljivost i pomirbu s općinom na brdu Gradecu. Bilo je to na Saboru u Zagrebu što ga je ban u nuždi sazvao za 16. listopada 1619. Tako su neprimliko što ih je ban činio općini prestale, a oštrica pokreta protiv nje bila otupljena. To više što se ni staleži nisu više slagali s banovom politikom i na istom saboru pod utjecajem palatina i kraljevskoga namjesnika Sigismunda Forgača donijeli neke zaključke uperene protiv njega, a u prilogu gradskoj općini.¹²⁹⁹ Staleži su jednodušno ustali protiv bana i na Saboru 10. svibnja 1622, te uputili kralju Ferdinandu predstavku u kojoj su ga obavijestili da "Nikolu Frankopana neće više priznavati za bana."¹³⁰⁰ U takvim prilikama kralj je

1296. U tome je bana podpirivao i Hrvatski sabor i 1619. dao upute svojim poslanicima da to zagevovaju i na Ugarskom saboru. Za to je bilo i Ratno vijeće u štajerskom Gracu, pa je 1620. predlagalo da se Kapitul u zamjenu za Sisak dadu neki posjedi i u Madarskoj. - V. Klaić, Statut, p. 46-48.

1297. V. Klaić, Statut, p. 48-50. - R. Lopašić, Spomenici Tržackih Frankopana, Starine, 25, 1892, p. 230-235. - F. Šišić, HSS V, MSHSM 43, p. 223 i d., 230.

1298. Zaključiti su: a) da se na prvom sljedećem saborovanju povede istraga protiv onih banovih haramija koji su javno na trgu ubili suca Vernića i da se kazne; b) da se opozove osuda kojom je sabor u mjesecu svibnju osudio suca Mihajla Vernića kao kršitelja "slobodnog priziata" (*scilicet conductus*). Forgač je već i na prethodnom saboru u Požunu apelirao na hrvatsko-slavonske staleže i vedove da uklinu sve zaključke što su ih donijeli na svibanjskom saboru na štetu gradske općine. Među ostalim da ne vode u grad za vrijeme saborovanja svoje haramije (čete). - V. Klaić, Statut, p. 51-54.

1299. Ban Nikola Frankopan imao je u Saboru sve manje pristara. Bio je u završni s obitelji Erdődy, knezovina Zrinskih i drugim nekim velikašima, a i s nižim plemstvom, pa je jaz između njega i staleža postajao sve dublji. Končno je cijeli Sabor bio protiv njega, a osobito otkako je u Grebengradu dao muciti i pogubiti svoga protivnika, kraljevskog odvjetnika Ivana Kruševića. To se nasilje posebno dojmilo svih, pa su i hrvatski i ugarski staleži zahijevali od kralja da Frankopanu oduzme banske časti. - V. Klaić, Statut, p. 55-56.

imenovao novoga bana Jurja Zrinskog, a Frankopan je morao otići i napustiti svoje štićenike.¹³⁰⁰ Oni su pak brzo bili onemogućeni. To biže što su u sukobu sa svojim protivnicima na čelu s Tepečićem počnili i neke zločine zbog kojih su bili uhijećeni i osuđeni.¹³⁰¹ Bilo je jasno da se Tepečićeva stranka nije borila za neka demokratska načela, već za svoje osobne interese i protiv senatora koji su joj bili nepoćudni. No uspjela je predobiti i okupiti neke pojedince koji su htjeli domoći se vlasti, a izgledi su im bili slabi. Tepečić, koji se i sam dovinnu senatorske časti i bio triput gradski sudac biran po novom ustavu, stradao je zbog svada s ostalim senatorima; zbog svoje nagle naravi kao i zbog nasilja i ubojstva što ih je počinio.¹³⁰²

Nakon reforme statuta (1618) i nakon što ga je kralj 1619. potvrdio, oligarhijska je uprava ojačala i još se više učvrstila na vlasti kad je u listopadu 1619. dobila potporu požunskoga sabora, a 1620. i većinu na izborima. A kad su njezini protivnici izgubili Frankopanovu podršku i bili onemogućeni ona je potpuno prevladala i vladala bez suparnika niz sljedećih desetljeća sve do početka 18. st., kad su se opet protiv nje digli nezadovoljnici tražeći stari način upravljanja. No ona ih je i ovaj put onemogućila, i to tako da je 1. srpnja 1712. dala statut iz 1618. ponovno potvrditi i od kralja Karla III. Na taj način osigurala si je vlast sve do reformna i reorganizacije uprava gradova u vrijeme Marije Terezije i Josipa II.¹³⁰³

Do otpora protiv novoga statuta, svada zbog njega, unutarnjih borbi i nereda u gradskoj upravi u gradu na početku 17. st. moglo je doći u velikoj mjeri zbog nesrede-

1300. O odnosima između bana Nikole Frankopana i gradske općine te bana i Sabora prema Grguru Tepečiću i ostalim protivnicima novoga statuta cf. V. Klaić, Statut, p. 41-43, 45-48, 51-54.

1301. U bunu što ih je 1622. organizirao Tepečić za osvetu zbog konfiskacije njegove cjelokupne imovine i nekih nepravdi što su mu učinjene, pobunjenici su ubili jednog senatora, a imali u planu da ubiju još dvojicu. Medutim, u tome su ih spriječili. - N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 204-205.

1302. Ličnost uzdana Grguru Tepečiću prema novijim rezultatima znanstvenih istraživanja prikazuje se u novom svjetlu. Prema njima, Tepečić nije bio nikakav pučki tribun ni vođa nižega svijeta, protiv novoga ustava i oligarhijskoga načina upravljanja gradom, niti je pripadao onomu nižem sloju građana kojemu je tim statutom bilo onemogućeno sudjelovanje u upravljanju gradom. Niti je bio osvjeđeni protivnik novoga sustava. Ta on je sam bio jedan od prvih dvanaest senatora biranih po novom statutu (1607. i 1611), zatim dekan (1608) i gradski sudac (1614, 1617. i 1618). U tabor bana Frankopana i Tome Erdődyja, inicijatora uvođenja novoga statuta, doveli su ga slučajno osobni interesi, osobna razračunavanja s nekim članovima gradske uprave kojoj je godine 1618. bio na čelu kao gradski sudac. Zbog toga bijaše pozvan i pred sud kraljevske komisije i osuđen na konfiskaciju imovine i na izgon iz grada. Tepečić je, naime, kao gradski sudac za vrijeme održavanja sjajna u Gradecu žalbečno s gradskim senatorom Ivanom Rekaljem na Markovu trgu napisao na senatora Jurja Miholovića, isprebija ga i bacio u tamnicu u okove. To isto učinio je i sa senatorom Sebastijanom Stabeom. Obojicu je hito strnogovatio s gradske kuće. A osim toga je i senatora Stepana Kudličića izmatio tojlogom. Kraljevska komisija koja se povodom Tepečićevih nasilja sastala u Zagrebu 29. listopada 1618. osuđila je njega i drugove zbog "njihovih vrlo teških i u slobodnom gradovinu gotovo neurevnih zločina i za sve vijele, koje su učinili, nepoštenja, te ih proskrbila i osuđila na izgon iz grada". Naznanimjem bana i Sabora i nakon njihove kraljeve odluke za pomnožavanje dvije kraljevske komisije (1620. i 1622) ispritala su Tepečićev slučaj pa se napokon uspio pomiriti s općinom. Sudac i senatori primili su i njega i njegova otkraka Panprečica, najjeftinija još sjedi u tamnici - opet u svoju sredinu, vratili im građanska prava i čast. Medutim, tijekom iste godine Tepečić se razlazio s općinom. Zbog čega, nije poznato. Zna se jedino da je bio ponovno osuđen na konfiskaciju pokretne i nepokretne imovine. Vjerojatno se opet posvadio ili napravio nekih izigradi nastredao, to prije što njegova zaštitnika Nikole Frankopana nije više bilo na banskoj stolici. Odstupio je iste godine u kolovozu (1622); No negdje iz razloga godine Tepečić je organizirao bunu u kojoj je bio ubijen jedan senator, pa je ponovno osuđen i njegova hrvatskim jezikom pisana oporuka, koju je u Beču potvrdio kralj Ferdinand II. On je, dakle, rasplagao svojim pokretom i nepokretnom imovinom, a da je bio 1622. osuđen na smrt i smaknut, kako se to prije mislilo, ne bi to daleko moglo, jer bi mu nakon osude imovina bila konfiscirana. Prema tome, nije bio smaknut kao borac za prava običnih malih građana. Umro je sigurno naravnom smrću, godine 1626; spominje se već kao pokojnik. - V. Klaić, Statut, p. 29-34, 36-38, 55-61. - F. Šišić, HSS V, MSHSM 43, p. 377-378, doc. 231 (Tepečićeva hrvatski pisana oporuka). - G. Szabo, Stari Zagreb, Zagreb 1940, p. 47. - N. Klaić, Prilog pitanju, HZ, 1950, p. 199-211.

1303. V. Klaić, Statut, p. 61-62. - Isti, Zagreb, p. 41.

dobro održavana i čista. Tridesetničari su se brinuli za tridesetničke prihode, a napolice o onima koji su išli u gradsku blagajnu za popravak utvrda. Bila su dvojica. Jedan blagajnik ili vrhovni tridesetničar (*supremus tricesimator*), a drugi njegov protustavnik (*contrascriba*). Oba su morali biti ugledni, školovani ljudi, stručnjaci koji su poznavali robu i sve propise za njezino carinjenje. U to su vrijeme i čuvari gradskih vrata i stražari ili *trabant* bili plaćeni općinski službenici. Većina gradskih službenika birala se svake godine kao i gradski sudac, 3. veljače na dan Sv. Blaža. Tada su se birali i edili, starijine ili šekutori Sv. Marka, a i dacari i čuvari općinskih šuma. Najvažniji dužnosnici, kojih su službe bile najunosnije, birali su se iz redova senatora (bilježnik, kapetan, tridesetničari i dr.).¹³⁰⁶ Gradski sudac, senatori i zastupnici nisu bili plaćeni službenici. No, tako su njihove službe bile počasne, oni su od njih imali koristi. Imali su prihode iz drugih gradskih izvora. Sudac je imao pravo na jedan dio globa i pristojba. Isto tako i senatori koji su prihodu globa dijelili između sebe. Osim toga su jedni i drugi primali nagrade u naravi: vinu, žitu, voću i drugom što je prijecalo s gradskih posjeda. Ostali gradski službenici imali su godišnju plaću prema ugledu i važnosti službe. Najveću plaću kao najugledniji službenik imao je bilježnik. Ta je godišnje iznosila 32 forinte,¹³⁰⁷ a osim toga je imao i druge prihode, ponajprije od pristojba što ih je ubirao za svoje pisarske poslove. Kaštelan je imao 28, orguljaš 25, stražar 24, a fiskuš i čuvar tornja po 12 forinti godišnje. Uz plaću su i neki službenici primali nagrade u robi, ponajviše u vinu i žitu.

Gradski službenici svoje su dužnosti morali obavljati savjesno, osobito oni koji su radili s općinskim financijama. Pregledi gradske blagajne i evidencije prihoda i rashoda bili su strogi i ako bi se gdje dogodilo da "nije bilo varoška hasen", odgovorni službenik bio bi otvoreno optužen.¹³⁰⁸

Novim statutom (iz 1609. i 1618.) bilo je pojedinim odličnijim porodicama u gradu omogućeno da steknu i dulje vrijeme zadrže vrhovne upravne dužnosti suca i senatora. Neki su službu suca zadržali više godina, pa i redom.^{1309a} Tako Juraj Vernić pet, Stjepan Gugar deset, Juraj Kelbin deset, Ivan Uzolin šesnaest i Juraj Pozvinski četnaest puta. Tako se nastavilo i u 18. st., pa je Andrija Krajačić bio gradskim sucem četrnaest, Kristofor Baptist četiri i Josip Hohmember pet puta. Novi je statut uglednim pojedincima osiguravao vlast i nitko im je nije mogao oduzeti. Protiv novoga načina izbora gradskoga suca bili su već 1610. doneseni i neki zaključci na Saboru u Požunu, ali time se nije ništa promijenilo.^{1309b} Požunski sabor je još 1608. donio i zaključak koji je išao na štetu Zagreba kao i drugih slobodnih gradova u Hrvatskoj. Naime, da na zajednički Sabor poslanike mogu slati samo oni gradovi koji se izričito spominju u VII. dekretu kralja Vladislava iz 1514. odnosno koji plaćaju kraljevinski porez. Time je Zagrebu bilo onemogućeno slanje njegovih predstavnika u zajednički Sabor, jer je on stariim povlasticama bio oprošten od

1306. R. Horvat, Prošlost, p. 111-122.

1307. Za 1 forintu (tračunalo se uglavnom ugarskim forintama) moglo se sredinom 17. st. dobiti veće prase, a za 4 forinte utovljeni vol. Kola drva stajala su 30 do 50 denara (forinta je imala 100 denara), ženske cipete 28 denara, kola vapna 80 denara, konj 12 forinta, 16 lita (28 dkg) bijeloga kruha 1 denar, lijes 12 do 16 denara itd. - R. Horvat, Prošlost, p. 112. - L. Dobronić, Iz života zagrebačkog Gradeca u XVII. stoljeću, PSGZ, XIX, p. XXVII-XXIX.

1308. J. Matasović, Stari i starijarski Zagreb, NS, 1, p. 5.

1308a. R. Horvat, Prošlost, p. 122-127. - Popis gradskih sudaca u zbirci Muzeja grada Zagreba za izložbu 1925. (legenda).

1309. F. Šišić, HSS V, MSHSM 43, p. 32 i d.

nih političkih i vjerskih prilika te općega nereda u cijeloj zemlji. Nezdravo stanje vladalo je i na samom vrhu državne uprave. Kralj Rudolf potpuno je zanemario državničke poslove i žestok se svadao sa svojim bratom nadvojvodom Matijom, gubernatorom Hrvatske i Mađarske, koji ga je konačno prisilio da odstupi i njemu prepusti prijestolje. Svada je bilo i među velikašima i plemstvom nosiocima našeg političkog života. Razdor među najmoćnijim ovdajšnjim velikaškim porodicama Zrinskim, Frankopanima, Erdődyima i nekim drugim velikasima i nižim plemstvom odražavao se nepovoljno u životu čitave zemlje, a osjetio i u Zagrebu.

Inače je gradska uprava tijekom stoljeća ovisno o prilikama više ili manje savjesno obavljala svoje poslove. Donoseći mnoge nove ili obnavljajući i potvrđujući stare odredbe i zaključke, regulirala je cjelokupni javni, a u stanovitoj mjeri i privatni život grada. Nadzor nad financijama, prihodima i rashodima bila joj je jedna od najvećih briga. Po dvojica senatora i zastupnika redovito su pregledavali gradske račune. Vodila se kontrola i o odmjeri i plaćanju poreza i pristojba, o prihodima i troškovima. Donosile se odredbe o mjerama, kakvoći i najvišim cijenama živežnih namirnica i ostale robe. Određivale su najviše dopustive plaće i nadnice radnika, posluge ili pojedinih vrsta majstora. Brinulo se o redu, sigurnosti i čistoći na trgu i ulicama. O popravcima javnih objekata, u prvom redu gradske vijećnice, gradskih vrata i utvrda, o sprečavanju poplava potoka Medveščaka i Save, o popločavanju i popravcima ulica i putova, o suzbijanju nereda, kažnjavanju i protjerivanju iz grada izgređenika i drugih nepoćudnih tipova, o zaštitnim mjerama i protiv požara (svakoga su se mjeseca službeno pregledavale pojedine kuće i provjeravali njihovi dimnjaci, da ne izbjije požar), o gradskoj sirovinji i siročadi, ubožnici, školi, posjedima. Vodilo se računa i o izgradnji praznih zemljišta, da se grad proširi, poljepša, a njegovo stanovištvo poveća. Više su se puta donosile i odredbe o održavanju čistoće, pa se određuje da se ulice čiste od otpadaka i smrada, "jer se otpaci, smeće i gnoj ne smiju gomilati po ulicama, već stajivati na određeno mjesto." Ni svinje ne smiju ležati, zadržavati se ni lutati po ulicama. A bilo je, dakako, i raznih drugih zaključaka i odredaba te aktivnosti gradske uprave u kojima se također više ili manje jasno zrcali život grada u raznim njegovim granama.¹³⁰⁴

Osim suca, senatora i gradskih zastupnika djelovali su u to vrijeme u radu slobodnog kraljevskoga grada na brdu Gradeu i gradski službenici, uglavnom kao izvršni organi. Uz stare pojavljuju se i neki novi. Najugledniji općinski i dužnosnički — bilježnik (notar), kapetan i fiskuš ili gradski odvjetnik — zauzimaju i u 17. st. najvažnije položaje i s jednakom važnošću obnose svoje službe kao nekoć njihovi prethodnici u srednjem vijeku. Uz njih i druge stare gradske dužnosnike djeluju kao općinski službenici i gradski tridesetničari, gradski dekan, nadzornici kamina, čuvari gradskih vrata i općinskih šuma, dacari, orguljaši Sv. Marka i još neki drugi koji vjerojatno nisu bili službenici, ali su za stalne ili povremene usluge što su ih činili gradom dobivali godišnju plaću. Dekan, koji se nazivao još i *magister* ili *špan* brinuo se za gradska gospodarstva te nadzirao gradske podložnike.¹³⁰⁵ Nadzornici kamina, *inspectores caminorum*, imali su zadaću da po kućama pregledavaju ognjišta, jesu li

1304. PSGZ, XVIII, p. XVII-LV, 3-359.

1305. Reformom statuta 1618. služba dekana bila je ukinuta.

plaćanja takvoga poreza. No to nije trajalo dugo. Već 1610. predstavnici zagrebačkoga slobodnoga grada nalaze se na sastanku ugarskoga sabora u Požunu.¹³¹⁰ A dolazili su oni, dakako, i na zasjedanja Hrvatskoga sabora.

SUDSTVO

Upravna vlast u starom Zagrebu bila je spojena sa sudačkom. Gradski sudac i senatori obavljali su i sudske dužnosti. Oni su sačinjavali gradski sud kojemu je predsjednik bio gradski sudac. Za tu službu polagali su prisegu, a sudac je prilikom instalacije u Sv. Marku primao žezlo kao znak sudačke vlasti. Pred gradskim sudom vodile su se civilne i kaznene parnice, pa je sudac mogao donositi presude počevši od globa i zatvora do tjelesnih i smrtnih kazna.¹³¹¹

Inače su se u Zagrebu i dalje dvaput godišnje po četrdeset dana sastajali banski Okravalni sudovi o blagdanima Tri kralja i Sv. Jakoba. Predsjedao im je ban kao vrhovni sudac u Hrvatskoj, a uz njega bilo je i nekoliko prisjednika, članova Okravalnog suda koji su bili birani na Hrvatskom saboru.¹³¹² Službeni jezik u sudstvu kao i u upravi bio je i dalje latinski.

Na Kaptolu nije nastupom novih vremena došlo do nekih bitnih promjena u pogledu uprave. Tamo se ne mijenjaju ni društveni ni idejni odnosi. Biskup i kanonici gospodare ekonomskom situacijom na tom području, držeći i dalje svu upravnu vlast. Biskup uživa veliki ugled i na najvišim mjestima te je važan politički činilac. Kralj Matija poziva, primjerice, zagrebačkoga biskupa Petra Domitrovića da ga prati na njemački državni sabor, a poslije (1613) bavi se i mislju da sve Srbe u slavonskoj krajini podvrgne biskupovoj vlasti.

GOSPODARSKE PRILIKE U ZAGREBU

Politički događaji tijekom 17. st. sigurno su više od svih drugih činilaca utjecali na ostale grane života, prevencivno na razvoj gospodarskih prilika u zemlji. Oslabljenje turske sile i mir s Turcima početkom stoljeća omogućili su doduše življu privrednu djelatnost, ali su još uvijek razni drugi čimnici kočili gospodarski razvitak Česti i dugi ratovi, vjersko-političke bune u susjednoj Ugarskoj, što su prijetile Hrvatskoj, nesigurna i nemina primirja uz neprestane pogoricanje okružje i bojeve, stalne brige za obranu (jer zemlja još uvijek ima ulogu predziđa krišćanstva), centra-lističko-apsolutističke težnje Beča, gospodarske mjere i sputavanja nakon neuspjele

1310. V. Karić, *Statut*, p. 19, n. 1.

1311. Kazna smrti izrečena za razbojstvo ili ubojstvo mogla je biti zamijenjena visokom globom i odštetom obitelji ubijenoga, odnosno oštećenomu. Česte su bile kazne batnanja na javnom mjestu, a izrcale su se i za ne osobito teške prijestupe. Neki kirurg (brijac) bio je npr. osuđen na tristo batina, koje su mu trebali odrediti javno na Markovni trgu, samo zato što je uvrijedio ženu svoga sugradanina. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 108-109, 136-137.

1312. Banovnamjenikna okravalnom sudu bio je podban. - R. Horvat, *Hrvatski sabori u 17. stoljeću*, HK, 1936, p. 270.

zrinsko-frankopanske urote, pojava merkantilističko-kapitalističkog i činovničkog sustava, sve je to više negativno, nego pozitivno djelovalo na gospodarski razvitak Nerodne godine, suše i pošasti, što su se povremeno javljale pridoniemale su također teškoj situaciji, karakterističnoj za gospodarske prilike toga doba. Na kraju te ere Pavao Ritter Vitezović govori o Hrvatskoj kao izmorenoj i siromašnoj zemlji.¹³¹³

Teška vremena proživljavao je, dakako, i Zagreb koji su povrh svega, možda više nego druge, mučile i brojne vlastite nečaste koje su također nepovojno utjecale na njegov gospodarski život. Bile su to vjerske i građanske borbe i neslaganja u gradu, specijalna opterećivanja izvanrednim ratnim daćama, obvezna redovita trošenja znatnih svota za popravak gradskih utvrda, neprestane prijetnje s vrlo blize turske granice, česta ukonacivanja vojske, tereti u vezi s održavanjem saborskih skupština, zastarjeli pogledi u gospodarskim pitanjima i unutarnja gloženja zbog njih, pa napokon i elementarne nesreće, poplave, potresi, požari. Osobito su pogubni bili požari koji su nekoliko puta gotovo potpuno uništili grad, bacili ga u bjedu i siromaštvo i vratili uvijek mnogo godina unatrag.

Dvadesetih godina 17. st. redale su se jedna za drugom nerodne godine (od 1624. do oko 1630), nestajalo je živeža, žito se moralo uvoziti, u zemlji je zavladao glad. Osobito 1629. kad ni građani u utvrđenoj slobodnom gradu nisu bili sigurni od pljačkaških provala u kuće, pa je gradska općina morala poduzimati posebne mjere da ih zaštiti. Svaku noć po dva su općinska zastupnika stražarila u gradskoj vijećnici, spremni priteći u pomoć ako bi razbojnici napali koju građansku kuću da je orobe.¹³¹⁴ U to vrijeme još su trajali vjerski ratovi, a kad su četrdesetih godina završili zavladao je u cijeloj Europi opće siromaštvo. U Hrvatskoj i Zagrebu zaprijetila je uz kugu još i suša, nerodica i glad. Svijet je umirao od gladi i u gradu i u okolnim selima. Po kućama su stalno nalazili na mrtve, za koje suvremeni pisac kaže da su "bili više kosturi, nego tijela" toliko su od gladovanja bili iscrpljeni. Pred isusovačkim samostanom i kućom zemaljskoga blagajnika i protonotara Ivana Zakmardija, koja je stajala tik uz samostan (danas Habeljeva 2) dnevno su stajali dugi redovi siromaha kojima su isusovci i Zakmardijevi sluge dijelili hranu. Nisu gladovali samo građani. Ni na selima nije bilo hrane, pa su seljaci dolazili u grad da je traže.¹³¹⁵

U ta ratna vremena zbog neprestanih kretanja vojski usjevi su često stradavali i od vojničke bezobzirnosti, i to ne samo od strane, nego i domaće. Ni banske čete nisu bile mnogo bolje od tuđih, njemačkih. Vojska bana Nikole Fraktopana, što ju je za svoga banovanja bio doveo u Zagreb, povrh drugih nasilja, pljačke i otimačina, vježbala je i po poljima na području grada i uništavajući usjeve nanosila građanima velike štete. Čak je i Hrvatski sabor morao protiv toga intervenirati i slati opsežnu tužbu kralju Ferdinandu u Beč (1621).¹³¹⁶ Nekoliko godina poslije, prilikom posljednjega velikog sukoba između slobodnoga grada i Kaptola, istaknula se i vojska bana Petra Zrinskog u pljačkanju i nannošenju teških materijalnih šteta građanima gradečke općine koji su živjeli u podgrađu izvan gradskih zidina. Ona je 17. prosinca

1313. J. Matasović, *Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća*, NS, 25, p. 97.

1314. *PSGZ*, XVIII, p. XVIII. - I. Tkalčić, *Prvosolna*, p. 24-26.

1315. *Historia Collegii societatis Jesu*, p. 140, NS.B. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 30-31. - J. Matasović, *Iz galanog stoljeća*, Kulturno historijski fragmenti, Zagreb 1921, p. I. - J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 28, p. 110.

1316. *Zaključca Hrvatskog sabora*, II, Zagreb 1958, p. 174. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 23-24.

1667. temeljito opustošila podgrade, opljačkala i razvukla sve pokretnine i otjerala svu stoku koju je našla u stajama pod utvrđenim gradom.¹³¹⁷ To nedvojbeno nisu bile jedine štetne akcije vojske. S obzirom na opće prilike, moglo ih je tijekom stoljeća biti još dosta. I te su pojave, dakako, u priličnoj mjeri utjecale na imovno stanje pojedinih stanovnika i grada kao cjeline. Sigurno je da su džepovi građana i gradska blagajna u čitavom tom nemirnom stoljeću itekako osjećali već i samo kretanje vojski bez obzira na pljačke, bilo da su samo prolazile, bilo da su kraće ili duže vrijeme boravile, odnosno dobivale prenoćište i stan u gradu, osobito u vrijeme drugoga velikoga rata protiv Turaka krajem stoljeća, kad je čitava Hrvatska morala podnijeti dodatne žrtve za uzdržavanje vojske. Uz to su se redovito plaćali porezi i daće što su ih nametali gradu i njegovim stanovnicima uvijek kad bi se vodili ratovi.¹³¹⁸

Osim tereta, teškoća i šteta koje su Zagrepčani već po tradiciji trpjeli od vojske, osim nerodica, suša i gladnih godina, bilo je i drugih čimbenika koje su za njih i njihov grad značile ozbiljan gospodarski problem. Poplave, potresi i požari više su puta zakočili razvitak bacajući općinu i građane često u pravu bijedu.

Veliki požari sigurno su bili najteži udarac blagostanju slobodnoga grada Kaptola i njihovih stanovnika. U požarima su propadali domovi, čitava gospodarstva i ostala nepokretna i pokretna imovina cijeloga grada. Iza njih su ostajala zgarista i grad se morao dobrim dijelom ponovno podizati. Tijekom 17. i 18. st. bio je nekoliko puta bačen unatrag za duže vrijeme. Njegovi su se stanovnici morali godinama mučiti da iznova izgrade svoje kuće, obnove gospodarstva, nadoknade izgubljeni imovinu. U 17. st. dogodila su se u Zagrebu tri velika požara: 1624, 1645. i 1674. Požar godine 1624. zahvatio je samo kaptolsku stranu sa stolnom crkvom i biskupskim dvorom. Izbio je 27. svibnja odmah nakon ponoći kad je grom udario u krov katedrale. I te je godine vladala velika suša. "Pašnjaci i travnjaci toliko su izgorjeli od sušice da je jedva dostajalo hrane za stoku. A polja i oranice spaljene od žege nisu obećavale nikakvu žetvu. Nakon dugih vrućih dana pala je iznenada kiša i podigla se jaka oluja koja je bjesnjela toga dana do u kasne noćne sate. Uz snažan prolom oblaka i sijevanje gromovi su udarali na sve strane. Jedan je pogodilo stolnu crkvu i zapalio joj krov, krovšte i svetište. S gorućega krova srušilo se veliki željezni križ na svod sanktuarija, probio ga i otvorio vatri put u svetište. Plamen je zahvatio glavni oltar i pretvorio ga u pepeo. Izgorjeli su prekrasni antependiji, zavjese, kanoničke klupe i rastalila zvona. Nad sakristijom čuvala se zalihna puščanoga praha i bila bi čitava crkva odletjela u zrak da ga dva spretna svećenika nisu u posljednji čas odnijela iz crkve. Sa stolnom crkvom izgorio je i otmjeli biskupski dvor sa skupocjenim pokućstvom, pa je biskup, izgubivši tako svoju rezidenciju, morao stanovati u kuriji prepoziture koja je trenutnačno stajala prazna. Jak vjetar raznosio je iskre po cijelom Kaptolu, pa čak i na Gornji grad, ali začudo bez težih posljedica. Tom prilikom stradao je samo biskupski grad. Slijedećih osam godina popravljala se katedrala

1317. E. Laszowski, Krvavi most, SNZ, p. 46-49.

1318. Osim strane i domaće vojske, našlo se u ona vremena i drugih štetočina na usjevima zagrebačkih gospodara. Neko su vrijeme iz godine u godinu usjeve uništavali gimnazijalci. Oni bi u jesen dolazili u tude vrtove i vinograde, obrali voće i grožđe uništavajući drveće i lozu. Početkom 18. st. morao je u toj stvari i sam Sabor posredovati i zamoliti isusovačkog generala u Rimu, neka dopusti da zagrebačka gimnazija završi obuku 15. kolovoza, a ne tek 15. rujna, kako se to tada činilo, da bi se daci razišti otpuvali iz Zagreba prije nego što voće sazrije. - Zaključci Hrvatskog sabora, II, Zagreb 1958, p. 470 (čl. 8). - R. Horvat, Prošlost, p. 279.

dobrovoljnim prinosima vjernika uz sudjelovanje samoga kralja i kraljice. Do 1632. bila je obnovljena.¹³¹⁹ Ali već trinaest godina poslije ponovno su stradali i stolna crkva i biskupski dvor u novom velikom požaru koji je tada pogodio cijeli grad, ne samo kaptolsku stranu. Izbio je na Gornjem gradu i proširio se dalje. Prouzročio ga je pijani dak u nekoj građanskoj kući na Markovu trgu. To se dogodilo 29. ožujka 1645. oko deset sati uvečer. Vatra je ubrzo zahvatila crkvu Sv. Marka i zapalila joj krov koji je bio pokriven hrastovim daščicama. Vjetar je raznio goruće dašice na susjedne kuće, građane uglavnom od drveta, pokrivene slamom, trskom ili šindrom, koje su planule za časak i gorjele kao baklje. Prisebniji su pokušavali bacanjem kroz prozore spasiti nešto pokućstva, posteljine, živeža i druge imovine, dok su drugi bezglavo bježali da spasu goli život. Nastradali su i gotovo svi važniji objekti u gradu, osobito Sv. Marko kojemu je potpuno izgorio krov, zvonik se srušio do polovice. Teško su bile oštećene i zgrada gimnazije, isusovačkoga samostana, Sjemeništa Sv. Josipa (Plemićkoga konvikta), crkva Sv. Katarine, Kamenita vrata i četverokutna kula pokraj njih. Od Sv. Katarine ostale su samo gole stijene, a dio isusovačkoga samostana izgorio je do temelja. Pošteđeni su ostali jedino kapucinski samostan i njegova crkva Sv. Marije uz gradski zid u jugozapadnom dijelu Gornjega grada. Vjetar je prenio vatra i na kaptolsku stranu, pa su tamo izgorjele sve kanoničke kurije, franjevački samostan i crkva, krov i zvonik katedrale (tu su se rastopila sva zvona, a crkveni je svod popucao i bio teško oštećen), biskupski dvor i kaptolska vijećnica, građanske kućice na Potoku (danas Tkalčićeva ulica), Opatovini i u Vlaškoj ulici. Ostala je pošteđena jedino crkva Sv. Marije i susjedne kuće na Dolcu. Taj požar, jedan od najtežih što ih je Zagreb doživio, opisan je u spomenici zagrebačkoga isusovačkoga samostana. Opisao ga je neki isusovac koji ga je doživio. "Kad je nastao dan", piše on, "pružila se oku prežalosna slika. Između golih zidova stršali su kamini i svodovi izgorjelih kuća. Ulicama su prolazile grupe ljudi svih staleža te su glasno naricali oplakujući svoju bijedu." U požaru su propale i zalihne živežnih namirnica i gradska se općina morala brinuti da građane, ponajprije siromašne, opskrbi najnužnijom hranom. I dok je njima iz gradskih hambara dijelila proso, gospoda senatori dobivali su pola četvrtinke raži pomiješane s ječmom.¹³²⁰

Na obnovi grada nakon požara bili su angažirani podložnici gradski i isusovački, a nedvojbeno i kaptolski i biskupski. Nepuna dva dana nakon katastrofe (31. ožujka) gradski je senat na svojoj sjednici zaključio da svi podložnici i podanici imanja Hračca imaju smjesta doći u Zagreb da čiste i odvoze ruševine pogorjelih kuća i sudjeluju u svim ostalim izvanrednim poslovima. Najhitnije je bilo da se radi sigurnosti popravne Kamenita vrata. Tko se ne odazove, platit će dvanaest forinta globe. Isusovački kmetovi su iz šume Paukov vrh dovezili drvo i tesali grede za novi krov na

1319. Požar 27. svibnja 1624. opisao je u bolonjskoj kronici zagrebački kanonik Andrej Otavčić, rektor zavoda za izobrazbu višega klera u Bologni. Opisao ga je i kasniji biskup Benedikt Vinković (1637-1642), koji je poslije požara dao graditi i novi portal katedrale. Požar je opisan i u povijesti zagrebačkog isusovačkog samostana, sv. I, p. 61. Bolonjska kronika nosi naslov: *Chronologia illustrissimi Collegii Illustro-Hungarici Bononiae fundati ab anno 1553.* (Kronika bolonjskog zavoda za odgoj klera hrvatske i mađarske narodnosti od 1553. do 1764. u Arhivu HAZU). - Lj. Ivančan, Zagrebački požari u XVII. i XVIII. stoljeću, SNZ, p. 241-243. - Historia Collegii Societatis Jesu, p. 61 (rkp. u NS, B). - R. Horvat, Prošlost, p. 24-25, 168.

1320. Protocolium civitatis zagrabienensis an. 1645, fol. 17 i 18, PAZ. - R. Horvat, Prošlost, p. 25-28.

samostanu, sakristiji i Crkvi Sv. Katarine.¹³²¹ Hrvatski sabor pristao je upomoć postradalom Zagrebu, odlučivši 4. svibnja 1645. da vrhovni tridesetničar Danijel pl. Rauch polovicu prihoda od zagrebačke tridesetnice podijeli u jednakim dijelovima kraljevskom slobodnom gradu, biskupu s Kaptolom, isusovcima i franjevcima, da poprave svoje crkve nasrtađale od požara. Zatim da za izgradnju pogorjelih isusovačkih škola u Zagrebu staleži i redovi od svakoga pojedinog ognjišta iz vlastitog džepa plate po dvanaest denara i uz pomoć plemićkih sudaca novac što prije doznace isusovcima.¹³²²

Kaptol je ubrzo nakon požara počeo popravljati katedralu i već 12. travnja sklopio ugovor s graditeljem Ivanom Albertalom o obnovi crkvenoga svoda, zidova i završnoga vijenca oko cijele crkve. Restauriralo se vrlo dugo jer se dogodila teška nesreća zbog koje su se radovi otegnuli godinama. Prilikom pripremanja materijala za krov srušio se (27. studenog 1646) u crkvenoj ladi stup, a s njim se urušio dio svoda i zida. Radovi na popravku građevine i uklanjajući štete nastale zbog toga trajali su sve do 1665. jremda je građevinske radove Albertal završio još oko 1650. Prilikom urušavanja svoda i zida teško je stradalo i crkveno pokučstvo. Pod ruševinama bilo je uništeno krasno pjevalište s orguljama, pet oltara, kanoničke klupe i biskupska stolica.¹³²³

Već godinu dana nakon velikog požara (1645) stradao je Zagreb od nove elementarne nesreće. U rujnu 1646. pogodio ga je žestoki potres. Poblizih podataka o oštećenjima koja su tom prilikom u gradu nastala doduše nema, ali ih je svakako bilo dosta, budući da je riječ o snažnijem potresu. Točno se zna da je opet nasrtađala Sv. Katarina.¹³²⁴

Najveća elementarna nesreća u 17. st. s najtežim materijalnim posljedicama za Zagreb bio je katastrofalni požar 1674. godine. Požar je zahvatio cijeli grad, i slobodnu općinu i Kaptol, te uništio ili oštetio, osim brojnih građanskih kuća i gospodarskih zgrada, gotovo sve važnije javne objekte, pa i same gradske utvrde. Propale su i zalihne hrane, pa je zavladao glad i bolest. Požar je izbio u tri sata poslijepodne 25. lipnja u kući bivšega gradskoga suca Blaža i raširio se po cijelom Gornjem gradu. Opet je izgorjela Sv. Katarina, koju su tek obnovili nakon požara 1645. isusovački samostan i sjemenište Sv. Josipa, Crkva Sv. Marka, župni dvor, gradska vijećnica, samostan Klarisa, Crkva Sv. Trojstva i Kapela Sv. Ursule. Tomnjevci crkava su se srušili, a zvona rastalila. Od samostana isusovaca i klarisa, od Sv. Marka, Sv. Katarine i crkvice Sv. Trojstva ostali su, kažu, samo zidovi. Stradali su i dijelovi gradskih utvrda. U Gornjem gradu ostala je pošteđena jedino gimnazija, kapucinski samostan i tri druge kuće. U Popovu tornju čuvao se barut što je u vatri eksplodirao i razorio drveni krov s kojega je vjetar prenio goruće dašice na Kaptol i zapalio ga. Od franjevačkoga samostana i Opatovine prema jugu izgorjele su i posve uništene sve do posljednje kanoničke kurije, franjevački samostan i kuće na Opatovini. "Plać i lelek bio je tolik da je jedva bio takav kad je gorjela Troja i da nije puhao povoljan vjetar i nadošla kiša, čitav bi Kaptol bio žrtvom Vulkanu. Usijed silnog požara i dima zrak je tako bio zagusljiv da

1321. Historia Collegii societatis Jesu, p. 123-124.

1322. Zaključci Hrvatskog sabora, I. Zagreb 1958, p. 126 (tđ. 9, 10).

1323. I. Tkalčić, Povostoina, p. 33-37. - V. Klarić, Zagreb, p. 36. - Lj. Ivančan, Zagrebački požari u XVII. i XVIII. stoljeću, SNZ, p. 243. - R. Horvat, Prošlost, p. 25-28, 283-284. - D. Fariati, Illyricum sacrum, V, p. 580.

1324. R. Horvat, Prošlost, p. 187.

su kanonici Juraj Brezović i Mihajl Šimeković od zadušljivog zraka umrii" piše suvrnemeni kroničar zagrebački kanonik Tomo Augustić.¹³²⁵ Mnogim su Zagrebčanima izgorjele kuće, pa je razjarena svjetina htjela kao krivca za tu nesreću, bivšega suca Blaža, baciti u vartu i bilo bi to, kaže kroničar, učinila da ga nije spasio župnik Sv. Marka. Ostavši bez krova nad glavom, neki su se privremeno, dok ne poprave stare ili izgrade nove kuće, nastanili u isusovačkoj gimnaziji na Katarinskom tgu. I klarise su morale napustiti svoji teško oštećeni samostan i preseliti se najprije u župni dvor u Novu ves, a onda u franjevački samostan u Remetinec. Vratili su se tek nakon godinu dana, kad im se popravilo samostan.¹³²⁶

Zagreb je zapao u velike materijalne teškoće. Njegovo gospodarsko stanje znatno se pogoršalo. Sve je bilo uništeno, a sredstava za obnovu nije bilo. "Požar je siromašnim građanima zadao nebrojenih jada, građanstvo je osiromašilo, zavladao je najveća bijeda", kaže se u uputi izaslanstva koje je išlo u Beč da od kralja izmoli pomoć. U katastrofalnom požaru propale su sve zalihne žita i druge hrane. Nastala je velika nestašica živeža i zavladao je glad. Ljudi su danima stajali pred isusovačkim samostanom čekajući da dobiju nešto hrane koju su isusovci dopremali sa svojih imanja Glogovnice, Paukova vrha i Tkalca i dijelili je puku. Opektrbivali su građane i većim količinama platna i liječkova iz svoje samostanske ljekarne. Bijeda je trajala i sljedećih godina (1675. i 1676), a glad je vladala i u ostaloj Hrvatskoj. Prilike su bile toliko nesnosne da su mnoge podložničke obitelji preselile u Slavoniju, koja je tada bila još pod turskom okupacijom. Uza svu nesreću pojavile su se i razne bolesti, pa je tih godina u Zagrebu te bližji i daljji okolici pomilo više tisuća ljudi.¹³²⁷ Izaslanstvo što ga je slobodna općina na brdu Gradecu 1676. poslala u Beč molilo je kralja da pomogne nasrtađalom gradu, da mu otpiše dužni porez, da ga za sljedećih nekoliko godina oslobodi plaćanja svake daće i da mu na neko vrijeme dodijeli prihodi od zagrebačke tridesetnice, u prvom redu za obnovu gradskih utvrda i crkava, osobito tornja Sv. Marka koji je bio napola srušen. Kralj se toj molbi odazvao i oprostio slobodnoj općini zaostali dug od poreza u iznosu od tisuću i dvjesto forinta, oslobodio je nadalje od davanja poreza što su ga na nekretnne plaćali građani, a novac od toga poreza darovao joj za sljedećih petnaest godina, a uz to joj na stanovito vrijeme dodijelio i dohotke od zagrebačke tridesetnice. Sve je to bilo namijenjeno obnovi grada. I staleži i redovi u Hrvatskom saboru oslobodili su (1675) općinu plaćanja zemljišnoga poreza od svakog njezinog posjeda i podložnika što ga je već dvije godine bila dužna. Taj je novac općina molila od Sabora za popravak oštećene vijećnice.¹³²⁸

Osim od požara pretrpjeli su grad i njegovi stanovnici veliku štetu i od čestih poplava Save i potoka što su proficelali gradskim područjem. Nabujala Sava i potoci

1325. Požari 1674. opisao je u bolonjskoj kronici kanonik i rektor bolonjskog zavoda Tomo Augustić na p. 191, 192 (u prijepisu p. 190, Arhiv HAZU). - Lj. Ivančan, Zagrebački požari u XVII. i XVIII. stoljeću, SNZ, p. 244. - R. Horvat, Prošlost, p. 38-39.

1326. V. Klarić, Zagreb, p. 37. - R. Horvat, Prošlost, p. 39.

1327. Historia Collegii societatis Jesu, p. 324, 328, 329. - R. Horvat, Prošlost, p. 39-40.

1328. Zaključci Hrvatskog sabora, I. Zagreb 1958, p. 353 (tđ. 10), 379 (tđ. 10). - V. Klarić, Zagreb, p. 37. - A. Šenoa, Citice iz kronike zagrebačke, Viena, 1879, p. 607, 706. - R. Horvat, Prošlost, p. 39.

često su se razlijevali i uništavali usjeve po poljima, oranicama i vrtovima po podgrađu i prostranoj ravnici pod utvrđenim gradom. A stradavala je i druga imovina od velike vode, osobito potoka Medveščaka koji je protjecao uzim naseljenim područjem grada. Nabujali Medveščak znao je građanima nanijeti teške štete, primjerice, u noći između 26. i 27. srpnja 1651, kad je nakon jakoga proloma oblaka, koji je trajao puna četiri sata, strahovito nabujao i s velikim količinama vode, noseći sa sobom kamenje, iščupano drveće, granje i šiblje, provalio u usku naseljenu ulicu Potok (danas Tkalčićeva) i do temelja razorio osamnaest kuća, a ostale više ili manje oštetio. Tom je prilikom poginulo više od pedeset ljudi. Utroptili su se u razuzdanoj vodenoj stihiji.¹³²⁹ Medveščak i Sava zadavali su stariim Zagrepčanima uopće mnogo briga. Stoljećima, pa tako i u sedamnaestom, borili su se stanovnici podgrada i periferije, a i gradska općina, protiv njihove silovitosti. Gradili su brane i zaštitne drvene ograde uz potok, a uz Savu palisadne i zemljane nasipe od Jaruna do Ščitarjeva. U tim akcijama na širem području grada sudjeluje prema potrebi i Hrvatski sabor, primjerice 1630, kad je posavskim podložnicima izdao nalog da podignu savski nasip kod sela Ščitarjeva, gdje je Sava izašla iz korita i poplavila sav okolni teritorij, polja, oranice, livade.¹³³⁰

Porezne obveze bile su također važan činilac u gospodarskom životu Zagreba. Uza sve nevolje mučili su ga cijelo stoljeće i porezni problemi, plaćanje redovitih, a osobito izvanrednih ratnih daća. Za ratnih vremena, a to znači gotovo neprestano, i kraljevi i kraljevska ugarska komora često i prijetnjama utjeruju poreze, dok se grad naravno od njih brani koliko može i živi u stalnom poreznom dugu. Katkada mu je koji iznos bio i oprošten, ali to nije mnogo mjenjalo situaciju. Kad mu je 1609. bio nametnut izvanredni porez od šest stotina ugarskih forinta, uzeli su ga u zaštitu čak i staleži i redovi u Hrvatskom saboru i poradili na tome da ga u tom pogledu zaštite i kraj i kraljevska ugarska komora. Predlagali su da se taj porez snizi i da se ubuduće Zagrebu takvi izvanredni porezi ne nameću. Zagreb je, kažu, već potpuno oslabio i iscrpljen pao u krajnje siromaštvo. Mole da se nametanjem takvih poreza ne baca u još veću bijedu, iz koje se neće moći osloboditi, a moglo bi se dogoditi da ga zbog velikih poreza napuste mnogi građani te da grad opusti. Riječ je očito bila o poduzetnicima, trgovcima i obrtnicima odlaskom kojih bi bile prouzročene znatne štete.¹³³¹ I sljedeće godine ulažu se prosvjedi protiv izvanrednih poreza koje su nametali gradu na požunskom saboru. Prosvjedovali su tamo izaslanici Zagreba, koji su ustali i protiv nekih drugih zaključaka toga sabora na štetu njihova grada.¹³³² Osobito su u vrijeme tridesetogodišnjega rata kraljevi i kraljevska ugarska komora mučili Zagreb izvanrednim daćama. Neprestano su mu upućivali pisma, utjerivali, grozili se, opominjali, molili, prijetili, navodeći kakve pogubljeni prijete državi i kolike su ratne potrebe. No Zagreb nije nikada njihovim zahtjevima mogao potpuno udovoljiti. Njegove materijalne prilike bile su redovito slabe, novaca nije bilo nikada dovoljno i on bi uvijek ostajao dužan. Godine 1630. i 1649. morao je, primjerice,

1329. Historia Collegii societatis Jesu, p. 166. - R. Horvat, Prošlost, p. 31-32.

1330. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. vijeku, HK, 1938, p. 264.

1331. F. Šišić HSS V, MSHSM 43, p. 17-18.

1332. Ibid., p. 32 i d.

kraljevskoj komori za porez platiti dvije tisuće osamsto forinta, a platio je samo četrinsto forinta. I poslije je, i nakon tridesetogodišnjega rata, uvijek zaostajao u plaćanju poreza. Tako je dugove za carske poreze iz pedesetih godina namirivao tek 1673. I tada mu je oveća svota bila oproštena.¹³³³ Udovoljavati poreznim obvezama bilo je gradu to teže što ni njegovi porezni obveznici nisu redovito ispunjavali svoje dužnosti, osobito feudalci, velikaši i plemići koji su se ovdje naselili, sagradili kuće, dobili prava građanstva, ali se nisu htjeli pokoravati gradskim propisima, nastojeći se osloboditi građanskih tereta. Zrinski nisu htjeli plaćati pristojbe za svoje dućane, a Gašpar Konjski tražio je da mu se otpiše porez koji je bio dužan gradu za svoju kuću kod Kamenitih vrata. Konjski vjerojatno nije htio plaćati ni najamninu za kulu kod tih vrata, a gradski je fiskus protiv toga prosvjedovao.¹³³⁴ Za banovanja Nikole Frankopana, poznatoga protivnika grada na brdu Gradecu, donosili su se i u Saboru zaključci upereni protiv njega.¹³³⁵ Međutim, dvije godine poslije velikoga požara grada, poduzimajući sve kako bi došla do novca potrebnoga za obnovu, pa čak od kralja izmolvivši već spomenute beneficije u pogledu plaćanja poreza, općina je donijela zaključak da i plemići kraljevstva i senatori i građani i svi drugi, bez obzira na stalež i položaj, koji na teritoriju grada imaju kuće, zemljišta i druga dobra moraju svake godine plaćati u gradsku blagajnu porez koji se inače plaćao kralju. Riječ je bila o daći što ju je kralj oprostio Zagrebu za slijedećih petnaest godina i radi popravljanja gradskih zidova i crkava teško oštećenih u velikom požaru prije dvije godine.¹³³⁶ Ipak je nakon toga nekim velikaškim kućama i kućama gradskih uglednih službenika bio oprošten porez.¹³³⁷

Općina je prema veličini, kakvoći ili položaju odmjerenila porez za nekretnine na svom području, pa se točno znalo koliki se porez plaćao za koju kuću, kućište ili zemlju. S kraja 17. st. (1699) sačuvalo se o tome nekoliko zanimljivih podataka. Za obične građanske kuće u Gornjem gradu plaćala se jedna forinta i osam denara poreza, za nešto bolje plemićke tri forinte, a za reprezentativne palače kakva je bila Patačićeva na uglu Markova trga i Brezovačkoga ulice (sjeverna strana Banskih dvora), deset forinta. Unijati su zacijelo imali neke pogodnosti, pa su za veliku zgradu sjemeništa na početku Gospodske ulice (danas Čirilometodska) plaćali samo dvije forinte i šesnaest denara, dok su isusovci za svoje zemlje i kuće na gradskom području plaćali dvanaest forinta, a klarise deset forinta poreza. Znatno niži bio je porez na kuće, kućišta i zemlje u podgrađu, Ilici, Harmici, Šoštarskoj vesi. Tu se plaćalo za kuće dvanaest, dvadeset i četiri i četrdeset i osam denara, rjeđe forintu i osam denara. Porez na zemlju bio je relativno nizak. Postolarski ceh plaćao je, primjerice, za šezdeset i tri jutra zemlje šest forinta i dvadeset i četiri denara, krznarski za trideset i dva jutra tri forinte i šesnaest denara, krojački za dvadeset i dva jutra dvije forinte i šesnaest denara, čizmarski za sedam jutara samo pedeset i šest denara.

1333. A. Šenoa, Porez u Zagrebu u XVII. vijeku i danas, Vienac, 1877, p. 538. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 34, p. 137.

1334. PSGZ, XVIII, p. XLVIII-XLIX. - HNJ II, p. 716.

1335. F. Šišić, HSS V, MSHSM 43, p. 231.

1336. PSGZ, XVIII, p. XXXIII, XXXV.

1337. A. Šenoa, Porez u Zagrebu u XVII. vijeku, Vienac, 1877, p. 538.

Seljaci i gradski podložnici plaćali su jednaku zemljinu i kućarinu kao i ostali građani.¹³³⁸

Uprava slobodnoga grada nastojala je imati što bolju evidenciju o kretanju nekretnina na svom području, o kupnji i prodaji zemlje, kuća, gradilišta, kućišta i posjeda, pa je još 1656. (4. srpnja) izdala odredbu o obveznom i službenom kupoprodajnom ili založnom očitovanju. Tko na području grada prodaje, daruje ili daje u zalag neku nekretninu, mora to izjaviti pred gradskim sucem ili magistratom, a kupci, odnosno oni koji primaju u zalag, moraju pred njima položiti novac.¹³³⁹ O kupoprodajnim ugovorima vodila se osobita evidencija. Bila su osnovana tzv. *Protocolia fassionum*, nove graunovne knjige u kojima su se bilježili svi podaci o nekretninama i njihovoj prodaji, odnosno kupnji. Te su knjige bile mnogo iscjpnije nego u dotadašnjim kupoprodajnim evidencijama, pa omogućuju dragocjeni uvid u jednu granu gospodarskoga života Zagreba od tog vremena do sredine 19. stoljeća.

Osim poreza koji je skuplja za nekretnine na svom području, a iznosio je nekoliko stotina forinta godišnje, općina je imala i raznih drugih prihoda u novcu i naravi. Gotov novac dobivala je od trgovine i trgovinskog prometa, od daća koje su se ubirale na trgu svakoga tjedna i plaćale na godišnjim sajmovima, od prodaje prirodnih proizvoda (osobito vina iz gradskih vinograda), od opeka iz gradskih ciglana i drva iz gradskih šuma, od najamnine za iznajmljene kuće, zemlje i dućane, od menica i obrtničkih daća, od prihoda tridesernice i kmetских davanja u gotovu novcu.¹³⁴⁰ Prihode u naravi imala je općina od svojih posjeda i kmetских davanja. Prodajom ih je djelomično unovčila, a djelomično je njima namirivala dio plaća svojih službenika. Lijep dohodak imala je napose od prodaje vina, koje ga je od spremala u svoji podrum i prodavala kćmarima i privatnicima. Imala ga je od vlastitih i od desetine uroda podložničkih vinograda. Podložnici bi svake jeseni vino dovozili i prelijevali u bačve bogatog općinskog podruma. U prihode gradske općine u naravi mogu se ubrojiti i razni radovi koje su za nju besplatno obavljali podložnici. Gradili su i popravljali ceste i mostove, dovozili kamenje, opeku, drvo, pijesak, obradivali općinsku zemlju, brali i dopremali usjave.

Općinski rashodi bili su različiti i prilično veliki, često veći od primitaka. Visoku stavku rashoda činile su u prvom redu plaće gradskih službenika (bilježnika, kapetana, fiskuša, perceptora, špana, portulaba, gradskoga župnika i orguljaša, zvonara, čuvara gradskih vrata i kula, stražara, varoškoga sluga, noćobdije i dr.). Mnogo se trošilo i za građevne radove, poravne vijehnice, Sv. Marka, Sv. Margarete, škole, ubožnice,¹³⁴¹ gradskih zidova i kula¹³⁴² te drugih općinskih objekata. Za to se stalno nabavljala potrebna građa, daske, grede, čavli, lim, opeka, vapno, pijesak i drugo. Osim za plaće službenika bilo je i drugih troškova, redovite uprave. Velike su

1338. Ibid.

1339. Z. Herkov, Statut, p. 53-54. - Odredba o javnom kupoprodajnom očitovanju obnovljena je i potvrđena novom odredbom od 13. travnja 1657.

1340. Visina iznosa po podložniku kretala se ovisno o vrsti i četdeset denara kao najviše svoje i četrdeset denara kao najniže.

1341. Ubožnica je djelomično i vlastitim prihodima - od žita, vina, iznajmljena vrta i vinograda - namirivala svoje izdatke za prehranu "spitalnika", za liješove i pokope, za rezake, odijela i obuću, sapun, "spitalске dečke" itd. - L. Dobronić, Iz života zagrebačkog Grada u XVII. stoljeću, PSGZ, XIX, p. XXVI.

se svoje izdavale za svečane priredbe (prigodom poklada, Ivanja, procesija, ustoličenja gradskoga suca itd.), za proslave u čast uglednih gostiju, za razne komisije i dr.¹³⁴³ Robom su se, kako je spomenuto, namirivale djelomično plaće gradskih službenika. Postojao je, međutim, i običaj da im se prigodom većih blagdana, godišnjih sajmova i drugih zgoda dariva po jedna pinta vina iz gradskog podruma. I kvrnku i njegovim pomagaćima, dok su bili na svom poslu, obavljali mučenja i smaknuća, osobito prilikom torture i spaljivanja vještica, pripadala je osim vina još i hrana, meso i kruh. To je općina morala davati i drugim službenim osobama koje su prisustvovala istragama: izaslanicima gradskoga suda, pisaru koji je vodio zapisnik, uzničaru, vratarima i stražarima.¹³⁴⁴

Vjerojatno je da slobodni grad na brdu Gradecu nije lako mogao uspostaviti ravnotežu između svojih prihoda i rashoda. Rashodi su često bili veći od prihoda. U raznim se prilikama često tijekom stoljeća ističe i siromaštvo, neimaština i bijeda grada, dok su zaostaci plaćanja poreza kralju, odnosno kraljevskoj dvorskoj komori, bili redoviti i daleko veći od uplaćenih svota. Nije se moglo ići ukorak s čestim izvanrednim i redovitim zahtjevima države kojoj je trebalo mnogo novca zbog neprestanih ratovanja i velikih troškova dvora. Uz to je Zagreb imao i vlastite, posebne nevoje koje su nepovojno utjecale na njegove materijalne prilike (elementarne nesreće, požari, poplave, potres, blizina turske granice, tranzit, boravak i izdržavanje vojske itd.). Uza sve osjećala se nestašica gotova novca, osobito u drugoj polovici stoljeća, ne samo u Hrvatskoj i u Zagrebu nego u cijeloj Europi. Država je izmišljala sve moguće načine kako bi u carsko-kraljevske blagajne namaknula što više novca. U Hrvatskoj je uz ostalo namjeravala povisiti cijenu soli, udariti daće na kožu, uvesti monopol duhana. I najugledniji velikaši, primjerice Zrinski, kad su trebali veću svotu novca, morali su zalagati zemlju, sela, gradove, kuće, podložnike. U Zagrebu su plemići davali u zalag kuće, a gradski je magistrat jednom prilikom založio dva podložnika u Trnju da bi došao do dvjesto forinta namijenjenih troškovima svojega izaslanstva kralju u Beč.¹³⁴⁵ I Hrvatski je sabor znao nametnuti općini obveze materijalne naravi, koje su joj nedvojbeno također bile teške. Tako joj je, primjerice, 20. srpnja 1628. odredio da kvrnku mora besplatno dati kuću unutar gradskih zidina i opskrbiti ga sa dvadeset i pet kubula vina godišnje.¹³⁴⁶

Zagrebački su patriciji po uzoru na dvor živjeli raskošno, rasipali imetak, bili uvijek bez novca, vječni dužnici. Vjerovnici su im bili samostani, župe, kapitoli, koji su imali dovoljno gotova novca. Stjecali su ga darovnicama, oporukama, ostavštinama, zakladama, prodajom usjave sa svojih posjeda i drugim trgovinom, novčarskim poslovima koje crkva nije više osuđivala i nije zazirala od njih, kao nekoć u srednjem

1342. Gradske utvrde i ctkva Sv. Marka popravljani su se redovito iz dijela prihoda zagrebačke tridesernice. Traj prihod iznosio je do 16. st. nekoliko stotina forinta. - E. Laszowski, Iz računa zagrebačke tridesernice g. 1645, SNZ, p. 161. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 34, p. 128.

1343. PSGZ, XIX, p. XXXII-XLI. - R. Horvat, Prošlost, p. 504. - L. Dobronić, Iz života zagrebačkog Grada u XVII. stoljeću, PSGZ, XIX, p. XXIV-XXV.

1344. R. Horvat, Prošlost, p. 142-144, 504.

1345. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 34, p. 137-138. - J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb 1939, p. 386-387. - R. Horvat, Prošlost, p. 500. - Prot. fass. 1674. i d.

1346. F. Šišić, HSS V, MSHSM 43, p. 437.

vijeku. Samostani, župe i kaptoli posuđuju novac i ubiru na nj kamate. U Zagrebu su to činili isusovci i klarise. Jedni i drugi obogatili su se opotukama i darovima vjernika, kraljeva, banova, biskupa, velikaša, plemića, kaptola, pa čak i relativno siromašnoga slobodnoga grada koji se također našao među njihovim mecenama. Klarise su povrh svega stekle znatan imetak od miraza koji su donosile samostanu bogate velikaške kćeri prigodom zaredivanja. Pojedini miraz iznosio bi i po nekoliko tisuća forinta. Velike svote gotova novca prijetele su klarisama i s drugih strana. Mnogi su im ostavljali zapise od po nekoliko stotina ili tisuća forinta, a neki darovali znatne svote samo zato da budu pokopani u grobnici njihove samostanske crkve. Godine 1650. biskup im je Juraj Drašković sam oporučno namijenio sedamdeset tisuća forinta. Glavnica samostana stalno je rasla, to više što klarise na svoj posjed nisu plaćale porez, jer ih je kralj Leopold 1670. posebnom poveljom oslobodio od plaćanja svih građanskih tereta. Mnogi su od njih posuđivali novac. Ponajviše velikaši i plemići. Među njihovim dužnicima bio je i bogati i vrlo uvaženi tadašnji zagrebački trgovac Hans Leonhardt Mühlbacher. Kad je umro, pokazalo se da im duguje tisuću forinta. Mühlbacher se sigurno u svojim trgovačkim poslovima služio njihovim kapitalom. Neplaćene dugove utjerivale su i ostvarivale klarise i sudom, gdje su redovito imale stručnjake koji su ih zastupali. Do novca su dolazile i prodajom dužnikove imovine. Tako su, primjerice, i Pavlu Ritteru Vitezoviću dale 1712. zbog duga prodati kuću u Gornjem gradu, njegov "muzej", gdje je nekoć držao tiskaru, pisao i tiskao svoje znamenite knjige i spise. Osim novcem darivali su samostan klarisa i nekretninama, zemljom, vrtovima, posjedima. A i same su kupovale nekretnine koje su im, dakako, također donosile znatnu dobit.¹³⁴⁷ Držale su i posebnu prefekta svojih imanja. Prilikom raspuštanja samostana (27. veljače 1782.) njihova je imovina vrijedila devedeset i pet tisuća, četrsto devedeset i devet forinta bez samostanske zgrade i njezine crkve Sv. Trojstva. Sav taj imetak preuzela je tom zgodom kraljevska ugarska komora.¹³⁴⁸

Isusovci su također bili imućni, posjedovali su znatan imetak u nekretninama i gotovu novcu. I oni su imali darovatelje koji su ih obilno darivali novcem, zemljom, posjedima, kućama, osnivali zaklade u njihovu korist, izdašno im pomagali pri gradnji samostana i drugih njihovih zgrada, bili galantni sudionici pri opremanju bogate unutrašnjosti njihove samostanske crkve. Već prilikom njihova dolaska u Zagreb (1606) dobili su od gradske općine bivši dominikanski samostan i crkvu Sv. Katarine s velikim vrtom u Gornjem gradu, zatim prebendu Fratersćicu, više oranica, livada, vrtova, vinograda i imanje Ljubljanicu na sedam godina. Nekoliko godina poslije (1610) kralj Ferdinand darovao im je unutar gradskih zidina zgradu vojno-opskrbnoga skladišta da je uporabe za samostan. Zalaganjem zagrebačkoga biskupa Šimuna Bratulića, a na temelju kraljeve i papine odredbe, dobili su (1611) prepozituru Glogovnicu kojoj su pripadala imanja Tkalec i Planina. Vlasnik Vinice Nikola

1347. Grof Gašpar Drašković darovao je klarisama 1645. imanje Vukovinu između Save i Kupe. Doroteja Jagatić šumu i vrt itd. Same su u Zagrebu među ostalim kupile veliki komad zemljišta južno od samostana, gdje danas stoje kuće br. 14 i 16 u Opatičkoj ulici. Kupile su ga kao zgariste nakon velikoga požara 1674. i uređile na njemu veliki vrt.

1348. V. Klaić, Opatice sv. Klare u Zagrebu (1642-1782), SNZ, p. 61-65. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 231, 244, 245. - E. Laszowski, Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana. Grada za gospodarsku povijest Hrvatske, J. Zagreb 1951, p. 147-157. - R. Horvat, Prošlost, p. 257, 265-266.

Istvanffy darovao im je (1610) svoje imanje Paukov vrh (Paukovec) kod Kašine sa šest posjeda: Bjelovarom, Hrašćinom, Vukovinom, Glavinicom, Križancem i Banjeselom. Zagrebački su im biskupi pomogli da za cio niz godina zadobiju stenjevačku župu zajedno s tamošnjim podložnicima i materijalnom korišću u vezi s tim. Gradska se općina ponovno pokazala mecenom i darovala im prebende Sv. Fabijana, Sebastijana i Marije (1638). A ban Ivan Drašković (1640-1646) dao im je na dar veliki vrt na budućem Trgu bana Josipa Jelačića, gdje je poslije, krajem 18. st., bila sagrađena zakladna bolnica milosrdne braće. Još prije (1627) darovao im je Drašković kuću i vrt u Gornjem gradu, gdje su sagradili između 1628. i 1631. Sjemenište Sv. Josipa, budući Kr. plemićki konvikt na uglu Kamenite i Habeličeve ulice. U Zagrebu su isusovci imali još tri lijepa posjeda: na Ksaveru, Pantovčaku i u Jakuševcu. Posjed na Ksaveru kupili su ubrzo nakon dolaska u Zagreb od liječnika dr. Danijela Rosenberga i od seljaka Antuna Glasica. Bili su to krasni vinogradi, šume i više jutara zemlje. Tu su nešto poslije sagradili (1618) jednoduktnu zgradu za svoje odmaralište.¹³⁴⁹ Veliki vinograd Sv. Ignacija i ljetnikovac u njemu imali su isusovci negdje od sredine stoljeća i na Pantovčaku.¹³⁵⁰ U ravnici jugoistočno od grada preko Save imali su posjed Jakuševac.

Pri gradnji novog samostana,¹³⁵¹ nove samostanske crkve Sv. Katarine, proširenju gimnazijske zgrade i gradnji sjemeništa pomogli su isusovcima obilnim novčanim sredstvima kraljevi, nadvojvode, velikaši, plemići, prelati i širi slojevi naroda. Velikaši i plemstvo sudjelovali su i pri opremanju unutrašnjosti Sv. Katarine i darovali znatne svote za izradu oltara, za slike, kipove, orgulje, zvona, klupe, propovjedaonicu, crkveno posude, misna odijela, a veće svote gotova novca i u naukovne, školske i različite druge svrhe. Znatan novčani prihod prijecao je i od tridesetnice u Nedelišču (godišnje do tisuću forinta) koji su po nalogu kralja Ferdinanda II. primali dugi niz godina. Nakon što su namirili razne potrebe za samostan, crkvu, sjemenište, školu, kupnju posjeda itd., preostalo je isusovcima još dosta novca koji su, kao i klarise, posuđivali uz kamate, što im je također donosilo lijepu dobit. U vrijeme velikoga rata protiv Turaka krajem stoljeća posuđili su tisuću forinta samoj kraljevini kad je u Slavoniji morala uzdržavati carsku vojsku, a nije imala novca za hranu. Za tisuću isusovačkih forinta kupila je dvije tisuće mjera suražice.¹³⁵² Zanimljivo je da je i gradska ubožnica katkada posuđivala novac uz kamate. Godine 1676. posuđila je Katarini Vidović dvjesto forinta uz 6% kamata; 1675. plaća joj Nikola Mallakoczy od Susedgrada kamate za tisuću posuđenih carskih talira, a od onih koji ne žele plaćati utjeruje kamate gradski fiskuš. I gradski senator i bilježnik posuđuju od ubožnice

1349. Isusovački posjed na Ksaveru zvao se do 1647. Sv. Mirko. Vjerojatno po kapelici koja se nekoć nalazila u parku susjednoga Mallinova posjeda. - R. Horvat, Prošlost, p. 213-214.

1350. U vinogradu na Pantovčaku sagradio je tesar Petar Wolfz Maribora 1653. jednoduktnu vilu, ljetnikovac, od hrastova drveta, te jednu kolibu na visokim stupovima, iz koje je mogao nadzirati cijeli vinograd. - Acta Jesuitica irregestrata Collegii zagrabienensis, fasc. VIII, No 143. - R. Horvat, Prošlost, p. 425-426.

1351. Tomo i Nikola Erdődy dali su 1641. na svoj trošak sagraditi cijelu južnu stranu samostana, a Nikola Erdődy i crkvicu Sv. Ksavera kraj isusovačkoga ksaverskoga posjeda.

1352. Acta Collegii societatis Jesu Zagrabienensis, fasc. 8, No 4. - Acta Jesuitica irregestrata Collegii zagrabienensis, fasc. VIII, No 143. - Historia Collegii societatis Jesu, I, p. 15, 39, 133. - A. Hudutovica, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 71. - R. Horvat, Prošlost, p. 30, 40, 213-214, 251-254, 256-257, 276, 425-426. - J. Butorac, Zagrebački biskupi, p. 48-49. - PSCZ, XVIII, p. XLVIII.

novac i za nj zalazu svoje nekretnine.¹³⁵³ Osim u klarisa, isusovaca i u gradskoj ubožnici, našlo se kapitala i na području Gornjega grada i Kapitola, a vjerojatno i u bogatijih trgovaca, koji su se zaciejlo bavili novčanim poslovima.

Dok su dva istaknuta reda u Gornjem gradu materijalno dobro stajala, napose u pogledu gotova novca, njihovi staleški kolege u susjednom crkvenom gradu, biskup i kanonici nisu baš raspolagali velikim svotama. Crkvene glavnice bile su već prilično iscrpljene. I biskup i Kapitol vrlo su se istrošili uzdržavanjem svojih banderija, a osim toga su i stari izvori njihova bogatstva — njihovi posjedi — već prilično presušili. Veliki je dio u to vrijeme već odavno bio izgubljen, dospjeviši pod Vojnu krajinu i njezinu vlast ili u krajeve koje su zaposjeli Turci. Godišnji prihod zagrebačkoga biskupa od tri tisuće forinta¹³⁵⁴ nije bio osobito velik u usporedbi s prihodima isusovaca i klarisa. Oni su priličali uglavnom od prirodna koje su crkveni podložnici s raznih strana redovito dovozili na Kapitol i u biskupski grad. Gotova novca u to vrijeme nije bilo baš u obilju. Za nj je Kapitol tražio druge izvore, uvjeren da se oni nalaze u dobro razvijenoj trgovini. Prihvatilo je stoga napredna europska merkantilsitika shvaćanja koja su upravo prodirala i zdušno nastojao oko promicanja trgovine na svom području. Pokušavao je izvući i neke prilode od rudarenja u Zagrebačkoj gori, pa je davno nekim gradanima terene u zakupu i sklopio s njima ugovor radi istraživanja i eksploatairanja ruda. Godine 1613. Nikola Zrinski sklopio je takav ugovor s gornjogradanima Matijom Jurjem Cihoberskim i Ivanom Siberom, koji su, čini se, već 1608. neovlašteno rudarili po Medvednici tražeći zlato i srebro. Vjerojatno su imali i uspjeha kad su se tim poslom bavili petnaest godina. Srebro i zlato u području Medvedgrada tražio je navodno već 1610. Jakov Gasparini, liječnik i profesor. On je to radio, kažu, koristeći svoj senatorski položaj (bio je naime gradski senator) bez znanja i odobrenja tadašnjih vlasnika Medvedgrada, neposrednih nasljednika posljednjeg Gregorijanca, Nikole. Ima i vijesti da su krajem 17. st. na posjedu šestinske gospoštije pod Medvedgradom postojale solne jame gdje su okolni seljaci kopali sol.¹³⁵⁵

TRGOVINA U ZAGREBU

Uz poljodjelstvo, kojim se manje-više bavio svaki stanovnik grada u to vrijeme, jer je imao vrtove, polja, vinograde i manja ili veća gospodarstva, bile su trgovina i obrt i u to doba najvažnije privredne grane Zagreba. Zagreb je i u 17. st. nosio obilježja obrtničkoga grada, to više što se i na kapitolskom području razvija intenzivnija obrtnička aktivnost. Premda se u odnosu prema mogućnostima i zahtjevima novoga doba, u gledanjima i postupcima uprave i stanovnika slobodnoga grada na brdu Gradecu pokazuje stanovit zaostaloš, konzervativnost. No Kapitol je bio širih pogle-

1353. PŠGZ, XVIII, p. LIV, LV, 218, 227, 242. - Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 343-344.

1354. I. Tkalić, *Povostolna*, p. 24-26.

1355. I. Kukuljević, *Događaji Medvedgrada*, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. III, 1854, p. 72. - V. Klarić, *Statut*, p. 32. - E. Laszowski, *Rudarstvo u Hrvatskoj*, I, p. 48, 72. - PŠGZ, XVII, p. 295.

da i suvremeniji u pitanjima poduzetništva, a osobito što se tiče trgovine, gdje je nastojao slijediti opća napredna nastojanja.

Habsburška činovnička država, želeći pronaći načine kako da ojača zemlju gospodarski, pokušava po francuskom uzoru postaviti svoju gospodarsku politiku na temelju merkantilsitičkih načela jačanja novčanog kapitala, odnosno novčanskoga i trgovačkoga staleža kao protutežu feudalnoj aristokraciji. Umjesto feudalne naturalne privrede glavnu ulogu treba preuzeti robna proizvodnja, trgovina i što veći promet robe. Jer višak bogatstva nastaje samo prometom robe, i to vanjskim, ne toliko domaćim, unutarnjim. Postavljaju se načela izvoza vlastitih proizvoda i s tim u vezi osnivanja vlastitih manufakturna i ograničenje izvoza sirovina. Kao preduvjet za uspješno provođenje merkantilsitičke politike ističe se i potreba izgradnje boljih komunikacija, dobrih cesta i vodnih putova u zemlji, traži melioracija tla i racionalnija vođenja feudalnog gospodarstva. U takvim prilikama jača trgovački i novčarski stalež kao protuteža feudalnoj aristokraciji, premda se planovi merkantilsitičke politike nisu lagano ni brzo ostvarivali zbog otpora trgovaca na veliko, cehova, vanjskopoliitičke situacije i nepokretnosti, konzervativnosti te naslijeđenih prava i običaja feudalaca.¹³⁵⁶

U leopoldinsko doba Habsburgovci su nastojali svoju trgovacku i gospodarsku politiku proširiti i na naše zemlje, ali im to nije baš polazilo za rukom. Kočila su ih u tome uskogrudna, konzervativna gledanja gradova, njihovih uprava i cehovskih udruženja, neodlučnost Hrvatskoga sabora u rješavanju pitanja uređenja cesta i mostova, kao i autonomnija velikaških posjeda na kojima su se vlastelini jedino brinuli da uберu što veće matarine od prolaza njihovim "suverenim zemljištima".¹³⁵⁷ U to se vrijeme doduše velikaši sve više bave trgovinom, počinjući čak konkurirati i trgovcima u gradovima. Oni nisu zainteresirani samo za izvoz svojih proizvoda, već otvaraju i trgovine u gradu i tu prodaju i drugu robu. Katarina Zrinska, žena Petra Zrinskoga, otvorila je u Gornjem gradu najprije gostionicu (vinoččje), a poslije i dućan prekomorske robe. I u Illici u podgrađu imali su Zrinski trgovinu. U njoj su prodavali metalurgijske proizvode sa svojih imanja. Trgovanje se Zrinskim a u Zagrebu još više isplatio i imali su od njega veće dobiti, jer nisu za svoje dućane u gradu plaćali nikakav porez. I oni su se, kao i svi ostali velikaši, uspjeli osloboditi svih građanskih tereta. Godine 1668. podijelio je kraj Leopold Petru Zrinskom i pravo slobodna trgovanja prekomorskom robom po cijeloj Hrvatskoj, a da za to nije trebao plaćati nikakve dace. Na osnovi toga Zrinski su i u Zagrebu mogli trgovati na veliko siciljanskom solju.¹³⁵⁸

Osim spomenutih okolnosti nepovoljnih za razvoj trgovine većih razmjera bilo je i drugih razloga da se u nas merkantilsitičke ideje tadanjih vlasti nisu mogle potpuno ostvariti. Jedan od njih bio je u odnosu naših ljudi prema trgovini, a drugi u

1356. Zbog loših odnosa s Turcima propala je i prva *orijentalna kompanija*, osnovana 1667. za trgovinu s Turskom. A ni osnivanje manufakture nije se dalo provesti sve do početka 18. st. zbog otpora cehova i trgovaca na veliko. A utjecajne ceste, putova i mostova u nas kočila su stara prava i mazori velikaša, koji su pazili samo na vlastite interese u uskom okviru svojih dominija. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 190-195.

1357. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 194-195; 28, p. 177-178. - J. Matasović, *Iz galantnog stoljeća*, p. 1. - HNJ, II, p. 859, 867.

1358. HNJ, II, p. 714, 716.

značenju tadašnje gospodarske strukture u nas. U to vrijeme na granici između srednjovjekovnoga naturalnoga gospodarskog i novoga kapitalističkog sustava mnogi artikli nisu još bili predmet trgovine, jer ih je svaka kuća i imanje samo proizvodilo za svoje potrebe. To vrijedi napose za najpotrebnije živežne namirnice i razne kućne tekstilne proizvode.¹³⁵⁹ Time je područje profesionalnoga ugovaranja bilo više-manje ograničeno. To više što su i obrtnici svoje proizvode prodavali. Trgovci po zvanju trgovali su uglavnom finijom uvoznom robom, tj. onom koja se nije mogla proizvesti na imanju, u kućnoj radinosti ili kod obrtnika.¹³⁶⁰

Razvitku naše trgovine nije pogodovao ni odnos naših ljudi prema većim trgovacima poslovnima. Oni nisu bili skloni da se angažiraju u opsežnijim gospodarskim pothvatima, prilično su nepokretni i bez inicijative. Trguju u užim, lokalnim, domaćim okvirima i ne udaljuju se mnogo od uvriježenih, naslijeđenih navika. Tim više što je naš svijet bio financijski iscrpljen i nije se baš lako mogao suprotstaviti bogatu strancu. Uz to je vladalo još i uvjerenje da ugovaranje nije drago Bogu i da je bolje da se njime bave stranci.¹³⁶¹ Zato su strani trgovci lako prodirali i osvajali gospodarske pozicije. Tim lakše što su im tuđinske vlasti išle naruku. Njima je bilo stalo da stranci u gospodarskom pogledu potpuno osvoje Hrvatsku, to više što su oni dolazili najviše u većim dijelom s njihovih strana.¹³⁶² U takvim prilikama bila je trgovina u nas usko povezana sa stranim trgovcima. Već u srednjem vijeku bilo je u Hrvatskoj, a posebno u Zagrebu, dosta stranih trgovaca. U novom vijeku njihov se broj povećava, a od vremena dolaska Habsburgovaca osobito je velik bio priljev Nijemaca. Osim Nijemaca i germanizirani Kranjci i Štajerci dolaze u Hrvatsku, a napose u Zagreb, ponajviše nakon tridesetogodišnjeg rata i u vrijeme Leopolda I. (1657-1705), kad ih kretanje vojski potiče da putuju u naše krajeve. Oni dolaze za vojskama koje im obećavaju dobre poslove. Ovdje su se doista i obogatili, ali se djelomično i udomaćili i kroatizirali. I to uglavnom Kranjci i Štajerci, dok su pravi Nijemci ostali stranci i dalje. Oni su Hrvatsku držali austrijskim kolonijalnim posjedom iz kojega njihova zemlja ima pravo izvoziti sirovine i kapital, a uvoziti gotove proizvode. Dok su se sebe smatrali pozvanima da suraduju u tom poslu.¹³⁶³

U novom vijeku Kaptol protežira strane trgovce i širom im otvara vrata svoga grada, daje im razne pogodnosti, uređuje im dućane, podiže sajmene i skladišne objekte. Njegovo je načelo da je veliki promet robe pravi temelj trgovine, a ne kao u susjednom Gradecu, gdje se trgovina sputavala u uske lokalne okvire i kamo stranci nisu imali slobodan pristup, jer su bili smatrani štetnim za domaće interese. Smisao za moderno što učinkovitije gospodarenje imao je Kaptol već odavno. Još 18. kolo-

1359. Živež, meso, brašno i drugo dobivali su se samo s imanja. A i obično rublje, posteljina, ubrusi, stolnjaci izrađuju se kod kuće. Kod kuće se prede i тка. Nema, dakle, potrebe kupovanja tih stvari. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 172-173.

1360. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 29, p. 172-173.

1361. Ibid.

1362. Opasnost od stranoga gospodarskog porobljavanja vidio je dobro Pavao Ritter Vitezić. On se bojao da će hrvatski krajevi zbog doseeljavanja stranaca izgubiti svoj etnički karakter. Zato je predlagao biskupu Selišćeviću da se uzme od republike Geneve zajam kojim bi se za Hrvate otkupljivale zemlje što ih grabe stranci. Taj je prijedlog, međutim, propao zbog nezainteresiranosti plemića nositelja političkog života Hrvatske. - J. Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, Zagreb 1939, p. 389-390.

1363. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 100-101; 32, p. 191, 201.

voza 1477. u vezi s organizacijom obrane svoga grada od Turaka donio je zaključak da na svom području naseli poduzetni poslovni svijet koji će osim dužnosti obrane promicati i gospodarske interese Kaptola. Zahvaljujući tome trgovina se sve više razvijala i naposljetku pretekla cehovskim sustavom sputavanu na Gradecu. Osobito je cvala u 17. st., pa je Kaptol, nakon što je konkurencija Gradeca bila slomljena, postao glavno zagrebačko tržište. Na Kaptol dolaze i sve više se naseleju strani trgovci, osnivaju tvrtke ili trgovačke podružnice koje se poslije osamostaljuju. Bili su to uglavnom Štajerci, Kranjci i Nijemci, koji su u srednjem vijeku bili većinom obrtnici, a u 17. se stoljeću isticali kao trgovci. U drugoj polovici stoljeća poslovala su u gradu više godina tri poznata strana trgovca: Jesephus Hyroldi (oko 1660), Blasius Schnedic (sedamdesetih godina) i znameniti i uvaženi "Kaptoloma zagrebačkog kramara" Leonhardt Mühlbacher Edler von Mühlenthal (oko 1684. do 1700). Zahvaljujući Mühlbacheru zagrebačka je trgovina u 17. st. dobila posve europska obilježja.¹³⁶⁴ U njegovu poslovanju odražavao se duh i karakter trgovine na Kaptolu u ono vrijeme. Bio je vrlo poduzetan, a njegov posao silno razgranat, pa su štoviše i trgovci Gradeca uzimali kod njega robu.¹³⁶⁵ Imponirao je svojom agilnošću i bio ne samo istaknuta trgovačka već i financijska ličnost. U početku je bio obični *Laden-Diener* (sluga u dućanu), a zatim trgovački putnik i poslovođa, u podružnici što ju je osnovao na Kaptolu sedamdesetih godina ljubljanski trgovac Blasius Schnedic.¹³⁶⁶ Osamostalio se oko 1684. i imao vlastitu trgovinu u kući koja još danas stoji na uglu kaptolskog trga i Dolca.¹³⁶⁶

Mühlbacher bio je trgovac mješovitom robom takozvani "kramar" kako su se i u to doba nazivali trgovci koji su trgovali raznom robom. Trgovao je kratkom robom, galanterijom, tekstilom, morskim, primorskim i prekomorskim proizvodima. Podupirao je trgovačke veze s Austrijom, Njemačkom i Italijom: Venecijom, Bolognom, Rimom. Preko Salzburga dolazila mu je razna galanterijska roba što ju je nabavljao u Nürnbergu i Augsburgu. A preko ta dva grada slali su mu neke artikle iz Nizozemske i Engleske. Mühlbacher je bio i vojni dobavljač, pa je i tako izvršno zaradivao. Trgovina i novčarske transakcije donijele su mu bogatstvo i veliki ugled u društvu. Imao je pristup u sve visoke krugove za koje nije samo nabavljao robu, već im davao i velike zajmove. Stjecao je u njih veliku popularnost i ugled i time što ih je redovito izvješćivao o raznim aktualnim događajima u svijetu, doznajući sam o njima iz njemačkih i talijanskih novina koje je primao. Kao ugledan i bogati građanin, koji je sebe nazivao knezom i smatrao se ravnim plemiću, postao je Mühlbacher i pomoćnik državnoga blagajnika, pa je morao ubirati daće i brinuti se za plaćanje vojske.¹³⁶⁷ Mühlbacherova trgovačka spretnost, agilnost, svestranost, prodornost, odlike karakteristične za onovremenoga poslovnoga čovjeka europskih razmjera, davale su bijeg kaptolskoj trgovini onoga vremena. A ona je bila živa, imala veliki promet robe i razgranate tuzemne i inozemne veze. Ctkveni poglavari imali su za

1364. J. Matasović, Stari i starinarski Zagreb, NS, 1, p. 5. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 100-101, 104 i d.; 32, p. 191-192, 203.

1364a. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 33, p. 24-25.

1365. Trgovac Blasius Schnedic doselio je u Zagreb iz Ljubljane vjerojatno sedamdesetih godina 17. st. u vrijeme nakon svladane zrnisko-Frankopanske urate i jačega pritiska središnjih apsolutističkih vlasti i kad je Hrvatska više zainteresirala Austriju ne samo u političkom nego i u gospodarskom pogledu.

1366. Danas Kaptol br. 3, kuća u kojoj se nalazi župni ured Sv. Marije.

1367. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 112, 170, 192, 226; 32, p. 201.

takvu vrst trgovanja razumijevanje i podupirali je, to više što su već i po tradiciji imali mnogo smisla i sklonosti za trgovačke poslove. Kapitol je štovise sudjelovao i u trgovini sužnjeva na turskoj granici, gdje su obostrano i Krajišnici i Turci hvarali tamošnji svijet, napose žene i djecu, i odvodili ga u roblje. Samo na sisačkom vlastelinstvu u Banskoj krajini zagrebačkom bi Kapitolu trgovanje sužnjevima donosilo katkada i do 6000 forinta godišnje.¹³⁶⁸

Trgovina na području susjedne slobodne općine na bdu Gradecu imala je bilo je i ovdje posve drugačije. Nema onoga zamaha, agilnosti a ni potpune slobode trgovanja. Obilježje trgovine na Gradecu u ono vrijeme su konzervativnost, inertnost i strah od konkurencije stranaca. Trgovci starosjedioci protiv se doseljavajući strani trgovaca, napose Nijemaca i Talijana, koji su baš u ovom stoljeću običavali često dolaziti. Već je u statutu 1609. donesena odredba protiv stranih trgovaca. Prema njoj trgovci koji nemaju svoje kuće u gradu i ne traže da postanu građani "već nastoje grad i građane samo izmuniti i izvarati imadu se iz grada prošetjati i zabraniti im za sva vremena povratak u grad. Osim ako se za pol godine od izdavanja ovoga statuta stalno ovdje ne okuće i zatraže ovdajnje građanstvo."¹³⁶⁹ Opor protiv stranih trgovaca bio je, čini se, osobito jak u drugoj polovici stoljeća. Tada je gradski magistrat donio osobito važnu odredbu, a gradečki trgovci osnovali trgovački ceh, jedno i drugo na štetu trgovaca došijaka. Odbredom magistrata od 4. veljače 1676. bilo je stranim trgovcima, koji su u gradu imali dućane, zabranjeno da izvan vremena sajnova prodaju robu bilo građanima bilo strancima. "Ako bi to ipak činili, zaplijenit će im se roba koja se kod njih nađe." To je vrijedilo i za ostale strane trgovce.¹³⁶⁹ Tek jednom novijom odlukom (1698) dana im je nada da će moći u gradu slobodnije prodavati ako domaći trgovci ne opskrbje građane dovoljnim količinama potrebne robe.¹³⁷⁰ Da bi se zaštitili od konkurencije stranaca, trgovci starosjedioci udružili su se u ceh i obnovili tako svoje staro profesionalno udruženje (*gremij*) koje je postojalo još u 16. stoljeću. I pravilima ceha, koja je još iste godine (19. veljače 1698) potvrdio kralj Leopold bilo je određeno da strani trgovci mogu prodavati svoju robu samo u vrijeme godišnjih sajnova. Na obične dane to im se zabranjuje. Ako bi to ipak činili, vrijeme godišnjih sajnova. Na obične dane to im se zabranjuje. Ako bi to ipak činili, i to ne samo u užem gradskom području već i u raznim mjestima izvan njega, domaći im trgovci, odnosno njihov ceh, mogu svu robu zaplijeniti. Strancima se iznimno dopušta prodavanje primorske robe, limuna, naraniči i sira parmezana. A to su i prodavali mali trgovci pokućarici nudeći robu od kuće do kuće. Inače je takav način trgovanja novim cehovskim pravilima bio zabranjen. U njima je bila sadržana i istovremena odluka magistrata o obvezi domaćih trgovaca da u svojim dućanima drže potrebnu robu i njome opskrbljuju građane. Prema novom trgovačkom statutu mogli su samo zagrebački građani trgovati u Zagrebu, dok su članovi ceha to mogli i u svakom drugom gradu, vlastelinstvu i selu na području kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Oni su prema zaključku magistrata iz 1698. imali pravo prvoku-

1368. HNI, II, p. 713.

1368a. V. Klaić, Statut, p. 77 (d. 23).

1369. PSGZ, XVIII, p. XXXIII, 237. - Z. Herkov, Statut, p. 58.

1370. PSGZ, XVIII, p. XLIII, 346.

pa robe koja je dolazila u grad izvana. A drugi građani mogli su otkupiti samo ono što bi preostalo. Članovi trgovačkoga ceha mogli su biti samo trgovci "dostojni tog udruženja, dosta imućni i bez dugova." Obrtnici nisu mogli biti njegovi članovi. Oni su imali svoja stručna udruženja i mogli su svoje interese zaštitivati njihovim postrovanjem.¹³⁷¹

Nenaklonost gradskoga magistrata prema strancima pokazivala se i u drugim stvarima, primjerice nisu mogli bez posebne dozvole gradskoga vijeća kupovati ni kuće ni zemljišta u gradu. Magistratu je očito bilo jako stalo da se to provodi, pa je 3. veljače 1694. ponovno izdao zapovijed u tom smislu.¹³⁷² No uspikos takvim odredbama, ipak je u gradu bilo i stranih trgovaca. Od četrdeset trgovaca bilo je sredinom stoljeća ovdje i deset stranaca, i to većinom Talijana. Ostali su bili Hrvati: Kovačići, Kamenari, Vranići, Matešići, Gašparinčići, Vinožanci, Klemenčić i dr.¹³⁷³ Trgovci se spominju u trideseničkim računima, a spomenuti u takvim računima 1645. Kako je sigurno bilo i takvih koji te godine nisu imali posla s trideseničkom, može se pretpostaviti da je u tadašnjem Zagrebu, odnosno Gradecu, bilo još više poslovnoga trgovačkog svijeta.

Trgovine su se u to doba kao i u prijašnjim stoljećima nalazile na Markovu trgu, u Kamenitoj i u donjem dijelu Duge ulice, na Kravnom mostu i na sjevernoj strani Harmice. No bilo je i trgovaca koji nisu imali dućana već su prodavali u stanovima. Ni dućani se nisu mnogo razlikovali od onih u starije vrijeme, onaj koji još danas stoji u Kamenitim vratima može poslužiti kao primjer.

Trgovci u slobodnom gradu bili su bez većih poslovnih pretenzija, iako je i na Gradecu bilo iznimaka, nekih trgovaca koji su shvatili duh vremena i nasojali svoj posao postaviti na suvremenije temelje, steći veći imetak i ugled u gradu. Bogati gradečki trgovac Martin Kovačić posjedea donekle na kaprotskoga kramara Mühlbachera. I on je, čini se, posuđivao novac za karnate, pa je i onda kad je u Hrvatskoj vladala velika nestašica novca mogao isusovcima posuđiti sto dukata kad su gradili samostan. Kao imućan i ugledan građanin (bio je i gradski sudac i senator) dobio je i on poput Mühlbachera plemstvo. I Kovačić je bio kramar i prodavao najraznovrsniju robu: sve vrste tkanina (baršun, kerentuh, čenadu, bugaziju, darovec, majzler), željezo, papir, ulje, začine itd. Imao je dućan blizu Sv. Marka, a skladište robe u kuli Dverce koju mu je grad iznajmio za deset rajnskih forinta godišnje. Vjerojatno je i on bio liferant. Bogati trgovci stjecali su svoja bogatstva dobrim dijelom obiskrbljivanjem vojske u Krajinu. U tom poslu imali su tim veću dobit, jer su uz robu za vojsku, na koju se nije plaćala carina, krijumčarili i drugu robu.

Osim Kovačića djelovao je na Gradecu u tom stoljeću i vrlo ugledni i napredni trgovac Lucijan Calcinelli. I on je bio vrlo bogat. Osim na Gradecu, imao je kuću i trgovinu i na kaprotskom trgu, gdje mu je poslovanje vodilo njegov ortak. Bavio se i novčarstvom i svoj kapital ulagao u razne privredne pothvate. Bio je toliko imućan

1371. Ibid. - A. Hudovsk, Zagreb i okolica, Zagreb, 1892, p. 16. - R. Horvat, Prošlost, p. 476-482. - F. Buntak, Zagrebačka trgovina kroz stoljeća, p. 22-23 (tkp. nije ni u njegovoj rukopisnoj ostavštini kod obitelji ni u Muzeju grada Zagreba, n. b.).

1372. Z. Herkov, Statut, p. 61.

1373. E. Laszowski, Iz računa zagrebačke tridesenice g. 1645, SNZ, p. 161.

županija odredila i plaće za sve vrste "služinskih usluga". Tu će limitaciju, pošto je prilagodi suvremenim cijenama, zagrebačka županija prihvatiti i 1813. i poslati je magistratu slobodnoga i kraljevskoga glavnoga grada Zagreba da je objelodani i kontrolira da li se u "građanstvu bez prevare i smicalica izvršuje."¹³⁸⁰

Da bi povećala slabe prihode od mjestovine (placovine) ubrane od žitnih trgovaca na trgu, izdala je općina 13. veljače 1660. odredbu da građani Gradeca pod prijetnjom kazne od četiri forinte ne smiju kupovati žito izvan domaćeg tržišta.¹³⁸¹ Odredba je imala također svrhu zaštititi trgovinu slobodnoga grada od strane konkurencije, napose kaptolske. Jer staro rivalstvo u trgovini između dva susjeda stalno traje. I dalje se vode pamićenja i trgovački sporovi između dva stara rivala. Kaptol je naime nastojao i uspijevao veći dio zagrebačke trgovine privući na svoje područje. Pa čak i tjedne sajmove, dok je s druge strane svojim građanima zabranio posjećivati dnevni trg i godišnje sajmove na Gradecu ili u njegovu podgrađu. Oni su morali trgovati svojom robom samo na području gdje Kaptol ubire pristojbe. Trgovački antagonizam između Gradeca i Kaptola bio je tolik da građani slobodnoga grada godine 1612. nisu pustili u grad biskupa s tjelovskom procesijom u znak prosvjeda protiv nelojalne kaptolske trgovačke konkurencije.¹³⁸²

Da bi zaštitio od strane konkurencije proizvodnju vina svojih građana, magistrat je u drugoj polovici stoljeća donosio nekoliko puta zaključke da se ubuduće nikako ne smije u grad uvoziti vino iz Kranjske i drugih krajeva. "To se dosada činilo, ali je bilo na štetu građana." "Onome tko se toj odredbi ne bude pokoravao oduzet će se vino." Međutim, građani "mogu svoje vino slobodno unositi u grad, točiti ga i prodavati".¹³⁸³

U vrijeme banovanja Nikole Frankopana (1617-1622) neprijatelja tadašnje gradske uprave, i hrvatski staleži u Saboru istupili su protiv interesa trgovine slobodnoga grada. Donijeli su odluku prema kojoj bi građani na svom vlastitom trgu morali plaćati neku novu daću. U tome ih je kralj Matija uzео u zaštitu i 26. veljače 1619. pozvao staleže da tu daću ukinu.¹³⁸⁴

Početkom stoljeća Hrvatski sabor u Zagrebu donio je još jednu važnu odluku koja se ticala trgovine, ali na cijelom području Hrvatske. Zabranio je trgovanje nedjeljom i blagdanom (23. listopada 1611.). Onome tko se tome ne pokori oduzet će se roba što ju je donio na prodaju. Poslije više godina (21. veljače 1629) Sabor je tu odluku ispravio i dopustio da se živež može prodavati i nedjeljom, ali tek nakon službe Božje.¹³⁸⁵

Važne su bile i za Zagreb zanimjive odluke Sabora o mjerama. Nejedinstvenost i neujednačenost mjera u cijeloj Hrvatskoj, gdje je svaki grad prema vlastitim priilikama određivao mjere za svoje područje i gotovo svako mjesto imalo drugu mjeru, bio je uzrok da je Hrvatski sabor često raspravljao o mjerama i donosio o njima

1380. Z. Herkov. Statut, p. 58-59. - A.K. Cvijić. Spod starih hižnih boltaih, revija Zagreb, 1936, p. 234-238.

1381. Z. Herkov. Statut, p. 54-55.

1382. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 104.

1383. PSGZ, XVIII, p. XXXII, XXXIV, XXXV, 215, 269, 273.

1384. F. Šišić. HSS V, MSHSM, 43, p. 201.

1385. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. stoljeću, HK, 1938, p. 265, 275.

da je i on financirao uzdržavanje krajiške vojske. Obskrbljivao je jedan njezin dio hranom i drugom robom. Pa i samom banu posuđivao je novac za isplatu vojske.¹³⁷⁴

Istaknutije mjesto u zagrebačkoj trgovini zauzimali su u to vrijeme, očito, i Žiinski koji su, kako je spomenuto, imali u Zagrebu svoje dućane i uz povlastice vjerojatno uspješno i unosno trgovali. Svakako su se ubrajali u napredniji, suvremeniji poslovni svijet, za razliku od većine hrvatskih feudalaca koji nisu imali mnogo modernoga trgovačkog smisla i bili uglavnom zainteresirani samo za uobičajenu prodaju svojih prirodnina, za izvoz meda, krzna i kože u južnoaustrijske zemlje i volova u Italiju, osobito preko Bakra.¹³⁷⁵

Osim u dućanima, stanovima i tjednom tržištu trgovalo se i na godišnjim sajmovima, Markovskom (25. travnja), Margaretskom (13. srpnja) i Maloj Gospi (8. rujna) koji su se održavali djelomično već u srednjem vijeku, a djelomično od 16. stoljeća. Još u prvim desetljećima 17. st. Markovski sajam održavao se na Markovu tgu na Gornjem, a Margaretski kod Crkve Sv. Margarete u Donjem gradu. Stredinom 17. st. dobio je Zagreb novi sajmisti prostor na današnjem Trgu bana Josipa Jelačića. Tamo se doskora preselilo sajmistište s Markova trga. Još u prvoj polovici 17. st. (1641) gradska je općina, naime, zaključila da vlasnici vrtova na Manduševcu (kako se tada zvao taj prostor) svoje vrtove likvidiraju i premjeste ih na drugo mjesto, a veliki se prostor ima urediti za sajmistište. Dne 24. travnja 1655. kralj Ferdinand II. podijelio je Zagrebu pravo na održavanje još dva godišnja sajma, na Duhovski utorak i u nedjelju pred blagdanom Sv. Šimuna i Jude apostola.¹³⁷⁶ Na Kaptolu se, ipak, i u to vrijeme održavao najstariji zagrebački Kraljevski sajam.

Gradska općina je, da bi regulirala trgovinu na svojem području, izdavala povremeno posebne odredbe. Svrha im je bila uglavnom da se spriječi anarhija u mjerama i cijenama te zaštitu vlastita lokalna trgovina od strane, osobito kaptolske konkurencije. Općina je 7. veljače 1640. izdala tržnim nadzornicima nalog da strogo paze na mjere¹³⁷⁷ i cijene živežnih namirnica. Osobito da pripaze na mesare i da im zaplijene meso ako bi ga prekupljivali od onih koji ga dopremaju na zagrebačko tržište iz okolnih mjesta.¹³⁷⁸ Tko bude zatečen da ne mjeri gradskom već nekom drugom mjerom, bit će kažnjen sa 50 ugarskih forinta. A pekari varalice neće se više kašnjavati globom već uroñjavanjem u vodu. Tako je bilo određeno odredbom gradske općine 4. veljače 1676, jer se često varalo na mjerama, a pekari su u tome prednjačili. Protiv njih izdana je odredba i 1684. jer su i dalje varali.¹³⁷⁹

I zagrebačka je županija limitacijom cijena 1659. odredila cijene ne samo živežnih namirnica, već i "svoj od meštrov napravljenoj i prodavanoj robi". Uz to je

1374. Martin Kovčić djelovao je u Zagrebu sredinom 17. st. oko dvadeset godina (1643-1663). - I. Kampuš-I. Karaman. Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 90. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 112, n. 28. - E. Laszowski, Iz računa zagrebačke tridesetnice, g. 1645, SNZ, p. 161. - R. Horvat. Prošlost, p. 472-475.

1375. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 28, p. 109.

1376. Liber regius, tom. II, 504, HDA. - E. Laszowski. Prilog za povijest sajmova u Hrvatskoj i Slavoniji, VZA, 1902, p. 79.

1377. Među najuobičajenijim tadašnjim mjerama bile su pinta, polić i vagan. Pinta je sadržavala današnje dvije litre i osam decilitara, a dijelila se na dva polića. Vagan je sadržavao dvadeset pinta ili današnjih 56 litara. - R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. st., HK, 1938, p. 275, n. 20.

1378. Zapisnik grada Zagreba g. 1640, p. 154, cf. R. Horvat. Prošlost, p. 425.

1379. PSGZ, XVIII, p. XXXIII, 238, 281-282.

odluke s namjerom da se u tome postigne potrebna jedinstvenost. Dne 21. veljače 1629. raspravljao je o mjerama za vino i žito i zaključio da se za njih moraju u cijeloj Hrvatskoj rabiti mjere koje se upotrebljavaju u slobodnom gradu na brdu Gradecu. Tako će prepošt čazmanskoga kapitola i zemaljski vicepotohtar Petar Znika pregledati sve posude za mjerne i staviti na njih željezni pečatofonorar Hrvatske. Kako su se i usprkos tom zaključku za žito koristile i dalje različite mjere, Sabor je ponovno raspravljao o tom pitanju (16. listopada 1633) i odlučio da će odsada 32 pinte, koje su služile za mjerenje vina, činiti jednu zagrebačku mjeru (vagan), a 16 pinta polovicu te mjere. Na uzorke novih mjera staviti će se pečat Kraljevine Hrvatske, a onda će se oni izložiti u Zagrebu i Varaždinu. Međutim, čini se da je to ujednačivanje mjera presporo teklo, pa je Sabor na zasjedanju 4. lipnja 1636. zaključio da se u Zagrebu uspostave dva baždarska ureda, jedan na Gornjem gradu, a drugi na Kapitolu. Oni će nadzirati posude za mjerenje koje se njima moraju dopremiti te na njima označiti odnosne mjere kvarte, poluvagana ili cijeloga vagana zagrebačkoga. I opet se, čini se, trgovci i prodavači žita nisu uvijek i strogo pridržavali tih odredaba, pa je Sabor za nekoliko godina (27. kolovoza 1641) morao ponovno zaključiti da se kamene mjere za žito izlože na javnim mjestima u Zagrebu, Varaždinu i Križevcima.¹³⁸⁶

Ni u samom Zagrebu, pa ni u novije doba, nije bilo jedinstvenosti mjera. Velika je razlika bila u tome između Kapitola i slobodnoga grada na brdu Gradecu, te je Sabor htio uvesti jedinstvenost mjera, tim više što je raznolikost vrlo štetila zagrebačkoj trgovini. Na zasjedanju 30. lipnja 1649. održanom u slobodnoj općini odlučio je da dva bliza susjeda moraju rabiti jedinstvenu mjeru za žito koju će posebno povjerenstvo utvrditi, a mora vrijediti za cijeli Zagreb.¹³⁸⁷

Prikliadan zemljopisni položaj Zagreba, koji je uvijek pružao mogućnosti za uspješnu trgovinu, pridonio je, uz razne druge činioce, da su stari trgovački putovi i veze Zagreba sa susjednim pokrajinama te daljini i bližini inozemstvom u to doba merkantilističke politike još više oživjeli. Blizina turske granice na istočnoj strani skrenula je glavni trgovački interes prema zapadu. S Ljubljanom i Kranjskom veze su postale još tješnje. S Primorjem se i dalje trgovalo žitom, stokom, krznima, dok se odande dopremala sol te ostali morski i primorski proizvodi. U tom smjeru i dalje je bila u prometu cesta od Zagreba prema Senju i Rijeci. Kod Zagreba spominju se i u 17. st. tri prijevoza preko Save: Stari kraljev brod, Gregurićev brod i brod što ga je držala šestinška gosposinja.^{1387a} Trgovalo se i s Austrijom i Njemačkom. Nabavljala se roba iz Graca i Beča, a preko Salzburga iz Nurnberga i Augsburga. Posredstvom ova dva njemačka grada dolazile bi i neke stvari iz Nizozemske i Engleske. Bile su osvijetlene i stare trgovačke veze s Italijom, napose Venecijom i Rimom. Trgovački interesi Zagreba neposrednije su bili povezani i Grazom, Ptujem i Ljubljanom. U Grazu su se održavali glasoviti sajmovi na koje bi redovito dolazili i zagrebački trgovci. Ptuj je bio glavno izvozničko mjesto za tranzitnu trgovinu stoke iz Hrvatske, a Ljubljana posrednik za promet robe iz Trista, Venecije, Rima i Rijeke. Ljubljana je u tom dijelu

1386. R. Horvat, *Prošlost*, p. 266, 275.

1387. Zaključci Hrvatskog sabora, I. Zagreb 1958, p. 149-150 (čl. 12). - R. Horvat, *Prošlost*, p. 475-476.

1387a. Acta neoaquistia 1640-1643. - *Protocollum fassionum* 1674-1686, fol. 93-94, PZ.

Europe zauzimala važan trgovački položaj i imala u 17. st. veliko značenje za razvoj zagrebačke trgovine. Ljubljanski trgovački krugovi bili su, osobito u drugoj polovici stoljeća, tijesno povezani sa Zagrebom i utjecali na njegove trgovačke prilike. Vlasnici tvrtka u Ljubljani osmislili su u Zagrebu svoje trgovačke podružnice. Veze s Kranjskom i njezinim glavnim gradom imali su zagrebački trgovci Savom i starim kopnenim putem, cestom preko Podsuseda i Bridovca. Roba pakirana u balama, sanducima i bačvama dopremala se u Zagreb na konjima, kojima ili splavovima Savom. Vodeni je put bio prikladniji, pa se njime iz Hrvatske prema Sloveniji i u to vrijeme izvozilo žito, vino, krzno, med i stoka. Savom do Ruvrice ili Ivanje Reke su i podložnici s kaptolskih sisakli imanja u Zagrebu dopremali prirodne: žito, vino i svinje.¹³⁸⁸ Drugi važan kopneni trgovački put išao je preko Varaždina i Ptuja u Graz. I njime je dolazila roba iz inozemstva. Osobito tekstil, galanterija i drugo.¹³⁸⁹ Ipak, vodeni putovi, pa tako i savski od Ljubljane do Zagreba, više su se cijenili nego kopneni. Bili su jeftiniji, sigurniji i mogle su se njima prevoziti veće količine robe, dok su ceste naprotiv bile loše i neudobne, to više što su ih okolni zlobni seljaci često prekapali i onespobjivali za normalni promet. Osim toga je od njih, kao i od profesionalnih razbojnika na cestama, uvijek prijetila opasnost od pljačkaskih napadaja.¹³⁹⁰

Ceste su se trebale uzdržavati od gosposkijskih, gradskih i banskih maltarinskih prihoda. No u praksi se to slabo ostarivalo, a napose ondje gdje su feudalcu trebali ispuniti svoje obveze. Ne samo da oni nisu popravljali ceste nego su i nastojali da na svojim imanjima postavte što više malta da izvuku što više maltarine. A one su bile upravo rafinirano izmiješane, visoke, nepodnošljive i vrlo štetne za trgovinu. Zbog brojnih mitnica i malte te podmetanja maltara strani se trgovci ustručavaju dolaziti, a roba znatno poskupljuje.

Jednako je bilo neizdržljivo i plaćanje tridesetničkih pristojba, jer su bile vrlo nejasne, te samovoljno i rastezljivo primjenjivane. Od njih nitko nije bio oprošten, osim povlaštenih staleža, plemića i svećenika. Ovi je nisu morali plaćati za robu koju su uvozili za vlastitu potrebu. Na plaćanje tridesetnice strogo se pazilo, pa je Hrvatski sabor, da bi neke trgovce na to prisilio, još početkom stoljeća (1610. i 1611) zaključio da strani trgovci smiju robu za izvoz iz Hrvatske kupovati samo u Zagrebu, Varaždinu, Kraini, Samoboru i Jasu tebarskom. Onome tko bi izvan tih mjesta kupovao radi izvoza robu treba oduzeti. Sve su to bili razlozi da je tridesetnica (harmica) bila vrlo omražena te je prilično štetila razvoju trgovine.¹³⁹¹

Roba koja se u to vrijeme mogla dobiti kod zagrebačkih trgovaca dolazila je uglavnom sa Zapada i samo se nešto uvozilo iz Turske. Izbor robe bio je velik i raznolik, a cijene često visoke, nestalne i proizvoljne, pa je i Sabor morao posredovati radi njihova normaliziranja. Osim domaćih proizvoda i uvozne robe iz europskoga bližeg i daljega, najvećim dijelom zapadnog područja, bilo je i prekomorskih i

1388. R. Horvat, *Seljačke bune u Hrvatskoj Pesavini*, HK, 1939, p. 145.

1389. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 28, p. 107-32, p. 105, 201-33, p. 205-206.

1390. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 32, p. 195.

1391. J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 34, p. 126, 130, 135. - R. Horvat, *Hrvatski sabori u 17. stoljeću*, HK, 1938, p. 265, 275.

kolonijalnih artikala. Tržište je bilo bogato tekstilom, živežnim namirnicama, raznim vrstama kože, željezom i proizvodima od željeza, staklom, pokućstvom i raznom drugom robom. Od tekstila prodavale su se najrazličitije, danas uglavnom posve nepoznate vrste: darovec, mazalan, muhaj, kronosasa, septuh, mornaj, kerentuh, tafuta, rasa francuska, bagacija, mletačko sukno, talijansko sivo sukno, kranjsko platno, floret, cvilih, skarlatina, kambolot, karozija, karmasinska svila, obična svila, obično platno i pamučna tkanina, barhet. Za šire slojeve pučanstva prodavala se jednostavna odjeća i obuća što su je proizvodili domaći gradski i seoski obrtnici. Bilo je i takozvane kratke robe: vrpca, čarapa, rukavica, čipaka, konca, zlatnih niti, a i gotovih odijela, misnih kazula i husarskih klobuka. A, dakako, i kovina i izvoda od kovina: željeza, bakra, kosira, lima, olova, ocjeli, zlata, raznih vrsta čavala, napose onih za zabijanje krovnih daščica i roženica, te željeznh žica, konjskih potkova i žvala, sabalja i dr. Od kože bile su uobičajene "kordovanske", kozje i ovčje. Bilo je i mnogo druge raznovrsne robe. Primjerice, bijeloga i crnoga papira, pergamene, "malarskoga zlata", sumpora, smole, bijelih svijetla, gume, lula i duhana, burmuta, pečatnoga voska, salitre, žive, vinskoga kamena, vitriola, umjetnog cvijeća, brusova za kose, stakla prozorskog i kristalnog, boje crvene, žute i minija, krede, indiga, alauna, stolarskoga ljepila, tamjana, kremena, priprostih i kristalnih tanjura, češljeva, voska, konjskih uzda, opasača, ručnih mlinskih žrnjeva, pokućstva i raznovrsne "umjetničke" stolarije.

Izbor živežnih namirnica bio je također velik. Njima je opskrbljivala grad ponaj-prije domaća seljačka i vlastelinska proizvodnja, no osim raznovrsnog domaćeg živeža i zemačkih plodina bilo je i južnoga voća i drugih raznih primorskih i prekomorskih živežnih namirnica. U boljim gradečkim i kaptolskim dućanima, *štacunima*, moglo se dobiti i maslinova i lanenoga ulja, šećera, konfeta, cukorkandija, naranča, oraha, smokava, riže, sira, limuna, mandula, grožđica, badema, cveba, oštriga, rakova, slanih riba i hobotnica, desertnoga talijanskog vina i bombona, najraznovrsnijih začina, papra, šafrana, klinčeca, muškarnog cvijeta, cimeta, riskasa, dum-bira, meda i masla. Na zagrebačkom tržištu prodavala se i stočna hrana, sijeno i zob, a i stoka. Pojedini su se proizvodili uvozili iz turskih krajeva: blazine, čohje, pokrivači mali i veliki, čizme do turskoga karmasina ili kordovana, remenje i šarene košulje.

Većina uvezene robe na tadašnjem zagrebačkom tržištu prošla je kroz carine tri-desetnice i ostala zapisana u tridesetničkim računskim knjigama. Zbog toga se može stvoriti prilično jasna slika o robnom prometu u Zagrebu toga vremena.¹³⁹²

Ima nešto podataka o cijenama robe. Tovljeni je vol, primjerice, stajao 40, krava bojadisane "njemačke" kože također, a sabija ili mač mogli su se nabaviti po istoj cijeni. Voz drva zimi 30, a ljeti 40 denara, daska 6, a obični krevet 64 denara. Blazina iz Turske stajala je 5, a okrugli stol za četrnaest osoba dvije forinte. Mjera pšenice 60, a pinta vina šest denara. Čoha je stajala pet forinta, šarena košulja dvije, mali pokrivač dvije, a veliki dvije forinte i 40 denara itd.

1392. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 187, 188. - E. Laszowski, Iz računa zagrebačke tridesetnice g. 1645, SNZ, p. 160-161. - E. Laszowski, Odrredbe za Hrvatsku s pogledom na odijevanje g. 1695, SNZ, p. 233. - L. Dobronić, Iz života zagrebačkog Gradeca u XVII. stoljeću, PSGZ, XIX, p. XXX-XXXI.

Trgovac nije morao kao nekoć sam odlaziti na putovanja i na izvoru izabirati i nabavljati robu. Sada već postoje komisijonari, trgovački putnici koji trgovce obavješćuju o robi koja se mogla nabaviti na vanjskom tržištu, primaju narudžbe i brinu se za dostavu robe.¹³⁹³

Roba se, dakako, kupovala za novac, a često se, osobito u lošim vremenima, mijenjala i za drugu robu. U prometu je bio redovito državni, a i strani novac. Obično se plaćalo domaćim škudama (srebrni novac), talirima, grošima, denarima, krajačima, a obračunavalo rajnskim i ugarskim forintama kao nominalnim novčanim vrijednostima koje nisu bile u redovitu prometu.¹³⁹⁴ Od stranoga novca legalno je plaćevno sredstvo bio novac Kraljevine Poljske, njemački novac (zlatnici, taliri, groši, krajači, beči) te mletačke škuđe i stari groši. O kolanju, odnosno plaćanju novcem stranih država u Hrvatskoj odlučivao je Hrvatski sabor i on je u vezi s tim i donosio zaključke. Oni su katkada oblikovani kao zapovijedi, jer je domaći svijet, čini se, nerado i s nepovjerenjem primao strani novac. Tako je Sabor u Zagrebu 11. siječnja 1611. zaključio "da se odsada u Hrvatskoj moraju primati svakovrsni novci kraljevine Poljske", a 8. studenog 1621. Sabor u Varaždinu da se uvode u Hrvatsku svi njemački novci (zlatnici, taliri i dr.) koji kolaju i u susjednoj Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj i "tko ih ne bude primao, oduzet će mu se roba koju je donio na trg". Nekoliko godina poslije (24. listopada 1628) odredio je Sabor u Zagrebu da se bečki i stari njemački novci moraju koristiti i za plaće haramija, a zatim (29. listopada 1629) da se i porez može plaćati dukatima i talirima, kao i bečkim i gradečkim (grazerskim) grošima, dok je 16. listopada 1633. na saborskom zasjedanju u Zagrebu bilo potrebno ponovno zaključiti da mletačke škuđe i stari groši i dalje vrijede u Hrvatskoj nakon što se ustanovilo da ih mnogi ne žele primati.¹³⁹⁵

Osamdesetih i devedesetih godina 17. st., u vrijeme protuturskih i francuskih ratova, kad je zavladao opće siromaštvo, nestašica i skupoća u cijeloj srednjoj i nekim zemljama zapadne Europe, bio je gotov novac rijetkost. Nigdje ga nije bilo u izobilju, a pogotovo ne na ladanju i u periferijskim zemljama kao što je bila Hrvatska koja je uz to bila iscrpljena ratnim daćama, pljačkom svake vrste i opskrbom strane vojske. U takvim prilikama svijet je nerado izdavao novac, čuvao ga je i spremao u strahu da će mu u presudnom trenutku nedostajati. Novac ipak nije mnogo vrijedio, jer su cijene rastle i robi i živežu. A osim toga je bilo i špekulacija i prijevara. Pekari su, primjerice, u krušno brašno miješali mekinje i pepeo te varali na vagi. U nestašici gotova novca trgovci su i u nas kao i u ostalom svijetu davali robu u zamjenu za prirodne: maslac, žito, med, kožu i drugo. Na taj su način produživali život naturalno razmjerni u doba kada je merkantilizam bio već u punom zamahu.¹³⁹⁶

1393. E. Laszowski, Odrredbe za Hrvatsku s pogledom na odijevanje g. 1695, SNZ, p. 233. - J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 216.

1394. Ugarska forinta zvala se dukat, a vrijedila je 25% više od rajnske forinte. Sadržavala je 25 groša, odnosno 75 krajača, 100 denara ili 300 beča. A rajnska forinta samo 20 groša, odnosno 60 krajača, 80 denara ili 240 beča. Groši, krajači i denari bili su sitni srebrni, a škuđe i taliri veliki srebrni novac. Škuda je vrijedila dva, a talir jednu i pol rajnsku forintu. - R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. vijeku, HK, 1936, p. 275, n. 13. - R. Horvat, Prošlost, p. 473.

1395. R. Horvat, Hrvatski sabori u 17. vijeku, HK, 1938, p. 264-265.

1396. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 205, 225; 33, p. 18, 25, 26.

Krajem 17. st. javlja se, i to u Valvasorovu djelu *Die Ehre des Herzogthums Krain*... i prvi opis, zapravo osvrt, na tadašnju zagrebačku trgovinu. Valvasor, naime, u opisu Zagreba što ga donosi u svom djelu, govori i o trgovini u našem gradu u njegovo vrijeme. "Svake se godine u razno doba u tom gradu održavaju velike crkvene slave i godišnji sajmovi, kamo dolazi na prodaju razna turska roba iz raznih krajeva i razna marva. Tom prilikom dolazi mnogo trgovaca iz Kranjske i cijele Štajerske koji se voze niz Savu, a na povratku kupuju konje, a zatim u društvu po kampanjama jašu kući, jer onaj koji tolko novaca ima uza se ne može sigurno sam putovati, a da ga ne napadnu husari i Hrvati, oplijene, dapače, umore." I dalje "U spomenutom gradu koji je samo tri milje udaljen od kranjske granice mnogo se tuguje sa strane kranjskih trgovaca, a osobito na proštenjima i godišnjim sajmovima, od kojih je najznamenitiji onaj na blagdan Sv. Stepana, kralja ugarskoga."^{1396a}

Zanimljive pojedinosti što ih je iznio Valvasor upotpunjuju sliku o trgovačkom poslovanju na jednom od naših najživljih prometnih područja, napose u Zagrebu, iz već davno zaboravljena vremena. Pojedinosti su to svojstvene toj vrsti privrednoga života i drugdje u Srednjoj Europi.

Trgovci su u 17. st. imali i važnu ulogu listonša, jer Zagreb u to vrijeme još nema organizirane poštanske službe. Nju obavljaju trgovci, odnosno trgovački kočijaši, *Fuhrmanns*, i to neredovito prema prilikama. To je bila tzv. *Fuhrmanns-Post*. Prvi takav trgovac-poštar spominje se u Zagrebu tek krajem stoljeća (1695). Bio je to neki "Jaco-bus mercator postarum magister Zagrabiae". Prvu redovitiju poštansku službu dobit će Zagreb tek u 18. stoljeću. Prva poštanska veza koja ga je doticala javlja se tek četrdesetih godina 18. stoljeća, a dolazila je iz Karlovca i Jasenovca, a iz Zagreba išla dalje prema Bjelovaru i Varaždinu.¹³⁹⁷

I u to vrijeme trgovinom su se bavili i obrtnici. Oni su prodavali svoje proizvode, iako su i dalje bili u prvom redu obrtnici, proizvođači dajući gradu i dalje karakter obrtničkoga središta. Oni su se već početkom 17. st. i to na Kaptolu počeli udruživati u cehove. Kao što je podupirao trgovinu, tako se Kaptol brinuo i za promicanje obrta. Prvi su na njegovu području osnovali ceh postolari (1609),¹³⁹⁸ a poslije njih udruženi mačari, sedlari, remenari i bravari (1632). To je bio zajednički tzv. Veliki ceh, koji se nazivao i Špoljarski ili Špoljarski i sedlarski ceh. Do početka šezdesetih godina bili su Veliki i Postolarski ceh jedini na Kaptolu. A šezdesetih godina osnovana su još dva: Čizmarški 1662. i Krojački 1667. Ubrzo (između 1667. i 1687.) nastao je i Zlatarski ceh, kojemu je Kaptol potvrdio pravila još 1665. U njemu su osim zlatara bili i bravari, mačari i kovači. Taj se ceh po mačarima zvao i Mačarski (od 1687.). Sačuvala se i mjedena tablica udruženoga Zlatarskoga ceha u obliku malog štita. Na njoj su prikazani razni obrtnici koji su pripadali tom cehu. Tablica se čuva u Muzeju grada Zagreba. Poslije su se majstori Zlatarskoga ceha ujedinili s majstorima u Velikom

^{1396a}J.W. v. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Latbach-Nürnberg 1689, IV. vol. XII, p. 4-5. - E. Laszowski, *Zagreb 1689*, SNZ, p. 50-52. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 42.

¹³⁹⁷ J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 32, p. 194, 196.

¹³⁹⁸ Postolarski ceh imao je u početku samo vjersko i humanitarno obilježje. Cehovska pravila dobio je tek 4. ožujka 1627. kad im ih je izdao Kaptol. Potvrdio ih je 2. svibnja 1637. kralj Ferdinand II. Tom su cehu pripadali postolari na Potoku (Tkalčicevoj ulici), u Novoj Vrsi i na teritoriju unutar kaptolskih zidova. - R. Horvat, "Šoštarski ceh" u Zagrebu. Kako je postao ceh postolara na Kaptolu zagrebačkomi, *Obzor*, 29. III. 1909, br. 239, p. 1.

cehu, pa su tada u njemu, uz zlatare, bili bravari, kopljari, puškari, kovači, uzdari, remenari, krznari i sedlari. Veliki kaptolski ceh dobio je 1781. posebne povlastice.¹³⁹⁹ Potkraj 17. st. javlja se u Zagrebu i jedan novi obrtnik, urar. Bio je to Janko Beletić, prvi po zvanju poznati urar u Zagrebu. On je 1690. popravljao sat na katedrali. Živio je vjerojatno na Kaptolu. Dotada su urarske poslove, odnosno radove na postavljanju, opremanju i popravljanju satova, obavljali drugi majstori, u prvom redu bravari, a osim njih i štitari, limari, tesari i slikari. Ili su urari dolazili izvana, ponajviše iz Slovenije.¹⁴⁰⁰

Na Kaptolu je bio iznimno cijenjen i imao veliki ugled Postolarski ceh. On se održao do druge polovice 19. stoljeća. Tada je od njega nastala Kaptolska postolarska zadruga.¹⁴⁰¹

U slobodnom gradu na brdu Gradecu tradicija cehova bila je stara. I tu su se obrtnici, kao nekoć, udruživali bilo u skupne cehove s različitim majstorima srodnih struka bilo u cehove majstora iste struke. I u slobodnom gradu zlatari su imali zajednički ceh s majstorima drugih struka. U drugoj polovici 19. stoljeća (u vrijeme Augusta Šenoe) još je postojala majstorska knjiga toga ceha iz početka 17. st., "Kvaderinja plemenitog varoškog ceha srebrnarskoga, kovačkoga, oružarskog, bravarskog i bačvarskog" s grubovima pojedinih zanata izvedenim u bojama.¹⁴⁰² Jedan od najuglednijih obrta, a onda i cehova, u Zagrebu bio je krojački. Postojao je već od prve polovice 15. stoljeća. Kao i prije, krojači su se dijelili u tri skupine prema odijelima što su ih proizvodili. Jedni su bili hrvatski saboli, što su izradivali odijela za seljake od grublje tkanine, drugi nemški krojači koji su šivali građanska odijela i treći tzv. ženski saboli koji su šivali za žene.¹⁴⁰³ Velik ugled u gradu uživali su i brijaći i njihov ceh. Vjerojatno zato što su obavljali i neke poslove koji su se ticali zdravlja, i bavili se liječenjem. U njihov ceh mogao je biti primljen samo onaj koji je najmanje tri godine bio na praksi u inozemstvu, a prilikom primanja uspješno izradio *Meisterstück*.¹⁴⁰⁴

Postojala je razlika u značenju i djelovanju cehova u slobodnom gradu i na Kaptolu. Na Kaptolu postoji tendencija da se, u duhu suvremene gospodarske politike, poput trgovine unaprijedi i obrt. Osmivaju se novi cehovi, primaju i podupiru novi

¹³⁹⁹ I. Bach, *Philozii povijesti zlatarstva u Zagrebu*, ISNZ II, p. 174-176. - Po imenu poznati zlatari koji su djelovali na Kaptolu u 17. st. bili su: Nikola Trubar, Matija Syger alias Foman, Stanislaw Horvat i neki drugi.

¹⁴⁰⁰ Sat što ga je Janko Beletić popravio na tornju stolne crkve i dobio za 163 forinte izradio je 1674. Petar Ploceč iz Pula. On je s biskupom borkovićem sklopio ugovor da će za svaku otknu izraditi sat s četiri kazala koji će dvostruko okucavati satove. - I. Tkalčić, *Prvostolna*, p. 111. - Danica, *Kalendar*, Zagreb 1899, p. 126. - I. Bach, *Ustavno i sjevernoj Hrvatskoj*, p. 6 (fkp).

¹⁴⁰¹ Poznati su i često se javljaju u dokumentima tzv. *Šoštarski urari*, koji su se nalazili u Donjem gradu na području između današnje Petrinjske i Draškovićeve ulice. To je bila kaptolska zemlja, zvana *Kaptolska*, koju je Kaptol 1635. dao kaptolskim postolarnim u trajni zakup za 15 ugarskih forinta ili 15 dukata godišnje. Godine 1885. kaptolska je postolarska zadruga okupljala u zemlju za 480 forinta, a 1909. prodala gradu kao vjerna gradilišta na kojima je odmah nakon toga izgrađen dio Donjega grada između Petrinjske i Palmotičeve ulice. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 423-425.

¹⁴⁰² A. Senoa, *Zlatarovo zlatu*, Zagreb 1932, p. 240. - Danas se toj zanimljivoj knjizi zamao svaki trag. - Poznato je po imenu nekoliko zlatara koji su djelovali u Gradecu u 17. st.: Juraj Miholčić, Ivan Mihalić, Mihail Jemričević, Ivan Horvat i dr. Od njih treba posebno istaknuti Ivana Mihalića (spominje se između 1601. i 1606). Od njega se sačuvalo najstarije sigurno djelo zagrebačkoga zlatarstva, srebrni relet *Raspjeka*.

¹⁴⁰³ J. Matasović, *Knez Lenard*, NS, 32, p. 221-222.

¹⁴⁰⁴ R. Horvat, *Prošlost*, p. 429-431.

obrotnici. U slobodnom se gradu naprotiv zatvaraju vrata i čine poteškoće došljacima. Obrtnici starosjedioci, bojeći se konkurencije, zatvaraju se još više u uske cehovske okvire i nastoje visokim pristojbama odvratiti strane majstore da se nasele u gradu. Time je priljev stranih obrtnika bio znatno otežan, a razvoju obrta zakočen. Zbog velikih cehovskih poreza mnogi su majstori štovise odlazili iz grada, pa je magistrat primjerice 1679. ustvrdio "da jedva još ima majstora u gradu." Padao je zbog toga i broj stanovnika i propadala privreda slobodnoga grada na brdu Gradecu, pa se tu morao umiješati i gradski magistrat, zahtijevajući najprije od cehova da ne traže veće pristojbe nego im dopuštaju pravila, a poslije, kad se oni na to, čini se, nisu mnogo obzirali, i reviziju njihovih povlastica. Magistrat je u 17. st. preuzeo i neke kompetencije cehovskih udruženja i nastojao podići kakvoću obrtničke proizvodnje u gradu. Nadzirao je rad obrtnika, pazio na njihov način života i propisivao uvjete pod kojima su se primali novi majstori. Nijedan novi majstor nije mogao biti primljen ako nije dvije do tri godine prakticirao svoj zanat negdje izvan kraljevine, i to na više mjesta.¹⁴⁰⁵

Zahvaljujući očito intervenciji magistrata priljev obrtnika na prijelazu iz 16. u 17. st. bio je ipak stalan. Uz slobodne obrtnike gradečka je općina, htijući nedvojbeno unaprijediti svoje gospodarstvo, povremeno primala uz građane i seoske obrtnike oslobođene feudalnih obveza. I u to vrijeme obrtnici su kao i prije opskrbljivali svojim robom (odjećom, obućom, jednostavnim pokućstvom i raznim drugim kućnim potreštinama) ne samo šire zagrebačke slojeve već djelomično i stanovništvo okolnih krajeva.

1405. Odredbu o obveznom prakticiranju majstora dvije do tri godine donio je magistrat 4. veljače 1689. Tada je dopuštao praksu u granicama Kraljevine. U novoj odredbi tomu od 4. veljače 1701. propisao je da se praksa mora obaviti izvan Kraljevine, i to ne samo na jednom mjestu. - Z. Herkov, Statut, p. 59, 62-63. - HNJ, II, p. 712, 713. - PSGZ, XVIII, p. XXXIV, XXXVI, XXXVII, XXXVII, 259, 275, 279. - I. Bach, Zlatari Zagreba u XVII stoljeću, ISNZ V, p. 14.

18. STOLJEĆE

Zivot u Zagrebu u 18. st. u mnogome je sličan životu u proteklom 17. stoljeću. To se tiče napose širih političkih prilika, koje obilježavaju razne pojave što su se javljale već u prošlom stoljeću, a sada su se nastavljale, odnosno pojačale, pa su zacijelo uzrokovale istovrsna doživljavanja u gradu. Težnja Beča za ostvarenjem centralističke i apsolutističke vlasti s kraljem kao apsolutnim gospodarom, koja je u 18. st. došla do vrhunca, javljala se već od početka 17. stoljeća, a napose poslije West-falskoga mira i zriinsko-frankopanske urote. U vezi s tim je i nastojanje oko ukidanja autonomije Hrvatske, degradiranje vlasti bana, slabljenje političke moći staleža itd. Isto su tako i germanizatorske težnje, toliko svojstvene vladavini Marije Terezije i Josipa II, bile izrazite već u drugoj polovici 17. stoljeća. Već u 17. st. dolazi i do posebnih nastojanja da se izgradi i održava jaka vojna sila potrebna za ratove i učvršćenje vlasti, što se jasno ispoljava i u 18. st., kad se dvaput reorganizira Vojna krajina, njezin teritorij drži strogo u vojničkim rukama ne dopuštajući da se pripoji civilnoj Hrvatskoj, a vojne se vlasti na hrvatskom teritoriju koncentriraju u jedinstvenom zapovjedništvu.

I težnja Mađara za prevlašću nad Hrvatskom i Hrvatima, koja je bila tako izrazita i jaka u 18. st. i snažno obilježila odnose Hrvata i Mađara toga doba, nazire se već u 17. stoljeću. Već tada se jasno vidjelo stajalište Mađara prema Hrvatima i želja Hrvata da se osamostale na području gdje su bili s njima povezani,¹⁴⁰⁶ i ideja o velikoj Mađarskoj od Karpata do Jadranskoga mora, koja je krajem 18. st. bila toliko istaknuta i jasna te uzbuđivala hrvatsku javnost, rodila se u Mađara već krajem 17. st. u doba oslobođenja njihove zemlje i uspješnih ratova protiv Turaka.

I nastojanja na narodnom polju, na buđenju narodne svijesti i njegovanju narodnosti, što su se očitovala već potkraj 17. st. u okviru Vitezovićeve djelatnosti, pojavljuju se i u drugoj polovici 18. st. kao reakcija na pokušaje mađarizacije i intenzivne germanizacije u vrijeme Marije Terezije i Josipa II. Uza sve te analogije u

1406. Nastojanje hrvatskih pavlina da se njihova provincija odčepi od Mađarske (1684) i vjerojatno loš odnos između zagrebačke biskupije i kaliočke nadbiskupije dali su možda u samom početku 18. st. poticaj za akciju da se zagrebačka biskupija osamostali od Mađara.

zbiivanjima dvaju stoljeća gradani Zagreba 18. st. proživjeli su i mnoge ratne godine, ratne psihoze i atmosfere kao i Zagrepcani 17. stoljeća. I u 18. st. bilo je, baš kao i u prošlom, dugih ratova, čestih novačenja, prolaženja i ukonacivanja vojski u gradu, ratnih teškoća. Naposljetku ima još jedno zanimljivo podudaranje između dva stoljeća. I početkom 18. st. proživljavali su Zagrepcani uzbuđenja i strah od građanskoga rata i pobunjenika koji su prijeli iz Mađarske, jednako kao i početkom 17. st., kad su se također u toj susjednoj zemlji pojavile bune, a pobunjenici prvo pod vodstvom Stjepana Boczkaya, a drugi put na čelu s Gavrom Betlenom zaprijetili i Hrvatskoj i Zagrebu.

Zbiivanja u 18. st. sličje zbiivanjima u 17. st.: bečka politika provođenja centralističke i apsolutističke vlasti, germanizacija, nastojanja oko ukidanja autonomije Hrvatske, slabljenje vlasti Sabora, bana i političkog utjecaja staleža, izgrađivanje jake vojničke sile, težnje Madara za prevašću nad Hrvatskom, aktivnosti na narodnom polju, dugi i česti ratovi obilježili su život Hrvatske i Zagreba 18. stoljeća i stvarali atmosferu u kojoj je Zagreb u to vrijeme živio.

No 18. st. bilo je i vrijeme velike francuske revolucije, koje su se načela odrazila i u shvaćanjima našega naroda, vrijeme prosvjetiteljstva, kad se sve više budila narodna svijest te vrijeme teških buna što su ih skrivila gospoda, ali i tudinski časnici, zapovijedajući i vladajući bezobzirno vojskama našega svijeta.

Nakon mira u Karlovcima (1699) za Zagreb je potpuno nestalo opasnosti od Turaka,¹⁴⁰⁷ iako je granica prema područjima što su ih držali još pod okupacijom djelomično bila udaljena tek nekoliko desetaka kilometara. Područje utjecaja Zagreba se proširilo. Najprije na samom početku stoljeća na teritorij između Une i Kupe, kad je kraj svojim dekretom od 6. lipnja 1703. to u poslijeđenem ratu s Turcima oslobođeno područje predao Kraljevini Hrvatskoj i podredio banskoj vlasti.¹⁴⁰⁸ A poslije, sredinom stoljeća, i na tri slavonske županije (virnovičku, požešku i srijemsku), kad ih je Marija Terezija 1745. obnovila i sjednila s Hrvatskom.¹⁴⁰⁹ Međutim, prilike se poslije nisu razvijale nimalo povoljno za Hrvatsku. Već nakon desetak godina bile su za nju i za Zagreb tri nedavno dobivene županije praktički izgubljene. Jer otkada ih je Marija Terezija 1756. preuredila po mađarskom uzoru, nije više ban, nego je ona sama imenovala velike župane, izravno provodeći svoje odluke i želje u županijama mimo Sabora i bana.¹⁴¹⁰ Osim toga veliki dio Slavonije oslobođen je od Turaka počele su naseļjavati strane obitelji, tudinski generali i aristokrati bez tradicije i povezanosti s hrvatskom zemljom. Oni su dakako bili skloniji Beču nego Zagrebu. A osim toga je već prije desetak godina veliki dio Slavonije, odnosno sjeverne Hrvatske, bio pripojen Vojnoj krajini. Od nje je stvorena posebna carska zemlja (1734), a 1746. bila je preuređena s potpuno vojničkom upravom. Orada nije ban u njoj imao nikakve vlasti.¹⁴¹¹ Njegova će vlast kao i vlast Hrvatskoga sabora sve više slabiti, kako je to

1407. V. Klaić, Zagreb, p. 30.

1408. To je na bečkom dvoru izradio ban, grof Adam Baththyány. - V. Klaić, Život, p. 190.

1409. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 216.

1410. Ibid., p. 243.

1411. Novo uređenje Vojne krajine proveo je Ratno vijeće u Beču da bi osiguralo stalni izvor vojske koja je bila potrebna za neprestana ratovanja. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 215, 216, 217. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 57.

uostalom bilo u interesu centralističko-apsolutističke politike bečkoga dvora. Takva politika ugrožavati će sve više autonomiju Hrvatske, pa čak dovesti u pitanje i položaj Zagreba kao njezina glavnoga grada. Dakako da Beč, imajući takve namjere, nije niti pomišljao da ostvari Vitezovićeve ideje iznesene u knjizi *Croatia radivina* i pokrene oslobađanje i ostalih hrvatskih zemalja koje su još bile pod Turcima i Mlečanima. Osim toga je početkom stoljeća, kada se Vitezović za to zauzimao, dvor bio zaokupljen i drugim brigama. S jedne je strane vodio rat za španjolsko nasljedstvo (1701-1714), a s druge bio zaokupljen bunom što je buknula u Mađarskoj i postala opasna i za samu dinastiju.¹⁴¹² Zato je dvor i Turke i Veneciju ostavio zasada radije u miru, a to dakako na štetu slobode i cjelovitosti Hrvatskoga Kraljevstva.

Buna u Mađarskoj (1703-1711) koju je podigao Franjo II. Rakóczy, jelenin sin i unuk Petra Zrinskoga, uzbudila je početkom 18. st. Hrvatsku, a napose Zagreb, jednako kao što ih je početkom 17. st. uzbudila buna erdeljskoga grofa Gavra Bethlena. Pobunjenici su, naime, zaprijetili da će napasti Hrvate, jer nisu pristali uz njih. U siječnju 1704. već su bili provalili u Medimurje, pa se činilo da će krenuti prema Zagrebu. Grad se ozbiljno spremio na obranu. Ubrzanim tempom popravljale su se i učvršćivale i gradske utvrde, i to posljednji put u većim razmjerima. Ipak, buntovnička vojska nije stigla, pa kad je nakon njezinih neuspjeha 1711. dogovoren kompromis u Szatmaru, nestalo je i svake opasnosti za Zagreb.¹⁴¹³

Hrvati se Rakóczyju nisu htjeli pridružiti, iako je bio unuk Petra Zrinskoga, jer ih je očitio odbio mađarski protestantizam, a sigurno su bili već i potpuno svjesni namjere Madara da zagospodare Hrvatskom. To se u to doba počelo već potpuno jasno pokazivati. Osim toga Hrvati su se očitio pribojavali i intervencije njemačke krajiške vojske i građanskoga rata do kojega je u tom slučaju moglo doći. A kako je osim toga još i glavni zapovjednik carske vojske protiv mađarskih pobunjenika bio hrvatski ban (van Palfy), Mađari su otvoreno istupili protiv Hrvatske, zahitjevujući da se na saboru u Požunu 1708. godine donese odluka da kralj ubuduće može potvrditi samo one zaključke Hrvatskoga sabora koji su u skladu s ugarskim zakonima. Time su htjeli zakonodavstvo Hrvatske učiniti ovisnim o Ugarskom saboru, odnosno oduzeti Hrvatskoj pravo na posebno zakonodavstvo i tako je lišiti jednog od osnovnih obilježja državnosti, što bi praktički značilo ukiniti njezinu samostalnost i podrediti je Ugarskoj. Namjera da se Hrvatska podredi Mađarskoj, koja se sada prvi put službeno i jasno izrazila, postala je jedno od bitnih obilježja za međusobne odnose Hrvata i Madara tijekom dvaju stoljeća.¹⁴¹⁴

Kad se Mađarska krajem 17. stoljeća oslobodila Turaka i osjetila se dovoljno jakim, sazrela je u Madara ideja o borbi protiv bečkoga centralizma, o nacionalnom oslobodenju, ali i o teritorijalnoj ekspanziji prema Hrvatskoj, o podvrgavanju Hrvatske. Zamislili su stvoriti jedinstvenu ugarsko-hrvatsku državu zajednicu, u kojoj Hrvatska, potvrđena ugarskoj vlasti, ne bi više postojala kao posebna državno-

1412. Voda bune Franjo Rakóczy proglašio je na saboru u Onodu 14. lipnja 1707. habšburšku kću lišenom ugarske krunice. - V. Klaić, Život, p. 189.

1413. V. Klaić, Zagreb, p. 39. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 208. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 59. - V. Čorović, Istorija, p. 367.

1414. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 367-368. - HNJ, II, p. 1016-1018.

pravna jedinica. Ta mađarska politika izazvala je u hrvatskih političkih predstavnika, ponajprije u nižega plemstva,¹⁴¹⁵ otpor i želju za otcjepljenjem od Mađara. Takva se želja u Hrvata, kako je već spomenuto, pojavila na crkvenom polju još prije. Na tom polju oni svoje susjede, živeći s njima nekoliko stoljeća u zajednici, dobro osjetili i upoznali, pa je njihovo nastojanje za osamostaljenjem bilo potpuno razumljivo. Najprije se na nakon dvadesetogodišnje borbe oslobodili zagrebački franjevci. Otvorili su se još 1655. od ugarske provincije i osnovali posebnu provinciju u Zagrebu. Zatim su osamdesetih godina istoga stoljeća i hrvatski pavlini stali raditi na osamostaljenju svoje provincije. Kako su se Mađari već tada odnosili prema Hrvatima, jasno se vidi iz navoda pavlina Gašpara Malečića koji je 1684. borbu pavlina za osamostaljenjem obrazložio ovim riječima: "Ako ne postignemo rastavu, jao nama i našim samostanima. Jedva bi tada Ugri dopustili Hrvatima da se podigne. Nprestanto bi na našim šijama jašili. Više nego prije napunjali bi samostane Ugrima, a Hrvata jedva bi primali. Namještalbi Ugri za poglavare, ali i drugih zala bilo bi se bojati." I pavlini su se za slobodu morali boriti čitav niz godina. Izvojevali su je tek 1700. godine.¹⁴¹⁶

Godine 1708. i zagrebački je biskup Martin Borković (1703-1708) očitio potaknut sebičnom politikom Mađara, radio na tom da zagrebačku biskupiju odvoji od mađarske crkve i uzdigne do časti samostalne nadbiskupije. U tu svrhu slao je u Rim i kanonika Nikolu Gotala, ali je u međuvremenu iznenada umro, pa je njegova akcija propala.¹⁴¹⁷

U vezi s nastojanjem oko emancipacije od Mađara povelu se u Zagrebu vrlo važna politička akcija. Zahvaljujući napetostima s Mađarima, Hrvati su se počeli otvoreno priklanjati Beču, čiji su ih uspjesi u posljednjem velikom turskom ratu još više na to potaknuli. Da bi naglasili kako su politički slobodni, neovisni i potpuno samostalni u odnosu prema Mađarima, donijeli su 9. ožujka 1712. na zasjedanju Sabora u Zagrebu zaključak kojim su to htjeli istaknuti. Izglasali su takozvanu *Hrvatsku pragmatičku sankciju*, kojom su sami, neovisno od Mađara, priznali pravo nasljedstva na prijestolje ženskih članova habsburške dinastije. Sabor na kojem je ta sankcija donesena održan je u biskupskom dvoru, a predsjedao mu je u odsutnosti bana Ivana grofa Palffyja zagrebački biskup grof Emerik Esterhazy, jedan od dvojice namjesnika banske časti. Esterhazy je na tome radio već od 1711. ugovarajući s bečkim dvorom kako će se Hrvatima odužiti za priznanje tog prava.¹⁴¹⁸ To je priznanje na Saboru u biskupskom dvoru nakon trodnevne rasprave izglasalo uglavnom niže plemstvo, koje je bilo stvarni nosilac borbe za prava Hrvatske i njezinu neovisnost od Mađarske. Velikaša gotovo i nije bilo. Očito nisu htjeli dati svoj glas za takvu akciju, pa se radije nisu niti pojavljivali. Bili su, naime, i u tom pitanju

1415. Više hrvatsko plemstvo, povezano obiteljskim i drugim vezama s ugarskim plemstvom pristajalo je obično redovito uz Mađare. - V. Corović, Istorija, p. 367-370.

1416. HNJ, p. 1016 i d. - S. Srukli, Zagreb, p. 31.

1417. HNJ, p. 1017. - F. Šišić, Pregled, 1016, p. 209-210.

1418. Donošenje Pragmatičke sankcije imalo je poseban politički cilj i bilo čista politička računica. Kralj je, naime, kao oduženje za nju trebao Hrvatskom kraljevstvu, odnosno hrvatskim staležima, izdati "diplomu vječne sigurnosti", pismeno jamstvo za sva dosadašnja prava i povlastice kraljevstva, dati pomoć za potrebe Krajine, osigurati povlastice u pogledu oporozivanja, uspostaviti varaždinski generalat, dati pravo slobodnog dopremanja morskog soli rijekom Savom. - HNJ, II, p. 1021.

na strani Mađara. Bili su to uglavnom strani velikaši, doseljeni nakon propasti zrinško-frankopanske urote i malobrojni hrvatski velikaši. Oni se uglavnom zanimaju više za centralne političke događaje, dok su upravljanje u Banskoj Hrvatskoj prepustili nižem plemstvu koje je upravljalo putem Hrvatskoga sabora. Na čelu tog upravljanja bio je ban, odnosno podban koji je ujedno bio i veliki župan zagrebačke i križevačke županije. No s vremenom je stvarnu vlast u sjevernoj Hrvatskoj prigrabila manja skupina viših kraljevskih i županijskih službenika na čelu s podbanom Ivanom Rauchom i uz suradnju moćnih tadašnjih ličnosti protonotara Adama Najšića i zemaljskoga blagajnika Ivana Bužana. Oni su prisvajajući si vlast iskoristavali čestu banovu odsutnost iz zemlje. Bila je to svemoćna vladajuća skupina, koju su suvremenici, kako piše kroničar kanonik Krčelić, nazivali "bogovima Hrvatske". Maknula ju je Marija Terezija 1755, kad je u okviru svojih reformi počela provoditi modernizaciju uprave u Banskoj Hrvatskoj.¹⁴¹⁹

Događaj u Zagrebu od 9. ožujka 1712. prisilio je i Mađare da i oni nakon deset godina priznaju pravo nasljedstva ženskoj lozi. Oni ipak u svojoj pragmatičkoj sankciji nisu mogli, a da ne istaknu svoje stajalište o nerazdruživosti Hrvatske od Ugarske, da je Hrvatska neodjeljiva od Ugarske.

Pragmatička sankcija donesena u Zagrebu radi očuvanja autonomije utrla je put na prijestolje upravo Mariji Tereziji, koja je pak prva autonomiju ne samo Hrvatske nego i Zagreba ozbiljno ugrozila i praktički je dokinula. To je bila stara želja bečkoga dvora, koja je ponovno oživjela u 18. st., osobito nakon Rákóczyjeve bune i mira u Szatmaru (1711), kad je Beč stao provoditi reforme u upravi i sudstvu koje su išle za slabljenjem domaće vlasti ne samo u Mađarskoj nego i u Hrvatskoj, premda Hrvatska u spomenutoj buni nije sudjelovala.¹⁴²⁰

Više dugih ratova što ih je država vodila tijekom 17. st. utjecalo je nedvojbeno u određenom smislu i opsegu negativno i na razvitak Zagreba. Ratovi su stalno iscrpljivali zemlju. Davanje pomoći za njih u novcu i robi bilo je obvezno za sve. *Oszebujska szpravissima zarad pomoći tabora dersana* sastajala su se kad god je bilo potrebno u Zagrebu, Varaždinu ili Požunu. Nakon višegodišnjega ratovanja za španjolsku baštinu vodila su se još u prvoj polovici stoljeća dva rata s Turcima, a jedan s pruskim kraljem Fridrikom II. Prvi rat s Turcima trajao je dvije godine (1716-1718) i završio s uspjehom. Bio je oslobođen veliki dio hrvatskoga teritorija: cijela desna obala Save i Une do podnožja planina u Bosni. No to je u drugom turskom ratu vodenom dvadeset godina poslije (1736-1939) opet izgubljeno, pa je sve ostalo po starom.¹⁴²¹ Granice hrvatskoga teritorija vratile su se na stare linije i bile jednako blize kao i prije prvoga rata. Energije su uzalud utrošene. Turci su i dalje ostali problem, iako ne u prvom planu.

1419. Velikaši su živjeli uglavnom izvan Hrvatske. U Budimu, Beču, Münchenu, Požunu, pa bi se često pismeno ispričavali da ne mogu doći na sabor koji je zasjedao u Zagrebu ili Varaždinu. - HNJ, II, p. 1074. - O Pragmatičkoj sankciji i ostalom u vezi s njom: V. Klaić, Hrvatska pragmatička sankcija, Rad JAZU 1915, 206, p. 61-135. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 210-211. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 60. - R. Horvat, Prošlost, p. 52-54. - HNJ, II, p. 1019-1021. - V. Corović, Istorija, p. 368. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 102, 119.

1420. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 209, 214, 215.

1421. Ibid., p. 213, 214, 215. - J. Matasović, Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća, NS, 25, p. 98.

Nepunu godinu dana nakon završenoga drugoga turskog rata umro je kralj Karlo III, posljednji muški Habsburgovac, a na prijestolje je, zahvaljujući svakako i Pragmatičkoj sankciji donesenoj u Zagrebu, sjela njegova kći Marija Terezija. I njezina dugogodišnja vladavina bila je obilježena ratovima. Već prvih godina vodila je austrijski nasljedni rat (1741-1748) s pruskim kraljem Fridrikom II, Bavarskom i Francuskom. U njemu su sudjelovali i mnogi Hrvati ili kao dobrovoljci ili u redovitoj vojsci. Borili su se širom Europe, u Šleziji, Češkoj, Bavarškoj i Francuskoj.¹⁴²²

Rat za austrijsko nasljedstvo ondašnji su Zagrepčani vjerojatno dugo pamtili, osobito zbog događaja koji su se u njegovo vrijeme dogodali u Zagrebu i zacijelo se kao neugodna uspomena duboko usjekli u njihova sjećanja. Bila je to krvava osuda hrvatskih vojnika koji su se pobunili u Italiji. Pobuna je izbio 1. studenoga u Roveru. Banderiji u jačini otprilike sedam stotina ljudi otkazao je poslušnost i odlučio se vratiti kući. Glavni razlozi buni bili su prekoračenje obveznoga jednogodišnjega roka službe, loši postupci pod zapovjedništvom mađarskih časnika, koji nisu znali hrvatski jezik, te izostanak plaća. Pobunjenici su dopremijeni u Zagreb, gdje su bili podvignuti strogom sudenju te neki osuđeni na smrt, drugima je odsječen ruka, treći su isibani. Osude su bile izvršene početkom siječnja 1744. kod Sv. Margarete i na Markovu trgu. Glavnom vodi Martinu Guzanu i još nekima odsjekli su glavu, drugima desne ruke, a veliki broj morao je prolaziti kroz špalir šiba. Neke su pak izmucili tako da su ih doveli na stratište da ih smaknu, a u posljednji čas su im kaznu smrti promijenili u "prolaženje kroz šibe". A to je značilo proći kroz dvored od stotinu bičevalaca. "1744.8 dan szechna na placzu Szv. Marka med sibiem tekuch od Orszaga kastigani jeszu vojniki Horvatchki koi prez dopustetnya iz Italie domom povernui szu sze bili", a zatim "10 szechna vu Zagrebu na placzu Szv. Margarete vojniki Horvatchki koi vu Italiczckive szu razbijali i poglavarom szvoim szuprot sze postavljali, dve glave, jeden skupa i ruke szgubili jesu. Deszet drugi to gledecti miloszczu zadobili. Chetirnaiszt pako drugeh koje je dobiti ne bilo moch imena pribita na galge voinicke, koje na rechenom placzu od Margetinya do Kralyeva za sztrah i peldu drugem sztale jeszu."

Te događaje je tako zabilježio jedan "Masnik Tovaruschtra Jesussevoaga" u nastavku Vitezovićeve kronike,¹⁴²³ tiskanom u Zagrebu "Pri Cajetanu Ferenczu Hahl, presszlavnoga kralyevstva Horvatszckoga szlovo-pritszkavcza".¹⁴²⁴

Sljedeće godine priredio je Zagreb svečani doček banderijalistima koji su se u prosincu 1745, nakon Dresdenskoga mira vratili u Hrvatsku. I građani i plemići dočekali su ih oduševljeno s mnogo klicanja i suzama radosnicama.¹⁴²⁵

Vojška je, nedvojbeno, davala jako obilježje Zagrebu toga vremena. Hrvatski vojnici upućivani na razna bojišta prolazili su kroz grad skupljali se i zadržavali duje ili kraće vrijeme, opskrbljivali se, vježbali i pripremali za ratovanja. Zagrepčani su u to vrijeme sigurno često imali prilike gledati vojničke vježbe na slobodnim prostoro-

1422. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 216.

1423. Pridavek Kronike Iliit Zpomemka Prijschenny od leta po narodnyeny Krissussevom MDCCXLIV do leta MDCCCLXI ... J. Matasović, Die Briefe, p. 264, n. 31.

1424. J. Matasović, Die Briefe, p. 264, n. 31.

1425. Ibid., p. 39.

Portret grofa Kristofora Orišća, komornika Presvetlog Kraljevskog Velikanstva, velikog župana zagrebačke županije, rtd. 1778. (MGZ)

tima i poljima na gradskoj periferiji. I kanonik Balazar Krčelić spominje ih u svojim *Annuaena*. On je 1748. zapisao da su na polju nazvanom Seminarske ciglenice Hrvati izveli vojnu vježbu koju su prije toga prikazali pred Marijom Terezijom u Beču. A 1750. da je dvije tisuće vojnika vježbalo na Ciglenici pokraj majura Sv. Josipa.¹⁴²⁶ Zemlja Ciglenica spominje se i u Ilici, a isto tako i majur isusovaca kojima je pripadalo sjemenište, pa nije isključeno da su se upravo na njoj izvodile vježbe što ih spominje Krčelić.¹⁴²⁷

Marija Terezija neprestano je tražila iz Hrvatske nove vojnike za svoje ratove. A u skladu sa svojim centralističkim nastojanjima htjela im je oduzeti i njihove hrvatske zastave i znakove, riječta preostala obilježja hrvatske državne samostalnosti. Hrvati su, naime, u svojim konjaničkim četama (banderijama) nosili vlastite zastave, i to županijske s grbom trojedne kraljevine. I kad je dvorsko ratno vijeće 1744. naredilo da se više ne smiju boriti na bojnopolju pod svojim posebnim zastavama, Hrvatski je sabor ustao protiv te zapovjedi, banski namjesnik zagrebački biskup Juraj Branjug odgovorio je Beču u ime banske konferencije održane u Zagre-

1426. A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 10, 53.

1427. Ime Ciglenica imalo je više lokaliteta na području Zagreba (zemlje, oranice, sjenoškoše), Ciglenica o kojoj je riječ mogla se nalaziti negdje na području današnje Trainske ulice. Tamo se, naime, 1787. prodaje sjenoškoša bivšeg sjemeništa sv. Josipa, koja se zvala Ciglenica, a nalazili su se na njoj objekti ciglane (peć i sušnica za crepove) te jedna staja. - Protocolium fassionum 1787-1794, str. 69.

bu 5. veljače 1744. da su nacionalne zastave već gotove i da hrvatski vojnici nikakvih drugih zastava ne trebaju. Međutim, ratno vijeće, čini se, nije mnogo na tome ustrajalo, jer je neprestano trebalo nove, svježije čete, a te su mu trenutnačno bile važnije nego pitanje zastava. Osobito su bili traženi konjanici s kopljima, kojih su se naročito bojali Francuzi.

I sljedeće godine (1745) mobiliziran je u Slavoniji velik broj vojnika. Sedam i pol tisuća otišlo je odmah na bojište, dok je deset tisuća ostalo u zemlji spremno da i ono na poziv krene.¹⁴²⁸

Neprestanim zahtjevima za novim vojnicima Marija Terezija izazvala je opće nezadovoljstvo u zemlji. A u Banskoj krajini 1751. i pobunu zbog osnivanja novih urbarskih pukovnija, a napose zbog prisiljavanja seljaka da otkupe i odmah plate 2000 novih njemačkih odora što su ih dopremili u Baniju. To se plaćanje utjevalo u obliku poreza u kratkom roku i bez milosti. Da bi došli do novca, krajišnici su morali u bescjelje rasprodavati stoku. Ogorčeni takvim postupkom, poslali su u Beč delegaciju da traži zaštitu od carice. No umjesto da ih zaštite, poslanike su u Beču zatvorili, a zatim ih okovane lancima otpremili u Zagreb i bacili u tamnicu. To je izazvalo još veće ogorčenje i naposljetku bunu u mjesecu lipnju iste godine.¹⁴²⁹ Plaćanje odora, i to opet novih, bio je jedan od glavnih uzroka poznatoj buni krajišnika koja je buknuła četiri godine nakon toga (1755), te je i u onodobnom Zagrebu ostavila snažan dojam.

Upravo u to vrijeme trebala je Marija Terezija posjetiti Hrvatsku i tom zgodom doći i u Zagreb. Za njezin doček pripremalo se temeljito. Prema zapovijedi banskih vlasti i glavnoga zapovjedništva imali su se urediti svi putovi, ceste, mostovi, javne zgrade i površine kojima li mimo kojih je carica trebala proći.¹⁴³⁰ A u Zagrebu je Kaptol priredio i posebne zastave za doček. No, očito su nemiri u Hrvatskoj odvratili caricu od toga posjeta i ona nije došla ni tada ni bilo kada poslije ni u Hrvatsku ni u Zagreb.

Sljedeće godine započeo je opet novi rat. Trajao je sedam godina (1756-1763), a vodio se opet protiv pruskoga kralja Fridrika II. I u njemu su hrvatske banske i krajiške čete sudjelovale u velikom broju. Zagreb ga je osjetio već u samom početku. Gradom su prolazili brojni vojnici, krećući na bojna polja, skupljala se vojska, novčani vojnici, skupljao novac za rat. Početkom srpnja 1756. prošlo je kroz Zagreb iz Banske krajine 2200 ljudi pod vodstvom pukovnika grofa Kristofora Oršića, potpukovnika Nikole Fridrika Grlečića, kapetana Nikole Matleковиća i drugih. "Dok su prolazili kroz grad (...) na opće čuđenje držahu se vrlo tužno, a obični vojnici predviđahu nekakvu nevolju." Odlazili su u kraljevski logor u Češku. A već sljedeći mjesec otišlo je za njima i petsto konjanika na čelu s pukovnikom Gabrielom Škrlicem i grofom Sermegeom. I iz ostalih strana Hrvatske odlazili su ljudi u rat, a napose iz karlovačkoga i varaždinskoga generalata. Pojavljivale su se i tipične ratne pojave. Porast cijena, skupoća, špekulacije trgovaca i obrtnika koji hoće što brže i što više iskoristiti ratnu konjunkturu. U vezi s tim izbio je u Zagrebu u ožujku 1757. i veliki skandal s nekim pekarom iz podgrada koji je navodno pekao za vojsku loš kruh i

1428. J. Matasović, Die Briefe, p. 35, 47.

1429. Lj. Ivančan, Buna varaždinskoga generalata i pograničnih kmetova g. 1755. VZA, 1902, p. 153. - F. Čulinović, Seljačke bune, p. 104.

1430. F. Čulinović, Seljačke bune, p. 108, 109. - J. Matasović, Stari i starijnari Zagreb, NS, 1, p. 7.

zbog toga bio neovlašteno zatvoren i zlostavljan. Afera je doprla do bana i same kraljice, jer je posrijedi bila povreda ovlasti gradskoga suca i stranačko neprijateljstvo nekih visokih ličnosti povezanih s aferom.¹⁴³¹

Zahtjevi i potrebe za novim vojnicima bili su neprestani. Sredinom 1757. poslan je iz Beča u Zagreb kraljevski savjetnik bečke ugarske kancelarije, zagrebački kanonik Adam Patačić, da isходи opći vojni ustanak (insurekciju) i potporu u novcu. U Saboru, koji je zasjedao mjeseca lipnja u Zagrebu, nije doduše uspio postići podizanje ustanka, ali je skupio oko dvije tisuće banderjalaca. Najviše vojnika dali su grof Josip Drašković i zagrebački biskup Franjo Thauszy. Ta su se dvojica upravo natjecali koji će dati više. Da bi stekao osobite zasluge u kraljice, grof Drašković žrtvovao je petsto, a biskup, da ne zaostane za njim, petsto i dvadeset dobro opremljenih vojnika. Od gospode, biskupa i Kaptola sabralo se više tisuća forinta koje je Adam Patačić odmah odnio u Beč. "K tome iz dobre volje gospoda horvatska, a navlastito gospodin biskup zagrebački i kaptolom zmetali su se na nekuliko jezer i za pomoć vojske kraljice prikazali."¹⁴³² Biskup je dao najviše, to jest deset tisuća, Kaptol četiri tisuće, a svi ostali zajedno tri tisuće forinta, dok je major Žigmund Vojković obećao da će dati dvije tisuće forinta ako ga imenuju potpukovnikom.

Potkraj 1757. poslala je Marija Terezija u Hrvatsku četiri pruske zastave zarobljene prilikom osvajanja Schweidnitsa pod zapovjedništvom bana Frane Nádasdyja. To je učinila, kako je to istaknula u popratnom dopisu iz "majčinske blagosti, dobrote, blagonaklonosti i osjećaja njezinih prema hrvatskom narodu." No, to je bilo nedvojbeno iz čistoga računa, čin zamišljen da udobrovolji hrvatske staleže ne bi li joj oni odobrili nove vojnike i dali toliko potrebne novčane priloge za ratovanje. Carica je sama odredila da se jedna zastava ima čuvati u zagrebačkoj katedrali, a druga u župnoj crkvi u Varaždinu. Odluku o ostalim dvjema prepustila je Hrvatskom saboru. I kad se Sabor 18. prosinca 1757.¹⁴³³ sastao u biskupskom dvoru u Zagrebu, zaključeno je da se jedna zastava pohrani u regnularnoj kući na Markovu trgu, a druga pošalje u Bansku vojnu krajinu. Saboru je predsjedao banski namjesnik biskup Franjo Thauszy. O tim se zastavama raspravljalo kao o neobično važnom događaju. Bila je o tom pismeno obaviještena i sva hrvatska javnost, a banu zapovjedniku u boju gdje su zastave osvojene čestitali su na bojnomo polju.¹⁴³⁴

I potkraj prosinca iste godine bio je u Hrvatskom saboru u Zagrebu glavni predmet rasprave hitna potreba za vojnicima i novcem za ratne troškove. Pred brojnim velikašima i plemstvom pročitano je više kraljevskih pisama i zahtjeva u vezi s tim. Ban Nádasdy, koji se upravo vratio s bojnoga polja i predsjedao Saboru, poticao je nazočne da pruže svaku moguću pomoć. Stanje je bilo nedvojbeno teško i što se tiče ljudi i što se tiče novca, jer su uzimali u vojsku i sav ljudski ološ, zatvorenike, skitnice, pijance, a novac, pa i najmanje iznose, skupljali kao neku

1431. A. B. Krčelić, Annuae, p. 300. - J. Matasović, Die Briefe, p. 176, 179-180.

1432. J. Matasović, Die Briefe, p. 183.

1433. A. B. Krčelić, Annuae, p. 349.

1434. J. Matasović, Die Briefe, p. 187-188. - Dvije pruske zastave, očito one koje su bile pohranjene u Zagrebu, dospjele su poslije u ovdášnji Narodni muzej, a 1941. za vrijeme NDH predane su Njemačkoj. O tim zastavama vidi i E. Laszowski, Pruske zastave darovane po kraljici Mariji Tereziji Hrvatskoj, VZA, 1902, p. 194.

mlaostinjtu od svih i svakog. Očito za primjer, u koji bi se trebali ugledati i ostali, ban je dao pet tisuća forinta, biskupi šest tisuća, Kapitol četiri tisuće, a staleži dvanaest tisuća kao cjelina, dok su pojedinci davali još posebno. Zaključeno je da se provede sabirna akcija, a plemićkim sucima i njihovim zamjenicima naloženo je da obilaze po kućama ne samo velikaša i plemića, već i svih ostalih, pa i udovica, siročadi i župnika. Traženi su i zajmovi. Gradovima je komora razaslala posebne dopise kojima je tražila darove u novcu, zajmova i vojnika. I općina slobodnoga grada na brdu Gradecu bila je prisiljena provesti sabirnu akciju te "prosjaci moljaceuti novac od svojih stanovnika. Tako su davali priloge "Njezinu veličanstvu" i cehovi i senatori i svi građani, koliko je tko hito i mogao.¹⁴³⁵

I novačilo se u Zagrebu početkom 1785. naveliko. U tu je svrhu stigla posebna ekipa na čelu sa majorom Preisochove pukovnije Rožičkom.¹⁴³⁶ Ta je "po svom vojničkom običaju" agitirala i snubila u vojku u podgrađu, dok je na Gornjem gradu pred Sv. Markom to isto činio u ime gradske općine gradski kapetan Franjo Hadrović. Novačenje je trajalo tjedan dana. Primali su, ili bolje reći hvatali, i skitnice. U Zagrebu je takvih u veljači i ožujku uhvaćeno i mobilizirano četrdeset. Inače je takvo novačenje provedeno i u drugim gradovima Hrvatske, pa i usput po cestama kojima su prolazile komisije, obavljajući regrutiranje na pojedinim plemićkim posjedima, hvatali bi skitnice gdje god bi na njih naišli i slali ih na frontu.

Mobilizirani su dolazili i prolazili kroz Zagreb. Među prvima stigao je početkom 1758. banderij primoraca, još prije njih veliki broj zatvorenika pobunjenika iz Moslavine koje su za kaznu namjeravali poslati u rat. Bilo ih je oko tisuću i petsto, a smjestili su ih nakon vucaranja po Zagrebu u regnikolarnoj kući na Markovu tgu. Postupali su s njima vrlo nečovječno i okrutno. U najštrijoj zimi smješteni su u kuću bez grijanja, bez odjeće, bez prostiraka, bez dovoljno hrane. U najvećoj bijedi od smrada i drugih nevolja pomrlo ih je oko tri stotine. Džžali su ih zatvorene nekoliko mjeseci, sve do ljeta, kad su nakon teško provedene zime počeli skapavati od vrućine. Protiv toga postupka prosvjedovao je isusovački rektor čak kod Marije Terezije. Strahota u Zagrebu oslobodili su se zatvorenici tek u lipnju, kad je bilo odlučeno da ih major Petar Botički odvede na ratište u Šleziju zajedno s tisuću krajišnika iz Banske krajine. No nakon petomjesečnoga zatvora bili su tako slabi da su mnogi, potpuno iznemogli, već putem izgubili život. Već do Susedgrada pomrlo ih je stotinjak, a do postaje Sv. triju kraljeva još stotina. Čim bi se tko srušio smjesta bi ga bacili u Savu ili Krapiinu ili ga zakopali, pa se događalo da su tako napola živi ljudi stradavali.

Za vrijeme ratova, stacioniranja i prolaženja vojski javljalo se u Zagrebu problem smjesta vojnika. Bio je to veliki teret za građane i gradsku općinu, pa se vojska nerado primala u gradu. Građani su, koliko su to mogli, izbjegavali da u svojim kućama ukonačaju vojnike, nastojeći redovito svaliti taj teret na drugoga.

Tako je 1758. prigodom dolaska primorskoga banderija među njima došlo do oštrijih svada. Oni koji su živjeli unutar gradskih zidova tvrdili su da kod njih nije postojao običaj pružanja prenoćišta vojskama, a oni koji su živjeli u podgrađu

izgovarali su se da ne mogu više snositi taj teret, da su dosada stalno ukonačivali vojku kad je tuda prolazila te da bi i radi sigurnosti bilo bolje da se vojnici smjeste na Gornjem gradu, unutar gradskih zidova. No općina i gradski sudac nisu bili baš za to. No kad su grofovi Drašković i Erdődy vojsci ustupili na korištenje svoje palače, morali su i oni pristati da se vojnici nasele i na njezinu užem utvrđenom području.¹⁴³⁷ Isto se tako gradski magistrat protivio da dade prenoćište majoru Rožički i njegovim ljudima koji su došli u Zagreb radi novačenja. Tek kad mu je komora dala nalog, sklopio je s grofom Draškovićem ugovor da ih on primi na stanovanje u svoju kuću, ali uz naplatu stanarine. U nestašici namamba za vojku bilo je poteškoća i sa smjestaem osuđenih mobiliziranih pobunjenika iz Moslavine kad su ih početkom 1758. dopremili u Zagreb. Htjeli su ih najprije smjestiti po privatnim stanovima, no to se nije dalo provesti. Za takav smjestaaj trebalo bi previše stražara, jer je riječ bila o zatvorenicima koje su morali čuvati. Zatim su ih htjeli smjestiti u škole, ali tome su se protivili biskup i podban. Naposljetku su ih smjestili u regnikolarnu kuću, gdje su pet mjeseci proživljavali pravu golgotu.¹⁴³⁸

Uspomena na sedmogodišnji rat i sudjelovanje Hrvata u njemu sačuvana se na zidnim slikama u dvorcu Brezovici nedaleko Zagreba. Na jednoj je prikazana opsada Olomouca (1758), a na drugoj opsada Kladske (1760). Dao ih je izraditi jedan od grofova Draškovića, vlasnik dvorca, koji je i sam sudjelovao u tim vojničkim poduhvatima. Nije nažalost poznato tko je izradio te slike, a ni tko je slikarski ukrasio cijeli dvorac.¹⁴³⁹ Stare težnje za apsolutističkom, neograničenom vlasti u svim zemljama kojima je vladala habsburška dinastija oživjele su i ojacale ponovno za Marije Terezije. Ona je počela provoditi sustavnu centralizaciju da bi od austrijskih, čeških i ugarskih zemalja stvorila jedinstvenu državu. Postupno je stezala Hrvatski i ugarski ustav, provođeći svoje odluke putem županije i velikih župana koje je sama imenovala, a mimo bana i Sabora, koji je jednoga dana jednostavno prestala sazivati. A u Hrvatskoj, kao ni u Madarskoj, nije tada bilo dovoljno jake snage koja bi se toj politici mogla uspješno oduprijeti. Plemstvo u Saboru i županijskim skupštinama, oslanjajući se na zastarijeli staleški ustav, uzalud je prosvjedovao protiv kršenja starih pravica. Taj su ustav središnje vlasti lako izigravale. Plemstvo je pak braneci autonomiju zemlje, branilo u prvom redu vlastite pravice. Osim toga kraljica je nastojala da pravoga nosioca političkoga života — visoko plemstvo — predobije za sebe da ga germanizira, približi dvoru, otudi od naroda. U tome je i uspijevala, i zatim lakše provodila svoju politiku.¹⁴⁴⁰

Već na početku sedmogodišnjega rata teško je povrijedila autonomiju Hrvatske. Nastojala je da je što više politički oslabi kako bi, uz ostalo, mogla iz nje izvući što više vojnika. Povijedila je u prvom redu kompetenciju Sabora kada je u rujnu 1756. mimo njega samovoljno imenovala bana, a zatim znatno ponizila bansku čast, obvezavši novoga bana na uvjete koji su ga učinili potpuno ovisnim o njoj. U vezi s

1437. A.B. Krcelić, *Annuae*, p. 358. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 194.

1438. A.B. Krcelić, *Annuae*, p. 357, 358. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 194.

1439. Kopije freska u Brezovici izradio je 1925. na planu za Kulturno-historijsku izložbu grada Zagreba Ivan Gundrum. Danas se nalaze u Muzeju grada Zagreba. - S. Strkulj, *Kulturno-historijska izložba grada Zagreba*, Zagreb 1925, p. 67. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 197.

1440. M. Kombol, *Povijest*, p. 310-311.

1435. A.B. Krcelić, *Annuae*, p. 351, 358, 365. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 188, 194, 197.

1436. Rožičkina ekipa došla je u Zagreb očito protiv volje gradskoga magistrata jer joj je ovaj ukrao i samo konjače. Tek na nalog komore osigurao joj je i platio stan u kući grofa Draškovića u Gornjem gradu. - A.B. Krcelić, *Annuae*, p. 358.

tim obnovila je i formulu prisege koju je ban morao položiti na njezine ruke. Prema novoj formuli on se obvezao da će svake treće godine, a i uvijek kad god to dvor bude zaželelo, staviti svoju službu na raspolaganje. Osim toga morao je svečano obećati da neće nikada doći u Beč radi rješavanja pitanja o pripajanju Vojne krajine Hrvatskoj. Novi ban koji je pristao na te uvjete i položio takvu prisegu bio je mađarski grof i kavalerski general Franjo Nádasdy. Njega je kraljici preporučio njegov prethodnik na banskou stolicu Karlo Batthyány. U takvim prilikama Hrvatski je sabor od travnja do studenoga 1756. saborovao bez ikakve političke moći.¹⁴⁴¹

Kad je 1758. papa Mariji Tereziji podijelio naslov apostolskoga kralja, dobila je ona i ovlast imenovanja najviših crkvenih dostojanstvenika. Tako je i crkvu podredila svojoj vlasti. Iste je godine postao zagrebački biskup, ujedno i tadašnji banski namjesnik, predsjednikom Banskoga stola.¹⁴⁴²

U takvu odnosu s crkvom kraljica se nije ustručavala da i od nje traži novac za ratovanja. Godine 1761. zatražila je od zagrebačkog biskupa da joj namakne novaca, pa ih je biskup utjerivao od župnika i kanonika.¹⁴⁴³

Iste je godine Hrvatski sabor odbio Mariji Tereziji zajam što ga je od njega tražila, ali ga je već sljedeće godine ipak morao prihvatiti.¹⁴⁴⁴

Otpor Sabora, pa i najmanji, smetao je kraljici u provođenju njezinih centralističkih namjera te je nastojala da njegov utjecaj potpuno isključi. To je učinila već nakon rata 1765, a povod za to bio je opet novac. Kad joj, naime, zajednički ugarsko-hrvatski sabor nije odobrio povišenje poreza u zatraženoj visini, ona ga od tog vremena nije više sazivala. Tako je započelo razdoblje otvorenog apsolutizma koje je trajalo dvadeset i pet godina (1765-1790), sve do smrti Josipa II. I Marija Terezija i njezin sin stvarali su otada sami, mimo Sabora, odluke, patente, te ih slali županijama uz zapovijed da ih provedu u djelo.¹⁴⁴⁵

U to se vrijeme sve jasnije pokazuje nastojanje Marije Terezije da Varaždin učini glavnim gradom. Tu se već prije, tijekom 17. i 18. st, obavljalo dosta državnih poslova. Sastajali su se mnogi sabori, a i razna povjerenstva u vezi s uređenjem Vojne krajine. Ovdje je tijekom 18. st. gotovo redovito zasjedao i Banski stol koji je bio organiziran kao stalno sudbiste sa sjedištem u Zagrebu 1723. godine.¹⁴⁴⁶ I ban se stalno nastanio u Varaždinu. Zbog svega toga postao je Varaždin ozbiljan takmac Zagrebu,¹⁴⁴⁷ pogotovo kad je Marija Terezija 1767. osnovala Hrvatsko kraljevsko vijeće, zemaljsku vladu za Hrvatsku, i smjestila ga u Varaždinu, čime se sav politički, a i gospodarski život Hrvatske privremeno usredotočio u tom gradu. Uzalud je Hrvatski sabor još iste godine predlagao kraljici da se za Kraljevsko vijeće što prije sagradi

¹⁴⁴¹ J. Matasović, Die Briefe, p. 172, 175-176.

¹⁴⁴² Ibid., p. 191.

¹⁴⁴³ A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 411-412.

¹⁴⁴⁴ Ibid., p. 419, 422.

¹⁴⁴⁵ F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 218. - V. Bayer, *Stav*, ISNZ II, p. 145.

¹⁴⁴⁶ Banski stol nastao je iz oktavnih sudova. Početkom šezdesetih godina 18. st. popravljala se regnikolarna kuća da se taj sud u njoj smjesti. Međutim, on nakon popravka i dalje ostaje u Varaždinu. - R. Horvat, *Povijest banske palače*, VZA, 1915, p. 178, 179, 181. - A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 391, 416-417.

¹⁴⁴⁷ A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 333, 346, 475, 476, 488. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 44. - A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 391, 416, 417. - R. Horvat, *Povijest banske palače*, VZA, 1915, p. 178, 179, 181.

zgrada u Zagrebu i da se ono preseli u Zagreb. Vijeće je i dalje ostalo u Varaždinu, premješteno je u Zagreb tek nakon više godina, kad je Varaždin pogodila teška elementarna nesreća, veliki požar grada (1776).

Hrvatsko kraljevsko vijeće bilo je prva hrvatska zemaljska vlada, vrhovni organ uprave u Hrvatskoj.¹⁴⁴⁸ Njegov djelokrug bili su svi javni poslovi: politički, ekonomski, finansijski i vojnički. Vijeće je samostalno, mimo Sabora, donosilo izvršne odluke i izdavalo naloge izravno pojedinim županijama. Njegove odluke donošene su u punoj suglasnosti s kraljicom kao apsolutnim vladarom, odnosno bečkim dvorom, pa je zapravo bilo njihov izvršni organ. Djelovanjem Kraljevskoga vijeća bio je Hrvatski sabor onemogućen kao upravni organ, a autonomija Hrvatske još više osakaćena. Osnivanjem novoga upravnoga tijela kraljica je uz ostvarivanje svojih apsolutističkih težnji htjela modernizirati upravni aparat u zemlji koji će zamijeniti dotadašnji zastarijeli, nedjelotvoran način upravljanja.¹⁴⁴⁹ Na taj su način staleži i redovi koji su u Hrvatskoj vladali putem Sabora izgubili u korist Kraljevskoga vijeća svaki utjecaj u upravljanju zemljom. Njihove ovlasti u političkim, gospodarskim i vojnim pitanjima prešle su na novoosnovanu vladu. A i banova je vlast oslabila, iako je bio predsjednik Vijeća. Poslove u kojima je dotada mogao sam odlučivati morao je odsada rješavati s ostalim članovima Vijeća.¹⁴⁵⁰

Kako je plenskom osnivanjem Kraljevskoga vijeća izgubilo utjecaj u upravljanju zemljom, ono je od prvog trenutka protiv njega. I čim je doznalo da se priprema njegovo osnivanje uputilo je kraljici predstavku i molilo je da to ne učini. No, u to je vrijeme Vijeće već bilo osnovano.¹⁴⁵¹

Vijeće je već na početku svoga djelovanja počelo tražiti od nižih upravnih organa, županija, slobodnih gradova i raznih crkvenih tijela izvješća da bi se upoznalo sa stanjem na terenu i orijentiralo pri donošenju svojih odluka. Pritom je došlo u sukob s općinom slobodnog grada na brdu Gradecu, koja mu nije htjela slati izvješća, jer ga nije smatrala ovlaštenim upravnim organom. Njezin magistrat pripadao je pristaaama staroga upravnog sustava i, pružajući pasivan otpor, nije se u prvo vrijeme odazivao nalogima Vijeća. Magistrat je tvrdio da nije na zakonit način obaviješten o osnutku Vijeća te da je u pravnim pitanjima potpadao pod kraljevskoga tavernika, a gospodarskim i ostalim pod komorino vijeće. O otporu zagrebačkoga magistrata Vijeće je izvjestilo kraljicu, pa ga je ona posebnim pismom "najstrože

¹⁴⁴⁸ Do tada su sve upravne poslove u Hrvatskoj (kao vlada) vodili ban, banovac i Hrvatski sabor. - F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 219. - U novoosnovanom Kraljevskom vijeću ostao je ban kao njegov predsjednik. Osim njega imalo je vijeće pet članova. Pojednoga izredova velikaša i prelata. Sve ih imenuje kraljica i ujezini nasljednici između sposobnih domaćih sinova. Vijećnici su bili na čelu pojedinih odsjeka, a uz njih je u vijeću radilo devet stalno namještenih činovnika. Sve zajedno sačinjavali su prvi činovnički upravni aparat u Hrvatskoj s kancelarijama, službenim radnim vremenom i određenim funkcijama. Kancelarijom Vijeća upravljao je Nikola Skrliec, protonotar kraljevstva. On je kao član vijeća razvio naročito žrtvu djelatnost na polju narodnoga gospodarstva. To je bilo poduzeće za koje se Vijeće osobito zanimalo. I to naročito za jačanje robnoga prometa između Vojvodine, Slavonije i mora. U vezi s tim bavilo se pitanjem regulacije Save, Drave i Kupe, kao i problemom izgradnje i popravaka kopnenih putova. Radilo se i na unapređivanju preradivačkih djelatnosti, na oslobodenju novih manufakturna od nekih poreza i sl. - M. Mirković, *Predgovor u: M. Despot, Pokušaji manufakture u gradskoj Hrvatskoj u 18. st.*, Zagreb, 1962, p. VI. - V. Bayer, *Stav*, ISNZ II, p. 142. - HNJ, II, p. 1091. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 360. - V. Klaić, Zagreb, p. 43.

¹⁴⁴⁹ V. Bayer, *Stav*, ISNZ II, p. 146. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 293.

¹⁴⁵⁰ V. Bayer, *Stav*, ISNZ, p. 142-147.

¹⁴⁵¹ Ibid., p. 143.

ukorila zbog njegove drskosti i neposlušnosti" i zapovjedia mu da se ubuduće pokorava svim naredbama Vijeća. Osim toga neka pošalje svog suca i bilježnika u Varaždin da se ispričaju pred Vijećem. Ne učini li sve to, slijedi odgovarajuća kazna. Zastrižen takvom prijetnjom magistrat se ubuduće pokoravao odredbama Vijeća. Tek je još jednom, nakon više godina (1777) odbio poslušati njegove naloge, i to u vrijeme kad je ono već bilo u Zagrebu. Tom je zgodom kraljica vlasitila Vijeću da može gradskim dužnosnicima obustaviti plaće ukoliko magistrat ne podnese Vijeću zaostale izvjешaje. Priješnjem prijetnjom predstavnici gradske uprave opet su se pokorili i u buduće disciplinirano vršili naloge Kraljevskoga vijeća.¹⁴⁵²

U to vrijeme došao je u svoj prvi posjet Zagrebu prijestolonasljednik i budući vladar, tada već njemačko-rimski car, sin i suvladar Marije Terezije Josip II. Bilo je to na carevu putovanju u Krajinu i Hrvatsko primorje u proljeće 1775. To nedvojbeno inspeksijsko putovanje planirano je i najavljeno već nekoliko mjeseci unaprijed. U Zagreb je car stigao 24. travnja, gdje je oduševljeno dočekan. U čast njegova boravka (24. i 25. travnja) prozvati su današnju Petrinjsku ulicu "Josipovom cestom, a istaknuti tadašnji zagrebački pjesnik, profesor crkvene povijesti na Akademiji Franjo Sebastianović ispjevao je "nedobitnom caru rimskom kod njegova prvoga dolaska u Zagreb" veliku pozdravnu pjesmu na latinskom jeziku. No, oduševljenje carem nestalo je za nekih desetak godina, a osobito kad je provodeći svoje reforme proglasio njemački jezik službenim, pa je i općina slobodnoga grada Zagreba morala uredovati na tom jeziku, voditi (od 1786) njemačke zapisnike i upošljavati samo one dužnosnike (gradskog suca, bilježnika, senatore i druge) koji znaju njemački. U ohladnjelom raspoloženju prema caru preimenovali su Zagrepcani i cestu s njegovim imenom opet u Petrinjsku ulicu.¹⁴⁵³

Nakon katastrofalnoga požara u Varaždinu (25. travnja 1776) u kojem je grad teško stradao, preselilo je na kraljičin nalog Hrvatsko kraljevsko vijeće u Zagreb. Istovremeno je premješten i Banski stol, pa je Zagreb postao osim stalnim sjedištem zemaljske vlade i sjedištem najvišega suda. Odsada se prisjedišnici Banskog stola sastaju na sjednice jedino u Zagrebu, gdje od tog vremena zasjedaju i svi sabori, i to u zemaljskoj kući na Markovu tgu. A tu je bio smješten i Banski stol. I svi hrvatski banovi su od srpnja 1776. stanovali u Zagrebu. Tako je od definitivno i u punom smislu riječi postao glavni grad Hrvatske.¹⁴⁵⁴

Kako su osnivanjem Hrvatskoga kraljevskoga vijeća bila narušena prava Hrvatskog sabora, odnosno prerogativi staleža i redova, koji su time izgubili utjecaj u upravljanju zemljom, predstavnici hrvatskog političkog života, kako je rečeno, bili su protiv Vijeća i željeli da se ono ukine, a njegove kompetencije i vlast vrate Hrvatskom saboru. Istodobno su i Madari htjeli da se ono ukine, ali da se njegovi poslovi prenesu na njihovo Namjesničko vijeće, koje je bilo osnovano još 1723., a po svom djelovanju bilo slično Hrvatskom kraljevskom vijeću. U takvim je prilikama Marija Terezija Hrvatsko kraljevsko vijeće doista i ukinula, ali njegove kompetencije nije vratila Hrvatskom saboru, već ih je prenijela na Ugarsko namjesničko vijeće.

Time je bitno izmijenila položaj Hrvatske kao samostalne državopravne jedinice. Tim činom Hrvatska je bila podvrgnuta, i to prvi put u povijesti, Mađarskoj i njezinoj vladi. U Ugarsko namjesničko vijeće mogao je kao zastupnik hrvatskih interesa doći jedino ban. Takvo rješenje išlo je dakako u prilog starim centralističkim težnjama Mađara i njihovoj želji da se Hrvatska stopi s Mađarskom, odnosno da je nestane kao posebne, samostalne državopravne jedinice.¹⁴⁵⁵

U tadašnjoj Hrvatskoj nije pak bilo snage koja bi se uspješno mogla oprijeti bilo centralističko-apsolutističkim i germanizatorskim težnjama bečkoga dvora, bilo opasnu povezivanju s Mađarima. Velikaši i plemstvo, nosioci političkog života, do- brim dijelom stranoga porijekla bez jedinstvenih političkih pogleda, priklanjaju se ili Beču ili se oslanjaju na Mađare. Visoko plemstvo popustilo je kraljičinim nastojanjima da ga predobije za se, ono se ponjuncivalo, otuđivalo od nižega plemstva, od naroda i narodnih interesa. Dok je niže plemstvo u teškoj političkoj situaciji bilo uvjerenjeno da će njegovi povijedni interesi biti zaštićeni u što tješnjoj vezi s Mađarima. Stoga će nakon još gorčih iskustava doživljenih tijekom slijedećih deset godina, za vladavine Josipa II, i samo potvrditi i uzakoniti ono što je 1779. Marija Terezija učinila samovoljno i bez njegova pristanka.

Zaokupljen idejom da stvori jedinstvenu monarhiju s centralnom vladom u Beču, čije će naloge izvišavati vrhovne oblasti u pojedinim zemljama, počeo je Josip II. sustavno i radikalno provoditi reforme na svim poljima, pa i na političkom. Najprije je odredio (1784) da ubuduće njemački jezik ima biti službenim u cijeloj državi. Tko nakon 1789. ne bude vladao njemačkim, ne može postati ni činovnik ni svećenik. Godine 1785. ukinuo je županjsku samoupravu, zadržavši županije samo kao administrativna područja te Mađarsku i Hrvatsku dijeli na deset okružja kojima je postavio na čelo svoje povjerenike. Svako se okružje sastojalo od nekoliko županija. Tom je prilikom bilo osnovano i zagrebačko okružje sa sjedištem u Zagrebu. Ono se sastojalo od zagrebačke, križevačke, varaždinske, požeške i zaladske županije. Tada su slavonske županije popale pod Pečuh, pa se tako Slavonija otcijepila od Hrvatske. Podjelom na okružja Hrvatske je kao posebnoga državopravnoga teritorija nestalo, a spajanje njezinih županije s mađarskima u zajedničke okruge značilo je stapanje hrvatske zemlje s mađarskom, dovodio do još većeg približavanja Mađarima, a pridonijelo nedvojbenu i jačanju mađarskoga presezanja za hrvatskim teritorijem.¹⁴⁵⁶ Kao carski povjerenik za zagrebačko okružje bio je postavljen grof Franjo Balassa de Gyarmáth, doskora i hrvatski ban.

Nekoliko godina nakon što je Zagreb prestao biti sjedištem hrvatske zemaljske vlade i pošto je ona bila ukinuta, postao je sjedištem i središtem vojnih oblasti u Hrvatskoj. U svojoj reformatorskoj aktivnosti car Josip zadržo je i u područje vojske i proveo centralizaciju vojnih zapovjedništava na hrvatskom teritoriju. Između 1783. i 1786. preselio je u Zagreb i sjedinio u jedinstveno vrhovno zapovjedništvo (*general-komanda*) zapovjedništva varaždinske ili stare slavonske, banske i karlovačke ili hrvatske krajine. Tako je Zagreb, koji je do tog vremena (1783) bio sjedištem uprave

1452. Ibid., p. 143 i d.

1453. V. Klaić, Zagreb, p. 45. - S. Skulić, Zagreb, p. 32.

1454. R. Horvat, Povijest banске palače, VZA, 1915, p. 184-185.

1455. HNJ, II, p. 1094-1095. - S. Skulić, Zagreb, p. 31-32. - R. Horvat, Prošlost, p. 184-185. - V. Bayer, Slav, ISNZ II, p. 147.

1456. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 219, 227, 228. - HNJ, II, p. 877-878, 1102.

samo Banske krajine, postao središtem svih vojnih oblasti u Hrvatskoj. Time je i ban, koji je u to vrijeme to bio ionako samo po naslovu, prestao biti zapovjednikom Banske krajine.¹⁴⁵⁷ A kako tadašnji ban grof Franjo Balassa nije bio vojnik, postavljen je za šefa generalikomande *feldmarsallajmant* barun Josip Nikola de Vins, koji se nastanio 1787. u Zagrebu. Vrhovno zapovjedništvo svih krajina bilo je smješteno u Gornjem gradu na današnjem jezuitskom trgu u bivšem isusovačkom samostanu koji je stajao prazan, a po naređenju cara 1783. bio dodijeljen vojnim oblastima.

Nakon što je Zagreb postao vrhovnim vojnim sjedištem, preseljeni su u grad vojni uredi i nastanili se brojni njemački i ponijemčeni časnici, osobito niži, pa i generali i činovnici sa svojim obiteljima. To je mnogo pridonijelo širenju njemačkoga jezika u gradu i ponijemčivanju tadašnjega zagrebačkoga društva. Doseljenjem tolikih ureda Zagreb je na neko vrijeme dobio karakter činovničkoga grada.¹⁴⁵⁸

Josip II. htio je i svećenstvo podrediti državnoj vlasti, odgovoriti ga u liberalnijem duhu, stvoriti novi lik svećenika odgojena u naprednom duhu. S tom namjerom osnovao je 1785. u Zagrebu centralno sjemenište u kojem se imao odgajati podmladak novoga naprednoga svećenstva. No ono je već sljedeće godine prestalo djelovati, jer je u Pešti osnovano centralno sjemenište za čitavu Ugarsku i Hrvatsku. Za upravitelja jednog i drugog sjemeništa bio je postavljen Maksimilijan Vrhovac, budući zagrebački biskup.¹⁴⁵⁹

Reforme što ih je provodila Marija Terezija na političkom, upravnom, gospodarskom, kulturnom i ostalim područjima, a ticala se se često i Zagreba, kao da su se provodile nekako obzirnije i lakše se podnosile nego one u vrijeme cara Josipa II. Josip II. bio je radikalniji, bezobzirniji, i nasrdljiviji u provođenju svojih odluka, pa je konačno izazvao opći revolt, nezadovoljstvo i otpor. Od akcija što ih je provodio temeljito reformirajući i modernizirajući svoju apsolutističku državu, germanizacija javnoga života bila je jedna od onih koje su izazvale najviše nezadovoljstva. Davna nastojanja Habsburgovaca na ponijemčivanju počela su se ostvarivati i planski provoditi već prvih godina vladanja Marije Terezije. Lako i među prvima prihvaćaju njemački jezik velikaši i plemići, i to osobito oni na vojnim dužnostima u Krajini, kao i vojska uopće. Časnici pišu spise i izvještaje sve češće njemački, a i ima sve više Nijemaca u Krajini. Potpuno prevladava i njemačka organizacija u vojsci, a hrvatske priklanjaju se dvoru, šalju svoje sinove na odgoj u bečki *Theresianum*. Napuštaju kaštele na ladanju, sele u gradove, gdje si grade palače i u njih uvode strani način života te žive po uzoru plemstva ostale Europe, trošeći najveći dio svog vremena i novca na zabave i užitke. Ideal im je sjaj, bogatstvo i elegancija bečkoga dvorskoga života, pa teže da i od svojih domova stvore dvorove u malom, oponašajući strani život i običaje. Njemački jezik i običaji prodirali su i u Zagreb, napose u slobodni grad na brdu Gradecu, gdje ih je u prvom redu prihvaćalo tamošnje visoko društvo. Ponijemčivanje Zagreba napose je uzelo maha u vrijeme Josipa II, kad se u vezi sa centralizacijom vojnih zapovjedništava doselilo mnogo njemačkih časnika i činovnika te

1457. Ban je od 1670. uvijek bio visoki vojni časnik - V. Klaić, Zagreb, p. 47.

1458. F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 246. - V. Klaić, Zagreb, p. 47. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 185-186. - HNJ, II, p. 1102.

1459. V. Novak, *Maksimilijan Vrhovac*, p. 4-9.

njihovih obitelji. Germanizacija je napose uznapredovala kada je, provodeći dosljedno svoju politiku, godine 1784. car proglasio njemački jezik službenim za čitavu zemlju. I zagrebački kraljevski slobodni grad morao je uvesti njemački jezik u svom službenom poslovanju mjesto latinskoga, koji je u ono vrijeme bio simbol otpora protiv uvođenja i prodiranja njemačkoga, koji je u prvo se vrijeme gradski magistrat doduše oglušio na carevu odluku i poslova po starom, ali je nato stigao izričit nalog i opomena (u studenom 1785) od Ugarskog kraljevskoga namjesničkog vijeća. Magistrat se morao pokoriti, pa se i u slobodnom kraljevskom gradu počelo uredovati njemački. Od 1786. počinju u vijećnici voditi *Rathsprotokoll*, a na čelu grada stoji *Bürgermeister*. A kako u smislu naredbe o uvođenju njemačkoga jezika nakon 1789. to jest tri godine nakon što se počelo uredovati njemački, u županijama nitko nije mogao biti činovnik ako nije vladao njemačkim, to su zbog neznanja njemačkoga jezika izgubili službe i neki senatori, pa i sam gradski sudac i bilježnik (1790). Njemački režim u gradu trajao je do početka 1790, kad je Josip II. kratko vrijeme prije smrti, ukinuo veliki dio svojih reformi. Njemačko obilježje Zagreba toga vremena očitovalo se i na njegovoj vanjštini, na njemačkim imenima ulica i trgovinama s njemačkim natpisima. Premda osim časnika i stranaca, uglavnom Nijemaca, u gradu, čini se nije bilo mnogo ljudi koji su znali njemački,¹⁴⁶⁰ osim brojnih obrtnika koji su u 18. st. nagnuli u Zagreb s njemačkih područja (osobito iz Štajerske, Kranjske i Koruške).

U okviru sustavnoga provođenja germanizacije počele su u Zagrebu izlaziti i njemačke novine *Agrarmer Deutsche Zeitung*. Pojavile su se 1786. a pokrenuo ih je vjerojatno znameniti bečki tiskar i knjižar Ivan Tomo Trattner, koji je već od 1774. imao i u Zagrebu tiskaru i knjižaru. Izlazile su, čini se, vrlo kratko vrijeme i nije se od njih sačuvalo nijedan primjerak. Godine 1789. počeo je Trattner u Zagrebu izdavati i druge njemačke novine pod naslovom *Kroatischer Korrespondent*. One su izlazile od polovice 1789. do početka 1790. Izašao je ukupno šezdeset i jedan broj. Bile su uglavnom namijenjene vojnim osobama i ljudima vezanim poslovno ili po struci uz vojsku, napose u vezi s austrijsko-turskim ratom koji se upravo vodio, dakle ponajprije onima koji su znali dobro ili bar donekle njemački. I to ne samo u Zagrebu, nego i u cijeloj Hrvatskoj, osobito ondje gdje su se kretale vojske. Jer vijesti u vezi s vojskom i izvještaji s ratišta bili su glavni sadržaji tih novina.¹⁴⁶¹

U zagrebačkim tiskarama u to vrijeme tiskale su se i njemačke knjige, iako znatno manje nego hrvatske i latinske. Zagrebački knjižar i vlasnik tiskare Franjo Cerovšek u jednoj molbi upućenoj dvoru (1769) izričito je istaknuo "da je o svom trošku uveo u Hrvatsku tiskanje njemačkih knjiga", pa se nada da će za tu zaslugu dobiti od dvora pomoć. Od tiskara se, međutim, u toj eri općega ponijemčivanja i zahtijevalo da u svojim tiskarama osim latinskih drže i njemačka slova za tiskanje njemačkih knjiga.¹⁴⁶²

1460. V. Klaić, Zagreb, p. 41, 42, 46, 47. - J. Matasović, *Stari starinarški Zagreb*, NS, I, p. 7. - S. Skulji, Zagreb, p. 33-34. - J. Matasović, *Dje Briefta*, p. 47. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 69. - HNJ, II, p. 1101. - Z. Crnija, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 368-369. - V. Novak, *Maksimilijan Vrhovac*, p. 10.

1461. V. Klaić, Zagreb, p. 46. - V. Klaić, *Knjižarstvo u Hrvata*, Zagreb 1922, p. 22. - J. Matasović, *Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća*, NS, 26, p. 270-271. - J. Horvat, *Povijest novinstva*, p. 52, 54, 55, 57-59.

1462. V. Klaić, Zagreb, p. 20-21.

Reforme cara Josipa, ulazeći u najsitnije pojedivosti, zadržale su u sve grane javnoga, pa i u privatni život. Car se, prinjericu brinuo kako će "mali čovjek" uzgajati svoju stoku i perad, kako će saditi dudove, živice i plijeviti korov. Zabranjuje prigodom ljetnih poljskih radova piti vodu iz zdence, zvoniti za vrijeme oluje, pucati u svatovima, zakapati mrtve sa svećenikom, djevojčkana nositi steznike itd. Godine 1788. izdao je uz mnoštvo drugih policijskih propisa i naredbu o gašenju požara koje se svatko morao strogo pridržavati. Za izvršenje brojnih naredaba i uputa bilo je odgovorno činovništvo i ono ih je moralo smjesta i brzo provoditi. Zato su se, iako su često bile korisne, teško podnosile, izazivale nezadovoljstvo i odpor. Uza sve još je godinu dana prije (1787) bila uvedena i cenzura tiska.¹⁴⁶⁵

Nezadovoljstvo zbog carevih akcija doseglo je vrhunac za vrijeme austrijsko-turskog rata u koji se car upustio 1787. kao saveznik ruske carice Katarine II, nadajući se teritorijalnim i gospodarskim dobitcima na Balkanu. Rat nije bio uspješan pa kad je trebalo još novih vojnika i hrane za vojsku, bio je car prisiljen ukinuti podjelu zemlje na okružja i opet uvesti županjsko uređenje. Na županjskim skupštinama koje su mu imale odobriti vojnike i živež oštro se protivilo i zahtijevalo sazivanje Sabora. U zemlji je prijetila opća buna. Našavši se u bezizlaznoj situaciji, a uz to još i teško bolestan, car je Hrvatima i Madarima vratio ustav, obećao sazivanje sabora te uz ostale svoje naredbe ukinuo i propis o njemačkom jeziku i sve važnije reforme osim patenta o toleranciji i ukinuća podložništva (kmetstva).¹⁴⁶⁴

Za vrijeme turskoga rata Zagreb je bio prolazna točka trupa, ratno središte, baza za opskrbu bojišta ljudima, hranom i drugim. Vojske se u gradu skupljaju ili neprestano prolaze kroz grad na putu za ratište. Grad je pun vojnika i ranjenika, crkve i samostani pretvaraju se u bolnice i skladišta. To napose 1788. kad je Hrvatska prema Bosni postala ratno područje. U franjevački samostan ušla je vojska i smjestila se u njemu već prve godine rata, a sljedeće godine potpuno isjerala franjeve i definitivno se u njemu utaborila. Otišla je iz samostana tek 1793. i toliko ga oštetila da su ga franjevci jedva uspjeli popraviti za tri godine.¹⁴⁶⁶ Istodobno je i njihova crkva bila iskoristena u vojničke svrhe, a 1788. pretvorili su je u vojnu bolnicu. Izbacili su iz nje crkveno pokučstvo i smjestili u nju sedamdeset i dva kreveta za bolesnike koji su se ovdje njegovali pet punih godina. I crkvu je vojska ispraznila tek 1793. pa je nakon njezina odlaska mogla biti uređena i opet privredena svojoj svrsi. A crkve Sv. Marije, Sv. Petra i Trojstva na Gornjem gradu bile su za turskoga rata pretvorene u vojna skladišta. Od crkvice Sv. Trojstva koja je pripadala samostanu opatica klarisa ban grof Balassa napravio je skladište čim je rat počeo. Isto se dogodilo, čini se, i sa Sv. Marijom, koja je u tom času bila teško oštećena od požara 1786. Nju su pretvorili u skladište streljiva. Crkva Sv. Petra dospjela je pod vojničku upravu 1788, nakon što

¹⁴⁶³ J. Matasović, Jozefinska skrb protiv požara. NS, 27 (Edicije Muzeja grada Zagreba 7, p. 8). - J. Horvat, Povijest novinstva, p. 50-51.

¹⁴⁶⁴ F. Šišić, Pregled, 1916, p. 229. - HNJ, II, p. 1103.

¹⁴⁶⁵ Nakon što je franjeve iz njihova samostana isjerala vojska, preselili su se oni u ukinuti (1788) kapucinski samostan u Gornjem gradu. Tu su ostali do 1793. Svoj samostan morali su djelomično ustupiti vojsci za vrijeme rata s Napoleonom u Italiji. I tada su u njih smješteni brojni ranjenici koje su s ratišta dovozili u Zagreb, a isto tako i ranjenike s Napoleonom vojsci bojišta 1801. i 1805. godine. - R. Horvat, Prošlost, p. 236-237.

je Josip II. ukinuo njezinu župu. Sljedeće godine i ona je pretvorena u skladište raznovrsne vojne opreme. Tek nakon smrti cara Josipa bila je osposobljena za crkvene potrebe.¹⁴⁶⁶

U vrijeme austrijsko-turskoga rata kada su vojske preplavile Hrvatsku i Zagreb, kad je vladala velika opasnost od pljačke i otmacine te se tražile nove žrtve za frontu, prvi je stao u obranu interesa grada i Hrvatske zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovec. On se u županjskoj skupštini na čelu nezadovoljnika digao protiv careve i banove zapovijedi da se provede novo novčenje. Udarivši šakom po stolu ogorčeni biskup doviknuo je banu Balassi: "Neće biti tako, bane, jer to zakon ne poznaje, a kraji ni ti ne smijete krsiti zakone." Sukob između Vrhovca i Balasse u županjskoj skupštini pretvorio se u pravu pobunu. Osobito je bjesnila mladež, koja je htjela ubiti bana. Uskoro su bili protjerani svi njemački činovnici, a neke županije ukinule su njemački jezik kao službeni. A kada je car, priješnjen takvom situacijom, vratio Hrvatskoj ustav (28. siječnja 1790), pobjegao je i ban Balassa iz Hrvatske i nikada se više nije vratio.¹⁴⁶⁷

Nakon Balassina bijega novi ban grof Ivan Erdödy dočekan je u Zagrebu i uveden u bansku čast s velikim oduševljenjem. Posebno izaslanstvo pošlo mu je ususret do Maksimira, gdje ga je na ulazu u grad pozdravio zagrebački podžupan Adam Šklec. Instalacija je obavljena svečano 12. svibnja u sabornici. Novi ban položio prisegu na ruke biskupa Vrhovca, nakon čega su ga razdregani uhvatili, digli triput uvis, a dvoranom se prolamali povici "živio". Iz sabornice zaputili su se nazočni k Sv. Marku na čelu s dva plemića koji su pred banom nosili zastavu i žezlo, znakove njegove vojne i sudske vlasti. Instalacija je završila svečanom misom u toj staroj gotičkoj crkvi.¹⁴⁶⁸

Zbog apsolutističko-centralističke politike cara Josipa, germanizacije, popisa stanovništva i reformi, a osobito zbog tiranije bana Balasse vladalo je u Hrvatskoj opće nezadovoljstvo i neraspoloženje prema Austriji. Posebnu reakciju izazvala je careva politika u hrvatskoga plemstva, koje se nekim naprednim idejama i reformama našlo pogodeno, osjetivši u njima povredu svojih staleških interesa, napose zbog reforme podložništva kojom su podložnici dobili znatne slobode. Da bi zaštitilo svoje staleške interese i ubuduće bilo jače prema Beču, odlučilo je posve se prikloniti mađarskom plemstvu, dovesti Hrvatsku u još tješnju vezu s Madarima, uvjerenom da samo u takvoj vezi može održavati svoj povlaštenu položaj. U takvu raspoloženju donijelo je na Saboru u Zagrebu 12. svibnja 1790. zaključak da Madarska i Hrvatska imaju zajedničku vladu, to jest Ugarsko namjenski vijéće, od kojega će ubuduće šest hrvatskih i slavonskih županija primati naloge, i to "tako dugo dok se natrag ne osvoje oni dijelovi Hrvatske što ih sada drže Turci i Mlečani i dok se ne nade na okupu toliki broj županija da će moći uzdržavati posebni politički dikasterij

¹⁴⁶⁶ E. Laszowski, Crkvene stvari lokalnog samostana opatica sv. Klare u Zagrebu, SNZ, p. 183. - R. Horvat, Prošlost, p. 207, 212, 213, 266. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 15. - F. Bunnak, Župna crkva sv. Marije u Zagrebu, VHAĐ (n.s.) XVII, p. 61.

¹⁴⁶⁷ Ban, grof Pranjo Balassa, hito se nakon Josipove smrti vratiti u Hrvatsku, ali je zagrebačka županjska skupština na Vrhovec poticali uputila dvoru prosvjed protiv Balasse i njegova pokušaja da se vrati. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 10 i d.

¹⁴⁶⁸ R. Horvat, Povijest banke palače, VZA, 1915, p. 187.

(vladu).¹⁴⁶⁹ Tako je hrvatsko plemstvo ovim činom dobrovoljno podvrglo Hrvatsku Ugarskom namjesničkom vijeću. Ono je istodobno osakatio kompetenciju Hrvatskoga sabora i na financijskom području. Donijelo je, naime, zaključak da se o porezima koji se davao izravno kralju za uzdržavanje vojske ubuduće može raspravljati i donositi odluke samo na Ugarskom saboru.¹⁴⁷⁰

S druge se strane u isto vrijeme, zbog bečke apsolutističke politike, germanizacije i provođenja reforma, rodio u Mađara jak nacionalni osjećaj, želja za potpunom nezavisnošću stvaranjem velike nacionalne države od Karpata do mora, države u kojoj bi jedino mađarska narodnost bila politički dopuštena, a mađarski jezik bio jedini službeni jezik. Hrvatska bi na taj način bila ukinuta kao samostalna državopravna jedinica, tako da je čak i u Hrvatskom saboru službeni jezik imao biti mađarski, a dakako i u svim državnim uredima i školama.

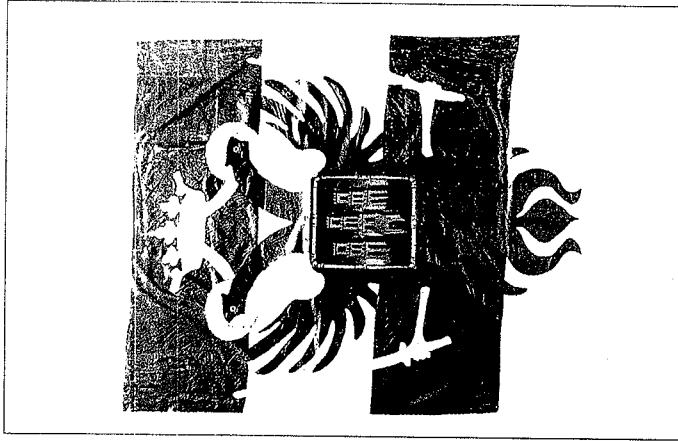
Tako su Hrvati, umjesto zaštitnika i suboraca za zajedničke interese, našli u Mađarima nove neprijatelje sa sličnim ciljevima kakve je u odnosu prema Hrvatskoj imao bečki dvor. Zato su Hrvati umjesto da surađuju s Mađarima nužno došli u situaciju da se od njih brane, kao što su to već morali učiniti na početku stoljeća. Započelo je novo razdoblje u hrvatsko-mađarskim odnosima u kojima nacionalni osjećaji dolaze sve više do izražaja. Prvi sukobi pojavljuju se u vezi s jezikom. Zbog namjere Madara da namegnu mađarski, Hrvati nužno dolaze u položaj da brane hrvatski jezik. I dok su Mađari na svojem saboru uzakonili zaključak da se mađarski u Mađarskoj uvede u gimnazije i visoke škole, Hrvatski sabor je, očito pod pritiskom, 1791. zaključio da se taj jezik u Hrvatskoj i Slavoniji barem kao neobvezatan uvede u osnovne i srednje škole.¹⁴⁷¹ U vezi s tim došao je u listopadu već iste godine u Zagreb prvi učitelj mađarskoga jezika. Bila je objavljena i mađarska gramatika na kajkavskom. No, raspoloženje u Hrvatskoj bilo je protiv uvođenja mađarskoga jezika. Bilo je u tom pogledu i javnih prosvjeda. Otvoreno je istupilo protiv i niže plemstvo u županijanskim skupštinama u Zagrebu i Križevcima, a u budimskom saboru ban grof Ivan Erdődy i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac (1790). Vrhovac je, ustajući protiv mađarizacije, započeo i borbu za hrvatski jezik, za buđenje i jačanje narodne svijesti. Osnovao je u Zagrebu i tiskaru (1794) da bi u njoj tiskao hrvatske knjige i s njihovom pomoću budio narodnu svijest. Nastojeći na izgradnji i afirmaciji hrvatskog jezika, on je 1813. poduzeo i akciju oko skupljanja narodnoga jezičnoga blaga. Svojom poznatom poslanicom o jeziku obratio se molbom na svećenstvo u cijeloj zagrebačkoj biskupiji da skuplja narodne pjesme, pripovijetke, poslovice i riječi "ilirske", jer su one "prava jezgra i duša narodnoga govora."¹⁴⁷² Molio je svoje duhovne pastire da mu jave imaju li u svojim župskim knjižnicama starih knjiga "iz kojih se bogatstvo i narav jezika poznati mogu." Vrhovac se prvi nakon Vitezovića bavio i pitanjem književnoga jezika i isticao da bi to trebalo biti štokavsko narječje (koje je nazivao ilirčkim). Njegova nastojanja provodit će u život Ljudevit Gaj u okviru ilirskog pokreta — hrvatskog narodnog preporoda.¹⁴⁷³

1469. F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 257. - HNJ, II, p. 1103. - J. Horvat, *Povijest novinstva*, p. 54.

1470. F. Šišić, *Pregled*, p. 257. - HNJ, II, p. 1103. - S. Srkulj, *Zagreb*, p. 32.

1471. F. Šišić, *Pregled*, p. 258 i d. - HNJ, II, p. 1104.

1472. V. Novak, *Maksimilijan Vrhovac*, p. 5, 15, 22-23.

Zastava Zagrebačke građanske čete iz 1790. s grbom grada Zagreba na jednoj i likom Sv. Marka na drugoj strani. (MGZ)

Protiv priklanjanja Mađarima i plemstva koje se za to zalagalo odlučno je ustao Tito Brezovački u latinskoj pjesmi 1790.

Napadajući hrvatske političare, ističe mišljenje da se samo ludaci mogu svojevoljno odreći slobode upravo u času "kad cio svijet za njom toliko žudi."¹⁴⁷³ Jer ideje francuske revolucije o slobodi, jednakosti i bratstvu, što su se širile Europom, prošle su i hrvatske, pa i zagrebačke gradske međe. I ovdje se one pokazuju u raznim oblicima. I u nas je bilo ljudi koji su njima bili zadvojeni, prihvaćali ih i širili. Slobodarske misli naprednog europskog prosvjetiteljstva prenosili su ovamo već i krajiški časnici i vojnici, vraćajući se iz sedmogodišnjega rata s novim pogledima na svijet. Sa sobom su donosili i mnogo strana knjiga i isticali se protuvjerskim mislima, pa čak i ateizmom, a napose slobodnozidarskim idejama.¹⁴⁷⁴

1473. Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 375-376, 391.

1474. M. Kombof, *Poviest*, p. 314.

U okviru slobodnoga zidarstva, kojega su ideje širili krajšiški časnici, napredne misli onoga vremena dolazile su osobito do izražaja. U ustavu slobodnozidarskog društva, što ga je izradio krajšiški pukovnik grof Ivan Drasković (1760-1787), jedna od najvažnijih ličnosti među pobornicima naprednih demokratskih načela, uz ostalo, navode se i ove riječi: "Neporeciva je istina da smo od prirode jednaki, da je nejednaka kost ljudsko djelo prijevare i častojublja i da bogatstvo jednog malog dijela i bijeda i prigrani većine proizlaze otuda. Krivo je vjerovati da se zakoni dovoljno brinu o slabijima. Tako misle samo neznalice. Ali mi koji budjemo nad srećom većine možemo biti na čistu s time da su ovi zakoni, budući da su ih krojili silnici, sredstvo ugnjetavanja i da su tim opasniji jer se javljaju kao svetinje. Pogledajmo samo pažljivo naše podložnike koji plaćaju dadzbine pa čemo vidjeti da se gotovo ruše pod svojim teretom. Ako steknemo pravu sliku ove bijede, u srcu svakog poštenog čovjeka probudit će se osjećanje gnušanja, pa se zato treba pobrinuti za takva sredstva koja mogu to izliječiti."¹⁴⁷⁵

Pristaša prosvjetiteljskih ideja bio je još u vrijeme prije izbjivanja francuske revolucije i straknuti zagrebački kanonik povjesničar Baltazar Krčelić (1715-1778). On je ustajao protiv isusovačkoga školarstva, ckrvenih redova, skolastičke filozofije, feudalnog Verböczyjeva zakonika. Imao je naprednu koncepciju i u pitanju cjelovitosti hrvatskoga teritorija, zastupajući protivno namjerama dvora njegovu administrativnu cjelovitost.¹⁴⁷⁶

U godini revolucije (1789), kad je bio proglašen i ustanak (*insurreccio*) za obranu Austrije, osnovana je u Zagrebu, očito kao mjera opreza, građanska četa. Ova je imala dva odjela: hrvatski i njemački, a organizirala ju je gradska općina.¹⁴⁷⁷

Zacijelo pod utjecajem opće revolucionarne psihoze i parola bratstva, jednakosti i slobode, i zagrebački su građani tražili (1790) od kralja ista prava na Saboru kakva je imalo plemstvo, a ponajprije pravo glasa.¹⁴⁷⁸

Devedesetih godina 18. st. osjećao se i u Zagrebu revolucionarni duh vremena. Na sam Uskrs 20. travnja 1794. postavljeno je kod spomenika Majke Božje na Markovu tugu *drvo slobode*, glavni simbol čuvenoga revolucionarnoga pokreta opata Ignjata Martinovića. Drvo je bilo okićeno crvenom jakobinskom šiljastom kapom, napisom *Živjela sloboda i jednakost* i hrvatskom revolucionarnom pjesmom s većim brojem kitica u kojima su uz ostalo opisane teške društvene i gospodarske prilike niskoga puka u Hrvatskoj i nepravedni odnos povelštenih prema njemu. Postavljanje drveta slobode u Zagrebu utoliko je važnije što je ono, koliko se znade, bilo postavljeno jedino u Zagrebu u cijeloj Hrvatskoj i Madarskoj. A revolucionarna hrvatska pjesma bila je jedan od najvažnijih elemenata u istrazi protiv Martinovićeve jakobinske zavjerjenika. Premda je bila u svoje vrijeme vrlo rasprostranjena čak i izvan granica Hrvatske, do danas se, osim jednoga primjerka, koliko se znade, nije u cijelosti sačuvala, jer su svi primjerci prigodom proganjanja hrvatskih i mađarskih revolucionara bili uništeni. Sačuvani primjerci našao se tek prije nekoliko godina u

jednom budimpeštanskom arhivu u ostravštini Josipa Hajnocyja, jednoga od voda i najvažnijih organizatora Martinovićeve revolucionarnog pokreta. Nije se nikada doznalo tko je bio autor te pjesme, iako se to pod svaku cijenu nastojalo u istrazi protiv urotnika.

Čim su vlasti doznale za zagrebačko *drvo slobode*, palatin je zapovijedio ratnom vijeću da u sporazumu s Ugarskom kancelarijom "nastoji ući u trag bundžijama i kriticima vodenim francuskim simpatijama kako bi stroгим davanjem primjera smjesta ugušili takve zle pojave." Tim povodom je i Zagrebačka županija u suglasnosti s Kaptolom i gradskom općinom odredila da danju i noću gradom obilaze straže i paze na javni red, a *špičci* su morali prisluškivati što se govori po kavanama, krcinama, pivnicama i drugim javnim lokalima. Iste godine za vrijeme poklada početkom ožujka na jednom plesu zagrebački trgovac Schiffer pojavio se kao kralulja u obliku gljivine s napisom na njemačkom jeziku *Sudbina koja prijeti svakom imućnom francuskom republikancu*, kako je zapisao mađarski povjesničar Vilmoš Eraknoi krajem prošlog stoljeća: *Sudbina bogatih. Francuska Republika. Francuska sloboda*. Schiffera su smjesta odstranili iz dvorane te je protiv njega povedena istraga i podijeljen mu strogi ukor. Napredni elementi su po gradu potajno raspakčavali revolucionarne spise, pa se jedan paskvil našao i pred ulazom u *zemaljsku kuću*, a prigodni stihovi na hrvatskom jeziku na vratima banova stana i neke kuće na Harnici.

Napredne ideje širili su i slobodni zidari, a duhove budio i revolucionarni pokret Ignjata Martinovića koji je, čini se, i u Zagrebu imao dosta pristasa. I jedna od najznačajnijih ličnosti onodobne Hrvatske zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac bio je osumnjičen za suradnju s njim. S njegovim su navodno znanjem pristase naprednih ideja prigodom svečanoga otvaranja Maksimira (1794) i u tom parku zasadili *drvo slobode*, i njemu stavili na vrh šiljastu crvenu jakobinsku kapu, plesali oko njega i vjerojatno pjevali revolucionarne pjesme, kako je to bio običaj u svečanostima oko drva slobode. Glavni organizator te akcije bio je bivši časnik banatske krajške pukovnije Sigismund Ivan Taufferer. On je postavio *drvo slobode* i na Markovu tugu i bio je već prije osumnjičen kao promicatelj opasnih francuskih ideja. Bio je zbog takve djelatnosti i duže vrijeme zatvoren, naposljetku pušten na slobodu kad mu ništa nisu mogli dokazati. No ubrzo je pobjegao u francusku vojsku i 1795. osnovao hrvatsku legiju za borbu protiv Austrije. No doskora je pao u ruke austrijskih vlasti pa ga je ratni sud u Beču "zbog veleizdaje, ustanka i drugih zločina protiv domovine" osudio na smrt vješanjem. Bio je smaknut 24. svibnja 1796.

Postavljanje *drva slobode* izazvalo je u gradu veliko uzbuđenje. Mnogo se o tom govorilo, a ctvka je tu akciju obilježila kao bezbožan čin i žestoko je napadala. Slutilo se da je u gradu postojalo tajno jakobinsko revolucionarno društvo kojega su se članovi navodno sastajali u Galjujovu jaknu, negdje iza staroga groblja. Osobito je gurnio protiv zagrebačkih jakobinaca otac kapucina Petar Albertus u svojim njemačkim antijakobinskim propovjedicama u Crkvi Sv. Katarine. On je napisao i dvije knjižice o *drvetu slobode* koje je objavio u Zagrebu sredinom devedesetih godina 18. stoljeća.

U Hrvatskoj je bilo, kako su to početkom 1794. doušnici javljali u Beč, mnogo oduševljene mladeži "koja je širila sanjarski duh slobode i jednakosti". Uz građanstvo i seljaci su gajili veliku naklonost za novo i napredno što je donosila francuska

1475. V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, p. 23-24.

1476. Z. Čmija, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 370-372.

1477. E. Laszowski, *Zagrebačka građanska četa 1789-1812*, 3 SNZ, p. 289.

1478. E. Laszowski, *Zagrebački građani traže 1790. pravo glasa u saboru*, VDA, 1934, p. 201.

revolucija te svoje raspoloženje izražavali u pjevanju revolucionarnih pjesama u kojima se napadao feudalni sustav, plemstvo i svećenstvo, a pozdravljali Francuzi koji navješćuju slobodu:

Ovak Francuz sam govori

Za to noć i dan se bori

Da potere gospoščinu

I uturdi slobočinu

Grofi, papi, plemeniti

Da se mogu skoreniti

Da broj ljudeh bude dvojih

*Samo dobrih i zločestih.*¹⁴⁸⁹

U noći od 23. na 24. listopada 1796, za vrijeme zasjedanja Sabora, pojavili su se u Zagrebu na nekoliko mjesta oglasi, paskvili, s buntovničkim sadržajem u hrvatski pisanim stihovima. Prilijepila ih je neka nepoznata osoba na troja kaptolska vrata (u Bakačevoj, Skalinskoj i Novoj vesi) te na kuću profesora matematike u zagrebačkoj akademiji Jurja Šugha koja se nalazila na Gornjem gradu na Kipnom, danas Ilirskom trgu (br. 5). Oglasi su imali naslov *Fama volat*, a oštro se u njima napadalo plemstvo i svećenstvo. U vezi s njima po gradu se širile glasine da je više osoba proskribirano i da će biti ubijene. Građani su bili zastrašeni i bojali se da će doći do bune. Istraga povodom *famoznoga libelusa*, kako su zvali u gradu taj oglas, trajala je još 1800. godine, ali se njegov autor nikada nije pronašao. Napredne ideje širile su se Zagrebom i u knjižici *Katekizam reformatora* u kojoj se traže društvene i gospodarske reforme.¹⁴⁸⁰

U borbi protiv germanizacije, mađarizacije i apsolutizma budili su se nacionalni osjećaji o svjesti o pripadnosti hrvatskom narodu, a s njima i nacionalni pokret koji će igrati istaknutu ulogu u budućoj političkoj borbi.¹⁴⁸¹

Tijekom cijeloga 18. st. raste zanimanje za nacionalno pitanje, pa sve više, napose u intelektualnim krugovima, jačaju misli o nacionalnoj emancipaciji i ujedinjenju svih Južnih Slavena. Simasao za vlastitu narodnost, za kulturna dobra, stečevine i vrijednosti vlastitoga naroda, njeguju se i izgrađuju, osobito potkraj 18. st. i na

prijelazu u 19. st. u zagrebačkim školama, ponajprije akademiji i gimnaziji, gdje se predavala narodna povijest, a profesori i učitelji svojom nacionalnom djelatnošću utjecali na mladi naraštaj, budili svijest o značenju naroda, odgajali u narodnom duhu.¹⁴⁸²

Zadojeni idejom o jedinstvu svih Južnih Slavena, profesori zagrebačke akademije, želeći da ta visoka škola bude pristupačna i ostalim Južnim Slavenima, a ne samo Hrvatima, podnijeli su 1790. Hrvatskom saboru prijedlog da se zagrebačka akademija podigne na stupanj sveučilišta. Iako je taj korak ostao bez rezultata, on je bio važan za samosvjesnu atmosferu koja je vladala.¹⁴⁸³

Iz takvih zagrebačkih škola i takve obrazovne sredine izašli su u trećem desetljeću 19. st prvi predstavnici narodnoga ilirskog pokreta — hrvatskog narodnog preporoda, čiji su se počeci pojavili već krajem 18. st.¹⁴⁸⁴

Koliko je bila razvijena narodna svijest u zagrebačkom građanstvu krajem 18. st. govore nam i sukobi između Hrvata i Nijemaca u zagrebačkoj Građanskoj četi. Nijemci su se za vrijeme germanizacije Marije Terezije i cara Josipa vrlo osltili i htjeli imati glavnu riječ u gradu. Njihovi ispadi uvijek su izazivali Hrvate, koji su se često zbog toga morali osjećati kao stranci u vlastitomu gradu. U Građanskoj četi dolazilo je do sukoba zbog zastave. Nijemci su, osliviši se u toj organizaciji, prilikom proslave krunidbe kralja Leopolda II. koja se održavala u Zagrebu 6. lipnja 1790. dali sebi izraditi posebnu njemačku zastavu (*nemšku zastavu*). Protiv toga su Hrvati energično prosvjedovali kod gradskoga magistrata uvjeravajući da se Nijemci, došljaci u hrvatskoj sredini, moraju toj sredini i prilagoditi "(...) da človek k mestu vu koje dojde i k pravicam onoga orsaga podat se mora." Nijemci su i u lipnju 1791. htjeli izaći i nositi svoju *nemšku zastavu* u tjeleovskoj procesiji, pa je tim povodom nastala prava uzbuna u gradu. Na Markovu trgu došlo je do ozbiljnih izgređa. Zbog nje su četiri obrtnika napala plemića Ivana Lukinića i pucala na njega iz pušaka.¹⁴⁸⁵

U višim gospodarskim krugovima govorilo se uglavnom stranim jezicima: njemačkim, latinskim ili francuskim. U njima je prevladavao kozmopolitski duh, i nije bilo nacionalne svijesti ni osjećaja za interese uže domovine. Premda je i tu bilo naprednih ljudi koji su prihvatili i podupirali liberalne i nacionalne ideje. No feudalcima većinom zazirali od njih, bojeći se da bi one na kraju mogle dovesti i do uknuća feudalnih odnosa. Borili su se za staro ustavno stanje, za "stare hrvatske slobode", s namjerom da zaštite svoje staleške interese.¹⁴⁸⁶ Zagovarali su zbog toga što tješnje zblizžavanje s Mađarima i napokon ozakonili gubitak hrvatske samostalnosti. Nema dvojbe da su i oni, uz obnovljeni apsolutizam početkom 19. st. i druge nepovoljne čimbenike, pridonijeli da se hrvatski narodni pokret, čiji su se znaci pokazivali već tijekom, a napose krajem 18. st., mogao razviti i doći do punog izražaja tek tridesetih godina 19. stoljeća. Žarište pokreta iz kojega će se širiti borbeni nacionalni duh i ideje

¹⁴⁸² Na prijelazu iz 18. u 19. st. predavali su na Zagrebačkoj akademiji među ostalima Josip Mikoci, Adam Baričević, Petar Katančić i Tomo Mikloušić. - M. Kombol, Poviest, p. 388.

¹⁴⁸³ Ibid.

¹⁴⁸⁴ Ibid.

¹⁴⁸⁵ E. Laszowski, Zagrebačka građanska četa g. 1789-1812. 3 SNZ, p. 289-290.

¹⁴⁸⁶ Z. Črnja, Kulturna historija Hrvatske, Zagreb 1964, p. 385.

¹⁴⁷⁹ J. Matasović, Stari i starinarski Zagreb, NS I, p. 7. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 14, 15, 20. - N.N., Maksimir, Jutarjni list, 31.V.1925. - N. Lalić, Zagreb i hiljadu godina kulture, Politika, I. VIII.1936. - J. Sidak, Dva priloga za hrvatsku povijest XVIII stoljeća, AVJ, IX, p. 129 id. - A. E. Brič, Baron Taufferer i francusko-hrvatska legija g. 1795, NS, 28, p. 135 i d. - V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učesće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevoj jakobinaca, Starije, 1956, 46, p. 331, 332-337, 450, 451. - Vidi kritičku ocjenu Bogdanovljeve rasprave J. Sidaka, HZ, 1956, p. 183-186. (n. b.) - Propovijedi kapucina oca Alberta bile su tiskane u Zagrebu u Koščevoj tiskari i imale su naslove: *Der französische Freiheitsbaum in einer Rede am 25. Sonntag nach Pfingsten von öffentlicher Kanzel vorgetragen und zur heilsamer Bekehrung des deutschen Bürgers herausgegeben im Jahre 1792*, Agram 1795; *Ernählungsrede zum eifervollen Gebethe bei der demaligen öffentlichen Angelegenheiten... Ein Nachtrag zu der Rede von Freiheitsbaume von dem Verfasser desselben P. Albertus Kapucin Ordens...*, Agram 1795. U tim knjižicama kapucin Albertus o divru slobode kaže ovo: "Divru slobode nalazi se korijen u paklu, njegova sjena opačine krije, njegov vrt nebu prkosi, a njegov korijen potječe od Lucifera." - V. Deželčić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 18-19.

¹⁴⁸⁰ E. Laszowski, Buntovnički spis "Fama volat" u Zagrebu g. 1796, revija Zagreb, 1936, p. 352-354. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 121.

¹⁴⁸¹ I. HNJ, II, p. 1393-1394.

bit će Zagreb. Središte političkoga života Hrvatske nalazio se u 18. st. na Gornjem gradu na Markovu trgu. U regnikolarnoj (kraljevinskoj ili zemaljskoj) kući koja je stajala na uglu Trga i Županijske, danas Ulice 29. listopada 1918, sastajali su se hrvatski sabor, održavali okružni sudovi i nalazilo sjedište hrvatske vlade, zagrebačke županije (od 1759), Banskog i Zemaljskog sudbenog stola (1723) itd. U toj su kući uređovali protonotar kraljevstva i vrhovni zemaljski blagajnik, uz bana dvije najvažnije ličnosti u upravi zemlje.¹⁴⁸⁷

Banski i Zemaljski sudbeni stoli smješteni su u regnikolarnu kuću prilikom osnutka 1723. godine. Banski stol (*Tabula banalis*) bio je zapravo bivši reformirani Banski okružni sud, uređen i smješten u Zagrebu 1723. na prijedlog Karla III. s pravom suđenja na cijelom području hrvatskoga kraljevstva. No iako mu je u Zagrebu bilo sjedište, Banski stol vrlo je često zasjedao u Varaždinu. Tek kad je on 1776. nastradao od požara, bio je po nalogu Marije Terezije premješten u Zagreb. Tu se nalazio najprije u zemaljskoj kući na Markovu trgu, a zatim u zgradi bivšega isusovačkog samostana na lezuitskom trgu, kamo je preselio 1784. prema zapovijedi Josipa II. Nastojeci oko centralizacije svega višega sudstva, car je Banski stol podredio višim sudbenim instancijama u Mađarskoj; Zemaljski sudbeni stol (*Tabula iudicialis*) koji je kao i Banski stol, kako je spomenuto, osnovan 1723. i bio također smješten u regnikolarnoj kući na Markovu trgu, zamijenio je dotadašnji protonotarjalni sud.¹⁴⁸⁸

GOSPODARSKJE PRLIKE U ZAGREBU

Osamnaesto stoljeće bilo je u gospodarskom pogledu prilično slično sedamnaestom. Bilo je prirodni nastavak gospodarskih prilika starijega vremena koje su se razvijale u sličnim uvjetima. Neki čimbenici koji su bitno djelovali na razvitak gospodarskoga života u Hrvatskoj, pa i u Zagrebu u 17. st. utjecali su na nji u 18. st., i to svakako više u negativnom nego u pozitivnom smislu. Ponajprije oni su političke naravi: centralističko-apsolutističke težnje dvora, nastojanja oko ukidanja i konačno ukidanje autonomije Hrvatske, politička i financijska potredenost Mađarskoj, dugi ratovi i davanje novca za njih, prolaženje, ukonačivanje i uzdržavanje vojski, poravljavanje utvrda, tereti vladarskih posjeta itd. A bilo je dakako i drugih uzroka analognih onima u 17. st.: poplava, suša, nerodnih godina, požara, potresa, epidemija stoke i ljudi, opterećivanja porezima i dr.

Trgovina

Kao rezultat prevladavanja merkantilističkih načela i nastojanja oko centralizacije i na gospodarskom polju osnovana je početkom 18. st. (1719) u Beču Orijentalna kompanija, akcionarsko društvo austrijskih kapitalista. Ona je dobila velika monopola prava za osnivanje manufakturna i za trgovinu s Turskom. I to napose i na našem području, gdje je u gospodarskom smislu imala zadaću povezivanja cijeloga teritorija od Banata i Srbije do Trsta. Njezina pojava bila je odraz nove gospodarske politike Austrije i predstavljala je početak novoga gospodarskog razvika habzburških zemalja, pa tako i Hrvatske. Postojao je plan da se privredna baza u Banatu riječnim putovima preko Slavonije i Hrvatske poveže s lukama na sjevernom Jadranu i već se poslije mra s Turcima (1699) prirodne (žitarice i stoka) s obnovljenih seljačkih i vlastelinskih gospodarstava u Slavoniji, Vojvodini i Mađarskoj Dunavom, Tisom, Dravom, Savom i Kuprom prevoze prema tim lukama. Pojavila se potreba i regulacije rijeke i izgradnje dobrih putova, pa je u vezi s time 1726. izgrađena Karoliška cesta koja je spojila Rijeku i Bakar s unutrašnjošću, Karlovcem, odnosno Kupom i Savom. Orijentalna kompanija je pak zbog nedostatka kapitala već početkom tridesetih godina propala, što je nedvojbeno spriječilo da se ostvare ciljevi postavljeni njezinim osnivanjem. No sredinom stoljeća osnovala je Austrija u Trstu (1750) drugo trgovačko poduzeće, Levantinsku kompaniju, koja je imala zadaću da iz Hrvatske i Mađarske izvozi žito, vino, vosak, med, drvo i druge proizvode te da razvije uveznu trgovinu orijentalnih prirodnina u te zemlje. Tim povodom namemula se ponovno potreba uređivanja cesta, gradnje i popravka mostova te regulacije rijeke. I trgovačka prometnica zasnovana u vrijeme Orijentalne kompanije, koja je povezivala Jadran s unutrašnjošću, bila je regulacijom Save i Kupe u terezijansko doba unaprijeđena te se promet mogao uspješnije odvijati i dalje od Karlova u unutrašnjost prema Sisku i istoku u Slavoniju, Srijem, Banat pa i Mađarsku. Na toj prometnoj liniji razvio se jak izvozni promet naših prirodnina u Italiju, a u prvom redu izvoz žita. Kako je, međutim, Zagreb ostao izvan nje, znatno je pogodila u prvom redu njegova izvozna žitnu trgovinu. Ta se, naime, znatno siromašnijih izvora i manjega kapaciteta, nije mogla natjecati s novim prometom koji se pojavio na liniji Sisak-Karlovac-Jadran. Položaj Zagreba bio je otežan još i teškim uzvodnim pritom Savom prema Ljubljani, kojim je prolazila njegova žitna trgovina u Italiju.¹⁴⁸⁹

No, Beč je već u samom početku stoljeća počeo provoditi monopolističku politiku u trgovini, pa je ona uz ostale čimbenike priječila jači razvitak trgovine u Hrvatskoj uopće. Beč je, htijuci osigurati tržišta za svoje manufakturne proizvode, sputavao slobodu hrvatske trgovine. Dopusštajući veću trgovinu jedino prirodinama, htio je da Hrvatska trguje samo s Austrijom, da onamo izvozi svoje sirovine i ondje kupuje gotovu robu. Zato ga je smetao prilično jak izvoz sirovina iz Hrvatske u Njemačku i trgovanje hrvatskih trgovaca s Njemačkom i Češkom. Njima se više isplatilo da trguju i nabavljaju robu u Brnu ili na lajpcškim i frankfurtskim sajmo-

¹⁴⁸⁷ R. Horvat, Povijest banke palače, VZA, 1915, p. 181.

¹⁴⁸⁸ V. Matuzanić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni žetnik, I. Zagreb 1922, p. 36. - V. Karić, Zagreb, p. 41. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 244. - R. Horvat, Prošlost, p. 186. - HNJ, II, p. 1023.

¹⁴⁸⁹ J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JN, 1919, p. 798-799. - J. Matasović, Iz ekonomske historije 1754-1758, NS, 20, p. 190. - HNJ, II, p. 867-868. - I. Kampuš - I. Karančan, Tisuđelnji Zagreb, Zagreb 1975, p. 91, 94.

vima nego u Beču i Linzu, gdje usprkos pokušajima trgovanja s nekim tvrtkama nisu našli račun. A ta trgovina s inozemstvom nije tekla bez poteškoća, jer su austrijske vlasti hrvatskim trgovcima otežavale putovanja na sajmove u Frankfurt i Leipzig i na robu koja se odande dopremala udarale znatno višu carinu nego na robu koja se nabavljala u Beču. Jače trgovačke veze održavale su se i s Turskom, i to tradicijski, još iz vremena kad je Turska vladala hrvatskim zemljama. Iz Turske su se uvozile svinje, vuna, pamuk, pređa, duhan, ulje, riža, kava, južno voće, oružje, kože i razne vrste tkanina. Turski trgovci imali su znatne carinske pogodnosti, pa je trgovina bila prilično uspješna. Međutim na bavljenje domaćeg svijeta trgovačkim poslovima i na jači razvoj trgovine u Hrvatskoj u duhu onovremena europskoga trgovačkoga napretka, osim bečke monopolističke politike, nepovoljno je utjecala i socijalna neravnopravnost domaćega svijeta. Trgovci po zanimanju, opterećeni raznim davanjima, nisu se mogli natjecati s trgovcima plemićima, koji su povlasticama bili oprošteni od nameta, a uz to imali i bogate i jeftine izvore sirovina kojima se uglavnom trgovalo. Tu konkurenciju osjećali su i zagrebački trgovci, pa se još i u drugoj polovici 18. st., kao nekada njihovih precima, bore protiv nje i traže zaštitu u starijima pravima i zakonima. Nepovoljno je na razvoj trgovine utjecao i feudalni sustav s brojnim maltama, pa slabe ceste i velika nesigurnost na njima od razbojnika i pljačkaša. Osim toga razni predmeti potrebni za život onovremenu čovjeku nisu još bili predmet trgovine, jer ih je proizvodila kućna, domaća manufaktura. A aristokracija je robu često nabavljala sama, u inozemstvu, bez posredovanja trgovaca. Osim toga su i obrtnici trgovali svojim rukotvorinama, pa profesionalnu trgovcu nisu preostale velike mogućnosti za prosperitet. U takvim prilikama naš svijet, i seljački i građanski, koji ionako nije imao mnogo smisla za trgovinu, gubio je za nju potrebno raspoloženje, polet i volju.

Povoljno je na razvoj trgovine djelovalo ukidanje unutrašnjih carina (1715) i stavljanje carinarnica na granice Hrvatske i Slavonije, a dakako i proširenje političkih granica. Razvijena je bila tranzitna trgovina. Hrvatskom su u to vrijeme prolazile tri tranzitne prometne linije. U njezinu istočnom dijelu išao je put iz Carigrada i Soluna u Beč preko Zemuna i Osijeka, a na zapadnom put iz Venecije prema Beču i Pešti preko Varaždina i Nedelišća. Najvažnija tranzitna linija, djelomično kopnena, djelomično vodena, presijecala je središnji dio sjeverne Hrvatske i povezivala ga s Podunavljem, morem, Slovenijom i daljim zapadom, odnosno te krajeve međusobno povezivala. Trgovina je išla iz podunavske nizine i Slovenije Savom i Kupom do Siska i Karlovca, a zatim Karolinškom cestom najprije do Rijeke i Bakra, a poslije i do Senja Jozevinskom cestom građenom 1770. Od te tranzitne trgovine imali su koristi gradovi koji su se nalazili na njezinim prometnicama. Ponajprije Zemun, Osijek, Sisak, Karlovac, Bakar, Rijeka, Senj, gradovi u kojima se zbog procvata trgovine stvarao najjači kapital u Hrvatskoj. Za Zagreb, pak, koji je stajao izvan glavne trgovačke tranzitne linije, nije ona značila osobito mnogo.¹⁴⁹⁰ I u 18. stoljeću bila je dosta razvijena uvozna i izvozna trgovina, i to s njemačkim zemljama, Austrijom, Mađar-

1490. J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JNJ, 1919, p. 702-705, 729-732, 783-785. - J. Matasović, Dva prosvjeda protiv konkurencije u Zagrebu 1769. i 1780, NS, 19, p. 107 i d. - J. Matasović, Iz ekonomske historije 1754-1756, NS, 20, p. 183. - F. Buntak, O zagrebačkoj trgovini kroz stoljeća, p. 25 (tkp.). - HNJ, II, p. 1033-1037.

skom, Češkom, Erdeljem, Turskom i Italijom. A posredovanjem tih zemalja, napose Njemačke, dolazila je roba, osobito tekstil, i iz Holandije, Engleske, Francuske, Švicarske i Belgije. U njemačke zemlje, Austriju, Italiju, napose Veneciju, izvozila se uglavnom stoka, veliki tovljeni volovi i svinje, a u njemačke zemlje napose i sirova svila i neučinjene kože lisica, vukova, medvjeda, kuna, svinja i jazavaca. U Mađarsku izvezio se požeški duhan i sirove kože, u Tursku staklena roba, rakija i žito, a u Italiju osim stoke žito i duhan. Najvažnija u izvoznoj trgovini bila je stoka, koja se osobito mnogo izvozila najprije u Veneciju, a poslije u Beč, a zatim žito, vino i kože.

Popis predmeta uvozne trgovine uglavnom sliči popisu onih iz starijih vremena. Uvezio se u prvom redu tekstil i odjevni predmeti. Iz Njemačke se uvezilo finije i grublje sukno za časnike, građane i vojnike, ali se u dućanima zagrebačkih trgovaca, kao i u ostalim hrvatskim gradovima, već sredinom 18. st. moglo dobiti i holandskih, engleskih, francuskih, šleskih i moravskih tkanina, talijanske, švicarske i francuske svile, belgijskog i šleskog platna itd. Neke vrste te robe stizale su k nama nedvojbeno posredovanjem Njemačke, a vjerojatno i Italije. Inače su se i u to vrijeme uvozili i proizvodi od željeza, bakra i cinka, lijekovi, igle i dr. (iz Njemačke), sol, tokajsko vino, sjemenje (iz Mađarske), makedonska vuna, volovi, svinje i metalurški proizvodi (iz Turske, odnosno turske Bosne, Vareša, Kreševa, Fojnice) i napokon željezo većinom iz Bosne, Kranjske i Štajerske.¹⁴⁹¹

Ponovljena nastojanja da se uvede jedinstvena mjera, napose za žito, javljaju se i u 18. st. Za banovanja Josipa Esterhazija (1733-1741) uvedena je u Hrvatskoj kao jedinstvena mjera požunski vagan. No već 1762. zagrebačka je županija, kako je to zabilježio u svojim *Annuae* Baltazar Krčelić, prihvatila je varaždinsku mjeru, dok je stara zagrebačka mjera uvedena u Hrvatskoj još u prvoj polovici 17. st. bila već davno ukinuta. Čini se da se ni u 18. stoljeću, kao ni u prošlom, trgovci nisu pridržavali naredaba o mjerama i da se taj problem još nije mogao konačno riješiti.¹⁴⁹²

Osim o mjerama i o cijenama robe zagrebačka županija vodila je brigu i o njezinoj prodaji, napose u nedjeljama i svećanim danima. Tako 1772. izdaje odredbu da u nedjelju i na blagdane "svi trgovački dućani "aromatični", i duhanski i drugi, moraju ostati zatvoreni pod zapriječenom kaznom gubitka stvari. Nigdje pred crkvenim vratima ne smiju se otvarati šatori, dok se patrice, molitvenici i sl. slobodno prodaju. Vlasuljarski dućani do 9 sati prije podne, barbirah (radionice), ljekarne i kupališta mogu biti otvorene sine restrictione. Slastičarom i voskarom dopušta se vosak i poslastice nakon službe božje prodavati. Sapundijama u zimi prije 4 sata, a ljeti prije 6 sati prije podne zabranjuje se materijal prodavati. I jelah na pijaci, ulici ili u drugim zgradama na rečene dane zabranjuje se javna prodaja. No sječenje mesa kao i prodavanje ribah, kruha, žitka i mlijeka dozvoljava se u gradovima do 9 sati prije podne."

Godine 1793. (6. V) izdala je županija i limitaciju cijena "friških i suhih riba". Iz nje se vidi kakve su ribe jeli Zagrepčani krajem 18. stoljeća. Među ostalima bile su to bijelke, klen, oštrič, okun, bolen, karas, šaran, smud, tokovina, kečiga glavatica,

1491. J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JNJ, II, p. 1086-1087.

1492. A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 425. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 476.

bistranga, vidra, rakovi, debele, srednje i drobne šitke itd. Ribe su se morale prodavati na varoškom i kaprojskom trgu. Županija se brinula o njihovoj svježini i cijena. "Ako tko dunavske friške ribe donese na prodaju (vidi se da su se ribe dopremale i iz Dunava) moraju se prije prodavanja pregledati i polag pronađene friške robe limitirati: Ako bi proti limitaciji budu plemeni purgar ili drugi neplemenite prodavao za skuplju cijenu ili ako bi se od drugih prodavaoca kupovati usudio, takav prekršitelj, ako je plemić ima uslijed fiškalske tužbe platiti kašnju: dve stranke u županijsku blagajnu, a treću za prijavitelja. Ako bi purgar prodavao u svojoj kući pod skuplju cijenu, ima platiti 5 dukata, ako je neplemenit ima osim toga oštre tjelesne kaštnice na javnoj pljaci podnesti. Treća stran iz prodanih riba uzeta (ima se) dati onomu koji ga je prijavio. Dano u Zagrebu 4. junaša 1793."¹⁴⁹⁵

I u 18. stoljeću plaćalo se osim regularnim kraljevskim novcem još i drugim domaćim i stranim novcima. U početku stoljeća bilo je u ugarsko-hrvatskoj polovici habsbuške monarhije u prometu dosta Rakoczyjeva ustaničkog novca (po 10 i 20 polutra), zatim do polovice stoljeća vlastitoga domaćeg "hrvatskog" srebrnog novca, srebrnih denara, đutariusa, groša i poltura, pa dubrovačkih denara i solida, a poslije i holandskih dukata i rajnskih forinta (rajnčki). Bili su u optjecaju, dakako kao regularni kraljevski novac, i dukati u raznim vrednostima i srebrni taliri. Karlo VI. je 1723. zabranio plaćanje dubrovačkim denarima i starim "hrvatskim" novcem i zahtijevao da se u Hrvatskoj uvede jedinstveni kraljevski novac. No to nije uspjelo sve do monetarne reforme provedene u vrijeme njegove kećeri Marije Terezije. Tada je uveden bakreni novac, bakrene polture, denari i cvančige (trećina forinte), a domaći srebrnjaci i dubrovački denari nestali su iz prometa. Vrednote novca i njegova dioba bili su određeni starim seksagezimalnim sustavom.

U prometu je katkada bilo i krivotvorena novca, pa i od domaćih krivotvoritelja. Sredinom stoljeća pojavio se i u Zagrebu krivotvoreni srebrni novac, što su ga kovala dva srebrnara u Kostajnici. No u času kada su ga njihovi ortaci raspućavali, uhitio ih je gradski kapetan. Općina slobodnoga grada i inače je budno pazila da u prometu kola ispravan novac i hvatala je raspućavatelje krivotvorina.¹⁴⁹⁶

Od regulacije Save i Kupe te izgradnje Karoliške i Jozefinske ceste i povezivanja unutrašnjosti s morem zagrebačka je trgovina možda imala više štete nego koristi, napose trgovina žitom. Otkako su navedene rijeke postale plovne i spomenutim novoizgrađenim cestama dobile vezu s morem, razvio se na njima jak promet žitom iz Slavonije i podunavskih krajeva. Žito se naveliko dopremalo ladana Savom i Kupom do Siska i Karlovca, zatim cestama prema moru, a morem u Trst i Veneciju. Razvila se jaka tranzitna i izvozna žitna trgovina zasnovana na bogatim izvorima s kojom se zagrebački trgovci koji su imali znatno slabije izvore žita nisu mogli uspješno natjecati, tim više što je teški uzvodni put Savom kojim su otpremali žito preko Ljubljane u Italiju mnogo zaostajao za novim vodenim i kopnenim putovima.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹³ Praenotaciones Comit. zagrab. lib. X, p. 253-254; lib. IV, p. 189. PAZ.

¹⁴⁹⁴ J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JNj, 1919, p. 729. - A.B. Krčić, Annuae, p. 485. - E. Laszowski, Krivi novac u Zagrebu g. 1754, SNZ, p. 234-235. - HNJ, II, p. 1084.

¹⁴⁹⁵ J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JNj, 1919, p. 797-800. - R. Horvat, Prošlost, p. 59. - F. Buntak, O zagrebačkoj trgovini kroz stoljeća, p. 23-24 (tkp.).

Do druge polovice 18. st. bio je Varaždin u trgovačkom pogledu u povoljnijem položaju od Zagreba zbog važnoga tranzitnog trgovačkog puta koji je kroz njegova prolazio iz Venecije prema Beču i Pešti. Varaždin je štoviše imao postati glavnim gradom. Dakako da to nikome u Zagrebu nije išlo u račun, pa je i Baltazar Krčić, pišući oko 1770. u svom djelu *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae praehminares* o Zagrebu isticao i njegove prednosti u pogledu trgovine. "Priradni je položaj ovoga grada zgodan za veze s krajinama, pa Slavonijom, Primorjem, a i susjednim austrijskim pokrajinama. Zbog plovitosti Save i Kupe prikladan je za trgovinu i promet." Napose Krčić spominje Manduševac, odnosno Harmicu, koja se "odlikuje obilnim trgov." "A i trgovaca osim domaćih ima i Srba, Turaka i Dubrovčana." I doista, iako je Zagreb ostao posrtni od glavne prometne linije Dunav-Sava-Kupa-ladran, a stari za njega važan trgovački put Zagreb-Novo Mesto-Postojna-Trst izgubio prilično na važnosti, ipak je on jednim periferim krakom, Savom, bio povezan s novom magistralom i mogao barem dijelom djelom usmjeriti svoju izvoznu trgovinu prema njoj. Da su lade i splavi (dereglje) plovile od Zagreba prema Sisku, mogli bismo zaključiti i po vijesti koja govori o plovidbi neke lade na tom putu 1723. godine, a i po vijesti iz druge polovice 18. st. (1772) koja govori o ladama nazvanim Landschaft, što su "plovile od Ljubljane do Siska i dalje." Bile su građene od mekog drva, slične flosarskoj ladi, duge 82 stope, a široke 5 stopa i 9 palaca. "Ako je velika voda, nosi 140, a ako je mala, 80 ljudi. Sasvim natovarena, takva lađa zaroni 24 palca."¹⁴⁹⁸ Postojali su i stari putovi kojima je odavna kretala trgovina od Zagreba prema Dalmaciji i Primorju. Vjerojatno je da su se oni u eri popravljanja cesta također popravljali i koristili za uspostavljanje veza s novim prometnicama. Prometu usmjerenom prema jugu služili su dakako i prijevozi preko Save kojih se u tijeku 18. st. kod Zagreba spominje nekoliko, i to u prvom redu *Kraljev brod* koji se nalazio, čini se, kod Savske ceste, a bio vlasništvo šestinskih vlastelina grofova Sernagea. *Donji ili Sernageov brod* nalazio se kod Koledovčine, a kako mu ime kaže, vlasništvo Sernagea. Otprilike u produženju današnje Preradovićeve ulice bio je *Srednji brod*, a u Lučkom brodu prvostolnoga Kaptola zagrebačkoga. Čini se da je *Kraljev brod* već u prvoj polovici 18. st. bio zamijenjen mostom. Tako ga, naime, 1748. naziva Krčić: "obliznji most pučki nazvan *Kraljev brod*."¹⁴⁹⁷ U drugoj polovici 18. st. bio je *Donji brod* kod Koledovčine zbog nemara vlasnika grofa Sernagea i "uslijed žestine Save" toliko oštećen i zapušten da se više nije mogao rabiti, pa je Hrvatski sabor koji se 22. svibnja 1764. sastao u biskupskom dvoru u Zagrebu dopustio da zagrebački Kaptol, zajedno s općinom slobodnoga grada, podigne kod sela Trnja pontonski most. To su oni i učinili. Tom je prilikom pokrenuta i izgradnja ceste do mosta. To je dio današnje Petrinjske ulice i Trnjanske ceste za koju je županija davala 125 besplatnih radnika mjesečno.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁹⁶ ACA, fasc. 6, br. 163. - J. Butorac, Riječno brodarstvo na Savi, Dunavu i Tisi u prvoj polovici XIX. stoljeća, AVJ, IV-V, p. 103.

¹⁴⁹⁷ A.B. Krčić, Annuae, p. 11.

¹⁴⁹⁸ A.B. Krčić, Annuae, MSHSM, 30, p. 480. - Protocollum fassonum 1734-1743, p. 608-609; 1753-1762, p. 224. PAZ. - Da je most što ga je dao graditi 1783. Josip II. bio kod Savske ceste, vidi se i iz kupoprodajnih ugovora (tasilj) iz osamdesetih i devedesetih godina koji govore o prodaji nekaterina na Savskoj cesti. - A.B. Krčić, Notitiae praehminares, p. 455-456. - J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JNj, 1919, p. 702-705. - R. Horvat, Prošlost, p. 443-444. - F. Buntak, O zagrebačkoj trgovini kroz stoljeća, p. 26. (tkp.). - HNJ, II, p. 1084-1085, 1087.

Godine 1783. sagrađen je po nalogu Josipa II. novi drveni most preko Save kod Savske ceste. Tako su odsada postojala na Savi kod Zagreba dva mosta, pontonski u Trnju i drveni, čvrsto građeni, kod Savske ceste. Oba se spominju i u izvornu zagrebačku županije u vezi s nacrtom dijela rijeke Save kod Zagreba, što ga je izradio "mjernik i hidraulista" Ivan Becker 6. lipnja 1785. godine. Most na Savi kod Savske ceste bio je prvi čvrsto građeni most preko Save kod Zagreba. Izgradnja tih dvaju mostova te urednice Petrinjske ulice i Savske ceste pridonijeli su nedvojbeno jačem razvoju trgovačkoga prometa. To je bio prvi čvrsto građeni most preko Save kod Zagreba. Njegova izgradnja pridonijela je jačem razvoju trgovačkoga prometa s krajevima južno od grada, odnosno čvršćem povezivanju prekosavskih krajeva s hrvatskim središtem. Kod mosta je postavljena gradska malta, a 1788. podignuta i nova zgrada za maltara s prostorijama za stanovanje i stajama.¹⁴⁹⁹

Zagreb je i u 18. st., kao i u prijašnjim vremenima, podržavao trgovačke veze također sa zapadom, i bližim i daljim. Zagrebački trgovci, osim iz Ljubljane i Rijeke, dobavljali su raznu robu (ponajviše tkanine i prehrambene namirnice) iz cijele srednje Europe: Beča, Graza, Klagenfurta, Salzburga, Aachena, Nürnberga, Trsta, Venecije, pa i iz Češke i Moravske. U Zagrebu, kao i u Varaždinu i na Rijeci, postoje velike trgovačke tvrtke koje su njegovale trgovačke veze s inozemstvom.¹⁵⁰⁰

Ceste koje su povezivale Zagreb s europskim trgovačkim središtima polazile su iz zapadnog i iz istočnog dijela grada. Na zapadu izlazila je iz grada stara cesta koja je imala početak u današnjoj Ilici te preko Podsuseda i Brdovca išla prema Ljubljani, Trstu i Veneciji, a na istoku cesta koja je polazila sa Harmice te išla Bakačevom i Vlaškom ulicom prema Sesvetama, Zelini, Varaždinu, a odatle jednim krakom prema Ptuju, Mariboru i Grazu, a drugim do Čakovca i Lendave, te preko mađarskog teritorija kroz Körmend i Šopronj u Austriju i Beč. Prometnicom na istočnoj strani grada bio je Zagreb povezan i sa Slavonijom. Od Sesveta ona se nastavljala prema Dugom Selu, Ivanić-Klostru, Kutini, te išla dalje preko Pakraca, Požege i Našica do Osijeka.¹⁵⁰¹

Kako je ona u svojoj polaznoj točki u samom gradu u predjelu Bakačeve i početka Vlaške ulice zbog premalog i uskog prostora bila neprikladna za veći promet, a kako je bila i jedina cesta koja je vodila u Zagreb s istočne strane, Zagrebačka je županija 1774. pokrenula pitanje regulacije toga dijela Vlaške ulice. Smatrala je da je treba proširiti, srušiti u tu svrhu neke kuće i izvesti određene građevne radove, ili pak cestu odvesti u drugom smjeru. U vezi s tom akcijom izradio je po nalogu županije mjernik Ivan Stipanović već i elaborat i nacrt za preuređenje Vlaške ulice. No ta namjera ipak se nije ostvarila.¹⁵⁰² Županija, a i Hrvatski sabor, znali su i inače sudjelovati u akcijama na poboljšanju prometnica i u samom gradu, ako su one bile od općega značenja i važnosti. Tako je sredinom stoljeća (1758) Hrvatski sabor u Varaždinu odlučio da se moraju popraviti zagrebačke ceste, koje su bile u vrlo lošem stanju i da to ima provesti Zagrebačka županija u zajednici s gradskom općinom. Županijski podložnici su u tu svrhu morali dati dvije tisuće vozova kamenja, dok je

1499. R. Horvat, Prošlost, p. 444. - E. Laszowski, Gradske zgrade u Zagrebu g. 1788, SNZ, p. 57.

1500. J. Matasović, Die Briefe, p. 12. - R. Horvat, Prošlost, p. 482.

1501. R. Horvat, Prošlost, p. 444, 447.

1502. E. Laszowski, Prilog povijesti regulacije Bakačeve i Vlaške ulice, revija Zagreb, 1941, p. 211-214.

gradska općina trebala taj kamen na svoj trošak lomiti i pripremiti ga za nasipavanje i nabijanje ulica. A nekoliko godina poslije (1764) dala je županija i veći broj radnika koji su gradili cestu do novoga pontonskoga mosta u Trnju.¹⁵⁰³

Cestom koja je išla od Zagreba u istočnom smjeru bio je nekako od četrdesetih godina organiziran i poštanski i putnički promet prema Osijeku s jedne i prema Varaždinu, Grazu i Beču s druge strane.¹⁵⁰⁴ On se nastavljao na poštansku liniju koja je išla u Zagreb iz Karlovca preko Jastrebarskoga, a susrećemo je prvi puta na karti obiteljskih posjeda u statusu obitelji Patačić u četvrtom desetljeću 18. stoljeća. Tim cestama jurile su dilažanse, glavno poštansko i putničko prometalo toga vremena, prevozeći ljude i poštu u Zagreb i iz Zagreba u "daleki svijet". U tom stoljeću Zagreb dobiva i svoj *Posttrag*, to jest stalni dan kada dolazi pošta.¹⁵⁰⁵ Službu zagrebačke pošte obavljala je dulje vrijeme u drugoj polovici 18. st. poznata i ugledna zagrebačka obitelj Josipa Hochmembra (Hochmemera). Najprije je to višio sam *pater familias*, a nakon njegove smrti udovica Julijana tođena Krajačić, koja je povlasticu držanja pošte oporučno ostavila sinu Josipu.¹⁵⁰⁶

U popisu iz kraja sedamdesetih godina 16. st. spominje se u Zagrebu poimence deset profesionalnih trgovaca. Devet na području slobodnoga grada i jedan na Kaptolu. Veći dio imao je njemačka i talijanska, a samo dvojica hrvatska prezimena. Prema nešto novijem popisu stanovništva iz početka osamdesetih godina bilo je u Zagrebu također malo ljudi kojima je trgovina bilo zvanje. Navodi ih se samo četnaest.¹⁵⁰⁷ Doduše, u tim se popisima spominju vjerojatno samo oni koji su imali dućane, a ne svi koji su se bavili trgovinom, jer trgovali su i obrtnici svojim proizvodima, plemstvo prirodinama i takozvani *grošisti*, trgovci na veliko koji nisu imali dućane. Razlog malome broju profesionalnih trgovaca bile su nedvojbeno i ondašnje prilike nepovoljne za profesionalni trgovački prosperitet običnoga građanina: monopolistička trgovačka politika Beča, konkurencija povlaštena plemstva¹⁵⁰⁸ i obrtnika rukotvoraca, te uskogrudnost cehova, a često puta i odluka gradske skupštine, a dakako i nedostatak potrebne okretnosti i smisla za trgovanje u domaćega svijeta. Stoga je i vjerojatno od deset profesionalnih trgovaca, koliko ih susrećemo u Zagrebu 1779, bilo osam Nijemaca i Talijana (barem podrijetlom), a samo dva Hrvata.

Iako trgovci Gradeca nisu bili nikako skloni na svoje područje primati strane trgovce, ipak se i prije kraja 18. st., kad se na Gradec doselio veći broj grčkih trgovaca, našao u gradu pokoji strani trgovac. Tako se između pedesetih i početka sedamdesetih godina javljaju u Zagrebu Franjo Lepinović i Sebastijan Staindl, došljaci iz turskog područja, te Ilija Matić, koji je došao iz Dubrovnika. No oni su u Zagrebu, čini se,

1503. R. Horvat, Prošlost, p. 444-446.

1504. Poštanski promet od Zagreba preko Dugog Sela, Pakraca, Požege i Našica do Osijeka bio je u 19. st. obustavljen. - R. Horvat, Prošlost, p. 447.

1505. J. Matasović, Knez Lenard, NS, 32, p. 194, 196. - J. Matasović, Izgalantnog stoljeća, p. 135-136. - R. Horvat, Prošlost, p. 444, 447.

1506. Testamentaria dispositio nobilis dominac Julianaetae Krajačićich gen. condam Dni Josphi Hochmemer relictae viduae, u: Protocolium fassionum 1762-1768, p. 515 (Knjižnica za gradnju ambara. Inače je namjeravao organizirati tranzitnu trgovinu mađarske pšenice preko hrvatskoga teritorija do mora. - A. B. Krčić, Annuae, p. 69.

1507. J. Matasović, Dva prosvjeda protiv konkurencije u Zagrebu 1769, i 1780, NS, 19, p. 107-109. - R. Horvat, Prošlost, p. 482.

1508. Sredinom stoljeća nabavlja npr. grof Adam Bathányi u Zagrebu velike količine žita s tim da ga otpreme prema moru i prodaju na vanjskom tržištu. U Zagrebu je kupio nekakozemlja za gradnju ambara. Inače je namjeravao organizirati tranzitnu trgovinu mađarske pšenice preko hrvatskoga teritorija do mora. - A. B. Krčić, Annuae, p. 69.

kratko vrijeme djelovali, osim možda Ilije Matuća, koji je u zagrebačkom podgrađu Harmici bio posjednik nekoliko zgrada.

Na kaptolskoj su strani kao i prije bili povoljniji uvjeti za trgovanje nego u slobodnom gradu. Tamo je bilo više slobode i trgovina je bolje cvala. Dok je primjerice magistrat slobodnoga grada izdavao naredbe poput one od 5. veljače 1725, da nijedan trgovac u vrijeme sajmova ne smije pod prijetnjom globe držati više od jednog šatora ili dućana, Kaptol je otvarao svoja vrata svakome tko želi na njegovu području trgovati. Pa i samim Turcima i "krivovjercima" pravoslavcima. A na Gradecu su se čak i filarke bunile protiv konkurencije fiarki s Kaptola i protiv svakoga tko nije građanin slobodnoga grada, a pokušava u njemu trgovati: "koi goder vu varoš ni putgar, da mu se trštvu vsakojlačko prepoveda i da z ničem tržiži nima", odnosno da gospoda "slavnoga Magistrata... ni jedni kaptolovchizi teristi zvan szemenskoga vremena ovdje ne dopusze."¹⁵⁰⁹ Na Kaptolu bilo je, međutim, suprotno. Njegova stoljetna trgovačka tradicija i stalni dodir s vanjskim naprednijim kulturnim svijetom izgradili su u njemu dalekovidnija shvaćanja o trgovini. Kanonici tuguju i sa samim Turcima i kupuju od njih željezo, minji i drugu robu, dopuštaju im da dolaze na njihove sajmove, prvi primaju na svoje područje otpadnike "grčke" trgovce, a ne ustručavaju se ni prisnih trgovacačkih veza i s istaknutim mađarskim društvom Janoshazy, koje se bavilo trgovinom volova. Na kaptolske sajmove dolazili su dakako i trgovci i ostali svijet iz cijele Hrvatske, pa čak i trgovci iz dalekoga Dubrovnika.¹⁵¹⁰

Potkraj terezijanskoga doba, a napose otkako je Josip II. (1781) izdao edikt o toleranciji, počele su se naseljavati u Zagrebu obitelji grčkih trgovaca pravoslavaca. Godine 1780. bilo ih je, što na Kaptolu, što u Vlaškoj ulici, što na Harmici tridesetak. Posjedovali su dućane, uspješno trgovali i spremali se da se tu stalno nasele, dovedu žene i djecu, pa i svoga svećenika te da podignu čak i vlastitu crkvu. Trgovali su "na najveću štetu" drugih zagrebačkih trgovaca, a napose onih na Gradecu. Oni su se protiv konkurencije tih otpadnika najenergičnije pobunili i već 1775. prosvjedovali i žalili se Kraljevskom namjesničkom vijeću u Požunu, a onda i biskupu i Kaptolu, moleći ih da se "nepoćudne došljake" odstrani iz Zagreba. Pritom su se pozivali na stare hrvatske zakone i saborske zaključke, a osobito na onaj iz 1609, koji dopušta i priznaje jedino katoličku vjeru unutar granica Hrvatske i Slavonije.¹⁵¹¹ Zagrepčani nisu uspjeli svojim prosvjedom tim više što je doskora car izdao edikt o toleranciji, dopuštajući pravoslavcima da se mogu naseljavati i osnivati vjerske općine i izvan kraljskoga teritorija, to jest i na tlu Banske Hrvatske. Na temelju toga pravoslavni trgovci učvrstili su se u Zagrebu, gdje su štovlje dobili dozvolu za obavljanje vjerskih dužnosti te doveli svoga svećenika, osnovali parohiju i izgradili groblje, uređili si kućnu kapelu, a poslije kupili i Crkvu Sv. Margarete i pretvorili je u Hram Sv. Preobraženja (1794). Naseljuju se na području Gradeca uglavnom devedesetih godina 18. st., i to najviše u tadašnjoj Dugoj ulici između Harmice i Kamennih vrata. Na tom

^{1509.} Z. Herkov, Statut, p. 66. - J. Matasović, Dva prosvjeda protiv konkurencije u Zagrebu 1769. i 1780, NS, 19, p. 107-109.

^{1510.} A.B. Krčević, Annuae, p. 440-519. - J. Matasović, O banovinskoj trgovini, INJ, 1919, p. 798. - E. Laszowski, Ivan Ettlinger unučić ist. jezika, SNZ, p. 102. - F. Bunnak, O zagrebačkoj trgovini kroz stoljeća, p. 26 (tkp.).

^{1511.} J. Matasović, Dva prosvjeda protiv konkurencije u Zagrebu 1769. i 1780, NS 19, p. 107-109. - Praenotationses Comit. zagreb., Iib. X, fol. 116/1. - I. Kampuš - J. Karžman, Tisuticijeni Zagreb, Zagreb 1975, p. 94.

prostoru kupuju kuće i otvaraju dućane. Duga, pa i Kamenna ulica, gdje se prvi naselio grčki trgovac Prokofije Radovančević iz Pakraca, postaju tada glavne trgovačke ulice. U njima su se Zagrepčani opskrbljivali od toga vremena raznovrsnom manufakturnom i prehrambenom robom.

Unutarnje zagrebačko tržište zacijelo se nešto proširilo i njegov kapacitet ojačao u drugoj polovici 18. st., kad je Zagreb postao sjedištem Kraljevskoga vjelača (1776), a desetak godina poslije i sjedištem Vrhovnoga zapovjedništva Hrvatske krajine. Tada su s jedne strane zbog doseljivanja novoga činovništva, vojničkih obitelji i vojske nastale veće potrebe za robom i jača prodaja robe, a s druge strane javio se i veći promet i potražnja raznih artikala što ih kupuje svijet koji iz unutrašnjosti dolazi u grad da obavi poslove u novim. Time je ujedno ojačala uloga Zagreba i u pogledu namirivanja potreba bliže i dalje pokrajine.¹⁵¹²

Krajem 18. st., kad se trgovina sve više specijalizirala, javlja se i u Zagrebu stanovitna raznolikost trgovina s obzirom na struku. U nešto više od četrdesetak dućana, koliko ih je poslovalo u gradu u to doba, bilo je zastupljeno petnaest raznih trgovačkih struka.¹⁵¹³

Obrt

U gospodarskom životu Zagreba zauzimala je i u to vrijeme istaknuto mjesto obrtnička proizvodnja. U toj privrednoj grani nije bilo bitnih razlika u odnosu prema prošlim stoljećima. Obrt u to vrijeme prilično napreduje i javljaju se nove vrste obrtnika, a propadaju neke stare. Obrtnici su i dalje udruženi u cehovima koji drže monopol obrtničke proizvodnje u rukama i ne dopuštaju nikome da se bavi bilo kakvim zanatom izvan njihove organizacije. Osnivaju se u Gradecu i novi cehovi: Gradevinski i Veliki ceh. U prvom su se, osim gradevinskih obrtnika, organizirali i stolari, tokari, staklari i orguljari (oko 1741), a u drugom kovачi, bravari, zlatari, kolari, bačvari, pećari i lončari. I između samih obrtnika bilo je nesuglasica: antagonizama i borbi između majstora i naučnika, između pojedinih obrtničkih struka i između bogatih i siromašnih obrtnika. Takvi odnosi štetili su napretku proizvodnje, a napose su se cehovske organizacije sa svojim monopolom pokazale u novim gospodarskim uvjetima kao kočnica razvoja. Državne vlasti nastoje stanje popraviti, pa donose propise i provode mjere da se prilike stede. Među ostalim revidiraju se cehovske povlastice, pa je tim povodom i zagrebački Veliki ceh na Kaptolu (ceh kuznara, zlatara, remenara, uzdara, kopljara, kovača, bravara, puškara i sedlara) dobio 1781. godine nova pravila. Napokon je Josip II. provodeći svoje reforme, ukinuo i cehove, ali samo za kratko vrijeme, jer su oni poslije opet uspostavljeni. Zbog monopola cehovi dolaze u sukob s jedne strane s manufakturnim proizvođačima, a s druge s trgovcima kojima konkuriraju, odnosno, koji konkuriraju njima. Jer i sada obrtnici, kao što su to činili i prije, prodaju svoje proizvode gradskim, a

^{1512.} F. Bunnak, O zagrebačkoj trgovini kroz stoljeća, p. 24 (tkp.).

^{1513.} HNJ, II, p. 1088.

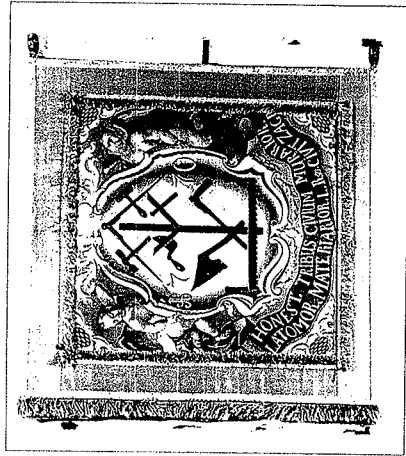
djelomično i seoskim potrošačima. Njihove radionice bile su i prodavaonice u kojima se opskrbljivao svijet u gradu (gradani, plemići, svećenici), a i seljaci, kad bi povremeno dolazili u grad. Seljaci su, pak, kupovali robu većinom na sajmovima, kamo također redovito dopremaju svoje proizvode, napose oni koji izrađuju posebne predmete za seljake i podložnike. Obrti kojih proizvodi više nisu imali praktične uporabne vrijednosti, osobito oni koji su staru feudalnu vojsku opremali oružjem, kao mačari, kopljari, ostrugari, propadali su i nestajali. A novi obrti koji su se pojavili razvili su se uglavnom kao specijalne struke od općenitijih grana obrta. Među novim vrstama javljaju se uz ostale puškari i urari.¹⁵¹⁴ Urarski se obrt u Zagrebu tijekom 18. st. osobito razvio. Nasuprot jedinomu majstoru uraru koji je radio u Zagrebu potkraj 17. st. (a nije ni posve sigurno je li stalno boravio u gradu) tijekom 18. st. djeluje više pojimence poznatih obrtnika urarske struke: Ignacije Raiff (1734), Antun Failer (1773), Benedikt Schwabenbauer (1777), Petar Frölich, Tomo Leuthner, Antun Geisler, Matija Onitsch. Bili su to uglavnom stranci koji su se u Zagrebu oženili, udomacili i postali zagrebački gradani. Izradivali su zidne i stolne satove, dok se za Benedikta Schwabenbauera, porijeklom Bavarca, izričito spominje da se bavio osobito džepnim satovima, te je bio "čuvan po umijeću pravljenja malih satova". Najstariji sačuvani i datirani sat djelo je Tome Leuthnera iz 1776. godine. Njegov sat čuva se u Muzeju grada Zagreba, a ima natpis *Thomas Leuthner in Agram 1776*. Iz druge polovice 18. st. sačuvalo se još nekoliko satova zagrebačkih urara. Njihovi proizvođači nastojali su da ih i u tehničkom i estetsko-formalnom pogledu izrade što bolje i ljepše. Osim što su pokazivali vrijeme (sate i minute) neki su pokazivali i dane, tjedne ili mjesece i mogli ponavljati odbijanje satova. Njihova kućišta i pojedini dijelovi izrađeni su s mnogo vješine i ukusa u stilu vremena.¹⁵¹⁵

Neki obrti su propali, ali pojavili su se, kako je rečeno, neki novi, pa ih je u Zagrebu samo na području Gornjega grada bilo u to doba oko šezdeset vrsta. Bili su to iglari, krznari, stolari, pojasari, pivari, ostrugari, dimnjačari, vlasuljari, kavanari, kožari, licitčari, kirurzi (ranari), brijači, rukavičari, čokoladari, knjigoveže, čizmar, kotlari, slastičari, sedlari, kovači, bravari, tesari, lončari, sabljari, urari, vrtlari, crijepari, ciglari, limari, mesari, kamenari, pilari, remenari, mlinari, zidari, gumbari hrvatski i njemački, češljari, krznari, ljekari, klobučari, pekari, kolari, brusari, krojači njemački i hrvatski, puškari, bojadisari svile, kefari, sapunari, kositrari, postolari hrvatski i njemački, tkalci, bojadisari, tokari, knjigotiskari, bačvari, staklari orguljari, kalupari, graditelji, vapnari itd.

Godine 1780. postojala su još dva sabljara, ali su već 1782. oba nestala. Uspoređujući i brojčano stanje obrtnika pojedinih struka u 1780. s brojčanim stanjem u 1782, vidimo da se u većini struka broj obrtnika povećao. U nekima štoviše vrlo mnogo. Tako je, primjerice, broj čizmara od 15 narastao u dvije godine na 33, tesara od 13 na 30, remenara od 20 na 46, mlinara od 11 na 22, zidara od 17 na 31, krznara od 17 na 37, postolara hrvatskih od 60 na 73 itd. Prema svemu se čini da je broj obrtnika rastao osobito u posljednjim desetljećima stoljeća. Obrtnici su dolazili

1514. Ibid., p. 1078-1079.

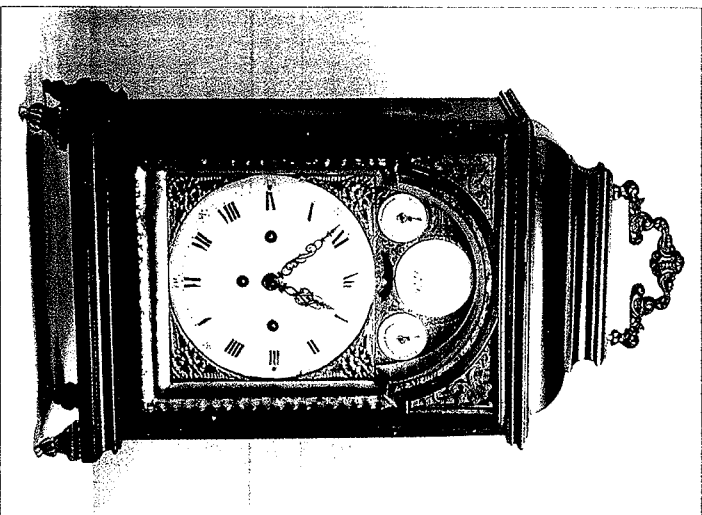
1515. I. Bach, Uraštvo u sjevernoj Hrvatskoj, p. 6-9 (tkp.). - I. Bach, Prilozi povijesti zlatarstva u Zagrebu, ISNZ II, p. 176.

Zastava Gradečkog ceha zidara, klesara i tesara iz 1770. (MGZ)

Zastava Gradečkog ceha zlatara, mačara, bravara i kovača iz 1729. (MGZ)

Sat zagrebačkog urara Tome Leuthnera iz 1766. (MGZ)

ovamo iz raznih strana: iz njemačkih pokrajina, Austrije, Koruške, Štajerske, Kranjske, Češke, Moravske, Tirola, Mađarske, pa i Dubrovnika i Boke Kotorske. Najviše ih je došlo iz susjednih slovenskih krajeva, iz njemačkih zemalja, Češke, Moravske i Mađarske. Međutim, ni za jednu od tih strana ne bi se moglo reći da su iz nje dolazili obrtnici samo neke određene struke. Odasvud su dolazili raznovrsni majstori počevši od krojača i posidara do klesara, bojadisara platna i slikara.¹⁵¹⁶

¹⁵¹⁶ Protocolum civium liberarum regiaeque civitatis Zagrabienensis ab anno 1733-1864, (Knjiga gradana u PZ, sign. prot. No 339) - A. Senoa, Popis grada Zagreba prije 90 godina i danas, Vienna, 1870, p. 590-592.

Manufaktura

Kako je to učinila s trgovinom, Austrija je htjela zadržati za sebe i monopol osnivanja manufakture. Merkantilistička politika i potrebe domaćeg i vanjskog tržišta političke su je da podupire manufakturnu proizvodnju. Već početkom 18. st. podjeljivala je velike povlastice i novčane pomoći osnivачima takvih poduzeća. U Hrvatskoj, pak, nije pomagala akcije te vrste. Naprotiv, austrijski vlastodršci, napose u terezijansko doba, nisu dopuštali da se ovdje razvije industrija koja bi mogla konkurirati i biti na štetu industriji u austrijskim nasljednim zemljama. Te su se konkurencije napose bojali zbog obilja i bogatstva sirovina kojima je Hrvatska raspolagala. Isticali su da je ona poljodjelska zemlja i da se treba zadovoljiti prihodom od prirodina (napose žita) i sirovina kojima obiluje. Stoga neka se unaprijedi kultura onakva materijala koji je potreban manufakturni nasljednih zemalja, to jest kultura svile, pamuka, konoplje i lana. Napose su se protivili da se u Hrvatskoj osnivaju manufakture platna, sukna i kože, materijala s jedne strane najpotrebnijega za život, a s druge s najboljim izgledima za prodaju i veliku zaradu. Takva se roba ne smije proizvoditi u Hrvatskoj, već dobavljati iz Austrije. Da bi uspješno provodila takvu gospodarsku politiku i spriječila osnivanje za nju nepoćudnih manufakture, a zaštitila manufakturnu vlastitu zemlju, austrijska državna vlast uvela je zaštitne carine, pa čak i unutarnje. Na proizvode koji su se iz Hrvatske i Mađarske izvozili u Austriju plaćala se visoka carina, dok se na proizvode uvezene iz austrijskih nasljednih zemalja plaćala niska carina. Isto se tako plaćala velika carina i na proizvode uvezene u Hrvatsku iz inozemstva preko austrijskoga teritorija. Osim toga kočnica za osnivanje i razvoj manufakture u Hrvatskoj bilo je i dobivanje osobite povlastice od vladara, bez koje se manufaktura nije mogla osnovati. I Marija Terezija u svom spisu *Das Staatsrechtliche vorum* od 18. lipnja 1770. ističe kako je osnivanje "ugarskih i hrvatskih fabrika i manufakture vrlo štetno za njemačke nasljedne zemlje", pa savjetuje da treba "smetati sadašnje množenje ugarskih i hrvatskih tvornica, kao i sve planove štogod se više da zadržavati." Iz caričina se spisa vidi, da su se usprkos zaprekama od strane centralističkih vlasti u Hrvatskoj osnivale manufakture koje su joj zadavale brige i to očitio nastojanjima hrvatskih i slavonskih županija koje su se brinule za unapređenje manufakture u zemlji i Kraljevskoga vijeća, koje je vodeći brigu i o gospodarskim problemima, pomagalo rad gotovo svih manufakture na području civilne Hrvatske i Slavonije.¹⁵¹⁷

U to vrijeme javljaju se i u Zagrebu neke manufakture, odnosno veće radionice, koje bismo mogli svrstati pod taj oblik: suknare, tvornice papira, pivare i ciglane. A ima i vijesti o pokušajima osnivanja i jedne svilane.

Zagrebačku suknaru osnovao je oko 1750. Franjo Kušević, bivši državni pravobranitelj, blagajnik i ubirač poreza Kraljevine Hrvatske te vrhovni auditor Vojne krajine i potpukovnik. Suknara se nalazila uz potok Medveščak pod kapelcom Sv. Ksavera. Iako Beč nije rado gledao osnivanje manufakture u Hrvatskoj, napose pan-

¹⁵¹⁷ J. Matasović, O banovinskoj trgovini, JNj, 1919, p. 867, 1080, 1083. - M. Despot, Pokušaji manufakture u gradanskoj Hrvatskoj u 18. st., Zagreb 1962, p. 5, 84.

nificina, Kušević se upustio u taj pothvat, nadajući se da će uspjeti zahvaljujući svojim vezama na najvišim mjestima u Beču i Vojnoj krajini. A te je veze i imao kao bivši fiškal i blagajnik Kraljevine i potpukovnik auditor Krajine. Pouzdavajući se u njih, računao je u prvom redu da će postati vojni liferant i barem u Hrvatskoj opskrbljivati vojsku odorama i drugim potrebnim tekstilom. Za to je imao realne i prihvatljive planove. Njegova bi tvornica davala kompletnu odoru vojnika znatno jeftinije, a uz to i bolju i prikladniju od one što su je dopremali Židovi iz Beča. Osim toga bi izrada vojničkih odijela u zemlji imala i drugih prednosti. Kraljevska vlada prištedjela bi izdatke za dopremu iz Beča, novac za odore ostao bi u Hrvatskoj, domaći ljudi dobili bi zaposlenje i izučili u tvornici suknarsku struku. Osim toga bi u vezi s tom produkcijom našli posla i krojači, gajtanari, čizmari i majstori drugih struka. A bilo bi to korisno i za kraljevsku poreznu blagajnu koja bi se zahvaljujući toj radinosti više pumila. Kako u to vrijeme u hrvatskim krajevima nije bilo još nijedne suknare, vjerovao je Kušević da će osvojiti i ostalo civilno domaće tržište, koje je dotada djelomično opskrbljivala suknena industrija, a djelomično tvornica suknja koju su 1728. osnovali kranjski staleži u Sloveniji. Osim toga Kušević je htio dio svoga velikoga novčanog kapitala, što ga je stekao uglavnom kao blagajnik i ubirač poreza i daća, korisno uložiti u takvo poduzeće. Činio je to u duhu onoga doba na prijelazu iz kasnog feudalizma u rani kapitalizam, kad su se ljudi željni brze zarade, upuštali, ulažući svoj novac, u razne spekulativne poslove bez obzira jesu li bili za njih stručno spremni ili ne. Kuševićeva tvornica suknja na Ksaveru radila je s prekidima i poslovaćama do 1774. kad se nakon gotovo dvadeset i pet godina tegobnoga poslovanja morala na kraju i likvidirati, jer se uz mnoge neprilike koje su se javljale nisu ispunili ni Kuševićevi planovi o plasmanu i prodi njezinih proizvoda.

Uz suknaru bila je uređena i bojadisaonica suknja, pa je u njoj osim valjaoničara, tkalaca i strigača tkanina, radio i stručnjak bojadisar. Bilo je u svemu oko četrnaest stručnih suknara i drugoga stručnoga osoblja zajedno s ravnateljem koji je stajao na čelu poduzeća. Kao i u drugim tadašnjim manufakturama u Hrvatskoj, majstori i stručni radnici u zagrebačkoj *pannificini* bili su gotovo svi stranci, Nijemci i Česi.

Izradivalo se i bojalno u njoj najraznovrsnije finije i prostije sukno. Bojadisanje se obavljalo i prema željama i potrebama naručioaca. Sedamdesetih godina izradivala je zagrebačka suknara i gunjeve, "obična suknja, poluobična ekstra kao i flanelne raznih boja". Radila je isključivo za hrvatsko domaće tržište, i to civilno. Kuševićeva želja da bude vojni liferant nije se ostvarila zbog češko-moravske konkurencije koja je tada imala veći utjecaj na dvoru i monopol opskrbljivanja vojske suknom i vunenom odjećom. Dvorski ministri Česi kao Kaunitz, Chotek, Althaus i drugi imali su sami tvornice suknja na svojim imanjima u Češkoj i Moravskoj i prodavali ga uz ostalu robu za velik novac državi. U Beču su osnovali i kraljevsko skladište iz kojeg se morala nabavljati sva oprema za vojsku uz visoku cijenu. Pritom su zaradivali ne samo oni, nego i sam car, zakupnici Židovi, pukovnici i mnogi drugi. Zato je razumljivo, da vlasnik zagrebačke suknare nije mogao uspjeti u svojim upornim nastojanjima da postane vojni dobavljač. Češka tekstilna industrija je uz slovensku konkurirala zagrebačkoj suknari i na unutarnjem, domaćem tržištu Hrvatske. To je bio i jedan od glavnih uzroka da Kuševićovo poduzeće nije moglo prosperirati i na kraju je moralo propasti. Njegov normalni rad ozbiljno je kočio i spor što ga je

Kušević više od dvadeset godina imao s obitelji Sermage zbog potoka Medveščaka. Pripadnici te obitelji vodu potoka neophodno potrebnu za rad tvornice skretali su drugim tokom i tako onemogućavali rad, napose tvorničke bojadisaone. U tom pogledu stanje se popravilo i suknara je mogla nekoliko godina normalno raditi kad je u poduzeće kao poslovni drug stupio sâm grof Petar Trojlo Sermage (1760). No to je trajalo samo četiri godine. Iz financijskih razloga dolazilo je među kompanjonima do nesuglasica i ozbiljnih svada, dok naposljetku Sermage nije istupio iz poduzeća (1764) i osnovao vlastitu suknaru u Stenjevcu, koja je postala opasnim takmacem zagrebačkoj suknari i ugrozila njezin opstanak. To više što joj je Sermage ponovno stao odvoditi vodu iz korita Medveščaka. Osnivanjem suknare u Stenjevcu Sermage je htio uništiti zagrebačku suknaru, iako ju je smatrao isključivo svojim vlasništvom usprkos činjenici da je Kušević bio u njoj moralni i materijalni suvlasnik. Vjerojatno zato što je njegov ulog prilikom stupanja u poduzeće bio dvostruko veći od Kuševićevog (5000 : 2500 for.). Sermage se bavio mišlju da prevlada na unutarnjem tržištu Hrvatske, uspostavi i poslovne veze s Ljubljanom i postane čak i vojni dobavljač. A sve to ponajviše zato da naškodi Kuševiću. Koliko je u svojim namjerama uspio i kako je dugo radila njegova *pannificina*, nije poznato. No za propadanje i konačno likvidaciju zagrebačke *pannificine* bilo je osim njegova neprijateljstva i drugih razloga. Jedan od glavnih bio je što nije imala dovoljno kupaca za svoje proizvode. Većih državnih narudžaba nije bilo ni iz Hrvatske, a pogotovo ne iz Mađarske i Austrije, koje nisu kupovale robu od hrvatskih proizvođača. Osim toga ovdšnjoj tekstilnoj manufakturnoj proizvodnji smetala je i uvelike konkurirala i domaća kućna tekstilna radinost, pa tkalci obrtnici, a dakako i starije renomirane manufakture Češke, Moravske, austrijskih zemalja, pa i Slovenije, koje su slale svoju robu, i to vjerojatno bolje kvakvoće, na hrvatsko tržište. Kad u takvim prilikama ni vlasti nisu dale zagrebačkoj suknari jaču potporu, ni bilo kakvu pomoć u novcu, morala je ona nakon gotovo dvadeset i pet godina djelovanja 1774. obustaviti proizvodnju. To prije što nije mogla izdržati teret visokih plaća stranih majstora stručnjaka i mnoge novčane malverzacije što ih je napravio njezin direktor Reichel.¹⁵¹⁸

Dobar posao u koji se, čini se, isplatio uložiti kapital bile su ciglane. Njih je tijekom 18. st. na području Zagreba bilo mnogo. Vlasnici su im bili ugledni i bogatiji građani, isusovci, plemići, gradska općina i Kaptol. Nalazile su se na raznim mjestima, a ponajviše u donjogradskoj ravnici na području današnje Trešnjevke. Njihovi lokaliteti ne mogu se pobliže odrediti. Bilo ih je na daljoj periferiji i bliže gradu. Sermagi, a poslije Kulmeri i drugi vlasnici, imali su ciglanu negdje na početku Tuškanca. U Tuškancu bila je i ciglana gradske općine, koja je imala još jednu na području današnje Frankopanske ulice, odnosno na početku Savske ceste. U blizini bila je i ciglana gradskoga senatora Ivana Gorupa. Negdje na početku Tratinске ceste nalazile su se ciglanske peći Adama Balloga, Ivana Katusića, Ivana Čačkovića i konvikta Sv. Josipa, a na Kunišćaku kod Mandalicine ulice i Vrhovca ciglane obitelji Hranilović, Skalija i Paulinović. U Illici, na danas nepoznatu mjestu, imao je ciglanu i

1518. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 401-402, 466. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 249. - Praenotaciones Comit. zagrab., lib. I, p. 7b. X, p. 73-75, PAZ.

Isusovački samostan. Na nepoznatim lokalitetima posjedovali su ciglane i Ivan Šklec, Antun Jelčić, kapetan Hoch, Ivana Modrušan i drugi.¹⁵¹⁹

Oko 1740. osnovana je u Zagrebu i prva pivovara. Osnova ju je *pivokuharski* majstor Franjo Tobiasz Hosz kojega su neki domaći plenići doveli iz Požuna. Hosz je dobio zemljište nasuprot župnom dvoru u Plebanuškoj ulici (koja je poslije nazvana Pivarskom). Na njemu je sagradio kuću (danas Basaričkova 2) i u njoj uređio malu pivovaru.¹⁵²⁰ Posao nije išao baš najbolje (e se pivovara odužala u privatnim rukama samo četiri godine, a onda (1744) ju je kupila općina slobodnoga grada u nadi da će tako povećati svoje prihode i poboljšati tešku financijsku situaciju.¹⁵²¹ Gradski senator Franjo Šmit, koji je postao njezinim inspektorom, mnogo se ođsada brinuo za njezin prosperitet, ali bez osobita uspjeha. U sredini gdje je gotovo svaki građanin imao svoj vinograd našlo se premalo potrošača za novu vrst piva. A uz to pojavila se još i konkurencija u pivovari što su je osnovali oko 1750. kanonici na Kaptolu. Da se riješi briga i dugova, grad je pivovaru (1754) dao u zakup Franji Fabijancu i njegovoj ženi Kati. Za zakupninu od 500 forinta preuzeo je Fabijanec i cijeli inventar s postojećim zalihama. Ugovor je bio sklopljen na tri godine, pa je nakon tog roka zakupnik trebao pivovaru vratiti gradu u istom stanju kako ju je preuzeo. To je on i učinio jer mu posao nije dobro išao. Nakon toga je općina dala pivovaru u zakup gradskom senatoru i kapetanu Franji Šmitu. I Šmit je sklopio ugovor na tri godine (5. veljače 1757) i preuzeo cijeli inventar i zalihе uz godišnju zakupninu od 400 forinta i 20 krajčara. No, zbog kaprotske konkurencije, nerodice, pošasti što je harala među stokom i Šmitu je vođenje toga posla bilo teško unatoč svim pogodnostima što ih je u vezi s time dobio od općine,¹⁵²² pa je još iste godine zamolio grad da natrag preuzme pivovaru.¹⁵²³ Grad je to i učinio i zadržao pivovaru, čini se, od toga vremena

1519. Protocolum fassionum 1734-1743, p. 546; 608-609; 1743-1753, p. 6-8; 1753-1762, p. 170-173; 1762-1768, p. 235-237; 337-338; 1777-1782, p. 7-8; 514-522; 1783-1786, p. 356-358; 1787-1794, p. 68-70; 358-360; 1794-1797, p. 320; 1797-1805, p. 137, PAZ.

1520. Sadržano se inventar te pivovare i opis prostora i u koljima se nalazila pa si možemo predočiti kako je izgledala. Imala je jednu sobu s dva prozora, hodnik, kuhinju, komornu, *boltu*, *gornju boltu* pivnice. Soba je služila za goste koji su dolazili na pivo, u *gornjoj bolti* pješa se rakija, a u pritnici proizvodilo pivo. U gostinjskoj sobi bila su tri stola, četiri stolica i četiri klupe, stoli za čaše i točnje piva, razne mjerne ljevci, svijećnjaci, trinaest šibitnjaka, osam okresača, željezna peć, ploča za "zapisivanje", raspelo, uljena slika *bakarskoga* kralja i mali zidni ormarić. U kuhinji je stajalo stari ormar, a u hodniku zidni ormar sa sedam *šibitnjaka*. Inače je bilo u inventaru pivovare i mnogo drugih predmeta različitih vrsta, iskravenim njemačkim i latinskim nazivima: *mere iz pješa*, *iliti cimaniti*, *trakariti meksi*, *trneniši*, *silimeri* (vrčevi za pivo), *bečnji*, *bečvice* i *bečve iz hrastovog drva šestini železini obrti*, *obita*, *širjzlin za molanje*, *zmitin rešeto iz željeznoga droga za imeti prečeliti*, *kanite drvene za pivo mošti*, *žganjarski veliki kotel za pivo kuhati*, *zmitin rešeto iz željeznoga droga za imeti prečeliti*, *kanite drvene za pivo mošti*, *žganjarski kotel*, *branje*, *ljudi*, *vedjeti*, *lopatice drvene za molanje*, *škofici*, *čind*. Za cijene u toj najstarijoj zagrebačkoj pivovari zna se da su bile neshvatne. Da je npr. oko sredine stoljeća kabao piva stajao dvije forinte, polički krajčara, dakl su manje mjerne bile po jedan groš, dva krajčara, denar i jedan krajčar. Izvan Zagreba otpremilo se pivo u manjim bacvicama po dvije forinte. - E. Laszowski, *Gradska pivovara u prvoj godini svog opstanka 1744-1758*, *Jutarnji list*, 28. VI. 1922, p. 11-12. - A. Kassovitz Cujfić, *Najstarija zagrebačka pivovara*, *Jutarnji list*, 25. VII. 1926.

1521. F. Tobiasz Hosz dalje je radio u pivovaru kao vrstan stručnjak i savjetnik. Na svojoj sjednici 12. veljače 1748. gradski je magistrat zaključio da mu se terje "priskrbio gradu u blagodat" (*beneficium loco dedit*), *naime osnovalo pivovaru, dade dozvolna pješa od 60 rajniški forinta*. - Protocolum restanationum 1743-1824, p. 55-56. (Knjižica protokola 72, PAZ).

1522. Grad je kapetanu Šmitu dao isključivo pravo prodaje piva na području Gradaeca pati u gradskoj strazarnici na Manduševcu (Harmnici, današnji Trg bana J. Jelčića) uz ođsticnu od 12 forinta, snizilo mu zakupninu i dopustio mu da sprema svoju pšenicu u gornjem katu u na tavani jedne gradske kuće. - E. Laszowski, *Gradska pivovara u prvim godinama svog opstanka 1744-1758*, *Jutarnji list*, 28. VI. 1922, p. 11-12.

1523. Šmit je u zakupljenju pivovari za cijelo vrijeme prodavanja proizveo svega 763 kaba piva u 61 vrenju. Kaba se prodavala po 2 forinte, a često se morao dati i jeftinije da se pivo ne pokvari. - E. Laszowski, *Gradska pivovara u prvim godinama svog opstanka*, *Jutarnji list*, 28. VI. 1922.

stalno u svojim rukama sve do početka 19. st., iako je nakon Šmitova zakupa dobio nalog od komorske uprave da je opet iznajmi. Vlasnik pivovare neko vrijeme je grad, a neko vrijeme zakupci. Čini se da je otada bolje napredovala i ostvarivala dobit. No početkom 19. st. grad ju je ipak, čini se, prodao i osnovao nova varošku pivovaru u novom dijelu grada pod gradečkim goricama na uglu nekadašnje Bolničke (danas Gajve) i Nikolićeve ulice.

Sredinom 18. st. pojavila se i pivovara na Kaptolu *Kapitel Bräuhaus*. Osnovali su je kanonici da bi u svojoj jurisdikciji imali vlastitu proizvodnju piva. Mnogo se o njoj za sada ne zna. Jedino da je bila velika konkurent gradečkoj pivovari i da joj je kvarila posao. Jednom prilikom (1751) gradska je općina dapače tužila svog kaptolskog takrnaca zbog konkurencije komori u Požunu. No bez uspjeha. Imala je još i neugodnosti jer nije prijavila prihode što ih je imala od pivovare.¹⁵²⁴

Kaptol je u drugoj polovici 18. st. na svojem teritoriju osnovao i papiranu, prvo poduzeće te vrste na teritoriju nekadašnje civilne Hrvatske. Ta prva zagrebačka tvornica papira nalazila se u Novoj vesi u onoj istoj kući, u kojoj je poslije, u prvoj polovici 19. st. dr. Josip Krieger osnovao tvornicu kamene. Počela je raditi 1771. godine, a djelovala je s prekidima do početka 19. stoljeća. Bilo je to po kapacitetu radne snage posve malo poduzeće. Uposiđavala je prvo tek dva, a poslije tri radnika. Proizvodili su papir od krpa slabije kakvoće. Godišnje otpuhle 600 do 620 ritzana. Prodavali su ga najprije samo u civilnoj Hrvatskoj, a poslije i na području karlovačkog i varaždinskog generalata. U godišnjem izvištaju županije Kraljevskom vijeću 20. studenoga 1775. piše "... da je jedina do sada tvornica papira na Kaptolu na potoku u Novoj vesi zbog nedostatka majstora prestala sa radom." Ipak, tvornica je, čini se, doskora opet proradila, što se može vidjeti iz izvištaja županije 1782. godine, gdje se kaže "da je u Novoj vesi kaptolske jurisdikcije vlasnost Kaptola zagrebačkog pod arendom grofa Zenona tvornica papira reproducirala iz sirovog materijala od 90 centih u vrijednosti 130 for., a fabrikat iznašao 600 ritznih jedino za unutranju uporabu Kraljevine, i to za granicu bansku i generalate varaždinski i karlovački, i to u vrijednosti za fabrikat 870 for. Posao su obavljala dvojica stranih kalfa i jedan strani naučnik."

Kaptol je papiranu davao dvaput u zakup. Prvi zakupnik Ivan Feliks Zenon (od 1778. do 1784) nastojao ju je unaprijediti, proširiti i povećati njezinu proizvodnju, ali nekih bitnijih promjena zbog toga u pogledu opsega rada nije bilo. A čini se ni u pogledu kvalitete proizvoda. Od 1786. držao je papiranu u zakupu kapetan Špoter, no ne zna se kako dugo. Krajem stoljeća nagovarali su i biskupa Vrbovca da je kupi, ali nije poznato da li se on tome odazvao ili ne. Posljednji se puta spominje 1825, kad su joj požiški Židovi prodavali krpe za izradu papira. Te je godine očito prestala s radom, jer je tada u njezinim prostorijama bila osnovana Kriegerova tvornica kamene. Pošto je zagrebačka papirana prestala s radom, opskrbivljivali su se papirnom sjevernim krajem Hrvatske iz tvornice papira u Rijeci koja je bila u to vrijeme osnovana. U čitavoj civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji nije, *naime*, više bilo nijedne manufakture te vrste.¹⁵²⁵

1524. A. Kassovitz Cujfić, *Najstarija zagrebačka pivovara*, *Jutarnji list*, 28. VII. 1926.

1525. M. Despot, *Pokrštnji manufakture u gradanskoj Hrvatskoj u 18. st.*, Zagreb 1962, p. 75-81. - Praenotaciones Comit. zagreb., lib. X, p. 73-75, PAZ.

Sedamdesetih godina 18. st. pojavila se i ideja da se u Zagrebu osnuje i svilana. Za nju se 1773. godine zalagao stručnjak za uzgoj dudova svilca Solengi kojega je u zemlju dovela Marija Terezija htjući unaprijediti svilarstvo u austrijskoj carevini. Tada se i u civilnoj Hrvatskoj podupiralo uzgajanje svile, pa je Solengi predlagao da se i u Zagrebu osnuje *filatorium*. No do ostvarenja toga došlo je, čini se, tek devedesetih godina 18. st., kako se vidi iz onovremenih arhivskih podataka. Dne 28. ožujka 1792. bilo je, naime, u vezi s uređenjem *svilenog instituta* određeno, da se u kuću dokinutih opatica (klatisa) unese stroj za predenje svile nekog Mosokosija, koji je savršeni je od nekog drugog. A budući da taj stroj "zahtijeva posebnu umjetnost", potrebno je da se sa nadzrateljem svile Fućekom pošalju dvije djevojke u Budimpeštu "za proučiti svilarstvo". Iste godine bila je određena i *deputacija* sa zadatkom da izradi prijedlog o zgradi za predenje svile. Uz to je naređeno da se dudova stabla iz županijskoga vrta presade na majur opatica koji je nakon ukidanja njihova reda pripao komori i bio određen "za predenje svile". Majur se nalazio otprilike na današnjem jugozapadnom uglu Preradovićeve i Ulice Andrije Hebranga. Na tom se prostoru već u prvoj polovici 1794. nalazila tvornica svile, kako se vidi iz nekih traženja podinspektora *svilene kulture* Fućeka. On je, naime, 29. travnja 1794. zamolio županiju da se cesta koja se nalazi na gradskom području i vodi "k svilenoj tvornici i k vrtu murvah, popravi. Nadalje da se praktikantima i vrtljarima dudnjaka vazda dovoljni radnici dadu, te da se iz svakog okruga po dvije djevojke izvjezbaju u sukanju niti iz čahura dudova svilca."¹⁵²⁶

Kao i u prošlim vremenima, pokušalo se i u ovom stoljeću s istraživanjima rude u Zagrebačkoj gori. U to je vrijeme rudarenje u Rudama kod Samobora bilo već vrlo razvijeno. Tamošnji rudnik bakra radio je prilično velikim kapacitetom, proizvodio znatne količine bakra i opskrbljivao njime ne samo obrtnike u Hrvatskoj i Mađarskoj nego je bakar preko trčanske i bakarske luke izvezio i u inozemstvo. U nadi da bi se i u Zagrebačkoj gori moglo naći rude, dvor je šezdesetih godina poslao stručnjaka koji je obišao uz ostale lokalitete u Hrvatskoj i Međvednicu, ali nije uspio ništa učiniti.¹⁵²⁷

Sredinom stoljeća (1749) javlja se kao novost na području ugostiteljstva i prvi kavanar u Zagrebu. Bio je to Leopold Thunn (Dun), *civis et caffecoquius liberae regiae que civitatis zagrabienisis*, vrlo poduzetan ugostitelj koji je robu za svoju kavanu (šecer, čokoladu, čaj, kavu, talijansku rakiju, rozalije, piškote, pšenično mljeko, krupice, mirisnu travu *angeliku* itd.) dopremao iz dalekog inozemstva: Nizozemske, Švicarske i Italije. Nije poznato gdje se nalazila Thunnova kavana. Možda je bila negdje u Dugoj ulici. Ni o Thunnovom poslovanju ne zna se mnogo, jer je već nakon dvije godine umro (1751). Sedamdesetih i osamdesetih godina spominje se u Zagrebu i kavanar Horzo, ali samo kao vlasnik kuće na sjevernoj strani Markove, danas ulice Tita Brezovačkog. Godine 1785. bio je već pokojni, pa te godine skrbnik njegove djece Josip Fućek prodaje spomenutu kuću profesoru *historiae universalis* Mihajlu

¹⁵²⁶ P. Solaric, Novograđansko zemljopisanje, Venecija 1804, p. 445. - M. Despot, Pokušaji manufakture u gradanskoj Hrvatskoj u 18. st., Zagreb 1962, p. 32-33. - Praenotaciones Comit. zagrab., lib. IV, p. 303; lib. X, 6, prije p. 233.

¹⁵²⁷ A.B. Krčelić, *Annales*, p. 512. - HNJ, II, p. 1080.

Stivaliću. Inače se o Horzovu poslovanju zasada ne zna ništa. Na istočnoj strani Gospodske (danas Čiriometodske) ulice i Markova tuga nalazila se kavana Augusta Pirlinga. O njoj ne zna se ništa. Osim navedenih spominje se krajem 18. st. u Zagrebu još nekoliko kavanara, no gdje su bile njihove kavane, nažalost, ne zna se.¹⁵²⁸

Gospodarstvo slobodne općine na brdu Gradecu u 18. st. nije se u biti razlikovalo od njezina gospodarskog života u prošlim vremenima. Temeljilo se uglavnom na upravljanju pokretnom i nepokretnom imovinom, sjećanju prihoda iz te imovine, kao i ostalih prihoda, te na više ili manje umjeshnom trošenju stečenih sredstava za najraznovrsnije potrebe grada. Ovisilo je dakako o pojedinim gradskim upravama koje su se mijenjale, a još više o pojedincima u njima, kako se vodilo općinsko gospodarstvo, s većim ili manjim uspjehom. Sigurno je da je bilo razdoblja kad nije sve funkcioniralo kako bi trebalo, kad rad na tom području nije bio baš najbolje organiziran, kad nisu bile iscrpljene sve mogućnosti i kad su upravljači gradom pazili više na svoje osobne interese, nego opću korist, interese cijeloga grada. Nije bila rijetkost da su najveći i najbolji dio općinskih usjeva, a i prihoda u novcu, sami iskoristili i potrošili. Donosili su i takve propise koji su to dopuštali ili se pozivali na uobičajeno pravo, pa je ono što su činili ipak bilo uglavnom legalno, iako je bilo i dosta protuzakonitih čina. Otimali su se za položaje u upravi, jer su položaji donosili razne prednosti i koristi. Tako su, primjerice, uz ostale mnoge povlastice gradski sudac, kapetan, senatori, senatorske udovice, gradski zastupnici i njihove udovice, kao i neki drugi ugledni gradski službenici, bili oprošteni i od plaćanja poreza na svoje kuće i zemljišta, iako je sama gradska općina još u 17. st. donijela odluku o općoj obvezi plaćanja toga poreza.

Uvesti više reda u gradsko gospodarstvo, unaprijediti ga i povećati općinske prihode htio je Pavao Jaszy svojim statutom (1732)¹⁵²⁹ u kojem daje upute o racionalnom korištenju podložničke radne snage, o koristi pretvaranja prirodina u novac i o potrebi uvođenja nekih poreza. "Gradski se prihodi mogu povećati, ako se rad podložnika ne rastejava, već upotrebi za ciglanu, vapnaru, oranice, livade i vinograde i za popravak zgrada kako se ne bi za te i slične svrhe trebao izdavati gotov novac. Zatim ako se prihod od oranica i livada ne rastepe, nego pretvori u gotov novac." Jaszy nadalje predlaže, "da se svake godine za unutrašnje gradske potrebe udare i izvjesni snošljivi nameti na trgovce, kramare i obrtnike kao i na izvore prihoda koji postoje na području grada, na posjede, majure, vrtove, zemljišta, livade, vinograde i slično." To više što su građani u tom času plaćali u ime općinskih tereta samo 40 *novaca* ili *denara*. Jaszy je, da bi spriječio novčane zlouporabe predvidio i nadzor nad financijskim poslovanjem općinskih službenika. Po odredbama njegova statuta magistrat je morao kontrolirati račune tridesetničara, maštara, ubirača daća i dekana te, svake godine pregledane račune slati na uvid Kraljevskoj ugarskoj komori. Inače je magistrat račune o prihodima crkava, kapela i ubožnice morao prema starijem propisu iz 1729. ispitati odvojeno od ostalih računa i poslati biskupu na pregled.

¹⁵²⁸ Protocolium fassionum 1774-1777, p. 537-538; 1783-1786, p. 189-191. - R. Horvat, Prošlost, p. 431-433. - O. Maruševski, Stare zagrebačke kavane, Kaj, 1977, 12, p. 43-44.

¹⁵²⁹ Z. Herkov, Statut, p. 45-47.

Ipak čini se da usprkos dobronamjernim Jaszyjevim uputama nisu nastale neke veće promjene u gospodarstvu gradskom imovinom. Dostora je išlo opet sve po starom. Prirodine s općinskih polja i vinograda uglavnom su i dalje između sebe dijelili gradski dužnosnici, a prihode trošili za svoje redovite plaće ili izvanredne honorare te za namiranje raznih sitnih usluga i nabavaka.¹⁵³⁰ A kako nije bilo ozbiljna nadzora financijskog poslovanja ni učinkovitih pregleda blagajne, viši gradski dužnosnici mogli su na razne načine prisvajati općinski novac i bogatiti se. Kupovali su si njime vinograde, zemlje, gradili kuće, što svojim redovitim plaćama ne bi nikada mogli. Neki izdaci očito za privatne potrebe bljegli su se čak i u blagajničku evidenciju, primjerice, blagajnik je 1741. godine između ostaloga, zapisao i sljedeće izdatke: "Potrošili sem za pecivo i staro vino 17 groši, za vhnje i mljeko 11 groši, za perece, pogačice i 1 vagan pšenice 2 forinte 15 groši, za puter 17 groši, za cukor i groždice 11 groši, za jajca 16 groši" itd. Često se događalo da račun i nisu bili čisti, a blagajna bila prazna zahvaljujući privatnim "posudbama".¹⁵³¹ No kad bi dolazila kontrola, blagajnik bi se već snašao, jer je pravovremeno bio obaviješten "da će za tri dana komisija doći pregledati blagajnu". Osim redovitih plaća bilo je i raznih prigodnih osobnih izdataka u novcu trabantima (stražarima), lугarima, zvonarima, vrtarima, brodarima, *srednjeg i kraljevske broda*, sitomashom *šulmastery* i orguljašu. Izvanredni i važni troškovi bili su i za procesije i druge svećane zgode. Za sudjelovanje u procesijama bili su nagradivani panduri, špani, portulabi, bubnjar, konjaniki i plešćki zastavnici, pa i onaj koji je "raspelo nosil na procesiji i hegdušići (guslaci) koji su igrali pit raspelu." Nagradivale su se i razne komisije, pa tako je i onoj koja je ulovila tolvaja Hračka isplaćena jedna forinta, asesorima koji su pregledavali dimnjake dvije forinte, a sucu i kapetanu, jer su sudjelovali na Markovskom sajmu u ime dnevnice dvije forinte i deset groša. Od vremena do vremena pojavivali su se i izvanredni troškovi za krvnika, njegova pomagača i njegove žrtve. Osobito je takva troška bilo početkom 1742. prilikom smaknuća neke Kostajničanke. Za njezinu hranu izdana je jedna forinta i jedan groš. Krvniku koji joj je odsjekao glavu pet forinta, osim tri groša koje je primio za kruh i pečenku. Osim toga je stolac na kojem je osuđena sjedila kad su je smaknuli strajao šest groša, a lijes u kojem su je pokopali jedan gros.

Kako je najveći dio gradskoga novca bio potrošen za osobne rashode, malo je preostalo za druge materijalne potrebe. Ali kako općina uglavnom nije poduzimala neke zamašnije akcije, nije joj ni trebalo mnogo novca u tu svrhu. Njezine potrebe u tom pogledu bile su relativno male. Posrijedi bljahu uglavnom nabavke razne sitne građe i pribora (čavala, lopata, dasaka, baruta i dr.), manji ili veći popravci i slično. Veći izdatak predstavljali su za grad, primjerice, troškovi za vapnenicu i ciglanu, za procesije u Čučerje i Mariju Bistricu, za sramotni stup (Pranger), a osobito za nabavke novih orgulja za župnu crkvu u svibnju 1741, kad su *fiosari* morali dopremiti

1530. A. Šemra, Gospodarstvo grada Zagreba prije stje godina, Vienne, 1877, p. 550-553. - V. Klaić, Zagreb, p. 41. - R. Horvat, Prošlost, p. 55, 127, 504. - Z. Herkov, Statut, p. 44. - HNJ, II, p. 1069-1073.

1531. Grad je od tih četrnaest tisuća posudbo grofovske obitelji Erdödy osam tisuća, a dvjesto forinta podijelila su dvojica senatora između sebe u ime punih troškova. Senatori su išli po novcu u Požnu (1766), što dokazao je gradski sudac Ladislav Szale, a ostatak je bio određen da se njime uređi gradski pliočnik. - A. B. Krcelić, Annuae, p. 341, 511. - V. Klaić, Zagreb, p. 43.

orgulje Slavom iz Slavonije i kad je *Orgelmacher* samo za dopremu dobio 29 forinta. A već su se i u travnju iste godine građani slobodnoga grada bili prilično istrošili povodom rođenja *novoga hercega*, jer su u slavu toga "popucali pol centa dbebeloga praha, što je stajalo 20 forinta", što je nedvojbeno također pripadalo većim izvanrednim izdacima gradečke općine. Novčani izdaci slobodnoga grada za osobne i materijalne potrebe uglavnom su iste naravi u dužim vremenskim razdobljima. Oni se namiruju iz gradske blagajne u koju priliče gotov novac iz raznih izvora. Od poreza i gradanskih taksa, godišnjih sajmova i dnevnoga tržišta, od gradskih mesnica i prebendarskih "štacuna", dućana koji su se nalazili u Kamenitum vrtarima, od zakupnina gradskih zemljišta, od kamnatih prihoda zaklada, od vapnara i "ciglenica" (gdje su se pekle i prodavale opeke), od gradanskih posjeda, od mlinova, od vina što su ga točili stranci, od prodanih prirodina itd.

Prihode u naravi dobivala je gradska općina od poljodjelstva i vinogradarstva, svojih oranica, polja, livada, sjenokoša, šuma, vinograda, a uz to i od davanja njezinih podložnika u Gračanima, Trnju, Horatima, Sv. Duhu, Čnomercu i Frateršćici. Njezine zemlje davale su joj pšenicu, raž, ječam, zob, stino žito, hajdinu i sjeno, a vinogradi prilično velike količine vina, povećane još i vinom što su ga pridonosili seoski podanici. No od sveg tog prirodna sam grad nije imao mnogo koristi. Malo je ostalo što se moglo pretvoriti u novac. Gotovo sve su međusobno podijelili gradski dužnosnici, a u prvom redu gradski sudac, kapetan i senatori. Oni su za sebe rezervirali sve bolje vrste žitarica i kvalitetnije vino. Dok učitelji, zvonari, špani, seoski suci, vrtari i drugi dobivali, primjerice, samo raž i zob, viši gradski čelnici zadržali su isključivo za sebe pšenicu i piru. Isto se tako postupalo i sa vinom. Najprije su se namirili sudac, kapetan i senatori, a onda svi ostali u raznim prilikama i zgodama. Pa i vrtari, lугari, zvonari, trabanti, brodari, orguljaši, učitelji, krvnik i tamničar. Posebni deputati, *fasiungi* vina, dijelili su se o Božiću, Novoj godini, Tijelovu, Duhovima, Martinju i drugim većim svekovinama, a i u posebnim zgodama, primjerice *trabantima* prilikom velikih sajmova, orguljašu, korralistima i zvonaru o Martinju, krvniku, tamničaru, kaštelanu, stražarima i vrtaru prilikom smaknuća itd. Vino se davalo i sakristiji Sv. Marka za potrebe mise, djetućima Velikoga ceha i zastavnicima za sudjelovanje na svećanim procesijama, kapucinima na Tijelovo, pa i onima koji su sudjelovali u procesijama, osobito onima koje su šle u Čučerje i Mariju Bistricu. Vino se dijelilo šakom i kapom, tako je taj običaj gradska općina ukinula još 1716. godine. Po tadašnjoj njezinoj odluci trebalo je vino besplatno dobivati samo krvnik, i to kad je bio u službi, mučio ili izvršavao smrtnu kaznu. No na to se nakon nekog vremena očito zaboravilo pa je opet sve išlo po starom. Nije se, čini se, nimalo obziralo na činjenicu da je vino u ono vrijeme bio važan izvor novca i da se dalo vrlo dobro unovčiti, bolje od žita. Zato su se vinogradarstvom i prodajom vina bavili mnogi građani, seljaci i crkveni zemljoposjednici. I isusovci su se bavili krcmarenjem i imali u Zagrebu vinotočje, pravu krcmu nad čijim je ulazom, kao i kod drugih takvih trgovina, visjela borovica, uobičajeni krcmarski znak. Uz vinogradarstvo, poljodjelstvo i vrtlarstvo također su važne grane privrede i gradske općine i građana. Na području današnjega središnjeg dijela Donjega grada i u najbližjoj okolici povijesne jezgre Zagreba prostru se polja, livade, vrtovi, šume, vinogradi, pašnjaci, gospodar-

ski majuri, vlasništvo gradske općine, građana, cehovskih udruženja, crkvenih redova, župa, kaptola, biskupije i drugih crkvenih zemljoposjednika. Građani se mnogo bave poljodjelstvom, obrađuju zemlju, drže i njeguju vrtove u podgrađu. Radeći na poljima i u vrtovima i timareći stoku, proborave na polju često dan i tek se navečer na glas zvona Lotrščaka vraćaju kućama.

Sredinom stoljeća Zagreb je izgubio važan prihod. Godine 1757. mu je Kraljevska ugarska komora, kojoj je bio potređen, kao i ostali slobodni gradovi u Hrvatskoj, oduzela pravo ubiranja tridesetine od građana. Građani slobodnoga grada plaćali su, naime, tridesetinu u gradsku blagajnu, i to samo trećinu, jer su na to imali pravo na osnovi povlastice još iz vremena Bele IV. A sada je pak Komora odredila da moraju plaćati cijelu tridesetinu, i to u njezinu blagajnu. Gradska općina prosvjedovala je protiv te samovoljne odluke, borila se osam godina za svoje pravo, ali je, i to posredovanjem Hrvatskog sabora, uspjela tek toliko da je Komora povlasticu ubiranja tridesetine otkupila za 14000 rajnskih forinta.

Grad je bio i u vrijeme opterećen starim porezom u naravi, desetinom koja se od davnine morala plaćati biskupu. Neposredno nakon žetve slao je biskup na teren svoga *dežmara* (decimatora, ubirača desetine) da pokupi deseti dio svih plodova, pa tako i na teritoriju koji je potpadao pod upravu slobodnoga grada. Grad nije bio sklon davanju toga nameta, pa je obično izaslao jednog svog *assessor*a da nadzire rad *dežmara* i pazi da on ne bi izabirao samo najbolje snopove žita, a loše ostavljao. Treba ih uzimati jednaki, "pol na pol, dobre i loše".

I građani su, dakako, morali davati biskupu desetinu od svojih polja i vinograda. To su činili vrlo nerado, tim više što je obrađivanje zemlje bilo prilično skupo zbog skupih težaka, osobito orača. Često je dolazilo do svada, pa i otvorenih sukoba između ogovorenih građana i silovitih biskupovih *dežmara*.¹⁵³²

Godine 1726. izdao je gradski magistrat odredbu kojom je propisao cijene raznim obrtničkim i težačkim uslugama. Htio je time s jedne strane zaštititi radnika od iskorištavanja, a s druge osigurati i sebe i građane od prejeranih zahjeva onih koji su davali razne usluge. Bile su predviđene cijene za težačke i obrtničke radove, za manje i više napore, za zimsko i ljetno vrijeme, sa i bez hrane itd. "Tesaki od s. Josepha svetka do Miholja vszakojachki, prez marhe delajučih, od vezda od vszake persone plachalisze budu po tri grosse ob svzoi hrani, ob gospodarevi pako hrani po seszt novacz. (...) Koszeem na dan prez hrane po chetiri grosse, z hranom dva grossa, vina vszakomu na dan tri meszleye (...) orachem od pluga czeloga szedam-hranu; vina na dve persone polich k obroku, prez hrane od pluga czeloga szedam-naist grossi (...) od hrane na dan tri grosse i hranu, prez hrane pet grossi (...) od ralice na dan prez hrane deszet grossi, z hranom szedam grossi (...) czimermani y zidari, koteriszu mestri y delo ravnaju to jeszt palleri od s. Joszephha do Miholyana dan grossi szedam, deticheim grossi 6, od Miholya do Joszephova po pet grossi. Detichu pako zidarszki i czymermansky kizsu zvucheni v letu na dan po pet grossi i v zimy po chetiri grosse prez hrane", a bile su određene cijene i za usluge podvoza, "za foringu od Szave naimre od brodiv blisneh drevi a deszak krajnszskih, ali drugoga drevi po chetiri grosse za vszaku foringu y meszley vina (...) vszakojachka foringa s

1532. R. Horvat, Sabiranje biskupove desetine u Zagrebu g. 1705. SNZ, p. 94. - R. Horvat, Prošlost, p. 58.

chetirimi voli, tojeto kuliko chetiri voli voziti mogu, vu letu na dan po oszem grossi y hranu, in hieime vero grossos 6 et victum, prez hrane pako v lettu jedanaist grossi, vu zimy grossi 9." Maksimirali su i cijenu drvima i drugoj robi. Propisali su, primjerice, da "dober voz kalaneh hrasztoveh ali bukoveh drev, kuliko chetiri voli voziti mogu, za oszem grossi, pomenssi voz po pet grossi, kaisze tulikaisse razmeti mora za grabova derva ... vszakojachkeh pako drugeh drev dober voz po pet grossi, menssi po tri grossi, mal vosich po dva grossa (...) Dober voz dobroga za plote prutija po grossi seszt, ako mensi menie (...) Dober voz obdelanoga kolya (50 koloff) foringum po petmaist grossi, kakje to vezda bilo, akosze gdo na meine pogodi, more szlobodno (...) od vagana vapna szuhoga nabitoga koter ga vozi gross 1 (...) Trenoga kamenia, koter szvoiega dopelia dober voz grossa 4, potochnoga dober voz den. 10" itd.

Odredbu o cijenama gradski je magistrat donio vjerojatno u suglasnosti i sporazumno sa susjednom kaptolskom, odnosno biskupskom jurisdikcijom. I njima je, naime, moralo odgovarati da se prilike u tom pogledu nekako srede. To je tim vjerojatnije što se ta odredba našla i u nadbiskupskom arhivu.¹⁵³³

I odredba o zabrani prodavanja posjeda strancima koju je magistrat donio 3. veljače 1742. imala je također cilj da zaštiti gospodarske interese građana. Događalo se, naime, da su stanovnici obližnjih područja kupovali posjede na području grada, plaćali za njih velike novce i podizali im na taj način cijenu. A to je išlo na štetu građana koji su se također htjeli koristiti pravom prvokupa, a nisu mogli plaćati tako visoke cijene. U takvoj situaciji gradska općina morala je zaštititi građane, a time i sam grad. Jer građani su plaćali poreze i imali druge obveze prema gradu, pa se njegovi upravljači nisu mogli ravnodušno odnositi prema njihovim interesima.¹⁵³⁴

Gospodarsko stanje Zagreba i njegovih stanovnika otežavale su i opće prilike u tadašnjem svijetu. Česti i dugi ratovi, opća oskudica i nestašica novca, nerodne godine, bolesti, stočne pošasti, kao i neki lokalni događaji što su pogodili bilo sam grad bilo bližu i dalju okolicu: požari, poplave, suše, vlažne godine, loše ljetine, epidemije. Nedaće su se nizale tako reći iz godine u godinu tijekom stoljeća. Među prvima bio je veliki požar 14. srpnja 1706, dotada najstrašniji i, čini se, s najtežim posljedicama. Izbio je u tri sata posljedipodne u kuhinjskom kaminu zgrade *Crne škole* na Kaptolu (danas br. 29). S gorućega krova škole jaki istočni vjeter raznio je zapaljene krovne daščiće i iskre posvuda po gradu. Najprije je gorio Kaptol. Vatra je brzo zahvatila krovove kanoničkih kurija, pa su gotovo sve za kratko vrijeme bile u plamenu. Izgorjele su gotovo sve kućice na Opatovini, Dolcu, Pod zidom, u Skalinskoj ulici i na Potoku (danas Tkaličeva). Spasilo se tek nekoliko kućica i jedna kurija kraj franjevačkoga samostana. Ljudi su spašavali svoje stvari koliko i kako su mogli. Neki su ih sklanjali u podrumne, pa i u bunare. Mnogo je ljudi ostalo bez svega spasivši samo odijelo na sebi i ono što se moglo nositi u rukama. Izgorjelo im je pukućstvo i žito i uništene čak i bačve s vinom. S Kaptola se vatra proširila u podgrađe. Tu su prve planule kuće u Soštarskoj vesi (danas ulica Pavla Radića) i na Harmici (danas Trg bana Josipa Jelačića), a zatim i u Illici i okolici. Osim Sv. Margarete na tom je području izgorjelo sve.

1533. J. Barle, Odredba gradskog poglavarstva u Zagrebu od god. 1726, glade plaćanja nadnice i nekih drugih radnja. VZA, 1913, p. 153-156. (Politica vol. VI, 6/695, 668. Nadbiskupski arhiv.)

1534. Z. Hetkov, Statut, p. 68.

Jak istočni vjeter prenio je vatru i na Gornji grad, gdje su se zapalile najprije neke građanske kućice pokrite daščicama i slanom, a ubrzo je čitav grad bio u plamenu. Nije bila pošteđena nijedna stambena zgrada, a ni crkve ni samostani. Gorio je Sv. Marko, Sv. Katarina, kapucniska Sv. Marija, crkvice Sv. Trojstva uz samostan Klarisa i kapela Sv. Uršule na Markovu trgu. U tornju Sv. Marka rastalila su se zvona i propala vrijedna ura koja je odbijala sve sateve. Sv. Katarini izgorio je krov, Sv. Marija izgorjela je do temelja. Nešto crkvenoga posuda, misni odijela i drugih dragocjenosti uspjeli su kapucnici spasiti u svojoj grobnici, a isusovci u grobnici pod Sv. Katarinom. Stradala je i isusovačka gimnazija i samostan s ljekarnom, a i samostani kapucina i opatica Klarisa. Vatra je zahvatila i isusovačko sjemenište Sv. Josipa, gradsku vijećnicu, župni dvor, krovove gradskih kuća i kuće gornjogradskega plemstva. Druvene građanske kuće bile su pretvorene u pepeo. Nijedna stambena zgrada nije ostala poštedena. Grad je gorio kao baklja, a opća slika te požarne tragedije bila je utoliko impresivnija što je osim svega u dvorištu isusovačkoga samostana izgorjelo i dvjesto hvati drva. Ljudi su bijezali, a kuće su bile prepuštene na milost i nemilost vatri, koja ih je upravo proždrala. Mnogi bogati građani pali su u roku od sata na prosjački štap.¹⁵³⁵

Ni 1709. nije bila osobito sretna. Započela je velikim snijegom koji je pao do početka proljeća, a onda je sredinom svibnja pao jak mraz i napravio mnogo štete na poljima i u vrtovima. Osim toga je i godina bila nerodna. Sljedeće godine u rujnu pojavili su se skakavci koji su u gustim jatima tri dana slijetali na polja, travnjake i vrtove, učinivši goleme štete. Godine 1711, 1712. i 1713. harala je stočna kuga i pomorila silno blago. Godine 1713. jaki je mraz uništio žito i vinograde. Zbog toga je sljedeće godine hrana bila vrlo skupa. Godina 1716. bila je opet nerodna, a oskudan usijev uništila je silna poplava Save krajem rujna i hladnoća koja je vladala cijelu godinu. Zbog zime i grožđe te godine još ni o Svin svetima nije dozrelo.¹⁵³⁶

Iste godine pojavile su se i nevolje što su ih donijeli ratovi. Započeo je, naime, i dvije godine mučio zemlju, takozvani prvi rat s Turcima. Oslobođio je, doduše, iako samo privremeno, nešto teritorija, ali i dodatno pogoršao i inače teško gospodarsko stanje.

Težak udarac napose u gospodarskom pogledu doživjeli su Zagrepčani krajem svibnja 1731. Tada je naš grad ponovno zadesio velik požar. Buknuo je u Gornjem gradu, u Sjemeništu Sv. Josipa, u današnjoj Habelicevoj 1. Bilo je to 31. svibnja navečer. Vatra je uništila dobar dio Gornjega grada i Kaptola. Sa sjemenište zgrade koja je osobito teško stradala, proširila se najprije u obližnje ulice i na Katarinski trg, a zatim i dalje preko potoka Medveščaka na Kaptol. Osobito su stradale zgrade u Kamenitoj i Opatičkoj ulici i na Katarinskom trgu. Kuća nasuprot sjemeništu u Kamenitoj ulici eksplodirala je i cijela se srušila kad je vatra doprla do baruta što ga je ta mošnji trgovac držao u dućanu koji se u toj kući nalazio. Na Katarinskom trgu stradala je Kulmerova kuća i toranj Sv. Katarine, a u Kamenitoj ulici osim nekih gra-

1535. O velikom požaru u Zagrebu 1706. postoje dva suvremena opisa. Jedan se nalazi u rukopisu zagrebačkog kanonika Gijere Paravića (umro 1716) *Chronologia Illustrissimi Collegii Illyro-Hungarici Bononiae fundati ab anno 1553...*, p. 319-320. Ahiiv HAZU. Drugi opis nalazi se u djelu *Historia Collegii Societatis Jesu in Monte Graeco Zagrabinae*, I, p. 546-547. - V. Klaić, Suvremeni opisi zagrebačkog požara od g. 1706. VZA, 1910, p. 236-238. - Lj. Vrančan, *Zagrebački požari u XVII. i XVIII. vijeku*, SNZ, p. 245. - V. Klaić, Zagreb, p. 39. - R. Horvat, Prošlost, p. 46-52.

1536. Bilješke iz matice vjenčanih župe Sv. Marka u Zagrebu 1706-1716. - E. Laszowski, Iz prošlosti Zagreba. Bilješke o događajima u Zagrebu g. 1706-1738, SNZ, p. 314-316, i Večer, 3. V. 1922, 433, p. 2.

danskih kuća osobito teško Kamenita vrata. U njima je, nakon što je izgorjelo sve što je moglo izgorjeti, pronadena u pepelu gotovo neoštećena slika Bogorodice. Ta je visjela negdje nad vratima, a tri dana nakon požara našli su je u pepelu, bez okvira, koji je također propao u vatri. To se smatralo Božjim čudom pa je udovica nekog Modlara iz pobožnosti dala u vatrina podići oltar i na nj stavila tu sliku. I oltar i slika nalaze se tamo još i danas i imaju značenje maloga zavjemenog svetišta. U požaru je stradala i gradska bolnica koja se nalazila nasuprot Kamenitim vratima na vrhu Duge ulice. Vatra se, kako je spomenuto, proširila i na područje Kaptola, pa su osim nekih kurija osobito stradali franjevački samostan i crkva. Na crkvi je izgorio krov, a u tornju se rastopila zvona.¹⁵³⁷

Tragovi te velike nesreće bili su vidljivi više godina. Još sredinom 18. st. stajale su pogorjale kuće kod Kamenitih vrata nepopravljene, a gradski toranj kraj njih bio je do 1748. "tužna ruševina". Tek 1749. mogao je vijećnik sudbenoga stola Magdić napisati zagrebačkom magistratu ove riječi: "Da je dano našim predšasnikom gledati kakov je sada ovaj krajevski slobodni grad, ne dvojim, da bi ih osvojila zavist. Vidjeli bi, da su sada vrata, tornjevi i još neke javne zgrade, koje nam kao tužna garišta u prahu i pepelu ostaviše, ustrajnom revnosti i mukom popravljene."¹⁵³⁸

Zagrepčani su i taj požar dočekali nepriljavni, pa im je stoga nanio utoliko više štete. Nisu imali u pripremi ni vode ni sprava potrebnih za gašenje vatre, kako je to inače u gradovima ubičajeno. Da se to ubuduće ne bi događalo Haszzy je u statutu grada Zagreba 1732. predvidio odredbu koja je obvezivala građane da za slučaj požara "drže na gradskom trgu uvijek po nekoliko posuda vode i imaju u pripremi ljestive i ostale naprave" nužne za gašenje vatre.¹⁵³⁹

Zatim je buknuo novi rat s Turcima, koji je tražio nove žrtve. Trajao je tri godine (1736-1739) i ne samo da je stajao mnogo novaca i žrtava već je doveo i do gubitka onog što je prije bilo stečeno.

Krajem travnja 1743. Zagreb je ponovno gorio. Ovoga puta, čini se, samo Kaptol. Prema priopćenju Baltazara Kričelica tom prilikom bio je "uništen vrlo velik broj kuća i dovedeni u opasnost sam biskupski dvor i stolna crkva." Kanoničke kurije, kaže, bile su nakon toga požara "iz temelja podignute."¹⁵⁴⁰ Inače nema vijesti o proširenju požara na druge dijelove grada, pa su vjerojatno slobodni grad Gradec i njegovo podgrađe ovoga puta bili od njega pošteđeni.

U to se vrijeme već dvije godine vodio austrijski nasljedni rat (1741-1748) koji je doveo zemlju u osobito teško gospodarsko stanje. Tereti rata mučili su i Hrvatsku. Od nje su se nepristano tražili novčani priloz, a mogućnosti za njih bivala su sve manje. Raspisivali su se i nametali porezi za pomoć vojsci, a posljedica svega bila je opća nestašica gotova novca, opće osiromašenje.¹⁵⁴¹

Godine 1750. i 1751. pretjpalji su Zagrepčani teške štete od poplave nabujaloga potoka Medveščaka, osobito onoga dijela koji je protjecao kroz grad. U prvoj poplavi

1537. A.B. Kričelić, Annuae, p. 549. - Chronologia Illustrissimi Collegii Illyrico Hungarici Bononiae fundati ab anno 1553..., p. 356-364. - Lj. Vrančan, Zagrebački požari u XVII. i XVIII. vijeku, SNZ, p. 245. - R. Horvat, Prošlost, p. 54.

1538. A. Šenoa, Critice iz kronike zagrebačke, Viena, 1879, p. 706-707.

1539. Z. Herkov, Statut, p. 46-47.

1540. A.B. Kričelić, Annuae, p. 294-549.

1541. I. Matasović, Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća, NS, 25, p. 98-99. - J. Matasović, Die Briefe, p. 16, 49.

(1750) bujica je razorila staje i druge zgrade i oštetila osobito kuće koje su stajale uz korito potoka na Harmici. Tu je uz ostalo jednu kuću do temelja razorila, iskopala golemu provaliju i probivši sebi novo korito skrenula tok potoka preko trga prema jugu. Napravila je silne štete kojih je vjerojatno bilo i od poplave Save jer je i ona te godine poplavila nizinska područja pod gradom. Poplava u svibnju sljedeće godine (10. svibnja 1751) bila je još katastrofalnija i uzrokovala je još veće štete i nesreću cijelom Zagrebu. Skrivio ju je opet Medveščak koji je od strahovita proloma oblaka toliko nabujao da se za kratko vrijeme čitav predio grada u njegov tok našao u dubokoj vodi. Jaka bujica razorila je minove, poplavila sve kuće uz potok, a sedam-naest ih potpuno uništila. Sa sobom je odvlačila sve pokretno iz kuća, gospodarskih zgrada, staja i dvorišta. Pokušstvo i sve druge predmete, pa i stoku i ljude, odnosila je sa sobom, a u podrumima uništila vino, napola razorila zidani most preko potoka "sruivši na nj kaptolsku mesnicu koju bijaše podigla uvis zajedno s temeljima". Strašno je bilo gledati kako voda nosi iz kuća stoku, ljude i nejaku djecu u kojijevci koja su vrištala. Četrnaestorici je oduzela život, a bezbroj ih je ranila predmetima koje je nosila iz kuća. "Ta se nesreća dogodila danju oko tri i pol sata poslijepodne, a trajala je samo sat. U to vrijeme uspjela je nanijeti "nečuvenu štetu, mnogima oduzeti sve i svesti ih na prosjački štاپ". U toj godini bilo je inače mnogo poplava, a i velike suše, pa je sve to vrlo nepovoljno utjecalo na usjeve, učinilo godinu nerodnom. Bilo je malo sijena, pšenica i raž su se pokvarile i nisu se mogle ni požnjeti, a vina, osobito u okolici Zagreba, nije bilo gotovo ništa. "Od pet do šest vinograda jedva su se dobila tri požunska kablа." A onda je još nastupila i nezdrava zima puna raznih bolesti.¹⁵⁴²

Dokora je novi dugi rat bio uzrokom da su vremena postala teža, a gospodarsko stanje gore, rat što ga je Marija Terezija sedam godina vodila s pruskim kraljem Fridrikom II. Cijene su ponovno rasle, vladala skupoća, nestašica hrane i robe, a špekulanti trgovci u punoj mjeri iskorištavali ratnu konjunkturu. Osjećala se, dakako, i velika nestašica novca koji se sa svih strana izvlačio i trošio za ratne potrebe. Teške godine ratovanja pratile su uz to i druge nedaće i elementarne nepogode: glad, siromaštvo, stočne pošasti, zarazne bolesti, nerodica ili preobilne kiše, poplave, potresi i jake zime. Dana 17. i 18. veljače 1756, u vrijeme kad su se javljali žestoki potresi u raznim zemljama Europe, pa i u Hrvatskoj, osjetio se i u Zagrebu jak potres. Osobito u noći od 17. na 18. veljače. Udarci potresa osjetili su se i nekoliko sljedećih dana, iako ne više tako snažni. U stolnoj i drugim zagrebačkim crkvama održavala su se povodom potresa prikazanja, propovijedi i molitve, da bi se to zlo ubuduće "odvratilo od grada i ostalog napaćenog naroda". No i sljedeće godine pogodila su Zagreb ponovno dva potresa. Jedan 27. lipnja, a drugi 7. srpnja. Prilikom drugoga potresa srušili su se na nekim kućama dimnjaci. Inače nije poznato kakve su štete uzrokovala ta dva potresa. Za nepune dvije godine Zagreb se opet tresao. Ujutro "na sam Veliki petak" 1759. osjetio se potres od kojeg je stradao svod u stolnoj crkvi. Bilo je vjerojatno šteta i na drugim zgradama, ali o tome nemamo zasad podataka. Vrije-

1542. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 52, 72, 98. - M. Despot, *Pokušaji manufakture u građanskoj Hrvatskoj u 18. st.*, Zagreb 1962, p. 9.

me sedmogodišnjega rata i neposredno nakon njega bilo je nesretno i gospodarski slabo i zato jer su ga pratile jake pošasti stoke (1756. i 1761.), zarazne bolesti (1756), nerodica i glad (1761, 1763, 1764).¹⁵⁴³

Godine 1766. doživio je Zagreb opet jedan jači potres, veliki požar i vrlo jaku zimu. Potres se osjetio 25. ožujka oko pola šest ujutro, a požar je buknuo u središtu grada 8. lipnja. Gorjele su kuće na Markovu trgu. Najprije kuća grofa Sermagea na zapadnoj strani tga, a onda još desetak drugih zgrada na koje je jak vjetar prenio vatru i zapalio ih. Tijekom toga stoljeća zapamćeno je i zapisano i nekoliko vrlo hladnih zima, punih snijega i leda. Takva je bila i 1766. kada je studen bila toliko jaka da su se i rijeke zamrznule, pa i Sava.¹⁵⁴⁴

Četiri godine nakon toga doživio je Zagreb još jednu veliku poplavu, možda posljednju te vrste u stoljeću. Ovog puta razlila se Sava duž čitavoga područja grada, i to u tolikoj mjeri da je s obradenih površina odnijela sve plodine, oranice, livade, polja i vrtove naplavila pijeskom, šljunkom i muljem, načinivši tako silne štete njihovim vlasnicima. Zbog visokog vodostaja i razlivene vode nisu ni potoci koji su tekli s Medvednice i protjecali zagrebačkim poljem mogli normalno utjecati u Savu, pa su se i oni razlijevali, zamuljivali polja i činili štetu koja se nekoliko godina nije dala popraviti. Takvu štetu činili su potoci i u vrijeme čestih visokih vodostaja Save. U takvim slučajevima Zagrepčani su stradavali, dakako, najviše od potoka Medveščaka, i ne samo na poljima, već i u svojim domovima, osobito na Potoku i Harmici. Medveščak se često razlijevao, prodirao u kuće, podlokavao zidove, oštećivao stanove i čitave zgrade i uništavao u njima pokućstvo i druge predmete.¹⁵⁴⁵

Dne 10. srpnja 1786. pogodio je naš grad još jedan veliki požar. Gorjeli su i Gradec i Kaptol. Gorjela je i ulica Potok i pretrpjela znatne štete. Osobito je stradala Crkva Sv. Marije na Dolcu. Teško oštećena, ostala je nepopravljena i neupotrijbljiva za crkvene obrede sve do 1790. godine. Nakon požara obavili su procjenu "drvo-djelci, zidari, stolari, kovači i staklari" i ustanovili da je šteta na Kaptolu od izgorjelih kuća i spaljenih pokretnina iznosila 35090, a na samoj crkvi Sv. Marije, osim pokret-nina, 8000 forinta. Šteta na Potoku procijenjena je na 47999 forinta, a u slobodnom kraljevskom gradu na 139169 forinta.

Još jedan rat protiv Turaka (1787-1790) posljednji u stoljeću, izrazio je otežao ionako tešku gospodarsku situaciju. Bacio je zemlju u najveću bijedu. Svijet se i u gradu i na selu rušio pod teretom novčanih i ostalih ratnih davanja. Zbog obveza prema vojsci seljak nije mogao obraditi zemlju, a bilo je uz to još i nerodice i pošasti stoke, pa je osim ostalih teškoća nastupila i opća nestašica hrane i glad. "Osobito nerodica uzrokovala je veliku glad, tako da su seljaci pekli kruh od drvene kore i kukuruznih klipova, a mnogi su se našli mrtvi od gladi po cestama, u šumama, a njihova djeca na paši."¹⁵⁴⁶ Takve prilike odrazile su se osobito jako po gradovima, pa i u Zagrebu koji je također bio preopterećen ratnim davanjima, a uz to morao trpjeti

1543. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 256-257, 332-333, 349, 361, 419, 466, 482. - J. Matasović, *Die Bräute*, p. 171, 179, 182, 188.

1544. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 513, 521, 524.

1545. R. Horvat, *Prošlost*, p. 57-58. - Praenotationes Comit. zagrab., lib. X, p. 213.

1546. A. Orišić, *Rod Orišića*, Zagreb 1943, p. 70. - HNJ, II, p. 1103.

i posljedice prirodnih katastrofa. Sve je to uz neke druge čimnice, napose političke i socijalne, učinilo vrlo pogodnim za prihvaćanje naprednih revolucionarnih ideja koje su prodirale sa zapada i odjeknule i u tadašnjem Zagrebu.

Vrlo nepovoljno djelovalo je, nedvojbeno, na gospodarski razvoj u Hrvatskoj, što se dakako odrazilo i u gospodarskom životu njezina glavnoga grada, i njezino financijsko potčinjavanje Mađarskoj od trenutka kada je zajedničkom mađarsko-hrvatskom saboru u Požunu 1790. godine ozakonjena odluka (zak. čl. 58 i 59) da se o hrvatskoj ratnoj daci može raspravljati i odlučivati jedino na zajedničkom saboru, iako odijeljeno od mađarske ratne dace.^{1546b} Hrvatska se otkleka mogućnosti da samostalno utječe na vlastiti gospodarski život. Posljedice takve situacije osjećale su se i u gospodarskom razvoju Zagreba onoga doba, ali i budućnosti.

SOCIJALNE PRILIKE U ZAGREBU

Razni čimnici koji su utjecali na gospodarski razvitak grada bili su istovremeno i uzrokom socijalne situacije u njemu. Osim općih društvenih i političkih odnosa onoga doba, to su bile u prvome redu brojne nećace koje su pratile život ondašnjega Zagrepanina u većim ili manjim razmjerama tijekom stoljeća: ratovi, pošasti, požari, nerodice, glad, poplave, stočne zaraze, skupoca, nemaština. Bilo je to jednako kao i u 17. st., u kojemu je 18. st. u svemu tome, kao i u nekim drugim društvenim pojavama, bilo vrlo slično. I u 18. st., kao i u sedamnaestom pored navedenih nevolja, bilo je i spaljivanja vještica, opće osobne nesigurnosti, naslija nad podložnicima, pobuna podložnika i vojnika, socijalnih suprotnosti s oskudicom i nemaštinom s jedne te raskoši i rasipnošću s druge strane. A bilo je i sada kao i prije pobožnog ozračja i raznih većinom crkvenih svečanosti i drugih događaja koji su privlačili i uzbuđivali gradski i okolni seoski svijet. U 18. st. pojavile su se i uzbuđile puk i napredne ideje, kao i u 17. st., iako one u ta dva stoljeća nisu bile posve jednakoga karaktera. U 17. st. težile su za nacionalnom slobodom, a u 18. st. i za slobodom čovjeka uopće. Spaljivanje vještica, odjeci buna podložnika i krajišnika, nemaština i oskudica (kao posljedica elementarnih nepogoda, društvenih odnosa i čestih ratova nja), s jedne, a raskoš, rasipnost, zabave, i zabavni život, s druge strane, i stanovite promjene u sastavu stanovništva nastale većinom priljevom pravoslavaca, pa do laskom grčkih trgovaca, Židova, časnika i njihovih obitelji, te nekih stranih plemićkih obitelji, zatim prestanak gradsko-kapitolskih sukoba, pa odjeci prosvjetiteljskih ideja, koje su i ovdje načele pitanje slobode maloga čovjeka — predstavljali su najvažnija zbivanja i pojave u životu Zagreba u 18. stoljeću.

Problem vještica bio je još aktualan. I u to su vrijeme optuživali žene da šurju s vragom proglašavali ih vješticama i izvodili pred sud, mučili ih i spaljivali kao u srednjem vijeku. Tijekom istrage razodijevali su ih do gola, klijestina čupali vražje pečate s njihovih tijela, vezali im ruke na ledima, stezali i podizali kolutima, svje-ćama im palili živo meso, stavljali ih na drvene konje i druga mučija. Od samog

početka stoljeća (1700), godinama se pokreću postupci protiv vještica, tužbe, preslušavanja, istrage, smaknuća. Na sudu županije zagrebačke i križevačke unutar zidova kraljevskoga i slobodnoga grada sudilo se, primjerice između 1704. i 1706. u nazočnosti podžupana, plemićkih sudaca i drugih prisjeznika toga suda Dori Martak, Jeleni Kos i Dori Prusak zato što su se "dobrovoljno sažvižele s davlom, s njim radale djecu, devetero djece poubljale i lešine njihove u čarobnjačke svrhe upotrijebile, što su primljenom od demona čarobnjačkom vještinom često i prečesto s bezbrojnim svojim ortakinjama pravile tuču, mraz, nepogode i venenje, pa u velikoj mjeri uzrokovala neplodnost zemlje i najveću oskudicu plodina i prema tome glad i smrt ljudi. Uz suradnju i na savjet đavolov slabije tjelesnu snagu i jakost mnogim ljudima i uzrokovala im dugotrajnu sušicu, ukočenost, srčane tegobe i na kraju smrt. Na taj su način sve svoje tjelesne i duševne snage upotrijebile na teško ruglo božanskog veličanstva i štetu ljudskoga roda povodeći se za davlom, zakletim nepristajteljem Boga i ljudi."¹⁵⁴⁷ U istražnom zapisniku vještica iz 1704. zabilježeno je uz ostalo da su se "coprnicke na Medvednice ili pak Okličnice spravljale i onda su tuču napravljale..."

"Napravljale su mast iz črnega svinjskega lojnja da ih pomore kada polete." "Jemale su djecu na polju ter ju na križputu pojole." Iste godine 29. ožujka bile su spaljene Jaga Cestarka i Margareta Krznar, pa je u vezi s tim gradski blagajnik u svom obračunu zapisao: "Die 29. Martii, da su babe žgali, dal sem 8 denara grabatnom i vratom na krub. Item henkaru (krvniku) kaj je babe mučili i pogubili 20 denara." I sredinom siječnja su spalili neke žene, pa je i izdatke za to gradski blagajnik zabilježio u obračunu: "da su se babe žgale dal sem 20 denara polag vinao oficijalno koji su pomagali krvniku..."¹⁵⁴⁸ Te iste i tijeekom sljedećih godina osumnjicane su kao vještrice, zatvorene i mučene Kata Pavleková, Pičekovica, Barbara Županić Kruzić, Katarina Smetić, Margareta i Helena Musenka i dr. Od 23. do 30. prosinca 1733. sudilo se u gradskoj vijećnici pred gradskim sucem Josipom Hohenberom uz istražna mučenja Margareti Kuljanki optuženoj kao vještiči. Tužbu je podigao kao tužitelj i predstavnik vlasti Bernard Perko, zapriješnuti gradski vijećnik. Nakon što je optuženica bila izvedena pred ostale predstavnike vlasti, istražne organe, krvnik je najprije pregledao tijelo i išćupao iz njega tri mađeža, tobožnja đavolova pečata, što se smatralo neobornim dokazom za vezu optužene s davlom. Kad to nije htjela priznati, stavili su je na mulke i prisilili da se sama optuži da je imala vezu s vragom i vješticama i da je kao vještica počinila razna zlodjela. Končno su je 30. prosinca 1733. "zbog teških čarobnjačkih zločina (...) osudili da bude živa spaljena na lomači (...)" na strah i primjer drugima koji bi možda naginjali na čarobnjačko umijeće.¹⁵⁴⁹ Godine 1741. i 1742. pokrenut je na području Kaprova "zbog nekeje coprije" postupak protiv Bare Piskovice koju je optužila "nižna tovarušica" Bolteka Jelčića Kata da ju je vidjela "pri keravom mostu prvi dan majuisa mjeseca s vnožnim copernicami vu večer kasno po zdrave Marije". Nekako u isto vrijeme bila je i u slobodnom gradu na brdu Gradecu ubičena "radi vještačkih čina" i Katarina udova Peršin. Optužili su je da je vještica, da je "vračala i čarala" te pomoću magije raznim ljudima škodila

1547. V. Bayer, Ugovor, p. 598-599. - R. Horvat, Prošlosti, p. 140-152. - J. Matasović, Die Briefe, p. 16.

1548. I. Tkalčić, Isprave, Starine, 1892, 25, p. 25-28. - R. Horvat, Prošlosti, p. 141-144.

1549. I. Bojničić, Neizdane isprave, VZA, 1903, p. 239-246; 1904, p. 84-96. - V. Bayer, Ugovor, p. 609-615.

Progoni vještica prestali su sredinom 18. st. pod utjecajem ideja prosvijećenog apsolutizma. Najprije ih je donekle ublažila Marija Terezija 1756. naredbom da se osude koje u tom predmetu izreknu sudovi u Hrvatskoj ne smiju izvršavati prije nego što ih ona potvrdi. A potpuno ih je dokinula 1758, kad je odredila da nijedan sud u Hrvatskoj i Slavoniji ne smije pokrenuti ni kazneni postupak protiv osoba sumnjivih zbog čarobnjaštva bez posebne njezine dozvole, a ta se morala tražiti putem Kraljevske ugarske dvorske kancelarije. Premda su se nakon prve naredbe, koju je još iste godine ozakonio i Hrvatski sabor (zakonski čl. VI. od 26. ožujka 1756), mogli još voditi procesi i donositi osude protiv vještica, ipak takvih procesa i osuda, koliko je poznato, nakon toga u Zagrebu više nije bilo, a pogotovo ne nakon naredbe iz 1758.¹⁵⁵³ Vjerovanje u vještice i u mogućnost veze čovjeka s vragom zadržalo se ipak i dalje, ne samo u priprosta već i u učenoga svijeta. Pa čak su i vlasti o tom i dalje ozbiljno vodile računa, što im uostalom ni prvom ni drugom kraljičinom naredbom nije bilo zabranjeno.

I katolički župnik u Vrapču Mirko Perković čvrsto je vjerovao u vještice, bojao ih se i molio velikoga župana zagrebačke županije Ivana Jurišića za pomoć protiv njih. U svom pismu velikom županu 30. ožujka 1757. napisao je između ostaloga da se, "na potoku koji teče iza kurije vide u svako doba strašne prikaze i mojoj su družini i kapelanu zadale veliki strah, najviše pak u noćno doba kad bi mogli da imadu jedini sat počinka. Ako ne bude Božje pomoći, zarazit će svojim čarolijama mene i svu moju družinu kao što su zarazile pokojnu kuharicu i dojljicu, a obje bi i života bile lišile da su mogle. Neka se zato ugledno Vaše gospodstvo udostoji što prije priskočiti u pomoć ovoj nesretnoj tragediji da ne strada više lica ovog mjesta. Razdražene su prisutnošću gospodina suca i zato štogod znadu pomoću đavlova zla da počine trude se da to izvrše prije nego im se izmakne."¹⁵⁵⁴ Nije poznato da li je i kako veliki župan reagirao na tu molbu. Vjerojatno jest, jer su vlasti još i mnogo kasnije vodile brigu o čarobnjaštvu i ljudima koji su navodno ortacili s vragom. Kad je neki Josip Wolgemuth u istražnom zatvoru krajem 1772. priznao da je još s nekim ortacima iz Zagreba bio u vezi s vragom Hrvatsko namjesničko vijeće je zapovijedilo (6. studenoga 1772) zagrebačkom magistratu da u toj stvari povede istragu i presluša one koji su zajedno s Wolgemuthom "počinili taj veliki delikt i općili s vragom." Magistrat je proveo istragu i o tom 23. siječnja 1773. izvjestio Kraljevsko vijeće, priloživši svom izvještaju i istražne zapisnike. Taj proces je, međutim, prilično brzo i blago završio, s tim što su i Wolgemuth i jedini njegov pomagač kojega je magistrat mogao preslušati, a to je bio zagrebački gradski krvnik Fürst, porekli da su imali bilo kakve veze s đavlom.¹⁵⁵⁵

Progoni vještica svjedoče uz ostalo i o velikoj osobnoj nesigurnosti, osobito za žene, premda ni muškarcu nisu bili pošteđeni ako je na njih pala sumnja da imaju vezu s vragom. No osobna nesigurnost bila je opće obilježje tadašnjih društvenih prilika zbog strogih zakonskih propisa i drugih razloga. Čovjek je mogao izgubiti

1553. I. Tkalčić, *Isprave, Starine*, 25, 1892, p. 101. - V. Bayer, *Ugovor*, p. 305, 309.

1554. I. Bojničić, *Neizdane isprave, VZA*, 1903, p. 240-241. - V. Bayer, *Ugovor*, p. 737-738.

1555. *Acta 1771-1773. (Acta consilii Croat. 1773 E24 199, PAZ)*. - E. Laszowski, *Parnica protiv "vražjih ortaka" u Zagrebu 1771-1773*, *Jutarnji list*, 22.1.1923, 3943, p. 3.

zdravlju i čak im uzrokovala smrt. Zatim da se družila s vragom i s njim "počimila razne razbludne čine". Zbog svega toga tražio je predstavnik optužbe od gradskoga suda da ju "kao očivestu copermicu" stavi najprije na muke, a onda spali na lo-mači.¹⁵⁵⁰ Početkom veljače sljedeće godine bile su mučene i priznale svoj "zločin" vještice Bara Duganka, Jela Pričkovića, Mara Miherička i Mara Dedovka. Zanimljiv je i poznatiji slučaj Barice Benšek Cindekoviće optužene kao vještice također 1743. godine. Za nju je kaptolska vještica Bara Plisko prilikom mučenja izjavila da je vještica. Ta izjava bila je želja Cindekovićinih trgovačkih konkurenata koji su je optužili da je vještica, hitajući je uništiti. Cindekovića je, naime, s više uspjeha prodavala svoju robu, nego drugi mali trgovci, kramari, pa su je oni potvorili da je zbog toga što ona ime vezu s vragom i što pravi razne čarolije. Da nosi vraga u džepu, odnosno da robu tupa u torbe i onako s torbama skače preko kopanje da bi bolje tržila. Važno je za ilustraciju tadašnjih prilika, napose u gradskoj upravi, ono što se dalje dogodilo sa Cindekovicom. Nakon što je bila uhićena, bačena u okove i mučena, obećao joj je gradski bilježnik da će je osloboditi ako mu plati 200 forinta. Kako je to u ono vrijeme bila vrlo velika svota, ona mu je ponudila samo 100 forinta i uspjela je. Pustili su je iz zatvora, premda je odmah platila samo polovicu te svote, a drugu polovicu obećala da će platiti naknadno. Slučaj Barice Benšek Cindekoviće pokazuje kako su osim osobnih i drugih razloga i gospodarski interesi mogli biti poticajem za teške i opasne potvore, zbog kojih su mnoge žene trpjele najokrutnija mučenja i gubile živote na lomačama. Slučaj Barice Benšek svjedoči i o krajnoj samovolji i potkupljivosti tadašnje gradske uprave.¹⁵⁵¹ No čini se šitovise da su te karakteristike ondašnjih gradskih dužnosnika bile posve normalne i same po sebi razumljive pojave jer ih ni pred javnošću nisu skrivali. Budući da su osim uvjerenja o bogohulnom i zločinačkom djelovanju vještica u velikoj mjeri i osobni interesi bili razlogom njihova progona, to su se ti progoni to revnije izvršavali i nastavljali i sljedećih godina sve do službene zabrane. U kraljevinskoj kući pred sudom slavne zagrebačke i križevačke županije ili pred sudom u gradskoj vijećnici na Markovu trgu gotovo svake godine (koliko se po sačuvanim ispravama može vidjeti) našlo se po nekoliko nesretnica optuženih za vezu s vragom, kao jedan od najtežih zločina onih vremena. Godine 1747. i 1748. sudilo se Barbari Perušić i nekolicini njezinih suoptuženica; 1749. Bari Petruševki, 1750. Kati Fabijanički; 1751. i 1752. Marijani Vugrinec, Magdi Benković, Marijani Fučkar i Marijani Brukec. Sve su one bile optužene da su vještice, bacane u okove, podvrgnute teškom mučenju. Preslušavane na mukama, redovito u podrumu gradske vijećnice ili u jednoj gradskoj kuli, pred gradskim sudom, priznavale su sve što su mučitelji od njih tražili i na kraju, ako nisu već pod mukama izdahnule, bile osuđene na smrt i da se žive spale ili da im se odrubi glava, a tijelo spali na lomači.¹⁵⁵²

1550. I. Bojničić, *Neizdane isprave, VZA*, 1904, p. 95-96. - I. Bojničić, *Istraga protiv zagrebačke vještice gradanke Katarine Peščin*, *SNZ*, p. 59-60.

1551. I. Tkalčić, *Isprave, Starine*, 25, 1892, p. 37-43. - I. Bojničić, *Neizdane isprave, VZA*, 1904, p. 221-234. - V. Bayer, *Ugovor*, p. 709-730.

1552. I. Tkalčić, *Isprave, Starine*, 25, 1892, p. 43-54, 56-92. - I. Bojničić, *Neizdane isprave, VZA*, 1903, p. 235-238. - V. Bayer, *Ugovor*, p. 630-708, 709, 714.

glavu i zbog, po današnjem shvaćanju, nepoznata prijestupa. Tako je, primjerice, 1738. neki Nikola Milković bio osuđen na smrt zbog svetogrda na hostiji. Optužili su ga da je hostiju nosio uza se kao amulet za zaštitu protiv ratnih opasnosti. To se smatralo zločinom za koji su ga najprije podvrgli strašnim mukama, a kad je "priznao" što su od njega tražili, odsjekli su mu glavu i spalili ga.¹⁵⁵⁶ Godinu dana poslije objesili su i spalili i Lovru Lojena jer je također počinio neko svetogrde. Strogi su zakoni bili, dakako, i za one koji su stvarno počinili neke zločine. Ivanu Jaklekoviću su, primjerice, 1744. zbog razbojstva oduzeli glavu, a tijelo mu raspeli na kotač.¹⁵⁵⁷

Za dvadesetak godina (1776) Marija Terezija je ukinula i torturu u kaznenom zatvoru, umjesto nje imaju primjenjivati izvanredne kazne kao osude na "korekturnu zgradu, na vučenje lađah na rijekah, na javne radove i dr. A oni koji počine deliktne imadu se prigodom sajmovah ili drugih zgodah, kad se narod sakuplja, javno izložiti, po ulicah voditi, te se mogu šibom ili korbacima udarati. A u slučaju da se dobiju morske luke i u Ugarskoj učvrsti morská trgovina, mogu se krivci osuditi i na veslanje galija s tri reda veslah (ad triremes). Medutim, Zagrebačka županija je 1776. od Kr. vijeća tražila da se bar za stanovite slučajeve, jer su prilike u zemlji takve, zadržati tortura, "ako se hoće zločince prisiliti da kažu istinu ili da se slomi njihova zločestota". No Kraljevsko vijeće je 1. kolovoza 1776. naredilo županiji da se ima držati kraljičine odluke o zadržanju torture.¹⁵⁵⁸

Bilo je i drugih povremenih uzroka osjećajima nesigurnosti i nelagodnosti zagrebačkih stanovnika u onim vremenima. Tako 1703. kad se promio glas da po čitavoj Hrvatskoj krstare razbojničke bande, pijačkaju i robe, i u Zagrebu je zavladao strah da razbojnici jednog dana ne provale u grad. Poduzete su sve mjere opreza. U utvrđeni dio grada moglo se ući samo kroz Kamenta i Mesnička vrata, a i ta su bila izvanredno čuvana. Svi građani, pa i stranci, bili su dužni izmjenjivati se i stražariti kod gradskih vrata i danju i noću. Nijedna nepoznata osoba nije smjela napustiti grad bez pravovaljanih isprava i prije nego što bi se prijavila gradskom sucu. Bilo je stoga određeno da na vratima uz stražare mora uvijek biti i po jedna pismena osoba radi čitanja putnica.¹⁵⁵⁹ Vjerojatno je da u to nesigurno vrijeme razbojništvo nije bilo rijetka pojava u Zagrebu. Opće tadašnje prilike navode na misao da se to češće događalo. A bilo je sigurno opasnosti i od vlastitih ljudi, kao ono u studenom 1728. kad su pomahnitali daci činili izgrede i ugrožavali živote i imovinu svojih sugrađana. Noću su u skupinama napadali građane, zadirkivali ih i progonili. Navaljivali su štovše i na gradsku stražu, stražare smrtno ranjavali, oimali im i lomili oružje. Čak su i kuće palili i činili veliku štetu ne samo građanima, nego i kraljevskoj imovini. Gradski je magistrat bio prisiljen izdati posebne odredbe (25. studenog 1728) da bi se ubuduće spriječili izgrede.¹⁵⁶⁰ Nije poznato je su li ih te odredbe uspjele iskorijeniti.

Kako je teška situacija bila u pogledu sigurnosti života i imovine građana, govori nam i činjenica da ni mrtvaci u grobnicama nisu bili sigurni od pljačke i uznemiravanja.

1556. I. Boiničić, Navodno čaranje posvećenom oštijom, SNZ, p. 280-281.

1557. E. Laszowski, Kako je grad Zagreb dokazao 1760. *his gladii*, SNZ, p. 250.

1558. Praenotations Comit. zagrab. lib. X, p. 119-120.

1559. E. Laszowski, Zagreb u pogibih od razbojnika g. 1703. SNZ, p. 96.

1560. Z. Herkov, Statut, p. 66-67.

vanja. Dogadalo se da su skidali i prodavali odijela s leševa. A i crkva je znala vaditi pokojinike iz grobnica i zakapati ih negdje vani u zemlju, očito s nakanom da te grobnice ponovno skupo proda.¹⁵⁶¹

Mučnu atmosferu društvenih prilika u Zagrebu mogle bi nam dočarati i neke druge pojave, poput javnih kažnjavanja usred grada na Markovu tgu, gdje je županija prijestupnicima privezanin na pranger dijelja batine, a i pojedini slučajevi nehumanih postupaka poput onog Kriste Vojkovića koji je na mrtvo išbao nekog pekara, odvukao ga u Lužnicu i tamo bacio u zatvor (1757). Ili slučaj onog nestretnog fra-njeveca Ignacija koji je bio osuđen kao otpadnik i u remetskom samostanu pogubljen mačem samo zato što je htio prijeći u drugu provinciju i što se jednom u muždi preodijenuo u svjetovno, njemačko odijelo.¹⁵⁶²

Socijalni problem koji se javljao i u prošlim vremenima za Zagrepčane su i u tom stoljeću bila česta ukonacivanja vojske. Za vrijeme ratova vojnici su gotovo dnevno prolazili kroz Zagreb, a građani su ih morali uzimati na stani i hranu dokle god su boravili u gradu. No za njih to nije bilo samo materijalno opterećenje, veći i izvor velikih neprilika, neugodnosti i zla što su ih morali pretrpjeti od vojske.¹⁵⁶³

Kako u Zagrebu u ono vrijeme nije bilo javnog prenoćišta, morali su građani davati stanove i raznim drugim službenim gostima kad bi došli u grad. Tako 1784. crtačima katastralnih karata koji su tada bili smješteni i po kućama u Vlaškoj ulici. Tu su se stanovnici našli oštećenima, jer da su morali dati najviše stanova, a imaju samo 39 kuća. U žalbi županiji istaknuli su da Gradec i Kaptol imaju mnogo više kuća i da bi teret ukonacivanja trebali razmjerno snositi prema kućama i ljudima. A iz Vlaške ulice su, vele, zbog tih crtača karata "morali iseliti mnogi obrtnici i literati koji su ovdje iznajmili stanove na godinu dana, dok u Gornjem gradu ima praznih soba". Čini se da je zbog ukonacivanja, napose vojske, postojao stalni spor između slobodnoga grada i Kaptola, odnosno Vlaške ulice. I slobodni grad se u tom pogledu osjećao oštećenim, jer da je više opterećen od Kaptola i Vlaške ulice. Dne 7. rujna 1771. siao je predstavku Kraljevskom namjesničkom vijeću u Varaždin i tužio se da "stanovnici i građani Kaptola i biskupovi u Vlaškoj ulici nikako ne daju konake za vojnike, dočim žitelji grada moraju davati vojništvu slamu, svijeće, soli i drva, što su ih teškim znojem kupili. Stoga grad molí da Veličanstvo odredi da i stanovnici Kaptola snose taj teret." Medutim Kaptol dokazuje da su stanovnici crkve zagrebačke diplomom ugarskoga kralja Karla od 1318. i poslije nekom diplomom od Marije Terezije od svakog ukonacivanja vojnika slobodni. Stoga odvjetnik biskupije Mihael Blažeković molí županiju da poradi na tom da "grad već jednom prestane sa svojim tužbama koje su zbog spomenutih privilegija neosnovane."¹⁵⁶⁴

Jedna od najvažnijih pojava tog vremena u nas, to jest bune kmetova i krajišnika (napose one pedesetih godina 18. st.), proizvela je snažan dojam i u Zagrebu, tako poprište tih zbivanja nije bilo na njegovu području. No Zagreb je dugo strahovao od njihovih prijetnji i bio glavnim, najvjerodostojnijim, živim svjedokom tragičnoga

1561. A. B. Krcelić, *Annuaire*, p. 462.

1562. *Ibid.*, p. 343, 347.

1563. R. Horvat, *Prošlost*, p. 58.

1564. Praenotations comit. zagrab., lib. X, p. 71, 204.

završetka tih uzbudljivih pokreta. Uz to su i njihovi nosioci djelomično bili podložnici zagrebačke biskupije i gospode koja su živjela u gradu. Prvi su se pobunili 24. lipnja 1730. podložnici na imanjima kaptolskoga prepošta u naselju Gori i susjedni podložnici zagrebačkoga biskupa. Pokret je trajao, očito na preklde, punu godinu dana (od lipnja 1731), a onda ga je po nalogu Ratnoga vijeća iz Graza, kamo se biskup obratio za pomoć, vojska od nekih deset tisuća ljudi okrutno ugušila. Među ostalim spalila je potpuno nekoliko katoličkih i nekoliko pravoslavnih sela. Buntovnici su bili bezobzirno kažnjeni, petorica njih osuđeni i na gubitak glave. Svi koji su ostali živi morali su prisegnuti na vječitu vjernost i plaćanje svih vrsta desetine. Davanja će dopremati u Zagreb ili onamo kamo odredi prepošt. Obavljat će i stražarsku službu i dobavljati sve što će biti potrebno za gradnju bilo u Zagrebu bilo u Gori. Morat će za kaznu otkupiti i sva svoja zemljišta uz cijenu od tri rajnske forinte po jutru, a na Martinje po svakoj kući plaćati ubuduće po jedan carski talir.¹⁵⁶⁵ Buna u Gori, osim što je donijela materijalne i moralne koristi zagrebačkim cikvenim feudalcima, nije u Zagrebu snažnije odjeknula.

Svakako ne toliko kao što su to učinili pokreti seljaka i krajišnika dvadeset i pet godina poslije (1755) u krajevima istočno i sjeveroistočno od Zagreba i u Podravini. Tada je uz ostala neugodna doživljavanja Zagreb strahovao da će i na njega navaliti gnjevna vojska pobunjenih seljaka jer iz njega, kako su govorili, "izlaze sve nevolje što taru siromašni puk". I toj su buni bili uzroci nesnosni državni i gospodarski tereti i općenito težak položaj podložnika, a neposredan povod bezobzirno tjeranje na popravljane i uređivanje cesta što je Marija Terezija energično tražila od hrvatskih staleža radi austrijske trgovine, a banska vlast i generalkomanda od seljaka krajišnika kad se pronio glas da će kraljica proputovati kroz Hrvatsku. Zapovijed je bila da se svagdje kudgod će proći imaju urediti svi putovi, mostovi, ceste, javne zgrade, časničke kuće i vrtovi, i to sve besplatno uz potpuno izvršavanje i ostalih redovitih vojničkih dužnosti. K tome je došla još i konskripcija (1754) koja je osobito uzbudila svijet, zatim zahtjev da se plate nove odore, a uz to još i sve veće potrebe plemića i njihova sve veća traženja od podložnika s kojima se pokraj svega zla još i sve oštrije postupalo.¹⁵⁶⁶

Buna je započela u Ravnu 24. veljače 1755, odakle su pobunjenici napadali i palili susjedne posjede Gradec, Repinec i Špiranec. A ostali su u samostalnim skupinama napali Vrbovec, operirali u okolici Kalnika, u Podravini, na posjedu Preski, u Lovrećini, Bogačevu, Gregurovcu i drugdje. Razjareni podložnici palili su vlastelinske kurije, pljačkali dvorce, harali po posjedima, a prolili i nešto krvi. Ubijali su zapravo malo, zadovoljavajući se uglavnom pljačkom, paležom, opijanjem i proljetevanjem vina. Navodno su imenovali i svoga "kralja", nekog Bocaka, dok se neki drugi pobunjenik dao proglasiti biskupom.¹⁵⁶⁷ Plemstvo je ostavljalo dvorce i imanja i bježalo u utvrđeni grad na brdu Gradecu. No i tu je zavládala silna panika i strah od pobunjenika. Promjeli su se, naime, glasovi da jaka seljačka vojska kreće prema Zagrebu, da ga namjerava napasti, u njemu poubijati konskriptore, osvetiti se biskupu i svoj

¹⁵⁶⁵. HNJ, II, p. 1029-1031.

¹⁵⁶⁶. J. Matasović, Die Briefe, p. 127-128. - F. Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951, p. 108-109.

¹⁵⁶⁷. J. Matasović, Die Briefe, p. 128, 135.

gospodi. Nastala je ratna atmosfera, grad se grozničavo spremao na obranu. Neki su pobjegli iz Zagreba prema sigurnijem zapadu, kao što je to učinio, primjerice, i rektor isusovačkoga kolegija koji je pokupio spise, dragocjenosti i novac svoga reda i pobjegao u štajerski Graz. A biskup se zatvorio u svojoj tvrđavi, postavivši na vrata sto i pedeset stražara. Iz Donjega grada vozilo se, vuklo, nosilo sve u sigurniji Gornji grad. I kanonici s Kaptola prenijeli su ovamo svoje blago. Kaptolska vrata su zatvorili. Tek su jedna ostala otvorena. No i "na njima straže vojnici". Škole su bile raspuštene, a sva pozornost i napor usredotočeni su na obranu. Građani su dovukli topove i na Markov tug da se brane ako bi pobunjenici napali grad. Pod predsjedanjem biskupa održavaju se sastanci i dogovori plemića o obrani. Dne 27. veljače na konferenciji održanoj u biskupskom dvoru bilo je odlučeno da se digne takozvana insurekcija (opći oružani ustanak) i s vojskom krene protiv pobunjenih podložnika, te da se pobunjenici kazne, ne štedeći nikoga. Već 3. ožujka pošli su iz Zagreba biskupski, kanonički i turopoljski banderiji pod vodstvom podbana Ivana Raucha, u društvu nekih istaknutih feudalaca, prema Božjakovini. Tu se sakupilo oko 1300 vojnika. Na kuli Bisaga buntovnici su izvjesili crvenu zastavu, ali ih je vojska brzo svladala. Rauchovi vojnici nisu bili redovito opskrbljivani pa su pljačkali gdje god su stigli, pustošili sela istočno i sjeverno od Zagreba. Robili su ne samo seljake nego i vlasteline. Plijenili blago, konje, oruđe, pokućstvo, odijela. I to ne samo vojnici, nego i njihovi vode pa i sam podban. Isusovci su se žalili da im je zaplijenio i zadržao za sebe pedeset komada rogatoga blaga, dok im je kapetan biskupova banderija Špoljarić oteo cijelo krdo svinja i prodao u Zagrebu u bescjenje. Kroz Zagreb se u to vrijeme neprestano tjerala opljačkana stoka i tu dijelom prodavala u korist banskoga namjesnika i nekih drugih dužnosnika. A vođe regnikolarne vojske optuživali su osim za pljačku i da su ubijali redom sve muškarce, žene, djecu, stare, mlade i bolesne bez svakog suda i bez obzira jesu li ili nisu bili krivi. Neke su slali u Zagreb, a istaknutije buntovnike izvodili na licu mjesta pred ratni sud i sudili im bez mogućnosti obrane, uvijek na smrt vješanjem. A vješali su ih po granama, jer nisu imali dovoljno vješala. Neke su i rasjekli i komade tijela povješali po stablima. U Zagreb su s toga kaznenog pohoda poslali pedeset i dva pobunjenika, bacili ih u zatvor i podvgnuli najtežim mukama. Dvojica su pod mukama ubrzo i umrli, pa su ih mrtve objesili na hrast u Grmošćici na zapadnoj periferiji grada. Istragu je vodila carska komisija koja je nekoliko njih osudila na smrt, veći broj na vremenske kazne, a neke i na batine. Stanje zatvorenih u zagrebačkom zatvoru bilo je očajno, pa ih je nekoliko već i ovdje, osim spomenute dvojice, umrlo od stradanja, muka i nečistoće. Zanimljivo je bilo reagiranje Zagrepcana na sve to, a napose na izvršene pljačke na terenu. Neki su ih osuđivali, a drugi "lakomiji zavidahu što nisu i sami u njima sudjelovali". Na konferenciji održanoj u biskupskom dvoru pod predsjedanjem namjesnika Bathányya Rauchovi pristaje "nisu mogli dovoljno nahvaliti njegov pohod." Nazvali su ga ocem domovine, osloboditeljem, spasiteljem i štoviše pismeno preporučili carici.¹⁵⁶⁸ Ipak, bečki dvor i ugarska dvorska kancelarija osuđili su njegov

¹⁵⁶⁸. A. B. Krčelić, Annuae, p. 177-182, 248-249. - V. Klaić, Zagreb, p. 42. - A. Hudovški, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 15. - Lj. Ivančan, Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova god. 1755, VZA, 1902, p. 240-249. - J. Matasović, Stari i statinarski Zagreb, NS, I, p. 7. - HNJ, II, p. 1053.

postupak, a carica je zabranivši dalje progone seljaka, odredila posebnu komisiju da provede istragu o bunu. Na čelu te komisije bio je mađarski vlastelin grof Mihaljo Althan. Komisija se nastanila u Zagrebu u biskupskom dvoru i započela s radom 15. travnja 1755.¹⁵⁶⁹ Stala je po selima svoje ljude koji su prikupljali i popisivali tužbe seljaka. A mnogi seljaci i sami su dolazili u Zagreb i pred komisijom optuživali vlasteline. Dolazili su u grad sa svih strana.¹⁵⁷⁰ Mnoge seljake osumnjicene da su sudjelovali u bunu dala je i sama komisija uhvatiti, zatvoriti i staviti na muke te ih je, kao i one koje je zatekla u zatvoru, osudila neke na batine, neke na robiju, a osmoricu na smrt. No pozvala je na odgovornost i osudila i pojedine vlasteline, vojne zapovjednike, pa i samog podbana Raucha zbog nasilja što su ih izvršili nad pobu- njanim seljacima. Rauch je bio kažnjen novčanom kaznom od 6000 forinta "što je krivočno bjesnio proti posjedu i životu sirotinje, a nije ni vidio buntovnika", što je "dokazao vlastitu pohlepnost za blagom, pa nije štedio ni onih koji su već od buntovnika mnogo štete pretijeli..." i konačno što je "nakon plemenitbe buntovnika, koji su time već dosta bili kažnjeni, poslao ih u Zagreb, te su se ondje barbarskim načinom vodile istrage." Rauch se teško kompromitirao, pa je konačno za nekoliko mjeseci u svibnju 1756. morao predati ostavku na svoj položaj, na čast podbana i velikog župana zagrebačkog i križevačkoga. A mjesec dana poslije dao je ostavku zbog seljačke bune i ban grof Karlo Batthyány.

Pritužbe seljaka u vezi s bunom i zbog nasilja vlastelina stizale su još i u godini nakon bune. Godine 1756. došlo je u Zagreb preko tristo Moslavčana, žalilo se da su proglašeni buntovnicima i optužilo podžupana Josipa Raftaya koji je kao predstavnik vlasti radi konštrukcije došao u Moslavinu i tu zlostavljao i batinao seljake. Kad su njihovi izaslanici, koje su poslali u Beč, na putu bili uhvaćeni, dovedeni u Zagreb i bačeni u zatvor, ponovno su se Moslavčani pojavili "u vrlo velikom broju" pred kra- ljevinskom kućom na Markovu tugu, tu prosvjedovali i tražili da se njihovi izaslanici oslobode.¹⁵⁷¹ Sljedeće godine (1757) imali su Zagrepčani prilike vidjeti kako ih sprovode, bacaju u zatvor, a zatim sude novim buntovnicima iz Moslavine. Tamo je već u veljači ponovno izbio seljački ustanak, čiji je ishod bio sličan onome u 1755. Pukovnik Zerwitcz i podban Adam Najšić hvatali su i slali vode ustanaka u Zagreb, gdje im se sudilo i osuđivalo ih na prisilni rad u tvrđavama i na bojnoin polju.¹⁵⁷²

I gradska uprava Gradeca odnosila se prema podložnicima primjereno vreme- nu. O tom svjedoče i nasilja što ih je počinila nad podložnicima neke gospode 1759, kad su po njezinu nalogu spaljene kućice na posjedu grofa Sermagea kod Kraljeva broda na Savi, a na zemljištima Škutenca, Balogha i Mundaća pohvatani njihovi podložnici i odvedeni u gradski zatvor zato što su navodno pokušali krasiti drva u općinskoj šumi.¹⁵⁷³

1569. Sve vrijeme boravka komisije u biskupskom dvoru (15. travnja - 5. rujna 1755) stajala je pred dvorom počasnata straža, koja se dnevno izmjenjivala. Stražu je davao baretajni vojnika uahoranih na polju kod crkve sv. Petra - Lj. Ivančan. Iztraga proti buntovnim kraljevinskom varaždinskog generalata g. 1755. VZA, 1903. p. 78-79.

1570. Kaprol je tu situaciju znao dobro iskoristiti. Radio je dobre poslove sa svojim krcnarna, u koje su mnogi seljaci svrćali i mnogo trošili.

1571. A.B. Krcelić, Annuae, p. 266-268. - Lj. Ivančan, Iztraga proti buntovnim kraljevinskom varaždinskog generalata g. 1755. VZA, 1903. p. 76-88. - HNJ, II, p. 1062-1063. - J. Matasović, Die Briefe, p. 127-129, 135-136.

1572. J. Matasović, Die Briefe, p. 178.
1573. A.B. Krcelić, Annuae, p. 374.

Području socijalnih problema koji su zaokupljali i gradsku upravu i građane toga doba pripada i pitanje plaćanja radnika i težaka za usluge što su ih činili bilo gradskoj općini bilo ostalim raznim naručiteljima. S tim problemom magistrat se već i prije susretao i od vremena do vremena rješavao prigodnim odlukama. Početkom 18. st. (1726) donio je o tom i određbu spomenutu u prikazu gospodarskih prilika u 18. st. u Zagrebu. Cijene raznim uslugama određene tom određbom prilično su niške i škro svedene na minimum, vodeći strogo računa i o tom plaća li se uslugama samo novcem ili novcem i hranom. Cijene su nedvojbeno bile nepinjterene vrijednosti usluga te je radnik ili težak morao proći slabije od naručitelja. Svojin često vrlo napornim i dugotrajnim radom nije mogao mnogo zaslužiti ni bogznašto steći.¹⁵⁷⁴

Kao kontrast teškom položaju, bijedi i nesreći jednih pojavljuje se bogatstvo, udoban život, zabave i bezbrižnost drugih. Nasuprot siromaštvu, neimaštini, potlačenosti i nesigurnosti podložnika i sirotinje, mnogo sretnije živi više gospodsko društvo, bogati građani i aristokracija. Njima je bio osiguran dobar, bezbrižan život i mogli su si priuštiti mnogo više od redovitih životnih potreba, kao uostalom, i sav povlašten svijet onoga vremena. U 18. st., osobito u terezijansko i jozefinsko doba, zagrebačka se aristokracija poput ostalog plemstva Hrvatske sve više povodila za raskošnim, raskošnim, rafiniranim životom Pariza i Beča, napose bečkoga dvora. Galantni duh onog vremena prodirao je i k nama i u tom se duhu odgajala i ovdajšnja aristokracija. Napose se oponašao društveni život Beča i bečkoga dvora, odakle su se običaji, manire, razne raskošne priredbe prenosile i u zagrebačke salone. U prvom redu raskošne zabave, svečanosti, plesovi, kazališne predstave, maskenbali. Bezbriž- na, zabavna atmosfera puna želje za užicima javlja se četrdesetih godina kad se u Zagreb doselila žena banskoga namjesnika Ljudevita Erdődyja, grofica Marija Stu- benberg, i u svom domu stala prirediti sjajne krabuljne plesove ili *nemške komedije*, kako ih je domaći svijet nazivao. Pa i kazališne predstave i pastirske igre u kojima su plemići i plemkinje nastupali kao glumci. Aristokracije je, naime, vrlo brzo i spremno prihvatila grofčinu "novotarije" kao suvremeni običaj velike Europe. Novi običaji ubrzo su se uvrježili iako su imali i protivnika, osobito u biskupiji Franji Klobušićkom, ogorčenu nepriljatelju napose krabuljnih zabava. Kostimirane svečanosti i krabulje bile su od jednog dijela društva žigosane kao izum samog davila i štovije 1750. i zabranjene, ali su se ipak i dalje održavale u privatnim kućama. Pa čak se i u kraljevinskoj, zemaljskoj kući još te iste godine održavao krabuljni ples popraćen igrokazom u kojem su kao glumci sudjelovale ugledne ličnosti tadašnjega visokog društva, primjerice general grof Petazzi, Marija Stubenberg Erdődy i razni drugi časnici i djevojke. Zabavni život sa sjajnim i krabuljnim plesovima, scenskim igrama, raspojasanim gozdbama i pijankama procvao je u Zagrebu osobito u vrijeme Erdődyjeva nasljednika banskog namjesnika Adama Batthyányja i njegove žene grofi- ce Terezije Illeszhazy, koja je nakon Marije Stubenberg bila *spiritus movens*, duša zabavnoga života viših zagrebačkih drugova. Došavši u Zagreb (1753) odmah je preuzela njegovu organizaciju u svoje ruke. Već prve godine priredila je više zabava, svećanih plesova i maskerada na koje su upravo hrlili i aristokracija i kraljski časnici, i mladež a i ostali kad je pristup bio dopušten svakome tko plati ulazninu. Na takvu

1574. J. Batle, Odrredba gradskog poglavarsiva u Zagrebu od 1726. glede plaćanja nadnice i nekih drugih radnja, VZA, 1913. p. 153-156.

zabavu je, naime, kaže Krčelić, mogao doći svatko "tko bi naišao, bio seljak bio sluga, samo ako bi platio taj iznos". To jest ulazninu od 34 krajcera, koja je "išla u grofičin džep".¹⁵⁷⁵

Zabavne priredbe, a osobito krabuljne zabave grofice Terezije često su se pretvarale u prave orgije i bučnošću, slobodnim ponašanjem i raskoši nadmašile su sve dotadašnje. Mlada grofica "vesele čudi i odana nasladama i veselju" priređivala ih je u regnikolarnoj kući i u biskupskoj palači, gdje je stanovala. Njezine zamisli potpuno su joj uspijevale, to više što je privlačila i načinom ophođenja i pojavom. Bila je, kako piše Krčelić, "mlada žena divna tijela, poput Dijane" (i zvali su je Dijana), a svojom "ljepotom i šarmom očarala je sve. Oko sebe okupila je mnoštvo mladih, a i starijih obožavatelja. Svidala se i biskupu Franji Thauzyju, pa ni on nije zazirao ni od nje ni od njezinih priredaba."¹⁵⁷⁶

Osim u biskupskom dvoru i kraljevskoj kući, priređivale su se zabave ctmjena zagrebačkoga društva naizmjenično i u domovima uglednih obitelji: Sermagea, Malenića, Jankovića i drugih. Visoko hrvatsko društvo sastajalo se i u dvorcu Julije Sermage u Šestinama te u njezinoj kući na Markovu trgu. Zauzvrat lijepoj Dijani za njezine zabave, a i da joj omili, priredio je (1755) i Antun Janković, prišjednik banskoga stola i podžupan križevački, veliku zabavu s plesom i obinom večerom u Kuševičevoj kući u bivšoj Gospodskoj, danas Ulici Sv. Ćirila i Metoda 3. Dvorana u kojoj se održavala priredba bila je okićena simboličnim slikama, popraćenim i protumačenim njemačkim natpisima. Bilo je i šest živih slika, satiričkih aluzija na tadašnje političke i socijalne prilike. Bila je simbolizirana sloboda, prikazan odnos između podbana i banskog namjesnika, spor između Klefelda i Bužana, ženska raskalašenost i neka afera u Popovcu. Onovremeno se društvo kritiziralo povremeno i na druge načine. Zagrebačke se dame iz tadanjega visokog društva nisu, čini se, uvijek vladale svakome po volji, pa su ih osuđivali, a jedne se godine o pokladama pojavio i njima upućen prilično oštar paskvil, koji je svakoj takvoj dami bio dostavljen izravno kući.¹⁵⁷⁷

Zabave su se priređivale redovito i u manjim društvima, u užem krugu, sa susjedima, prijateljima i bližim znancima. I tu se znalo od srca zabavljati obilno častiti i u veselo raspoloženju plesati cijelu noć, "uz dvije violine i cimbal". U takvim zgodama nisu dakako izostale ni društvene igre, ni bacanje karata, ni slaganje pasijansa, ni igranje biljara. U zatvorenijim društvima bile su uobičajene i tombole na kojima se moglo dobiti "lancić od plemenite kovine, srebrnih doza za mirisne stvari, srebrnih i zlatnih soljenki s nepristojnim čovječuljcima" itd. U zabavama se, dakako, najviše uživljavala mladež. I ona se zabavljala po uzoru na veliku Europu. Voli razonodu, ples, eleganciju, prepušta se bezbrižno užicima koje joj pruža život. Glavna briga bila joj je da veselih sastanaka, zabavnih domjenaka, bude što više što češće.

1575. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 44, 129. - E. Laszowski, *Zagrebački javni plesovi u XVIII. stoljeću*, *Jutarnji list*, 24.I.1923, 3945, p. 5-6.

1576. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 342. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 63-64, 77, 165, 309. - J. Matasović, *Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća*, NS, 26, p. 272. - E. Laszowski, *Zagrebački javni plesovi u XVIII. stoljeću*, *Jutarnji list*, 24.I.1923, 3945, p. 5-6. - V. Klaić, *Zagreb*, p. 41-42.

1577. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 129-130. - E. Laszowski, *Zagrebački javni plesovi u XVIII. stoljeću*, SNZ, p. 306-309. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 58.

Ni u visokim crkvenim krugovima na Kaptolu nisu mnogo zazirali od zabava. I tamo su se one uvriježile, iako su ih pojednici, kao biskup Klobušički, osuđivali. No i on je prigodom blagoslova kanonika Jurja Resa za opata krajem siječnja 1750. dopustio da se nakon obilna objeda održi u biskupskom dvoru i ples do noći. Za njegova je biskupovanja i prigodom posvećenja Franje Thauzyja za biskupa bosanskega (travnja 1750) u biskupskom dvoru priređena je velika svečanost s plesom, igrama i zabavom na kojoj je bilo dopušteno "da se svatko zabavlja kako hoće".¹⁵⁷⁸ I prethodnik biskupa Klobušičkog biskup Juraj Branjug, koji je inače slovio kao vrlo skroman i trijezan čovjek, davao je o pokladama plesne i glazbene priredbe i volio se kojiput i sam pozabaviti igrajući biljar i neku igru piramida,¹⁵⁷⁹ a 1751, piše Krčelić, "ni grof namjesnik ni biskup nisu o pokladama priredili ni ples ni zabavu,"¹⁵⁸⁰ po čemu se može zaključiti da su se inače u biskupskom dvoru zabavne priredbe s plesom priređivale više-manje redovito. Osobito, čini se, u vrijeme biskupa Franje Thauzyja (1751-1769) koji im je bio vrlo sklon, to više što je u njegovu dvoru više od tri mjeseca stanovala sa svojim mužem i pratnjom lijepa "Dijana" grofica Illeszhazy koja je nedvojbeno vješto znala biskupa pridobiti za zabave.¹⁵⁸¹ Očaran njezinim šarmom i ljepotom udovoljavao je njezinim željama i dopuštao joj da plesove, krabuljne zabave, igre, priređuje i u njegovom dvoru.¹⁵⁸² Biskupova popustljivost i sklonost takvim priredbama nisu, međutim, bile nimalo neobične, jer je i vrijeme bilo takvo kad su visoki crkveni dostojanstvenici običavali prisustvovati priredbama te vrste, zabavljati se i živjeti poput svjetovnjaka. Pa tako i zagrebački, i to još mnogo prije biskupa Thauzyja, kako to svjedoči, primjerice, pismo knjezinje Elizabete Rakóczy u kojem je ona još 1706. pozivala biskupa Martina Borkovića i njegove nećakinje da dođu na zabavu u Novigrad i da sa sobom povedu i biskupsku bandu (tj. glazbu): "Moj dragi gospodin biskup", piše knjezinja, "lepo te molim, da bi i s Fortunom i Klemensom simo došli, očemo dobre volje biti, piti i tancat."¹⁵⁸³

A i niže svjetovno svećenstvo prepuštalo se svjetovnim užicima te svojim vladanjem izazivalo negodovanje i kritiku u dijela suvremenika. Početkom ožujka 1707. drži, primjerice, zagrebački isusovac propovijed u Sv. Katarini i oštro napada svjetovne svećenike: "(...) najmre da vnoći zato postaju popi da bi blago spravljali, da mošnje pune, a siromakom ne dadu, za duše ne skrebe se, neg goste se, pijančuju i lotruju nedostojno se s telom Kristuševom hrane i da su kot voda kerstna, koja greh Adamov otpira, ali sama vu blatno mesto opada, tak da oni kersteć, spovedajuć i druge sakramente dajuć druge vu nebo pošiljaju, a sami k vragu idu i da malo ih koji vu nebo idu, a vnoگو već vu pekel (...)"

Sličnim je riječima nekih tridesetak godina prije žigosao svoje suvremenike u *Zrcalu Marijanskom* i *Pervom oca našega Adama grešnu* Juraj Habdelić, član istoga reda. Ipak, Habdelićev sljedbenik morao je po nalogu biskupa Borkovića (onoga

1578. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 43, 52.

1579. *Ibid.*, p. 54.

1580. *Ibid.*, p. 65.

1581. Nakon nešto više od tri mjeseca preselili su se banski namjesnik grof Adam Bathányi i njegova žena Terezija u Gornji grad i nastanili kod župnika Sv. Marka Jurja Jurjanica. - A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 69.

1582. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 342.

1583. J. Matasović, *Die Briefe*, p. 83.

kojega je Elizabeta Rákóczy zvala u Novigrad na zabavu, gdje će društvo "dobre volje biti, piti i tancati") svoju propovijed opozvati i ispričati se u propovijedi ispričkom koju mu je sastavio sam biskup: "To moje prodečvo nazad jemljem i krivoga i neistinitoga valujem. Neg pače iz prave istine popovski stališ i vse ove biskupije pope hvalim i poštujem. I kaj sem prešešni pondetek suprot nima i njihovom stališu govoreć zbanutval je, oprošćenja od njih pomizno prosim."

Te i druge biskupove misli morao je isusovac u svoje ime izgovoriti i ispričati se s propovijedaonice Sv. Katarine 7. ožujka 1707.¹⁵⁸⁴ Ta, a i njegova izvorna propovijed zanimljive su, međutim, ne samo kao silka društvenih prilika i odnosa onoga vremena, već i kao propovijedi na lijepom kajkavskom jeziku kojim se govorilo u tadašnjim građanskim domovima, gdje se uz patrijarhalni život i stare običaje sačuvala čista kajkavska riječ.

A i mnogo poslije, napose 1756, održavale su se u zagrebačkim crkvama moralne "proditke" koje su se "oštro obarale na pokladne svekovine i na uvedenu raskalašenost". Držao ih je i Baltazar Krčelić u Sv. Marku i njima navodno uspio "da su kraljevinsku kuću koja se bila pretvorila u hran raskalašenosti napustili njezini prijatelji i zaštitnici te nisu više tamo išli na bal ili ples ni na krabuljne zabave. Nije se više čulo ni za kakvu nedoličnu priredbu, pa su se čak i oni koji su prije branili raskalašenost počeli pred njom gnušati. Ispovijedaonice su bile pune, štoviše za vrijeme same propovijedi u crkvi su mnogi plakali. Nakon toga ni te godine ni sljedećih nije se u Zagrebu ni vidjelo takvih priredaba ni čulo za njih (...)".¹⁵⁸⁵

Koliko su i jesu li Krčelićeve propovijedi izmijenile tok zabavnoga života u Zagrebu, teško je reći. No činjenica je da se taj život stišao upravo u njegovo vrijeme. Tome je bio uzrok svakako i pruski rat koji je tada započeo kao i odlazak iz Zagreba (1757) glavne pokretačice zabava, grofice Terezije Illszhazy.¹⁵⁸⁶

Ali poslije, kad su se vremena smirila i pojavili se neki spremni organizatori razonoda svih vrsta, ponovno je živnulo u Zagrebu na tom području. Osobito sedamdesetih i osamdesetih godina. I opet se priređuju *noble Baals* i omnije zabave, a i tzv. *Bünger baals*, purgerski plesovi. Jer već i građani posjećuju u to vrijeme redovito javne plesove, zabavljaju se i veselo se provode, osobito u doba poklada. I to po gostionicama i kavanama,¹⁵⁸⁷ gdje su se uz ples i zabavu "mogli dobro otkrijepiti kavom sa skorupom, čajem, čokoladom s pecivom, limunadom, mljekom od badema, sladoledom svih vrsta, punčem, francuskim likerom, talijanskom rakijom *rozalijom*, narančama, piškotama i drugim slatkisima". Sačuvala se i statistika zagrebačkih građanskih plesova održanih za vrijeme poklada od 1778. do 1785. Iz nje se vidi u kojim su se gostionicama priredivale zabave i plesovi i koliko je na pojedinom plesu bilo gostiju. Godine 1778. je, primjerice, u gostionici Ivana Reizingera bilo priređeno petnaest plesova sa 540 uzvanika, a u gostionici baruna Ignacija Malenića na Harmici dvadeset i dva plesa sa 986 posjetitelja, dok je plesove u kavani

Horu, kojima se broj ne zna, posjetilo 495 osoba. Sljedeće godine bilo je u Malenićevoj gostionici šesnaest plesova sa 558 gostiju, a 1780. u kavani Franje Pleya trinaest plesova s 1098 plesača. Iste godine priredili su plesove u svojim ugostiteljskim prostorima i kavanar Horo (dvanaest plesova sa 461 posjetiteljem) i gostioničar Juraj Czen (osam plesova sa 180 posjetitelja). Godine 1781. u vrijeme poklada nije bilo plesova zbog korote, žalosti i povodu smrti Marije Terezije, ali su 1782. opet nastavljeni na starim mjestima u kavanama Valentina Hora i Franje Pleya i u gostionici baruna Magdalenića. Bilo ih je u svima zajedno ukupno trideset i devet. Kavanar Pley je dovolom magistrata 1786. organizirao i elitne plesove za gospodu u palači generala Vojkifya (buduća palača Rauch u Matoševoj 9) i poplulane *Bünger baals* za građanstvo u dvorani gradske vijećnice. U palači Vojkify bilo je spomenute godine šesnaest, a u vijećnici četrnaest takvih javnih plesova. Plesalo se uz sviranje domaćih, a i stranih, napose čeških, glazbenika, kojih se u Zagrebu uvijek našlo. Plaćala se, dakako, i ulaznina, i to za ples kod Vojkifya 34, a u gradskoj vijećnici 20 krajčara. Osim toga svaki je posjetitelj morao gradskoj općini platiti tri krajčara za "kasu siromaha". Godine 1787. i sljedećih godina organizirali su plesove o pokladama ravnatelj kazališta Ivan Weilhamer i kavanar Augustin Schnepf. Weilhamar *noble Baals* u Vojkifyjevoj kući, a Schnepf građanske plesove u dvorani gradske vijećnice. Jedan i drugi imali su dozvolu i isključivo pravo da o pokladama upriličuju takve priredbe, Weilhamer elite, a Schnepf građanske plesove.¹⁵⁸⁸

Godine 1787. bilo je u Gradecu po uzoru njemačkih *Schützenvereine* osnovano Streljačko društvo, prvo društvo u Zagrebu. Nedvojbeno da je i u okviru njegove djelatnosti, osim specifične razonode gadanjem, bilo dosta i druge zabave i plesa, kako za više, tako i za šire građanske krugove. Društvu je i bila zadaća da osim vježbanja u strijeljanju priređuje i zabave u prostorijama društva.¹⁵⁸⁹

No katkada je zagrebačka županija svojim propisima pokušala zauzdati ta euforična raspoloženja i građane privesti "na pravi put". Tako 1772. naređuje "da se nitko za vrijeme službe Božje ne smije u krcmah zadržavati. Svak ima prisustvovati službi Božjoj, svetim prodkama te naučima svoga pastira. Na rečene dane ne smiju kazališna prikazivanja prije 7 sati, a amfiteatralna prije 4 sata popodne započeti. Muzika bilo u krcmah ili u privatnim kućama, i to u gradovima prije 4, a izvan grada prije tri sata svirati. Igre svake vrste, također biljar, bud u kavani ili inim krcmama zabranjuju se do 4 sata poslije podne, kao i do 10 ili 11 sati noću."¹⁵⁹⁰

Novotvoreno zagrebačko društvo, a napose visoko, njegov život i tadanje prilike uopće prikazao je Baltazar Krčelić u *Annuaama*, a poslije su obradani i u literaturi. Najprije ih je opisao August Šenoa u romanu *Diogenes*, a poslije i Josip Eugen Tomić u *Udovici* i romanu *Za kralja i domr*.¹⁵⁹¹

Za šire krugove, za niži pa i najniži puk, bilo je razonode i u drugim prilikama, u raznim događajima svjetovnim i crkvenim koji su ih uzbuđivali, budili im interes,

1584. Acta jesuitica iteregistrata Collegii zagrabienis, fasc. VI, No 96. - R. Horvat, Prošlost, p. 201-204.

1585. A.B. Krčelić, Annuae, p. 256.

1586. Ibid., p. 343.

1587. Prvi kavanar u Zagrebu Leopold Dun (Thun) *Civis et coffeeaquus lib. regniague civitatis zagrabienis* pojavio se u Zagrebu još 1749. i djelovao ovdje do 1751, kad je umro. - R. Horvat, Prošlost, p. 431-433.

1588. E. Laszowski, Zagrebački javni plesovi u XVIII. stoljeću, SNZ, p. 306-309. - E. Laszowski, Critice izkazališne prošlosti grada Zagreba (1764-1816), NS, 10, p. 85-88.

1589. U to doba germanizacije imalo je streljačko društvo njemačko obilježje pa su i njegova pravila i zapisi pisani na njemačkom jeziku. - V. Klarić, Zagreb, p. 46. - S. Srkulj, Zagreb, p. 83-84.

1590. Praenotations Comiti zagrab. - Iib. X, p. 253-254.

1591. J. Matasović, Iz galanalog stoljeća, p. 22.

privlačili pozornost, jednako kao što se to događalo već i u prijašnjim vremenima. Najviše je bilo crkvenih svečanosti, premda ni one svjetovnoga karaktera nisu izostale. Sve su se, međutim, nedvojbeno održavale uz živi interes svih slojeva građana i okolišnoga seljačkog puka. Bile su to svečanosti povodom ustoličenja biskupa, instalacija banskih namjesnika, krunidbe kralja, pa i povodom polaganja temeljnog kamena za Crkvu Sv. Ksavera, a poslije i prilikom prijenosa slike sveca iz stare u novosagrađenu crkvu. Slavlja za puk bila su i proštenja o crkvenim godovima (napose kod Sv. Duha i Ksavera) koja su privlačila mnoštvo svijeta ne samo iz grada, već i iz bliže i daljnje okolice. A bilo je i svečanih pogreba i drugih nekih događaja koji su na svoj način zaokupljali puigere i zadovoljavali njihovu potrebu za novim uzbudljivim događajima, senzacijama. Godine 1748. počela se graditi nova crkva Sv. Ksavera pa je prigodom polaganja temeljnoga kamena priređena u ksaverskoj dolini velika svečanost. Kako je to bio ujedno i dan proslave posvećenja stare crkvice i dan proštenja, u svečanosti je sudjelovalo mnoštvo svijeta. Samo iz okolice Siska došlo je tom zgomom više od tri tisuće ljudi.¹⁵⁹² A povodom svečanosti ustoličenja biskupa Franje Klobučickog (1749) sakupilo se mnoštvo svijeta na Kaptolu pred stolnom crkvom i biskupskim dvorom s čijega je prozora "bačeno mnogo novca među narod, koji je klicao živio! Siromasi su kao milostinju dobili kruha i vina, a i na most dvora donesena je bačva vina od dvadeset kabala i ostavljena narodu da ga razgrabi..."¹⁵⁹³ Osobito živo bilo je u Zagrebu 1751. Bila je to jubilarna crkvena godina kad su sa svih strana pristizali ljudi da za spas duše obave razne vjerske dužnosti, prisustvuju prigodnim propovjedima, crkvenim obredima, ispovjedaju se i pričestuju. Od prvoga svibnja do prvoga studenog, dok je trajala proslava objeltnice, dolazilo je u Zagreb svakoga dana po nekoliko procesija iz cijele biskupije. A često se događalo da je samo u jednoj bilo i do 20 000 ljudi. Jubilej je započeo trodnevnom zvonjavom svih crkvenih zvona. Procesije s križem na čelu dnevno su kružile gradom od katedrale do Franjevačke, Katarinine i Markove crkve, prelazile s Kaptola na Gornji grad preko povijesnoga Krvavog mosta na potoku Cirkvenščaku. Propovijedi i govori puni kršćanskih pouka držali su se i po ulicama i trgovima, napose na Trgu Sv. Marka, gdje se najviše istaknuo revni gornjogradski župnik Juraj Juračić, održavši sam za vrijeme objeltnice preko tristo govora i propovijedi. Zanimljivo je spomenuti da su Zagrepčani, napose kramari, za toliki priljev ljudi već tijekom zime pripremali velike količine vina u nadi da će ga dobro prodati i rasprodati. Svi podrumi i kuće bili su puni vina. No nade su im se izjalovile. Hodočasnici su vrlo malo pili. Nikada se nije, piše Krčelić, "otkako ljudi pamte u zagrebačkim krmama prodalo manje vina", premda se pinta nudila po neuobičajenoj cijeni, to jest po dva groša. "Hodočasnici su se odlikovali neobičnom trezvenošću", veli Krčelić, no vjerojatno su se vinom častili po privatnim kućama, gdje su ih Zagrepčani vrlo gostoljubivo primali i davali im za čitavo vrijeme jubileja besplatlan stan. Kao što je I. svibnja započela, tako je 31. listopada i završila proslava jubilarne godine sa zvonjavom svih crkvenih zvona.¹⁵⁹⁴

1592. Historia Collegii societatis Jesu II, fol. 73. 74.

1593. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 16.

1594. *Ibid.*, p. 95-97. - J. Matasović, *Die Briefe*, p. 58, 60.

Dokora je opet u ksaverskoj dolini upriličeno veliko slavlje. Bila je to svečanost u povodu prenošenja slike Sv. Franje Ksaverskoga iz stare u novu crkvu dovršenu 7. svibnja 1752. Sudjelovalo je opet mnoštvo svijeta: građana, seljaka, redovnika, svjetovnoga svećenstva, velikaša, plemića, daka i predstavnika Kraljevine i grada Zagreba. Stigli su ovamo u procesijama iz Zagreba i svih okolnih župa. Svečani prijenos slike obavljen je u velikoj procesiji na posebnim nosilima uz pratnju glazbe, pjevanja *Te Deum* i uz pucanje mužara na susjednim brežuljcima. Održana je, dakako, i svečana misa i prigodne propovijedi, a nakon svega priređeno i narodno veselje uz obilje dobroga jela i pila.¹⁵⁹⁵ Kod Sv. Ksavera su se, pak, svake godine na dan posvećenja crkve (28. svibnja) održavale proštenjarske svečanosti na kojima se skupljalo na tisuće ljudi koji su u procesijama dolazili sa svih strana: iz Zagreba, Posavine, Turopolja, a katkada i Karlovca, Siska, Petrinje, Kostajnice i Dubice. Bile su to zavjetne procesije, hodočašća čudotvornoj slici Sv. Franje Ksaverskoga. Kad je 1744. oko Siska harala kuga, našlo se tu da izmole svečevu pomoć protiv nje oko šest tisuća ljudi: svećenika, redovnika, seljaka i građana. Golemu procesiju vodio je sam biskup Juraj Branjug.

Vrlo popularna i posječena bila su i proštenja kod Sv. Duha. Na njih je osim Zagrepčana dolazilo u procesijama mnogo svijeta iz susjednih župa: Vrapča, Stenjeva, Šestina, pa su se i ovdje nakon završenih crkvenih obreda i pobožnosti priređivale obilne zakuske uz glazbu i točenje dobrog, starog vina.¹⁵⁹⁶

Veliku paradu doživio je Zagreb i prigodom instalacije banskoga namjesnika grofa Adama Batthyány 1753. godine. Već sam njegov dolazak u Zagreb za tu zgodu bio je vrlo uzbudljiv. Stigao je sa zemaljskim banderijem i delegacijom hrvatskih odličnika koja ga je dočekala u Ludbregu i dopratila do "hise Draskovichianszke" na Gornjem gradu, gdje je "od goszpode onde nyega chakajuče bil pozdravljen". Ususret mu je do Sesveta izašao i biskup Thauzy, koji je trebao obaviti svečanu instalaciju. Velika povorka konjanika, pješaka i mnogih odličnika na konjima ili u kočijama na čelu s grofom Batthyányem i njegovom ženom Terezijom Illeszbazy, dolazeći od Maksimira, prolazila je kroz špalir vojske Harmicom i Illicom do Mesničke ulice, gdje je skrenula desno i kroz vrata Sv. Ivana Nepomuka ušla u Gornji grad. Batthyány raskošno odjeven i na konju, zaputio se između redova vojnika prema Draškovićevoj palači (u Kamenitoj ulici, tadašnji kućni broj 11), gdje ga je u ime magistrata pozdravio općinski bilježnik Ladislav Szalle i poklonili mu se plemići, velikaši i plemstvo. Na cijelom putu kroz grad pratila ga je i pozdravljala povorku odličnika pucnjava "iz stukov u musarov od Sv. Roka biszkupovoga". "Stuli i musari hitani jeszu i czel drugi da", to jest na dan svečane instalacije (9. srpnja), kad je "biskup Zagrebački kakti na ov poszel odredyen Commissar, vu Otszachke dopeyan hise pred vszemei jega vpelyal i Banszkoga Namesznika posztavil." Toga dana navečer priređen je u vojničkom logoru vatromet: "Vojniki szu pod vecher tekuchi ogyeny napravili."¹⁵⁹⁷

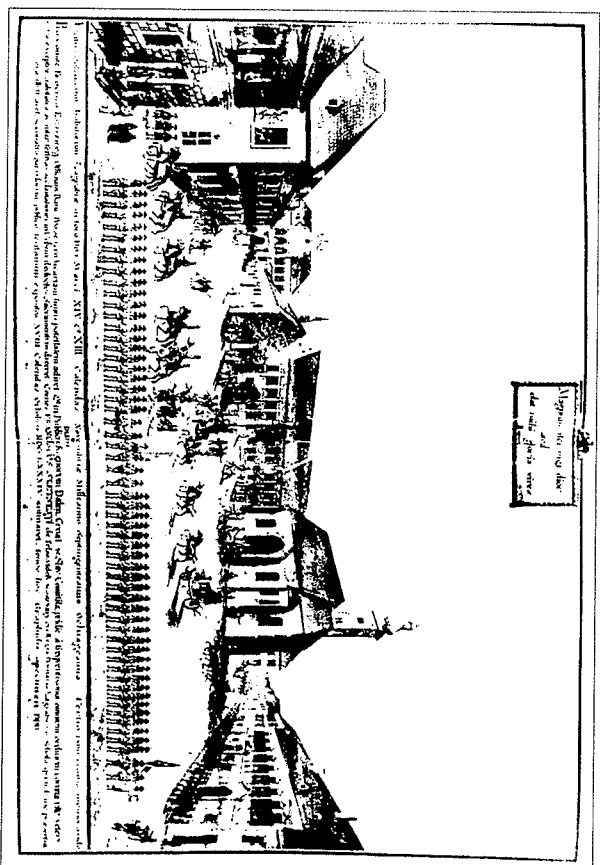
1595. J. Barle, *Sv. Ksaver kod Zagreba*, *Katolički list*, 1895, 36. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 219-220.

1596. J. Barle, *Sv. Ksaver kod Zagreba*, *Katolički list*, 1895, 35, 36. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 217-218, 230-232.

1597. J. Matasović, *Die Briefe*, p. 63-64. - A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 118-120.

Krajem 1754. proširila se vijest koja je izazvala silan dojam u javnosti i navijestila nove uzbudljive doživljaje. Promio se glas da će slijedeće godine kraljica Marija Terezija doći u Hrvatsku i tu uz ostala mjesta posjetiti i Zagreb. Dvor je, naime, u budućnosti namjeravao izgraditi neke luke, pa je bilo predviđeno da kraljica obide Primorje, a na povratku u Beč prođe i kroz Zagreb. Već krajem 1754. počele su u Zagrebu i čitavoj Hrvatskoj pripreme za svečani doček. U Hrvatskom saboru bio je u tu svrhu formiran i posebni odbor. Sve je bilo uzbuđeno i obuzeto nastojanjem da se Njezino Veličanstvo s pratnjom dočekaju i prime što bližnije. Viši svjetovni i crkveni krugovi najtežu se jedan pred drugim tko će se u tome pokazati revnijim, više žrtvovati, više se istaknuti pred kraljicom. I pojednostoj oko dočeka i boravka visokih gostiju bile su predviđene i razradene prilično detaljno. Bio je samo problem na kojem će mjestu kraljica prijeći Savu, jer *kraljevska brod* (kod današnje Savske ceste) nije bio prikladan. Nakon svestranoga ispitivanja odlučeno je da to bude u Lučkom, gdje se nalazio brod Prvostolnog kaptola. Brinulo se, dakako, i o smještaju, pa je određeno da će kraljica stanovati u biskupskom dvoru, najprezentativnijoj zgradi s najljepšim prostorima u tadašnjem Zagrebu, a članovi njezine pratnje u kano-ničkim kurijama. Biskup će "vrata svog dvora kroz koja će ući Njezino posvećeno Veličanstvo ukrasiti poput slavoluka", a poštovani Kaptol zagrebaki jedna i druga veća (gradska) vrata. "Isto tako će i kr. i sl. Gradec uvesti svoja troja veća gradska vrata. A urediti i pristup do njih, to jest očistiti i po mogućnosti popločiti ulice koje vode k vratima. Slobodni grad će se kao i Kaptol, svaki na području svoje jurisdikcije, pobrinuti da se za vrijeme kraljičina boravka u Zagrebu u noćno doba zapale sve-tiljke u dvoru i na kaptolskom trgu i na ulicama koje odate vode k jednom i drugom mostu, na potoku Medvednici, zatim na Manduševačkom trgu i ulici koja se odate pruža prema Kamenitim vratima, a isto tako i na ulicama unutar gradskih zidina."

"Sudac, magistrat i svi građani, dolično odjeveni i s dobrim oružjem, čekat će na mjestu koje im se odredi Njezino posvećeno Veličanstvo, da iskažu svoju podaničku odanost." A kad kraljica bude ulazila u grad, sudac će "kraljevskoj blagoslov ponuditi gradske ključeve, a magistrat, smjestivši se s obje strane, pratit će otkrivene glave Njezino posvećeno veličanstvo. Medutim, ako ono ne uđe u grad Zagreb, tada će magistrat i građani čekati niže južnih vrata na raskršću kod tamošnje kapelice, a magistrat će na spomenuti način pratiti Njezino posvećeno Veličanstvo preko područja gradske jurisdikcije". Za kraljičin doček trebali su biskup i grof Josip Drašković opremiti svaki po petsto, Kaptol sto i veliki prepošto što četrdeset banderijalaca, a stanoviti broj i pojedina vlastelinstva i odličnici. Biskup i Kaptol dali su za doček izraditi i nove zastave, a trebali su se pobrinuti i za barut potreban za počasnu paljbu prigodom dolaska. Biskup je dao i proširiti glavni ulaz u utvrdom zidu ispred katedrale da bi se sa kočijom s kaptolskoga trga moglo ući u dvorište njegove rezidencije. Bile su predviđene i mjere protiv požara. U vrijeme kraljičina boravka u gradu trebat će očistiti dimnjake, imati pripravne posude napunjene vodom, štrcaljke, jestreve, kuke, kola za dovoz vode i sve ostalo što je potrebno za gašenje vatre. I u svakoj kući stajat će u pripremi posude s vodom, a u slučaju da požar bukne, morat će svi, i dimnjačari i zidari i tesari i svi ostali, "zurno tamo otrčati i marno uložiti svoj napor da ugase vatru". Sve to bilo je predviđeno programom,

Markov trg 1783, vojnička parada prigodom ustoličenja podbana Franje Szechenyja.

odnosno ceremonijalom što ga je za kraljičin doček izradio posebni odbor na čelu s predsjednikom, grofom Josipom Draškovićem Trakoškanskim.¹⁵⁹⁸

Pripreme za doček Marije Terezije nedvojbeno su već same sobom pokrenule građane iz njihova redovitog, svakodnevnog ustaljenog načina života, a obećavale su još veća iznimanja uzbuđenja. No ona se, ipak, nisu ostvarila jer kraljica, vjerojatno zbog nemira i nesigurnih prilika u zemlji 1755, nije došla ni u Hrvatsku ni u Zagreb. Ali su se možda ostvarila nakon mnogo godina, kada je u Zagreb dolazio njezin sin car Josip II, premda se o njegovim boravcima u našem gradu ne zna mnogo. Prvi puta bio je u Zagrebu 1776, kad su ga oduševljeno dočekali i njemu u čast Petrinjsku ulicu prozvali Josipovom (prošao je njome do mosta na Savi putujući u južnu Hrvatsku)¹⁵⁹⁹, a drugi put u svibnju 1783, kad nije bio više tako oduševljeno primljen zbog reformna što ih je provodio i zbog nasilja svojega komesara Balasse. Prilikom drugoga posjeta došao je car u pratnji grofa Josipa Marije Colloredo i generala Franje Zechentera. Odsjeo je u gostionici koja se nalazila u kući Aleksandra Jelčića (diverziorum Jellachichanum) na današnjem Trgu bana Josipa Jelčića. Tu je primao poklonstva i cijelo zagrebačko visoko društvo skupilo se pred njegovom ložnicom da

1598. A.B. Krčelić, Ammae, p. 134-135, 138-139. - J. Matasović, Die Bräute, p. 87, 88. - V. Klarić, Zagreb, p. 42.

1599. R. Horvat, Kako je postala Petrinjska ulica, Večer, 5.11.1929.

mu se pokloni. Tom se prilikom vrlo nezgodno ponio prema biskupu Galjufu, koji je također došao da ga pozdravi, htijući se vjerojatno osvetiti biskupu zbog neke njegove navodne krivnje.¹⁶⁰⁰ Ostavio ga je najprije sat i pol čekati u predсобiju, a onda ga je, pošto ga uopće nije primio, otpremio kući s dvije-tri riječi koje mu je dobacio s vrata svoje sobe.¹⁶⁰¹ Međutim, pričalo se da je caru u njegovom stanu netko namjestio pamflet u kojem mu se predbacivalo što je odredio konskripciju i kontribuciju, što je dao otpremiti krunu Sv. Stjepana u Beč i što je postavio Franju Balassu za komesara. Pamflet je bio pisan latinskim stihovima:

AVE CAESAR
FATALIA QUATUOR CAE:
CORONA, CONSCRIPTIO
COMMISSARIUS, CONTRIBUTIO
SALUTANTE

(Zdravo, care, pozdravljaju te četiri fatalna c: kruna, konskripcija, komesar, kontribucija).¹⁶⁰²

No korisna posljedica drugoga Josipova boravka u Zagrebu bila je što je doskora (25. lipnja 1783) izdao naredbu da se na Savi kod Zagreba ima sagrađiti stalni drveni most. Bio je to prvi čvrsti most na Savi kod Zagreba.¹⁶⁰³

Krajem stoljeća bilo je još nekoliko nesvakidašnjih događaja koji su zaokupljali građane, značili za njih neku vist razonode, senzacije. Godine 1784. bila je na Markovu trgu velika vojnička parada povodom polaganja zakletve grofa Franje Szechenyja, kojega je za zamjenika bana 1783. postavio Josip II. Godine 1788. doživjeli su vrlo svečani doček biskupa Maksimilijana Vrhovca, 1789.¹⁶⁰⁴ veliku proslavu povodom osvajanja Beograda¹⁶⁰⁵ i uzbuđljivo uzletanje zrakoplovca Krste (Karla) Mazarovića,¹⁶⁰⁶ 1790. proslavu krunidbe kralja Leopolda¹⁶⁰⁷ i oduševljeni doček te

1600. Biskup Galjuf zamjerio se pred nekoliko godina grofu Colloredo, koji se tada nalazio u carevoj pratnji. Nije ga, naime, prigodom njegova boravka u Zagrebu (1776) primio u audijenciju jer je bio bolestan. A i njegova se služinčad, ne znajući tko je, ponijela prema njemu dosta nepristojno.

1601. V. Dukat, Sličice iz zagrebačkog "High life" u XVIII. stoljeću, NS, 10, p. 183.

1602. V. Klaić, Zagreb, p. 48.

1603. R. Horvat, Prošlost, p. 444, 446.

1604. V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz g. 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, Starine, 1956, 46, p. 367. - Fotografija crteža svečanosti na Markovu trgu 1784. Fototeka MGZ-a.

1605. Povodom oslobođenja Beograda 8.X.1789. održana je po nalogu bana grofa Balasse i u Zagrebu prigodna proslava (15. listopada) sa svečanom misom, kazališnom predstavom, plesom u gradskoj vijećnici, pucnjavom iz prangva i topova, iluminacijom, udaranjem u bubnjeve, svirkom trujumfalnih trompeta, a dakako i obilnim čašenjem. Za građane je bila priredena posebna svečanost u podgrađu uz palju topova izdavanje u slavu "Njegova Veličanstva" i ostalih junaka. - J. Matasović, Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća, NS, 26, p. 272.

1606. Krsto (Karlo) Mazarović došao je u Zagreb 1789. iz Boke kotorske te je 13. prosinca podnio molbu banu Franji Balassi da mu se dopusti da priredi u Zagrebu dva uzlijetanja zrakoplovom. Naveo je da je takva uzlijetanja već priredio u raznim mjestima u Austriji, Češkoj i Bavorskoj. Zrakoplov mu je navodno bio od papira, širok 20, a visok 30 stopa. Na nj se mogla pričvrstiti mala ladica te se mogao dići, kako kaže, "u nevjerojatne visine". Ban je molbu poslao na mišljenje gradskom magistratu, uz napomenu da treba pri odluci o tome imati u vidu postojeće propise koji se odnose na sigurnost od vatre i na sigurnost ljudskoga života. Magistrat je molbu povoljno riješio i dopustio produkciju uz uvjet da priredivač četvrtinu prihoda od priredbe dađe kazališnoj družini Ivana Weithamera, koja je tada priredivala u Zagrebu kazališne predstave na njemačkom jeziku. Na to je priredbu odobrio i ban, pa su tako Zagrepčani očito imali prigodu vidjeti prvi let zrakoplovom nad svojim gradom. - lutarnji list, deutsche Theater, p. 23.

1607. E. Laszowski, Zagrebačka građanska četa 1789-1812. 3 SNZ, p. 289.

instalaciju bana Ivana Erdödyja, a 1794. sadenje *drneta slobode* u Maksimiru i na Markovu trgu.

Premda je u Zagrebu 18. stoljeća bila vrlo razvijena sklonost za zabave i druge ovozemaljske užitke, ipak je i briga za prekogranični život bila vrlo jaka i u višim aristokratskim i u širim građanskim krugovima. I u to je vrijeme kao i u prošlom stoljeću vladala još bogobojazna, nabožna atmosfera. Obvezno su se obavljale vjerske dužnosti, punile se crkve, redovito sudjelovalo u procesijama, na prošetnjama i drugim crkvenim priredbama i svečanostima, a bilo je i pobožnih mecena jednako kao i u prijašnja vremena. Grof Mirko Erdödy daruje, primjerice, isusovcima 1000 forinta za promicanje svetkovina Sv. Franje Ksaverskog i za "spas slavnoga Kraljevstva hrvatskog", a poslije i sliku na kojoj je dao naslikati i sebe kako kleči pred Sv. Franjom. Kanonik Zebec darovao je (1722) crkvi Sv. Ksavera ruku izrađenu od srebra, a neka nepoznata dobročiniteljica 1000 forinta za podizanje glavnog oltara u novoj istoimenoj crkvi.¹⁶⁰⁸ A bilo je zacijelo i drugih manifestacija pobožnosti poput one zagrebačkih đaka koji su 1743. od veljače do svibnja svaki dan pjevali pred kipom Majke Božje na Markovu trgu.¹⁶⁰⁹

Ta je nabožna klima doduše vjerojatno nešto izgubila na intenzitetu potkraj stoljeća u vrijeme prodiranja naprednih, prosvjetiteljskih ideja, pojave slobodnoga zidarstva i nekih reforma u oblastima religije. Postojala je svakako stanovita razlika između početka stoljeća kad je zagrebačka biskupija imala najbolje izgleda da bude uzdignuta do nadbiskupije (1708) i kraja toga razdoblja kad je državna vlast, uplećući se i u unutrašnje uređenje Katoličke crkve, slabila njezin utjecaj, ukidala župe, oduzela biskupima mogućnost da neposredno odlučuju o odgoju svećeničkoga podmlatka i dala pravo egzistencije i nekatoličkim vjeroispovjestima i na području Banske Hrvatske.

Kad je Josip II. ediktom o toleranciji 1781. (21. prosinca) proglasio slobodu ispovijedanja vjere, mogli su i pravoslavni izvan krajiškoga teritorija osnivati svoje vjerske općine i javno vršiti crkvene obrede. Tada je i u Zagrebu bilo nekoliko pravoslavnih obitelji (1785. bilo ih je sedam sa četrdeset članova) koje su se bavile trgovinom i imale dućane u vlasništvu. Oslanjajući se na carevu odredbu o toleranciji, i zagrebački pravoslavci zatražili su 1785. od gradskog magistrata dozvolu da si urede kućnu kapelicu i nabave zemljište za vlastito groblje. Dobivši dozvolu, groblje su osnovali na početku Pantovčaka kod današnjega Britanskog trga, a kapelicu Sv. Petra i Pavla uredili u jednoj povećoj sobi u kući Ivana Mikloušića na Harmici (danas Trgu bana Josipa Jelačića). No kad su protiv toga ustali biskup Galjuf i gradski župnik grof Josip Sermage, prosvjedujući kod Kraljevskoga namjesničkog vijeća,¹⁶¹⁰ ono je na kraće vrijeme zabranilo, ali doskora, zahvaljujući zauzimanju pakračkoga vladike, ponovno dopustilo (1786) pravoslavno bogoslužje, a uz to još i osnivanje vjerske općine i podizanje crkve. U privatnoj kući na Harmici obavljali su se pravoslavni

1608. R. Horvat, Prošlost, p. 217, 221.

1609. V. Bayer, Ugovor, p. 713-714.

1610. Taj su prosvjed zasnovali na okolnosti da se prema patentu o toleranciji crkvena općina mogla osnivati samo ondje gdje ima barem sto obitelji. Toliko ih, međutim, u Zagrebu ni izdaleka nije bilo. A ni onih pravoslavaca koji su povremeno dolazili u grad nije bilo mnogo.

vjerski obredi nekoliko godina, sve do 1794, a od te godine u vlastitoj crkvi Sv. Preobraženja, bivšoj Sv. Margareti, koju je gčko-istočna općina kupila 1793. od grada. Ta stara crkva stajala je do 1866, kad je na njezinu mjestu sagrađena nova današnja.¹⁶¹¹

Nakon izdavanja edikta o toleranciji naselile su se 1789. u Zagrebu i neke židovske obitelji. I to ne samo na području gradske, već i u prvom redu kaprovske i biskupske jurisdikcije, napose u Vlaškoj ulici (Stern, Herschl, Fischer), a došli su u Zagreb iz Mađarske, dotada Židovi nisu bili poželjni. "Ni videti se dati vu horvatske i slavonske zemlje tja do Jožeta II. ni im bilo slobodno", kaže za njih pravnik Imbro Domin. A županjske su vlasti svakog Židova do tada "u smislu postojećih zakona i jer je žiteljstvu pogibeljnan svojimi prijeverani" i konkurencija proljezale preko granice županije. Na području Zagreba smio je Židov boraviti samo dvadeset i četiri sata, i to u sajsamsko vrijeme. U Zagrebu nije za njih situacija bila osobito povoljna uspijehom o toleranciji. Dok je u Varaždinu, primjerice, židovska općina bila osnovana još 1785, u Zagrebu je to učinjeno tek 1806. Nakon smrti cara Josipa (1790) neki slobodni gradovi su uspijehom o toleranciji ustali protiv Židova i htjeli im zabraniti trgovanje i isfjerati ih iz grada. Židovi su se na to obratili staležima i redovima i tražili da im se dopusti da se nastanjuju u zemlji i da im se dade pravo da steknu kuću i zemljište. Tim povodom Židovima je dopušteno da stranuju unutar granica Ugarske i pridruženih strana i da mogu ostarati u svim slobodnim gradovima i drugim mjestima u onom položaju u kojem su bili 1. siječnja 1790.¹⁶¹²

U vezi s vjerskim reformama Josipa II. dogodile su se u to vrijeme u Zagrebu na području vjerskog života i neke druge promjene. Nakon ukidanja isusovackoga reda i raspuštanja njegovoga samostana još u vrijeme Marije Terezije, bili su ukinuti i redovi zagrebačkih kapucina i klarisa. Najprije je carevim dekretom 27. veljače 1782. ukinut red klarisa, zatim 1786. red pavlina i konačno 1788. red kapucina. Jedan od glavnih razloga njihove likvidacije bila je želja vlasti da se domogne njihovih imovine i namakne novac i za neke reformne planove, pomaganje siromašnih župa i unapređenje školstva. Kao i od drugih ukinutih samostana u Hrvatskoj, zaplijenjeni imetak iz zagrebačkih redova pripao je najvećim dijelom Kraljevskoj ugarskoj komori, odnosno vjerezakonskom i naukovnom fondu u Požunu. I to ne samo nekretnosti (samostanska zgrada, ctkve, zemlje), nego i pokretna imovina. Tako i bogati inventar samostana, samostanske ctkve i sakristije klarisa, kojega je najveći dio otpremljen u Požun, a tek nešto rasprodano ctkvana u zagrebačkoj biskupiji. Sav pokretni inventar koji je bio za prodaju i nepokretni imetak što su ga klarise imale u zagrebačkom okružju prodavan je prema carevoj zapovijedi (medvojbeno djelomično i u Zagrebu) na javnoj dražbi 12. siječnja i sljedećih dana 1785. godine. I dio pokretne imovine kapucina poslan je u Požun, dok su njihove ctkvene dragocjenosti i gotov novac predani 1789. zagrebačkoj tridesetnici, a samostanska knjižnica i neke druge stvari otpremljeni u samostane na Rijeku, u Varaždin i Karlovac, gdje su se zagrebački

kapucini i naselili.¹⁶¹³ Njihov samostan predan je hrvatskom glavnom zapovjedništvu, a ono je u nj smjestilo franjevce jer je franjevački samostan na Kapitolu trebalo za vojnsku. Franjevci su na Gornjem gradu ostali do 1793, a kapucinski samostan je vjerezakonska zaklada koja je njime raspolagala prodala 1805. Ferdinandu Kumeru za 8240 forinta.¹⁶¹⁴ Kao naknadu za konfisciranu imovinu dobile su klarise i kapucini neku bijednu mirovinu, klarise petnaest forinta mjesečno, i to samo opatice, dok su *novorkinje* i *djevice* poslane roditeljima, a kapucini su dobili tzv. *prosjacki* mirovinu koju su im davale tridesetnice.¹⁶¹⁵

Provodeći svoje reforme, Josip II. odredio je (1787) da se ukinu i tri tadašnje zagrebačke katoličke župe: Sv. Marije, Sv. Ivana i Sv. Petra i umjesto njih osnuje jedna "prvostolna župa" sa stolnom crkvom Sv. Stjepana. To je i ostvareno, ali se održalo relativno kratko vrijeme. Nakon careve smrti vraćeno je opet sve na staro.¹⁶¹⁶

U svojim nastojanjima da Crkvu podredi državnoj vlasti, car je 1783. izdao i dekret o centralnim sjemeništima i njime onemogućio biskupima da neposredno utječu na odgoj svećeničkoga podmlatka. Takvo sjemenište osnovao je i u Zagrebu (1758) i postavio mu za upravitelja budućega zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca, pristašu jozefinističkih ideja. No doskora je zagrebačko generarno sjemenište bilo ukinuto, a peštansko je po carevoj zapovijedi postalo (1786) središnjim odgojnim zavodom svećeničkog podmlatka za cijelu Ugarsku i Hrvatsku. Uprava tog zajedničkog sjemeništa bila je povjerena Maksimilijanu Vrhovcu koji mu je bio na čelu do 1787, kad je postao zagrebačkim biskupom. Zanimljivo je da je Vrhovac, da bi udovoljio želji Josipa II., 1788. ukinuo i stari zagrebački obred i uveo rimski.¹⁶¹⁷ Kao pristaša naprednih ideja što su se širile onovremenom Europom bila su mu bliska i načela slobodnoga zidarstva koje se nakon sedmogodišnjega rata pojavilo i u Hrvatskoj, pa je u Zagrebu također osnovana slobodnozidarska loža i nazvana *Prudentia*. Osnovao ju je grof Ivan Drašković, uz Stjepana Nieczkyja glavni organizator slobodnoga zidarstva u Hrvatskoj. U *Quadratum liberorum murariorum zagrabien-sium* stupio je sedamdesetih godina i Maksimilijan Vrhovac kao mladi profesor i vicerektor zagrebačkoga sjemeništa, povodeći se za svojim prethodnikom biskupom Galjufom, koji je također bio njezin član. Slobodnozidarske lože bile su u Zagrebu službeno dopuštene 1786, zabranjene 11. kolovoza 1795. U vezi s tom zabranom zagrebačka župarija je objavila: "Radi učvišćenja javnoga dobra određuje se da se nikakvi ni tajni ni zatvoreni sastanci ne dopuštaju. Veličanstvo je odredilo da se

1613. Prigodom raspuštanja kapucina njihov je samostan među ostalim imao 437 forinta i 56 krajčara u gotovom, a u zapisnim i zakladnim listovima blizu sedam i pol tisuća forinta. U samostanskoj smotnici našlo se dosta masla, masti, ulja, maslaca, suhe hrane i drugog, a u podrumu sedam bačeva, sto i trinaest vedara vina i na tavani četrdeset i pet vagona žita. Od nekretnina, osim samostanske zgrade i ctkve, imali su kralj samostana sa zapadne strane i "kuhinjski" viodjednog poljuća (Arhiv zagrebačke županije 1788-1790, fasc. 21, No 2). - E. Laszowski, Dokimnice reda kapucina u Zagrebu g. 1788, SNZ, p. 169-170. - Pranoutonnes Comit. zagrab. lib. X, p. 188.

1614. Nasljednici Ferdinanda Kumeru prodali su tu bivšu samostansku zgradu obitelji Jelacić.
1615. Arhiv zagrebačke županije 1788-1790, fasc. 21, No 2. - E. Laszowski, Ctkvene stvari dokimnog samostana opatice sv. Klare u Zagrebu, SNZ, p. 180-187. - V. Klaić, Zagreb, p. 45, 47-48. - V. Klaić, Opatice sv. Klare u Zagrebu, SNZ, p. 61-65. - R. Horvat, Prošlost, p. 258-261. - Gf. Szabo, Stari Zagreb, p. 66. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 226.

1616. V. Klaić, Zagreb, p. 48. - R. Strohal, Vlaška ulica, p. 10. - J. Barle, Povjest župa, 1899, p. 62.

1617. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 227. - J. Butorac, Zagrebački biskupi, p. 62. - HNI, II, p. 1099.

1611. E. Laszowski, Zaccetak pravoslavne ctkvene općine u Zagrebu, NS 4, p. 71-72. - V. Klaić, Zagreb, p. 47. - R. Horvat, Prošlost, p. 170-171. - Gf. Szabo, Stari Zagreb, p. 70.

1612. V. Klaić, Zagreb, p. 47. - S. Schwarz, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII st., VZA, 1901, p. 190, 1908, p. 37-40. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 225. - A. Senoa, Gospodarstvo grada Zagreba prije sto godina, Vienc, 1877, p. 553. - J. Barle, Još nekoliko priloga povijesti Židova u Hrvatskoj, VZA, 1909, p. 124, 133.

imaću smjesta pohadanja tzv. *Quadratium liberorum muratorum*, slobodni zidari ili ma pod kojim drugim imenom zaštititi.¹⁶¹⁸

Josip II. izdavao je i naredbe izrazito socijalnoga karaktera. Tako 22. lipnja 1786. zapovijed o odnosima između gospodarata i služinčadi, gdje propisuje dužnosti i vladanje slugu prema gospodaru i gospodara prema slugi. "Svaki sluga dužan je svojem gospodaru pokoren biti." No i gospodar "mora dobar i kršćanskog življenja biti", da bi sluga našao u njemu dobar primjer. Jer naredba i za nepravednog i nemi- losrdnog gospodarata također predviđa kazne, pa i zatvor. "Zlo baratanje družinčetom gospodaru prepoveda se. I koji bi vendar zlo baratal na dvoiverstovkvara naplaćenje odsuditi se ima i poleg čina svojega, ali s penezi ali z rešetom kaštigovati."¹⁶¹⁹

Osim u političkom i kulturnom životu, ime biskupa Maksimilijana Vrhovca zapisano je velikim slovima i u socijalnom životu Hrvatske, napose Zagreba. Uz ostalo usko je povezano i s izgradnjom velike bolnice na Harmici, s idejom stvaranja reprezentativnoga maksimiskog parka namijenjenog odmoru i zabavi širih slojeva građana i — to već poslije — s osnivanjem *Orfanotrofija*, doma za siromašnu školsku mladež. Krajem 18. st., u času kad se pojavila ideja o potrebi gradnje moderne bolnice na prostoru bivših isusovačkih vrtova na Harmici, postojale su u Zagrebu dvije ustanove te vrste. Jedna na području slobodnoga grada, a druga u biskupskoj jurisdikciji na početku Vlaške ulice. Bila je to stara ubožnica Sv. Marije kod Kame- nitih vrata i ubožnica Sv. Martina kod istoimene crkvice pod kaptolskim brežuljkom s jugoistočne strane. Ni jedna ni druga nisu više odgovarale potrebama vremena, pa kad se 1785. pojavila u Zagrebu i okolici još i teška epidemija "bolesti su u Zagrebu i okolici zavladao tako silno, da su nemoćnici zbog pomanjkanja opće bolnice na ulicama, više lišeni svake pomoći, negoli od žestine bolesti pogibali", pokrenuto je pitanje gradnje zajedničke bolnice ne samo za cijelo područje Zagreba već i za čitavu zagrebačku županiju. Pokrenuo ga je tadašnji veliki župan Nikola Škrlec. Bolnica se trebala graditi na trošak gradske i kaptolske jurisdikcije i uz pripomoć biskupa i županije. Županijska skupština imenovala je i poseban odbor koji je za to skrbio. Gradnja je započela 1794. na uglu Ilice, Trga bana Josipa Jelačića i Gajeve ulice na mjestu gdje su se do 1773. prostirali isusovački vrtovi, no već sljedeće godine bila je obustavljena zbog nedostatka novčanih sredstava. Nastavljena je i dovršena tek 1800. novcem što ga je u tu svrhu dao biskup Vrhovac koji je od samoga početka pomagao tu akciju. Neposredni poticaj za njezino dovršenje dala je potreba veće bolnice za smještaj ranjenih i bolesnih vojnika koji su spomenute godine imali stići u Zagreb. Stoga je u početku bila i uređena kao vojna bolnica, u koju je odmah po završetku gradnje bio smješten veći broj vojnika. U prvo vrijeme u nju su smjestili i ubogare, nemoćne i umobolne. Odlukom županijske skupštine upravu i opskrbu bolnice preuzeo je 1804. mađarski red milosrdne braće. U to je vrijeme, naime, vojska bila već napustila zgradu, a bolnica namijenjena svem ostalom civilnom stanovništvu. Otvorena je 23. kolovoza 1804. na dan svečanoga uvođenja milosrdne braće u

1618. Zagrebačka slobodnozdružna loža prestala je djelovati 1793. kad su zbog zabrane u apsolutističkom režimu Franje II. prestale djelovati gotovo sve lože u Austriji, Mađarskoj i Hrvatskoj. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 5, 14. - Praenotationes Comit. zagreb., lib. X, p. 253.

1619. A. Kassovitz Cvijić, Spod snarih hižnih boltah, revija Zagreb, 1936, 44.

njezinu upravu.¹⁶²⁰ Još dugo nakon što je ta tada moderna bolnica bila dovršena i svečano otvorena vladalo je mišljenje da je taj *Institutum hospitalae* zapravo djelo biskupa Vrhovca. Kad je 1826. godinu dana prije njegove smrti, Zagreb slavio pedesetogodišnjicu njegovog svećenikovanja, zahvalni Zagrepčani istaknuli su na proćelju bolnice natpis: "Do danas hvala Ti od 8869 bijednih bolesnika koji su ovdje ozdravili."¹⁶²¹

Izgradnjom nove bolnice na Harmici ukinute su stare bolnice u Kamenitoj i Vlaškoj ulici. Nova bolnica preuzela je i njihove bolesnike, ubogare i nemoćne starce. Međutim, na početku Vlaške ulice, na mjestu današnje kuće br. 2., postojala je i dalje ubožnica i bolnica za žene. Nju je 1746. utemeljio generalni vikar i kanonik kanitor Juraj Rees, kako to svjedoči i natpis koji se na njoj nalazi: *Pia munificentia reve- rendissimi d. Georgii Rees Cant. E. Z. erectum 1746*. U njoj su nalazile utočište stare i nemoćne Zagrepčanke sve do katastrofalnoga potresa 9. studenoga 1880, kad je zgrada ubožnice bila potpuno uništena.¹⁶²² Kao ustanova socijalnoga karaktera djelovao je tijekom čitavoga 18. st. uz prekid između 1784. i 1796, i konvikt Siemeništa Sv. Josipa, budući Kraljevski plemićki konvikt u Habeldećevoj ulici 1. Tu su nalazili svoj dom, dobivali stan i hranu siromašni daci, polaznici zagrebačke gimnazije. Izdržavali su se od zaklada što ih je osnivao imućniji svijet: velikaši, plemići i bogati građani.¹⁶²³

Gradnju nove velike bolnice na Harmici potaknulo je nekoliko čimbenika i činjenica da su dotadanje bolnice-ubožnice srednjovjekovnoga karaktera bile već odavno zastarjele i da je novo vrijeme zahijevalo moderniji tip zdravstvene usta- nove, zatim sve veća potreba za bolnicom koja će služiti ne samo Zagrebu već i cijeloj njegovoj regiji, odnosno cijeloj zagrebačkoj županiji i konačno bolesti i epidemije koje su se javljale, pa i posljedice čestih ratovanja — mnoštvo ranjenih i bolesnih vojnika. Kužna pošast, od koje je Zagreb u prošlosti više puta stradao, u 18. ga stolje- ću nije pogodila, iako je inače harala u mnogim mjestima u Hrvatskoj i Slavoniji,¹⁶²⁴ Bosni, Srijemu, Bačkoj i po čitavoj susjednoj Mađarskoj, pa čak i u nekim selima ne- daleko Zagreba. Iz 1710. ima jedna vijest da je harala u mjestima istočno od grada, Rakovcu, Vrbovcu i Božjakovini, a iz 1724. da se pojavila u Šišincu i Topuskom. Go- dine 1739. bjesnjela je i na području Kutine, a 1744. i 1745. u selima u okolici Siska.

1620. Preciziranje uprave bolnice od strane milosrdne braće obilježila su tri tada suvremena hrvatska književnika svojim književnim priložima: Tito Brezovački pjesmom *Uspominah prećasnog upelavanja redovničke braće od milosrdja zvane u iznosu podignute kuće i tih kloštar, u kojem ubogim i bolesnikom uzdar služiti budjeti u Zagrebu na dan 23. meseca Augusta MDCCCLV*. - Zatim Imrich Raffay knjižicom *Pročetao vu prilici upelavanja redovnišok od milosrdnosti zvanen vu iznosu podignjen za uboge i betežnike občinski spital vu Zagrebu*. I Tomo Miklošević latinskom prigodnom pjesmom i njemačkom prigodnom propovijedi. - R. Strohal, Vlaška ulica, p. 34, 35.

1621. J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 7. - Š. Mazura, Javna bolnica na Jelačićevom trgu u Zagrebu, Izviješće gradskog poglavarstva g. 1891. - E. Laszowski, Bolnica milosrdne braće u Zagrebu, Prosvjeta, 1904, p. 259. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 24. - R. Strohal, Vlaška ulica, p. 34-35. - R. Horvat, Prošlost, p. 517.

1622. R. Strohal, Vlaška ulica, p. 35. - V. Deželić, Zagrebačka vlaškoćitka općina, NS, 5, p. 105. - I. Kukuljević, Natpisi sredovječni i novovječni, No 1217.

1623. R. Horvat, Prošlost, p. 280-285, 380-381.

1624. Kuga je između 1738. i 1745. među ostalim harala u Požezi, Gradiški, Virovitici, Jasenovcu, Kostajnici, Pakracu kao i na područjima oko tih mjesta. - J. Barle, Kuga u Hrvatskoj od g. 1738-1745, Prosvjeta, 1900, p. 670-672, 687-691.

"Okoli dneva Sv. Magdalene haramija jedan iz Kostajnice, koja zbog kuge prešesto leto bila je zaprta domom idući, nekoja od onud je donesela i tak svoju najprvici hižu, zatam i druge okolu Siska, zatepel, ter tak kužni pomor počel se."¹⁶²⁵

U Zagrebu su u takvoj situaciji zacijelo poduzete stroge i opsežne mjere opreza, pa se očito tome ima zahvaliti da ga ta nevolja ovoga puta nije pogodila.¹⁶²⁶ Međutim, znatno kasnije, sredinom osamdesetih godina (1784-1786) vladala je i u našem gradu kao i u čitavoj Hrvatskoj, Madarskoj i Štajerskoj neka zarazna groznica, od koje gotovo nijedna kuća nije bila poštedena. O tom nam je ostavio zabilješke u svojem dnevniku bolesni ljekar Nikola Jelić dr. Mijo Hinterholzer koji je živio u Zagrebu i liječio Zagrepcane pedesetak godina (otprilike između 1745. i 1795). Inače poznat kao vrlo savjestan liječnik, idealist, sav prožet neumornom pažnjom i brigom za zdravlje bolesnika. Osim njega tijekom stoljeća brinuo se za zdravlje Zagrepčana i prilično velik broj drugih liječnika koji su tijekom tih sto godina dulje ili kraće vrijeme radili u našem gradu.¹⁶²⁷ Općina slobodnoga grada kao i predstavnici svjetovnih zemaljskih vlasti uvijek su nastojali da Zagreb stalno ima vrsnoga liječnika. Isto tako i biskup i Kapitol za svoje potrebe, to jest potrebe njihova područja. Zagrebački liječnici u to vrijeme bili su većinom Talijani i Nijemci, ali je među njima bilo i domaćih sinova Hrvata. Nekim strancima Zagreb se toliko sviđao da su se tu udomili i proživjeli dugi niz godina.

Osim liječnika bavili su se liječenjem i ranarnici i brijači. Oni su i operirali jer se pravi liječnici u to vrijeme još rijetko na to odlučuju. Ranarnici su imali određeno stručno liječničko znanje, a znali su dapače i latinski. Od njih su se dali liječiti i odličniji ljudi, koje su usput i brijali. Za svoje usluge podnosili bi račune i u njima svaku pojedinu napose navodili. Takav je račun, primjerice, i ranarnik Josip Šiprak 1788. ispоставio katedralnom orguljašu svećeniku Franji Mesmeru:

pol leta litri 6 mesec podbrivanje	3 for.
Visikatori №5 vu betegu vsaka po	7 for 30 nč.
Žile trikrat odpirane	1 for.
mertvoga podbrival	4 for.
	15 for 30 nč.

I vlasti su, dakako, priznavale ranarnike kao stručno zdravstveno osoblje, računale s njima i namještale ih uz redovitu godišnju plaću. Kad osamdesetih godina u zagrebačkoj županiji nije bilo dovoljno liječnika, podnesen je županijskim vlastima prijedlog da se uz postojeće namjestite uz godišnju plaću od 200 forinta još četiri

1625. *Pridavek Kroniki litri Spomenika zebrom, razloženi i naprno dan po jednom mješniku Tomarštinu Jasušonoga*, p. 3.
1626. J. Baile, Kuga u Hrvatskoj g. 1743-1745, Prosvjeta, 1897, p. 276-270. - J. Baile, Kuga u Hrvatskoj od g. 1738-1745, Prosvjeta, 1900, p. 670-672, 687-691. - J. Matasović, Die Briele, p. 12, 49, 50.

1627. Uz ostale spominju se u Zagrebu u 18. st. i ovi liječnici: Leonardo Bohnik (1701), Ruperto Silzovias (1704-1705), biskupov liječnik Tomo Trebbi (1706-1716), Ivan Seitz (1709), Szudi (1711), zemaljski liječnik Luka Pistorini (1718-1728) i Schmidt, *medicus Dagustanus* Penevili, Jakob Bully, Rok Gabrieli, zemaljski liječnik Luka Matej Ninci, Mijo Czapotić, Bianchi, De Degovy (1763), Mauricije Fabi, županijski i biskupijski liječnik (1773-1801), zemaljski liječnik Ignacije Verbege (1776-1796), Ernest Kamnuf (1783-1802) itd. Svi ti liječnici imali su dakako naslove doktora. - J. Baile, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 22-36.

ktiruga da bi ih u svemu bilo osam. Bilo je predviđeno da rade u Zagrebu i u raznim mjestima u njegovoj blizini i daljej okolini. Županija je za ranarnike kao i za županijske liječnike 1783. izdala poseban naputak s ciljem da se unaprijedi i poboljša zdravstvo i zdravstvena služba u Hrvatskoj. Iz njega se vidi da se nastojalo u prvom redu da liječnici budu dobri i pristojno plaćeni stručnjaci, a isto tako da i potrebe naroda u pogledu zdravlja i liječenja budu što bolje zadovoljene. Naputak se odnosio i na ranarnike. Oni su u neku ruku trebali biti na pomoć županijskim liječnicima te ga među ostalim i izvješćivati o stanju bolesti i bolesnika na svom području.¹⁶²⁸

Bilo je, dakako, i nadriječnika, s posebnim metodama liječenja temeljenim uglavnom na ljekovitu bilju. Oni su, nedvojbeno, imali stanovitih uspjeha, primjerice nadriječnica Škalčička iz Vlaške ulice koja je 1799. izliječila rane Ivanu pl. Čačkoviću "husaru pri Harmnici". On joj je, pošto je ozdravio, izdao čak i svjedodžbu o njezinu uspjehu: "Ja zdola potpisani valujem da me je Škalčička vu Vlaški vulici stojeća od tram koje dugo vremena trpel jes zvečila. Onoga dlogovanja predi, koja god jesem čul, jesem se vračil i nikaj mi nije pomoglo. Zeznajući ja tu ženu, vtekel sem se, i meni srečno od mojih nevolj koje imel sem na nogah, zvracila vu kratkom vremenu, z s tem atestirani. Vu Zagrebu dana 30 meseca decembra 1799. Ivan Čačković, husar pri Harmnici (m. p.)".

Bilo je i medicinskih priručnika i tiskanih uputa za liječenje raznih bolesti. Sredinom stoljeća napisao je neki, možda zagrebački, isusovac priručnik *Medicinae variae probatae*. U njemu navodi preko sto bolesti i za svaku po nekoliko lijekova kojima se liječe. Pisan je na latinskom, njemačkom i slovenskom jeziku, a bio namijenjen svećenicima, pa se osim popisa raznih bolesti i uputa kako se liječe navode i svećeničke dužnosti prigodnom posjećivanja bolesnika. I u zagrebačkim kalendarima 18. st. objavivale su se upute o liječenju raznih bolesti, o puštanju krvi i o pomoći nasrtađalima u raznim nezgodama. U kalendaru 1755. tiskane su, primjerice, *Observationes medicae* za dvanaest mjeseci koje osobitu pozornost posvećuju otravanju žila, a 1781. praktični napuci kako treba pomoći utopljenicima, kako onima koje ugrize pas, kako oboljelima od sunčanice, a kako onima koji su se otrovali plinovima.

Na području zdravstva u Hrvatskoj krajem 18. st. važno je bilo djelovanje i stručni publicistički rad Belgijanca Ivana Lalangua, banskoga i županijskoga liječnika u Varaždinu. Lalangu je pisao popularne knjige o liječenju, pa i hrvatskim jezikom, koji je dobro naučio. I u Zagrebu je 1779. izašio jedno njegovo djelo o mineralnim vodama *Tractatus de aquis medicatis Regnorum Croatiae, Slavoniae ... titi Ispisazanye vrachimnih vod horvatckoga i slavonskoga orszaga i od nachina nye usivati za potrebochu lyudih*. U prvom dijelu pisac govori "od nachina piti vode rudne, zvane kissele." Osvrće se i na neke mineralne izvore nedaleko Zagreba.¹⁶²⁹

U Zagrebu u 18. st. bilo je, dakako, kao i u starijim vremenima i ljekarnika. U Gornjem gradu u kući remetskih pavlina javlja se već 1762. gradska ljekarna *Apotheca civitatis* ili kako se još zvala *Apotheca ad nigram aquilam* (Ljekarna k crnom orlu). Osim ove spominju se na području slobodnoga grada i

1628. J. Baile, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 33, 34, 37.

1629. Ibid., p. 60-62.

Slijedeća četiri popisa izvršena su 1751, 1769, 1780. i 1782. i to po nalogu gradske općine, pa su obuhvatila samo njezino područje i stoga su nepotpuna. Dok se popis iz 1751. bitno ne razlikuje od Pepelnikova, popis iz 1769. zapravo je popis vlasnika kuća, većinom obrtnika, njihovih namještenika (pomoćnika i šegrt) i posluge, a dijelom i stanara. Više puta se spominje i vlasnikova žena kao prodavačica kruha. Inače se ne navode članovi porodice i drugi ukučani. Prema svemu se čini da je popis imao svrhu da magistrat dobije pregled privrednika, odnosno poreznih obveznika u gradu. Spominju se doduše i samostani i Seminar Sv. Josipa, no ni tu se ne kaže koliko je u njima živjelo ljudi. Popis se sastoji od dva dijela. U jednom se navode vlasnici kuća unutar, a u drugom izvan gradskih zidova. Unutar zidova bile su 162, a izvan oko 150 kuća, ukupno 312, ili 60 kuća više nego na istom području 1742. godine. Ako se na svaku kuću uzme prosječno deset ljudi, bilo je 1769. godine na užem području slobodnoga grada oko 3120 stanovnika.¹⁶³⁴

Popisi 1780. i 1782. nisu popisi kuća već pravi popisi stanovništva, iako se i oni odnose samo na područje slobodnoga grada, izostavljajući Kaptol, Vlašku ulicu i Novu ves. Oni su zanimljiviji od dosadašnjih popisa i po tome što osim broja stanovnika donose o njima i više zanimljivih statističkih podataka, primjerice, koliko je u gradu bilo muškaraca, a koliko žena, koliko punoljetnih, a koliko maloljetnih, koliko se tih godina rodilo muške, a koliko ženske djece, koliko je umrlo muškaraca, koliko žena, koliko je brakova sklopljeno, koliko je bilo bračnih parova, a koliko rastavljenih, koliko se obitelji doselilo, a koliko odselilo itd. Osim toga popisi iz 1780. i 1782. donose preglede stanovnika po zvanju i navode kakvih je i koliko bilo u gradu obrtnika, koliko trgovaca, koliko činovnika i javnih službenika, koliko učitelja, koliko učenika nižih, srednjih i viših škola, koliko pitomaca u konviktima, koliko svećenika, redovnika i redovnica, koliko težaka (radnika), slugu i sluškinja, koliko siročadi muške, koliko ženske, koliko siromaha u ubožnici, čak i koliko prosijaka i prosjakinja bez kuće i kućišta. Prema popisu iz 1780. brojio je zagrebački slobodni grad, tj. Gornji i Donji grad (bez kaptolskoga područja) 1483 stanovnika bez plemića, vojnika i vojničkih slugu koji su prema jednoj opasci iz 1781. bili ispušteni iz popisa. U gradu je tada bilo 884 muškaraca i 598 žena, 469 obrtnika, 22 trgovca, 17 činovnika i javnih službenika, 23 svećenika, 26 redovnika, 25 redovnica, 140 služavki, 64 slugu, 63 težaka i težakinja, 174 učenika svih škola itd. Prosijaka i prosjakinja i beskućnika bilo je 9, siročadi oko 30, a siromaha u ubožnici samo 12. Budući da je broj stanovnika 1780. znatno manji nego u 1742. (iako 1780. nisu uzete u obzir neke kategorije stanovnika), vjerojatno je da se 1742. ne bi smjelo uzeti deset stanovnika po kući, već najviše samo pet, tako da bi se broj stanovnika u 1742. smanjio barem za polovicu, što bi bilo realnije u odnosu prema kasnijoj situaciji.

Prema popisu iz 1782. imao je slobodni grad s podgrađem za ono vrijeme relativno znatno veći broj stanovnika. Taj se broj od 1780. povećao za više od 1200 ljudi, pa ih je u gradu sada bilo 2689. Spominje se oko 220 obrtnika više nego 1780. A i broj svih ostalih zanimanja prilično se povećao. Činovnika i javnih službenika bilo

1634. Acta politica, 18.IV.1751, PAZ. - L. Dobronić, Podgraje zagrebačkog Grada u 18.st., Čovjek i prostor, srpanj-kolovoz 1966, p. 160-161. - Acta Zagrabienisa I.-24.VII.1769. - R. Strohal, Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj gorici, revija Zagreb, 1934, p. 313-317, 347-349.

Officina ad aureum leonem (Laboratorij k zlatnom lavu) i *Apotheca ad auream aquilam* (Ljekarna k zlatnom orlu) (1771). Na susjednom kaptolskom teritoriju djelovala je i cijelo 18. st. kaptolska ljekarna koju je krajem 17. st. osnovao Ivan Seitz. Kad je on otišao iz Zagreba, postao je vlasnikom njegove ljekarne Ivan Paukner, a nakon njega izredalo se još nekoliko po imenu poznatih ljekarnika (Matija Grembl, Josip Weford, Ivan Jürgens). Svi su oni bili vlasnici kaptolske ljekarne jer su kupili svojih novcem, ali vrhovni nadzor nad njom imao je Kaptol. Od više po imenu poznatih ljekarnika što su tijekom stoljeća djelovali u Gornjem gradu (Antun Rustenholzer, Juraj Fučko, Leopold Schindt, Josip Weford, Willart, Karlo Fröschi, Franjo Wagner) najpopularniji je nedvojbeno bio Kristofor Baptista, zagrebački građanin, vlasnik kuće i ugledni gradski sudac. Uz ostale zasluge postao je poznat i po tome što je oko 1747. dao sagraditi na svoj trošak crkvicu Sv. Ivana Nepomuka kod Mesničkih vrata u istoimenoj ulici. To je ona već spomenuta crkvića koju su 1820. pregradili u kuću za stanovanje (danas Mesnička 12).¹⁶³⁰

Gospodarske mogućnosti i shvaćanja potrebe ovdašnjih svjetovnih i crkvenih vlasti za zdravstvenim osiguranjem stanovništva pridonijeli su svakako povoljnoj situaciji da je u gradu stalno bio prisutan dobar liječnik i postojala mogućnost nabave lijekova. I dok stare bolnice-ubožnice srednjovjekovnoga tipa nisu mogle zadovoljiti potrebe povećanoga broja stanovnika (bez obzira što su bile već potpuno nesuvremene), ljekarnička i liječnička služba su to, čini se, uspijevale. Iako je porast stanovništva bio stalan, ipak nije nikada bio toliko velik da dva do tri liječnika i dvije ljekarne u gradu, koliko ih je bilo, ne bi mogle zadovoljiti njegove potrebe. U tom pogledu bili su Zagrepčani u to vrijeme prilično dobro osigurani. A s druge strane tako povoljni zdravstveni uvjeti sigurno su također donekle utjecali i na priljev novih stanovnika koji je tijekom stoljeća bio relativno dosta jak.

Godine 1786. Zagreb je dobio novo groblje kod kapelice Sv. Tome na Zvijezdi. Ono je zamijenilo staro već premalo groblje koje se dotada (od 1348) nalazilo oko srednjovjekovne župne crkve Sv. Ivana u Novoj vesi.¹⁶³¹

Od šezdesetih godina 17. do kraja 18. st. porastao je broj stanovnika Zagreba za nekoliko tisuća. U 18. st. bilo je nekoliko službenih popisa kuća, iz kojih se može barem približno zaključiti koliko je Zagrepčana živjelo u to vrijeme. Prvi popis donio je 1742. u svom izvještaju o kanoničkoj vizitaciji zagrebačkih župa kanonik Stanislav Nikola Pepelko. Prema njemu imao je Zagreb na čitavom užem području, naime na teritoriju slobodnoga grada i susjedne kaptolske jurisdikcije, 560 kuća, smještenih unutar i izvan utvrdnih zidova i gradečkih i kaptolskih: na Gornjem gradu i u podgrađu (Ilici, Soštarskoj vesi i Harmici), na kaptolskom trgu, Opatovini, Dolcu, Potoku, Bakačevoj i Skalinskoj ulici te Novoj i Vlaškoj vesi.¹⁶³² Ako je u svakoj kući, kako se to obično računalo, živjelo prosječno deset ljudi, imao je Zagreb 1742. godine oko 5600 stanovnika.¹⁶³³

1630. Ibid., p. 44-47.

1631. R. Strohal, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 151-152.

1632. U Gornjem gradu bilo je 179, a u Donjem gradu, tj. podgrađu, 71 kuća. Unutar kaptolskih zidova, na kaptolskom trgu, Dolcu i Opatovini 86, a izvan zidova, tj. na istočnoj strani Potoka (Rkaičićeva ulica) u Bakačevoj ulici i Skalinskoj ulici 62, u Novoj vesi 72, a u Vlaškoj ulici na području župe Sv. Petra 90 kuća.

1633. J. Barle, Zagreb i njegovi žitelji 1742., 1743, VZA, 1909, p. 91-99. - J. Matasović, Stari i starijnanski Zagreb, NS, 1. p. 7. - R. Horvat, Prosllost, p. 55-56.

je 52 više nego prije, učitelja 22, svećenika 12, slugu i sluškinja 441, pitomaca u konviktima 67, daka svih škola 44 itd. Jedino je broj trgovaca porastao samo za četiri, redovnika za dva, dok je redovnička posve nestalo iz grada.¹⁶³⁵ Bile su to klarise kojima je Josip II. raspustio samostan, ukinuvši njihov red upravo te godine. Od ukupno 2689 stanovnika, koliko ih je živjelo u Zagrebu 1782. godine na području slobodnoga grada, bila su 1542 muškarca i 1147 žena. 1964 punoljetnih i 725 maloljetnih, vienčanin parova 370, te godine doseljenih obitelji 33 itd. Svi stanovnici na području slobodnoga grada, kako kažu sastavljači popisa 1782. i 1780, bili su katolici. Čini se da je popis stanovnika 1782. više odgovarao stvarnom stanju, nego onaj 1780, iako točne podatke o broju stanovnika imamo tek od početka 19. stoljeća.

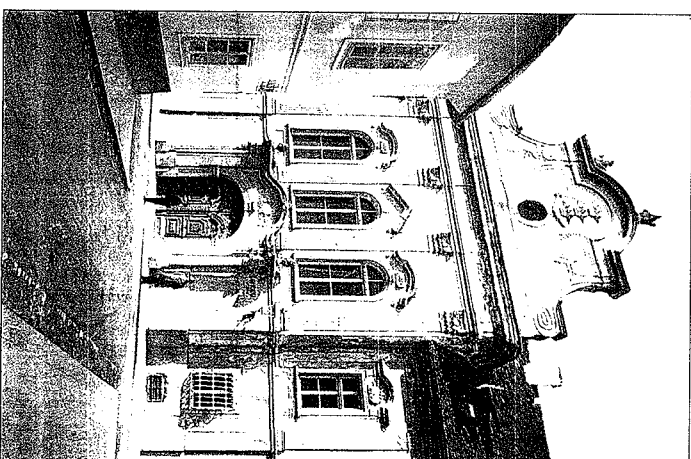
Slijedeći popis objavljen je već 1784. u vezi s raspisivanjem poreza. No to je opet bio popis kuća što ga je po nalogu Josipa II. izvršio neki vojnički komesar. Prema njemu bilo je na cijelom užem području grada 695 numeriranih kuća. Na području kr. i sl. grada 365 (165 unutar zidova i 200 u podgrađu), a na području Kapitola 330 (unutar utvrda 81, na Potoku i Novoj vesi 152 i u Vlaskoj ulici 97 kuća). Osim navedenih bilo je još 60 seoskih kuća i mlinova. Tako da je tadanji Zagreb imao zapravo 755 numeriranih kuća. Ako se pretpostavi da je prosječno najviše deset ljudi dolazilo na jednu kuću, onda je Zagreb krajem 18. st. računajući još i obližnje seosko žiteljstvo, imao sedam i pol tisuća stanovnika, a sam grad bez sela oko 7000. To potvrđuje i bečki kalendar iz 1788. u kojem je bilo objavljeno da je naš grad 1785. imao upravo 7000 stanovnika.¹⁶³⁶

Prijev novih gradana bio je s mnogih strana bliže i dalje Europe, a i iz nedalekih susjednih krajeva. Privlačio ih je Zagreb u prvom redu kao središte političkoga života Banske Hrvatske. Ovdje je sjedište Hrvatskog sabora, Banskog stola i županjske uprave. Oni u prvom redu privlače plemstvo i velikaše i njihove obitelji te pripadnike raznih slobodnih zvanja, ali i svijet raznih drugih struka i društvenih položaja, koji dolazi i iz najudaljenijih krajeva (Bavarske, Švapske, pojedinci čak iz Prusije), zatim Češke, Moravske, Austrije, Madarske, Grčke, Italije, Koruške, Kranjske, Štajerske i Tirola, pa čak i iz daleke Belgije. Najviše ih je doselilo iz Njemačke, zatim Slovenije (Kranjske i Štajerske), pa Češke, Moravske i Madarske. Bili su to najvećim dijelom majstori obrtnici i trgovci, a zatim vojnici, činovnici i umjetnici, napose slikari. Najviše je, dakako, bilo obrtnika koji su i u to vrijeme davali jače obilježje građan- skom naselju Gradeca i njegovu podgrađu.¹⁶³⁷ Bilo je krojača, postolara, kožara, tkalaca, bojadisara, gumbara, češljara, remenara, kznara, čiznara, sedlara, klobučara, švejsja, knjigoveža, stolara, tokara, postolara, zidara, tesara, klesara, lončara, straklara, pintara (bačvara), kovачa, kolara, užara, srebrnara, žličara, mlhara, pekara, mesara, licitara, medicara, trgovaca, kramara, kpara i slikara. A našao se i pokoji kuhar, vrtlar, ljekarnik, kirurg itd. Najviše je bilo krojača, gumbara, zidara, tesara i

¹⁶³⁵ Godine 1782. trgovaca bilo je 26, obrtnika 688, redovnika 28, svećenika 35, činovnika i javnih službenika 69, učitelja slobodnih znanosti 26, učenika nižih škola 69, srednjih i viših škola 149 slugu 260, sluškinja 385, težaka 44, rečadnja 59, sironaha u ubožnici 28, prosjaka i prisašnjakinja 22 itd. - A. Šenoa, Popis grada Zagreba prije 90 godina i danas, Vienna, 1870, p. 591.

¹⁶³⁶ A. Šenoa, Citice iz kronike zagrebačke, Vienna, 1879, p. 691. - V. Karić, Zagreb, p. 46-47. - S. Sikuli, Zagreb, p. 16.

¹⁶³⁷ Protocolum civitum lib. reg. civitatis zagrabensis ab anno 1733-1864 inclusive (Knjiga gradana 1733. do uključivo 1864. PAZ).

Jedna od najljepših baroknih palača na Gornjem gradu izgrađena je 1764. za grofa Žigmunda Vojkovića. (MGZ)

trgovaca. A dosta i običnih radnika težaka, većinom u podgrađu. Mnoge žene obrtni- ka bave se prodajom kruha, a neke i sitnom trgovinom. A i sami obrtnici radi veće zarade bave se osim svojim zanatom još i drugim poslovima. Tako susrećemo, pri- mjernice, kznara, remenara, čiznara i kirurga koji se bave i prodajom sjena, a neki drugi kznar uz svoj obrt bavio se i trgovinom sitne robe. Postolari i čizmar bili su pak registrirani i kao trgovci duhanom. Neki trgovac imao je i kavvanu, a njegova žena slastičarnicu. A neki obrtnici bili su istovremeno i listonoše.¹⁶³⁸

Obrtnici, trgovci, nešto gradskog i ostalog činovništva i bogatijih posjednika te inteligencije (učitelji, profesori, liječnici, ljekarnici, slikari, kipari) predstavljali su gradanski stalež Zagreba onoga doba. Taj stalež još je malobrojan i ujecajem slab. Znatan dio tadanjega stanovništva sačinjavala je i aristokracija: grofovske, barunske, plemićke obitelji, djelomično domaćega, djelomično stranoga porijekla. U raznim ulicama Gornjega grada imahu i u to vrijeme svoje kuće Erdödy, Drašković, Patačić, Vojković (Vojkfiy), Rattkay, Malakoczy, Bužani, Gohali, a zatim grofovi Niczki,

¹⁶³⁸ Ibid.

Unutrašnjost palače baruna Raucha, Matoševa 9, bakropis V. Kirma iz 1925.

Malenići, Festetići, Pejačevići, Keglevići, Oršići, Sermagei, baruni Magdalenići i brojne plemićke i druge ugledne obitelji kao Raffay, Ilijašić, Špišić, Babočaj, Komaron, Kušević, Balogh, Bedeković, Ivančić, Pastory, Krajačić, Galjuf, Bornemissa, Zdenčaj, Jelatić, Škrlec i drugi. Neki su imali i dvorce na ladanju, pa su u Zagrebu boravili samo žimi, odnosno svračali u grad prigodom saborovanja, županijskih skupština ili radi zabava.¹⁶³⁹

Osim obrtnika, trgovaca, činovništva, raznih intelektualaca i aristokrata, bilo je u Zagrebu, dakako, i dosta svećenstva, pripadnika vojničkoga staleža, napose časnika, zatim i težaka, slugu, podložnika, radnika, pomoćnika, šegrta i sluškinja.

Po nacionalnosti najveći dio stanovnika Zagreba i u 18. st. bili su Hrvati. Bilo je dosta i Slovenaca (Alježi, Barle, Cerneji, Pogačari, Primužiči itd.), a vrlo malo Srba, tek nekoliko obitelji. Od pripadnika drugih naroda najviše je bilo Nijemaca (Hortlebi, Snajpergeri, Histelberi, Sotneri, Sulleri, Hohnebneri, Smidti, Puhingeri, Hatz, Binkleri itd.) dok je Talijana i Mađara bilo vrlo malo. Talijana bijaše znatno manje nego u prošlim stoljećima, ali su većim dijelom bili vrlo ugledne ličnosti, kao primjerice, liječnik dr. Benevoli (*medicus Ragusanus*), Pistorini, Gabrielli, Nichi, Bianchi, Fabi, pa ljekarnik Kristofor Baptisti koji je triput nosio čast gradskoga suca, zatim znameniti zvonoljevač Foresti i drugi.¹⁶⁴⁰

1639. Protocolla fassionum, lib. 77-91. - R. Horvat, Prošlost, p. 55-56. - J. Matošević, Die Briefe, p. 65, 145-146. - J. Matošević, Iz gallantnog stoljeća, p. 155. - R. Strohal, Popis pučanstva iz g. 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj gorici, revija Zagreb, 1934, p. 349. - HNJ, II, p. 1100. - L. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1967.

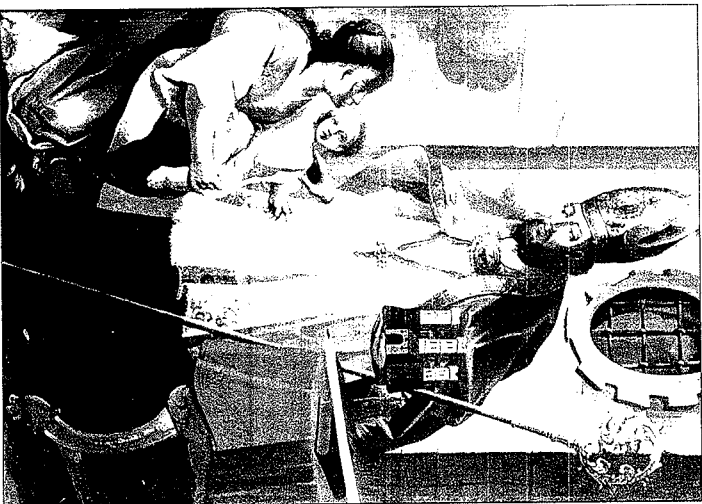
1640. J. Barle, Zagreb i njegovi žitelji 1742. i 1743. VZA, 1909, p. 91-99. - V. Klaić, Zagreb, p. 41, 49.

U Zagrebu u 18. st. govorilo se kao i uvijek prije hrvatskim kajkavskim narječjem natrunjenim katkada kroatiziranim njemačkim riječima. Taj govor mogu nam dočarati mnogi dokumenti sačuvani iz onih vremena: oporuke, oporuke, računi, inventarni popisi, popisi ostavština, pisma, tiskane knjige itd. "Ja dole podpisan s ovim mojem piscinom svedočim i valujem, da sem prijel od plemenite i dobrorodjene gospe Katarine Bedeković na interes kapitula altarije pokojne gospe Eve Domek ranjskih 1500, vu penezeh ranjskih 70 i vu pšenice vaganov 10 činečih ranjskih 20, vse skupa ranjskih 90 i to za leto 1716..." (namira zagrebačkih franjevac iz 1716). "Sedem kupic visokih, sedem malih karafim za vodu, dve salice majolicne na spodobu race, dve kupice priručne, jedna šablja medena prosta, pistole iz stekla, kipi vu laistrah černih i na nekuliko pozlachenih, vanjkusi pod glavu takai iz perja chehanoga, blazine dve nove, jedna stareisa cvilisna, kerpice suknja za opravu kerpai, mosnja vu koji jedna cela skuda, gumbeki na laiblicz iz kostih imajuchi pemske kamene, laibliczi beli platnem prestepani, laiblicz zlatum i svilum nasti... (iz popisa stvari iz 1765). "(...) i vnoqa druga gospoda na konjeh i na hintoveh, koji vu Zagreb z nym med pozdravljenjem iz stukov i musarov od sv. Roka Biskupovog, dosli su. Ovde od Mandusevca konjaniki i pesci kranjski redom cez Harmiczu mimo sv. Margarete do vrat Mesnich-keh i za njimi varasci z rusjem stali jesu. Med kojem grof dojahal je s generalom Petazzi i drugemi vnogemi vu hiže draskovichianske, na varos, kad od gospe odvde njega chakajuče bil je pozdravljen. Cel dan hitani jesu stuki i musari: vojniki pod večer tekuchi ogey napravili" (iz opisa svečanog ulaska u Zagreb grofa Adama Batthyányja, banske časti namjesnika, 9. srpnja 1753) "1744. 8 dan sechna vu Zagrebu, na pijacu sv. Marka, med sibjem tekuch od Orszaga kastigani jesu vojniki Horvatski koji prez dopustenya iz Italije domom povernuli su se bili." "10. sechna Vu Zagrebu na pijacu Sv. Margarete vojniki Horvacki koi vu Italiji cirkevu su rasbijali i poglavarom svojim suprot se postavljali, dav glave, jeden skupa i ruku zgubili jesu. Deset drugi to gledići milošću zadobili. Četrnaest pako drugeh koje dobiti ne bilo mići imena pribita na gaige vojničke koje na rečenom pijacu od Margetinja do kraljeva za strah i peldu drugem stale jesu" (iz *Pridavka kronike iliti Zpomienka pripechenij 1744-1761*). To je bio jezik kojima su Zagrepčani pisali i govorili prije dvjesto i više godina.

No u vrijeme germanizacije, napose za Marije Terezije, govorilo se mnogo i njemački, osobito u višem gospodskom društvu. U višim krugovima koji su se u načinu života i modi mnogo povodili za Zapadnom Europom govorilo se i nešto francuski.¹⁶⁴¹

Za tadanje odnose među zagrebačkim stanovnicima zanimljiva je činjenica da je u 18. st. potpuno nestalo vjekovnoga dubokog jaza, neprijateljstva i borbi između Kaptola i slobodnog kraljevskog Gradeca. Konačno pomirenje tih dviju općina, stoljetnih rivala i neprijatelja, simbolički se ogleda u njihovu sporazumu o zajedničkom održavanju i gradnji mosta preko potoka Medveščaka koji su toliko puta okrvarili u međusobnim borbama i priskrbili mu ime Krvavi most, koje se

1641. Protocollum fassionum 1762-1768, p. 370-408, prot. No 83. - Acta irregestrata societatis Jesu zagrabienis, fasc. III, No 103. - R. Horvat, Prošlost, p. 238-239. - *Pridavak Kronike iliti Zpomienka Propecheny od leta po n.K. MDCCXLIV do leta MDCCCLXI, a. 1744. i 1753.* - J. Matošević, Die Briefe, p. 63, 64, 264. - O. Sojau, Jezik Domjančevih kajkavskih pjesama, KAJ, 1968, 12, p. 105.

Sv. Blaž, zaštitnik Gradeca. 1749. tu je sliku za "ures gradskog magistrata" darovao sudac Adam Balogh. (MGZ)

sacuvalo sve do danas u imenu uličice u neposrednoj njegovoj blizini. Dotada krvni neprijatelji, Kaptol i slobodni grad sporazumjeli su se 1744. godine da će most zajednički održavati, a 1787. da će ga zajedno ponovno zidati. Pola troška snosi će Kaptol, pola slobodni grad. Dotadašnji neprijatelji, a sada saveznici, željeli su da taj nekada kamen smutnje među njima "učine trajnim i korisnim po promet između varoši i Kaptola". Osnovu za gradnju novoga, zidanog Kravog mosta učinio je tada ugledni zagrebački graditelj "Mauer meister" Ivan Bythner koji je u to vrijeme mnogo gradio u Zagrebu.¹⁶⁴² Njegov most služio je Zagrepčanima negdje do kraja 19. stoljeća, vjerojatno do vremena kada je iz Tkalčeve ulice nestalo potoka Medveščaka nakon što je njegov tok preusmjeren. Prestanak neprijateljstva između dviju susjednih općina zacijelo je povoljno djelovao na daljnji razvitak grada, napose ekonomski i socijalni.

1642. E. Laszowski, Krvavi most, SNZ, p. 49-50.

GRADSKA UPRAVA U ZAGREBU

U prvim desetljećima 18. st. upravljanje gradom još se temeljilo na statutu iz 1609, odnosno njegovoj reformi iz 1618, te na raznim propisima i odredbama što ih je gradska općina u međuvremenu objavila, a nisu bili u opreci sa statutom ni s postojećim zakonima. Gradom su, dakle, još i u to vrijeme upravljali magistrat od dvanaest senatora i općina od dvadeset i dva vijećnika ili prišežnika, to jest zastupnika građana. Na čelu uprave bio je i dalje gradski sudac koji je imao i upravnu i sudbenu vlast, iako je odluke o nekim predmetima, kao o trošenju gradskih prihoda, o donošenju propisa, o izboru gradskih organa, mogao donositi samo u zajednici s magistratom i gradskim vijećem. Seniorska i vijećnička čast trajala je doživotno, pa su se magistrat i općina obnavljali samo u slučajevima kad je koji član, bilo jednoga ili drugoga tjeła, umro ili se odrekao svoje časti iz opravdanih razloga. Sudac se, međutim, kao i prije birao svake godine, i to iz redova senatora. Obnova magistrata i vijeća (*restauratio magistratus*) te izbor novoga suca obavljali su se jednom godišnje po staroj tradiciji na Blaževo 3. veljače.¹⁶⁴³ Na zajedničkom sastanku prišežnika i senatora na taj su se dan u gradskoj vijećnici birali najprije na ispraznjena mjesta novi vijećnici. Za tu čast mogli su se kandidirati samo imućniji građani i kućevlasnici. Od tri kandidata koje predlaže magistrat (senatori) i vijećnici izabire se tajnim glasanjem jedan. A candidate na ispraznjena seniorska mjesta biraju samo senatori, i to između vijećnika najuglednijega od tri predložena kandidata. Kako su, međutim, vijećnička mjesta izborom senatora ostala prazna, ona se popunjavaju ponovnim izborom na spomenuti način. Nakon obavijenih izbora vijećnika i senatora pred potpunim vijećem i magistratom dotadašnji sudac podnosi ostavku i bira se novi sudac od tri kandidata predložених iz redova senatora. Često se birao i bivši sudac pa su neki senatori tu čast obnašali više godina zaredom ili s prekidima. Pošto je novi sudac bio izabran, zapuhali bi se gradski vijećnici i senatori zajedno s njim u Crkvu sv. Marka, gdje se pred mnoštvom građana održavao *Te Deum*, a nakon njega novi sudac polagao prisegu na ruke gradskog župnika. Time je završio prvi dio obnove magistrata. Nakon toga trebalo je još izabrati nove gradske organe koji su se također birali između svake godine. To se obavljalo na zajedničkom zasjedanju gradskih vijeća i magistrata pod predsjedanjem novoga suca drugi dan u gradskoj vijećnici. Jedni su se birali iz redova senatora, a drugi između vijećnika. Između senatora birao se notar,¹⁶⁴⁴ gradski kapetan, dekan i tridesetničar, a između vijećnika u prvom redu gradski *fiscus* i službenici kojih je posao bio vezan uz polaganje računa kao ubirači prihoda, tržni nadzornici, zatim i ostali dužnosnici poput nadglednika dimnjaka, upravitelja gradske ubožnice, kaštelana, zvonara, skrbnika crkava i kapela i dr.¹⁶⁴⁵

1643. Već od početka 18. st. smatralo se obvezom da se o obnovi magistrata obavijesti i molbi dopuštenje za nju od Kr. ugarske dvorske kancelarije i da se ona istovremeno prijavi kod Kr. ugarske komore. Obnova se nije smjela obaviti dok dopuštenje nije stiglo. Bio je običaj da tomu prisustvuje koji pu i kraljevski komesar. Kako je njegova nazočnost značila veliki teret za gradove, zaključeno je 1715. na zajedničkom saboru da će se komesari odušijati samo u onim slučajevima gdje će to biti potrebno zbog nereda koji bi zahijevali posredovanje Kraljevske komore i njezinih organa. Od toga vremena su se i u Zagrebu obnove magistrata vrlo često obavljale bez prisutnosti kraljevskog komesara. - Z. Herkov, Statut, p. 15-17.

1644. Početkom 18. st. notar se nije birao svake godine jer je njegova služba u to vrijeme iznimno bila doživotna. - Z. Herkov, Statut, p. 15-17.

1645. Z. Herkov, Statut, p. 15-17.

domošenju statuta i o izboru gradskih tijela. Inače je izravno gradom upravljao sudac sa senatorima, to jest magistrat bez sudjelovanja vijeća. Jedini je kao predstavnik u ime vijeća prisustvovao magistratskim sjednicama gradskih fiskuša, i to bez prava glasa. On je samo mogao zahijevati da se sazove gradsko vijeće ako bi se na tim sjednicama donosili neki protuzakoniti zaključci, odnosno odluke protivne interesima građana.¹⁶⁴⁷

Takav sustav upravljanja, u kojemu je vlast bila u rukama nekolicine, i to trajno, a većina ostala postrani, bez mogućnosti i prava da uiječe na javni život u gradu, izazivao je od vremena do vremena otvoreno nezadovoljstvo i ogorčenost onih koji nisu bili na vlasti, pogotovo ako nisu bili zadovoljni radom onih koji su vladali. Pobunâ protiv takva sustava i statuta iz 1618. na kojem se zasnivao bilo je i nakon ustanka Tepečića i drugova, a napose početkom 18. st. kad su zagrebački oligarhi, da bi se obranili od nezadovoljnika i učvrstili na vlasti, ishodili od kralja Karla III. da im 1. srpnja 1712. svečanom diplomom potvrdi statut koji ih je držao na vlasti.¹⁶⁴⁸ No uzroci općega nezadovoljstva i nereda u gradu trajali su i dalje. Građanstvo je bilo nezadovoljno radom senatora, njihovim samovoljnim postupcima prilikom popunjavanja gradskog vijeća i samog magistrata, kada redovito nastoje progurati svoje ljude, prijatelje ili rođake. Osim toga je i u samoj upravi vladalo nesredeno stanje, nesloga i svade između magistrata i gradskoga vijeća, stvarale su se klike, s jedne strane senatora, a s druge vijećnika, koje su spletkarile jedne protiv drugih i nastojale se domoći unosnih položaja u gradskoj upravi. Niti tih spleta prodirale su dakako i u građanstvo pa se i tu našlo pristaša odnosno ogorčenih protivnika pojedinih grupa. Sve je to izazivalo česte nemire u gradu. Osobito su se dvadesetih godina neredi tako reći dnevno pojavljivali: krvave tučnjave, ubojstva, paleži, krađe. Da bi se to spriječilo i uspostavio red, magistrat je 1728. izdao niz propisa u tu svrhu, ali nije uspio. Ti se propisi nisu poštivali jer magistrat nije imao dovoljno ugleda.

U tako nesredenoj situaciji punoj mržnje, neprijateljstava i suprotnosti došlo je do nasilnoga smjenjivanja glavnih dužnosnika gradske uprave: suca, bilježnika i kapetana. Učinila je to 1732. jedna nasilna skupina gradskih vijećnika na čelu s bivšim gradskim senatorom i bilježnikom, poznatim pohlepnikom za bogatstvom i unosnim položajima Franjom Kuševićem.

Ta je skupina dužnosnika protuzakonito skinula i na njihovo mjesto postavila ljude iz svojih redova. Iznimno nesredene prilike u gradu, a napose to nasilno smjenjivanje gradskih organa potaknule su Kraljevsku ugarsku komoru da još iste godine pošalje u Zagreb svoga komesara savjetnika Pavla Jaszyja sa zadaćom da povede istragu o nasilnu smjenjivanju gradskih dužnosnika i učini što je potrebno da bi se popravilo nesredeno stanje odnosno uklonile nepravilnosti i nered u gradskoj upravi. Kraljevska ugarska komora je, naime, osim nadzora nad gospodar-
skim pitanjima, koji je imala još od 16. stoljeća, prisvajala sebi i pravo političkoga nadzora nad slobodnim gradovima (što je inače obavljao Hrvatski sabor, odnosno hrvatski ban), pa su njezini savjetnici kao kraljevski komesari propisivali slobodnim gradovima statute.¹⁶⁴⁹

1647. Z. Herkov, Statut, p. 9-14.

1648. V. Klaić, Statut, p. 61-62. - V. Klaić, Zagreb, p. 41.

1649. Z. Herkov, Statut, p. 8.

I u 18. st. javljaju se u gradskoj upravi kao njezini službenici uglavnom isti dužnosnici kao i u 17. st., a neki još i prije u srednjem vijeku. Uz njih pojavljuju se i pojedini novi, ali uglavnom na nižim položajima. Upravni je aparat organiziraniji, njegov sastav širi, razgranatiji, a djelokruzi i dužnosti raspodjeljeni ili preraspoređeni na pojedina tijela određenije, detaljnije, specifičnije. Čast gradskoga dekana, koja se pojavljuje već u prošlom stoljeću, postaje u to vrijeme iza dužnosti gradskog suca najuglednija. Dekan upravlja kao i prije gradskim gospodarstvom, gradskim poslovima i brine o prihodima od tih posjeda te o redovitu ubiranju davanja podložnika.¹⁶⁴⁶ Uz dekana kao njegov podređeni službenik djeluje u toj oblasti i gradski špan ili poddekan i *folnogi* koji na područjima pojedinih sela u sklopu gradskih gospoštija izravno provode dekanove zapovijedi kao njegovi pomoćnici. I služba gradskoga kapetana bila je i u to vrijeme jedna od najodličnijih. Kapetan se kao i u prošlim stoljećima brinuo za sigurnost i red u gradu, za red na sajmu i tržištu, nadzirao ispravnost mjera i gradske stražare koji su mu bili podložni. Gradski *notar* ili *bilježnik* ima i u 18. st. jednu od najvažnijih i najodgovornijih dužnosti u gradskoj upravi. Kao vrstan poznavatelj zakona i propisa i vješt latinskog jeziku, on obavlja sada uglavnom iste poslove kakve je obavljao već u srednjem vijeku: sastavlja magistratske isprave, spise i naredbe, vodi zapisnike gradskih sjednica, izrađuje sudske odluke, sudjeluje pri sastavljanju kupoprodajnih i drugih ugovora i oporuka koje se moraju sastavljati pred magistratom, brine se za gradski arhiv itd. Najodličnijim dužnosnicima gradske uprave pripadao je i gradski *fiskuš*, fiskal, odvjetnik. Njegova je dužnost u to vrijeme, čini se, narasla. On je, zaštićujući interes gradske općine, nadzirao i rad samoga magistrata. Kao predstavnik i glava gradskoga vijeća prisustvovao je svim njegovim sjednicama i bio nad zakonitošću njegova poslovanja. Ukoliko je u tome zapazio nešto nepropisno, nešto što bi bilo na štetu javnih interesa, to jest na štetu općine, upozorio je gradskog suca, zahijevajući od njega da sazove čitavo vijeće. Fiskuš je, nadalje, zastupao gradsku općinu i na sudu, a zaštićujući opće interese, nadzirao je prodaju i zalag gradskih građana, jer se nekretnine nisu smjele otuđivati ni zalagati strancima. Važnu dužnost imali su službenici koji su rukovodili gradskim prihodima. To su bila u prvom redu dvojica *ubirača prihoda*, zatim gradski *tridesetničar* i gradski *maltar*. Ubirači prihoda ubirali su prihode od gradskih nekretnina, od zakupnina i priroda, tržne i sajmišne pristojbe, od pivovare, gradskih vinotočja, zakupnine gradskih dućana, najamnina itd. Maltari su ubirali gradsku maltarinu, a tridesetničar sa svojim protustavnikom tridesetnicu. Među gradskim organima susrećemo u to vrijeme i *tržne nadzornike*, *procjenitelja šteta*, *skrbnike* crkava i kapela, *upravitelja ubožnice*, lugare, poljare, čuvare gradskih vrata, stražare i krvnika.

Svi gradski organi, počevši od notara i dekana do čuvara gradskih vrata i pandura, izravno su podređeni gradskom sucu, koji stoji na čelu gradskoga magistrata i cijele gradske uprave, iako o nekim pitanjima javnog interesa ne odlučuje on sam, već samo u zajednici sa senatorima ili na zajedničkim zasjedanjima cijeloga magistrata i vijeća. To je osobito bio slučaj kada je riječ o trošenju gradskih prihoda,

1646. Gradski se dekan znao osiliti i izazivati nered u gradskoj upravi, pa je njegova služba tijekom 17. (od 1618) i početkom 18. st. više puta ukidana i ponovno uspostavljena. - Z. Herkov, Statut, p. 9-14.

I u 18. st. javljaju se u gradskoj upravi kao njezini službenici uglavnom isti dužnosnici kao i u 17. st., a neki još i prije u srednjem vijeku. Uz njih pojavljuju se i pojedini novi, ali uglavnom na nižim položajima. Upravi je aparat organiziraniji, njegov sastav širi, razgranatiji, a djelokruzi i dužnosti raspodijeljeni ili preraspoređeni na pojedina tijela određene, detaljnije, specifičnije. Čast gradskoga dekana, koja se pojavljuje već u prošlom stoljeću, postaje i to vrijeme iza dužnosti gradskog suca najuglednija. *Dekan* upravlja kao i prije gradskim gospodarstvom, gradskim posjedima i brine o prihodima od tih posjeda te o redovitu ubiranju davanja podložnika.¹⁶⁴⁶ Uz dekana kao njegov potčređeni službenik djeluje u toj oblasti i gradski *špan* ili poddekan i *folnogiji* koji na područjima pojedinih sela u sklopu gradskih gospodštva izravno provode dekanove zapovijedi kao njegovi pomoćnici. I služba gradskoga *kapetana* bila je i u to vrijeme jedna od najodličnijih. Kapetan se kao i u prošlim stoljećima brinuo za sigurnost i red u gradu, za red na sajmu i tržištu, nadzirao ispravnost mjera i gradske stražare koji su mu bili podložni. Gradski *notar* ili *bilježnik* ima i u 18. st. jednu od najvažnijih i najodgovornijih dužnosti u gradskoj upravi. Kao vrstan poznavatelj zakona i propisa i vješt latinskog jezika, on obavlja sada uglavnom iste poslove kakve je obavljao već u srednjem vijeku: sastavlja magistratske isprave, spise i naredbe, vodi zapisnike gradskih sjednica, izraduje sudske odluke, sudjeluje pri sastavljanju kupoprodajnih i drugih ugovora i oporuka koje se moraju sastavljati pred magistratom, brine se za gradski *fiskuš*, *fiškal*, odvjetodličnijim dužnositelja gradske uprave pripadao je i gradski *fiskuš*, *fiškal*, odvjetnik. Njegova je dužnost u to vrijeme, čini se, narasla. On je, zaštićujući interes gradske općine, nadzirao i rad samoga magistrata. Kao predstavnik i glava gradskoga vijeća prisustvovao je svim njegovim sjednicama i bio nad zakonitošću njegova poslovanja. Ukoliko je u tome zapazio nešto nepravilno, nešto što bi bilo na štetu javnih interesa, to jest na štetu općine, upozorio je gradskog suca, zahtijevajući od njega da sazove čitavo vijeće. *Fiskuš* je, nadalje, zastupao gradsku općinu i na sudu, a zaštićujući opće interese, nadzirao je prodaju i zalag nekrenina građana, jer se nekretnine nisu smjele otuđivati ni zalagati strancima. Važnu dužnost imali su službenici koji su rukovodili gradskim prihodima. To su bila u prvom redu dvojica *ubirača prihoda*, zatim gradski *tridesetničar* i gradski *malnar*. *Ubirači* prihoda ubirali su prihode od gradskih nekrenina, od zakupnina i priroda, tržišne i sajmišne pristojbe, od pivovare, gradskih vinotočja, zakupnine gradskih dućana, najammina itd. *Malnari* su ubirali gradsku matarinu, a *tridesetničar* sa svojim protustavnikom, *tridesetnicu*. Među gradskim organima susrećemo u to vrijeme i *tržne nadzornike*, *procjenitelja šteta*, *skrbnike* crkava i kapela, *upravitelja ubožnice*, lugare, poljare, čuvare gradskih vrata, stražare i krovnika.

Svi gradski organi, počevši od notara i dekana do čuvara gradskih vrata i pandura, izravno su potčređeni gradskom sucu, koji stoji na čelu gradskoga magistrata i cijele gradske uprave, iako o nekim pitanjima javnog interesa ne odlučuje on sam, već samo u zajednici sa senatorima ili na zajedničkim zasjedanjima cijeloga magistrata i vijeća. To je osobito bio slučaj kada je riječ o trošenju gradskih prihoda,

1646. Gradski se dekan znao osliliti i izazvati nered u gradskoj upravi, pa je njegova služba tijekom 17. (od 1618) i početkom 18. st. više puta ukidana i ponovno uspostavljana. - Z. Herkov, Statut, p. 9-14.

donošenju statuta i o izboru gradskih tijela. Inače je izravno gradom upravljao sudac sa senatorima, to jest magistrat bez sudjelovanja vijeća. Jedini je kao predstavnik u ime vijeća prisustvovao magistratskim sjednicama gradski *fiskuš*, i to bez prava glasa. On je samo mogao zahtijevati da se sazove gradsko vijeće ako bi se na tim sjednicama donosili neki protuzakoniti zaključci, odnosno odluke protivne interesima građana.¹⁶⁴⁷

Takav sustav upravljanja, u kojemu je vlast bila u rukama nekolicine, i to trajno, a većina ostala postrani, bez mogućnosti i prava da utječe na javni život u gradu, izazivao je od vremena do vremena otvoreno nezadovoljstvo i ogorčenost onih koji nisu bili na vlasti, pogotovo ako nisu bili zadovoljni radom onih koji su vladali. Pobuna protiv takva sustava i statuta iz 1618. na kojem se zasnivao bilo je i nakon ustanka Tepečića i drugova, a napose početkom 18. st kad su zagrebački oligarhi, da bi se obranili od nezadovoljnika i učvrstili na vlasti, ishodili od kralja Karla III. da im 1. srpnja 1712. svečanom diplomom potvrdi statut koji ih je držao na vlasti.¹⁶⁴⁸ No uzroci općega nezadovoljstva i nereda u gradu trajali su i dalje. Gradanstvo je bilo nezadovoljno radom senatora, njihovim samovoljnim postupcima prilikom popunjavanja gradskog vijeća i samog magistrata, kada redovito nastoje progurati svoje ljude, prijatelje ili rođake. Osim toga je i u samoj upravi vladalo neredeno stanje, nesloga i svade između magistrata i gradskoga vijeća, stvarale su se kliče, s jedne strane senatora, a s druge vijećnika, koje su spletkarile jedne protiv drugih i nastojale se domoći unosnih položaja u gradskoj upravi. Niti tih spletkara podržale su dakako i u gradanstvo pa se i tu našlo pristaša odnosno ogorčenih protivnika pojedinih grupa. Sve je to izazivalo česte nemire u gradu. Osobito su se dvadesetih godina neredi tako reći dnevno pojavljivali: krvave tučnjave, ubojstva, paleži, krađe. Da bi se to spriječilo i uspostavio red, magistrat je 1728. izdao niz propisa u tu svrhu, ali nije uspio. Ti se propisi nisu poštivali jer magistrat nije imao dovoljno ugleda.

U tako neredenoj situaciji punoj mržnje, neprijateljstava i suprotnosti došlo je do nasilnoga smjerenja glavnih dužnosnika gradske uprave: suca, bilježnika i kapetana. Učinila je to 1732. jedna nasilna skupina gradskih vijećnika na čelu s bivšim gradskim senatorom i bilježnikom, poznatim pohlepnikom za bogatstvom i unosnim položajima Franjom Kuševićem.

Ta je skupina dužnosnika protuzakonito sknula i na njihovo mjesto postavila ljude iz svojih redova. Iznimno neredene prilike u gradu, a napose to nasilno smjerenje gradskih organa potaknule su Kraljevsku ugarsku komoru da još iste godine pošalje u Zagreb svoga komesara savjetnika Pavla Jaszyja sa zadaćom da poveđe istragu o nasilnu smjerenju gradskih dužnosnika i učini što je potrebno da bi se popravilo neredeno stanje odnosno uklonile nepravilnosti i nered u gradskoj upravi. Kraljevska ugarska komora je, naime, osim nadzora nad gospodarstvom i pitanjima, koji je imala još od 16. stoljeća, pristvajala sebi i pravo političkoga nadzora nad slobodnim gradovima (što je inače obavljao Hrvatski sabor, odnosno hrvatski ban), pa su njezini savjetnici kao kraljevski komesari propisivali slobodnim gradovima statute.¹⁶⁴⁹

1647. Z. Herkov, Statut, p. 9-14.

1648. V. Klaić, Statut, p. 61-62. - V. Klaić, Zagreb, p. 41.

1649. Z. Herkov, Statut, p. 8.

ukinuti oni propisi gradskih statuta koji su bili suprotni propisima te naredbe. Na taj način bili su dotadašnji gradski statuti u stanovitoj mjeri pogodeni. Caričina naredba vrijedila je, dakako, i za Zagreb kao i za ostale slobodne gradove u Hrvatskoj i vrijedila u neku ruku kao njihov opći zajednički, generalni statut.¹⁶⁵³

Najgrublju povredu autonomije gradske uprave učinila je Marija Terezija 1757, kad je Zagreb kao i druge kraljevske i slobodne gradove podredila ravnateljstvu Kraljevske ugarske komore u Požunu i oduzela im slobodu da sami obnavljaju svoje magistrature. Od sada je to ovisilo od dozvole te komore, koje je ravnatelj mogao skidati uprave slobodnih gradova kako je htio. A u drugim pitanjima bili su gradovi, pa tako i Zagreb, ovisni o njoj. Zagrebu je, primjerice, uz ostalo komora oduzela i njegovo vjekovno pravo da ubire tridesetnicu za svoje potrebe. Ona je određivala i plaće višim gradskim dužnosnicima. Godine 1751. izdala je, primjerice, rješenje da senatorska plaća iznosi 60, plaća gradskoga kapetana 80, gradskoga suca 150, a bilježnika 200 forinta, premda su osim u gotovu novcu gradski službenici još i u vrijeme dobivali i nagrade u prirodninama, u žitu i vinu, iako je komora bila protiv toga.¹⁶⁵⁴

Nekoliko godina nakon uspostavljanja posvemašnjega utjecaja državnih vlasti na gradsku upravu pojavljuje se (1762) u njoj uz gradskog suca kao novi dužnosnik *načelnik, consul* ili *Bürgermeister*, koji je uz upravne poslove bio zadužen i gradskim gospodarstvom. Postao je uz suca najuglednija ličnost u magistratu.¹⁶⁵⁵

Uspriko podređivanju komorskom ravnateljstvu te nastojanju državnih vlasti da centraliziraju upravu i provedu potpunu kontrolu nad radom gradskih magistrata, zagrebački je magistrat, očito svjestan vjekovne slobode i samostalnosti, pokazivao i dalje samosvijest i snažnu volju za nezavisnošću, što mu je davalo dovoljno snage da se ne preda potpuno, štoviše da se čak i odupre višoj vlasti kad je kao ovlašten organ htjela ostvariti svoje zahtjeve. Tako je to bilo i u onim zgodama kad se nije htio pokoriti nalogima Hrvatskoga kraljevskog vijeća da mu pošalje izvještaje, pa je došlo do spora u kojem je i sama kraljica morala posredovati.

Josip II. išao je u kršnju autonomije gradova još i dalje. On je osamdesetih godina izdao niz naredaba i dekreta¹⁶⁵⁶ kojima je zadirao u samosvojnost slobodnih gradova, mijenjao organizaciju njihovih uprava i način upravljanja. Među ostalim smanjio je, primjerice, i broj senatora od dvanaest na šest. A kad je rasporedio gradove na kategorije, Zagreb je zajedno s Varaždinom i Karlovcem svrstao u treću kategoriju.¹⁶⁵⁷ Dne 15. svibnja 1784. posebnom odlukom uvodi uporabu njemačkoga umjesto latinskog jezika u gradskoj upravi. Izvještaji, referati, rasprave, pisanje središnjih zapisnika, ukratko čitavo službeno poslovanje magistrata moralo je biti njemačko. I tako je bilo sve do 1790, kad je opet počeo stari način uređivanja i kad su se središnji zapisnici opet stali pisati na latinskom jeziku, što je ostalo sve do 1848. godine.

1653. J. Matasović, *Die Briefe*, p. 55. - Z. Herkov, *Statut*, p. 35.

1654. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 70, 340-341. - V. Klaić, *Zagreb*, p. 41, 42-43.

1655. V. Klaić, *Zagreb*, p. 46. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 69. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 127.

1656. Takvi su naročito bili dekreti od 18. ožujka 1785, 21. prosinca 1786, 1. ožujka 1787, 19. srpnja 1787. - V. Klaić, *Zagreb*, p. 46.

1657. V. Klaić, *Zagreb*, p. 46. - S. Stikulić, *Zagreb*, p. 32. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 69.

Pošto je ispitao i upoznao priike, Jaszy je odlučio da je potrebno donijeti novi gradski statut. Za nekoliko dana boravka u Zagrebu on ga je izradio i dao na uporabu gradskom magistratu.

Novi Jaszyjev statut temeljio se na sadržaju *Zlatne bule* na statutima iz 1609. i 1618. i na tadašnjem običajnom pravu usklađenom s postojećim zakonima. Odrrede dotadašnjih statuta nisu se bitno izmijenile. Glavne novosti što ih donosi odnose se na službu gradskog dekana i na određivanje stalnih novčanih nagrada, plaća, senatorima. Služba dekana koja je bila ukinuta opet je uspostavljena.¹⁶⁵⁰ Dekan postaje glavni gradski blagajnik i ima dužnost da od ostalih gradskih organa, tridesetičara, ubirača prihoda i maltara, prikuplja novčane prihode grada, da njima upravlja po uputama magistrata, pa i da sam ubire općinske poreze, trećinu novčanih kazni i neke druge gradske prihode.

Da bi spriječio dalje zloporabe i zaštitio gospodarske interese grada, Jaszy je novim statutom dokinuo stari način nagradivanja senatora i uveo za njih redovite plaće. Senatori, naime, još nisu dobivali stalnu plaću za svoj rad, već su za nj bili nagradivani prirodinama s gradskih posjeda, raznim pristojbama što su ih ubirali izravno od stranaka u svoju korist i drugim uslugama (npr. podložnička tlaka) kojima su se povlasno ili nepovlasno koristili. To što su oni i sav prihod s gradskih posjeda podijelili između sebe, ubirali gradske pristojbe u svoju korist i iskorištavali za svoje privatne radove gradske podložnike išlo je nedvojbeno na štetu grada i njegovog gospodarstva, značilo rasipavanje gradske imovine, odnosno loše gospodarenje, protiv kojega je u ime Kraljevske ugarske komore odmah ustao njezin predstavnik komesar Jaszy. Htio je srediti gradsko gospodarstvo, postaviti ga na solidne temelje. No nije imao mnogo uspjeha. I u gospodarstvu kao i u ostaloj gradskoj upravi ostao je nered i dalje, pa je komora i ubuduće morala slati svoje kontrolore da uspostavlja ju red. I suvremeni povjesničar Baltazar Krčelić piše u svojem djelu *Annuae* (1758) o neredima u zagrebačkom magistratu, o svadama među višim gradskim dužnosnicima, o njihovom koristoljublju, o krađama gradskoga novca, o nebrizi za opće dobro.¹⁶⁵¹

Odluka ugarske dvorske kancelarije da pošalje u Zagreb svoga komesara značila je njezino protuzakonito mijješanje u unutrašnje političke stvari Hrvatske,¹⁶⁵² a sastavljanje i nametanje novoga statuta ponovnu povredu prava slobodnoga grada da sam sebi donosi statute (*ius statuerendi*). No ubuduće, napose u doba reformi Marije Terezije i Josip II. državne se vlasti još više miješaju u pitanja gradova na štetu njihovih autonomija. Oko 1750. obilaze po Hrvatskoj komisije sa zadaćom i punomoći da reformiraju gradske uprave, a 1755. izdaje carica naredbu o postupku obnove magistrata slobodnih gradova na području Hrvatske i o dužnostima najvažnijih gradskih organa (*Norma reformationis magistratualis*). Tim povodom bili su

1650. Služba gradskog dekana bila je uzrokom smutnja i svada u gradskoj upravi i zato često ukidana i uspostavljana. - Z. Herkov, *Statut*, p. 33-34.

1651. Z. Herkov, *Statut*, p. 33-34. - A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 370-374, 401. - Z. Herkov, *Tajna bratovština odvjetnika u Zagrebu i njezin osnivač Franjo Kušević*, ISNZ IV, p. 121-125.

1652. Da u toj stvari interveniraju, bili su kompetentni jedino Hrvatski sabor i ban. Stoga su i prosvjedovali protiv Jaszyjeve akcije, ali uzalud. - Z. Herkov, *Statut*, p. 25-27.

Osnova na kojoj se temeljilo upravljanje gradom u 18. stoljeću bio je statut iz 1609. i njegovo reformirano izdanje iz 1618. Jaszyjev statut iz 1732. i tzv. generálni statut Marije Terezije iz 1755. To su bili odozgo propisani komisionálni statuti, takozvani *statuta publica*, za razliku od *statuta privata*, autonomnih propisa koje je gradska općina sama donosila koristeći svoje pravo da donosi statute (*ius statutandi*). Tijekom 17. i 18. st. općina slobodnoga grada to je pravo doista i koristila i tijekom vremena donijela mnogobrojne privatne statute, odtedbe, propise kojima je regulirala život u gradu. No ti propisi nisu, dakako, smjeli biti u suprotnosti s propisima temeljnih odozgo naneutih statuta. Godine 1772. sastavio je gradski bilježnik Ivan Škrlec zbornik privatnih statuta grada Zagreba obuhvatajući u njemu sve propise i odtedbe što ih je magistrat slobodne općine na brdu Gradecu donio između 1611. i 1772. godine. Izostavio je samo one koji u vrijeme sastavljanja zbornika nisu bili više na snazi. Zbornik je sastavljen povodom zahtjeva Hrvatskoga kraljevskog vijeća (1770) upućenoga zagrebačkom magistratu da mu dostavi sve privatne statute izdane u okviru gradske uprave. Razlog tom zahtjevu bila je očito želja zemaljske vlade da u vrijeme centraliziranja i sredivanja vlasti ima evidenciju i svih propisa što su ih izdali slobodni gradovi.¹⁶⁵⁸

Godine 1789. pojavljuje se u javnom životu grada novi organ kojemu je osnovna zadaća bila zaštita tadašnjega političkog i društvenog stanja od političkih neprijatelja, protivnika postojećega poretka. Bila je to građanska četa osnovana u vrijeme kad je i ovdje prijetilo prodiranje ideja i posljedica francuske revolucije i u vezi s tim bio proglašen čak i ustanak (*insurreccio*) za obranu Austrije. Četa je imala dva odjela, hrvatski i njemački s jednakim pravima i zadacima. Međutim, suradnje među njima nije bilo jer su se Nijemci ubrzo oslili i htjeli se potpuno nametnuti Hrvatima. Nakon dugotrajnih nesuglasica, čini se da su se konačno razišli, pa su 1779. Nijemci osnovali svoju posebnu, njemačku građansku četu. Pokretač je bio zagrebački trgovac Josip Šiffer. On je na svoji trošak nabavio sto pušaka i podijelio ih građanima koji su se upisali u njegovu četu. Četa je bila organizirana po vojničkom sustavu i imala na čelu kapetana, a uz njega i natporučnika, poručnika, narednika i kaplare. Obični vojnici bili su obrtnici i trgovci. Članovi čete morali su redovito dolaziti na vježbe u gađanju i stupanju, a inače prisustvovati i tjelovskim procesijama, banskim i biskupskim instalacijama, svečanostima prilikom kraljeva rođendana i drugim važnim javnim priredbama. Četa je imala svoj statut i zastavu, jednako kao i hrvatska građanska četa i građanska četa na Kaptolu, gdje je također postojala takva organizacija. Na zastavi čete slobodnoga grada iz 1790. bio je naslikan grb Zagreba i evanđelist Marko, a na istovrsnoj zastavi kaprološke čete lik Sv. Stjepana kralja. Početkom 19. st. (1804) ispjevao je Tito Brezovački članovima zagrebačkih građanskih četa ove stihove:

*Varošćani, Nijmci i Horvati
nakićeni baš kaono svati
liepu čine s ortužjem paradu
iz pušćaka pucaju kak zmadu.*

U proljeće 1848. kad je nastao prekid s Madarskom, ujediniše su se čete slobodnoga grada i Kaptola u *Hrvatsku narodnu stražu*.

KULTURA ZAGREBA

Prvih nekoliko godina 18. st. Zagreb je bio u znaku kulturne djelatnosti Pavla Rittera Vitezovića. Nakon njega ne pojavljuje se gotovo pola stoljeća nijedna jača ličnost koja bi nastavila njegov rad. Kulturni kao i znanstveni rad uglavnom je u rukama crkvenih redova, napose isusovaca, i svećenstva te ima gotovo redovito vjersko-poučno, teološki i crkveno-povijesni karakter. Viši kulturni domet, znak više kulturne razine bilo je već samo znanje latinskoga jezika. Latinski je, a to je znakovito i za naše kulturne prilike onoga vremena, vladao u svem javnom, a djelomično i u privatnom životu. Nije se njime služilo samo u upravi, zakonodavstvu, školama, crkvi i znanosti, već i u društvenom općenju. Školovani ljudi dopisuju se gotovo isključivo na latinskom, i to ne samo sa strancima, nego i s domaćim svijetom.

Sredinom stoljeća, kad su nove misli prosvjetiteljstva stale i prodirati k nama i utjecati na duhovni život, javlja se i u nas pod utjecajem novih naprednih ideja što su se širile iz zapadnih europskih središta kritika i nezadovoljstvo postojećim zaostalim stanjem na polju kulture i prosvjete. Najvažniji predstavnik nezadovoljstva takvim stanjem bio je zagrebački kanonik Adam Baltazar Krčelić, žestoki protivnik isusovaca, njihova školstva, skolastičkog odgoja i uopće zaostalog kulturnog i znanstvenog rada koji se zasnivao na skolastičkoj filozofiji, metafizici, sofistici. Osim Krčelica u tom se stoljeću ističu napredni pogledima još i glava školstva u Hrvatskoj protonotar kraljevstva Nikola Škrlec Lomnički i biskup zagrebački Maksimilijan Vrhovac. Nikola Škrlec je prigodom otvaranja zagrebačke kraljevske akademije (1776) rekao između ostaloga da je nakon ukidanja isusovačkog reda iz znanosti proijetano "barbarsvo skolastičkih tančina" i da se "naukama povratile ona sloboda bez koje nisu nikada cvale niti će ikada moći cvasti!"¹⁶⁵⁹

Novoosnovana kraljevska akademija ima u to vrijeme osobitu ulogu u kulturnom životu Hrvatske i Zagreba. Od njezina osnutka do otvaranja sveučilišta 1874. bila je kao jedina visoka škola u Hrvatskoj važno središte u kojem se kulturno oblikovao hrvatski školovani svijet. U drugoj polovici 18. st. javljaju se sve veće kulturne potrebe, a posljedice toga očituju se među ostalim u osnivanju tiskara i u intenzivnijem nakladničkom i tiskarskom radu.

Zagrebačke tiskare i knjižare osnovane uz njih obavljaju sve više svoju kulturnu misiju. Na tom se području u krajem stoljeća kao istaknuta, napredna ličnost pojavljuje biskup Maksimilijan Vrhovac, vrlo aktivan ne samo na političkom nego i na kulturnom polju. Osnutkom vlastite tiskare, intenzivnim objavivanjem i raspačava-njem hrvatskih knjiga imao je pred očima ne samo buđenje narodne svijesti, već i širenje kulturnog obzora hrvatskoga naroda. A u nastojanjima oko stvaranja jedinstvenoga književnog jezika i oko prikupljanja narodnog jezičnog blaga očituje se kao nastavljatelj Vitezovićevih i preteta Gajevih težnji u toj oblasti.

Baltazar Adam Krčelić, zagrebački kanonik i povjesničar; bakrorez izradio Josephus Jacobe, 1749. (MGZ)

U Zagrebu 18. st. bila je prilično živa aktivnost na književnom polju, iako ne donosi rezultate velike umjetničke vrijednosti. Osobito ne na hrvatskom (kajkavskom) jeziku na kojem sve do potkraj stoljeća, to jest do jofefinskoga doba, nema u punom smislu riječi književnih djela. Sve što se pisalo i objavljivalo na hrvatskom jeziku imalo je uglavnom praktično-nabožno obilježje i svrhu. I na latinskom pisani su nabožni crkveno-povijesni, znanstveni ili pak prigodnički tekstovi. Na prijelazu iz 17. u 18. st. u Vitezovićevo vrijeme bilo je u Zagrebu kao i u drugim gradovima sjeverne Hrvatske prigodničara i literarnih diletanata koji su se bavili pisanjem očito više zbog mode, zabave i ugleda u društvu nego zbog dublje potrebe literarnog izražavanja. Bili su to uglavnom svjetovnjaci, grofovi i plemići, kao Franjo Ivanović, Baltazar Patačić, Ivan Čikulin,¹⁶⁶⁰ Sigismund Domjanić. Pisali su na latinskom i hrvatskom jeziku, ali su ostali izolirana pojava bez izravnih sljedbenika. Iako je literarnih ambicija bilo i poslije, osobito u drugoj polovici stoljeća. Napose u pogledu latinske prigodničarske poezije karakteristične za kulturne prilike onoga vremena. U

^{1660.} Čikuliniova *Žalost i jaukanje turskih, aradost kršćanskih duša i ideale magnonimitatis illyricae et Pannonicae viginti quatuor* izdao je Vitezović u Zagrebu 1703. godine.

Zagrebu je tada djelovao istaknuti pjesnik prigodničar Franjo Sebastijanović (1741-1799), inače profesor teologije u zagrebačkoj kraljevskoj akademiji. Sebastijanović je kao prigodničar bio čuven, iako mu prigodnice nisu imale književne vrijednosti ni svrhe. Pjevao je *ad hoc*, osobito povodom važnijih političkih događaja, slaveći razne visoke ličnosti. U latinskim pjesmama pozdravljao je ustoličenja banova i biskupa, slavio Josipa II. kad je dolazio u Zagreb, oplakivao smrt Marije Terezije itd. I nakon Sebastijanovića bilo je u modi pisanje latinskih prigodnica sve tamo do hrvatskog narodnog preporoda — ilirskog pokreta. Tada je to uglavnom prestalo. Nestalo je tada i tih pogodnih literata i društvene zabave te vrste.¹⁶⁶¹

Crkvenopovijesna, bogoslovna i druga djela što su ih u tom stoljeću pisali isusovci na latinskom jeziku imala su znanstveno obilježje jednako kao i latinski pisani radovi zagrebačkoga kanonika Adama Baltazara Krčelića, inače najistaknutijega kulturnog djelatnika u sjevernoj Hrvatskoj sredinom stoljeća. Pisano je dosta toga i na hrvatskom jeziku, kajkavskom narječju, no sve je to imalo praktično-nabožnu svrhu poput propovijedi, života svetaca i druge nabožne književnosti. U prvom i početkom druge polovice stoljeća u tom duhu pišu ili tiskaju u Zagrebu Štefan Zagrebec, Juraj Muliš, Stjepan Fuček i Baltazar Krčelić. Štefan Zagrebec piše *Hranu duhovnu* (1715-1734) (propovijedi) i izdaje u pet svezaka, a isusovac Juraj Muliš objelodanjuje nekih dvadesetak nabožnih pučkih spisa. Napose su mu poznati *Posel apoštolski* (1742), *Zrcalo spovedno* (1742) i *Škola Kristuševa* (1744), sve tiskano u Zagrebu. Osobito je zanimljiv *Posel apoštolski*, objavljen u dvjema knjigama. U njemu se ne poučava samo o vjeri nego opisuju i javne i kulturne prilike onoga vremena u nas. Govori o vjerskom i kulturnom stanju, o školstvu, o socijalnim i staleškim razlikama u društvu, o privatnom životu naših ljudi u građanskim domovima Panonske Hrvatske u prvoj polovici 18. stoljeća, o pučkom vjerovanju i raznim porocima našega svijeta u ono vrijeme. Muliš je za Hrvate kajkavce izdao i kalendar u *Hrani nebeskoj*, tiskanoj 1784.¹⁶⁶² Stjepan Fuček bio je krapinski župnik, ali je u Zagrebu 1735. tiskao svoje *Historije s kratkem duhovnem razgovorom od posljednjih dugovanj*. Baltazar Krčelić također je pisao radove te vrste na hrvatskom jeziku. Godine 1747. tiskano je u Zagrebu njegovo *Življenje blaženoga Gazotti Augustina zagrebačkoga biskupa*, a 1762. *Kratek nauuk od svete meše*.

Sve to nabožno i poučno štivo tiskano na kajkavskom jeziku bilo je dakako po-najprije namijenjeno širokim slojevima naroda. Viši gornji sloj čitao je razne povijesti i ostala učenu lekturu na latinskom jeziku.¹⁶⁶³

U posljednjim desetljećima 18. i početkom 19. st. djelovao je u Zagrebu Juraj Maljevac, poznat pod imenom Pater Gregur Kapucin (1734-1812), pučki pisac, prigodničar i nabožni pjesnik koji je u kajkavskim stihovima napisao među ostalim i kroniku o austrijsko-rusko-turskom ratu *Nestranočno vezdaijnega tabora izpisanije za leto 1788*, tiskano u Zagrebu u trima svescima 1789, 1790. i 1791. U kronici se na

^{1661.} M. Kombol, *Poviest*, p. 323, 327.

^{1662.} G. Szabo, *Tko je bio književni mecenca Mulišov?*, Edicije Muzeja grada Zagreba 12, Zagreb 1938, p. 5. - V. Dukati, *Prilozi za povijest kulture u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću*, NS, 16, p. 13 i d. - V. Dukati, *Iz povijesti hrvatskoga kalendara*, NS, 4, p. 21.

^{1663.} A. B. Krčelić, *Annuae ili historija 1748-1767*, Zagreb 1952. - M. Kombol, *Poviest*, p. 331-332. - J. Matasović, *Nekoji fragmenti historije XVIII. stoljeća*, NS, 26, p. 270.

temelju izvještaja bečkih službenih novina opisuju događaji iz suvremenoga rata protiv Turaka i donose nadgrobnice palim generalima i drugim časniciima. Najizvor-nije je Maljevčevo djelo *Horvacka od Kristuševoga narodjenja vitija*, duhovita kajkavska pjesma u dvostrukom rimovanim dvanaestercima tiskana u Zagrebu 1800. Pater Kapucin, inače gvardijan zagrebačkoga kapucinskog samostana, bio je i prvi urednik kajkavskoga pučkoga kalendara koji je počeo izlaziti u Zagrebu oko 1770. Njegov najstariji primjerak sačuvao se iz 1786, kad je imao naslov *Novi kalendar za leto 1786. u Zagrebu pritezkan pri Josefu Katsche*. Poslije je promijenio naslov u Horvacki kalendar (od 1813).¹⁶⁶⁴

Krajem 18. st. na kulturnom polju u Zagrebu djeluje i Matija Petar Katančić, inače istaknuti učenjak i nekoliko godina profesor na zagrebačkoj gimnaziji. Arheolog, numizmatičar, povjesničar i zemljopisac, bio je i latinski i hrvatski pjesnik. Njegov pjesnički rad sabran je u knjizi *Fruetus auctumnalis*, tiskanoj u Zagrebu 1791. godine. Ta zbirka latinskih i hrvatskih pjesama za nas je osobito vrijedna u svom hrvatskom dijelu zbog nekih narodnih i vrlo lijepih lirskih pjesama bliskih narodnom duhu.¹⁶⁶⁵

U posljednjim desetljećima 18. st. djelovao je u Zagrebu i pjesnik svećenik Antun Ivanošić (1748-1800). Pisao je prigodne, nabožne i satirične pjesme i tiskao ih u Zagrebu, gdje je djelomično polazio gimnaziju i studirao teologiju. Najvažnije su mu pjesme o bojevima s Turcima pjevane u duhu i formi narodnih pjesama: *Pisma od junaciha viteza Peharnika koju Ogulinac pjeva uz tamburu*, Zagreb 1788; i *Pisma koju piva Slavonac uz tamburu a Ličanin odpija od uzetja turske Gradške*, Zagreb 1789. U Zagrebu je tiskana i Ivanošićeva prigodna pjesma *Opivanje sličorično groba Josipa Antuna Čolnica i knjiga Svemoguću neba i zemlje stvoritelj*, Zagreb, 1788, pisana protiv "prosvjetljenih", protiv racionalizma i "otrovnih" pisaca kao što su "Voltaire, Rousseau i ostali mnogi pisci sadašnjega osobito vrimenta krivi naučitelji".¹⁶⁶⁶

Krajem 18. i u samom početku 19. st. javlja se komediograf i prigodni latinski i hrvatski pjesnik Tito Brezovački. Bio je svećenik i kao takav neko vrijeme altarisit i prebendar Sv. Marka u Zagrebu. Napisao je dvije prve poznate izvorne komedije u sjevernoj Hrvatskoj i zauzeo time važno mjesto u kulturnom i književnom životu Hrvatske i Zagreba toga vremena. Pripadao je još naraštaju kulturnih i znanstvenih radnika (Mikoci, Katančić, Baričević, Maljevac) koji je krajem 18. st. davao pečat hrvatskom kulturnom životu i čijim je nestankom nastala na tom području velika praznina. U takvoj kulturnoj sredini isticao se tim više što osim njega i Maljevca i poslije Mikloušića, izuzevši neke prevodioce i preradivače kazališnih komada i prigodničare, nije bilo književnih radnika, napose ne u prvim godinama 19. stoljeća. U svojim komedijama *Matijsš Grabančijš dijak* (tiskana 1804) i *Diogenesš* (napisan oko 1804. ili 1805) ismijava negativne pojave u ondašnjem našem društvu, opisujući razne negativne tipove, varalce, nadriješnike, šupljoglavce, sitne i krupne izrabljivače itd. U *Matijsšu Grabančijšu dijaku* ogleda se napose zagrebačka građanska

sredina onoga vremena. Za Zagreb je posebno zanimljiva njegova hrvatski pisana pjesma prigodnica *Uspomnik prečasnoga upelauvanja Bratje od mlilosrja zname u kuće i tiri kloštar*, Zagreb 1804, koja je isplevana prigodom uvođenja mlilorodne bratce u novosegradenu bolnicu na Harmici. U njoj, čini se, Brezovački prvi unosi u literaturu ime *Grečka gorica* za Gornji grad, a u bilješki pod prvim stihom tumači što *Grečka gorica* zapravo znači: "Misto aliti brig na kojem sada varoš gornji, drugače imenovan Zagreb, stoji, koj brig ali gorica prije, kak se je ondi varoš započeo, jest imenovana 'Greč', otkuda se izgovara Grečki brig ili Grečka gorica, a ne pako Gerčka gorica". Brezovački je bio dušom i tijelom Hrvat, pa je povodom odluke hrvatskog plemstva na saboru u Zagrebu 12. svibnja 1790. da se Hrvatska najtješnje poveže s Madarskom na tu odluku ogorčeno reagirao, i u latinskoj pjesmi *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae trium sororum recursus*, napisanoj povodom tih događaja, žestoko napao Madare i naše političke predstavnike, sastavljajući saborskih zaključaka, nazavši ih prodanim dušama i izdajcima domovine. Jakim nacionalnim osjećajima Brezovački najvešćuje dolazak prepородnoga naraštaja s Ljudevitom Gajem na čelu.¹⁶⁶⁷

Uz Brezovačkog bio je na tom području i Tomo Mikloušić (1767-1833) neke vrste veza između književnih nastojanja posljednjih godina 18. st. i hrvatskih prepородnih književnika u prvoj polovici 19. stoljeća. Mikloušić je deset godina (1795-1805) bio profesor na zagrebačkoj gimnaziji i dugogodišnji kapelan i župnik u Stenjevcu kraj Zagreba. Pisao je o gospodarstvu i kućnim lijekovima, izdavao stojietni kalendar, pjevao prigodnice, skupljao narodne pjesme i poslovice. Pisao je i nabožne knjige, prevodio i sastavljao latinske školske gramatke, preradivao i izdavao hrvatske kajkavske igrokaze. Javljao se u zagrebačkim i varaždinskim kalendarima i u zagrebačkom časopisu *Luna*. Ispjevao je veći broj latinskih i hrvatskih prigodnih pjesama u slavu biskupa i raznih drugih odličnika. Bavio se i hrvatskom političkom i kulturnom prošlošću. Najpoznatije mu je djelo *Izbor drugovanj svakoursneh za hasen i za razveselenje službech*, podijeljeno u četiri dijela, a tiskano u Zagrebu 1821. U njemu ima pjesama, poslovice i raznih članaka o porijeklu i najstarijoj povijesti Hrvata, o hrvatskim tiskarama i piscima, o narodnom gospodarstvu, kućnim lijekovima itd. Mikloušićevo djelovanje ima prosvjetiteljski karakter pa po tome i po svojoj strogoj kajkavskoj orijentaciji pripada još 18. st., iako je polovicu svoga života proživio i veći dio svoga rada ostvario u prvim desetljećima 19. stoljeća. Njegovu djelovanje baš u to vrijeme utoliko je važnije što je tada zbog teških političkih prilika vladalo opće mrtvilo na kulturnom polju. Pred početak ilirskoga pokreta bio je Mikloušić jedini književnik u Zagrebu, a i u cijeloj sjevernoj Hrvatskoj. Osim njegovih nije bilo drugih suvremenih kajkavskih hrvatskih knjiga svjetlovnoga sadržaja. Bilo je jedino molitvenika, katekizama, života svetaca, propovijedi.¹⁶⁶⁸

Sadržajni pučko-prosvjetnoga i poučnoga obilježja objelodanjivani su i u kalendarima. No oni se nakon Vitezovičeva *Misechnika Herrackog* (1705) dugo ne pojavljuju. Nakon Vitezovića prvi je tiskao kalendar za kajkavske Hrvate Juraj Muliš

1664. V. Dukar, Iz povijesti hrvatskoga kalendara, NS. 4, p. 37, 38. - M. Kombol, Poviesti, p. 389-390. - S. Ježić, Hrvatska književnost, Zagreb 1944, p. 182.

1665. M. Kombol, Poviesti, p. 366. - S. Ježić, Hrvatska književnost, Zagreb 1944, p. 175, 179.

1666. Ibid.

1667. M. Kombol, Poviesti, p. 392-396. - M. Ratković, Djela Tituš Brezovačkoga, Zagreb 1951, Stari pisci hrvatski, 29, p. 154. - Z. Čriha, Kulturna historija Hrvatske, Zagreb 1964, p. 383-384, 679, n. 2.

1668. M. Kombol, Poviesti, p. 396-397. - S. Ježić, Hrvatska književnost, Zagreb 1944, p. 185.

djecu pod naslovom *Horvacki dece prijatelj* Jurja Franje Dijanića, dugogodišnjega profesora zagrebačke gimnazije (1796).¹⁶⁷⁴

Za kulturu fizionomiju Zagreba 18. st. važno je djelovanje više istaknutih ličnosti koje su ovdje razvile u to vrijeme istraživačku i znanstvenu aktivnost na područjima naše političke, kulturne i književne povijesti i hrvatskoga jezika. Istraživanjem političke, crkvene ili kulturne povijesti bavili su se Baltazar Adam Krčelić, Juraj Marcelović, Josip Mikoczy, Andrija Blašković, Petar Katančić, a jezikom odnosno starom književnošću u nas Jerolim Orlović, Franjo Sušnik, Andrija Jambrešić, Adam Baričević i Maksimilijan Vrhovac.

Na području povijesti, napose političke i crkvene ističe se u 18. st. u Zagrebu kao najvažnija ličnost Adam Baltazar Krčelić. Krčelić je nastavio Vitezovićeve rad na povijesti Hrvatske služeći se štovite njegovom književnom ostavštinom i rukopisima koje mu je darovala Marija Terezija i njezinom dozvolom prenio u Zagreb iz arhiva Kraljevske ugarske dvorske komore. Međutim njegovo glavno povijesno djelo *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae praeliminaris* Zagreb 1770, politička povijest Hrvatske od najstarijih vremena do smrti Ferdinanda I. (1564) pisano je s namjerom da dokaže pravo Habsburgovaca na Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu i Srbiju. Dakle na zemlje koje je već Vitezović s ostalim južnoslavenskim zemljama od Triglava do Crnoga mora okupio pod jednim zajedničkim ilirskim odnosno hrvatskim imenom s namjerom da pokaže kako pripadaju kruni kralja Leopolda I. Zbog tendencioznosti kojom je pisana, Krčelićeva povijest Hrvatske nije mogla istisnuti već više od sto godina staru, ali i dalje popularnu Rattkayevu povijest koja se rado čitala i održala štoviše sve do ilirskoga pokreta. No za sam Zagreb Krčelićeva povijest zanimljiva je jer u njoj opisuje život i izgled našega grada u ono vrijeme (oko 1770). Govori o njegovom značenju i prednostima pred Varaždinom koji je Marija Terezija pretpostavljala Zagrebu.¹⁶⁷⁵

Iste godine tiskan je u Zagrebu i prvi dio Krčelićeve povijesti zagrebačke biskupije pod naslovom *Historiarum cathedralis ecclesiae zagrabienis*. U njemu je obradena povijest biskupije od njezina utemeljenja (1094) do 1602, dok je novije vrijeme, sve do 1667, prikazano u drugom dijelu koji je ostao u rukopisu.

Istraživanjem povijesti zagrebačke crkve bavili su se još prije Krčelića i kanonici Tomo Kovačević (1663-1724) i Juraj Marcelović (1701-1741). Kovačević je pisao i o zagrebačkim biskupima i kanonicima (ostalo u rukopisu), a Marcelović prikupio gotovo svu građu kojom se poslije poslužio Krčelić u pisanju svoje povijesti zagrebačke crkve.

Krčelićevo važno i vrijedno djelo, dragocjen izvor hrvatske povijesti 18. stoljeća njegove su *Annae*, memoari u kojima bilježi sjećanja na događaje u Hrvatskoj i u Zagrebu između 1748. i 1767. godine. *Annae* su napose zanimljive za Zagreb jer sadrže obilje bilježaka iz javnog i privatnog života grada onoga vremena.¹⁶⁷⁶

1674. M. Kombaol, Poviest, p. 395.

1675. V. Klaić, Život, p. 157-158. - F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, p. 29-31. - M. Kombaol, Poviest, p. 316-318.

1676. M. Kombaol, Poviest, p. 316-318. - F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, p. 29-31. - A.B. Krčelić, Annae, p. 132.

1784. u *Hrani nebeskoj*, a onda Pater Gregur Kapucin oko 1770. Za viši, naobražen svijet koji je latinski jezik prihvatio kao jezik društvenoga života tiskali su se latinski kalendari. Prvi takav kalendar poslije Vitezovića tiskao se u Zagrebu četrdesetih godina 18. stoljeća u tiskari Ivana Weitzla. Zvao se *Calendarium zagrabienae*, a kalendar tiskan od 1769. u kaptolskoj tiskari zvao se *Calendarium zagrabienae*. Pod istim naslovom počeo je 1777. izdavati kalendar i tiskar Ivan Trattner. Tako su do 1808. (kad je prestala raditi tiskara koja je potjecala od Weitzlove) izlazila u Zagrebu istovremeno dva kalendara istoga naslova. Noviji *Zagrabienae calendarium* izdavali su i Trattnerovi nasljednici (biskup Maksimilijan Vrhovac, Antun Novosec, Josip Kossy, Franjo Suppan) sve do sredine 19. stoljeća. Tako je *Zagrabienae calendarium*, uzevši u obzir stariji i mladi, izlazio stoinjak godina.¹⁶⁶⁹

U 18. stoljeću tiskano je u Zagrebu i jedno važno djelo s područja nabožno-glazbene literature: *Cithara octocorda*, latinsko-hrvatska crkvena pjesmarica po starijom zagrebačkom obredu 18. stoljeća. Objavila ju je zagrebačka stolna crkva, a tiskana je 1757. u tiskari Antuna Reiner. Razdijeljena je prema velikim dogadajima u crkvenoj godini u osam dijelova, a sadrži latinske i hrvatske mise i pobožne latinske i hrvatske pjesme koje su se pjevale prigodom velikih crkvenih blagdana, odnosno u pojedinim razdobljima crkvene godine (Advent, Božić, Korizma, Uskrs, Duhovi itd), zatim pjesme o Majci Božjoj, o svecima, za pokojnike i dr. Uz tekstove pjesama tiskane su i note, odnosno neume, kojima su označene melodije tih pjesama. *Cithara octocorda* jedan je od najljepših glazbenih spomenika iz prošlosti kajkavskih Hrvata. Služila je za bogoslužje u zagrebačkoj stolnoj crkvi, pa i u drugim crkvama zagrebačke županije. Njezin autor nažalost nije poznat.¹⁶⁷¹ Možda je to bio ugledan i glazbeno naobraženi zagrebački isusovac Juraj Muhih.¹⁶⁷²

Krajem 18. stoljeća bilo je u Zagrebu nekoliko u ono vrijeme istaknutih pisaca književnika koji su pisali na njemačkom jeziku. Među njima bili su Ivan Nep. Schwerdlig, profesor pastoralne i moralne teologije na zagrebačkoj akademiji, i isusovac Ignacij Szentmartony, profesor na gimnaziji. Schwerdlig je između ostaloga napisao *Waldscenen und Naturschönheiten Agram's*, 1794, a Szentmartony osim više njemačkih i latinskih pjesama *Klage eines Seelenhirten beim Tode Joseph Gailuif Bischofs von Agram*, Zagreb, 1786.¹⁶⁷³

Osim kreativna književnoga rada bilo je u Zagrebu u 18. st. i prijevodne aktivnosti, osobito u kazališnoj literaturi. Mnogo su se prevodili kazališni komadi, ponajprije njemačka drama, a i preradivali i prilagođavali domaćim potrebama i likama. Prijevodi druge literature još su dosta rijetki. Među njima javlja se prijevod Campeova *Majšeg Robinzona*, Zagreb 1796, prijevod jedne Weisseove knjige za

1669. V. Dukat, Iz povijesti hrvatskoga kalendara, NS, 4, p. 25-32, 37, 38.

1670. U Reinerovoj tiskari u Zagrebu tiskano je treće izdanje *Citharae octocordae*. Prva dva izdanja - jedno 1701. i drugo 1723. - tiskana su u Beču. Prvo je izdao o svom trošku zagrebački kanonik Ivan Znuka, a drugo i treće biskupija.

1671. *Cithara octocorda seu cantus sacri latino-croatici...*, Zagrabiae, Typis Antonii Reiner, Anno 1757. - D. Kniewald, Himnodija zagrebačke stolne crkve, KPZZN, p. 371 i d.

1672. A. Čuvaj, Grada, I, p. 399.

1673. V. Deželić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 10-13.

i zahtjevima onoga vremena. No ne može se reći da su svim tadašnjim zagrebačkim tiskarima cvale ruže. Osobito ne nasljednicima, nastavljačima Vitezovićeve zemaljske tiskare. Oni su većim dijelom životarili, jedva se uzdržavali. Ubijala ih je konkurencija, a otežavala im je rad i diržavna cenzura uvedena za vladavine Marije Terezije. Kočenje s te strane osjećalo se osobito u vrijeme opće reakcije nakon francuske revolucije, kad se najstrože pazilo na sve što se tiska. Pojedinci su uložili u tiskarski posao sva sredstva na kraju bili materijalno uništeni pa su tiskaru morali prodati ili su im je drugi prodali na dražbi. No svi su posvećujući se s mnogo ljubavi i volje svom zvanju radili časno i predano taj za kulturu važan posao. Tek kad je sedamdesetih godina osnovao u Zagrebu tiskaru glasovit i dobrostojeći bečki tiskar Ivan Toma Trattner, nastupili su i u nas za tiskarstvo bolji dani.

U tjeku 18. st. radile su u Zagrebu četiri tiskare: bivša Vitezovićeva ili zemaljska, isusovačka (javlja se od dvadesetih godina), kaptolska (osnovana krajem 1768. ili početkom 1769) i Trattnerova, poslije tiskara biskupa Maksimilijana Vrhovca (utemeljena 1774). Vitezovićeva odnosno Zemaljska tiskara teško je stradala već u požaru 1706, a poslije i u požaru 1731, pa su je njezini upravitelji morali ponovno opremiti, pa i iz temelja obnoviti. Ulaganjem vlastitih sredstava u njezinu obnovu prešla je praktički u vlasništvo pojedinih tiskara koji su je tijekom 18. st. (otprilike do 1770) vodili, nazivali se zemaljskim tiskarima i nosili naslov *Incliyti regni Croatiae tipographi* (tiskari slavnog kraljevstva hrvatskog). Oni su je dobivali ili kupnjom ili nasljedstvom. Tijekom 18. st. do 1770. izredalo ih se desetak. Od toga vremena gubi joj se trag. Možda se sedamdesetih godina sjedinila sa Kotscheovom bivšom kaptolskom tiskarom, koja je u to doba radila u Gornjem gradu ili ju je preukupio bogati Trattner, koji je upravo u to vrijeme osnovao svoju tiskaru na kaptolskom području.

Vitezovićevi protivnici povjerali su oko 1710. upravu zemaljske tiskare najprije tiskaru Ivanu Ignaciju Straki, ali on je brzo umro i nije poznata nijedna knjiga tiskana u toj tiskari za njegova doba. Nakon njega (1711) dolazi za upravitelja Jakov Vjenceslav Heivl koji oprema tiskaru vlastitim novcem i vodi je do 1722. godine. Nakon njega se redaju: Ivan Bartolomej Pallas (1723-1727), Ivan Kr. Weitz (1729-1751), Ana Marija Weitz (1751-1753), Antun Reiner (1753-1758), Kajetan Härl (1759-1763), Josip Ivan Schotter (1764) i Franjo Ksaver Cerovšek (Zerouscheg) (1764-1767), Andrija Besse (1768). Važniji i poznatiji među njima Jakov Vj. Heivl, Ivan Weitz i Antun Reiner, bilo po tome što se sačuvao veći broj u njih tiskanih knjiga bilo zato što su uložili veći novac u tiskaru, odnosno bili njezinim vlasnicima dulje od ostalih. Heivl je nastradala tiskaru u požaru 1706. iznova opremio i potrošio za to mnogo vlastita novca. Weitz ju je najprije dodatno opremio, a poslije potpuno obnovio jer je ponovno bila teško oštećena u velikom požaru 1731. Radio je vrlo mnogo. U njegovoj tiskari tiskana su Belostenčeva i Mulihova djela te prvi Krčelićevi radovi. Među ostalim tu je 1740. ugledao svjetlo dana i veliki Orlović-Belostenčev latinsko-hrvatski riječnik *Gazophylacium*. Weitz je prvi počeo i s tiskanjem znamenitoga latinskoga zagrebačkoga kalendara *Calendarium zagrabienae*. Njemu je poslije pridodavao i popise knjiga što ih je tiskao i prodavao. Po tomu se može zaključiti da je imao i vlastitu knjižaru. Teži dani za Weitzu nastali su od kraja tridesetih godina, kad mu je ozbiljno počela konkurirati isusovačka tiskara, koja je u međuvremenu bila osnovana, također na Gornjem gradu. I Antun Reiner koji je od Marije Terezije dobio

povlasticu da se bavi tiskarskim obrtom u Zagrebu također je tiskao *Calendarium zagrabienae* s popisima i cijenama knjiga jer ih je i on prodavao. Iako po zanimanju nije bio tiskar, već umjetnik kipar, radio je lijepo i mnogo. Među ostalim tiskao je 1757. i treće izdanje spomenute već *Citharae octocordae*, zbirke hrvatskih i latinskih crkvenih pjesama. Mnogo je žrtvovao za opremu i obnovu tiskare i zbog toga materijalno stradao.

Zemaljska tiskara, odnosno tiskara zemaljskih tiskara, bila je, čini se, na samom početku, kad su je izvukli iz spremišta u biskupskom gradu (kamo su je bili smjestili pošto su je oduzeli Vitezoviću), smještena u nekoj drvenjati na Potoku, današnjoj Tkalčićevoj ulici. Oko 1710. njome je upravljao Ivan Ignacij Straka. Poslije, za upravitelja Jakova Heivela (1711.-1722), možda se nalazila u franjevačkom samostanu na Kaptolu. Tek treći njezin upravitelj, zapravo već vlasnik, smjestio je tiskaru dozvolom Sabora 1746. u kraljevinsku ili zemaljsku kuću u Gornjem gradu. Tu je bila, čini se, do oko 1770, kad je, čini se, za posljednjega poznatoga njezina vlasnika Franje Cerovška prestala raditi. Uz tiskaru u kraljevinskoj kući bila je i knjižara, gdje su se prodavale knjige tiskane u toj tiskari. Knjižaru je osnovao, čini se, Weitz kad je preselio tiskaru.

Krajem dvadesetih godina 18. st. pojavila se na Gornjem gradu još jedna tiskara, isusovačka. U njoj su isusovci tiskali najprije knjige za svoje potrebe i ono što je trebalo franjevcima. A od kraja tridesetih godina, kad je tiskara bila proširena, tiskale su se u njoj i školske knjige. Time je počela ozbiljno konkurirati zemaljskoj tiskari, napose tiskaru Weitzu koji se, kako mu je bila ugrožena egzistencija, morao obraćati Saboru i biskupu tražeći od njih zaštitu i pomoć u toj stvari. U isusovačkoj tiskari tiskan je među ostalim i veliki Jambrešičev riječni *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica*.

Krajem 1768. ili početkom 1769. osnovao je i Kaptol tiskaru na svom području. Nalazila se prvo u Novoj vesi, a poslije na kaptolskom trgu u kući nekog Premužića. Vodio ju je vrni tiskar stručnjak Čeh Antun Jandera, čini se, budući njezin vlasnik. U njoj je bilo zaposleno neko vrijeme šesnaest radnika. Radilo se mnogo. Među ostalim tiskala se u toj tiskari (1770) i Krčelićeva povijest Hrvatske *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae praeliminares* te njegova povijest zagrebačke crkve *Historia cathedralis ecclesiae zagrabienae*. Tu se tiskao od 1769. i *Zagrabienae calendarium*, u ono doba vrlo traženo, korisno i praktično izdanje.

Jandera je u siječnju 1771. kako je to prethodno najavio u zagrebačkom kalendaru, počeo izdavati prve zagrebačke novine pod naslovom *Epheremides zagrabienae* (Zagrebački dnevnik) uredivan navodno po uzoru tadašnjeg bečkog lista *Wiener Diarium*. Izlazile su svake subote, ali se od pedeset izašlih brojeva nije sačuvalo, nažalost, nijedan. A da su doista objelodanjeni doznajemo iz *Zagrebačkog kalendara* za 1772. godinu, gdje Jandera nudi vezano godište tih novina izašlih 1771. uz cijenu od jedne forinte i petnaest novčića. U istom kalendaru ujedno upozorava čitatelje da novine možda neće više moći izlaziti iako bi tiskara "od sveg srca željela" da njima "javnosti služi". Jer "protekle pola godine otkazalo je da i dalje piše pero prvog sastavljača (urednika, pisca) koje se bilo samo ponudilo, a drugi se ljudi klonu takve neugodnosti, čitave godine tiskari nisu stizale nikakve vijesti iz naših krajeva, pa ako Epheremides zagrabienae prestanu odsada izlaziti ovaj će pokušaj s jedne strane

ostati hvalavrijedan, ali će s druge neuspjeh biti isprican. Budu li dalje izlazile ukoliko se nađe sastavljač, neka se ljubitelji udostojte preplatiti na čitavu godinu za cigle tri fontine."¹⁶⁸⁵ Je li se sastavljač ipak našao i novine dalje izlazile, nije poznato. Vjerojatno nisu.

I kaprotska je tiskara kao i isusovačka konkurirala zemaljskoj tiskari. Ona je "oduzela sredstva za življenje Franji Cerovšeku koji je uostalom bio već toliko zadužen da je njegova tiskara već prije prešla u vlasništvo glavnoga njegova vjerovnika klobučara Andrije Besse, pa je na knjigama bilo označeno da su tiskare "pri Andrašu Besse klobučaru..." Nakon što je propao Cerovšek se žalio Kraljevskom namjesničkom vijeću tužeći se "da ga nedavno uvedena tiskarna na Kaprotlu lišava sredstava življenja" i moli da mu se dađe povlastica tiskanja na deset godina. Cerovšek se obratio i na samoga kralja, ističući "da danju i noću lijeva suze, da je sa sitomašnom djecom i ženom zbog osnivanja kaprotske tiskare lišen kruha". Županija je njegov slučaj ispitala i utvrdila da je Cerovšek "koji je zapravo, veli, knjigoveža svoju tiskaru velikim dugovima opteretio, da je nije u stanju držati, niti da može uzdržavati katle višje tom poslu bez daljnjeg ruhanja". Cerovšek povlasticu nije dobio, iako se uz ostalo kao njegova zasluga isticalo da je vlastitim troškom uveo u Hrvatsku njemačku tiskaru i prvi u Zagrebu tiskao njemačke knjige.¹⁶⁸⁶

No i kaprotskoj tiskari koja je, čini se, doskora prešla u vlasništvo Antuna Jandere, a nakon njegove smrti u vlasništvo njegove udovice Julijane i njezina drugoga muža Josipa Karla Kotschea, pojavila se jaka konkurencija u novoj tiskari koju je na kaprotskom području osnovao 1774. Ivan Tomo Trattner. Budući da na Kaprotlu više nije mogao izdržati, preselio je Kotsche tiskaru na Gornji grad, gdje ga je štutla i pomagala mu gradska općina. Pisao se tada (1779) "građanin i štampar ove kraljevske i slobodne varoši."

Godine 1774. otvorio je na Kaprotlu tiskaru i knjižaru Ivan Tomo Trattner, dvorski tiskar i knjižar, posjednik tiskarskog i knjižarskog monopola za cijelu Austriju, vlasnik slovoljevnica, baktoreznica, tvornice papira, tiskarskih strojeva i alata, tiskarskih podružnica po cijeloj monahiji, vlasnik dvadeset i šest knjižara u svim većim gradovima, posjednik palača u Beču i okolici te svih mogućih povlastica na području tiskarstva. Na zagrebačkim kalendarima koje je, dakako, i on tiskao piše "Slovima Ivana Tome plemenitoga Trattnera, posvećenog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva štampara i knjižara. S privilegijem posvećenog carskog i kraljevskog apostolskog veličanstva".

U Trattnerovoj tiskarskoj djelatnosti u Zagrebu najzanimljivija je za nas nedovoljno njegova akcija oko izdavanja novina. Trattner je petnaest godina nakon prvih zagrebačkih latinskih novina, koje je izdavao tiskar Jandera, počeo objavljivati novine na njemačkom jeziku pod naslovom *Agrarmer deutsche Zeitung* (1786). Ni od tih se novina kao ni od *Ephemeries zagrabieneses* nije sačuvao nijedan primjerak. No da su stvarno izlazile zna se iz peštanskog *Mercur von Ungarn oder Literarzeitung* gdje je to zabilježeno. Počele su izlaziti upravo u eri službenoga germaniziranja

Hrvatske kad se među ostalima i zagrebačkom magistratu nalagalo od strane Namjesničkoga vijeća da mora u čitavo svoje postovanje uvesti njemački, a ukinuti latinski jezik. Vjerojato je da je akcija Trattnera, inače štćenika bečkoga dvora, izdavanja novina na njemačkom jeziku, bila provedena namjerno u skladu s carskom odlukom o uvodenju njemačkoga jezika. No kako je u ono vrijeme bilo u Zagrebu još vrlo malo ljudi koji su znali njemački, list sigurno nije imao prode pa je nakladnik, kako mu se nije isplatio, zacijelo još iste godine odustao.

No već nakon tri godine bili su uvjeti za izdavanje novina zbog razvoja političkih prilika povoljniji. Potreba obavještavanja o događajima s bojišta (1787. do 1790. vodio se rusko-turski rat u kojem sudjeluje i bečki dvor) i okolnost da je tom prilikom i Hrvatsko područje prema Bosni postalo ratno poprište, a Zagreb etapno središte zapadne fronte, osigurali su i ovdje izlaženje i prođu novina koje će obavještavati ponajprije o važnijim događajima na fronti. Za takve novine bili su zainteresirani u prvom redu strani časnici koji su s vojskama dolazili u Hrvatsku i Zagreb odlazeći na ratiste, a zatim i svi drugi kojih su dužnosti ili interes bili povezani s vojskom: inženjeri, oružari, liferanti, trgovci, činovnici. Sa širim pak stanovništvom Hrvatske kao potrošačima takvih novina izdavač u ono vrijeme nije baš mogao računati. No bez obzira na domaći svijet Trattner je, koristeći povoljnu političku situaciju, počeo 1789. izdavati u Zagrebu novine s naslovom *Kroatischer Korrespondent*. Svha novina bila je da izvješćuju o događajima s bojišta i o kretanjima vojski. To su one i činile, donoseći uglavnom vijesti koje su im sa fronte slali neznani "korespondenti". Manje prostora bilo je rezervirano za druge službene vijesti, dvorske izvještaje i ponešto za vijesti preuzete iz stranih, uglavnom bečkih novina. Bilo je, dakako, izvještaja i iz Hrvatske, pa i Zagreba, ako se tu dogodilo nešto osobito zanimljivo, senzacionalno, kao poplava potoka Medveščaka ili druge kakve domaće elementarne nesreće. Objavljivale su se i kazališne predstave i tiskali povremeno i drugi razni oglasi. A, dakako, i vijesti o caru, dinastiji, prirodnim pojavama i drugo.

Dok se od prvih zagrebačkih novina koje su izlazile 1771. i 1786. nije sačuvao nijedan primjerak, od *Kroatischer Korrespondenta* sačuvalo ih se šezdeset. Svi sačuvani primjerci su iz 1789. godine. Novine su vjerojatno izlazile neko vrijeme i u 1790, ali iz te godine nije sačuvan ni jedan jedini broj. Tada je *Korrespondent* sigurno prestao izlaziti jer su zbog promjene političkih prilika prestali povoljni uvjeti za njegovo tiskanje. Završetkom rusko-turskoga rata nestalo mu je glavnoga sadržaja za objelodanijvanje, a postupnim povlačenjem i konačnim odlaskom vojske iz Hrvatske i Zagreba i većega dijela njegovih čitatelja i pretplatnika. Trattneru se list više nije isplatio, tim više što sigurno ni u domaćega svijeta nije mogao naći kupaca njemačkih novina, jer se u Hrvatskoj, osobito nakon smrti Josipa II. mrzilo sve što je bilo njemačko. Osim toga bilo je u Hrvatskoj i Zagrebu i u to vrijeme još vrlo malo ljudi koji su znali njemački. *Kroatischer Korrespondent* donosio je redovito vijesti o kretanju vojski, ratovanju, carevoj bolesti i sl. Rijetko bi donio koju domaću vijest, odnosno vijest iz Zagreba. Odatve je, primjerice, u broju od 6. listopada 1789. izvjestio: "Dne 4. o. mj. ujutro između 3 i 4 ure uzdiže se odavno nečuvani vihor praćen grmljavinom koja je trajala čitav dan do večeri u 9 sati. Žestoka kiša padala je čitavo prijepodne, tako da je Medveščak nabujao i hito prodrijeti u neke kuće." U istom broju govori se i o poplavi kod Zagreba. Dok u broju 40. izvješćuje o proslavi u

¹⁶⁸⁵ V. Parancic, Dva priloga za našu bibliografiju, Grada za povijesti književnosti Hrvatske, 21, Zagreb 1951, p. 255 (d. - J. Horvat, Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939, Zagreb 1962, p. 46-47.

¹⁶⁸⁶ Praenotations Comit. zagreb., Iib. VIII, p. 65-66; Iib. X, p. 69.

Zagrebu povodom pobjede u turskom ratu kod Beograda (1789). "Održan je veli Te Deum, a navečer je ravnatelj kazališta Johann Weillamer priredio igru s pjevanjem i održao zahvalno slovo. Plesan je značajni balet, a uz to su bili prikazani rasvijetljeni kipovi Nj. Veličanstva cara te junaka Laudona i Koburga. Poslije predstave bio je u vijećnici vrlo dobro posjećen ples. Inače je i kazalište vrjelo gledačima."

Nakon dvadeset godina djelovanja u Zagrebu Trattner je tiskaru i knjižaru prodao biskupu Maksimilijanu Vrhovcu (1794). Vrhovac je hito imati vlastitu tiskaru i knjižaru da bi mogao biti potpuno neovisan od drugih tiskara. Njemu je tiskara trebala "služiti za promicanje znanosti i umjetnosti, za probitak domovine, kao i za obrazovanje razvijajućih se talenata". A i kao snažno sredstvo za buđenje narodne svijesti i borbi za hrvatski jezik protiv mađarskog što su ga Mađari htjeli nametnuti Hrvatima u vrijeme kad su hegemonističke mađarizatorske težnje zamijenile bivše germainzatorske akcije Marije Terezije i Josipa II. Iako kralj Franjo II. nije odobravao Vrhovčev tiskarski pothvat i s negodovanjem gledao "kako biskup zajedno sa svojim zvanjem obavlja građanski obrt", ipak mu je dopustio da vodi tiskaru i u njoj tiska knjige. Uvjetovao je to zahtjevom da se svi rukopisi prethodno pošalju Kr. ugarskom namjesničkom vijeću na cenzuru i odobrenje, a zatim radi kontrole i po četiri primjerka od svake tiskane stvari. Vrhovac je držao tiskaru 1794. i neko vrijeme 1795. god., a zatim ju je na carev savjet i prigovor kako nije zgodno da se biskup bavi "građanskim obrtom i da bi tiskaru trebao ustupiti nekoj trećoj osobi" predao 1795. svojem šurjaku Antunu Novoselu. Tome je pridonio i to što je bio osumnjičen da je podržavao vezu s tadašnjim revolucionarnim pokretom u Mađarskoj i Ignjatom Martinovićem, velikim pristašom ideja francuske revolucije te da u svojoj tiskari proizvodi i iz nje razaslije revolucionarni materijal. Optuživali su ga da se u njegovoj tiskari radi i noću, a knjige "u to vrijeme tiskane odlaze posebnim kolima u Ugarsku i Njemačku".

Biskupova tiskara nalazila se u Vlaškoj ulici u njegovoj privatnoj kući u dvorištu zgrade kasnijeg biskupskog sirotišta, orfanotrofija (danas Vlaška ulica br. 38). Knjige štampane u ovoj tiskari za Vrhovčeva doba (1794-1795) imale su oznaku "Vu Zagrebu, štampano vu biskupskoj štampari" ili "Agram mit Bischofflichen Schriften" ili "Zagrabiae typis Episcopalis". No od 1795. otkako je biskup predao tiskaru svojem šurjaku označavalo se na knjigama i ostalim tiskovinama da su tiskane u Novoselovoj tiskari, iako je biskup i dalje ostao njezin vlasnik. Protiv biskupove povlastice da smije držati tiskaru bio je i zagrebački magistrat "jer da je štetan za pravo grada".

Nakon Novoselove smrti (1800) vodila je tiskaru dugo godina (do 1825) njegova udovica, biskupova sestra Franciska. Tijekom više od trideset godina tiskano je u biskupskoj tiskari oko tristo raznih knjiga i spisa, latinskih, hrvatskih i njemačkih. Već prve godine tiskaju se ovdje među ostalim *Fructus auctumnales* i *De columna militiae* od tadašnjeg profesora zagrebačke gimnazije Matije Petra Katanića i *Historia universalis atheologa* i povjesničara franjevca Andrije Blaškovića. No glavnu aktivnost razvila je ta tiskara u prvim desetljećima 19. stoljeća.

Biskupu Vrhovcu je u eri germanizacije i mađarskih težnji za mađariziranjem naše zemlje bilo osobito stalo da se u njegovoj tiskari tiska što više hrvatskih knjiga da bi s njihovom pomoću širio prosvjetu i budio svijest u narodu. Time je ujedno

utirao put preporodu hrvatske književnosti. Te nakane vidljive su i poslije, tijekom prvih godina 19. st., sve dok je biskup bio vlasnik tiskare. Tomo Mikloušić u svom *Izboru dugovanj usakovrsneih* napisat će 1821. među ostalim da nekadašnja tiskara Tome Trattnera koju vodi Novoselova udovica "još i den denešni jedina samo za veliku vendar obćinsku hasen i navukov napredek vu Zagrebu vu Laški vulice nahadja se. Bog bi dal da bi i još vno go let z vekšem domorodcev trsenjem napredovanjem nahadjala se". No već za četiri godine (20. siječnja 1825) prodao je biskup Vrhovac tiskaru njezinom dotadašnjem voditelju Josipu Rossiju.¹⁶⁸⁷

Spomenuto je već da su tijekom 18. st. izlazile u Zagrebu trije novine: 1771. tjednik *Epheremides zagrabenses*, 1786. *Agramer Deutsche Zeitung* (vjerojatno također tjednik) i 1789-1790. *Kroatischer Korrespondent* koji je izlazio dvaput tjedno. Zanimljivo je da se krajem 18. st. pojavio i pokušaj izdavanja prvih hrvatskih novina, iako se tek može pretpostaviti da su trebale biti tiskane u Zagrebu. Pokušao ih je pokrenuti Mirko Danijel Bogdanić, poznati učenjak, inače zagrebački dak. On je od nasljednika prijestolja nadvojvode Franje, a na temelju izvještaja Ilirske dvorske kancelarije 23. veljače 1792, dobio dozvolu za izdavanje tjednika za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Novine su se trebale tiskati na hrvatskom jeziku, a donosile bi vijesti "o plemenitim ili opće korisnim događajima", članke u svrhu poboljšanja poljodjelstva i gospodarstva, pouke iz domaće povijesti i slične korisne i bezopasne teme, a nikako ne vijesti o raznim buntovnim i prevratničkim zbivanjima kao što su revolucija u Francuskoj ili nemiri u Nizozemskoj. U listu se ne smije uopće ništa objavljivati što bi se protivilo interesima krunice. O tom će se brinuti Ilirska dvorska kancelarija, koja će novine cenzurirati. No kako su se izmijenile političke prilike i nastala za takav list nepovoljna situacija, on nije ni počeo izlaziti. No usprkos tome Bogdanićeva akcija u vezi s izdavanjem prvih hrvatskih novina već u 18. st. kulturno povijesno je vrlo zanimljiva i važna. Bogdanić je u tome bio prvi preteča Ljudevita Gaja. Prvi jer su još i nakon njega i prije Gaja pokretali izdavanje hrvatskih novina 1814. Požežanin Antun Nagy *Slavonski i hrvatski phoenix* i 1818. Karlovačanin dr. Juraj Šporer *Oglasnik ilirski*. Svi su oni prije Gaja tražili i dobili od središnje bečke vlade dozvolu za svoje novinske pothvate. Bogdaniću pripada, međutim, u tome prednost i trajna zasluga da je prvi, više od četrdeset godina prije Gaja, radio na ostvarenju pothvata koji će postati jedno od glavnih obilježja ilirskog pokreta.¹⁶⁸⁸

1687. T. Mikloušić, *Izbor dugovanj usakovrsneih*, Zagreb 1821, p. 74. - V. Klaić, *Knjižarsvou Hrvata*, Zagreb 1922, p. 16-25. - V. Klaić, *Zagrebačke štamparije do osnutka Gajve tiskare*, Grafička revija, 1925, p. 173 i d. - R. Strohal, *Pregled tiskara u kojima su se štampale hrvatske knjige od najstarijih vremena do osnutka Jugoslavenske akademije*, NV, knj. XXX, 1921, p. 19-26. - V. Deželić, *Biskupski*, a zatim *novoselska tiskara u Zagrebu (1794-1825)*, NS, 10, p. 96-110. - A. Rudovski, *Zagreb i okolica*, Zagreb 1892, p. 15. - V. Novak, *Maksimilijan Vrhovac*, p. 15-24. - J. Matasović, *Neki fragmenti historije XVIII. stoljeća*, NS, 26, p. 270-271. - Gj. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 70. - J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962, p. 46-59. - V. Deželić, *Iz njemačkog Zagreba*, Zagreb 1901, p. 8-9. - Praenotationes Comit. zagreb., lib. X, p. 252.

1688. F. Šišić, *O stogodišnjici ilirskog pokreta*, Ljetopis JAZU, 1937, 49, p. 105, 118-119. - F. Fancev, *Još o Bogdanovićevim novinama od g. 1792*, Sini prilozici za povijest hrvatske književnosti, Grada za povijest književnosti Hrvatske, XIII, 1938, p. 314-315. - F. Fancev, *Zašto je profesor Dr. Ljudevit Jelčić Bužimski g. 1824. bio lišen službe*, Hrvatska revija, 1937, p. 525. - M. Kombol, *Povijest*, p. 388, 399. - J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962, p. 59-62.

Uporedno s tiskarstvom razvilo se u 18. st. i knjižarstvo. Već je Vitezović u svom "muzeju" u Gornjem gradu imao uz tiskaru i knjižaru. No nije samo u njoj prodavao knjige nego ih je slao i drugim knjižarima izvan Zagreba. Tiskari 18. st. bili su istodobno i knjižari. Ivan Weitz je u zemaljskoj (kraljevinskoj) kući na Markovu trgu uz tiskaru imao i nakladnu knjižaru. On je tiskao i popise knjiga koje su se mogle u njega kupiti sa cijenama. I Weizov nasljednik Antun Reiner imao je knjižaru te je u *Zagrebačkom kalendaru* objavljivao popise svojih publikacija. To isto je činio i njegov nasljednik Franjo Kajetan Härl. I kaprotska je tiskara prodavala knjige i u kalendaru objavljivala njihove popise. Njezin upravitelj Antun Jander zamolio je 1771. Kraljevsko vijeće da mu dade privilegij da može jedino on tiskati i raspacavati knjige. U njegovoj se ostavštini našlo na skladištu više od deset tisuća knjiga. Tiskar Ivan Tomo Tratner bio je opće poznat i kao knjižar. I on je imao knjižaru koju je zajedno s tiskarom otkupio 1794. biskup Vrhovac. Nalazila se uz tiskaru u biskupovoj privatnoj kući u Vlaškoj ulici. Godine 1796, dakle u vrijeme kad je Vrhovac bio njezin vlasnik, a vodila se pod imenom njegova šurjaka Novosela, izašao je njezin prvi opsežni katalog po strukama. Zanimljivo je da je ta knjižara obavljala i knjige koje nije sama imala, odnosno kojih nije bilo na popisu. Dakako, ako ih cenzura (uvedena 1787) nije zabranila. A mogle su se dobiti knjige na hrvatskom, njemačkom, francuskom i latinskom jeziku. Biskupska odnosno novosejska knjižnica izdala je katalog knjiga i 1801. No u njima se knjige ne navode po strukama već abecednim redom po piscima ili naslovima. Krajem 18. i početkom 19. st. radio je u Zagrebu i knjižar Francisko Ksaver Miller. Njegova je knjižara očito slabo išla pa ju je 1808. prodao Franji Zupanu, prvom knjižaru Hrvatu.¹⁶⁸⁹

U 18. st. bilo je u Zagrebu osim Millerove još knjižara koje su poslovale samostalno, neovisno od tiskara. Između dvadesetih i četrdesetih godina javljaju se i dvojica knjigoveža koji su se bavili izdavanjem i prodajom knjiga, napose školskih. To su bili Ivan Andrija Hortleben i Ivan Mihajlo Sattner. Ta su dvojica o svom trošku davala tiskati školske knjige, pa se mogu smatrati zapravo knjižarima nakladnicima. Šezdesetih godina ima u Zagrebu knjižaru Franjo Cerovšek, koji je inače bio knjigoveža i neko vrijeme vlasnik tiskare. On je u kalendaru za 1762. godinu dao tiskati opsežni katalog knjiga koje su se mogle dobiti u njegovoj knjižari. Cerovšek je bio u punom smislu riječi knjižar. I kod njega su se, kao i poslije u biskupskoj knjižari, mogle naručiti i dobiti knjige koje inače nije imao u redovitoj prodaji. Krajem stoljeća otvorio je knjižaru i bivši faktor (voditelj) Tratnerove tiskare Franjo Hömner. U to vrijeme bilo je u Zagrebu, čini se, već i previše knjižara za tako malen grad. Konkurencija je bila velika i posao im, čini se, nije išao baš bogznakako. Krajem 1793. piše Hömner biskupu Vrhovcu i ovako mu se jada: "Mislilo sam da ću od knjižarstva moći pristojno živjeti, ali s knjižaricom nije zasada ni pošto moguće preživjeti. Jedan knjižar gomila se za drugim, pa tko jedino od toga mora živjeti, jedva će se moći najkukavnije održati".¹⁶⁹⁰ Izjava je nedvojbeno važna za socijalne i društvene, a svakako i za kulturne prilike u Zagrebu u ono vrijeme. Za kulturnu situaciju posebno je zanimljiv navod da se "jedan knjižar gomila za drugim". Moglo bi se, naime, po

njemu zaključiti da je u onovremenom Zagrebu postojalo ipak prilično zanimanje za knjigu, da se ona dosta kupovala i čitala te da su postojali stanoviti dobri izgledi za prosperitet knjižara kad su se odlučivali da u tolikom broju započnu posao te vrste. A da im, ako ih je bilo uistinu mnogo, u tako malom gradu nije baš moglo dobro ići, posve je razumljivo.

Zagrebačkim knjižarima najviše su konkurirali isusovci otkad su 1738. proširili svoju tiskaru, u njoj tiskali školske knjige i prodavali ih u vlastitoj knjižari. Osobito je to bilo nepovoljno za tadašnje knjižare nakladnike Hortlebena i Sattnera te za tiskara Ivana Weitza. Weitz se zbog toga, kako je već spomenuto, obratio za pomoć i Saboru i biskupu. Od Sabora je tražio da mu dade isključivu povlasticu za tiskanje knjiga, a biskupa Branjuga molio je da bi mu kod isusovaca istrodio barem neku zadržadu. Bio je u očito vrlo teškoj situaciji. Tim više što je za obnovu izgorjele tiskare potrošio veliku svoju posudnoga novca.¹⁶⁹¹

U Zagrebu 18. st. bilo je i nekoliko vrijednih knjižnica. To su bile u prvom redu knjižnice samostana isusovaca, kapucina, franjevacca i klarisa, zatim ukupnije i Kraljevske akademije. Knjižnica isusovačkoga samostana postala je nakon ukidanja reda jedan od glavnih temeljnih kamena današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Prilikom ukidanja samostana klarisa ostala je i tu velika knjižnica hrvatskih, njemačkih i latinskih knjiga, i kapucini su imali veliku i vrijednu knjižnicu koja se nakon likvidacije reda popisivala nekoliko dana. Namjesničko vijeće tada je odredilo, očito zbog njezine vrijednosti, da se preseli u Peštu i preda tamošnjem sveučilištu. No, kako je ona već prije bila otpremeljena, djelomično u Varaždin, a djelomično u Rijeku, to se nije ostvarilo. Bilo je utvrđeno da bi prijevoz u Peštu bio preskup pa su knjige ostale gdje su bile. Velika i osobito vrijedna bila je Metropolitanska knjižnica. I biskup Vrhovac sabrao je veliku knjižnicu, koja je također jedan od temeljnih kamena današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice. I drugi biskupi i kanonici imali su svoje vlastite knjižnice koje su kao darovičica ili kao ostavština poslije njihove smrti obično dospjele u Metropolitansku knjižnicu. Naročito je bila značajna već spomenuta knjižnica župnika Sv. Marije Adama Baričevića i ona kanonika Adama Baltazara Krčelica koja je kao dar Krčelića pripala Kraljevske akademiji i putem nje Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici i postala jedan od temelja te knjižnice.

I drugi, takozvani bolji svijet, kupovao je, dakako, knjige i imao veće ili manje privatne biblioteke. Katkada se one i spominju u oporukama ili popisima imovine nakon smrti pojedinih građana. Primjerice, u popisu svih pokretnina i nekretnina učinjenom 1765. nakon smrti Terezije, udovice Josipa Ponekovića:

"Ober Vrat vu isti komori najdjene knjige

Knjiga sz. Evangeliuma

Knjiga Poszel Apostolski

Druga takva

Knjiga od Sz. Izidora

Knjiga Nemszka Heiligerkraicz

¹⁶⁸⁹ V. Klarić, Zagreb, p. 15-26.

¹⁶⁹⁰ Ibid., p. 16-17, 22.

¹⁶⁹¹ Ibid., p. 16-17. - V. Dezelic, Biskupska, a zatim novosejska uskara u Zagrebu (1794-1825), NS, 10, p. 99, 100, 108-109.

- Knjiga hisna knisicza*
Knjiga Nai aingerichtier Paumgarten
Knisicza Manuductio ad croaticas dictiones
Knjiga Duhovno zerczalo
Knjiga Kleiner Cathachismus
Knjiga preszvetle Goszpe
Knjiga Kronika Szpomenek uszega szueta
Knjiga Obszede Szigetichke
Knjiga Vectigal Regium reformatium

Osim navedenih bilo je u tom popisu i drugih knjiga. Bila je to većim dijelom nabožna i poučna literatura.¹⁶⁹²

Važnu komponentu kulturnoga života Zagreba u 18. st. predstavljala su kazališna prikazivanja isusovačkih đakkih predstava. Tek krajem stoljeća javljaju se profesionalne kazališne družine, prve predstavnice svjetovnoga kazališta, koje djeluju s manjim ili većim prekidima. Na njihovu će se aktivnost počevši od posljednjih godina stoljeća nastaviti djelatnost profesionalnoga zagrebačkog kazališnog života sve do današnjih dana. Osim njihova scenskog djelovanja, u vrijeme kad više nije bilo isusovačkih đakkih predstava javljaju se osamdesetih i devedesetih godina i neki polujavni diletantski pokušaji u krugovima zagrebačkih aristokrata, a uz njih i kazališna nastojanja klerika na susjednom Kaptolu, koji su s uspjehom nastavili dugu isusovačku kazališnu tradiciju.

Do sedamdesetih godina kazališne predstave učenika isusovačke gimnazije jedine predstavljaju tu granu kulturnog života Zagreba. One nastavljaju tradiciju i imaju uglavnom sva obilježja te aktivnosti u 17. stoljeću. Jedino je repertoar bogatiji, a javljaju se i predstave na hrvatskom jeziku. Inače su i u to doba kazališni nastupi sastavni dio nastavnog programa, a sadržaji predstava crpljeni iz Biblije¹⁶⁹³ i života svetaca.¹⁶⁹⁴ Zatim su to bile moralne drame s poukom, alegorije, komedije, prigodnice i pastorale te predstave iz hrvatske povijesti. Bilo je i predstava domoljubnoga sadržaja, primjerice, *O Čehu i Lehu* (1702), *Pobjeda kod Siska* 1692 (1717), *Ivan Drašković branič Ilirika* (1722), *Junačka smrt Nikole Zrinskog Sigetskog* (1749), *Čeh, Leh i Meh, tri hrvatska kneza, Pobjeda bana Tome Nadaždžija kod Jasenovca* 1538. godine itd. Godine 1732. priređena je i jedna povijesna akademija pod naslovom

1692. *Protocolium fassionum* 1762-1768., p. 370-408. (Protokolbr. 83, PAZ). - Arhiv zagrebačke županije g. 1788.-1790., fasc. 21, No 2. - E. Laszowski, Dokinuce reda Kapucina u Zagrebu g. 1788, SNZ, p. 170-171. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 24. - F. Fancev, Knjižnica Kr. akademije znanosti (1776-1850), Sveučilište u Zagrebu 1874-1924, Spomenica, Zagreb 1925, p. 193.

1693. Sadržaji iz Biblije bili su npr. *Tragedija izraelskoga kralja Ozeze* (1750), *Propast posljednjeg kaldejskog kralja Baltazara* (1752), *Kralj Elam* (1754), *Eleazar junački umire za zakon Božji* itd. - M. Vanino, Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zagrebu, Hrvatska prosvjeta, 1916, I-III, p. 19-26.

1694. Sadržaje iz života svetaca imale su npr. predstave: *Sv. Hilarion dječak* (1701), *Legenda o Sv. Venanciju (1721)*, *Sedmero braće efeske* (1724), *Sv. Simeon opat* (1727), *Legenda o Sv. Blažu* (1743) itd. Bilo je sadržaja i iz života domaćih svetaca kao *Marko Križevčanin ovenčan lorovom mučeničkim* (o stogodišnjici njegove mučeničke smrti, 1718), *Legenda o Sv. Ivanu, sinu Gosptomila kralja hrvatskoga* (1735), *Legenda o Sv. Vladimiru, kralju podgorskom i mučeničku*. Tu legendu izdao je na latinskom jeziku Vitezović 1705. *Vita et martyrium B. Vladimiri Croatiae regis, fido calamo patriotis relata*.

Povijest Hrvatske s njezinim županijama, gradovima, kraljevima i s razvitkom kršćanstva u Hrvata.¹⁶⁹⁵ Sva ta prikazivanja izvodila su se sve do šezdesetih godina isključivo na latinskom jeziku kako je to bio običaj u svim školskim kazalištima u zapadnoj Europi u ono vrijeme, a napose u Austriji i Njemačkoj. Tek u drugoj polovici stoljeća, kad se već u Hrvatskoj počela buditi narodna svijest, javljaju se i predstave na hrvatskom jeziku. Prva se spominje 1766. *Čir pozvan na prijestolje*, predstava koja je brojne gledaoce "zadivila elegancijom i nečuvenom milinom materinskoga jezika".¹⁶⁹⁶

Dvije godine poslije tiskana je i prva kajkavska drama *Lysimachus vu pripechenu nesrečno dokonchanomu pustishitelom pervich od trejse kole diakov pred ochi postavljen vu Zagrebu leto g. 1786. Meseca velikoga travna dan...* Autor drame bio je "vnogo zvučeni otec" Carol Rue, a dao ju je u Grazu tiskati prije samoga prikazivanja "tovarushva Jesushevoga redovnik i rechene gori kole škole navuchitel Josip Sibenegg".¹⁶⁹⁷ Zadnja predstava na hrvatskom jeziku u isusovačkom đakčkom kazalištu spominje se 1770. tri godine prije ukinuća isusovačkog reda.

Đačke predstave zagrebačke isusovačke gimnazije bile su, čini se, posve pristojno opremane. Godine 1701. kroničar piše da je scenarij predstave *Legenda o Sv. Aldariku* "slušateljke upravo zadrživo", 1710. jedna se predstava "slušateljima izvanredno sviđela ne samo što su mladi glumci bili izvrsno izvježbani, nego i zbog novih kulisa, koje su se često mijenjale. Za same kulise potrošena je zamjerna svota od 200 forinta". Iste godine bila je i "pozornica proširena, a strop ukusno oslikan". Vodila se brigom i o potrebnim kostimima, kazališnoj garderobi koja je, zaključujući po velikom broju raznih predstava, morala biti prilično bogata. Godine 1710. naručeni su neki kostimi čak iz Venecije. Stajali su sto trideset i dvije forinte.¹⁶⁹⁸

Čini se da su, osim scenarija te opreme, i izvedbe gimnazijskih predstava bile dobre. Naravno, za tadašnja shvaćanja i publiku koja je njima bila zadovoljna pa čak, kako piše kroničar, i ushićena. Godine 1701. daci su *Sv. Hilariona dječaka* "prekrasno odigrali na velik užitak brojnog slušateljstva", 1702; predstava o *Čehu i Lehu* prema pisanju kroničara "prikazala je s izvrsnim scenskim aparatom sretne bjegunce braću Čeha i Leha..." "Slušateljke je ushitio i sam predmet i muževno držanje malih glumaca". "Osobito se sviđito mališ koji je predstavljao Leha. Mimika, akcija i izgovor bili su u tako lijepom skladu s predmetom i riječima kao da je sasvim shvaćao zamašaj riječi i čovjek bi rekao, da je odrastao među glumcima". Godine 1718. na predstavi *Sv. Marko Križevčanin ovenčan lorovom mučeničkim* "slušateljci su bili do suza ganuti", 1733. "gledali su Zagrepčani s ushitom bijeg Jazona i Medeje", a "veliki užitak" pružila je i predstava o Aleksandru Velikom. O njoj je kroničar zabilježio da su "daci predstavljali upravo savršeno".¹⁶⁹⁹

1695. M. Vanino, Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zagrebu, Hrvatska prosvjeta, 1916, I-III, p. 19-26; IV, VI, p. 136-139.

1696. M. Kombo, *Poviest*, p. 204.

1697. Više od pedeset godina nakon toga izdanja izdao je *Lizimaha* (1823) stenjevački župnik Tomo Mikloušić pošto ga je redigirao i uskladio s tadašnjim kajkavskim govorom.

1698. M. Vanino, Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zagrebu, Hrvatska prosvjeta, 1916, IV-VI, p. 133-134.

1699. M. Vanino, Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zagrebu, Hrvatska prosvjeta, 1916, I-III, p. 19-22.

Osim scenskih prikazivanja isusovačkih daka pojavljuju se u Zagrebu sredinom 18. st. (1749) još i neke njemačke diletantske kazališne predstave, i to u okviru zabava tadašnjega visokog zagrebačkog društva u kojima su nastupali pripadnici toga društva, plemići i velikaši. Bile su to prve njemačke predstave u Zagrebu. Organizirala ih je najprije grofica Marija Stubenberg, žena banaškog namjesnika Ljudevita Erdödyja, a poslije grofica Terezija Illeszhazy, žena banaškog namjesnika Adama Baththányja. No to su bile diletantske predstave.

Nakon ukidanja isusovačkoga reda (1773) prestala je i kazališna aktivnost njihove gimnazije. No nakon nekoliko godina javljaju se u Zagrebu prve svjetovne profesionalne kazališne predstave. Izvela ih je 1780. putujuća kazališna družina komičara Marije Ungera iz Graza koji je od gradske uprave dobio dozvolu da može u kući gradske pivovare u tadašnjoj Pivarskoj (danas Basaričekovoj 4) izvoditi svoje *Comedias et ludos* (Komedije i igre). Nije poznato kakve su to bile predstave. Nema dvojbe da su bile izvedene na njemačkom jeziku i u stilu repertoara tadašnjih putujućih njemačkih družina. Ungerova prikazivanja u Zagrebu prestala su još iste godine kad je zbog smrti Marije Terezije bila određena opća žalost u cijeloj zemlji.

Prva poznata kazališna trupa nakon Ungarove pojavila se u Zagrebu 1794. To je bila njemačka putujuća kazališna družina Ignjata Barscha. Davala je predstave u novoj pivovari na Kaprotlu, a za lijepog i toplog vremena pod vedrim nebom na Harmlci, danšnjem Trgu bana Josipa Jelačića. A svoje zadnje predstave (1785) u refektoriju samostana klanisa (danas Opatička ul. 20) gdje su se davale kazališne predstave od 1784. do 1790. Ta družina je brzo propala i nestala iz Zagreba. Poslije nje nastupalo je u samostanu refektoriju nekoliko beznačajnih putujućih tupa, a onda se pojavila (1786) čuvena kazališna družina Ivana Wellhamera. I ta je životarila i konatno zbog bijede i nemogućnosti da plaća najamninu morala također otići iz Zagreba (1790). Kakve je predstave davala Wellhamerova družina, nije poznato, no vjerojatno su bile izabrane iz bečkoga repertoara koji je bio mjerodavan za sve pozornice u ondašnjim austrijskim pokrajinama.

Devedesetih godina 18. st. spominje se neko mađarsko kazališno društvo kojemu je Ugarsko namjesničko vijeće povjerilo zadaću promicanja mađarskoga jezika. Nadzor nad njim imao je Eugen Busch. No o njegovu djelovanju, nažalost, ništa nije poznato. Nakon Wellhamerova odlaska nije nastupalo u Zagrebu značajnije putujuće kazalište sve do 1799. kad se pojavila kazališna družina Josipa Bubenhofena čije djelovanje pripada najvećim dijelom i uglavnom već 19. stoljeću.¹⁷⁰⁰ Ta je trupa boravila u Zagrebu do oko 1817. Nastupala je u takozvanom Amadeovu kazalištu u Demetrovoj 1, u zgradi koja doduše nije bila građena za kazalište, ali se u njoj odvijao kazališni život punih trideset i sedam godina (1797-1834) pa se može smatrati pravnim stalnim kazalištem u Zagrebu.^{1700a} Bubenhofenova

1700. E. Laszowski, *Crtime iz kazališne prošlosti grada Zagreba* (1784-1816), NS 10, p. 79-93. - Praenotationes Comit. zagrab., Iib. IV, p. 182.

1700a. Kuća u Demetrovoj ul. 1 sagradio je i u njoj uredio kazališno dvoranu grof Antun Pejačević. Po njemu trećinu vlasniku grofu Antunu Amadeu de Varkony, koji ju je kupio 1807. od grofa Kulmnera, ona se prozvala Amadeovim kazalištem. Osnova ga je napravio zapravo biskup M. Vrhovac pod imenom grofa Amadea, koji mu je bio prijatelj. - J. Horvat, *Lj. Čaj, Njegov život, njegovo doba*, Zagreb 1975, p. 5. - A. Kassowitz-Cvijić, *Prve javne pozornice u Zagrebu g. 1780-1800.* - B. Breyer, *Das Deutsche Theater.*

družina davala je u toj zgradi, osim drama, igrokaza i komedija, još i opere, te dobrotvorne predstave za zagrebačke i varaždinske pogorelice i udovice. Poslije, a i prije nje, izredale su se na toj pozornici brojne strane kazališne družine sve dok se u toj zgradi nisu prestale davati predstave kada je 1834. bila sagrađena nova kazališna zgrada staroga zagrebačkog kazališta na Markovu trgu. "Glumacko umijeće i program putujućih, nakon njemačkih, kazališnih družina imali su, naravno, u prvo vrijeme, uglavnom značaj tzv. kazališne šmirne". Tek kasnije osobito od vremena kad Zagreb dobiva stalno kazalište, diže se umjetnička razina i kvaliteta zagrebačkih kazališnih prikazivanja.

Da bi se ispunila praznina nastala u kazališnom životu nakon prestanka redovitog djelovanja putujućih kazališnih družina krajem osamdesetih godina i zadovoljila želja za kazalištem napose viših aristokratskih krugova, omogućili su baruni Kulmeri i grofovi Oršići u svojim palačama — prvi na Markovu trgu 1, a drugi u Matoševoj ulici 9¹⁷⁰¹ — organiziranije neke vrste kazališnih predstava i igrokaza u kojima su i sami nastupali kao glumci zajedno sa svojim prijateljima, znancima i gostima. Tu se i pjevalo i plesalo, a i indiskretno aludiralo na škakljive, intimne pojave u tamošnjem zagrebačkom društvu. Ti lokalizirani, često lascivni dramoleti bili su u biti samo sastavni dio zabava toga društva i u smislu razvoja kazališne umjetnosti nemaju vrijednosti.

U tom pogledu mnogo su važnije bile predstave što su ih svake godine od 1791. a javljale su se već i u 16. st., piredivali o pokladama u svojem sjemeništu (Crnoj školi) na Kaprotlu klerici zagrebačke biskupije. I te predstave bile su dakako diletantske i školskog karaktera, ali su se prikazivale isključivo na hrvatskom jeziku, imale svjetovne sadržaje i bile sastavni dio tadašnjega njemačkoga kazališnog repertoara. Osim toga u toj kazališnoj atmosferi razvio se i naš istaknuti originalni kaikavski komediograf Tito Brezovački. Kazališno djelovanje klerika bilo je nastavak dugogodišnjih kazališnih prikazivanja u isusovačkoj gimnaziji, s tom razlikom što su isusovačke predstave bile samo iznimno hrvatske, a sjemenišne isključivo, i što su prve bile pretežno nabožne, a druge gotovo isključivo svjetovne. To jest preuzete, prevedene i prerađene drame iz suvremenog njemačkog kazališnog programa. Kazališna prikazivanja zagrebačkih bogoslova bila su javna i godinama održavana pred pozvanom publikom, osim didaktičko-moralističkih komada, izvedena su brojna dramska djela od 1791. do 1811. i od 1825. do 1834. Uglavnom su to bili prijevodi njemačkih drama. Najčešće su se izvodila djela Kotzebua, jednog od najviše prikazivanih kazališnih pisaca u Zagrebu onoga vremena. Bilo je, dakako, i pohrvaćenih njemačkih drama i lokaliziranih u našu sredinu te francuskih komedija, napose Molliereovih.

1701. Kuća na Markovu trgu br. 1 buduću su Banskí dvorci, dok se u kući u Matoševoj ulici br. 9 (nekoć vlasništvo grofova Volkovića, Oršića i bannala Raucha) danas nalazi Hrvatski povijesni muzej. Kazališne predstave u kmetovoj palači davale su se od 1790. u dvorani koja se nalazila u južnom krilu zgrade (Freudentrichova ul.). U njoj su se davale ne samo zatvorene diletantske predstave aristokrata, već i javna prikazivanja, jer je tu vjerojatno nastupala i kazališna družina Ivana Wellhamera, pošto je napustila samostanski refektorij Klanisa. Početkom 19. st. bila je ta dvorana preuređena za hrvatsku sabornicu. U Freudentrichovoj ulici vide se još danas zazidana vrata, nekadašnji ulaz u sabornicu, kao i Zemaljski arhiv, Banski stol i Zemaljski sudbeni stol, koji su se u 19. st. također nalazili u toj zgradi. - G. Szabo, *Gdje se sve u Zagrebu igralo teatar*, *Kazališni almanah*, Zagreb 1937, p. 24-25. - B. Breyer, *Das deutsche Theater*, p. 24.

Klerici su svoje predstave prikazivali najviše u svom sjemeništu na Kaptolu, ali i u Plemićkom konviktu u Gornjem gradu (danas Habdelićeva 1) i u takozvanoj "Zidanicima", nekadašnjem bogoslovskom odmaralištu u današnjoj Ulici Nike Grškovića 23. Kazališno djelovanje klerika bilo je utoliko važnije što je trajalo dugi niz godina sve do narodnoga preporoda, pa tako na neki način povezano najstarija kazališna nastojanja u Zagrebu s onima kojih su nosioci bili hrvatski preporoditelji.¹⁷⁰²

Već krajem 18. st. pojavila se ideja da se Zagrebu pribavi stalni kazališni prostor. Gradski magistrat je 1786. u tu svrhu htio adaptirati dvoranu u zgradi tadašnje Kraljevske pravoslavne akademije na Katarinskom trgu (danas 6). No premda su i neki drugi odlučujući čimbenici u tadašnjem Zagrebu bili za to, stvar je iz financijskih razloga ubrzo propala. No već za dvije godine pokrenuta je akcija da se crkva Sv. Trojstva, bivša crkva samostana klarisa u Opatičkoj ulici, pregradi u stalno kazalište. Utvrđeno je da bi ona doista mogla odgovarati toj svrsi. Stoviše, ban Ealassa htio je da osim kazališta u njoj bude još i kasino i redutna dvorana. Pa i Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće bilo je sa svim sporazumno. A biskup Vrhovac dac je već crkvu ekskimirati. Bili su izrađeni već i troškovnici i nacrti za njezinu pregradnju.¹⁷⁰³ No kad je komorska uprava zatražila od grada da joj za crkvu plati pet tisuća forinta palo je opet sve u vodu jer grad te novce nije imao. Crkva je iznajmljena nekom trgovcu vojnom liferantu hranom i pretvorena ponovno u magazin za žito, čemu je i dotada dulje vrijeme služila.¹⁷⁰⁴ (Srušena je 1837).

Nakon nekoliko godina (1792) i barun Ignjat Magdalenić pokušao je od Dvorske kancelarije u Beču dobiti odobrenje za kupnju crkve Sv. Trojstva da na njezinu mjestu i u susjednu vrtu u vlastitom trošku podigne kazališnu zgradu i redutnu dvoranu. Nudio je za crkvu i vrt 1000 forinta. No nije uspio.¹⁷⁰⁵

Uz kazališnu njegovala se u Zagrebu u 18. st. kao i u prijašnjim vremenima i glazbena umjetnost. Napose u crkvenih redova isusovaca i klarisa, same crkve pa i svjetovnih nižih i viših krugova, kojih se način života u tom stoljeću ne može ni zamisliti bez odgovarajuće glazbene pratnje. Godine 1788. osnovana je u Zagrebu privatna svjetovna glazbena škola u kojoj je učitelj Pleyel, Bečanin, do kraja stoljeća podučavao u pjevanju i sviranju na klavikordu i orguljama.

O razvijenom smislu za glazbu i dostignutoj glazbenoj razini svjedoči i već spomenuta čuvena crkvena pjesmarica *Cithara octocorda*, tiskana u Zagrebu 1757.

S obzitom na činjenicu da se u 18. st. nastavljaju uglavnom glazbene tradicije iz 17. st., spominjem ovdje još samo jednu zanimljivu pojedinost koja dotiče i to područje života starog Zagreba, a zapisao ga je zagrebački isusovac Martin Sabolović (1730-1801) profesor matematike na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu. On pripovijeda

1702. M. Vanino, Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zagrebu, Hrvatska prosvjeta, 1916, IV-VI, p. 136-139. - M. Kombol, Poviesti, p. 391-394. - HNj, II, p. 1106-1107.

1703. Nacrti za adaptaciju crkve Sv. Trojstva za kazalište dao je 1935. fotografirati u Budimpešti književni povjesničar Mirko Breyer. Fotografije se nalaze u Institutu za književnost i teatologiju HAZU. - S. Baušić, Osnova za prvo kazalište u Zagrebu, ISNZ V, p. 108-112.

1704. E. Laszowski, Želja gradske općine da se u dvorani akademije uredi kazalište 1786, Obzor, 14.I, 5.III, 25.III., 21.IV., 22.IV., 26.VI.1923.

1705. E. Laszowski, Critice iz kazališne prošlosti grada Zagreba 1784-1816, NS, 10, p. 82, 83, 86, 87.

da su "još u njegovo doba djevojke običavale prolaziti kroz cijeli Zagreb od kuće do kuće i u zborovima i uz ostale napjeve ponavljati riječi *Lado, Lado, Lepoje Lado*. To je pjevanje nedvojbeno povezano uz prastari običaj paljenja krijesa koji se njegovao u Zagrebu od davnina.¹⁷⁰⁶

Sedamdesetih godina 18. st. pojavljuju se i prvi začeci muzeja u obliku dviju zbiraka koje su postojale u Akademijinoj knjižnici već u vrijeme njezinih prvih početaka. To su bile numizmatička zbirka i zbirka prirodina (*Collectio numorum i Collectio naturalium*).

Prikazujući kulturne prilike u Zagrebu u 18. st. osvrtno ćemo se i na kulturu stanovanja tadašnjih stanovnika našega grada. Zanimljivo je vidjeti u kakvim su kućama stanovali, kako su one bile opremljene, kakvo im je bilo pokućstvo i kakvu su udobnost pružale. Osobito vrijednih podataka o tome nalazimo u suvremenim oporučnim zapisima i popisima te procjenama inventara, kako građanskih, tako i plemićkih kuća 18. stoljeća.

U to su vrijeme Zagrepčani stanovali u prizemnim *purgerstim hižama* ili jednokatnim zidanim ili poluzidanim kućama. Purgerske hiže kakvih se sve do danas sačuvalo nekoliko u Gradecu i na kaptolskoj strani, bile su priproste građevine od hrastovih balvana, jelovih dasaka i pletera, a pokrivene dvostrešnim krovom s drvenim tankim daščicama, takozvanom šindrom. To je najstariji još srednjovjekovni tip ovdajšnje stambene zgrade sačuvan kroz nekoliko stoljeća i posve sličan seljačkoj drvenoj arhitekturi okolnih sela. Dulja pročelja bila su okrenuta prema dvorištu, krata sa skošenim, obično drvenim, zabatom i s dvama ili trima prozorima prema ulici. Prostor za stanovanje obuhvaćao je jednu veliku sobu, nekoliko manjih prostora te kuhinju s drvenim ožbukanim zidovima, drvenim podom i stropom.

Imućniji građani i plemstvo stanovali su u jednokatnim zidanicama, poluzidanicama ili solidno građenim palačama temelja obično od kamena, a u gornjim dijelovima od dobro pečene cigle. Ta gospodarska zdanja imaju uglavnom dvo-strešna, katkada vrlo visoka krovovišta. U prizemlju, napose s ulične strane, imala su ponekad otvoreni arkadni trijem nadsvođen križnim svodovima. Nadsvođenih arkadnih trijemova i galerija bilo je i s dvorišne strane, ne samo u prizemlju već i na prvom katu. Glavna pročelja okrenuta su na ulicu i imaju dvokrilne i dvostruke prozore. Vanjski se otvaraju van, a nutarnji unutra. Glavna ulazna vrata obrubljena su kamenim dovratnicima, a na zaglavnom-kamenu uklesana je katkada i godina gradnje kuće. Vrata su, dakako, drvena, obično dvokrilna, te imaju često umetnuta jednokrilna vratašca za pješake. Na vratima su vjerojatno redovito bili zvektiri (halke) ili *zvončeci za portu*, kojima se najavljivao dolazak. Veže su široke i mračne te nadsvođene bačvastim svodom, a popločene hrastovim dugim daskama ili drvenim kockama. Stubišta su kamena ili drvena. Prostorije u prizemlju služile su uglavnom u gospodarske svrhe, a za stanovanje samo za nuždu i za poslugu. Katkada su korištene i za dućane. Glavne stambene prostorije nalaze se na prvom katu. Na dvorišnim pročeljima u visini prvoga kata često se javlja i zatvoreni drveni ostakljeni *ganjčec*. Svi prostori u prizemlju i na prvom katu nadsvođeni su redovito križnim ili

1706. V. Dukat, Martin Sabolović, NS, 6, p. 269. - F. Fancev, Sveučilište u Zagrebu 1874-1924, Spomenica, Zagreb 1925, p. 194.

bačvastim svodovima. Pod kućom ili samo jednim njezinim dijelom je podrum ili pivnica nadsvodena bačvastim svodom sa *štihkapama*, a građen od kamena i opeke.

Dvorište je popločeno oblutcima, a ima isključivo gospodarsku namjenu. U njemu je staja, svinjac, štagalj, spremnica za kukuruz, žitnica, sjenik, drvarnica i nastamba za poslugu. Od ulice, ako s njom graniči, zatvoreno je visokim zidom u kojem je kolni ulaz s kamenim portalom u čijem je zaglavnom kamenu također katkada urezana godina gradnje.¹⁷⁰⁷

O uređenju, opremi unutrašnjosti zagrebačkih kuća u 18. st. znano uglavnom iz sačuvanih inventara *pohtisna* onoga vremena. Izvornoga pokućstva iz tadašnjega privatnog života sačuvalo se relativno malo, a ono što se sačuvalo, potječe uglavnom iz plemićkih ili gospodskih kuća. Onovremeno pokućstvo sastojalo se najvećim dijelom od predmeta koji su i danas u uporabi. Samo tada su bila u uporabi još tri komada koja su već davno izašla iz mode: škrinja, komoda i tabernakul. Škrinja i komoda koja je i u običnim građanskim kućama, dok je tabernakul gotovo redovito komoda koja je i u običnim građanskim kućama, dok je tabernakul gotovo redovito *Möbelstück* samo plemićkih i gospodskih stanova i najčešće je ukrašen intarzijama, premda intarzijama mogu biti ukrašene i komode, stolovi, kredenci i drugi komadi pokućstva u boljim kućama. U sobama, gdje su dakako bili smješteni i navedeni dijelovi pokućstva, bilo je i komada pokućstva sličnih suvremenom. Tu su stajali u prvom redu razni ornamati: "ornar za opravu zelenum farbunm pofarban, a na rubovima čerlenum, ormar s policum tišjarskoga dela za rublje pofarban, ormar peharnik ili kredenc, ormar za kupice iz dreva jalovoga farbunm orehovum malan, ormar za kupice zelenum i čerljenum farbunm pofarban, ormar za kupice vsako-jačkom farbunm pofarban, ormar vu zidu" itd. Zatim kreveti: "postele drevene sa ferungji ili prez ferungov, španper tišjarskoga dela zelenum farbunm pofarban z svojim fhangji i z nebom na četiri nogah", pa onda "kanapei dreveni zelenim suknom oblečeni". Stolovi su bili obično okrugli "z orehovog" ili "jalovog dreva" i turskim sagom pokriti. Oko stolova su stolci obično "dreveni s jalovoga dreva napravljeni s čerljenum farbunm pofarban". Stolci su bili i "kosnati" ili "naslonjati kosnati" ili "stolci za ruke nasloniti" ili "stolci zelenem suknom oblečeni i pofarban". Osobito manji stolci "za učiti dere hoditi" bili su za djecu. Osim na stolicama spediao se oko stola i na klupama običnim "drevenim" ili "dobrim na lonjatum". Uz obične velike stolove našao se u sobi često i pokoji "mali stolec", a i "stol za meštiju delati", ako je bio dom kakva majstora. U malo boljim kućama javlja se i pisaci stol, *šrajpitiš*, a katkada i obično klecalo *flexorium dictum*, pa i improvizirani oltarici "vu kutu iz vsakojakih ktipicov napravljen". U pokućstvo su spadali i posvuda rasprostranjeni kolovrati, a zatim i "drevene" obično sagovima ili krznom prekrivene škrinje, razne ladice, klupe i klupčice, police za kostreno i bakreno posude, pa zrcala i "vure na steni". U spavonicci se nalazi prema potrebi i "zipka za decu", *Leibstuhl* ili *sellia familiaris perforata*, "noćni stolec za bolesnika" i vjerojatno kositreni pladani i *lavoir* za umivanje. Pod posteljom obvezno je priteđena "kanata za noć", *Kahlizza* ili "noćni lonac", izrađen od kositra *Nachtgeschir* zvan, a nadu se i željezne škrinjice za noći.

1707. J. Matasović, Zagrebački kućni namještaj polovinom 18. st., NS, 10, p. 46-48 - *Proccolla fassonum* 1715-1800. - A. B. Krcelić, *Annuae*, p. 402. - J. Matasović, Izgalatnog stoljeća, p. 158. - J. Ladović, O stambenoj arhitekturi Opuzovine, ISNZ I, p. 162-164. - B. Lutić, Drevna građanska kuća u Gornjem gradu, ISNZ I, p. 165-168.

dokumente ili novac. U ornamata, komodama, tabernakulima, škrinjama, ladicama i kredencima čuvala su se raznovrsne stvari.

U ornamata odijela muška i ženska te kizna, a i rublje kao i u komodama gdje su se držali i ručnici "od domaćeg platna", stolnjaci "od damasta ili običnog domaćeg platna", presvake za posteljenu, "vanjkušine svilum našte", zatim zaibhe platna i razni drugi odjevni predmeti. Tekstil se uz krzna spremalo i u škrinjama, gdje su se inače držali i "rupci, plahie s tenkega domaćega platna s špicami kranskem, vilahni, stolnjaci iz tenkoga i srednjega domaćega platna, ručnici, vanjkušice, fertuhi, oplečki, firhangi iz platna kranskega, ženske rubače i laiblini". Stolno rublje držalo se u ladicama donjega dijela kredenca ili ornara peharnika, gdje se kao i u ornaru za kupice držao uglavnom sav pribor za jelo i pilo: "tanjuri majolični obični, tanjuri kositreni i za konfet, zdele majolične i velike zdele za pečenje, šalice za kavu od pravog porculana i za julu majolične, kupice obične steklene i kupice pozlaćene i rezane, a i drvene za bilik hrvatski napitek, kupice s pokrovom, zemljeni biljkumi, steklo bilikun zvan, srahljivci mali i peharci zeleni majolike pisane s nosom i bez nosa, karafni stekleni za vodu, kante majolične s pokrovom kositrenim, mazanice okrugle, svimer stekleni za pivu, tanjurić s pleha posrebeni za konfet, peharnici (vrčevji) z noseki za mleko majolični, solenke obične i iz stekla pofarbanoga", razne boce, vrčevi i kante. A zatim i noževi, žlice i vilice srebrne, kositrene i medene. Spominju se i noževi "dela legraškoga" i "tucet crnih nožev za put u futrolu", zatim "škarice srebrne za cukor" pa "raca majolična", "dve šalice majolične na spodobu race, jedna velika majolika Racza dicta, pištole iz stekla" itd. A u nekoj priručnoj ladicci kakvih se uvijek našlo i gdje su se čuvali razni uporabni predmeti bilo je sigurno mjesto i za "kefiće za baršun i opravu kefati" za "železce za lasi rugati" i za drugi sitni pribor. U uglednijim kućama našao bi se i ormar, ladicca ili kakva policca "ober vrat" s knjigama. Broj knjiga u takvim kućnim knjižnicama bio je obično malen. Sadržaj im je nabožan, iz crkvene ili svjetovne povijesti, priručan, poučan ili školski. Pisane su na latinskom, njemačkom i hrvatskom jeziku. Među hrvatski pisanim našao bi se, primjerice, *Posel apostolski, Knjiga od Sv. Izidora, Hižna knjizića, Duhovno zercalo, Nebeska hrana i hranica, Knjiga pobožnosti Sv. Ivana Nepomuka, Kronika iliiti sponenek usega vikov, Obsada sigetska* i drugo.

Drveni podovi u običnim građanskim, a parketi kvadratnoga oblika u gospodskim kućama bili su obično pokriveni i sagovima, i to perzijskim i turskim. Sagovi "turskoga dela" spominju se gotovo redovito, očito zbog tada razvijene trgovine s Istokom. Sagovima su prekrivali i pojedine komade pokućstva (stolove, škrinje i dr.). Stolovi su se pokrivali i raznim pokrivačima od sukna, obično modre i zelene boje, a za jelo stolnjacima od damasta ili obična domaćega platna. Kreveti u kojima su složeni "madraci, blazine, vanjkuši, gunji i popluni" (oni katkada "turskoga dela"), pokrivali su se "koperama za postelu" i "vilahnima" (ponjavama) od platna. Radi udobnosti stavljale su se na prozore zavjese ili "fhangji iz krepona" odnosno "platna krainskoga".

Na zidovima je bilo svetih i profanih slika, drvenih raspela, krunica, pokoja škropionica "iz kufra, majolihna ili kositrena", a katkad i "mapa geographica s lajstircum okvirena". Redovito se nalaze slike Majke Božje, obične *Čestohovske* ili *Zalodne*, a naznamičeno raznih drugih uglednika Božjih: Josipa, Barbare, Doroteje,

Magdalene, Franje, Jakoba, Florijana i drugih. Bilo je dakako i slika Kristovih: *Ranjenoga Isusa*, raspeća, bičevanja. Od profanih slika spominju se najčešće slike vladara. "Kip kraljičin" (Marije Terezije), "kip vezdašnjega cesara" (Franje I.), "kip pokojnoga cesara" (Karla VI.), "kip pokojne cesarice" (Eleonore), "kip Karla Batthyányja", bana, pa i slike zagrebačkih biskupa Branjuga i Thausyja. Slike su bile većim dijelom "malarskoga dela" slikane na platnu, a tu i tamo pokoja i "na drvenu", "plehu" ili "steklu". Uokvirene su obično prostim "pofarbanim, černim ili pozlaćenim lastrami" (letvicama). Rezbareni okviri spominju se u inventarima rjeđe. Kao ukras na zidovima redovito se spominju, i to obično po nekoliko komada, "tesesi", a često i "papernati kipi", vjerojatno bakrorezi i drvorezi koji su prikazivali događaje iz crkvene i političke povijesti, vladare, članove vladarske obitelji i razne istaknute ili slavne ličnosti onoga vremena. Na zidovima, napose u gospodskim i plemićkim kućama, visjeli su i portreti članova porodice, "kipi na platnu malani", redovito samo poprsja u stereotipnim, šablonskim pozama. A sami zidovi bili su često obilježeni tapetama.

Osim slika bilo je u zagrebačkim stanovima 18. st. i skulptura, odnosno kipova u današnjem smislu te riječi: "kip B. D. Marije piltaverskoga dela", "Sv. Joszephja pofarbani i pozlaćeni kip", "Statuica rezana Majke Božje", "Mala statua Sv. Ivana Nepomuka", "Križ veliki Jeruzalemski" itd.

Vrlo su česti i obilježeni bili i "kipi vu steklu", slike u boci kojima sadržaj u popisima obično nije označen, a bio je nedvojbeno nabožan, vjerski.

U sobama, ne samo gospodskih već i purgerskih kuća, osim slika i drugih predmeta visjelo je na zidovima i oružje: sablje ("s žutim medom okovane ili proste"), "turske s zlatum portom", "sablja srebrna", "iz meda žutoga pozlaćena" (pištole), u nekom stanu spominje ih se šest "zmed kojih jedan par benetačkih srebrom malo okovaneh", puške karabine, flinte (kremenjače), francuske muškete, handžari, mačevi "palaš zvani" itd.

Jedna od glavnih prostorija u stanu bila je dakako kuhinja, a u njoj najvažnije mjesto ognjište. Tu su gorjele "glavnje" drva, a povih vatre visi bakreni kotao na lancu učvršćenom o strop, kotao pun vrele vode uvijek potrebne u kućanstvu. Uz ognjište bila je redovito pri ruci željezna lopata ("lopata željezna za oženj") i žarilo ("širajzlm") te mijeh za raspirivanje vatre. Od pokućstva u kuhinji se obvezno nalazi "ormar kuhinjski tišjarskoga dela", a katkada i "ormar kuhinjski vu zidu zazidan s subladami" i "zdelnjak muskoga dela". U kuhinji se, ako je bilo dovoljno prostora, prema potrebi našla i "postela za deklu", djevojkju koja je pomagala u kući. Kuhinjsko posuđe, pribor za jelo i razni drugi predmeti vezani uz rad u kuhinji bili su smješteni u kuhinjskom ormaru, zdelnjaku, po zidovima ili slobodno u prostoru, pa i u prostoru "ganjku" ispred kuhinje. U ormarima ili zdelnjaku držali su se tanjuri ("drevni, iz kostira i majolični"), zdele ("zemljane, majolične i iz kostira za pečenje velike i srednje"), šalice ("majolične za kaffe, turske iz kufra za kaffe piti, za kavu od pravog porculana, za juhu majolične" itd.), boce (za ulje i žganje), pehari iz kostira, maslenka sa stepnicom, solenke iz kostira, srebra i pozlaćene, žlice "kositrene, medene, drvene i srebrne", vilice "iz železa", noževi srebrni, železni i medeni, šefle, kuhače, lonci "železni i kufreni", "rajngleki i rajngle od kufra, kotlički za kavu kufreni, kotlić za cukor kuhati, kante za kavu kositrene i kante za mleko majolične, rešeta, cedila",

razne vrste tava ("kastrole iz kufra, medenica plehnata, modl za testo iz kufra, modl iz pleha klanfarskoga dela, plehi za torte, plehi za piškote, plehi za licitare peći" itd.), "mlinčec drveni za kaffe, mužarec brončani sa svojim železnim tukačem, glačala ili peglaizlini sa svojim železimi, kefe za čizme snažiti, kefe za čizme černiti, kanta majolična sa svojom zdelom za ruke prati (hmiivati)", razne druge kante od kositra, "posuda za kupanje, vedrice i škofi za vodu, tabla i valjak za mešanje rezancov, krušne košarice, konito veliko i malo za kruh, roglje i rogliči za železne lonce na oženj metati, tronoži za zdele, tronoži rajngleki (tripodes), roštiji i raznji veliki i mali i za ptice peći, železni zglavnik, sekira, vage (lotena stara, vaga horvatska, vaga nemška) branilce za muhe iz paunovog pravog perja" itd.

Uz kuhinju nalazila se smočnica, gdje su se čuvalе zalihe živeži koji se dobivao s vlastitih posjeda i vrtova ili se kupovao. Tu se držala slanina, ocat u "brentama", sir u "banjama", šećer, brašno i dr.

I u drugim prostorima u kući, napose hodnicima i u komorama, bilo je mnoštvo raznih stvari potrebnih u kućanstvu i gospodarstvu. "Pred kuhinjom ormar s policum i škrinja z hrastovega dreva dva vagana žitka deržeća, lojtrice za nahiže, kanta za vert polevati, mišolovka z drota, rolja za rublje cum suis accessoriis, vaga horvatzka, vaga železna lančena na horvatzki skupa i nemški gviht, vaga železna sa svojim batom i kolobatom, vaga nemška centenica, vaga centenica horvatzka, vaga sa svojim batom od pol centa, vaga horvatzka vagajuća 50 funti, seffle klanfarskoga dela, koseri za tersje rezati i živicu kerčiti, pilica za cepljenje tersja, rostir mali, motika, kramp, kladavec, klešta, hoblilič, sambolske škare velike, forma iz kamena za zlevati šprih i klobase" itd.

Osobito važno spremište raznih stvari bila je pivnica. U njoj su se držale bačve s vinom ("vose vinske"), bedenji ("veliki za zelje i menši za repu"), kotlovi ("kotel žganjarski z vedricum", "turski kotel z svojimi cevimi i pokrovom", "kotel pareni" ili "kotel za parilo" caldaria "brente i vedrice, štertinke, ribeži repni, bakrene kastrole, željezne klanfe, velike vage, i roštiji, vuže debelo po čem se pušta vino v pevnicu".

U štaglju je stajala vinska preša "cum suis accessoriis" i "škafek pod prešom hrastovi", a uz to i "rešeto za mošt cediti". Tu su se spremale, ako je bilo mjesta, i kočije ("z dvema zadnjimi kotači"), kola "konjska z lojtrama", tačke, plug, zubače, roglje, ključ za sijeno, "forme za cigel delati" itd.

Što nije stalo u štagalj, ostalo je u dvorištu, pa se i tu uz bunar, štalicu, kotac i kopanjicu za "mladinu i živad" spominju i "kola konjska z lojtrami", "kola biroška", "sani proste", "lait veliki vu čem se vapno vozi" mortarnice, stupa za predivo tući i dr. Dvorišta su imala seoski karakter, a bila su i živa kao seoska dvorišta jer su se po njima šetale kokoši, purani, pure, guske, a katkada i svinje, krave i druge domaće životinje.

Prostorije su se osvijetljavale svijećama i lampasima za ulje i svijeće. Svijeće su se stavljale na svijećnjake od kositra, srebra, mjedi, železa, bakra ili lima, a podrezivale se takozvanim *šnajcarima*, posebnim srebrnim škarama. Svijećnjaci su stalni inventar sobe, dok se lampasi ("lampaš mali medeni, lampaš stekleni za sveću, lampašić mali za noćni posel") češće spominju više u pokrajnjim prostorijama i služe vjerojatno više za rasvijetljavanje prostora izvan kuće (dvorišta, staje i drugih

gospodarskih zgrada). Uz svijetlijeke postavljali su se zasloni koji su priječili raspršivanje svjetla.

Stanovi su se zagrijavali djelomično na isti način kao i danas. U gospodskim kućama kamimima i više-manje bogato ukrašenim pećima, a u običnim građanskim kućama po svoji prilici željeznim i zemljanim pećima seljačkoga tipa. Tako su se zagrijavale sobe, dok su kuhinje dobivale toplinu od svojih ognjišta. U Zagrebu se, međutim, u drugoj polovici stoljeća (1760) imao uvesti i jedan novi, moderni način zagrijavanja prostorija s pomoću nekih posuda i naprava kojima bi se zagrijale ne samo sobe već i ognjište u kuhinji. Ujedno su te posude bile vrlo prikladne i ekonomične za zagrijavanje vode jer se na taj način trošilo mnogo manje drva nego inače. Bio je to izum nekoga Čeha, za koji su se u Zagrebu mnogi bili zainteresirali i naručili ga, ali do ostvarenja tih narudžbi nije došlo jer bečko ministarstvo nije izumitelju dopustilo uvođenje toga patenta da ne bi njime konkurirao, odnosno štetio, prodaji silnih količina drva koju je Beč imao u svojim rukama. Primjetke takvih posuda donio je izumitelj i u Zagreb, pa su ih tu neki imali prilike i vidjeti te upoznati način njihova rada. Među njima bio je i Adam Baltazar Krčelić, koji je o tom ostavio i zablješku u svojim *Annuae*.

Zagrepačnu su radi udobnosti prije spavanja zagrijavali posebno i krevete. To su vjerojatno činili najčešće običnim crijepom ili ciglom, ali, čini se, i nekakvim u tu vrstu posebno izrađenim predmetima. U popisima stvari spominje se, naime, i nekakav "scandalet s kotlovine za stopliti postelu".

U oporučnim zapisima, popisima i procjenama inventara građanskih i ple-mičkih kuća te u zapisnicima izjava (*protocolia fassionum*) 18. st. nalazimo i mnoštvo dragocjenih podataka o odijevanju i odjeći Zagrepčana i Zagrepčanki toga vremena, i to o vrstama odjevnih predmeta, o tkaninama od kojih su bili izrađeni, o boji, opremi i ukrasu. Napose je zanimljivo da ima pojedinih komada koji se izričito nazivaju "hrvatski". Tako "hrvatski ogrtač", "horvatske stare mode pojas", "oplećak zvan "moderc" sa srebrnim hrvatskim kopcama" itd. Inače su se i ovdje dakako odijevali kao i u ostaloj onovremenoj Europi, tek pod posebnim utjecajem "nemške" i "vugerske" mode. Od ženske odjeće spominju se oprave raznih tkanina i boja: suknje, halje, prsluci (laibli), steznici, zobunci, dolanci, haljeci (jupe), ogrtači (menteni), poculice, šeširi (škriljaki), rupci, vrpce za vrat, rukavice, čarape (štrunfi), cipele (cipeliši), papuče (pantoflini) itd. Tkanine (neke od njih danas nepoznate) bile su svila, bašun, damast, parkan, tafut, latinski kreditor, kreditor engleski, gatriget, pamuk, obično holandsko platno, "caig", a boje crvena, modra, zelena, "kafefarb", "nemška farba", "višnjevata" i crna. Odjela (muška i ženska) često su bogato ukrašena "zlatnim špicama i vezom, galonima, trakama od zlata, srebra ili svile, zlatnim i srebrnim gumbima" itd. Napose su spomenuti: "menten zlaterni galonici sviledo modi svilnoga sukna z krznom postavljen i z 12 srebrnih gumbov", "menten vugerski ženski uz čerlene materije z zlaterni špicarni i gumbarskoga dela gumbi", "menten nemški ženski z liscum postavljen", "mentene vugerski ženski s puti postavljen", "menten ženski iz svilnoga čerlenega sukna z krznom ovčim podstavljen i svilnum žnorum okolo obružan", "halja z malerni galonici z zlatum žnorum opremana", "halja kafefarb zlatum žnorum i zlatem gumbarskerni gumbi", "halja ženska čerljena svilna z belerni štaf", "halja z čerljenega svilnoga sukna z modrnim

odozdol pantlinom", "halja z zlatum žnorum i zlaterni gumbi", "črvena ženska haljna z običnog holandskog platna", "dolama z črljene svilne materije z zlatum žnorum i gumbi zlaterni dela gumbarskoga", "laibl beli štkani z svilum i zlatom na belom tafou", "laibl modri zlatom štkan", "laibl iz napol svilnoga caig z ružicarni", "ženski zobunec iz svilnoga skoro modroga sukna z žutem pantlinom svilnim", "kljfa z črljenim i modrnim tipukom", "kljfa pisana", "Na nogama su se nosile svilene ili panučne čarape: "par svilnih černih štrumpfov", "par štrumpfov ženskih z pamuka". Cipele, pa i papuče, bile su također ukrašene: cipeleši višnjevate farbe z srebrnom našit", "par cipelešov raseňarb štkani svilum i srebrum", "pantoflini ženski baršunasti srebrum i zlatom našiti". Rukavice su bile od raznobojne kože, bijele, žute i druge. Glave su ženske pokrivala šeširima (škriljakima), poculicama i rupcima: "škriljak zlatum portum (perje čerljeno na škriljak)", "ženski slamnati nemški škriljaki", "vugerske ženske poculice, jedna štkana na črlenom baršunu srebrum i zlatom, zlaterni špicarni", "poculica čerljena baršunasta z zlatim špicarni", "rupci jeden beli zlatum i svilom štkani, 2 črljena svilna". Rupci su se nosili i oko vrata: "rubec beli za vrat ženski". Inače se vrat ukrašavao i vrpčama, takozvanim "holspontima" ili "holspanklina": "holspont na černom baršunu", "2 holsponta, modri i zeleni". Odjeća se podvezivala u potrebnim slučajevima pojansom koji je također obično ukrašen: "horvatske stare mode pojas na baršunu srebrum i zlatom štkan", "pojas zelene farbe svilni" itd.

Muška odjeća također je ukrašena, sličnih je boja i izrađena od sličnih tkanina kao ženska: "menten z zlaterni galonici od svilnoga sukna", "menten škuro mode Anglie", "laibl beli štkani z svilum i zlatom", "hače sukna svil nega zlatum snorum napravo s galonom opremane", "hače iz sukna škerlatnoga z zlaterni galoni", "hače svilnoga sukna s zlatom snorom i galonom opremane", "hače od črlenoga skerlata z zlatum snorom". Šeširi su bili i po mađarskoj modi ("vugerski klobuk") i slamnati ("škriljak slamnati"). Nosile su se i perike. Možda čak i sa Zopom, pletenicom ispletenom na ženski način kako je to bilo u marijetezijskoga doba uobičajeno, pa čak i obvezno za službene osobe, napose časnike. Uz odijelo pripadala je i "vuricza srebrna žepna z srebrnim lančekom", a i "tabakera iz kuřa pozlaćena ili srebrna".

Od rublja spominje se u stariim zapisima rijetko što. No dosta često "rubace ženske iz domačega platna".

Odjeća se ne slaže kao nekod u srednjem vijeku u škrinje, gdje bi se zbog svojega opsega i ukrasa očičivala, već se vješala o *klinčarnice* u ormarima koji su nekod služili za spremanje oružja, odatle im i ime -*arma*, -*orum* -*oružje*, *armarium* - spremnica za oružje, a još u 17. st. postali spremnica za opravu.

U ormarima "s predolina" čuva se i rublje, iako se ono drži još i u škrinjama i ladicama tabernakula i komoda.¹⁷⁰⁸

U nastojanju da se kulturna razina naše sredine i naših ljudi što više približi kulturnoj razini stanovnika Graca, Beča te drugih većim i razvijenim gradova i naroda, oponašala se i u 18. st., kao što je to bilo već i prije, u mnogome zapadna Europa. Tako među ostalim i u kulturnom ophođenju, vladanju u društvu. Pritom su pomo-

¹⁷⁰⁸ Protocolia fassionum od 1715-1800. - J. Matasović, Zagrebački kućni namještelj polovinom 18. st., NS, 10, p. 57. - J. Matasović, Die Briefe, p. 183.

gla doživljena iskustva u velikom civiliziranom svijetu i literatura iz koje se to moglo naučiti. Plemstvo, odnosno pripadnici gospodskoga sloja koji su bili u češćem dodiru sa stranim svijetom, odlazili iz strane krajeve i boravili u njima nalazili su za to uzore na izvorima, a širi slojevi pouke i upute u prijevodima strane literature ili u prilagođenoj izvornoj literaturi. Dakako da su se i gospodski krugovi, napose mladi plemići i plemkinje, služili u tu svrhu literaturom, i to ponajprije stranom originalnom, što su mogli jer su manje-više znali koji strani jezik (obično njemački, a tu i tamo i francuski). Priručnik, upravo vademekum, iz kojeg su učili pristojno, fino, modno ponašanje bila je dvojezična knjižica tiskana u Nürnbergu 1723. pod naslovom *Abrégé du Traité de la Civilité moderne* ili *Kurzer Begriff der jetz üblichen Höflichkeit samt allerley mündlichen Complimenten* (Izvod iz udžbenika o suvremenoj uljudnosti ili Izvod danas uobičajene uljudnosti s raznovrsnim usmenim komplimentima). Sadržaj te knjižice, upute o uljudnom, finom ponašanju, zasnivao se na francuskom bontonu, francuskim pravilima ponašanja u društvu, koja su bila mjerodavna za cijelu civiliziranu Europu. Pa i ta je knjižica očito francuskoga porijekla iz, vjerojatno 1712. godine.

Prema takvu uzoru sastavio je bonton, upute o pristojnom vladanju za šire slojeve 1744. Juraj Muliš u svojoj *Školi Kristuševoj, kršćanskoga nauka obilno punoj ter Otcem, Materam, meštroim, gospodarom, mladem ljudem i vsem kršćanskem dušam na zveličanje pripravljena i vu marljivosti serdečno preporučena*, Zagreb 1744. To je zapravo katekizam kojemu je autor dodao i neka pravila za svakiđanski ovozemaljski život. Iz njih možemo stvoriti sliku života u našim domovima, napose gradskim, u ono vrijeme. U njima se Muliš u prvom redu predstavlja kao učitelj pristojnog vladanja. Najprije daje upute kako se valja ponašati u crkvi. "Vu cirkeve ne pristojno (nije pristojno) na klecalo po muški (seljački) naslanjati niti (zvun prodeke) onde sedeti, a jošće menje na jednom kolenu po židovski klečati ter se sim tam ogledati... Kad vu cirkeve ali druge med općinum moliš, ne šepči niti nezdihavaj, tak da bi druge bantual..." A zatim kako se treba i inače vladati pa među ostalim poučava: "Zvun ruk i obraza ne dotikaj se tvojea tela pred drugemi... Hodeč z rukami ne pristoji se sejati niti sedeč z nogami zvoniti, ali s prstmi bubnjati niti zubmi škripati niti cviliti niti zehvajuć kak vuk zavijati niti se kak mužina ze vsem životim (tijelom) rastezati... Ako hoćeš kašljati ali kehnuti, pošteno je vusta na stran obrnuti i z rupcem zakriti... Ako je potrebno hraknuti, ali se seknuti, tak se z rupcem zakriven na stran obrni, te sekajuć ne trubentaj z nosom... Koliko je moguće čiste zube i ruke drži, ter ako bi kaj med zubmi bilo, ne pristoji se z nožem ali vilicami, a jošće manje z nohtmi van vaditi, nego ako je potrebno tak s perom, ali slamicom ter i onda s rupcem vusta na stran obrnjena zakriti. A vu nosu s prstom dubsti i vu njem kakti črvov iskati ne pristoji se, kakti nochte pred drugemi vekšemi obrezavati, a jošće manje ogrizavati... Gustokrat i jako se rozgotom smjetai se ne lepo niti spametno, a jošće menje smejuć drugem zube kazati, prez vzroka pak smejati se je norsko..." Za ponašanje u obraćanju višima daje Muliš među ostalim i ove savjete: "Dodajuć k poglavaru njemu se ponizno polag njegove vrednosti nakloni i njega z otkritum glavum stojeć poštu... Kada se skojem preštimanem človekom tebi dobro znanem, na putu zestaneš, ne prejdi takí nego malo prestani i njega pozdraveć nakloni se... Ako se z vekšem ter preštimanem človekom moraš šetati, tak mu najprvić desnu

stran pusti... Ako ste tri, tak najpreštimanješemu sredinu, a drugomu desnu stran pusti, ti pak levu stran drži..." "I pred takovem (to jest višima) ne lovi buhe, vuši niti kaj spodobnoga. Dapače ako bi na njem, ali na tebi kaj takvoga puzati zapazili, toga drugem ne kaži, nego kaj najlpeše moraš, tiho dole obali, da drugi niti ne čuti..." "Glavu pokrivaј izraven, ali ne na krivo kakti pijanec. I kada si med drugemi, hlačnjaka ne nateži niti hlač ne popravljaј niti se okolo tebe, kakti gizdavi pav (paun), na opravu ne ogledavaj..." "Vu tovaruštvu (društvu) pri mudreh ne donášaj vu spomenek vsakojačke norije ali kaj bi se za čije poštenje zdevalo..." "Gde ne mesta niti vzroka smeha niti šale, onde se ne pristoji smejati, a jošće menje iz tudjeja zloga priopćenja (dogadjaja), kaj bi se drugomu žal videlo. Zato i od rečih takoveh čuvaj se, koje bi drugoga zbantuvale."

Za ponašanje kod jela daju se među ostalim i ovi savjeti: "Ne pristoji se na stol naslanjati se, te lakomo i naglo jesti. Jestí treba lagano, jer to je i za oko lpeše i za želudac zdravije. Opjijati sebe ili drugoga ne pristoji se". Za domaćina je najčasnije "da more druge od svoje hiže spametno i pošteno otrpaviti". "Ne pristoji se na toplo jelo puhati već treba čekati dok se ohladi". Nije pristojno ni "pridihivati". "Ako si već kaj iz zdele zel i pridihaval to više nemoj pred druge postavljati, kao ni ono čega si što odgrizel". "Ako bi kaj odurnoga bilo potrebno iz vust izvaditi to se more kakti skrvice z dvemi prstimi leve ruke včiniti, a z desnum rukom i rupcem vusta zakrivši i na stran obrnuti. Ako bi vendar kaj jušnoga (žitkoga) bilo ne pristoji se vu ruku, nego izraven nastran ali pod stol ispljunuti". Košćice trešanja, višanja i dr. treba uzimati lijevom rukom i postavljati na tanjur, a ne "izraven ispljunuti niti z njimi iz zubih ali iz ruke streljati i rashitavati". Nije pristojno "kosti po pesje oglabati ali hrustati, nego je lpeše z nožom meso odlepití ali mozg izvaditi, ter onak na nožu iz vusta postaviti..." "Mrsko je po svinjski zubmi cmoktati, tak i pijuć muško je iz posude napitek ali iz kosti mozg cmrkati." "Dobro se jošće vu mladosti privučiti vina po malom piti ter vsigdar k vinu malo vode primešati, koja vino čini gingaveše (slabije) i zdraveše, da tebi niti jela niti pameti niti žitka tak lahko ne pokvari, ar ki se od preveć obilnoga jela i najmre (osobito) napitka vina zdržavaju, oni sebi ne samo telo i pamet vu svoje kreposti općuvaju, nego takajše i žitka pribolšaju."

Ima u Mulišovoj knjizi i mnogo drugih uputa o dobrom ponašanju i ispravnom načinu života, uputa koje vrijede još i dan-danas. Vjerojatno je da je Muliš svoja pravila sabrao iz raznih knjiga te vrste literature, a možda i iz kojega stegovnoga pravilnika isusovačkoga reda. Zacijelo je poznavao i spomenuti francusko-njemački priručnik o dobrom vladanju tiskan u Nürnbergu 1723. Kulturno-povijesno vrlo je zanimljiva pojava takve literature u nas, tim više što se ona sadržajno ne razlikuje od te vrste literatura u ostalom onovremenom zapadnom svijetu. Mulišova pravila u biti vrlo su slična ili posve jednaka pravilima koja su koristili u ono vrijeme i drugi kulturni narodi Europe. To nam svjedoči da je i naš svijet u to vrijeme dostignuo stanoviti stupanj kulture i civilizacije te da je u pogledu lijepa ponašanja u društvu bio blizak razini zapadnih naroda, koji su se inače smatrali naprednijima i kultur-

1709

UMJETNOST

Aktivnosti na umjetničkom polju 17. st. nastavlja se i proširuje u 18. stoljeću. Ujeti za razvoj umjetnosti slični su kao i prije, iako u nekim razdobljima u stanovnom pogledu i mjeri i povoljniji. I u to vrijeme bilo je ratova, unutarnjih nemira, gospodarskih i financijskih kriza i poteškoća, požara i drugih elementarnih nepogoda te ostalih nedaća, što je nepovoljno utjecalo na razvitak umjetnosti, ali je bilo i napretka, blagostanja, barem u nekim krugovima, povoljnih okolnosti i ljudi koji su imali smisla i srca za umjetnost, pa se ona i razvijala i cvala. U to vrijeme svojim oblicima bogatija, raskošnija, reprezentativnija, izrazitije barokna nego u prošlom stoljeću. Pona prije i najvećim dijelom i dalje je crkvena, ali u arhitekturi se manifestirala i drugačije, služeći mnogo i svjetovnim potrebama. Dala je znatan broj svjetovnih, pa i reprezentativnih stambenih zgrada, uz nekoliko novih crkava i kapela. Crkve je ukrasila bogatijim, većim dijelom mramornim oltarima, skupocjenim crkvenim posudom te ostalim sakralnim predmetima i pokusivom. Potreba, osobito crkve, za umjetničkim proizvodima bila je velika, pa je u prvoj polovici stoljeća biskup Juraj Branjug, kao nekoć biskup Osvald Thuz, osnoval na svom dvoru umjetničku radionicu, što svjedoči i o razvijenu smislu za umjetnost u našoj sredini onoga vremena. I donatora i mecena, poznatih i nepoznatih, bilo je i u ovom kao i u prošlom stoljeću. Dakako u prvom redu među velikašima i plemstvom, biskupima i kanonicima. Kao i prije, i u to vrijeme utjecaji u umjetnosti dolaze sa bližeg zapada, sjeverne Italije i Austrije. I umjetnici slikari, kipari, graditelji dolaze ili su podržetom iz tih strana. A i oni iz susjedne Slovenije bili su također vrlo traženi, kao i prije. Međutim, bilo je i domaćih zagrebačkih majstora, i to nedvojbeno više nego što ih znamo po imenu. Oni zacijelo nisu radili samo za Zagreb, osobito oni zaposleni u biskupskoj umjetničkoj radionici, koja je umjetninama opskrbljivala crkve cijele zagrebačke biskupije.

Nažalost, mnogo je toga što je u tom razdoblju stvoreno na polju umjetnosti do danas nestalo, propalo, promijenilo mjesto, maknuto ili do nas doprilo u promijenjenom obliku, što se odnosi i na arhitekturu crkvenu i svjetovnu te na skulpturalne i slikarske umjetničke predmete, pona prije one koji su ukrašavali unutrašnjosti crkava. Sudbina umjetničkih djela 18. st. bila je jednaka sudbini onih iz prošlih stoljeća.

Graditeljstvo

U Zagrebu se u to vrijeme gradilo prilično mnogo, ali još najvećim dijelom na užem gornjogradskom i kapitolskom području, premda je građevne djelatnosti bilo već i izvan utvrđena prostora, izvan gradskih jezgra, u podgradima i okolici grada. Prvi poznati građevinski radovi u tom stoljeću javljaju se na Sv. Marku, njegovu župnom dvoru i isusovačkom samostanu. Toranj Markove crkve nasrtao je i u požaru 1706, pa ga je trebalo ponovno popravljati, odnosno nanovo graditi. Kako za

to vjerojatno nije bilo dovoljno novca, popravljalo se vrlo sporo i nedvojbeno uz velike prekide jer su dovršeni tek 1725. godine. Te, zacijelo, prilično velike radove obavio je spomenuti talijanski graditelj Machedo.¹⁷¹⁰

Nakon požara 1706. gradio se na trošak tadašnjega župnika Sv. Marka Jurja Jurata i novi župni dvor, koji je nakon trideset godina u vrijeme župnikovanja Tome Kovarića bio obnovljen i nadograđen. Poslije i krajem stoljeća povećao ga je i dočervitao župnik grof Josip Sernage.¹⁷¹¹

U požaru 1706. nasrtao je i krov na Sv. Katarini, pa su se i na toj crkvi tim povodom izvodili potrebni građevinski radovi.¹⁷¹² Doskora su isusovci dali nadograditi kat na svom susjednom samostanu. Riječ je, kako se to može zaključiti iz ugovora o prvom katu na istočnom krilu okrenutom prema Kapitolu. Ugovor o toj gradnji sklopio je 19. travnja 1719. rektor kolegija Balazsar Černkoci sa zidarskim palihom Mihajlom Hukterom. I ta je gradnja sporo napredovala. Čini se da je bila dovršena tek u svibnju 1725. kad je Hukter primio posljednji novac za taj svoj rad.¹⁷¹³

Na uglu današnje Vranicanijeve i Čirliometodske ulice sagrađeno je od 1768. do 1774. grkokatoličko sjemenište, jedna od važnijih i najvećih sačuvanih zgrada 18. st. u Zagrebu. Dao ju je graditi prema vlastitoj zamisli grkokatolički biskup Vasilije Božičković na mjestu stare sjemenišne zgrade koja je do temelja izgorjela u požaru 1766. godine.¹⁷¹⁴ Iako ima dva kata i svojom se veličinom ističe pred većinom gornjogradskih zgrada, ona se jednostavnošću i skladnim proporcijama lijepo uklapa u urbanističku cjelinu staroga grada.

Šezdesetih godina izvode se građevinski radovi na regnikolarnoj kući na Markovu trgu, kako bi se u njoj mogao smjestiti Banski stol, koji je u to vrijeme redovito zasjedao u Varaždinu.¹⁷¹⁵

Tijekom 18. st. sagrađen je na Gornjem gradu priličan broj pleničkih, velikaških i građanskih stambenih zgrada. Gradilo se na cjelom tom prostoru, po svim ulicama i trgovima slobodnog grada: u Visokoj, Demetrovoj, Pivarskoj, Gospodskoj, Opatičkoj, Kapucinskoj, Vijećničkoj, Mletačkoj, na Markovu i Katarinskom trgu. Vlasnici su im bili tada ili u novija vremena ove obitelji: Kukuljević (Visoka 10), grofovi Pejačević i Amadé de Várkony (Demetrova 1), Magdalenić, Drašković, Jelačić (Demetrova 7), Balbi, Fodrozy (Demetrova 11), Erdódy (Opatička 4), Branjug, Bužan (Opatička 8), Kraljačić (Opatička 14), Magdić (Opatička 10), Sernage i Jelačić (Privar-

1710. Prigodom popravka tornja Sv. Marka početkom 18. st. obješeno je u njemu pet novih zvona što ih je izlio domaći zagrebački majstor zvonolivač Gašpar Franich. - V. Klaić, Zagreb, p. 39. - R. Horvat, Prošlost, p. 160. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 57. - A. Čuvaj, Markov trg, Jutarnji list, 13.V.1924.

1711. V. Klaić, Zagreb, p. 39. - A. Šena, Crkve i kronike zagrebačke, Viena, 1879, p. 707. - E. Laszowski, Bijeske o događajima u Zagrebu g. 1706-1738, SNZ, p. 317.

1712. R. Horvat, Prošlost, p. 192.

1713. Ibid., p. 257-258. - Acta Irregularia Societatis Jesu Collegii zagrabienensis, fasc. I, No. 183.

1714. Stara zgrada grkokatoličkog sjemeništa bila je prizemnica s glavnim pročeljem i ulaznim vratima u Vranicanjevoj ulici. Krilo zgrade u Čirliometodskoj ulici dopiralo je samo do današnjeg ulaza u zgradu. To je bila kuća grofova Paračića, koju je veću vrlo trošnom stanju kupio od njih grkokatolički biskup Pavao Zoričić 1680. za 1300 forinta. Troškom od tristo forinta tada je bila popravljena i adaptirana za sjemenište, kojemu je služila dok nije izgorjela u požaru 1706. godine. - J. Šimrak, Spomenica o 250 godišnjicu grkokatoličkog sjemeništa u Zagrebu, Zagreb 1931, p. 15-17, 51-54 i d. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 51. - A. Hudovski, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 65. - S. Skulj, Zagreb, p. 95.

1715. A.B. Krcelić, Annuae, p. 416-417.

ska 22), Nikolin (Pivarska 11), Rauch (Markov trg 6 i Opatička 2), Hochnemer i Jelčić (Markov trg 9), Oršić (Gospodska 5 i Kapucinska 9), Kušević (Gospodska 3), Jelčić (Kapucinska 8), Pozvinski (Katarinski trg 6), Paczalia i Pirling (Markov trg 10), Jelčić i Kušević (Gospodska 3).

Nažalost, malo se znađe o graditeljima tih kuća i približe o vremenu, kad su sa-gradene. Točno vrijeme gradnje i ime graditelja zna se zasada samo za dvije, palaču u Demetrovoj 7 i u Opatičkoj 8. Jednu i drugu gradio je zagrebački zidarski majstor Matija Leonhart 1754. I za kuće u Kuševićevoj ulici (nekoć Vijećnička 6) i Matoševoj (nekad Kapucinska 11) može se reći približno točno vrijeme njihova postanka, ali im je graditelj nepoznat. Jedna i druga datirane su godinom 1778, prva na luku kamena ulaznoga dovratnika u dvorište, a druga na lijepim željeznim baroknim vratima u stanu na desnoj strani u prizemlju. Sve gornjogradske kuće građene u 18. st. većinom su jednokatne, jednostavne građevine skladnih proporcija sa skromnim pročeljima bez mnogo ukrasa i tipičnih obilježja bogate i nemirne barokne arhitekture.

Jedina se od njih odvaja tipičnim baroknim pročeljem, bogatijim oblicima, dimenzijama i drugim obilježjima arhitekture 18. st. palača Oršić-Rauch u Matoševoj ulici br. 9 s dvama krilima u prostranom dvorištu, pravi tip velikaškoga dvora onog vremena. Dao ju je sagrađiti grof Sigismund Vojkffy oko 1765.

Uz prostranije plemeniške i gospodske, gradile su se dakako i obične skromne građanske kuće. No i među njima bilo je razlike. Postojala su dva tipa. Jedan stariji, skromniji, drugi noviji, bogatiji. Prvi vuče podrijetlo od srednjovjekovne skromne stambene arhitekture, a slični seljačkoj kući iz zagrebačke okolice. To su drvene prizemnice s trima prozorima na ulicu i zabatom kojemu je vrh odrezan. Uže pročelje okrenuto im je prema ulici, a šire prema dvorištu. Takav tip građanske kuće grade uglavnom siromašniji stanovnici. Imućniji, osobito obrtnici, obično grade zidane jednokatnice urbana karaktera. To je drugi tip građanske kuće, koji se javlja u to vrijeme u Zagrebu. Jednoga sačuvalo se ovdje nekoliko. Nešto na Gornjem gradu, nešto na Kaptolu. Jedna kuća starijeg tipa je i datirana, drvena prizemnica u Matoševoj ulici br. 5 na Gornjem gradu. Na središnji sjemeni s južne strane urezana je godina 1738.¹⁷¹⁶

Neke gornjogradske kuće grade se u 18. st. na temeljima starog, srednjovjekovnoga građanskog zida, osobito duž Visoke, Demetrove i Opatičke ulice, u kojoj su u to vrijeme izgradile svoje domove obitelji Erdődy (br. 4), Branjung (br. 8), Vojković (br. 2), Jelčić (br. 6), Kraljačić (br. 14), Magdić (br. 10) itd.

Na južnoj strani grada kod Dveraca i s istočne strane kule Lotrščak pregrađivao je i dograđivao svoju kuću (navodni srednjovjekovni kraljevski dvor) krajem 18. st. (1793) Franjo Petrović, prodirektor akademije nauka i bivši gradski prisjednik. Htio je kuću nadograditi, ali mu gradski magistrat to nije dopustio.¹⁷¹⁷

Izvan grada na sjevernoj strani nedaleko sjevernih gradskih vrata sagrađena je još u prvoj polovici 18. stoljeća (1724) kapela Sv. Jurja. Stara istoimena kapela nastradala je još 1729. od groma i bila toliko oštećena da su je morali srušiti.¹⁷¹⁸

1716. J. Ladović, O stambenoj arhitekturi Opatovine, ISNZ I, p. 162-164. - B. Lučić, Drvena građanska kuća u Gornjem gradu, ISNZ I, p. 165-168.

1717. E. Laszowski, Dverce u Zagrebu na Griču 1793, NS, 8, p. 205.

1718. J. Bartle, Povijest župa, 1896, p. 89.

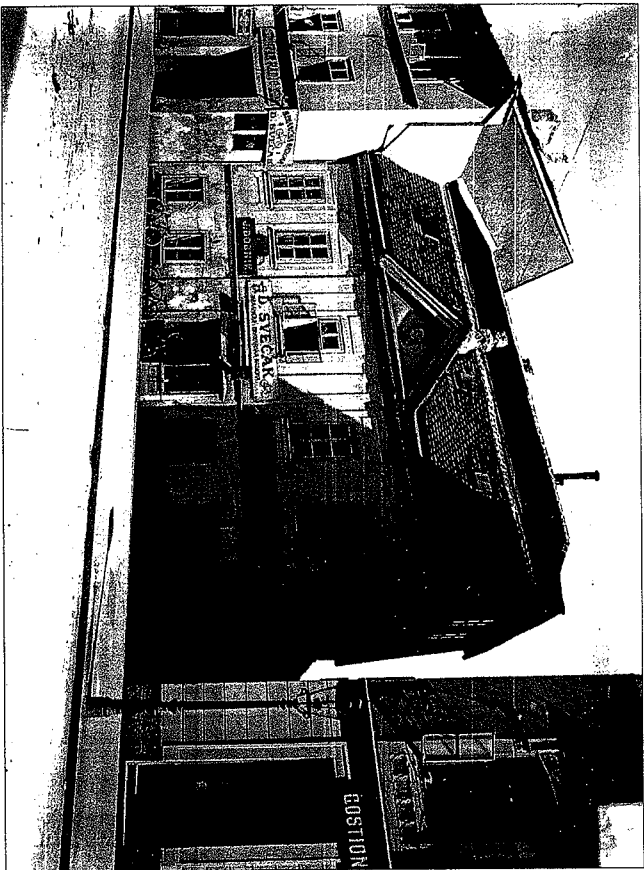
Kod Mesničkih gradskih vrata na raskršću Mesničke i Streljačke ulice, tamo gdje danas stoji kuća br. 12, dao je sredinom stoljeća bivši gradski sudac Kristofor Baptista sagrađiti crkvicu Sv. Ivana Nepomuka. Ona se prvi put spominje 1747, a lijepo se vidi i na akvarelu Zagreba Ivana Bužana iz 1792. Bila je zidana, nadsvođena, s malim zvonikom, opremljena oltarima, orguljama i drugim najpotrebnijim pokućstvom. No već krajem 18. st. su je dokinuli, pa ju je oko 1820, potpuno zapuštenu, otkupio graditelj Ivan Eitner i pregradio u kuću za stanovanje (danas Mesnička 12). U njoj se još i danas dobro vidi bivši nadsvođeni crkveni prostor.¹⁷¹⁹

Kako vidimo, građevna djelatnost u Zagrebu u 18. st. bila je vrlo živa. U izvorima iz toga vremena spominje se u našem gradu nekoliko zidarskih majstora i veći broj zidara. Nažalost, kako je spomenuto, ne zna se točno koje su zgrade gradili. Oni su došli ponajviše iz Slovenije (Kranjske), a ponešto i iz Austrije i Njemačke. Djelovali su u Zagrebu duže ili kraće vrijeme, a neki su se stalno nastanili, pa i umrli u našem gradu. Od zidarskih majstora najznačajniji su bili Matija Leonhart i Ivan Eitner. Prvi je djelovao sredinom, a drugi potkraj stoljeća. Matija Leonhart bio je podrijetlom Bečanin, a u Zagrebu je živio i radio od 1730. do 1762. Bio je vrijedni zagrebački građanin, obnosio više uglednih gradskih dužnosti, tu je i umro i bio pokopan u grobnici Sv. Marka (1762). Gradio je, nedvojbeno, mnogo, ali se, nažalost, malo znađe o njegovoj graditeljskoj djelatnosti. Zna se da je 1736. sagrađio isusovački ljetnikovac kod Sv. Ksavera (vila Mallin), a 1737. radio sa svojim radnicima na staroj kapelici Sv. Ksavera koja je tamo stajala prije današnje barokne istoimene crkve, 1754. sagrađio je za baruna Magdalenica palaču u Demetrovoj ul. 7 i palaču za Ivana Bužana u Opatičkoj ulici 8. Za ostale njegove radove kojih je zacijelo bilo zasada se nažalost ne zna. Nakon smrti gradili su u Zagrebu u 18. stoljeću zidarski majstori Josip Herm, Josip Wagner, Mihovil Cerer, Josip Pazelt, Grgur Winkler i Ivan Eitner s većim brojem zidara i izvođača radova. Najistaknutiji među njima bio je Ivan Eitner s podrijetlom iz Moravske. On je djelovao ovdje od 1775. do 1822. godine. Imao je u Zagrebu veliku zidarsku radionicu u kojoj je krajem 18. st. bilo uposleno više od trideset zidarskih pomoćnika i naučnika. O Eitnerovoj djelatnosti zna se zasada, nažalost, vrlo malo. Građevinski majstori i zidari na čelu s majstorom Matijom Leonhartom osnovali su 1742. u Zagrebu i svoju stalešku i stručnu organizaciju, građevinski ceh (ceh zidara, klesara i tesara) koji je štito interes građevinskih radnika do 1872, kad je bio ukinut kao i ostali cehovi u Hrvatskoj.¹⁷²⁰

Gradske utvrde sve više gube na važnosti kao obrambeni objekti. Suvremena ratna tehnika i pojava novog centraliziranog vojnog aparata istisnuli su iz praktičnoga vojničkog života sustav individualnih utvrda pojedinih gradova, pa se one u tijeku 18. st. postupno napuštaju i djelomično ruše. Općina Gradeca još se početkom 18. st. brine o uzdržavanju svojih utvrda. Na njih je očito još računala kad ih je povodom bune unuka Petra Zrinskog Franje Rákóczyja (1703-1711) dala popravljati u strahu da će pobunjenici napasti Zagreb. A 1719. (6. ožujka) ponovila je stare odredbe iz prošloga stoljeća (1637. i 1666) o zabrani ispaše stoke oko gradskih zidova. Ponovno je odredila da ne smije nitko (ni građani ni stranci), pod prijetnjom kazne

1719. Ibid., p. 86-87. - Protocolium civitatis zagrabienis 1616-1742, 6.III.1719.

1720. L. Dobronić, Zagrebački graditelji i građevinski ceh u XVIII. stoljeću, ISNZ V, p. 51-72.

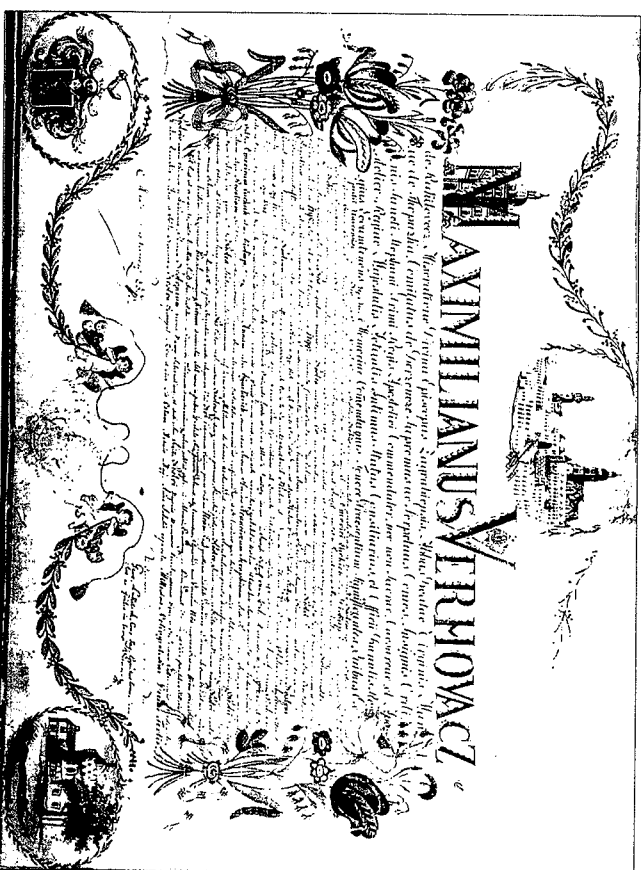
Frankopanska 5a, kasnobarokna kuća srušena oko 1930. (MGZ)

od dvije ugarske forinte, napasati blago oko gradskih zidova niti to ikome dopustiti. "Iz razloga što od gaženja životinja zemlja puzi od zidova od kojih se ionako već strmo spušta."¹⁷²¹ Gradečke utvrde popravljene su još i sredinom 18. st., kako se vidi iz dopisa što ga je 1749. vijećnik sudbenog stola Josip Magdić pisao magistratu: "Da je dano našim predijima gledati kakva je sada ova slobodna kraljevska varoš, ne sumnjam da bi ih zavist spopala. Vidjeli bi da su sada vrata, tornji i još neke javne zgrade koje nam kao tužna garšita u prahu i pepelu ostaviše, ustrajnim marom i mukom popravljene."¹⁷²² Od druge polovice 18. st. gradske zidine sve se više zapuštaju, a na njihovim temeljima grade se zgrade za stanovanje. I kule koje je gradska općina djelomično već krajem 17. st. dala u privatne ruke pretvaraju se u stambene objekte. Godine 1780. prodala je općina gradskom senatoru Mihajlu Blažekoviću jugozapadnu utvrdu kulu iznad Mesničkih vrata, a on ju je preuređio za stanovanje. I Kamenita vrata su krajem stoljeća bila već prilagođena stambenoj svrsi. U popisu gradskih zgrada 1788. navodi se da su imala četiri sobe, dvije kuhinje i tri dućana.¹⁷²³

1721. Z. Herkov, Statut, p. 65. - GJ. Szabo, Stat. Zagreb, p. 59. - A. Mohorovićić, Analiza, p. 33.

1722. V. Klačić, Zagreb, p. 40.

1723. Ibid., p. 49. - E. Laszowski, Gradske zgrade u Zagrebu g. 1788, SNZ, p. 57. - J. Matasović, Stat. i statistički Zagreb, NS, 1, p. 7. - S. Sikuj, Zagreb, p. 84.

Isprava biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1813. U vinjetni je zanimljiv prikaz kapola. (MGZ)

Rušenjem gradskih utvrda nestalo je velike zapreke širenju života grada u podgrađe, u ravnicu što se prostirala pod gradečkim goricama, daleko prema Savi. Odsada će se podgrađe moći više razvijati, izgrađivati te će se, iako u početku dosta sporo, osnivati novi, Donji grad.

Jedna od prvih javnih građevina sagrađenih u 18. st. u podgrađu bila je crkvice Trpečega Isusa, podignuta nasred Harmice polovicom 18. st. (oko 1750).¹⁷²⁴ Početkom sedamdesetih godina bila je nešto i povećana. Pred ulazom imala je malo predvorje, a nad njim drveni tonjčić sa jednim zvonom.¹⁷²⁵ No već krajem stoljeća smetala je prometu, pa su je srušili, a mjesto nje sagradili istoilomenu kapelicu u sklopu bolnice koja se u to vrijeme počela graditi na jugozapadnoj strani trga, odnosno na samom početku Illice na zemljištu nekadašnjega isusovačkog vrta.¹⁷²⁶

Gradila se na potčaji velikoga župana zagrebačke županije Nikole Škrta. Gradnja je započela 1794, no zbog nedostatka novčanih sredstava bila je već sljedeće godine obustavljena. Nastavljena je tek 1800. potporom i pomoću biskupa Maksimi-

1724. Godine 1747. ta je crkva dobila dopuštenje za služenje mise.

1725. Ta crkvice imala je samo jedan oltar kipom trpečkog Isusa, a nakon obnove (1771) dobila je još dva nova oltara.

1726. R. Horvat, Prošlost, p. 226-229. - Kad je tridesetih godina našega stoljeća bolnica srušena, srušena je i kapelica No, niti nije bila prekinuta. Umjesto stare kapelice sagrađena je nova u kući podignutoj na dijelu bivšega bolničkog zemljišta gdje današnji Trg bana J. Jelačića prelazi u Illice.

Matija Jušić.¹⁷³² Crkva Sv. Ksavera predstavlja jedan od dva nova tipa koji se u tom stoljeću javljaju u crkvenoj arhitekturi u nas. To je tip koji nad svetištem ima kupolu s lanternom. Takva je i crkva Sv. Marije na Dolcu, koje je svetište obnovljeno petnaestak godina poslije (1766) prema uzoru Sv. Ksavera.¹⁷³³

Početkom 18. st. gradilo se i na crkvi Sv. Marije u Remetama. Tamo su priori Andrija Mužar i Stjepan Kovačić (1721-1722) dali izgraditi zapadni dio crkvene lade, novo pjevalište i novo barokno pročelje na zapadnoj strani ukrašeno baroknim kamenim kipovima svetaca. Nad crkvenim vratima nalazi se i natpis koji govori o vremenu kad je pročelje izvedeno:

STRUCTURAM HANC PIETAS MARIANA
CIRCUMDUXIT
(t.j. 1722)¹⁷³⁴

Potkraj 18. stoljeća nakanio je ban Franjo Balassa (1785-1790) velikim mostom poveztu Gornji grad i Kaptol. Most je trebao ići od Duge ulice (br. 46) do franjevačkoga samostana. Taj plan izložio je Balassa i samomu caru Josipu prigodom njegova posjeta Zagrebu (24. lipnja 1786), pa ga je navodno vodio i na mjesto gdje se most imao podići. No do ostvarenja toga plana nikada nije došlo.¹⁷³⁵

I na kaptolskoj strani javlja se u 18. st. znatnija građevna djelatnost. Gradile su se ili pregrađivale crkve, kapele, kanoničke kurije, biskupski dvor, svjetovne javne zgrade, građanske kuće. Među najvažnijim građevinskim radovima bili su oni na biskupskom dvoru. Pokrenuo ih je poznati mecena umjetnosti biskup Juraj Branjug. Započeo je s radovima oko 1730. Proširio je južno krilo dvora do jugoistočne kule i nadogradio na njemu drugi kat. Obnovio je i pročelje i na nj stavio svoj grb s pićom branjugom. Time je južno krilo biskupskoga dvora dobilo svoj konačni izgled.¹⁷³⁶

Nasuprot dvoru i stolnoj crkvi na zapadnoj strani kaptolskoga teritorija, na Dolcu, počela se u to vrijeme, na trošak kanonika Sigismunda Sinesperga obnavljati i stara gotička, nekoć cistercijska crkva, Sv. Marija. U prvoj fazi obnove koja je započela 1740. pretvorena je jednobrodna gotička u trobrodnu baroknu crkvu. Tada je građen na sjevernoj strani i njezin današnji barokni toranj koji je bio dovršen 1742. godine. No njegov viši dio sa lukovicom stradao je u požaru 1786, pa je nova današnja lukovica izvedena po uzoru stare 1802. godine. Otrprike dvadeset i pet godina poslije (1766) obnavljano je i povećavano i crkveno svetište i nad njim po uzoru Sv. Ksavera postavljena kupola s lanternom. Pošto je bila barokizirana arhitektura,

1732. Ksaverska crkva pripadala je isusovačkom redu, pa kad je on 1773. bio ukinut, postala je područnom kapelom župe Sv. Marka. Ona se za nju nije mnogo brinula i crkva je počela propadati. Tek krajem 19. st. bila je obnovljena na trošak grada Zagreba. - R. Horvat, Prošlost, p. 222. - Godine 1925. bila je ponovno temeljito obnovljena. Tom prigodom bio je u prostoru pred njom podignut novi portal i kapele križnoga puta. Nekako u isto vrijeme prigradili su uz crkvu franjevi trećoreći s otoka Krka svoj samostan.

1733. I. Bach, Barok u Hrvatskoj, p. 4 (tkp.). - J. Barle, Povijest župa, 1896, p. 9. - R. Horvat, Prošlost, p. 220-221. 1734. J. Barle, Remete. Povijesni podaci o samostanu, crkvi i župi, Zagreb 1914, p. 33. - M. Schneider, Likovni dokumenti građevne povijesti Remeta, ISNZ III, p. 88.

1735. A. Senoa, Critice iz kronike zagrebačke, Viena, 1879, p. 723.

1736. V. Klaić, Zagreb, p. 40. - G. Szabo, Zagrebačke građevine XVIII. stoljeća, NS, 10, p. 38. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 54. - S. Stkulj, Zagreb, p. 111. - J. Butorac, Zagrebački biskupi, p. 58.

lijana Vrhovca. Dvršena je 1804. i otvorena iste godine 23. kolovoza.¹⁷²⁷ Bolnica milosrdne braće, kako se zvala po crkvenom redu Milosrdnika Sv. Ivana od Boga, kojem je predana na upravljanje, bila je prva velika reprezentativna zgrada u središnjem dijelu budućega Donjega grada. Obilježila je početak jače izgradnje koja će uslijediti zapravo tek u prvim desetljećima 19. st. i poslije.

Godinu dana nakon izgradnje bolnice predlagali su neki da se i nova crkva Sv. Marka mjesto stare koju su hijeli srušiti sagradi na Harmici "jer tu ima za nju dosta mjesta, tu se nalazi dnevno tržište, i jer u Donjem gradu sada živi već više župljana nego u Gornjem gradu." Ta se namjera ipak nije ostvarila, jer gradska općina nije imala novca za gradnju nove crkve.¹⁷²⁸

Tijekom 18. st., napose u drugoj polovici, gradi se na sjevernoj i istočnoj strani Harmice dosta zidanih stambenih zgrada na mjestima dotadašnjih drvenih. Na južnoj strani, osim iznimaka kao što je nova zidana kuća negdje oko današnjeg istočnog ugla Praške ulice, nije još bilo znatnije izgradnje. Gradilo se nešto u gornjem dijelu Petrinjske ulice u blizini Harmice. I to u drugoj polovici, a osobito u zadnjem desetljeću stoljeća. Tada se uz oranice, vrtove, majure na tom prostoru pojavljuju i kuće, dakako, sve purgerske hiže, uglavnom drvene. U susjednoj ilici situacija u prvoj polovici 18. st. bila je uglavnom ista kao i u 17. stoljeću. I tu se tek u drugoj polovici stoljeća pojavljuju više stambenih zgrada, i to dobrim dijelom još drvenih.¹⁷²⁹

Lijepa barokna jednokatnica s tipičnim krovštem sagrađena je negdje u drugoj polovici 18. st. u nekadašnjoj Savskoj cesti, danas Frankopanskoj ulici (br. 5). Na pročelju je imala grb obitelji Jagetić, a na vrhu kip Janusa. Nekoć je bila vlasništvo grofa Draškovića. Nažalost ni ona danas više ne postoji. Srušili su je 1929. godine.¹⁷³⁰

Sredinom 18. st. stara crkva Sv. Margarete nešto se obnovila; 1742. sagradili su joj novi zvonik s lukovicom. Vjerojatno onaj barokni što se vidi na slici Zagreba na majstorskom listu s kraja 18. stoljeća. Na njoj je prikazana crkva Sv. Margarete s dosta visokim tornjem, lukovicom i križem na vrhu. Inače je Sv. Margareta, čini se, bila zapuštena, pa su je potkraj 18. st. dokinuli i 1793. prodali pravoslavnoj općini, a ona ju je već sljedeće godine preuredila za potrebe svoje crkve i dala joj novo, današnje, ime Sv. Preobraženja.¹⁷³¹

Sredinom 18. st. (1748-1752) građena je i nova crkva Sv. Ksavera. Novac za njezinu gradnju dali su biskup Juraj Branjug, prepošt barun Sinesperg, udovica savjetnika Magdića, neki kanonici i građani. Gradnjom je upravljao isusovac o.

1727. Javna bolnica na Jelačićevu trgu u Zagrebu. Izvješće na gradsko poglavarstvo Mazzure 1891. godine. - J. Barle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 7.

1728. Rušenje Markove crkve u Gornjem gradu sprječilo je zapravo biskup Vrhovac, postavivši kao uvjet za dozvolu rušenja prethodnu izgradnju nove crkve na Harmici. Kako općina taj uvjet nije mogla prihvatiti jer nije imala novca, to je Sv. Marko ostao pošteden. Od njegove vgrade bijeli su tada na Kaptolu sagraditi novu županijsku kuću. - A. Senoa, Critice iz kronike zagrebačke, Viena, 1879, p. 707. - R. Horvat, Prošlost, p. 161.

1729. Protocolla fassionum 1693-1805.

1730. Narodna starina sv. 20, p. 220.

1731. Stara crkva Sv. Margarete (od 1794. Sv. Preobraženja) stajala je do 1866. kad su na njezinu mjestu sagradili novu današnju crkvu Sv. Preobraženja. - R. Horvat, Prošlost, p. 170-171. - Prije nego što je pravoslavna općina preuredila crkvu Sv. Preobraženja za svoje potrebe pravoslavni vjernici obavljali su vjerske obrede u kapelici Sv. Petra i Pavla u Dugojoj ul. 1 u kući nekadašnje Mittelbachove ljekarne.

Unutrašnjost crkve Sv. Ivana na Novoj vesi, crkva je podignuta 1785. (foto P. Čorković)

počela se doskora barokizirati i unutrašnjost crkve s oltarima, propovjedaonicom, kipovima, slikama i pokucstvom.¹⁷³⁷

Stil novoga vremena odrazio se pomešio i na franjevačkoj crkvi. Nakon općega katastrofalnoga požara grada 1731. u kojem je i ta crkva teško stradala, dobio je njezin toranj barokni oblik s dvostrukim baroknom lukovicom i lanternom. Na donje katove gotičkoga tornja nadograđeni su barokni s tipičnim stilskim završetkom. Barokizirani toranj stradao je u potresu 1880, pa ga je zamijenio novi neogotički.¹⁷³⁸

Na užem kaplolskom području u 18. st. gradi se i nekoliko kanoničkih kurija. Već na samom početku stoljeća, nakon velikoga požara 1706, sagrađene su kurije br. 1, 8 i vjerojatno 24. Kurija br. 8 arhitektonski je osobito zanimljiva. Nju je za kanonike kantore gradio (1706-1710) kanonik Tomo Kovačević, pod čijim je imenom još i danas poznata. Na mjestu starije drvene kule na br. 2 sagrađio je (1726) današnju zidanu kuriju kanonik Stjepan Škrlec.¹⁷³⁹ Kuriji br. 10 nadograđio je prvi kat, također negdje početkom stoljeća, kanonik Tuškan (umro 1712), a br. 11 iznova sagrađio sredinom stoljeća kanonik Pavo Šikuten (1743-1751). Za kuriju br. 24 tradicija kaže da ju je dao graditi vjerojatno nakon požara 1706. kanonik Emerik Nyllas (1693-1712), ako nije bila sagrađena već krajem 17. stoljeća. Za kuriju br. 25 poznat je samo naučitelj, kanonik Ivan Dragovanić (1768-1783), dok se za kurije br. 22 i 26 može jedino reći da su sigurno građene u 18. stoljeću. Za prvu se zna još da je u njoj od 1793. stanovao kanonik grof Josip Sermage, a za drugu da je sagrađena na mjestu stare manje kurije koja je tu stajala već u 16. stoljeću. Uzevši sve zajedno, krajem 18. st. bilo je na Kaptolu dvadeset i šest kurija građenih što u 17. što u 18. stoljeću.¹⁷⁴⁰

Na Kaptolu sagrađene su u 18. st. i tri nove crkvene građevine: dvije kapele i jedna crkva. Na početku Nove vesi na uglu današnje Zvonarničke ulice dao je početkom stoljeća kanonik Ivan Zebec (1705-1729) sagrađiti na svoj trošak baroknu kapelu Sv. Dizme, a u drugoj polovici stoljeća (1763) nepoznati mecena malu kapelicu Majke Božje žalosne otprilike u sredini Nove vesi na zapadnoj strani.¹⁷⁴¹ U istoj ulici nešto sjevernije, na istočnoj strani, počeo je 1785. župnik Sv. Ivana Mijo Sinković o svom trošku graditi novu baroknu crkvu Sv. Ivana umjesto stare srednjovjekovne, koju je još u 14. st. (1344) dao podići Ivan arhidakon gotički. Nova crkva bila je dovršena 1802, odnosno sama gradnja već 1790. Arhitektonski je napose zanimljiva jer predstavlja jedan od dva nova građevna tipa koji se pojavljuju u crkvenoj arhitekturi 18. st. u nas. U tlocrtu postoje dva ovala, od kojih veći služi za vjernike, a manji za svećenike. Drugi pak tip karakterističan je po kupoli s lanternom nad svetištem kao što je to, primjerice, slučaj kod Sv. Marije i Sv. Ksavera.¹⁷⁴²

¹⁷³⁷ F. Bunjak, Župna crkva sv. Marije u Zagrebu, VHAJ, n. s. XVII, p. 20 i d., 59. - I. Baeh, Hrvatski barok 17. i 18. stoljeća, p. 4 (tkp.).

¹⁷³⁸ N.N., Kratka povijest crkve i samostana franjevačkog u Zagrebu, Prosvjeta, 1906, p. 347 i d. - R. Horvat, Prošlost, p. 207.

¹⁷³⁹ Kuriju br. 2 prodao je Kaptol poslije potresa 1880. Dobivenim novcem sagrađio je kuriju br. 21 na mjestu dotadašnje drvene kurije. - Lj. Ivančan, Stanovi zagrebačkih kanonika, VDA, 1921, p. 181-183. - Lj. Ivančan, Iz povijesti zagrebačkih kanonika, NS, 10, p. 24-25.

¹⁷⁴⁰ Lj. Ivančan, Stanovi zagrebačkih kanonika, VDA, p. 181-183, 192-198, 199-201, 208-211. - Lj. Ivančan, Iz povijesti zagrebačkih kanonika, NS, 10, p. 24-25. - R. Strohal, Kaptol i Nova vesa u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 81-86.

¹⁷⁴¹ J. Batle, Povijest župa, 1899, p. 29-30. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 73.

¹⁷⁴² J. Batle, Povijest župa, 1899, p. 16-17. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 73. - HNJ, II, p. 1108.

Na području Sv. Ivana kod današnje Gupčeve Zvijezde sagrađio je 1724. neka-danšnji župnik Sv. Ivana Tomo Plešćić kapelicu Sv. Tome apostola oko koje je bilo poznato Tomaševo groblje. Bila je očito jednostavna građevina s četiri prozora, ma-lim drvenim tornjićem, krovom pokrivenim hrastovim daščicama, s jednim oltarom, podom od cigla i s nekoliko sakralnih slika što ih je dao izraditi mecena kanonik Plešćić. Kapelica je bila u uporabi do kraja 19. st., 1893, kada su je dozvolom crkvenih vlasti srušili.¹⁷⁴³

U Novoj vesi sagrađena je u drugoj polovici 18. st. još jedna važna zgrada. To je bivši vojni sud na br. 16. Zgradu je dao sagrađiti 1781. biskup Josip Galjuf za ne-moćne svećenike, ali je ubrzo postala vojna bolnica, poslije kadetska škola i napokon nakon potresa 1880. i vojni sud. Zgrada ima lijep i zanimljiv portal koji, kao i cijela zgrada, nosi obilježja arhitekture vremena u kojem je nastala.¹⁷⁴⁴

Na brežuljku nasuprot Novoj vesi na istočnoj strani u današnjoj ulici Nike Grškovića (br. 23) dao je biskup Galjuf sagrađiti takozvanu *Zidanicu*, lijepu baroknu zgradu koja predstavlja jedan od važnijih arhitektonskih spomenika Zagreba toga vremena. Vjerojatno je građena za klerike koji su u njoj davali kazališne predstave.¹⁷⁴⁵

U Vlaškoj ulici također se u 18. st. dosta gradilo. Među važnijim i do danas sačuvanim zgradama tog vremena su bivše biskupsko sirotište (danas dom učenika (br. 38)), vrtna kućica Maksimilijana Vrhovca (br. 27), crkva Sv. Petra i takozvana Žigrovićeva kuća (br. 5). Zgradu bivšega sirotišta dao je sagrađiti biskup Vrhovac 1797, a isto tako još 1790. i lijepu vrtu kućicu u bivšem biskupskom vrtu u srednjem dijelu Vlaške ulice s južne strane (br. 72). Na pročelju kućice još se i danas nalazi biskupov grb izrađen na metalnoj ploči. Oko nje danas više nema vrta, a ona s tipičnim karakteristikama arhitekture s kraja 18. st. stoji osamljena među modernim zgradama uz vrlo prometnu ulicu.¹⁷⁴⁶

Nedaleko u istoj ulici na sjevernoj strani temeljito je pregrađivana i djelomično nanovo građena crkva Sv. Petra. Dotadašnja, koja je bila građena početkom 17. st., bila je već u vrlo trošnom stanju, pa je biskup Franjo Thauszy odlučio da je temeljito ob-novi. U toj obnovi koja se izvodila od 1769. do 1770. stvorena je gotovo nova crkva.¹⁷⁴⁷

U Vlaškoj ulici bila je u 18. st. sagrađena i kapelica Sv. Rozalije, koje su temelji otkopani prije više godina (1955) u blizini ugla Vlaške ulice i Iblerova trga. Srušena je krajem 18. st., a njezina građa iskoristena pri gradnji nove župne crkve Sv. Petra.¹⁷⁴⁸

Tijekom 18. st. gradilo se u Vlaškoj ulici dosta i stambenih purgerskih hiža. Osamdesetih godina tu se spominje blizu devedeset kućevlasnika. Krajem stoljeća sezala je Vlaška ulica gotovo do današnjega Kvaternikova trga. U to vrijeme sagra-

1743. J. Barle, *Povijest župa*, 1899, p. 27-29. - I. Škrebilin, *Pastorizacija u Zagrebu kroz 18. i 19. stoljeće*, KPZZN, p. 772. - R. Strohal, *Kaproti i Nova ves u Zagrebu*, revija Zagreb, 1935, p. 120-121.

1744. S. Strkulj, *Zagreb*, p. 114-115. - GJ. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 73.

1745. GJ. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 73.

1746. S. Strkulj, *Zagreb*, p. 118.

1747. V. Dežanić, *Zagrebačka vaskoulička općina*, NS, 5, p. 106. - GJ. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 71. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 211-213. - Godine 1857. bila je crkva Sv. Petra povećana i temeljito obnovljena u novoromanskom stilu. No, najveću obnovu doživjela je 1932. kad joj je vanjštna potpuno pregrađena u duhu suvremena graditeljstva.

1748. I. Škrebilin, *Pastorizacija u Zagrebu kroz 18. i 19. stoljeće*, KPZZN, p. 782.

dena je u njoj jedna od najzanimljivijih građanskih kuća u Zagrebu toga vremena. To je već spomenuta Žigrovićeva kuća (br. 5) sastavljena od dvije zgrade, jedne građene 1794, a druge 1795.¹⁷⁴⁹

U 18. st., napose u drugoj polovici, ima već dosta kuća i na desnoj obali Med-veščaka, na Potoku, današnjoj Tkalčićevoj ulici i Opatovini. No one su najvećim dije-lom bile još drvene. Bilo je na Potoku dakako i mlinova, a gradska je općina otprilike pod kamenitim vratima oko 1775. sagrađila i svoju novu mesnicu koja joj je služila i kao klaonica.¹⁷⁵⁰ U nizu građanskih kuća u toj ulici iz toga i novijega vremena ističu se tipičnim arhitektonskim elementima, odnosno karakterističnom ornamentikom s kraja 18. st., jednokatnica na uglu Škalinske ulice (Tkalčićeva 16 i Škalinska 2) i jednokatnica s tipično izvedenim krovštem na br. 67.

U to se vrijeme u Tkalčićevoj ulici po osnovi uglednog tadanjeg zagrebačkog graditelja *Maurer meistera* Ivana Eithera, koji je u to vrijeme mnogo gradio u Zagrebu, podizao (1787) i novi zidani Krvavi most, najjača i najprometnija veza izme-đu Gradeca i Kaptola. Tada je nestalo već neprijateljstava između dva susjeda, pa se i taj most, koji je još sačuvaov stari atribut *krvavi*, gradio u slozi na njihov zajednički trošak.¹⁷⁵¹

Istočno od grada, u Sesvetama sagrađena je u vrijeme kasnog baroka (oko 1765) župna crkva Svih svetih s dvama tornjevima na pročelju.¹⁷⁵²

Dobar dio arhitektonskih spomenika nastalih u 18. st. u Zagrebu doživio je u novija vremena razne promjene (dograđivanja, pregrađivanja, obnove), razna oštećenja, a dio je čak i srušen i nestao. Danas više nema velike bolnice i crkvice Trpećega Isusa na Trgu bana Josipa Jelačića, nema kapelice Sv. Ivana u Mesničkoj ulici ni kapelice Sv. Tome kod Zvijezde. Nema ni Eitherova Krvavog mosta, ni baroknoga tornja franjevačke crkve, kao ni mnogih drugih svjetovnih zgrada sagrađenih u to doba. Već su u 18. st. srušene crkvice Trpećega Isusa, Sv. Rozalije, Sv. Roka i Groba Kristova na Laščini, a sedamdesetih godina povela se i akcija da se sruši i crkva Sv. Marka. Htjeli su, naime, proširiti prostor za tržište, pa je tu ideju odlučno zastupala i većina gradskih zastupnika, a odobrio ju je i sam biskup Ivan Paksi. Nova crkva Sv. Marka trebala se tada graditi na sjevernoj strani istog trga kraj župnoga dvora na mjestu današnje dvokatnice (br. 5). To se ipak nije ostvarilo jer je protiv rušenja odlučno ustao dio zastupnika, a u njihovu korist umiješao se i sam car Josip II. On je prigodom svog boravka u Zagrebu (1775) pregledao crkvu i odredio da se ne smije rušiti.¹⁷⁵³

Desetak godina poslije (1786) da bi se na Markovu trgu dobio veći prostor za održavanje sajmovia i tržišta uopće, gradski magistrat je ponovno htio ostvariti svoju namjeru o rušenju Sv. Marka. Imao je u planu da na trgu postavi veći broj *hutica* i *šandova* koji bi služili za trgovanje. Tada, drugi put, to je osujetio ban, pa rušenje

1749. GJ. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 72-73.

1750. *Protocollo fassionum 1743-1794*. Gradska mesnica: *ibid.* 1774-1777, p. 129-132; 1787-1794, p. 484.

1751. E. Laszowski, *Krvavi most*, SNZ, p. 49-50. - E. Laszowski, *Iz starog Zagreba*. "Dverce" g. 1793. i *Gradnja Krvavog mosta g. 1787*, *Jutarnji list*, 4. II. 1923. 3956, p. 5.

1752. A. Horvat, *U povodu dilema o crkvi u Sesvetama*, ISNZ V, p. 99-100.

1753. R. Horvat, *Prošlost*, p. 160-161.

Markove crkve nije bilo odobreno na višem mjestu.¹⁷⁵⁴ Neke sakralne građevine stradale su i bile uništavane i krajem 18. st. u vrijeme turskog rata, kad su ih pretvarali u vojna skladišta ili bolnice. Tako je Sv. Marija bila uporbijena kao skladište municije, Sv. Franjo na Kaptolu kao vojnička bolnica, Sv. Rok nad Ribnjakom kao sjenik crkve Sv. Trojstva i Sv. Petra i Sv. Ksavera kao vojna skladišta itd. Crkve Sv. Marije, Ivana i Petra iskoristila je vojska i kao spremnike za žito, pa su se njihovi župnici 31. srpnja 1790. obratili molbom na županiju da "im crkve opet vрати u posvećeno stanje". U posebnoj predstavi župnik Sv. Marije Adam Baričević piše županiji da je već "treća godina što je crkva carskim žitkom i hranom napunjena" i molbi da se isprazni. Županija je na to odredila da se spomenute tri crkve "imaју od žitka isprazniti i da se nikakav žitak u njih ubuduće ne smije više stavljati."¹⁷⁵⁵

Kiparstvo

Izgradnja i obnavljanje novih sakralnih građevina uvjetovali su i u ovom stoljeću znatnu aktivnost na polju kiparstva. Izgradnju se oltari i ostalo crkveno pokućstvo, klešu kipovi, rezbare drveni oltarni i drugi ornamenti, izrađuje *stucco*-dekoracija. Javlja se nekoliko istaknutih i po imenu poznatih umjetnika kipara koji rade na području Gradeca i Kaptola ili u okolici grada i ostavljaju za sobom vrlo vrijedna umjetnička djela: Pavao Belina, Tomo Jurjević, Franjo Robba, Franjo Rotman, Antonio Giuseppe Quadrio, Antonio Michelazzi, Josip Punter. U biskupskom dvoru djeluje niz godina umjetnička radionica koju je osnovao istaknuti ljubitelj umjetnosti i mecena biskup Juraj Branjuni (1723-1747). U njoj je više kipara i drugih majstora stalno izrađivalo kipove, oltare, propovjedaonice, klupe, orgulje, ispovjedaonice, slike i ostale crkvene potrepštine ne samo za zagrebačke, već i za crkve cijele zagrebačke biskupije.¹⁷⁵⁶

Među prvim poznatim majstorima kiparima pojavljuje se u Zagrebu u tom stoljeću Antonio Giuseppe Quadrio koji je između 1721. i 1729. izradio *stucco*-dekoraciju u *stucco*-reljefe u Sv. Katarini. Bio je i član glasovite mlanske porodice štukatera i graditelja, a živio je u Ljubljani u drugoj polovici 17. st. i u prvim desetljećima 18. stoljeća.¹⁷⁵⁷ On je započeo izrađivati raskošnu dekoraciju u unutrašnjosti Sv.

1754. E. Lazowski, Projekt rušenja crkve sv. Marka, SNZ, p. 310. - A. Šenoa, Critice iz kronike zagrebačke, Vienna, 1879, p. 707. - Acta politica 1786, No 369, 443, P.VZ. - R. Horvat, Prošlost, p. 161. - Gradsko je općina navela sljedeće razloge zbog kojih je htjela srušiti crkvu: 1. Crkva je sagrađena nasred trga, gdje se prodaje i oglašava budnjem, pa vika seoskog naroda, koji prodaje i tumbava budnja dopiru do oltara i smetaju svecima u obavljajući misne žrtve, a i vernicima u obavljajući njihovih vjerskih dužnosti. Stoga bi se zbog vjere ova crkva trebala premjestiti. 2. Crkva zauzima toliko prostor da se ne mogu ni vašarske kolibe ured staviti, već se moraju stiskati niti masa naroda može lako prolaziti. 3. Trg bi bio potreban i za izgradnju bunara uzred njega koji bi služili pri gašenju eventualne vatre. 4. Crkva nema dovoljno kapitula, od cijih bi se kamata mogla održavati. Kad bi se Markova crkva srušila, mogla bi, općina kaže, crkva Sv. Katarine služiti kao župna, a i crkva "Trepceg" isusa na Harmnici mogla bi se osposobiti za obavljanje službe Božje za svjete koji stanuje u podgrađu, i to iz dohodaka zaklade ukimnog isusovačkog reda. Srećom, općina nije dobila dozvolu za rušenje i crkva je bila spašena. - Praenotations Comit. Zagrab., lib. I, p. 11-14.

1755. Praenotations Comit. Zagrab., lib. IV, p. 143.

1756. A.B. Krčelić, Annuae, p. 541.

1757. Z. Jiroušek, Dekoracija unutrašnjosti crkve sv. Katarine u Zagrebu, Jutarnji list, 28. VI. 1936, 8771, p. 17-18. - I. Bach, Barok u Hrvatskoj, p. 21 (tkp.).

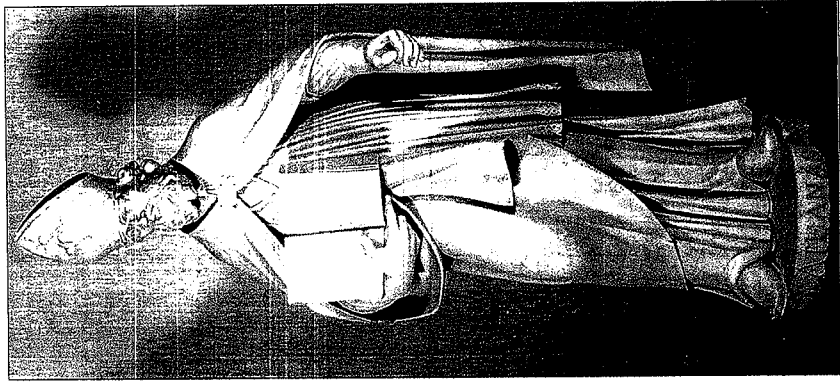

Sv. Marija, skulptura, poltkomirano drvo, duboki reljef, potječe s nekog oltara crkve Sv. Marka, sredina 18. st. (MGZ)

Katarine kojom se ta crkva ukrašavala velikim dijelom tijekom 18. st., a sačuvala se uglavnom do danas. Na stropu iznad glavnoga oltara, na ploči koju drži anđelčić, nalazi se natpis "Anton Joseph Quadrio fec".

Dok je još Quadrio štukaturama ukrašavao Sv. Katarinu, sklopili su zagrebački isusovci posredovanjem isusovačkoga kolegija u Ljubljani 20. travnja 1727. s ljubljanskim kiparom venećanskoga podrijetla Franjom Robbom ugovor o izradi miramornoga oltara Sv. Ignacija za njihovu crkvu. Do Božića 1728. oltar je već bio gotov i iz Ljubljane, gdje se klesao, na splavi Savom dopremljen u Zagreb. "Sve do onog mjesta kako je to ugovorom bilo predviđeno, koje je udaljeno po približ jedan sat od Zagreba, gdje se obično istovaruje i ostala roba određena za Zagreb." Nakon što su od Save isusovci svojim kolima i volovima sami dopremili oltar do Sv. Katarine, on je bio uz Robbina pomoć i u njegovoj nazočnosti postavljen (1729) u prvoj kapeli uz glavni oltar sa sjeverne strane, gdje stoji i danas.

Nakon što je oltar Sv. Ignacija, dar Katarinskog crkvi ostrogonskoga nadbiskupa Esterhazyja, bio dovršen, isusovci su s Robbom sklopili ugovor za izradu još jednoga miramornog oltara (1729), i to za kapelu Majke Božje Loretske, koja je stajala s južne strane crkve. Oltar je bio 1731. dovršen, ali se do danas sačuvala jedino njegova menza u prvoj kapeli od ulaza s južne strane crkve (kapela Sv. Barbare). Ostali dijelo-

Sv. Atanasije, mramorni kip s oltara Sv. Trojstva, koji je do 1882. stajao u katedrali. Kipar iz radionice Francesca Robbe, druga polovica 18. st. (MGZ)

vi izgubili su se vjerojatno nakon potresa 1880. i rušenja kapelice Majke Božje Loretske te premještaja njezina oltara u unutrašnjost crkve.¹⁷⁵⁸

Obilježja Robbine umjetnosti koja se javljaju i na ostalim njegovim djelima izvedenim u Zagrebu u sljedećim godinama sve do 1756. pokazuju se jasno i na oltaru Sv. Ignacija: duboka naglašena osjećajnost i patetični izrazi lica svetačkih likova komponiranih u tipičnoj s-kompoziciji s elegantno i blago raspoređenim naborima odjeće. Lepršavost i slikarski efekti karakteristični za barokno kiparstvo uopće javljaju se i u Robbinim radovima.

1758. V. Hoffler, Radnje ljubljanskog kipara Franje Robbe u Zagrebu, VHAD, n.s. XIV, p. 205-235. - E. Laszowski, Umjetnik Franjo Robba i njegova djela u crkvi sv. Katarine u Zagrebu, SNZ, p. 90-93. - V. Horvat-Pintarić, Francesco Robba, Zagreb 1961. (n.b.)

Početkom šezdesetih godina 18. st. podignut je novcem obitelji Erdődy u Sv. Katarini novi glavni oltar umjesto staroga, što su ga osamdesetih godina 17. st. bili darovali crkvi grof Nikola Erdődy i njegova žena Ivana grofica Drašković. Novi oltar posvetio je 1762. biskup Putz "na blagdan rođenja Bogorodičina (8. rujna) u obveznu svečanost i uobitajeni sjaj, uz pucanje mužara, glazbu, propovijed i ukrašenje crkve".¹⁷⁵⁹ Oltar i danas stoji u crkvi.

Nakon velikoga požara 1731, kad je stradao cijeli grad, obnavljana su i Kamenita vrata i u njima tim povodom podignut drveni barokni oltar, koji i danas tamo stoji. Na njemu je slika Bogorodice koja je i prije visjela u Kamenitim vratima, u požaru ostala neoštećena, te je to potaknulo neku udovicu Modlar da za nju dađe izraditi oltar. Poslije je oltaru dodana i vrlo lijepa kovana željezna barokna ograda s vratima.¹⁷⁶⁰

Tijekom 18. st. podignuto je zaslugom bratovština, cehova Gradeca te drugih mecena i u crkvi Sv. Marka nekoliko drvenih bogato ukrašenih baroknih oltara i nova drvena polikromna propovjedaonica. Na oltarima su se javljali brojni kipovi, rezbarije i slike, a na propovjedaonici slike evanđelista i crkvenih učitelja. Oltari i propovjedaonica nastali su između 1741. i 1771. godine. Oltara je bilo jedanaest, šest na tri i pet na dva kata. Bili su kao i propovjedaonica i kipovi na njima vjerojatno izradeni u poznatoj umjetničkoj radionici biskupa Branjuga u biskupskom dvoru na Kaptolu. Izradili su ih zacijelo umjetnici koji su dođuše živjeti u Zagrebu, ali su, zaključujući po stilu njihovih radova vjerojatno potjecali iz Austrije. Nažalost, ni oltari ni propovjedaonica nisu se sačuvali. Prigodom obnove crkve krajem prošloga stoljeća (1878-1882) oni su iz nje maknuti i zamijenjeni novim neogotičkima. Tek se manji dio njihovih skulptura (oko šezdesetak) sačuvao u Muzeju grada Zagreba ili u privatnom posjedu. Jedini potpuno sačuvani oltar *Obraćenje Sv. Paula* nastao oko 1771. bio je otpremijen u kapelu bivšeg Patačićeve dvorca u Zajezdi, odakle je dospio u Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu, gdje se sada nalazi.¹⁷⁶¹

U 18. stoljeću izrađena su i tri drvena barokna kipa za južni portal Markove crkve. Oni su zamijenili vjerojatno dotrajale gotičke kamene kipove svetaca što su stajali u nišama timpanona nad portalom. To su kipovi Sv. Ivana i dvojice nepoznatih apostola. Ti vrlo dobri radovi lijepo su se uskladili sa starim srednjovjekovnim kamenim kipovima svetaca smještenim u preostalim nišama timpanona.¹⁷⁶²

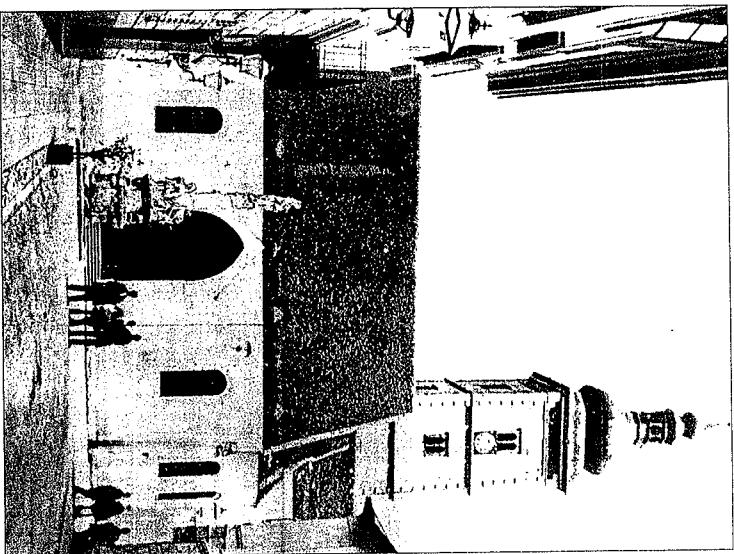
Pred Markovom crkvom s južne strane dao je u to vrijeme gradski senator Ivan Hyacinth koji je živio početkom 18. st., podići Marijin kip, okružen statuama svetaca. Stajao je na visokom bogato ukrašenom okruglom stupu oko kojega su u donjem dijelu na postamentu stajali kipovi Sv. Josipa, Ivana Evanđelista, Ivana Krstitelja i

1759. A.B. Krčelić, *Annuae*, p. 440-441.

1760. A.B. Krčelić, *Annuae*, MSHSM 25, p. 573-574.

1761. J. Baile, *Povijest župa*, 1896, p. 11-16, 18, 24. - V. Ladović, O baroknoj plastici iz crkve sv. Marka, ISNZ IV, p. 131-141.

1762. A. Horvat, Odras praškog Parlerovog kruga na portalu crkve sv. Marka u Zagrebu, *Peristil*, 1960, 3, p. 16-17. - Clanak F. Buntaka, *Da li su praški Parleri srednjovjekovni portal Sv. Marka u Zagrebu*, ISNZ III, p. 65-75, pobudio je na oštro sučeljevanje N. Klaić, koja odbija historioografskih stajališta njihovo djelovanje na Gradecu, dok ga A. Horvat temeljem komparativne stilske analize brani. - N. Klaić, *Johannes lapicida parterius ecclesie sancti Marci*, *Peristil*, 1979, 22, p. 45-54. - A. Horvat, *Patieri iz Praga na zagrebačkom Gradecu DA III NEF Peristil*, 1980, 23, p. 141-149. (n.b.)

Crkva Sv. Marka i Martinj stup, prema snimci fotografa Ludviga Schwössera 1864.
Dvije godine kasnije srušen je stup. (MGZ)

Ivana Nepomuka. Na postolju s prednje strane bio je uklesan i hrvatski grb. Šezdesetih godina 19. st. bio je taj spomenik u vrlo trošnom stanju, pa su ga 1869, uoči dolaska cara Franje Josipa u Zagreb, srušili i odstranili. Ostali su samo tragovi njegova postolja. No na jednoj starijoj slici i grafici Markova trga još se lijepo vidi, pa si možemo predočiti kako je izgledao.¹⁷⁶³

Među nestale umjetnine nastale barem djelomično u 18. st. spadaju i oltari iz porušene kapucinske crkve Sv. Marije i crkvice Sv. Trojstva koja je pripadala samostanu opatica klarisa. U jednoj i drugoj spominju se krajem 18. st. osim glavnog i četiri postrana oltara.¹⁷⁶⁴ Na njima je zacijelo bilo i kipova i drugog skulpturalnog ukrasa jer su po svojoj prilici izradeni u 18. stoljeću. Oni se nažalost nisu sačuvali, kao ni ostali predmeti iz tih crkva. Na kapitolskoj strani izveden je veći broj vrijednih kiparskih

umjetničkih djela u katedrali i Sv. Mariji. Za katedralu je od početka do kraja 18. st. izradeno dvadesetak reprezentativnih, najvećim dijelom mramornih oltara, od kojih je nekolicina znamenitoga ljubljanskog kipara Franje Robbe, jedan Antonija Michelazza, a dva vjerojano rad remetskih pavlina Pavla Beline i Tome Juričevića. Osim njih radili su na oltarima u stolnoj crkvi i neki Robbini učenici i drugi nepoznati majstori. Dva najstarija oltara izvedena su 1703, a djelo su spomenutih pavlina Beline i Juričevića. To su oltari *Posljednje večere* i evanđelističke Luke u lijevoj i desnoj ladi kraj sjeverne i južne kapele uz svetište. Na prvom se nalazi vrlo lijep reljef *Posljednje večere*, a na drugom izražajan i pun snage mramorni kip evanđelističke Luke, strodan skulpturalnim radovima Franje Rotmmana u Sv. Mariji, te nije isključeno da je isklesan u novije vrijeme i da je djelo toga osobito nadarena Robbina učenika. Krajem dvadesetih godina sklopio je Robba sa zagrebačkim Kapitolom ugovor za izradu više oltara za katedralu. Neke od njih izradio je sam, a neke su dovršili njegovi pomoćnici. Mramorni oltar Sv. Mihaela, koji je zamijenio stari oltar iz 1503, a nalazio se pod crkvenim korom, vjerojatno je njegov prvi rad za stolnu crkvu nastao u trećem desetljeću 18. stoljeća. Robba je bio preturan narudžbama i radio je ne samo za Zagreb nego i za Ljubljanu, pa je izrada ostalih oltara za katedralu išla vrlo sporo. Oni su izradeni uz pomoć njegovih pomoćnika istom četrdesetih i pedesetih godina. Bili su to oltari Sv. Barbare i Sv. Katarine (oba oko 1746), Sv. Križa i Sv. Trojstva (oba iz 1756), pa Sv. Emerika, Gervazija i Protazija koji su bili dovršeni tek nakon Robbine smrti (1759-1760). Oltar Sv. Barbare stajao je u srednjoj ladi do svetišta uz prvi stup s južne strane, a došao je na mjesto istoimenog drvenog oltara iz 1671. godine. Oltar Sv. Katarine nalazio se također u srednjoj ladi uz prvi stup sa sjeverne strane, gdje je zamijenio istoimeni drveni oltar iz 1660. Oltar Sv. Križa stajao je u južnoj ladi također na mjestu oltara iz 17. stoljeća. Oltar Sv. Trojstva zamijenio je istoimeni drveni oltar iz 1633, a stajao je u srednjoj ladi kraj srednjega stupa s južne strane. Njegov pandan kraj srednjega stupa sa sjeverne strane bio je mramorni oltar Sv. Emerika, koji je zamijenio drveni oltar što ga je još 1689. izradio Ivan Kommersteiner. I napokon oltar Sv. Gervazija i Protazija stajao je negdje u južnoj crkvenoj ladi.¹⁷⁶⁵ Osim autora spomenutih oltara poznat je i autor mramornoga oltara Sv. Jurja koji je bio postavljen u to vrijeme u sjevernoj ladi, a također je zamijenio drveni oltar iz 17. stoljeća. Bio je to klesar iz Gorice Antonio Michelazzi koji je oltar izradio 1746.

Za ostale oltare koji su bili postavljeni u tom stoljeću u srednjoj, sjevernoj ili južnoj ladi ili pod starim pjevalištem stolne crkve nije poznato tko ih je izradio.¹⁷⁶⁶ Drvene oltare Sv. Magdalene i Sv. Elizabete vjerojatno su radili anonimni majstori iz umjetničke radionice na biskupskom dvoru koja je nedvojbeno razvijala veliku djelatnost i bila važan čimbenik na polju umjetničkoga stvaranja u Zagrebu u to do-

1763. I. Tkalić, Prvosolna, p. 51-99. - V. Hoffiller, Djela kipara Franje Robbe u pravoslavnoj crkvi zagrebačkoj, VHAD, n.s. XIV, p. 220-225. - G. Szabo, O oltarima u našim crkvama, NS, 6, p. 219. - I. Bach, Hrvatski barok 17. i 18. stoljeća, p. 11-14 (tkp.). - V. Horvat Pinarić, Francesco Robba, Zagreb 1961, p. 16-21, 32-35.

1766. Bili su to oltari Sv. Elizabete iz 1757. kod prvog sjevernog stupa u srednjoj ladi pri ulazu u crkvu, Martinj od šarena mramora u sjevernoj ladi (iz 1776), mramorni oltar Sv. Ivana Nepomuka iz 1795. u južnoj ladi (došao je na mjesto oltara Sv. Uršule iz 17. st.), mramorni oltar Sv. Dorođeje pod starim pjevalištem (zamijenio je stari drveni oltar iz 1660), mramorni oltar Sv. Franje Serarfiškog također pod starim pjevalištem (došao je na mjesto starog drvenog oltara koji je nastao u požaru 1646), oltar Sv. Jeronima iz 1794. i drveni oltar Sv. Magdalene u Martinjnoj kapeli iz 1736. godine. - I. Tkalić, Prvosolna, p. 51-99.

1763. G. Szabo, Silke Zagreba iz četiri stoljeća, SavremeniK, 1914, p. 260-261. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 75.
1764. Acta camerata, fasc. P. 12, Abolit. monast., HDA. - E. Laszowski, Crkvene stvari dokinutog samostana opatica sv. Klare u Zagrebu, SNZ, p. 180-187. - Arhiv zagrebačke županije g. 1768-1790., fasc. 21, No 2, HDA. - E. Laszowski, Dokinuće reda kapucina u Zagrebu 1788, SNZ, p. 170.

ba. Međutim, svi oltari što ih je stolna crkva dobila tijekom 18. st. bili su, osim oltara *Posljednje večere* i oltara evanđelista Luke, odstranjeni iz crkve prigodom njezine velike obnove krajem prošlog stoljeća. Neki od njih sačuvali su se u pojedinim crkvama zagrebačke biskupije, kamo su ih poslije obnove otpremili,¹⁷⁶⁷ dok su ostali nestali. Sačuvalo se i nekoliko mramornih kipova s oltara Sv. Trojstva i oltara Sv. Gertrude i Protazija u Muzeju grada Zagreba i u Dijecezanskom muzeju.¹⁷⁶⁸

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 18. st. dobila je i nova barokizirana župna crkva Sv. Marije novu opremu, nove barokne mramorne oltare i mramornu propovjedaonicu. Oni su zamijenili stare drvene oltare i drvenu propovjedaonicu što su stajali u bivšoj nepregrađenoj gotičkoj crkvi. Najprije je izveden (1768) glavni oltar s impozantnim kipovima Sv. Petra i Sv. Pavla, a zatim su tijekom 1772. i 1773. podignuta četiri postrana oltara, dva u južnoj i dva u sjevernoj lađi.¹⁷⁶⁹ Kipovi na njima te na glavnom oltaru, puni snažnog dubokog izražaja, odaju jednako kao i reljef na propovjedaonici visna majstora koji se dubinom zamisli i načinom izražavanja odvaja od drugih umjetnika kipara svoga vremena, pa i od slavnoga Franje Robbe. Bio je to ljubljanski kipar Franjo Rottman, učenik Robbin, koji je u kipovima sveta na oltarima i reljefu propovijedi Sv. Ivana Kristitelja na propovjedaonici dao djela koja spadaju u red najboljih i najizražajnijih kiparskih radova onoga vremena u nas. Iz njih izbija snaga, odlučnost, duboka izražajnost i heroičnost, nasuprot Robbinovoj lirici.¹⁷⁷⁰

Krajem 18. st., odnosno na samom početku 19. st. (1785-1802) sagrađena je nova crkva Sv. Ivana u Novoj vesi, pa ju je tadašnji njezin zaslužni župnik Miho Sinković opremio novim pokućstvom. Među ostalim nabavio je i pet novih oltara, no na njima nije bilo skulptura, već samo oltarne slike. Danas stoji samo još dva, i to oltar Sv. Mihajla u lađi na južnoj i Čiselske Majke Božje na sjevernoj strani. Ostala tri odstranjena su iz crkve 1884, a mjesto njih postavljena tri mramorna oltara koje su prigodom onovremene restauracije uklonili iz stolne crkve. To su glavni oltari (nekoć Sv. Emerika, izrađen 1759-1760) i postrani oltar uz svetište Sv. Jeronima i Sv. Franje Ksaverskog, izrađeni oko 1790. Svi oni imaju postrance po jedan mramorni svetački kip, a pokrajni još i reljefe u sredini i na oltarnoj menzi. Glavni oltar s mramornim statuama i ostalim skulpturalnim pojedinostima djelomično je rad Franje Robbe, a djelomično njegovih pomoćnika. Postrani manji oltari te kipovi i reljefi na njima djela su slabije kakvoće po svojoj prilici novijih nepoznatih majstora.

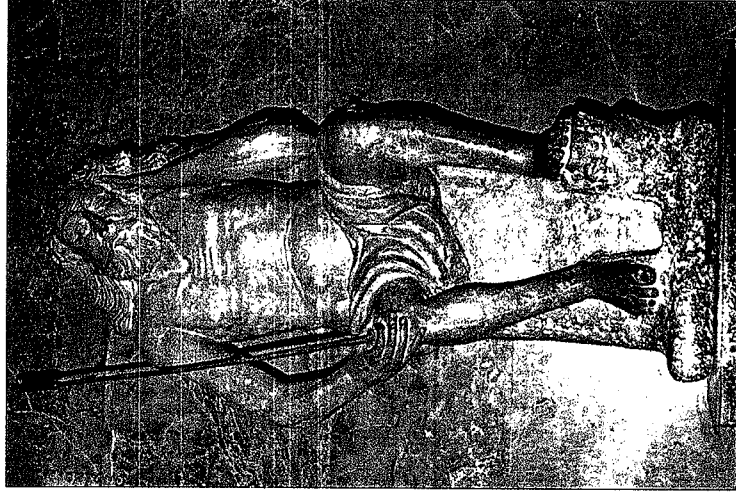
U Muzeju grada Zagreba čuvaju se dva reljefa uklesana u kamenu pješčenjaku koji navodno potječu iz Sv. Ivana. Na jednom je prikazan *Bijeg u Egipat*, a na drugom

1767. Robbinovi oltari Sv. Katarine i Sv. Barbare nalaze se danas u crkvi u Varaždinskim Toplicama, oltar Sv. Ivana Nepomuka u župnoj crkvi u Glini, oltar Sv. Križa u Križevcima, oltari Sv. Emerika, Jeronima i Franje Serafinskog u župnoj crkvi Sv. Ivana u Novoj vesi u Zagrebu, a oltar Sv. Jurja Antonija Michelazza u Luopoglavu kraj Dugog Sela. - I. Tkalečić, Prvostolna, p. 51-59. - J. Bartle, Povijest župa, 1899, p. 20-21. - R. Horvat, Prvostolna crkva u Zagrebu, Zagreb 1941, p. 19.

1768. U Muzeju grada Zagreba nalaze se kipovi Sv. Anastazija i Sv. Ivana Zlatoustog s oltara Sv. Trojstva, a u Dijecezanskom muzeju kipovi Sv. Domitilka i Sv. Tome Akvinskog s oltara Sv. Gervazija i Protazija.

1769. U južnoj crkvenoj lađi podignuti su oltari Sv. Josipa i Sv. triju kraljeva. Na prvom stoji kipovi Sv. Antuna i Sv. Franje Ksaverskog, a na drugom Sv. Emerika i Sv. Stjepana kralja. U sjevernoj su lađi smješteni oltari Sv. Ane i Majke Božje žalosne. Na prvom stoji kipovi Sv. Ivana evanđelista i apostola Tadeja, a na drugom Sv. Margarete Krotonske i Sv. Efrema pokajnika.

1770. F. Buntak, Župna crkva sv. Marije u Zagrebu, Zagreb 1939, p. 41 i d.

Krist s tmovom krunom u kapelici Ranjenog Isusa na Jelačićevu trgu, 18. st.

Krštenje Isusovo. Iako su prilično oštećeni, budući da su izvedeni u neotpornoj građi, ipak odaju vještu ruku, vjerojatno domaćega majstora iz prve polovice 18. stoljeća.¹⁷⁷¹

I nova crkva Sv. Ksavera (građena 1748-1752) dobila je uskoro nakon dovršene gradnje (1754) nove barokne oltare, a 1756. dva pokrajna (Majke Božje i Sv. Alojzija) te 1757. glavni oltar posvećen Sv. Franji Ksaverskom. Izrađen je dijelom od mramora, dijelom od umjetna kamena, a pokrajni od drva. Oba pokrajna imaju stare drvene antependije koji zacijelo potječu iz bivše kapele Sv. Ksavera. Dva kamena barokna sveca, već prilično oštećena zubom vremena, što stoje vani u preprostoru crkve na visokim okruglim stupovima, također su djelo nekog nepoznatog majstora kipara onoga vremena.¹⁷⁷²

1771. J. Bartle, Povijest župa, 1899, p. 19-21. - I. Bach, Barok u Hrvatskoj, p. 14-15 (tkp.). - D. Baričević, Claudius Kautz, kipar kamenog spomenika Bezgrešnog začetca Marijina na Markovu trgu u Zagrebu - Petistil 1990, 33, 95-112.

1772. J. Bartle, Povijest župa, 1896, p. 95-96. - R. Horvat, Sv. Ksaveru u Zagrebu, Zagreb 1925. - R. Horvat, Prošlost, p. 220-222. - F. Buntak, Zagreb i okolica, p. 88-89 (tkp. za sada zažubljen).

U starom gotičkom svetištu remetske crkve isklesali su na samom početku stoljeća (1706) redovnici pavlini Tomo Jurjević i Pavao Belina veliki mramorni glavni oltar s kipovima Sv. Pavla i Antuna. Isti su majstori tri godine prije vjerojatno izradili i mramorne oltare Sv. Luke i Antuna. Isti su majstori tri godine prije vjerojatno izradili početkom trećega desetljeća 18. st. (1721-1722) dograđivana i povećana, pa je tom prilikom dobila i raskošno barokno pročelje s veoma finim i proždovljenim kipovima svetaca i pustinjača smještenim u nišama pročelja (u gornjem dijelu Sv. Joakim i Sv. Ana, a dolje pustinjaci Sv. Pavao i Sv. Antun). Krajem tidesetih godina klesani su i kamenni kipovi koji su bili smješteni na zid kojim je biskup Juraj Branjug dao su i kamenni kipovi ispred crkve. Ti su kipovi s vremenom propali, a sačuvao se samo oraj Sv. Simona Stitite na stubu pred crkvom i reljef Sv. Pavla Pustinjača na zidu uz cestu. Ne zna se tko ih je isklesao, kao ni one na pročelju crkve. Pavlini Jurjević i Belina sigurno nisu, jer su umrli davno prije, Jurjević 1713, a Belina 1715. godine.¹⁷⁷³ Početkom dvadesetih godina 18. st. zidovi i stropovi crkve ukrašeni su i štukaturama. Izradio ih je vjerojatno Antonio Giussepe Quadrio, koji je u to doba radio freske u Sv. Katarini na Gornjem gradu.

Na glavnom oltaru kapelice Trpečega Isusa na nekadašnjoj Harmici koja je bila sagradena sredinom 18. st. stajao je kameni kip Krista. On je, kada je kapelica krajem 18. st. bila srušena, svečano prenesen u novu kapelu ugrađenu u bivšu Bolnicu milosrdne braće na jugozapadnoj strani tga. Isklesan od kamena, kip prikazuje Krista u sjedećem položaju okrunjena tmovom krunom i s kopljem u desnoj ruci. Vrlo je zanimljiva i jedina je iz toga doba sačuvana umjetnina te vrste iz sakralnih zagrebackih građevina koje danas više ne postoje. Danas se nalazi u novoj istoimenoj kapelici ugrađenoj u palači koja je 1934. bila sagradena na prostoru bivše bolnice.¹⁷⁷⁴

Donaci zagrebacki klesarski majstori-umjetnici, kojih je u to vrijeme bilo dosta, klesali su zaočije i brojne nadgrobnne ploče, grbove, natpise, kojih se i do danas sačuvalo lijepe broj. Tradicija takvih spomenika u stilu baroka iz 17. st. nastavila se i u 18. st. I na njima su klesari umjetnici davali maha svojoj mašti, pokazivali svoje umjetničke sposobnosti, izražavali bujni, nemirni, bogati stil vremena. O tom nam govore među ostalim i nadgrobnne ploče zagrebackih kanonika iz stolne crkve Ivana Znlke iz 1706, Tome Kovačevića iz 1724, Gjura Resa iz 1745, Nikole Gotala iz 1765, pa kamene ploče s grbovima Ivana Dragovanica iz 1779. i grb obitelji Patačić također iz druge polovice 18. stoljeća. Grb kanonika Dragovanica potječe sa kuće u Novoj vesi br. 25, a Patačićev, ukrašen uklesanom Fortunom, orlovima, vjerojatno sa neke zgrade u Gornjem gradu koja je pripadala obitelji Patačić, odnosno barunu Adamu Patačiću, velikovaratniskom biskupu i kaločkom nadbiskupu.¹⁷⁷⁵

1773. J. Barle, Remete, p. 45-46. - F. Buntak, Župna crkva sv. Marije u Zagrebu, Zagreb 1939, p. 65-66, n. 148. - I. Bač, Barok u Hrvatskoj, p. 10 (rkp.). - F. Buntak, Zagreb i okolica, p. 97 (rkp.). - M. Schneider, Likovni dokumenti građevine povijesti Remeta, ISNZ III, p. 88.

1774. J. Barle, Povijest župa, 1896, p. 82. - R. Horvat, Prošlost, p. 226-229.

1775. Danas se Patačićev grb nalazi u Hrvatskom povijesnom muzeju. Tamo se nalazi i grb kanonika Dragovanica. Nadgrobnne ploče Ivana Znlke i Tome Kovačevića nalaze se u Muzuju grada Zagreba, a Nikole Gotala, in situ u katedrali. O grbu Patačića i reljefima iz crkve Sv. Ivana - I. Brumšmitz, Kamenni spomenici VJAD (n. s.), sv. XII, p. 172, 188-189, a o navedenim nadgrobnim pločama I. Kukuljević, Nadpisi sredovječni i novovječni, p. 346, 352, 357-359, te Katalog kulturno-historijske izložbe, Zagreb 1925, p. 94.

Sa sigurnošću se može pretpostaviti da su kipari i drvorezari koji su u tom stoljeću djelovali u Zagrebu izveli još i mnogo drugih umjetničkih djela koja se do danas nisu sačuvala. Radili su nedvojbno i za druge crkve i brojne kapele te za druge potrebe u gradu. Poznato je da su se običavala postavljati raspela i kipovi svetaca na cestama i raskrižjima u raznim dijelovima grada, osobito u predgrađu. Oni se kada spominju i u starim ispravama. Tako, primjerice, jedna statua u Illici, druga u blizini Mesničkih vrata, treća na Ilirskom tgu itd. Kod gradskog prijevoza na Savi spominje se izričito kip Sv. Ivana Nepomuka.¹⁷⁷⁶ Sve su to bili nedvojbno radovi anonimnih zagrebackih majstora, nestali kao i mnoge druge umjetnine toga doba.¹⁷⁷⁷

Slikarstvo

Slikarstvo u Zagrebu u 18. st., izuzevši portretno, bilo je uglavnom crkveno, kako se to može zaključiti po onome što je sačuvano. U gradu živi i djeluje u to vrijeme nekoliko po imenu poznatih slikara. Oni kojih su se djela sačuvala došli su iz Slovenije, pa su ili Slovenci ili u Sloveniji udomaceni strani majstori. Radovi domaćih zagrebackih slikara, koji se inače spominju u starim ispravama, nisu se sačuvali ili su ostali anonimni. Zagrebackih se majstora u zapisima tijekom cijelog 18. st. javlja priličan broj. Već u prvim desetljećima spominje se Joachim Schitt (1715) i Franjo Makovec (1719),¹⁷⁷⁸ a zatim redom slikar Talijan (1725), slikarica Ana (1736) umrla u kući grofa Sermaagea, slikar Pavao (1737),¹⁷⁷⁹ slikar i kipar Antun Reiner (1753-1787),¹⁷⁸⁰ kaprolski slikar Mihael Foit (1777) i Ivan Reiner (1778),¹⁷⁸¹ te Gaslager koji je radio freske u Sv. Marku. Obnova starih i gradnja novih crkava te podizanje novih oltara uzrokovali su i jaču slikarsku djelatnost. Zidovi se ukrašavaju freskama, oltari novim slikama. Među prvima se pojavljuje Giulio Quaglio iz Laina. On uvodi u sjevernu Hrvatsku iluzionističko slikarstvo te između 1726. i 1729. slika freske na stropu Sv. Katarine s prizorima iz života svete i slikama dranaestorice apostola. Druga je mogućnost da je te freske izveo Franjo Illošeg, otac Andrije Illošega, koji je u svetištu iste crkve na zidu iza glavnog oltara Slovenac Kristofor Andrija Illošeg izradio veliku, reprezentativnu iluzionističku fresku Sv. Katarina među aleksandrijskim filozofima i književnicima. U donjem lijevom uglu freske umjetnik je

1776. Protocolum, g. 1788, p. 206, 212. PAZ. - E. Laszowski, Mostovi na teritoriju grada Zagreba 1774. godine, SNZ, p. 248.

1777. Krajem 18. st. spominju se u Zagrebu kao vlasnici nekretnina klesari Josip Friedl (1788), Josip Faidić (1800) i Leopold Czaisz (1797). Oni se nedvojbno mogu ubrojiti među anonimne majstore koji su djelovali na polju kiparstva u to vrijeme u Zagrebu (Prot. fass. 1787-1794, p. 97-99; 1797-1805, p. 26-28, 523-526).

1778. Protocolum civitatis zagrabienensis 1616-1742, prijepis E. Laszowskog, SNZ, p. 72, 93.

1779. E. Laszowski, Bilješke o događajima u Zagrebu 1706-1738, SNZ, p. 316.

1780. Reiner je deset godina upravljao i zemaljskom tiskarom u Zagrebu. Oko 1755. molio Hrvatski sabor da mu u kraljevinskoj kući, gdje se nalazila tiskara, dađe još jednu sobu, "jer se je nakon preuzimanja tiskare bavio i kipaškim poslom". Sedesetih godina bio je teško bolestan (čini se od korošolje) i popuno onemogućio te naposljetku i oslijepio. - V. Klaić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922, p. 18.

1781. Protocolum fassionum 1777-1782, p. 64-66, 88-90, 110; 1783-1786, p. 335-336; 1787-1794, p. 4-5; 1797-1805, p. 180-181.

naslikao i svoj autoportret i portret za koji se pretpostavlja da prikazuje njegova oca Franju Ilovsęga, također istaknuta slikara, ili možda donatora nekoga Erdődyja.¹⁷⁸²

Nekoliko godina prije Ilovsęga freske u Sv. Katarini slikar Gaslager radio je u Sv. Marku (1755) i na zidu na sjevernoj strani kraj sakristije i glavnog oltara naslikao pri-zor kako Židovi skupljaju manu u pustinji i svetoga Iliju kod potoka Harita. No ta se freska, nažalost, nije sačuvala.¹⁷⁸³

Potkraj stoljeća dobila je i crkva Sv. Ivana u Novoj vesi zidne slikarije. Tamo je *pic-tor Roichensis* Antun Lefhinger ukrasio iluzionističkim freskama *Tajne vjerovanja apostolskoga* najprije pokrajnu kapelu, a nekoliko godina poslije (1792) u suradnji s Antunom Atherom i svetište crkve (lik Boga Oca i scene iz života Sv. Ivana).¹⁷⁸⁴

I crkva Sv. Marije u Remetama bila je tijekom 18. st. ukrašavana zidnim slika-rijama. Već početkom stoljeća (1705) dekorirana je kapela slikama iz života Marijina i scenama čudesa, a 1748. ukrašena freskama, dok je između 1745. i 1748. glavni predstavnik baroknog slikarstva u Hrvatskoj, suvremenik Venecijanca Tiepola, Slo-venca Franje Ilovsęga i Pavla Trogera, lepglavski pavlim Ivan Ranger (1700-1753) započeo ukrašavati samu crkvu freskama. Oslikao je svetište, ladu, pjevalište i prostor ispod njega slikama čudesa Marijinih. Freske je jako oštetio, a velikim dijelom pot-puno uništio potres 1880. Relativno čitave sačuvala su se pod pjevalištem (47 pri-zora), dok su u ladi, svetištu i na pjevalištu sačuvane tek fragmentarno. Prikazuju ču-desna ozdravljenja ljudi koji su se zavijetovali Majci Božjoj remetskoj, ali i prizore iz života u remetskom kraju u vrijeme, kad je tamo živio i radio autor fresaka umjetnik Ranger.¹⁷⁸⁵

Prije nekoliko godina pronađene su barokne zidne slike i u crkvi Svih svetih u Sesvetama. No te zasada još nisu stručno obrađene.¹⁷⁸⁶

Gradnja novih oltara potaknula je i izradu novih oltarnih slika. U Hrvatskoj, pored nekih stranih slikara, slikaju ih također većinom Slovenci. U Zagrebu djeluje u to vrijeme više po imenu poznatih slikara koji su po svojoj prilici slikali uglavnom oltarne slike, ali se samo nekima sa sigurnošću mogu pripisati konkretni postojeći radovi. Tako Slovencima Valentinu Metzingeru, Antunu Cebeju i Ivanu Mertz-u Budimpešte. Valentin Metzinger slikao je oltarnu sliku Sv. Ignacija na istoimenu oltaru (Robbinu) u Sv. Katarini (oko 1729), a Antun Cebej slike za pobočne oltare u Sv. Mariji (1770-1773). Od tih sačuvala su se tri. Jedna (*Poklonstvo triju kraljeva*) nalazi se još *in situ* na oltaru u južnoj ladi, a dvije se čuvaju u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (*Magdalena pokajnica* i *Smrt Sv. Josipa*). Ivan Mertz naslikao je oltarnu sliku *Skidanje s križa* za oltar u pokrajnoj kapeli u crkvi Sv. Ivana. Naslikana je 1798. u Budimpešti, a kupio ju je za Sv. Ivana tadašnji župnik Mijo Sinković. U to vrijeme rađene su i slike za pet novih oltara u istoj crkvi. Dvije se nalaze u njoj i danas

1782. Ž. Jiroušek. Dekonacija unutrašnjosti crkve sv. Katarine u Zagrebu, Jutarnji list, 28.VI.1936, 8771, p. 17. - I. Bach, Barok u Hrvatskoj, o. 22-24 (rkp.). - D. Kniewald, Crkvena umjetnost u Hrvatskoj, Croatia sacra, 1943, 20-21, p. 271.

1783. J. Bartle, Povjest župa, 1896, p. 13.

1784. J. Bartle, Povjest župa, 1899, p. 18, 19, 25, 26. - I. Bach, Barok u Hrvatskoj, p. 22, 24 (rkp.).

1785. J. Bartle, Remete, p. 34. - I. Bach, Barok u Hrvatskoj, p. 22, 24 (rkp.). - M. Schneider, Likovni dokumenti gradevne povijesti Remeta, ISNZ III, p. 88. - M. Schneider, Likovni izvor za kulturnu povijest - zavjetne freske u Remetama, ISNZ IV, p. 81-83.

1786. A. Horvat, U povodu dilema o crkvi u Sesvetama, ISNZ V, p. 97.

na preostalim starim oltarima na sjevernoj strani i južnoj strani crkvene lade. To su slike velikoga formata Sv. Milhajla i Majke Božje u pozlaćenim *Louis-seize* okvirima, koji su također vrijedni primjerci primijenjene umjetnosti onoga vremena.¹⁷⁸⁷

Početakom 19. st. radi u Zagrebu slikar Antun Keller Zagrepčanin, jedan od posljed-njih umjetnika koji je još i u to postbarokno doba slikao freske i oltarne slike u tradiciji baroka. Slikao je po narudžbama biskupa Maksimilijana Vrhovca i izradio među osta-lim dvije zidne slike iz života Sv. Maksimilijana u Remetama te slike Sv. Jurja, *Bezgrješ-noga začeca* i Sv. Petra za crkvicu Sv. Jurja na Jurjevskom groblju (1826).¹⁷⁸⁸

Među brojnim slikarima koji su u tom stoljeću živjeli stalno u Zagrebu ili dolazili izvana bilo je nedvojbeno i portretista. Portretiranje je zacijelo i ovdje bilo područje dobre zarade za slikare. Plemići i bogati građani bili su i u to doba redoviti naručio-ci portreta za sebe i članove svojih obitelji. Neki su, osobito plemići, držali u svojim do-movima slikare za vrijeme dok su za njih slikali. Godine 1736. spominje se, pri-mjerice, da je slikarica Ana umrla 10. siječnja u kući grofa Sermagea.¹⁷⁸⁹ Godine 1780. spominje se u Zagrebu, ali već kao pokojni, portretist Antun Fohmüller. O njemu se, nažalost, ne zna mnogo. Tek da je umro 18. studenoga 1780. na području župe Sv. Marka, bio pokopan u kriпти Markove crkve, neoženjen i imao, čini se, veliki imetak. Ne zna se niti otkuda je došao.¹⁷⁹⁰

U spisu *Impositio pro castrens. necessitatibus* spominje se 1737. kuća udovice slikara Bužana.¹⁷⁹¹ S kraja 18. st. potječe vrlo lijepi akvarel Zagreba što ga je 1792. izradio Ljudevit Bužan. Na njemu je vrlo minuciozno prikazana panorama Gornjega grada gledana s juga. Možda je Ljudevit Bužan bio sin ili unuk slikara Bužana koji se spominje u spomenutom spisu iz 1727, a tada je već bio pokojni. Bužanovi su bili građani slobodnoga i kraljevskoga grada, pa je Ljudevit možda prvi zagrebački slikar koji je naslikao sliku Zagreba.

U 18. stoljeću bila je razvijena i djelatnost na polju raznih grana umjetničkog obrta: zlatarstva, kovinarstva, stolarstva, intarzije, vezenja, zvonoljevarstva i dr. Umjetnički je obrt osobito cvao na Kaptolu, gdje su biskupi i drugi meceni tijekom stoljeća dali izradivati i darovali ponajviše stolnoj crkvi razne vrijedne umjetnički izvedene predmete koji su se uglavnom koristili u crkvenim obredima. Bile su to zlatne ili pozlaćene srebrne pokaznice, skupocjeni kaleži, ciboriji, posudice za balzam, relikvijari urešeni briljantima, emajlom, dragim kamenjem, biserima, zatim biskupski štapovi, crkveno ruho, infule sa smaragdima i biserom, stole s izvezenim cvjetovima, kazule s dragocjenim vezivom, plaštivi s korajlima i mnogo drugog.

Osobito su vrijedni i zanimljivi proizvodi zlatarstva, iako nisu isključivo rad domaćih majstora. Mnogo ih se čuva u riznicama zagrebačkih crkava, a najviše u riznici katedrale. Tu je među ostalim pohranjen i kalež od suhog zlata i obložen

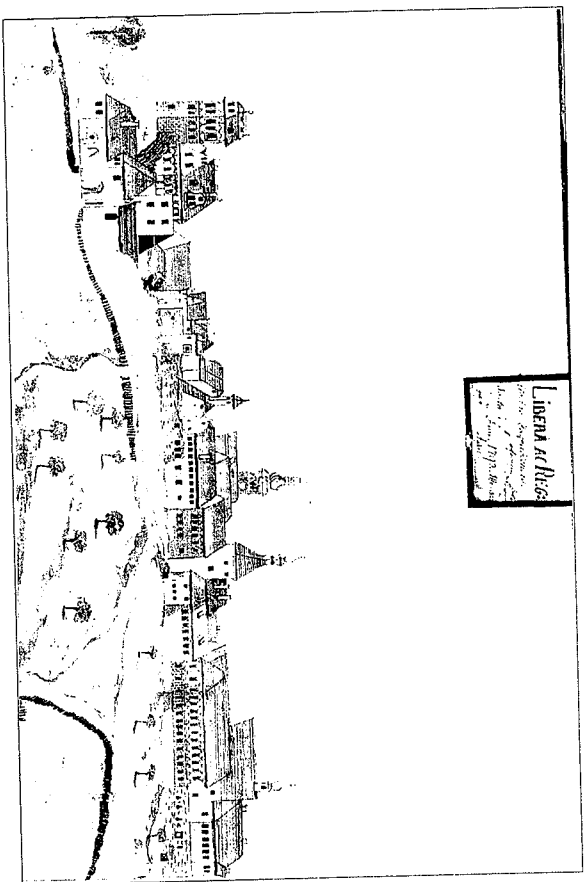
1787. Ž. Jiroušek. Dekonacija unutrašnjosti crkve sv. Katarine u Zagrebu, Jutarnji list, 28.VI.1936, 8771, p. 17. - F. Buntak, Zagreb i okolica, p. 37-38 (rkp.). - I. Bach, Barok u Hrvatskoj, p. 26. - J. Bartle, Povjest župa, 1899, p. 20, 25.

1788. I. Bach, Dolazak slikara Antuna Kellera u Varaždin, Vijesti muzealaca i konzervatora, 1969, 3. - M. Schneider, Portret 1800-1870. (katalog), Zagreb 1973, p. 24 (NB).

1789. E. Laszowski. Bilješke o događajima u Zagrebu g. 1706-1738, SNZ, p. 316.

1790. Jutarnji list, 22.IV.1923, p. 17.

1791. Acta politica 1736-1737, fasc. L, No 31 (PAZ).

Slobodni kraljevski grad Zagreb, akvarel Ljudevita Bužana iz 1792. Pogled na Gornji grad s juga.
(MGZ)

dijamanitna što ga je 1720. u Beču dao izraditi biskup Esterhazy. Biskup Esterhazy (1708-1722) dao je vjerojanno izraditi štap biskupa Kažotića s Kažotićevim natpisom i likom u emajlu ukrašen bisericima, granatima i gorskim kristalom te srebrni antependij iz 1721. i srebrni bogato pozlaćeni ciborij iz 1722. Antependij pripada najvećim dragocjenostima u riznici. Izradio ga je za glavni oltar katedrale 1721. bečki majstor Georg Gaspar Meichel. Sastoji se od tri srebrne ploče (za oblaganje tri strane oltara) i sadrži niz slikovitih elemenata i realističkih pojednosti. Na prednjoj (srednjoj) ploči prikazana je u reljefu *Sv. Obitelj i Isusovo djetinjstvo*, a na pobočnim pločama kraljevi Sv. Stjepan i Ladislav u religijskim prizorima. U riznici stolne crkve i na stolovima kraj glavnog oltara u samoj crkvi stoje po dva srebrna relikvijara u obliku piramide, bogato ukrašeni reljefom i drugim baroknim reljefnim prepletima, rozetama, volutrama, akantusovim lišćem i drugim baroknim reljefnim motivima. Izradio ih je mariborski zlatar Ivan Reiman, čiji su inicijali (IR) urezani na piramidama pored grba, odnosno žiga grada Maribora. Osim ta dva relikvijara biskup Branjug dao je izraditi i dva relikvijara u obliku pokaznica od pozlaćena srebra s iskucanim, lijevanim i cizeliranim ukrasom. Nalaze se na glavnom oltaru, a izradio ih je Josip Zeckl, također mariborski zlatarski majstor. Učinio je to oko 1738, kada su izradeni i Reimanovi relikvijari u obliku piramide. Iz istoga su vremena vjerojatno također radovi mariborske radionice i okviri kanoničkih ploča što se nalaze na prvom oltaru desno od ulaza u južnoj lađi katedrale. Radeni su od pozlaćenoga mještenoga lima na drvenoj podlozi s aplikacijama od cizelirana srebrna lima, a ukrašeni

vrpčastim elementima, rozetama, palmutama, cvjetnim girlandama, andeoskim glavicama itd. Mariborski su zlatari oko 1738. izradili za zagrebačku katedralu i oltaru svetohraništa tadašnjega velikog oltara. Ta se sastojala od drveta prekritog pozlaćenim bakrom na kojem su bili pričvršćeni srebrni ukrasi: anđelići, vijenci, lišće itd., te četiri prizora iz života Isusova. Izradili su je po narudžbi biskupa Jurja Branjuga zlatarski majstori iz Maribora Ivan Reiman, Josip Zeckl, Ivan Wodizka, Josip Arzberger i Sebastian Sträszgietl. Ta se oplata našalost nije sačuvala. Propala je zajedno sa svetohraništem u katastrofalnom potresu 1880. godine.¹⁷⁹²

I u radionici što ju je osnovao u svom dvoru biskup Juraj Branjug bilo je nedvojbeno i zlatarskih majstora-umjetnika. Monstrance, kaleži i drugi predmeti što ih je biskup nabavljao za stolnu crkvu vjerojatno su barem djelomično potekli iz te radionice i bili rad domaćih majstora.¹⁷⁹³ Među ostalima možda i dva skupocjena predmeta što se također nalaze u riznici katedrale, a darovao ih je crkvi kanonik i naslovni beogradski biskup Stjepan Puc. To su dragocijena pokaznica iz 1747, djelomično od čistoga zlata, ukrašena biserjem, draguljima i slikama u emajlu, te pozlaćeni srebrni kalež urešen dragim kamenjem i grbom darovatelja iz 1758.¹⁷⁹⁴

Iz Branjugove radionice potječe i kalež od pozlaćena srebra s grbom biskupa Thauszyja, što ga je 1767. izradio Ignjat Ernst. Taj se kalež ljepotom može mjeriti s najljepšim radovima onoga vremena. Danas se čuva u Dijecezanskom muzeju, a potječe iz crkve u Vugrovcu.

Iz posljednjih desetljeća 18. st. poznata su tri zagrebačka, odnosno kaprovska zlatarska majstora i njihovi radovi koje su izradili uglavnom za stolnu crkvu: Ignjat Ernst, Johann Michael Lanner, Ignjat Ernst, Martin Ebner i Ferdinand Eberhardt. Johann Michael Lanner izradio je 1780. biskupski štap (za biskupa Galjufa) od pozlaćenoga bakra i srebra sa srebrnim i pozlaćenim iskucanim i cizeliranim aplikacijama i rokokoo motivima (čuva se u riznici).¹⁷⁹⁵ Martin Ebner (1795-1814)¹⁷⁹⁶ Oko 1800. izradio je okvir slike zagrebačkog biskupa bl. Augustina Kažotića s razvijenim oblicima ranoga klasicizma (nalazi se u sakristiji stolne crkve), a Ferdinand Eberhardt (1787-1810) uz ostale radove u posljednjoj četvrti 18. st. i pladnjic kasnobaroknih oblika iskucan u obliku četverolisnog izduženog ovala (nalazi se u riznici). Majstorskim žigom toga majstora označen je još jedan srebrni pladnjic koji se čuva u Dijecezanskom muzeju, nekoliko predmeta u riznici župne crkve u Mariji Bistrici (osam srebrnih žlica, srebrni kabljić za posvećenu vodu i škropilo od pozlaćena srebra), srebrna spremnica (burmućica) s dva poklopca iz vremena oko 1800. u Muzeju

1792. I. Tkaličić, *Prvostolna*, p. 122. - I. Boiničić, *Antependij stolne crkve zagrebačke*. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, n. s. III, p. 30-32. - E. Laszowska, *Srebrni antependij zagrebačke stolne crkve*, SNZ, p. 34-37. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 37. - I. Bach, *Barok u Hrvatskoj*, p. 34. - I. Bach, *Zlatarski radovi u riznici zagrebačke katedrale sa žigovima mariborskih i zagrebačkih majstora XVIII stoljeća*, *Tkaličićev zbornik*, II, Zagreb 1958, p. 257-271.

1793. I. Bach, *Barok u Hrvatskoj*, p. 18 (tkp.). - J. Buhovac, *Zagrebački biskupi*, p. 58.

1794. I. Tkaličić, *Prvostolna*, p. 117-119. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 371-372.

1795. Majstorski žig Johanna Michaela Lannera M. I. utisnuti je i na nožu i vilici koji se čuvaju u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, a izradeni su oko 1760. - I. Bach, *Radovi zagrebačkih zlatara*, Perisul, 1962, 5, p. 105.

1814. U njegovim radovima utisnuti su inicijali ME. - I. Bach, *Zagrebački zlatarski radovi s kraja XVIII i prve polovice XIX st. u zbornici obitelji Schaufel u Zagrebu*, Perisul, 1967-68, 10-11, p. 190.

(spominje se u Zagrebu prvi put 1792, a 1809. bio je još živ), Karlo Meier (javlja se krajem 18. st. 1786/7), Martin Rode (1785), Ivan Salecz (1792).

Svi ti zlatarski i srebrnarski majstori ponajviše izrađuju razne uporabne predmete od srebra za gradane, za kućanstva ali i za crkve, napose katedralu.

Zlatarski majstori udruženi su u cehovima s drugim majstorima raznih struka, bravarima, kovačima, mačarima, krznarima, sedlarima i dr., i to posebno na Kaptolu, a posebno na Gradecu.

Crkve koje su u novije vrijeme srušene i danas više ne postoje, kao samostanske crkve Sv. Trojstva i Sv. Marije, imale su u svojim inventarima i crkvenoga posuda i drugih predmeta, zlatarskih proizvoda. U popisu sastavljenom prigodom likvidacije kapucinskoga samostana 1788.^{1798b} među stvarima nađenim u njegovoj crkvi navode se uz ostalo i srebrna pozlačena monstranca s lunulom, srebrni pozlačeni ciborij s poklopcem 56 lota težak, šest srebrnih pozlaćenih kaleža itd. U popisu stvari dokinutoga samostana Klarisa i njegove crkve Sv. Trojstva (1782) nalazimo kalež, patenu, ciborij, posrebrene svijećnjake, kostirene posude, posrebrene kutije, pozlaćenu spremnicu za relikvije, kutiju urešenu srebrom, krunu sačinjenu od krivog zlata i dragulja "za okićenje monstrance", kanoničke tablice, posrebrene svjetiljke pred oltarima te srebrne zavjetne predmete (srce i noga).

I umjetnost kovanja željeza bila je u tom stoljeću u Zagrebu vrlo razvijena. Brojni umjetnički predmeti od kovana željeza izrađeni za zagrebačke crkve ili građanske kuće (vrata, nadvratnici, lunete, rešetke prozora, križevi, brave) nalaze se još i danas djelomično na svojim prvotnim mjestima, a djelomično se čuvaju u muzejima. Jedan od najstarijih i najvrednijih radova te vrste niska su željezna dvokrilna vrata ukrašena bogatim biljnim ornamentima na ulazu u kapelu Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine. Izradio ih je 1728. vjerojatno prema nacrtu kipara Franje Robbe neki ljubljanski majstor. Za tim vratašcima ne zaostaje ni krasna pregrada oltara u Kamenitim vratima, bogato urešena raznim ornamentima i vegetabilnim motivima, volutama, viticama, ukrasom lišća, školjkastim uresima, palmetama, vazama, Marijinom krunom i monogramom. Taj osobit primjerak umjetnički kovana željeza izradio je vjerojatno neki domaći zagrebački majstor po svoj prilici oko 1731, u vrijeme kad je podignut i oltar pred kojim stoji. Vilo su lijepa i *Louis-seize* vrata i oltarna ograda ukrašena biljnim i geometrijskim ornamentima što potječu iz stolne crkve, a danas se čuvaju u Muzeju grada Zagreba. Datirana su 1783. godinom. Tri godine prije (1780) izrađeno je natkrovlje bunara u dvorištu pavlinskoga samostana u Remetama, bogato iskličeno biljnim i drugim ornamentima. Danas se čuva u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, dok se na njegovu mjestu u Remetama nalazi ne posve točna kopija Hermana Bolléa s kraja 19. stoljeća. Iz vremena kasnoga baroka datiraju i rešetkasta, lisnatim motivima bogato ukrašena dvokrilna vrata s lunetom, koja su nekada stajala na ulazu u bolničku kapelu na Harmici, a danas se čuvaju u Muzeju grada Zagreba. Izrađena su vjerojatno krajem devedesetih godina u vrijeme gradnje bolnice i njezine kapele. Na užem području Zagreba ima još nekoliko

^{1798b} Arhiv zagrebačke županije g. 1788-1790, fasc. 21, No 2 (HDA) - E. Laszowski. Dokinuce reda kapucina u Zagrebu 1788. god., SNZ, p. 170. - Acta camerae fasc. P12 Abolit. monast. Zagrab., HDA. - E. Laszowski, Crkvene stvari dokinutog samostana opatica sv. Klare u Zagrebu, SNZ, p. 180-187.

za umjetnost i obrt u Zagrebu te klasicistički vrč od srebra u privatnom posjedu u Zagrebu. Uz barokne oblike pojavljuju se u radovima toga majstora i klasicistički, što je i razumljivo, jer je živio i radio na prijelazu 18. st. u 19. stoljeće. Spominje se u Zagrebu prvi puta 1787. a radi za katedralu još 1810.¹⁷⁹⁶

Crkveno posude i drugi zlatarski predmeti što su izrađivani u to vrijeme, a rabili se u crkvenim obredima, čuvaju se u riznicama i drugih zagrebačkih crkava. No ti su predmeti samo djelomično proučeni i rad su većinom stranih majstora. U riznici crkve Sv. Ivana čuvaju se, primjerice, dva kaleža od pozlaćena srebra. Jedan od njih izrađen je u Augsburgu prvih desetljeća 18. st., a drugi oko 1745. u nepoznatoj zlatarskoj radionici. Tu se nalazi i relikvijar od pozlaćene mjedi, vjerojatno bečki rad oko 1778, te kandilo od posrebrene mjedenog lima, izrađeno po svoj prilici od nekog domaćeg zlatara sredinom ili u drugoj polovici 18. stoljeća. U samoj crkvi još je u uporabi veći broj predmeta zlatarskih proizvoda od posrebrene ili kromirane mjedi koji su nastali uglavnom potkraj 18. st. ili početkom 19. stoljeća, uglavnom u vrijeme župnika Mije Sinkovića, koji je između 1782. i 1803. dao sagraditi crkvu i opremiti njezinu unutrašnjost. Riječ je o svijećnjacima, okvirima kanonskih ploča, relikvijarima, raspelima i jednoj svjetiljki za vječno svjetlo. Sve su to djela vjerojatno zagrebačkih majstora obradivača mjedi, zvanih pojasari, kojih je u Zagrebu u ono vrijeme bilo dosta.¹⁷⁹⁷

U riznici crkve Sv. Petra i samoj crkvi ima također nekoliko zanimljivih i vrijednih primjeraka proizvoda zlatarstva 18. stoljeća. Među ostalim tu se čuva kalež iz prve polovice 18. st. i kalež što ih je 1775. dao izraditi tadašnji župnik Josip Horvat, čiji su inicijali u njima urezani, zatim srebrno kandilo iz vremena oko 1770. u stilu rokokoa, svijećnjaci iz kasnoga 17. ili početka 18. st. datirana bakrena posuda iz posljednjih desetljeća 18. stoljeća itd.¹⁷⁹⁸

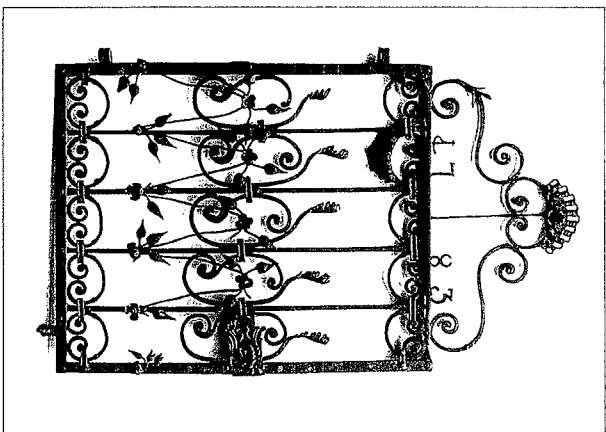
I u riznici Sv. Marka čuvaju se zlatarski predmeti^{1798a} — kaleži, monstrance, relikvijari, kandilo, pladanj i dr. — izrađeni u razdoblju između 1700. i posljednjih desetljeća stoljeća. Nekoć su bili u uporabi u crkvi Sv. Marka ili njezinim područnim kapelama. Djela su većinom nepoznatih majstora, a neki su radovi zlatara iz Beča, Maribora ili možda Olomuca. Vjerojatno je da su barem neki od anonimnih majstora bili domaći, pa i zagrebački zlatari. U to vrijeme ima na području slobodnoga grada i na području Kaptola dosta zlatara, nekoliko i po imenu poznatih. Oni se spominju kao ovdašnji vlasnici kuća ili drugih nekretnina: Juraj Igerčić (1764), Petar Gerkavec (1769), Martin Ebner i Josip Ebner (javlja se od 1807), Nikola Dolovčak (1777), Ivan Meter

¹⁷⁹⁶ I. Bach, Zlatarski radovi u riznici zagrebačke katedrale, Tkalčićev zbornik II, Zagreb 1958, p. 271-279. - I. Bach, Radovi zagrebačkih zlatara u zbirci Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, Peristil 1962, 5, p. 104-106. - I. Bach, Zagrebački zlatarski radovi iz kraja XVIII i prve polovice XIX st. u zbirci obitelji Schaufit u Zagrebu Peristil, 1967-68, 10-11, p. 189-190. - I. Bach, Žigovi čestovnice zagrebačkih zlatara g. 1829, ISNZ IV, p. 174-175.

¹⁷⁹⁷ I. Bach, Nekoliko vrijednih metalnih predmeta u crkvi sv. Ivana u Zagrebu, Peristil, 1963-64, 6-7, p. 94-96. - I. Bach, Metalni predmeti crkve sv. Ivana u Zagrebu, Peristil, 1965-66, 8-9, p. 161-173.

¹⁷⁹⁸ Podatke o zlatarskim predmetima u riznici crkve Sv. Petra dobio sam od dr. Ivana Bacha, pa mu se za njih najtoplije zahvaljujem.

^{1798a} G. Comisso, Zlatarski radovi u riznici crkve sv. Marka u Zagrebu, ISNZ II, p. 159-168. - Protocolium fassionum 1762-1768, p. 355-356; 1774-1777, p. 504-506; 1787-1794, p. 189-190, 296-298, 347-348, 460-462; 1783-1786, p. 281-282. PALZ. - R. Strohhal, Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj gortici, revija Zagreb II, p. 313-317. - I. Bach, Zagrebački zlatarski radovi s kraja XVIII i prve polovice XIX st. u zbirci obitelji Schaufit u Zagrebu, Peristil, 1967-68, 10-11, p. 189-191.

Vrata, kovano željezo, 1783, polječu iz zagrebačke katedrale, krajem 19. st. skinuta i prenesena u Nove dvore. (MGZ)

željeznih kovanih vrata iz toga vremena, ali punih, neresetkastih, s više ili manje bogatom baroknom ornamentikom. Većinom se nalaze još u funkciji na mjestima za koja su radena. Samo neka su dospjela u muzej. Obilnijim baroknim ukrasom ističu se pored ostalih bogato ukrašena podrumna vrata na Kaptolu 28 s početka 18. st., vrata u dvorištu na Opatovini br. 47 s upravo raskošnom ornamentikom iz prijelaznog doba baroka u rokokoo, zatim dvokrilna željezna vrata lokala u Dugoj ulici (Pavla Radčića 37) s naročito istaknutim rozetama i natuknutim elementima *Louis-seize* stila te napokon vrata koja su se nekoć nalazila na kući u Vlaškoj ulici br. 5, a danas se čuvaju u Muzeju grada Zagreba. I ona su bogato ukrašena u stilu *Louis-seize* velikim rozetama, metalnim vrpicama, graničicama, cvijećem, girlandama lišća, te su zacijelo najljepša i najvrijednija kovana vrata toga doba s užega područja Zagreba. Na istoj kući nad zapadnim ulazom nalazi se luneta na kojoj su barokni motivi lišća kombinirani s motivima *Louis-seize* stila: rozetom, ovalnim medaljonom i vrpicama iskovanim od željeznoga lima. Luneta čistog *Louis-seize* stila nalazi se i nad ulaznim vratima u kapeli Sv. Martina u Vlaškoj ulici, a jedna je bila i na crkvi Sv. Marije, ali danas se nalazi u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu. Vrlo su zanimljiva i željezna kovana jednokrilna vrata u Matoševoj ulici br. 11, u stanu prizemno desno. Datirana su 1778. godinom, reljefno i jasno istaknutom u gornjem njihovom dijelu. Učvršćene šipke zaviravaju gore i dolje diskretnim volutama, a u

sredini, gdje se presijecaju, apliciran je dvoglavi orao okrunjen kraljevskom krunom. Stil vremena odrazio se napose u okovu brave u obliku diskretne rokokoo kartuše.

U bližoj okolini Zagreba sačuvala su se trija željezna vrata iz toga vremena. To su vrata Marijine kapele kraj župne crkve u Markuševcu, vrata na ulazu u nekadašnju pavlinsku crkvu u Remetama i vrata na ulazu u dvorište župne crkve u Gornjem Vrapču. Vrata u Markuševcu i Remetama vrlo su slična, komponirana od geometrijskih ornamentata, spirala izrađenih od željeznih šipaka. Prva imaju napis *Ave Maria gratia plena* i godinu 1754, koja nedvojbeno obilježuje vrijeme njezina postanka. A to je prema tome i približno vrijeme postanka remetskih vrata. Vjerojatno ih je izradila ista ruka. Vrata u Vrapču su bogatija ukrasnim pojedinostima i bliže se tipu onih radova u umjetnosti kovana željeza u kojih slikovitost i obilje dekorativnih detalja pretežu nad osnovnim formama postignutim kovanjem željezne šipke. Krajevi spirala raskovani u biljne ornamente i glave fantastičnih životinja oblikovali su na tim vratima življu, bogatiju baroknu cjelinu. U srodnoj tehnici kovanja željeznih šipaka izvedene su i prozorne rešetke na nekoliko zgrada u gradu i okolici. Tako na zgradi grkokatoličkoga sjemeništa na uglu Čirilometodske i Vrančanijeve ulice na prizemnim prozorima, u Tkalićevoj ulici 18 i prvom katu pročelja crkve u Remetama. Barokne prozorne rešetke na tim objektima izvedene su od valovito vijugavih debelih šipaka. Vrlo je lijepa i tipična barokna balkonska pregrada na palači Orišić-Rauch u Matoševoj ulici 9, ukrašena lisanatim motivima od željeznog lima. Datira iz druge polovice 18. stoljeća.¹⁷⁹⁹

Na polju zvonoljevačkog umijeća pojavljuju se u 18. st. u Zagrebu četiri istaknuta imena: Gašpar Franchi, koji je došao u grad već krajem 17. st., Ivan Foresti (1719-1732), Josip Angerer i Antun Schiffer (1785-1834). Franchi je radio u Zagrebu do 1734. i salio ovdje, koliko se znade, osim brojnih zvona za pokrajinske crkve, pet zvona za Sv. Marka, jedno za katedralu i jedno za kapelicu Sv. Dizme. Istodobno je u Zagrebu lijevao i Ivan Foresti i salio zvona za Sv. Katarinu, franjevačku crkvu, Sv. Dizmu i stolnu crkvu (veliko zvano Sv. Ladislava), dok je veliko zvano Sv. Stjepana kralja lijevao za katedralu 1777. Josip Angerer. Za katedralu lijevao je i Antun Schiffer, koji je radio u Zagrebu i duboko u 19. st. Osim za stolnu crkvu salio je zvona i za Sv. Mariju, Sv. Ivana, Sv. Katarinu, franjevačku crkvu te brojna zvona za čitavu Hrvatsku, dio Slavonije i Međimurja. Neka zvona, napose za katedralu, lijevala su se, usprkos velikoj aktivnosti zagrebačkih lijevača, i izvan Zagreba. Tako je zvano Sv. Martina za stolnu crkvu lijevano 1715. u Ljubljani, a zvano *Prebenadar* također za stolnu crkvu 1785. u Beču.¹⁸⁰⁰

Umjetnička aktivnost u 18. st. odrazila se i u drugim granama primijenjene umjetnosti: izradi stičkoga pokućstva, rezbarstvu, intarziji, tekstilu, vezanju, opremi knjiga itd.

¹⁷⁹⁹ L. Dobronić, Umjetnost kovanož željeza u sjevernim hrvatskim krajevima s osobitim obzirom na Zagreb, Zagreb 1946, p. 3-11, 16, 19-20. - L. Dobronić, Barokne kovane rešetke na zagrebačkim zgradama, Arhitektura 1951, 9-12, p. 112-113. - L. Dobronić, Kovane rešetke na arhitektonskim spomenicima sjeverne Hrvatske od gotike do bidemajera, Arhitektura 1953, 4, p. 47-48.

¹⁸⁰⁰ I. Kukujević, Zvonoljevarstvo u Zagrebu, Vemac, 1880, p. 94-95, 110-111, 121-123, 142-143, 158-159, 171-175. - I. Tkaličić, Prvostolna, p. 109. - V. Hoffmiller, Zagrebački zvonoljevci, Sveta Cecilija, 1919, p. 41-45, 70-73. - K. Doodkal, Neša zvona i njihovi lijevaoci, Zagreb 1942. - I. Bach, Metalni predmeti crkve sv. Ivana u Zagrebu, Peristil, 1965-66, 8-9, p. 168-170.

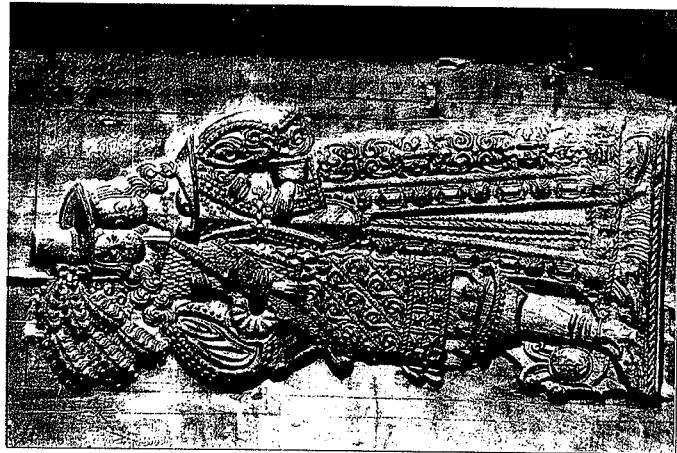

Licitarski kalup s prizorom navještenja, 1737. (MGZ)

U zagrebačkim muzejima, zbirkama, ustanovama i privatnim kućama, a i crkva, sačuvalo se, ako ne kompletnih interijera, dosta primjeraka pokućstva iz toga vremena: tabernakula, komoda, škrinja, pisaačih i drugih stolova, ormara za posude, fasadnih ormara i drugog. Oni su dijelom ukrašeni intarzijama ili raznim ornamentima te slikama izvedenim i u tehnici paljenja.¹⁸⁰¹ Ipak, teško je, gotovo nemoguće, utvrditi što je od toga domaći zagrebački proizvod, a što uvoz. Sigurno je da među sačuvanim primjercima pokućstva ima takvoga koje su izradili domaći stolari, intarzisti i rezbari jer je takvih majstora u Zagrebu tada bilo. To bi se napose moglo reći za one primjerce za koje se zna da potječu iz starih zagrebačkih obitelji, kao tabernakul Sigismunda Škrlica iz 1713, tabernakul-ormar iz ostavštine Lavoslava pl. Horvata iz druge polovice 18. st., ormar za posude te vremena oko 1780, nekoć vlasništvo obitelji Žirna, ormar obitelji Solar koji se također može datirati oko 1780, fino intarzirani stol s kraja 18. stoljeća, nekoć vlasništvo Patačića.¹⁸⁰² Na vratašcima tabernakula Sigismunda Škrlica intarzirani su i inicijali vlasnika SSDL, tj. Sigismund Skerlec de Lomnica, i godina 1713, pa i ta signatura, što je velika rijetkost na pokućstvu, govori u prilog mišljenju da je u tom slučaju sigurno riječ o domaćem zagrebačkom proizvodu. Isto tako bi se sa sigurnošću moglo reći da su proizvođači zagrebačkih majstora i drvene cehovske ladice s intarziranim amblemima, a katkada i godinama, što se čuvaju u zagrebačkim muzejima. Ti su majstori nedvojbeno izra-

1801. Takvo pokućstvo bilo je uglavnom u uporabi kod viših bogatijih krugova, bogatih gradana, plemstva i aristokracije. Širi građanski slojevi imali su jednostavno pokućstvo od kojeg se, nažalost, nije ništa važnije sačuvalo. O njemu znamo uglavnom iz popisa *polištuza* u oporukama, ostavinskim ispravama i stariim inventarima.

1802. Navedeni primjerci pokućstva nalaze se danas u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu.

Kalup zagrebačkih licitara, rezbareno drvo, 1699. (MGZ)

divali i drvene dijelove na zgradama, ponajprije vrata, izradi kojih se pridavala osobita pozornost. Vrata su bila gotovo sastavni dio pokućstva i morala su imati obilježja stila vremena u kojem su nastala. Stoga ni majstori koji su ih izradivali nisu bili obični stolari, već zapravo umjetnici rezbari i intarzisti. Proizvod takvih majstora nedvojbeno su i drvena intarzirana vrata rađena u 18. st. za remetski samostan (danas se nalaze u Muzeju grada Zagreba) i barokna ulazna vrata u Dugoj (Radićevoj 64) iz druge polovice 18. stoljeća. Jedna i druga tipični su i vrlo lijepi primjerci stila i majstorskoga rada svoga vremena.

Djelo zagrebačkih rezbara umjetnika sigurno su i drveni licitarski kalupi u zbirci Muzeja grada Zagreba. Neki su izvanredno izrezbareni i predstavljaju mala umjetnička remek-djela. Smisao za umjetničko oblikovanje majstora te struke manifestira se i u izradi bačvarskih i stolarskih blanjala iz 1773. što se čuvaju u istom muzeju.

Naročita aktivnost, napose u toj grani primijenjene umjetnosti, to jest obradi drva, razvila se u Branjugovoj umjetničkoj radionici u biskupskom dvoru. Tu se uz ostalo za crkve cijele biskupije izradivalo i stilsko pokućstvo (klupe, ormari, isповje-daonice, klecala i dr.) kakvo su s obzirom na njegove oblike i dekor što ih je diktitirao duh vremena mogli i morali izradivati samo majstori umjetničkih sposobnosti. No oni su bili uglavnom anonimni i bilo bi teško radove za koje bi se utvrdilo da su izašli

iz te radionice pridati bilo kojemu od njih. Dakako da je i izvan te radionice, pa i poslije, kad ona nije više djelovala, bilo u Zagrebu, napose na Kapitolu, majstora koji su izradivali crkveno pokućstvo. Crkvi su uvijek bili potrebni, napose prigodom obnova ili novih građenja sakralnih objekata. Kao primjeri takve aktivnosti mogli bi poslužiti i drvena propovjedaonica u stolnoj crkvi iz šezdesitih, te propovjedaonica, kristionica i veliki drveni okvirni oltarni slika u crkvi Sv. Ivana iz devedesetih godina 18. stoljeća.

Drvena propovjedaonica (pokretna) u stolnoj crkvi izrađena je 1763, kako to potvrđuje natpis na njezinoj unutarnjoj strani: *GR Cist. 1763*. U njezinim oblicima i ukrasu očituje se tipična obilježja tada modernoga rokokoa stila. Naručio ju je, kako se to može zaključiti po navedenim inicijalima, Juraj (Georgius) Reesz, kanonik kustos zagrebačke stolne crkve. Izradio ju je vjerojatno neki domaći zagrebački majstor koji je suvremene umjetničke oblike zapadne Europe znao vješto primijeniti na svom djelu.¹⁸⁰³ Domaći majstori vjerojatno su izradili i predmete u Sv. Ivanu: kristionicu (1793), propovjedaonicu (1795) te velike drvene pozlaćene okvire nad oltarnim menzama na južnoj i sjevernoj strani lade. I oni su u svojim djelima znali iskoristiti oblike umjetnosti svoga vremena, na kristionici i propovjedaonici klasično-barokne, na okvirima tipične za stil Ljudevita XVI. Možda su to bili stolari Josip i Ivan koji se spominju prigodom novogradnje i obnove Sv. Ivana u to vrijeme.¹⁸⁰⁴

I crkva u Sesvetama je krajem 18. stoljeća (oko 1770) prigodom obnove njezine unutrašnjosti dobila novu majstorski izrađenu rokokoa propovjedaonicu, ispovaljdanice i kristionicu. I njih su vjerojatno izradili domaći majstori.¹⁸⁰⁵

I stara tradicija umjetničkog vezenja koja se u Zagrebu i okolici odavna gajila nije zacijelo ni u tom stoljeću bila prekinuta, osobito što se tiče izrade crkvenog ruha. Smisao za majstorski izrađena misna odijela što ga je gajio u prošlom stoljeću biskup Petar Petretić, osnivač vezilačke radionice u svom dvoru, a nastavili ga njegovi neposredni nasljednici, nije zacijelo ugasnuo ni u poglavara zagrebačke biskupije 18. st., kako to svjedoče pojedini prekrasni primjerci misnoga ruha iz toga vremena u riznici zagrebačke stolne crkve (kazule, dalmatike, mitre), a napose kazula s grbom biskupa Puca, kazule i mitre biskupa Vrhovca u stilu terezijanskoga baroka, dalmatika biskupa Thauszija i dr.

1803. Drvena propovjedaonica u stilu rokokoa u stolnoj crkvi, pomična, je i nalazi se danas iza oltara Sv. Ladislava u Hlevoj, sjevernoj kapeli kraj svetišta. Osim inicijala naručitelja kanonika Jurja Reesza i godine postanka, propovjedaonica ima na vanjskoj strani u rezbarenim okvirima rešeni i latinski natpis s imenima trojice evanđelistica (Luka, Ivana i Mateja) te mađarskih kraljeva svetaca Ladislava i Štepana. - I. Bach, Umjetnost stolara zagrebačke katedrale od XV. do XIX. stoljeća, *Časopis za hrvatsku povjest*, 1943, 4, p. 330-358.

1804. J. Bartle, *Povjest župa*, 1899, p. 18, 22.

1805. A. Horvat, U povodu dilema o crkvi u Sesvetama, *ISNZ V*, p. 100.

PROSVJETNE PRLIKE U ZAGREBU

Dok se u prvoj polovici 18. st. na polju prosvjete išlo uglavnom putovima utrtim u 17. st., druga polovica stoljeća doživljava na tom području znatne promjene. Pod utjecajem prosvjetljenog apsolutizma školstvo se reformira, podižavljuje, postaje svjetovno, a glavna mu je zadaća odgoj činovništva za centraliziranu državnu upravu. Ono se nanovo reorganizira, uvodi se u nj novi duh, novi smjer. Pojavljuju se razni reorganizatori školstva, donose neprestano nove uredbе. Izrađuju se nove znanstvene osnove, školstvo dolazi pod nadzor države. Akademiju i gimnaziju oduzimaju isusovcima te one postaju kraljevski instituti pod zajedničkom upravom. Za njih se sve više rabi i zajedničko ime *Academia scientiarum*. Na akademiji se prekida sa skolastičkom prošlošću i omogućuje slobodan razvitak nauke u vezi sa životom. U njoj, kao i u gimnaziji, predaju svjetovni profesori i svjetovni svećenici. U njima se krajem 18. st. odgaia naraštaj koji će biti nosilac hrvatskoga narodnog preporoda — lijskog pokreta u prvoj polovici 19. stoljeća. Ponovno se javljaju i pokušaji da se akademija podigne na stupanj sveučilišta. Kao u javni život općenito, uvodi se i u škole njemački jezik, a želi namennuti i mađarski, pa se protiv tih nakana javlja odlučan narodni otpor koji će u lijskom pokretu u 19. st. dosegnuti vrhunac. Uvodi se obvezno osnovno školovanje, udbenici dolaze pod državni nadzor, javljaju se pokušaji uvođenja školarine. U Zagrebu se osniva Glavna narodna škola u kojoj se učenici pripremaju i za zvanje učitelja (1776), zatim prva djevojačka škola (1789) i crtačka škola (1781). Zagrepcani pokazuju i stanoviti smisao za školovanje svoje djece i mladeži, ali ga ne prihvaćaju bez kritike.

Još u 17. st. udovica Jurja Plenića osnovala je zakladu za uzdržavanje profesora kanonskoga prava na zagrebačkoj akademiji, premda se crkveno pravo počelo predavati tek 1727.¹⁸⁰⁶ Isto tako je kanonik Tomo Augustić na samom početku 18. st. (1702) osnovao zakladu za uzdržavanje dva profesora teologije, odnosno za osnivanje teološkoga fakulteta. U tu svrhu ostavio je i Juraj Plenić, protonotar kraljevstva, 3 000 forinta. Ipak, katedra je otvorena tek 1746, kad je osnovna Augustićeva glavnica narasla na 17 000 forinta i kad je zagrebački Kapitol u istu svrhu dao još 15 000 forinta. Fakultet je bio smješten u zgradi isusovacke akademije, a imao je tri profesora za skolastičku bogosloviju. Do tog se vremena teologija kao i filozofija studirala u Beču, Grazu, Padovi, Bologni, Rimu i drugdje, pa su se oni koji su tamo učili zvali po gradovima gdje su učili, primjerce, *theologus Wiennensis*, *theologus Bolognesis* itd.¹⁸⁰⁷ Sredinom 18. st. doživjela je i filozofija stanovitu reformu, po kojoj se počelo predavati 1753. Marija Terezija je, naime, tri njezina godišta smanjila na dva, te se u prvoj godini predavala logika, metafizika i matematika, a u drugoj etika, prirodopis te opća i specijalna fizika.¹⁸⁰⁸

1806. A. Čuvaj, Grada I, p. 451. - F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 248. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 310.

1807. A. Čuvaj, Grada I, p. 491. - U. Ivančan, O školama i sponenitstvu u zagrebačkoj biskupiji, *NS 22*, p. 3. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 310. - F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 248. - V. Klatč, *Prieteče sveučilišta*, Sveučilište u Zagrebu 1874-1924, *Sponenica*, Zagreb 1925, p. 5.

1808. R. Horvat, *Prošlost*, p. 314.

Kraljica postavlja temelje i pravnom fakultetu osnivanjem visoke škole za političke i katedralne nauke (*Studium politicum camerale*) 1769. u Varaždinu, gdje je tada bilo središte hrvatskoga bana i vlade. Škola je bila osnovana da se osposobe činovnici za političku i financijsku upravu povodom osnivanja Kraljevskoga vijeća, prve hrvatske zemaljske vlade. Otada hrvatski mladići nisu više trebali radi studija prava odlaziti u tuđinu. Taj studij bio im je pogotovo pristupačan kad je Marija Terezija 1773. pravničku školu premjestila u Zagreb. Škola je bila smještena u isusovačkoj akademiji.¹⁸⁰⁹

U centraliziranoj državi vidljivo su se povećale potrebe za povećanjem činovničkog aparata, napose u upravi i sudstvu, pa je ta okolnost dala osobit poticaj da se školstvo podržavi, provedu u njemu temeljite reforme i dade mu svjetovni karakter. Reforme u školstvu što ih je Marija Terezija počela provoditi već sredinom stoljeća (već 1753. stigla je u Zagreb odredba o reformi nastave)¹⁸¹⁰ provodile su se još intenzivnije od osnivanja Kraljevskoga vijeća i napose kad je papa Klement XIV. 21. srpnja 1773. ukinuo red isusovaca. Nakon tog događaja bile su i gimnazija i akademija podržavljene i tri godine stavljene pod nadzor zagrebačkoga biskupa Josipa Galjufa, a taj je tu dužnost prenio na posvećenog biskupa i kanonika Josipa baruna Verneka. Isusovci su bili otpušteni, a kao predavači namješteni svjetovni svećenici. U to vrijeme akademija je imala samo filozofiju i teologiju. Za tri godine Marija Terezija je reskriptom od 5. kolovoza 1776. gimnaziju i akademiju pretvorila u kraljevske institute. Kako su obje ustanove imale zajedničku upravu i gimnazija je bila pridružena akademiji — direktor akademije bio je ujedno i direktor gimnazije — imale su one i zajedničko ime *Academia scientiarum*, odnosno Kraljevska akademija s glavnim gimnazijom. Tada je akademija imala tri fakulteta: bogoslovni, mudroslovni (filozofski) i pravoslovni (pravni). Visoke škole za političke i katedralne nauke. Na čelu gimnazije i akademije bio je jedan kanonik, a predavali su na njima svjetovni profesori i svećenici. Profesora je tada bilo devetnaest. Bili su izabrani natječajem između šezdeset i osam kandidata. U ondašnjoj Ugarskoj bile su četiri takve gimnazije. Godine 1784. odijelio se od gimnazije najniži razred, takozvana *parva classis*, iz kojega je nastala glavna škola. Tako je gimnazija otada imala samo pet razreda (prva tri gramatička, a ostali humanistički), i to sve do 1807, kad joj je parva classis opet vraćena.

Zagrebačku akademiju kao najvišu ustanovu u zemlji polazila je mladež ne samo iz cijele Hrvatske i Slavonije, nego i iz Bosne i Vojne krajine, pa i iz Mađarske i iz austrijskih zemalja. U njoj su učili plemići i seljaci, a ponajviše mladež iz građanskog staleža, dok su velikaši išli u mađarske škole i *Theresianum* što ga je za visoko plemstvo osnovala Marija Terezija. Mladež iz naših krajeva odlazila je najviše u svećenike, zatim činovnike, a nešto i u vojnike.¹⁸¹¹

Akademija je u to vrijeme u našem narodnom političkom životu, a napose u izgradnji nove hrvatske inteligencije, odigrala osobito važnu ulogu. Tu se budila i podržavala narodna svijest, odgajao se i pripremao novi naraštaj koji će početkom sljedećeg stoljeća, uz Janka Draškovića započeti hrvatski narodni preporod, a u kojem su bili, primjerice, Štoos, Derkos, Kunderk i drugi. Učenje narodne povijesti kao i osobni utjecaji i djelovanje pojedinih tadašnjih zagrebačkih profesora, kao što su bili Josip Mikoczy, Adam Baričević, Petar Katančić, Mikloušić i drugi, osvješćivali su i izgrađivali mladi naraštaj u narodnom duhu, naraštaj koji će se oduprijeti tuđincima koji su imali namjeru izbrisati samosvojnost Hrvatske. U toj akademiji, rasadištu hrvatske inteligencije, odgajali su već od druge polovice 18. st. preteče hrvatskih preporoditelja i njihovih nastojanja oko izgradnje Zagreba kao općega kulturnog i narodnog središta.¹⁸¹²

Godine 1790. pokrenuo je profesorski zbor akademije kod hrvatskog i kod zajedničkog hrvatsko-ugarskog sabora akciju da akademija dobije naslov sveučilišta, odnosno da se uzvisi na pravo sveučilište te tako oživotvori povlastice dane poveljom Leopolda I. od 1669. i da se u njoj uvede studij kirurgije (*studium chirurgiae*), odnosno da bi se osnutkom medicinskog fakulteta u zemlji mogli odgajati toliko potrebni liječnici. Ipak, ni jedno ni drugo u taj čas nije uspjelo jer Ugarski sabor u Požunu predstavku nije prihvatio. No oko toga se i dalje nastojalo (1791), a napose da se u akademiji uvede učenje kirurgije.¹⁸¹³

Godine 1776. osnovala je Marija Terezija zagrebačko školsko okružje koje je obuhvaćalo svu prosvjetu na području građanske Hrvatske i Slavonije, pa tako i Kraljevska akademija znanosti s glavnim gimnazijom i Glavna osnovna škola. To je bilo zapravo naukovno povjerenstvo sastavljeno od predsjednika, dvojice savjetnika, vrhovnog ravnatelja i inspektora narodnih škola. Takve naukovne komisije bile su osnovane kod ugarskog i hrvatskog namjesničkog vijeća, brinule se o unapređenju školstva, davale u tom pogledu sugestije i izvješćivale dvor o stanju školstva u zemlji. Cijela Mađarska i Hrvatska bile su najprije razdijeljene na devet školskih okružja, a od 1784. samo na pet, od kojih je četiri obuhvaćalo mađarsko, a samo jedno, to jest zagrebačko, cijelo hrvatsko područje. Vrhovnim ravnateljem zagrebačkoga školskog okružja bio je tada (1776) imenovan protonotar i savjetnik Kraljevskoga vijeća Nikola Škrlec koji je za tadanje školstvo stekao velike zasluge. Kanonik Krčelić smatra ga naobrazbe, poznavaočom više jezika, vrlo sposobnim pravnikom, piscem sjajnih djela s područja prava itd.

Od zaplijenjene isusovačke imovine osnovana je naukovna zaklada koja je poslužila za novo organiziranje, izgradnju i održavanje školstva, pa su i profesori akademije i gimnazije bili plaćani iz tog fonda.¹⁸¹⁴

1812. M. Kombol, *Poviest*, p. 388. - K. Nemeth, *Zagrebačka akademija uoči narodnog preporoda*, ISNZ II, p. 172-180.

1813. R. Horvat, *Prošlost*, p. 329. - M. Kombol, *Poviest*, p. 388. - Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 393. - V. Klaić, *Preteče sveučilišta, Sveučilište u Zagrebu 1874-1924*, Spomenica, Zagreb 1925, p. 30.

1814. A. Cuvaj, *Grada*, I, p. 402, 446, 470, 474, 491; II, p. 6-9. - V. Klaić, *Zagreb*, p. 45. - F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 248-249. - HNJ, II, p. 1092-1093. - A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 451. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisudjetni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 119-120.

1809. F. Šišić, *Pregled*, 1916, p. 249. - S. Sikuli, *Zagreb*, p. 68. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 319.

1810. A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 122.

1811. K. Nemeth, *Zagrebačka akademija uoči narodnog preporoda*, ISNZ I, p. 172-180. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 319-320. - A. Hudovski, *Zagreb i okolica*, Zagreb 1892, p. 16. - J. Šidak, *Regia scientiarum academia*, Spomenica u povodu proslave 300. godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I, Zagreb 1969, p. 49-50.

Godine 1784. Josip II. ukinuo je teološki fakultet, i sjednio ga sa biskupskim sjemeništem, a kad su 1850. predmeti filozofskog fakulteta (logika, povijest, filozofija, matematika i prirudopis) bili prebačeni u VII. i VIII. razred gimnazije, ostao je još samo pravni fakultet pod imenom Kraljevska pravoslovna akademija.¹⁸¹⁵

Iste godine Josip II. osnovao je i sjemenište u Zagrebu Generalno sjemenište za Hrvatsku i Slavoniju. No već 1786. bili su svi klerici premješteni u Centralno sjemenište za Ugarsku Hrvatsku i Slavoniju u Pešti, gdje je postao profesorom i ravnateljem Maksimilijan Vrhovac. Kad su nakon smrti Josipa II. opet uspostavljena dijecezanska sjemeništa, uspostavljeno je i sjemenište u Zagrebu.

U okviru reformna u školstvu Marija Terezija donijela je 1777. novi *Odgovni red* ili *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* na osnovi kojega se trebalo reformirati cjelokupno školstvo u zemlji. U toj odredbi donesen je niz školskih propisa, uz osnovno načelo da država ima pravo nadzirati čitavo školstvo, da ono postaje svjetovno i da se u svim školama mora na isti način poučavati. Ta naredba, međutim, u to vrijeme nije zaživjela, tim više što je Josip II. za nekoliko godina donio opet nove propise dajući školstvu novi duh i upućujući ga novim smjerom. No nakon careve smrti, kad su njegove odredbe stavljene izvan snage, državni sabor dao je 1791. posebnoj komisiji zadatak da preradi *Ratio educationis*. Komisija je na tom poslu radila niz godina, pa je taj posao završen tek početkom 19. stoljeća. Novi školski red izašao 1806. u Budimu, tako preraden, pod istim naslovom *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (Osnova javnog odgoja i svekolike pismenosti za kraljevnu Ugarsku i njoj pripojene pokrajine). Taj školski red vrijedio je tada za cijelu Madarsku i Hrvatsku, a sadržavao je propise za uređenje svih vrsta škola.¹⁸¹⁶

Kad je Josip II. pred smrt opozvao svoje reforme, ipak se preporučalo da se općenito treba držati *Odgovnog reda*, iako su njegove odredbe o jeziku u školama, o školarni o globama zbog nepohadanja nastave, o metodama u školama itd. bile uglavnom sve ukinute.

Središnje vlasti, osim o reformni i o reorganizaciji školstva, vodile su brigu i o vladanju školske mladeži i predviđale kazne za prijestupnike kojih je po tadanju shvaćanju, čini se, bilo dosta. Još 1773. "Veličanstvo je s obzirom na pritužbe stanovnika, naložilo za preprečiti izgrede školske mladeži (sljedeće):

"Daci koji poslije određenog školskog sata oko obilaze neka se ubuduće pohvataju i u rešane zatvore. A koji bude ulovljen tjerajući noćno skitanje iz profesije ima se po starenstvu akademikom kaznom kaštigovati. Ako nakon toga ne prestane na sa skitnjama (ima se) drugom kaznom kaštigovati. Ako se ni ovaj put ne okani klatariti tada će se proscribirati (tj. javno žigosati).

Upravitelji učiona imadu u sporazumu s poglavarstvom gradskim nastojati da ne smiju daci nositi oružje pod nikakvim izlikom, osim jedino plemeniti mladići koji običavaju oružje nositi zbog ukrasa.

Mjesno poglavarstvo neka strogo svim stanovnikom zabrani da nikogjeg daka proscribiranog ne usudi se u stanu držati. Protivno čineće ime kazniti."

1815. A. Cuvaj, Grada, II, p. 87. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 247. - R. Horvat, Prošlost, p. 319-320.

1816. A. Cuvaj, Grada, II, p. 143, 199, 200.

I 1791. "Veličanstvo" je donijelo propise o vladanju daka.

Daci ne smiju oružje nositi, na javnim mjestima pušiti ni batine (štapove) nositi pod prijetnjom kazne *proscriptionis in contumaces*.

Katolička mladež dužna je misu i prodiku za puk marljivo slušati.

Kazalište i plesovi bez razlike su zabranjeni, osim u prantji roditelja. Dekan sveučilišta imade dati pismenu dozvolu za kazalište. Plesovi izvan roditeljskoga kruga također se strogo zabranjuju.

Svade i kvarovi na *obloktina*, vinogradima, vrtovima, livadama i poljima, kao i svaki bučan sastanak u kavanama i na sumnjivim mjestima također se zabranjuje pod strogom odgovornosti učitelja.

Godine 1792. neki su zagrebački daci bili ukoreni i kažnjeni zbog skitnje i posjećivanja plesova i kavana. No kad su oni usprkos "Visokoj odredbi opet prisustvovali plesu i noćju tunarali" prodirektor akademije Franjo Lehman uputio je 17. srpnja 1792. zagrebačkom podžupanu dopis s molbom da kazni te mladiće, da ih baci u županijske uze i da ih tamo zadrži na kruhu i vodi "doklegod mu se svidi", da bi se tako udovoljilo odredbi "uzvišenog Kr. vijeća od 1. VII 1791. godine."¹⁸¹⁷

Novi školski red bio je ponajprije namijenjen osnovnim školama, pa se u njima i u doba Josipa II. izobražavalo po njegovim propisima. Prema njima trebao je za osnovne škole u svakom okružju biti postavljen po jedan kraljevski nadzornik, pa je u ono vrijeme i u Zagrebu postojalo *Kraljevsko nadzorničko škola* koje je imalo i svoj pečat: "Sigillum primar. Nationalis schoiae Regiae Zagrabienensis 1778".¹⁸¹⁸

Naredbom od 1776. bio je najniži razred gimnazije, takozvana *parva classis* odijeljena od nje i njime osnovana Glavna (primarna) narodna škola u Zagrebu. O tom osnutku sklopljen je s gradskom općinom 1777. poseban ugovor. Tu su školu uz redovite učenike imali polaziti i oni mladići koji su se htjeli posvetiti učiteljskom zvanju. Tako je ona trebala imati u neku ruku značaj učiteljske, preparandijske škole. Imala je četiri razreda, direktora, katehetu, razredne učitelje i učiteljice i po jednoga učitelja za glazbu i crtanje. O otvaranju narodne škole bile su obaviještene sve županije: "Pokehdob Priszvilia Kralycaza Narodszke szkole u Zagrebu jeszi odredila na hasznu domtorozke dicze, szvima zato na znanye daje sze, da Dicza szvoju tamo doiducus godinu Skolih vecsim brojem neka salyu szvi pako Skolniki portlankam tamo u Zagreb po goszpodimu kanoniku Mandics Narodszkih szkolih Inspectoru bi zazvani bili, brez odviacsenya amo posztaviti sze moraju za primiti naredbe."

Vlastima je osobito bilo stalo do odgoja učitelja, pa je da bi se što više mladića posvetilo učiteljskom zvanju, davana je onima koji bi polagali učiteljske ispite i stalna novčana godišnja pomoć. Osobito važan predmet na narodnoj školi bila je glazba, jer se smatralo da se mladići koji će se posvetiti učiteljskom zvanju, moraju napose izučiti u pjevanju i orguljanju. Zato je na toj školi postojao stalno i učitelj glazbe. Godine 1786. bio je, primijenice, na zagrebačkoj narodnoj školi imenovan za učitelja glazbe neki Franjo Kornig. Za otprilike isto vrijeme postoji i podatak da su 1794. za tu školu nabavljene nove orgulje, tzv. pozitiv. Glazbu su na toj školi dakako učili i oni učenici koji se poslije nisu posvetili učiteljskom zvanju.

1817. Praenotationes Comit. zagrab., lib. V, p. 32, 37, lib. VII, p. 80.

1818. A. Cuvaj, Grada, I, p. 444-465; II, p. 28.

Već od 1784. počelo se raspravljati o gradnji nove zgrade za tu školu, a 1799. Kraljevsko namjesničko vijeće odredilo je da se za nju i za zagrebačku djevojačku školu sagradi nova zgrada. No iz te namjere tada nije bilo ništa. Prema podacima u *Calendarium Zagrabienense* iz 1805. postojala je u Zagrebu škola pod naslovom *Regia primaria nationalis schola Zagrabienensis*. Čini se da je ovdje riječ o našoj narodnoj školi, koja je, pak bila doskora ukinuta, jer je *parva classis* (1807) opet vraćena u gimnaziju.¹⁸¹⁹

Vlasti su veliku pozornost posvećivale i crtanju, napose poduci u crtanju šegrtu pojedinih obrtničkih struka radi usavršavanja obrta. Godine 1792. izdana je štoviše i naredba s popisom obrta kojih naučnici moraju polaziti crtačku školu. Pa još i prije (1786), kad još nisu bili poimence navedeni obrti za koje je bilo obvezno učenje crtanja, bila je izdana odredba da obrtnici pojedinih vrsta zanata ne smiju oslobadati svoje šegrtе ako nisu polazili crtačku školu, odnosno učili crtanje. Crtanje se, čini se, najprije učilo u narodnoj školi, a poslije, kad je Austrija osnovala (1777) risarske škole u svim svojim zemljama, u posebnoj risarskoj školi kakva se javlja i u Zagrebu početkom osamdesetih godina 18. st. (1781). Prvi učitelj u toj školi bio je neki Ivan Mittermayer koji je radio ovdje već kao stariji čovjek više od deset godina (do 1793). Za njegove ere osnovao je Josip II. i nedjeljne škole za crtanje i izdao za njih posebni statut po kojemu su se te škole dulje vrijeme upravljale. Za Mittermayerova doba izdana je i naredba (1792) da tamo gdje nema risarske škole, a postoje osnovna, mora svaki šegrt određenih struka polaziti četvrti razred te škole gdje se učilo crtanje. Iste godine izdao je Kraljevsko nadzornništvo škola i naredbu s točnim popisom obrta kojih šegrti moraju polaziti crtačku školu, odnosno polagati ispite iz crtanja. To su bili ovi obrti: zidarski, klesarski, strojarski, stolarski, kolarski, tesarski, kovačko-bravarski, zlatarski, zidarski, draguljarski, mjedarski, zvonoljevački, staklarski, kotlarski, pozamentarski, gumbarski, suknarski, tkalački, sedlarski, remenarski, oružarski i lončarski.

Godine 1795. izašla je naredba prema kojoj su se crtačke škole imale osnovati u svim većim gradovima, pa je takvu naredbu dobio i Zagreb, iako je on crtačku školu imao već od 1781. godine. Naredba je bila pisana na latinskom jeziku, ali se sačuvaio samo njezin prijevod na kajkavskom.

Nakon Mittermayera djelovali su kao učitelji crtanja u Zagrebu još Jakov Matija Raab (1794-1805) i nakon njega već u 19. st. Ivan Schauff (1805-1821) koji je došao u Zagreb kao učitelj crtanja iz Požuna. Schauff se u Zagrebu bavio i drugim poslovima, pa je među ostalim poznato da je 1820. dao izvesti "stube od nekadašnje bolnice nad Mesničkim vratima za javni prilaz neposredno na Grič". Nedvojbeno zanimljiv podatak što se tiče izvedbe stuba, ali nejasan u pogledu njihova smještaja, kao i u pogledu "nekadašnje bolnice nad Mesničkim vratima". Ako je pisac napomene mislio na srednjovjekovnu bolnicu koja je, čini se, do prve polovice 17. stoljeća stajala sa zapadne strane kapele Sv. Uršule u današnjoj Freudenreichovoj ulici, onda bi stube što ih je 1820. izveo Schauff mogle biti današnje Tepečićeve (povezuju Mesničku s Matoševom ulicom). Inače one bi, s obzirom na navod "nad Mesničkim vratima" morale biti sadašnje Kapucinske stube, samo što na Gornjem gradu nad Mesničkim vratima nije nikada bilo bolnice.¹⁸²⁰

1819. A. Hudoovski, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 26. - A. Cuvaj, Grada, I, p. 465-466, 474; II, p. 68, 69, 170, 194.
1820. A. Cuvaj, Grada, II, p. 48, 57, 181-182, 185. - M. Stahuljak, Zagrebačka risarska škola i njezini prvi učitelji (1781-1821), Tkalčićevzbornik, I, Zagreb 1955, p. 147-155. - F. Buntak, O povijesti i ubikaciji dvaju nestalih sakralnih objekata u zagrebackom Gornjem gradu, ISNZ I, p. 157.

Ženska škola, koja je bila, čini se, osnovana u Zagrebu već u 17. st, nije ustrajala u svom djelovanju te akcija za osnivanje takve škole u 18. st. nema nikakve veze s njome. Bio je to posve novi pothvat. Tada je (1786), naime, naukovna komisija zagrebačkoga školskog okružja hijela osnovati u Zagrebu dvije djevojačke škole. Jednu u Gornjem gradu, a drugu na Kaptolu. Kaptolski stanovnici i biskupija bili su spremni da u tu svrhu dadu zgradu kod župne crkve Sv. Marije, gradu za uređenje zgrade i novčanu pomoć, ali ipak do otvorenja škole nije došlo, jer gornjogradani nisu mogli pridonijeti svoj dio. Tek poslije, kad je Kr. namjesničko vijeće odredilo da se u Zagrebu otvori djevojačka škola, i to u Kamenitim vratima, ta je škola bila otvorena. To je bilo početkom 1789. godine. Tada je za njezino održavanje odobrena stalna godišnja dotacija od sto forinta, a na račun dohoda naukovne zaklade od dvadeset tisuća forinta. Devedesetih godina počelo se raditi na tome da se za djevojačku školu sagradi posebna zgrada, pa je i građanstvo Gornjega grada prikupilo u tu svrhu 735 forinta. Do gradnje ipak nije došlo, a novac je ležao u blagajni zagrebačke županije do 1806. neiskorišten. Ipak, čini se, da je djevojačka škola slabo radila, da roditelji nisu baš rado slali u nju svoju žensku djecu, pa je 1792. izašla i odredba da se moraju popisati sve djevojčice sposobne za školu. Tom prilikom navodno se ustanovilo da roditelji nisu htjeli slati djecu u školu zato jer se u njoj nije učio ručni rad.¹⁸²¹

Jedna od najneugodnijih činjenica u školstvu 18. st. bilo je nastojanje vlasti da u škole uvede njemački, odnosno mađarski jezik. Bilo je to vrijeme centralizacije, era Marije Terezije i Josipa II, kad su vlast svim svojim narodima htjeli nametnuti zajednički njemački jezik, kad se htjelo da taj jezik u cijeloj zemlji bude službeni i prisiljavalo sve javne službenike da ga u roku od tri godine moraju naučiti. Smatralo se da će se opće ponjemčivanje najlakše postići s pomoću škole, koju su, uostalom, smatrali "političkom stvari". Stoga se u načelu tražilo učenje njemačkog jezika u svim školama, a u prvom redu u gimnazijama, da bi poslije, kad se znanje toga jezika potpuno svlada i dobro utvrdi, on postao i nastavnim jezikom. Već u okviru školskih reforma u vrijeme Marije Terezije (od 1776) morao se u gimnaziji učiti njemački, a 1784. bilo je određeno da se nakon tri godine nitko tko ne zna taj jezik neće moći upisati u gimnaziju. I dok je još starijom odredbom (1776) hrvatski jezik mogao biti nastavnim u nižim razredima gimnazije, 1787. uvedena je nastava na njemačkom jeziku čak i u drugi razred osnovne škole. Poslije je ta naredba promijenjena u tom smislu da se njemački jezik uvede najprije u prvi, a onda postupno u sve razrede gimnazije. Štoviše, neki profesori i učitelji morali su zbog neznanja njemačkoga jezika napustiti službu.

No, kad je car vratio ustav Hrvatskoj i 1790. opozvao sve svoje reforme, tada je naslije i s njemačkim jezikom prestalo. Učenje njemačkoga jezika nije više prisilno, tek se preporučuje da u gradovima i većim mjestima djeca uče njemački jer je on potreban u javnim zvanjima, a napose činovnicima, časnicima i trgovcima. A i u drugim školama, napose narodnim, može se rabiti hrvatski jezik. Nakon toga su i nastavnici koji su zbog neznanja njemačkoga jezika bili otpušteni opet vraćeni na svoja mjesta.¹⁸²²

1821. A. Cuvaj, Grada, II, p. 45-46, 180.

1822. A. Cuvaj, Grada, II, p. 73, 143. - HNJ, II, p. 1093, 1101.

No, tek što je prestala opasnost od njemačkoga, pojavila se opasnost od uvodenja mađarskoga jezika u naše škole. Nakon temišvarskog sabora i careve krunidbe u Požunu (1790), kad se car Leopold na neki način sporazumio s Madarima i pustio im prilično slobodne ruke prema Hrvatima, pojavila se prvi puta težnja Madara za sustavnom mađarizacijom Hrvatske. Madari su ponajprije htjeli da i u Hrvatskoj mađarski jezik postarane službenim, a zatim da i zemlji dostupno dadu mađarski značaj. To se namjeravalo postići u prvome redu učenjem mađarskoga u školama. U vezi s tim najprije je po svim gimnazijama namješten po jedan učitelj mađarskoga jezika koji bi samo zamjenjivao odsutne profesore i na neki način neslužbeno uvodio u škole taj jezik. No već slijedeće godine (1792) uveden je u gimnaziju kao i u Kraljevsku pravoslavnu akademiju mađarski kao neobavezni predmet. Madari su, pak promicali mađarski jezik i na razne načine privlačili učenike učenju mađarskoga, a napose davanjem stipendija, primanjima u konvikti i drugo. No usprkos svemu nisu uspjeli nametnuti mađarski kao službeni jezik u Hrvatskoj, niti ga u to vrijeme uvesti u hrvatske škole kao obvezni predmet, jer su se već u samom početku Hrvati tome energično opri. Međutim, u prvoj polovici slijedećeg stoljeća (1827. i 1830), u doba ponovnoga bečkog pritiska, obnovljena apsolutizma i ponovna približavanja Hrvata Madarima u strahu pred Bečom, Hrvatski sabor pristao je da se mađarski jezik obvezno uči u svim hrvatskim školama. No Madari su u tome išli još i dalje i tražili da mađarski jezik postane i nastavnim u hrvatskim školama i da se uvede u sve hrvatske urede. Ali i ovaj puta našli su na odlučan otpor Hrvata koji se rodio u okviru hrvatskoga narodnoga preporoda — ilirskog pokreta pod vodstvom Ljudevita Gaja.¹⁸²³

Osim borbe s uvodenjem njemačkoga i mađarskog jezika, imali su Zagrepčani tada i drugih neprilika u vezi sa školama: prisilno polaganje škole, plaćanje školarine, uzdržavanje škola itd. Obvezno polaganje škola uveo je Josip II., a prekištelji su plaćali globu. Tu odredbu morao je car potkraj života opozvati jer se narod protiv toga pobunio, ali je donesena posebna naredba kojom je gradovima i kotarevima preporučeno da prema mogućnostima obvežu roditelje da djecu šalju u školu. Tom prilikom ukinuta je i globa od dvadeset forinta što su je plaćali roditelji koji nisu djecu slali u školu. Daljnja novina koja je Zagrepčanima, kao i svima, bila prilično neugodna bilo je uvodenje plaćanja školarine za upis u gimnaziju. Naredba o tom izašla je 1785/6. u okviru reforme školstva sa svrhom da bi se ubrzanom školarnom namirili osnovni troškovi i poduprati siromašni učenici visokih, srednjih, narodnih i osnovnih škola. Školarine bijahu, čini se, vrlo visoke jer je broj učenika u gimnazijama nakon njihova uvodenja znatno pao. One su nedvojbeno onemogućile polazak gimnazije djeci siromašnih roditelja, a napose djeci seljaka. No i školarina bila je, kao i mnoge druge reforme, doskora ukinuta (1791).

Škole je, u prvom redu osnovne i narodne, uzdržavao grad, a provincijske škole i općine, gospođije, dakako, više silom nego milom, dok su se gimnazija i akademija nakon ukinuća isusovačkoga reda uzdržavale zakladama ili subvencijama države. Kako su škole, osobito osnovne, bile u teškoj situaciji, to su i sami polaznici morali

1823. A. Cuvaj, Grada, II, p. 146, 147, 190. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 280-281.

na neki način sudjelovati u njihovu uzdržavanju i opremanju. Djeca su često morala donositi čak i novac za nabavu drva, jer ih grad nije htio dati za nabavu tinte i tintarnica, plaćanje školskog podvornika (familijaša) itd. Zanimljiva je i jedina naredba vlade u kojoj se poziva na "stari običaj", preporučujući da bi učenici, osim za ostalo, skupili i prinose za proslavu dana patrona škole.¹⁸²⁴

U okviru reforme školstva donesene su i odluke o godišnjim školskim praznicima i o početku školske godine, što je uglavnom i danas na snazi. "Veličanstvo je, naime, 6. lipnja 1786. naložilo da se dosadašnji školski praznici, održavani u rujnu i listopadu, imadu prenijeti na srpanj i kolovoz, dok školska godina mora početi 1. rujna".¹⁸²⁵

Školske knjige tiskale su se na hrvatskom, a i njemačkom jeziku, osim u Budimu i Beču, i nešto u Ljubljani i Grazu, velikim dijelom u Zagrebu, u zemaljskoj tiskari koju su tijekom 18. st. držali mnogi tiskari, a od kraja tridesetih godina (1738) i u isusovačkoj tiskari koja je otada postala ozbiljan konkurent zemaljskoj. U njoj su se tiskale knjige uglavnom za gimnaziju. I knjige su, dakako, bile pod nadzorom države, koja je htjela imati točan uvid u udžbenike. Udžbenici tiskani u Zagrebu su na kajkavskom najčešći, a uglavnom su nabožna karaktera: katekizmi, evanđelja i *kerischanski nauki*, a dosta ih je pisao i Juraj Muliš.¹⁸²⁶ Od svjetlovnih knjiga tiskanih u to vrijeme u Zagrebu osobito su poznata aritmetika Šliboda Bolšića i gramatika Matije Reljkovića.¹⁸²⁷

Govoreći kako su *krivovjerici* (misi protestanti) već odavna upoznali od kolike je koristi dobra knjiga i kako oni nastoje da se nadaraju djeca školuju, svjesni da će im ona poslije biti od koristi, Juraj Muliš hvatli Zagrepčane u pogledu njihova odnosa prema dječima te ističe da su se oni jedini u tom pogledu ugledali u primjeru Krivovjeraca. "Vu tom gospoda Zagrepci jesu osobujne hvale vrijedni ar kruto mnogo Bogu poštenja preskrbe i veru kerschansku vu ortszgu zdže. Kada tulike siromake dijake ljubljeno prestane i darežljivo nahrane." Vjerojatno je Muliš i na sebi osjetio tu darežljivost sredine u kojoj je živio i koja mu je pomogla tiskanje njegovih brojnih radova.¹⁸²⁸ Uostalom, daci su tu darežljivost osjetili i u zakladama što ih je osmišao u svrhu pomoći siromašnim učenicima imućnij svijet.

Gimnazija i akademija nalazile su se, kako je poznato, i u to vrijeme u današnjoj gimnazijskoj zgradi na Katarinskome trgu 6, djevojačka škola, čini se, u prostorijama

1824. A. Cuvaj, Grada, I, p. 470; II, p. 16, 69, 137, 180.

1825. Praenotationes Comit. zagreb., lib. V, p. 34.

1826. Juraj Muliš, *Oblato duhovno mlitko i, nauk kerstanski litihkoj cichici darovan. U Zagrebu po Antonu Reimneru, 1754. - Juraj Muliš, Duhovne nepravice litih malene molitvice kerstanskoi dihcici prepouučene, Zagreb 1758. - Kerstjanski kratke nauke za djetzu vu bistupje zagrebucke... stanjano vu Zagrebu pri Toni Reimer... - Katekizmus mehisti za naučenje ladanjske djece, Vu Zagrebu, po I. Karlu Kotsche, 1780. - Katekizmus maliz pitinijj y odgovori za Najmljise Vechentlice Hornatskoga Orszaga, zvezan ztozi 3 krivczere, Vu Zagrebu pritsckom po Josephu Karlu Kotsche, 1782. - *Buangelium Na nze Nedelye y szvetle celooga leta za potrebnost Skol Ladanjskih... Nevez za 8 krivczere, Vu Zagrebu, Pritsck pri Josephu Karolu Kotsche, 1797.**

1827. Mihály Borsich, *Šliboda, Aritmetika Hornatszka koja za obchinskuzk uszaga Orszaga harszen y potrebochuz z ungvini izabraneni pedlami obitno izotimachili y na szvetlo dalje, Zagrebuae, 1758. Typis Anton Reimer. - Mat. Arit. Relkovich, *Novu szlavonszka gramatika. Neue slawonisch und deutsche Grammatik. Agrum gedruckt durch Anton Janderer 1768. - A. Cuvaj, Grada II, p. 129-133.**

1828. V. Dukar, *Kulturne sličice iz Hrvatske XVIII. vijeka*, [Nj], 1923, knj. 1, 6, p. 256-257.

Kamenitih vrata, a osnovna škola u dijelu zgrade današnjega Muzeja grada Zagreba u Opatičkoj 22. Tu je vjerojatno tada djelovala i crtačka i narodna škola.¹⁸²⁹

U vrijeme turskoga rada akademija je bila pretvorena (1788) u vojnu bolnicu, a nastava se održavala u raznim privatnim zgradama: u kući grofa Oršića (najvjerojatnije Adama Oršića u Čirilometodskoj 5), zatim u kući gospode pl. Kaloczy (u Mesničkoj 43) i u stanovima pojedinih profesora ukoliko su za to imali dosta prostora itd. Kućevlasnici u kućama kojih se održavala nastava bili su oprošteni od "vojnog kvartira", tj. od davanja stanova vojsci.¹⁸³⁰

Nakon raspuštanja isusovačkoga reda (1773) konvikt za siromašne učenike njegove gimnazije koji se tada zvao Sjemenište Sv. Josipa djelovao je i dalje, i to prvih godina još pod upravom isusovaca, a tek 1776. došao je pod upravu zagrebačkoga biskupa, odnosno svjetovnih svećenika zagrebačke biskupije. Josip II. ukinuo je 1784. zagrebačko kao i varaždinsko sjemenište i njihovu imovinu pretvorio u novac te ga stavio pod upravu državne blagajne kao opću stipendijsku zakladu. No i. studenoga 1796. bilo je sjemenište ponovno otvoreno, ali pod imenom Kraljevski plemićki konvikt, koji je osnovan novcem raspuštenih isusovačkih sjemeništa. U konviktu su se školovali daci na trošak zaklada, koje su u tu svrhu osnivali većinom hrvatski plemići (otuda *plemićki*). Potkraj 18. st. bilo je u konviktu četrdeset i šest zakladnih mjesta. U prvoj polovici sljedećega stoljeća bilo je opet dvaput ukidano i dvaput ponovno otvarano.¹⁸³¹

Žensku djecu, očito imućnijih, uglednijih roditelja, podučavale su i u 18. stoljeću opatiće klarise, i to do dokinuća njihova reda 1782. godine. Zna se da je njihovu školu polazilo četrdesetak učenica i da su ih podučavale tri nastavnice. Učili su se svi predmeti kao u pučkoj školi, a osim toga i pjevanje, glasovir i violina. Spomenuto je već da se u samostanu prilikom likvidacije reda među ostalim našlo i šest glasovira i tri violine. Zanimljivo je da su učenice u tom samostanu slušale predavanja na hrvatskom kajkavskom jeziku. Tu se njegovao hrvatski jezik, za razliku od muških samostana, gdje je u uporabi bio uglavnom latinski.¹⁸³²

1829. Školsku zgradu uz Popov toranj, koja je prvotno bila spremište za hranu, preuredile su za školu, čini se, krajem 17. st. ili početkom 18. st. opatiće klarise. To je bio dio današnje zgrade. Ito samo prizemlje i prvi kat kraj tornja i dio toga tornja. Imala je jednu učionicu, pomoćnu prostoriju i neke prostore u prizemlju i prvom katu kule. Školska zgrada proširila se dalje prema zapadu do Opatičke ulice i dobila II. kat tek u prvoj polovici 19. st. (1839). - L. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1967, p. 99.

1830. Praenotations Comit. zagrab., Iib. IV, p. 119.

1831. Kr. plemićki konvikt ponovno je bio ukinut zbog rata i devalvacije valute 1814. Tada je zgrada služila u vojne svrhe, 1820. konvikt je ponovno otvoren, pa je tada u njemu bilo tridesetak gojenaca. Zbog revolucije 1848. opet je konvikt zatvoren i u njemu smješteni vojnici pukovnije nadvojvode Franje Karla, a poslije žandarmerija. Godine 1851. zavod je ponovno zatvoren. - Narodne novine, 7. IX., 12. IX. 1885. - R. Horvat, Prošlost, p. 284. - Kraljevski plemićki konvikt u Zagrebu 1796-1896, Zagreb 1896, p. 9-10.

1832. V. Klaić, Opatice sv. Klare ili klarise u Zagrebu (1646-1782), SNZ, p. 63. - R. Horvat, Prošlost, p. 266.

PROSTORNI I URBANISTIČKI RAZVOJ TE IZGRADNJA I IZGLED ZAGREBA U 18. STOLJEĆU

Preoblikovanje srednjovjekovnoga Zagreba u barokni započelo je već u 17. st., a nastavilo se u 18. stoljeću. Mjesto skromnih srednjovjekovnih oblika javljaju se i još više ističu novi reprezentativniji oblici baroka.

Tlocrt dvojnoga grada, a prije svega Grada, koji je već u prošlom stoljeću, iako u osnovi temeljen na srednjovjekovnom tlocrtu, svojim širim djelomično pravilnije i ravno usmjerenim ulicama te posebnim trgovima (Katarinski, Jezuitski, Kapucinski) dobio barokno obilježje, u novom se stoljeću još više razvio u tom smislu. To više što se u to vrijeme konačno napuštaju gradske utvrde, koje su dotada usprkos izgradnji nekoliko važnijih objekata na gradskom zidu (kapucinskog, isusovačkog te samostana klarisa, kuće pavlina i gimnazijske zgrade) još davale gradu stanovit romantični srednjovjekovni izgled. Sada se pak gradski zidovi ruše, a na njihovim temeljima grade nove zgrade, dijelom i reprezentativnije palače u Visokoj, Demetrovoj i Opatičkoj ulici. A kule, koje su djelomično već u 17. st. izgubile obrambeno značenje i bile već tada iznajmljene u civilne svrhe, ruše se ili pregrađuju za stanovanje ili ugrađuju u nove zgrade. Takva tipična pregradnja kule je Pongračeva palača u Visokoj ulici. Tu je kulu krajem 18. st. (nakon 1780) gradski senator Mihajlo Blažeković pretvorio u zgradu za stanovanje.

Usprkos brojnim nedaćama što ih je u to vrijeme proživljavao, grad se ipak obnavljao. Obnovi su pridonijeli potpuni prestanak opasnosti od Turaka, nastup mirnijih vremena, sve bogatiji feudalci, crkva i crkveni redovi, prirast stanovnika uopće, zatim jači razvoj trgovine, prometa i gospodarstva, a uostalom i veliki požari koji su uništavali grad u tom stoljeću. Oni su ga 1706, 1731, 1743. i 1766. više-manje uništili, ali su istovremeno poticali izgradnju.

U prilog izgradnji i razvitku, napose Donjega grada, išlo je i ukidanje samostanskih redova i konfiskacija njihovih zemljišta koja su mogla biti iskorištena kao gradilišta, a dakako i odredbe što ih je krajem 18. i početkom 19. st. donijela gradska općina, zahtijevajući da se obradivana zemljišta pretvore u gradilišta te da se na njima grade stambene kuće.

Već početkom 18. st. gradio se novi župni dvor i novi toranj Sv. Marka, zatim nova kraljevinska kuća, dio isusovačkoga samostana, a poslije, napose u drugoj polovici i kasnijim desetljećima 18. st. brojne građanske, plemićke i velikaške kuće koje su postupno izmijenjale vanjsko lice grada u duhu baroknoga doba s izrazitim provincijskim i lokalnim karakteristikama, a pod utjecajem onovremene arhitekture bu-dimpeštanskog staroga grada Budima. Javljaju se tri glavna tipa građevina: građanske zidane jednodkatnice, zatim plemićke i velikaške kuće (palače) u središnjim dijelovima grada ili na temeljima srušenoga sjeverozapadnog i istočnog gradskog zida i konačno purgerske hiže prizemnice, drvene ili zidane, koje nastavljaju tradiciju srednjovjekovne građanske kuće, odnosno seljačke hiže iz zagrebačke okolice (Matoševa 5 i Basarićekova 7 i 9).

Po svemu se čini da se gradi mnogo, iako se 1785. godine u jurisdikciji Kaptola spominje 30 kuća manje nego u popisu kuća godinu dana ranije (1784). Godine 1785.

spominje se, naimе, 300 kuća (*Prænotationes Comit. zagrab. lib. X. p. 204*), a 1784. 330. Čini se, nažalost, da ti popisi kuća i stanovništva u prošlosti Zagreba nisu nimalo pouzdani.

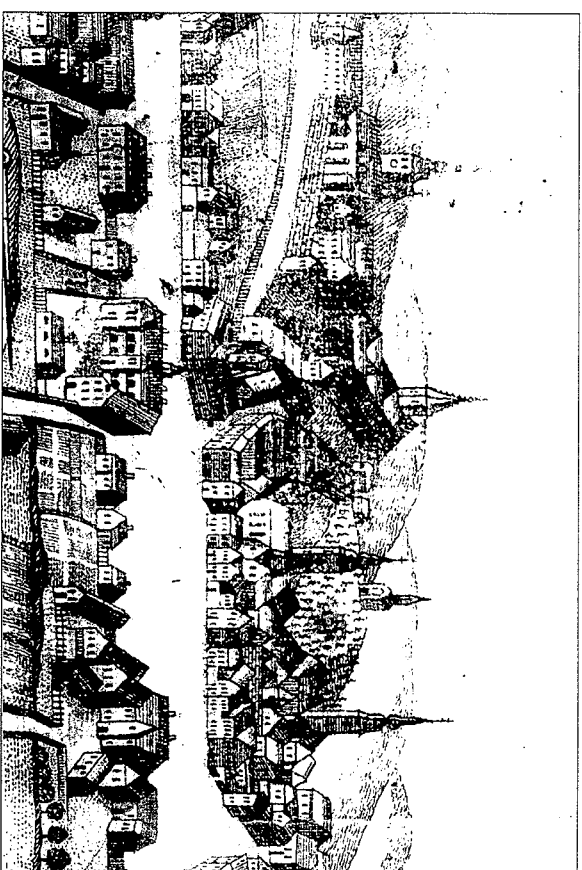
Glavno obilježje gornjogradske barokne svjetlovnе arhitekture 18. st., kao i prošlog 17. st., jednostavnost je koju u novije vrijeme nastavljaју i dopunjuju jednostavnе i skladne gradevine klasicizma i biedermaјera. No, ljepotu, vrijednost i ugodaj povijesnoga Gradeca kao umjetničke cjeline narušit će u novije vrijeme mnogi građevni objekti koji se nіkako ne uskladuju s okolinom.

Kad je nestalo opasnosti od neprijateljskih napadaja i kad su gradske utvrde izgubile svoju svrhu i pomalo nestajale, počeo je život grada sve više sližati iz starih nekoć utvrđenih dijelova, a napose iz Gradeca, u gradsko podgrađe, u prostore današnjega Donjega grada. Ono je oživjelo, trgnulo se iz stoljetne ustajalosti i počelo se sve više izgrađivati i razvijati, premda taj razvoj nije išao brzo. Sve do osamdesetih godina nije se u podgrađu mnogo promijenilo. Na južnoj strani Harmnice i ulice sve do Britanskoga trga i dalje prostirali su se još dugo majuri, polja i vrtovi, te najvećim dijelom drvene, ponajviše gospodarske zgrade, dok se tek od osamdesetih godina nadalje spominju i zidane kuće.

Izvan gradskih utvrda prva se izgradila, kako se čini, Duga ulica, današnja Radiceva, koja je u srednjem vijeku imala kuće uglavnom u svom donjem dijelu, tj. južno od Krvavoga mosta. Tek u 17. st. bilo je kuća i do Kamentnih vrata, ali gotovo isključivo na istočnoj strani. Na zapadnoj su kuće bile rijetke još i u 18. stoljeću. No, do kraja toga stoljeća ona se gotovo potpuno izgrađuje, iako dakako samo do Kamentnih vrata.¹⁸³³

I izgled se Harmnice u 18. st. izmijenio. Na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani stajale su kao i u 17. st. stambene zgrade, ali u to vrijeme već uglavnom zidane. A tu i tamo, dakako, i pokoje prazno zemljište.¹⁸³⁴ Istočna strana išla je u zavojitoj liniji prema početku današnje Jurišićeve ulice, koje u ono vrijeme nije još bilo. Južna strana trga bila je u 18. st. još slabo izgrađena. Dvije veće zidane zgrade grade se na jugoistočnoj strani (danas brojevi 12 i 13), ali tek u drugoj polovici stoljeća, dok se posve na kraju stoljeća (1794) počela graditi velika bolnica na jugozapadnoj strani trga, odnosno već na početku ulice. Između bolnice i spomenutih zgrada na istočnoj strani, otprilike na prostoru između Gajeve i Praške ulice, vide se na slici Zagreba s kraja 18. st. još četiri manje zgrade, vjerojatno zidane, a između i iza njih prostirali su se vrtovi, majuri i gospodarske zgrade. Taj se prostor u 18. st. spominje kao posjed Julijane Kušević r. Oreški, a poslije (od 1778) baruna Ignjata Magdalenica. Dok je prostor istočno od Praške ulice (danas br. 12 i 13) imao u ovom i početkom 19. st. više vlasnika: obitelji Hochneber, Josipović i Jakopović na mjestu broja 12, a na mjestu broja 13 Helena Stanko, Juraj Plemić, te obitelji Poneković i Magdalenić. Na mjestu kuće br. 12 nalazio se majur Jakova, a poslije Josipa Hochnebera, ravnatelja zagrebačke pošte. Kuća se na tom mjestu pojavila tek potkraj 18. stoljeća (1799), bila je vlasništvo obitelji Josipović, a poslije nje sve do šezdesetih godina 19. st. obitelji senatora Ladislava Jakopovića. Na mjestu kuće br. 13, tj. na istočnom uglu Praške

1833. Protocollum fassionum 1683-1800.
1834. Protocollum fassionum 1693-1805.

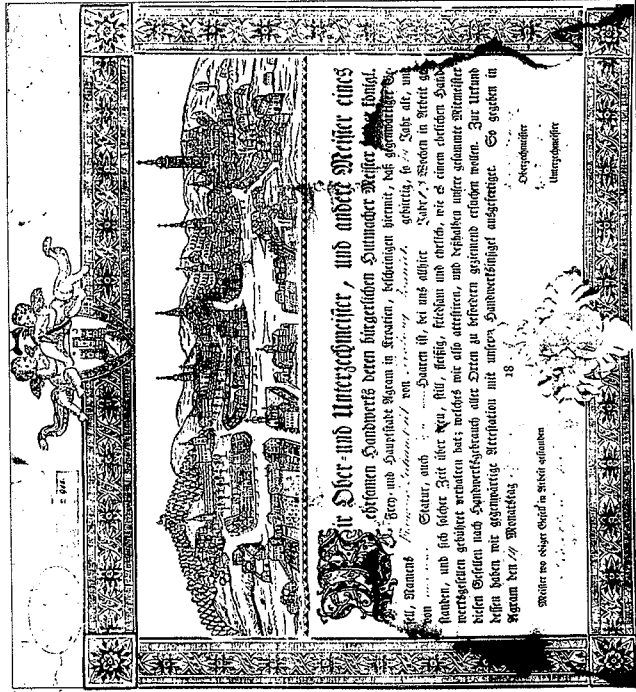
Harmnica i početak ulice u prvom su planu ove vedute Zagreba s početka 19. st., detalj s dječićkog lista. (MGZ)

ulice i trga, stajala je zidana kuća koju je sagradila obitelj Poneković između 1746. i 1765. godine. Ona je poslije više godina bila vlasništvo baruna Ignacija Magdalenica (1765-1799). Prije nje stajala je na tom mjestu drvena kuća, koja se u izvorima pojavljuje u prvoj polovici stoljeća (1720. i 1746).¹⁸³⁵

Na mjestu Praške ulice koja je bila otvorena tek 1866, nalazio se vrt koji je tijekom 18. st. pripadao raznim vlasnicima. Početkom 19. st., a vjerojatno već i prije, bio je u posjedu mesara Ivana Fuchsa, oca Vatroslava Lisinskog. U izvorima se u tom vrtu spominje mala drvena kućica.

I na prostoru između današnje Gajeve i Petrićeve ulice na kojem se 1794. počela graditi velika zakladna bolnica bilo je prazno zemljište s majurom i manjim gospodarskim zgradama. Nekoć (četdesetih godina 17. st.) bio je to posjed hrvatskoga bana Ivana Draškovića (ban 1640-1646), a poslije podžupana zagrebačke županije Ivana Rucića i njegove žene Helene Patačić, koja ga je 1675. darovala zagrebačkim isusovcima. Isusovci su tu uređili i njegovali vrtove stotinjak godina, tj. do ukinuća njihova reda (1773). Tri godine nakon toga raspodani su na dražbi obiteljnima Juraić, Ladešić, Labaš i Špišić.¹⁸³⁶ Juraići su uređili majur, a ostali zadržali i dalje obradivali vrtove. Takva je na tom mjestu bila situacija gotovo dvadeset godina, a onda je

1835. Protocollum fassionum 1693-1805; 1777-1792, p. 129-131; 1797-1805, p. 923-927.
1836. Protocollum fassionum 1774-1777, p. 435-442, 480-482.

Diploma klobučarskog dječića izdana u Zagrebu 14. travnja 1822. s veduatom Zagreba, drvorez. (MGZ)

između 1794. i 1804. sagrađena ovdje Zakladna bolnica milosrdne braće srušena 1931. godine. Njezinom izgradnjom nastavljeno je zatvaranje trga s južne strane, koje će se idućih desetljeća potpuno ostvariti.

Trg bana Josipa Jelačića, a napose njegova zapadna, sjeverna i istočna strana, jednako kao i Duga ulica, izgrađivali su se i oblikovali kao gradsko stambeno naselje već od srednjega vijeka te su već u 17. i 18. st. dali tim dijelovima grada urbani karakter, iako još nisu bili potpuno izgrađeni. Ilica taj značaj nije imala ni u prvim desetljećima 18. stoljeća.

Tek potkraj 18. stoljeća javljaju se i tu znaci nastajanja grada. Ilica, pa i njezin središnji dio, između Trga bana Josipa Jelačića i Frankopanske ulice, bila je u 18. st. još poljodjelsko gospodarsko područje s gospodarstvima na kojima se obrađivala zemlja i vrtovi, sadilo povrće i voće, prostirale se sjenokoše, uzgajala se stoka za gradečka kućanstva. Kuće u to doba najvećim dijelom bijahu drvene, a pripadale su nedvojbeno uglavnom gospodarstvima kojih su vlasnici stanovali unutar gradskih zidova. Slična situacija bila je dakako i u 17. st., a vjerojatno još i prije. U izvorima 17. i 18. st. spominju se tu vrtovi koji su se u 18. st. nalazili uglavnom u sastavu majura kojih je u to vrijeme na jednoj i drugoj strani Ilice bilo dosta. Pojedini majuri održali su se do kraja 18. st., pa i do prvih godina 19. stoljeća. Kuće na njima gotovo su red-

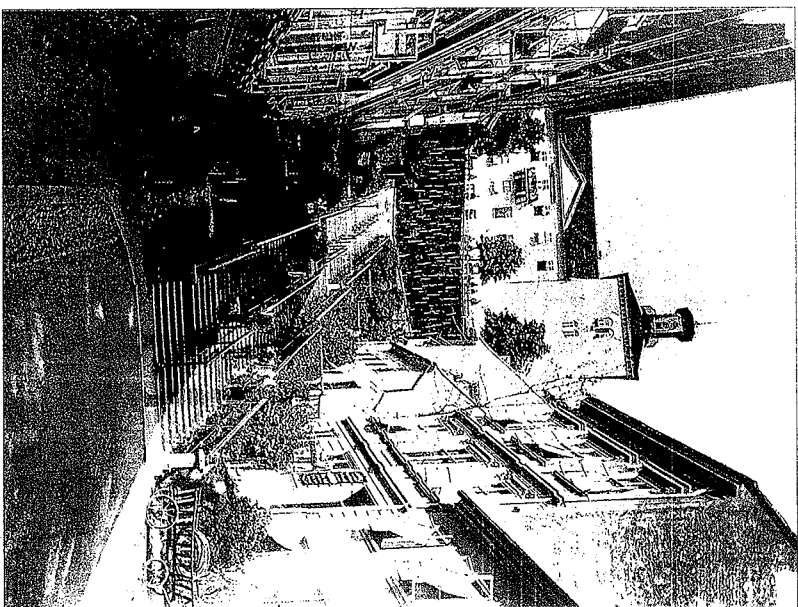
vito drvene, pa se tek u drugoj polovici ili čak potkraj 18. st. ili početkom 19. st. pojavljuju zidane. One se ne nižu u vezanom neprekinutom redu, već su jedna od druge odjeljene većim ili manjim razmacima. Većina ih se prvi put spominje tek u drugoj polovici ili potkraj 18. st., a neke čak i tek početkom 19. stoljeća. Na sjevernoj strani Ilice bilo je još u kasnom 18. st., pa i početkom 19. st. potpuno praznih zemljišta.

Vlasnici nekretnina (majura, vrtova, zemljišta, zgrada) na sjevernoj strani Ilice između Trga i otprilike Mesničke ulice tijekom 18. st. bili su razni: isusovci, klarise, gradska ubožnica, prebenda Sv. Križa, grkokatoličko sjemenište, bravarski ceh. Obrtnika i drugih običnih građana, koji bi u to doba imali tu zemljište ili vrt, bilo je relativno malo. Kao da je ta, kao i južna strana Ilice, bila rezervirana za odličnije građane kojih se ovdje već u 17. st., a i poslije u 18. st. izredao priličan broj. Tu su imali posjede gradski sudac i senator Ivan Uzolín, obitelji poznatih graditelja Mazzetija i Donatija, obitelj Branjug, gradski senator Nikola Čeh Babočaj, gradski bilježnik Jakob Ilijašić, grof Emerik Erdödy, Jelačići Bužimski, pukovnik Stjepan Patačić, grof Adam Oršić, grof Josip Erdödy, Adam Pozvinski, grkokatolički biskup Rafael Marković, gradski senator Ladislav Szalle, grof Kristofor Oršić i drugi. No posjedi pojedinih vlasnika u 18. st. ne pokrivaju se potpuno sa česticama današnjih kućnih brojeva. Velicina se pojedinih posjeda tijekom stoljeća mijenjala, a čestice su u prošlosti uglavnom bile veće od današnjih.

Podemo li sjevernom stranom Ilice od Trga prema zapadu, vidjet ćemo da je njezina slika u 18. st. bila potpuno drukčija nego danas. Na mjestu kućnog broja 2, a to je ugao Trga i Ilice, nije bilo majura, već je tu uz dvorište i zemljište stajala samo kuća koja se pojavila već početkom 18. st. (1710). Bila je drvena, a pedesetih se godina za nju kaže da je imala dva kata. Vlasnici su joj bili gradski sudac Andrija Krajačić, grof Emerik Erdödy i više godina obitelj Jelačić Bužimski. Krajem 18. st. sagrađio je umjesto nje Nikola Jelačić veliku jednokatnu zidanu kuću s krilnim stranama prema Ilici i Trgu bana Josipa Jelačića. Poznat je crtež te kuće. Izradio ga je 1818. graditelj Bartol Felbinger. Uz kuću bilo je zemljište i dvorište, a služila je, čini se, od samoga početka kao svratište s kavanom i gostionicom u prizemlju, nazvano *Zum Kaiserwirth*.¹⁸³⁷ Ulaz u gostionicu, kako se može zaključiti po Felbingerovu nacrtu, bio je na uglu na strani Ilice, dok je sama kuća, čini se, stajala na nešto nižoj razini od ulice, pa se u gostionicu spuštalo stubama. Vlasnik svratišta krajem 18. i početkom 19. st. bila je obitelj Jelačić. Komornik Stjepan Jelačić prodao je kuću trgovcu Kristoforu Stankoviću, koji joj je nadogradio drugi kat, dok su joj sedamdesetih godina 19. st. nadogradili i treći kat. Kuća je postala viša, ali njezin raspon sa strane Ilice i trga ostao je isti kakav je bio krajem 18. st. odnosno početkom 19. st., kad ju je nacrtao graditelj Felbinger. Početkom 19. st. imao je u toj kući kavanu neki Leiber, Nijemac koji je "prvi put u Zagrebu počeo praviti sladoled".

I na mjestu kuće br. 4 stajala je najprije drvena, a tek od kraja 18. st. zidana kuća. U njoj je sredinom toga stoljeća bila kovačnica, a početkom 19. st. svratište. Na mjestu broja 6 bio je majur, a na njemu gotovo cijelo 18. st. drvena i tek od 1782. zidana kuća. Među ostalima posjedovali su je grof Adam Oršić i grofica Vojkffy,

1837. Protocollum fassionum 1715-1721, p. 29; 1722-1734, p. 92-93; 1753-1762, p. 123-125; 1850-1833, p. 478-482.

Bregovita ulica (danas Tomičeva) 1888. (MGZ)

njegova žena. Krajem stoljeća (1797) i ta se kuća spominje kao svratište. Na prostoru današnjih br. 8 i 10 nalazio se od 1773. isusovački majur, koji je nakon ukinuća isusovačkoga reda posjedovao Matija Jurač, predsjednik suda zagrebačke županije. Na tom prostoru sagradena je prva kuća tek 1799, a druga u 19. stoljeću.¹⁸³⁸ I sljedeće zemljište (danas br. 12 i 14) obuhvaćalo je dvije današnje parcele. Bilo je prebendar-sko i vlasništvo gradske ubožnice. Tek 1796. godine razdijelila ga je gradska općina u dva dijela i prodala da bi se na njima sagradile kuće. Na mjestu br. 14 kuća je bila sagradena, čini se još iste godine, ali na mjestu br. 12 vjerojatno tek početkom 19. stoljeća.¹⁸³⁹ Kraj prebendarškoga zemljišta, tj. na mjestu današnjeg broja 16, nalazio se 1750. vrt Adama Pozvinskog, gradskog zastupnika. Nešto poslije bio je taj vrt razdijeljen u dvije građevinske čestice na kojima su se tek 1760. pojavile kuće, i to

¹⁸³⁸. Protocolum fassionum 1722-1805.

¹⁸³⁹. Protocolum fassionum 1787-1794, p. 490-495; 1811-1816, p. 191-193; 1816-1820, p. 354-357.

drvene, koje su tu stajale još u početku 19. stoljeća. Tek 1878. došle su te dvije čestice u ruke jednoga vlasnika, poznatoga zagrebačkog trgovca željznom robom Franje Solara.¹⁸⁴⁰ Vrt Pozvinskoga obuhvaćao je i površine današnjih br. 18 i 20 tj. i istočni ugao Illice i Tomičeve ulice. Tu je tek sredinom 18. st. sagradena kuća, i to drvna, premda, čini se, velika. Zidana kuća spominje se tek početkom 19. stoljeća.¹⁸⁴¹ Zemljište na suprotnom, zapadnom uglu Illice i Tomičeve ulice ostalo je neizgrađeno otprilike do 1819, odnosno 1820. godine. Dotada je prekrivalo cijeli prostor današnjih br. 22. i 24. Tek 1819. bilo je razdijeljeno u dva dijela da bi se pretvorilo u gradilišta i na zahjev gradske općine izgrađilo. Na tom mjestu bio je od druge polovice 18. st. vrt grkokatoličkoga sjemeništa, a davno prije vrt i majur raznih vlasnika, gradana. Početkom 18. st. (1728) bilježi se kao majur kojemu je vlasnik bio grkokatolički biskup Rafael Marković. Nakon njega promijenila su se još tri vlasnika, a onda ga je (1756) kupio grkokatolički biskup, vladika Gabrijel Palković. Kupio ga je da nakon njegove smrti pripadne grkokatoličkom sjemeništu, koje ga je poslije godinama koristilo kao povrtnjak iz kojega je dobivalo prirodine za svoje potrebe. Na sjevernom dijelu toga prostora bio je u 17. st. vinograd, a od prve polovice do kraja 18. st. majur prebende Sv. Križa. Na sljedećem zemljištu prema zapadu (danas br. 26) nalazili su se već u 17. st. majur i vinograd. Majur se posljednji put spominje 1773, dok je vinograd bio zapušten već 1740. Kuća se bilježi prvi put 1756, i to drvna, dok je zidana sagradena tek krajem stoljeća. Zanimljivo je da se na tom mjestu između 1727. i 1740. spominje neki ribnjak (*piscina*) čije tragove nalazimo u sjećanju još u drugoj polovici 19. stoljeća. Tada je (1879) August Senoa u *Vijencu* u članku pod naslovom *Crice iz kronike zagrebačke* među ostalim zabilježio i sljedeće: "Stari su ljudi pripovijedali, da je tu na početku ovog vijeka stajala mlaka, a naokolo puno grmlja, kamo je dolazila sila pataka koje su Zagrepčani revno strijeljali." Očito je ovdje riječ o nekadašnjem ribnjaku, tek je spomen o mnoštvu dvjiju pataka vjerojatno plod fantazije nastale tijekom vremena.¹⁸⁴² I na broju 28 spominje se početkom 18. st. majur, a 1735. neke zgrade, vinogradi, vrt i kuća. Čini se da je majur bio tu do kraja 18. stoljeća. Zemljišta današnjih br. 30, 32 i 34 bila su u 18. st. podijeljena između br. 28 i 36. Ostala su neizgrađena do početka 19. stoljeća. Cijelo 18. st. bila su, čini se, prazna, jer se na njima za to vrijeme ne spominju ni majur ni vinograd ni kuća. Na zemljištu kuće br. 36 bio je u 17. st. vrt kojemu su do 1717. bile vlasnice opatice Klarise. Između 1735. i 1785. spominje se majur, poslije samo kuća, zemljište, vrt, katkad i šljivik. I na zemljištu br. 38 nalazili su se u 17. st. i početkom 18. stoljeća vrtovi, a od 1729. majur koji se 1771. više ne spominje, već samo kuća, zemljište, vrt i šljivik. I na uglu Illice i Mesničke ulice (Mesnica 2) na mjestu današnje jednokatne kuće bio je također vrt, a poslije do 1729. majur, a otada samo kuća. Ona je bila drvna i ostala je takva, čini se, sve do kraja stoljeća. Umjesto nje zidanu je kuću možda sagradila ili obitelji Čačković ili obitelji Julijana Jelčića. Oni su, naime, bili vlasnici te kuće devedesetih godina 18. stoljeća. No to još nije bila kuća koja danas

¹⁸⁴⁰. Protocolum fassionum 1743-1805.

¹⁸⁴¹. Protocolum fassionum 1743-1805.

¹⁸⁴². Protocolum fassionum 1674-1820. - J. Šimrak, Spomenica o 250 godišnjici grko-katoličkog sjemeništa u Zagrebu 1681-1931, Zagreb 1931, p. 43-45. - A. Senoa, *Crice iz kronike zagrebačke*, Viena, 1879, p. 691.

stoji na tom mjestu. Vrt koji se tamo nalazio posjedovala je do 1687. ugledna zagrebačka obitelj Vernić, a od te godine isusovački samostan, koji je sjeverno od toga vrta imao i ciglanu, odnosno "ciglarsku peć", kakvih su na užem području grada u 17. i 18. stoljeću isusovci imali, čini se, nekoliko.¹⁸⁴³

Između istočnog i zapadnog ugla Ilice i Mesničke ulice, otprilike na mjestu gdje danas stoji Kačićev spomenik, stajao je u 18. st. "zidani kip Sv. Križa" (očito raspeće) koji se spominje 1734. A nekoliko koraka dalje na zapadnom uglu Ilice i Mesničke ulice (na mjestu današnje kuće u Mesničkoj br. 1) spominje se iste godine šikara, u drugoj polovici 18. st. vrt, a poslije (1801) prazan prostor za koji se kaže da je služio kao trg. Zapadno je tekao potok Tuškanac, a preko njega otprilike do br. 48 prostirali su se vrtovi bravarskog ceha. Oni se spominju krajem 17. st. i početkom 18. stoljeća. Godine 1742. nije ih više bilo. Od toga vremena nalazio se ovdje majur prebendara Sv. Križa s kućicom i drugim gospodarskim zgradama. Potkraj stoljeća majur je došao u posjed građana i rasparceliran. Izgrađen je bio vjerojatno negdje početkom 19. st.¹⁸⁴⁴

Gotovo sastavni dio sjeverne strane Ilice činile su Tomičeva (nekoć Bregovita) i donji dio Mesničke ulice kojima je uz Dugu Gornji grad bio neposredno povezan s Donjim. Vanjskim izgledom bile su u to vrijeme slične Ilici. I one su bile slabo izgrađene, i u njima je bilo vrtova i majura.

Još krajem 18. st. u dijelu Mesničke ulice između Ilice i Mesničkih vrata bilo je vrtova i majura, a kuća malo, i to osobito na zapadnoj strani, gdje se su dugo održala gospodarstva sa stajama, štagljivima i drugim gospodarskim zgradama. Prve kuće bile su sagrađene u donjem dijelu ulice, i to prije na istočnoj nego na zapadnoj strani, premda je i na istočnoj strani još u prvim desetljećima stoljeća na uglu Ilice stajao najprije vrt, a poslije majur, dok je kuća, i to drvena, bila sagrađena tek oko 1738. godine. A i nakon toga vremena gradilo se sporo, pa su u tom donjem dijelu istočne strane Mesničke ulice još potkraj 18. st. stajale samo dvije-tri kućice, dok je sav ostali prostor do Mesničkih vrata i kapele Sv. Ivana bio još neizgrađen.

Sjeverno od parcele na uglu stajala je u 18. st. ciglana isusovačkoga samostana, a nešto više kod Mesničkih vrata kapela Sv. Ivana Nepomuka, koja se prvi put spominje 1747, a dao ju je sagrađiti tadašnji gradski sudac Kristofor Baptista.

Na zapadnoj strani Mesničke ulice, otprilike od br. 3 do Streljačke ulice, stajala su još do posljednjih desetljeća 18. st. tri majura kojima su vlasnici bili ugledni zagrebački građani, a jednomu i opatiće klarise. Na majurima je bilo vjerojatno više gospodarskih zgrada, iako se na svakom spominje samo po jedna, i to tek potkraj stoljeća. Na prostoru na kojem danas stoji kuće od br. 3 do br. 7 bio je u 17. st. vrt, a od početka 18. st. majur kojemu je mnogo godina bio vlasnik Nikola Babočaj i njegovi baštinici (1741-1776), a nakon njih gradski poreznik Franjo Kantilly i njegova obitelji (do 1801). Na slici Zagreba s kraja 18. st. koja se nalazi na nekom cehovskom listu, taj se majur lijepo vidi. Imao je oblik nepravilna četverokuta koji je s istočne strane bio zatvoren prilično velikom jednokatnicom, s južne visokim zidom s kolnim ulazom u sredini, a sa zapadne nižom, vjerojatno gospodarskom zgradom. Zid i zgrade zatvarale su prostrano dvorište. Na prostoru današnjih kuća br. 7 i 9 bio je

1843. Protocollum fassionum 1674-1810. - Diplomata 1661-1690, fasc. XVIII, PAZ. - PSGZ, XX, Tab. XXIV.

1844. F. Bunták, Izgled i razvitak središta Zagreba u dva barokna stoljeća, ISNZ V, p. 43.

majur opatica klarisa (od oko 1707. do 1778.), odnosno gradskoga senatora Mihajla Brezovačkog (od 1778.). A na prostoru sjeverno od br. 9 do Streljačke ulice nalazio se majur koji je tijekom 18. st. promijenio nekoliko vlasnika. Među njima bila je i obitelj Pozvinski, krajiški zapovjednik Franjo Kamenjan i grof Aleksandar Malenić Kuri-lovečki.¹⁸⁴⁵

U Streljačkoj ulici bio je iskopan jarak kojim se otpadna voda iz Gornjega grada slijevala u potok Tuškanac. Preko jaruka bio je pred Mesničkim vratima prebačen deset metara dug i tri metra širok zidani most.¹⁸⁴⁶

Ni u Tomičevoj (Bregovitoj) ulici u 18. st. nije bilo mnogo kuća. Prve su se pojavile tek u drugoj polovici stoljeća, i to na istočnoj strani. U prvoj polovici stoljeća na istočnom uglu Ilice i Bregovite ulice još stoji vrt sa štagljem, a sjeverno od njega do brda Gradeca majur s gospodarskim zgradama. Tek kad je gradska općina 1750. kupila cijeli taj prostor, rasparcelirala ga i prodala uz obvezu kupaca da na kupljenim zemljištima sagrađe kuće, počele su se tu graditi prve kuće pedesetih i šezdesetih godina i poslije, i to uz ulicu i u dvorištima. Bilo ih je dosta, no to su sve bile male i odreda drvene kuće. Tek prvih godina 19. st. pojavila se i pokoja zidana.

Zapadna strana Tomičeve ulice bila je u 18. st. još potpuno neizgrađena i ostala je takva do početka 19. stoljeća. Na tom prostoru bio je u 18. stoljeću majur i vrt raznih građana, grkokatoličkih biskupa i grkokatoličkog sjemeništa te majur prebende Sv. Križa. Prvi se nalazio na južnoj strani s granicom prema Ilici, a drugi na sjevernoj s međom prema gornjogradskom brdu. U drugoj polovici 18. st. grkokatolici su majur pretvorili u povrtnjak i u njemu uzgajali povrće za svoje pitomce sve do početka 19. stoljeća, kada su vrt na zahtjev gradske općine morali radi izgradnje prodati (1816). Da bi se sagrađile kuće, raspodala je na dražbi 1829. i sama gradska općina majur, odnosno tada već vrt prebende Sv. Križa. Tako da su se tek od toga vremena počele na toj strani Tomičeve ulice graditi prve kuće.¹⁸⁴⁷

I na južnoj strani Ilice i Trga bana Josipa Jelačića do Frankopanske ulice i dalje, u 17. i 18. pa i u 19. st. nalazili su se vrtovi i majuri. Oni su u to vrijeme bili veći od površina današnjih kuća, u okviru kojih će se svesti uglavnom tek u 19. stoljeću. Tada će se na mjestima majura i vrtova graditi nove velike zidane građanske kuće, koje djelomično i danas stoje ili su u našem stoljeću zamijenjene novima današnjima. Vlasnici majura i vrtova na južnoj strani Ilice u 18. st. bili su mnogobrojni: isusovci, klarise, župa i prebendari Sv. Marka, kanonik Baltazar Krčelić, velikaši i plemići: Sermage, Oršić, Patačić, Bužan, Niczky, Pejačević, Erdódy, Špišić, viši sudski činovnici i gradski dužnosnici (suci, bilježnici, blagajnici), odvjetnici, upravitelji grofovskih imanja, podbani, časnici, a tu i tamo i pokoji obrtnik i trgovac. Osim možda nekih iznimaka, vlasnici tih nekretnina nisu stanovali u Ilici, već unutar gradskih zidova. A neki nisu niti stanovali u Zagrebu, poput nekih župnika i upravitelja vlastelinštava.

Na zemljištima današnjih kuća u Ilici br. 1 i 1a spominje se već u 17. st. vrt i u njemu štagalj. Četrdesetih godina toga stoljeća bio je vlasništvo hrvatskoga bana Ivana Draškovića, a polovicom stoljeća Ivana Ručića. On ga je opručno ostavio svojoj

1845. Protocollum fassionum 1689-1805. - Liber vis. arch. cath. 1741-1746, p. 730 (Nadbiskupski arhiv).

1846. E. Laszowski, Mostovi na teritoriju grada Zagreba g. 1774, SNZ, p. 247.

1847. Protocollum fassionum 1722-1837; 1794-1797, p. 88-89; 1797-1805, p. 185-186. - PSGZXX, Tab. XXVII.

ženi Heleni Patačić, koja ga je 1675. darovala isusovačkom samostanu. Isusovci su ga posjedovali do ukinuća svojega reda (1773), a uskoro poslije toga (1776) gradska ga je općina rasprodala građanima "da na njima sagrade zidane kuće." No to se nije ostvarilo, prostor je ostao neizgrađen sve do kraja 18. st. odnosno početka 19. st., kad je na njemu sagradena Zakladna bolnica milosrdne braće (1794-1804).

Na isusovački vrt sa zapadne strane, otprilike na prostoru današnjih br. 3 i 5 (uključivši i Petrićevu ulicu) neposredno su se nastavljali majur i vrt župnika, odnosno župe Sv. Marka. I taj se posjed u izvorima javlja već u 17. st. (1675), a odčao se do kraja 18. stoljeća. Tek ga je 1796. župa Sv. Marka likvidirala, razdijelila na tri dijela i rasprodala na licitaciji. To je vjerojatno učinila na zahtjev gradske općine, koja je htjela da se na praznim zemljištima u središnjem dijelu grada što više gradi.

Zemljište kuće br. 7 bilo je cijelo 18. st. neizgrađeno, prazno. Sezalo je od crkve Sv. Margarete do Illice, bilo četvrtastoga oblika i ograđeno zidom. Ono se dobro vidi na slici Zagreba na majstorskom listu s kraja 18. stoljeća. Grad ga je zajedno s crkvom Sv. Margarete 1795. prodao pravoslavnoj cркvenoj općini. Na njemu će se 1822. po nacrtima Bartola Felbingera sagraditi današnja velika zgrada između Margaretske ulice, Illice i Preobraženske ulice.

Na prostoru od br. 9 do br. 13 stajao je pedeseth i šezdeseth godina 18. st., a možda i nešto poslije, majur opatica Klarisa. Nakon njih posjedovali su ga razni vlasnici do kraja stoljeća, kad se na tom mjestu spominje još "stara drvena kuća". Prve stambene zgrade, očito zidane, sagrađene su tek krajem devedeseeth godina 18. stoljeća.

Na velikom prostoru od br. 15 do br. 27 stierao se u 18. st. vrt, odnosno majur otelji Bužan, a poslije (od 1782) do početka 19. st. trgovca Augustina Pirihnga. Majur je bio na tom mjestu još i početkom 19. st. sve do 1804, kad se prvi put spominje zidana kuća.

Zemljište na kojem danas stoji kuća br. 29 bilo je gotovo cijelo 18. st. (do početka 1779) od sjevera prema jugu podijeljeno u dva dijela: istočni i zapadni. Na istočnom bio je majur s drvenom kućom, gospodarskim zgradama i vrtom, a na zapadnom vrt prebendara Sv. Križa. Godine 1779. spojili su se pa je od njih uređen poveći majur na kojem se još 1804. spominju dvije drvene kuće i druge gospodarske zgrade.

I na zemljištima 31 i 33 bio je u 18. st. majur koji se u izvorima prvi put spominje 1740. Sastojao se od vrta, gospodarskih zgrada i kuće. Potkraj stoljeća izričito se navodi da su na njemu osim vrta bili staja i dva štaglja. Početkom 19. st. (1810) spominju se tu tri kuće: jedna "stara zidana", druga "mala zidana" i treća drvena. Godine 1810. kupio je majur i sve tri kuće od grofa Antuna Pejačevića mesar Andrija Fuchs, otac Vatroslava Lisinskog. Na dijelu tog majura (br. 33) sagrađena je tijekom 19. st. današnja velika stambena zgrada.

Na prostoru današnjih kuća od br. 35 do br. 39 bili su u 18. st. vrtovi i zemljišta isusovačkoga samostana. Tu su isusovci imali i ciglanu. Nakon raspuštanja reda, posjedovao je dio toga majura (otprilike prostor današnjih brojeva 35 i 37) grof Adam Oršić. On je na tom mjestu sagradio kuću i ubrzo je prodao gradskom senatoru Antunu Reiteru.

Nakon isusovaca posjedovao je dio njihova zemljišta, onaj što se nalazio na istočnom uglu Illice (br. 39) i Frankopanske ulice, odvjetnik Josip Drašković. Krajem 18. st. na njemu se spominje "stromna drvena kućica". Bilo je to zapravo još majur, koji je 1819. još postojao.

Pogled na Zagreb sa sjevera, ulje na platnu, slikao Dragutin Stark, Zagreb, 1859. (MGZ)

Na susjednom, zapadnom uglu Illice (br. 41) i Frankopanske ulice (br. 2) nalazio se šezdeseth godina 18. st. majur pavlina, a devedeseeth godina, ali sigurno još i prije, majur generala Ivana Jelačića Bužimskog, glavnoga zapovjednika straža i vlasnika jedne mađarske pješačke legije. Kuću koja je stajala na tom majuru Jelačić je 1795. zajedno sa zemljištem i vrtom prodao grofu Aleksandru Erdödyju i grofici Amaliji Palfy, njegovoj ženi. Oni su između 1795. i 1800. sagradili, čini se, novu zidanu kuću, koja je tu vjerojatno stajala neposredno prije današnje.¹⁸⁴⁸

Iza prednje fronte južne strane Illice kao i Harnice prostrirali su se vrtovi, majuri, polja, pašnjaci, sjenokoše, oranice i druge zemlje raznih korporacija ili stanovnika tadašnjeg Zagreba uglavnom građana na višim društvenim položajima: gradskih senatora, sudaca i drugih istaknutih gradskih službenika, gradske općine, župe Sv. Marka, gradske ubožnice i njezina kapelana, prebendara Sv. Fabijana i Sebastijana, samostana isusovaca i klarisa, šošarskog i mesarskog ceha, prisjednika suda krajevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Ladislava Lukavskog, kraljevskog protonotara Donata Lukavskog, grofa Adama Oršića, prisjednika okružnog suda Ivana Mikšića, grofa Ladislava i Jurja Erdödyja, grofa Antuna Pejačevića, kanonika Adama Baltazara Krčelića itd. Zemlje običnih građana, napose obrtnika, neposredno južno od Illice i

1848. Protocollum fassionum 1674-1820. - D.LXXVIII-1777. Archiv HAZU. - M. Kunitsch, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 1830, p. 97. - L. Dobronić, Bartol Felbinger i zagrebački graditeljij njegovoga doba, Zagreb 1971, p. 86-87. - FSGZ, XX, 1ab, XXVII, XXVIII.

Varšavske ulice bile su rjede. Oni su imali posjede, napose vrtove, očito nešto južnije od navedenih.

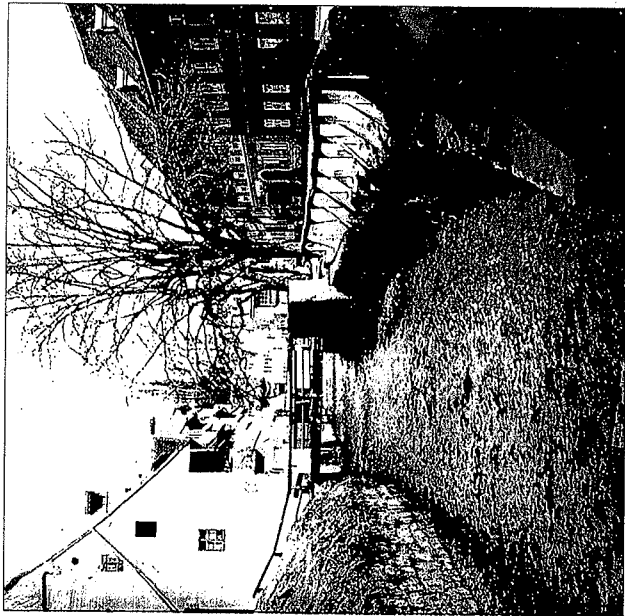
Pojedine zemlje imale su i vlastita imena, primjerice pašnjak Sitna, vrt Špi-taišćica, oranica Galženica, sjenokoša Hostilnica, javni gradski pašnjak Gmajna ili Tratina itd.¹⁸⁴⁹

I današnja Frankopanska ulica bila je u to doba jednako neizgrađena ili još neizgrađenija nego Ilica. Do posljednjih desetljeća 18. st. pa i poslije s objiju strana Frankopanske prostirali su se vrtovi i pokoji majur, dok su kuće bile rijetke. A i one su bile skromne, uglavnom drvene. Jedino je u gornjem dijelu s lijeve strane, otprilike na mjestu br. 5 stajala nešto veća barokna zgrada, sagrađena vjerojatno nešto poslije 1776. Vlasnik joj je bio odvjetnik Josip Drašković koji ju je po svoj prilici i sagradio. Srušena je 1929, a kip boga Janusa koji je na njoj stajao premješten je tom prilikom u Muzej grada Zagreba. U Frankopanskoj ulici stajala je još jedna kuća na zapadnom uglu Ilice i po jedna na sjevernoj i južnoj strani kod Dalmatinske ulice. Između današnje Varšavske ulice i Tрга maršala Tita na mjestu samostana opatica Sv. Vinka nalazila se sedamdesetih godina 18. st. ciglana gradskog senatora Ivana Gorjupa, a poslije nekih drugih bogatijih građana. Prva kuća na tom zemljištu pojavila se krajem 18. stoljeća (1798).

Južno od toga kompleksa, čini se na samom kazališnom trgu, nalazio se u 18. st. također majur koji je oko 1770. bio vlasništvo savjetnika Nikole Škrlica. A preko potoka Tuškanka, koji je ovuda teкао dolazeći iz Frankopanske ulice, u jugozapadnom smjeru od toga majura, otprilike na početku današnje Klaićeve ulice, nalazila se u 18. st. gradska ciglana po kojoj se ta ulica nekoć zvala Cigлана. Cesta koja je prolazila današnjom Frankopanskom ulicom, Trgom maršala Tita i Savskom cestom nije još u 18. st. imala posebno ime, već se označavala opisno prema smjeru kojim je išla: općinski put od Mesničkih vrata od gradske ciglane, kraljevska cesta što vodi u Karlovac itd.¹⁸⁵⁰

I današnja Varšavska ulica bila je također obični kolni put (*via curralis communis*) koji je vodio do crkve Sv. Margarete. Prolazio je kroz vrtove što su se nizali s njegove sjeverne i južne strane, a osim vrtova istočno od bivšega samostanskog dvorišta nalazila su se dva ili tri majura.¹⁸⁵¹

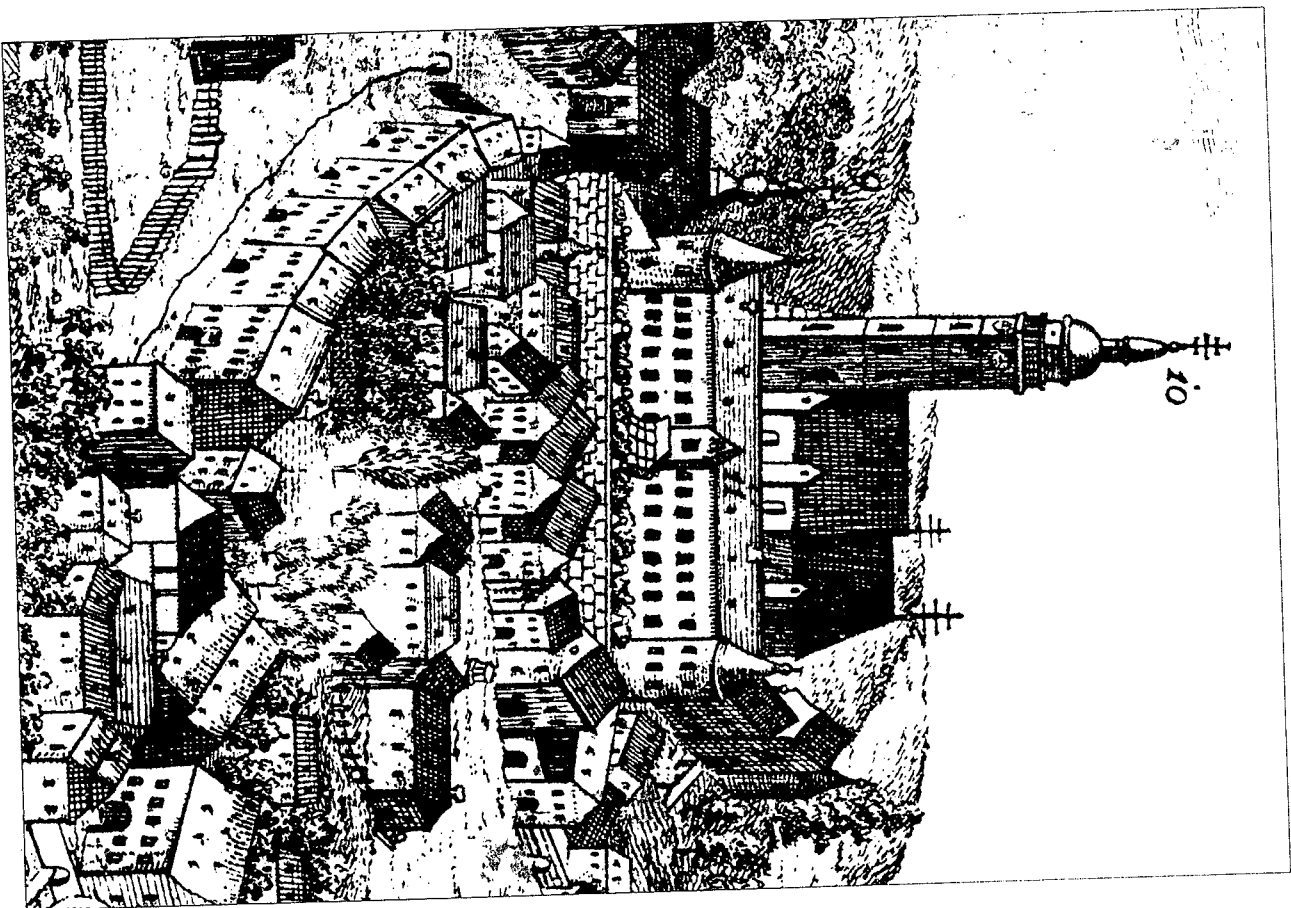
Cijeli prostor Zrinjevca sve do Petrinjske ulice, bio je prazan, neizgrađen, prekriven poljima, livadama, vrtovima, sjenokošama, majurima. Presjecali su ga manji ili veći putovi, koji se obično nazivaju "kolni put", "put med verte pelajući" i sl. Veći su bili današnja Preradovićeva i Petrinjska ulica. Gajeva je bila običan poljski put koji je "iz polja vodio prema Manduševcu", odnosno "prema Savi", dok Gundulićevoj ulici u to vrijeme još nema ni traga. Preradovićeva ulica vodila je kao i Frankopanska prema Savi, a zvala se obično imenom koji je označivao njezin smjer. I ona je bila u 18. st. još neizgrađena. Tek blizu crkve Sv. Margarete, zapravo na današnjem Preradovićeveu trgu stajale su dvije-tri kućice, a od kraja 18. st. (1792) na mjestu današnjega jugozapadnog ugla Ulice Andrije Hebranga zgrada svilane. Sav ostali

1849. *Protocollum fassionum* 1722-1805.1850. *Protocollum fassionum* 1734-1820.1851. *Protocollum fassionum* 1700-1805.

Potok Medveščak teкао je do 1897. današnjom Tkalčićevom ulicom. (MGZ)

prostor prekrili su majuri, vrtovi, polja, oranice. Majuri su bili u sjevernijem dijelu toga prostora, zapadno, južno i istočno od Sv. Margarete, na mjestu zgrade buduće Prve hrvatske štedionice i južno od toga prostora. Vlasnici su im bili ugledni zagrebački građani: senator Ignacije Pozvinski, grof Ljudevit Erdödy (vlasnik majura koji je stajao na mjestu kina *Zagrež*), župnik Sv. Marka (vlasnik majura koji se nalazio otprilike na mjestu Prve hrvatske štedionice), kraljevski savjetnik Ivan Bužan i dr. Oko majura bili su vrtovi građana, mesarskog i postolarskog ceha, opatica klarisa i drugih. Na mjestu kuće u kojoj se nalazi Znanstvena knjižara "Mladosti" stajao je, primjerice, još 1779. štagalj s vrtom Stjepana Čabrijana, bivšega upravitelja zagrebačkog biskupa, a poslije je vrt i štagalj mesara Ivana Kovačića.¹⁸⁵² I cio kompleks južno od Varšavske ulice na područjima današnje Masarykove, Hebrangove, Gundulićeve i Praške ulice i Zrinjevca bio je, dakako, također neizgrađen, prekriven obrađivanom zemljom, sjenokošama, pašnjacima. A našao se tu i pokoji majur. I gradska općina imala je u tom predjelu majur već u drugoj polovici 18. stoljeća,¹⁸⁵³ na južnoj strani Masarykove ulice, nešto zapadnije od Preradovićeve. Sve spomenute ulice bile su tada manji ili veći poljski putovi kojima su građani prilazili svojim zemljama,

1852. *Protocollum fassionum* 1715-1797.1853. *Protocollum fassionum* 1768-1773, p. 218-220.

Katedrala s nadbiskupskim dvorom, Vlaškom ulicom i kućama u današnjoj Bakračevoj ulici krajem 18. st.; detalj s majstorskog lista. (MGZ)

odnosno koji su služili kao prometnice za nuždu. Dvije glavne prometnice iz grada prema Savi, Savsku cestu i Petrinjsku ulicu, vezao je poprijeti neravni put koji je išao smjerom današnje Masarykove i Tesline ulice u istočnom smjeru preko oranice Sitkovice, današnjega Zrinjevca koji je do 1825. bio obradivana poljodjelska površina.

Petrinjska ulica bila je u prvom polovici 18. st. također vrlo slabo izgrađena, iako je bila glavna prometnica koja je Zagreb vezala sa Savom i prekosavskim krajevima. Bila je tada još običan neizgrađeni put koji se zvao Medgrabami. A to očito označuje oblik terena kojim je prolazio i daje naslutiti kako je izgledao. Tek kad je 1746. zaključeno da se na Savi sagradi novi pontonski most, šezdesetih i sedamdesetih godina 18. st. počeo se Medgrabami uređivati kao cesta u pravom smislu riječi. U vezi s njezinim uređenjem počelo se u njoj više graditi, i to osobito na istočnoj strani, koja je do kraja stoljeća bila već prilično izgrađena. Zapadna pak strana bila je još u drugoj polovici toga stoljeća vrlo slabo izgrađena, s majurima raznih vlasnika, uglednih zagrebačkih gradana. Kuće su na obje strane bile gotovo sve odreda drvene. Zidane su bile još vrlo rijetke.¹⁸⁵⁴

Istočno od Petrinjske do Palmotičeve i Draškovićeve ulice prostirale su se također prazne, manje-više obradene zemljišne površine. Tu su imali vrtove, polja, oranice i sjenokoše župa i župnici Sv. Marka i Sv. Ivana, prebendari gradske ubožnice, stanovnici Vlaške ulice, pokoji kanonik, a u prvom redu celhovi kiznara, remenara, sedlara, krojača i postolara. Postolari su na tom prostoru, velikom otprilike sedam jutara, uređivali i obradivali svoje vrtove, koji su se širili prema jugu sve do današnje Šenoine i Hatzove. Palmotičeva ulica bila je tada još običan put i spominje se najčešće kao "javni put koji služi za vrtove" ili "put koji prolazi kroz zemlje". Slično je izgledala i nazivala se i Draškovićeva ulica: "općinski put koji vodi k Savi", "put koji vodi u polje" i sl. Jedna i druga ulica bile su u 18. st. još potpuno neizgrađene.¹⁸⁵⁵ Ni susjedna Jurišićeva, nekoć Puževa ulica, kako je već spomenuto, također nije bila izgrađena. Bio je to običan djelomično vijugav put, kojim je tekao potok Medveščak natapajući polja i vrtove s desne i lijeve strane.¹⁸⁵⁶ Vlaška ulica bila je djelomično izgrađena do današnjega Kvaternikova trga, ali se kuće nisu nizale u neprekinutom nizu. Bila je važna prometnica, jer je jedina s istočne strane vodila u grad i iz grada prema istoku: Dugom Selu, Križevcima, Bjelovaru, Varaždinu, Pruju, Mariбору i dalje u Austriju. Osim građanskih kućica, gradila se u toj ulici u tom stoljeću crkva Sv. Petra, kapela Sv. Rozalije, biskupski vrt s poznatom baroknom zidanom vrtinom kućom itd.

A u gornjem dijelu Vlaške ulice na mjestu gdje će početkom 19. st. biti izgrađeno strotište biskupa Vrhovca (orfanotrofij, danas Vlaška 38) nalazio se u 18. st. biskupski vrt, koji je imao, čini se, karakter parka. Biskup Vrhovac je, naime, pošto ga je nakon dvije godine svoga biskupovanja kasirao, mjesto njega počeo uređivati Maksimir.

^{1854.} Protocollum fassionum 1710-1797. - R. Horvat, Iz starog Zagreba. Kako je postala Petrinjska ulica. Narodne novine, 1911, 172.

^{1855.} Protocollum fassionum 1774-1800.

^{1856.} Protocollum fassionum 1777-1800.

Biskup Vrhovac je krajem 18. st. (1790) s južne strane biskupskoga dvora dao urediti i nasade i izgraditi staklenike u kojima se godinama uzgajalo egzotično bilje, naranče i limuni.¹⁸⁵⁷

Kako je Vlaška ulica, osobito u vrijeme sajmova, u svojoj ishodišnoj točki od Harmice preko Bakačeve ulice i kaptolskog mosta te na zaokretu prema istoku, svom pravom početku, bila vrlo uska, opasna i nepraktična, već 1774. zagrebačka županija bavila se pitanjem njezina uređenja. Htjela je poduzeti stanovite građevinske radove, srušiti neke zgrade u Bakačevoj ulici, odnosno usmjeriti ulicu današnjom ulicom Augusta Cesarca ravno prema Vlaškoj ulici kod Palmotičeve. U vezi s tim dala je nalog svom mjerniku Ivanu Stipanoviću da izradi o tom pismeni elaborat. Stipanović ga je i izradio i priložio mu potrebni nacrt. No od tog pothvata nije bilo ništa, jer nije dostajalo novca, iako nisu bili predviđeni, čini se, visoki troškovi. Od objekata trebalo je srušiti samo jednu drvenu zgradu koja je stajala na sjeveroistočnoj strani Harmice na mjestu nekadašnje Zengelove kuće (danas na tom mjestu zgrada banke i Gradski podrum). Ipak, pothvat je propao, čini se, upravo na pitanju rušenja te zgrade.¹⁸⁵⁸

Na sjevernoj strani Vlaške ulice nasuprot stolnoj crkvi i biskupskom dvoru na brdu koje se nekoć zvalo Sv. Rokom, a danas Šalatom, stajao je u 18. st. biskupski ljetnikovac s prostranim vrtom i kapelom Sv. Roka. Ljetnikovac i kapela srušeni su negdje krajem 18. st., a ostao je samo vrt, vjerojatno biskupski povrtnjak, po kojemu je, nedvojbeno, današnja popularna Šalata dobila ime.¹⁸⁵⁹

I uže područje Kaptola se u 18. st. osobito nakon požara 1706. i 1731. obnavljalo i dobivalo novi izgled. Građe se nove kanoničke kurije, nadograđuje se i proširuje biskupski dvor, grade se građanske kuće, pregrađuju se i obnavljaju crkve. Novom izgledu Kaptola u to vrijeme pridonijeli su nedvojbeno biskupski dvor, koji je dao nadograditi oko 1730. biskup Juraj Branjug, zatim kanoničke kurije te obnovljene i djelomično pregrađene crkve Sv. Marije i franjevačka s novim baroknim tornjevima što su ih dobile u tom stoljeću. Zanimljiv je i u to doba još jasno vidljiv tlocrt tog vjerojatno najstarijeg nasejja Zagreba, tlocrt mekanih i reļjefnih kontura, značajan za gradove visokog srednjeg vijeka. Premda će i taj drugi dio staroga Zagreba s vremenom mnogo izgubiti od svoje iskonske starinske ljepote i vrijednosti, u prvom redu nestajanjem stare katedrale i rušenjem srednjovjekovnog utvrdnog zida s Bakačevom kulom pred njom krajem 19. st. odnosno početkom 20. stoljeća.

U to vrijeme gradilo se i na Opatovini, Dolcu, u Tkalčićevoj ulici, na Kravvom mostu i Novoj vesi. Na Opatovini, Dolcu, u Tkalčićevoj ulici i na Kravvom mostu grade se građanske kuće, a u Novoj vesi osim njih i crkva Sv. Ivana, kapele Majke Božje žalosne i Sv. Dizme, zgrada bivšeg vojnog suda (Nova ves 16) itd.

Na Kaptolu, Opatovini i u Novoj vesi, Tkalčićevoj i u gornjem dijelu Vlaške ulice sačuvale su se među poslije nastalim zgradama (u 19. i 20. st) još neke kuće iz 18. st., premda u izmijenjenu obliku. No u dijelu Vlaške ulice od Draškovićeve prema istoku stare su kuće gotovo bez iznimke morale ustupiti mjesta zgradama novijega doba.

1857. M. Kunitsch, Der bischöfliche Garten zu Agram in Croatien. Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 9, 1831.

6.III. - Praenotations Comit. Zagrab., lib. I, p. 3, 26-27; X, p. 257.

1858. A. Schneider, Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu. Edicije Muzeja grada Zagreba, 4, Zagreb 1929, p. 7.

1859. E. Laszowski, Prilog povijesti regulacije Bakačeve i Vlaške ulice, revija Zagreb 1941, p. 211-214.

Tkalčićeva ulica, nekadašnji Potok, počela se naseljavati negdje u prvoj polovici 17. st. i to na kaptolskoj strani pod utvrdnim zidom na istočnoj obali potoka Medveščaka. Ta obala bila je prikladnija za gradnju kuća, jer je bila šira i dalje od potoka. Najstarija vijest na tom mjestu datira iz 1639, kad se spominju tek dvije kuće. Tijekom stoljeća njihov se broj nešto povećao, pa su krajem stoljeća bile četrdeset i dvije. Do početka četrdesetih godina 18. st. taj broj narastao je na šezdeset i dvije, ali se poslije opet smanjio zbog elementarnih nepogoda (požara i poplava). Poslije se, doduše, opet povećavao, ali uvijek umjerenim tempom. Na zapadnoj strani Potoka u 17. st. bilo je samo nekoliko mlinova. Naselje u pravom smislu počelo se razvijati tek u 18. st., ali dosta kasno. Još u prvoj polovici stoljeća nalazili su se ovdje samo mlinovi, prazna zemljišta i vinogradi. Prva stambena kuća pojavila se u izvorima tek 1751. A i za nju se kaže da je "nedavno sagrađena". Desna strana potoka izgrađivala se i naseljavala uglavnom u posljednja četiri desetljeća, no i tada vrlo polagano. Još na kraju 18. st. bilo je na toj strani Potoka i na susjednim Mlinskim stubama samo trinaest kućnih brojeva. Kuće su na objema stranama Potoka bile drvene, a tek krajem 18. i početkom 19. st. počele su se graditi i zidane. Na razvoj te ulice nepovoljno su utjecale elementarne nepogode, napose požari i poplave, koji razvoj nisu samo kočili, već ga bacali unatrag. Osobito je razoran bio požar 1743. i poplava 1751, kad je požar "uništio veliki broj kuća u gradu", a poplava "razorila mnogo mlinova, preplavila sve kuće, a sedamnaest ih potpuno razorila. Stanovnici Tkalčićeve ulice u 18. st. bili su najvećim dijelom obrtnici: postolari, čizmari, gumbari, stolari, bravari, pekari i dr.¹⁸⁶⁰

U maloj uličici Kravvi most bilo je tijekom 18. st. tek nekoliko kuća. Tri ili četiri na sjevernoj i dvije ili tri na južnoj strani. Bile su djelomično drvene, djelomično zidane ili poluzidane, ovisno o vremenu kada su izgrađene. U prvoj polovici stoljeća bilo je, dakako, više drvenih nego poslije. Premda je i u starije doba, pa i na samom početku stoljeća, bilo i zidanića.

Kravvi most bio je dio obrtničko-trgovačkoga dijela grada. Vlasnici kuća u toj ulici tijekom stoljeća bili su većim dijelom obrtnici: gubar, klobučar, krznar, krojač, knjigoveža, brijač-kirurg, a krajem stoljeća i trgovci, i to grčki, koji su se u posljednjim desetljećima 18. st. naselili u Zagrebu. Od vlasnika s višim društvenim položajima spominje se samo jedan gradski senator i jedan podžupan zagrebačke županije. No njihove kuće bile su na južnom i sjevernom uglu Radićeve ulice (Duge), pa su više pripadali uglednoj Radićevoj, nego skromnijoj uličici Kravvi most.¹⁸⁶¹

Na izgled grada utjecali su i neki komunalni problemi, a ponajprije voda i pitanje dobave pitke vode. Poznato je da je, primjerice, nečist i u 18. st. iz zahoda i zahodskih jama u gradu (tj. današnjem Gornjem) kanalizma, a dijelom i običnim jarcima, izravno izlazila na ulice i stvarala nepodnošljiv smrad i nečistoću. Ona je "prisyjajavala prolaznike da korčaju ulicom s velikim poteškoćama i ne bez opasnosti za zdravlje. A to nije nikako zgodno ni za domaće, a pogotovo ne za strance, osobito

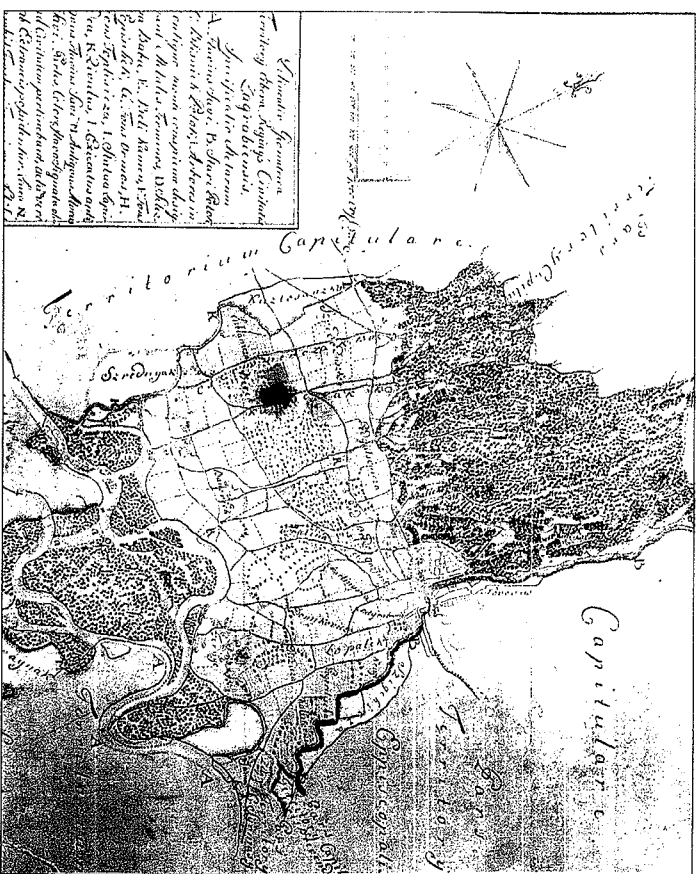
1860. Acta decimialia 1630-1650, No. 183, p. 15. - Liber vis. arch. cath. 1688-1726, p. 386. (Nadbiskupski arhiv). - Protocollum fassionum 1734-1805. - J. Barle, Zagreb i njegovi žitelji god. 1742. 11743, VZA XI, p. 91-99. - PSGZ, XX, Tab. XVII, XVIII.

1861. Protocollum fassionum 1693-1786.

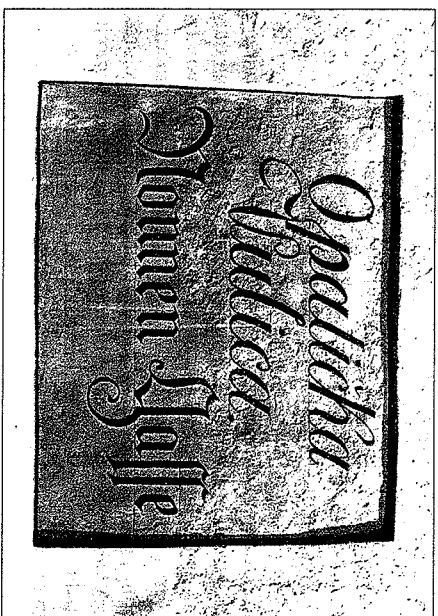
u zimsko i kišno doba..." Stoga je gradski magistrat još 28. veljače 1719. izdao odredbu "da nijedan stanovnik grada bio plenić, građanin ili tkogod drugi, ne smiju nečistoću takvih zahoda ili zahodskih jama odvoditi na gradske ulice bilo podzemnim odvodima ili na drugi kakav način, i to pod prijetnjom kazne od 12 i pol ugarskih florena". Isto tako je poznato da su građani još i u to vrijeme držali svinje i drugu stoku uz svoje kuće unutar gradskih zidova, te su se svinje skitale i rovale po ulicama čineći na njima prljavštinu i nečistoću. Zato je gradski magistrat još u 17. st. izdavao odredbe u vezi s redom i čistoćom na ulicama. Tako je 1699. odredilo "da svi građani i stanovnici grada koji drže blago i stoku (osim konja) nadu najkasnije do blagdana Sv. Jurja prikladno mjesto za smještaj toga blaga izvan grada. Nakon toga roka ne smiju se u gradu držati životinje, a tu se podrazumijevaju i svinje, izuzev rovljenih, koje treba držati zatvorene kod kuće. U protivnom oduzet će se takve životinje u korist fiska." No, čini se da se građani te odredbe nisu držali ili su na nju zaboravili, pa je magistrat u veljači 1719. ponovno izdao sličnu odredbu. Njome je ponovno zabranio unutar gradskih zidova "držati i hraniti svinje na način da se skitju po ulicama, i to pod prijetnjom da takve svinje budu vlasniku oduzete. Gradski kapetan i stražari će na ulicama zatečene svinje ubiti i predati bolnici, a za sebe zadržati jednu trećinu. Ostale životinje koje se nadu na ulici moraju se zaplijeniti i predati gospodinu kapetanu ili onome koga on odredi." Poseban problem predstavljao je potok Medveščak i njegovo onečišćavanje. U dokumentima Zagrebačke županije navodi se da su u potok "bacali cirkunite pse i druge cirkotine, kao i sve moguće vrste dreka. Iz grada (fj. Gradeca) i s Kaprola pušitali su na opću sablazan curiti u potok kloake, iz kaplotskih mesnica Pod zidom, gdje su ubijali marvu, mesari su bacali opatke od životinja, a kožari smeće od koža itd. Zbog toga su stanovnici te ulice izloženi raznim bolestima i zarazama." Županijske komisije su pregledavale situaciju na terenu i određivale kazne za pristupnike, ali učinka, čini se, nije bilo. Županijski liječnik dr. Mavro Faby u svom izvješčaju županiji konstatirao je još i 1799. da je "po cestama nagomilan smrad od ležećih kadavera mnogih životinja, što gustim isparivanjem tako zrak okružuje i pogubnim učine, da se mnogi ljudi udušavajući se razbole i u razne bolesti padaju."¹⁸⁶²

Nije poznato je li gradski magistrat poslije u 18. st. izdavao odredbe o čistoći na ulicama, ali se može pretpostaviti da se prilike u tom pogledu nisu mnogo popravile. Taj oš dugo i u 19. st. grad nije imao ni kanalizaciju ni vodovoda, a prema vijestima s kraja četrdesetih godina toga stoljeća nečistoća na ulicama bila je velika: "Hrpe smeća po ulicama bile su preprištene vjetru i kiši, a na Harmnici su stajale drvene mesnice iz kojih se širio smrad."¹⁸⁶³

Već dosta rano pojavila su se nastojanja da se ulice poploče i tako uljepša grad. No to su bile, čini se, tek iznimne pojave. Tako je već 1632. mislila gradska uprava na tarcanje ulica te je odredila da se "tarcanje ulica i popravljnje putova unutar i izvan gradskih zidova vrši iz drugih, ne trideseničkih, dohodaka grada." A 1642. "da se sve ulice, a naročito ona koja vodi od župnog dvora prema istoku imaju što prije popraviti i držati čistima". Godine 1666. uistinu se popločivala, i to kamenom. Duga ulica "ispod Kamenih vrata do kuće porodice Karabella."¹⁸⁶⁴

Zemljovid područja slobodnog kraljevskog grada Zagreba (Gradeca) s okolicom, prema kartografu A. L. Kneidingenu iz 1766 (MGZ)

Dvojezični natpis slikan u žbuci u prvoj polovici 19. stoljeća nalazi se na zgradi Muzeja grada Zagreba, Opatička 20.

¹⁸⁶² Z. Henkov, Statut, p. 52-53, 62-65.

¹⁸⁶³ L. Dobronić, Zaboravljeni zagrebački graditelji, Zagreb 1962, p. 2.

¹⁸⁶⁴ PSCZ, XVIII, p. XX, XXIV, 79, 182; XIX, p. XLIV.

Glas o želji da se taracaju ulice javio se i u 18. st., ali samo jednom. O tome je 1766. napisao bilješku u svojim *Annuae* Adam Baltazar Krčelić. Riječ je o pločniku koji se radio od lipnja do rujna te godine na Manduševcu (Harmici) i početku Ilice. Radili su ga radnici što ih je besplatno dala zagrebačka županija, ali radovi su vrlo slabo napredovali, pa im se Krčelić rugao i napisao: "Ako se tako nastave, kako su započeli, možemo se nadati da će se popločenje gradskih ulica završiti kad dodje Antikrist, a troškovi za to izjeli bi blago čitave Amerike."¹⁸⁶⁵

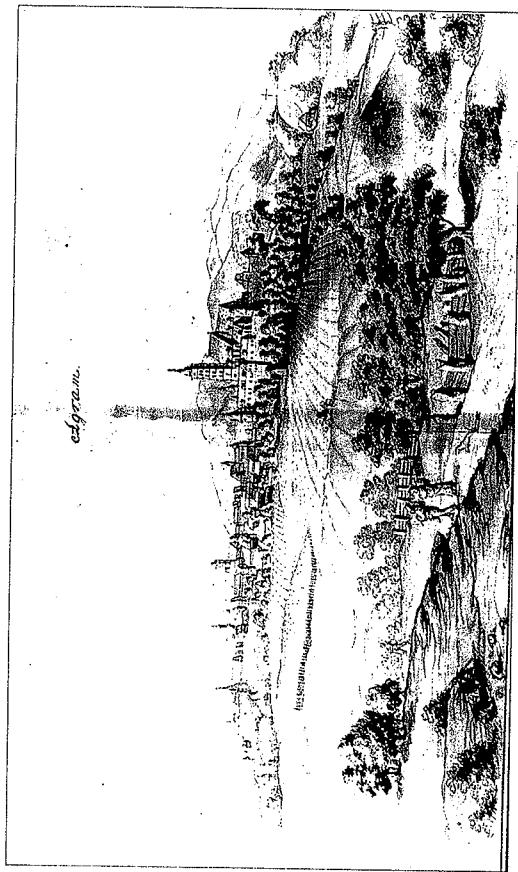
Od sredine 18. st. (1759) zagrebačke su se ulice, iako vjerojatno uglavnom one unutar gradskih zidova, noću osvjetljavale, ali slabim svjetlom uljanica, što bi ih vjerojatno svaku večer gradski nažigaci marljivo palili. Takvu rasvjetu imao je grad sve do druge polovice 19. st., kad je bila zamijenjena svjetlom petrolejki.

Krajem 18. st. (1797) gradski magistrat namjeravao je urediti Tuškanac "za šetnju općinstva kao i za školsku mladež", pa se tim povodom moli županiju da u tu svrhu "doznači magistratu stanovit broj radnika." Tuškanac je, naime, kako to 1797. ističe "županijski ravnatelj učionica" Ljudevit Marić "od nekada bio određen kao redovito mjesto zabave za mladež." Međutim, usprkos "previšnjoj odredbi od 15. studenoga 1777. on je, kaže Marić, pretvoren u streljanu" i tako školskoj mladeži oduzet. No gradsko poglavarstvo je 1797. odlučilo da "ovaj grad, metropolu kraljevine i s ove strane ukrasi, ukloni streljanu i ovo mjesto po osnovi u takav red postavi da može ne samo za javnu šetnju, nego i školskoj mladeži služiti." A da ne bi gradsko poglavarstvo od te namjere odustalo, ravnatelj Marić 27. kolovoza 1797. moli županiju da "dađe stanovit broj besplatnih težaka u tu svrhu."¹⁸⁶⁶

Međutim, kako je loše još potkraj stoljeća izgledala Ilica, možemo si predstaviti iz jednoga podneska njezinih stanovnika gradskom magistratu 1795, gdje se stanovnici Ilice mole da se njihova ulica popravi i očisti od neprohodnog blata i ističu koliko imaju štete od te neuredne i blatne ulice. Među ostalim stanovnici Ilice u svojem podnesku pišu: "Pokéhdob zbog zločestoće puta čez vulicu našu villica zvanu pelajučega, nato došli jesmo, da niti deca al djaki vu školu, niti družina na pijac, ali vu cirkvu, niti mi isti gospodari kam po varošu prez gruztenja y velikoga gaženja blata prejši moremo, ali pako gdo k nam dojtí hoće, kuise na spomenuti put i ležeće vu villice blato nebi ljutili. Od kuda pritrucani jesmo Plemenitom magištratusu naprvo postaviti da vu spomenutoj vulice rečeni put, koj je tak zločest, ar prvić spomenuti put maltarski put, koj se najviše čez ljeto dere i najmanje popravija, akopren obilen zderžavanja fundus ima, da vre zdavna najprvić pri varošu potaracan bi bil mogtel biti. 2. goč, da ovo osebuina i jedina je villica celega varaša po koje najviše stranjski ljudi i gospoda, kola i kućije, blago žitek drva, seno i ostalo terštvo čez Zagreb prehadjaju i vu varaš dojdu. Ova villica najpotrebnješa pri varašu računase, po kojoj drugač o suhom putu varašani s vekšinom sprehajati se i friškoga zraka sprijemati jesu navadni. A kad padne dežđ pred blatom pešice nemoguće je prejšei, da se saki čovek selu, kakti nemo maše ne bi zgazil. Kaj za sigurno nit vu jednom najpriprostejšem selu kak ovdje vu stojinom Horvatskog orsaga varašu najtise hoće.

1865. A. B. Krčelić, *Annuae*, p. 522.

1866. Praenotaciones Comit. zagrab., tlb. I, p. 27; IV, p. 220.

Zagreb 1729, akvarelirani crtež, rukopis M. A. Weiss. (Nacionalna knjižnica, Beč)

Nikomu ni prilično k našem hižam zbog zločestoga puta i velikoga blata dojtí nit pako nikam moremo prez velike sile z doma pojti, da ne bi vse jednako zvolí i z konjii blata po vulice gaziti morali" itd.

U povodu te molbe gradski magistrat zaključio je da se pitanje blata u Ilici može zasada samo privremeno riješiti zbog zime koja vlada, pa je u vezi s tim naložio gradskom konzulu "da pomoću gradskih i županijskih uznika dađe blato na kupove istrugati, zatim postepeno sa majurskim konjima i volovima izvesti, a po najmljenim Kranjcima ulične grabe očistiti"¹⁸⁶⁷

U 18. st. bavila se gradska općina i problemom izgradnje vodovoda, i to vjerojatno već 1766, kad je geometar kraljevske ugarske dvorske komore A. L. Kneidinger izradio plan teritorija bliže i dalje okolice Zagreba s ucrtanim nacrtnima Gornjega grada, Kaptola i podgrada i nazivima nekih okolnih predjela grada među kojima i brda Ilice zapadno od Gradeca. Plan je, naime, navodno izrađen u vezi s idejom da se u Zagrebu izgradi vodovod kojim bi se gradu dovela voda iz Zagrebačke gore.¹⁸⁶⁸ Siguran podatak o takvu projektu javlja se sedam godina poslije, tj. 1773-1774, kad su namjeravali dovesti u Zagreb vodu iz Kraljičina zdenca na Sljemenu. Već u siječnju 1773. bio je izrađen projekt takva vodovoda. Izradili su ga mjerinci Ivan Stipanović i Ivan Vetter. Prema njemu trebao se kod Kraljičina zdenca izgraditi rezervoar iz kojega bi se željeznim cijevima dovodila voda u grad. Bila je zamišljena i točna linija vodovodnog toka od gore preko Cnroka, Jurjevske i Opatičke ulice do

1867. I. Učelnik, *Tužba na blato u Ilici*, revija Zagreb, 1939, p. 122-125.1868. Gj. Szabo, *Lice grada Zagreba u 19. vijeku*, HK, 1927, p. 172.

Markova tuga i drugih točaka u Gornjem gradu. Na tom putu bila su predviđena još dva veća rezervoara i 12 manjih postaja u kojima bi se voda čistila, odnosno taložio smet koji bi eventualno došao s vodom. Taj plan, nažalost, nije bio nikada ostvaren. Vjerojatno je njegovo izvođenje za tadašnji mali Zagreb bilo preskupo. Da je bio ostvaren, sigurno bi utjecao i na čistoću grada, a time i na njegov izgled.¹⁸⁶⁹

Već u 17. st. neke zagrebačke ulice imale su posebna imena. Današnja Opatička već se 1661. naziva Biskupskom, Petrinjska se već 1677. zove Medgrabani, a Basaričkovka 1697. Plebanuška, dok se Mesnička i Vlaška ulica te ulica Pod zidom javljaju već tada sa svojim današnjim imenima: prva 1677, druga 1698, a treća 1691. godine. Toliko se, naime, za sada iz pristupačnih izvora moglo utvrditi. Međutim, nema sumnje da su se te ulice zvale već i prije spomenutih godina, a vjerojatno su i neke druge već tada imale svoja posebna imena. Iako se u to vrijeme ulice najvećim dijelom označuju opisno prema njihovoj smjeru, položaju, obližnjem objektu i sl.

U 18. st. broji se imenovanih ulica, odnosno trgova, prilično povećao i unutar i izvan gradskih zidova, pa se u to doba prvi put javljaju imena: Opatička (1704), Njemačka (1710), Mletačka (1716), Manduševac (1714), Ilica (kao ulica 1739), Harmnica (1725), Markov trg (1756), Kapučinska (1758), Pivarska (1771) i Josipova (Petrinjska 1776). No nije isključeno da su se neka od navedenih imena rabila već prije od godina navedenih u zagradama.

Potkraj osamdesetih godina javljaju se već i prve kuće s kućnim brojevima, a devedesetih godina 18. st. postojale su numeracije kuća već u svim općinama tadašnjega Zagreba, osim Vlaške, za koju se arhivska građa nije sačuvala.¹⁸⁷⁰

O Zagrebu 18. st. poznata su četiri likovna prikaza, četiri slike: panorame i jedan detalj grada. Dvije su radene u tehnici akvarela, jedna je kolorirani bakrotrez, a jedna crtež. Najstarija datira iz vremena oko 1729, a nalazi se u rukopisu Matije Antoniusa Weissa koji se čuva u Nacionalnoj knjižnici u Beču, s naslovom *Relatio germanica de statu limitum contra Turcos in Croatia cu mappa... adjectis simul delineationibus et prospectibus propugnaculorum et arcium*. 1729. Rukopisu su, dakle, dodani crteži i slike utvrda na granici protiv Turaka. Među njima je i jedan akvarel Zagreba izraden svakako nešto prije 1729. godine. Riječ je o panorami grada s juga. Na njoj dominira Kaptol sa stolnom crkvom i biskupskim dvorom, dok je Gornji grad (Gradec) s dijelovima gradskih utvrda, tornjem Sv. Marka, crkvama Sv. Katarine, Trojstva i Marije te samostanima i Popovim tornjem prikazan znatno diskretnije i kao da se nalazi na nižem brežuljku od kaptolskog. Od podgrada vide se uglavnom samo krovovi skupina kuća što su stajale na Harmnici i početku Ilice. Niže od njih u prednjem dijelu prostiru se još neizgrađene površine s oranicama, livadama, pašnjacima, drvećem u slobodnom prostoru.¹⁸⁷¹

Vrlo zanimljivu panoramu ondašnjega Zagreba, danas najjužega središta grada, prikazuje kolorirani bakrotrez na jednom majstorskom listu s kraja 18. stoljeća. Tu je osim Gornjeg grada i Kaptola prvi put detaljnije prikazano i podgrada, najstrože

1869. E. Laszowski, Projektirani vodovod u Zagrebu 1773, Narodne novine, 2. X. 1894, p. 3.

1870. Protocolum fassionum 1674-1805.

1871. G. Szabo, Slike Zagreba iz četiri stoljeća, VHAD (n. s.), 1914, p. 121 d. - F. Buntak, Likovni prikazi Zagreba od 16. do 19. stoljeća, Zagreb 1972, p. 81 d. P. o. iz Kafa 1972, 7-8, 41-75. - F. Buntak, Izgledi i razvratk središta Zagreba u dva barokna stoljeća, ISNZ V, p. 27-49.

središte današnjega Donjeg grada, i to istočne strane Trga bana Josipa Jelačića do Mesničke i Frankopanske ulice uz neke ulice koje se odvajaju od toga središta (Radićevu, Bakračevu, Tomićevu, Margaretsku). I povijesni dijelovi Gradec i Kaptol prikazani su točnije i jasnije nego na dotadanjim slikama. Pojedini objekti preciznije su crtani, pa se mogu s većom ili manjom sigurnošću prepoznati i u jednom i drugom naselju.¹⁸⁷²

S kraja 18. stoljeća datira i treća panorama Zagreba: akvarel Ljudevita Bužana iz 1792. Na njemu je prikazana južna strana Gornjega grada sa svim objektima koji su tada tu stajali: gimnazijom, zgradom i gradskim vratima Dverce, kulom Lotušćak, Helenbachovom kućom, kapučinskim samostanom i njegovom crkvicom Sv. Marije, dijelom utvrdnoga gradskog zida i kulom što je stajala u jugozapadnom uglu Gradeca. Osim njih vide se uz ostalo i gradska Mesnička vrata, krov Sv. Katarine, zabati Orišć-Rauchove palače, a u pozadini toranj Sv. Marka koji dominira nad zgradom. U prednjem planu pod južnom frontom grada spušta se neobrađeni brežuljak s nešto drveća i vijugavim putovima što od gradskih vrata i kule Lotušćak vode u podgrada.¹⁸⁷³

Četvrta slika iz toga vremena prikazuje samo jedan detalj Zagreba, njegovo tadašnje središte, Markov trg na Gornjem gradu. Riječ je o crtežu iz 1794. godine, izradenu u povodu svečana polaganja zakletve zamjenika hrvatskoga bana grofa Franje Secezenjya. Na trgu se odvija parada s povorkama vojnika i konjanicima te okupljenim promatračima. Osim Sv. Marka, gradske vijećnice, županijske kuće i drugih tadašnjih zgrada na trgu i u njegovoj blizini, na slici se vidi i to prvi i jedini put, i crkvice Sv. Uršule, koja je nekoć stajala na zapadnoj strani trga na sjevernom uglu Freudentreichove ulice, na mjestu današnjih Banskih dvora.¹⁸⁷⁴

O Zagrebu 18. st. pisala su četiri pisca, dva Zagrepcana i dva stranca koji su putujući našim krajevima došli i u Zagreb. Pisali su o Zagrebu između 1715. i 1775. godine. Prvi je pisao Englez Simon Clement 1715. Ne zna se tko je on bio i zašto je došao u grad. O svojim dojmovima s putovanja pisao je dnevnik koji se čuva u rukopisnom odsjeku knjižnice Britanskog muzeja u Londonu. O Zagrebu je pisao u poglavlju s naslovom koji u hrvatskom prijevodu glasi: *O mojim putovanjima po donjoj Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj (...)* od 19. srpnja do 30. rujna 1715. Naveo je neke konkretne činjenice o samom gradu, njegovu položaju, najbližjoj okolini te iznio osobne dojmove. Kaže da se Zagreb "sastoji od dva grada s predgradima. U građanskom (tj. Gornjem gradu) ima lijepih drvenih i kamenih kuća. Tu su i dvije lijepe crkve, od kojih se veća nalazi na lijepom trgu, gdje je tržište. Isusovci imaju dobar kolegij ... Na južnoj strani je divan izgled na dobro obradenu dolinu obradene dobre zemlje koja graniči sa Savom. Ona je plovna do iznad Ljubljane. Dolina duljine puškometra s malom riječicom u sredini dijeli Gornji grad od Kaptola, koji je sagrađen na nešto nižem brjegu, a koji je isto tako ograđen starim zidom. Kaptol se sastoji uglavnom od lijepih kuća koje pripadaju kanonicima i drugim svećenicima. Ovdje je

1872. Ibid., p. 11 i d.

1873. G. Szabo, Slike Zagreba iz četiri stoljeća, VHAD (n. s.), 1914, p. 141 d. - F. Buntak, Likovni prikazi Zagreba od 16. do 19. stoljeća, Zagreb 1972.

1874. I. Kampuš - L. Karaman, Tisucjelmi Zagreb, Zagreb 1975, p. 57.

i franjevački samostan ... i kaštel u kojem stanuje biskup. Tu je i katedrala, stara dosta velika gotička građevina. Ona ima više kapela koje su ukrašene rezbarijom i skulpturom. Ali propovjedaonica nadvisuje sve što sam dosada vidio. Nju drži veliki anđeo od čistoga bijeloga mramora. Naokolo su različite male figure svetaca iste bijeline metnute u mramor različite boje, a taj je ukrašen malim prekrasnim stupovima od istog kamena. Sve izgleda da su izradili najbolji majstori. Ima i više mramornih radova te vrste na glavnom oltaru. Varoš nema nijedan, ali biskup ima pet ili šest malih topova od tuča i jednu zbirku zardalih starih pušaka koje vise u dvjema vežama biskupova dvora.¹⁸⁷⁵

Slijedeći zapis o Zagrebu ostavio nam je leksikograf i profesor na zagrebačkoj akademiji, isusovac Andrija Jambrešić u svom rječniku, *Lexicon latinum* ... Zagrabiae, 1742, na str. 1056. Jambrešić ne govori mnogo o izgledu grada i vrlo malo spominje od onoga što je Zagreb tada imao. Spominje samo gradske zidove, isusovački samostan, akademiju znanosti, katedralu i biskupski dvor. Osvrće se do duše, ali samo ukoliko, i na najstariju prošlost Zagreba, govori o Kaptolu i Gradecu, ali prije svega zanima ga organizacija crkve i političko-upravno značenje Zagreba. Piše o osnivanju biskupije, o značenju zagrebačkoga biskupa i Kaptola, o kanonicima te njihovoj hijerarhiji i funkcijama, o političkom, upravnom i sudskom značenju kraljevskoga Gradeca. Tu spominje Hrvatski sabor i sudove koji su u ono vrijeme ovdje djelovali. O samom gradu, kako je spomenuto, napisao je pak vrlo malo.¹⁸⁷⁶

Gotovo trideset godina nakon Jambrešića pisao je o Zagrebu zagrebački kanonik i povesničar Adam Baltazar Krčelić, i to u drugom dijelu knjige *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae notitiae praeliminares* (O povijesti Dalmacije, Hrvatske i Slavonije uvodne bilješke) tiskane u Zagrebu 1770. Pisao je posebno o Gradecu, a posebno o Kaptolu. Pišući o Gradecu, spominje njegove utvrde, gradske zidove, kule, gradska vrata i važnije građevine u njemu: crkvu Sv. Marka, samostane isusovaca, klarisa i kapucina, plemićki konvikt i akademiju znanosti. Spominje i podgrađe, govori o stanovnicima, njihovoj vjeri i jeziku, a napose o političkom, upravnom, gospodarskom, kulturnom i vjerskom značenju Zagreba i njegovoj prednosti pred ostalim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji, a posebno Varaždinom, koji je Marija Terezija namjeravala učiniti glavnim gradom Hrvatske. Ističe mišljenje da je pravo mjesto Kraljevskom vijeću za Kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, toj posebnoj hrvatskoj vladi, u Zagrebu, a ne u Varaždinu, kamo ga je 1767. smjestila Marija Terezija. Zagreb je, veli, najnapučeniji grad među slobodnim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji. Njegov prirodni položaj vrlo je zgodan za promet i veze s krajinama, Slavonijom, Primorjem, pa i susjednim austrijskim pokrajinama, a zbog Save i Kupe koje su plovne prikladne i za trgovinu i promet. U Zagrebu se čuvaju pismohrane kraljevstva, sudbenih stolova, županije i grada. I, napokon, on je i sjelo biskupije i vjersko središte kraja. Opisujući položaj grada, među ostalim, Krčelić veli: "Zagreb leži na prijatnom brežuljku, opkoljen zidovima unutar kojih ima palača i kuća pretežno velikaskih i plemićkih. Vrata ima troja velika, a četvrta manja, dok zidovi imaju više kula i tornjeva."

1875. F. Šišić, Englez Šimon Klement u Hrvatskoj g. 1715, *Novosti*, 15. VII.1926, 193, p. 3.

1876. A. Jambrešić, *Lexicon latinum* ... Zagrabiae 1742, p. 1056.

O životu u Zagrebu u 18. st. Krčelić je zapisao mnogo zanimljivih crtica i u svojim *Annuae* (1748-1767) i domio je vjernu sliku društvenih prilika u tadašnjem Zagrebu.

Na Kaptolu Krčelić spominje kanonike, franjevački samostan i crkvu te druge objekte unutar gradska vrata, kanoničke kurije, franjevački samostan i crkvu te druge objekte unutar i izvan kaptolskih zidina. Što se tiče Kaptola Krčelića su više zanimali problemi i organizacija crkve, dok mu je kod Gradeca, čini se, glavna svrha bila istaknuti njegove prednosti pred Varaždinom, kako ne bi Varaždin postao glavni grad, što je bila caričina želja.¹⁸⁷⁷

Najmanje je napisao o Zagrebu 18. stoljeća etnograf B. Hacquet, podrijetlom Francuz, koji je pisao o etnografskim obilježjima slavenskih zemalja i naroda. Godine 1775. sudjelovao je na znanstvenom putovanju Savom od Krškog do Zemuna. Tom je prilikom sa svojim suputnikom, profesorom hidraulike isusovcem Gruberom 30. rujna stigao i u Zagreb. Ostao je u gradu tri dana, ali je o Zagrebu napisao vrlo malo. Zabilježio je uglavnom samo neke prirodne pojave, a o samom gradu gotovo ništa. Označio je tek njegov položaj blizu Save, pisao o klimi, nekoj groznici koja je u ono vrijeme vladala, lošoj vodi, vrućim danima, hladnim noćima i sl. Hacquet očito u tadašnjem Zagrebu nije našao ništa što bi smatrao vrijednim bilježenja. Boravio je tu, uostalom, samo tri dana, a onda otputovao Savom dalje prema Zemunu. Svoje dojmove s toga puta zapisao je u putopisu *Über verschiedene auf einer Reise nach Semlin gesammelte Beobachtungen*, što ga je objelodanio u *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Bihmen etc.* II, Prag, 1776.¹⁸⁷⁸

Iako navedena četiri zapisa o Zagrebu u 18. st. ne donose ni približno sve što je Zagreb u ono vrijeme imao i značio, te ne proširuju mnogo naše znanje o njemu, oni nam to znanje potvrđuju i svjedoče o tom kako su razni ljudi u ono vrijeme vidjeli i doživljavali naš grad.

1877. A. B. Krčelić, *Notitiae praeliminares*, p. 410-411, 445-456.

1878. E. Ilesić, B. Hacquetov opis putovanja u Zemun, *VZA*, XVI, p. 313-314.

OD 1800. DO 1850.

POLITIČKE PRLIJE

1800 - 1830.

Devetnaesto stoljeće nije za Zagreb započelo sretno. Dugotrajni ratovi Austrije s Francuzima te osobito francusko zaposjednuće krajeva južno od Save (1809) odrazili su se i na život Zagreba. Grad je bio opterećen teškim ratnim obvezama. U njemu je dulje vrijeme vladala ratna psihoza, strah od neprijateljske vojske. Najteže ga je, kao i njegove građane, pogadala obveza ukonačivanja i hranjenja vojske, zarobljenika i ranjenika. Kako nije bilo dovoljno mjesta u bolnicama i školama, ranjenici su ležali i po crkvama i samostanima. Prema izvještaju zagrebačkoga vojnog zapovjedništva od 10. veljače 1801. došlo je u Zagreb 9. veljače tristo i šest neprijateljskih zarobljenika koji su morali ovdje ostati, dok se glavno zapovjedništvo ne dogovori o zamjeni zarobljenika s neprijateljskim generalom. Francuski zarobljenici bili su smješteni negdje u Vlaškoj ulici: Županiji su nedvojbeno bili na teret, pa se županijski čelnici obraćaju karlovačkoj prefekturi s molbom da ih se što prije ukloni iz grada "jer je poradi natpranih vojnih stanova kao i poradi mnoštva propuštajućih vojnika dalje njihovo boravljenje ovdje postalo veoma tegobno."¹⁸⁷⁹ U Zagreb su dopremani ranjenici napose s ratišta 1801. i 1805. i bili smješteni u franjevački samostan koji su franjevci tada morali najvećim dijelom isprazniti.¹⁸⁸⁰ Taj samostan je i poslije služio kao bolnica vojnika pukovnije *Hohenzollern*, pa je tek 1808. bio ispražnjen i po nalogu županije vraćen fratrima.¹⁸⁸¹ Za francuskih ratova dolazilo je u Zagreb na stotine francuskih zarobljenika, a i ranjenika je bio pun grad. "Ovi su i masovno umirali, jer nije bilo prave liječničke ni njege. Otvorena kola krcata umirama vozila su dnevno mrtve na ukop u skupne grobove", što su ih kopali na poljima na kojima

^{1879.} Praenotations Comit. zagreb., Iib. X, p. 236.

^{1880.} R. Horvat, Prošlost, p. 237.

^{1881.} Praenotations Comit. zagreb., Iib. IV, p. 286.

je danas izgrađeno manje-više središte Donjega grada. Pod pritiskom vrhovnoga zapovjedništva i građani su morali primati na stan i hranu, pa štoviše i njegovati vojnike i bolesne ratnike. A napose su morali udomiti časnike i njihovu posluhu.

Zagrebački domovi bili su često prepuni bolesnih i drugih vojnika koji su se često disko ponašali, tražeći mnogo više od onoga na što su imali pravo i bezdušno izrabljujući svoje domaćine. Građani se tih dužnosti nisu mogli osloboditi "jer tko neće primiti i kod sebe ukonačiti časnika, njegovu posluhu, pa i konje, tko neće njegovati ranjene vojnike pada pod ostru kaznu ratnoga suda." To je dakako vrijedilo za obične građane. Plemići i njihove palače bili su, čini se, tih neugodnih dužnosti oslobođeni. Tako je, primjerice, službena inspekcija pregledala prostorije u palači baruna F. K. na Gradecu i ustanovila da su svih četrnaest velikih soba i dvije dvorane u toj palači potrebne *illustrissimi* i njegovoj obitelji.¹⁸⁸² Uz to je osim ostalih teškoća i skupoća bila velika, usprkos općoj oskudici dobra novca.

Nakon poraza austrijske vojske u ratu s Francuzima i mira u Schönbrumu, sklopljena u listopadu 1809, krajevi južno od Save pali su pod Francuze i došli u sastav Ilirskih provincija. U knjizi bilježaka zagrebačke županije zapisano je u povodu toga događaja: "Dio pokrajine zagrebačke na desnoj obali Save zbog primirja sklopljenog u Beču predalo je i ustupilo Veličanstvo 28. studenoga 1809. francuskom vladaru i kraju Italije pod čije je gospodstvo ovaj kraj ležeći na desnoj obali Save potpao." I tako je Zagreb postao pogranični grad na južnoj granici austrijske države prema francuskim Ilirskim provincijama. To je, dakako, utjecalo na cjelokupan život u zemlji, pa i na prilike u Zagrebu. Ovdje je, kad se doznalo za uvjete schönbrunskog mira, nastalo "opće zaprepaštenje", kako piše biskup Vrhovac u svom dnevniku.¹⁸⁸³ Francuzi su na južnoj strani Save kod mosta na Savskoj cesti držali jaku pograničnu stražu. Strogo su pazili na one koji bi iz francuske Hrvatske išli u Zagreb. Među ostalim oduzimali bi im sav zlatni i srebrni novac i umjesto njega davali bezvrijedan austrijski papirnati novac. Zbog neposredne blizine francuske granice u Zagrebu je bio veliki strah od napada Francuza, a vlasti su se bojale i od infiltriranja revolucionarnih francuskih ideja. Proširila se vijest da će maršal Marmont kroz Hrvatsku preko Zagreba udariti prema Madarskoj, gdje se trebao sastati s Napoleonovim pastorkom Eugènom Beauharnaisom. U tom su mu trebali pomoći i bosanski krajišnici, koji su već i provalili u Hrvatsku i izazvali paniku u Zagrebu, odakle su ljudi već počeli bježati. Zavladao je strah da će Francuzi u Zagrebu pokupiti i otpremiti u Pariz sve dragocjenosti, umjetnine i starine, a napose arhive. Tim povodom sastali su se hrvatski staleži na konferenciji u Saboru 20. svibnja 1809. i zaključili da se iz Zagreba na sigurnije mjesto prenesu zemaljski arhiv, zemaljska blagajna i riznica stolne crkve. No nije rečeno kamo će se bježati, jer se taj čas nije još znalo gdje bi bilo najsigurnije mjesto. No, biskup Vrhovac navodno je dao zemaljski i biskupski arhiv otpremiti nekamo u Slavoniju.¹⁸⁸⁴

1882. A. Kassowitz Cvijić. Stini prilog povijesti grada Zagreba. Projektirane bolnice u starom Zagrebu. Iz starih varoških spisa, Jutarnji list, 10.VIII.1936, 8613, p. 13.

1883. Maksimilijan Vrhovac. Dnevnik. Diarium 1. (1801-1809), Zagreb 1987, p. 506-509. (n.b.)

1884. R. Horvat. Bijeg arhiva čazmanskog u godini 1809, VDA, VI, p. 204. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 6, 7. - E. Laszowski, Zagrebačke uspomenice iz početka XIX. vijeka, SNZ, p. 100. - Praenotaciones Comit. zagrab., lib. II, p. 168. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 122.

Godine 1809. bio je određen opći ustanak na obranu od Francuza. Austrija poduzima sve da sačuva stari društveni poredak. Zagrebačka gradska općina radi sigurnosti osvještuje i ponovno organizira svoju građansku četu, kojoj je ponovno porasla važnost. U Zagrebu se popisuju građani sposobni za oružje, imenuju časnici, dočasnici i kapetan građanske čete. Četa je brojila sto šezdeset ljudi i imala dva jednako brojna odjela hrvatski i njemački. Dužnost joj je bila da pod oružjem patrolira, drži straže te obavlja i druge službe radi gradske sigurnosti, a osim toga da sudjeluje pri javnim nastupima i paradama. Četa je imala svoju zastavu, bubnjara i glazbenike. Tom prilikom bila je propisana i njezina odora: troglavi šešir s perjanicom, kratki sukneni haljetač tamnomodre boje s crvenim *aufschlagima* te duge svijetlo modre hlače s crvenim našivenim vrpcama. Građanska četa prestala je djelovati (da bi 1848. bila opet oživljena) nekako u vrijeme Napoleonova sloma i poraza u Rusiji (1812) i kod Leipziga (1813). Tada je nestalo i francuske Ilirije (1813), Francuzi su otišli iz prekosavske Hrvatske, a u Zagrebu kao posljedica toga nastalo stanovito olakšanje jer je nestalo straha od neposredna susjednog neprijatelja.¹⁸⁸⁵

Iako prekosavske zemlje u prvo vrijeme nisu bile vraćene Hrvatskoj, već pripojene Austriji (od njih i od Kranjske oblikovana je austrijska Kraljevina Ilirija s glavnim gradom Ljubljanom), u Zagrebu je bila u povodu njihova oslobođenja od Francuza 2. kolovoza 1814. priredena svečana kazališna predstava *Die Kroaten in Zara* i veličanstveni vatromet u Tuškancu što ga je 3. kolovoza organizirao Talijan Stjepan Marcuzzi, ali ne tako veličanstveno kako je obećao. No, novac dobiven od vatrometa i kazališne predstave mogao je grad iskoristiti za uređenje šetališta pod kulom Dverce.¹⁸⁸⁶ Ipak, prava svečanost u vezi s oslobođenjem prekosavskih krajeva bit će u Zagrebu tek za nekoliko godina, tj. kada oni budu pripojeni matici zemlji. No da se to ostvari, trebalo je još dosta borbe.

Već 1813, čim je nestalo francuske, a stvorena austrijska Ilirija, Hrvati su zatražili da se prekosavska Hrvatska vrati matici zemlji. Odlučili su poslati caru izaslanstvo s molbom da to provede. Izaslanstvo je imao voditi biskup Maksimilijan Vrhovac, ali tadanji ban Ignjat Gyulay javio je biskupu da to ne čini, jer da car takvo izaslanstvo neće primiti. Već sljedeće godine (1814) poslali su Hrvati caru predstavku s istim zahtjevom. No ni ta nije uspjela. I 1818. (30. lipnja), prilikom careva putovanja po Hrvatskoj i njegova boravka u Zagrebu takav zahtjev predali su caru izaslanici zagrebačke županije grof Vokffy (Vojković) i Lovinčić, a njima su se pridružile i ostale hrvatske i neke ugarske županije. Vjerojatno da bi udobrovoljili cara, Zagrepčani su mu priridili tom prilikom i najdračniji doček i veličanstveni prijam, s raskošnim dekoracijama i sjajnom iluminacijom grada. No usprkos tome još ni tada nije car odlučio udovoljiti zahtjevu Hrvata. To je učinio tek za četiri godine svojim reskriptom od 5. srpnja 1822. Tako su nakon upornih molbi Hrvata i hrvatskih županija bili vraćeni matici zemlji prekosavski krajevi. Ujedinjenje je provedeno vrlo svečano i uz proslavu kakvu Zagreb dotada vjerojatno nije vidio. Nazočno je bilo mnoštvo svijeta, mnogi civilni, vojni i crkveni odličnici, a pucalo se iz prangija, održane su brojne svečane priredbe, obilni objedi i banketi, grad je bio posebno osvjetljen. Svi su se natje-

1885. E. Laszowski. Zagrebačka gradska četa g. 1789.-1812. SNZ, p. 289-293.

1886. Marcuzzi je navijestio čudo od vatrometa s transparentima, *kineskim iluminacijama, Trastevevanskom fontanom u Ritnu, balonom itd.* Međutim, nije bilo sve kako je obećao, pa je magistrat osudio na dva dana zatvora. - E. Laszowski, Critice iz kazališne prošlosti grada Zagreba, NS, 10, p. 94.

cali da proslava što bolje uspije: i ban, i biskup, i županija, i slobodni kraljevski grad na brdu Gradecu. Za komesara koji će obaviti primopredaju kralj je imenovao grofa Josipa Májlahta, predsjednika Kraljevske ugarske dvorske komore i velikoga župana virovitičkog. Dan svečane predaje bio je određen za 1. studenoga, a Májlaht je stigao u Zagreb već 8. listopada. Njegov boravak u Zagrebu i svečanosti održane prilikom ujedinitelja bio je važan i za naš grad iznimno događaj, pa je vrijedno o tome reći i nešto pobliže. Grof je odsjeo na Kaptolu u dvoru biskupa Vrhovca, koji je učinio sve da se njegov gost što ugodnije osjeća. Među ostalim stavio mu je i svoj čevveropreg na raspolaganje. Već sljedeći dan (9. listopada) priredio je njemu u čast veliki ručak s oko pedeset uzvanika, a navečer zabavu kojoj su prisustvovali najodličniji predstavnici zagrebačkoga društva. Gradski magistrat odlučio je da se na svečani dan 1. studenog od jutra do mraka pale prangije na *Duerzu*, da njegova građanska četa na čelu s varoškim kapetanom Ignjatom Kavčcem prisustvuje svečanosti na Kaptolu i u zgodnim trenucima pali salve, uvečer da priredi predstavu u slavu kralja Franje I. i grofa Májlahta, te da sudjeluje u iluminaciji grada.

Svečana predaja *Iliriuma* obavljena je na određeni dan u velikoj dvorani biskup-skoga dvora u deset sati prijepodne. Bilo je tristo tinajak uzvanika. Od najviših odličnika sudjelovali su ban grof Ignjat Gyulay, viceban i veliki župan zagrebački Donat Lukavski, srijemski veliki župan grof Emerik Josip Eltz, biskup Maksimilijan Vrhovac, nasljedni biskup Aleksandar Alagović i drugi visoki crkveni dostojanstvenici, zatim predstavnici vojske kao i zapovjednik karlovačke krajine Pavao Radivojević, podmaršal i divizionar u Karlovcu Karlo de Grath i brojni drugi viši i niži časnici. Ujedinitelj je proveo uz svečani prigodni govor grof Josip Májlaht. Nakon što je govor završio, u dvorani je nastalo burno klicanje, dok su na kaptolskom tugu pripadnici gradske garde i vojnici pukovnije baruna Gepperta, koja je tada kao posadna bila smještena u Zagrebu, palili salve, s okolnih su se brda čule prangije "i tako navještalice da je reinkorporacija izvršena i građanska Hrvatska opet ujedinjena". Nakon glavne svečanosti slijedila je svečana misa u stolnoj crkvi, zatim bogati objed za osamdeset i šest osoba na kojem se pilo u zdravlje kralja i kraljevsoga komesara te raznih civilnih i vojnih odličnika. Navečer je bila priredena iluminacija grada. Najljepše je bila rasvijetljena županijska zgrada, gdje su na transparentinima bili smješteni likovi mađarskih kraljeva od Sv. Stjepana do Franje I. Sjajno je bila osvijetljena i kazališna zgrada, u kojoj je navečer bila upriličena svečana priredba. Kunzova pjevačka družina izvodila je prolog sa živim slikama i pjevanjem, a zatim igrokaz *Die Hütte am Sauerstrom* (Huta pri Savi ili ljubav za ljubav). Svečanost je završila raskošnom večerom u banskim dvorina.

Sljedeći dan u 8 sati (2. studenoga) ujutro otputovao je komesar grof J. Májlaht u Karlovac. Ispratili su ga do savskoga mosta u kočijama brojni odličnici na čelu s vicebanom i zagrebačkim velikim županom Donatom Lukavskim.

U povodu tog važnog povijesnog događaja ispijevao je dr. Ljudevit Jelčić Bužinski, tada profesor financijskih i političkih znanosti na zagrebačkoj akademiji nauka, pjesmu *Veszeli spomenek* u kojoj je dao oduška svom raspoloženju u prilikom vraćanja prekosavskih hrvatskih krajeva matici zemlji.¹⁸⁸⁷

¹⁸⁸⁷ V. Klatić, Borba za hrvatske prekosavske krajeve i njihova reinkorporacija 1814-1822, VDA, II, p. 115-125.

¹⁸⁸⁸ V. Klatić, Hrvatska pjesma prigodom reinkorporacije prekosavskih krajeva 1822. godine, VDA, II, p. 137-144.

Veselila se tom događaju cijela Hrvatska i Zagreb s njom, no anektiranim krajevima nije zavladao ban, već kraljiški generali. Oni nisu došli pod upravu Zagrebu usprkos tome što je Zagreb bio tada redovito sjedište bana, Sabora i drugih zemaljskih oblasti te upravnih i sudskih organa županije. Osim teških ratnih vremena Zagreb je u prvim desetljećima 19. st. proživljavao i neugodan policijski režim cara Franje II. i njegova ministra kneza Clemensa Metternicha (1809-1848). Pod Metternichovom vladavinom strogo se pazilo da se u državu ne uvuče bilo što što bi moglo uzdrmati stari poredak, a napose napredne ideje francuske revolucije, od kojih su tadašnji vlastodršci osobito strahovali. U vezi s tim uvedeni su najstroža cenzura i redarstvo, pa se nije smjelo baviti ni znaošću, već samo za režim neopasnim područjima, kao glazbom, istočnjačkim jezicima i dr. Napredni ljudi bili su proganjani, a "županija dobila povjerenike koji su silom provodili kraljevske naredbe". Država je trebala pokorno činovitstvo, a ne prosvijećene građane, a škole su bile vrlo slabo posjećivane. Metternichov apsolutizam obnovio je i ponovno proširio njemačtinu Marije Terezije i Josipa II. I Zagreb je opet postao njemački grad. Svuda se govorio njemački. Njemački jezik bio je jezik zagrebačkoga građanskog društva, većega dijela inteligencije, naobraženih žena, a neko vrijeme i službeni jezik gradske uprave. On je prevladavao i u trgovini, obrtu i u društvenom oplođenju uopće. Cimeri i natpisi na dućanima i ploče s imenima ulica bili su također njemački. Zagreb je bio pun gostionica i dućana s njemačkim imenima kao *Zum Kaiserwirth*, *Zur goldenen Krone*, *Zum Mohren*, *Zum Weissen Ochsen* itd. Odijevalo se po njemačkoj modi. Držale su se i njemačke propovijedi i svečani prigodni govori, njemački su se pjevale pjesme, pisali pamfleti i drame. Tiskale su se i čitale njemačke knjige, molitvenici i novine. Prvi broj novina *Agrarner Zeitung* i njihov beletistički prilog *Luna* izašli su (1826) gotovo deset godina prije Gajevih *Novina horvatskih* i *Danice horvatsko-slavonsko-dalmatinske*. Prigodom izlaska tih novina (*Agrarner Zeitung* i *Luna*) Tomo Miklošević piše o žalosnom narodnom mrtvulu u pjesmi *Vüenije vil horvatskeh pri vandavanju novin zagrebačekh* 1. srpnja 1826, a još 1820. tuži se na teške prilike u kojima je bila hrvatska knjižica u njemačkoj sredini. Njemački su bili i glazbeni zavod (*Musikverein*) i kazalište. Najvećim rasadnikom germansštine bile su njemačke kazališne družine sa svojim *Zauberspiels* i plitkim lakrdijama. I u gradskoj četi postojao je još od 18. st. uz hrvatski još i njemački odjel s posebnom njemačkom zastavom. I svečani doček cara Franje i carice Karoline na dan njihova dolaska u Zagreb 28. lipnja 1818. bio je također sav u znaku njemaštine. Grad je bio preplavljen gotovo isključivo njemačkim natpisima.¹⁸⁸⁸

S druge strane prijeti Hrvatskoj i Zagrebu mađarski jezik i mađarizacija. Opasnost se javlja već krajem 18. st., a nastavlja i u 19. stoljeću. Na zajedničkom saboru u Požunu 1805. Mađari traže da se mađarski jezik uvede u hrvatske škole kao obvezan predmet, a na saborima 1807. i 1811. da se uvede i u urede u Hrvatskoj. Isto traže i na saborima 1825. i 1830. godine. U tom, doduše, u prvo vrijeme ne uspijevaju

¹⁸⁸⁸ V. Deželić, Izjemečkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 35-36. - S. Antoljak, Doček Franje I. i njegove supruge u Karlovcu i u Zagrebu 1818. godine, NV, 1942-1943, 3-4, p. 171. - D. Jurman Karaman, Zagreb u klasičističkom dekoru, ISNZ II, p. 185-196. - V. Klatić, Knjižarstvo u Hrvata, Zagreb 1922.

moj se stamuje. Vre i svoj jezik zabit Horvati hote ter drugi narod postati."¹⁸⁸⁹ Jer pristanak Hrvata na uvođenje mađarskoga jezika u sve hrvatske škole mogao se samo tako tumačiti. I zaista, Mađari su u svojim zahtjevima prema Hrvatima 1830. godine postigli vrhunac. No upravo u to vrijeme, kad se činilo da su sami Hrvati dali Mađarima u ruke sigurno oruđe za uspješnu mađarizaciju budućih hrvatskih naraštaja, nastao je preokret. Nekako u tom trenutku pojavio se i sve više jačao naraštaj, nastao je preokret. Iako je već i prije postojala briga za hrvatsku narodnost, hrvatski jezik, za domovinu Hrvatsku. Jer kad 1805. Mađari svim silama hoće nametnuti svoj jezik, biskup Maksimilijan Vrhovac bori se protiv tih nastojanja i u Hrvatskom saboru izjavljuje da će i Hrvati po primjeru Madara u upravne poslove uvesti hrvatski narodni jezik kao službeni. Godine 1815. Antun Mihanović izdaje knjižicu *Reč domovini* u kojoj govori o "hasnovitosti pisanj u domovinskom jeziku" i preporučuje da se u javne poslove uvede hrvatski jezik umjesto latinskog. Godine 1830. u vrijeme kad se pod utjecajem španjske francuske revolucije počinje u Europi, pa tako i u Hrvata, sve više buditi i učvršćivati svijest o narodnosti, nezavisnosti i slobodi — protonotar Josip Kušević izdaje knjižicu *Jura municipalita*, gdje dokazuje da je Hrvatska uvijek imala svoj posebni državopravni položaj. Te iste godine Ljudevit Gaj objelodanjuje *Kratku osnovu horvatsko-slavonskog pravopisanja*, gdje već zacrtava osnovni program ilirskog pokreta, koji će tridesetih godina biti u punom zamahu.¹⁸⁹⁰ Sve te pojave prvih desetljeća 19. st. jasno navješćuju taj pokret. Glasovi o revolucionarnim događajima u Europi (francuska revolucija, revolucija u Bruxellesu i osnivanje male nezavisne države Belgije, ustanak u Warszavi i Italiji, osnutak Kneževine Srbije Miloša Obrenovića) dopirali su i do Zagreba i uza svu strogost tadanje austrijske cenzure. Zagreb će uskoro postati središte probudene narodne svijesti protiv germanizacije i sve nasilnijih nastojanja oko mađarizacije. Centralističke težnje Habsburgovaca i sve veća posezanja Mađara za hrvatskim teritorijem pokrenut će nove snage, probuditi veći interes za probleme, sudbinu naroda i domovine. U životu Zagreba nastat će preokret i zavladati novi duh koji će izmijeniti karakter grada, konkretnije formulirati njegovu ulogu, napose u političkom i kulturnom životu hrvatskog naroda.

SOCIJALNE I DRUŠTVENE PRILIKE 1800-1830.

S gospodarskim prilikama usko su povezane socijalne prilike i gotovo redovito jedne su odraz, posljedica drugih. Teške gospodarske prilike u Hrvatskoj i Zagrebu prvih desetljeća 19. st. odrazile su se i u socijalnom životu većine građana. Ponajprije,

1889. F. Šiđak, 1830 - O stotoj godišnjici zaključaka donesenih na saborima u Zagrebu i Požunu, *Novosti*, 1930, 109. p. 26. - V. Gudel, Stogodišnjica hrvatskog preporoda, Zagreb 1936. - T. Macan, Povijest hrvatskog naroda, Zagreb 1971. Vidi i II. dopunjeno i ponesto promijenjeno izdanje 1992. (n.b.) - J. Horvat, Ljudevit Gaj. - J. Šiđak i drugi, Hrvatski narodni preporod ilirski pokret, Zagreb 1988. (n.b.)

1890. J. Šiđak, Regijskientarum academia, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I, Zagreb 1969, p. 69. - V. Gudel, Stogodišnjica hrvatskog preporoda, Zagreb 1936, p. 13-14. - V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, p. 9, 10.

zahvaljujući otporu poslanika na Hrvatskom saboru, ali već 10. rujna 1827. nakon završetka zajedničkog sabora u Požunu, u Saboru u Zagrebu popuštaju i donose zaključak da se odsada u svim višim školama u Hrvatskoj uči mađarski jezik kao obavezan predmet, "jer da inače neće naći namještenja u zajedničkim tijelima." Zbog Metternichova apsolutizma bili su, naime, hrvatski politički predstavnici sve manje otporni protiv mađarskih zahtjeva. Da se spasi od Beča, Hrvatska se priklanja Pešti. U Hrvatskom saboru i županjskim skupštinama ostao je, pak, i nakon 1827. latinski jezik kao uređovni. Situacija s hrvatskim jezikom u to vrijeme bila je prilično slaba. Hrvatski se govorilo u Zagrebu uglavnom u nižim krugovima, većinom u podgrađu, na Kaptolu i napose u bogoslovnom sjemeništu. I mnogi koji su znali hrvatski izbjegavali su, čini se, njime govoriti. U *Novom i starom kalendaru horvatskom* što ga je izdao Antun Nagy piše, primjerice, 1818. da ima Hrvata "koji se ne samo jesu sramovali, neg takaj u mnogeh prilikah jesu skrbljivo nastojali tajiti da su horvatskog ili slavonskog roda i plemena." To je vrijeme kad će i pjesnik Pavao Štoos razočarano pjevati o Hrvatima koji se stide vlastita jezika.

Kad je zbog revolucionarnih pokreta i nemirnih vremena u Zapadnoj Europi, a i teških unutarnjih političkih i financijskih prilika (državna blagajna prazna, stihijsko tiskanje banknota, nepouzdana vojska) bečka vlada morala popustiti, a car Franjo sazvati zajednički sabor u Požunu za 8. travnja 1830, sastao se u Zagrebu i Hrvatski sabor (5. kolovoza) da izabere poslanike za požunski sabor. Sada su, pak, Mađari, vidjevši da središnja vlada popušta, ponovno i još više nastojali da se u Hrvatskoj proširi mađarski jezik, pa su, čini se, u korist toga proveli i propagandu i u trima hrvatskim županijama, a napose u zagrebačkoj. Jer kad su se tri hrvatske županije sastale da izaberu svoje zastupnike za sponumeti Hrvatski sabor koji se trebao sastati prije zajedničkog požunskog, one su tim zastupnicima dale instrukcije koje su išle posve u prilog namjerama Mađara. Naime, da se zalažu da se na zajedničkom saboru u Požunu donese zakon o obveznom učenju mađarskoga jezika u svim hrvatskim školama. Zagrebačka je županija u zagovaranju mađarskog jezika bila možda najradikalnija. Ona je kao instrukciju svojim zastupnicima donijela ove zaključke: 1. ako koji učitelj osnovnih škola zna mađarski, neka odmah počne učiti djecu mađarski čitati, a poslije neka se nitko ne postavlja za učitelja koji ne bi znao dobro mađarski, a tako neka se nijedan dječak ne primi u latinske škole koji ne bi jednako dobro mađarski čitao kao i hrvatski i latinski. 2. U latinske srednje škole treba da se uvede od prvoga razreda mađarski jezik kao obavezan predmet i ima se učiti svaki dan. 3. Neka se odsada ne namjesti nijedan gimnazijski profesor koji ne bi bar toliko mađarski znao da može mladež podučavati u tom predmetu. Za zagrebačkom povele su se u pitanju uvođenja mađarskoga jezika u Hrvatskoj i varaždinska i križevačka županija. Pa i zastupnici Hrvatskoga sabora na požunskom (1830) izjasnili su se također u prilog obveznom učenju mađarskog jezika u Hrvatskoj, tek su tražili da službeni jezik ostaje i dalje latinski. Takav tijek događaja na požunskom saboru bolno se dojmio široke hrvatske javnosti, a osobito inteligencije. Zato je pjesma Pavla Štoosa spjevana potkraj 1830. ili odmah na početku 1831. pod naslovom *Kip domovine leta 1831* vjerno i točno prikazala "majku domovinu Hrvatsku" kao u crno odjevenu ženu ostavljenu od svih, a nekoć joj je glavu resila krasna kruna i biserte. U boli svojoj "majka domovina" kaže: "Narod se drugi sebi radiuje, a z menom sinko

opće osiromašanje naroda kao posljedica velikoga državnog bankrota 1811. i 1817. osjetilo se, dakako, i ovdje. Nastala je velika skupoca, a osim toga još i nedostatak novca. Došle su i nerodne godine, a s njima i glad, od koje su napose stradali širi, siromašniji slojevi. Život je bio skup, što se podnosilo tim teže jer je narod, društveno potlačen, i inače živio u materijalnoj oskudici. Osobito se osjetila nestašica zdrava novca, koja je bila uzrok slabljenja trgovine, a i privrede uopće, pa i poljodjelstva. Zbog toga je cvalo zelenastvo koje je mnoge upropastilo. Za posudeni novac lživati su nabijali visoke kamate, pa i do 40%. Osim njih od običnih građana dobro su živjeli i trgovci, a donekle i obrtnici. Trgovci su nabijali cijene i skupo prodavali svoju robu. Znali su se snaći u teškoj situaciji, pa su i u Zagrebu dobro prolazili. Otvaraju trgovine i grade kuće. Uz trgovce prosperiraju i obrtnici, osobito kada sami prodaju svoje proizvode. Kao predstavnici građanskog sloja, jedni i drugi nastoje, s manje ili više uspjeha, usprkos nepovoljnim prilikama obogatiti se i steći što povoljniji položaj u društvu, a napose prema povlaštenim staležima. To im je tim lakše uspijevalo jer su zemljoposjednici u gradu, napose stino plemstvo, gospodarski propadali, a stare plemićke obitelji čak i izumirale. Iz redova osiromašenih plemića nastao je novi sloj intelektualaca koji je ojačao građanski stalež, premda je on još bio relativno slab i ne osobita društvena ugleda. Obogaćivanje jednih, a stradanje drugih, djelovalo je na socijalnu strukturu stanovnika, na veću vidljiviju razliku između bogatih i siromašnih. A bilo je i nastojanja oko stvaranja razlike među ljudima uopće. To se pokazalo napose u odnosu građana i gradske općine prema Židovima. Židovi su u prošlim stoljećima smjeli boraviti na području Gradeca i njegove jurisdikcije samo dvadeset i četiri sata, i to u sajskim vrijeme. Iako su se prvi Židovi u Zagrebu naselili već krajem osamdesetih godina 18. st., a početkom 19. st. (1806) utemeljili ovdje židovsku općinu, oni na području slobodnoga grada usprkos ediktu o toleranciji nisu bili trpljeni. Poseban antagonizam postojao je između njih s jedne te trgovaca i obrtnika s druge strane, jer su i Židovi bili trgovci i obrtnici, a uz to su poslovali uspješno i konkurirali domaćim trgovcima. Od glava devet židovskih obitelji koje se 1808. pojavljuju u Zagrebu dvojica su bili veletrgovci, od kojih je jedan (Jakov Weiss), osim trgovine imao i proizvodnju potaže. Oni su imali vrlo razgranjenu trgovinu i zapošljavali dosta ljudi. Još dvojica bili su također trgovci, zatim jedan tapetar i jedan zubar (po tadašnjem shvaćanju također obrtnik), a jedan čak i grobar. Sijedećih deset godina, čini se, uvjeti su se života Židovima nešto popravili, jer ih se u Zagreb još doselilo. Iz popisa stanovništva iz 1819. godimo doznajemo da je u Zagrebu živjelo tada 97 Židova.

Više sreće imali su Židovi na kapitulskom, odnosno biskupskom području. Tamo ih je tolerantniji i napredni biskup Maksimilijan Vrhovac rado primao. Vjerojatno i zbog gospodarskih razloga, a napose radi trgovine. Židovi su se početkom 19. st. obracali na biskupa s molbama da im dopusti da se nasele na njegovu području. Molbama su morali priložiti svjedodžbe o dotadašnjem vladanju, obvezati se da će se zakonomna strogo pokoravati, snositi građanske terete i plaćati posebnu godišnju pristojbu (tolerancijsku), kakvu su Židovi svuda plaćali. Biskup im je dopustio da se nasele u Vlaškoj ulici. Njihove molbe podnesene početkom 19. st. datiraju između 1817. i 1826. godine. Tada su se doselili u Zagreb Jakov Friedlander, trgovac, Aron Spitzer, Isak Kohn, zubar i pediker, Koloman Kohn, također zubar, Eduard Stern i drugi. Oni su zacijelo u Vlaškoj ulici imali mirniji život nego njihovi sunarodnjaci na

području slobodnog grada Gradeca, iako su se u sljedećem razdoblju i stanovnici Vlaške ulice protiv njih bunili.¹⁸⁹¹ I doseljenim pravoslavnim "grčkim" trgovcima bilo je, kao i na području slobodnog grada, dopušteno da se nasele u kapitulskoj, odnosno biskupskoj jurisdikciji. Nije se pravila razlika zbog vjere između njih i domaćega katoličkog privrednog svijeta. Gospodarski interesi bili su i u tom slučaju prvi.

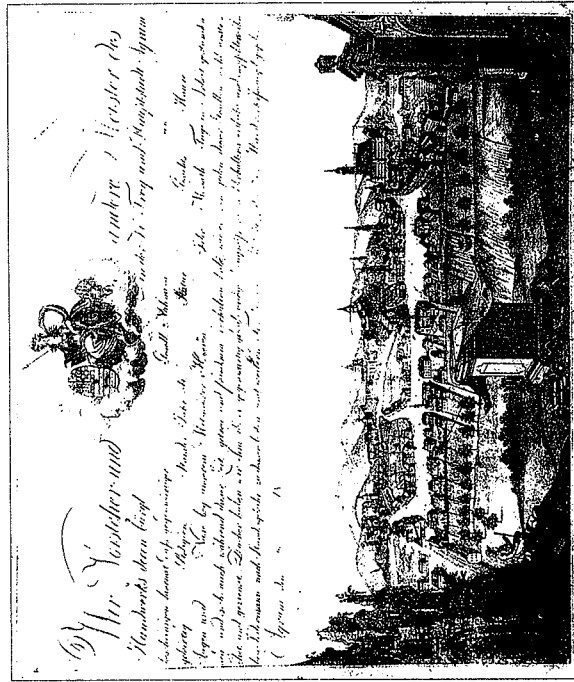
Skrb za čovjeka i široka shvaćanja biskupa Vrhovca ogledaju se i u nekim drugim njegovim akcijama važnima za socijalni život toga vremena. Među ostalim on je bio jedan od glavnih financijera i inicijatora da se podigne velika bolnica na Harmnici. Biskup Vrhovac još prije pregradije i izgradije staru bolnicu Sv. Martina i osniva "biskupsku bolnicu u Laškoj ulici", nekako u isto vrijeme financira i osniva odjel za bolesne žene u bolnici na Harmnici, a zatim osniva i financira gradnju velikog konvikta (orfanotrofija) za siromašne darovite gimnazijalce.

Bolnica na Harmnici počela se graditi 1794. godine. Osim novcem biskupa Vrhovca gradila se i troškom gradske i kapitulске općine i zagrebačke županije, te uz pripomoć zaklada nekih građana. Gradska općina dala je u tu svrhu i svoj veliki vrt na Harmnici i veći dio zaklada koje su bile pod upravom magistrata, dok je za uzdržavanje bolnice dala oranice, vinograde, šume i dr. ukupno šezdeset rali te nekoliko altarija i obveznica.¹⁸⁹² Bolnica se gradila za cijelu zagrebačku županiju, budući da nije bilo dovoljno novca, morala se gradnja prekidati. Posredni poticaj za njezino konačno dovršenje dali su ranjenici i bolesnici koji su za francuskih ratova stržali u velikom broju s ratišta u Zagreb i bili smješćavani po cijelom gradu, napose u školama, ckvama, samostanima i privatnim kućama, a dakako i u novu bolnicu. Tako je ona u početku bila vojna bolnica. Zagreb je tada bio pun ranjenika i bolesnika. Mnogo ih je umiralo, jer su liječenje i njega bili vrlo loši. Pomor je bio tolik da su se mrtvaci naktcani na otvorenim kolima vozili na pokop i bacili poput vjeća u velike skupne grobove.¹⁸⁹³ Vojska je napustila bolnicu tek 1803, iako je dio zgrade ipak i dalje zadržala do 1804, kada ju je posve napustila. Tada je bolnica mogla biti predana na potpuno korištenje civilnom stanovništvu. Kao takva bila je svečano otvorena prigodnim govorom Josipa Sermagea 23. kolovoza 1804.¹⁸⁹⁴ Tim povodom napisano je i više hvalospjeva. Tito Brezovački napisao je pjesmu od 198 stihova, Emerik Raffaj omanju brošuru, a Tomaš Mikloušić latinsku pjesmu. No ovdje oni ne izražavaju svoje veselje što je sagrađena nova bolnica, već veličaju uvođenje reda milosrdne braće da upravlja i vodi bolnicu. Naime prilikom otvorenja bolnice ona je bila predana na upravljanje milosrdnoj braći samostana Sv. Ivana od Boga kojemu je bila svrha liječenje i njegovanje bolesnika. Samostan je bio utemeljen u Zagrebu 1804.

1891. A. Barac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, I, Zagreb 1954, p. 118. - K. Nemeth, Zagrebačka akademija uoči narodnog preporoda, ISNZ I, p. 176-181. - A. Šenoa, Gospodarstvo grada Zagreba prije sto godina, Viena, 1874, p. 553. - J. Barle, Još nekoliko priloga k povijesti Židova u Hrvatskoj, VZA, IV, p. 193-194. - G. Schwanz, Prihodi k povijesti Židova u Hrvatskoj, Iz starina zagrebačke općine (g. 1806-1845), VZA, V, p. 89-90. - R. Horvat, Prošlost, p. 59.

1892. Navedene nekretnine i ostalo dala je gradska općina milosrdnoj braći na uživanje. No budući da su se braći prigodom uvođenja gruntnovnice dala uvesti u njkako vasiak, pokrenula je općina protiv njih parnicu i podigla tužbu (1885). Spor je konačno bio riješen u njezinu korist. - Ljvješke gradskeog poglavarsva za g. 1886, p. 110-111. 1893. E. Laszowski, Zagrebačke uspomene iz XIX vijeka, SNZ, p. 100.

1894. Sermageov govor izakšio je u posebnoj brošuri pod naslovom *Gedengheits Rede auf die feierliche sbergabe des altenen Kranken und Armenhauses in der KK. Haupt- und Residenzstadt Agram ... gehalten auf dem Marktplatze vor der Spitalkirche zu dem leiedenden Heiland von Joseph Grafen Sermage, gedruckt mit Nonozetischen Schriften ...*. - V. Deželić, Iz njemackog Zagreba, Zagreb 1901, p. 17.

Formular zagrebačkog dječićkog lista s vedutom Zagreba s početka 19. st., bakrorez. (MGZ)

kao samostalan konvent podređen ugarsko-hrvatskom provincijalatu sa sjedištem u Požunu.¹⁸⁹⁵

Godine 1812. otvorena je u bolnici privatna kirurška škola *Kirurški obrazovni odjel*. Otvorio ju je svećanim govorom "u anatomskoj slušalačkoj dvorani" 2. travnja Rudolf Lamprecht, magistar primaljstva i kirurgije. Bila je to prva medicinska škola u sjevernoj Hrvatskoj. Djelovala je nažalost samo jednu godinu. Lamprecht je ubrzo otišao iz Zagreba, a o njegovoj školi poslije se ništa više nije čulo.¹⁸⁹⁶

Kad su milosrdna braća nakon stanovita vremena počela izbjegavati da primaju u bolnicu bolesne žene, jer da za njih nema dovoljno novca, a ni prostora, biskup Vrhovac je 1819. opet dao veliku svotu novca kojom je osnovao zakladu za otvaranje odjela za bolesne žene. Tim novcem bila je bolnička zgrada povećana, nadograđen drugi kat, nabavljen potreban inventar za ženski odjel, osigurano njegovo održavanje te plaće za liječnike i njegovateljice. Time je bio osiguran prostor i sve ostalo, pa je odjel za bolesne žene mogao biti doskoro otvoren (oko 1819).¹⁸⁹⁷

Dok još nije bila sagrađena bolnica na Harmnici, biskup Vrhovac pregrađuje i proširuje stari hospital Sv. Martina u Vlaškoj ulici, što ga je u drugoj polovici 17. st. sagradio biskup Borković. Pregrađeni i obnovljeni hospital naziva se otada *Biskupska*

1895. Izvješće gradskog poglavarstva, 1886, str. 110-111.

1896. Lamprechtov svećani govor prigodom otvorenja te kirurške škole tiskan je u Novoselskoj tiskari. - V. Deželčić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 19. - V. Dugački, Pred pedeset godina osnovan je naš medicinski fakultet, Medicinar, 1968, 1.-2.

1897. Izvješće bolnice milosrdne braće na Jelačićevu trgu, p. 44.

bolnica i ubožnica u Laškoj ulici. No kad je bila sagrađena bolnica na Harmnici, prestala je potreba za njom i ona se više ne spominje. Bolesnici su se preselili na Harmnicu, a u Vlaškoj ulici ostali su, samo ubogari. Kad je u bolnici na Harmnici 1819. osnovan ženski odjel, onamo su se preselile i bolesnice iz ženske bolnice u Vlaškoj ulici, koju je 1746. osnovao kanonik Rees. U fond bolnice na Harmnici ušao je stoga dio Reesove zaklade, pa je bivša ženska bolnica u novoj bolnici imala ista prava kao i ostali zakladnici. Drugi dio Reesove zaklade služio je ubuduće samo karitativnoj svrsi, tj. samo za održavanje siromašnih žena. Tako je bivša "bolnica i ubožnica za žene" prestala biti bolnica i ostala samo "ubožnica za žene", i to do velikog potresa 1880, kada je njezina zgrada bila srušena i nikada više nije uspostavljena kao ubožnica.

U novu bolnicu na Harmnici, koja se zbog zaklada kojima je građena i održavana zvala i *Zakladna bolnica*, uselili su se doskora nakon otvorenja i bolesnici iz stare srednjovjekovne bolnice i ubožnice u Dugoj ulici nasuprot Kamenitim vratima. Ta bolnica i ubožnica prestale su djelovati 1805. godine. Osim bolesnika u novu bolnicu bili su smješteni i ubogari i umobolnici. Zbog posljednjih imali su građani, čini se, dosta neprilika i neugodnosti. Tako se 5. lipnja 1829. Pavao Hatz, vlasnik kuće u Gajevoj ulici (tada Bolničkoj) nasuprot bolnice, pritužio gradskom poglavarstvu "da ljudi koji se nalaze u kloštru milosrdnikah, a imaju prozore prema njegovoj kući, sa najvećom sablažnošću prolazećih ljudi viču, psuju, dapače nedavno su u jednom potrtom tanjuru bacili svoje izmetine na njegov prozor. Zbog neprestane vike i psovanja tih nesretnika nema nikakvog mira. Pa i (njegov) stanari namjeravaju zbog toga otkazati i napustiti njegovu kuću (...)" Magistat je žalbu proslijedio županiji i prijedlogu vjerojatno bilo udovoljeno.¹⁸⁹⁸

U bolnici je bila uređena i ljekarna. Za njezino uređenje gradska je općina prigodom otvorenja bolnice dala tri tisuće forinta. Bolnica je svakako imala i odgovarajuće zdravstveno osoblje, u prvom redu liječnike, to više što je redu milosrdne braće, kojemu je bolnica predana na upravljanje, bila svrha liječenje bolesnika. No, liječnika se po imenu nažalost mnogo ne spominje, iako ih je i tada u Zagrebu bilo zacijelo dosta, kao i u prijašnja vremena. Za sada se zna za trojicu: Ivana Daubacha, Rudolfa Lamprechta i N. Szaba. Ivan Daubach, *Stadt und Spital-Physicus* (1765-1843) bio je liječnik opće medicine, Rudolf Lamprecht magistar primaljstva i kirurgije (od 1812), a Szabo otkulist. Ovaj je došao u bolnicu 1831. godine i tu dulje vremena radio. Po imenu su poznata još dva liječnika iz toga vremena. Oni doduše nisu bili u bolnici, ali su s njom vjerojatno surađivali: dr. Mauricije Fabi i dr. Ernest Kamauf, dva istaknuta tadašnja zagrebačka liječnika. U tom su razdoblju djelovali još relativno kratko vrijeme jer njihov dulji i glavni radni vijek pripada posljednjim desetljećima 18. st. Mauricije Fabi bio je vrlo zaslužan županjski i biskupski liječnik. Bio je i vrlo popularan, pa je u povodu njegove smrti (1801) nepoznati pjesnik ispjevao lijepu latinsku pjesmu. Dr. Kamauf došao je u Zagreb 1785. iz Mađarske. Bio je zemaljski liječnik, a u Zagrebu se brzo udomio i postao zagrebački građanin i gradski prisjednik. Godine 1802. zagrebačka mu je županija izdala laskavu svjedodžbu u kojoj se uz ostalo spominje da je siromahe ne samo besplatno liječio već ih je i inače potpomagao. Poslije (1817-1826) doseljuju se u Zagreb i dva zubara: Isak Kohn, koji je ujedno bio i pediker, i Koloman Kohn.

1898. Praenotations Comit. zagreb., lib. VII, p. 83.

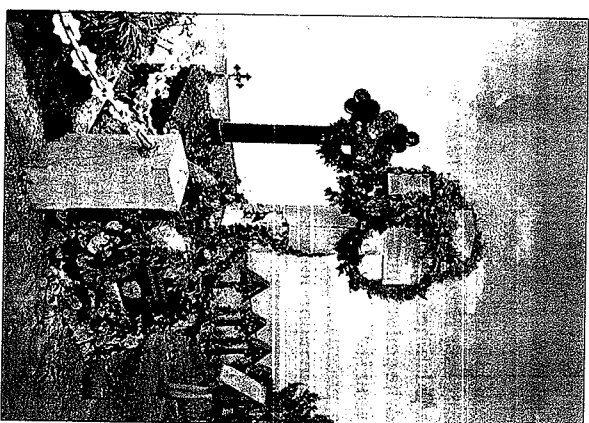
Slobodni grad i Kapitol imali su nedvojbeno i u to doba dobro organiziranu zdravstvenu službu, pa je osim liječnika bilo rada u Zagrebu sigurno i drugog, napose pomoćnog, zdravstvenog osoblja. A dakako i ranarnika, kirurga, brijača i raznih nadriječnika. Pa i milosrdna braća obavljala su u svojoj bolnici u prvo vrijeme dužnost liječnika kirurga. I neki od njih, kao i mnogi svjetovni svećenici, bili su nedvojbeno školovani za liječnički posao. Pa i za ljekarnički, jer su uvijek radili u bolničkoj ljekarni, sve dok nisu napustili Zagreb 1918. godine.

Osim spomenute bolničke postojale su u tadanjem Zagrebu i druge ljekarne. U Gornjem gradu u Sjemenišnjoj danas Vraniczanyjevoj ulici, u zgradi remenskih paviliona, radila je stara gradska ljekarna koja se javlja već početkom druge polovice 18. stoljeća. Nosila je naslov *Apotheca civitatis* ili *Apotheca ad nigrum aqilam* (Ljekarna crnom orlu). Nije poznato da li je u to vrijeme još postojala i *Officina ad aureum leonem* (Laboratorij zlatnom lavu) koja se također spominje u drugoj polovici 18. stoljeća. Poslije se gradska ljekarna nalazila u Dentičfijevoj kući u Dugoj ulici br. 30, pa u Kamenitoj ulici br. 9, gdje se spominje od 1820. do 1848, a zatim na Markovu trgu (br. 7 od cca 1848), odakle je 1907. premještena natrag u Kamenitu ul. br. 9, gdje se ljekarna nalazi još i danas. U isto vrijeme (tj. 1809-1834) spominje se u Kamenitoj ulici još jedna ljekarna, odnosno njezini vlasnici ljekarnici Josephus Mikšik (1809-1825) i Ferdinand Lasztović (1833-4).

Na kapitolском području radila je u to vrijeme kapitolска ljekarna osnovana još krajem 17. stoljeća. Početkom 19. st. bila je "dobro uređena, iako je bila smještena u relativno malom i tješnom prostoru". Njome je upravljao krajem 18. i početkom 19. st., oko četrdeset pet godina, tada vrlo cijenjen ljekarник Ivan Fürgens. On je ljekarnu iznova uređio te je među ostalim "mjesto dotadašnjih limenih uveo zemljane apotekarske posude."¹⁸⁹⁹

Među institucijama koje se tiču zdravlja mogli bismo spomenuti i kupališta kojih je u Zagrebu bilo još od srednjega vijeka do novijih vremena. Početkom 19. st. (1806) spominju se na Ksaverskoj cesti na potoku Medveščaku "Thermae artificiales" (umjetno kupalište), zacijelo ono koje je poslije (1843) pregradio i preuređio neki Josip Rampfl, a postalo je najbolje uređeno kupalište u Zagrebu. Spominje se (1829) i Petrova kupelj (Petersbad) kao popularno zabavište i vlasništvo Basiliusa Miraovića. Vjerojatno je da su i u to doba postojala već i neka druga kupališta koja se u izvorima javljaju nešto poslije.¹⁹⁰⁰

Iz početka 19. st. datiraju dvije naredbe. Jednu je izdala zagrebačka županija, a drugu gradski sudac. Prva se tiče očuvanja zdravlja, a druga sigurnosti, premda bi se i ona mogla posredno ticati zdravlja. Prvom županija nalaže gradskom poglavarstvu "da ima zdenac Manduševac u dobro stanje postaviti". Županijski liječnik Maurice Fabi je, naime, 2. lipnja 1801. izvjestio županiju da je zdenac Manduševac zapušten i "ostavljen na volju onih koji ga noću za čišćenje i pranje svake vrste smrada

Jurjevsko groblje, snimio Ivan Standl 1871. (MGZ)

upotrebljavaju." No, "tečenje vode iz njegovih triju žljebova iz dana u dan se smanjuje i pomalo iščekava." Tako je, kaže, od nazdravije vode postao *receptaculum veneni* gradanima, a gradskim posjetiteljima škodljivim *tophanam lenae nactiam*. Stoga je županija naložila poglavarstvu da mora zdenac dovesti u ispravno stanje i županiju o tom izvjestiti.¹⁹⁰¹

Drugu naredbu izdao je još 12. travnja 1800. gradski sudac. Njome sudac zabranjuje pušenje po ulicama "zbog pogubljeji od vatre". "Opazivši da je zloporaba pušenja ponovno po ulicah javnih nastala, želeći svim mogućim načinom to preprečiti, smatramo za prve dužnosti naše zabraniti pušenje, osobito u ovoj dobi sušnog vremena te odredismo proglasiti po bubnjaru, što i slavno županiji priopćujemo, da izvoli na svom području oglašiti, te da se svakom pušaču na zabranitih mjestih oduzme tula."¹⁹⁰² Sudac je naredbu izdao 1800, ali ju je, čini se, zbog nepokoravanja pušača morao ponoviti još i 1808, 1810. i 1819. godine. Naredba je izdana zbog sigurnosnih razloga, ali je mogla koristiti i zdravlju građana. Svakako je zanimljiva i za onodobne društvene prilike.

Važne socijalne ustanove bila su i groblja. U to vrijeme bilo ih je u Zagrebu nekoliko. Jurjevsko groblje, groblje Sv. Roka, pravoslavno i židovsko groblje, groblje Sv. Tome i groblje kod kapele Sv. Duha. Jurjevsko groblje postojalo je kod kapele Sv. Jurja i spominje se već početkom 17. st. (1622). Najprije su se tu pokapali

1899. Protocollum fassionum, 1830-1832, p. 80-82. - Agrarer Zeitung, 1838, p. 362, 423. - J. Bartle, O zdravstvu staroga Zagreba, Zagreb 1902, p. 35-36, 44, 47. - V. Deželić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 19. - V. Bazala, Razvoj grada Zagreba gledan očima povjesničara zdravstvene kulture, p. 32 (tkp.). - L. Dobronić, Stare numeracije kupa u Zagrebu, Zagreb 1959, p. 39-43.

1900. Protocollum fassionum, g. 1800, domus F. Preshern-Shuffay. - M. Kuntzech, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 5.VII.1830. (pisano ljeti 1829).

1901. Praenotationses Comit. zagrab., lib. X, p. 271.

1902. Praenotationses Comit. zagrab., lib. IV, p. 286.

siromašniji građani, a poslije i svi ostali. Krajem 18. i početkom 19. st. bilo je već pretrpano i opasno zbog zaraze, pa je županija na temelju izvješća mjezina liječnika Fabija dala gradskom poglavarstvu nalog "da imade novo mjesto za groblje pronaći". Liječnik Fabi izvjestio je, naime, 2. lipnja 1801. županiju da je groblje Sv. Jurja pretrpano, da nema na njemu prazna mjesta "ni za pedalj" i da je potrebno "dviije lešine iskopati" da bi se jedan netom preminuli mogao pokopati." Fabi je uostalom poglavarstvu već prije dvije godine "prestavio pogibelj zaraženja i upozorio na nečist zrak i smrad koji se tamo širi". Ipak, poglavarstvo nije pronašlo novo mjesto za groblje, nego je, čini se, početkom 19. stoljeća groblje temeljito prekopalo, obnovilo ga i učinilo ga reprezentativnijim, te su se od početka 19. st. na njemu pokapale i najuglednije ličnosti. Od toga vremena groblje je ukrašavano brojnim lijepim spomenicima, koji su nažalost najvećim dijelom propali. I to najviše kada je groblje 1907. napušteno i pretvoreno u park. Tada su mnogi spomenici upotrijebljeni pri gradnji kamene ograde oko Vrazova šetališta. Prigodom obnove Jurjevskoga groblja za siromaha postalo je opet ono kod crkvice Sv. Roka. To je groblje postojalo otkad je bila sagrađena ta crkvića (17. st.) i bilo je prvotno groblje siromaha. Tek poslije, kad je drugdje bilo premalo mjesta, pokapali su se tamo i ostali građani.

Početkom 19. st. na podnožju Rokova brežuljka osnovano je židovsko groblje. Tada je židovska općina ovdje kupila sto četvornih hvata zemljišta i utemeljila groblje koje je 1838. bilo prošireno kad je židovsko pogrebno društvo Hevra Kadiša kupilo kraj groblja još 480 hvata zemljišta. To zemljište se u ono vrijeme zvalo Mali Tuška-nac. U blizini, na zapadnoj strani Britanskoga, tada lličkoga trga i na početku južne strane Pantovčaka nalazilo se pravoslavno groblje, utemeljeno još krajem 18. stolje-ća. Kod kapelice Sv. Tome na Gupčevoj zvijezdi dobili su stanovnici sjevernoga dijela grada još 1786. novo groblje. Ono je tada zamijenilo staro groblje oko crkve Sv. Ivana u Novoj vesi. Tamo su se pokapali i građani i siromasi, a oni najsiromašniji štoviše i besplatno.¹⁹⁰³

Briga za čovjeka biskupa Vrhovca ogleda se i u njegovoj odluci da osnuje konvikt za siromašne dake, polaznike gimnazije, tzv. sirotište ili orfanotrofij. Biskup je to učinio svojom oporukom od 2. srpnja 1820. U oporuci je u tu svrhu ostavio dvije kuće u Vlaškoj ulici kraj crkvice Sv. Martina. Osnovao je orfanotrofij da bi "talentiranoj mladeži omogućio školovanje, bila ona plemenita roda ili ne" te "videći kako mnogi talenti propadaju jer se ne mogu školati". Sirotište je bilo predviđeno za dvadeset i četiri daka, a bilo je najprije smješteno u dvije kuće u Vlaškoj ulici što ih je biskup u tu svrhu darovao (u jednoj od njih bila je biskupova, poslije Novoselska tiskara). Osim kuća biskup je novoosnovanom sirotištu darovao i 54 522 forinta, pa je tim novcem omogućio izgradnju nove jednokatne zgrade na istom mjestu (danas Vlaška 38). Sirotište u toj zgradi otvorio je biskup 5. lipnja 1827.¹⁹⁰⁴

1903. Praenotationes Comit. zagrab., lib. X, p. 271. - Protocollum fassionum 1786, 1789, 1801, 1811. - J. Barle, Povijest župa, 1896, p. 89; 1899, p. 31. - G. Schwarz, Prilozi povijesti Židova u Hrvatskoj, Iz starina zagrebačke općine (g. 1806-1845), VZA, V, p. 92. - G. Szabo, Oprava kapela sv. Jurja i groblje oko. Edicije MGZ, Zagreb 1929, p. 13. 1904. Godine 1895. nadograđen je na tu zgradu drugi kat, a 1906. prigrađeno joj je dvorišno krilo. Godine 1920. sirotište je dobilo novo ime, Nadbiskupski konvikt u Zagrebu. - Izvješće gradskog poglavarstva za g. 1886, p. 111. - V. Deželčić, Zagrebačka vlaškoćička općina, NS, 5, p. 107 i d. - KPZZN, p. 62. - R. Horvat, Prošlost, p. 290-292.

Iza sirotišta nalazila se biskupska ubožnica koju je još 1674. osnovao biskup Martin Borković. Nju je biskup Vrhovac potkraj 18. st. i početkom 19. st. povećao i obnovio, pa je služila i kao bolnica i imala ime *Biskupska bolnica i ubožnica*. No kad je bila sagrađena bolnica na Harmici, bolesnici su se doskora (1819) preselili u nju, a u Vlaškoj ulici ostala je samo ubožnica, gdje su ubogari živjeli do 1859, kad su bili preseljeni u gradsku ubožnicu u Novoj vesi 72.

Ubogari s teritorija gradske općine bili su na samom početku 19. st. smješteni još u staroj bolnici i ubožnici u Dugoj ulici nasuprot Kamenitim vratima i na Potoku (danas Tkaićevo) u zgradi gdje sada stoji kuća br. 3 u Kožarskoj ulici. Kad je bila sagrađena bolnica na Harmici, oni su premješteni (1805) u nju, a 1854. u novouređenu gradsku ubožnicu u Novoj vesi br. 72.¹⁹⁰⁵ Iste godine kad je podigao sirotište za siromašne gimnazijalce (1827) biskup Vrhovac dao je kraj sjemeništa na Kaptolu sagrađiti i dom za nemoćne svećenike.

Nekoliko godina prije nego što je bio otvoren Vrhovčev konvikt u Vlaškoj ulici dobio je slobodni grad opet svoj dački, tzv. *Kraljevski plemički konvikt* (nekadašnje isusovačko sjemenište) u Habeličevoj ulici br. 1. Konvikt je 1820, nakon što je bio šest godina u rukama vojske (1814-1820) ponovno bio privrđen svojoj svrsi i služio uz kraće prekide kao dački konvikt sve do 1913.¹⁹⁰⁶

Usprikos nepovoljnim političkim i ekonomskim prilikama (ratovi, Metternichov policijski režim, neugodna obveza ukonacivanja vojske koja je i dalje postojala), pa i prirodnih nepogoda (nerodne i sušne godine i dr.) početkom stoljeća privatni život stanovnika Zagreba tekao je uglavnom bez bitnih promjena u odnosu prema prošlim vremenima. Nije bilo uvijek sve tako slabo kako bi se to prema prilikama moglo zaključiti. I tada se uz teške trenutke našlo mogućnosti za zadovoljenje osobnih potreba, za odmorom, osvježanjem, zabavom. Bilo je i tada svjetovnih i crkvenih proslava, kazališnih predstava, sajamskih privlačivosti i uzbuđenja, raznih zabava, plesova, pa i maskiranih, a napokon i gostionica i kavana, gdje su manje-više svi, a napose širi krugovi, mogli naći određeno zadovoljstvo i rasonodu. Socijalni položaj svih bio je manje-više takav da su mogli biti dionici, ako ne svih, a ono barem nekih od spomenutih mogućnosti. Čak su i gradski ubogari mogli sudjelovati na javnim političkim priredbama pod vedrim nebom, crkvenim slavama i proštenjima, sajmovima i sl. A takvih je priredaba, političkih, crkvenih i ostalih, i u to doba bilo.

Jedna od važnijih bila je prigodom dočeka biskupa Maksimilijana Vrhovca, kad se nakon nešto duljega boravka u Beču vratio u Zagreb 18. kolovoza 1810.¹⁹⁰⁷ Kad je toga dana stigao ovamo oko sedam sati navečer, dočekali su ga Zagrepčani, kako sam kaže, "s velikom pompom". Ususret su mu izašli časnici s banderijem, dok su ga na Kaptolu dočekali kaptolski građani i stanovnici Laške ulice s golemom paradom. U devet sati svirali su mu i podoknicu.¹⁹⁰⁸ Bila je to zacijelo uzbudljiva svečanost koja je

1905. A. Hudovski, Zagreb i okolica, Zagreb 1892, p. 82. - S. Stkulj, Zagreb, p. 115.

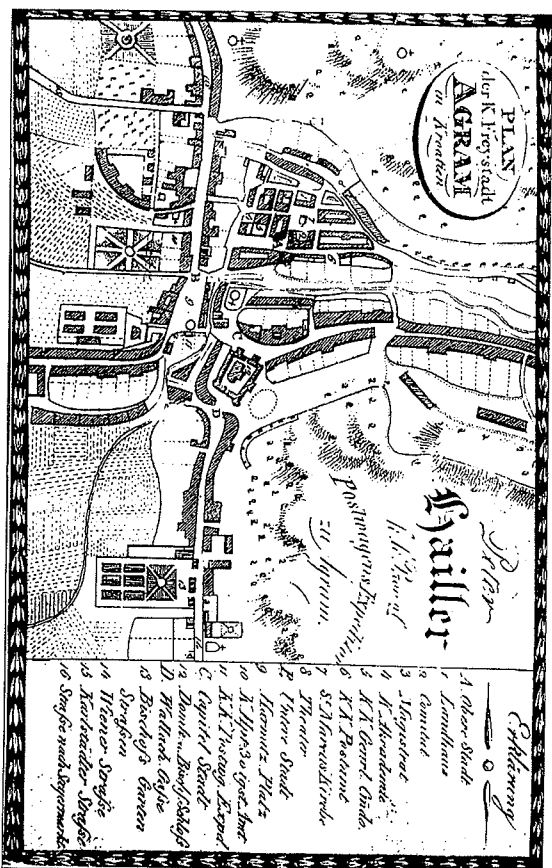
1906. Godine 1913. zaposjelo je tu zgradu na kraće vrijeme Odjel za božojstvie i nastavu Zemaljske vlade, a od 1914. Kr. zemalji. statistički ured, kojije tamo ostao petnaest godina, a zatim je zgrada opet služila kao konvikt za dake iz Istre. - R. Horvat, Prošlost, p. 284-285.

1907. Biskup Vrhovac je 1810. carskim darom dobio plemičko dobro Rakitovec, pa je vjerojatno zbog toga tom prigodom boravio u Beču.

1908. Vrhovčev dnevnik u Nadbiskupskom arhivu. Do 1809. objelodanjen je 1987. M. Vrhovac, Dnevnik. Diarium. (n.b.) - J. Barle, Doček biskupa Maksimilijana Vrhovca g. 1810, Sv. Cecilija 1938, 1, p. 20.

privukla mnoge građane, iako je, čini se, bila dosta skromna u odnosu prema nekima budućima, političke prirode, koje su uzbudile čitav grad. Prva takva bila je u povodu svečana dočeka i boravka "Njihovih Veličanstava" cara Franje i carica Karoline u Zagrebu od 27. lipnja do 1. srpnja 1818. godine. Kraljevski par zadržao se u gradu pet dana na povratku iz Dalmacije i Hrvatske krajine. Bio je to događaj utoliko važniji i uzbudljiviji jer se dogodilo prvi put nakon trideset godina da je jedan vladar habsburške kuće posjetio Zagreb (posljednji put bio je tu Josip II. 1788). Osobito su, međvoburno, tom zgodom pobudili interes građana i privukli njihovom pozornost sami car i carica, njihov boravak i kretanje gradom, kad su ih građani na ulicama mogli lijepo vidjeti, a možda još više dekoracije i senzacionalna rasvjeta grada. Carski par stigao je kočijom iz Karlovača 27. lipnja oko pola dva poslije podneva. Doček je bio upriličen kod savskog mosta, gdje su ga dočekali četnici zagrebačke županije na čelu s podžupanom Babočajem, koji je visoke goste pozdravio dobrodošlicom. Od mosta je povorka Savskom cestom krenula prema gradu. Carsku kočiju pratili su županijski i dvije čete predijalnih konjanika, a uz njih na konjima i "u najsjajnijoj nošnji i opremi" išio je šesnaest plemića i velikaša. Prošavši Savskom cestom povorka se kretala Illicom do Harmnice, gdje su pod trijumfalnim slavlukom dočekani car i carica. Cara je pozdravio latinskim govorom sudac Gorup, dok je caricu pozdravio u njemačkom jeziku bliježnik Steidacher. Zatim se kraljevski par odvezao na Gornji grad. Kod Kamenitih vrata održani su govori i caru je predan ključ grada. Zatim su se gosti zaputili u sabornicu. Kad se car pojavio na prozoru, priredjen je pred njim mimohod plemića konjanika, banderjalista, građanske čete te kaprotskih i biskupskih vojnika. Građani su cara i caricu mogli vidjeti i sljedećih dana, jer se te dane kraljevski par kretao gradom posjećujući razne ustanove, upravna tijela i crkve. Car je posjetio gradski magistrat, kazalište, grko-katoličko sjemenište, vojno zapovjedništvo, akademiju, Sv. Katarinu, Maksimir itd., a zajedno s caricom biskupski dvor, katedralu, crkvenu riznicu, knjižnicu i arhiv, zatim Sv. Marka, gdje su prisustvovali službama Božjim. Prošetali su se i novouređenom Južnom promenadom i o njoj se, kao i o pogledu s nje, najpothvalnije izrazili. Već uoči dolaska carskoga para Zagreb je bio preplavljen prigodnim natpisima, no našalost najviše na njemačkom jeziku i nešto na latinskom. Tak je jedan bio na hrvatskom. Plesala su se i kola, pa i pred biskupovim dvorom (gdje su visoki gosti zacjelo i odspjeli). Tu je i Janko Drašković vodio kolo u kojem su se pjevale narodne pjesme, a plesači i pjevači bili su odjeveni u narodne nošnje. Uz to je za tu zgodu bio svečano ukrašen čitav grad, Gradec, Kaptol, a djelomično i podgrađe (Donji grad). Sva arhitektonska dekoracija, bila je izvedena u klasicističkom stilu s arhitravima, triglifima, metopama, lezenama, toskanskim i jonskim stupovima, palmama, girlandama itd., zatim dopunjena poprsjima carskoga para, njihovim inicijalima, hrvatskim i ugarskim grbovima. Uz ostalo bila su dekorirana i sva gradska vrata, a osobito Kamenita, jer je kroz njih kralj ušao u grad. Na Harmnici bila su podignuta trijumfalna vrata s gradskim grbom i velikim otlom na visoki stup s vazama za plamen.¹⁹⁰⁹ No najveća senzacija za građane bila je zacjelo sjajna iluminacija cijeloga grada priredena 28. lipnja navečer: "Čijeli grad, gotovo svaka kuća, bio je osvijetljen tisućama svjetala. Baklje, svijeće, svjetiljke, vaze i posude s gorućim špi-

¹⁹⁰⁹ Nacrt za dekoraciju Gradsca izradio je graditelj Bartol Felbinger, za dekoraciju županijske zgrade županijski geometar Josip Seeman, a za biskupski dvor biskupov arhitekt Ivan Martin Gijg.

Plan kraljevskog slobodnog grada Zagreba iz godine 1825. Izdao ga je Petar Haidler, opravnik poštanskih kola. (MGZ)

tom, voskom i simolom davale su gradu svečani izgled i naročit čar." Gradski magistrat, biskup i građani natjecali su se "da grad dobije što ljepši izgled". Bila je to najveća parada što ju je taj mali gradic s manje od 10 000 stanovnika ikada doživio. Više od jedanaest i pol tisuća svjetiljaka osvijetljavalo je grad "neopisivim veličanstvom" kako je to opisao očevičadec te slave neki J. Bubenhofen. Gradska vijećnica, trijumfalna vrata i toskanski stupovi na Harmnici, pa Kamenita, Mesnička i sjeverna vrata, Dverce, Južna promenada, južni gradski zid, Markova crkva i tlg, županijska kuća i Kaptol, a osobito biskupski dvor i vrt, sve je to bilo rasvijetljeno i bogato ukrašeno. I građanske kuće bile su također ukrašene i djelomično osvijetljene. Čitav grad, i Kaptol i Gradec, bili su preplavljeni natpisima i transparentima. "Sve to opisati što su oba grada učinila nije moguće, ni slikaru ne bi pošlo za rukom izraziti svu smjelost, uzvišenost i raskošnost toga prizora", završava opis te davno prošle zagrebačke senzacije, što ga je u svojoj knjižici tiskanju 1818. u Zagrebu donio oduševljeni J. Bubenhofen. Posljednje uzbuđenje doživjeli su građani još i prilikom odlaska kraljevskoga para iz Zagreba 1. srpnja 1818, kad se na ispraćaju skupilo čitavo plemstvo, uglednici, svećenstvo i vojska, a dakako i brojni znateljini svijet, svi u najsvečanijem raspoloženju.¹⁹¹⁰

¹⁹¹⁰ Svečanost je stajala 16 316 forinta. Da bi se to moglo platiti, građanima je bio nameinut poseban porez. - J. Bubenhofen, Beschreibung der Illumination welche in der Königl. und Freystadt Agram, den 28. Juni 1818, bei der allerniedersten Anwesenheit Ihrer K. K. Majestätten Franz und Karoline gegeben wurde. - I. Bojničić, Vladaški raspis za iluminaciju grada Zagreba 1818-1822, VDA, II, p. 3-14. - V. Kričić, Borba za hrvatske prekosavske kraljeve i njihova ratni korporacija 1814-1822, VDA, II, p. 118-125. - S. Amolić, Doček Franje I. Ingogve supruge u Karlovcu i Zagrebu 1818. godine, NV, 1942-1943, 3-4, p. 171-178. - A. Banac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, I, Zagreb 1954, p. 179. - D. Juman Karaman, Zagreb u klasicističkom dekoru, ISNZ II, p. 183-196.

Drugi politički događaj koji je uzbuđio cijeli grad bila je svečanost (o kojoj je bio već pobliže govor) u povodu ujedinjenja prekosavskih krajeva s maticom zemljom. I. studenog 1822. I tada je bio rasvijetljen čitav grad, odjekivale su od jutra do mraka salve i prangije, u Zagrebu su se našli brojni civilni, vojni i crkveni odličnici i dostojanstvenici, upriličene svečane priredbe itd.

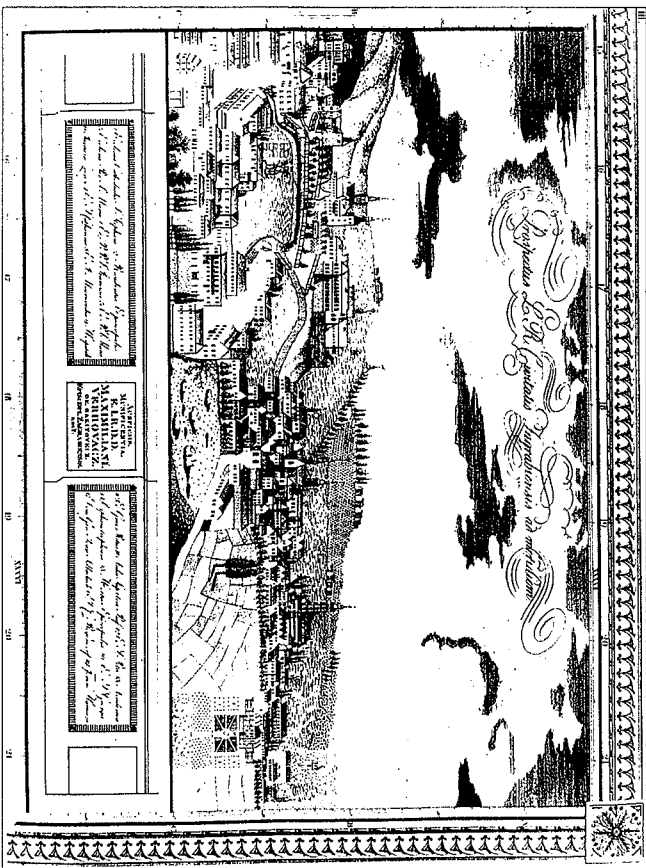
Nekoliko godina poslije (1827) dobili su Zagrepčani još dvaput visoki posjet koji je, nedvojbena, također značio za njih veliki društveni doživljaj. Na putovanju u Hrvatsko primorje i na Rijeku došao je 25. kolovoza 1827. u Zagreb nadvojvoda Josip, ugarski palatin, sin cara Leopolda II. s obitelji.¹⁹¹¹ Visoke goste dočekale su najviše ličnosti u tadanjem Zagrebu: barun Ignjat Gyulay, biskup Maksimilijan Vrhovac, zborni zapovjednik Pavao Radivojević, veliki župan Lukavski te predstavnici gradske općine, vojske i svećenstva. Gosti su odsjeli u svratištu *K. caru austrijskom*, gdje im je bio priređen svečani objed. Za sve vrijeme objeda svirale su ispred svratišta vojna glazba pješačke pukovnije *L'espine*, kaptolska i gradska glazba koje su zacijelo privedle mnoštvo svijeta i pobudile najveće zanimanje. No boravak palatina i njegove obitelji u Zagrebu bio je tom prilikom vrlo kratak. Odmah nakon ručka krenuli su na put prema Primorju i Rijeci. Na povratku kući u listopadu iste godine visoki gosti na čelu s palatinom opet su se zadržali u Zagrebu, iako opet relativno kratko vrijeme. Tek dva dana, od 13. do 15. listopada, no njihov boravak tada bio je svečaniji i za dane vjerojatno zanimljiviji nego onaj u kolovozu. Prilikom dolaska, 13. listopada, u Zagrebu je palatina, njegovu obitelj i pratnju dočekao kod savskog mosta sa svim članovima magistrata i pozdravio gradski sudac Steidacher. Pred svečanom povorkom koja je nakon ceremonije Savskom cestom krenula u grad jahalo je dvadeset i četiri svečano odjevenih biskupskih predijalista. U ulicama kojima je prolazila držali su špalir pripadnici gradske garde pod zapovjedništvom gradskog kapetana Kavića. Konačno je stigla na Markov trg, gdje su gosti odsjeli u banskim dvorima. Dočekali su ih i pozdravili predstavnici vojske, građanstva i svećenstva. Ubrzo nakon pozdrava uputili su se u kazalište u Demetrovoj ulici br. 1, gdje se te večeri prikazivala drama *Die Belagerung von Salothurn*. Burno pozdravljeni ostali su u kazalištu do kraja drugog čina. Te večeri bio je čitav Gornji grad sjajno rasvijetljen. Sutradan (nedjelja 14. listopada) prisustvovao je palatin s djecom misi u Sv. Marku. Misi su prisutvovali i predstavnici svih staleža. Taj dan bilo je primanja i svečanih govora u banskim dvorima, zatim razgledavanje katedrale i riznice te svečani objed i večera u biskupskim dvorima, a navečer opet priređena "prekrasna" iluminacija grada, osobito Kaptola, kaptolske vijećnice, zdenca iza nje i ulaza u biskupsku palaču. Osim rasvjete posebno zanimanje građana pobudila je zacijelo vožnja gostiju u parnoj kočiji s Gornjega grada na Kaptol, kad su izbliza mogli vidjeti palatina nadvojvodu Josipa s članovima obitelji, ženom Marijom Dorotejom i djecom nadvojvotkinjom.

1911. O tom putu unaprijed je zagrebačkog podžupana M. Lenujaja obavijestilo Vrhovno vojno zapovjedništvo iz Budima. Ono je podžupana osobito upozorilo da se ceste i mostovi brižno pregledaju i poprave, "bez da to narodu u to vrijeme poljodjeljskih radova osjetljivo na teret padne", a "gledje predpregah da se što krepije odredbe učine. Premda kralj, visost zabranjuje svečane dočke, to se ipak razumijeva da se ovi ne mogu mimoći". - Praenotations Comit. zagreb., lib. VII, p. 57.

Herminom Amalijom i nadvojvodom Stjepanom. Slijedeći dan rano ujutro gosti su iz Zagreba otputovali preko Čakovca u Budim.¹⁹¹²

No osim senzacija u povodu visokih posjeta bilo je i mnogo drugih koje su privlačile široke slojeve, poput obveznih crkvenih proslava i proštenja, napose o crkvenim godovima kod Sv. Marka, Sv. Petra, Sv. Roka, Sv. Ksavera i Sv. Duha. A nije izostalo dobro raspoloženje i zabava u povodu godišnjih sajmova, napose Kraljevskog, kad je sila svijeta dolazila u Zagreb, a građani doživljavali taj sajam kao najveću senzaciju. Tom prilikom, a i inače, dolaze u Zagreb i održavaju svoje predstave razni akrobati, ekvilibristi, gimnastičari, umjetnički jahači, plesači na užetu, trbuhozborci. Oni svoje predstave izvode ne samo na slobodnom prostoru nego djelomično i u kazalištu. Velik interes pobudio je nedvojbena i zrakoplovac, neki Josip Wimberger, kad se jednoga dana predvečer 1825. godine u svom zrakoplovu, nazvanom *Montgolfier*, digao s brežuljka Sv. Roka iza biskupskoga dvora i letio sve do Gornje Lomnice, burno pozdravljen mnoštvom gledalaca. Veliko zanimanje općinstva zacijelo je izazvao i vatromet što ga je 3. kolovoza 1814. u Tuškancu organizirao Talijan Stjepan Marcuzzi u povodu proslave oslobođenja prekosavskih krajeva od Francuza, premda taj vatromet nije baš uspio. Bilo je, dakako, i kazališnih predstava, zabava i plesova i u višim gospodarskim i u nižim puigerskim krugovima. Pa iako nije bilo za zabave tipičnih inicijatora poput grofice Marije Stubenberg-Erdödy ili grofice Illeszhazy, gospoda su se znala posve dobro zabavljati u svojim domovima u Gornjem gradu. Pripremali su i kazališne predstave u kojima su sami nastupali kao glumci. Prema prilikama bilo je veselo i u biskupskom dvoru, primjerice 1818. i 1822. Godine 1818. prilikom posjeta cara Franje I. i carice Karoline Zagrebu, u biskupskom se dvoru, osim pjevanja i izvođenja narodnoga kola zabavljalo i plesalo do četiri sata ujutro. A 1822. prilikom primopredaje prekosavskih krajeva, odigrala se glavna svečanost uz obvezno klicanje vladaru i veselje te obilno čašćenje biranim jelima i pićem. Sudionici te svečanosti mogli su, dakako, biti samo pripadnici viših krugova. No i ostali svijet našao je zacijelo svoje zadovoljstvo u onom što je vani, izvan zidova dvora, doživljavao toga dana. Uostalom, bilo je za nj i inače prilike da zaboravi dnevne brige, da se razonodi. Jer i građani se na svoj način zabavljaju. Priređuju se purgerske zabave i plesovi ponajviše po gostionicama, kavanama ili privatnim domovima, ali i u gradskoj vijećnici i streljani, a nedvojbena i na drugim mjestima. Zagrebački magistrat je, primjerice, početkom siječnja 1806. dopustio "direktoru ovdašnjeg kazališta" Bubenhoffenu da može priređivati *noble bale* i *redutne plesove* za vrijeme poklada, i to nedjeljom i četvrtkom i na posljednja tri pokladna dana, "ali pod nadzorom gradskoga kapetana". Kraljinski su plesovi, čini se, bili dosta uobičajeni. Priređivali su se svuda, pa i po krčmama, ali su bili pod

1912. U Grafičkoj zbirci HAZU nalazi se akvarel anonimnog autora koji prikazuje nadvojvodu Josipa i biskupa Maksimilijana Vrhovca u visokoj parnoj kočiji *à la Daumont*. Kočiju vuku četiri muškarca, dva u velikaškoj narodnoj nošnji, a dva u narodnoj i modnoj svećanoj građanskoj nošnji s cilindrima na glavi. Akvarel je vjerojatno nastao u listopadu 1827. za posjeta nadvojvode Josipa Zagrebu. - A. Schneider, Boravak nadvojvode Josipa ugarskoga palatina u Zagrebu 1827. Edicije MZG, Zagreb 1930, p. 6-8. - A. Schneider, Grada za kulturnu povijest grada Zagreba, NS, 23, p. 318-320. - Posjet palatina nadvojvode Josipa Zagrebu opisali su u posebnoj knjižici tadanji publicisti F. S. Stadler i F. Rosenaur: Darstellung der Fetenlichkeiten in Agram bei der ... Anwesenheit K.K. Hochheiten des Herrn Erzherzog Josephs Reichspräsidenten und Hochsteren Familie, Agram, gedruckt bei Franz Suppan. - Luna, 1827, 77-96. - V. Deželić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 22.

Zagreb godine 1822. Zabilježio je kartograf Josip Szeman u djelu
Mapa Zagrebačke biskupije. (MGZ)

nadzorom, očito zbog izgreda koji su se tim zgodama događali. Zato je, primjerice, i sam car 1814. izdao naredbu da se u Zagrebu samo na jednom mjestu smiju održavati krabuljini plesovi, pa se oni "ubuduće zabranjuju po gradskim i vlastelinskim krcinama". Gradani, napose obrtnici, nalazili su zabave i u okviru svojih cehovskih organizacija, napose prilikom cehovskih sastanaka i objeda, gdje se uvijek dobro jelo i pilo, uglavnom na račun novoprimljenih članova. I u maksimalnom parku, iako nije još bio konačno uređen, znale su se organizirati priredbe na kojima su se Zagrepčani dobro zabavljali. Tako su 1826. tamo priredili za zapovjednika generala Pavla Radivojevića sjajnu ljetnu svečanost s vojnom glazbom, pucanjem prangija, barkama na jezeru, okićenim cvijećem, kostimiranim veslačima, originalnim rokoko igrama na zelenoj tratinj, bacanjem raketa, sjajnom iluminacijom i plesom. Zagrepčani su nalazili razonodu i u Alagovićevoj petriju u Novoj vesi. Šetajući se ljeplim parkom, divili su se prekrasnim i egzotičnim nasadima, vodoskocima, raznim klpovima itd. Privlačne su bile i vrtno zabave što ih je general Pavao Radivojević znao priređivati za gradane na svom posjedu *Schönbachu* u današnjoj Milinarskoj ulici. Jedna od njih bila je ovako opisana u *Lumi* 1827. godine: "Trinaesti ruina darovao je ponovno stanovnicima Zagreba zabavnu večer tako što je Niegova Ekselencija zapovjednik *General-Feldmarschal-Leutenant* barun Radivojević priredio u svom

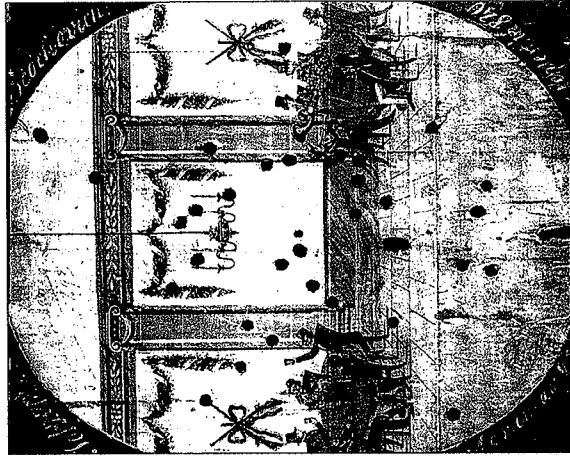
vlastitom ugodnom vrtu krasnu večernju svečanost. Zgrada je bila ukusno osvjetljena, a kraj nje se vidio uman napis u pogodnoj dekoraciji. Prikladno udešen vatromet s više pogodnih dekoracija uijepšao je svečanu večernju zabavu koja je završila veselim plesom koji je trajao do ponoći.¹⁹¹³

Okako je početkom stoljeća (1812-1813) na južnoj strani Gornjega grada bila sagradena terasa pred kulom Lotušćak s krasnim pogledom na savsku dolinu i zapadni dio Južne promenade (danas zapadna strana Strossmayerova šetališta), taj prostor postao je omiljeno šetalište, mjesto kamo su gradani rado dolazili, nalazili razonodu i mnogo se ovdje zadržavali. To više, što je ovdje često svirala glazba, a u kuli Lotušćak i na terasi pred njom bila uređena kavana, gdje su se šetajući mogli osvježiti, igrati biljar, a vjerojatno i kartati. Tom se prilikom zacijelo uživao i burmut i dosta pušilo. Pušenje je napose u gradu bilo rašireno tako da je i sama županija morala protiv njega nekoliko puta izdavati naredbe.¹⁹¹⁴

Središte društvenoga života početkom 19. st. bilo je streljačko društvo, njegovo strelište i društvene prostorije. Jer svrha društva, osim vježbanja u gađanju, bila je i razonoda, zabave, ples, razne igre, čitanje i "ostale zakonom dopuštene zabave." Kako potkraj 18. st., kad je društvo bilo osnovano (1786) u Zagrebu nije bilo prikladnoga javnog mjesta gdje bi se Zagrepčani, osobito ugledniji, mogli sastajati, zabaviti se i ponajprije vježbat u gađanju, to je društvo s takvom svrhom pobudilo veliki interes kod većine i privuklo mnoge, napose uglednije gradane, da se u nj učlane: poduzetnike, obrtnike, trgovce, odvjetnike, liječnike, profesore, graditelje, činovnike i aristokraciju. Članovi društva postali su zacijelo u prvom redu i pripadnici građanske čete koja se za francuskih ratova (1792-1815) sve više aktivirala, a njezini se članovi po dužnosti morali vježbat u gađanju. Kad su poslije, u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda — ilirskog pokreta pristupili društvu (oko 1840) i mnogi ugledni hrvatski preporoditelji — ilirci (Gaj, Demeter, Štross, Rakovac, Kuku-ljević i drugi), streljačko društvo postalo je važno i za politički život Zagreba, odnosno Hrvatske. Premda je vježbanje u gađanju bila jedna od glavnih zadaća društva i premda je ono za članove društva predstavljalo nedvojbeno i veliku razonodu, društvo vrlo dugo nakon osnutka nije imalo vlastitu, stalnu streljanu, već su se njegovi članovi prvih dvadeset godina bavljali gađanjem na privatnom posjedu *Schönbachu* u Milinarskoj ulici, zabavljajući ljubaznosti bogatijega člana društva. Prvi je pokrenuo pitanje izgradnje vlastite streljane i društvena doma grof Antun Pejačević 1801. godine. Bilo je već i osigurano i zemljište na Tuškancu, ali do ostvarenja

1913. Posjed *Schönbach* nalazio se u Milinarskoj ulici, a prostirao od Jurjevske ulice preko Milinarske do Medvedgradske, a prema sjeveru do okupljike Vrančičeve ulice. Glavna zgrada posjeda sačuvana je prigradna u zgradi br. 38 Milinarske ulice. Posjed se sastojao od vinograda, voćnjaka, povrtnjaka, parka i zgrada. Dvadesetih godina prošloga stoljeća bio je vlasništvo generala Pavla Radivojevića, a rindešestih godina prešao je u ruke nekih građanskih obitelji (Krisotora Strankovića, Ivana Mišingera, Franciše Zdenčaji) koje su ga u većem ili manjim dijelovima držale do 1853. kad je *Schönbach* kupio jelačićev prijatelj barun Josip Neustädter, u klijoj je obitelji ostao Perferija Zagreba u 19. st., ISBN II, p. 264-265. - E. Laszowski, Povijest plemićke općine Turupolje, II, Zagreb 1911, p. 250. - E. Laszowski, Critice iz kazališne prošlosti grada Zagreba 1784-1816, NS, 10, p. 92, 94. - Praenotaciones Comiti, zagreb., II, p. 182. - R. Horvat, Prošlost, p. 433-439. - B. Breyer, Das Deutsche Theater, p. 63-64.

1914. Praenotaciones Comiti, zagreb., II, p. 268. - M. Kuntsch, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 12, IV, 1830, p. 132-133.

Veselica u Zagrebačkoj streljani
streljački cilj iz streljane u Tuškancu iz 1840. (MGZ)

Pejačevićeve zamisli tada još nije došlo. To je uspjelo tek 1808. streljačkom društvu. Ono je izgradilo streljanu, također na Tuškancu, u vrtu Ivana Steinera, komorskog i ratnog blagajnika. Radilo se tada samo o drvenoj streljačkoj kućici s trijemom za strijelce tzv. strelšte, dok je društveni dom, zgrada, sagrađena tek 1837-1839. Godine 1883. prigrađena je zgradi streljane velika dvorana u kojoj su se održavale mnoge priredbe koje su obilježile društveni i politički život onodobnoga Zagreba. Nakon prvoga svjetskoga rata služila je dvorana nekoliko godina za kazalište, zatim za kino, a toj svrsi služi još i danas. Streljačko društvo prestalo ju je, kao i glavnu zgradu, koristiti još za vrijeme prvog svjetskog rata, kad je prestalo djelovati. Poslije je društvo obnovljeno, ali ne u toj zgradi.¹⁹¹⁵

Godine 1827. dobili su Zagrepčani još jedno mjesto, gdje su imali prilike za raznodnu. Te je godine, naime, gradski magistrat direktorima kazališta Karlu Rosenschönu, Ludwigu Philipu i Franzu Staduaru izdao dozvolu da u kazališnoj zgradi u Deme-trovoj ulici 1 mogu urediti kasino, gdje će se ugledni građani moći zabavljati.¹⁹¹⁶ Budući da nije bilo zapreke, kasino je bio uređen i vjerojatno je uspješno služio svrsi, dok ga nisu u ilirsko doba mađaroni preuzeli i učinili svojim glavnim sjedištem iz kojeg su širili svoje mađarofilske ideje. U to se vrijeme na tom mjestu zabavljalo, plesalo, priredivalo gozbe, no samo u zatvorenom krugu uzvanika.

1915. Pravila Društva građanske streljane u Zagrebu, Zagreb 1861. - E. Laszowski, Prvi počeci građanske streljane u Zagrebu, NS, 6, p. 270-271. - L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. st., ISNZ II, p. 284. - V. Ladović, Oslitkani ciljevi streljačkog društva u Zagrebu, ISNZ V, p. 127-137.

Prema podacima iz 1817. i prvom potpunijem popisu stanovništva iz 1819. Zagreb je brojio nešto više od 9000 stanovnika. Na području župe Sv. Marka bilo je najviše (blizu šest tisuća stanovnika), a na područjima župe Sv. Marije i Sv. Ivana tek nešto više od tri tisuće. Gradecu odnosno župi Sv. Marka pripadali su još i stanovnici predgrada: Horvata, Trnja, Črnomerca, Ljubljanice, Telenovca, Vrhovca, Čukovića, Prekrižja, Pantovčaka, Gračana i dr. Bili su to sve seljaci, a bilo ih je spomenute godine 197. Po zvanju stanovnici tadašnjeg Zagreba bili su i u to vrijeme većinom obrtnici i trgovci, zatim intelektualci (liječnici, ljekarnici, odvjetnici, učitelji, profesori, svećenici, mještari, umjetnici, činovnici), posjednici (plemići), poljodjelci, te ljudi mješovitih zanimanja, zatim pripadnici vojničkog staleža, težaci, sluge, sluškinje, manuelni radnici, pomoćnici, šegrti. Po vjeri bili su najviše katolici, dok je ostalih (grkokatolika, pravoslavnih, evangelika i Židova) bilo neusporedivo manje. U predgradima živjeli su samo katolici. Iz početka 19. st. postoje još dva, ali nepotpuna popisa stanovništva Zagreba. Oni su se, naime, odnosili samo na teritorij slobodnoga kraljevskoga grada, tj. samo na Gornji i Donji grad, i nisu obuhvatili pripadnike plemićkoga staleža. Prvi popis inače obavljen u cijeloj Hrvatskoj bio je 1821. godine. Prema njemu je sl. i kr. grad s podgrađem brojio 3338 stanovnika i 570 kuća. Od toga je na Gornjem gradu, tj. unutar gradskih zidova, stanovalo 785 stanovnika (neplemića) u 172 kuće, a u Donjem gradu (podgrađu), tj. izvan zidova 2553 stanovnika (neplemića) u 398 kuća.

Prema drugom popisu, koji se također odnosio samo na Gornji i Donji grad i na neplemiće, a obavljen je 1825, bilo je na području kr. i sl. grada (unutar gradskih zidova i u podgrađu) 4192 stanovnika i 630 kuća. Prema tome broj se stanovnika na tom području od prijašnjega popisa do tada povećao za 884, a broj kuća za 60.¹⁹¹⁷

KULTURA I UMJETNOST 1800-1830.

Prvih desetljeća 19. st. Zagreb je, usprkos Metternichovu apsolutizmu i ob-novljenoj germanizaciji, imao razvijen kulturni život. Sve jasnije pokazuju se rezultati djelovanja preteča preporoditelja krajem 18. st. i početkom 19. st. na podizanju Zagreba kao kulturnoga središta. Važno za njegov kulturni život bilo je i djelovanje naprednoga biskupa Maksimilijana Vrhovca, ljubitelja knjige i umjetnosti, širitelja prosvjete, osnivača tiskare, prvog sakupljača narodnih pjesama itd., a i neka nastojanja bana Ignjata Gyulaya početkom stoljeća. Zagreb ima kazalište, glazbenu školu, akademijinu knjižnicu, tiskare, knjižare, opskrbljene najrazličitijim knjigama i dr. U to doba javljaju se i akcija za osnivanje narodnog muzeja i narodne knjižnice. Postoje kulturne veze s Bečom, Grazom i nekim drugim gradovima, a i stanoviti francuski kulturni utjecaji. U Zagrebu gostuju glumci iz Beča, Graza i drugih većih

1916. B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 58. - E. Laszowski, Iz povijesti zagrebačkog kazališta, Novosti, 10.XI.1929.

1917. R. Horvat, Prošlost, p. 59-60.

gradova, a na kazališnom repertoaru nalaze se predstave koje su se u ono vrijeme davale u svim većim stranim kazalištima, organiziraju se koncerti na kojima se izvode djela Beethovena, Mozarta, Haydna, Rossinija i drugih velikih majstora. Na zagrebačkim koncertnim podjima nastupali su istaknuti naši tadašnji glazbenici: Weisner-Morgenstern, Antun Kirschhofer i Ivan Padovac. Osim drama i komedija u kazalištu se prikazuju i opere.

U prvim desetljećima 19. st. imao je Zagreb relativno bogatu i vrijednu književnu kulturu, iako ono što je u to doba na tom području učinjeno, osim iznimaka, nije imalo trajnu književnu vrijednost. U to vrijeme javlja se veći broj pisaca, dobrih dijelom pjesnika, koji pišu pjesme prigodnice, panegirike, ode, pjesme čestitke, tužaljke, pamflete, alegorijske pjesme, svečane prigodne govore, spise, prologe, nekrologe, vesele igre, dramolete itd. No sva ta književna ostvarenja koja su u ono vrijeme bila u velikoj modi nisu imala trajnije vrijednosti, ali su zanimljiva za poznavanje tadanjih kulturnih, napose književnih, prilika u Zagrebu. Pisana su, dakako, uglavnom na njemačkom jeziku. Autora tih književnih oblika bilo je prilično mnogo, poznatih i nepoznatih. Dijelom su bili iz viših krugova, kao i grofovi Josip i Petar Semage, grofica Erdödy, barunica Marija i barun Alojzije Peهارnik, a dijelom razni drugi, u ono vrijeme u Zagrebu afirmirani pisci poput Marije Terezije Arner, Katarine Hofmanna, direktora kazališta Josipa Bubenhofena, Lorenza Gindela, F. S. Staudara, Ferdinanda Rosenaua i dr. Dva posljednja spomenuta bili su osobito važni kao pokretači, redaktori i suradnici lista *Agrarner Zeitung* i njegova beletrističkoga priloga *Luna*, gdje su objavivali mnogobrojne svoje članke i povijesne pjesme. Ti pisci su zanimljivi za poznavanje onodobnih zagrebačkih kulturnih i književnih prilika. No tu je iznimno zanimljiv Mihajlo Kunić, učitelj poljodjelske škole. On je pjevao prigodnice o zagrebačkim događajima i pojedinim zagrebačkim licnostima (biskupina Vhovecu i Hauliku, Josipu Semageu, Mirku Ožegoviću i drugima), pisao o Zagrebu, opisivao zagrebačke vrtove koji su u ono vrijeme i u Zagrebu bili u velikoj modi i vrlo njegovani itd.

No i Kunić, kao i ostali pisci, pisao je na njemačkom jeziku koji je tada vladao u Zagrebu, a osobito bio omiljen u višem, otmjenom društvu. Radova pisanih hrvatskim jezikom bilo je malo, a tako i važnijih hrvatskih pisaca. Na prijelazu 18. st. i posve u početku 19. st. djelovao je jedan od najistaknutijih hrvatskih dramatika Tito Brezovački (1757-1805). On je prvih godina 19. st. (1804-1805) napisao dva svoja najvrednija dramska djela: komedije *Marijaš Grabančićaš djak* i *Digeneš ili sluga dveh izgubljenih bratov*. Sadržaj za njih uzео je iz naše građanske sredine, iznugujući se njegovim negativnim stranama, kritizirajući pokvarenjake, činovnike, varalice, liječnike, kao i pripadnike drugih zanimanja i staleža. Osim Brezovačkog, u vrlo malom broju ostalih plodnijih književnika najvažniji je bio Tomo Mikloušić (1767-1833) župnik stjenjevački i jastrebarski, uz Brezovačkog najizrazitiji predstavnik kajkavskih književnika. Njegov strojni kalendar (1819) i *Izbor dugovanj suakoverstme* (1821) bile su uz nešto novijega *Petrica Kerempuhla* (1834) Jakova Lovrenčevića glavne hrvatske publikacije u to doba. Mikloušić je pisao za narod, pa je osim spomenutoga pisao i gospodarske i liječničke savjete, o kućnim liječkovima, nabozne knjige, zatim članke u kalendarima i u zagrebačkom časopisu *Luna*. A i pjevao je prigodne pjesme, skupljao pjesme i poslovice u narodu itd. Tako je po karakteru

svoga rada i duljinom života pripadao više 18. st., on je za prva desetljeća 19. st., vrijeme prije početka ilirskoga pokreta, bio posebno važan kao jedini književnik u Zagrebu i sjevernoj Hrvatskoj čije su se knjige u ono doba tiskale na kajkavskom (hrvatskom) jeziku sa svjetovnim sadržajem. U to preprporodno vrijeme bilo je još nekoliko pisaca kojih radovi pouču na njegovanje hrvatskoga jezika i koji nastoje probuditi narodnu svijest. Jedan je od njih Antun Mihanović (1796 - 1861), pjesnik hrvatske narodne himne. Mihanović je 1815. napisao knjižicu *Reč domovini od hasnovitosti pisanja narodnog jezika*, gdje se obara na latinski u korist hrvatskoga jezika "s namjerom da u narodu probudi svijest o velikom značenju vlastitog, narodnog jezika". Poslije će Mihanović pristati uz preporoditelje i 1835. u *Danici* tiskati svoju najpoznatiju i najpopularniju pjesmu *Hrvatska domovina* koja je poslije postala hrvatska himna.

Prije preporoda javio se u književnosti i Matija Šporer, koji je već 1818. zatražio i dobio dozvolu za izdavanje *Oglasnika ilirskog*. Već se javlja i pjesnik Pavao Štoos koji će, zalažući se za hrvatski jezik, 1831. izdati elegiju *Kip domovine nu početku leta 1831*, jedan od "najsnažnijih dokumenata o raspoloženju duhova onoga vremena." A još 1813. poslao je biskup Maksimilijan Vhovec okružnicu svećenstvu, kojom ga poziva da se zauzme za ilirski jezik, njegovu frazeologiju i pučke pjesme. Iste godine Antun Nagy, profesor na zagrebačkoj akademiji, izdaje *Hrvatski kalendar za upotrebu i zabavu narodu* i pokušava izdavati i hrvatske novine *Slavenski feniks*, ali bez uspjeha "zbog premalog broja patriotskih čitalaca". *Hrvatski kalendar* bio je zapravo nastavak *Novog kolnedara* koji je u Zagrebu počeo izlaziti još 1786. godine u tiskari Josepha Koitschea, a izlazio je do 1811. godine (poslije je to bio popularni Šoštari kalendar). U tom razdoblju napisao je zacijelo i Ivan Detkos knjižnicu *Genius patriae super dormientibus suis filiis*... iako ju je objelodanio tek 1832. u kojoj se i on zalaže za njegovanje hrvatskog jezika te obrazlaže potrebu da Hrvati uče svoj jezik. Štoviše, predlaže da se sva najječija u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji spoje u jedinstven književni jezik. *Genius patriae*... postat će jedan od najvažnijih spisa hrvatskog preporoda.

Početkom 19. st. radilo se na osnivanju društva za razvijanje našega jezika. Pokušali su ga osnovati biskup Vrhovac i pjesnik Antun Mihanović.¹⁹¹⁸

Kazalište

Važnu ulogu u kulturnom životu Zagreba imalo je i dalje kazalište, premda je bilo rasadište njemačkoga jezika i njemačke kulture. Glumci su njemačke družine koje su pristizale iz raznih gradova Habsburške Monarhije pod vodstvom mnogih ravnatelja: Karla Horsta, Adamsa, Josepha Bubenhofena (1803-1816), Lorenza Gindela i nekih drugih u prvim trina desetljećima 19. stoljeća. Kazališne družine

1918. V. Deželić, *Iz njemačkog Zagreba*, Zagreb 1901, p. 16-39. - V. Dukar, *Iz povijesti hrvatskog kalendara*, NS, 4, p. 37-38. - V. Rudolf, *Grad Zagreb - kolijevka ilirizma*, revija Zagreb, 1934, p. 99-100. - M. Komholc, *Povijest*, p. 396. - HNJ, II, p. 1107. - A. Barac, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, I, Zagreb 1954. - Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 398-399. - R. Horvat, *Postanak jugoslavenske akademije u Zagrebu*, SNZ, p. 126.

ostajale bi katkad u Zagrebu više godina i potpuno se udomaćile. One su Zagrepčane upoznavale s najvažnijim djelima europske dramske književnosti. Njihov repertoar bio je uglavnom na razini repertoara kazališta u većim gradovima Austrije, napose Beča i Graza kojih su kazališta bila uzor kazalištima u onodobnoj pokrajini. U Zagrebu su tada davane najpoznatije njemačke drame, počevši od Goetheovih i Schillerovih do Kleistovih i Kotzebueovih, a i druga glavna djela tadašnje europske dramske književnosti, ponajprije francuske, engleske i talijanske: drame Shakespearea, Molièrea, Goldonija, Scribea i drugih. Uz ostale ovdje su se davali Shakespeareov *Hamlet*, *Otelo*, *Kralj Lear*, Schillerovi *Razbojnici*, *Kabale und Liebe*, *Wilhelm Tell* i dr., Lessingova *Minna von Barnhelm*, *Emilia Galotti* itd. Davale su se i razne komedije, lakrdije, parodije, igrokazi, vesele igre, drame temeljene na domaćoj povijesti, lokalizirani komadi, pa i specijalno napisani za zagrebačku pozornicu da bi se što više približili gledaocima. Tako se 1826. davala drama *Alina, oder Agram in einem anderen Welttheile*, a 1827. komad *Schatzgräber bei Burg Medvedgrad oder Agram, Paris, London und Konstantinopel* bečkoga pisca Adolfa Bäuerlea. Još 2. kolovoza 1814. u povodu oslobođenja prekosavskih krajeva od Francuza davana je svečana predstava *Die Kroaten in Zara*.

Osim vrijednih dramskih djela davani su, da bi se udovoljilo ukusu dijela publike, i razni bezvrijedni komadi, igrokazi s pjevanjem i predstave senzacionalističkoga značaja.

U vrijeme višegodišnjega kazališnoga ravnatelja Josipa Bubenhofena (1803-1816) davale su se u zagrebačkom tzv. Amadeovu kazalištu (Demetrova 1) i opere koje je Bubenhofen, kao i ostale kazališne komade, dovodio iz Beča. Njemačke operne družine izvodile su ovdje cjelokupan svoj operni repertoar ukoliko je to na zagrebačkoj pozornici bilo tehnički izvedivo.

U Zagrebu su gostovali mnogi njemački slavni glumci, katkada i iz bečkoga dvorskoga kazališta. Njima su Zagrepčani priređivali srdačne dočeka. Kako je kazalište imalo potpuno njemački karakter, nije se u njemu u to doba davala nijedna hrvatska predstava, odnosno kajkavska drama s hrvatskim glumcima.

Osim redovitih predstava u kazalištu su se znale priređivati i druge priredbe. Tako, primjerice, u listopadu 1817. cirkuske predstave Ivan Wilhelmine Pricea, zatim uz posebnu dozvolu magistrata *noble balovi* i redutni plesovi svake nedjelje i četvrtka za vrijeme poklada, te dobrotorne predstave za gradsku ubožnicu, predstave u korist pogorelaca, udovica itd. Velike plesove kazalište bi obično priređivalo da bi popravilo tešku financijsku situaciju.

Kazališna publika bila je vrlo šarolika: građani (obrtnici, trgovci i drugi), plemići koji su zimi boravili u gradu, svećenstvo, studenti, gimnazijalci te pripadnici vojne posade, u prvom redu časnici. Svi su oni u to vrijeme germanizacije dobro znali njemački i lako pratili njemačke predstave. A da su imali smisla za kazalište i znali što je dobro, a što ne, mogli bismo zaključiti i po tome što su 1827. građani javno istupili protiv ravnatelja kazališta tražeći da se umjesto bezvrijednih daju u kazalištu novi dobri komadi. A i sam magistrat vodio je brigu o kakvoći kazališnih predstava i vrsnoći njihovih izvođača. Njemu se, primjerice, 1817. ravnatelj kazališta Bubenhofen uz ostalo morao obvezati da će angažirati valjane glumce i pjevače, pa ga je tek nakon toga potvrdio za ravnatelja.

U to su vrijeme posjetioci bili o predstavama obavještavani već kazališnim ceduljama, koje je prva data tiskati ravnateljica i glumica (tragetkinja) zagrebačkoga kazališta Barbara Krapf potkraj 18. st. (1797). Dotada je predstave objavljivao bubnjanjem gradski bubnjar.

U lipnju 1815. počeo je u Zagrebu izlaziti i kazališni časopis *Agramer Theater Journal* (tiskan u Novoselskoj tiskani) u kojem su tiskane kritike kazališnih komada. No poznat je našalost samo jedan, i to prvi broj, i ne zna se je li osim njega izašao još koji. Kritike o zagrebačkim kazališnim predstavama, kao i prikazi zagrebačkog kazališta uopće, povremeno su izlazili i u bečkim novinama i u *Wiener Theater Zeitungu* i u *Wiener Zeitschrift für Kunst, Theater, Literatur und Mode*. Pisao ih je vjerojatno netko iz Zagreba tko je dobro poznao zagrebačko kazalište i prilike u njemu. Bio je to po svojoj prilici Štaduar, urednik časopisa *Luna*, gdje su također izlazili prikazi o kazalištu.¹⁹¹⁹

Kazališne predstave davale su se u tadašnjoj kazališnoj zgradi u Demetrovoj ulici br. 1. Tu zgradu je oko 1788. g. sagradio grof Antun Pejačević i omogućio da se jedan njezin dio uredi za kazalište. Kazališne predstave davale su se ovdje od 1797. trideset sedam godina, dok nije bila sagrađena nova kazališna zgrada na Markovu trgu (1834).¹⁹²⁰ Godine 1803. Pejačevićeva kuća došla je u vlasništvo grofa Kulmera, a oko 1807. zagrebačkoga velikoga župana grofa Antuna Amadea de Várkonyja. Po posljednjem kazalište je nazvano *Amadeovim*. Dvorana u kojoj su se davale predstave te priređivali plesovi nalazila se na prvom katu u istočnom krilu zgrade prema Demetrovoj ulici. Bila je dvadeset metara duga, a deset široka. Pozornica se nalazila na zapadnoj strani dvorane prema Visokoj ulici. Garderobe i druge pomoćne prostorije bile su u pokrajnim prostorijama prvoga kata. U krilu zgrade prema Tuškancu nalazile su se stambene prostorije. A u prizemlju je bila slastičarnica, gostionica i kavane, koje su se davale u zakup.

Osim manje-više redovitih predstava u *Amadeovu* kazalištu u Zagrebu, u to se vrijeme njegovala kazališna umjetnost još na dva mjesta: u sjemeništu na Kaptolu (*Crnoj školi*), gdje su glumili klerici, i u *Plemićkom konviktu* na Gradecu, gdje su glumili pitomci konvikta, odnosno na gostovanju klerici s Kaptola. Jedni i drugi bili su, dakako, kazališni diletantri, ne profesionalni glumci. Kako je već spomenuto u prikazu kulturnih prilika u Zagrebu u 18. st. i napose o sjemenišnom kazalištu, prikazivanja u sjemeništu započela su još potkraj 18. stoljeća. (Bilo ih je doduše i u 16. st., dok iz 17. st. i većega dijela 18. st. nema o njima vijesti.) I dalje se glumilo na hrvatskom, odnosno kajkavskom jeziku. Izvodila su se većinom djela njemačke dramske književnosti s kraja 18. i početka 19. st., komadi modernih i u ono vrijeme popularnih dramskih pisaca, napose Kotzebua i Ifflanda, a i talijanskoga komedio-

1919. V. Deželić. Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 42-48. - E. Laszowski. Critice iz kazališne prošlosti grada Zagreba 1784-1816, NS, 10, p. 92-95. - N. Batušić. Povijest kazališta, p. 42, 43, 47, 217, 190, 202.

1920. Nakon 1834. dobila je bivša kazališna zgrada u Demetrovoj ulici novu namjenu. Godine 1853. bila je likvidirana, odnosno pregrađena, i dvorana u kojoj su se davale kazališne predstave. Pregradnjom nastale su od nje tri sobe i hodnik, 1868. bila je zgrada ponovno adaptirana u skladu s novim potrebama. - L. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1967, p. 154.

grafa Carla Goldonija. Sve su to bili prijevodi, preradbe i adaptacije stranih komada, prilagodbenih katkada našoj sredini, no isključivo sa svjetovnim sadržajima. Predstave u sjemeništu davale su se razmjerno vrlo rijetko, samo posljednja tri dana o pokladama, od nedjelje pedesetnice do pokladnoga utorka. Glumilo se u sjemenišnoj zgradi na Kaptoju, u biskupskom ljekovcu, tzv. *Zidnici* (danas Gerškovljeva 23) i u Plemićkom konviktu u današnjoj Habeljevoj 1 na Gornjem gradu. Iako su se sjemenišne kazališne predstave davale samo o pokladama, dakle relativno rijetko, one su važne jer su se održale dugi niz godina i tako postale važna karika u našoj kazališnoj tradiciji.

Osim klerika u Plemićkom konviktu na Gradecu, davali su kazališne predstave i pitonci konvikta. I one su bile na kajkavskom jeziku, a priređivane su bile, čini se, već od kraja 18. stoljeća. Davani su izvorni i prevedeni komadi. Sa samoga početka 19. st. poznata su tek dva, i to iz 1802. *Nazloba med bratmi* (prijevod Kotzebueove komedije), a iz 1804. *Matišaj Grabančijaš dijak* Tira Brezovačkog (vjerovatno prva izvedba te predstave uopće). I u Plemićkom konviktu prestale su se kazališne predstave davati vjerovatno također kad je bila sagrađena kazališna zgrada na Markovu trgu, kad kajkavske predstave nisu više bile toliko aktualne jer je štokavština ulazila na velika vrata u književnost. I u Plemićkom konviktu i u kaptojskom sjemeništu publika su bili profesori, daci, svećenici, pozvani građani (uglavnom roditelji ili rođaci pitomaca), a nedvojbeno i drugi ugledni građani.¹⁹²¹ Bilo je kao i u prošleme stoljeću, kazališnih predstava i po gospodarskim gornjogradskim domovima, gdje su domaćini i njihovi gosti zabave radi sami nastupali kao glumci.

I u to se vrijeme javljaju poticaji za gradnju nove kazališne zgrade. Pokrenuo ih je ban Ignjat Gyulay, htijući da kazalište ne bude u privatnim rukama. On je u dva navrata 1821. magistratu predložio da sagradi gradsko kazalište i premda se magistrat za tu ideju zainteresirao i šovnije o tom se savjetovao i s graditeljom Felbingrom, ideja se nije mogla ostvariti, jer nije bilo novca. Banu je, čini se, bilo jako stalo da se u Zagrebu sagradi stalno kazalište, pa je to pitanje i 1826. pokretao putem dvorske komore u Budimu. Na njegovu predstavku komora je preporučila gradskom magistratu "da se zapuštena zgrada gradske kurije na glavnom trgu zajedno sa susjednim fundušem uporabi za gradnju kazališta, pa da sve to bude na ures i napredak grada". U tom kazalištu bi se osim kazališnih predstava za vrijeme zime priredivali i javni plesovi i zabave. Bio je izabran i poseban odbor koji je trebao ispitati kojim novcem bi se kazalište gradilo, jer je to trebalo biti na gradski trošak. No, akcija ni tada nije donijela željena rezultata, budući da gradska općina nije imala novca.¹⁹²² No već slijedeće godine pokazali su se opet dobri izgledi da će Zagreb dobiti novu kazališnu zgradu. Godine 1827. bio je bogati riječki građanin Andrija Ludwig Adamić pripravan da o svom trošku sagradi u Zagrebu kazalište, pa je u vezi s tim s gradskim magistratom 24. kolovoza te godine sklopio i potpisao ugovor. No do ostvarenja

ugovora nije došlo zbog administrativna otežanja i jer je u međuvremenu Andrija Adamić nažalost umro.¹⁹²³

U okviru kazališne djelatnosti njegovala se i glazba, ponajprije izvedbama nekih opera, a i raznih glazbenih komada. Smisao za glazbu bio je u to vrijeme u Zagrebu vrlo razvijen i proširen u svim slojevima tadašnjega zagrebačkoga društva, od najuglednijih predstavnika političkih i vojničkih vlasti i crkve do običnih građana obrtnika i trgovaca. Svi su oni bili članovi *Muzičkog društva* koje nisu, što je važno, osnovali profesionalni glazbenici, već amateri i prijatelji glazbene umjetnosti. Glavni među osnivačima bio je trgovac Gjurjo Popović, veliki prijatelj glazbe.

Iako je prvi poticao za osnivanje Muzičkog društva potekao od *Zagrebačkog sekteta* što ga je oko 1826. osnovao glazbenik Ivan Padovec, proslavljeni gitarist. Društvo je imalo njemački naslov *Musikverein in Agram*, iako mu osnivači i glavni odbornici nisu bili Nijemci. Društvo je osnovano 1827. i iste godine 8. svibnja potvrđeno je od Kraljevskog namjesništva.

Prvi koncert (akademijul) imalo je 1. travnja 1827. u dvorani Kraljevske akademije na *Katarinskom* trgu.¹⁹²⁴ Osnutak i djelatnost takva društva svjedoči o razvijenoj glazbenoj sredini Zagreba. U to vrijeme Društvo je priređivalo javne i interne koncerte na kojima su se izvodila djela Beethovena, Mozarta, Haydena, Rossinija, našeg Weisner-Morgensterna i drugih. Izvodili su se i dijelovi opera, operne uvertire i razne crkvene skladbe. Osim toga Društvo je aktivno surađivalo u glazbenim komadima kazališta. Njegovi članovi bili su najistaknutiji glazbenici naše glazbene povijesti: Weisner-Morgenstern, Ivan Padovec, Franjo Pokorny i dr. Javni koncerti objavljeni su plakatima, a davali su se u dvorani akademije na Katarinskom trgu, dok su interni koncerti priređivani u društvenim prostorijama.¹⁹²⁵ Godine 1829. bila je u okviru Društva otvorena i glazbena škola u kojoj su djelovali naši onodobni istaknuti glazbenici: Weisner-Morgenstern (dirigent i skladatelj), Kirschofer, profesor violine, Ivan Padovec, čuveni gitarist koji je svirao i violnu i bio poznati skladatelj, te Franjo Pokorny, otac dirigenta i skladatelja Franje Pokornoga. On je svirao violu. Prve školske prostorije nalazile su se na Katarinskom trgu 6 u zgradi pokraj akademije. Glazbena škola je najuže surađivala s Društvom. Obje će se uspješno razvijati i sve do današnjega dana igrati važnu ulogu u kulturnom, a napose glazbenom životu Zagreba i Hrvatske uopće.¹⁹²⁶

Kao i u prošla vremena, glazba se njegovala i u okviru crkve i u njezinih viših dostojanstvenika. Sviranje i pjevanje u crkvama bilo je nedvojbeno redovito i kao važni sastavni dio obreda. Stoga su crkve nastojale uvijek imati dobre orgulje, glazbalo često korišteno u izvođenju duhovne glazbe, pa su se one prema mogućnostima obnavljale, odnosno nabavljale nove. Tako su i u to doba (1830) bile nabavljene nove orgulje za Sv. Katarinu, koje je izgradio N. Rumpf iz Kamnika. One su za-

¹⁹²³ B. Breyer, *Das deutsche Theater*, p. 58. - V. Gudel, 100 godišnjica hrvatskog ilirskog preporoda, Zagreb 1936, p. 30-37.

¹⁹²⁴ A. Goglia, *Franjo Ksaver Čačković-Vihovinski*, revija Zagreb, 1941, p. 17-23.

¹⁹²⁵ Prve prostorije društva bile su u kući na Griču br. 2 (šuhlijsva kuća). Bile su prenatle (imale su samo dvije sobe), pa se društvo još iste godine preselilo u kuću A. Prokajca u Dugu ulicu br. 16. Te prostorije bile su prilično velike, pa su se u njima mogli davati i interni koncerti društva.

¹⁹²⁶ L. Šaban, *Početak Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu (1827-1829)*, ISNZ IV, p. 185-200.

¹⁹²¹ Kraljevski plemićki konvikl 1796-1896, Zagreb 1896, p. 14. - N. Banušić, *Povijest kazališta*, p. 189-206.

¹⁹²² E. Laszowski, *Nastojanje bana Gyulaya*, 1821. dase gradi gradsko kazalište u Zagrebu, *Novosti*, 25. XII. 1926. - V. Gudel, 100 godišnjica hrvatskog preporoda, Zagreb 1936, p. 29. - B. Breyer, *Das deutsche Theater*, p. 49, 54. - E. Laszowski, *Iz povijesti zagrebačkog kazališta*, *Novosti*, 25. IX. 1926, 10. XI. 1929.

mijenile stare orgulje koje je još 1689. izgradio Ivan Faller iz Ljubljane. U tom razdoblju nabavljene su i nove orgulje i za kapelu Sv. Jurja, prigodom njezine obnove i popravka 1826. godine. Ove orgulje bile su djelomično sačuvane još 1929.

Od prvih desetljeća 19. st. djelovali su u Zagrebu istaknuti tadašnji glazbenici i orguljaši Zakarija Zellner i Vatroslav Lichteneger. Zellner je bio orguljaš i koralist u stolnoj crkvi i *regens chori* u Sv. Marku, a Lichteneger od 1828. punih pedeset i sedam godina, *spiritus movens* glazbenoga života u Zagrebu, orguljaš u katedrali, pjevač, učitelj pjevanja, dirigent svih koncerata i zabava do dolaska Ivana Zajca u Zagreb.¹⁹²⁷

Osim u okviru organizacije javnoga glazbenoga života, koncerti, ali interni, priređivani su početkom 19. st. i u dvoru biskupa Maksimilijana Vrhovca. Biskup je imao vlastitu kapelu (harmoniju) koja je obično brojila šest ljudi. Kapela je posjedovala bogatu notnu građu i mogla je organizirati velike i raznolike programe. Najčešće je izvodila Mozartove simfonije i mise raznih autora.¹⁹

Za zagrebačku kulturnu atmosferu početkom 19. st. važno je da je već oko 1812. pokrenuta akcija za osnivanje narodnog muzeja i knjižnice i da je 1819. akademijina knjižnica postala javnom. Akciju za osnivanje muzeja pokrenuli su vrhovni školski ravnatelj grof Josip Sermage i profesor Ladislav Žužić. Muzej doduše tada nije bio osnovan, ali rezultat akcije je bio da su akademijinoj knjižnici počeli stizati darovi i za muzej te da je knjižnica 1819. postala javnom i narodnom s pravom na obvezne besplatne primjerke domaćeg tiska. Ponovni poticaj za osnivanje narodnoga muzeja dao je, potaknut primjerom Čeha dr. Ljudevit Gaj 1829. godine. Gaj je pozvao narod da što prije osnuje muzej i obratio se na akademiju s molbom da privremeno čuva i sprema što će narod poslati za muzej. Da je na taj poziv bilo odaziva svjedoče ne samo onovremene bilješke koje su se u muzejskom arhivu sačuvala. Među prvima odazvao se Adolf Ladenhaufen, ljekarnik u Kutini, koji je poslao pravoslavnoj akademiji za muzej trideset i jedan komad starog novca i više drugih arheoloških predmeta.¹⁹²⁹

Početkom 19. st. doživio je stanovit napredak i Kraljevski zemaljski arhiv, kad je 1808. dobio nove prostorije u novosagrađenoj banskoj palači na Markovu trgu br. 1, premda su te prostorije bile skučene i arhivsko osoblje malobrojno, pa se rad u arhivu nije mogao još razviti prema stručnim arhivskim zahtjevima. To će se moći tek od kraja 19. i početka 20. st., kad će dobiti arhivara Ivana Bojničića i prikladnije prostorije u novoj zgradi Sveučilišne knjižnice u Donjem gradu.¹⁹³⁰

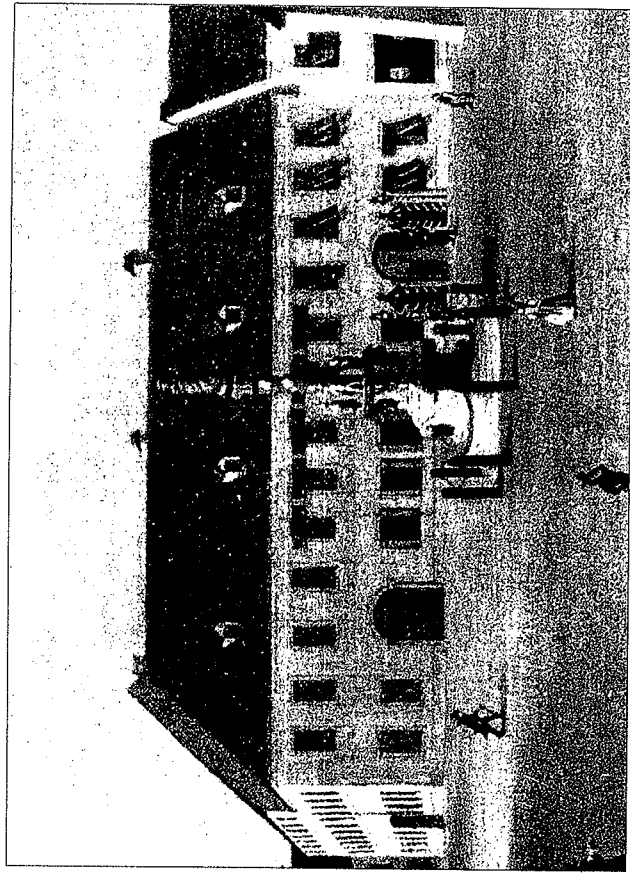
Kulturni život grada ogledao se i u djelovanju tiskara i knjižara. Biskupska ili Novoselska tiskara koja je počela raditi krajem 18. st., radila je još dva i pol desetljeća i u prvoj polovici 19. st. (do početka 1825) najveći dio vremena pod imenom biskupova šurjaka Antuna Novosela, a poslije njegove udovice, biskupove sestre Franciske. Godine 1825. biskup je tiskaru kao svoje vlasništvo prodao poslovodi Josipu Rosiju, u čijem je posjedu ostala vrlo kratko, jer će već 1826. doći u ruke Franje Župana, čuvena zagrebačkoga tiskara i knjižara 19. stoljeća. U Novoselskoj tiskari i njezinim

1927. R. Horvat, *Prošlost*, p. 391. - I. Ulčnik, *revija* Zagreb, 1936, p. 181-182. - Gj. Szabo, *Opravak kapele sv. Jurja i groblja naokolo*, Edicije MGZ 2, Zagreb 1929, p. 13.

1928. L. Šaban, *Počeci Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu (1827-1829)*, ISNZ IV, p. 195, n. 24.

1929. *Izviješće gradskog poglavarstva za god. 1886*, p. 79. - Sveučilište u Zagrebu 1874-1924, *Spomennica*, Zagreb 1925, p. 194, 196. - M. Kombaol, *Povijest*, p. 388.

1930. R. Horvat, *Prošlost*, p. 363-364.

Banski dvori izgrađeni su 1808. za vrijeme bana Ignjata Gyulaya. Detalj sa slike J. Strohbegera. (MGZ)

nasljednicima početkom 19. st. tiskale su se većinom njemačke knjige, ali i mnoga djela hrvatskih pisaca: Imbre Domina, Farkaša, Maksimilijana Vrhovca, Matije Jan-drića, Tita Brezovačkog, a najviše Tome Mikloušića. Tu je uz ostalo 1821. tiskan i Mikloušićev *Izbor dugovanih vsakovrsnih za hasen i razveselenje služećeh*. Osim toga osobito su važna i vrijedna djela tiskana također u ovoj tiskari provjetiteljsko-gospodarskog značenja: brošure o sadnji krumpira, uzgoju dudova svilca, higijeni, veterini, žitnoj trgovini, sve na hrvatskom jeziku.¹⁹³¹

Kulturna slika Zagreba i njegovih stanovnika ogleda se još više u radu njegovih knjižara. Njihovi vlasnici održavali su veze s većim njemačkim kulturnim središtima, gdje su naručivali i primali knjige i novine tako da se za kratko vrijeme u Zagrebu mogla dobiti svaka njemačka knjiga. Knjižar Franjo Rudolf koji je djelovao u Zagrebu oko trideset godina (1803-1832) izdavao je i kataloge knjiga iz kojih se vidi da je njegova knjižara bila opskrbljena velikim brojem najraznovrsnijih knjiga. Godine 1812. izdao je katalog stranih knjiga "iz svih vrsta znanosti". Uz biskupsku (Novoselsku) tiskaru postojala je i knjižara. Knjige što ih je ona prodavala početkom 19. st. zanimljive su i kulturno-povijesno. Iz popisa, odnosno kataloga knjiga što ih je ta

1931. V. Klaić, *Knjižarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 1922, p. 25-26. - V. Deželić, *Biskupska, a zatim novoselska tiskara u Zagrebu (1794-1825)*, NS, 10, p. 107, 110. - J. Horvat, *Ljudevit Gaj*, p. 5.

knjižara objavljivala, vidi se također što je zanimalo tadašnji svijet, napose Zagrepčane. Uz to se po njima može stvoriti i predodžba o sadržaju onodobnih javnih i privatnih knjižnica u nas. Bilo je tu vjerskih knjiga, knjiga iz crkvene povijesti, pravnih, političkih, medicinskih, filozofskih, prirodopisnih, matematičkih, gospodarskih, povijesnih, životopisa, putopisa, knjiga o književnosti, iz biologije, romana, pripovijesti i raznih drugih. Knjige su bile pisane njemački, latinski, francuski i hrvatski. Od domaćih autora bili su zastupljeni među ostalima Tomo Mikloušić, Tiro Brezovački, Maksimilijan Vrhovac, Pavao Ritter Vitezović, Mirko Račay, Imbrich Domn i drugi.

Osim Rudolfove i Novoselske (biskupove) knjižare bile su u Zagrebu u tom starijem razdoblju 19. st. još dvije: knjižara Franje Millera koja je radila još od kraja 18. st. (od 1795) i knjižara njegovog nasljednika Franje Župana. Miller je knjižaru držao do 1808, kad ju je prodao Županu, dugogodišnjem, vrlo poznatom i popularnom zagrebačkom knjižaru prošloga stoljeća. Župan, a poslije njegova udovica, vodili su knjižarski posao sve do 1865, kada će je otkupiti mlhov pomoćnik Hinko Fiedler.

Županova knjižara radila je dakle u Zagrebu blizu šezdeset godina. To jest od 1808, kad je Župan dobio dozvolu da otvori knjižaru, odnosno od vremena francuske okupacije južnih krajeva Hrvatske, do vremena nakon pada Bachova apsolutizma. Župan je bio prvi domaći knjižar u Zagrebu.¹⁹³²

Početkom 19. st. (1814) javlja se ponovno (nakon 1792) pokušaj, nažalost neuspjeli, izdavanja hrvatskih novina. Inicijator je bio Antun Nagy, profesor mađarske i hrvatske povijesti na zagrebačkoj akademiji i istaknuti rodoljub. Nagy je za svoj pothvat dobio već i dozvolu i novinama dao već i naslov *Slavenski feniks*, ali nije uspio, jer nije bilo dovoljno zainteresiranih čitalaca, a ni bogatih mecena koji bi pomogli financirati izdavanje novina. Tako ni taj preteča Ljudevita Gaja, kao ni Mirko Danijel Bogdanić potkraj 18. st., nije uspio u svom pothvatu.¹⁹³³

Prve novine koje su u 19. st. počele u Zagrebu izlaziti, osim lista *Agrarner Theater Journal* (izlazilo je od 1815) bile su političke novine *Agrarner Zeitung*. Izlazile su od 1826. i doživjele gotovo devedeset godina izlaza (do 1912). Iste godine počeo je izlaziti i časopis *Luna (Luna Agrarner Zeitschrift)*. Izlazio je svake srijede i subote, a doskora je postao redovitim prilogom *Agrarner Zeitung*. I *Luna*, kao i *Agrarner Zeitung*, izlazila je na njemačkom jeziku, dok su hrvatski članci u njoj bili rjeđki, iako je pod naslovom *Aus Vaterländischen Geschichte* objavljivana niz članaka s važnijim zgodama iz prošlosti Zagreba.¹⁹³⁴

Prikazujući prilike na polju kulture, neće biti zgoroga da se spomene i kakva je bila situacija na području umjetnosti, napose likovne, i umjetničkog obrta kao njezina integralnog dijela. Loše političke prilike i u vezi s njima razmjerno niska gospodarska i kulturna razina građanskoga staleža nisu pogodovale razvoju umjetnosti, jer taj stalež nije još mogao imati smisla za umjetnost, napose likovnu, iako je hito pružiti potporu njezinu razvoju.

1932. V. Deželić, *Iz njemačkog Zagreba*, Zagreb 1901, p. 105, 126. - A. Barac, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, I, Zagreb 1954, p. 120.

1933. Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1964, p. 398.

1934. E. Lazowski, *Kako je 1826. počela izlaziti zagrebačka Luna*, *Novosti*, 30.X.1927. - B. Breyer, *Das deutsche Theater*, p. 54. - GJ. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 277. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisucletni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 141.

Na samom početku stoljeća djeluju u nas razni domaći i strani putujući slikari koji izraduju djela ponajviše prosijske vrijednosti, još baroknih obilježja. Slikali su ili crkvene slike ili portrete svjetlovnih i crkvenih uglednika, velikaša, ili portrete građanskih obitelji. U Sv. Katarini Juraj Srna naslikao je sliku Sv. Julijane, a u novoveškom Sv. Ivanu, Ivan Mertz iz Budimpešte sliku *Švicarske križa*. Zagrepčanin Antun Keller u vrijeme biskupa Vrhovca slika u kapeli crkve u Remetama freske iz života Sv. Maksimilijana, a 1826. u kapeli Sv. Jurja tri oltarne slike: Sv. Jurja na glavnom oltaru, Sv. Marije na desnom i Sv. Petra na lijevom pobočnom oltaru.¹⁹³⁵

Portrete je početkom 19. st. slikao francuski slikar Neugas i bečki slikar Ferdinand Georg Waldmüller. Neugas je u Hrvatsku došao u pratnji maršala Marmonta, ovdje je ostao i slikao portrete hrvatskih plemića. Waldmüllera je doveo u Zagreb ban Ignjat Gyulay 1811. iz Požuna. U Zagrebu je slikao portrete bana i članova njegove obitelji, podučavao je banovu djecu risanju, u kazalištu slikao dekoracije i navodno naslikao i kazališni zastor. Od portreta izradenih u Zagrebu sačuvao se portret bana Gyulaya signiran sa godinom 1813. Waldmüller je boravio u Zagrebu četiri godine, 1811.-1814.¹⁹³⁶

Na početku 19. st. strani umjetnici, koji obično dolaze na poziv, ne ostaju u gradu stalno, već se redovito sele, te nakon kraćeg ili duljeg boravka odlaze. Poslije, oni se sve više udomaćuju, a pokoji se i naturalizira.

Radovi umjetnika starijega razdoblja nose još zakašnjale barokne stilske značajke, dok se novi klasicistički ili empirijski stil, osim u umjetničkom obrtu, pojavljuje rjeđe. Tako je, primjerice, klasicistička arhitektonska dekoracija što ju je 1818. izradio graditelj Bartol Felbinger prigodom posjeta Zagrebu cara Franje II. i carice Karoline bila tada još iznimna i prva pojavila klasicizma u arhitekturi.

Dok se u umjetnosti starijega razdoblja 19. st. novi stilovi (klasicizam i empirij) pojavljuju rjeđe, u predmetima umjetnog obrta pojavljuju se istodobno kao i na zapadu. Izrada predmeta umjetničkog obrta stilski ide ukorak sa zapadnom Europom. Pokuststvo, satovi, svijećnjaci, uvezi knjiga pokazuju obilježja stila koje se pojavljuje istodobno kad i u inozemstvu.¹⁹³⁷ Proizvođači tih predmeta očito su brže i lakše prihvaćali nove stilove, tim prije jer su i oni dolazili većinom iz inozemstva i bili jače nego drugi umjetnici povezani s umjetničkim zbivanjima u svijetu. Naprednijoj situaciji u umjetničkom obrtu pridonijela je zacijelo i škola crtanja osnovana u Zagrebu još potkraj 18. st. radi usavršavanja obrta.

Školu su morali polaziti, učiti u njoj crtanje i iz crtanja polagati ispite naučnici i pomoćnici mnogih obrtnih struka. Predavali su im učitelji koji su dolazili iz inozemstva i poznavali nove stilove u umjetnosti. Oni su svoje učenike, buduće obrtnike, sigurno upoznavali s novim stečevinama i budili u njima smisao za njih.

1935. I. Kokulinović, *Slovník umjetnikah Jugoslavenskih*, Zagreb 1886, p. 154. - Lj. Bahić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb 1934, p. 36. - GJ. Szabo, *Opravačkapiele sv. Jurja i oltajna nakolce*, *Edicije MGZ*, Zagreb 1929, p. 13. - M. Schneider, *Likovni dokumentu građevne povijesti Remeta*, *ISN* III, p. 90.

1936. I. Kralac, *Uspomene iz Hrvatske*, Zagreb 1945, p. 174. - A. Bulač Smić, *Vjekoslav Karas*, *Peristil*, 1954, I, p. 54. - A. Bulač Smić, *Prilog istraživanju Waldmüllerova opusa u Hrvatskoj*, *Peristil*, 1971-72, 14-15, p. 191 i d. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisucletni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 142.

1937. Lj. Bahić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb 1934, p. 8, 9, 35.

Nove stilske elemente zapažamo napose na nekim proizvodima ovdašnjih zlatara, urara, stolara, knjigoveža, tiskara i nekih drugih. Posebno valja istaknuti dva proizvoda od onodobnih zagrebačkih majstora, jednoga urara i jednoga stolara. Urar Petar Merzljak izradio je oko 1808. stojeći klasicistički sat u obliku lire, a stolar Kraft 1824. bidermajersku garnituru ukrašenu intarzijama i crtežima u tušu. Bilo je dosta i drugih stolara, ali nepoznatih, koji su u tom razdoblju izrađivali crkveno i svjetovno pokućstvo u bidermajerskom i klasicističkom stilu. A dakako i drugih takvih majstora.

PROSVJETA

Sve zagrebačke škole, od najnižih do najviših, kao i cjelokupno školstvo građanske Hrvatske i Slavonije, pripadaju i u to doba zagrebačkom školskom okružju, osnovanu za Manije Terezije, kojemu je bio na čelu vrhovni ravatelj. Sjedište okružja bilo je u Zagrebu, a sačinjavalo ga je povjerenstvo od nekoliko članova. Povjerenstvu je bila zadaća da nadzire školstvo, da se brine o njegovu napredovanju i o svemu izvješćuje Beč. Školama se upravljalno po *Školskom redu*, *Osnovi javnog odgoja* i *svekolike pismenosti*, donesenoj u Budimu 1806. godine. Školski red, odnosno osnovna javnog odgoja, sadržavao je propise za sve vrste škola u Kraljevini Ugarskoj i njoj "pripojenih" pokrajina, dakle i u Hrvatskoj i Slavoniji. Školski red zapravo je bio pre-rađen *Odgojni red* (*Ratio educationis...*) Manije Terezije iz 1777. godine. On se vrlo dugo pripremao, ali nije, čini se, mnogo pridonio napretku školstva, napose ne nižeg. Uskoro je nastupilo i dugo razdoblje apsolutista ministra Metternicha, kad je školstvo bilo anacionalno, a namjera mu je bila odgajati pokorne podanike i poslušne činovnike. No usprkos tome hrvatsko visoko školstvo, kao i u starije vrijeme, bilo je i dalje na zavidnoj visini. Svojom organizacijom i vrsnoćom nastavnika bilo je ravno školstvu u cijeloj Habsburškoj Monarhiji. A uz to je zagrebačka akademija, kao najviša školska ustanova u Hrvatskoj, suprotno namjerama vlasti, odigrala važnu ulogu u odgoju narodne inteligencije. Odgojila je više naraštaja domaćih intelektualaca, nosilaca hrvatskog preporodnog pokreta. Prvo naraštaje njegovih predstavnika neposredno je završilo akademiju: Dragutin Rakovac, Ljudevit Farkaš Vukotinović, Ivan Derkos, Pavao Štoos, Vjekoslav Babukić, Matija Smodek, Antun Nemčić, Josip Kunderk. Zanimljiva je socijalna struktura tadašnjih slušača akademije. Ta se struktura u odnosu prema prijašnjoj prilično izmijenila u korist građanskog i seljačkoga društvenog sloja, a na štetu plemićkog. Vidljiv je porast broja studenata građanskog i seljačkog, a opadanje onih plemićkog porijekla.¹⁹³⁸

Zagrebačka akademija osnovana je kao Kraljevska akademija s glavnom gimnazijom na temeljima isusovačke akademije i gimnazije 1776, nakon što su isusovačke škole nakon ukinuća njihova reda bile podržavljene. A budući da su bile povezane istom upravom, imale su i zajedničko ime *Academia scientiarum*. Otada je Kraljevska akademija imala tri fakulteta: bogoslovni, pravoslovni i mudroslovni, pa je tako

¹⁹³⁸ I. Šidak, *Regia scientiarum academia*, Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, I, Zagreb 1969, p. 59, 65, 66, 78. - A. Barac, *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije*, I, Zagreb 1954, p. 39, 118.

ostala bez osobitih promjena do 1850. godine. Tek joj je 1804. zaprijetila opasnost da joj bude ukinut pravni fakultet. "Veličanstvo je, naime, odredilo" da među ostalima zagrebački pravni fakultet na akademiji prestane s radom krajem školske godine 1804, vjerojatno zbog nedostataka sredstava za uzdržavanje, iako su profesorima fakulteta i dalje tekle plaće "jer Veličanstvo potrebnim smatra za takove muževe koji sa svom duševnom snagom bdiju, da im se uzdržavanje uzdrži." Zagrebačka županija također je poduzela mjere da spasi fakultet. Obratila se predstavkom na palatina, bana, Ugarsko vijeće i na druge županije (varaždinsku, križevačku, vitovičku, sijemsku i požešku) te na gubernij riječki, tvrdeći da se troškovi za uzdržavanje mogu namiriti iz naukovne zaklade. Osim toga je poslala opširnu žalbu kralju, ističući potrebu za fakultetom koji se izdržavao iz dohodaka ukinutoga isusovačkog reda. I Kraljevsko ugarsko vijeće poslalo je kralju predstavku s prijedlogom da se fakultet ne ukine, pa je kralj posredovanjem nadvojvode palatina tu predstavku usvojio. Naime, odlučio je "da akademije, požunska, koševska i zagrebačka do daljnjih previšnjih odredaba u svojem sadašnjem stanju i mjestu, dotično u nastavljanju također juridičkih naukah ostanu" (Budim, 13. kolovoza 1804).¹⁹³⁹

Na početku toga razdoblja došlo je do stanovitve reorganizacije gimnazije "jer ona nije više udovoljavala duhu vremena". Reorganizacija je provedena 1806. u smislu obnovljene *Ratio educationis publicae totiusque rei litterariae*. Po njoj gimnazija ima šest razreda. Prva četiri niža zvala su se *grammatica*, a druga dva viša *humaniora*. Nastavni jezik bio je latinski. Tek u nižim razredima neki su se predmeti predavali i na hrvatskom jeziku. Hrvatski se jezik nije predavao ni kao obavezan ni kao neobavezan predmet, dok se mađarski jezik kao neobavezan predavao. Štoviše, neko vrijeme čak je prijetio da postane obveznim predmetom. Inače se u gimnaziji učio možda najviše latinski, zatim aritmetika, zemljopis, povijest Austrijske Monarhije, opći zemljopis, povijest Mađarske i u višim razredima prirodopis. A dakako i vjeronauk, te njemački jezik kao obvezni predmet.¹⁹⁴⁰

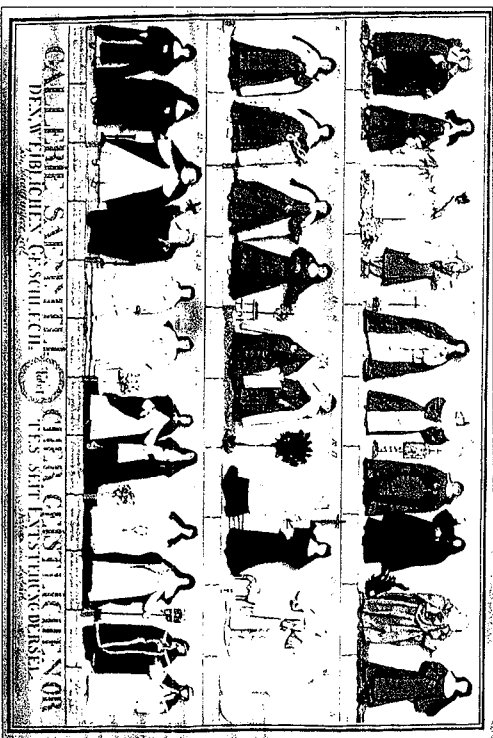
U to vrijeme (1820) bio je ponovno otvoren Plemićki konvikt kojim se velik dio gimnazijalaca mogao opet korisno služiti. Konvikt je, naime, također stradao u velikom bankrotu 1811, kad je izgubio 80% svoga imutka, pa je zbog nestašice prihoda morao 1814. biti zatvoren. Pošto je 1820. bio ponovno otvoren, djelovao je do 1913, s kraćim prekidom od 1848. do 1851, kad su u njegovu zgradu bili smješteni (1848) vojni pitomci Kraljevske pješačke pukovnije Franza Krala, a poslije (1850) prvi žandari u Hrvatskoj.¹⁹⁴¹

U Zagrebu je, dakako, i u to vrijeme postojala i pučka ili narodna škola (*Primaria nationalis schola zagrabienis*) koja je od početka 19. st. radila prema *Naputku* iz 1801. izvađenom iz *Ratio educationis*.... Naputak je sadržavao propise za pučke škole. Prema njemu djeca su u tim školama morala "naučiti ono što će im biti od potrebe

¹⁹³⁹ Praenotationes Comit. zagrab., lib. IV, p. 259-260.

¹⁹⁴⁰ A. Curvaj, *Grada*, II, p. 329-331.

¹⁹⁴¹ Godine 1913. konvikt je preselio u veliku zgradu na Širokom brijegu (Šalati) u kojoj je 1918. bio uredno dio Medicinskog fakulteta. A u zgradu konvikta u Habdeličevoj ulici smješten je iste godine Odljet za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade, čija se zgrada u Opatičkoj ulici br. 10 tada nadograđivala i obnavljala. Krajem 1914. uselio je u nekadašnji konvikt Kr. zemaljski statistički ured, koji je tamo ostao 15 godina, a poslije je zgrada služila kao konvikt za istarske dake. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 284-285.

Galeriju redovnica izradila je u kolažu Katarina Rossenau 1826. Iste godine ona je otvorila na Kapitolu privatnu žensku školu. (MGZ)

kad odrastu u raznim granama života: obrtu, poljodjelstvu i u svemu onom što je potrebno za vršenje dužnosti što ih čovjek ima." Osim toga poznavati slova, dakle čitati i pisati, naučiti krasopis, početke računanja, sastavljati zadatke na materinskom jeziku, crtanje, nauk vjere itd. Uz to je trebalo djecu učiti poštenju, marljivosti i ljubavi prema domovini i vladaru. Posebna pozornost pridavala se glazbi, pa su već u pučkoj školi stjecali potrebno znanje oni koji su se htjeli posvetiti učiteljskom zvanju. Za školu morala se brinuti općina, održavati je, namirivati sve troškove za nju.

Krajem svakog polugodišta održavali su se svečani ispiti, na koje su se osim roditelja učenika pozivale i sve ugledne osobe svih staleža iz Zagreba i okolice.

Školskim propisima bile su predviđene i kazne kojima je bila svrha popravlak učenika, a ne "osveta protiv lijenčina i razuzdanika. Kazne su lijene trebale privesti marljivosti, a razuzdane dobru ponašanju." Učiteljima se najstrože zabranjivalo okrutno postupati s mladeži "čupati je za kose, navlačiti za uši, tući šibama ili korbačem ili bilo čim drugim". Teže kazne određivao je upravitelj škole, pa i eventualne kazne šibanja.¹⁹⁴²

U to vrijeme spominje se u Zagrebu i Kr. normalna glavna škola, osnovana još 1776. godine. Bila je to neka vrst proširene narodne škole. U njoj su dječaci opširnije učili potrebno za budući život. Škola je imala četiri glavna odjela:

Rečni odjel ili razred koji je imao dva godišta. Tu su se podučavali praktični i za život potrebni predmeti: teorijsko i praktično računanstvo uz najnužnije iz algebre,

geometrija, stereometrija i mehanika, graditeljstvo (gradansko), zemljopis, prirodopis i nauka o robi. Drugi odjel bila je *crtačka škola*, koju su polazili osim redovitih učenika prvog odjela normalne škole i drugi daci, osobito obrtnici i umjetnici. Treći i četvrti odjel činili su glazbena škola i *preparandijalni tečaj*, koje su polazili uglavnom učiteljski pripravnici. Tu se učila pedagogija i predmeti koji se podučavaju u narodnoj školi.¹⁹⁴³

Djevojačka škola osnovana krajem 18. st. imala je početkom 19. st. (1808-9) tri razreda. Polazile su je tada svega 42 učenice i nekoliko kandidatkinja, pripravnica za učiteljsko zvanje. Posljednje su posebno bile podučavane u pedagogiji. Nije bilo mnogo kandidatkinja za to zvanje jer su plaće učitelja bile male. Škola je i dalje bila u Kamenitim vratima, ali je slabo djelovala, tim više jer roditelji nisu rado slali žensku djecu u školu. Trebala se graditi i nova školska zgrada i bio je za to pripravljen i novac, ali je ostao neiskorišten. Ni za tu kao ni za ostale škole, općina se nije mnogo brinula. Slabo ih je dotirala, a učiteljsko osoblje neredovito plaćala. Učitelji su bili u tešku položaju, jer nisu dobivali ni one plaće koje su im ugovorom bile zajamčene. A uz to su dobivali plaću četiri puta godišnje, a ne mjesečno. Zbog toga učitelji nisu mnogo marili za uspjeh škole, koje u takvim prilikama nisu najbolje radile.¹⁹⁴⁴

Dok su javne pučke škole, a napose djevojačka zbog slabih dotacija i malih plaća učitelja, tek životarile, uspješno je radilo nekoliko privatnih škola. Godine 1817. držale su u Zagrebu četiri privatne učiteljske škole u kojoj je bilo više od sto učenika. Oko 1820. bilo je uz javnu djevojačku školu još pet privatnih. Najvažnija je bila tzv. Bergeričina, koju su polazila djeca najuglednijih roditelja. Godine 1825. otvorila je Amalija Langer privatnu djevojačku školu na Dolcu br. 2 u Plemićevoj kući kraj crkve Sv. Marije.

Godine 1826. otvorila je privatnu žensku školu na Kapitolu Katarina Rossenau. Zaključujući po oglasu u novinama, u toj se školi učilo pletenje, fino šivanje, vezenje, *šilinganje*, crtanje, ženski poslovi čišćenja itd.

Godine 1827. otvara se pri akademiji tečaj za krasopis i pravopis pod nadzorom vrhovnoga školskog ravnatelja.

Iste godine otvorio je učitelj Abraham Jurist školu za mladež izraelske vjere.

Na kraju razdoblja (1830) u istoj kući gdje je bila škola Amalije Langer (Dolac 2) otvorio je privatnu školu Marko Grošt. Bila je to prva škola u Zagrebu gdje je nastavni jezik bio hrvatski. Izdržavali su je kao privatnu školu roditelji školske djece gotovim novcem ili prinosima u naravi. Za svako dijete plaćala se jedna do dvije srebrne forinte, a u naravi mesom, kobasicama, vinom, rakijom, kolačima itd. Godine 1839. proglašena je Groštova škola javnom i kao takva nastavlja na tom mjestu kontinuirano rad do 1877, kada je preselila u prvu novosagrađenu školsku zgradu na Kapitolu (br. 16) nasuprot kapelici Sv. Dizme.¹⁹⁴⁵

1943. Ibid., p. 325-326.

1944. Ibid., p. 14, 180, 234.

1945. Ibid., p. 232-237. - GJ. Szabo, Sani Zagreb, p. 55. - E. Laszowski, Plemićeva kuća u Zagrebu, SNZ, p. 22-31.

Prva dva desetljeća 19. st. djelovala je u Zagrebu i risarska škola, osnovana još krajem 18. st. (1781). Ta škola djelovala je zacijelo još dugo nakon toga, jer je kao "učionicu risanja" još 1843. spominje Dragutin Seljan u svojem *Zemljopisu pokrajinah ilirskih iliit ogledalo zemlje*, Zagreb 1843. Škola risanja bila je za naučnike i pomoćnike mnogih obrta, kako je to već rečeno u prikazu prosvjetnih prilika u Zagrebu u 18. stoljeću. Tamo su spomenuti i poznati učitelji u toj školi, a među njima i učitelj crtanja, istaknuti pedagog Ivan Schauff, iako je on došao u Zagreb tek početkom 19. stoljeća. Djelovao je ovdje od 1805. do 1821. tj. tako dugo dok je radila i crtačka škola. Šegrti (naučnici) morali su polaziti tu školu jer se još prema naredbi Kr. namjesničkog vijeća od 1792. nijedan šegrt nije smio osloboditi koji tu školu nije pohađao. Toj naredbi protivili su se obrtnici, jer im nije bilo pravo da šegrti napuštaju posao i odlaze u školu. Voljeli su više biti bez njih, pa su ih, čini se, radije i otpuštali nego li slali u školu.¹⁹⁴⁶

I u to doba brinula se vlast o učeničkom vladanju i stezi, te ponašanju mladeži uopće, pa je kao i u prošlom stoljeću izdavala s tim u vezi naredbe. Dne 22. travnja 1800. zagrebačka županija izdala je npr. okružnicu kojom se mladeži zabranjuje pohađanje kazališta bez pratnje roditelja, javnih plesova, kavana, sumnjivih kuća. "Mladež treba, kaže, poticati na valjano čudoređe i kultus vjerezakona." "Buduci, da se opazilo da školska disciplina i ponašanje nisu onakvi kakve domovina i vladar zahtijevaju, Veličanstvo je naložilo da se mladeži utvri u glavu da oni koji bud u čudorednosti ponašanja ili u religiji zadobiju zločesti red, ne mogu se nadati nikakvoj javnosti službi. Jer želja je Veličanstva da se samo takvi prime u javnu službu koji se izkažu školskom svjedodžbom kao ljudi dobrog ponašanja i religiozni."¹⁹⁴⁷

"Veličanstvo" je izdavalo i odredbe glede primanja đaka na stan i hranu. U vezi s tim je Kr. ugarsko namjesničko vijeće dopisom od 19. svibnja 1800. objavilo da je "Veličanstvo odredilo glede akademičke i gimnazijalne mladeži" slijedeće: "tko želi đaka imati na stanu i košti, mora do 15. listopada javiti imena magistratu, te koliko ima soba za iznajmiti, da li sa hranom ili bez nje, kakva je hrana i po kojoj cijeni, koliko traži za hranu s doručkom i vinom, a koliko bez ovih. To se mora pismeno predati i ravnatelju na akademiji i ravnatelju na gimnaziji, da oni koji traže stan mogu se ob okolnosti podučiti i pomoći. Onaj koji prima na stan đake i sazna za njihove izgrede, mora to prijaviti pod prijetnjom gubitka stana i prehrane (naime da će stanodavac izgubiti pravo iznajmljivanja stana i davanja prehrane). Nijednom đaku ne može se izdati školska svjedodžba, dok ne pokaže pismo stanodavca o potpunom namirenju (tj. da je đak namirio sve dugove stanodavcu.) Đak ne smije niti u zalag dati ni primiti bud odijelo ili druge predmete, osim sa znanjem roditelja ili stanodavca, ili privolom direktorata".¹⁹⁴⁸

Te su naredbe zanimljive jer nam otkrivaju dio privatnoga života ondašnjih đaka i mladeži uopće, njihov interes, ponašanje, odnos u društvu, kao i neke uvjete njihova školovanja izvan roditeljskoga doma.

1946. M. Stahuljak, Zagrebačka risarska škola i njezini prvi učitelji (1781.-1821.), P. o. iz Tkalčeva zbornika, I, Zagreb 1955, p. 7.

1947. Praenotaciones Comit. zagrab., lib. V, p. 27-32.

1948. Ibid., lib. IV, p. 220.

GOSPODARSKE PRILIKE 1800 - 1830.

Opća nepovoljna politička zbivanja, financijski slom, prirodne nepogode (nerodne i sušne godine, glad, bolesti itd.) uzrokovali su teške gospodarske prilike u cijeloj zemlji u razdoblju od 1800. do 1830. godine. Dugotrajni ratovi stajali su mnogo novca. Država je na sve načine nastojala od svojih podanika izvuci što više novca, znatno je povisivala poreze i neprestano tiskala izvanredni papirnatu te kovala loši bakreni novac. Vijednost novca pala je na petinu prvobitnoga iznosa, pa je svatko izgubio 80% gotovine. Konačno je 20. veljače 1811. donesena i naredba o sniženju vijednosti novca, zvana *Državni bankrot*, koja je prouzročila opću oskudicu i osiromašenje. U takvim prilikama bio je zakočen normalni gospodarski razvoj, premda je Hrvatska gospodarski stajala još kako-tako. U općoj oskudici novca ovdje ga je još i bilo. Dolazilo se do njega uglavnom prodajom žita i stoke. U Zagrebu je život tekao, čini se, manje-više normalno, osim na nekim područjima života, primjerice, u izgradnji i prostornom razvoju grada, gdje je vladao zastoj. Obrt, a osobito trgovina, poslovali su prilično normalno, a pojavljuju se i nastojanja oko podizanja domaće industrije. U gradu se u to vrijeme naselilo dosta trgovaca i obrtnika. Otvarale se nove trgovine, obrtničke radionice, osnivale pojedine manufakture. Zagreb je i dalje ostao relativno važno trgovačko-gospodarsko središte. I u Zagrebu je vladala skupoća, i to ponajprije živežnih namirnica. Godine 1800. gradečki i kaptolski pekari i prodavačice s Kaptola upućuju molbu županiji da odredi novu limitaciju cijena, odnosno da povisi cijene kruha i peciva "Jer pšenica je, kažu pekari, za žemice u to doba sveopće nestašice, poskočila. Drvo, sol i kalfe, bez kojih majstori ne mogu javnosti udovoljiti, te za njih hranatina, sve se skupo plaća. Da žemicku od 7 loti prodajemo za jednu krunu, kako je to određeno županijskom licitacijom, ne možemo živjeti. Odakle da nas i našu porodicu uzdržavamo, sami ne znamo." Stoga pekari mole da im se dopusti ne po jednu krunu, nego po dvije krune u težini od 9 loti žemicku prodavati. Molbu je 25. studenog potpisalo pet pekara sa Gradeca i četiri pekara, "građana Kaptola." Sličnu molbu uputile su županiji već 28. veljače iste godine i prodavačice kruha na Kaptolu, zahitjevajući novu limitaciju s povišenim cijinama, jer od prodaje kruha i peciva po staroj limitaciji ne mogu uzdržavati ni sebe ni djecu, jer je sve poskupjelo, a osobito drva i žito. Osim toga povrh javnih tereta plaćaju i vlastelinski porez, pa "ostavljene nakon smrti njihovih supruga s nejakom dječicom nemaju drugih sredstava življenja".¹⁹⁴⁹

Obrt i trgovina bili su najjača područja privrede, a obrt uz to i glavna grana proizvodnje. Tradicionalni značaj Zagreba kao obrtničkog grada održao se i dalje. Obrt živi i uspješno se razvija i dalje. Opet se uspostavljaju cehovi (nakon što ih je Josip II. 1783. ukinuo) i znatno reformiraju 1813. općim cehovskim redom. Neki se obrtnici, i na Gradecu i na Kaptolu, početkom 19. st. udružuju i osnivaju svoje cehove. Tako na Gradecu mlinari (1808), klobučari (1818), stolari, pekari, kamenoresci,

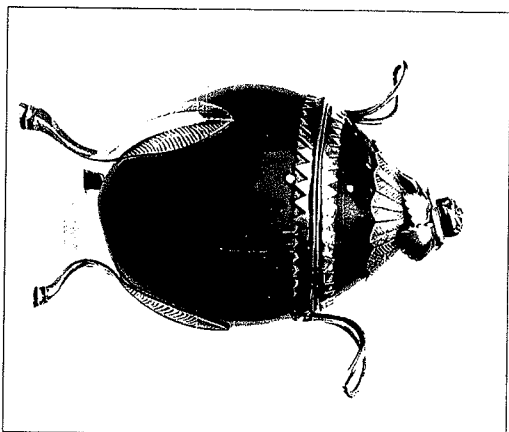
1949. Praenotaciones Comit. zagrab., lib. VII, p. 224-225.

kovopokrivači i tesari, a na Kaptolu stolari i poslije (1844) opančari. Obrtnici rade većim dijelom za potrebe gradskog stanovništva, ali ponešto i za seljake bliže i dalje okoline.¹⁹⁵⁰ Od raznih vrsta obrtnika napose je vrijedno istaknuti one od kojih se do danas sačuvao pokoji ljepši ili vredniji proizvod. A to su u prvom redu zlatari ili srebrnari, urari, poneki stolar ili gradevinarski majstor. Osobito mnogo bilo je zlatara i urara. U prvim desetljećima 19. st. spominju se u Zagrebu zlatari, odnosno srebrnari: Eimeranus Haberzelt (između 1819. i 1829), a Josephus Haas (između 1820. i 1830), Mihael Turinsky (od 1829), Martin Ebner (od kraja 18. do početka 19. st.), Franjo Lešnik (1810-1820), Ivan Wolner (oko 1820), Vinko Lehman (1810-1819), Ivan Maver (do 1803), Antun Hubinek (1811-1822), Henrik Wohlgenuth (1820-1836), Ferdinand Eberhardt (1787-1810) i Henrik Felger, zlatar na Kaptolu (1802-1831). Najvećim dijelom to su bili stranci ili majstori stranoga podrijetla koji su se ovdje manje-više udomacili. Došli su iz Njemačke, Austrije, Madarske i Češke. Radili su za crkve, napose za katedralu i za gradane: srebrne noževe i vilice, žlice, solenke, posipala za šećer, bočice spremnice, stalke posudica za začine, bummutice, vrčeve, pehare, kasetole, okvire za kanoničke ploče, svijećnjake i drugo. Najpoznatiji i najviše zaposleni bili su, čini se, Henrik Wohlgenuth, od kojeg se u Zagrebu sačuvao ciao niz predmeta, Ferdinand Eberhardt, Martin Ebner, Franjo Lešnik, Vinko Lehman i Josephus Haas, od kojega ima zasada najviše sačuvanih radova. Na svoje proizvode zlatari su utiskivali žigove, i to žigove s njihovim inicijalima (imenske žigove, mjesne, odnosno žigove oblasnoga pregleda i žigove koji su označivali kakvoću rada. Osim tih žigova postojao je dvadesetih i tridesetih godina 19. st. i godišnji žig grada Zagreba.¹⁹⁵¹

U prvim desetljećima 19. st. djeluje u Zagrebu i veći broj urara. I oni su bili većinom stranci koji su se ovdje udomacili, a neki primili i građanstvo grada Zagreba, premda je tada bilo i domaćih priznatih urarskih majstora, poput Petra Merzljaka i Matije Onića. Merzljak se spominje u Zagrebu već 1808, a djelovao je još 1857. godine. Od njega se u zbirci Muzeja grada Zagreba sačuvao stojiči klasiistički sat u obliku lire koja se u vrijeme empira i biederajera bila općenito omiljen motiv, a napose u umjetnosti i umjetno-obrtničkim proizvodima. I od urara Matije Onića (oko 1800) sačuvao se u Muzeju grada Zagreba tabernakul-sat pod utjecajem srednjoeuropskih tabernakul-satova u vremenu oko 1800. godine. U isto vrijeme izrađuju u Zagrebu tabernakul-satove s istim stilskim obilježjima i urari Antun Geisler i Johann Stein. Geisler je radio u Zagrebu od 1796. do 1844. Od njega su se sačuvala dva tabernakul-sata, jedan u zbirci Muzeja grada Zagreba, a drugi u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu. Tabernakul-sat što ga je oko 1800. izradio Johann Stein jedan je od najljepših primjeraka nasega urarstva toga vremena. Nalazi se u posjedu obitelji dr. Julja Andrassyja u Zagrebu. Po jedan primjerak sata sačuvao se još od dvojice zagrebačkih urara iz toga vremena: Henrika Rosenberga i Franje

¹⁹⁵⁰ HNJ, II, p. 1078-1079. - M. Šerfer, Zagrebačke etnografske tablice, ISNZ IV, p. 159, 164, 165. - I. Kampuš - I. Karanam, Trsucijeni Zagreb, Zagreb 1975, p. 132.

¹⁹⁵¹ I. Bach, Žigovi četvorice zagrebačkih zlatara godine 1829, ISNZ IV, p. 171-180. - 'Kraljevićev zbornik II, Zagreb 1958, p. 272-276. - I. Bach, Prilozi povijesti zlatarstva u Zagrebu, ISNZ II, p. 177-179. - I. Bach, Radovi zagrebačkih zlatara u zbirci Muzeja za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu, Pešturil, 1962, 5, p. 104 i d.

Šećernica, kokosov orah i srebro, rad zagrebačkog zlatara J. Haasza oko 1825. (MGZ)

Rumela. Od Rosenberga jedan zidni sat s kucištem od pozlaćena drva u Muzeju grada Zagreba, a od Rumela (radio je u Zagrebu sve do četrdesetih godina 19. st.) ljepi podni sat u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt. Osim spomenutih radilo je u Zagrebu na početku 19. st. još nekoliko urarskih majstora, kao Franjo Escher, Bartol Schisser, i drugi, ali oni se samo spominju, njihovi proizvodi nisu se sačuvali. Zanimljivo je da je u tako malom gradicu kakav je tada bio Zagreb djelovalo u tom razdoblju toliko urara. Stoviše, njihov se broj u budućim desetljećima sve više povećavao. Urarske radionice nalazile su se u Kamentof i Dugoj ulici te u Illici i na Harnici. U to su vrijeme zagrebački urari sami izrađivali satove. Tek poslije, u četvrtom i petom desetljeću 19. st., kad je već bio pojačan impport stranih industrijskih proizvoda, oni prestaju s izradbom satova. Otrada ih uvoze i preprodaju te pravi pravljaju satove Zagrepčana. Satove uvoze iz Švicarske i Amerike, te Beča i Njemačke. Na uvezene satove urari bi stavljali svoje ime, da se zna gdje je sat kupljen i da dotični urar za nj jamči određeno vrijeme. Poslije su zagrebački urari, primjerice Semerloth četrdesetih godina, ugrađivali u satove i čelična *igrala* koja su svirala narodne napjeve. U radionici imao je Semerloth zbirku takvih *igrala*, pa su kupci mogli izabrati melodiju, a urar bi im *igrala* ugrađivao u satove koje su kod njega kupili.¹⁹⁵²

Ugledno mjesto te dugu tradiciju među zagrebačkim obrtnicima imali su i jevači zvana. Početkom 19. st. radio je u Zagrebu zvonoljevač Antun Schiffer koji je u vremenu od blizu pedeset godina (1785-1834) salio mnogobrojna zvana za cijelu

¹⁹⁵² I. Bach, Satovi s oznakom zagrebačkih urara u Muzeju grada Zagreba, ISNZ IV, p. 146-150. - I. Bach, Sat zagrebačkog urara Johanna Steina s početka 19. st., ISNZ V, p. 113-115. - I. Bach, Urarstvo u sjevernoj Hrvatskoj, p. 9-22 (tkp.). - Knjiga gradana (Zagrebačkih) 1733-1864, Protokol 339, PZV.

Hrvatsku, dio Slavonije i Medimurje. Ljievao je, dakako, zvona i za zagrebačke crkve Sv. Marije, Sv. Ivana, Sv. Katarine, franjevačku crkvu i katedralu. U likove svetaca što ih je gotovo redovito prikazivao na zvonima unosio bi često umjetničku crtu.

Veliku tradiciju i ugled među zagrebačkim obrtnicima imali su i stolari. Mnogi nadareni, iako gotovo redovito nepoznati, stolarski majstori izradivali su stoljećima vrijedna djela za Zagreb i druga brojna mjesta u Hrvatskoj. Svoju djelatnost razvijali su i u 19. st. te su i u njegovu početku u doba empira i bidermajera, osim crkvenoga izradivali i drugo lijepo pokućstvo u klasicističkom, odnosno bidermajer stilu. I danas ćemo naći u uporabi u nekim zagrebačkim domovima, a napose u muzejima, lijepe empir i bidermajer ormare, komode, stolce, krevete itd., koje su zacijelo barem djelomično izradili i naši domaći zagrebački vrijedni majstori. Kao i prije, tako i početkom 19. st. u Zagrebu djeluju većinom doseljeni stolari iz južne Njemačke, Prattske, Štajerske, Češke i ostalih tadašnjih austrijskih zemalja. Tu su se udomaćili i uz crkve pokućstvom opremali mnoge građanske i plemićke domove. No, osim jedne iznimke, svi su našalost po imenu nepoznati. To je i razumljivo jer stolari na proizvode nisu stajivali imena. Jedina poznata iznimka u tome u nas bio je zagrebački stolar Ivan Krafft. On je djelovao u Zagrebu od 1797. do 1829, kad je umro. Bio je sigurno jedan od najuglednijih stolarskih majstora u to doba u nas. Godine 1800. postao je zagrebački građanin, a 1804. sagradio si je kuću u Pivarskoj ulici br. 14, u čijem je podrumu uzidao ploču s natpisom *Johann Krafft gebaut a. 1804. 2. Juni*. Njegov je jedini sigurni sačuvani rad bidermajerska garnitura u Gradskom muzeju u Karlovcu (dva stolića i šest stolova) ukrašena intarzijama i crtežima u tušu. Krafft se na garnituru potpisao i datirao je *Johann Krafft Eichen händlich gemacht den März 1824. in 58 Jahr meines Alters*. Krafft je jedini naš poznati stolarski majstor koji se na svom proizvodu potpisao i tako sa sigurnošću potvrdio da je proizvod uistinu djelo njegovih ruku, ali i činjenicu da je bio izvrstan majstor. Među zagrebačkim stolarima onoga vremena sigurno je bio najpriznatiji kad mu je bilo povjeren da početkom stoljeća (1808-1809) pokućstvom opremi i novosagrađenu bansku palaču na Markovu trgu 1, jednu od najreprezentativnijih zgrada u tadašnjem Zagrebu. Od onovremenih zagrebačkih stolara vrijedno je spomenuti i stolarskog majstora Andriju Šegu, koji je imao pilanu u Bliznecu pod Zagrebačkom gorom i isticao se u izvedbi sobnih parketa.¹⁹⁵³

Važnu ulogu u tom razdoblju imali su i građevinski majstori: graditelji, zidari, tesari, krovopokrivači, organizirani u cechovima. Zbog nepovoljnih gospodarskih prilika, napose u prva dva desetljeća, nemaju prilike za intenzivniji rad, jer se relativno malo gradi na Gradecu i Kaptolu, premda je i u to vrijeme, počevši od 1800, kad je sagrađena nova kapelica u bolnici na Harmnici, odnosno od 1804, kad je bolnica bila potpuno dovršena, sagrađeno više pojedinačnih zgrada u Gornjem i Donjem gradu, na Markovu trgu, u Pivarskoj, Mletačkoj i Dugoj ulici, Potoku, Ilici i Vlaškoj ulici. Osim bolnice i bolničke kapelice na Harmnici, zemałjske kuće (banski dvor), na Markovu trgu, kapele Sv. Martina u Vlaškoj ulici (br. 38) i Južne promenade (danas Strossmayerovo šetalište) i možda još koje građevine, riječ je odreda o

1953. S. Staničić. Namještaj zagrebačkog stolara Ivana Kraffta iz godine 1824, ISNZV, p. 117-126. - I. Uličnik. Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb 1934, p. 279-280.

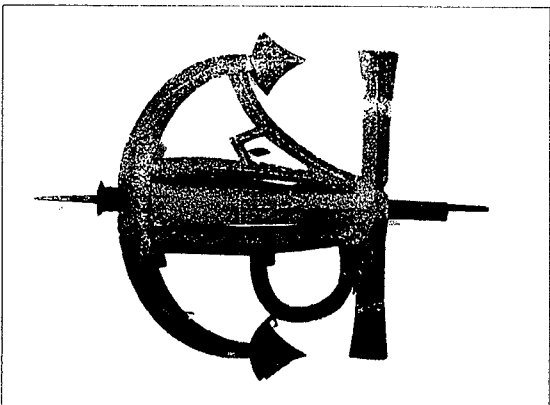
privatnim kućama. Za neke se štoviše i zna ili pretpostavlja tko im je bio investitor, odnosno tko ih je gradio. Iz tog su razdoblja, naime, poznata i četiri graditelja: Bartol Felbinger, Ivan Either, Josip Horvat i Kristijan Vesteborg. Ti, a uz njih još i neki nepoznati građevni majstori djelovali su i u posljednjem desetljeću ovoga razdoblja (1820-1830), kad se u Zagrebu znatno više gradilo, osobito na Gornjem i u Donjem gradu, Markovu trgu, Županijskoj, Cirilometodskoj, Basaričekovoj, Demetrovoj, Opatičkoj, Dugoj i Mesničkoj ulici, na Griču, Harmici, Ilici itd. Do danas se sačuvalo cio niz zgrada koje su sagrađene u to vrijeme. Neke se štoviše ističu reprezentativnošću i kao spomenici kulture (kuća Ljudevita Jelačića na Griču, Ferićeva kuća na Markovu trgu 3, trijem Jelačićeve palače u Demetrovoj 7, pročelje kuće u Kamenitoj 9 i dr.). Uzrok relativno živoj izgradnji bio je nedvojbeno što su se gospodarske prilike u gradu vidno popravljale i građevinarima pružale mogućnosti da više rade i za javne i za privatne naručioce.¹⁹⁵⁴

Ovdje valja podsjetiti da je još 1792. Kr. nadzornništvo škola radi usavršavanja obrta izdalo naredbu o učenju crtanja, s točnim popisom obrta kojih su šegrti morali polaziti crtačke škole, odnosno polagati ispite iz crtanja, a među ostalima bili su to zidarski, klesarski, tesarski, zlatarski, stolarski i zvonoljevački obrt. Crtačka škola postojala je i u Zagrebu već od 1781. te su poznata po imenu i tri učitelja.¹⁹⁵⁵ Jedan od njih bio je Ivan Schauff (1805-1821) koji je kao učitelj crtanja došao iz Požuna, nastanio se i ostavio potomke od kojih je jedan još u drugoj polovici 20. st. živio u Zagrebu. Škola crtanja pridonijela je nedvojbeno mnogo uzdizanju kakvoće obrtničkoga rada u to vrijeme u nas. Naši obrtnici išli su ukorak sa svojim kolegama u susjednim zapadnim zemljama i uz ostalo usvajali i stilska obilježja svoga vremena, ulijevajući u svoje proizvode manje ili više izrazite karakteristike klasicizma, odnosno bidermajera.

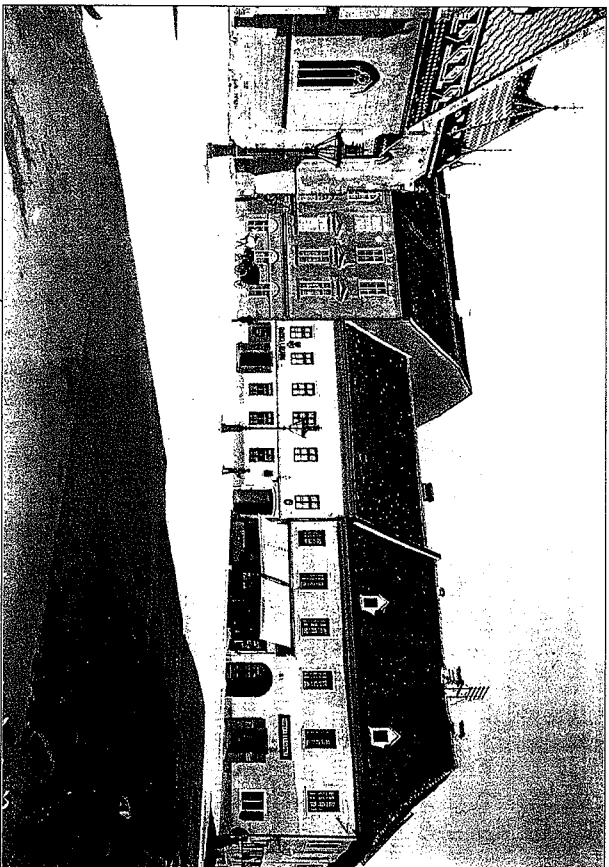
U slabim gospodarskim prilikama trgovina je bila u relativno najboljem položaju. U velikoj skupini najbolje su se snašli trgovci. Oni nabijaju cijene, skupo prodaju robu. Otvaraju dućane i grade si kuće. Naseljavanje stranih trgovaca (napose Grka, pravoslavaca i Cincara) krajem 18. st. nastavlja se i početkom 19. stoljeća. A i obrtnici trguju svojim rukotvorinama. Promet robe teče i dalje već utrim putovima prema zapadu, sjeveru i istoku i obratno, a donekle i prema jugu. Izgradnja nove Lujzinske ceste (1809) između Karlovca i Rijeke pogodovala je i zagrebačkim trgovcima i obrtnicima koji su njome otpremali robu do Karlovca, a neki čak i u Rijeku. Promet robe išao je, nedvojbeno, i u obratnom smjeru, s mora u unutrašnjost, pa i do Zagreba. U Zagrebu se, dakako, i u to vrijeme trgovalo po dućanima, na dnevnom trgu i sajmovima. Bolji dućani nalazili su se na Markovu trgu, u Kamenitoj i Dugoj ulici, a ostali na Harmnici i u Ilici. Početkom 19. st. bilo je u Zagrebu četrdesetak dućana, a možda i više što je za tadašnji mali Zagreb bilo prilično mnogo. Trgovci su uglavnom stranoga porijekla, Grci, Cincari, Nijemci i Mađari. Hrvata trgovaca ima relativno malo. Oni nemaju još mnogo smisla za profesionalnu trgovinu. Na Markovu trgu bila su, čini se, samo dva dućana. Jedan na istočnom uglu trga i Gospodske

1954. L. Dobronić, Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba, Zagreb 1971. - G. Szabo. Stari Zagreb, Zagreb 1940. - L. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1967.

1955. M. Stahuljak, Zagrebačka risarska škola i njezini prvi učitelji (1781-1821), Tkalčićev zbornik I, Zagreb 1955, p. 147-155.

Cimer trgovine Augusta Pirlinga s dućana u Čirlometodskoj 8, pokraj 18. st. (MGZ)

Markov trg oko 1900. Na mjestu Sabornice bile su male jednokatnice s dućanima i kavanama u prizemlju. (MGZ)

ulice, a drugi na jugoistočnom uglu trga i sjeverne strane Kamennite ulice. Ovdje se posve na početku 19. st. javljaju trgovci Leonard dell-Rossey, Antonius Todter i Franz Schirenbrandt, a nešto poslije i Kristofor Stanković na jugoistočnom uglu trga i sjeverne strane Kamennite ulice. Schirenbrandt je ženidbom naslijedio dio kuće i trgovinu istaknutoga zagrebačkog trgovca Antuna Pirlinga s kraja 18. i početka 19. st. Njegova je trgovina bila na uglu Markova trga (br. 10) i Gospodske ulice (br. 8). Poslije joj je bio vlasnik ugledni zagrebački trgovac Franjo Kann, čija je trgovina bila jedna od najvećih u tadašnjem Zagrebu. Bila su to zapravo dva dućana. U jednom se prodavalo sukno i "moderna roba", a u drugom, galanterijska i nutnberska roba. Tu su kupci bili uglavnom bogatiji građani i aristokracija. Trgovina Kristofora Stankovića nalazila se u kući grofa Sernagea, bila je "ukusno sortirana, a prodavalo se u njoj sukno i kurentna roba".¹⁹⁵⁶ U susjednoj Privarskoj ulici otvorio je trgovinu mješovite robe Pavao Hatz krajem dvadesetih godina 19. st., došavši u Zagreb iz Madarske još 1808. Tu trgovinu Hatz će 1827. preseliti u svoju novu kuću na Harmici. U Kamennitoj ulici bilo je u to vrijeme više dućana, nego na Markovu trgu. Ovdje se između 1800. i 1830. javlja nekoliko trgovaca kao vlasnika kuća u kojima su očito imali i trgovine: Johann Hintterrechen, Prokofije Rajković, Florijan Vidale, Jakob Liederkroh, Wohlfart, Ivan Leitner, Nikola del Negro (do 1810) i Franjo Župan. No neki od spomenutih javljaju se tek krajem ovoga razdoblja, a djeluju i u sljedećem, kao Ivan Leitner, Franjo Župan, Wohlfart i Popović (trgovci suknom), Jakob Liderkroh, Del Negro i Florijan Vidale. Trgovina Ivana Leitnera *K dievojci s ružom* bila je "moderno uređena i lijepo dekorirana" (Kamennita br. 9). Franjo Župan imao je knjižaru u vlastitoj kući "na koju je bio nadograđen drugi kat i koja je bila cijela renovirana i tako poljepšala Kamennitu ulicu" (ugao Kamennite i Opatičke br. 1). No ova kuća više ne postoji. Na njezinu mjestu stoji dio zgrade Sabornice. Jakob Liederkroh imao je trgovinu zrcala, staklene i porculanske robe te kamennite. Nekada Kamennita br. 6. Na njenom mjestu danas dio zgrade Sabornice. Del Negro i Vidale imali su "velike trgovine raznim materijalom" i prekomorskom robom (Kamennita br. 13 i Kamennita 2). Kod Kamennitih vrata (br.2a) nalazila se trgovina Gogera i Auchmanna *Zum steinernen Thor* sa slikom idealiziranih Kamennitih vrata i kuće kraj njih.¹⁹⁵⁷

Duga ulica bila je, čini se, najživlja u gradu. Dućani su se nizali s lijeve i desne strane gotovo u svakoj kući. Na desnoj do broj 32, a na lijevoj do 35. Tu su imali trgovine uglavnom grčki trgovci, Sthi i Cincari doseljeni u Zagreb pokraj 18. i na početku 19. st. (Nikolić, Demetri, Mihrović, Mallini, Popović, I. Stova, Stjepan Spasojević, Teodor Janković, Ilija Milošević, Petar Miraović, Teodor Anastas, Juraj Belić, Juraj Vojnović i dr.) Bilo je, dakako, i trgovaca njemačkoga podrijetla kao Ivan Winkler, Jakob Martin Binder, Josip Schiffer, N. Weiss, Kinedermann, Schtrof.

Prof. Mihaljo Kunčić, pišući u to vrijeme o njezi vrtova u Zagrebu, spominje i neke pojednosti, pa tako katkada i tadašnju zagrebačku trgovinu. Piše i o dućanima u

1956. Protocollum fassionum 1797-1805, p. 643-645; 1811-1816, p. 4-7. - M. Kunitsch, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 20.VII.1834. (pisano krajem 1830). - I. Ulešnik, Franjo Kann, revija Zagreb, 1938, p. 219-223.

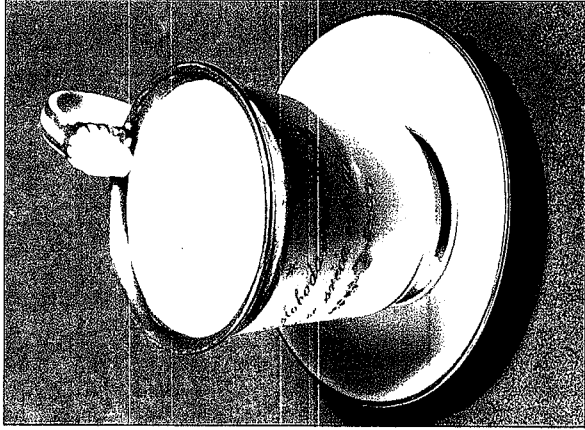
1957. Što su prodavali Ivan Leitner u svojoj "lijepo dekoriranoj trgovini" i Gogeri Auchmann kod Kamennitih vrata nije poznato. - Protocollum fassionum 1795-1805, p. 505-508; 1808-1811, 1811-1816, p. 153; 1827-1829, p. 372-374. - L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, p. 16. - L. Dobronić, Bartol Felbinger i zagrebački građatelji njegova doba, Zagreb 1971, p. 87.

Dugoj ulici, pa među ostalim kaže: "U Dugoj ulici nalazi se lijepo renovirana trgovačka kuća Ivana Mallina Seniora. Zatim elegantne trgovine suknom i pomodnom robom Kindermanna i Schtrofa, pa trgovina suknom i pomodnom robom udavice Teodora Anastasa. Nadalje trgovina suknom i pomodnom robom Ivana Nikolića, trgovina pomodnom robom gospodina Demetra" itd. U Dugoj ulici, kaže Kunić, nalaze se i neke umjetničke radionice, a i ljekarna *K. Salvatoru* Jurja Augustinca u "ukusno renoviranoj zgradi, koja je osobit ukras ove žive ulice."¹⁹⁵⁸

U to vrijeme postaje i Harmica i dio llice uz nju, tzv. Gornja llica, sve važnija u trgovačkom pogledu, premda se tu napose na Harmici, i dotada odvijao trgovački život, ali više-manje seoskoga karaktera. Već otkrije bilo je dućana s prodajnom robom, gostionica i krčmi s prenoćištima u nekadašnjim drvenim i poludrvenim kućama. Tu su se našli i pečenjari, osobito za sajamskih dana, koji su pekli i prodavali raznovrsno meso, kobasice i ribe, a uz to na raznju okretali i odojke. U to vrijeme pojavljuje se na zapadnoj, sjevernoj i južnoj strani više trgovaca u ulazi kućevlasnika koji su u kućama vjerojatno imali dućane, barem neki. (Anastazije Todorović, Teodor Demeter, Georgije Josipović, Vasilije Nikolić, Nikola Nikolić, Franjo Gregorić, Stjepan Krstić, Tomo Georgijević, Lukač Pirnath, Matija Ohnjec, Pavao Hatz). Zaključujući po imenima, to su zacijelo bili solidniji trgovci, ravni onima u Dugoj ulici. Jedan od najuglednijih u to vrijeme na Harmici bio je nedvojbeno Pavao Hatz. On je na južnoj strani tada vrlo prostranoga trga, na mjestu današnjega Hotela *Dubrovnik* 1827. sagradio dvokatnicu i u nju preselio svoju trgovinu iz Pivarske ulice. Kuća se zvala *K. Merkuru*, jer je na njezino pročelje bio postavljen željezni kip Merkura, a trgovina *K. zlatnom lemešu*. Bila je to, naime, u prvom redu trgovina željezom, iako se u njoj prodavala i druga roba, ponajprije tzv. *nürnbergska*. Stara je Hatzova kuća srušena (1928), a na njezinu mjestu sagrađen Hotel *Dubrovnik*, na čijem se pročelju još danas nalazi kip Merkura, rimskoga boga trgovine, kao uspomena na nekadašnju renimiranu trgovačku kuću na tom mjestu.

U ilirskom razdoblju Hatz je reklamirao i robu koja ga s jedne strane odaje kao spretna trgovca, a s druge i kao dobra rodoljuba, što je on doista i bio. U *Ilirskim narodnim novinama* od 6. siječnja 1838. Hatz je oglašavao da se u njegovu dućanu na Harmici "dobiva svakoverstno stolno i kavno posuđe upravo došavše iz C. kr. bečke porculanske djelatnice, među kojom se kavne šalice s ilirskim gerbom i napisi ukrašeni nalaze."¹⁹⁵⁹

Na Harmici su i mesari imali *kolibe* (šandove) i u njima sjekli i prodavali meso, napose u sajamške dane, kad je trgovina na tom trgu bila najživlja. Oko trga smjestili su se i pokretni kavanari koji su točili kavu (bijelu i crnu) u kolima sličnim cirkuskim tzv. *Kaffeбудen*. Na Harmici su se održavali i čuveni godišnji sajmovi o danu Sv. Stjepana (18. kolovoza) i Sv. Marka. Oni su predstavljali osobit doživljaj za Zagreb. Sačuvao se i zanimljiv opis tog *Štefanjskoga sajma* iz 1826. koji nam pruža živu sliku o toj nekadašnjoj važnoj gospodarskoj manifestaciji Zagreba: "Osam dana prije

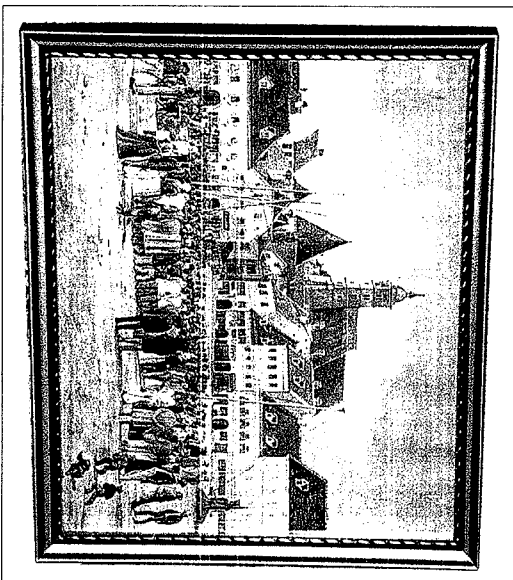

Šalice za kavu s hrvatskim natpisom prodavale su se oko 1838. u trgovini Pavla Hatz na Harmici. (MGZ)

izvjesila se zastava na starom tornju Sv. Štefana, a to je bio znak da sajam počinje, pa je i kućarenje na Gornjem gradu i Kaptolu i u drugim jurisdikcijama bilo dozvoljeno. Na taj dan zavone sva zvana, a na urešenom oltaru vidi se srebrni veliki lik svečev koji tamo ostaje nekoliko svećanih dana. Na sam taj dan zatvoreno je kazalište i zabranjena svaka glazba, a slijedeći je dan sajmovanja, pa se tu skupi silan svijet sa sviju strana, tako da se nigdje stana ne može dobiti. Preko deset tisuća ljudi kreće se trgovom i gradom. (Mnogo više stanovnika nije onodobni Zagreb niti imao, F. B.). A šarenilo je nevjerovatno veliko. Ta čak iz pet do šest dana puta dalekoh strana dolazili su sajmarci u Zagreb. Te godine bilo je osobito povoljno vrijeme. Već u Illici smjestila se kola s lukom i sve je bilo već prvi dan rasprodano. No glavno je tržište sto hvati dugački, a šezdeset široki *Harmitzerplatz*, gdje se smjestilo do tristo što većih što manjih šatora i štandova u kojima su se sve moguće potreštine prodavale. Čitav red takvih šatora nudio je sušenu ribu, mađarski sir, slaninu, sapun, naročito segedimski. U drugom redu su krčmari, a pred njihovim šatorima peku se kobasice i meso na željeznim pećima, dok na drugoj strani seljaci peku meso *auf eine eigene campagne-Weise*: naloži se vatra na tlu, a meso srezano na komade peče se na drvenim štapicima. U trećem i četvrtom redu bile su seljakinje, koje su vrlo jeftino nudile platno, vrpce, končane stvari, pa opančari i čizmari, košarači, većinom stranci koji su i ručne mlinove prodavali, trgovci s duhanom, kožari, remenari, užari iz grada i sa sela te krznari i *Kepernekschneideri* koji su nudali pučke nošnje na prodaju. A u glavnoj su liniji bile prodavaonice domaćih trgovaca koji su baš svakovrsnu robu

1958. *Protocollum fassionum 1795-1829*.

1959. Kip Merkura na Hatzovoj kući težak 40 centi bio je izliven u ljevaonici u Gross Maria Zellu u Gornjoj Štajerskoj. - Ilirsko narodne novine, 6.1.1835, 1. p.

Pogled s Jelatićeva trga prema katedrali. 1852. Akvarel zagrebačkog fotografa i slikara Franje Pommera. (Priv. vl., London)

izlagali, a najviše je privlačila oči narodna nošnja i za građanstvo i za seljaštvo. Kod kaptolskih vrata prodavale su se bačve, od kojih je drugi dan tek par komada ostalo. Na istočnoj strani Harnice prodavali su seljaci sjeno i drva. U isto vrijeme održavao se i sajam konja, pa su se nudili ne samo obični seoski konji, već i takovi plemenite pasmine. (Na južnoj strani Harnice nalazili su se, zabijeni u zemlju, stupovi na koje su za sajmove vezali konje. Takvi stupovi još su dugo poslije stajali pred bolnicom milosrdne braće F. B.). Dakako da se tu nije zaboravilo ni na zabave za publiku. I onda je dolazila menažerija, a tada je bila Rossijeva, koja je dopremila lava i lavicu iz Afrike, senegalskoga leoparda, medvjeda, majmune itd. A Mayerhofer iz Beča došao je sa svojim *Theatrum mundi*, gdje su bile prekrasne geografske dekoracije, pa se majstorski prikazivao izlaz sunca i bura na moru. A nije uzmanjao ni *nordijski Herkules*, pa ni druge sitnije zabave. U proslavu prvoga sajmanskoga dana davao se ples u tadašnjem teatru. A da se i glumci zapoše, napravila se pozornica pod vedrim nebom, da se prikaže zgodan komad. Pobrinulo se i za sigurnost, pa su gradom pro-lazile patrole danju i noću i bio postavljen policijski sud u posebnoj prostoriji.¹⁹⁶⁰

Na Štefanjskom sajmu, koji se nazivao i *Kraljevski*, živo je sudjelovalo i građanstvo, pa još i nekoliko desetljeća poslije. No nakon 1918. ono je izgubilo za nj interes, pa je taj stoljećima toliko popularan sajam postao običnim trgovačkim danom, poput drugih sajmova ako su se još održavali.

Kraljevski je sajam bila zapravo manifestacija kaptolske trgovine koja je imala višestoljetnu tradiciju. Na Kapitolu su uvijek bili povoljniji uvjeti za trgovanje jer je

crkva na trgovinu imala šire, realnije poglede nego susjedni Gradec. Kapitol je otvarao svoja vrata svakom tko se na njegovu području želio baviti trgovinom, pa i pravoslavnim trgovcima, Grcima. Biskup je i Židovima dopustio da se nasele na njegovu području. Nažalost, nemamo mnogo podataka o kaptolskoj trgovini novijega vremena, tj. od 19. st. i dalje. No nema dvojbe da je i u to vrijeme trgovina na crkvenom području cvala i da je trgovački smisao tamo bio vrlo razvijen. Pa i sam biskup Maksimilijan Vrhovac bavio se trgovinom žita na veliko, pratio je cijene i vodio računa o novcu.¹⁹⁶¹

Važan za zagrebačku trgovinu još i u to doba bio je stari godišnji sajam na Margaretino (13. srpnja) koji se održavao također u podgrađu kod nekadašnje crkve Sv. Margarete u Margaretskoj ulici, Preobraženskoj i susjednoj Hlci. Po važnosti bio je sličan sajmu Sv. Stjepana. U to vrijeme trajao je tri dana, i također bio dobro posjećen, dolazio je poslovnj svijet sa svih strana: trgovci, obrtnici sa svojim proizvodima, seljaci, razni kupci, ponajprije gradani, a i znatiželjnici iz bliže i dalje okolice. Uz sajam Sv. Stjepana Margaretski se sajam jedini, čini se, održao dotada od starih godišnjih zagrebačkih sajmova. Preseljenjem Kraljevskoga sajma s Harnice (1828-1830) na mjestu budućega Zrinjevca očito je i sajam Sv. Margarete bio napušten te se tako prekinula stoljetna tradicija trgovanja na tom mjestu. Još oko 1828. bio je današnji Zrinjevac, nekadašnja oranica Širkovica, uređen kao stočna tržnica. No osim za prodaju stoke služio je i kao vojno vježbalište, pa se uz ime Novi trg rabilo i *Exercierplatz*, a i *Pijacz novi narački za marhu napravljen*.

I Gornja Hlca, tj. dio između Harnice i Mesničke ulice, počela je u to doba postupno oživljavati. I ovdje se grade zidane kuće "po svim pravilima graditeljske umjetnosti" i pojavljuju trgovci i drugi poslovnj svijet kao vlasnici tih kuća (Aleksandar Lölkes, Juraj Demetrović, Ignac Planer, Matija Munić, Parao Kapitan, Juraj Kuntak i dr.). Jesu li ti trgovci u svojim kućama imali i dućane, nije poznato. Vjerojatno jesu, barem neki od njih. Dućani se, naime, ne spominju, osim dućana Josipa Perzya, koji je imao trgovinu staklarskom robom u Hlci 10 navodno već oko 1825. godine. Prodavao je među ostalim "crkvene lustere, velika ogledala, kristalno staklo, češki porculan, cilindarsko staklo za satove", a nedvojbeno i drugu staklenu robu. Svakako je jedan od zanimljivijih zagrebačkih trgovaca onoga vremena, jer se pobliže znade čime je trgovao. Radio je prilično dugo, otprilike od 1856. godine.¹⁹⁶²

U tom dijelu Hlce bilo je u to doba i nekoliko ktrčmara, kavanara i gostioničara svratištaru. Na mjestu današnje Hlce 2 bila je kavana i gostionica sa svratištem *Zum Kaiserwirth*, na mjestu broja 6 svratište i ktrčma *Krvari* (*Kronwirthaus*), na broju 12 kavana Johanna Schallera, a na broju 14 kavana i gostionica *Zum Osterreichischen Kronprinzen* Carolusa Mondscheina. Budući vlasnik te gostionice Leopold Pfazer promijenio je (1836) mjezno ime u *Jägerhorn*, tj. *Lovački rog*, kako se još i danas zove gostionica na istom mjestu. Godine 1818. spominje se kavana i ktrčma *K canu* (*Ad*

1961. Protocollum fassionum 1828. - GJ. Szabo, SaJam na Štefanje u Zagrebu u g. 1826. Edicije Muzeja grada Zagreba, Zagreb 1929, p. 12-13, fNS, 19, p. 111-113. - D. Hirc, Stari Zagreb, p. 372 i d. (tkp., PAZ), - J. Horvar, Ljudoviti Galj, p. 5. - F. Buntnak, Trgovina na Kapitolu u srednjem vijeku i 17. i 18. st. (tkp.)

1962. Protocollum fassionum 1800-1830. - I. Ulicnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1936, p. 56 i d.

imperatorem). No ta je, čini se, već početkom 1820. propala jer se 12. siječnja te godine njezin inventar prodaje na licitaciji. Ta kavana, odnosno krčma, nalazila se, zacijelo, u ondašnjem predgrađu, u donjoj ilirci, negdje kod Sv. Duha.

U središtu Donjega grada na Harmici i u njezinoj najbližjoj okolici spominje se potkraj dvadesetih godina 19. st. nekoliko ugostiteljskih radnji, kavana i gostionica. Tako među ostalim 1829. kavana i restauracija *Bijelom križu* (*Zum weissen Kreuz*) poslije *Velika kavana* u kući trgovca Hatz (Harmica br. 16). Vlasnik te kavane bio je Josip Stalenberg, a nakon njega Petar Gilly, pa Josip Hömig. U susjednoj *Felbingertovoj* kući (Harmica br. 15) pojavljuje se nekako u isto vrijeme kavana A. Lienharda, poslije Černjjeva *Narodna kavana* nad čijim je vratima u ilirsko doba bio smješten ilirsko-hrvatski grb. I u toj su se ne name kavani često sastajali ilirci i drugi hrvatski rodoljubi. Na uglu Gajeve i Tesline (Teslina 7) postojalo je već u to vrijeme (1828) svratište i gostionica *Zlatnom janjetu* (*Zum goldenen Lamm*) koje je radilo pod imenom *Janje* do novijih vremena. Pod zidom kraj jedne kupole kaptolskih utvrda i u blizini Plemićeve kuće nalazila se gostionica Tome Kramarića, utemeljena 1775, a aktivna do početka 20. stoljeća. Bila je vrlo popularna. U njoj su se, osobito u ilirsko doba, među ostalima sastajali ponajviše političari domoroci, držali vatrene domoljubne govore, kovali planove za budućnost. Nedaleko, u Tkalčićevoj ulici 14 nalazila se kaptolska pivara (*Kapitel Bräuhaus*) *Zur Hoffnung* koja se javlja prvi put 1829. godine.¹⁹⁶³

Prije nego u Donjem gradu pojavljuju se neke kavane i gostionice, dakako, u Gornjem gradu. Najprije srećemo kavanu u prizemlju kuće *Dverce* koju je nedugo poslije dovršenja platoa lužne promenade uredio kavanar Stjepan Todt. Ugovarajući s gradskim poglavarstvom, on je obećao da će u kavani prodavati kavu, slatoleđ, limunadu, mlijeko, slastice itd. Točit će i fina vina, ali neće od kavane učiniti prostu krčmu.

Već prilično rano (oko 1820) pojavljuje se kavana i gostionica *Fortuna* na istočnoj strani Markova trga, na mjestu današnje sabornice (br. 7). Uredio ju je, čini se, dvadesetih godina prošloga stoljeća prvi njezin vlasnik i kavanar Johannes Piantovsky. Nekako u isto vrijeme (oko 1825) javlja se i kazališna kavana u starom Amadeovu kazalištu u Demetrovoj ulici br. 1. Bila je to jedna od najstarijih zagrebačkih kavana. No uz nju je bila i gostionica i slastičarnica. Vjerojatno je imao kavanu i kavanar Franjo Czirei u kući koju je 1811. kupio negdje u Mesničkoj ulici "unutar gradškoga zida".¹⁹⁶⁴

Neke od spomenutih kavana i gostionica toga najranijega razdoblja 19. st. održat će se i poslije, a pojavit će se i nove, što s jedne strane svjedoči da je ta grana gospodarske djelatnosti uvijek cvala, a s druge da je i u ta vremena društveni život u tadašnjem malom Zagrebu bio prilično razvijen, a Zagrepčani i tada imali potrebu za kavanama i gostionicama da se u njima sastaju i uz okrepu politiziraju, izmjenjuju misli, razgovaraju o najnovijim događajima, sklapaju poslove i pozabave se.

1963. Agrar-Zeitung 1829-1835, Intelligenzblatt, 1830, No 63, 97, 98. - Acta politica anno 1820, fasc. D, XXVIII, act. No 907. - Protocollum fassionum 1818. - Agrar-Zeitung, 1833, p. 228. - Intelligenzblatt, 1836, p. 289. - O. Maruševski, Stare zagrebačke kavane, Kaj, 1977, 11-12, p. 43 i d. - I. Uličnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1936, p. 94, n. 2.

1964. Protocollum fassionum 1811-1816, p. 232-233. - L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, p. 43. - E. Laszowski, Gradska vrata i kula "Dverce", revija Zagreb, 1936, p. 203. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 113.

Početkom 19. st. radi u Zagrebu više manjih manufakturnih radionica od kojih se neke štovije nazivaju i tvornicama, iako ih takvima u pravom smislu riječi ne bismo mogli smatrati. Pojedine se javljaju već u 18. st., ali rijetko nastavljaju djelatnost i u 19. stoljeću. U samom početku zemljopisac i polihistor Pavle Solarić opisujući Zagreb u svom djelu *Novograždansko zemljeopisanje* spominje i manufakturu našega grada: jednu svilanu, tri pivare, jednu zvonoljevcu i jednu radionicu igračih karata. Međutim, u slijedećim godinama broj većih radionica, manufaktura, nešto se povećao, pa se osim spomenutih javljaju i "tvornice" duhana, likera, kamenine, papira, ciglane, sapunara i uljara (uljni mlin).

Osim zvonoljevnice, pivare i ciglane najstariju tradiciju imala je papirana. Bila je osnovana još 1771. i bila je vlasništvo zagrebačkoga Kaptola. Radila je do 1825, kad datira posljednja vijest o njoj. Tada su joj, naime, požeški Židovi prodavali krpe za izradu papira. Nalazila se u Novoj vesi (br. 45 i 47) na mjestu buduće Kreigerove tvornice kamenine.¹⁹⁶⁵

Zvonoljevnica koju spominje P. Solarić 1804. bila je također jedna od najstarijih i najvećih radionica u Zagrebu u to vrijeme. U njoj su salivena brojna zvana za razne crkve u Hrvatskoj i Slavoniji, a dakako i u Zagrebu.

Solarić piše da su 1804. u Zagrebu bile tri pivovare. No bile su vjerojatno samo dvije: gradska i kaptolska. Gradska u Pivarskoj ulici u Gornjem gradu i kaptolska u Tkalčićevoj ulici navodno br. 14. Tek nešto poslije, ali, čini se, još u tom razdoblju, prodala je gradska općina svoju staru pivovaru u Gornjem i sagradila novu u Donjem gradu na uglu Gajeve i Tesline ulice. Je li to ona učinila negdje oko 1828, kad se prvi put spominje *braxalis domus civitatis neoerigendus*, ili nešto prije, zasada nije poznato. No 1822. grad je još imao pivovaru u Gornjem gradu, Kaptolska pivovara javlja se 1829, a imala je uza se, čini se, i kavanu zvanu *Zur Hoffnung*.¹⁹⁶⁶ Solarić piše da je 1804. postojala u Zagrebu i svilana. Ta je, kako smo već vidjeli, bila osnovana negdje krajem 18. st., a nalazila se na mjestu kuće br. 30 u Preradovićevoj ulici (zapadni ugao Hebrangove). Bila je vlasništvo zagrebačke županije, a današnja Preradovićeva ulica u kojoj se nalazila, po njoj se nekada zvala Svilarška.¹⁹⁶⁷

Važna grana proizvodnje bile su i u to vrijeme, kao i prije, ciglane. Cigle su bile vrlo potrebne jer se u to doba grade isključivo zidane, a grad sve više širi. Kao i u 18. st., na području Zagreba bilo je dosta ciglana. Vlasništvo su bile gradske općine i raznih privatnika (Kiepac, Kulmera, Jelčića, Busića, udovice Ignjata Magdalenića, grofa Bartolomea Patačića, Ivana Čačkovića i drugih). Gdje su se nalazile, zasada se još ne zna pobliže, no zacijelo su bile na istim mjestima na kojima su bile u 18. stoljeću. Tek za jednu se kaže da se nalazi pod Sv. Duhom, odnosno pod putom koji vodi kapeli, a za drugu da se nalazi na "Chresnyevki".¹⁹⁶⁸

Godine 1810-1814. radila je u Zagrebu i tvornica likera (*rosoglio fabrique*) što ju je osnovao zagrebački veletrgovac i manufakturnist Jakob Weiss, a nalazila se na Potoku, na mjestu današnje Gliptoteke Hrvatske akademije (Medvedgradska 2). Kako

1965. M. Despot, Pokušaji manufakture u Gradanskoj Hrvatskoj u 18. st., Zagreb 1962, p. 81.

1966. Protocollum fassionum 1822. i 1828. - P. Solarić, Novogradjansko zemljeopisanje, Venecija 1804. - Agrar-Zeitung, 1829.

1967. M. Despot, Pokušaji manufakture u Gradanskoj Hrvatskoj u 18. st., Zagreb 1962, p. 32-33.

1968. Protocollum fassionum 1797-1805; 1808-1811; 1827-1830; 1830-1832.

je poslovala, nije poznato, tek se zna "da je zgrada koja je nekoć bila namijenjena za tvornicu likera (*für rosoglio fabriku*) sa čitavim zemljištem koje joj je pripadalo u veličini od 54 kattra i sa svim inventarom što se nalazi u zgradi" Josip Steindacher, gradonačelnik i sudski prisjednik zagrebačke županije, 4. lipnja 1823. za 4000 forintra prodao trgovcu Antunu Engelfeldu i njegovu sinu Henriku. Poslije Engelfelda bio je taj posjed raspoređen na četiri dijela, te ga je do druge polovice 19. st. posjedovalo niz vlasnika. Od njih se nijedan ne spominje kao vlasnik tvornice likera koja je bila likvidirana, očito, već davno prije. Krajem 19. st. posjed je opet bio sjedinjen u jednom vlasništvu, u rukama društva kožanice, pa su na njemu postupno podizane zgrade više tvornice koža. I 1819. spominje se u Zagrebu tvornica likera, vlasništvo nekog Šporera. Međutim, nije poznato je li riječ o istoj tvornici. Vjerojatno ne, ako je ona na Poloku, odnosno Medvedgradskoj ulici, doista radila samo do 1814. godine.¹⁹⁶⁹

Godine 1828. dr. Krieger osnovao je domaću tvornicu za izradu posuda od kamene. Tvornica je bila smještena u iste prostorije u Novoj vesi (br. 34) gdje se prije nalazila kaptoilska manufaktura papira. Proizvodila je stolno posude i predmete svakodnevnne upotrebe od kamene. U daljnjem 19. st. vlasnici su joj bili Josip Lellis, Vjekoslav Barbot i njegova obitelj. Oni će unaprijediti našu proizvodnju kamene, dok će za vrijeme Barbota, izučena kemičara, tvornica dati najizvornije proizvode.¹⁹⁷⁰ Prvih godina 19. st. spominje se u Zagrebu i tvornica duhana (1817), radionica igranih karata (1804) i sapunara (1806), o kojima nemamo, nažalost, nikakvih pobližih podataka. Na kraju tog razdoblja pojavljuje se i uljni mlin, osnovan 1830. godine, što je proizvodilo razne visite ulja od lana, konoplje, oraha, buče, sunčanice i još nekih prirnodna.¹⁹⁷¹

POLITIČKE PRLIKE 1830-1850.

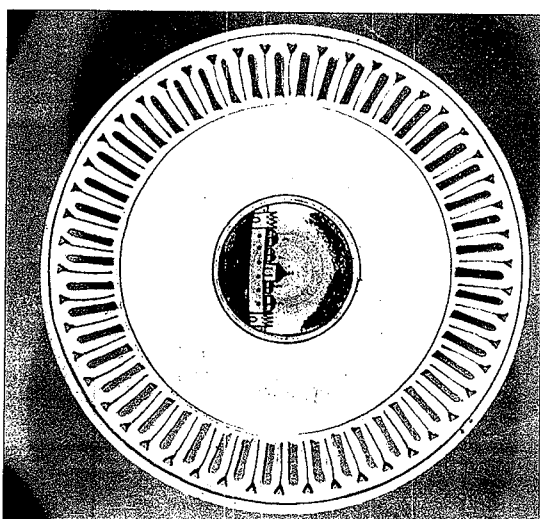
Centralističke težnje Habsburgovaca i nastojanja Madara da zbrnišu državnu samosvojnost, da od Banske Hrvatske odijele slavonske županije, da stvore veliku Madarsku od Karpata do mora s mađarskim jezikom na svim područjima javnoga i privatnoga života, bili su uzrok borbe što su je pokrenule mlade snage za očuvanje hrvatske narodnosti i samostalnosti hrvatskoga jezika i cjelokupnost hrvatskih zemalja.¹⁹⁷²

¹⁹⁶⁹ Protocollum fassionum 1820-1824. - L. Dobronić, Radnička naselja u Zagrebu u toku devedesetog stoljeća, ISNZ III, p. 116. - L. Dobronić, Barot Feibinger i zagrebački graditelj njegova doba, Zagreb 1971, p. 73-74.

¹⁹⁷⁰ M. Kunitzsch, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 5. VII. 1830, p. 228 (pisano ljetu 1829). - O. Klöbner, Tvornica kamene u Zagrebu, ISNZ I, p. 229-232.

¹⁹⁷¹ Protocollum fassionum 1805-1808. - P. Solarč, Novogradjansko zemljeopisanje, Venecija 1804. - V. Klaić, Zagreb. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975.

¹⁹⁷² Jedan od uzroka ekspanzionističke politike Madara prema Hrvatskoj bio je i gospodarski. Madarina je, izlazi na more i dalje - J. Šidak, Regia scientiarum academia, Spomenica u povodu proslave 300 godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, I, Zagreb 1969, p. 63.

Tanjur iz zagrebačke tvornice kamene Vjekoslava Barbota, oko 1850. (MGZ)

Početak tridesetih godina 19. st. Zagreb je postao središte pokreta, nazvana ilirskim, jer su njegovi inicijatori htjeli u njemu osim Hrvata okupiti i sve Južne Slavene koje su smatrali potomcima pretpovijesnih Ilira da bi tako postali jači, napose za borbu protiv mađarskog nacionalizma. U toj borbi, osim favoriziranja hrvatskoga jezika, pjevanja budnica, plesanja narodnog kola i dr. uvode i počinju nositi narodnu odoru koja je odgovarala odjeći starih plemenišaš Hrvata: surku od sukna smeđe boje s crvenim gaftanima, crvenu kapu s ilirskim grbom, polumjesecom i zvijezdom. Uveli su i takav grb, jer su vjerovali da je to bio grb stare Ilirije. Osim na crvenkape stavljali su ga i na zastave, oružje, satove, pokušstvo, igle pribadače, ženske torbice, posude itd. Odori iliraca pripadali su i handžari, pištolji i sablje. I žene su počele nositi narodne nošnje. Na rame stavljale bi surku bijele boje s crvenim gaftanima, a na glavu poculicu.¹⁹⁷³ Akciju narodnoga preporoda pokrenuo je (1830) mladi naraštaj proizašao iz redova građanstva, maloga plemstva i seljaštva. Započeli su je u književnosti mladi kajkavski intelektualci i književnici na čelu s Ljudevitom Gajem, Pavlom Štoosom, Dragutinom Rakovcem i Ljudevitom Vukotino-vićem. Oni su uz ostale preporodne pisce, Stanka Vraza, Dimitrija Demetra, Ivana Mažuranića, inicirali pokret i započeli izgrađivati novo razdoblje hrvatske književnosti. Sjedište njihove djelatnosti bio je Zagreb. Ovdje se uglavnom početkom tridesetih godina kao nastavak starijih srodnih pojava (Maksimilijan Vrhovac, Tiro Brezovački, Kušević, Drašković i dr.) javljaju manifestacije u prilog hrvatskom jeziku,

¹⁹⁷³ M. Schneider, "Dvorane zagrebačke karte", ISNZ II, p. 205-224. - J. Horvat, Ljudevit Gaj. - T. Macan, Povijest hrvatskoga naroda, Zagreb 1971, p. 158.

hrvatske narodnosti, Hrvata uopće. Te manifestacije označuju zapravo već početak pokreta. Godine 1832. pravnik Ivan Derkos piše *Genius patriae super dormientibus suis filiis*, gdje ističe da Hrvati moraju njegovati svoj materinski jezik. Iste godine Bogoslav Kundek u Štoosovu duhu pjeva *Reč jezika narodnoga*, a Janko Drašković izdaje svoju *Disertaciju ili Razgovor darovan gospodi poklisarom*, gdje donosi program pokreta, dr. Matija Smodek drži predavanje o hrvatskom jeziku na zagrebačkoj akademiji, dok se iste godine general Juraj Rukavina u Hrvatskom saboru zahvaljuje banu Franji Vlašiću na hrvatskom jeziku što ga je odabrao za kapetana banske vojske, odnosno kraljevine. Njegove hrvatske riječi izazvale su buru oduševljenja i povladivanja. Bio je to prvi hrvatski govor izrečen u Hrvatskom saboru nakon dugog vremena.¹⁹⁷⁴ Manifestacije u korist hrvatskoga, a protiv njemačkoga jezika, jednako kao i u korist hrvatske narodnosti, bili su, nedvojbeno, i sukobi zagrebačkih studenata s austrijskim časnicima do kojih je u Zagrebu često dolazilo (osobito 1834), bilo na ulici, bilo u kazalištu.

U početku je ilirski pokret bio književni, ali je pred očima imao i ostvarenje važnih političkih, kulturnih, socijalnih, prosvjetnih i gospodarskih ciljeva. U programu pokreta iznesenoga u *Disertaciji* Janka Draškovića predviđa se među ostalim potpuna ravnopravnost Hrvatske u odnosu prema Mađarskoj, osnivanje samostalne, od Mađarske nezavisne, vlade koja bi bila vrhovna vlast u kraljevo ime, dok bi na čelu vlade bio ban s obnovljenim ovlastima. U programu se nadalje predviđa ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojne krajine i Rujeke s Primorjem, Gorskum kotarom, a s vremenom i Bosne, Istre i tri slovenske pokrajine (Kranjske, Štajerske i Koruske). Zatim njegovanje hrvatskoga odnosno "ilirskog" jezika koji bi u hrvatskoj državi bio službeni jezik. Predviđa se i ostvarenje političkih i društvenih sloboda te socijalna pravda s jednakosti među ljudima i protiv zastarjelih staleških odnosa. Zatim podizanje opće izobrazbe svih slojeva s pomoću dobrih škola i valjanih učitelja, ali i razvijanje domaćeg obrta, trgovine i industrije. Sve to imalo bi se ostvariti u okviru novog *Kraljevstva Iliričkog* koje bi se osnovalo uz suglasnost bečkoga dvora.

Jedan od glavnih ciljeva ilirskoga pokreta bila je borba za hrvatski jezik u javnom i privatnom životu, buđenje narodne svijesti i kulturno uzdizanje u hrvatskom duhu. Borba se vodi s jedne strane protiv njemačkoga jezika koji se uvriježilo i zavladao u životu Hrvatske, a s druge protiv nakana Mađara koji hoće Hrvatima nametnuti svoj mađarski jezik. Da bi u toj borbi bili uspješniji ilirci se odriču svoje kajkavštine u korist štokavštine kao književnoga jezika Hrvata. Donose novi pravopis za sve hrvatske pokrajine da bi se, tada još politički rastavljene, s pomoću zajedničkoga književnog jezika i pravopisa i u budućnosti i politički lakše ujedinile. Istu zadaću imale su i novine što su ih počeli izdavati. Bile su to prve hrvatske političke novine. U početku (1835) bile su tiskane kajkavski s naslovom *Novine Horvatske*, a već od siječnja 1836. prelaze na štokavštinu. Otada su se zvale *Ilirske narodne novine*, a imale su i literarni prilog koji se najprije zvao *Danica horvatsko-slavonsko-dalmatinska* (1835), a poslije (od 1836) *Danica Ilirska*.

¹⁹⁷⁴ E. Laszowski, Izgredi u Zagrebu 1834. godine, SNZ, p. 171-172. - E. Laszowski, Sukobi hrvatske mladeži s austrijskim časnicima u Zagrebu 1834. revija Zagreb, 1935, p. 338-340. - V. Gudel, 100 godišnjica hrvatskog ilirskog preporoda, Zagreb 1936, p. 6. - R. Viktor, Grad Zagreb - kolijevka Ilirizma, revija Zagreb, 1934, p. 97-101, 155-157, 176-182. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 123.

Andreas Staub: Ljudevit Gaj, litografija iz 1838. (MGZ)

Uz hrvatski narodni preporod što ga je u početku zastupala napredna mladež pristao je doskora i dio hrvatskoga plemstva i svećenstva. Oni su također bili ogorčeni na Mađare, jer su htjeli ukinuti podložništvo i uvesti protestantizam u Hrvatskoj, a to ni jednima ni drugima nije odgovaralo. Novim pristasha preporodni je pokret znatno ojačao. A kako je i bečki dvor zbog sve većih zahtjeva Mađara u taj čas bio sklon Hrvatima, to su i oni slobodnije i intenzivnije mogli dalje raditi na narodnoj stvari. Nakon izdavanja hrvatskih novina osnivaju se društva i ustanove koje su, osim svojih specifičnih zadaća trebale buditi, širiti i jačati narodnu svijest. U zemlji se otvara više čitaonica u kojima su članovi izmjenjivali političke misli i njegovali hrvatski jezik. Najvažnija je bila zagrebačka *Ilirska čitaonica* osnovana 1838. godine. Ona je desetljećima bila kolijevka najnaprednijih političkih i kulturnih inicijativa. Iz nje je nastala knjižnica Matice ilirske (poslije Matice hrvatske) 1842, Narodni muzej 1842, Gospodarsko društvo 1841, Narodni dom, društvo *Dvorana* i dr. U okviru tih nastojanja rodilo se i hrvatsko kazalište u kojem se 1840. davala prva

hrvatska dramska predstava *Juran i Sofija* od Ivana Kukuljevića, a 1846. i prva hrvatska opera *Ljubav i zloba* od Vatroslava Lisinskog. Nastojalo se da svagdje prevlada narodni duh, pa tako i u kazalištu, koje je trebalo biti jedno od glavnih rasadišta narodne misli.¹⁹⁷⁵

Djelovanje pokreta zadiralo je gotovo u sve grane hrvatskog kulturnog, političkog i društvenog života. Preporoditelji su napose nastojali rasvijetliti našu starinu, našu prošlost, dokumentirati je sa što više dokumenata i potvrditi našu autonomnost u Europi. Iz tog rada potekli su poslije pokušaji da se prikaži naša politička povijest. Prihvaćena je i ideja da se osnuje učeno društvo za proučavanje narodnoga jezika i za napredak naučnoga rada.¹⁹⁷⁶ I rad književnika preporoditelja bio je važan u političkom pogledu. Preporodna literatura svojim poletno uglazbljenim budnicama jačala je političke ideje, budila narodnu svijest, oduševljavala široke slojeve. Zbog sukoba s Mađarima osnovana je i prva politička Narodna (ilirski) stranka u kojoj se okupio uz naprednu hrvatsku mladež i dio plemstva i svećenstva, protivnika mađarskih nastojanja na mađarizaciji Hrvatske. Program stranke bio je sadržan u Draškovićevoj *Disertaciji*, a težio je među ostalim za tim da se promijeni državnopravni odnos između Hrvatske i Mađarske, da se sve hrvatske zemlje ujedine i formiraju od Mađarske nezavisnu političko-teritorijalnu cjelinu s banom na čelu. I protivnici preporoditelja, prijatelji Mađara, osnovali su iste godine (1841) stranku pod nazivom *Horvatsko-ugarska strajnika*. Njezin politički program bio je između ostaloga da se Hrvati što tješnje povežu, ujedine s Mađarima u jedinstvenu mađarsku državu, da prihvate mađarski jezik kao službeni i kao nastavni u školama, da zastupnici hrvatskih županija izravno idu na požunski sabor. Ukratko, da se Hrvatska što tješnje poveže s Mađarskom i potpuno ukine njezina samostalnost. *Horvatsko-ugarska strajnika* nastala je u okviru društva prijatelja Mađara koje se zvalo *Horvatsko-ugarski kasino*, a bilo osnovano kao protuteža ilirskoj čitavnici. Glavna mu je svrha bila propagiranje mađaronske politike, učenje i njegovanje mađarskog jezika, a napose nastojanje da se ukine ime "ilirsko" koje se nije slagalo s intencijama Mađara da stvore veliku jedinstvenu mađarsku državu od Karpara do mora.¹⁹⁷⁷ Članovi društva, ujedno pristaje *Horvatsko-ugarske strajnike* postaju najveći neprijatelji iliraca te sljedećih godina dolaze s njima u otvorene sukobe. Budući da propagiraju mađarski jezik, nameću ilircima borbu ne samo protiv njemačkog, već i protiv mađarskog jezika. No kako taj jezik nije uhvaćen korijen u hrvatskom narodu, a napose ne u zagrebačkom građanstvu, ostala je borba protiv mađarskoga jezika uglavnom u javnom životu, u županiji i saboru. Ipak, borba protiv

1975. A. Barac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, I, Zagreb 1954. - J. Horvat, Ljudevi Gaj, - Z. Črnja, Kulturna historija Hrvatske, Zagreb 1964. - M. Despot, Josip Tomić zagrebački trgovac, obrtnik i manuafakturisr, ISNZ III, p. 107-116. - L. Županović, Glazbena umjetnost u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, Kolo, 1966, 8-10, p. 303-320. - V. Rudolf, Grad Zagreb - kolijevka ilirizma, revija Zagreb, 1934, p. 97-101, 155-157, 176-182. - J. Sliak (sa suradnicima), Hrvatski narodni preporod ilirski pokret, Zagreb 1968. - N. Staničić, Gajeva "Još Hrvatska ni propala" iz 1832-33, Zagreb 1989. (m.b.) - J. Drašković, Disertacija ili razgovor Darovana Gosposdi Poklaskom Zakonskim u budućem Zakonodavnom Krajevinah naših Za buduću Dietu Ungarsku odaslanem, Karlovac 1832. (pretsak Karlovac 1991) (m.b.)

1976. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 288

1977. J. Horvat, Ljudevi Gaj, p. 161, 176. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 291. - I. Ultnik, August Duković, revija Zagreb, 1937, p. 421-423.

Putna torba Ljudevita Gajeva, vezivo i koža, oko 1840. (MGZ)

njemačkog jezika u građanstvu bila je stalna, jer se taj jezik, osobito u Zagrebu, vrlo uvijezio, pa i u vrijeme ilirizma bio živ. Godine 1835. zabilježeno je u *Danici* kako u zagrebačkom građanstvu vlada njemački jezik. "Tipičan se zagrebački građanin zadržati kad govoreći njemački učini kakvu pogriješku. (dok) hrvatski jezik prezire." Godine 1842. čak i članovi ilirske Gajeve tiskare u jeku ilirizma čestitaju svom poslovođu njemački, sa es *lebe wohl*, a 1843. čitav gospodarski personal zagrebačke biskupije čestita četrdeset godišnjicu službovanja prefektu biskupije također njemački. U građanskoj četi postoji i čitav njemački odred. Pa čak i 1844. Nemčić u *Putosinicama* piše kako je Zagreb sudeći po natpisima dućana više njemački, nego hrvatski grad. "Jošte je jedno što prekuhati ne mogu. Da koji inostranac u Zagreb dođe pa razgleda natpise vrh dućana i cimerne zanatlija, to bi prije mislio, da se u kakavom njemačkom gradu nalazi, nego u stolnoj varoši Hrvatske." I dalje: "Kad će jednaput jezik ilirski iz svoje potištenosti usksnuti. Zar ne poznajete sredstva kojim bi se svi ovi tudi natpisi (...) ukratko preinacili.¹⁹⁷⁸ A još je 1838. Janko Drašković uputio apel ponijemčenim hrvatskim ženama u korist njegovanja hrvatskoga jezika. Napisaao je knjižicu *Ein Wort an Illirians hochherzige Töchter*, nastojeći ih pridobiti za narodnu stvar. O rezultatu tog apela već tada se najpovoljnije izrazio Ivan Kukuljević: "Iza one poslanice (Draškovićeve) na kćeri ilirske pretvorila se čarobno sva čud i narav naših svjesnih žena. One koje bijahu već napola ponijemčene stradaše učiti i govoriti hrvatski. Poprimiše narodnu nošnju, počеше čitati hrvatske časopise i knjige, pjevahu hrvatske pjesme javno i u kući, dopisivalu hrvatski, a neke pokušashe dapače

1978. A. Nemčić, Putosinice, Ljubreg 1844, p. 218, u Izabrana djela, Zagreb 1898. - V. Deželić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 45.

i obogaćivati i književnost hrvatsku.¹⁹⁷⁹ Njemački jezik u ono vrijeme u Zagrebu nije bio neprirodan, stran, jer je u gradu bilo dosta obrtnika i trgovaca njemačkoga podrijetla. Mnogo teže bile su prijetnje mađarskoga jezika, iako se taj jezik tada vrlo malo ili nikako govorio u Zagrebu. Štoviše ni mnogi članovi mađarskog kasina, pristaše Madara, nisu znali mađarski. No usprkos tome zbog mađarskog jezika i drugih zahtjeva Madara prema Hrvatskoj dolazilo je do mnogih sukoba između iliraca-narodnjaka i mađarona ne samo na saborskim i županijskim zasjedanjima, nego i u dnevnom životu. Jedan od prvih sukoba zbog jezika dogodio se u Zagrebu potkraj 1831. između hrvatskih i mađarskih đaka, kad je dr. Matija Smodek trebao u zagrebačkoj akademiji predavati hrvatski jezik. Đaci Mađani su se protiv toga bunili i sukobili su se u akademiji s hrvatskim đacima. Sukobi su se ponavljali i na ulicama. No kad su profesori akademije odlučili da Smodek može predavati hrvatski jezik, spor je završio.¹⁹⁸⁰ Do mnogo oštrijih sukoba dolazilo je četrdesetih godina između iliraca i mađarona prilikom novog izbora (restauracije) činovništva zagrebačke županije. Mađaroni su, naime, pošto su osnovali svoju stranku, nastojali zavladati županijama, dobiti tako većinu u Hrvatskom saboru i u njemu ostvariti svoj program. Prvi sukob započeo je prilikom izbora županijskog činovništva 30. svibnja 1842. U povodu tih izbora bilo je u Zagrebu vrlo burno. Izbornom raspoloženje počelo je već deset dana prije 20. svibnja priredene su podoknice Gaju i nekim drugim predoditeljima. No pri dočeku izbornika mađarona iz Moravča i Sv. Ivana došlo je kod Maksimira do sukoba između mađarona i pristaša iliraca. Sukob se nastavio i u gradu, gdje su Pisačićevi ljudi (mađaroni) tjerali Gaja sabljama i kolcima, dok se nije sklonio u županijsku kuću. A kad su uvečer ilirci htjeli u povorci s glazbom običi gradom, mađaroni su ih kod Dveraca napali kamenjem, a povorka se razbježala. Nato su ilirci za odmazdu porazbijali prozore na mađarskom kasinu u Demetrovoj ulici 1. Kad je ilirska stranka na izborima 30. svibnja pobijedila, mađaroni su tvrdili da izbori nisu provedeni zakonito i počeli ilirce klevetati na najvišim mjestima: kod mađarske vlade, na bečkom dvoru, požunskom saboru i u najutjecajnijega člana regencije nadvojvode Ludwiga. Optuživali su ih kao veleizdajnike i rusofile, da su službenici ruske propagande, da ugrožavaju državni poredak, da rade na stvaranju samostalne ilirske države u savezu s Bosnom i drugim južnoslavenskim pokrajinama.

Još iste godine turpoljski je komeš, jedan od vođa mađarona, organizirao u Zagrebu protuilirske demonstracije, a u Hrvatskom saboru napadao Janka Draškovića, bana, Ferdinanda Kulmera i samoga biskupa Haulika. U toj burnoj situaciji kralj je imenovao banom Erdeljca grofa Franju Hallera (16. lipnja 1842) da sredi prilike u Hrvatskoj. Iako to imenovanje ilircima nije bilo po volji, oni su prigodom banove instalacije (18. listopada 1842) nastupili u vrlo velikom broju da bi ban dobio dojam kako su oni važan čimbenik u zemlji. To bi bana trebalo zadiviti, pridobiti ga na

1979. Da se Janko Drašković morao hrvatskim kćerima obraćati na njemačkom jeziku, bila je posljedica germanizacije u 18. st. Hrvatski jezik u našoj javnosti imao još relativno slabu cijenju. Iako su već 6. siječnja izlazile u Zagrebu Gajeve *Novine hrvatske*, Mađari su, međutim, zakonom od 1836. dobili u svim školama katedre svoga jezika, dok su se Hrvati u to vrijeme kralju morali obraćati na mađarskom, latinskom ili njemačkom jeziku. - GJ. Surmin, Hrvatski preporedi, II, Zagreb 1904, p. 103. - J. Matasović, Stari istarinski Zagreb, NS, 1, p. 9. - I. Bach, Apel zagrebačkih građana na cara Ferdinanda I. 1838. god., p. 1. n. 4 (tkp).

1980. V. Rudolf, Grad Zagreb - kolijevka ilirizma, revija Zagreb, 1934, p. 99-100.

ilirsku stranu. Ivan Kukuljević i Pavao Štoos ispjevali su mu štoviše i hvalospjeve, što im poslije nije bilo nimalo ugodno. Ilirci su organizirali i dolazak u Zagreb mnoštva svojih pristaša, napose iz županija i općina. Cio grad bio je pun svijeta i sve je vrvjelo ilirskim crvenkapama. Stotine žena bile su odjevene u narodne nošnje. Glazbe su svuda svirale budnice. Stigao je i ilirski rodoljub grof Albert Nugent sa svojim topolovačkim slobodnjacima, stošezdeset konjanika u crvenkapama i crvenim ogrtačima, naoružani kopljima i pod narodnom zastavom na kojoj je bio natpis *Odlučio sam*. Na Harmici odlučivljeno ih je pozdravilo okupljeno mnoštvo. Sačuvana je i litografija u boji koja prikazuje taj događaj, objavljena u nakladi zagrebačkoga građanina Ivana Havičeka. Osim iliraca bilo je dakako i pristaša mađarona, napose Turpoljaca, a i raskošno opremljenih Mađara. Sve je bilo vrlo svečano. Bana su dočekali predstavnici staleža i redova u Maksimiru, a zatim ga dovezli u sjajnoj pratnji u grad, gdje ga je u ime grada pozdravio jedan od ilirskih prvaka, gradski sudac Josip Steidacher. No usprkos svečanom dočeku, Haller nije ispunio očekivanja iliraca. Pridobili su ga poslije mađaroni. Štoviše, on je dao prijedlog dvoru da se radi smirenja Hrvatske zabrani ilirsko ime. Na taj prijedlog, a i zbog mađaronskih optužbi te kako se na ilirski pokret u Beču potužila i Turska zbog agitacije iliraca među bosanskim Hrvatima, kralj je 11. siječnja 1843. izdao naredbu kojom je zabranio ilirsko ime (ilirski, ilirizam, ilirija) i sve ilirske znakove (ponajprije ilirski grb koji se sastojao od polumjeseca i zvijezde). To je učinio tim spremnije jer je pokret počeo prelaziti granice Hrvatske, pa i Austrije, i sve se više iz književnoga razvijao u politički. *Ilirske novine* dobile su naslov *Narodne novine*, *Danica ilirska* *Danica horvatsko-slavonska dalmatinska*, a *Ilirska stranka Narodna stranka*. Tom prilikom u Hrvatskoj je uvedena stroga cenzura tiska. Glavni cenzor bio je profesor zagrebačke Pravoslavne akademije Mađar J. Mátsik, jedan od glavnih neprijatelja preporodnog pokreta u tadašnjoj Hrvatskoj. Gotovo u svakom broju, bilo hrvatskih, bilo njemačkih novina koje su izlazile u Zagrebu, brisao je Mátsik čitave članke, pa i najnedužnije. A kad je bio u dvoumici, tražio je savjeta i upute u mađaronskom kasinu. U takvoj situaciji ilirci su svoje rukopise objavljivali izvan Zagreba, ponajprije u Beogradu. Tamo su ih potajno otpremali parobrodom *Sloga* koji je od ljeta 1844. plovio između Zemuna i Siska. Nažalost, samo do 16. rujna 1845, kad je potonuo naletjevši na neki podvodni stup. Mátsik je u Zagrebu bio vrlo omrznut, pa je napose od narodnjaka doživljavao velike neugodnosti, primjerice, na dan Sv. Stjepana mučenika 1843. kad su mu na stanu porazbijali sve prozore.¹⁹⁸¹ Mađaroni su, čini se, u gradu često organizirali izgrede s tučnjavama, primjerice, 9. prosinca 1843, kad je bila sazvana županijska skupština s namjerom da raspravlja o porezu za 1843/4. godinu. Očito da ometa rad skupštine i izazove nered, došao je u Zagreb po nalogu njihovih mađaronskih prvaka velik broj plemića iz Turpolja, Moravča, Sv. Ivana i Šašinovca. Plemići su bili naoružani sabljama, puškama, pištoljima, noževima, toljagama, sjekirama i "drugim ubojitim oružjem". Oko deset sati prijepodne stuigli su na Markov trg i tu se pred

1981. Praenotaciones Comit. zagreb., lib. VII, p. 180. - E. Laszowski - V. Deželčić, Dnevnik Dragutina Rakovca, NS 1, p. 66, 71; 2, p. 184, n. 21. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 191-193, 196, 199-200, 205, 206. - M. Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898, p. 80. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 292. - GJ. Szabo, Stari Zagreb, p. 95. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 135.

županjskom zgradom podijelili u čete. Stigli su i Nugentovi serežani, plemići narodnjaci iz Bosiljeva. Oni su se smjestili u Mletackoj ulici, gdje su po nalogu mirno čekali. Glavna snaga madarona bili su turtopoljski plemići. Njih je bilo oko sedam stotina. U jednom trenutku nastala je svada te je na Markovu tgu došlo do sukoba između njih i bosiljevackih narodnjaka. Započela je pucnjava i međusobna tuča svim mogućim oružjem. Bilo je i poginulih i više teško ili lakše ranjenih na objema stranama. Među teško stradalima bio je i Gijuro Merzljak, narodnjak, vrtlar grofa Nugenta iz Bosiljeva. Njega je iz puške teško ranio Aurel Kušević, sin dvorskog savjetnika Kuševića, pucajući s prozora neke kuće na Markovu tgu. No to mu nije bilo dovoljno, pa je izašao na tgu i zajedno s drugom "gospodom madarske stranke" zadao jadtuku sabljom još nekoliko udaraca. "Isječen sabljama, sjekirama i tučen maljevima" ranjeni Merzljak pao je pod Marjinim kipom i za kratko vrijeme umro. Među ostalima nemištrdno ga je sabljom izudarao i grof Antun Erdődy, jedan od vođa Madarsko-horvatske stranke. Pucnjava, tučnja i metež "na Markovu tgu 9. prosinca 1843. ispunili su cijeli Gornji grad" i tek je vojska uspjela učiniti kraj neredima. Vrtlar Merzljak i ostali stradali litrci bili su preteče čuvenih spanyjskih žrtava, palih dvije godine kasnije na istom mjestu na Markovu tgu u Zagrebu.

Povodom krvava događaja u prosincu 1843. imenovan je Kr. komesarom za Zagreb bečki župan Josip Rudić od Aljmaša koji je dobio nalog da o događaju povede svestranu istragu, u kojoj je među ostalim utvrdeno:

- da su turtopoljski plemići dobili nalog od svog poglavarstva da 9. prosinca iđu u Zagreb a ako ne budu išli izgubiti će plemićka prava, platinu globu i dospjeti u zatvor;
- da su plemići iz Sv. Ivana i Moravča došli u Zagreb "preparirani";
- da su se plemići spomenutoga dana skupili u kući Karla Jelačića te u kući Katarine Rogendorf i u stanu Danijela Jelačića, gdje su se savjetovali s gospodom literatima;
- da su ljudi iz Bosiljeva bili naoružani;
- da su poslije počinjena izgređa "na pijaci sv. Marka" turtopoljski i drugi plemići otišli u stan zemaljskog komeša Danijela Josipovića;
- da je prvi pušćani hitac pao od strane Turtopoljaca;
- da su hici pali iz nekih kuća na Markovu tgu;
- da je barun Karlo Kušlan izjavio da je prvi hitac pao iz Feričeve kuće i ranio nekog Heržića;
- da su nekog čovjeka koji je ležao teško ranjen na zemlji literati i selski plemići nemljo zlostavljali.¹⁹⁸²

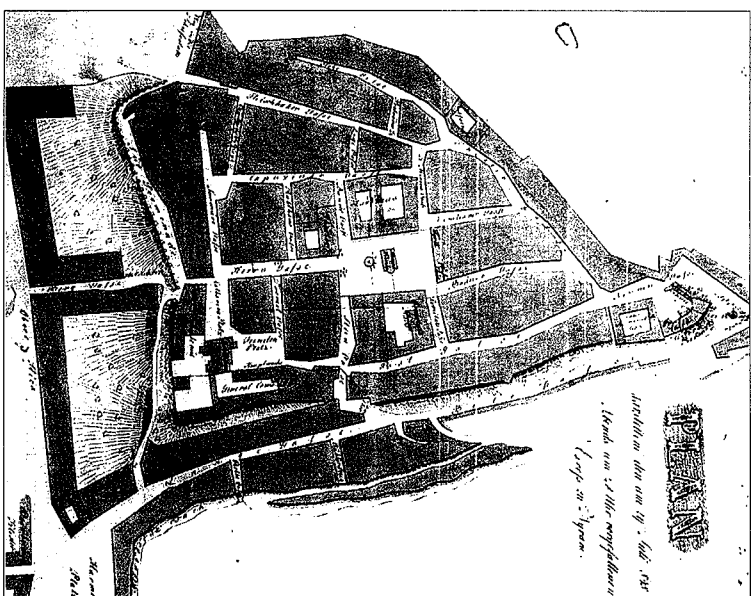
1982. Praenotations Comit. zagreb., lhb. VI, p. 63-65. - T. Smičklas, Poviest hrvatska, II. Zagreb 1879, p. 458. - E. Laszowski - V. Deželic, Dnevnik Dragutina Rakovca, NS. 3, p. 289, 300, n. 27, 28. - J. Horvat, Ljudviti Galj.

Iste godine čuo se u Saboru u Zagrebu nakon više vjekova prvi zastupnički govor na hrvatskom jeziku. Održao ga je 2. svibnja Ivan Kukuljević koji je već tada predložio da umjesto latinskoga službeni jezik bude hrvatski. Prijedlog tada nije bio prihvaćen, jer su staleži izjavili da je preuranjen. Takva misao bit će prihvaćena u Saboru u Zagrebu tek za četiri godine. Ipak, već početkom 1845. bilo je ponovno dopušteno hrvatsko ime, iako samo u književnosti. Iste godine kralj Ferdinand izdaje rješenje kojim je na zagrebačkoj akademiji otvorena katedra za hrvatski jezik i književnost. Prvo predavanje održao je Vjekoslav Babukić. Hrvatski govor Ivana Kukuljevića u Saboru 1843. ponovna dozvola hrvatskog imena i otvaranje katedre za hrvatski jezik pobjede su narodne stranke s obzirom na stalna silovita nastojanja Madara oko širenja madarskoga jezika u naše krajeve, a napose s obzirom na zaključke njihovih sabora 1843. i 1844. kad su zaključili da je jedino dopušten madarski jezik kao službeni u cijeloj Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji (1843) i da se saborski zastupnici iz Hrvatske i Slavonije mogu na zajedničkom požunskom saboru služiti isključivo madarskim jezikom (1844). Osim toga su 1844. donijeli i zakonski članak da se na visokim i srednjim školama na cijelom teritoriju Ugarske, dakle i u Hrvatskoj i Zagrebu, ima predavati na madarskom jeziku. I sama pomisao na ostranjenje toga zakona bila je toliko omražena da je zagrebačka mladež na nj odgovorila tako da je u Zagrebu spalila sve madarske slovnice do kojih je došla.

Nepriznatelstvo između Hrvata i Madara, odnosno madarona, postajalo je sve veće i sukobi među njima u Zagrebu bili su sve češći. Tako su se početkom 1844. potukli Hrvati s Madarima u vojarni, a rezultat je bio da su vojnike kazniti batinama. "Jedan je dobio 25 batinah, drugi više, a nekoji od njih i do sto." Iste godine Zagrepćani su pred županjskom kućom izbatnili madarona Šuškovića. "Jutros (22. ožujka 1844) su prije bala u teatru pred varmedijskom kućom izlupali madarona Šuškovića. Seeman je pred njim govorio, a Šušković je morao ponavljati, da je lump, magarac i sl."¹⁹⁸³

Najtragičniji događaj toga vremena koji se dogodio u Zagrebu zbog madarofilске politike, odnosno madarona, bilo je krvoproliće na Markovu tgu 29. srpnja 1845. u povodu izbora novoga pođžupana i činovnika zagrebačke županije. Izbori nisu vođeni posve korektno, pa je zbog toga na njima pobijedio madaronska stranka. Oko sedam sati navečer, kad su izbori bili završeni, iz kuće madarona Ferića (Markov trg br. 3) ispaljen je metak, možda u znak veselja zbog pobjede madarona. Nastala je uz-buna. Počelo je bacanje kamena na Feričevu kuću, razbijanje prozora i pokušaji demonstiranja da provale u nju i uhvate onoga koji je pucao. Umiješala se i vojska. Ova je opkolila tgu i zatvorila sve prilazne ulice. Između nje i pristasa narodne stranke planuo je sukob. Pa kad je litrac Mirko Bogović u svatki potegnuo sablju na natpornačnika koji je tamo komandirao, a jedan vojnik opalio hitac u Bogovića, vojska je otvorila opću palbu. Palo je tada na tgu četrdesetak ljudi. Osam je bilo mrtvih na licu mjesta, a ostali bijahu što teže što lakše ranjeni. Sutradan su od zadobivenih rana umrla još petorica.

1983. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 292. - J. Matasović, Stari stamarski Zagreb, NS. 1, p. 1-22. - J. Horvat, Ljudviti Galj. - E. Laszowski - V. Deželic, Dnevnik Dragutina Rakovca, NS. 1, p. 7, 2, p. 180-183, 3, p. 290, 294. - I. Utišnik, Spanyjske žrtve god. 1845, revija Zagreb, 1934, p. 203. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 147, 203.

Plan uličnih izgređa u Zagrebu navečer u 1/4 8 sati 29. srpnja 1845. godine. (MGZ)

Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Ferdo Žerjavčić i dr. Sporazumjeli su se da bi najprije trebalo poduzeti mjere za održanje reda i sigurnosti, a zatim učiniti sve da se što prije sazove Hrvatski sabor koji će donijeti odluke o ustavu, slobodi tiska, jednakosti plaćanja poreza i dr.

U Zagrebu je zavladao revolucionarni duh. Gradom se šire revolucionarni letci,¹⁹⁸⁹ slobodnije se govori i piše, duže se govori na brojnim skupštinama, građani se bune protiv slanja vojske protiv talijanskih revolucionara. Akciju zagrebačke mladeži i građana protiv odašljivanja trupa na talijanske revolucionare opisao je Ljudevit Vukotihović u svojim uspomjenama iz 1848. ovako: "Bojni odsjek zaključio je u

1989. Dva letka koji su se raspakivali u gradu na početku pokreta imali su sljedeći sadržaj:

a. "Gradani!

Svi narodi Evrope već se dižu da dobiu pravice koje njih idu, samo mi Horvati mučimo. Zidgimino se i mi pokazimino svetu da smo slobode vredni, isčimo nezavisnosti od Mađjara, narodnjek za diplomatički, neograničenu slobodu tiska, javno usmeno postupanje kod sudništva. Odgovornost ministrijah, jednakost naroda, a aristokracije zasutapanje. Narodnu gardu za obranu protiv tiranstva. Nemojite vreme badava trošiti, već se pograbilite dela svemi slavnij pokazite da ste slobodni i nezavisni tak od Mađjara tak od Švabe narodu. Danas pokazite svetu tko ste, hoćete li biti robovi bankrotirane Austrije ili pak slobodan narod."

poduljem vijecanju predložiti banu ne samo da obustavi dalje marširanje izvan zemlje, nego da se imadu još i graničari iz Italije pozvati kući, da za svaki nepovoljan slučaj Hrvatska ne ostane bez redovite i uvježbane vojske, kojoj bi se pridružile domaće na obranu zemlje spremne sile. Za nekoliko dana stigme u Zagreb treći bataljun slavenske jedne krajiške pukovnije jak 1200 momaka. Silna svjetina vrtila je prema savskom mostu i bataljun domaršira u grad u kojem su tada sve kuće ostale prazne, jer je sve živo pohrtilo u lice ili čekalo natrpano na Hammici da neobičnom nestrijivošću dočeka krajišnike. Divna li prizora. Uz svrku narodnih pjesama dode bataljun, a na čelu mu dva barijaktara noseći hrvatske trobojnice. Urnebesno klicanje: "Živili naši graničari", "Živili junaci", "Ne u Italiju" pozdravi ulazecu momčad. Nu sada da ti je bilo vidjeti kako se je svatko rukovao sa vojnicima i grilo i razgovarao s njima kao da su davni znanci. Osobito pako pojedini vattreniji rodoljubi pomiješali bili vojnike i rasklimali njihovu disciplinu na toliko, da je momčad na glavnoj straži u službi stojeća otvoreno govorila "mi ćemo kući". Posljedice se pokazaze drugi dan još jasnije. Čijela četa imala je izaći u svečanoj spremi na Hammici, da generali preduznu smotru. Četnik pred bataljunom zaviknu "Habt acht - präsentiert". Na što cijela četa ne slušajući svoga majora spusti puške k nogama. Uzruja se silna svjetina i uze klicati: "Živili naši graničari", a momčad zaori jednim glasom "Idemo kući".¹⁹⁹⁰

Jedina vlast u Zagrebu bila je tada gradski magistrat, odnosno gradsko zastupstvo. Sa svoje sjednice od 17. ožujka 1848. magistrat javlja županiji "da je građanstvo iz obzira na kritične događaje koji se u cijeloj Evropi porodiše podneslo veličanstvu molbu, da se Dalmacija povratit Hrvatskoj, a grad Senj vratit pod civilnu jurisdikciju". Molbu je u Beč premilostivu kralju nosio odbor od šest muževa. Molba je bila tiskana kod Fr. Župana, a sadržavala je među ostalim sljedeće: "Naš sadašnji vijek jest ono doba, gdje su se narodi osvestili, dozreli i sebe spoznali. Moli se da se izgubljena cjelovitost povratit te da se i Kr. grad Senj civilnoj jurisdikciji podložiti, a kraljevina Dalmacija koja je negda Hrvatskoj spadala povratit kraljevina Hrvatskoj i Slavoniji (...). Zatim da se sabor ovih kraljevina sazove."¹⁹⁹¹

Povodom te odluke magistrata bila je istoga dana uvečer "u čast gospodi gradskim poglavarom priredena ophodnja gradom s glazbom kojoj je prisustvovalo nebrojeno mnoštvo muškog i ženskog svijeta staleža. I tek kasno u noći razišla se oduševljena svjetina svojim kućama".¹⁹⁹²

Za nekoliko dana (21. ožujka) magistrat je pozvao i općine Zadra, Šibenika, Skradina i druge da se pridruže njegovoj akciji. No, ta inicijativa nije uspjela, jer sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom s jedne strane nije išlo u račun Beču, a s druge

b. "Braćo Horvati

Ustajte! Vreme je prispijelo da mislimo i činom pokazemo da nismo kukavice. Na noge Horvati! Zar da mi sami gibanje za slobodu s prekrštenim rukama gledamo? Da mi damo nas po Švabah i Mađjarah ognjeteraviti? Zar mi ne ćemo se brinuti za slobodu, za koji predi naši tulku krv proletavli sur Braco ne boli vas srce za tulka progaganja koja mi do sada porati narodnosti podnašati motrali smot? Evo braco, vreme je prispijelo da tražimo ono što je naše. Svi narodi Evrope ... iz dugog dretanjanja za slobodu probudili su se i odhitali su jaram sužanjstva. Daklem ustani mo tvičino: Zivlja domovina, živo narodi sloboda." - V. Bogdanov, Društvene, p. 129 - J. Horvat, Jluđeviti Galj, p. 251-259.

1990. Lj. Vukotihović, Uspomenje iz 1848. Vienne, 1881. p. 156-158. - V. Bogdanov, Društvene, p. 130-131.

1991. Praenotations Comite. zagreb, lhb. VI, p. 44.

1992. I. Uličnik, Zagrebački podnatečnik Pavao Hatz, revija Zagreb, 1938, p. 66-67.

nekim Dalmatincima autonomašima koji su protiv toga nauma prosvjedovali kod dalmatinskih općina.

Došavši tih dana u Zagreb (24. ožujka) i vozeći se u otvorenom četveropregu kroz Dugu ulicu Ljudevit Gaj je iz kočije dovikivao prolaznicima: "Revolucija, revolucija!"

Gradski magistrat osjeća se već toliko jak da se oglašuje nalogima mađarske vlade. Kad je, naime, u tadašnjoj revolucionarnoj situaciji ministar predsjednik Batthyány, osjećajući opasnost od iliraca, dao gradonačelniku Zagreba (tada još gradskom sucu) Janku Kamaufu nalog da uhiti dvadesetak istaknutih iliraca i pošalje ih u Peštu, Kamauf je ministarstvu uskratio poslušnost, izjavivši da ne može hapsiti ljude koji nisu ništa krivi. Učinio je tako usprkos činjenici da je pri hapšenju trebao sudjelovati s vojskom i general prof. Auersperg.¹⁹⁹³

Još isti dan (17. ožujka) pošto su predstavnici Narodne stranke u svratištu *K caru austrijskom* zaključili da treba poduzeti mjere za održavanje reda i sigurnosti, osnovana je na sjednici gradskoga vijeća Narodna straža (građanska garda) "jer je to u ovako smućenih vremenah bilo potrebno zbog sigurnosti grada." Već sljedeći dan (18. ožujka) magistrat je objavio *Oglas i poziv*, pozivajući građane "kojima na srcu leži sigurnost i imutak" da se upisuju u Narodnu stražu. Uskoro je donesena i *Privremena zakonska osnova o Narodnoj straži*. Za upisivanje u stražu povedena je i prilična propaganda: "Svaki pošten stanovnik Zagreba poziva se da pristupi k toj četi (...) Stanovnici Zagreba, mi živimo u doba gibanja i prevrata. Žrtvujemo utemeljenju opće sreće nekoliko časova naslade i lasti i pokazimo svijetu da smo i mi Horvati vrijedni i pripravnici za slobodu i domovinu sve i sva žrtvovati. Zato, braćo, sakupljajmo se oko svetog barjaka Narodne straže koja si je učinila zadaću bditi za slobodu, narodnost i sigurnost naše hrvatske domovine. Stoga tko se želi upisati u Narodnu stražu, neka se prijavi odboru koji sjedi u dućanu Pavla Hatza."

Do rujna 1848. upisivanje u stražu bilo je dobrovoljno, a otada su morali ući u nju svi muškarci sposobni za vojnu službu. Ako to ne bi učinili, bili bi znatno opozorivani. U početku su prema *Privremenoj zakonskoj osnovi o Narodnoj straži* mogli stupiti u nju samo imućniji i ugledniji građani, razni službenici i akademska mladež, dok sirotinja kao sluge, kalfe i naučnici to nisu mogli. Njima navodno nije bilo preporučljivo dati oružje u ruke, jer su bili potencijalno opasni.

Glavna zadaća Narodne straže bilo je "čuvanje ustavnih sloboda i sigurnosti osoba i vlasništva". Pazila je na ponašanje beskućnika i skitnica, pa i siromašnijih stanovnika (slugu, naučnika, kalfa, nadničara). Straža je skitnice također proijetvala iz grada. Zatim je nadzirala prilaze gradu u Maksimiru, Črnomercu i na savskom mostu, patrolirala gradom i držala straže kod tridesetnice, zatvora, savskoga mosta i drugdje. Pripadnici straže morali su prisustvovati i vojnim vježbama te svakoga ponedjeljka i četvrtka vježbati na "Ciglanu". Također su sudjelovali u raznim parada-ima i svečanostima.

Sredinom 1848. Narodna straža brojila je oko tisuću stražara, raspoređenih u devet četa, osim čete akademske mladeži, koja je činila posebnu jedinicu. Vojničko

1993. J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 250-251.

rukovođenje Narodne straže imalo je *Zapovjedništvo Narodne straže*, a vrhovnu vlast nad njom *Odbor sigurnosti*.

Zapovjedništvo Narodne straže objavilo je posebnom tiskanicom 31. listopada *Opis oružanja i obučje zagrebačke Narodne garde*... Tim opisom bila je propisana odora pripadnika garde: surka, hlače (modre s bijelo-crvenom prugom) klobuk, kapa, prsluk, ogrlica, rukavice i opasač. Zatim sablja, remenje za sablju, opasač fišekluk. Bilo je i propisano kako moraju biti odjeveni liječnik, svećenik i glazbenici straže. Od oružanja spominje se samo sablja, dok je u samom početku u vrijeme osnivanja straže ona imala, čini se, i puške. Tada se, naime, spominje da je garda iz oružane u Karlovcu dobila 600 pušaka koje je, navodno, Radetzky zarobio u talijanskom ratu. Garda je imala i svoju zastavu, trobojnicu (crven-bijeli-plavi) koja je 1848. bila izrađena u Beču, a naručile su ju za nju zagrebačke gospođe. Gardisti su nosili kokarde i vrpce oko lijeve ruke istih boja. Kokarde je izrađivao zagrebački gumber Franjo Denk za pet krajcara po komadu.

Mladež akademije osnovala je posebnu četu kojom je upravljao akademjski komitet. I ona je imala zastavu crveno-bijelo-plave boje s grbom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kraljevskom krunom u sredini, te ilirskim polumjesecom i zvijezdom. Pod grbom bio je natpis *Za ustav i narodnu slobodu*. Zastavu je dao izraditi u Beču odbor zagrebačkih žena. Akademska mladež nastupala je u to revolucionarno doba vrlo odlučno. Dne 30. svibnja 1848. ona je, primjerice pred zgradom akademije demonstrativno spalila na lomači sve mađarske udžbenike, a 17. lipnja pripremala demonstracije protiv banskoga namjesnika biskupa Jurja Haulika.¹⁹⁹⁴

Vrhovnu vlast nad Narodnom stražom imao je *Odbor sigurnosti*, što ga je gradski magistrat u tim izvanrednim prilikama osnovao 15. travnja 1848. godine. Zadaća Odbora bila je da bdije nad sigurnošću u gradu, a napose da otkriva i suzbija razne sumnjive protunarodne tipove koji su se u prvoj polovici 1848. pojavili u Zagrebu, rovarili protiv slobode Hrvata i s pomoću letaka širili kojekakve uznemirujuće vijesti. Glavnu riječ u *Odboru* uzeli su odmah istaknuti narodnjaci. Odbor se postupno razvio u samostalnu političku vlast, koja je jedina imala pravo rješavanja svih političkih prijestupa. U nj su svoje predstavnike delegirale i druge zagrebačke općine: Kaptol, Vlaška ulica i Nova ves, te komitet akademičke čete. Odbor sigurnosti kao i narodna garda djelovali su 1848. i 1849, kad su bili raspušteni.¹⁹⁹⁵

U to burno četrdesetosmaško vrijeme zalepršale su prvi put na zagrebačkim zgradama hrvatske trobojnice (crven-bijeli-plavi, kao kombinacija dotadašnje bijelo-crvene zastave uže Hrvatske i bijelo-plave zastave Slavonije). U to doba trikolorna hrvatska zastava postala je državnim amblemom. Nastala je već u ožujku 1848, a od 11. travnja počela se isticati na službenim zgradama u Zagrebu. Đaci su izvjesili pet velikih zastava na zgradi gimnazije i akademije, a 14. travnja lepršala je hrvatska zastava i na grkokatoličkoj crkvi s natpisom: *Za slavljanstvo i slobodu*. U izradbi

1994. I. Adamiček, Narodne straže 1848-1849, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 1963, 5, p. 33-36, 37, 38, 51, 53. - I. Uličnik, August Dutković, revija Zagreb, 1937, p. 163-165. - I. Uličnik, Smrekar Milan, revija Zagreb, 1937, p. 72, n. 10. - I. Uličnik, Zagrebački podnatačnik Pavao Hatz, revija Zagreb, 1938, p. 66. - Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848. (priopćio Alfred Makanec), NS, 35, p. 71-72. - Oglas od 31.X.1848. "Opis oružanja i obučje narodne garde..."

1995. J. Adamiček, Narodne straže 1848-1849, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 1963, 5, p. 32-33. - I. Uličnik, August Dutković, revija Zagreb, 1937, p. 166-167.

hrvatskih zastava bila je vrlo djelatna i Gajeva žena. Ona je vlastitim novcem nabavila veliku količinu tkanine u potrebnim bojama i od nje šivala zastave koje je besplatno dijelila narodu.¹⁹⁹⁶

Kao i u drugim gradovima Monarhije (Beču, Grazu, Ljubljani, Celju i drugdje), pojavila se u prvju polovici 1848. i u Zagrebu protuklerikalna aktivnost. U Beču su već početkom travnja pokrenuli studenti akciju protiv redovnika i redovnica. Deportirali su ih iz grada fiakerima na veselje svjetine, odnosno provajivali u ženske samostane izvan Beča ističući da kažnjavaju "te šitćenice mravnoga dvora i plemstva, te licemjerke koje su zaboravile Boga". O protuklerikalnoj aktivnosti u Zagrebu govori nam sačuvani letak uperen protiv jezuitizma, odnosno isusovaca u "ženskoj opravi", dakle protiv opatica. Letak je glasio:

Gradani!

Prošlo je vrijeme farizejom, prošlo je vrijeme jezuitom, koji su i u kući opaticah stanovali, mjesto domorodstva tudinstvo u srca naše djece usadivali. Telo su lećile, a duh ubijale, trebuh su gojile, a srca trouale. To mora prestati, ako ne ćemo, da nam se svet ruga. Ne čini jezuitite time, nego dela. Znači se oni ligorijani ili redemptoriste ili sine sestre sve je to jedan skor. Sve su to jedni prokleti jezuitite. Gradani! Po primjeru Beča, Graza, Ljubljane, Celja i drugih gradova i mi smo opravili iz Zagreba ove jezuitite u ženskoj opravi. Od sada je ova kuća i njezina fundacija narodni imetak, narodna svojina. Mi ćemo od ovog instituta napraviti bolnicu za ženske i hranilište za djecu. Tako će ova kuća postati vrlo svetosti i izvor kreposti, kao što je bila do sada izvor tmine i hinhbenosti.

Letak se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, a napisao ga je možda Pajo Čarlotvić, ondašnji organizator i vođa svih radikalnijih akcija.¹⁹⁹⁷

U travnju 1848. pokrenuta je u Zagrebu i kampanja protiv Židova i "Kranjaca". Gradani traže da se Židovi, "Čifuti" protjeraju iz grada, a "Kranjcima" da se u gradu zabrani trgovanje.¹⁹⁹⁸

Godine 1848. uznemirio se i dio nižega svećenstva pod vodstvom opata Krizmanića, tražeći reforme i u samoj crkvi.¹⁹⁹⁹

Kad je kralj Ferdinand u ožujku 1848. pristao na osnivanje samostalne mađarske vlade, bilo je u Hrvatskoj i Zagrebu svima jasno da bi time Hrvatska potpuno izgubila samostalnost i postala sastavni dio Mađarske. To je potaknulo hrvatske političare na čelu s Ivanom Kukuljevićem i Ljudevitom Gajem da sastave zahtjeve hrvatskoga naroda koje će podastrijeti kralju. U zahtjevima među ostalim tražit će se i odgo-vorna hrvatska narodna vlada, jer Hrvatska ne želi doći pod mađarsko ministarstvo. Formulirani su u trideset točaka. Redigirali su ih Gaj, Kukuljević, Ferdinand Željavić i Nikola Vakanović. Zahtjevi su imali političko, socijalno i ekonomsko značenje.

1996. Kulmerova pisma banu Jelčiću 1848, NS, 35, p. 72.

1997. V. Bogdanov, Društvene, p. 219-220, n. 138. - Kulmerova pisma banu Jelčiću 1848, NS, 35, p. 70, n. 36. - Acta politica, vol. XLIV, anno 1846, p. 185, Arhiv zagrebačke nadbiskupije. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 262.

1998. A. Jelačić, Narodne tegobe i želje u Banskoi Hrvatskoj 1848, NS, 16, p. 57, 63, 65.

1999. A. Barac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, I, Zagreb 1954.

Medu ostralima bili su sljedeći: 1. potvrda baruna Josipa Jelačića za bana; 2. cjelokupnost hrvatskih zemalja, tj. da se građanskoj (Banskoj) Hrvatskoj pripoji Dalmacija i Vojna krajina; 3. narodna nezavisnost; 4. odgovorna narodna vlada; 5. stalni hrvatski sabor koji se ima sastajati svake godine nazmjenice u Zagrebu, Osijeku, Zadru, i Rijeci; 6. ukinuće kmetstva; 7. utemeljenje sveučilišta u Zagrebu; 8. sloboda tiska, vjere i govora; 9. da na saborima bude narod zastupljen na temelju jednakosti bez razlike staleža; 10. jednakost u plaćanju poreza; 11. oslobođenje od tlaka, a zatim i od podaništva; 12. vraćanje narodnih kasa i glavnica kojima se dotada upravljalo iz Ugarske; 13. osnivanje narodne banke; 14. pravo sastanaka i udruživanja; 15. sve domaće službe duhovne i svjetovne ne smije nitko drugi imati i obnašati, nego samo sinovi Trojedne Kraljevine; 16. ukinuće celibata i uvođenje narodnoga jezika u crkvi itd.

Narodna zahtijevanja iznesena su na skupštini održanoj 25. ožujka 1848. u Narodnom domu u Zagrebu (Opatička 18) pod vodstvom Ljudevita Gaja.

Zagreb je već dan prije vrvio svjetlom, dijelom došljacima iz pokrajine koji su došli na skupštinu. Mnogi su bili u lirskim surkama i crvenkapama. Skupština je bila sazvana za sljedeći dan (25. ožujka) u tri sata poslije podne. U dvorani Narodnoga doma sakupio se brojni svijet. "Mladici i starija gospoda imali su na sebi surke. Čitavo društvo iz doljnjih restauracija i hodnika htjelo je u veliku i krasnu dvoranu. Sve je bilo dupkom puno, pa i galerije su bile pune. Kad se pojavio Gaj, dvorana je odjeknula gromkim "živio" "Skupština je održana pod Gajevim predsjedanjem, dok je narodne zahtjeve, koje je skupština oduševljeno primila, pročitao Ivan Kukuljević. Skupštini su prisustvovali i neki mađaroni. Pozvali su ih narodnjaci, da ih uvjere u pravедnost njihove stvari i nagovore da uz njih pristanu. No u tom nisu uspjeli. Na skupštini je zaključeno da narodne zahtjeve podnese kralju Ferdinandu na sankciju velika deputacija na čelu s Ljudevitom Gajem. U deputaciji je bilo četrinsto ljudi, pa je "izgledala kao slikovita folklorna grupa: smeđe surke s crvenim gaćanima, bijele i modre hlače, kalpaci i crvenkape, plamnici i pučani svi sa sabljama." Deputacija je krenula u Beč već sutradan (26. ožujka) Narodna zahtijevanja bila su jedne subote krajem ožujka pročitana i građanima na velikom skupu na Hamnici, a i tiskana dije-ljena okupljenoj svjetini.²⁰⁰⁰ No u Beču zahtjevi nisu bili potvrđeni. Dobiveno je tek obećanje da će se učiniti što bude moguće u okviru zakona i kraljeve zakletve. Ali učinjeno nije bilo zapravo ništa. Jedino je bio imenovan banunom barun Josip Jelačić, ali bez veze s narodnim zahtjevima, već dva dana prije održane velike zagrebačke skupštine (23. ožujka), i to na intervenciju baruna Franje Kulmera na bečkom dvoru. Tom prilikom Jelačić je bio imenovan i generalom i zapovjednikom obiju banskih regimena. Kad se on nakon toga imenovanja i kraćeg zadržavanja u Beču 18. travnja vratio u Zagreb, prireden mu je bio srećani doček. U tadašnjim Gajevim novinama pisalo je o tom među ostalim: "Sve se požuri da u naglosti što sjajnji doček pripravi glavi trojedne kraljevine. Gospoje razviju na prozorih trobojne barijake, a muške glave po imenu narodni stražari stave se u dva reda po svih ulicah

2000. Kulmerova pisma banu Jelčiću 1848, NS, 33, p. 46-47, 49-50, 35, p. 69-70. - R. Horvat, Prošlost, p. 65-69. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 251-259. - I. Učnik, August Dutković, revija Zagreb, 1937, p. 166-167.

kroz koje bi imao ban proći. Nekoliko odličnika otidu mu u narodnoj nošnji na konjih u susret, a nekoji u kočijah. Oko sedam navečer puče mužar na znamenje da se željno očekivani gost približava. Sve je poletilo na ulicu da pozdravi onoga kojega je odavna u srcu štovao... Radost je svakom Zagrepčaninu iz očiju kresila kad je ugledao mili obraz našega junaka kako ga je svijet mahanjem maramom i klikovanjem pozdravljao i kako je on ljupko odzdravljao. Došav pred državnu kuću, pred kojom je bila namještena jedna četa narodne straže, side s kolah pregledne narodnu stražu, te se zahvali (dakako na narodnom jeziku) na ovom srdačnom dočeku kratkim no krepkim govorom, koji je nazočne tako ushitio, da su ga od veselja u vis digli uz gromovito radosno klicanje općinstva koje bijaše na Markovom pijacu zastalo. Uz to se i mrak uhvati, no hiljade svećah koje su sinule na prozorih oteraše ga i povratitše beli danak. Preuz. gospodin ban da udovolji narodu odveze se u otvorenoj kočiji po rasvijetljenom gradu praćen radosnim pjevanjem ushićene mladeži. Tako ga otprate kući pošto bi još pod prozorom više narodnih pjesama otpjevali. Nu svijet je vrvio pjevajući po ulicah do kasno doba noći.²⁰⁰¹

Nakon što je ban nastupio dužnost, dolazila su mu poklonstva iz pokrajine i u Zagrebu je opet svečano i živo. Gajeve novine u svibnju 1848. pišu: "Otkako je naš g. ban nastupio visoko zvanje svoje (...) od onog vremena dobiva Zagreb naš sliku nikad nevidijene živahnosti. Iz svih krajeva domovine naše vrve rodoljubi u naš grad da vide muža koji si je za cilj stavio sreću naroda i domovine. I iz svih oblasti dolaze ovamo deputacije da vrhovnom poglavaru svome izjave čuvstva koje prema njemu gaje." Tako su, kako pišu novine od 16. svibnja, "sve listom vrvili u Zagreb i seljaci zagrebačke županije podanici i plemići s narodnim barjacima i kokardama na šeširima k banu koji im predstavlja novoimenovane suce njihove i nagovara na slogu i ljubav prema domovini i narodnosti našoj. Oduševljenja u prostome puku još nikada ne bijaše toliko. Ushićeno raduje se staro i mlado, žene i djeca, što su jedared dobili bana koji hrvatskom narodu hrvatski govori. Tako su došli (seljaci) iz Brdovca i bliže okolice s barjakom, a predvodili su ih na konjih g. Bornemissa, Stolneković, okružni sudac, Matković, župnik i dva kapelana. Ljudi su se ponamjesili na Markovoj pijaci, a sveti ban dođe na konju u njihovu sredinu. G. Bornemissa pozdravi lijepim govorom, na koji sveti ban prekrasno odgovori, da je sve ushitio. Jučer su mu se poklonili suci pokupskog okruga, a danas posavskoga. I u općini Sv. Šimuna podiže se muško i žensko razvije barjak i dodje banu da mu se pokloni."

Tih dana vladalo je u Zagrebu veliko uzbuđenje i zbog nekih protunarodnih pisama stiglih iz palatinske kancelarije. Ogorčeni svijet skupljao se po ulicama i žurio prema vijećnici, tražeći da se pisma spale. Na Markovu trgu bila je već pripremljena i lomača. Na njoj doduše, nisu spaljena pisma, jer je to bilo spriječeno, već slika palatina koji je pisma poslao, a uvečer istoga dana (16. svibnja) uz strašnu viku i prosvjede i slike mađarskih ministara.

Odnosi Hrvatske s Mađarskom postajali su sve zategnutiji. Već samo imenovanje Josipa Jelačića banom (23. ožujka) bez protuotpisa bilo palatina bilo mađarskog ministra predsjednika, značilo je da je ustavno-pravno Hrvatska odvojena od

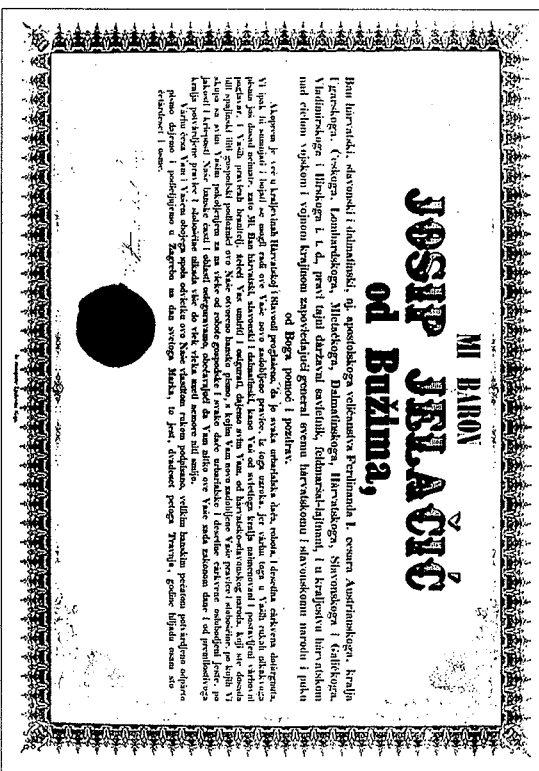
2001. Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848, NS, 35, p. 77-78, 87-89.

Ivan Zaslche: Ban Josip Jelačić, ulje na platnu, 1859. (MGZ)

Mađarske. A kad je za kratko vrijeme (19. travnja) Jelačić izdao cirkular na sve hrvatske oblasti s nalogom da "dok se ne sastane hrvatski sabor koji će odlučiti o odnosu između Hrvata i Mađara, ima svako poglavarstvo i općina djelovati pod ličnom odgovornosti i ne smije se ni od koga primiti nikakvih službenih naloga (naime od mađarske vlade), već se mogu samo na bana obraćati kao na vrhovnog zemaljskog gospodara imenovanog od kralja". Hrvatska je faktički prekinula svoje stoljetne veze s Mađarskom, premda Jelačić tada nije mislio na konačan prekid s Mađarskom. On je smatrao da se odnos s Mađarima treba iznova urediti na načelu ravnopravnosti. Dosljedan protivnik Mađara kao vladajućega naroda, energično je obračunao i s mađaronima, odnosno s mađaronskim činovnicima koji su sjedili u zagrebačkoj županiji i opirali se banskim naredbama. Izbacio ih je iz županije i postavio na njihova mjesta pristaše Narodne stranke.²⁰⁰² Odmah je raspisao i izbore za Hrvatski

2002. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 300-301. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 249-250. - Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848, NS, 35, p. 78.

Povjela o ukinuću kmetstva izdana u Zagrebu, 25. travnja 1848. (MGZ)

sabor, koji se sastao i zasjedao u Zagrebu od 5. lipnja do 9. srpnja te donio važne zaključke. Među ostalim i zaključak o odnosu Hrvatske prema Mađarskoj i prema Austriji, smatrajući da bi se monarhija trebala urediti na federalističkoj osnovi s nezavisnim narodnim vladama te centralnim parlamentom i vladom u Beču. Sabor je zatim donio zaključke o ukinuću kmetstva i općem plaćanju poreza za velikaše, plemići i svećenike, te zaključke o banskoj vlasti (koja se ima obnoviti od Drave do mora), te o sjedinjenju vojnih krajina i Dalmacije s Hrvatskom itd. Na Devetoj sjednici pak održanoj 21. lipnja, kad se promijela vijest da je austrijski car u sporu s mađarskom vladom svrgnuo bana Jelačića i uputio austrijskog generala J. Hrabowskyog u Hrvatsku da je pokori. Sabor je donio nekoliko osobito radikalnih zaključaka. Proglašio je oružani ustanak, proklamirao potpunu nezavisnost Hrvatske i od Austrije i od Mađarske, prihvatio ukidanje svih sećajskih davanja bez ikakve odštete zemaljskoj gospodi i odredio odbor koji će kao banska vlada (Bansko vijeće) suvereno upravljati Hrvatskom. Tako je Zagreb postao sjedištem nezavisne domaće vlade koja je imala nekoliko odsjeka: za pravosuđe, unutarnju upravu, bogoštovlje s nastavom, za vojne i vanjske poslove i za financije, kamo su pripadali još i gospodarski poslovi.

Mađari, dakako, ne priznaju tu vladu i žele je na svaki način oboriti, ali Hrvatska je tada makar na kratko vrijeme upravljala sama sobom u svakom pogledu.²⁰⁰³

2003. F. Šišić, Pregled, 1916, p. 301. - V. Bogdanov, Društvene, p. 157-158. - J. Horvat, Ljudevi Gaj, p. 262, 264.

Sabor 1848. bio je vrlo borben i napredan i mogao je donijeti tako radikalne zaključke, jer su u to revolucionarno doba postali njegovi članovi mnogi istaknuti ljudi (Gaj, Ivan Mažuranić, Antun Nemčić, Ljudevit Vukotinović i drugi) koji prije 1848. zbog staleskih pripadnosti nisu mogli biti članovi Hrvatskoga sabora.

Već prije početka zasjedanja sabora provedene su pripreme za svećanu instalaciju bana Jelačića. Izabrani su odbori i pojedinci kojima su bile dodijeljene razne dužnosti: za održavanje mira i poretka, za iluminaciju slobodnoga grada i Kaptola, za lijepe izgled Markova trga, za podizanje šatora ili sjenice za doček u Crnomercu, za pranju bana Jelačića i patrijarha Rajajića i za nošenje županjske zastave "budući da je običaj da se prigodom banovog uvoda prednosi županjska zastava". Stoga je "naloženo podžupanu Kraju da pozove grofa Nugenta, a ako ovaj ne bi mogao, onda suca Mirka Šandora ili Gjurju Stolnekovića, da bi u svećanoj odori na konju barijak kod uvoda nosili." "Za uveličati svečanost instalacije zaključila je skupština županije, da u Zagreb dođu topolovački serežani, i to u onom broju u kojem su došli u Zagreb prigodom instalacije bana Hallera, u istom odijelu i oružju pod čemničtvom svoga komandanta, i to navečer 3. lipnja, gdje će osim konaka svaki dobiti na dar 10 kruna srebra..." Na instalaciju su pozvani i slobodnjaci županjski konjanici i turpoljska četa. "I svaki slobodnjaki konjanik dobit će na dar 10 kr srebra nuz obškrbu sijena za konje." Patrijarha Rajajića dočekala je svećana deputacija na čelu s kanonikom Stjepanom Moyesom 31. svibnja u Lepoglavi na granici županije. Kanonik je patrijarha srdačnim govorom pozdravio i dopratio u Zagreb, gdje je patrijarha dočekao i pozdravio podžupan Aleksandar Kralj. Posebni odbor Trojeđne Kraljevine pod vodstvom baruna Franje Kulmiera odvezao se u Januševac da doprati bana u Zagreb. Pošto je Kulmer pozdravio bana i nakon što su obavljene uobičajene formalnosti deputacija je krenula iz Januševca i 5. lipnja dopratila bana u Zagreb. U Crnomercu na ulazu u grad, gdje je bio postavljen uobičajeni šator ili sjenica, dočekao je bana svećani odbor na čelu s podžupanom Aleksandrom Kraljem. Proglašenje je obavljeno istoga dana, a to je bio i dan početka saborovanja (5. lipnja) u 9 sati ujutro u dvorani kazališta. Tu su se "sabrata svakolika gospoda, velikaši duhovnici i ostali zastupnici naroda. Najstariji župan otvorio je sjednicu i pozvao posebni odbor da dovede bana u dvoranu." Ban je ulazio kroz špalir Narodne straže, a pred njim su nošene banske insignije. Svečanost se odvijala uz pucanje topova. Jelačić se "po starinskom običaju namjestio na stolicu", a član sabora Mirko Lenutaj pročitao je dekret o njegovu imenovanju. Nakon toga ban je pred narodnim zastupnicima i na ruke patrijarha Rajajića položio zakletvu koju je patrijarh pred njim čitao. Zatim je ban "zauzeo predsjedništvo, pošto je prethodno bio triput uzdignut u vis sa usklikom živio." Nakon instalacije svi su pošli u crkvu Sv. Marka, gdje je otpjevan *Te Deum*. Svečanost je završena staroslavenskom misom i po starodrevnom običaju pečenjem banskog vola na trgu (vjerovatno Harniči) na veselje i uživanje puka.

Ban je položio prisegu na ruke srpskoga patrijarha u znak sloge Hrvata i Srba koju je u tom času trebalo istaknuti. Priseganje hrvatskoga bana srpskom patrijarhu bilo je, naime, tada tim razumljivije, jer je Jelačić imao namjeru približiti se Srbima i sklopiti vojni savez sa Srbijom za slučaj rata s Mađarskom. U vezi s tim on se i dopisivao sa srpskim knezom Aleksandrom i srpskom vladom u Beogradu. Na

svećanoj instalaciji Jelačić je u svom govoru među ostalim naglasio "da se Hrvatska ne će niti može podvrći sadašnjoj mađarskoj vladi."²⁰⁰⁴

Koliko je bila naelektrizirana atmosfera u Zagrebu neposredno prije otvaranja ovoga sabora, kao i za vrijeme njegovog zasjedanja, a i u samom saboru, opisao je suvremnik general barun Josip Neustädter u djelu o banu Jelačiću i događajima u Hrvatskoj 1848. godine. Bilo je to povodom vijesti o svrgnuću Jelačićeva i imenovanju generala Hrabowskyog sa zadaćom da pokori Hrvatsku, te u vezi s tim prilikom pojave carskoga manifesta od 10. lipnja 1848. u kojem dvor poziva vojsku u Hrvatskoj, a napose graničare, da se u svemu pokoravaju Hrabowskyom, a Jelačiću da uskratke svaku poslušnost.²⁰⁰⁵ Kako je Zagreb na sve to reagirao, Neustädter opisuje ovako: "Dne 29. svibnja proširila se u Zagrebu vijest o dolasku Hrabowskyog u svojstvu mađarskoga kraljevskog povjerenika. To je djelovalo poput užarene strijele bačene u bačvu baruta, u kojoj rasprsnuće nije moglo biti brže. Čitav je grad bio uzburjan. Svi su se stanovnici našli na nogama. Svagdje su se čuli povici: "Na oružje, Hrabowsky dolazi! Zakrčimo mu put!" Bujniji narodne straže udarali su na uzbunu, a narodne straže dotrčaše s oružjem u rukama. Rekvirirana kola dolazila su da prevezu straže na sve ceste, na sve putove, kuda bi mogla ući kočija baruna Hrabowskyog u kraljevstvu Hrvatsku i dotaci se svetog tla domovine. Svi se seljaci naoružali i naskoro je čitava hrvatska granica bila hermetički zatvorena. Jedino bi je tada mogao prijeći zrakoplov, a da ne bude zaustavljen bajunetama narodne straže ili kosama seljaka (...) Zagrebom se vijest o dolasku manifestata proširila munjevito brzinom, a učinak je bio strašan. Bio bi se mogao taj učinak usporediti s erupcijom vulkana, s eksplozijom barutane u koju se podmetnuo upaljač. Sve straže se razulariše. Zrak grada Zagreba plamtio je od bijesa, srdžbe, mržnje i žedje za osvjetom." Iako, "Nijedna vojna vlast, nijedna civilna vlast nije objavila manifest od 10. lipnja, nijedan primjerak nije bio izvješten u ta dva kraljevstva. Da se tko bio usudio izvjesti primjerak tog manifesta na uglu koje ulice bio bi svoju smionost platio svojim životom kao izdajica domovine."

Vijest o carskom manifestu stigla je, dakako, i u sabor, i to na njegovu devetu sjednicu 21. lipnja i prema Neustädterovu opisu izazvala tu opće negodovanje. "Dvorana je odjeknula jednodušnim krikom mržnje i bijesa protiv autora ovog prokletog manifesta. Govornici jedan zanešeniji od drugoga i plamtjeći od općeg bijesa izrekli su gromke govore, upotrebljavajući strašne i potpaljivačke riječi."²⁰⁰⁶

2004. Praenotaciones Comit. zagreb., lib. VI, p. 51. - R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, HK, 1906, p. 124-126. - J. Matasović, Stari i starinski Zagreb, NS, 1, p. 9-10. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 272, 265-266.

2005. Manifest je za graničare izdao kralj Ferdinand 10. lipnja 1848. U njemu se kaže da je general barun Hrabowsky imenovan za kraljevskog komesara za Hrvatsku i Slavoniju sa zadaćom da istraži "ramošnje spletke koje imaju namjeru odcjepljenja od ugarske krune, a napose ponašanje bana Hrvatske Jelačića koje se protiv našim određenim uputama, nalozima jednako kao i zakonima. Prema tome mi baruna Jelačića smatramo lišenim banske časti i svih vojničkih službi dok se potpuno ne opravda. A vama (tj. graničarima) ovime naredujemo da do daljnjega uskratite svaku poslušnost barunu Josipu Jelačiću, a naprotiv da se bezuvjetno pokoravate naredbama našeg K. K. Feldmarschalleutenanta Baruna Hrabowskyog.

Dano u našem gradu Innsbrucku 10. lipnja 1848.

Ferdinand m.p. - V. Bogdanov, Društvene, p. 138-139.

2006. V. Bogdanov, Društvene, p. 141-142, 177. - Joseph baron Neustädter, Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848, Zagreb 1942. - J. b. Neustädter, Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od g. 1848, Zagreb 1942.; novo izdanje I. knjige, Zagreb 1994. (n.b.)

Mađari su 1848. prema Hrvatima vodili istu politiku kao i godine 1790. Njihovo novoimenovano ministarstvo (vlada) htjelo je imati apsolutnu vlast i u Hrvatskoj. Zato je uskoro nakon formiranja u prvom redu htjelo maknuti vode hrvatskoga narodnoga preporoda, pa je zapovjedilo tadašnjem zagrebačkom sucu (načelniku) Janku Kamaufu da pohvata sve odličnije rođoljube, njih oko dvadeset, i da ih dade otpremiti u Peštu. General Maksimilijan graf Auersperg trebao je Kamaufu pri tom pomoći s vojskom. Međutim, kako je već spomenuto Kamauf se na taj nalog oglušio s obrazloženjem, da ne može hvatati ljude koji nisu ništa skrivili.²⁰⁰⁷

Gradski sudac i vijeće oglušili su se i o dva službena pisma, što su sredinom svibnja štafetom stigla iz palatinske kancelarije s nalozima da se opozovu neki Jelačićevi proglasi i naredjenja. Štoviše pisma su na sjednici vijeća izazvala veliko ogorčenje, pa je ono "kao i sav narod koji se po ulicama k vijećnici zgrnuo ... odlučilo, da se pisma ova bez obzira sažgu, a pepeo rasprši, da mu ne bude ni traga ni glasa... Vatra gori na pijaci Sv. Marka. Već se narod k lomači sprema. I kad je svjetina htjela zapaliti pisma, Jelačić je dao nalog da to ne čini, pa nisu spaljena." Ali je tom prilikom pred vijećnicom na Markovu trgu spaljena slika "onoga koji je ta pisma slao, tj. palatina, potkralja ugarskog Nje. vis. princa Stefana." Istoga dana navečer (16. svibnja) organizirano je opet spaljivanje na lomači i "uz strahovito urlikanje i gro-moviti 'eljen', kakvoga još Zagreb nije čuo bile su sažgane slike palatina i mađarskih ministara."²⁰⁰⁸ Mađari su s negodovanjem pratili razvoj događaja u Hrvatskoj, a napose u Zagrebu. Bili su zaprepašteni Jelačićevim ignoriranjem njihove vlade, dok hrvatsku vladu (Bansko vijeće) dakako nisu priznavali. Optužujući Jelačića na dvoru ishodili su i njegovo privremeno svrgavanje, kao i imenovanje baruna Johanna Hrabowskyog da pacificira Hrvatsku. Jelačića su optužili i da hoće osnovati "Jugoslavensko Carstvo", otcijepiti Hrvatsku od Mađarske i sl.²⁰⁰⁹

Na optužbe Mađara kralj Ferdinand zove Jelačića 29. svibnja na dvor u Innsbruck da mu podnese izvještaj, da se opravda i da "ako je moguće, izglati sve sporove koji su se sada pojavili u Hrvatskoj". Jelačić se tom pozivu, čini se, u prvi čas nije odazvao, ali poslije je to ipak učinio. U Innsbrucku je, čini se, dobio punu potporu nadvojvotkinje Sofije, pa se "pun samosvijesti" i "zadovoljan" vratio u Zagreb, ostavši i dalje ban. U Zagrebu mu je 28. lipnja bio priređen sjajan doček, što ga je organizirao poseban svečani odbor. Uvečer je bila bakljada. Povorka s bakljama oblikovala se na Harmici, gdje je "dijelio baklje trgovac Pavao Hatz."²⁰¹⁰

Dvadeset dana prije te manifestacije Zagrepčani su doživjeli još jednu demon-straciju. Organizirali su je 10. lipnja mađaroni protiv Gaja, zbog njegove navodno proruske politike, a u prvom redu jer je bio protiv Mađara. Demonstranti su vikali da "Gaj hoće prodati Hrvatsku Rusiji i da ga zato treba protjerati iz Zagreba". Njihov vođa Stivić još je žesće prijetio Gaju, "da bu mu dal glavu odseći", "na vješala s njim" i sl.²⁰¹¹

2007. B. Šulek, Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882, Zagreb 1883. - I. Uličnik, Ivan Nep. pl. Kamauf od Podgore, revija Zagreb, 1942, p. 248-249.

2008. Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848, NS, 35, p. 88.

2009. Ibid., p. 84-86. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 264.

2010. J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 276. - I. Uličnik, Zagrebački podnačelnik Pavao Hatz, revija Zagreb, 1938, p. 67.

2011. J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 273.

Sve veću zategnutost između Hrvata i Madara pratila je i financijska kriza, a ona je pogadala i građane i seljake. Vijednost novca je padala. U novčane poteškoće zapala je i zemaljska uprava. Hrvatski sabor traži izvanrednu pomoć od naroda. Jer, "narod treba da dade na žrtvenik domovine novčanu pomoć, jer je potreba za upravljanje državnim poslovima, a osobito za opskrbu vojske, koja već sada blizu 200 000 forinta u srebru svakog mjeseca zahijeva." Zato je među ostalim Sabor odredio (5. lipnja) da se tom vremenu opće pogibljivi izvanredna pomoć od naroda traži. Pomoć će se sastojati od 254 250 forinta u srebru i upisat će se prema portama tako da se na svaku portu 1000 forinta metne. Seljaci neka se pozovu da od pojedine kuće u ime pomoći po forintu bez svake prisile prinesu. Novčana pomoć koju će žiteljstvo tada platiti uzet će mu se u račun poreza za iduću godinu. "Novčana pomoć ima se oblastima kroz zakleti odbor zapisati i za četiri nedjelje pod strogom odgovornošću poglavarstva u Zagrebu državnoj blagajni predati." Zastupnici naroda tom su prilikom među ostalim zaključili, "da će za narod i dom i dobrovoljne primose po čitavoj domovini sabirati". Svi su tom akcijom bili oduševljeni, tako da je, "za kratko vrijeme više hiljada (forinta) bilo skupljeno. Oduševljenje je sve više raslo, tako da i najveći skupci i cincari darivalahu u svrhu narodnoga ustanka oružje svake vrste, dra-gocjenosti i novca obilno."²⁰¹²

Potreba skupljanja novca i drugih vrednota trajala je i dalje, to više što je rasla ratna opasnost, a rat se činio neizbježnim. U Zagrebu, a napose na saborskoj sjednici 4. srpnja, opet je upriječeno skupljanje ne samo novca, već i zlata, srebra i drugih dragocjenosti "u svrhu obrane ugrožene narodnosti". Toga dana je u Saboru u ratne svrhe prikupljeno 15 536 forinta u gotovom, a 5 230 forinta u dragocjenostima.²⁰¹³

U Zagrebu već vlada ratna atmosfera. Priprema se za rat s Madarima. Jelčić se povezuje sa srpskim knezom Aleksandrom i srpskom vladom i predlaže sklapanje saveza o uzajamnoj pomoći između Hrvatske i Srbije. Srpska vlada obećala je "da će u slučaju rata s Madarima pomoći Hrvatskoj svim sredstvima, pa i vojskom do tideset tisuća ljudi, dok će Hrvatska u slučaju potrebe pružiti svaku pomoć kneževini."²⁰¹⁴

Te godine bio je u Zagrebu bivši srpski knez Miloš Obrenović. Stigao je 21. svibnja s ovećom pratnjom i odsjeo u svatistu *K Louačkom rogu*. Razlog njegova dolaska bio je političkoga karaktera. Prema vijestima dobivenim od srpske vlade u Beogradu imao je namjeru da s pomoću Madara zbaci novoga srpskoga vladara kneza Aleksandra Karadordevića i sam dođe na vlast u Srbiji. Zatim da s mađarskom pomoći zauzme Bosnu i pripoji je Srbiji, koju je navodno prema nekim izvorima htio sjediniti s Mađarskom i tako postati i u Hrvatskoj srpski despot pod vrhovnom vlašću Madara. Da bi to postigao i da se oduži Madarima za eventualne usluge, trebao je ovdje dići bunu protiv Jelčića. Sve se to u Zagrebu doznalo, pa je na mlg Beograda Miloš bio stavljen pod jaku stražu i pritvoren najprije u *Louačkom rogu*, a nakon toga u Mletackoj ulici br. 1. Kad je uvidio da su njegovi planovi otkriveni i da mu Beograd

radi o glavi, pokušao se osloboditi novcem, pa je time izazvao neugodnu novčanu aferu u koju je umiješao i Gaj, htijući nega, a u vezi s njim i Jelčića, diskreditirati. Kako dugo je Miloš bio pritvoren u Zagrebu, ne zna se točno. Prema nekim podacima bio je pušten 8. lipnja 1848., pa je istoga dana naređet otputovao u Ljubljanu. Ipak, čini se da je još krajem srpnja bio još u Zagrebu. Naime 23. toga mjeseca srpsko ravnateljstvo vanjskih poslova poslalo je zagrebačkoj županiji "posredstvom note osudu na sudbenim izvatkom s molbom da je preda knezu Milošu Obrenoviću, koji se, kaže, nalazi u Zagrebu". Ili možda Beograd nije bio obaviješten da je Miloš već posve jasan, to više što je Jelčić sklopio savez sa srpskom vladom za slučaj rata s Madarima.²⁰¹⁵

Dne 1. rujna izdana je i posebna *Privremena odluka o Narodnoj straži grada Zagreba*. Njome se određuje da Narodna straža "do posljednje kapi krvi mora braniti državne zakone i ustav, da svoju službu vrši u granicama ove varoši, da se svake nedjelje jednom u oružju vježba, da sprečava svadje i tuču po ulicama i krcinama, vrši noćne i vašarske patrole, razne redarstvene dužnosti itd. U Narodnoj straži dužan je služiti svaki državljanin od 18. do 60. godine." Privremena odluka govori i o izabranju časnika, naoružanju straže, prijestupima, kaznama i dr.²⁰¹⁶

Pod dojmom teških mađarskih prijetnji pokrenuta je u Zagrebu akcija za zbijanje narodnih redova. Izdavani su oglasi, u novinama pisani članci, pozivajući na okup Hrvate. Hrvatski duh i raspoloženje za borbu su jačali, pa su i zaostali strani natpisi na službenim pečatima zamjenjivani hrvatskim. U velikoj skupštini zagrebačke županije 15. rujna 1848. zaključeno je da se "pečati županije imadu s narodnim napisom ukrasiti ... Nadalje da se inadu svi županijski pečati koji se kod prvog podžupana nalaze kao i kod sudbenog stola i pisane županijske narodnim natpisom proviđeti i u uporabu uvesti, "tim prije, jer je to već učinio ban na svojim pečatima, a već odavna slavonski župani i varoš varaždinski"²⁰¹⁷

Odnosi između Hrvata i Madara stalno su se pogoršavali, pa kad Madari nisu htjeli pristati na hrvatske uvjete pomirbe, a ti su među ostalim bili potpuna ravnopravnost i unutarnja neovisnost Hrvatske, došlo je do rata s Madarima. No doskora je od borca za hrvatska prava Jelčić postao monarhistički legalist. U svojstvu austrijskoga generala skrenuo je prema Beču da uguši revoluciju koja je tamo izbilja i proglašena republika, a dvor pobjegao u Olomouc. Potukao je i mađarske čete koje su pošle bečkim pobunjenicima u pomoć. Protiv takve dvorske Jelčićeve politike bilo je i u Zagrebu oštre kritike.

Ratovanje s Madarima osjetio je Zagreb u tim izvanrednim prilikama napose i zbog vojske koja je u to vrijeme u gradu dugo boravila ili kroz njega prolazila. A to se događalo osobito nakon rata, ljeti 1849, kad je Zagrebom prolazila silna vojska koja se vraćala s bojišta. Građanima je ona bila na veliki teret, jer su je morali primati na stan u svojim kućama. Tek neki posebno zaslužni bili su oslobođeni te neugodne

2012. Praenotations Comit. zagrab., lhb. VI, p. 50. - M. Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898, p. 85. - Kulmerova pisma banu Jelčiću 1848, NS, 33, p. 46.

2013. J. Horvat, Ljudviti Gaj, p. 276.

2014. Ibid., p. 265-266.

2015. Praenotations Comit. zagrab., lhb. II, p. 263. - V. Corović, Istorija Jugoslavije, Beograd 1933, p. 493-494. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 104-105. - J. Horvat, Ljudviti Gaj, p. 267, 303.

2016. Oglas od 1 IX 1848., "Privremena odluka o narodnoj straži grada Zagreba i u njem nalazzećih se obćinah."

2017. Praenotations Comit. zagrab., lhb. VI, p. 45. - Kulmerova pisma banu Jelčiću 1848, NS, 35, p. 84-86.

dužnosti. Osim toga kroz Zagreb je u to vrijeme prolazilo mnogo vojske koja je išla u razna mjesta gornje Italije, a ni ta vojska sigurno nije bila ugodan gost.²⁰¹⁸

Nakon stanovitih uspjeha carske vojske u ratovanju s pobunjenim Madarima, car je, misleći da je njihov otpor potpuno slomljen, 4. ožujka 1849. objavio novi tzv. *oktroirani ustav*, koji je vrijedio za čitavu Monarhiju, dok su posebni ustavi Hrvatske i Mađarske bili ukinuti. Namjera je bila da se očuva cjelovitost carstva, odnosno istupi protiv njegovih nenjemačkih naroda koji su revolucijama prijetili jedinstvu Habsburške Monarhije. Hrvatska vlada, nezadovoljna novim ustavom, nije ga u prvo vrijeme htjela proglasiti. Međutim, u Mađarskoj on je izazvao revoluciju, svrgnuće Habsburgovaca s mađarskoga prijestolja, proglašenje nezavisne mađarske države i rat protiv Austrije. Kad je mađarska revolucija nakon duljega ratovanja i uz pomoć Rusa bila ugušena, hrvatska je vlada proglasila *oktroirani ustav*, ali su doskora i ona i Hrvatski sabor bili ukinuti. Uveden je centralistički režim u kojem središnji bečki parlament donosi zakone za cijelu zemlju, dok se u Hrvatsku među ostalim uvode austrijski zakoni, sudstvo itd. U takvu razvoju prilika Beč je 31. prosinca 1851. ukinuo i oktroirani ustav i uveo čisti apsolutistički režim koji je trajao deset godina i u punoj se mjeri osjetio i u životu Zagreba.

Uvođenjem apsolutizma zamro je sav politički život u Hrvatskoj. A to je ujedno značilo i svršetak ilirske faze hrvatskog narodnog preporoda. U burnim godinama 1848. i 1849. pokret je doživio svoj najviši zanos. Kulminirao je zapravo 1848. Događaje 1848. ilirci su dočekali s oduševljenjem kao ostvarenje svojih političkih i socijalnih pogleda. Iako su nacionalno-političko i socijalno oslobođenje Hrvatske bili program samo dijela pokreta. Postojale su, naime, već zarana u njemu dvije struje.²⁰¹⁹ Za program pokreta nisu imali smisla ni širi krugovi zagrebačkog stanovništva, purgeri — građani, uglavnom trgovci i obrtnici, koji su dijelom bili stranoga podrijetla i nisu imali mnogo interesa za hrvatski narodni pokret. Štoviše, "purgeri su gledali na narodnjake s negodovanjem, jer nisu mogli podnijeti da im narodnjaci uzimaju pravo utjecaja na upravljanje gradom." Narodnjaci su, naime, imali veliki utjecaj i u magistratu i kod gradskog suca, a to je dotada uvijek bilo pravo građana. Zbog te konkurencije došlo je i do jednog ispada u gradskoj vijećnici, kad su naoružani građani vijećnicu zaposjeli u namjeri "da spriječe svaki daljnji utjecaj narodnjaka na magistrat." Antagonizam između purgera i narodnjaka pokazao se osobito i u vrijeme priprema za rat protiv Mađara. Tada se jednom zgodom narodna straža (u kojoj je dakako bilo i purgera) pobunila protiv Odbora sigurnosti i narodnjaka, jer je iz straže bilo izbačeno oko sedamdeset osoba (očito obrtnika i trgovaca) osumnjičenih zbog mađaronstva. Tada se, naime, neslaganje s narodnjacima smatralo kao pristajanje uz Mađare, kao mađaronstvo.²⁰²⁰ Takav je bio odnos nekih purgera i preporoditelja, iako su oni, čini se, propagirali pokret i među purgerima. Gaj je pokušao pokrenuti i zagrebačkog građanina, ali nije uspio. "Tražio sam", kaže, "u svakom stališu ljudi, da ih dobijem za narodnu stranku. Nije me bilo stid, niti su me zaboljele noge da

2018. I. Uličnik, Kristofor Stanković, revija Zagreb, 1938, p. 349.

2019. Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848. NS, 31, p. 74.

2020. J. Adamček, Narodne straže 1848-1849, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 1963. 5, p. 34-36.

- J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 314.

pohodim siromašnog čizmara ili opančara u njegovoj zagušljivoj sobici. A koliko sam puta bio u ilici u kućici, gdje je nekoć bila na daleko poznata trgovina *K plavoj kugli*... gdje je stanovao siromašni školnik Palčić. Znao sam da ću po njem i njegovih normalnih nadahnuti narodnim duhom mnoge zagrebačke obitelji koje nisu znale za knjige i novine."²⁰²¹

Zbog nasrtljivosti Mađara preporoditelji su stanovito vrijeme imali povjerenje u bečki dvor, vjerujući da je on za Hrvate (*Aula est pro nobis*) i da će im omogućiti slabodan razvitak. Pa i voda pokreta Ljudevit Gaj počeo je u svojim novinama zastupati austrijsku politiku. Štoviše on je 12. prosinca 1849. potpisao s bečkom vladom ugovor kojim su njegove Narodne novine postale službene novine apsolutističkoga režima. Kako je bečka vlada iste godine otkupila i list *Agramer Zeitung*, to su Zagrebu od četiri dnevnika, što ih je imao u godini revolucije, ostala samo dva koji su zastupali narodnu stvar: *Slavenski jug* i *Südslavische Zeitung*. Oni su ostali u službi naroda od početka 1850, odnosno do kraja pokreta.²⁰²² Po prilozima preporoditelja u tim novinama vidjelo se da su oni bili već protivnici dvora i tadašnje austrijske politike. Njihovi pogledi na Austriju i revoluciju očitovali su se sigurno najviše i time što je *Slavenski jug* osuđivao smaknuća što su ih nad pobijeđenim mađarskim revolucionarima izvršile u Aradu austrijske vlasti.

Svoj prvotni glavni cilj, da pod jednim imenom skupi sve Južne Slavene ilirski pokret nije ostvario, jer za to nisu bile pogodne prilike, kao i zbog toga što pokret nisu osim Hrvata prihvatili drugi Južni Slaveni.

Ali je u hrvatskom narodnom životu izvršio dvoje: "Učvrstio je i proširio pojam hrvatske narodnosti i stvorio osnove za cjelokupni kasniji hrvatski politički, gospodarski i kulturni život."²⁰²³

IZ DRUŠTVENOG ŽIVOTA ZAGREBA 1830 -1850.

Ono što se događalo na društvenom polju u razdoblju od 1830-1850. ne odvaja se po karakteru sadržaja u biti mnogo od onoga u prošlom razdoblju, pa je djelomično zapravo tek njegov nastavak. Najvažnije socijalne ustanove: bolnica na Harmici, ubožnice, orfanotrofij, Plemićki konvikt, a zatim i ljekarne, kupališta itd. djeluju i dalje i imaju odgovarajuću ulogu u socijalnom životu građana Zagreba i djelomično ostalih stanovnika Hrvatske. A bilo je, kao i prije, prilike za njegovanje društvenoga života na zabavama, plesovima, sastancima po kavanama, gostioni-cama, zabavištima, šetnjama po novim šetalistima, parkovima, a dakako i u kazalištu. Zatim i u ovom razdoblju bilo je raznih događaja, i to brojnih, koji su sigurno privlačili pozornost napose širih krugova, budili u njima znatiželju, razonodili ih ili

2021. Gj. Deželić, Gaj o sebi, Dragoljub, 1895, p. 44-45. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 324.

2022. V. Bogdanov, Društvene, p. 104.

2023. A. Barac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, I, Zagreb 1954, p. 37, 50.

barem na kratko vrijeme prekidali uobičajeni, jednolični tijek njihova svakidašnjega života. No usprkos istovrsnosti i srodnosti tema, bilo je u tom razdoblju i dosta novih podataka koji upotpunjuju i proširuju znanje o društvenom životu Zagreba toga doba. Iako su ti podaci zasada još manje-više tek fragmentarni, oni su vrijedni i zanimljivi, jer obogaćuju i opću povijest našega grada.

U to vrijeme Zagreb će dobiti, odnosno na putu je da dobije, dvije nove bolnice: bolnicu u novosagrađenomu samostanu sestara milosrdnica u Frankopanskoj ulici i buduću vojnu bolnicu u Vlaškoj ulici. Uredenje bolnice u samostanu sestara milosrdnica zamislijeo je istovremeno s idejom izgradnje samostana, jer su se sestre toga reda ponajprije bavile njegom bolesnika i u tom poslu već stekle i u vanjskom svijetu priznanja i zasluge. Inicijator izgradnje samostana i dopremanja sestara milosrdnica u Zagreb bio je biskup Juraj Hauk. Zamisao njihova dolaska pojavila se početkom četrdesetih godina. Još ljeti 1840. kupio je biskup Hauk od odvjetnika Franje Novaka zemljište u tadašnjoj Savskoj cesti, danas Frankopanskoj ulici, na kojem je namjerao sagraditi samostan. A sljedeće godine u Gajevim novinama pohvalno pišu o Haukovoj ideji da sestre milosrdnice dopremi u Zagreb: "Spasonosno djelovanje reda ovoga u drugih državah, naročito u Francuskoj, a u najnovije doba i u stolnom gradu Beču... lepe mu je časti i puno priznanja pribavilo i oznamovalo kao zaista korisno i dobrotvorno zavedenje." Iste godine (1841) počeo se samostan graditi po nacrtima inženjera Schüchta, dvorskoga građevinskog nadzornika u Laksenburgu. Potkraj 1845. bio je uglavnom gotov, pa su tada došle u Zagreb i prve sestre, ali iz Tirola, a ne iz Beča kako je prvotno predviđeno. Još iste godine u jesen otvorile su u samostanu osnovnu školu za djevojčice, a poslije i za dječake. Za školske potrebe bilo je tada osigurano više soba. Već početkom sljedeće godine (1846) otvorile su sestre bolnicu, za koju su također bile rezervirane prostrane prostorije. Osim za svoju bolnicu, sestre su se brinule i za razne druge socijalne ustanove, pa i za ubožnice i siročića po cijeloj Hrvatskoj. Među ostalim preuzele su i brigu za siromahne u gradskoj ubožnici, zatim opskrbu ovdajšnje zemaljske ženske kazionice, pa kazionice u Lepoglavi i dr. Suradivale su nedvojbeno i s bolnicom milosrdne braće na Hammici radeći tamo kao iskusno i korisno pomoćno zdravstveno osoblje. A bilo je također predviđeno da dvore i pomažu bolesnike i po privatnim kućama.²⁰²⁴

Za područje zdravstva zanimljivo je spomenuti da je četrdesetih godina 19. st. u Hrvatskome saboru pokrenuto pitanje osnivanja kirurške škole (1840) te škole za primalstvo i katedre za medicinu i kirurgiju (1843) u Zagrebu.

Petnaest godina prije nego što je bio sagrađen samostan u Frankopanskoj ulici bila je završena zgrada buduće vojne bolnice u Vlaškoj ulici. Ona je, naime, sagrađena sa svrhom i u prvo vrijeme bila je korištena za ukonacivanje vojnika, napose prilikom manevara. Time je dakako, pao veliki teret s leđa građanima koji su prije u raznim prilikama morali uvijek davati stan vojnicima i časnicima za njihova obično privremena boravka u Zagrebu.

²⁰²⁴ Bohnica sestara milosrdnica Sv. Vinke nalazila se najprije (1845-1870) u samostanu u Frankopanskoj ulici, 1870-1894, u ulici 83 u zgradi sestara, a zatim u sadašnjoj bolnici na Vrhovarskoj cesti. - J. Lachner, Kako su grad Zagreb i novina primile osnivanje samostana SS milosrdnica prije 100 godina, Nova Hrvatska, 22.XI.1942. - J. Lachner, Kako se prije 100 godina gradio samostan sestara milosrdnica, Nova Hrvatska, 27.XI.1942. - J. Lachner, Kako je prije 100 godina osnovan najveći samostan SS milosrdnica u Zagrebu, Nova Hrvatska, 30.VIII.1942.

U to vrijeme bilo je u Zagrebu nekoliko ljekarna. Osim onih koje su radile i prije, pojavljuju se neke nove. Od prijašnjih i u to vrijeme posluju: gradska ljekarna *Kronm orlu*, ljekarna u bolnici na Hammici, kapitolaska ljekarna i ljekarna Ferdinanda Lasztovića u Kamentnoj ulici. Gradska ljekarna *Kronm orlu* bila je u to vrijeme u Kamentnoj ulici br. 9, a vodili su je najprije neki Leitner, a zatim Franjo Zellinger. U istoj ulici br. 4, na uglu Opatičke 1, u kući koja danas više ne postoji (srušena je 1906-7, i na njezinu mjestu sagrađena sabornica) nalazila se ljekarna Ferdinanda Lasztovića. Od ljekarna koje se prvi put pojavljuju u tom razdoblju najuglednija je bila, čini se, ljekarna *K Salizatoru* u Dugoj ulici 14, vlasništvo ljekarnika Jurja Augustina. Nalazila se u "ukusno obnovljenoj kući i svojom umjetničkom vanjsinom ukras je bila Duge ulice". Bila je iznimno popularna, jer se u njoj osim ljekova prodavala i drogerijska roba, napose razni pripravci za polještavanje žena. Prvi put pojavljuje se u to vrijeme (1830) i "lijepa apoteka" Adolfa Ladenhautena *K ugar'skom kralju Stjepanu* u Vlaškoj ulici 10. Suvremenik prof. M. Kunčić kaže da je bila "ukras Vlaške ulice." U istoj ulici br. 6 bila je 1830. osnovana biskupska, poslije nadbiskupska ljekarna. Tu je poslije nadbiskup Hauk dao moderno uređiti i smjestiti u zgradu na uglu Jurišićeve i Ružične ulice. Zvala se *Kardinalno nadbiskupska ljekarna*. U Zagrebu postoji u to vrijeme još jedna ljekarna, ali ne zna se gdje se nalazila. Bila je vlasništvo Arona Raphaelisa, odnosno Franje de Raphaela. Zvala se ljekarna *Ka Kruni narodnoj*.²⁰²⁵ Još se spominje u Zagrebu u to doba i neki Otrokozcy, ali kao "nediplomirani" ljekarnik. Protiv njega se u srpnju 1840. bune drugi zagrebački ljekarnici (Zellinger, Augustin, Ladenhauten, Raphael) i mole županiju da mu zabrani "vršenje toga obrta", jer da nema diplome i nije stručnjak.²⁰²⁶

Karakter zdravstvenih ustanova imaju i kupališta, kojih se ljekovita vrijednost ističe prije svega. Osim spomenutih u prijašnjem razdoblju javljaju se na području Zagreba još neka kupališta. Stare *Thiermale artificiales* kod Sv. Ksavera na potoku Medveščaku (negdje desno od crkve) pregradio je i preuređio 1843, čini se, Franjo Remplf. Tada je po uputama ranarnika i ljječnika porodičelja Josipa Schweigerta u tom kupalištu uređeno moderno ljječilište hladnom vodom. Tu su bili odvojeni bazeni s protočnom vodom za muškarce i žene, prostorije za tuširanje i znojenje, te ispiranje raznih dijelova tijela. Bile su uređene i kupelji za oči, uho, nos i noge, zatim ordinacija kupališnoga ljječnika, pa sobe za goste, blagovaonica i dr. Bile su pripremane i zabave za bolesnike i povremeno posjetitelje, te organiziran prijevoz kočijom svakoga sata od početka Juričevske ulice do kupališta. Mjesto je bilo vrlo popularno ponajprije kao ljječilište hladnom vodom, tada najsvremenijom metodom ljječjenja.²⁰²⁷

Stara *Petrova kupelj* koja je stajala na mjestu današnjih brojeva 15 i 17 u Medvedgradskoj ulici (nekad Kozarskoj) bila je, kako oglašava *Intelligenzblatt* iz 1834,

²⁰²⁵ Aron Raphael bio je nedvojbeno Židov koji je u to doba netrpeljivosti prema Židovima vjerojatno prešao na katoličku vjeru u mjesto Aron uzeo ime Franjo. On se, naime, u županjskim arhiviranim jednaput spominje kao Aron, a drugi put kao Franjo. - Praenotations Comit. zagreb., Iib. VI, p. 17/4, Iib. VIII, p. 19. - M. Kunitsch, Rapsodien, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 29.VII.1834, p. 229. - Agrarier politische Zeitung, 1836, p. 423; 1839, p. 240. - Protocollum fassionum (Kamentna ulica) 1830. - L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, p. 43 - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 118. - L. Dobronić, Zagrebački Kapitol i Gorjiji grad nekada i danas, Zagreb 1988.3, p. 237-238 (n. b.).

²⁰²⁶ Praenotations Comit. zagreb., Iib. VIII, p. 19.

²⁰²⁷ E. Laszowski, Lječilište vodom kod sv. Žavera, SNZ, p. 40-43. - L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću, ISNZ II, p. 286-287.

preuređena. Bilo je to parno kupalište sa zabavištem, lijepim perivojem te zimskom i ljetnom gostionicom, gdje su se držali plesovi i razne gozbe. U vodi je bilo sumpora i željeza, pa se ona za kupanje morala posebno prirediti.²⁰²⁸

Od početka tridesetih godina spominje se u Mlinarskoj ulici (br. 38) na mjestu posjeda *Schönbach* istoimeno kupalište. Uredio ga je tadašnji njegov vlasnik trgovac Kristofor Stanković koji ga je davao u zakup oglašujući ga u tadašnjem *Agramer Zeitungu* 1834. godine. Iz oglasa se vidi da je kupalište bilo parno, novosagrađeno, od čvrstoga materijala, da je imalo četrnaest udobnih, lijepo uređenih kabina za kupanje, dvije prostrane gostinjske sobe, gostionicu, veliku podzemnu pivnicu, prostrani tavan za sušenje kupališnog rublja, bunar bogat vodom, na crpku itd. Uz to je imalo i lijepi vrt s uređenim stazama šetnicama, a nalazilo se posve blizu gradu na jednom od najomiljenijih i najživljih šetalista među vrtovima i vinogradima. Tako je reklamirao u novinama svoje kupalište Kristofor Stanković, nudeći ga u zakup na više godina. Koliko je u tome uspio, nije poznato. Čini se da ga je zajedno s posjedom naposljetku prodao nekom Ivanu Mišingeru, koji se javlja kao vlasnik *Juanove kupelji (Johannisbad)*. I za tu kupelj kaže se da ima toplu vodu, cvjetni vrt za odmor i šetnju, gostionicu, uglavnom sve što je imao *Schönbach*.

Na Medevščaku spominje se još i malo *Josipovo parno kupalište*. No, nije poznato gdje se nalazilo, osim ako tu nije riječ o kupalištu Franje Rempfla, uređenoga po uputama Josipa Schweigerta kod Sv. Ksavera.²⁰²⁹

U Vlaškoj 47, u kući Matije Barišeca, pronađeno je oko 1840. mineralno vrelo, pa je i tu uređeno kupalište. U lipnju 1841. vrelo je stručno ispitao županijski fizik dr. Aleksandar Vancas i ispitavši sve sastojine vode dao o njoj svoje liječničko mišljenje. Utvrdio je da je voda ljekovita za sve bolesti koje dolaze zbog slabosti, a moraju se liječiti željezom. Kupke koriste, ali samo ako se voda odveć ne grije, jer grijanjem gubi željezo. Dakle, voda mora biti umjereno topla, hladna ili mlaka i onda je njezina ljekovitost nedvojbeno. Tim mineralnim vreloom grad će se svakako obogatiti za okrepnu zdravija. Tako je dr. Vancas ocijenio mineralnu vodu i kupke u Vlaškoj ulici i preporučio županiji da dade dozvolu za njihovu uporabu. "Ovo naše mišljenje poleg načeloh medicinae rationalis podpisujemo sa Aleksandar Vancas slavne županije zagrebačke fisticus 30. VI. 1841." Građani su se, kažu, a i svijet iz zagrebačke okolice, mnogo kupali u tom kupalištu. No kako dugo, zasad još nije istraženo.²⁰³⁰

U Donjem gradu postojalo je još jedno kupalište. Bio je to *Leikesijev Dianopol (Dijanino kupalište)* u Illici br. 8 u dvorištu, gdje se kupalište nalazi i danas. Kažu da

2028. Kupalište je bilo u uporabi do 1898, kad ga je od tadašnje vlasnice Gjurokvečki kupio Madar Araniš i uredio za noćno zabavište, koje se tu nalazilo do poslije Prvog svjetskog rata, kad je zbog novih zdravstvenih propisa bilo zatvoreno. - G. Deželić, Uspomene na Ivana Tkalića i Novu ves, SNZ, p. 83. - I. Uličnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 371.

2029. G. Deželić, Uspomene na Ivana Tkalića i Novu ves, SNZ, p. 83. - Protocolium fassionum g. 1855. (Mlinarska ulica, kuća Korušec-Vibra sjev. granica). - Agramer Zeitung (Intelligenzblatt), 1840. - E. Laszowski, Lječilište vodom kod sv. Žavera, SNZ, p. 41. - L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću, ISNZ II, p. 284-285, n. 48. - I. Uličnik, Kristofor Stanković, revija Zagreb, 1938, p. 345.

2030. Praenotationes Comit. zagrab., lib. I, p. 37-38. - V. Deželić, Zagrebačka vlaškolučka općina, NS, 5, p. 111. - E. Laszowski, Mineralno kupalište u Zagrebu kojega se još sjećaju stariji Zagrebčani, Jutarnji list, 24. XII. 1936, 6950, p. 5.

je to bilo najbolje uređeno kupalište u Zagrebu. Inače se u to vrijeme mladež kupala i na Savi, iako je kupanje u rijeci bilo zbog opasnosti zabranjeno.²⁰³¹

Kad su 1805. ubogari iz ubožnice u Dugoj ulici bili premješteni u bolnicu na Harmici, njihova socijalna situacija nije bila, čini se, najpovoljnije riješena, barem ne za stalno. Njihov se položaj tijekom vremena, čini se, u bolnici i izvan nje sve više pogoršavao, tako da su građani optužili gradsku upravu zbog nemara prema njima, pa je s vremenom i gradsko zastupstvo počelo razmišljati o osnivanju "gradskog doma za uboge". Pojavila se i privatna inicijativa za osnivanje *Društva čovječnosti* sa svrhom "pomaganja siromaha i očuvanje dostojanstva čovjeka."

U apelu što su ga na cara Ferdinanda I. godine 1838. uputili zagrebački građani zbog nekih nesuglasica s gradskom upravom građani optužuju upravu da se ne brine za ubogare, da ovi u ubožnici teško žive, da ne dobivaju što im pripada, pa ni pripisnu njegu, da gladuju, zebu i moraju trpjeti druge nevolje, premda postoji zaklada za brigu o njima. No novac iz tih zaklada zbog nemara i neuredna gospodarenja gradske uprave rasiplje se na drugoj strani, pa nitko više neće davati svoj prilog za tu svrhu. Stoga se uvriježilo posve protupropisno i iz različitih razloga zabranjeno prosjačenje po kućama.²⁰³²

Je li taj apel potaknuo gradsku upravu da učini nešto u korist ubogara ili ju je na to navelo inače njihov loše stanje, teško je reći, jer je tek 3. veljače 1848. na sjednici gradskog zastupstva, koliko je poznato, iznesen prijedlog da se osnuje gradski dom za ubogare. "Jer na taj način bi se spriječilo opće i uvredljivo prosjačenje u ovoj varoši, a pomoglo bi se i siromasima." Tada je bilo predloženo da se izabere odbor za osnivanje "gradskoga doma za uboge".²⁰³³ No do osnutka doći će tek za nekoliko godina. Ipak, dvije godine prije (6. siječnja 1846) nego što je gradsko zastupstvo domijelo prijedlog o osnivanju doma, bilo je osnovano na poticaj zagrebačkoga trgovca Jacquesa Epsteina *Društvo čovječnosti* kojemu je bila svrha "predusretati moralnom padnuću i zanemarenoj siroti svrshodnim podupiranjem i ravnanjem u pomoć dolaziti, da bude iz nje valjan čovjek." Društvo je djelovalo vrlo dugo (nakon I. svjetskog rata), ali nije poznato što je kroz taj dugi niz godina sve učinilo. Zna se da je pedesetih godina proživljavalo krize i 1857. moralo biti reorganizirano. Dne ožujka 1875. otvorilo je pučku kuhinju, pa mu je ta, čini se, bila jedna od glavnih dobrotvornih akcija. Kuhinja se nalazila na uglu Opatovine (br. 13) i Skalinske ulice (br. 7), pa je tu ostala do 1896, kad se preselila u vlastitu kuću u Petrinjsku ulicu br. 3. Prestala je djelovati 1919, kad je *Prehrana* preuzela njezinu funkciju. Osnivač i prvi ravnatelj *Društva čovječnosti* Jacques Epstein žrtvovao je mnogo za svoje društvo, pa i od svoga imetka. Iako je u životu bio vrlo imućan, morao je umrijeti kao siromah.²⁰³⁴

Osim pitanja ubogara, gradska općina imala je u to vrijeme i drugih socijalnih poteškoća, s bludnicama, skitnicama, zločincima, nemoralom uopće. O svemu tome, optužujući gradsku upravu zbog raznih njezinih nedostataka u upravljanju gradom,

2031. E. Laszowski, Lječilište vodom kod sv. Žavera, SNZ, p. 40-43.

2032. I. Bach, Apel zagrebačkih građana na cara Ferdinanda I., 1838. (rkp.)

2033. I. Uličnik, Ivan Nep. pl. Kamauf od Podgore, revija Zagreb, 1942, p. 239.

2034. I. Uličnik, August Druković, revija Zagreb, 1937, p. 417 n. 22. - M. Despot, Jacques Epstein, Životni rad (1822-1859), Jevrejski almanah, 1963-64, p. 82-91 (n.b.). - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 177.

piju u svom apelu caru Ferdinandu I. građani 1838. godine. "Dok na području susjedne biskupske i kapolske jurisdikcije, kažu, nije dopušten boravak nezaposlenim ženskim osobama, ovdje na području grada Zagreba boravi dvjesto do tristot nezaposlenih žena kojima nije ni stalo do zaposlenja, jer trguju svojim tijelom. Ako krajnja nužda natjera koji u njih da možda prihvatiti kakvu službu, obavlja je samo dok joj se opet ne pruži prilika da se bavi zanatom na koji je naučila (...). Zbog toga što se te žene smatraju po nekim načelima nužnim zlom, pa policija o njima uopće ne vodi brigu, strada od toga osobito školska mladež i vojska koja je ovdje garnizonirana. Vojne vlasti zapravo su već bile zamolile gradsku upravu da budnjije pripazi u tom pogledu, što se može dokazati iz javnih spisa." U istom apelu caru Ferdinandu građani se tuže i na skitnice, zločine i nemoral u gradu. Ističu "da se u sajamskim kolibama koje se ne spremaju pravovremeno poslije sajnova, sklanjaju razne skitnice, pa se u njima zbivaju nemoralna djela, a često i zločini. Tako se ljetos (1838) 12. svibnja našao u takvoj kolibi leš kome su na glavi bili tragovi udarača."²⁰³⁵

Skitnice, pijanice i razni sumnjivi tipovi skupljaju se i po lokalima, napose u kavana *Zum ewigen Licht* u kući br. 12 na Harmici.

Jedna od većih socijalnih poteškoća toga vremena bila je društvena nepravno-pravnost Židova, neprijateljsko držanje građana katolika, a koji put i gradske uprave prema njima. Neprijateljski raspoloženje prema Židovima bili su u prvom redu trgovci i neki obrtnici, jer su ih smatrali konkurentima. Oni su bunili i druge građane i gradsku upravu protiv Židova. Htjeli su da im se ne dopusti poslovanje i da ih se isfjera iz grada. I gradska općina, osim iznimno, često je bila protiv njih, nije im davala dozvole za otvaranje trgovine ili gostione, kočila ih u poslu. Godine 1838. trgovački gremij organizirao je i demonstracije protiv njih. Došlo je do izgređa, a gradsko poglavarstvo zahtijevalo je trgovinu nekog Schwarza i isfjeralo ga iz grada. Na kapolskoj strani Židovi su u prvo vrijeme imali mira, no uskoro su se i tamošnji građani počeli buniti protiv njih, htijeli ih isfjerati iz grada. U nevotiji Židovi su "zbog napastovanja i proganjanja podnijeli (1838) žalbu Kr. ugarskom vijeću, pa je ono naložilo najstrožu istragu "protiv građana Sv. Roka, Kapola i biskupskih građana koji su do dvjesto sastanaka držali o izgonu Židova". Tu istragu trebala je provesti županija, ali nam je njezin rezultat nepoznat. Godine 1839. Židovi su podnijeli molbu Hrvatskom saboru i u njoj istaknuli svoje jadro stanje, da većina njih kukavno životari i dr. Molili su među ostalim da smiju izučiti zanat, obavljati ga, putovati u trgovačke svrhe, ispovjedati svoju vjeru itd. Sljedeće godine (1840) Sabor je doista donio i zakon kojim je Židovima podijelio stanovite povlastice. Tako među ostalim da domaći i udomećeni Židovi mogu svagdje, izuzevši rudarske gradove i mjesta, stalno prebivati, graditi tvornice, baviti se trgovinom i obrtom, držati židovske pomoćnike, posvećivati se slobodnim znanostima i umjetnosti, te kupovati građanske nekretnine u onim gradovima u kojima je to stari običaj dopuštao i dr. No doskora Židovi traže za sebe nova prava. Zagrebačka židovska općina je 23. travnja 1843. podnijela Hrvatskom saboru molbu da donese zakon po kojem bi Židovi dobili sljedeća nova prava: da u obrt uzimaju i kršćanske pomoćnike, da smiju svoju djecu dati u zanat i kršćanskim majstorima, da smiju stjecati i seoska dobra, ako se hoće

2035. I. Bach, *Apel zagrebačkih građana na cara Ferdinanda I.* 1838. (tkp.)

baviti poljodjelstvom i unaprijediti poljodjelstvo itd. Ipak, Sabor taj zakon tada nije donio, odnosno nije Židovima dao prava koja su tražili. Neravnopravan i težak društveni položaj Židova obilježava i tolerancijska pristojba koju su morali plaćati da bi u pojedinom gradu ili mjestu smjeli živjeti, tj. da bi ih se toleriralo. No ta taksa bila je četrdesetih godina 19. st. ukinuta kad su liberalne i revolucionarne ideje doprle i do nas.²⁰³⁶

Četrdesetih godina 19. stoljeća pogodile su Zagrepčane i njihov grad dvije oveće nevolje: velika poplava i potres. Jedno i drugo zabilježilo je u svom dnevniku Dragutin Rakovac 1843. Poplava je bila između 17. i 20. listopada. "Razlije se Sava", piše Rakovac, "u Zagrebu i svuda okolo Zagreba je velika povodnja. Mnogi se ljudi s koli potopiše." O potresu napisao je Rakovac samo jednu rečenicu, i to "26. XI (1843) bio je u Zagrebu u 8 i 1/2 urah potres."²⁰³⁷ O tim elementarnim nepogodama nemamo bližih podataka, ali možemo pretpostaviti da su nepovoljno utjecali na redovit život u našem gradu, a nedvojbeno nanijeli i štete njegovim građanima.

U to doba pada jedan od najvažnijih društvenih događaja svih vremena za Hrvatsku: ukinuće kmetstva i prestanak feudalnih odnosa u Hrvatskoj 1848. godine. To je učinio ban Jelačić svojim manifestom od 25. travnja, a odobrio Hrvatski sabor 6. lipnja 1848. godine. Poput ostalih hrvatskih seljaka podložnika postali su slobodni i gradski i kapolski i biskupski podložnici. Njihov se socijalni položaj bitno izmijenio, jer nema više plaćanja urbarske daće, tlače ni crkvene desetine.

I u tom razdoblju društveni život u Zagrebu bio je vrlo bogat. Kao i prije odvijao se u kavanama, gostionicama, kazalištu, zabavama i plesovima, osobito u okviru tadašnjih društava, na sajmovima, u privatnim domovima itd. Osim toga su i u to vrijeme, kao i prije, razni događaji činili Zagrepčanima dio društvenog života. Veliki i iznimno popularni društveni doživljaji bili su osobito javni plesovi sa zabavama. Zagrepčani su se osobito u takvim prilikama voljeli mnogo i dobro zabavljati. O tom su i radašnje novine, napose *Danica Ilirska*, redovito pisale. "Balovi bez broja, muzika u svakom kutu, maškare čitave noći na ulicah, svagdje vesela lica, svagdje smijeh i pjesma" (*Danica Ilirska 1840*). Zabavljalo se, dakako, i plesalo uglavnom u zimskim mjesecima, osobito o pokladama. Plesovi su se priredivali u plesnoj dvorani u Demetrovoj ulici br. 1 u kući nekog Pejačevićevoj, poslije Amadevojoj, zatim u kazališnoj redutnoj dvorani na Markovu trgu, u zgradi *Streljane* u Tuškancu, u dvorani *Narodnog doma* u Opatičkoj ulici 18 i u *Casinu* mađarskoga društva u Demetrovoj ulici. Silku tih plesova mogu nam dočarati neki izvještaji u suvremenim novinama, prije svega u *Danici Ilirskoj*, i to napose o plesovima u zgradi *Streljane* i u dvorani *Narodnog doma*. U *Danici Ilirskoj* napisao je Ljudevit Vukotinović svoje dojmove o zabavi i plesu domorodaca održanom 27. siječnja 1842. u *Streljani*. Zabava je kaže "odisala domoljubljem i veseljem. Gostih je množina bila, sve veselo i dobre volje, što se iz toga zaključiti može, jer u polak šest urah ujutro porad(i) punoće još nije bilo moguće povoljno plesati". (*Danica Ilirska*, br. 6, 1842).

2036. Praenotations-Comit zagreb. .Ib. IV, p. 25. - G. Schwarz, *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj*, VZA, 1902. p. 189-192; 1903, p. 92-99; 101-104.

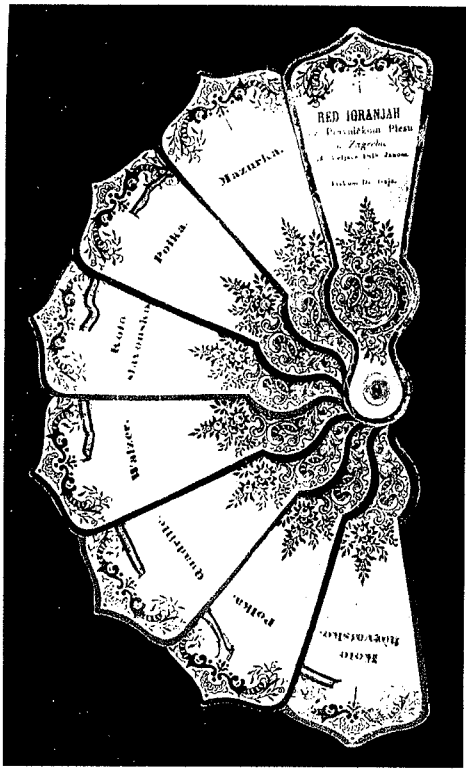
2037. Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, 1, p. 64-65; 3, p. 286.

U dvorani *Narodnoga doma*, prigodom njezina otvaranja 8. veljače 1847, bio je priređen svečani ples na kojem je bilo više od osamsto uzvanika." Osim rodoljubnih građana plesu su prisustvovali najviši dostojanstvenici, plemstvo, svećenstvo i časnici. Dvorana je bila rasvijetljena s pet višekrakah pozlaćenih lustera i s mnogo pozlaćenih svijećnjaka, a otvorena hrvatskim kolom, za koje je skladao glazbu Vatroslav Lisinski. Plesatičice su bile odjevene u narodne nošnje, a plesači nosili narodne surke. Osim kola plesale su se i polke, mazurke i kadnile. Svirala je vojnička glazba pojačana građanskim glazbenicima. Za uspomenu prisutni su dobivali knjižice s hrvatskim pjesmicama. Prodavale su se i slastice omotane u ovitke na kojima su bili tiskani rodoljubni stihovi."

Četiri dana poslije (12. veljače 1848) priredili su u istoj dvorani sjajni ples pravni- ci. Oni su dvoranu pretvorili u "čarobni raj od različitih dražestih kako ih u slici rijetko kad naš Zagreb sastaviti može". A ples što su ga priredile gradska i kaptolska građanska četa "množinom sakupljenog općinstva natkriljuje sve dosadašnje zabave". U dvorani je priređivala zabave s plesovima i *Narodna čitaonica*. One su posjećivali viši slojevi zagrebačkog društva. U istoj zgradi na 2. katu bilo je smješteno i društvo *Dvorana* što su ga osnovali preporoditelji 1847. godine. To društvo postalo je žarište zagrebačkog društvenog života, pa je osim nastojanja oko narodne stvari i ono priređivalo zabave s plesovima. U građanskoj *Streliani* u Tuškancu plesovi su bili, čini se, najčešći, jer su članovi streljačkog društva bili vrlo agilni u priređivanju zabava i plesova. Ulaznina na zabavu u *Streliani* četrdesetih godina iznosila je "1 forint srebra od osobe". Na zabavama "s plesovima" osim već spomenutih plesali su fornt škole. Godine 1844, naime, Dragutin Rakovac u svojem dnevniku kaže, "da se kod Zengewala obdržavahu Tanzstunden pri kojoj su prilici probali i kolo".

"Ovih pokladah (1844), piše Rakovac, bit će u *Streliani* tri bala koja su već oglasena." Inače je iste godine, kaže, "bilo ovdje dvanaest zabavah." "Dok u kasinu uopće neće biti bala, jer se mađaroni boje, da im ne bi ilirci polupali prozore." No još u veljači bio je bal priređen. Tada se mađaroni vjerojatno nisu bojali "jer je na njemu bilo najviše iliraca koji su također bili pozivani."

Plesove su priređivali i ban i biskup i neki drugi odličnici tadanjega Zagreba. Tako je, primjerice, godine 1843. "ban priredio dva velikolepna bala", a biskup "tri prekrasna bala". Ban je petkom, a biskup ponedjeljkom, priređivao domjenke na kojima su se sastajala ugledna gospoda bez obzira na vjeroispovijest. Grof Janko Drašković priređivao je svake srijede *soirée*, gdje su se sastajali samo *domorodci*. Sastanke su priređivala i druga domorodna gospoda. Na njima se "uz prijateljski razgovor pio hollandski čaj i pušile cigare." Domorodci su se sastajali i u *Narodnoj kavani*, gdje se nalazio "narodni stol" za kojim su obično sjedili istaknuti preporoditelji Gaj, Deme- ter, Vraz, Kukuljević i drugi. No tu je bio i "protunarodni stol" za kojim su uvijek sjedili *kasinisti* (mađaroni), generalkomandisti i časnici. Na jednoj i drugoj strani vodile su se rasprave, pa je među njima znalo doći i do sukoba riječima. A narodnjaci su jedne godine (1843) morali ustati i protiv vlasnika kavane Nijemca Krebsa koji se u to preporodno doba usudio tiskati samo njemačke jelovnike, a još prije pokušao promijeniti ime *Narodne kavane* vjerojatno u njemačko. Međutim, očito na interven-

Plesni red pravničkog plesa u dvorani Narodnog doma, Opatička 18, 12. veljače 1848. (MGZ)

ciju preporoditelja to nije učinio, a i jelovnike je za kratko vrijeme dao tiskati samo na hrvatskom jeziku.²⁰³⁸

I tridesetih i četrdesetih godina 19. st. bilo je u Zagrebu događaja koji doduše nisu bili od bitne važnosti za opću povijest Zagreba, iako su sastavni dio njegove prošlosti, ali su tadašnjim stanovnicima našega grada bili više-manje zanimljivi, pa i uzbudljivi, i kao takvi bili dio njegova društvenog života. Takvih događaja bilo je u tom razdoblju više, tek nemamo o svima pobliže podatke. Bile su to instalacije banova i biskupa, proslave, svečanosti, dočeci, sprovodi, zatim izgređi i nemiri na ulicama, ali i potres, poplava itd.

• Dne 25. srpnja 1830. bila je instalacija biskupa Aleksandra Alagovića u čiju je slavu Ivan Svear ispjevao latinsku pjesmu (*Carmen honoribus ill. rev. ... domini Alexandri Alagovića...*), dok je sama instalacija kao obično pobudila u građana živo zanimanje.

• Dne 28. svibnja 1832. slavilo se ustoličenje bana Vlašića, kojom prilikom je također bila priređena proslava,²⁰³⁹ pa i kazalištu."

• Iste godine došlo je do sukoba na zagrebačkim ulicama povodom predavanja hrvatskog jezika što ih je Matija Smodek trebao držati na Pravoslavnoj akademiji. Mađarski daci, očito nahuškani od profesora Mađara, pobunili su se protiv tih predavanja i izazvali prepirke i tučnjavu najprije u zgradi akademije, a onda

2038. Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, 1, p. 70; 2, p. 176; 3, p. 285-297. - R. Horvat, Socijalni rad hrvatskih preporoditelja, HK, 1937, p. 198. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 198. - N. Premert, Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba, ISNZ V, p. 139-144. - E. Laszowski, Plesni redovi iz ilirskih vremena, Jutarnji list, 28.1.1923. - I. Uličnik, Vukoslav Frigan, revija Zagreb, 1942, p. 86, n. 10. - Danica ilirska, 13.11.1847. - Danica hrvatsko-slavonsko-dalmatinska, 1848. 8. - Lj. Vučkotnović, Salon u Zagrebu, Danica ilirska, 1842. 6.

i na ulicama. No kad je došla dozvola od vrhovnoga ravnatelja školstva, Smodek je počeo predavati i svojim predavanjima pobudio opći interes. Prisustvovali su mu ne samo daci, već i profesori Madari i neki drugi intelektualci. Na početku litrskog pokreta to predavanje je u sukobu s Madarima predstavljalo prvi pobjedu hrvatskih daka protiv Madara.

Od 6. do 8. siječnja 1838. tj. nepunih šest godina poslije, doživjeli su Zagrepčani opet jedan uzbudljiv događaj: doček i instalaciju biskupa Jurja Hauлика. I tom je prilikom pripremljen raskošni doček, organizirana svečana instalacija, crkveni obredi u stolnoj crkvi, biskupov govor narodu i iluminacija grada. U Sesvetama dočekalo je biskupa izaslanstvo zagrebačke županije, a u Maksimiru deputacija akademije. Tu je biskup, ogrnuvši se dugim biskupskim plaštem, sjeo u biskupsku kočiju i praćen svečanom povorkom vozio se prema gradu. Na čelu povorke jahali su županijski konjanici, husari, zatim kapitolški i biskupski slobodnjaci, pa duhovna i svjetovna gospoda u kočijama, slijedila je biskupska kočija, a za njom slobodnjaci na konjima. Na početku Vlaške ulice dočekali su povorku biskupski kućni službenici i sluga u gala ili ugarskoj odori. Prateći dolazak biskupov zvonila su zvona svih crkava. Blizu biskupskoga dvora u Vlaškoj ulici bio je podignut slavoluk s prigodnim natpisom. Pred slavolukom pozdravili su biskupa predstavnici Gradeca, a dočekalo ga je i cjelokupno svećenstvo i predstavnici Kaprola. Poslije toga povorka je prošla kroz kaprolska vrata i ušla u stolnu crkvu. Tu je održan crkveni obred nakon kojega se biskup s odličnicima zaputio u biskupski dvor, gdje su mu bila predstavljena pojedina izaslanstva. Slijedećega dana (7. siječnja) bila je svečana instalacija u katedrali uz prisutnost brojnog svećenstva i svjetovnih uglednika uz čitanje isprava, ponajprije papirnih buila, koje su se odnosele na podjeljenje biskupske časti. Pročitani su zatim papiri govori narodu, te održana svečana biskupska misa. Nakon instalacije bio je u biskupskom dvoru obilan objed kojemu je prisustvovalo više stotina uzvanika. Iste večeri bila je priredena i obvezna iluminacija grada. Cio grad bio je rasvijetljen, a na mnogim kućama bili su izvišeni prigodni natpisi na hrvatskom i latinskom jeziku. Slijedećega dana (8. siječnja) bila je u čast biskupa upriličena u akademiji glazbena priredba. Iako, dakako, nisu mogli sudjelovati u svim fazama instalacije, ona je za stanovnike tadašnjega malog Zagreba nedvojbeno bila zanimljiv društveni događaj.

I prilikom smrti bana baruna Franje Vlasšića 1840. doživjeli su Zagrepčani senzaciju svoje vrste. Spektakularni spirovod priredjen je naime u Zagrebu 23. svibnja spomenute godine, a prolazio je glavnim ulicama središta grada. Spirovod je počeo u 9 sati ujutro. Tijelo pokojnoga bana bilo je odneseno iz županijske kuće, gdje je sedam dana bilo izloženo, te stavljeno na kola pokrivena crnim suknom. Povorka je krenula prema Mesničkoj ulici i prolazila Ilicom, Dugom ulicom do Kipnog (litrskog) tga, zatim išla kroz Opatičku i Pivarsku ulicu na Markov trg, a zatim kroz Gosposdsku (Čirilometodsku) ulicu do crkve Sv. Katarine, gdje je ban bio pokopan. U spirovodu su išli banderijski konjanici, celovi, školska mladež, redovnici, svećenstvo, prebendari, kanonici, pjevači, kazališni pjevači, biskup Juraj Schrott uz veliku asistenciju. Dva plenića na konjima

nosila su državne banske znakove (bansko žezlo i zastavu). Šest vranaca vuklo je kola s lijesom, dok su četvorica časnika držali krajewe mrtvačkoga pokrova. Uz lijes išlo je dvanaest juratua s bakljama i dvanaest juratua s isukanim sabljama. Iza mrtvačkih kola jahao je oklopnik na konju. Zatim su išli visoki državni činovnici i časnici. Među njima bila su dva feldmaršaljantanta, četiri generalmajora brigadna zapovjednika iz Zagreba, Karlovca, Bjelovara i Petrinje. Nakon njih slijedila je turpoljska plemićka četa, zatim gradska i kaprolska građanska četa i ostalo građanstvo te jedan odred banderijskih konjanika.

Dne 18. listopada 1842. bilo je u Zagrebu opet živo, i to prilikom instalacije bana Franje Hallera, o kojoj je već bilo riječi u poglavlju o političkim prilikama.

U drugoj polovici iste godine, tj. 12. 13. i 14. rujna 1842. svečano je u Zagrebu proslavljena šestogodišnjica Beline *Zlatne bule*, odnosno postojanje Sl. i kr. optine na brdu Gradecu. Dne 12. rujna uvečer priredena je opet rasvjeta grada i dekoriranje mnogih kuća hrvatskim, latinskim i njemačkim natpisima, dok je 13. rujna bio veliki zbor u gradskoj vijećnici, gdje je među ostalim evocirana uspomena na provalu Mongola u Ugarsku i Hrvatsku.

Dne 12. listopada 1843. priredena je u Zagrebu velika svečanost u povodu lijevanja i dizanja u zvonik katedrale novog zvana Sv. Trojstva. To se događalo, kako kaže u svojem dnevniku Dragutin Rakovac, "u nazočnosti neizbježne množine ljudstva uz sviranje građanske i kaprolske bande." Zvano teško 11525 funti, što ga je izlio zvonoljevač Henrik Degen, bilo je pred zvonoljevnicom u Novoj vesi natovareno na posebno izrađena kola u koja je bilo upregnuto osam snažnih volova okićenih vrpcama i cvijećem. Uz pratnju glazbe i mnoštva svijeta te uz zvonjavu svih zagrebačkih zvona, zvano Sv. Trojstva bilo je dopremnjeno do katedrale i nakon mučnih priprema dignuto u zvonik.

Pokraj 1843. uzbudila su Zagrepčane još dva događaja: očekivanje tada čuvenog razbojnika Kvakaca i dolazak parobroda iz Siska. Zanimljivo je kako je nimalo važan dolazak lopova u Zagreb zainteresirao i pokrenuo tadašnje Zagrepčane. Pa i Dragutin Rakovac je taj događaj zapisao u svom dnevniku: "Kad se, u listopadu 1843. pročulo da će zloglasnoga lopova Kvakaca dopremiti u Zagreb, išli su ljudi Kvakacu ususret i sva je gotovo Savska cesta od ljudi vrvjela kao da idu pred kralja i kraljicu. Medutim Kvakac nije došao, već će, kako se čuje, sutra stići u Zagreb." Isto se tako uzalud čekalo na parobrod koji je 3. prosinca iste godine trebao iz Siska doploviti u Zagreb. No nije doplovio, jer nije bio, navodno, gotov. "Došli su", veli Rakovac, "mnogi ljudi i iz sela da ga vide, ali uzalud." Riječ je zacijelo o ladu jedilnici koju je biskup Hauлик krajem 1843. nabavio za maksimirsko jezero. Jedilnica je bila građana u Rijeci, a trebala je tijekom prosinca spomenute godine preko Siska stići u Zagreb.

Godine 1843. imali su Zagrepčani prilikom prisustvovati svečanu otvaranju Maksimira, prvoga javnog perivoja u ovom dijelu Europe. Bilo je to u jesen

spomenute godine, kad je biskup Haulik uglavnom dovršio svoje radove na uređenju tog prekrasnog perivoja, predavši ga na uporabu građanstvu.

- Više nego uzbudljive, a ujedno i tužne dane, doživjeli su stanovnici Zagreba u povodu krvoprolića na Markovu tigu 1845. godine. U povijesti našega grada bio je to jedan od najvažnijih događaja, pa je o njemu pobliže već govoreno u prikazima političkih prilika u Zagrebu u to doba.
- Sredinom travnja 1846. imali su Zagrepčani opet jednu svečanost u kojoj su, nedvojbeno, sa zanimanjem sudjelovali. Dne 14. travnja prijepodne obavljala se svečanost uvođenja sestara milosrdnica u novi samostan u Frankopanskoj ulici. Uz mnoštvo svijeta i uz pratnju zvonjave svijju crkava polazila je iz katedrale u 8 sati ujutro procesija preko Harmice, ilice i Frankopanske ulice prema novom samostanu. Prolazila je kroz špalir mnoštva svijeta. U procesiji su pjevali koralisti i klerici, a nakon svake strofe svirala je glazba. Pred ulazom u samostansku crkvu pjevao je pontifikans, a pratile su ga orgulje i pjevanje naroda. U crkvi, punoj svijeta, održana je molitva i prigodni govori na njemačkom i hrvatskom jeziku.
- Sredinom srpnja 1847. doživjeli su stanovnici našega grada veliku kulturnu senzaciju. U Zagreb je došao na gostovanje slavni traged bečkoga dvorskog kazališta Ludwig Löwe. Već na granici Hrvatske bio je Löwe pozdravljen pucanjem iz prangija i bučnim poklicima, a u Zagrebu, iako je kiša lijevala kao iz kabla, dočekala ga je oko ponoći masa svijeta pred svratištem *K caru austrijanskom*, jednako oduševljeno kao što je godinu dana prije (1846) dočekala Franza Liszta, velikog skladatelja i pijanista. "Pojedine korporacije natjecale su se da Löwea počaste i odlikuju što većom gostoljubivošću. Priređivani su banketi i izleti u okolicu." Traged Löwe imao je posebne zasluge za zagrebačko hrvatsko kazalište. On je, naime, bio savjetnik Demetru u prikupljanju glumaca za zagrebačko kazalište u vrijeme kad je Demeter na tom radio u Beču.
- I svečana instalacija bana Josipa Jelačića početkom lipnja 1848. pobudila je veliki interes i opću radost, to više što se i tom prilikom po starodrevnom običaju pekao banski vol na veselje mnoštva svijeta. No i o toj instalaciji govoreno je već u prikazu političkih prilika u Zagrebu i Hrvatskoj toga vremena.²⁰³⁹

Veći dio navedenih događaja nije, nedvojbeno, bio za povijest Zagreba od pred-sudnoga značenja, te se stoga ne može naći u njezinim općim pregledima. No usprkos tome oni su bili sastavni dio života našega grada i njegovih stanovnika, koji

²⁰³⁹ V. Deželić, *Iz njemačkog Zagreba*, Zagreb 1901, p. 31, 55. - I. Kukuljević, *Bojba Hrvata s Tatari i Mongoli*, Zagreb 1862. - G. Szabo, *Stari Zagreb*, p. 19. - Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, 1. p. 64-65; 2. p. 165, 173, 182; 3. p. 286, 288. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 414. - J. Lach, *Maksimirska jedrlica*, revija Zagreb, 1943, p. 247-248. - I. Uličnik, *Hrvatski ban Franjo barun Vlasčić*, revija Zagreb, 1934, p. 42-44. - I. Uličnik, *Instalacija biskupa Gjura Haulika biskupom biskupije zagrebačke*, revija Zagreb, 1934, p. 29-30. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisudjelni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 130.

su ih uvijek više-manje intenzivno doživljavali i proživljavali. Stoga zaslužuju da u ovom opširnijem pregledu prošlosti Zagreba budu makar ukratko spomenuti.

Osim brojčano, stanovništvo Zagreba nije se bitno izmijenilo u odnosu prema prijašnjem razdoblju. Od 9 000 1817, odnosno 12 800 1840, broj stanovnika do 1850. narastao je na 15 965. Kao i prije, stanovnici Zagreba po narodnosti su bili: pretežno Hrvati. Bilo je dosta i Nijemaca i drugih, a vrlo malo Mađara i Talijana. Po zvanju su i u to doba većinom bili obrtnici i trgovci, zatim intelektualci raznih struka, činovnici, pripadnici vojničkog staleža i svećenstva (godine 1840. opet su došli u Zagreb isusovci), pomoćni radnici raznih obrtničkih struka, poljodjelci, težaci, sluge itd. Po vjeri bili su kao i prije uglavnom katolici, a bilo je i pravoslavnih, grkokatolika, protestanata i pripadnika izraelitske vjere. Broj posljednjih dosta se mijenjao ovisno o raspoloženju ostalih građana, a i gradske uprave prema njima. Četrdesetih godina bilo je u Zagrebu šezdesetak židovskih obitelji, i to četrdeset i pet na gradskom i petnaest na biskupsko-kaptolskom području.²⁰⁴⁰

KULTURA

U vremenu od 1830. do 1850. Zagreb postaje kulturno središte svih Hrvata, tj. ne samo užeg, već i drugih područja na kojima oni žive, dakle i Slavonije i Hrvatskog primorja i Dalmacije. Bila je to zasluga preporoditelja i njihovih političkih i kulturnih nastojanja. Ilirci stvaraju hrvatski kulturni život toga vremena, djeluju na političkom, kulturnom, napose književnom, znanstvenom i drugim područjima. Oni su pjesnici, dramatičari, pripovjedači, novelisti, kritičari, prirodnici, putopisci, zemljopisci, povjesničari, znanstvenici itd. Ilirski književnici dali su hrvatskoj književnosti obilježje prave literature, učinili je umjetnošću. Razina kulturnoga života Zagreba toga doba ogleda se u njihovim nastojanjima i djelovanju, i to napose u djelovanju ilirskih prvaka, koji su i sami bili na visokoj kulturnoj razini, školovani na stranim sveučilištima, u Beču, Grazu, Pešti, Leipzigu i Padovi, govorili glavne europske jezike (njemački, francuski i talijanski), a osobito slavenske (poljski, češki i ruski), a neki i sve slavenske jezike. Na visokoj kulturnoj razini ilirski prvaci živjeli su kulturnim životom zapadnoeuropskoga čovjeka. A to je bila uglavnom razina i tadanje hrvatske aristokracije, hrvatske inteligencije te jednog dijela svećenstva i građanstva. O njihovoj kulturnoj razini svjedoče napose i njihove knjižnice, u kojima je bilo i djela naj-

²⁰⁴⁰ U prvoj polovici 19. st. imali su Židovi u Zagrebu dvije općine, jednu na gradskom, drugu na biskupskom području. Kad su oni tijekom toga vremena počeli izlaziti iz izolacije, izjednačivati se postupno s ostalim stanovnicima, posvećivati se, naime, i drugim zvanjima, a ne samo trgovačkom, pojavila se u nekih potrebama i za reformu njihova religijskoga života. Kako neki u reformu nisu prihvatili, nastale su među njima dvije struje: neolozi koji su bili za reformu i ortodoksni koji su je odbacili. Židovi u biskupskoj jurisdikciji pristalice ortodoksnoga nauka, odcijepili su se od Židova gradske židovske općine. Osnovani su vlastitu općinu, vlastitu bogomolju u Ružičnoj ulici i vlastitu groblje iz crkve Sv. Petra. Tako su u Zagrebu postojale dvije židovske općine sve do 1854. kada je vlada odlučila da na čitavom području Zagreba može biti samo jedna izraelitska općina. - G. Schwarz, *Iz starina zagrebačke izraelitske općine*, VZA, 1914, p. 102-116. - G. Schwarz, *Prilozi k povijesti židovstva u Hrvatskoj*, VZA, 1902, p. 189-190.

znamenitijih svjetskih pisaca. A svi su imali manje ili veće knjižnice, među kojima se osobito isticala Gajeva s vrlo velikim brojem knjiga na raznim jezicima. Društvo *Kolo*, prva preporodna društvena organizacija koju su 1836. osnovali zagrebački bogoslovi, bilo je preplaćeno na sve slavenske listove i također imalo vrlo bogatu knjižnicu.

U Zagrebu se u to vrijeme javlja prijedlog da se osnuje *Društvo prijatelja narodne izobrazbenosti ilirske*, odnosno *Društvo za uzgajanje jezika i literature*. No mjesto toga osnivaju se čitaonice u Zagrebu i pokrajini koje izgrađuju novo hrvatsko društvo prožete narodnim duhom. One su zauzete za stvaralački rad i podupiru hrvatska kultura, politička i gospodarska nastojanja. U Zagrebu osniva čitaonicu 1838. grof Janko Drašković uz suradnju nekih najuglednijih tadašnjih zagrebačkih ličnosti sa zadatkom promicanja narodnog jezika, izdavanja "korisnih knjižica i drugih kulturnih naroda, čitanja knjiga i novina, što je u današnje vrijeme u cijeloj prosvjetljenoj Europi opće sredstvo narodnoga izobrazbenja" itd.

Iz čitaonice osim Gospodarskoga društva (1841) niču i druge kulturne ustanove, odnosno kulturna društva: *Dramatsko društvo* (1840), Narodni muzej i Narodni dom (1846), a u prvom redu *Matica ilirska* (1842), posljednja sa zadatkom da izdaje "stare dalmatinske klasične pjesnike i druge znanstvene i uopće korisne knjige." U svojim izdavačkim nastojanjima postat će *Matica ilirska* preteča nakladničkoga rada Akademije znanosti i umjetnosti.

Iste godine kad je osnovana *Matica ilirska* počinje izlaziti *Kolo*, časopis (almanah) za literaturu, umjetnost i narodni život, a sljedećih godina (1844. i 1846) pokreće se almanah *Iskra* u kojem je 1846. objelodanjen prvi put ep Ivana Mažuranića *Smrt Smat-age Čengića*, najizrazitije djelo hrvatskoga prepodra.

Važan je bio i događaj da je biskup Juraj Haulik 1846. godine dopustio i svjetovnjacima da se služe Metropolitanskim knjižnicom. Već sljedeće godine (1847) radi na osnivanju *Hrvatsko-slavonskog književnog društva* kojomu je bila svrha promicanje hrvatskog jezika, znanosti i književnosti uopće. Jer proučava se jezik i pravopis, piše gramatika hrvatskoga jezika. U to vrijeme djelovalo je u Zagrebu i čitaoničko društvo u Plemićkom konviktu, osnovano 1842. I ono je imalo knjižnicu i štoviše izdavalo svoji pisci list *Domovina*. U tom razdoblju tiska se u Zagrebu u tiskari Franje Župana (1839-1842) *Ogledalo Ilirijuma* povjesničara Ivana Šveara. Zatim u Gajevoj tiskari 1843. *Zemljopis pokrajinskih ilirskih i ilirski ogledalo zemlje* geografa Dragutina Seljana, a između 1845. i 1848. bile su pripremljene za tisak *Dogodovštine Ilirije velike* dr. Ljudevita Gaja.

Zagreb u to vrijeme ima već i četiri dnevnika, a *Novine Hrvatske* izašle su prvi put još 6. siječnja 1835, a za nekoliko dana i mlilnov književni prilog *Danica*. Godine 1840. rješavalo se u Hrvatskom saboru kazališno pitanje i kazalište se prvi put priznaje narodnim institutom. Iste godine prikazuje se u zagrebačkom kazalištu prva hrvatska izvorna drama *Juran* i *Sofija* Ivana Kukuljevića, a 1846. prva hrvatska opera *Ljubav i zloba* Vatroslava Lisinskog. Stvaraju se temelji modernoga hrvatskog kazališta. Gradi se i svečano otvara nova kazališna zgrada na Markovu trgu (1834). Zagrebački kazalište suraduje s austrijskim kazalištima, napose bečkim, odakle dolaze gostovati tamošnji glumci. Među njima 1847. i slavni traged bečkoga dvorskog kazališta Ludwig Löwe. Te godine bilo je osnovano i *Zagrebačko dobrovoljačko kazališno društvo* koje je do 1854. davalo niz najizazicitijih predstava na hrvatskom jeziku. U

tom razdoblju Zagreb postaje i snažno glazbeno središte zemlje. Glazbenici toga vremena (Rusan, Rungjanih, Franjo Ksaver, Čačković-Vrhovinski, Ivan Padovec) trudili su se da se stvara i njeguje hrvatska glazba. Godine 1846. dolazi u Zagreb i drži tu koncert slavni pijanist i skladatelj Franz Liszt. U to vrijeme (1846) osniva se u Zagrebu i *Narodni muzej*, te oduševljeno skupljaju predmeti za razne njegove zbirke. A i *Zemaljski arhiv* uređuje se kao poseban ured.

Uz tiskare Franje Župana i Ljudevita Gaja te Županove knjižare radi u Zagrebu i napredna knjižara Emila Hirschfelda sa posve modernim načinom knjižarskog poslovanja, a i uvedenom posudbenom knjižnicom. Javlja se i namjera da se u Zagrebu otvori *Slavjanska i sveopća knjižarna*, pa i knjižarski antikvarijat.

Među najvažnijim što se na kulturnom polju u to doba zbivalo u Zagrebu svakako je bila književna aktivnost hrvatskih prepoditelja — iliraca. Dobri poznavaci stare i suvremene europske književnosti, napose slavenske, oni su i sami bili vrijedni književnici. Stvorili su dramu, novelu, liriku, ep, feljton, kritiku i druge književne oblike, dajući hrvatskoj književnosti obilježje prave literature, i učinili je umjetnošću. Bavili su se i znanstvenim radom te pisali povijesne i političke rasprave, članke o jeziku i dr. Među najistaknutijima bili su Ivan Kukuljević, Ljudevit Gaj, Dimitrije Demeter, Janko Drašković, Stanko Vraz, Pavao Štoos, Petar Preradović, Vjekoslav Babukić, Dragutin Rakovac, Mirko Bogović. Oni su uglavnom živjeli i djelovali u Zagrebu te svoje radove i izdanja koja su pokretali tiskali većinom u zagrebačkim tiskarama. Na samom početku tridesetih godina (1831) Pavao Štoos izdaje elegiju *Kip domovine nu početku leta 1831*, gdje se zalaže za hrvatski jezik, dok je u prigodnici *Nit novo leto* (1831) prikazao teške hrvatske političke prilike. Kao prigodničar pisao je na hrvatskom i latinskom jeziku o raznim zgodama i ljudima (Gaju, Draškoviću, Jelačiću, Hauliku i drugima). Opjevao je i Zagreb kao hrvatsko kulturno središte. Prigodničar je bio i Josip Kundek. I njegove prigodnice bile su posvećene pojedinim istaknutim tadašnjim ličnostima. Godine 1832. izdao je Ivan Derkos knjižicu *Genius patriae super dormientibus suis filiis* u kojoj se i ona zalaže za njegovanje hrvatskoga jezika i predlaže da se sva najveća u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji spoje u jedinstveni književni jezik. Godine 1834. napisao je Jakov Lovrenčević *Petricu Kerempuha*, jednu od važnijih hrvatskih publikacija toga starijega vremena. A od 1834. do 1850. izdavao je kajkavski pisac i prevodilac Ignjat Kristijanović kalendar *Danica Zagrebačka*. No on i njegovi suradnici (uglavnom seoski svećenici) pisali su uglavnom za seljake, i to na kajkavskom jeziku i starim pravopisom, jer nisu, kao ni Kristijanović, bili za ilirce i njihovu ideologiju. Kristijanović se dugo borio za zagrebački kajkavski jezik, ali kako znamo, nažalost bez konačnoga uspjeha.

Krajem 1834. na traženje Ljudevita Gaja stigla je od Kr. namjesničkog vijčeca dozvola za izdavanje političkih *Novina Hrvatskih* i literarnog priloga *Danica*. Prvi broj novina izašao je 6. siječnja 1835, a prvi broj *Danice* četiri dana poslije, tj. 10. siječnja. Novine su izlazile utorkom i subotom, a *Danica* subotom. *Novine Hrvatske* su 1836. promijenile ime u *Ilirske narodne novine*. Poslije su i *Danici* promijenili ime u *Danica Hrvatsko-Slavonska-Dalmatinska*, a zatim u *Danica Ilirska*. Međutim, kad je 1843. ilirsko ime bilo zabranjeno *Ilirske narodne novine* i *Danica Ilirska* promijenile su ime u *Narodne novine* s književnim prilogom *Danica Hrvatska, Slavonska i Dalmatinska*. U Zagrebu se vodila više godina borba da se pokrene takav književni

list. Međutim mađarski vlastodršci su na sve načine nastojali spriječiti njegovo izlaženje, jer su smatrali da će ojačana hrvatska književnost biti najveća zapreka njihovim političkim planovima s Hrvatskom. Njihova se bojazan i obistinila, jer je *Danica* osim izrazito književnih priloga sustavno donosila i članke o jeziku i pravopisu, o slavjanstvu, o hrvatskoj i slavenskoj prošlosti, o narodnim običajima, a u njoj su surađivali svi tadašnji hrvatski prvaci i političari: Dragutin Rakovac, Pavao Štoos, Janko Drašković, Vjekoslav Babukić, Ivan Mažuranić, Antun Mihanović, Ignjat Brlić i dr.

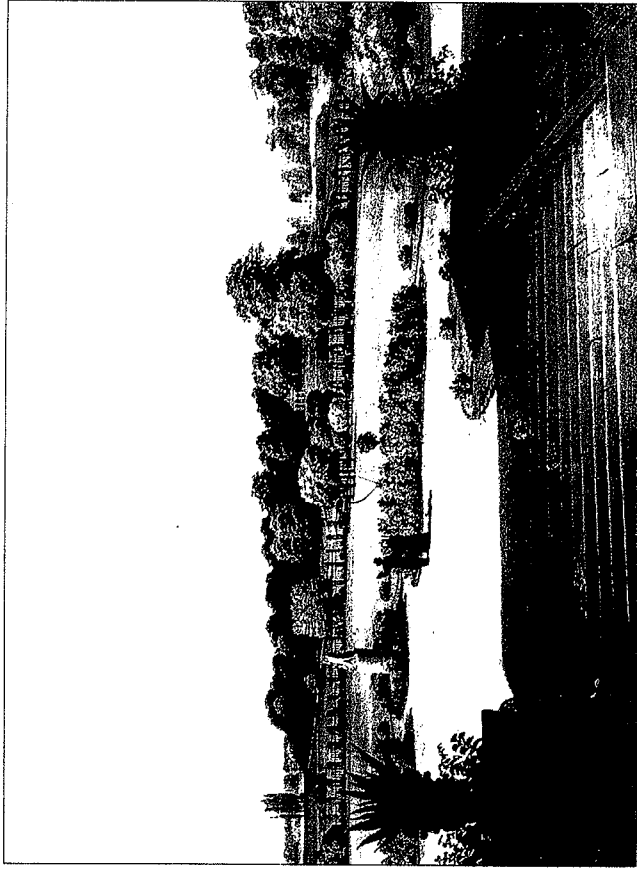
Novine Horvatske i *Danicu* Hrvati su, a naročito hrvatska inteligencija, primili s velikim veseljem. Gaj i ostali pokretači te zamisli primali su oduševljena pisma. No pretplatnici su bili uglavnom kajkavci, a manje je bilo onih iz Slavonije, Dalmacije, Krajine i Bosne. Da bi *Novine* i *Danica* prodrli i u te krajeve, Gaj ih je počeo izdavati pod drugim naslovom, štokavštinom i novim pravopisom. Tom promjenom Gaj je "srušio zid koji je dijelio Hrvata od Hrvata" i "bio je to sigurno jedan od najznačajnijih događaja u kulturnoj povijesti hrvatskoga naroda".

U to je vrijeme Gaj predložio Saboru da potvrdi osnivanje *Društva prijatelja narodne izobraženosti ilirske* te da izradi pravila toga društva. Društvo je imalo zadatac "proučavanje svih znanosti, osim politike i teologije, njegovanje narodne kulture, pridizanje zaostale industrije, da se društvu dade ekonomski zamah, zatim nabavljanje knjiga i rukopisa koji se tiču našega naroda i domovine, sabiranje predmeta koji se odnose na opredijeljene znanosti kako bi se podigao narodni muzej i opća knjižnica". Sabor je još iste godine (1836) potvrdio osnivanje društva i odlučio da se ono mora osnovati.²⁰⁴¹ Međutim, društvo i njegova pravila trebao je potvrditi Beč, ali kad on to dvije godine nije učinio, odlučeno je da se u Zagrebu osnuje društvo *Čitaonica* i neka druga društva za koja nisu bile potrebne kraljeve dozvole. I gradski magistrat na čelu sa sucem Josipom Štajduharom, župnikom Stjepanom Pogledićem i blagajnikom Valentinom Vrančićem, "s mnogobrojnom domorodnom gospodom, spoznavši tu potrebu (naime osnivanja čitaonice) složio se po izgledu drugih znamenitih varoša da se osnuje društvo čitanja ili čitaonica (...) budući da je čitanje knjigah i novinah u današnje doba u cijeloj prosvjetljenoj Evropi obće sredstvo narodnoga izobraženja(a) naš glavni varoš Zagreb još nijedne obćinstvu otvorene knjižnice ili druge podobne prilike nema."²⁰⁴² Jedan od glavnih pokretača osnivanja *Čitaonice* bio je grof Janko Drašković. Već 22. kolovoza 1838. bila je *Čitaonica* uređena, a gradski je magistrat potvrdio njezina pravila. Svrha joj je bila, osim "ptromicanja i učenja hrvatskog jezika, da se otvori prilika k čitanju različitih časopisa i knjiga i da se šire korisne znanosti." Imala je također postati žarištem književnoga rada, a zatim i "da se u njoj raspravljaju i sva važna pitanja koja se tiču narodnoga života", a ne samo mjesto gdje će se čitati knjige i novine. Dostokora je čitaonica poprimila politički karakter, osobito otkako je bio osnovan mađarofilski kasino.²⁰⁴³

2041. J. Matasović, Stari istarski Zagreb, NS, I, p. 9. - V. Deželić, Sjedinjenje zagrebačkih hrvatskih kulturnih društava 1848-1853, SNZ, p. 141. - R. Horvat, Poslanak jugoslavenske akademije u Zagrebu, SNZ, p. 126. - A. Barac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, Zagreb 1954, p. 52, 54. - Kralj, plemićki konvikt i 1796-1896, Zagreb 1896, p. 14. - Jutarnji list, 28.1.1924, p. 19. - V. Rudolf, Grad Zagreb - kolijevka ilirizma, revija Zagreb, 1893, p. 157, 178-179. - J. Horvat, Ljudjevit Gaj, p. 124, 129, 137, 149.

2042. Praenotationes Comit. zagrab., lib. IV, p. 233.

2043. V. Deželić, Sjedinjenje zagrebačkih hrvatskih kulturnih društava, SNZ, p. 141. - V. Rudolf, Grad Zagreb - kolijevka ilirizma, revija Zagreb, 1934, p. 178-179.

Ivan Zache: *Maksimir, pogled s ljetnikovca*, 1853, litografija iz mape *Park Jurjaves*. (MGZ)

Predsjednik *Čitaonice* postao je Janko Drašković, a tajnik Vjekoslav Babukić. U svojem opisu Zagreba Jan Kollar 1841. spominje i čitaonicu, te o njoj kaže: "nad tiskarom (očito Gajevom u tadašnjoj Gosposdskoj ulici) je čitaonica veoma ugodno uređena. U njoj ima knjiga svih slavenskih jezika, tako isto i novina kojih je bilo 25 različitih. Uglavnom slavenskih, a bile su jedne njemačke i jedne mađarske. Dok u mađarskoj čitaonici u Zagrebu tada nije bilo naših novina."²⁰⁴⁴

Narodna čitaonica prestala je raditi u lipnju 1850, pošto je već prije iz Gajeva stana u Dugoj ulici 32, gdje se u posljednje vrijeme nalazila, preselila u kuću grofice Sermaže u Opatičkoj ulici 14 (1844).²⁰⁴⁵

Ustanove koje su nikle iz čitaonice bile su: *Narodni teatar* (1840), *Gospodarsko društvo* (1841), *Matica ilirska* (1842), *Narodni muzej* (1846) i *Društvo Narodni dom* (1841). Očita je tendencija da se sve nazovu narodnima. Osim *Gospodarskog društva*, sve imaju karakter ustanova kulture, a u prvom redu *Matica ilirska*, *Narodni muzej* i *Narodni teatar*. Osnivanje *Matice ilirske* predložio je grof Janko Drašković na glavnoj skupštini *Narodne čitaonice* 10. i 11. veljače 1842. Predložio je da se osnuje društvo poput matica u Pragu i Pešti i neka se to društvo nazove *Matica ilirska*. Zadaća *Matice* bila bi "da se svakojaže knjige u ilirskom jeziku na obćinske društvene troškove

2044. Putopis Jana Kollara iz 1841, SNZ, p. 227-231.

2045. J. Horvat, Ljudjevit Gaj, p. 214.

utiskati dadu, a napose dalmatinski klasični pjesnici i druge znanstvene i opće korisne knjige, i da se rasprostranjuje nauka u književnom narodnom jeziku, da se našoj mladeži dadu prilika da se domorodno izobrazi." Taj Draškovićev prijedlog svi prisutni primili su s velikim oduševljenjem, pa je *Matica* već u lipnju 1842. započela s radom i dala tiskati Gundulićeva *Osmana*, što ga je 14. i 15. pjevanjem dopunio i rječnik opremio Ivan Mažuranić. *Matica* je izdavala i znanstvena djela, pa je u tome bila preteča Akademije znanosti i umjetnosti. Tako je bilo osnovano književno društvo *Matica ilirska* kojomu je prvim predsjednikom postao Ljudevit Gaj, a tajnikom Vjekoslav Babukić.

Kad je 1850. prestala djelovati *Čitaonica*, *Matica* je postala samostalnom ustanovom, pa će 1874. dobiti i novo ime *Matica hrvatska*.²⁰⁴⁶

Jedan od najradinijih i najsvestranijih iliraca bio je Ivan Kukuljević. Osim na političkom, povijesnom, znanstvenom i drugim područjima djelovao je i na književnom polju. Bio je pjesnik, dramatik, pripovjedač, novelist, putopisac, izdavač stranih pisaca, sakupljač građe za hrvatsku književnu povijest. Među ostalim književnim radovima napisao je dramu *Juran i Sofija* koja se davala najprije u Sisku (1839), a zatim u Zagrebu (1840) i bila prva hrvatska drama prikazivana u zagrebačkom kazalištu. Kao znanstveni djelatnik, povjesničar i političar prikupljao je građu, istraživao i proučavao znanstvene spise, hitajući pokazati veličinu naše prošlosti. Pisao je kraće rasprave i opširne monografije. Godine 1850. osnovao je *Društvo za povijesnu jugoslavensku i znanstveni zbornik Arhiv za povijesnu jugoslavensku*, te ga izdavao do 1875. godine.

Naobražen ilirac i istraknut književnik onoga doba bio je Dimitrija Demeter. Pisao je stihove, drame, novele, kazališne i književne kritike, prevodio, uređivao književne listove. No ponajprije je bio kazališni čovjek i dramatik. Stvorio je temelje modernoga hrvatskog kazališta na kojima se s uspjehom moglo graditi dalje. Bio je jedan od najjačih ljudi u stvaranju hrvatskoga kulturnog života u doba preporoda.

Jedan od istaknutih članova pokreta i jedan od njegovih književnih vođa bio je Stanko Vraz i uz njega Vjekoslav Babukić, profesor hrvatskoga jezika i književnosti na akademiji u Zagrebu. Babukić je bio najbliži suradnik Gajev. Bavio se osobito književnim jezikom i gramatikom, pisao o jeziku i pravopisu i 1836. izdao *Osnovu slovnice slavjanske narječja ilirskog*.

Mlađini piscinca pripadao je Ivan Mažuranić, lirski pjesnik, pisac aforizama, članaka, kritika i referata. Najveće mu je djelo ep *Smrt Smail-age Čengića*, izašlo prvi put u almanahu *Istria* 1845. godine. Dopunio je i Gundulićeva *Osmana*.

Jedan od najmlađih preporoditelja bio je pjesnik Petar Preradović. Plodnošću i aktualnošću nadvisio je sve pjesničke suvremenike. U njegovim lirskim i epskim pjesmama izražene su težnje i uspjesi, ali i neuspjesi ilirizma, a isto tako i noviji povijesni događaji.

S Vrazom i Vukotinovićem počeo je Dragutin Rakovac 1842. objavljivati časopis *Kolo, članci za literaturu, umjetnost i narodni život*s programom da se hrvatska književnost podigne na visinu europskih i naprednih slavenskih književnosti. Povrh toga

Kolo je trebalo unaprijediti umjetničku vrijednost književnosti. U njemu izlaze članci kritičkoga obilježja o literaturi, umjetnosti i narodnom životu. Posljednja knjiga izašla je 1852. godine.

Iste godine kad je počelo izlaziti *Kolo* izdao je Dragutin Rakovac *Mali katekizam za velike ljude* (1842) "koji su ilirci oduševljeno pozdravili, a Madari i mađaroni s bijesom"²⁰⁴⁷ Dostkora je pokrenuti i časopis *Iskra*.

Povjesničar Ivan Švarc izdao je između 1839. i 1842. povijesno djelo *Ogledalo Iliruma, ili dopodouština Ilirah, Slavnah, straznji put Horvatah znanih od potopa, to jest padine sueta 1656. na četiri strane razdijeljena* u kojem obraduje prošlost Hrvata. Djelo je izašlo u četiri knjige i bilo tiskano u Zagrebu u tiskari Franje Župana.²⁰⁴⁸

Iste godine kad su bile izdane prve knjige (1839) Švarcova *Ogledala Iliruma* počeo je izlaziti u Zagrebu njemački časopis *Croatia* koji je obradivao domaće teme. Izdavao ga je knjižar Franjo Župan, a pun naslov mu je bio *Croatia, eine Zeitschrift in monatlichen Hefen mit besonderer Berücksichtigung der vaterländischen Interesse*. Glavni suradnik časopisa bio je Eduard Breier koji je nastojao da mu se članci, odnosno pjesme, odnose na domaće prilike. U pjesmama *Nesseln* (*Kopriue*) koje naziva Agramer Lieder govori se i o Zagrebu. Od 1840. časopis postaje još više domoljubno i hrvatski opredijeljen, iako je i dalje bio tiskan na njemačkom jeziku. Suradnici su mu bili i naši hrvatski pjesnici: Preradović, Bogović i Vukotinović.²⁰⁴⁹

Godine 1843. objavio je svećenik i geograf Dragutin Seljan djelo s naslovom *Zemljopis pokrajina ilirskih ili ogledalo zemlje* tiskano u Gajevoj tiskari u Zagrebu. Sljedeće godine izlazi i časopis *Branislav*. Urednik mu je bio Bogoslav Šulek. No *Branislav* se zbog stroge cenzure morao tiskati u Beogradu i kriomice dopremati u Hrvatsku.²⁰⁵⁰ Gaj je 1845. napisao i priredio za tisak prvi dio *Dogodouština Ilirije velike*, gdje je obradio prošlost svih južnih Slavena uključivo i Bugare do pada Bosne. U tom dijelu Gaj zastupa liberalizam i slobodu vjere. No *Dogodouštine* nisu izašle. Njihovo objavljivanje sprječili su događaji 1848. a i poslije teške prilike.²⁰⁵¹

U godini revolucije (1848) imao je Zagreb četiri dnevnika: Gajeve novine, *Agramer Zeitung*, *Slavenski jug* i *Stadslausische Zeitung*. Svi oni su pisali vrlo napredno u političkom, socijalnom i kulturnom pogledu i bili važni za razvitak našeg tiska. Do ljeta 1849. svi su služili narodu, a onda je Gajeve novine i *Agramer Zeitung* otkupila bečka vlada, dok su ostala dva i dalje (do početka 1850) ostala vjerna dotadašnjem političkom smjeru.²⁰⁵²

Zalaganjem biskupa Haulika izašao je u Zagrebu 6. siječnja 1849. i prvi broj *Katoličkog lista*, glasila zagrebačke biskupije.²⁰⁵³

U kulturnom životu Zagreba i tada su kao i prije važno mjesto zauzimale i tiskare i knjižare. U to vrijeme radile su ovdje dvije tiskare: tiskara Franje Župana i ona dr. Ljudevita Gaja. Župan je u Zagrebu imao tiskaru još od 1826., pošto je od Josipa

2047. Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, 3, p. 311.

2048. J. Kempf, Prilozi za biografiju Ivana Švarca, NS, 7, p. 59.

2049. V. Deželčić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 46-55.

2050. I. Ulecnik, Ivan Havlicek, revija Zagreb, 1941, p. 90.

2051. J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 217.

2052. V. Bogdanov, Društvene, p. 104.

2053. J. Butorac, Zagrebački biskup, p. 65.

2046. Izvještal gradskog poglavarsva za g. 1886, p. 82. - M. Ivšić, Kulturni uspon Hrvata sredinom XIX. vijeka, HK, 1936, p. 141-142.

Rossija kupio nekadašnju biskupsku, odnosno Novoselsku tiskaru. U njoj je tiskao sve važnije radove i djela napisana i objavljena u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda. Ljudevit Gaj otvorio je u Zagrebu tiskaru 1838. godine. Za ono vrijeme bila je to najmodernija tiskara u Hrvatskoj i Dalmaciji. Opremu za nju Gaj je nabavio u Pragu u najvećoj ljevaonici slova i tiskarskih uređaja braće Haase. "Ovi su obskrbili novi zavod ne samo lijepim slovima u Didotovom rezu i ostalim tiskarskim uređajima, nego i vrsnim poslu vještih ljudi."²⁰⁵⁴

Strojevi i materijali dugo su putovali kolima iz Praga u Zagreb, tako da je monitažna tiskara počela tek u drugoj polovici prosinca 1837. Tiskara se nalazila u Gospodskoj (danas Čirilometodskoj) ulici br. 4 na Gornjem gradu. Ta će se tiskara znatno proširiti, kada Gaj 1856. kupi tiskaru i kuću Lavoslava Župana hirući tako postići tiskarski monopol u Zagrebu.²⁰⁵⁵

I Dragutin Seljan u svojem *Zemljopisu pokrajinah ilirskih...* spominje 1843. zagrebačke tiskare i kaže: "U Zagrebu postoje dvije povlaštene kraljevske tiskare Narodna tiskara, vlasništvo dr. Ljudevita Gaja i tiskara Franje Župana. U prvoj se uz ostalo tiskaju ilirske *Narodne novine*..."

U Zagrebu je u to vrijeme postojalo društvo tiskara i prijatelja knjige, čiji su članovi bili i istaknuti preporoditelji. Društvo je 1840. u čast Johanna Gutenberga održalo proslavu četiristo godišnjice tiskarstva, kojom se prilikom u kazalištu davala drama u pet činova *Ivan Gutenberg*.²⁰⁵⁶

U to vrijeme radile su u Zagrebu dvije knjižare: jedna tiskara Franje Župana i druga Emila Hirschfelda. Župan je bio prvi domaći čovjek koji se bavio knjižarskim poslom. U Zagrebu je otvorio knjižaru još 1808. Njoj je kasnije bio vlasnik njegov sin Lavoslav, čija će udovica knjižaru 1865. prodati Županovom pomoćniku poznatom zagrebačkom knjižaru Hinku Fiedleru. Iako je Županova knjižara uživala veliki ugled, modernim ju je načinom poslovanja nadmašila knjižara Emila Hirschfelda. Onaj je bio rodom iz Bremena, a utemeljio je knjižaru u Zagrebu 1835. godine. Knjižara se nalazila u Dugoj ulici br. 284 (današnji br. 35), bila je lijepo uređena, a kao knjižarski cimer visila je pred njom na ulazu velika crveno oličena drvena knjiga. Hirschfeld je poslovaio izravno s Leipziskim knjižarima i uvijek imao na skladištu najzanimljivije, pa i zabranjene knjige, i to uglavnom na njemačkom i francuskom jeziku, a nešto i na mađarskom i latinskom. A prodavao je i knjige za djecu, školske atlase, kalendare, molitvenike, pa i glazbala i umjetnine: "mjedoreze, kamenotiske, krajobraze, slike za vezenje" itd. A mogla se tu, dakako, dobiti i *Danica ilirska*, *Kalendar Zagrebački*, *Babušićeva slovnica* i drugo. Hirschfeld je i po želji čitalaca naručivao i iz inozemstva knjige i časopise koje slučajno ne bi imao na skladištu. On je uz knjižaru držao i posudbenu knjižnicu. U Zagrebu je osnovao i tvornicu igračih karata. Kako tvornica nije imala uspjeha, prodao je i nju i knjižaru i odselio u Graz, gdje je došao u sukob s vlastima i potpuno propao.

2054. I.P. Šafarik, *Ost und West*, 1838, p. 231.

2055. J. Horvat, *Ljudevit Gaj*, p. 133-134, 291-300.

2056. M. Šenoa, *Stari zagrebački pabirci*, revija Zagreb, 1935, p. 303.

I Hirschfeld i Župan su, čini se, više razumijevanja pokazivali za strane knjige, pogotovo njemačke, dok su za slavenske manje marili. Stoga je na njih Stanko Vraz bio vrlo ogorčen i nazivao ih raznim pogrđnim imenima, izdajicama, poturicama, Švabama, neprijateljima ilirštine, Cincarima. Iako "neka statistika pokazuje da je glavnom potporom hrvatskoj knjizi ipak bio Zagreb"²⁰⁵⁷

I Gaj je 1850. kanio osnovati knjižaru. Ona je trebala dati prednost slavenskoj literaturi, očito zbog lošeg odnosa prema njoj ostala dva zagrebačka knjižara. Dne 12. ožujka 1850. bio je Gaj primljen u Trgovački gremij kao "knjigar i antikvar" i iste godine dobio dozvolu da otvori "knjigarnicu i staretnarnicu". Namjeravao je, dakle, imati i antikvarijat. Trebala je to biti *Slavjanska i sveopća knjigarna*²⁰⁵⁸ koja bi kao i njegova tiskara bila "poluga narodnog obrazovanja, prosvjete, nauke i sveg narodnog napredka". Međutim, ta knjižara nije uspjela, pa ju je Gaj 28. srpnja 1853. prodao knjižaru Ferdinandu Romleitneru za 5000 forinta.

Kazalište

Na jednom od najvažnijih područja kulture, u kazališnom životu toga doba nije bilo bitnih promjena, usprkos više važnih događaja. U zagrebačkom kazalištu se i dalje gotovo redovito prikazuju njemačke predstave, predstave njemačkih autora što ih izvođe njemačke glumačke družine. Da su se takve predstave tako dugo održale, bio je razlog i to što nije bilo domaćih profesionalnih glumaca. Međutim, kako je rečeno, dogodilo se u tom vremenu i štošta važno. Tako je bilo i predstava na hrvatskom jeziku, iako rijetkih, predstava prilagodenih našoj sredini, pjevanja hrvatskih domorodnih pjesama i budnica u međuinovima njemačkih komada, izvođenje prve hrvatske drame i opere, izgradnja nove kazališne zgrade, duže nastupanje novosadske kazališne družine, pojava ideje da se osnuje stalno hrvatsko kazalište; osnivanje *Zagrebačkog dobrovoljnog kazališnog društva* itd.

Da bi se udovoljilo probuđenim domoljubnim osjećajima posjetnika, kazališna uprava je početkom tridesetih godina dala na repertoar i dvije predstave na hrvatskom jeziku, iako su to bili tek prijevodi njemačkih predstava Augusta Kotzebua, a izvodili ih njemački profesionalni glumci. Na hrvatski ih je preveo Dragutin Rakovac. Prva predstava davala se 2. listopada 1832. pod naslovom *Stari mladoženja i košarice*, (*Hagestolz und die Körbe*), dok je druga bila priređena 23. prosinca 1833, a imala je naslov *Stari zasebni kućiš Petra III.* (*Leibkutscher Peters des III.*). Obje predstave davale su se, dakako, još u Amadeovu kazalištu u Demetrovoj ulici, jer novo kazalište na Markovu trgu još nije bilo sagrađeno. Bile su to prve javne i profesionalne predstave na hrvatskom jeziku, odnosno kajkavštini. A građanstvo ih je oduševljeno primilo. No usprkos zanosnom preporodnom vremenu, nikada više nisu bile ponovljene, jer

2057. F. Bučar, *Bibliofske bilješke knjižara Emila Hirschfelda u Zagrebu*, NS, 31, p. 132-133. - V. Klaić, *Knjižarstvo u Hrvata*, Zagreb 1922. - I. Kampuš - I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975, p. 140.

2058. J. Horvat, *Ljudevit Gaj*, p. 291, 295, 300. - I. Ulčnik, *Zagrebački podnatačnik Pavao Hatz*, revija Zagreb, 1938, p. 70.

Zagreb tada još nije imao hrvatskih profesionalnih glumaca koji bi ih izvodili nedvojbeno uspješnije nego Nijemci nevjestic hrvatskom jeziku.²⁰⁵⁹

Kao i u prijašnjem razdoblju, prikazivani su i sada njemački komadi s domaćim sadržajima, odnosno s temana iz hrvatske prošlosti, komadi prilagođeni našoj sredini. Potreba takvih prikazivanja nastala je u eri buđenja narodne svijesti kao rezultat aktivnosti hrvatskog narodnog preporoda. Godine 1833. prikazivao se komad *Die Burg Otkić oder Dragolja das kroaen Kind*, a 1835. dva komada što ih je napisao ravnatelj novoga tzv. Stankovićeva kazališta Joseph Schweigert. To su bili *Magdalen plesom* i *glazbu Ferde Wiesnera* Livadića, i zatim komad *Das Schwärze Kreuz auf Medvedgrad* povijesno-romantični igrokaz, također s hrvatskim pjesmanama i glazbom. Među činovima predstava *Die Magdalenen Groite bei Ogulin* čula se u kazalištu na Markovu trgu prvi puta hrvatska riječ. Među činovima pjevala se, naime, Gajeva *Još Hrvatska ni propala*²⁰⁶⁰ ili *Horvatov sloga i zjedinyenje*.

Računajući s domoljubnim osjećajima publike, ubacivane su i inače u njemačke predstave hrvatske pjesme: davorije i budnice. Tako se među ostalima i osim Gajeve *Još Hrvatska...* mnogo pjevala i Vukotinovića *Nek se hrusti šaka mlađa*. Te pjesme su izazivale urnebesno klicanje, odobravanje publike.²⁰⁶¹

Jedan od najvažnijih događaja na kulturnom polju u tom razdoblju bila je izgradnja nove kazališne zgrade. Neki prethodni pokušaji da se to provede sada su se ostvarili. Gradskoj općini bila je, naime, već dulje vrijeme potrebna veća reprezentativna plesna dvorana, pa je u vezi s tim u gradskom vijeću 24. srpnja 1832. ponovno raspravljano i o gradnji kazališta, i to uz plesnu dvoranu. Neposredni poticaj za realizaciju te gradnje dao je zagrebački trgovac i posjednik Kristofor Stanković, ponudivši gradskoj općini da će vlastitim novcem podići kazališnu zgradu, i to kao vlastitu investiciju, koju će on iznajmljivati kazališnim druženjima. Novac što ga je odlučio uložiti u tu gradnju Stanković je dobio na bečkoj lutriji. Bio je to glavni zgotdttak u iznosu od 30 000 dukata. Gradsko vijeće je 29. travnja 1833. Stankovićevu ponudu prihvatilo i s njim sklopilo i ugovor. Kako je i gradska općina za gradnju kazališne zgrade darovala zemljište, tj. ono na kojem je dotada djelomično stajala i stara gradska vijećnica na Markovu trgu, to se vijećnica počela rušiti i pripremati teren za gradnju koji se proširao na južnoj strani današnje Feudenreichove ulice. Dne 12. kolovoza 1833. bio je svečano položen temeljni kamen. Položili su ga gradonačelnik Ignatz Andrijevčić i Stankovićev prvorođeni sin Ignatz. U temelj je uzidana spomenika na kalkaskom jeziku u kojoj Stanković ističe da tu gradnju poduzima svom prvorođenom sinu. Na čekiću i zidarskoj žlici kojima su se služili pri polaganju temeljnoga kamena urezani su i inicijali sina Ignatza: I S (Ignatz Stanković). Prije polaganja kamena služena je misa u nazočnosti cijeloga magistrata i općine, dok je temeljni kamen posvetio gradski župnik Petar Horvatić. Bila je dakako priredena i prigodna proslava uz pucnjavu prangija i, dakako, uobličajenu gozbu. Za godinu dana

2059. V. Gudel, 100 godišnjica hrvatskog preporoda, Zagreb 1936, p. 42.

2060. N. Stančić, Gajeva "Još Hrvatska ni propala" iz 1832-33, Zagreb 1989. (n. b.)

2061. V. Deželić, Iz nenačkog Zagreba, Zagreb 1901, p. 42-48. - B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 74. - N. Batusić, Povijest kazališta.

zgrada je bila pod krovom. Gradili su je ljubljanski arhitekt Cristofor Cagnolini i njegov sin Anton. Gradnja je stajala 70 000 forinta, a bilo je u novom kazalištu mjesta za 700 posjetnika. Do kraja rujna bila je i njegova unutrašnjost potpuno opremljena. Nju je oslikao kazališni dekorativni slikar Lukas Marhnelli. Nakon što je sve bilo gotovo, kazalište je bilo svečano otvoreno 4. listopada 1834. sa igrokomom *Nickolas grof von Zriny, oder die Belagerung von Sighet* Teodora Körnera. Kako je bilo predviđeno, uz kazalište je bila sagrađena i redutna dvorana u kojoj su se priredivali i plesovi. Kad je potkraj 19. st. (1895) bilo sagrađeno novo kazalište u Donjem gradu, a gornjogradske srušeno, ta se dvorana jedina sačuvala od staroga kazališta, te stoji još i danas.²⁰⁶²

Na daskama novosagrađena "varoškog teatra" davale su se i sljedećih pet-šest godina njemačke predstave i među činovima pjevale hrvatske davorije. Hrvatskih predstava u novoj kazališnoj zgradi prvih godina nije bilo. Premda je u programu preporodnoga pokreta postojala ideja da se osnuje narodno kazalište. Ona je niknula u okviru *Narodne čitaonice*, gdje je bio osnovan i kazališni odbor koji je htio osnovati i diletanško društvo. Osnovati narodno kazalište htio je vjerojatno na poticaj Dimitija Demetra i ravnatelja njemačkoga kazališta Heinrich Benstein 1839. On je, naime, namjeravao osim njemačkih, prikazivati i predstave na hrvatskom jeziku i tako osnovati narodno kazalište. Za to je prvo morao okupiti potrebne hrvatske glumce. Godine 1840. rješava se i u Saboru kazališno pitanje i kazalište prvi put tretira kao narodna ustanova. Člankom XXVII. Sabor zaključuje da se imaju prikupljati dobrovoljni primosi sa svrhom "da se narodno kazalište potpomaže i uzdržava." Tom prilikom Sabor je od svojih članova prikupio 4 500 forinta. Bio je to prvi novac sabran za narodno kazalište. Tada je bio izabran i posebni odbor na čelu s grofom Jankom Draškovićem sa zadatkom da dobro prouči kazališno pitanje.²⁰⁶³

Međutim, kako Zagreb tada nije imao svojih hrvatskih glumaca, *Narodna čitaonica* pozvala je 1840. u Zagreb putujuću diletanšku kazališnu družinu iz Novoga Sada (*Domorodno teatralno društvo*) da bi ovdje prikazivala kazališne predstave. Prva predstava koju je ta družina davala bila je izvorna hrvatska drama (igrokaz) *Juran i Sofija ili Turci kod Siska* koju je napisao Ivan Kukuljević. Davala se 10. lipnja 1840. "Ta predstava značila je rodendan novijeg hrvatskog glumišta, jer je prikazivan prvi dramski tekst novije hrvatske dramske književnosti." Jedan suvremeni časopis izvješćuje o njoj među ostalim: "Ne može se opisati oduševljenje prepune kuće. Te večeri slavila se lijepa svečanost, svekovina ljubavi prema domovini, a uspomena na nju još će dugo živjeti i sljedećih dana donijeti svoj blagoslov."²⁰⁶⁴

Novosadska kazališna družina ostala je u Zagrebu tri mjeseca. Za to vrijeme, osim *Jurana i Sofije*, prikazivala je, iako na prekide, i niz drugih predstava. Izvodila je djela Sterije Popovića i nekih drugih pisaca, zatim i prijevode nekih stranih autora koji su tada bili u modi kao Kotzebua, Habena, Schikanedera, Körnera i drugih.

2062. N. Batusić, Povijest kazališta, p. 223, 224, 285. - B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 70-74. - I. Uliank, Kristofor Stanković i njegov prvi kazališni ravnatelj Anton Zwoneczek, revija Zagreb, 1941, p. 270-271, 276, n. 8, p. 277-286.

2063. B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 85. - Danica Hliska, 16. XI. 1839. - J. Horvat, 75 godišnjica zagrebačkog kazališta kao narodnog zavoda, Kazališni almanah, 1937, p. 19-20. - N. Batusić, Povijest kazališta, p. 211. - V. Rudolf, Uspomene na stari i novi teatar u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 241.

Dok je od hrvatskih dramatika, osim Kukuljevića, bio izvođen i Demeter. Novosadani su iz Zagreba otišli početkom 1842, ali su prije još davali predstave u Karlovcu i Sisku.

Poslije odlaska Novosadjana u kazalištu na Markovu trgu davale su se opet njemačke predstave. Hrvatskih predstava gotovo da i nije više bilo. Hrvatska riječ čuje se tek iznimno i rijetko, a zbog toga je gledalište postajalo sve praznije.²⁰⁶⁴

U tom se razdoblju u zagrebačkom kazalištu prikazivala i prva hrvatska izvorna opera *Ljubav i zloba* Vatroslava Lisinskog.

Pratzedba je bila 28. ožujka 1846. Tada je doživjela još pet repriza pred preputnim gledalištem, a 1847. davana je još jednom. U toj prvoj našoj operi pjevali su uz ostale i tadašnji ugledni Zagrepčani, izvrsni pjevači: sopran Sidonija Rubido-Erdödy i bariton Albert Štriga, koji je ujedno operu i režirao. Zanimljivo je da su se slike kostima za tu operu sačuvala na igraćim kartama što ih je izradio tadašnji zagrebački tvorničar igraćih karata Josip Bäck i tako nam ostavio jedini slikovni dokaz prve izvedbe te naše opere.

Inače su Zagrepčanima opere bile poznate. Već u prijašnjem razdoblju izvodile su ih u Zagrebu njemačke operne družine, u razdoblju (od 1842. do 1868) gostovale su u više navrata i talijanske operne *stagione*, koje su u kazalištu na Markovu trgu redovito davale opere Rossinija i Bellinija, a poslije i Verdija.²⁰⁶⁵

Kako se u Zagrebu zbog zastarjelih nazora tadanjega društva mladež nije posvećivala glumačkom zvanju i stoga ni naš grad nije imao svojih profesionalnih glumaca, osnovano je ovdje društvo kazališnih dobrovoljaca, *Zagrebačko dobrovoljačko kazališno društvo*, sa zadaćom da prikazuje u kazalištu predstave na hrvatskom jeziku. Osnivanje je pokrenuo Dimitrija Demeter 1847. Društvo je djelovalo tri kazališne sezone i najprije davalo predstave samo s muškim izvođačima (primjenice, *Grabančijaša dijaka* i *Diogeneša* Iita Erezovačkog), a poslije i predstave u kojima su se pojavljivale i glumice (*Čaša vode*, *Othelo*, *Ermani*, *Zapisnici vraga* i dr.) Godine 1858. bit će društvo dobrovoljaca zabranjeno, pa otada sve do prve polovice 1860. godine neće biti hrvatskih predstava. Međutim, dok je društvo djelovalo paralelno s njihovim hrvatskim prikazivanjima davale su se i njemačke i povremene talijanske predstave, što su ih izvodile njemačke kazališne družine, odnosno talijanske *stagione*.

Da bi kazališnim dobrovoljcima osigurali hrvatski repertoar prevodile su se drame na hrvatski i objavljivale. Među takvim izdanjima bila je najzanimljiva kolekcija *Izbor igrokaza ilirskog kazališta* u deset knjiga. Inicijator tih izdanja, a napose *Izbor igrokaza...* i glavni njihov suradnik bio je bez sumnje Dimitrija Demeter iskusni kazališni čovjek koji je uz ostalo i sam pisao drame, kazališne i književne ocjene, prevodio i napokon postavio i temelje modernom hrvatskom kazalištu.

Treba spomenuti da je već deset godina prije počeo u Zagrebu izlaziti *Theater-Almanach* (dao ga je tiskati kazališni šaptalac Friedrich Sartorius) u kojem su se donosili i popisi predstava koje su se tada davale u Zagrebačkom kazalištu kao i popisi kazališnoga osoblja. Sačuvala su se dva primjerka toga almanaha. Jedan tiskan za

2064. N. Batušić, Povijest kazališta, p. 232, 234, 249. - B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 87-88. - Luma, 1840, No 58. - Croaia, 1. i 2. VII. 1840.

2065. N. Batušić, Povijest kazališta, p. 272-276, 284. - M. Schneider, "Dvorane zagrebačke karte", ISNZ II, p. 221-222, 224.

Novu godinu 1837. koji obuhvaća vrijeme od 4. travnja do 31. prosinca. 1836. i drugi tiskan 1839. koji obuhvaća razdoblje od 17. travnja do 31. prosinca 1838. godine.²⁰⁶⁶

Zagrebačko kazalište surađivalo je i u to vrijeme s kazalištima u susjednoj Austriji, napose u Beču i Grazu, odakle su dolazile cijele kazališne družine, i pojedini glumci, te nastupali na zagrebačkoj pozornici. Iz Austrije će Dimitrija Demeter dovesti i prvu skupinu umjetnika za naše stalno kazalište. U tom poslu Demetru je bio savjetnik slavni traged bečkoga dvorskog kazališta Ludwig Löwe. I on je gostovao u Zagrebu, a njegovo gostovanje sredinom srpnja 1847. ostalo je Zagrepčanima u najživljoj uspomeni. Svakako je važno i za zagrebačko kazalište pohvalno što je tako veliki umjetnik našao vrijednim posjetiti mali Zagreb i nastupiti u njegovu kazalištu.²⁰⁶⁷

Na kraju prikaza o kazalištu valja spomenuti da je Zagreb u to doba imao i ljetnu pozornicu. Zvala se *Paradeisel*, a nalazila se u dvorištu gostionice *Paradeisel* (po kojoj je i nazvana) u Jurjevskoj ulici na prostoru današnjih brojeva 3 i 5. To kazalište bilo je otvoreno 1843. godine, a imalo je u gledalištu uz ostalo čak i lože. Pozornica mu je bila, čini se, dosta prostrana, jer su se na njoj mogli izvoditi i veliki komadi, primjerice Schillerovi *Razbojnici*. Pozornica *Paradeisel* bila je nekoć vrlo popularna, dok je danas, nažalost, potpuno zaboravljena.²⁰⁶⁸

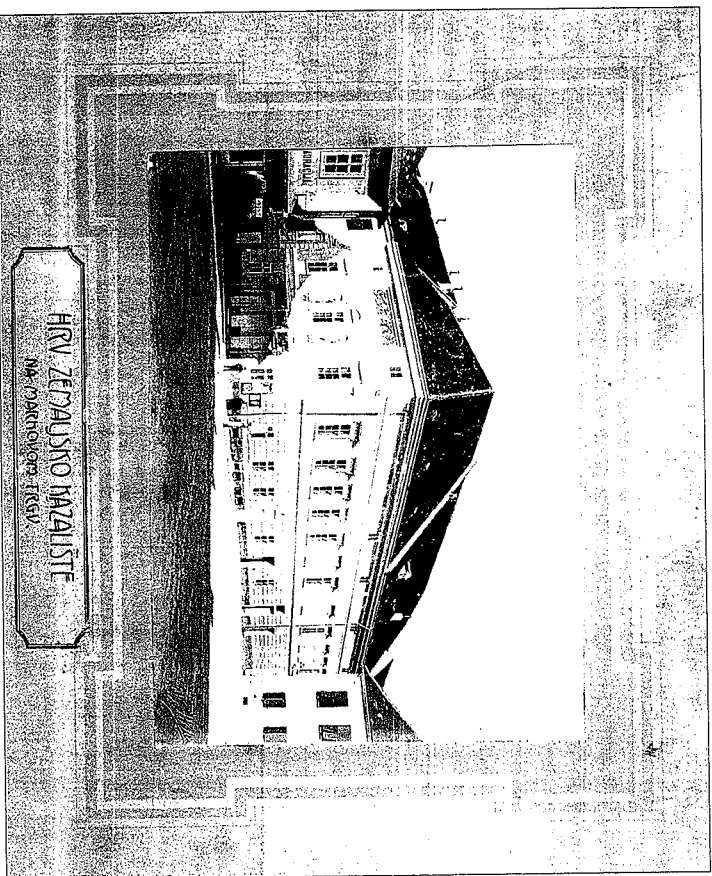
Glazbeni život

I glazbeni život bio je razvijen i njeguje se u to doba u Zagrebu. Smisao za glazbu traje i dalje, kontinuitet na tom polju ne prekida se. Obogaćuju ga izvođenja brojnih opera, razni igrokazi praćeni glazbom, pjevanja rodoljubnih i drugih pjesama, raširen smisao za glazbu uopće. Zagreb u to vrijeme ima dosta glazbenika i profesionalaca i amatera, reproduktivaca, a i plodnih skladatelja. U to vrijeme živi još u punoj snazi i najstariji preporodni glazbenik Franjo Wiesner Livadić, koji je 1833. uglazbio Gajevu budnicu *Još Hrvatska nij propala*. Godine 1835. pojavljuje se i skladatelj i reproduktivni umjetnik Franjo Ksaver Čačković-Vrhovinski i naposljetku najveći naš glazbenik toga vremena Vatroslav Lisinski, autor prve hrvatske opere *Ljubav i zloba*. U to vrijeme skladaju i preporodni pjesnici i skladatelji Ferdo Rusan, Josip Runjanin i drugi, koji, iako ne žive svi u Zagrebu svojim hrvatskim pjesmama i drugim "glazbotvorinama" dopiru do njega. Veliku ulogu u glazbenom životu ima dakako i *Glazbeno društvo* i njegova škola, a napose u izobrazbi mladoga naraštaja, organiziranju koncerata itd. U to vrijeme 1847. društvo je napustilo svoje staro njemačko ime *Musikverein* i u duhu vremena uzelo novo, narodno ime *Društvo skladoglasja zagrebačko*.

2066. B. Breyer, Das deutsche Theater, p. 78. - N. Batušić, Povijest kazališta, p. 234. - I. Uličnik, August Dutković, revija Zagreb, 1937, p. 400-401.

2067. N. Andrić, Spomen-knjiga Hrvatskog zemaljskoga kazališta, Zagreb 1895. - GJ. Szabo, Christian Hebbel o Zagrebu g. 1850. Novosti, 14.1.1931, 14, p. 15.

2068. N. Batušić, Povijest kazališta, p. 226.

Kazalište na Markovu trgu izgrađeno je 1834. prema projektu ljubljanskog graditelja Antona Cragolinija stihmlo Veller oko 1895. (MGZ)

Osim gostovanja glumaca i glumačkih družina bilo je i koncertnih gostovanja. Među njima je zacijelo najvažnije gostovanje pijanista Franza Liszta. Njega su u Zagreb pozvali madaroni i Liszt je održao koncert 27. srpnja 1846. u kazalištu na Markovu trgu. Svirao je na vlastitom klaviru koji je za tu priliku dopremljen u Zagreb. Bio je to nedvojbeno za Zagrepčane prvotrazredan kulturni događaj.²⁰⁶⁹

Glazbu je njegovala, dakako, i crkva, gdje je sviranje na orguljama i crkveno pjevanje sastavni dio obreda. Crkve su redovito imale orgulje, nastojeći da to njihovo glazbalo uvijek bude dobro održavano. Prema potrebi nabavljene su i orgulje, neophodan crkveni rekvizit. U prošlom razdoblju dobile su nove orgulje Sv. Katarina i kapela Sv. Jurja, a sada se orguljama ponovila katedrala, koja je dobila nove orgulje u dva navrata, 1835. i 1855. Godine 1835. dobila ih je za vrijeme biskupa Alagovića. One su zamijenile stare iz sredine 17. st., što ih je tada izradio orguljaški obrtnik Grga Strugel, a 1855. dobila je stolna crkva opet nove, današnje orgulje. Darovao ih je crkvi

²⁰⁶⁹ A. Goglia, Franjo Ksaver Čačković-Vrhovinski, revija Zagreb, 1941, p. 17-23. - L. Šabjan, Počeci Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu (1827-1829), ISNZ IV, p. 185-200. - I. Ulešnik, Franjo Krezna, revija Zagreb, 1934, p. 366. - Agrarier Zeitung, 18. VII. 1846.

nadbiskup Hauflik, a izradio ih je glasoviti orguljar E. T. Walker u Ludwigsburgu. Dne 2. rujna bile su terebnim kolima dopremljene u Zagreb, a 1. studenog 1855. postavljene i montirane na crkvenom koru. Gradene su u novogotičkom stilu s gotiskim ormarom ukrašenim tornjićima i pozlaćenim drvenim kipovima svetaca i anđela.²⁰⁷⁰

Godine 1846. dobio je Zagreb i svoj dom kulture, zvan *Narodni dom*, u kući koju je u drugoj polovini 1838. za 80 000 forinta dao sagraditi grof Karlo Drašković u Opatičkoj ulici, danas br. 18. Ilirci su tu kuću početkom 1846. od grofa Draškovića otkupili za cijenu od 25 000 forinta s namjerom da u nju smjeste kulturne ustanove i društva, a uz to da služi i kao dom za društvene sastanke i skupove. Iste, odnosno sljedeće godine uselili su u zgradu *Narodna čitaonica, Matice ilirska, Narodni muzej, Zagrebačko dobrovoljačko kazališno društvo i Gospodarsko društvo*, godine 1847. bila je uređena i svečano otvorena i velika dvorana u prvom katu zgrade. Tom prilikom bio je priredjen sjajni ples za oko 550 uzvanika. Svečani plesovi i zabave, a zacijelo i koncerti, priredivali su se ovdje i sljedećih godina, a isto tako i politički sastanci i skupštine, među kojima je bila sigurno najvažnija ona održana 25. ožujka 1848. na kojoj su pod vodstvom Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića pred okupljenim mnoštvom iznesena *Narodna zahtijevanja* od velikog političkog, socijalnog i gospodarskog značenja.

Stara Gajeva nastojanja da se osnuje narodni muzej i sada se nastavljaju. U kolovozu 1836. Gaj je predložio Saboru da se osnuje "učeno društvo", "Odkuda bi se složnom voljom, moćom svih prijatelja narodne izobrazivosti ilirska velika općinska knjižnica i narodni muzej podignuo". Sabor je tada prihvatio samo prvi dio prijedloga koji se tiče muzeja, preporučivši da se zadasa samo još prikupljaju predmeti, to više jer je smisao za to bio već "raširen i još se jače razvio izdavanjem Gajevih *Narodnih novina* koje su u narodu pobudile smisao za sabiranjem starina". Narod nije prestao slati Pravoslavnoj akademiji razne darove "koji su se sve više množili". Predmeti za muzej skupljali su se i u ustanovama osnivanim sljedećih godina u okviru preporodnog pokreta. U *Narodnoj čitaonici, Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu i Matici ilirskoj* članovi tih ustanova, a ponajprije članovi *Narodne čitaonice*, sabirali su uglavnom arheološke, prirodopisne i etnografske predmete. Osim Gaja za prve početke razvoja narodnoga muzeja uz ostale bili su još zaslužni Ivan Kukuljević i Mijat Sabljar, bivši časnik (major) koji se pošto je otišao u mirovinu svom dušom posvetio muzejskom radu. Kao jedan od istaknutih tadašnjih inteligentata postao je vijeđan muzejski radnik, osobito marljiv sakupljač muzejskih predmeta. Poslije 1845. on svim snagama nastoji da se u Zagrebu osnuje muzej, jer "Narodni museum ne samo što nas vodi u prošlostja stoljeća, svetinju starožitnosti, nego pobuđuje u narodu čut vlastite snage i hrani čudotvorno narodni ponos, ovaj temelj svakoga narodnoga razvitka, a našega napose...". Sabljar je i svoje predmete darovao za muzej. Tako je 1843. darovao svoju "zbirku kukaca smještenih u 31 kutiji. Zatim zbirku drva (iz ličke regimente) od 73 komada s hrvatskim nazivima i zbirku ruda što se nalaze u Granici", dok je na njegov poticaj kapelan Stjepan Mlinarić darovao za muzej svoju numizmatičku zbirku, koju je Sabljar "uređio požrtvovnim i odanim radom." Inače je Sabljar za muzej skupio oko 3 000 najraznovrsnijih predmeta. Predmete je

²⁰⁷⁰ R. Horvat, Prošlost, p. 379-380.

muzeološki obradivao, eruirao, mjerio i risao. Za muzej je radio od početka četrdesetih godina do svoje smrti 1865. godine. Prikupljati i sačuvati predmete nije mu bilo uvijek baš lako, jer je i tada bilo neodgovornih ljudi koji su umjetničke i spomenične vrijednosti uništavali. Tako se, primjerice, grofova služinčad u dvorcu Bistri "vježbala u pucanju na slike poprsja naših starih magnatah iz obitelji Oršić-Erdődy koje se tamo nalaze i tako ih uništavala (...) Osim toga o te slike vješaju kojekakve stvari (...) A bilo je dakako i inače ljudi, naročito poslije 1848. godine, koji su prašne pergamentne puštali vatri, pljesni ili filarkama ili pak bacali u komore i na tavane stare ukusne objekte, jer ne bjahu po modi."

No muzejska zbirka se ipak razvijala i kad je 1846. iz zbirke Welzl von Welenheim iz Beča kupljena velika zbirka staroga slavenskoga novca, muzej je konačno bio osnovan kao samostalni zavod. Dobio je odmah i prostorije u *Narodnom domu* u Opatičkoj ulici. Bio je smješten u prizemlju, dok su ostale prostorijske u zgradi dobili *Čitaonica*, *Matica ilirska* i *Gospodarsko društvo*. Muzej je tada imao dva odsjeka: arheološki i prirodoslovni te veliku knjižnicu. On je tada bio stavljen pod okrilje *Gospodarskoga društva*. Tajnik toga društva Dragutin Rakovac postao je prvim kustosom muzeja. I on je kao i Sabljar stekao velike zasluge za osnivanje muzeja. I on je neumorno sakupljao muzejske predmete i starine. Nprestanto ih je "moljčakao" za muzej, tako da su ga suvremenici od šale nazivali "narodnim prošnjakom". Rakovac je umro 22. studenog 1854. Nakon njegove smrti postao je čuvar *Narodnoga muzeja* Ljudevit Vukotinović, također tajnik *Gospodarskoga društva*. Ali uz njega rade još i Kukuljević i Sabljar.²⁰⁷¹

U banskoj palači na Markovu trgu nasuprot kazalištu nalazio se od početka 19. st. Kr. *zemaljski arhiv*, koji se tamo preselio iz kraljevske kuće s istočne strane trga. U toj važnoj kulturnoj ustanovi čuvala su se najdragocjenije isprave hrvatske prošlosti srednjega vijeka, privilegije Kraljevstva, saborski spisi, stare povelje, protokoli, ukratko spisi koji su se odnosili na povijest i javnu upravu zemlje.

Zanimljivo je da je arhiv, kad se gradilo kazalište na Markovu trgu, došao u spor s kazališnom upravom. Tadašnji zemaljski arhivar i upravitelj banskih dvora Valentin Kirinić, u brizi za dragocjene spise, tužio je kazalište zbog te gradnje, jer da će rad kazališta biti opasan za arhivalje, da će smetati radu u banskim dvorima i sl. Kirinić je podigao više tužbi, ali nije uspio. Kazalište se ipak gradilo, a arhiv u miru i siguran živio dalje sve do 1913. godine, kad je preselio u novu, današnju (1994) zgradu sveučilišne knjižnice u Donjem gradu.

U tom razdoblju (1848) postao je ravnateljem arhiva Ivan Kukuljević, pa je ono napose važno zbog toga što je Kukuljević organizirao i naposljetku prenio (1849-1851) iz budimskog, komorskog, namjesničkog i palatinskoga mađarskog arhiva isprave i spise koje je carska komora 1670. zaplijenila porodici Zinskih i Frankopana te spise starih hrvatskih i slavonskih samostana (Remeta kraj Zagreba, Špišić Bukovice, Lepoglave, Garića, zagrebačkih, varaždinskih, riječkih, požeških isusovaca, zagrebačkih Klarisa, križevačkih franjevacu itd.). Tim prijenosom arhiv se obogatilo vrijednom građom iz raznih područja, a napose s područja naše kulture i prosvjete.

2071. Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, 1, p. 64; 3, p. 311. - J. Matasović, Stari istraživački Zagreb, NS, 1, p. 9, 10, 12-13, 15, 16. - Izvještaj gradskog poglavara za g. 1886, p. 79-81.

No, nažalost, velik dio tih arhivalija dao je ban Khuen Hedervary 1885. opet natrag, i to kriomice, otpremiti u mađarski državni arhiv.²⁰⁷²

Likovna umjetnost

U boljim gospodarskim uvjetima i razvijenijim kulturnim prilikama toga doba postojali su i bolji uvjeti i za život likovne umjetnosti. Osim velikaša, plemića, crkve i crkvenih dostojanstvenika pojavljuju se kao naručitelji umjetnina, napose portreta, i građani. Obogaćeno građanstvo daje se po uzoru aristokrata portretirati i "na zidne plohe svojih domova postavljati vlastite likove." I u Zagrebu je stoga nastao i sačuvao se znatan broj građanskih umjetničkih više ili manje vrijednih portreta. Smisao za likovnu umjetnost dosta je razvijen. Osim profesionalnih slikara, slikanjem ili modeliranjem bave se i neki amateri diletanti, bilo za zabavu, bilo zato što je to bio dio njihova odgoja. Profesionalni slikari bili su većinom putujući umjetnici, stranci, Talijani, Francuzi, Nijemci, Slovenci i dr. školovani u Beču, Veneciji, Parizu, Münchenu i Rimu. Oni su od tridesetih do pedesetih godina 19. st. izradili cio niz djelom signiranih, dijelom nesigniranih, često vrlo dobro slikanih portreta, koji uz kulturno-povijesnu mnogo puta imaju i umjetničku vrijednost, a uz to pružaju sliku društva onoga doba. To su službeni reprezentativni ili skromniji obiteljski portreti plemića, crkvenih dostojanstvenika i građana, izrađeni u ulju, akvarelu ili kao minijature u bjelokosti. Među stranim majstorima, slikarima-portretistima koji su u to doba radili u Zagrebu, najpoznatiji su bili Mihael Stroy, slikar portreta i povijesnih prizora, Matija Brodnik, slikar portreta, povijesnih prizora i minijaturist, te Heinrich Thugut, portretist. Sačuvan je daleko najveći broj portreta Mihaela Stroya. On je došao u Zagreb iz Beča 1830. i ostao tu dvanaest godina, tj. do 1842. godine. Slikao je ponajprije portrete mnogih uglednih ličnosti i mnogih drugih u duhu bečkoga bidermajerskoga slikarstva. Imao je atelijer u Opatičkoj ulici 13 (stari broj 71), gdje je imao i "značajnu zbirku slika koja se dnevno kod njega mogla pogledati", kako je on to oglašavao u tadašnjim novinama: *Intelligenzblattu*, prilogu *Agrarer Zeitung*.

Matija Brodnik došao je nakon završenih rimskih studija u Zagreb i tu radio od 1842. do 1845. kao slikar portreta, minijatura i povijesnih scena. Kod portreta jamčio je "za najveću sličnost, a kod ostalih radova za najljepšu izradu". Broj njegovih sačuvanih slika je malen. Neke slike nisu potpisane, već se samo njemu pripisuju. Navodno je naslikao i *Svečanu instalaciju bana Hallera* (1845). Toj se slici, nažalost, zameo trag. Imao je atelijer u Dugoj ulici br. 19 (prije br. 315) u Chavrakovoj kući. Nakon odlaska iz Zagreba Mihajla Stroya, bio je, čini se, u višim zagrebačkim krugovima osobito cijenjen bavorski slikar portretist Heinrich Thugut. On je svoj slikarski atelijer

2072. Poslije II svjetskog rata, nakon normaliziranja prilika s Mađarskom te temeljem međudržavnog sporazuma o restituciji arhivske građe nakon 1960. ta arhivska građa vraćena je Hrvatskoj te se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. (n.b.)

uređio u biskupskom dvoru i tu slikao portrete biskupa Haulika, Ljudevita Gaja, Ljudevita Bedekovića i drugih.

Osim navedenih djeluje u Zagrebu u to vrijeme, prolazno ili stalnije, nekoliko po imenu poznatih slikara kao Heinrich Ferstler, Weinz, Ziegler, J. Beyer, Michovil Schlechta, Ivana Burger, Josip Budovsky, Dragutin Štark, Jakob Stager, Strohbeger, Kronbach i neki drugi. Svi su oni uglavnom portretisti, autori umjetničkih ili kulturno-povijesno vrijednih portreta i minijatura, ali neki i slikari krajolika, povijesnih prizora, panorama, pa i slika onodobnoga Zagreba. Oko 1830. naslikao je u tehnici akvarela V. Kronbach panoramu Zagreba *Pogled na grad s juga*, oko 1840. Josip Lechner dvije litografije *Pogled na grad s juga* i *Pogled na Kaptol*, a 1845. *Panoramu Kaptola i Gornjega grada* s pogledom iz savske nizine izveo je u tehnici bakroreza bečki crtač i bakrorezac A. Bognér. Iste godine naslikao je Zagreb s juga i neki nepoznati litograf. Tih godina nastao je i *Pogled na Zagreb sa zapada*, drvorez Vincenta Poirreta, slikara francuskoga podrijetla. Slikar I. Strohbeger naslikao je *Markov trg* kakav je bio četrdesetih godina prošloga stoljeća. Ljudi koji su se na trgu našli dočaravaju nam život središta Zagreba onoga doba. Strohbeger bio je i dagerotipist. On je radio, "pri svakom vremenu kako u sobi tako i pod prostim nebom od devete do treće vure i u stanju je da za potpunu sličnost kao i za postojanost kipa jamčiti može". Stanovao je u Poštarskoj ulici br. 72 (danas Opatička 11). Nešto kasnije pojavio se u Zagrebu Josip Hausbaum, "slikar i dargurovih kipovih sećintelj". On se preporučao za izradu portreta, a i "crkvene slikarije i risarije u ulju i fresku, kako također za pozlaćenje cerkvenih urešah." Još 1840. došao je u Zagreb slikar i dagerotipist N. Novaković koji je tu snimio "više zagrebačkih okolihah koje je putem dagerotipija umnožio." Dvije godine poslije (1842) pojavio se ovdje i dagerotipist Bosch. I on je snimio panorame Zagreba s različitih strana i pojedine dijelove grada. Izradivao je i prve portrete u dagerotipiji, koja je otada postala kulturna potreba u nas.

Bilo je i takvih koji su se bavili umjetnošću silueta, tipičnom granom umjetnosti bidermajera. Istaknuti umjetnik siluete Franjo Ottinger izradivao je siluete na staklu na bijeloj pozadini i ukvirivao ih lijepim okvirima, a "jamčio i za najsavšeniju sličnost". Siluetu bi napravio za samo minutu. Godine 1835. je atelijer u Dugoj ulici br. 215 (danas br. 26) u dvorištu.

Bilo je i takvih slikara koji su se prihvaćali svih slikarskih poslova, pa i najobičnijih obrtničkih, a svoje usluge nudili novinskim oglašavanjem. Slikar Michael Schlecht, apsolutent akademije likovnih umjetnosti u Beču, preporučuje se za sve vrste slikanja soba, cimera, krajolika i religioznih slika. Izraduje obične i minijature portrete te jamči za njihovu sličnost. Ivana Burger, slikarica i pozlatarica, slika slike, cimere i sobe i obavlja sve druge radove s tim u vezi. Pozlaćuje pravim zlatom crkvene predmete, orgulje, svjetiljke, okvire, rozete itd.

I Michael Schlechta i Ivana Burger bili su u Zagrebu 1835. i svoje usluge nudili građanima u *Zagrebačkim novinama (Agrarner politische Zeitung)* te godine.

Josip Budovsky pojavio se u *Zagrebačkim novinama* još 1833. godine. On se preporučuje kao "slikar u svim vrstama slikanja u ulju i fresku i osobnog oslikavanja, kao i u pozlaćivanju zlatom i broncom. Preuzima također sve vrste ličilačkih radova. Njegov stan nalazio se u Gornjoj Illici br. 323 (danas Illica 28).

U to vrijeme javlja se u zagrebačkim novinama i austrijski slikar iz Graza Carl Amon. Taj je bio *Historien-Maler*, tj. slikar *povijesnih prizora*, ali se preporučivao i za slikanje crkvenih slika u ulju i freski, pa i cimera. Godine 1841. došao je u Zagreb Franz Wüel, slikar portreta. Tu je živio tri godine, portretirajući članove uglednih plemićkih obitelji. I on je, nedvojbeno, u novinama oglašavao svoje slikarske usluge.

Iz ponuda slikara možemo zaključiti da su tadašnji slikari koji su živjeli u Zagrebu bili vrlo aktivni i da su se prihvaćali svih slikarskih poslova, pa i tzv. nižih vrsta slikarskih radova, primjerice, slikanja cimera, vrata dućana, satova i dr. U takve radove možemo svrstati i oslikane drvene ploče za gađanje kakvih se dosta sačuvalo u Muzeju grada Zagreba, a u ono su vrijeme bile vrlo tražene. Služile su građanima, članovima Streljačkoga društva, za gađanje prilikom streljačkih natjecanja u Zagrebačkoj streljani. Po njihovim naredbama slikari su ih oslikavali najrazličitijim i često likovno vrlo vrijednim prizorima. Ploče nisu potpisane, ali njihovi su autori jamčeno neki od spomenutih onodobnih zagrebačkih slikara.²⁰⁷³

Tridesetih godina žive u Zagrebu i dva po imenu poznata kipara. I oni preporučuju svoje znanje. Jedan u *Zagrebačkom kalendaru*, a drugi u *Agrarner politische Zeitung*, oba 1839. godine. U kalendaru javio se Franjo Marš (*sculptor*), vlasnik kuće u Illici br. 411 (danas br. 66). On se isticao da izraduje "svetohraništa, oltare, prigjestolja, kipove i dr. od drveta, kamena i gipsa, kao i kamene spomenike za groblja i raspelja, koja se nose u procesijama, a sve to uz umjerene cijene." Kipar Marš je u baroknoj župnoj crkvi u Cerju (na brijegu između Zagreba i Dugoga sela) oko 1850. popravljao, pozlaćivao i marmORIZIRAO veliki oltar, propovjedaonicu i nebo. To je jedini poznati rad što ga je radio sa svoja dva pomoćnika, Zagrepcanima.

U *Agrarner politische Zeitung* nudio je svoje usluge kipar i pozlatar Mihovil Kutzai. On nije naveo kakve su to usluge, tek je istaknuo "da prodaje boje svih vrsta u velikim i malim količinama". I on je bio vlasnik kuće u Zagrebu, i to u Petrinjskoj ulici br. 380 (danas br. 20)²⁰⁷⁴

U to vrijeme učinjeno je u katedrali nekoliko umjetničkih, odnosno umjetničko-obrtnih zahvata, ali se ne spominje da li su u njima sudjelovali gore spomenuti umjetnici. Tek za bečkoga slikara Zieglera *Agrarner Zeitung* 1834. ističe da je uz ostalo za zagrebačku katedralu naslikao i oltarnu sliku "koja odaje visoku umjetničku vrijednost."

Još 1832. dao je biskup Alagović postaviti u katedrali novi glavni žrtvenik od crnoga mramora, a 1835. prema nacrtima Moretija neogotičko pjevalište na četiri velika stupa koje se bilo lijepo stopilo s unutrašnjošću stare stolne crkve (srušeno je potkraj stoljeća zbog velikoga potresa 1880). Godine 1835. dobila je katedrala i nove

²⁰⁷³ 1803. *Agrarner politische Zeitung* (Intelligenzblatt) (1830, 1833, 1835). - J. Matasović, Nekoliko dagerotipija, NS, 3, p. 326-330. - U. Kukuljević, Slovník umjetníkůh jugoslavenskih, Zagreb 1860, p. 322. - I. Babjić, Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću, Zagreb 1934, p. 46. - A. Horvat, O zagrebačkim majstorima iz prve polovine 19. stoljeća (M. Šihtla i F. Marš), ISNZ I, p. 198-202. - A. Šimić-Buhar, Četiri minijature etnara Zacheska, ISNZ IV, p. 206. - A. Šimić-Buhar, Matija Brodnik, ISNZ II, 1960, p. 197-204. - Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, 1, p. 65, 69; 2, p. 173. - J. Horvat, Ljudsvit Portret 1800-1870, Zagreb 1973. (katalog izložbe)

²⁰⁷⁴ 18074. *Calendarium Zagrabense* 1839. - A. Horvat, O zagrebačkim majstorima iz prve polovine 19. stoljeća (M. Šihtla i F. Marš), ISNZ I, p. 199.

orgulje koje su zamijenile stare barokne; godine 1847. obnavljalo se svetište stolne crkve u duhu romantizma prve polovice 19. stoljeća. Tu je biskup Haulik dao izraditi novi glavni oltar ukrašen tornjićima, fjalama i većim brojem neogotičkih kipova, svetica, svetih otaca i Krista koje je izradio kiporezac Sikinger iz Münchena. I taj je oltar propao u potresu 1880. godine. Isti umjetnik izradio je po narudžbi biskupa Haulika i deset drvenih bogato pozlaćenih gotičkih kipova svetaca i proroka nadnaravne veličine koji još i danas stoje u svetištu, visoko između prozora. Sikinger ih je izrezbario u kombiniranu stilu negotičko-romantičkoga klasicizma s ozbiljnim izrazima lica i slobodnom gotičkom izvedbom draperija, stvorivši tako vrijedna djela koja zauzimalju istaknuto mjesto u razvoju crkvene plastike u nas. Nad kipovima bili su nekoć vitki baldahini, no oni su potkraj stoljeća u vrijeme Bolléove restauracije odstranjeni. Godine 1847. dao je biskup Haulik izraditi u Münchenu i slike na staklu za pet velikih prozora u svetištu. Na tim se slikama nazire utjecaj slikarskoga smjera Nazarenaca.

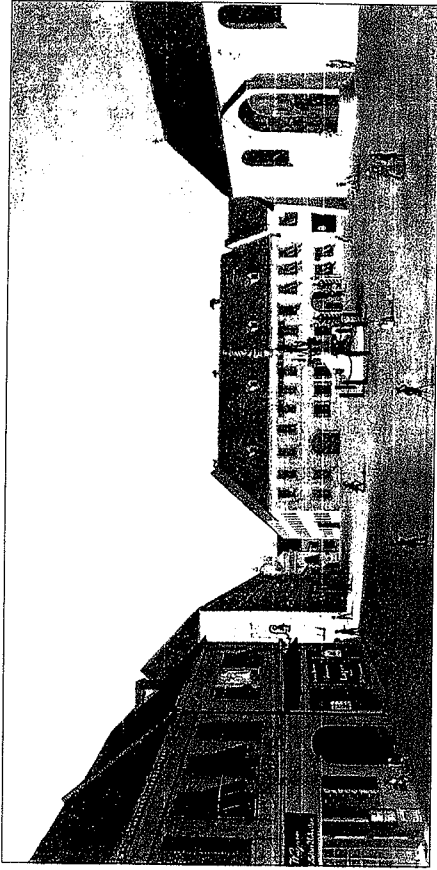
Brinući se mnogo za svoju crkvu, biskup Haulik nabavio je za nju i nove lustere, nove orgulje i dr., a za svoju rezidenciju skupocjeni kućni oltarić izrađen od pozlaćena srebra i bjelokosti, ukrašen biserima i draguljima, krasan primjerak rokokoa, koji je brižni biskup nabavio u Beču.²⁰⁷⁵

PROSVJETA

Predavanje o hrvatskom jeziku na zagrebačkoj akademiji bilo je odobreno pravniku i doktoru filozofije Matiji Smodeku 1832. godine. Smodek je započeo predavanja još iste godine kao neobvezan predmet, ali je predavao samo hrvatsku gramatiku. Protiv Smodekovih predavanja pobunili su se mađarski daci, vjerojatno nagovoreni od profesora Madara. Nije bilo samo svada i prepiraka već i tučnjava i na akademiji i po ulicama. Bio je to jedan od prvih tvornih sukoba između Hrvata i Mađara. No sukob bio je doskora izgladen, kad je vrhovni ravnatelj školstva Josip Sermage dopustio Smodeku da smije držati ta predavanja. Zanimljivo je da na njih nisu otada dolazili samo hrvatski daci, već i Mađari, i daci i profesori. Smodek ih je držao sve dok nije bila osnovana (1845-6) stalna katedra za "ilirski jezik i književnost" na juridičkoj akademiji. Tada je nastavu hrvatskoga jezika preuzeo Vjekoslav Babukić, koji je na toj katedri bio imenovan profesorom. Babukićeva predavanja značila su pobjedu prepodnoga pokreta u jezičnom pitanju. Ta pobjeda dobila je puno značenje godinu poslije (23. listopada 1847), kad je Hrvatski sabor na Kukuljevićev prijedlog proglasio hrvatski jezik službenim za sve javne ustanove u zemlji i zaključio da se on uz ostalo uvede i u sve škole i urede. Na akademiji su tada bili imenovani profesori koji su mogli predavati na hrvatskom jeziku, pa je tako ona već u jesen 1848. imala potpuno hrvatski karakter. I sva uprava postala je hrvatska. Tek nekoliko županijskih skupština vodilo se još na latinskom jeziku.²⁰⁷⁶

^{2075.} A. Horvat, Neogotički kolos-kipovi u Zagrebu 1847. i razmatranja o pojavi historizma u Zagrebu, ISNZ II, p. 225-238. - J. Butorac, Zagrebački biskupi, p. 64-65.

^{2076.} J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 71-72, 237. - Dnevnik Dragutina Rakovca, NS, I, p. 183, n. 1. - A. Cuvvaj, Grada, II, p. 301; 3, p. 99. - V. Klaić, Preteče sveučilišta, Sveučilište u Zagrebu 1874-1924, Zagreb 1925, p. 35. - R. Horvat, Prilošt, p. 322. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisuđjetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 145. - K. Nemeth, Zagrebačka akademija uoči narodnog preporoda, ISNZ I, p. 169-180.

Markov trg 1846, ulje na platnu, kopirala po J. Strothbergeru Mira Marochino. (MGZ)

Nastojanja da se zagrebačka akademija podigne na rang potpunoga sveučilišta, tj. da se ostvare povlastice koje joj je dao Leopold I, započele su bile još 1790. godine. Tada je profesorski zbor akademije predao Hrvatskom saboru predstavku u kojoj je tražio da se te povlastice ostvare. U predstavci se tražilo priključenje teološkoga fakulteta, koji je od akademije bio odijelilo još 1784. Josip II, a osim toga osnivanje medicinskoga fakulteta. Predstavnici Sabora taj su zahtjev iznijeli na zajedničkom saboru u Požunu, no on ga nije prihvatio. Isto je pokušano i 1791. godine, ali opet bez uspjeha. U 19. st. (četrdesetih, pedesetih i šezdesetih godina). Pokušalo se to nekoliko puta. I tada se radilo na tome da se sveučilište kompletira, i tom prilikom da dobije i medicinski fakultet.

I na Hrvatskom saboru 1845. raspravljalo se o dvama važnim pitanjima o potrebi povišenja zagrebačke akademije na rang bečkoga sveučilišta i o zaključku "da se pravoslavna akademija podigne na sveučilište nalik gradačkom". No iz toga opet nije bilo ništa. U vezi s prvim pitanjem Sabor je kralju uputio predstavku i molio ga da zagrebačkoj akademiji dade naslov sveučilišta, no kralj je tu predstavku 1846. odbio. Što se pak drugoga tiče, za pet godina bila je donesena nova odluka o organizaciji pravoslavne akademije. Godine 1850. je, naime, umjesto dotadašnje Kraljevske akademije Zagreb dobio Kr. pravoslavnu akademiju kao pravni fakultet. Međutim, istovremeno je izgubio svoj filozofski fakultet, čiji su predmeti bili preneseni na nov osnovani sedmi i osmi razred gimnazije. Tako je zagrebačka akademija, koja je prije imala tri fakulteta (bogoslovni, pravoslovni i mudroslovni) spala 1850. na jedan jedini. Međutim izgledi za stvaranje sveučilišta u punom smislu pojavit će se tek onda kada biskup Strossmayer za njegovo osnivanje daruje 50 000 forinta, a kralj konačno sankcionira zakon o utemeljenju zagrebačkoga sveučilišta (1869).²⁰⁷⁷

^{2077.} G. Šurmin, Banovanje bana Hallera (1843-1845), Viena, 1912, p. 343. - A. Cuvvaj, Grada, III, p. 86-87, 479. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 249. - V. Dugački, Pred 50 godina osnovan je naš medicinski fakultet, Medicinar, 1968, 1-2.

U razdoblju o kojemu je riječ počeo je i u gimnaziju prodirati hrvatski kao nastavni jezik. Još početkom 19. st. nije bilo u Hrvatskoj nijedne gimnazije u kojoj bi se poučavao hrvatski. Godine 1834. bio je u srednje škole uveden latinski jezik kao obavezan predmet, pa se uz latinsku gramatiku učila usporedno, ali neobvezno, i gramatika hrvatskoga jezika. Međutim, kad je na akademiji bila osnovana stalna katedra za hrvatski jezik, a pogotovo kad je Hrvatski sabor 23. listopada 1847. donio zaključak da se hrvatski jezik uvodi u sve urede i škole, onda je i u gimnazije uveden dakako hrvatski jezik kao nastavni. Za učenje hrvatskoga jezika osobito se tada zalagao gimnazijski profesor i ravnatelj Antun Mažuranić. On je dobio dozvolu da smije privatno po dva sata na tjedan predavati hrvatski jezik i literaturu dacinama iz viših razreda. Ta predavanja polazili su i drugi, pa su tako mnogi Hrvati prvi put slušali pravila hrvatskoga jezika na svom matinskom jeziku, a slušali su i predavanja o hrvatskoj književnosti, napose dubrovačkoj. Mažuranić je 1839. i 1842. izdao i knjigu *Temelji ilirskog i latinskog jezika* po kojoj se uz latinsku gramatiku usporedno učila i gramatika hrvatskog jezika. To je bio udžbenik za prvi gimnazijski razred, a profesori su prema njemu morali predavati na hrvatskom jeziku. Mažuranić je učio mladež hrvatski šest godina, tako dugo dok mu nisu zabranili, jer da tobože kvati i bunni mladež. Mažuranić je među prvima pisao školske knjige na hrvatskom jeziku i time udario temelje hrvatskoj školskoj literaturi. On je predavao hrvatski neobvezno već od prvih godina svoga službovanja (1826-7). To je činio iz čiste ljubavi prema svom narodu, njegovoj prošlosti, jeziku i književnosti. No, kad je 1845. osnovano stalno profesorsko mjesto za hrvatski jezik, bio je na nj najčešćem postavljen nešto mlađi, ali isto tako zaslužni i plodni radnik na polju proučavanja i njegovanja hrvatskog jezika Vjekoslav Babukić. I on je pisao o hrvatskom jeziku, te je najprije izdao *Slavnicu ilirskog jezika* (1836), koju će poslije (1854) preatiti u *Ilirsku veliku slavicu sa sintaksom*. Već tideseth godina osnovao je Babukić i zagrebačku pravopisnu školu koje su se držali, kažu, hrvatski pisci još dugo poslije. Hrvatskim književnim jezikom bavio se u to vrijeme i zagrebački kanonik, gimnazijski profesor i ravnatelj zagrebačke gimnazije Adolfo Weber Tkalević. On se specijalno bavio stilom, estetikom i filozofskim dotjerivanjem hrvatskog književnog jezika i tako stvorio zagrebačku školu u pitanjima hrvatskoga književnog jezika.

Još 1842. bila je zagrebačka gimnazija odijeljena od akademije te je tada dobila i svoga posebnoga ravnatelja. Ona je, naime, od 1776. kao glavna gimnazija (ahigimnazija) bila sjedinjena upravno s Kr. akademijom. Međutim, za pet godina bila je opet reorganizirana novom nankovnom osnovom po uzoru gimnazija u Austriji i povećana od šesti na osam razreda. Tada je (1850) odlukom ministra grofa Lea Thuma bio ukinut mudroslovni fakultet, a njegovi predmeti bili preneseni na VII. i VIII. razred reorganizirane gimnazije. Tako je gimnazija bila, doduše, povećana na osam razreda, ali je time zagrebačka akademija izgubila filozofski fakultet i konačno ostala samo na pravnom, koji je iste godine prema mađarskom uzoru pretvoren u Kr. pravoslovnu akademiju. Teološki fakultet izgubila je još 1773, kad ga je ukinuo Josip II., tj. poslije (1784) ujediniio sa zagrebačkim biskupskim sjemeništem. Gimnaziju su polazili redovito i pitomci plemićkoga konvikla osim između 1848. i 1851. godine, kad su konviktorsku zgradu zaposjeli pitomci c. k. pješačke pukovnije Franza Karla,

a poslije (1850) novoustrojena žandarmerijska. Za to se vrijeme pitomci nisu primali u zavod, već su im se isplaćivale godišnje stipendije od 120 forinta.²⁰⁷⁸

U pučkim školama toga razdoblja nema nekih važnijih novina. Te su škole kao i ostale i u to vrijeme radile nedovoljno prema naputku iz 1801. (*Ratio educationis...*) kao što su radile dotada. Tek se ljeti 1837. u Hrvatskom saboru raspravljalo o uređenju pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji i donio zaključak da je pučke škole potrebno otvarati u svim većim mjestima i da troškove za njih moraju snositi u prvom redu općine.

Pučka škola za dječake u Gornjem gradu u to se vrijeme nalazila kao i neposredno prije u Opatičkim vratima, gdje je radila do rušenja tih vrata (1839), a ženska do 1841. u prvom katu Kamenihih vrata. Kad je 1839. sagradena pučka škola u Opatičkoj ulici br. 22, dječak je škola preselila u nju, a poslije, kad je na nju dograđen drugi kat, i djevojačka pučka škola.

Na Kaptolu osim nekih privatnih nije bilo pučke škole sve do 1830. U starije vrijeme djecu su podučavali pojedini svećenici, a djeca su s Kaptola išla u školu i u Gradec. Godine 1830. na Dolcu (br. 93) u tzv. Plemićevoj kući (danas više ne postoji) otvorio je školu učitelj Marko Groši. I ta škola bila je u prvo vrijeme privatna i uzdržavala se potporom građana. Bila je to prva škola na Kaptolu s hrvatskim nastavnim jezikom. Imala je dvije sobe, jednu za dječake, drugu za djevojčice. Dječake je podučavao Groši, a djevojčice Amalija Langer, koja je još 1825. otvorila privatnu školu u istoj kući. Vlasti su Grošovu školu 1839. proglasile javnom, pa su je otada morale financirati susjedne općine Kaptol, Nova ves, Vlaška ulica, odnosno biskup. Godine 1848. općine su je prestale financirati, pa se škola opet morala uzdržavati dobrovoljnim prinosima roditelja. No kad su se sve zagrebačke općine ujediniile u jedan sl. i kr. grad Zagreb (1850), odnosno kaptolske se općine sjedinile s Gradecom, otada je Gradec uz gornjogradsku školu uzdržavao i kaptolsku. Ta je škola ostala u Plemićevoj kući do 1877, kad je za nju bila sagradena današnja velika školska zgrada na kraju kaptolske ulice (Kaptol br. 16). Nastava je u njoj započela 1. listopada 1877. Tako je Kaptol 38 godina poslije Gradeca (Gornjeg grada) dobio novu stalnu zgradu za osnovnu školu, koja još i danas služi svojoj svrsi.²⁰⁷⁹

Na području Gornjeg grada, zapravo u njegovom podgrađu, osnovale su 1845. pučku školu za djevojčice i sestre milosrdnice. Uz nju su osnovale i višu djevojačku školu, koja se poslije prozvala *Gradanska škola*, a 1852. osnovale su sestre milosrdnice i pučku školu za dječake. Za tu će školu sjedeće godine (1853) biti sagrađena duga jednokatna zgrada sa sjeverne strane samostana, u koju je poslije bilo smješteno i *Pjestsouklišće* za predškolsku djecu (dječji vrtić, *Spielschule*). Kad su sestre osnovala dječji vrtić, zasadi nije poznato. No zna se da je već 1832. tadanja vlast odobrila osnivanje zavoda za odgoj male djece do pet godina, uz uvjet da se ti zavodi

²⁰⁷⁸ A. Čuvaj, Grada, III, p. 73, 85, 478-479. - F. Šišić, Pregled, 1916, p. 249. - A. Barac, Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije, I, Zagreb 1954, p. 39, 275.

²⁰⁷⁹ A. Čuvaj, Grada, III, p. 44-45, 64. - R. Strohaj, Kaptol i Nova ves u Zagrebu, revija Zagreb, 1935, p. 214. - I. Uličnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 375-377. - M. Korvačić, Vlaškonitička općina i izdavanje kaptolske škole, revija Zagreb, 1936, p. 74-78. - R. Horvat, Prošlost, p. 181. - L. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1956, p. 95-101. - Ilirske narodne novine, 1841, 5. - NS, 10, p. 202-203.

izdržavaju dobrovoljnim prinosima, bez prava na bilo kakvu javnu pomoć. Vlast je nadzirala rad tih zavoda i nitko ih nije smio osnivati bez njezine dozvole, a nju su mogli dobiti samo oni koji su jamčili dobar odgoj djece. Kako su to bili ponajprije ctkveni redovi, to su i zagrebačke opatice zacijelo uskoro nakon dolaska u Zagreb dobile dozvolu da tu otvore školu za predškolsku djecu.

Godine 1848. osnovale su sestre milosrdnice u svojem samostanu i žensku učiteljsku školu, koja je izobrazila mnoge učiteljice u Hrvatskoj. Ta škola zapravo je nastavila rad djevojačke škole osnovane u Zagrebu još potkraj 18. st. i već tada odgajala pripravnice za učiteljsko zvanje. Godinu dana prije ženske učiteljske škole (1847) osnovana je u Zagrebu zaslugom biskupa Haulika i muška učiteljska škola.²⁰⁸⁰

Početkom četrdesetih godina (u svibnju 1841) otvorena je u Zagrebu (na mjestu kuće u Petrinjskoj ulici 7) i židovska škola. Imala je dvoje učitelja. No ta će škola pedesetih godina biti ukimnuta (1852), ali 1855. opet otvorena kao *Trivialschule* s tri razreda. U svom *Zemljopisu pokrajinah ilirskih iliri ogledalo zemlje* izdanom u Zagrebu 1843. Dragutin Seljan spominje gotovo sve škole koje su tada postojale u Zagrebu, no židovsku ne spominje. Vjerojatno ona još nije postojala dok je on boravio u Zagrebu, odnosno pisao svoja djela.²⁰⁸¹

GOSPODARSKE PRILIKE 1830-1850.

Za razdoblje od 1830. do 1850. važna su nastojanja oko popravljivanja i sređenja gospodarske situacije. Radi se na unapređenju privrede i gospodarstva, a napose na podizanju obrta i trgovine. Oko napretka privrede brinu se u prvom redu preporoditelji koji hoće preporoditi svoju domovinu ne samo politički, već i na području gospodarskoga života. Godine 1832. Janko Drašković piše *Disertaciju*, koja nije bila samo politički, već i gospodarski program za tadašnju i buduću Hrvatsku. Osam godina poslije (1840) i Šporer donosi svoj gospodarski program "koji je bio još razradaniji i svestraniji nego Draškovićev". Godine 1841. osniva se zagrebačko Gospodarsko društvo, koje je igralo važnu ulogu u nastojanjima na unapređenju privrede. Njegovo glasilo *Mjesečni list Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva* tijekom niza godina javljao je o potrebi unapređenja privrede, a napose trgovine, obrta i poljodjelstva. I u Gajevim *Narodnim novinama* i *Danici* često se piše o tom kako je potrebno podizati domaći obrt, trgovinu i industriju. Štoviše, raspisuju se i nagrade za najbolje knjige iz područja gospodarstva. Godine 1839. naime, predsjednik *Narodne čitaonice* raspisuje nagrade od dvadeset dukata za najbolju knjigu o izvozu vina, četrdeset dukata za knjigu o suknarskoj i kožarskoj industriji, petnaest dukata

2080. A. Cuvaj, Grada, III, p. 315; 3, p. 422. - R. Horvat, Prošlost, p. 267-270. - J. Butorac, Zagrebački biskupi, p. 64-65.

2081. G. Schwarz, Prilozi povijesti židova u Hrvatskoj, VZA, 1903, p. 100. - G. Schwarz, Iz starina zagrebačke izraelske općine, VZA, 1914, p. 115. - L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, p. 82, 384. - D. Seljan, Zemljopis pokrajinah ilirskih iliri ogledalo zemlje, Zagreb 1843.

za knjigu o industriji papira te šesnaest dukata za knjigu o općem gospodarstvu. Za sve te nagrade jamčio je tada sam grof Janko Drašković. Zagrebački trgovci, udruženi u Trgovački zbor (gremij) dobivaju 1835. od kralja potvrđeni privilegij koji je značio jačanje tadašnjega trgovačkog staleža. Radi unapređenja mjemenbenog poslovanja u trgovini zagrebački Trgovački zbor poduzeo je 1843. da se mještbeni sud iz Karlovca premjesti u Zagreb. A još 1838. Ljudevit Jelačić je zagrebačkoj županiji podnio prijedlog da se radi promicanja domaćega gospodarstva osnuje narodna banka. Županija je taj prijedlog tada doduše odložila, ali je već za nekoliko godina na poticaj vodećih zagrebačkih privrednika i istaknutih ličnosti tadašnjega političkog i kulturnog života osnovala u Zagrebu (1846) *Prvu hrvatsku štedionicu*²⁰⁸², s ciljem da poduzetnici, napose zagrebački trgovci, dodu do potrebnih novčanih sredstava za njihovo poslovanje. A to je bilo osobito važno u općoj gospodarskoj krizi koja je vladala, kad je novac bio rijedak, njegova kupovna snaga visoka i kad je u Zagrebu još jedino Kaptol imao gotovine, a on kao vjerovnik nije bio niipošto oblijubljen.²⁰⁸³

I u tom razdoblju bio je dakako i obrt važna grana gospodarstva. Javljaju se pojedini novi važniji obrtnici, a i neke nove manufakture. No ipak i sada prosperiraju, čini se, najbolje, trgovci, kojih se broj znatno povećava i položaj učvršćuje. Godine 1833. zagrebački trgovci dali su izraditi pravila svojega staleža, koja im je 1835. (27. kolovoza) potvrdio kralj Ferdinand. To je bila njihova povlastica na osnovi koje su se udružili u svom gremiju, Trgovačkom zboru, koji je nastao zalaganjem tadašnjih uglednih zagrebačkih trgovaca Franje Kahna, Pavla Hatza i Anastasa Popovića. Privilegij je regulirao položaj trgovačkih naučnika, pomoćnika, samostalnih trgovaca, veletrgovaca, trgovačkih društava itd. Njegov čl. 17. govori o samostalnim trgovcima te veli: "Tko želi da si pribavi pravo trgovanja da u ovom gradu vodi trgovinu i želi postati članom ovdšnjeg trgovačkog staleža mora među ostalim dokazati da je on tu struku valjano izučio, da je propisno poduzeo putovanje, te da je potrebne godine proveo u tuđini." Zagrebački trgovački privilegij, jedan od posljednjih što ga je donijela država, izdan je i potvrđen u Beču 27. kolovoza 1835. Pisan je na njemačkom, a početak i završetak na latinskom jeziku. Pojedini statuti izrađeni su bogatim kaligrfskim uresima i početnim pozlaćenim slovima. Velik dio toga privilegija preuzelo je novije obrtno-trgovačko zakonodavstvo. U tadašnji zagrebački gremij spadale su ove vrste trgovaca: trgovci suknene, kratke i pomodne robe, te galanterije, zatim nürnbergske robe, trgovci željezom, papirnatom i staklenom robom te potculanom i kameninom, posuđem i kozmetičkim sredstvima, knjižari, trgovci *sedmograđskom* i turskom robom, kožom, začinama, trgovci raznovrsnom gradom i bojama, voćem i drugim zemaljskim proizvodima na veliko, te svi komisionari i

2082. Prva hrvatska štedionica osnovana je 4. prosinca 1846. Njezine prostorije nalazile su se tada na Harmiči u Zengevalovoj kući, odnosno u kući koja je poslije stajala na mjestu današnjega broja 10. Zatim su se nalazile u Dugojućici 32, odakle su se preselile 1883. u novu vlastitu kuću u Dugojućici br. 30. - I. Učnik, Slavoljub Bulvan, revija Zagreb, 1939, p. 55.

2083. Praenotaciones Comit. zagrab., lib. IV, p. 26. - Izvišće gradskog poglavarstva za g. 1886, p. 183. - M. Ivšić, Kulturni uspon Hrvata sredinom XIX. vijeka, HK, 1936, p. 141. - M. Despot, Gospodarske i trgovačke prilike u Hrvatskoj u vrijeme ilirizma, Predavanja Povijesnog muzeja Hrvatske, 21, Zagreb 1970. - M. Despot, Odras privrede u zagrebačkoj stručnoj publicistici druge polovice 19. st., ISNZ II, p. 239. - Ekonomski program Janka Draškovića (Disertacija), Narodni list, 6.1.1952. - J. Horvat, Ljudevit Gaj, p. 136, 238. - G. Szabo, Stari Zagreb, p. 91. - L. Dobronić, Barlot Felbinger i zagrebački graditelj njegova doba, Zagreb 1971, p. 45. - I. Kampuš - I. Karaman, Tisuđjetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 138-139.

špediteri. Iz pregleda vrsta trgovaca i robe koju su prodavali (tadašnji mjerodavni krugovi smatrali su da je potrebno da taj pregled ude 1835. u trgovački privilegij) doznajemo barem približno kakvih je sve trgovaca tada bilo, odnosno moglo biti u Zagrebu i kakvom se robom trgovalo. Izbor robe bio je, kako se čini, velik, pa se ona, nedvojbeno, i mnogo uvozila, i to ne samo iz Austrije i njezinih pokrajina, već i iz inozemstva, a i prekomorskih zemalja. Valja spomenuti da je gremij što su ga 1835. osnovali zagrebački trgovci i koji je bio regulativn tadašnjega trgovačkog života, zapravo preteča buduće trgovačko-obrtničke komore. Gremij je 1843. poduzeo da se mjenbeni sud iz Karlovača premjesti u Zagreb, jer Zagreb "imađe najveći broj trgovaca koji trguju i mjenbeno posluju ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, već i s najznamenitijim gradovima austrijske carevine: Bečom, Peštom, Milanom, Trstom, Grazom, Ljubljanom i dr." Broj trgovaca u Zagrebu bio je doista velik. Priljev trgovaca, dobrim dijelom stranih, bio je u porastu. No zbog toga javlja se i konkurencija, pa domaći trgovci 1833. mole gradsko poglavarstvo "da ograniči priljev i poslovanje tolikih trgovaca i obrtnika." Zagrebački trgovci bili su napose neraspoloženi prema Židovima, jer su ih smatrali najvećim svojim konkurentima. Gremij je štoviše organizirao demonstraciju protiv njih, a "građani Sv. Roka i Kaptola i biskupovi građani održali su niz sastanaka o potrebi izгона Židova." Sa svoje strane Židovi su 1838. podijeli žalbu "zbog napastovanja i progonstva" Kraljevskom ugarskom vijeću, pa je zagrebačka županija u vezi s tim morala povesti istragu.²⁰⁸⁴ Zbog Židova došlo je (1838) do jačega sukoba između trgovaca i obrtnika i drugih nekih građana s jedne i gradskog magistrata s druge strane. Prvi su se tužili protiv konkurencije Židova i tražili da se oni posve uklone iz grada, jer konkurencijom smetaju domaćem gospodarstvu i protuzakonito oštećuju interese građana. Magistrat je, međutim, navodno zbog osobnih interesa podjednih članova uprave, zaštitivao Židove, dopuštao im da se sve više naseljuju u Zagrebu, pa je tužeći trgovce i obrtnike kao glavne krivce o toj stvari obavijestio Kr. ugarsko namjesničko vijeće "da neki zagrebački građani svojim ponašanjem prema Židovima šire uznemirenost među pučanstvom, te nastupaju upravu kao buntovnici, koje treba vojskom pokoriti, pa glavne vođe što pobiti, što u lance staviti, a ostale koji nisu zadovoljni s poretkom ojerati iz grada." Tužba se odnosila, dakako, na trgovce i obrtnike, pa su oni u ime svoje i ostalih nezadovoljnih građana 9. listopada 1838. uputili protutužbu, zapravo apel caru Ferdinandu I, u kojem su iznijeli da ih je gradska uprava krivo i nepravedno optužila, jer da oni što se tiče Židova doduše traže da se oni uklone iz grada, ali da time samo zaštićuju svoja prava te da nisu nikakvi remeteci mira ni buntovnici. No osim svoje obrane, oni u apelu iznose i mnoge optužbe protiv gradske uprave, za koju između ostaloga kažu da je neprijatelji građana i da je zbog lošega upravljanja gradom izgubila sve njihovo povjerenje. Optužili su poglavarstvo za niz nedostataka u svim granama gradske uprave. Iako taj apel očito nije donio znatnijih pozitivnih rezultata, zanimljiv je jer nam otkriva loše osobine tadašnje gradske uprave i njezin odnos prema građanima. Apel su potpisala šezdesetorica građana, većinom trgovaca i obrtnika. Kao odgovor

2084. Izvješće gradskog poglavara iz 1866. p. 183. - V. Deželić, Premos mjenbenog suda iz Karlovača u Zagreb 1843. SNZ, p. 77-78. - M. Despot, Josip Tömör, zagrebački trgovac, obrtnik i manuakturista, ISNZ III, p. 107-116. - Praenotations Comit. zagreb., Ith. IV, p. 25. - M. Kunitsch, Allgemeine deutsche Gartenzeitung, 1828-1831. - G. Schwarz, Prihodi k povijesti Židova u Hrvatskoj, VZA, 1903, p. 92-93.

na nj car je imenovao komesara koji je trebao ispitati nesuglasice između gradske uprave i građana. Kako su Židovi tada već imali određena zakonska prava, ta istraga nije zacijelo donijela ništa bitno protiv njih,²⁰⁸⁵ iako će se već četrdesetih godina opet pojaviti u Zagrebu antisemitski prosvjedi.

U nekoć poznatim trgovačkim ulicama Kamenitoj i Dugoj bilo je u to vrijeme trgovaca, koji se tu pojavljuju i u prethodnom razdoblju 19. stoljeća. Trgovina u tim predjelima grada cvate i dalje. Iako se finija, tzv. *moderna* roba, tekstil i odjeća uvezeni iz inozemstva prodavala još u Gornjem gradu, napose u Kamnovojoj trgovini na Markovu tgu, a vjerojatno u još kojem dućanu u Dugoj ulici, trgovačko središte razvijalo se sve više i u Donjem gradu, gdje se, uostalom, također moglo dobiti bolje i druge potrebne robe i gdje je također već bilo većih i uglednih trgovaca, a osobito na Harmnici i u Illici, koje sve više dobivaju značenje trgovačkoga središta što su ga sačuvala do danas. Tu posluju već otprilike neki stari uvaženi trgovci kao Pavao Hatz (Harmnica 16), Juraj Dömöttery (Illica 10) i drugi, a uz njih se pojavljuju novi, od kojih su neki duže vrijeme radili u Zagrebu i stekli veliki ugled, poput Josepha Tömera, Nikole Kollera, Antuna Nossara, Gavelle, Popovića i dr. Većina njih imala je dućane na sjevernoj i istočnoj strani Harmnice. Na sjevernoj Joseph Tömer, Jakob Krieb, Nikola Keller i Franz Weigelhofer (na br. 3), Anastas Popović, Kristofor Stanković, Vasilije Dizdar (na br. 5), Josip Fuchs (br. 4), Gjuro Gavella (br. 6), Josip Schwarz (br. 6), Petar Klemenčić (br. 8), te Ferdinand Šnap (br. 7).²⁰⁸⁶ Neki su od tih trgovaca na

2085. Poslije edikta o toleranciji Josipa II. bilo je Židovima omogućeno naseljavanje i u hrvatskim gradovima, dakle i u Zagrebu, pa su oni već 1785. osnovali svoje gremije, a 1806. općinu, iako su se smjeli naseljivati samo izvan ulvrtica Gradača i, u vanjskom dijelu grada, odnosno u Donjem gradu. Stanovali u Gornjem gradu nije im bilo dopušteno. - I. Bach, Apel zagrebačkih građana na cara Ferdinanda I. 1838. (povodom njihovog sukoba s gradskim poglavarstvom zbog Židova) (tkp.).

2086. Josip Tömör djelovao je u Zagrebu od 1825. do 1852. Prodavao je tekstil, kožu, odjevne predmete i razne vlastite proizvode (vošćana, platna, lakirane kože, kape, čačke). Bio je vrlo poduzetan. Robu za svoju trgovinu nabavljao je iz Beča, Brna i Pešte i sam je plutovalo u te gradove. Dobro mu je išlo, konkurirao je drugima, pa su ga ostali zagrebački trgovci tužili 1833. gradskom poglavarstvu zbog nedopuštene trgovine. Osim što je bio trgovac, Tömör je bio i obrtnik i manuakturist. Imao je radionicu koja se poslije proširila u manuakturno poduzeće za izradu poduzetcu više od četrdeset osoba. Tömör je poduzeće još 1831. preselio u vlastitu kuću u Perinjskoj ulici 58 (danas Koutarska cesta 1). Poslije (oko 1840) udružio se s Jakobom Kriebom i zajedno s njim dizao trgovinu, platnom i kožom na Harmnici br. 3. Trgovina se zvala *K. Zagrebačkom biskupu*. Poslovanje Josepa Tömera u Zagrebu značilo je napredak u privrednom i trgovačkom razvoju našega grada u prvoj polovici 19. stoljeća. - M. Despot, Josip Tömör, zagrebački trgovac, obrtnik i manuakturista, ISNZ III, p. 107-116. - I. Ulićnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 185.

Nikola Keller, trgovac, došao je iz Varaždina i 1834. otvorio dućan u vlastitoj kući na zapadnom uglu Harmnice. Trgovao je rezanom i *lakćenom* robom. Bio je u trgovačkim vezama s Bečom, Trstom i Bjelom. Uvezio je uz ostalo i francuske svilene tkanine. Prodavao je i cikveno ruho i cikvene urse. Podupirao je svilenu industriju u hrvatski trgovci. Godine 1850. napustio je Keller svoj posao, a naslijedio mu je bivši kolega i prijatelj, Josip Weiss koji je prodavao sukno i pribor. Njegov je dućan došaka dobio ime *K. nadbiskupu*. - D. Hirc, Stari Zagreb, p. 372 i d. (tkp., PAZ).

Anastas Popović (Harmnica br. 5) prodavao je prirodne proizvode, hasure, gumljeve, užad, soljenu slaninu i na veliko slankamen, kolonmaz i dr.

Gjuro Gavella otvorio je trgovinu 1842. na Harmnici br. 338 (danas br. 6) u staroj kući koja danas više ne postoji. Kao i Anastas Popović, i on je bio ugadnom trgovac za seljake. I on je trgovao hasurama, biljevinna, gumljevima, užad, soljenom slaninom, kolonmazom itd. Umro je 1860. a trgovinu su preuzeli njegovi sinovi Nikola i Gjuro. Oni su staru kuću stajili 1880/9. i po nacrtima Kune Waldmana sagradili novu trokatnicu, koje je gradnju izveo zagrebački graditelj Janko Jambrisk (danas Trg bana Josipa Jelačića br. 6). - I. Ulićnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 177-185.

mjestu starih, dobrim dijelom očito poludrvenih i poluzidanih kuća sagradili nove jednokatnice i tako sjevernoj strani Harmice krajem 19. i početkom 20. st. dali novi izgled. Te kuće vidimo još na fotografijama iz druge polovice prošloga stoljeća.²⁰⁸⁷ Niz bidermajerskih jednokatnica, zajedno s njima sličnima na istočnoj te onima na južnoj strani (nastalima nešto prije) značio je početak urbanizacije toga najvećega zagrebačkog trga. I na istočnoj strani Harmice bilo je trgovaca. Među ostalima tu je od 1835. imao trgovinu s naslovom *Zum schwarzen Hahn* I. Wessely. On je prodavao školjke, ostrige, puževe, razne vrste sira, voće i vino. Na istoj strani Harmice imao je 1838. dućan i Ignatz Štorf pod firmom *Kod tri sultanica*. Ne zna se čime je trgovao.²⁰⁸⁸ *Pod Kaptolskimi vratima* nalazio se dućan kožarskog obrtnika i trgovca Janka Gorenca. Prodajući kožu dosta se obogatio, pa je oko 1850. napustio obrt i trgovinu, kupio u Novoj vesi bivši dvorac biskupa Alagovića s velikim vrtom, vinogradom i gospodarskim zgradama te se počeo baviti ugostiteljstvom. Vodio je tu gostionicu *Franz Joseph Garten* koja je dulje vrijeme bila stjecište društvenoga života Zagreba.²⁰⁸⁹

Godine 1830. utemeljio je Antun Novosel nekoć uglednu zagrebačku trgovinu mješovite i kolonijalne robe, koju je vodio do 1863. godine svoje smrti. Naslijedili su ga sinovi.²⁰⁹⁰ U Ilici br. 10 imao je kuću i vjerojatno u njoj i dućan Juraj Dömötörfy, inače trgovac na veliko. Bio je poznati dobavljač vojne opreme, osobito sukna, te imao velika skladišta u prostranoj dvorišnoj zgradi u Dugoj ulici br. 32.²⁰⁹¹ U Gornjem gradu rade neke trgovine već krajem prošloga razdoblja. Na Markovu trgu (br. 10) trgovina Franje Kana, u Kamenitoj ulici²⁰⁹² Ivana Leitnera, Jakoba Liederskrona. Wolfarta, Popovića, Franje Župana, Del Negra, Florijana Vidale te Goyera i Auchmana

²⁰⁸⁷ Ferdinand Šnap (Harmica br. 7) bio je trgovac prekomorskom robom.

²⁰⁸⁸ Franz Weigelhofer (Harmica br. 3), trgovac željezom. Dućan mu se nalazio u dvokatnici kraj Kollerove kuće. Oženio se Marijom Lisinski, skladaateljicom sestrom.

²⁰⁸⁹ Josip Fuchs (Harmica br. 4), polubrat Vatroslava Lisinskog, trgovac brašnom. Imao je trgovinu kraj Weigelhoferove željezare.

²⁰⁹⁰ Kristofor Stanković (Harmica br. 1 i 5) bio je trgovac mješovitom robom.

²⁰⁹¹ Petar Klemenčić (Harmica br. 8) nije poznato čime je trgovao. Poslije je na tom mjestu imao veliki dućan za seljačke, osobito ženske, svijet Leopold Baumgärtner.

²⁰⁹² Budući da se smatralo da su jednokatnice na sjevernoj i istočnoj strani Harmice prikazane na crtežima tog predjela grada sa kraja 18. i s početka 19. st. crtane šablonski, mislilo se da je tu riječ o istim jednokatnicama, a ne o nekim starijima prikazanim na spomenutim crtežima i drugima novijima, građanim zapravo sredinom 19. st. Zbog toga i nekih drugih indicija bile su te novije kuće svojevremeno nešto antudatirane, tj. stavljene u 18. st. umjesto u sredinu 19. st., kad su zapravo građene. - F. Buntak, Izgled i razvitiak središta Zagreba u dva barokna stoljeća. ISNZ V, p. 30.

²⁰⁹³ D. Hirc, Stari Zagreb (tkp., PAZ).

²⁰⁸⁹ I. Ulčnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 218-221.

²⁰⁹⁰ Antun Nossan, trgovac. Došao je iz Varaždina 1826. i vodio je trgovinu do 1863. Naslijedili su ga sinovi Milan i Antun ml. Njihov se dućan nalazio na mjestu današnje kuće Ilica br. 26, a imao je naslov *Antuna Nossana sinovi*. Bila je to trgovina manufakturnom i kratkom robom. Godine 1895. prešla je u vlasništvo nekadašnjih vrlo poznatih zagrebačkih trgovaca Franje Thälera i Ivana Kerschbauma, koji su je vodili do 1917. Poslije je bila u rukama nekolicine dotadašnjih suradnika te tvrtke (Jakov Tišima i Matija Kemfelja). - I. Ulčnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1934, p. 305-306.

²⁰⁹¹ Gj. Szabo, Iz starih dana Zagreba. Život i ljudi, NS, 19, p. 111-112.

²⁰⁹² Trgovina Franje Kana na Markovu trgu br. 10 bila je i u tom razdoblju jedna od najvećih u Zagrebu. Franjo Kana je umro 1839, a trgovinu su do 1844. dalje vodili njegova udovica i sin Franjo. Početkom te godine preuzeo ju je Petar Horvat, također trgovac manufakturnom robom. Poslije je tu imao trgovinu prekomorske robe neki Ostoječ. Kad je oko 1870. trgovinu napustio, pretvorene su te prostorije u gostionicu koja je nosila naslov *Kazališna restoracija*. Međutim, ona je 1896. opet pretvorena u trgovinu, a ta se još i danas odvjetražila. - I. Ulčnik, Franjo Kana, revija Zagreb, 1938, p. 219-223. - Gj. Szabo, Stari Zagreb, p. 118. - M. Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898, p. 8.

kod Kamenitih vrata. A bilo je sigurno i u Dugoj ulici nekih trgovina koje su već i prije poslovale, a vlasnici su im bili uglavnom Srbi i trgovci grčkoga porijekla (J. Mallin, Teodor i Anastas Popović, Ivan Nikolić, Demeter). U Dugoj ulici radila je i u to vrijeme znamenita Jekarna Jurja Augustina *Zum Salvador*.

I u to vrijeme trgovali su zagrebački trgovci najraznovrsnijom robom: tekstilom, napose suknom, kratkom i pomodnom robom, kožom, željezom, porculanom, staklom, galanterijskom, nürnberškom, prekomorskom i kolonijalnom robom, sirom, voćem, vinom itd., uglavnom svime što je tadašnjemu građaninu trebalo. A bilo je nekih trgovina, poput trgovine Gjüre Gavelle, koji je prodavao uglavnom za seljačke, potrebštine za seljačko gospodarstvo, pa i seljačku odjeću, osobito žensku. Bilo je i trgovaca naveliko poput Jurja Dömötörfyja, liferanta vojne opreme. A bilo je i takvih u kojih su mali trgovci, osobito sa sela, nabavljali robu i otpremali je na selo. U njih su nabavljali robu i pokućarci, koji su je također odnosili na selo i tamo je prodavali. Bilo je i trgovaca koji su se naveliko bavili izvozom agrarnih proizvoda iz podunavskih krajeva prema moru. Budući da tada još nije bila izgrađena željeznička pruga, služili su se Lujzinskom cestom od Karlovca do Rijeke i starom Jozevinskom cestom od Karlovca do Senja koju je oko 1840. pregradio, popravio i osposobio za promet major Josip Knežić. Za tu vrst trgovine koristili su zagrebački trgovci vjerojatno i parobrod *Sloga*, koji je od ljeta 1844. plovio od Zemuna do Siska. Ali, nažalost, samo godinu dana, jer je potonuo već 16. rujna 1845, naletjevši na podvodni stup. Bio je vlasništvo parobrodskoga društva za savsko-kupsku riječnu plovidbu.²⁰⁹³

Kao i prije, zagrebačku trgovinu vode uglavnom tuđinci, odnosno trgovci stranoga porijekla, napose doseljeni Nijemci i pravoslavni Grci. Trgovci Hrvati i u tom su razdoblju dosta rijetki. Usprkos natodnom preporodu u trgovini je vladao dobrim dijelom njemački jezik. Njemačkih natpisa na dućanima, svratištima, gostionicama i kavanama ima još dosta: *Sieben Sternern* (Opatovina, 1830), *Zum weissen Schwan* (Bregovita ul. 2, 1835), *Zum schwarzen Hahn* (Ilica 34, 1834), *Zur neuen Welt*, *Zur blauen Kugel* (Ilica 22, 1839), *Zum weissen Adler* (Ilica 12, 1834), *Zum weissen Schiff* (Ilica 33), *Zum goldenen Hirschen* (Mesnička 3 i 5, 1843), *Kronprinz*, *Gasthaus* (Ilica 14, 1843) *Kaiserwirthshaus* (Jelačićev trg 1, 1833), *Zum weissen Ochsen* (Ilica 46, 1838), *Zum Einsiedler* (Mlinarska 61, 1840), *Zur Ungarischen Krone* (Ilica 6, 1833), *Mohren Wirthshaus* (Ilica 41) i razna druga njemačka imena trgovina, gostionica, svratišta i dr. objavljavani u oglasima suvremenog *Agrarmer Zeitung*a i *Intelligenzblatt*a.

Trgovalo se, dakako, i pod vedrim nebom na dnevnom tržištu, tjednim i godišnjim sajmovima. Dnevno tržište bilo je na Markovu trgu do sredine 19. st., a tada je premješteno na Harmicu,²⁰⁹⁴ kamo je već sredinom 17. st. premješten s Markova trga i Markovskoga godišnjeg sajama, a vjerojatno se u isto vrijeme na taj prostor proširio i Kraljevski godišnji sajam o blagdanu Sv. Stjepana. Ti su sajmovi nedvojbeno imali isto značenje, istu važnost i popularnost kao i u prošlo vrijeme. Tek su se ljudi mijenjali, napose trgovci koji su i sada dolazili iz raznih, pa i vrlo udaljenih krajeva. Stizali su iz

²⁰⁹³ I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 135

²⁰⁹⁴ Na Harmici se dnevno tržište održalo do 1930. S vremenom je bilo prošireno na Kaprol pred katedralu i na Dolac. Godine 1891. otvoreno je dnevno tržište i na ličkom trgu (danas Britanski trg), a poslije i na Međašnom, danas Kvaternikovu, trgu. - R. Horvat, Prošlost, p. 488-489.

Kranjske, Štajerske, Slavonije, Mađarske i drugih zemalja i donosili najrazličitiju robu. Dopremali su uz ostalo i razne prehrambene artikle, napose Mađari iz južne Mađarske: slaninu, sir, sušene ribe iz Dunava i Tise, taranu, paprike i sve drugo što je na takvim sajmovima imalo dobru prodaju. Međutim, od 1830. sajmovi se više nisu održavali na Hamnici. Te godine sajmište je premješteno na tadašnji Novi, danas Trg Nikole Šubića Zrinskog (Zrinjevac), gdje je ostalo do 1873. kada se taj trg počeo uređivati kao park.²⁰⁹⁵

I u tom razdoblju obrt živi i cvjeta, čini se, normalno i bez bitnih promjena. I sada tu rade obrtnici raznih struka: krojači, postolari, krznari, tapetari, bačvari, lici-tari, bravarri, kovači, limari, tesari, klesari, pekari, mlinari, zlatari, srebrnari, puškari, kožari, stolari, zvonoljevači, knjigoveže, ugoštitelji i razni drugi. Zagrebački obrtnici su svojim raznim proizvodima opskrbljivali veći dio Hrvatske. Obrti su organizirani u cehovima, pa se i sada u starijim spisima javljaju stolarski, klobučarski, užarski, krznarski, remensarski, krojački, zlatarski i drugi cehovi. Nastavlja se obrtnički život iz prošloga vremena te Zagreb i dalje ima obilježje obrtničkoga grada. Tek obrtnički proizvodi dobivaju nove oblike, koje sa sobom donosi novo vrijeme. Vrijedno je napose spomenuti barem neke obrtničke struke, odnosno pojedine obrtnike, imena kojih su, zbog proizvoda što su ih iz sebe ostavili, manje ili više povezana s prošlošću Zagreba. Među takve obrtničke struke, odnosno obrtnike, spada začijelo i zvonoljevačka, obrtnička grana s velikom tradicijom u Zagrebu i njezin predstavnik zvonoljevač Henrik Degen. Degen je, došavši u Zagreb 1833. u tom obrtu naslijedio Antona Schifferera. Izlio je mnoštvo zvona za brojne crkve u Hrvatskoj i Slavoniji, a nekoliko i za zagrebačke crkve. Najveće njegovo djelo je zvono Sv. *Trojstva*, tzv. *veliko zvono* za zagrebačku katedralu. Za katedralu izlio je i zvono Sv. Ladislava a dvadeset godina poslije (1857) i tri zvona za župnu crkvu Sv. Petra u Zagrebu.²⁰⁹⁶

I u to vrijeme djeluje u Zagrebu više zlatarskih i srebrnarskih obrtnika. Dva zlatara nastavila su svoju djelatnost iz prijašnjega razdoblja (Josip Haas i Heinrich Wohlgemuth), a uz njih se pojavilo i nekoliko novih: Petar Grbac, Ivan Rudeš, Friedrich Laube, Henrik Folker, Aron Zaghaft i Ignatz Bulvan. Za Zagreb je posebno važan posljednji kao utemeljitelj 1839. ugodne zagrebačke zlatarske radionice Slavoljuba Buljana.²⁰⁹⁷

Zlatarski obrtnici su se, poput trgovaca desetljeće prije, bunili protiv konkurencije domaćih i stranih Židova, napose onih koji su izvan sajamškoga vremena prodavali torbarjenjem zlatnu, srebrnu i drugu srodnu robu i tako štetili njihovim

2095. Godine 1873. sajmište je bilo premješteno tamo gdje danas stoji zgrada Hrvatskog narodnog kazališta. Tu je ostalo do 1891. kad je preseljeno na tada još neizgrađen prostor istočno od Draskovićeve ulice. Tamo je ostalo trideset godina (do 1921) i zatim preseljeno u Heinzelovu ulicu. - M. Kresčić, *Autobiografija*, Zagreb 1989, p. 7. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 488.

2096. Veliko zvono Sv. *Trojstva* bilo je 12. listopada 1843. uz veliku svečanost i u nazočnosti mnoštva ljudi dopremljeno pred stolnu crkvu, a 18. listopada nakon daljnih tehničkih priprema dignuto u zvonicu. Težilo je 11 525 funta (oko 5760 kg). - K. Dočkal, *Naša zvana i njihovi ljevači*, Zagreb 1942. - R. Horvat, *Prošlost*, p. 413-415. - I. Utičnik, *Zagrebačka zvonoljevica*, revija Zagreb, 1936, p. 314-315, 320-321.

2097. Ignatz Bulvan imao je zlatarsku radionicu, čini se, na Kravnom mostu br. 1, a njegov sin Slavoljub u Hici br. 5 u prizmnoj kući koja je stajala na nekadašnjem zemljištu baruna Eduarda Jelaića. Tu je neko vrijeme vodio zajednički obrt sa zlatarom Franjom Beckom. Umro je 1871. ali zlatarska radionica ostala je u obitelji Bulvan do prvih desetljeća 20. st. - I. Utičnik, *Slavoljub Bulvan*, revija Zagreb, 1939, p. 53-57. - S. Bulvan, HBL, 1989, p. 485-486 (n.b.).

interesima. Zaključujući po njihovim žalbama netrpeljivost prema Židovima bila je tada opća. Dne 17. veljače 1842. podnose zlatari žalbu protiv stranoga Židova, nekog Edlera, protiv domaćega Židova Rosenfelda iz Vlaške te gravera Židova Weinberga iz Duge ulice, a i protiv svih domaćih i stranih Židova uopće koji se bave trgovinom zlatarske i slične robe izvan sajamškoga vremena. Sve to, naime, ide toliko na štetu zagrebačkih zlatara, "da pojedinci doskora ne će biti u stanju da plate nanete i poreze". Napose su zlatari kivni na Židova Edlera, trgovca zlatom i srebrnom galanterijom, "koji dolazi u Zagreb iz Eisenstadta i ovdje izvan sajamškoga vremena dnevno prodaje svoju robu". Žale se i na gravera Židova Weinberga koji, vele, u Dugoj ulici ima skladište džepnih satova, zlatne i slične robe, koju *hanzajnici* oko prodaje, pa je sebi "štaviše kod lakirera Travišeka dao izraditi i zlatarski cimer koji slijedećih dana nanjerala čak i izyjesiti", premda je poznato da Weinberger ima ovlaštenje samo za graverski zanat, a nikako za zanat zlatara i srebrnara, a još manje da trguje spomenutom robom. Stoga se moli magistratu da zabrani stranim Židovima, a napose Edleru, Rosenfeldu i Weinbergeru, da trguju izvan sajamnoga vremena, pogotovo trgovcu Edleru, koji dolazi iz Eisenstadta i odnosi iz Zagreba velike novce, a ne plaća nikakav porez, što je nepravedno i protuzakonito. Molbu, zapravo žalbu gradskom magistratu, osim zlatara potpisali su i tadašnji zagrebački urari, jer su Židovi svojom trgovinom štetili i njihovim interesima.²⁰⁹⁸ Godine 1849. pobunili su se zagrebački zlatari opet protiv Židova Arona Zaghafta, trgovca zlatom, srebrnom i drugim kamenjem, iako je njemu gradsko vijeće podijelilo pravo i trgovanja i stanovanja u gradu. Zlatari su se žalili i tražili od gradskoga vijeća da Zaghaftu to pravo oduzme. Kada to vijeće, čini se, nije učinilo, oni su se žalili banskom namjesniku Mirku Lentulaju moleći ga da Aronu Zaghaftu oduzme dozvolu da otvoreno prodaje "takve najdragocjenije stvari ne samo u okrugu grada Zagreba, nego također i općine kaplotoške i laškouličke". Zlatari to traže u prvom redu zato, jer je Zaghaft Židov, a "cijelome svijetu je, vele, poznato, da je najveće zlo od Židova ishađa i da su oni najveći neprijatelji prema čovječnosti i domovini našoj". Stoga nije u redu "da takvi ljudi nama domaćim pravim meštrum i poštenim sinom (...) koji smo poštenim načinom taj stro-mašni zanat po svetu naučili i nešto malo kruha pribavili, kruha oimali budu (...)" Na tu žalbu bansko je vijeće, čini se, od gradskoga vijeća tražilo obrazloženje u toj stvari, pa je ono takvo obrazloženje banskom vijeću uskoro i uputilo. U obrazloženju među ostalim navodi da je on Aronu Zaghaftu pravo stanovanja i trgovine zlatom i srebrnom dala "jer se uvjerilo o njegovom poštenju, poštenom zadržavanju i pravdom življenja načinu. A čim se u tom pogledu protiv njega ništa dokazati ne može, mislimo da mu se ne može uskratiti pravo stanovanja i trgovanja samo zato jer je Židov. Uostalom i čl. 29. 1840. i novi oktroirani ustav Židovima rođenim u Ugarskoj ili Hrvatskoj dopuštaju naseliti se u kojem god mjestu hoće (...)" Stoga gradsko vijeće misli da molba zlatara banskom vijeću ne zaslužuje pozornost. No zlatari su ipak uspjeli barem za prvo vrijeme, jer Zaghaft, navodno, nije dokazao "svoje stanovništvo u gradu Zagrebu", pa je gradsko vijeće svoju stariju odluku moralo poništiti. Vjerojatno je bila riječ o nekoj formalnosti koja je poslije uklonjena, pa je Zaghaft, čini se, opet dobio pravo stanovanja i trgovanja u gradu. Štoviše, imao je trgovinu u

Zagrebu još vrlo dugo. Na jednoj od najstarijih fotografija sjevernoistočne strane Trga bana Josipa Jelačića i početka Ilice, tamo gdje se danas nalazi lokal *Rukovornina*, nalazio se još 1871. godine dućan nad čijim se ulazom dobro vidi tvrtka *A. Zaghaft*.

Godine 1848. i zagrebački krojači bunili su se protiv Židova i njihova trgovanja novim odjelima. Pobunio se krojački ceh Kaptola, Vlaške ulice, Opatovine i Nove vesi i 29. studenog 1848. podnio žalbu županiji, moleći ju da odredi "da čifuti samo u vrijeme vašara mogu novo odijelo prodavati i da kafe od meštrov vabiti k sebi u znanat ne smiju. No oni jedno i drugo proti nalogu rađe, te nova odijela ne samo u vrijeme vašara, nego i svaki dan s takovim trguju i prodavaju kod Eichner, Ebstein, Baumgärtner, Klein, Štern, Štern Albert i Jakov Betlechem, ter tako ne samo višu zapovjed zabacuju, nego i nama najveću štetu uzrokuju." Tu višu zapovjed o Židovima izdalo je, naime, već prije Kr. ugarsko namjesništvo i odnosni dekret u vezi s njom poslalo poglavarstvu grada Zagreba. No kako poglavarstvo vjerojatno nije reagiralo (u smislu Jelačićevih uputa), obratili su se krojači županiji, moleći je "da rečene čifute pozove pred županijski odbor, da im odijela konfiscira i naloži da se ne usude proti višjem nalogu s novim odjelima trgovati izvan vremena vašarskog, ter tako među njima i nama napraviti red"²⁰⁹⁹

Neprijateljsko raspoloženje prema Židovima, tada očito općenito, bilo je, čini se, karakteristično i za uzbuđenu atmosferu Zagreba u ono revolucionarno četdesetosmaško doba. Inače se Židovi pojavljuju u Zagrebu i u to vrijeme prolazno ili stalno. Ponašaju se trgovci, a pojedini su i obrtnici. A ima i liječnika.

Među obrtnicima koji su nam ostavili poneki svoj proizvod iz toga razdoblja bili su i urari. Zanimljivo je spomenuti barem neke: Petra Semelrotha, Wilhelma Köninga, Johanna Schenka i Petra Merzljaka, poznata još iz prošloga razdoblja. Urari su surađivali sa zlatarima, međusobno se podupirali, branili zajedničke interese. Tako i 1842, kada su zajedno sa zlatarima potpisali žalbu protiv Židova koji su se bavili nedopuštenom trgovinom, odnosno zanatom za koji nisu imali ovlaštenja. Od urarskih proizvođača tipični su za to doba neki satovi urara Johanna Schenka u Muzeju grada Zagreba i remetskom samostanu. Važni su zbog nova neobaroknog stila koji se javlja u Zagrebu sredinom 19. st. u namještaju pa tako i u kućnim satovima.²¹⁰⁰

U životu Zagreba toga vremena bili su osobito važni i djelatni građevinski majstori, graditelji, zidari, tesari i svi drugi obrtnici građevinske struke kojih su se proizvođači sačuvali do danas vjerojatno u najvećem broju. Oni mnogo grade u raznim dijelovima grada i razvijaju građevnu djelatnost intenzivnije od one u prethodnom razdoblju. Djelovalo je u to vrijeme u Zagrebu više graditelja, iako dosta i stranih i nepoznatih. Domaći, odnosno udomaćeni, ali ujedno i najistaknutiji bili su Aleksandar Brdarić, Bartol Felbinger te Ivan i Juraj Eitner. Oni su zajedno sa stranim i nepoznatim majstorima gradili na širem području tadašnjega Zagreba, a napose na Gornjem i u Donjem gradu. Gornjem gradu dali su u to doba više-manje završni oblik, a u Donjem započeli oblikovati lice modernoga središta Zagreba 19. stoljeća.

Da je tridesetih godina 19. stoljeća vladala u Zagrebu skupoca, napose živelnih namirnica, doznajemo i iz dvije molbe zagrebačkih pekara, upućenih zagrebačkoj županiji 1837. godine. Pekari mole županiju da odredi novu limitaciju cijena kruhu i

2099. Praenotations Comit. zagrab., lib. IV, p. 51.

2100. I. Bach, Satovi s oznakama zagrebačkih urara u Muzeju grada Zagreba. ISZN IV, p. 150-152.

žemikama, to jest, da im poviši cijene, "jer po staroj cijeni ne mogu peći, pogotovo ne kvalitetno. Nastala je, naime, skupoca i troškovi pekara znatno su se povećali, a uz to moraju svake godine plaćati poreze i druge daće. Oni zbog toga osiromašuju, pa je 1826. šest pekarskih obrtnika zbog osiromašenja ostavilo svoj zanat. I tek manji dio pekara stanuje, kažu, u vlastitim kućama, pa i te su stekli nasljedstvom, dok svi ostali stanuju u najamnim stanovima. Molbe je potpisalo četrnaest pekarskih majstora: Kraus, Schnap, Kurnig (Hörnig), Bertl, Brodnički, Fritz, Čermetić, Severović, Fuchs, Gorenc, Baumgärtner, Golub, Barbara Orgel i Halm. U tadašnjem malom Zagrebu bilo je, dakle, dosta pekara ali, nažalost, samo za dvojicu znamo gdje su im bile pekarne, tj. za Kurniga (Hörniga) i Bogomira Krausa. Pekara im je bila u Mesničkoj ul. br. 34, gdje je pekara postojala još do početka osamdesetih godina 20. stoljeća. Do 1831. imao ju je Hörnig, a onda ju je preuzeo Bogomir Kraus, u čijoj je porodici ostala do kraja osamdesetih godina 19. stoljeća.

Osim u malih pekarskih obrtnika, pekao se kruh, ali za vojsku, i u *czesarskoj* pekari na Savskoj cesti, koja se prvi put pojavljuje 1837. u jednom kupoprodajnom ugovoru.²¹⁰¹ S pekarima su nedvojbeno usko surađivali mlinari, kojih je na potoku Medveščaku bio prilican broj, i to u današnjoj Tkalčičevoj ulici, Novoj vesi, Jandrićevoj ulici i ponajviše na Ksaverskoj cesti i u dijelu između Gupčeve zvižde i crkve Sv. Ksavera, što se nekoć zvala Mlinarska cesta. Na tom prostoru bila je usredotočena sva prerada žitarica za potrebe Zagreba prije osnutka paromlina (1862). Vlasnici su im bili privatnici, pa su po nekima mlinovi dobili i imena: Lukačev, Beličev, Kulmerov, Gospodarićev, Pomperov, Ponderkov, Voglov, Severov, Irgolicev, Špindlerov, Kőnigov mlin itd.²¹⁰² Svi ti mlinovi, osim rijetkih iznimaka, likvidirani su uglavnom krajem 19. st.

2101. Bogomir Kraus, odnosno njegovi sinovi, držali su pekaru do 1888, a onda ju je uzeo u zakup Mijo Ailavi, a već 1889. Stjepan Hrašćić, u čijem je vlasništvu bila do 1899, kad ju je kupio njezin dugogodišnji posjednik Franjo Guštak, od 1902. i vlasnik te kuće. - Praenotations Comit. zagrab., lib. VII, p. 215. - Protocollum fassionum 1837. zemlja Gospodarić-Brodnički. - I. Uličnik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 48-52. - L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, p. 48.

2102. U današnjoj Tkalčičevoj ulici, Novoj vesi, Medveščaku, Ksaverskoj, Jandrićevoj ulici i na Grašćici bili su mlinovi.

U Tkalčičevoj ulici br. 25 u kući koja danas više ne postoji bio je Irgolicev mlin, nazvan po Matiji Irgolčiću, mlinaru i trgovcu vlasniku mlina od 1841. do 1857. Irgolčić se bavio i trgovinom žita, stekao lijep ime tak i postao vlasnikom kuće u ulici br. 14 te gostionice i svratišta *Lovački rog*, koja se nalazi u toj kući i danas. Mlin u Tkalčičevoj ulici otkupila je gradska općina od njegova sina Mate 1894, otkupivši tako i mlinarsko pravo, da bi mogla likvidirati potok radi njegova prelaganja. Osim Irgolčića poznato je još nekoliko vlasnika tog mlina sve tamo od kraja 18. st.

U Tkalčičevoj br. 59 (odnosno Kožarskoj 32) bio je Polakov mlin, nazvan po posljednjem vlasniku Ivanu Polaku (1862-1892), iako je i prije njega poznato nekoliko vlasnika počevši od kraja 18. st. Kao i od drugih mlina, gradska općina je i od Polaka otkupila (1891) mlinarsko pravo da bi mogla mlin likvidirati i preložiti potok Medveščak.

U Novoj vesi br. 15 bio je Severov mlin, nazvan po novijem vlasniku Stjepanu Severu (1878). Prijašnji vlasnici toga mlina, osim Franje Lopuha, nisu poznati.

U Novoj vesi br. 37 (Medvedgradska 6) bio je Foglov mlin, nazvan po novijem vlasniku Ferdinandu Vogelu (1857-1862). U tom vremenskom razdoblju (1830-1850) bio mu je jedan od vlasnika Vjekoslav Barbot, koji je imao i mlin u Novoj vesi br. 49, pa se taj nazivao Barbotov mlin. No u tom se mješta zemlja za Barbotovu tvornicu keramičkoga posuda.

U Novoj vesi br. 59 bio je Ponderkov (Pomperov) mlin, nazvan po vlasniku Ivanu Ponderku (1862-1878). U tom razdoblju bio mu je vlasnik i Nikola Segudović (1832-1848), a poslije njega Petar Graberščak.

Na Ksaverskoj cesti br. 11-13 bio je također Foglov mlin. Osim u Novoj vesi br. 37 obitelji Fogl (Vogl) imala je i mlin u neposrednoj blizini današnje Zvižde. Bio je sagrađen još u 18. st. Na to nas upućuje godina koja počinje sa 17., uklesana u dovratniku. U čitavom 19. st. bio je u vlasništvu obitelji Vogl. Poslije je na tom mjestu duga bila čistionica Reich.

Na Ksaverskoj cesti br. 35, na sjevernom raskrižju današnje Mlinarske ceste i Ksaverske okrećao se Lachov mlin, vlasništvo Pavla Lacha od 1841. do 1862. Radio je do 1945. godine.

kada ih je gradska općina otkupjivala radi prelaganja potoka Medveščaka. Pa ni uza samu cestu koja i danas nosi ime Mlinovi nisu se održali, iako su pojedini još 1935. bili u pogonu (Lukačev, Königov i Supančev mlin). Zemljišta mlinova sjeverno od Zvijezde postupno su rasprodana i izgrađena suvremenim stambenim zgradama, a mlinari su nestali, posvili se drugim zvanjima ili izumrli.

Mlinova je nedvojbeno bilo i na Savi, iako ih u izvorima ne nalazimo često. Jedan se spominje, primjerice, u kupoprodajnim fascijama 1840. i 1844. Kako se u tom izvoru navodi, on je stajao na ladama od tvrdoga drva, imao je, čini se, dva kola i mlinarsku kolibu i bio pričvršćen za obalu željeznim lancima. Vlasnici su mu redom bili Ivan Kukovec (do 1840), Matija Bauman (1840-1844) i Joseph Herdwig (od 1844). U tom se mlinu uz ostalo mljelo i državno žito (vjerojatno za vojsku) te je vlasnik za taj posao bio vezan ugovorom. Ivan Kukovec, prvi poznati vlasnik, prodao ga je sa svim što mu je pripadalo 3. travnja 1840. Matiji Baumannu za 700 forinta. No primopredaja uslijedila je tek 16. svibnja iste godine, pa se dodje prodavatelj mogao mlinom koristiti. No kad je kupac mlin preuzeo, morao je preuzeti na sebe i obvezu da će mljeti etarsko žito, ispunjavati sve obveze vezane s odnosnim ugovorom i položiti kauciju od 120 forinta, kako to u ugovoru stoji. No već nakon četiri godine Matija Bauman je prodao mlin i sve što mu je pripadalo *ovdašnjem purgeru* Josephu Herdwigu i *njegovoj touarušici* Rozaliji Herdwig za tristo forinta u srebru. Zasadna nije poznato kakva je tom mlinu bila daljnja sudbina. A, nažalost, ni o sudbini drugih savskih mlinova ne znamo ništa.²¹⁸

Posebna grana gospodarske djelatnosti, na neki način i obrt i trgovina, bilo je ugostiteljstvo: kavanari, gostioničari, svraštari, pa i slastičari. A njih je, uzveši u cjelini, u tadanjem malom Zagrebu bilo dosta. Ponajviše bilo je i u tom razdoblju za-logajnica i gostionica. Neke su se održale otprije (gostionica i kavana *Zum Kaiser-wirth*, gostionica *Zum Oesterreichischen Kronprinzem*, svraštice i krčma *Kranj*, gostionica Tome Krmarčića i dr.), ali se pojavilo i dosta novih, napose u Donjem gradu. Osim rijetkih iznimaka, zajednička su svima bila njemačka imena, iako su poslovala u vrijeme punoga zamaha narodnoga preporoda.

Na Kaaterskoj cesti br. 53 bio je tzv. Lukačev mlin. Vlasnici su mu bili župa i župnici Sv. Marka do početka 20. st., a tada je prešao u privatne ruke. Bio je u pogonu najduže od svih tamošnjih mlinova (do 1954).

Na Kaaterskoj cesti br. 65 bio je Goralov mlin, nazvan po novijem vlasniku Andriji Goralu (1879). U razdoblju o kojemu je riječ bili su mu vlasnici Nikola Drapečić (1826-1842) i Josip Jagančić (1848).

Na Kaaterskoj cesti br. 91 bio je mlin prebende sv. Ivana. Taj su koristili razni benediktinci.

Na Kaaterskoj cesti (sjeverno raskrižje s Jandričevom) bio je u novije vrijeme Königov mlin. Ostalo mu je to ime, premda su mu poznati i neki stariji vlasnici kao Marko Čopren (1833-1842), Franjo Peer (1848) i dr. Napušteno kolo toga mlina stajalo je još 1960. Mlin i gostionica uz njega bili su do II. svjetskog rata poznati pod imenom *Kod mlinahrice*.

U Jandričevoj ulici br. 66-68 bio je mlin kojemu su vlasnici bili Mihajlo Kovarčić (1833-4), Steizmayer (1841-1842) i Valentin Fimfija (1846-1862). Za ostale vlasnike se ne zna. Oprilike negdje na tom prostoru nalazilo se i tzv. Špindlerov mlin, kojemu je bio vlasnik Josip Špindler 1841-1878.

U Jandričevoj ulici 74 bio je jedan od mlinova Franje Remplfa. No taj nije mljelo žito, već košnice za Remplfov tuornički ulja, omovanu u prvjoj polovici 19. st. Kod Ksavera, Tuornica je proizvođača imeno, Konopljino, orahovo, bučino, bučino, sunceokretovo i druge vrste ulja od koštica.

Na Grašćici br. 3 bio je Beličev mlin. Za taj mlin vlasnik je držao da je graden prije dvjesto godina, no prvi kaat podignut je početkom ovoga stoljeća.

Uz cestu koja se danas zove Mlinovi održao se do 1960. samo jedan jedini mlin (Mlinovi 101).

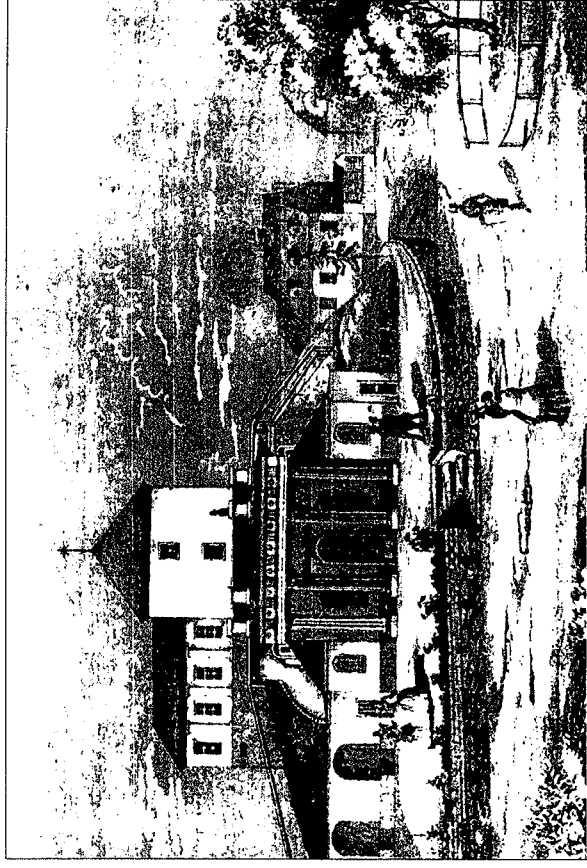
L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. st., ISNZ II, p. 285-288. - I. Uličnik, Stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1935, p. 365-367.

2103. Protocollum fassionum 1839-1842, 1842-1846.

U Kazališnoj zgradi na Markovu trgu imao je u to doba gostionicu s kavansom tada poznati zagrebački gostioničar Josip Breit. Gostionica, kavana, pa i kazališna zalogajnica nalazile su se povremeno i na suprotnom uglu (Čirilometodska ulica 8). Na istočnoj strani Markova trga postojala je i tada stara gostionica s kavansom *Fortuna*, a 1833. oglašava *Agrarier Zeitung* da je u Draškovićevoj kući u Kazališnoj ulici br. 166 (danas Demetrova ul. br. 7) otvorena nova krčma, odnosno vinotočje. Vilo populama i opće poznata bila je gostionica *Paradisel* u Jurjevskoj ulici na mjestu današnjih brojeva 3 i 5. Tu su se priredivale zabave s plesom, napose o fašniku, ali i ljeti. U nekom reklamnom oglasu 1839. navodi se da je gostionica lijepo oslikana i ukrašena, a napose njezina plesna dvorana. Gostionica *Paradisel* radila je i poslije u 19. st. sve do 1880. godine. Kao zabavite oglašava se u onovremenom tisku (1840) i gostionica *Pustinyaku* (*Zum Einstecken*). Nalazila se na mjestu današnje Mlinarske ulice br. 61.

I u Donjem gradu bilo je tada nekoliko gostionica. U Illici nasuprot *Grčkoj crkvi* (oko br. 12) javlja se 1833. i poslije gostionica *Planov kugli* (*Zur blauen Kugel*), a na mjestu broja 12 gostionica *Crom orlu* (*Zum schwarzen Adler*). U Fuchsvoj kući u Illici 33 bila je 1838. gostionica *Bijeloi ladji* (*Zum Weissen Schiff*), a na mjestu kuće u Illici 41 gostionica i svraštice *Krcnu* (*Zum Mohren Wirthshaus*). Na početku današnje Mesničke ulice (brojevi 3 i 5) nalazila se gostionica i svraštice *Zlatnom jelenu* (*Zum goldenen Hirschen*), a u Illici 46 gostionica i svraštice *Bijelom volu* (*Zum Weissen Ochsen*). U gornjoj Illici (mjesto nije pobliže označeno) poslovala je gostionica *Novom svijetu* (*Zur neuen Welt*). U Hatzovoj kući na Harmnici (danas Trig bana Josipa Jelačića 16), odnosno Gajevoj ulici, otvorena je 1838. gostionica *K slogi*, jedna od rijetkih s hrvatskim imenom. U nju se ulazilo iz Gajeve ulice (tada Bolničke). Imala je lijepi vrt u kojem je poslije svirala i vojnička glazba, a pjevačka društva priredivala koncerte. Nedaleko, na uglu Gajeve ulice i Ulice Nikole Tesle, u istoj kući gdje je bila gostionica i svraštice *Jamjelu* nalazila se i gostionica *Kod dabele Pepe*. Pod Zldom, u blizini Ple-mičeve kuće, bila je u vrijeme osobito na glasu i vrlo popularna gostionica Tome Krmarčića, jer su se u njoj sastajali političari, ponajviše rodoljubi, pristaše narodnog ilirskog pokreta. Tu se raspravljalo o politici, razmjenjivale domoljubne misli.

I kavana bio je tada u Zagrebu priličan broj. Neke smo sreli već u prjašnjem razdoblju, a u ovom pojavilo se više novih. Kazališnu kavanu u kući grofa Amadea u Demetrovoj ulici br. 1 imao je tada u zakupu slastičar Franz Leibler. Istodobno i vlasnik kavane, gostionice i slastičarnice *Zum Kaiserwirth* na Harmnici br. 1 u tzv. Stankovićevoj kući. No ta stara kazališna kavana u Demetrovoj ulici prestala je vjerojatno poslo-vati kad je bila sagrađena nova kazališna zgrada na Markovu trgu i u njoj uređena kavana (1834). Kazališna publika za cijelo je poslije predstava posjećivala novu kavanu. Na suprotnom uglu (Čirilometodska 8) u kući gdje se i danas nalazi lokal, radila je povremeno također kavana s gostionicom u koju bi često odlazila i kazališna publika. Tadaraji vlasnik kavane *Fortune* na Markovu trgu Göschel uz pružanje kavanskih usluga primao je i na prenoćite putnike koji bi dilžanskom prolazili kroz Zagreb ili poslovno dolazili u naš grad. Na sjevernoj promenadi, današnjem Vrazovu šetalištu, bila je 1845. godine svečano otvorena kavana *Palajnovka*, koja je dobila ime po inicijatoru njezine izgradnje i uređenja Vrazova šetališta, poštanskom službeniku Matiji Palainu. *Palajnovka* je s vremenom bila napuštena i zapuštena, te nakon

Palainovka, najstarija zagrebačka kavana, litografija iz 1844. (MGZ)

desetljeća u najnovije vrijeme opet oživljena. I na suprotnom južnom njegovu kraju u kuli *Dverce* radila je i u tom razdoblju otrpije poznata kavana. No u to se vrijeme zvala kavana *Kod tri stupa* (*Zu den drei Säulen*). Ne zna se kakvi su to stupovi bili po kojima je dobila ime. Na putu prema Donjem gradu u Dugoj ulici, tada br. 212, (danas 34) bila je 1835. otvorena kavana Antona Puksa. U istoj ulici, danas br. 24, javlja se još nešto prije (1832) kavana *Zlatnoj kruni* za koju je Antun Vakanović zapisao da se zvala *Zlatnom vrču*. U njoj su se, kažu, sastajala "najodličnija gospoda i bogati zagrebački građani", pa i Ljudevit Gaj običavao je sa svojim prijateljima tamo dolaziti. U Dugoj ulici br. 7 (nekoć br. 778), u tada još prizemnoj kući, otvorio je oko 1850. Franjo Šolc iz Lavova slastičarnicu koja je radila do kraja 19. st. i izvršnim proizvodima postigla zavidan ugled u građana. Poslije je Šolc i izlagao slastice, pa tako i na velikoj gospodarskoj izložbi 1864, kada je bio odlikovan diplomom. Kako se često uz slastičarnicu nalazila i kavana vjerojatno je ona i tu postojala. Nedaleko, na sjeverozapadnom uglu Trga bana Josipa Jelačića (br. 1) i Illice (br. 2) bila je kavana, gostionica i slastičarnica *Zum Kaiserwirth* (*Carskom gostioničaru*). Nju je otvorio i vodio Franz Leiber, u Zagrebu tada poznat po izvršnim kolačima i sladoledu. Na južnoj strani Harmice bile su tri kavane, na br. 12, 15. i 16. Na br. 12 spominje se oko 1840. kavana *Zum ewigen Licht* (*Vječnom svjetlu*). Bila je jednostavna. Imala je samo dvije sobe s nekoliko jednostavnih stolova i jednu sobicu za kartanje i biljar. Bila je sastajalište strastvenih kartaša, pijanica i skitnica. Kavana na br. 15 poznata je još otrpije kao *Narodna kavana*, sada vlasništvo vatreznoga ilirca Andrije Černija. U njoj su se sastajali njegovi istomišljenici i ostalo rodoljubno građanstvo, ali i pristaše "Horvatsko-vugarske" stranke. U nekadašnjoj Hatzovoj kući, danas Trg bana Josipa Jelačića 16, radila je poznata *Velika kavana*. I na početku ilice (br. 4 i 6) nalazile su se dvije kavane koje su pripadale dvama tada najuglednijim zagrebačkim hotelima: kavana *Kruni* i kavana *Caru austrijskom*. U fasijama, knjigama o prodaji i kupnji nekretnina, spominje se 1839. još jedan kavanar, ali samo kao vlasnik vrta u Svilarskoj (Preradovićevoj) ulici. Njegova se kavana ne spominje.

Lijep broj kavana i gostionica, te uz njih i po koja slastičarnica, svjedoče da je u ondašnjem malom Zagrebu ugostiteljski obrt bio i u to doba razvijen, da je cvao i za cijelo pridonosio onovremenom gospodarskom životu grada. A kako su uz gostionice obično postojala i svratišta, sigurno je i promet stranaca u gradu bio dosta velik. Tim više što su tu bila i dva veća hotela (*Caru austrijskom* i *Kruni* u ilici) i veće svratište u Vlaškoj ulici za vozare iz Slavonije i Mađarske.²¹⁰⁴

U zagrebačkom gospodarstvu onoga vremena važno mjesto zauzima i agrarna proizvodnja. Obrtnici, a i manji trgovci i mnogi drugi, imaju i svoje zemlje (polja, vinograde, pašnjake i dr.) i bave se i poljodjelstvom i stočarstvom, pa i te grane gospodarstva imaju određenu ulogu u gradu toga vremena.²¹⁰⁵

²¹⁰⁴ Protocollum faasionum 1832, 1833, 1838, 1839, 1840, 1845, 1850. - Agramer Zeitung (Intelligenzblatt) 1833, 1834, 1835, 1838, 1839, 1840, 1843. - M. Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898, p. 15. - E. Laszowski, Izgredi u Zagrebu 1834, SNZ, p. 172. - F. Bučar, Gostionica Katicice Gregorić, najstarija gostionica u Zagrebu, putarnji list, 13.X.1928. - O. Maruševski, Stare zagrebačke kavane, Kaj, 1977, 12.

²¹⁰⁵ J. Adamček, Narodne straže 1848-1849, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 1963, 5, p. 30.

Obrtom na široj osnovi ili manufakturom nazivamo i ovom prilikom neke oblike proizvodnje, iako zapravo nije poznat njihov kapacitet. Tek pretpostavljamo, s obzirom na narav njihova posla, da ih se može tako nazvati, tim više što i pisac Pavle Solarić neke od njih već na samom početku stoljeća (1804) zove čak i "fabrikama". U tom vremenskom razdoblju, osim tri, četiri iznimke, javljaju se iste manufakture koje smo sreli već u prijašnjem: zvonoljevnicu, pivara, svilana, sapunara, uljara i dr. No one nisu uvijek nastavak prijašnjih radionica, odnosno nemaju izravnu vezu s njima, već u tom razdoblju iznova nastaju. Jedna od rjeđih s dugom tradicijom bila je zvonoljevnicu (zabijezena je već i kao obrt). Dugogodišnjega zvonoljevača Antuna Schifferera, koji je djelovao četiri godine i u razdoblju o kojemu govorimo, naslijedio je 1834. njegov pomoćnik i poslovođa Henrik Degen. Uz Schifferera Degen je bio jedan od najpoznatijih starih zagrebačkih zvonoljevača. Izlio je mnogo zvana i ukrasio ih najraznolikijim šarama i natpisima. Radio je kao samostalni majstor gotovo trideset godina. Da je izlio brojna zvana za crkve u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji i svoje najveće i najljepše zvano Sv. Trojstva za zagrebačku katedralu, već je spomenuto u prikazu zagrebačkoga obrta toga doba. Za katedralu je izlio i zvano Sv. Ladislava, teško gotovo pedeset centi, a za župnu crkvu u Remetama veliko zvano ukrasno bogatim natpisima i reljefnim ukrasima grožđa i pšenice.

U Zagrebu rade u to doba dvije predionice svile: komorina svilana u Svilarskoj (danas Preradovićeveva 30) ulici, koja se spominje nekako do sredine prošloga stoljeća, i *Bubara*, predionica svile biskupa Jurja Haulika u Maksimiru. Kao predsjednik gos-

podarskoga društva biskup se bavio i gospodarstvom te je u okviru izgradnje maksimirskega parka uredio i gospodarstvo te među ostalim dao izgraditi *Barbaru* i predionicu svile, te kraj njih zasadi više stotina dudovih stabala radi uzgoja dudova svilca. Ta je predionica izradivala svilu vjerojatno uglavnom za potrebe biskupije, odnosno crkve. Zgrada predionice, preuređena za potrebe Poljoprivrednog fakulteta, sačuvala se do naših dana.

U tadanjem Zagrebu radile su i dvije pivovare. Gradska na sjeveroistočnom uglu Gajve (tada Bolničke) i Nikolićeve ulice, koju je oko 1828. gradio graditelj Aleksandar Birdarić, i pivovara u okviru gospodarstva što ju je biskup Hauk organizirao u Maksimiru.

O poslovanju tih pivovara nisu našalost poznati nikakvi podaci. Izgradnja zidanih kuća i širenje grada nastavlja se i u tom razdoblju, a time dakako i sve veća potreba ciglana. I sada postoji gradska i neke privatne ciglane. Gradska se tridesetih godina nalazila, čini se, negdje u Frankopanskoj ulici (vjerojatno na mjestu današnjega samostana i crkve sestara milosrdnica). Ta ciglana očito nije bila jedna što ju je grad tada imao. Jedna gradska ciglana nalazila se u Tuškancu, ali ta se još 1819. spominje kao napuštena. Gradska općina običavala je, poput drugih nekretnina, prodati katkada i ciglanu, kako se to vidi iz kupoprodajnih ugovora iz 1832. godine. Tada je, naime, 13. ožujka Mihael Martinić, *purger* i *pinarskom majstoru*, "czigljenicu varočku koju je pred nekulikom letiti za 300 fl. i 3 krajcera na obhinski licitaciju kupiti". Bilo je dakle, kao i prije, i privatnih ciglana, napose u donjoj Illici i "vu okoličice kapele Sv. Duha." Jednu nalazimo i u sjevernom predjelu grada kod Sv. Ksavera. Tu je kraj svoje uljare Franjo Remplf osnovao i ciglanu, tj. "peć za opeku svih vrsta: za zidove, krovne vijence i šuplje opeke". Ipak, privatnih ciglana ne nalazimo u onoliko broju kao u prošla vremena. Čini se da je ciglarska proizvodnja postupno prelazila iz privatnih u općinske ruke.

Vlasnik tvornice kamenine što su je u prošlom razdoblju (1828) u nastojanju oko podizanja domaće industrije osnovali dr. Krieger i Haslachter bio je Josip Lellis. On je vodio tvornicu koja je ostala na istom mjestu u Novoj vesi (br. 34) do 1851. Lellis je odigrao važnu ulogu u razvoju naše proizvodnje kamenine.

U sjevernom dijelu zagrebačkoga područja, ponešto izvan grada, osnovao je na svojem posjedu kod Sv. Ksavera Franjo Remplf 1830. tvornicu ulja (spomenuta je već kao uljni mlin u prijašnjem razdoblju) godine 1833. Remplf reklamira tvornicu u novinama i daje svima koje bi to moglo zanimati do znanja "da izradjuje sve vrste prešanog ulja, laneno, bučino, rotkvinno, zatim ulje od kupina, koštica i grožđa i od nekog sjemena od kojeg se ulje može izraditi".

I u tom razdoblju spominje se sapunara, zapravo dvije, jedna na potoku Medveščaku 1830, a druga negdje u Illici 1850. godine. Nažalost, o tim sapunarama ne znamo ništa pobliže.

Tvornica duhana više se ne spominje, ali se spominje manufaktura cigara kojoj je bio vlasnik i osnivač tridesetih godina Aleksandar Malin, te tvornica cigara 1836, vlasništvo Alojza Andresa.

U prvoj polovici stoljeća spominju se i radionice (neke se čak nazivaju *fabričkama*) igračić karata, najprije u vlasništvu nekog Kiepača i Matije Havičeka (oko 1810),

a zatim knjižara Franje Rudolfa u Dugoj ulici br. 68. Od Rudolfa kupio je tvornicu 1835. knjižar Emil Hirschfeld iz Bremena, kojega je ona, čini se, upropastila, pa je napustivši sve, pa i knjižaru, s alatom za izradu igračić karata preselio u Graz. Najzanimljivije "tvornice" igračić karata bile su one Ferdinanda Fellnera i Josipa Bricka zbog ilustracija kojima su karte bile ukrašene. Vijesti o Fellnerovu djelovanju u Zagrebu datiraju s kraja četrdesetih i iz pedesetih godina. U popisu stanovništva Zagreba spominje se kao *Spillkarren-fabrikant*. Tvornica mu se nalazila navodno također u Dugoj ulici. U svibnju 1847. preporučuje Fellner narodne karte koje su oslikane na "kećih sa vidikom Zagreba, mirne kolibe, biskupskog grada, Jurjevca (Maksimira), Varaždina i Kalnika." Iste godine reklamirao je u novinama svoje igrace karte i Josip Bäck. On ih naziva *Dvorane zagrebačke karte*, vjerojatno zato, jer se na nekima nalazi silka zgrade ilirске *Dvorane* (Opatička 18) ili možda zato što su radene u duhu ilirskoga vremena, odnosno u duhu onoga što se zbivalo u *Dvorani*, glavnom sjedištu iliraca. Inače je na njima bilo i mnogo drugih motiva: zagrebačka streljana, *Palatinovka*, Mirna koliba, Susedgrad, gornja i donja varoš zagrebačka, zatim Krapija, Kalnik, Okić, Medvedgrad s dvorom Šestine i Jurja ves. Na kartama su bile prikazane i narodne nošnje "jednake onima (kaže se u oglasu) koje su se nosile na predstavi *Ljubav i zloba*. Javlja se i ilirski grb, zatim grbovi pojedinih krajevaca, a već i hrvatska trobojnica. Motivni stari hrvatskih gradova, grbova i narodnih nošnji pojavljuju se nedvojbeno u skladu i u duhu nastojanja iliraca da se otkriva, veliča i upozorava na narodno prošlost i imaju svakako stanovito suvremeno političko značenje.

Osim obrtnika klobučara kojih je i u to doba u Zagrebu zacjelo bilo, spominje se i manufaktura šešira i kapa, te i jedna "tvornica" šešira. Ona se spominje 1849. u nekom kupoprodajnom ugovoru kao vlasništvo Jakoba Veselija. Inače se o njoj ne zna ništa pobliže. O manufakturi šešira zna se nešto više. Zna se, naime, da ju je osnovao i razvio između 1831. i 1851. trgovac Josip Tömör. Posrijeti bjaše proizvodnja vojničkih kapa i civilnih šešira, a i drugih odjevnih predmeta od tekstila i kože. Tömör je izradio kape za vojsku s kojom je i inače trgovao (napose s vojno-krajskim područjem). Bio je, naime, ponajprije trgovac odjevnom galanterijom (rukavice, čarape, rupci i dr.). Radionicu i trgovinu imao je na Harmici, zatim u Petrinjskoj ulici i na Kapitolu (od 1834).

Osim tekstilne manufakture (šeširi i drugi odjevni predmeti) javlja se i "tvornica" kože koju je 1839. grof. Vojkffy davao u zakup. Pobljiže se o njoj, ne zna, nažalost, ništa.²¹⁰⁶

Uzevši u cjelini, gospodarske prilike u Zagrebu u bile su relativno povoljne, svaka-ko povoljnije nego prije. Tome su težila nova nastojanja i briga oko napretka našega gospodarstva, a potvrđuje to i povoljan razvoj, napose u nekim granama života:

2106. Protocollum fassinum 1816-1820, 1830-1833, 1835-1837, 1839, 1842, 1849, 1850. - Agrarier Zeitung, 1830, No 55; 1839, p. 238, 406. - Agrarier Zeitung, Intelligenzblatt, 1933, No 46. - Gf. Szabo, O jednoj staroj kući i stariju ljudima u Zagrebu, NS, 32, p. 182. - I. Utinik, Ivan Haviček, revija Zagreb, 1941, p. 52-53. - I. Utinik, Naši stari zagrebački privrednici, revija Zagreb, 1936, p. 175. - M. Despot, Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869, ISNZ IV, p. 241-250. - M. Despot, Josip Tömör, zagrebački trgovac, obrtnik i manufaktura, ISNZ III, p. 107-116. - O. Klobučar, Tvornica kamenine u Zagrebu, ISNZ I, p. 229-230. - D. Karanjan, Klasičistički i ahitektonski objekti Maksimira, ISNZ I, p. 184, 194. - M. Schneider, "Dvorane zagrebačke karte", ISNZ II, p. 203-221. - L. Dobronić, Periferija Zagreba u 19. stoljeću, ISNZ II, p. 286. - L. Dobronić, Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devedesetog stoljeća u očima suvremenika, ISNZ IV, p. 225-226. - I. Kampuš - I. Karanjan, Tisuđijetni Zagreb, Zagreb 1975, p. 134-135.

trgovini, obrtu, manufakturi, ugostiteljstvu i dr. Povoljnije gospodarske prilike osobito se ogledaju i u živoj graditeljskoj djelatnosti, prostornoj izgradnji i širenju grada te napose u općim nastojanjima na uređenju parkova i šetališta, a ponajviše brojnih, upravo umjetnički njegovanih privatnih vrtova u cijelom gradu. Osim javnih, grade se i privatne zgrade na Gornjem i u Donjem gradu, a osobito u Donjem, gdje izgradnjom nastaju nove ulice i trgovci i sve se više oblikuje današnje središte Zagreba. Uz cvat na polju trgovine, obrta, ugostiteljstva i živi promet stranaca, upravo izgradnja kuća i bogati vrtovi svjedoče o povoljnom gospodarskom stanju u našem gradu u doba između 1830. i 1850. godine.

ZAGREB 1850-1918.

2107

Austrijska kontrarevolucija ugušila je revolucionarna nastojanja i uvođenjem novog apsolutizma i centralizacije pedesetih godina onemogućila otvorenu političku djelatnost hrvatskoga narodnog preporoda. Započeo je desetogodišnji policijsko—doručnički sustav samovlade Franje Josipa. Denuncijacije, uhođenja, ocrnjivanja bila su svakodnevna pojava. Vratila su se vremena Marije Terezije, Josipa II. i Franje I. Opet se provodi germanizacija i Zagreb postaje ponovno njemački grad. Govorilo se u javnom općenju ponovno njemački. Natpisi ulica, tvrtke, proglašeni, literatura, uređi, kazalište, škole, pa i crkve, sve je išlo za tim da postane njemačko. A i Banska vlada u Zagrebu pretvorila se u *K.K. Kroatisch slavonische Staatshalterei in Agrarn*. Još su se do danas sačuvali kao dokument vremena njemački natpisi ulica u četverokutnim zidnim udubinama na početku nekih ulica na Gornjem gradu: kod Kapucinskih stuba, Kamenitih vrata, u nekadašnjoj Vijećničkoj (danas Kuševićevojoj) i Demetrovoj ulici.

Na početku apsolutističkoga doba car i kralj Franjo Josip ujedinio je novim općinskim redom, izdanim 7. travnja 1850, do tada samostalne gradske općine u jedinstveni grad Zagreb. Sl. i kr. grad Zagreb, tj. Gradec, pa Kaptol, Nova ves, Vlaška ulica i Horvati udružuju se u jedinstveni kraljevski grad Zagreb. Položaj gradskoga suca, koji je postojao više od šest stotina godina, ukida se, a na čelo ujedinjenoga grada dolazi gradski načelnik, kojega bira gradsko zastupstvo na tri godine, a potvrđuje kralj. Uz načelnika osnovan je magistrat kao izvršni organ. Novi općinski red, kojim je Zagreb dobio centraliziranu upravu, donesen je u duhu općega preuređenja uprave i sudstva u Hrvatskoj u to doba, u smislu bečkih centralističkih nastojanja i modernizacije. U to vrijeme je i zagrebačka biskupija bila podignuta na nadbiskupiju i tako se oslobodila od mađarske crkve, pod kojom je bila sve od vremena osnivanja koncem 11. stoljeća.

Apsolutizam je donio sa sobom političko mrtvilo u gradu: ukinuta je sloboda tiska, sprečava se djelovanje društava, Sabor je zatvoren itd. U tim teškim trenucima zagrebački domoljubi skrovito i povučeno prkose nastojanjima bečkih vlastodržaca. Oni prebacuju svu djelatnost na kulturno polje i žele podići i potvrditi svoj narod

2107. Poglavlje s tim naslovom tekst je koji je nastao spajanjem nekoliko Buntakovih predavanja koja je on držao uz dijapozitive, a sačuvana su u rukopisu, te se nalaze kod njegove kćeri gospođe dr. Dunje Buntak-Kobler. Za ovu prigodu ona su spojena i redigrana. (n.b.)

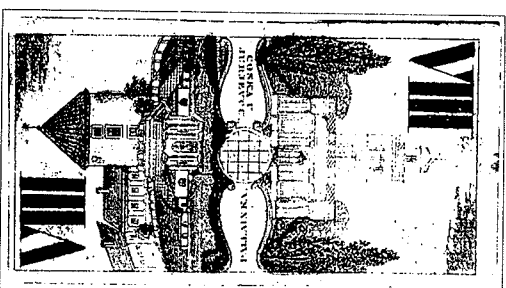
otkrivanjem i pokazivanjem njegove prošlosti i kulture. Godine 1850. osniva se u Zagrebu Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine i počinje izlaziti Arhiv za povjesnicu jugoslavensku. Ideja narodnoga ujedinjenja tu se stalno gaji i živi i Zagreb postaje njezino intelektualno žarište.

Opće prilike koje su nastale u Hrvatskoj pedesetih godina 19. st. odrazile su se i u životu Zagreba. Zbog zemljorasterećivanja, koje je započelo u to doba (1853), i potpuna ukinuća podložničkih odnosa, osiromašilo je potpuno i zagrebačko plemstvo, koje je do tada živjelo od svojih posjeda što su ih obradivali njihovi podložnici. Osiromašilo je jer je odštetu za svoje zemlje dobilo najvećim dijelom u državnim papirima, koji nisu ništa vrijedili, i jer im je ostatak zemlje postao potpuno nerenatibilan u nedostatku besplatne radne snage. I tako je osiromašeno zagrebačko plemstvo silom prilika počelo tražiti razne službe da dođu do kruha. Oni odlaze u časnike, svećenike i činovnike. Tako su pomalo nestajali kao društveni sloj, slabili i gubili se u raznim zvanjima. Mjesto njih javlja se novi sloj građana činovnika, koji će se razviti u sastavni dio državnog aparata, koji je postajao sve jači i snažniji.

Teška apsolutistička vremena, utučenost i apatija nakon skršene revolucije, kao da su se odrazili i na vanjskom izgledu grada. Za nj kao da nova centralistička uprava mnogo ne mari kad vrhovni župan zagrebački mora 1850. opominjati građskoga načelnika zbog nečistoće ulica, lošega taraca, neurednih kanala i ostalog, "što vrijeda naše kamo li pako ne inostranacah oči, koji su mnogo ovaj grad do sada polazili, a odeše polaziti će još i više", kako se spominje u opomeni zagrebačkoga župana.

I doista, baš te godine bio je u Zagrebu znameniti njemački pjesnik Friedrich Hebel i opisao u svojim *Reiseindrücke* dojmove što ih je ovdje dobio. Hebel ne govori ni baš lijepo o Zagrebu. Grad je, veli, "ukrašen krasnim trgovima, ali na njima raste trava i korov, a ulice su takve da bi čovjek na njima mogao skrhati vrat, ako bi se htio i samo malo prošetati. Okolo trče brojne svinje i psi." Inače je Hebel oduševljen samim položajem grada na brežuljku, s kojega se pružaju prekrasni vidici. Po njem bi, veli, Zagreb mogao biti jedan od najljepših gradova u Europi.

Zagreb u to vrijeme ima oko 15000 stanovnika. Bio je to po broju žitelja, a i po prostiranstvu, još mali grad. Sav njegov život, i gospodarski i politički i društveni, odvijala se još uvijek na Gornjem gradu. Tu se sa c.k. namjesništvom nalazi sjedište bana, sabornica, magistrat, kazalište, muzej, škole, tiskare, glavne trgovine i obrtne radionice. Donji grad još je tek podgrada Gornjega grada i ne igra u životu Zagreba važnije uloge. Tu je postojala tada samo Harmnica, pa dio Illice od Trga do otprilike Frankopanske ulice, zatim sjeverni dio Petrinjske ulice i Savske ceste (danas Frankopanske ulice) i uličica uz crkvu Sv. Margarete. Sva ta mjesna izgledala su posve drukčije nego danas, upravo kao selo. Trig bana Josipa Jelčića bio je mnogo prostorniji, jer su ga zatvarale male jednokatne kuće i jer je sjeverna strana bila smještena za nekoliko metara više prema sjeveru nego danas. U donjoj Illici, koju su u to vrijeme zvali i *Strasse nach Steyermark*, bile su kuće vrlo rjetke i brzo su prestajale. A isto tako i u istočnom dijelu Vlaške ulice, koju su zvali u to vrijeme *Wiener Strasse*. Maksimir je tada bio još vrlo daleko od grada. A sa stare Harmnice i iz prvih ulica Donjega grada jedra da se sačuvala koja kuća od onih vremena do danas. Na prostoru južno od Illice i Trga bana Josipa Jelčića nije bilo nijedne od većih zgrada koje danas tu postoje, osim samostana u Frankopanskoj ulici, sagrađenog 1845, i zgrade Sveučilišta,

Igraća karta izradena u zagrebačkoj tvornici Josipa Bäckera 1847. (MGZ)

sagrađene 1856. Tu su se još uvijek prostirali vrtovi, polja, livade, vrbici, baruštine i pašnjaci ispisijecani poljskim putovima i potočnim koritima.

Taj još mali Zagreb od prije gotovo stotinu i pedeset godina slikali su umjetnici koji su u ono vrijeme živjeli i djelovali u Zagrebu. U Gradskom muzeju čuvaju se litografrane vedute Zagreba Ivana Zaschea i Daubachy-Doljske i velika uljena slika slikara Starka, koje prikazuju Zagreb pedesetih godina 19. st. Baš nekako oko 1850. došao je u grad i tu djelovao niz godina češki slikar Ivan Zsche. Zsche je slikao Zagreb i Zagrepčane onoga vremena. Osim izvrsnih portreta, ostavio nam je i vrlo lijepu vedutu grada, zapravo prvu umjetničku sliku Zagreba. Njegov izniman osjećaj za ljepotu prirode mogao se sjajno izživjeti u pitoresknom zagrebačkom krajoliku, gdje se na malom prostoru stisnuo gradić sa još izrazitim obrisima Gornjega grada i Kaptola. Manje je poznata slika slikara Starka iz istoga vremena. Ona nam prikazuje Zagreb sa sjeverne strane. Iz bujnoga zelenila obronaka što se spuštaju do samih gradskih zidina dižu se kuće staroga grada, dok se novi Donji grad uopće ne vidi. Taj se štucunio još posve pod brijegom, koji ga skriva pred pogledom. Vrlo je zanimljiv i crtež Zagreba Daubachy-Doljske s pogledom na grad sa sjeverne strane, ali opet se vidi samo Gornji grad i Kaptol. Od Donjega grada Gornji je grad stoljećima bio odijeljen utvrdnim bedemima i vratima. Poticaj gornjogradskoga života kroz te zapreke nije mogao prodirjeti u Donji grad, pa on stoljećima ostaje mrtav, bez pobude za razvoj. No baš u to vrijeme, polovicom 19. st., odstranjuju se i posljednji ostaci tih zapreka. Posljednja se još 1850. ruše Mesnička vrata i tako nestaju sve ograde između Gornjeg i Donjega grada. Donji grad se u tom času mogao početi razvijati, ali u to vrijeme apsolutizma i vrlo lošega financijskog stanja, do kojeg je dovela nerazumna

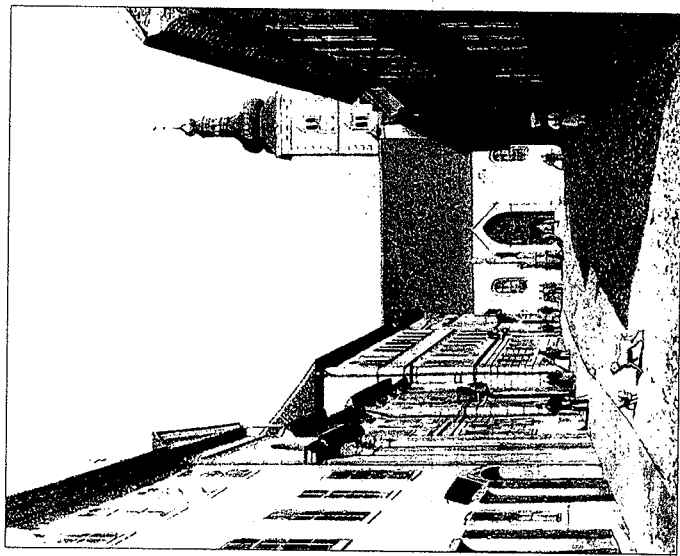
financijska politika bečke apsolutističke vlade, nije imao uvjeta za razvoj. Patent Franje Josipa od 1850. o ujedinjenju zagrebačkih općina u jedan grad išao je nedvojbeno u prilog daljnjem i jednakomjernom razvitku grada, ali su tek buduće gospodarske i političke prilike od šezdesetih godina dalje mogle stvarnije utjecati na njegov brzi i svestrani razvitak. U vrijeme apsolutizma sagrađene su samo dvije veće zgrade, Sveučilišta 1856. i dvorišna zgrada bivše bolnice u Vlaškoj ulici, također 1856. A baš tih godina, kad se najmanje gradilo, propisuje se novi statut o građenju, novi građevni red, da se u "zemaljskom glavnom gradu Zagrebu građevno stanje digne u interesu sigurnosti zdravlja, udobnosti, pristojnosti i ukusa", kako se navodi u novom propisu.

Kad je 1853. počelo zemljorasteričivanje i izmjera zemlje za katastar, dobio je i Zagreb svoj prvi plan, koji je bio tiskan u Beču 1853/4. Kao i sve u to doba, i taj je nacrt bio na njemačkom. Njemački su na njemu označene ulice i predjeli grada: Lachische Gasse, Kapittelstadt, Neudorf Josepshberg itd. Taj najstariji plan Zagreba zanimljiv je i zbog toga što ima i raznih starih imena, koja danas više ne postoje. Tu još dominira Gornji grad i Kaptol, a u Donjem gradu ističu se samo glavne prometnice: Ilica, Vlaška, Petrinjska ulica i Savska cesta. Ostalih ulica ili blokova kuća uglavnom još nema ili su još u zametku. Kuće su razasute, i to oko današnjega najužega središta. Sve ostalo neizgrađene su površine i polja. Tek druga polovica, odnosno posljednja desetljeća 19. st., potpuno će izmijeniti tu situaciju. U novim prilikama izgradit će se sav taj prostor, ne samo prema jugu, istoku i zapadu već u velikoj mjeri po brežuljcima i prema sjeveru. To će potpuno izmijeniti Zagreb, dati mu posve novo lice i stvoriti o njemu posve novu sliku, sliku modernoga grada.

Razvoju toga novog Zagreba, Donjega grada, od šezdesetih godina 19. st. tekao je razmjerno vrlo polagano. U pedeset godina teritorijalno se Donji grad nije gotovo ništa proširio. Pojedinačne zgrade gradile su se uglavnom samo na već izgrađenim i naseljenim prostorima: u Ilici i na Trgu bana Josipa Jelačića. Izvan toga strogoga središta gradi se malo i tu još ne nastaju novi naseljeni predjeli, nove ulice. Gradnje na periferiji, kao samostan sestara milosrdnica u Frankopanskoj ulici, građen 1845., i zgrada Sveučilišta, građena 1856, još su tako reći iznimka u tom vremenu. A stari Zagreb, tj. Gornji grad, još je središte cjelokupnoga života grada, i upravno-političkog, i gospodarskog, i kulturnog.

Nakon šezdesetih godina počinje sve više jačati značenje Donjega grada, koji se sve više i teritorijalno razvija, i to u prva dva desetljeća nešto manje, a u dva posljednja, prema kraju stoljeća, toliko kao nikada prije. U to je vrijeme novi Zagreb i teritorijalno daleko pretekao stari Zagreb, kakav je ovaj bio još u prvoj polovici 19. st. Za toliki razvoj dala je najviše povoda jedna od najvažnijih pojava u životu Zagreba u drugoj polovici 19. st., a to je bio sve snažniji prodor stranoga kapitala u naše krajeve u to vrijeme.

Pobjeda Austrije 1848. i uvođenje apsolutizma značilo je pobjedu austrijskoga kapitala — najjačeg kapitala u Monarhiji. Austrijskom, a i ostalom stranom kapitalu otvara se sada slobodan put po cijeloj Habsburškoj Monarhiji. On prodire i u Hrvatsku i koristi gotovo na kolonijalan način u prvome redu njezina prirodna bogatstva (šume, poljodjelske proizvode, rude itd.). U vezi s time izgrađuju se u svrhu stvaranja što boljih mogućnosti iskorištavanja i prve željezničke linije u Hrvatskoj. I

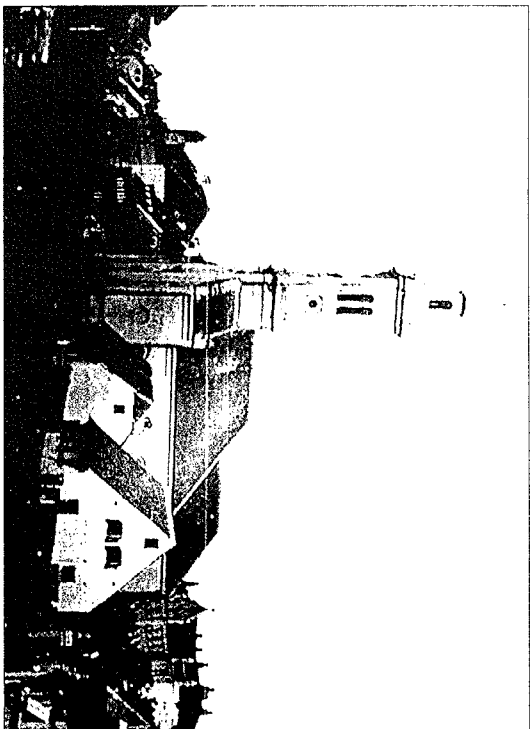

Pogled iz Gospodske ulice na crkvu Sv. Marka, litografija Julija Hühna iz 1860. (MGZ)

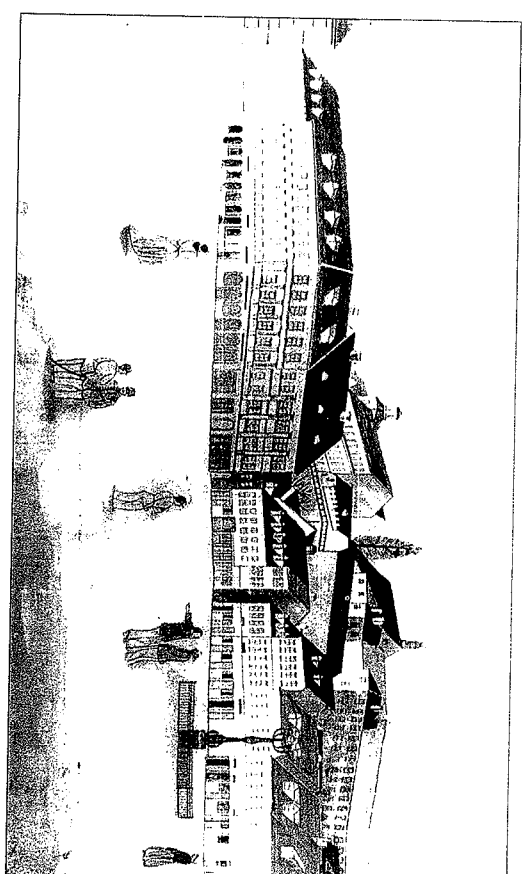
Zagreb je tada dobio prvu željezničku prugu. Ona je iz Beča preko Maribora i Zidana-ga Mosta jednim odvojkom doprla do našega grada i dalje do Siska. To je bilo 1862. Te godine projurila je Zagrebom prva željeznica.

Tada je bio sagrađen i današnji Zapadni kolodvor, koji Zagrepčani još i danas zovu "Stari", za razliku od "Novog", Glavnoga, koji je bio sagrađen trideset godina poslije. Te je godine bio dovršen i prvi željeznički most kod Zagreba. To je onaj stari most koji je služio željezničkom prometu gotovo osamdeset godina, te ga je tek 1939. zamijenio današnji novi most.

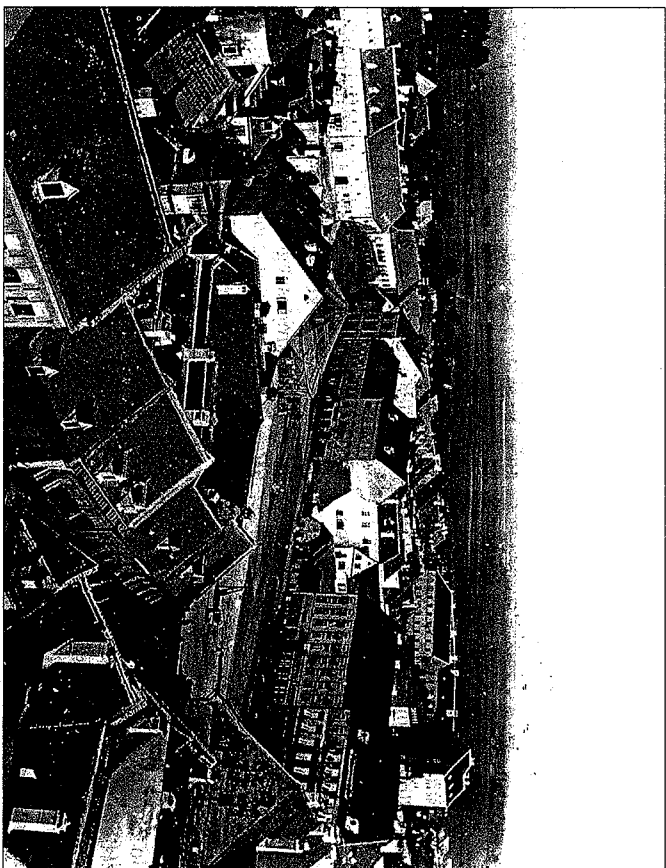
Ubrzo nakon prve pruge izgrađuju se i ostale, koje sve vode prema Zagrebu, dotiču ga ili prolaze kroz njega. Godine 1865. izgrađena je pruga od Zagreba do Karlovca, koja je 1873. produjena do Rijeke; godine 1870. gradi se linija od Žakanja do Zagreba i tako Zagreb dobiva željezničku vezu s Mađarskom. On postaje središte željezničkoga sustava, izgrađena radi korištenja gospodarskih i prirodnih bogatstava naše zemlje. Tim sustavom bio je Zagreb neposredno povezan s Bečom i Peštom. Mađarska politika već od kraja 18. st. teži za tim da Hrvatsku i politički i gospodarski potpuno podini svojim interesima, da je učini sastavnim dijelom Mađarske, da ukinе njezinu samosvojnost. Mađaronska stranka i Casino, koji su bili osnovani u Zagrebu još četrdesetih godina, žestoki su pobornici mađarizatorskoga pokreta, a

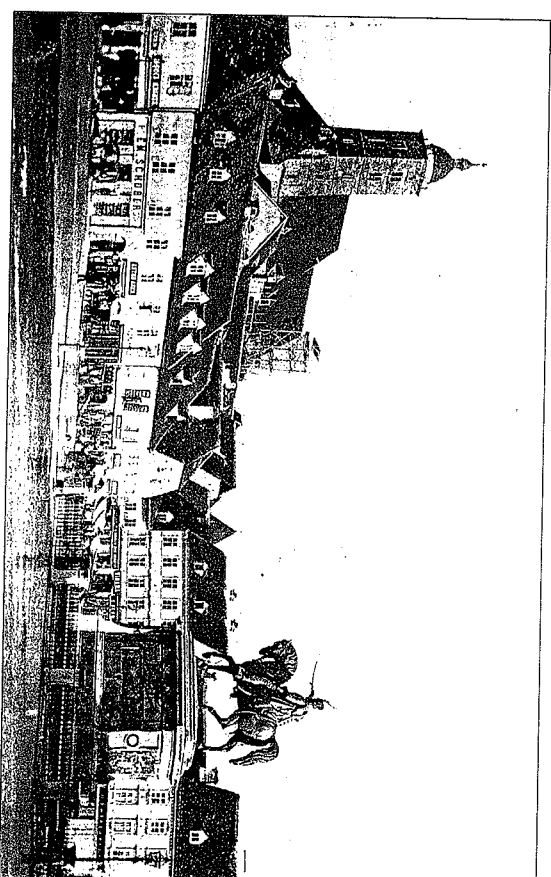
Vlaška ulica s Petrovom crkvom, snimio Julije Hübn, oko 1864. (MGZ)

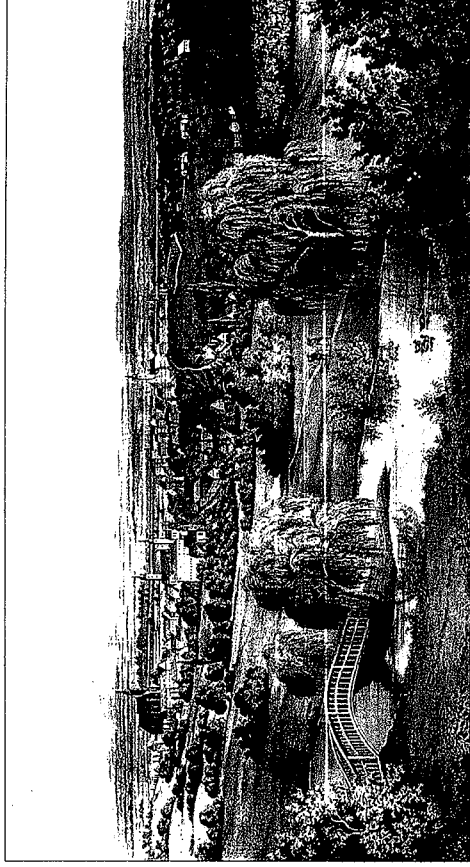
Trg bana Josipa Jelčića kolazirao je od raznobojne kose zagrebački brijač Sandegiacomo, 1864. (MGZ)

Pogled sa Strossmayerova šetališta na Jelčićev trg oko 1860. (MGZ)

Sieveroistočna strana Jelčićeva trga prije 1880. (MGZ)

Fanny Daubäci-Doljska: Pogled na Zagreb sa sjevera, oko 1855, litografija. (MGZ)

protiv narodne stvari. Jedno od najjačih sredstava kojim su se Mađari služili u svojoj težnji da pomadare Hrvatsku i da je učine sastavnim dijelom Mađarske bilo je nastojanje da svugdje u Hrvatskoj uvedu mađarski jezik, a u prvome redu u škole. Tridesetih godina bio je mađarski jezik doista i uveden u sve hrvatske gimnazije i u Akademiju kao predmet. Međutim, kad je Hrvatski sabor 1840. tražio da se na zagrebačkoj akademiji i u gimnazijama zagrebačkoga školskog okruga uvedu katedre za hrvatski jezik, Mađarsko namjesničko vijeće odbilo je taj prijedlog. Štoviše, ono je donijelo protuzakonitu odluku da na zagrebačkoj akademiji može postati profesor samo onaj tko zna dobro mađarski. Tako su na toj najvišoj školi Hrvatske četrdesetih godina profesori bili u vrlo velikom broju Mađari, jer profesori Hrvati ne samo da nisu dobro vladali mađarskim, nego ga uopće nisu govorili.

Madariziranje Hrvatske i njezino anuliranje kao samostalne državopravne jedinice bio je sastavni dio mađarskoga programa, koji je išao za političkim i gospodarskim jačanjem i osamostaljenjem Mađarske u odnosu prema Austriji. Izgradnja željezničkih pruga preko pomadarene Hrvatske i spoj Mađarske željeznicom s morom trebao je u prvome redu osloboditi Mađarsku od carinske politike Austrije, koja je kočila njezin gospodarski i industrijski razvoj, a zatim je izgradnja željeznica Mađarskoj trebala biti sredstvo za uspješnije eksploatiranje prirodnih bogatstava i gospodarstva podčinjene joj Hrvatske.

Strani kapital razvija u Hrvatskoj industriju, i to one njezine grane za koje je imao najviše interesa i izgleda za dobit, a to su bile u prvome redu drvna i prehrambena te industrija raznih polupreradevina. Tako se i u Zagrebu prvih godina nakon pada apsolutizma javljaju prve veće industrije te vrste, i to paromlin 1862, tvornica likera 1867. i tvornica kože 1869. Domaći kapital preslab je da bi se mogao oduprijeti austrijskom i mađarskom kapitalu. To je uglavnom trgovački kapital, koji je zainteresiran samo za trgovanje robom i svejedno mu je gdje se nalazi industrija koja ga tom robom opskrbljuje. On ne teži razvoju industrije u Hrvatskoj i ne smeta ga što strani kapital izvlači iz zemlje sirovine i polupreradevine da bi ih preradivao u svojim tvornicama i skupo prodavao gotove proizvode.

Već tridesetih godina 19. st. u okviru hrvatskoga narodnog preporoda javljaju se u Zagrebu ideje i poticaji za stvaranje naše industrije. Janko Drašković zastupa već 1832. u svojoj *Disertaciji* stajalište o izgradnji tvornica u Hrvatskoj. A zagrebačka Ilirska čitaonica raspisuje 1839. nagrade za knjige o industriji.

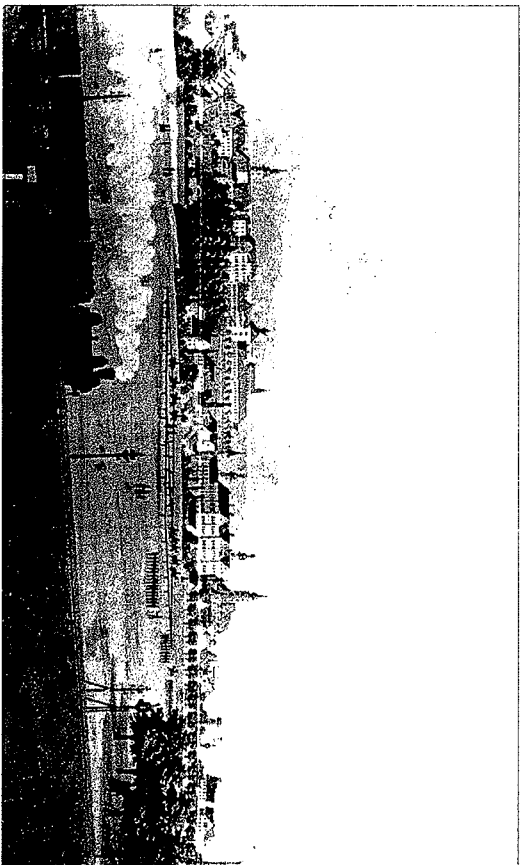
A da je stvarno bilo mogućnosti, solidne podloge i moralne snage za jači razvoj domaće privrede i industrije samo da je bilo dovoljno vlastitog kapitala i da strani kapital nije planski kočio naš gospodarski razvoj, najbolje dokazuje *Prva velika zemaljska gospodarska izložba*, priredena u Zagrebu 1864. To dokazuju tisuće izlagača svih staleža i zvanja te njihov veliki interes i zalaganje za taj neobičan i velik pothvat. A to svjedoče i tisuće najraznovrsnijih izložaka iz svih grana gospodarstva: rudarstva, obrta i industrije, oduševljeno skupljenih iz svakoga kraja, iz svakog mjesta, iz svake kuće Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Ta je izložba pokazala što je Hrvatska u to doba imala i što bi bila kadra proizvesti da je bilo mogućnosti, tj. dovoljno vlastita kapitala i slobode.

Prva zemaljska gospodarska izložba bila je priredena u današnjoj glavnoj sveučilišnoj zgradi na Trgu maršala Tita. Ta je zgrada bila građena za bolnicu u vrijeme apsolutizma. No kad je bila dovršena, pokazalo se da je za tu svrhu potpuno ne-

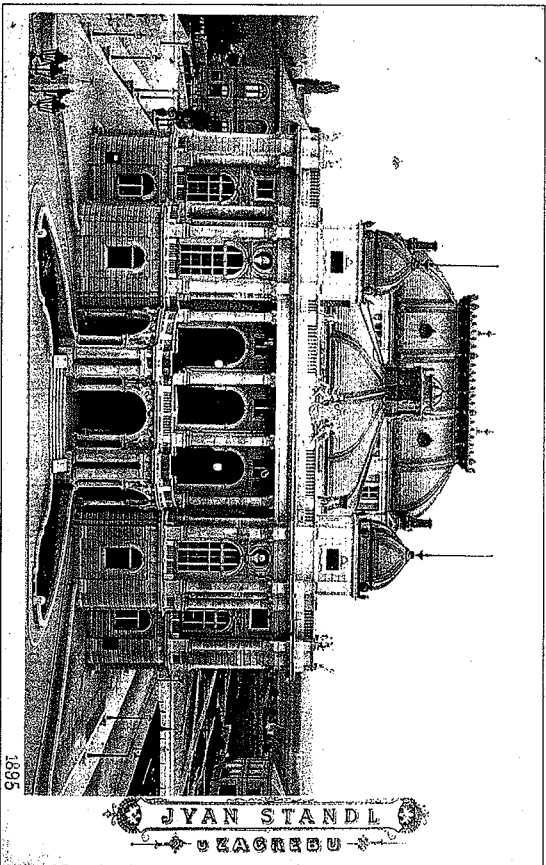
prilkladna pa je ostala prazna sve do 1868, kad je pretvorena u tvornicu duhana. U to doba korištena je povremeno za ukonacivanje vojske, a 1864. uređena je u njoj ta prva velika zagrebačka izložba, koja je trajala od 18. kolovoza do 15. listopada.

Izložba je bila prava senzacija za tadašnji mali Zagreb, koji je brojio tek oko 16 000 stanovnika. Prvi put u svojoj prošlosti oživio je taj danas tako prometan dio grada. Tada, šezdesetih godina 19. st., bila je još gradska periferija sa zasjanim poljima, livadama i sjenokošama i tek nekoliko manjih seljačkih gospodarskih zgrada što su stajale sa zapadne strane današnjega trga. Osim zgrade današnjega Sveučilišta nije tu bilo još nijedne velike građevine. Kazalište, zgrada Muzeja za umjetnost i obrt, Učiteljski dom, Narodne novine, Kazališna kavana, sve je to građeno mnogo kasnije. Na najstarijoj slici toga predjela od Ludviga Schweissera iz 1862. lijevo su seljačke gospodarske zgrade s dvorištem i dermom, a može se razabrati i obala potoka Tuškanka, koji je u ono vrijeme tuđa još otvoren teкао. Sveučilište još je ograđeno visokim zidom. Za dvije godine bit će u njemu i na prostoru pred njim priredena velika izložba.

Za gospodarsku izložbu 1864. zgrada današnjega Rektorata bila je okićena zastavama, a prostor pred njom bio je popunjen izložbenim predmetima, uglavnom raznim gospodarskim strojevima i spravama. Osim domaćih proizvođača, na izložbi su sudjelovale i razne strane tvrtke iz Graza, Beča, Pešte, Šopronja, Praga, pa čak i iz Engleske. No to nije bila samo gospodarska, već i kulturna izložba. Na njoj su bila izložena i djela tadanje znanosti, prošvjetje, kulture i umjetnosti. Tu su izložili svoje radove Šime Ljubić, Franjo Rački, Adolfo Veber, Šuhaj i Kušlan. Izloženi su bili i nacrti zgrada što su ih projektirali tadašnji graditelji Jambrisiak, Klein i Plochberger. Bila je izložena i opera *Ljubav i zloba* Lisinskoga, Kuhačeve pjesme itd. U posebnom odjeljku bila je uređena i izložba slika, na kojoj su bila izložena djela Zaslchea, Mückea, Hetzendorfa, Karasa i drugih.

Zeljeznička pruga Zidani Most — Zagreb — Sisak otvorena je 1862.
Taj važni događaj zabilježen je na litografiji Zagreba. (MGZ)

Hrvatsko narodno kazalište izgrađeno je prema projektu bečkih arhitekata
Felnera i Helmera 1895. (MGZ)

I na ovoj izložbi 1864. jasno se osjeća novi duh koji je zavladao nakon pada apsolutizma, osobito u prosvjeti i kulturi. Javlja se novi polet i težnja za narodnim tekovinama. Od njemačko-madarsko-apsolutističkoga Zagreba svrta se oper hrvatski grad. Nestaje stranaca i njima naklonjenih "Bachovih husara", a na njihova mjesta dolaze domaći sinovi, domoljubi. U sve urede i škole uvodi se hrvatski jezik. S pozornice zagrebačkoga kazališta protjerani su 25. studenoga 1860. njemački glumci, te se otada glumi samo na hrvatskom jeziku. A već slijedeće godine, 1861. postaje zagrebačko kazalište zemaljskim zavodom i dobiva svoje stalne glumce. Tu i dalje djeluje Dimitrija Demeter, a pridružuju mu se u to doba i Adam Mandrović i Josip Freudenberg. Doskora će zagrebačko glumište obogatiti svojom umjetnošću i velika urođenkinja Marija Ružička Strozzi te njezin slavni partner Andrija Fijan. Godine 1863. uvodi se na zagrebačku pozornicu i prva opereta, a 1872. počinje s radom i hrvatska opera.

Njemački se *Musikverein* 1861. pohrvacuje i postaje *Narodni zemaljski glazbeni zavod*. A već slijedeće 1862. godine osnovano je i prvo pjevačko društvo u Zagrebu *Kolo*. Te iste godine dobila je Hrvatska svoje vrhovno sudište Stol sedmorice sa sjedištem u Zagrebu.

U zgradi Narodnoga doma, u *Dvorani*, svečano je otvorena 28. srpnja 1867. *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, kojoj je temelji bio udaren već 1860. Godine 1868. utemeljena je i Strossmayerova galerija slika, koja će biti svečano otvorena 1884.

Kulturni život Zagreba u doba nakon pada apsolutizma odražuje se i u tiskarstvu, knjižarstvu i življoj nakladničkoj djelatnosti. U Zagrebu djeluju u to vrijeme tiskare Ljudevita Gaia, Karla Albrechta i Antuna Jakića, pa knjižare Lavoslava Župana, Hartmanna, Galca i drugih. Izdaju se knjige, glasila, časopisi i novine, u kojima se zrcali znanstveni, politički i književni život Hrvatske toga doba. U tim godinama izlaze redom listovi za lijepu književnost: *Leptir*, *Nашe gore list*, *Dragoljub* i, napokon, *Vienac*, koji izlazi neprekidno trideset i pet godina.

Zagreb u to doba dobiva i svoga pjesnika i romanopisca, Augusta Šenou. Cijela povijest Zagreba, od prvih njegovih početaka pa do potpuna rascvata u šenoino doba, vjerljivo i živo prikazana je u najvećem dijelu njegovih radova. Njegova su djela živa i plastična povijest našega grada, njegovih ljudi, njegova života kroz vijekove sve do sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Iz Šenoina pera progovorio je stari Zagreb, u onim zidnama, kulama, pod stariim krovovima, u stariim listinama nalazila je njegova fantazija najsajnije svoje oblike, koje nam je predao i po kojima oni žive u nama. U Šeninim romanima došlo su do izražaja i sve težnje najnaprednijih hrvatskih ljudi njegova vremena za nacionalnom samostalnošću, socijalnom jednakošću i kulturnim napretkom. *Zlatarevo zlato*, *Kletva*, *Diogenes Zagrabuje*, a i druge mnoge pripovijesti, romani i pjesme svjedoče da ga u tome nije nitko nikada dostigao, a kamoli nadmašio, te da se on s potpunim pravom naziva pjesnikom Zagreba.

Šezdesetih godina pojavljuju se i prve majstorski izradene litografije Zagreba, što ih je izradivao vrsni zagrebački litograf Julije Hübn. Hübnov Trg bana Josipa Jelačića iz 1861. prikazuje kako dame šecu još u krinolinama, a gospoda u slikovitim tipičnim onovremenim odijelima. Trgom, koji još nema pločnika, juri s desne strane kočija, a

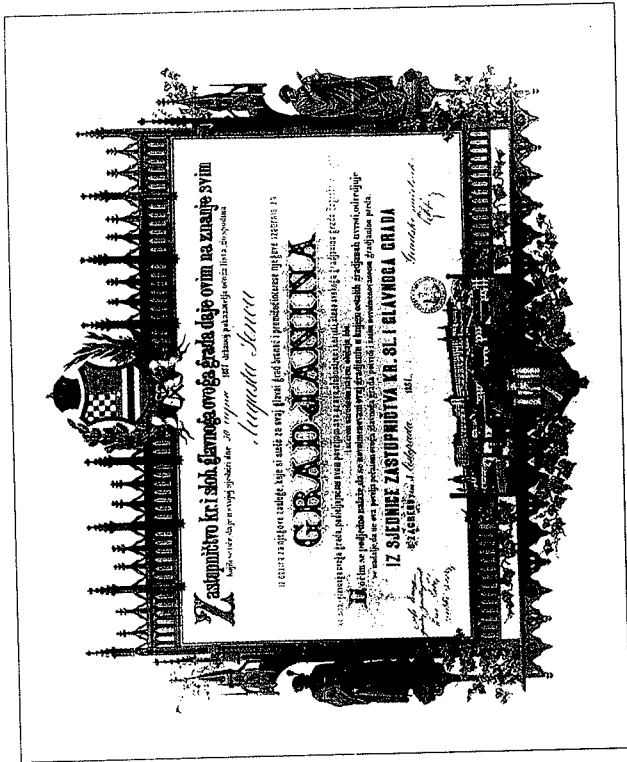
POVIJEST ZAGREBA

s lijeve strane vidi se stara dilžanska. U prizemlju Stankovićeve kuće nižu se mali provincijski dućančići. Vide se i prve kuće s desne strane u Ilici, kojih danas više nema, barem ne u ovome obliku. A nestalo je već i bolnice i stare Hatzove kuće, što su se nalazile s lijeve strane. Na njihovu se mjestu danas dižu velike moderne zgrade, Hotel Dubrovnik i zgrada na suprotnoj strani, sagrađena na mjestu bivše Zakladne bolnice.

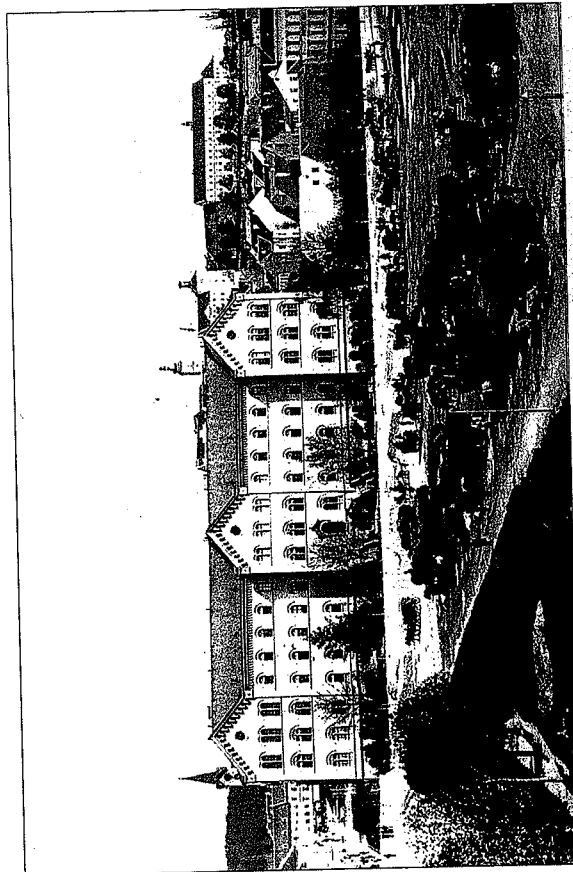
Prigodom velike izložbe 1864. izašao je i najstariji album s fotografijama Zagreba Ludviga Schweissera. Iste godine otvorio je u Zagrebu u Ilici kuće br. 750 po staroj numeraciji, svoj fotografski ateljejer Ivan Standl, koji je izradio izvrsne fotografije Zagreba, u čemu ga još ni danas tako reći nitko nije prestigao. Standl je bio fotograf Akademije znanosti pa nam je, osim mnogih i vrlo lijepih snimaka Zagreba, ostavio i snimke mnogih naših starih gradova, dvoraca, krajolika itd. Zasluzan je jer je mnogo toga snimio i u Zagrebu i drugdje u Hrvatskoj, što danas više ne postoji, što je već propalo, i tako nam to sačuvalo barem u fotografijama. Standl je radio u Zagrebu do 1897.

Između 1862. i 1864. izrađen je i prvi katastarski plan grada Zagreba, koji se postupno izgrađuje i širi od stare Harmice i Ilice prema jugu. Grade se nove kuće i otvaraju nove ulice. Godine 1866. otvara se nekadašnja Marije Valerije ulica, a danas Praška, kojom je Jelačićev trg dobio spoj s Novim trgom, a taj se upravo te godine, 26. studenog 1866, prozvao Zrinjevcem. U Marije Valerije ulici gradi arhitekt Klein u maurskom slogu židovski hram, porušen na početku II. svjetskog rata. Kuća nasuprot židovskom hramu bila je sagrađena 1867, a 1878. bila je cijela Praška ulica izgrađena.

Godine 1866. gradi se i pravoslavna crkva na Preradovićevu trgu, a doskora i hotel *K caru austrijanskom*, pretvoren, danas *Na-Ma*, i druge zgrade u Ilici, Bregovitoj, Mesničkoj i Nikolićevoj ulici. Nikolićeva i Novomarovska (danas Masarykova) bile su šezdesetih godina na južnoj granici današnjega strogoga središta grada. Južno od njih prostirala su se polja, livade i pašnjaci. Ali ni te ulice nisu bile potpuno izgrađene. Tu i tamo stajala je pokoja kuća. Od današnje Praške ulice pa sve tamo do Akademijine palače, dakle do kraja Zrinjevca, sterao se šezdesetih godina 19. st., kako je to opisao u svojim uspomjenama Dragutin Hirc, prazan, neugledan, zapušten prostor koji bijaše ravan staroj Harmici. Bila je to pustoš bez stabla i stabilca, bez grma i grmička, koja je ležala tako duboko kao Trg kralja Tomislava, puna jama, puna gada i smrada, jer se tamo dovozilo smeće iz cijeloga Zagreba, stara jama, puna gamadi i pacići. Kako su smetlari u otvorenim kolima dovezli smeće, tako bi ga istovarili u humak, kojima bijaše posut čitav prostor koji je, izdaleka gledan, sličio mnogobrojnim kratorovcima ili golemim mravinjacima. Među takvim humcima bilo je i jama sa zelenim kaljužama, a njima je leglo komaraca i druge gamadi, a žaba bilo je toliko da su svojim kreketanjem oživljavale ljetne noći cijeloga Zagreba. Među tim humcima vodile su vijugave staze s jednoga kraja trga na drugi, dok je iz Petrinjske ulice u Nikolićevu vodio put preko nabacanih cigla, a bio je to najljepši put na tom smetlištu, kojega je krasio razni korov i drač. Tom stazom ne bi hodali, već od cigle do cigle kročili, a kad bijaše kiša, mnogi je svoje cipele vukao iz blata, kojemu se paslo blago, premca u Zagrebu. Bilo je na tom prostoru i pašnjaka, po kojima se paslo blago, guške i patke, u zelenim kaljužama kaljužale se iz Petrinjske ulice i okolice svinje, a južno je bila močvara, na kojoj su purgeri strijeljali divlje patke, kojih bijaše u svoje doba i oko današnjega Sveučilišta, oko *Kola* i *Sokola* (Hirc). Tamo gdje je danas Praška ulica, bio je plotovima zatvoren prostor, pun mlaka gada smrada, u kojem su

Svečana diploma zaslužna građanima Zagreba izdana je Augustu Šenoi 3. listopada 1881. (MGZ)

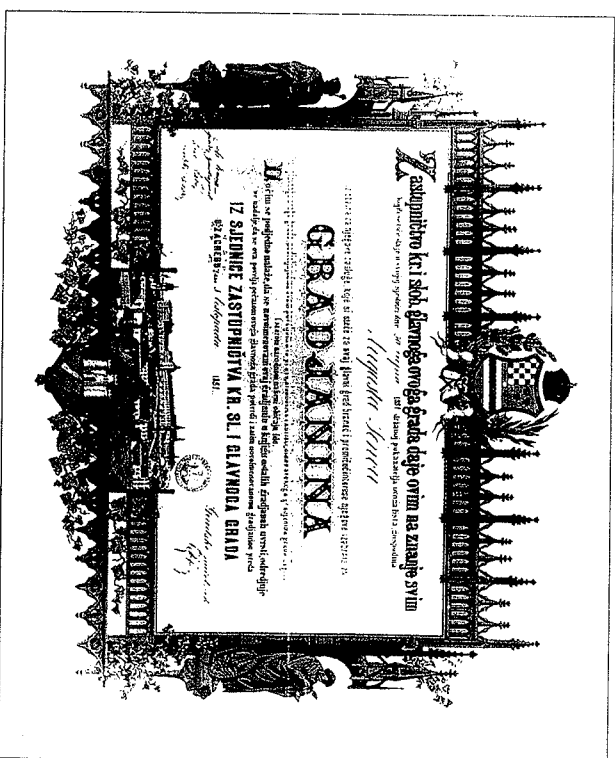
Zgrada Sveučilišta, oko 1880. Sajmište je bilo na tom trgu do 1895.

s lijeve strane vidi se stara dližansa. U prizemlju Stankovićeve kuće nižu se mali provincijski dućancići. Vide se i prve kuće s desne strane u ilici, kojih danas više nema, barem ne u ovome obliku. A nestalo je već i bolnice i stare Hatzove kuće, što su se nalazile s lijeve strane. Na njihovu se mjestu danas dižu velike moderne zgrade, Hotel Dubrovnik i zgrada na suprotnoj strani, sagrađena na mjestu bivše Zakladne bolnice.

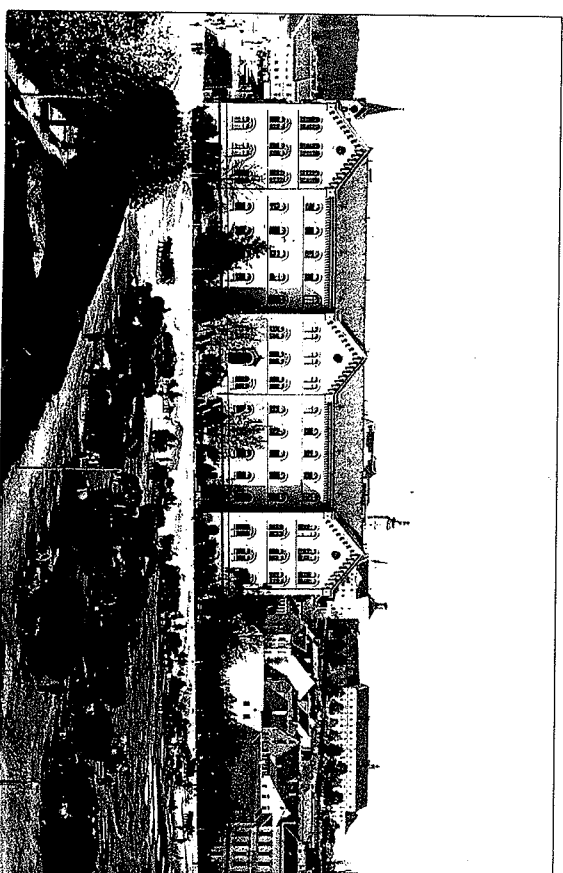
Prigodom velike izložbe 1864. izašao je i najstariji album s fotografijama Zagreba Ludviga Schweissera. Iste godine otvorio je u Zagrebu u ilici kuće br. 750 po staroj numeraciji, svoj fotografski atelijer Ivan Standl, koji je izrađivao izvrsne fotografije Zagreba, u čemu ga još ni danas tako reći nitko nije prestigao. Standl je bio fotograf Akademije znanosti pa nam je, osim mnogih i vrlo lijepih snimaka Zagreba, ostavio i snimke mnogih naših starih gradova, dvoraca, krajolika itd. Zastužan je jer je mnogo toga snimio i u Zagrebu i drugdje u Hrvatskoj, što danas više ne postoji, što je već propalo, i tako nam to sačuvao barem u fotografijama. Standl je radio u Zagrebu do 1897.

Između 1862. i 1864. izrađen je i prvi katastarski plan grada Zagreba, koji se postupno izgrađuje i širi od stare Hamice i ilice prema jugu. Grade se nove kuće i otvaraju nove ulice. Godine 1866. otvara se nekadašnja Marije Valerije ulica, a danas Praska, kojom je Jelčićev trg dobio spoj s Novim trgom, a taj se upravo te godine, 26. studenog 1866. prozvao Zrinjcem. U Marije Valerije ulici gradi arhitekt Klein u mauskom slogu židovski hram, porušen na početku II. svjetskog rata. Kuća nasuprot židovskom hramu bila je sagrađena 1867, a 1878. bila je cijela Praska ulica izgrađena.

Godine 1866. gradi se i pravoslavna crkva na Preradovićevu trgu, a doskora i hotel *K caru austrijskom*, pretvoren, danas *Na-Ma*, i druge zgrade u ilici, Bregovitoj, Mesničkoj i Nikolićevoj ulici. Nikolićeva i Novomarova (danas Masarykova) bile su šezdesetih godina na južnoj granici današnjega strogoga središta grada. Južno od njih prostirala su se polja, livade i pašnjaci. Ali ni te ulice nisu bile potpuno izgrađene. Tu i tamo stajala je pokoja kuća. Od današnje Praške ulice pa sve tamo do Akademijine palače, dakle do kraja Zrinjevca, sterao se šezdesetih godina 19. st., kako je to opisao u svojim uspomjenama Dragutin Hirc, prazan, neugledan, zapušten prostor koji bijaše ravan staroj Harmnici. Bila je to pustoš bez stabla i stabalca, bez grma i grmička, koja je ležala tako duboko kao Trg kraja Tomislava, puna jama, puna gada i smrada, jer se tamo dovozilo smeće iz cijeloga Zagreba, stara cigla i svakovrsni otpaci. Kako su smetlari u otvorenim kolima dovezli smeće, tako bi ga istovarili u humak, kojima bijaše posut čitav prostor koji je, izdaleka gledan, sličio mnogobrojnim kratorovima ili golemim mravinjancima. Među takvim humcima bilo je i jama sa zelenim kaljužama, u kojima je leglo komaraca i druge gamadi, a žaba bilo je toliko da su svojim kretanjem ozivljavale ljetne noći cijeloga Zagreba. Među tim humcima vodile su vijugave staze s jednoga kraja trga na drugi, dok je iz Petrinjske ulice u Nikolićevu vodilo put preko nabacanih cigla, a bio je to najljepši put na tom smetlištu, kojega je krasio razni korov i trač. Tom stazom ne bi hodali, već od cigle do cigle kročili, a kad bijaše kiša, mnogi je svoje cipele vukao iz blata, kojom od onda nije premca u Zagrebu. Bilo je na tom prostoru i pašnjaka, po kojima se paslo blago, guske i patke, u zelenim kaljužama kaljužale se iz Petrinjske ulice i okolice svinje, a južno je bila močvara, na kojoj su purgeri strijeljali divlje patke, kojih bijaše u svoje doba i oko današnjega Sveučilišta, oko *Kola* i *Sokola* (Hirc). Tamo gdje je danas Praska ulica, bio je plotovima zatvoren prostor, pun mlaka gada smrada, u kojem su

Svećana diploma zaslužna građanina Zagreba izdana je Augustu Šenoi 3. listopada 1881. (MGZ)

Zgrada Sveučilišta, oko 1880. Sajmište je bilo na tom trgu do 1895.

se kaljužali prasci, koje su tu neki slaminari gojili, hranili i klali. Blato bijaše tako duboko da za kiše ne bi nitko preko njega prošao.

Na današnjem Zrinjcu bio je od 1830. marvinski trg, *filhplac*, koji se od toga doba zvao Novi trg. Šezdesetih godina prošloga stoljeća bio je Novi trg, dok je izgledao onako kako ga je opisao Hirc, omeđen vrtovima, plotovima, manjim razmaknutim kućama, daščarama i stajama. Na tom prostoru održavali su se sajmovi sve do 1873. A kako je tu izgledalo u sajmovne dane šezdesetih godina prošloga stoljeća, možemo si dočarati po opisu što nam ga je prema svojim uspomjenama i sjećanjima iz djetinjstva ostavio već spomenuti Hirc. "Zapadnu stranu sajmišta, koje su Zagrepčani i sada još zvali *filhplac* (tj. 1916, kad su pisane te uspomene o.p.) zarubile su *hute*, tj. daščare, u kojima se točilo vino, u kojima su kičene Turropoljke plesale, u kojima se jelo i pilo osam dana prije i osam dana poslije Kraljeva, a kako bijahu vremena blažena, zabavljao se svijet od večeri do zore. Vino bijaše zdravo i jeftino, a *šinterprateži* po 20 novčića, dok sada traže za jednu pečenicu i tri krune! Vino se pilo sa jamničkom kiselicom, koju su miješali sa *didelajčekom*, da se pjenilo, rezalo, kroz nos pušilo i za vrućine tijelo hladilo. Dalje današnje Vranicanijeve palače pružio se dugi red kola, u kojima su Turropoljci dovezli svoj luk crljenac, katkada sto i više vozova, kojega su uveliko kupovali Mađari, koji su u svojim širokim gaćama i malim šeširima dovažali duhan u *perima* (listovima). Na lijevo od daščara peklo se i kuhalo, tu su se redali *komeni* (ognjišta) na četiri noge građeni od opeka, a zamazani ilovačom. Tu se kuhala juha, varivo, ujušak, mladina sa rižom, a na željeznim ražnjicima pekli su se pilići, guske i patke. Među ovim *komenima* smjestili su se pečenjari, a straga njih okretali su se na ražnju odojci, prasci, janjci i bravci, dok je ostali prostor sajmišta zapremila sitna i krupna stoka. U jugoistočnom kutu okretali su se vrtljuci, vesele i radost djece. A prvi *ringišpil* bijaše onaj Zagrepčanina Frajsa. Bilo je i panorama, menažerija i drugih šala i zabava."

No to sajmište bilo je već u to vrijeme predodređeno da postane jedan od najprezentativnijih predjela Zagreba. Prvi korak bila je promjena njegova imena u Zrinski trg. Prigodom proslave tristogodišnjice smrti bana Nikole Šubića Zrinskog Sigetskog 26. studenoga 1866. taj je prostor prozvan Zrinskim trgom ili Zrinjcem. Jer to je bio najveći trg u Zagrebu, kojega čeka najkrasnija budućnost, istaknuo je povodom te proslave tadašnji gradonačelnik Frigan. I doista, proslava tristogodišnjice kao da je bila prvi početak otvorenja njegove buduće sjajne karijere. Jer tu je bio održan glavni dio svečanosti s prigodnim govorima, pozdravima, glazbom, pjesmom, pučkom veselicom, pečenim volom, besplatnom gozdom za okupljeni puk i konačno postavljanjem velikoga kipa Nikole Zrinskog, koji su napumili slalom i pijeskom, a odijelo mu sašili od (običnog) platna. Inače se i čitav grad u dane 24, 25. i 26. studenoga 1866. zaodjenuo u svečano ruho, kako piše očevidac te svečanosti Dragutin Hirc. Slavije je započelo ranom pucanjem topova i mužara, zvonjavom, svih zvona i glazbom koja je obilazila čitavim gradom. Uvečer bio je sav grad rasvijetljen, pa nije bilo ni kolibice koja nije bila rasvijetljena ili zastavicom okićena. U hotelu *K caru austrijsanskomu* bio je svečani banquet, u starom kazalištu na Gornjem gradu veliki narodni koncert, a u Narodnom domu u *Dvorani* sjajni prigodni ples.

Zrinjevac pak još je prilično dugo živio svojim starijim sajmišnim životom. Tek 1873. premješteno je sajmište odavle na današnji Trg maršala Tita, tamo gdje je

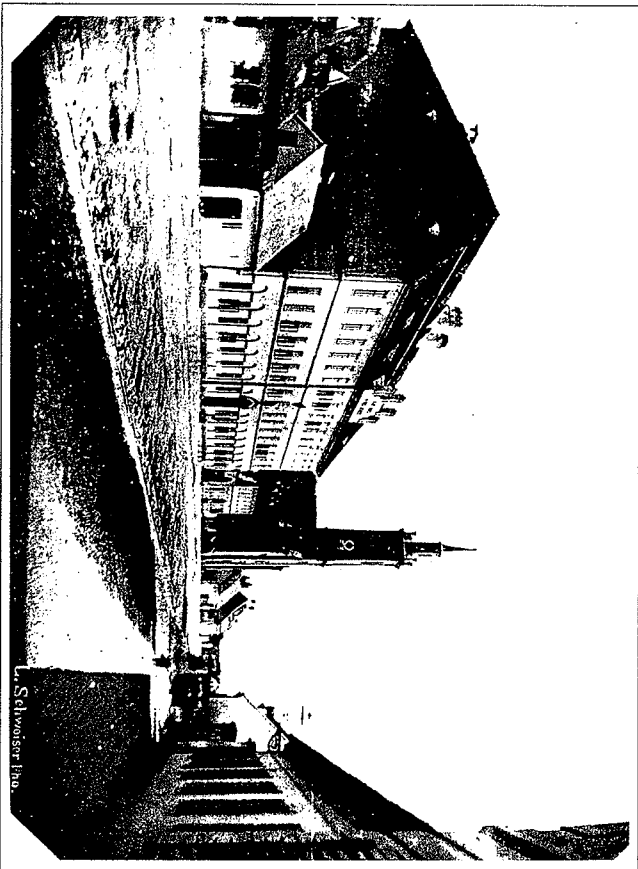
poslije bila podignuta velika zgrada Hrvatskoga narodnog kazališta. Te godine (1873) počeo se Zrinski trg pretvarati u perivoj. Sadile su se platane, lipe, javori, uredno grmlje, sijala se trava, uređivali cvjetni nasadi itd.

Iz šezdesetih godina 19.st., upravo iz vremena kad je Zagreb doživio spomenutu veliku proslavu, poječe i vrlo vrijedan akvarel Zagreba što ga je izradio tadašnji realac Đuro Friedrich. Na akvarelu prikazan je pogled na grad sa Gornjega grada, s prozora stare gornjogradske realke (danas zgrada Meteorološkog zavoda na Griču). Odmah ispod šetališta vidimo u prvom planu krovove starih iličkih kuća, dok se dalje u Samostanskoj ulici (danas Varšavska) niže tek nekoliko kućica. Gundulićeve ulice još nema. Desno se vidi zgrada današnjega Sveučilišta, a nekadašnje tvornice duhana, od koje se produžila prema Savi još potpuno neizgrađena Savska cesta. U sredini, već sasvim daleko u poľju, vide se zgrade stare zagrebačke plinare, što ju je bila sagradila augsburška tvrtka još 1863. To je bilo na uglu današnje Gundulićeve i Ulice Andrije Hebranga.

Plinara je bila jedno od prvih većih poduzeća koja su se pojavila u Zagrebu. Bila je u rukama privatnoga, najprije stranog, a onda domaćega kapitala, a tek nakon gotovo četrdeset godina došla je u gradske ruke. Gradio ju je L.A. Riedinger, tvorničar iz Augsburga. Gradnja je 1862. započela, a potkraj 1863. bila je dovršena. Te godine 31. listopada bio je Zagreb prvi put svečano rasvijetljen plinom. Ujlene svjetiljke i petrolejke zamijenila je na gradskim ulicama tada moderna rasvjeta plinskim svjetiljkama. *Narodne novine* toga dana donose pod naslovom *Rasvijeta grada* ovu bilješku: "Danas navečer u 7 sati rasvijelit će se prvi put naš grad plinom. Da se uvidi razlika dosadašnje rasvjete, to će se najprije za posljednji put rasvijetiti grad uljenom rasvijetom, a onda će se ugasiti i u isti čas započinje plinova rasvjeta. Od toga se nadamo najboljemu uspjehu, jer smo već ovih dana imali prilike vidjeti u dućanah, gdje je plin krasno rasvijetljivao." U prvim godinama trošilo se u Zagrebu 150 000 kubičnih metara plina, a u svemu je bilo 1050 plinskih svjetiljaka, od kojih je sam grad rasvijetljivalo u početku tek 350. Vanijski predjeli grada zadržali su još stare uljanice. U Donjem gradu bila je rasvijetljena Ilica do kolodvora (Zapadnog), Vlaška ulica do Sv. Petra, Nova Ves do Ivanove kupelji, koja je bila u kući br. 23. zatim čitava Petrinjska ulica, Savska cesta do bolnice, tj. današnjeg Sveučilišta (Frankopanska ulica) i dio Jurjevske ulice (do kipa). Tvorničar Riedinger obvezao se u ugovoru s gradskom općinom da će na ulicama postaviti ukusne kandelabre i najmiti potrebno osoblje za nažigavanje i utrnjivanje svjetla. A svaki plamen svake plinske svjetiljke morat će imati jakost od dvanaest voštanica ili trinaest normalnih svijeća.

Godine 1870. preuzelo je plinaru dioničko društvo *Gesellschaft für Gasindustrie* iz Augsburga, a već 1873. prešla je u ruke *Zagrebačkog dioničkog plinarskog društva*. Istom 1900. mogao ju je otkupiti grad za 1 000 000 kruna. U vrijeme kad je Zagreb dobio plinaru, nije imao još ni 20 000 stanovnika.

U javnom političkom životu Hrvatske oigledan je nakon sloma apsolutizma — pošto je nestalo prvog zanosa, oduševljenja i nade da će se ostvariti takvo državno uređenje u kojem će Hrvatskoj biti zajamčen nacionalni razvitak — sve jači utjecaj mađaranske stranke, a konačno dolazi mjesto nezavisnosti Hrvatske do njezine ovisnosti o Mađarskoj u svim najvažnijim životnim pitanjima. Nakon poraza Austrije u ratu s Pruskom 1866. nestalo je centralističkoga uređenja države, a Austrijsko Carstvo pretvoreno je 1867. u dvojnu monarhiju: Austro-Ugarsku. Hrvatska je došla u

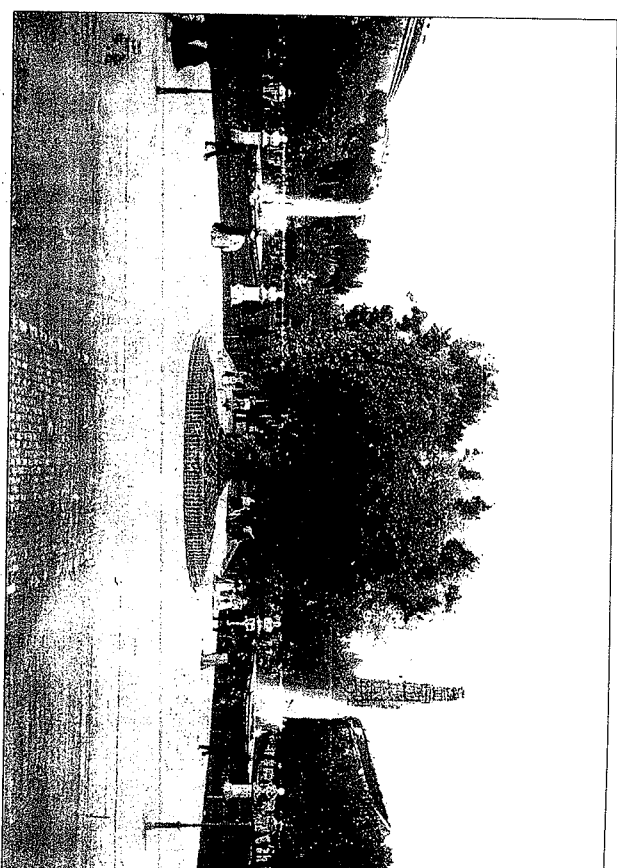

Vlaška ulica s vojnom (1833) i crkvom Sv. Petra iz najstarijeg albuma s fotografijama Zagreba, 1864. (MGZ)

sklop ugarskoga dijela Monarhije, s kojim je ona trebala posebno urediti svoje odnose. No, godine 1868. nametnuta joj je *Hrvatsko-ugarska* nagodba, koja je značila doминаciju Madarske nad Hrvatskom.

U gospodarskom i financijskom pogledu Hrvatska je postala ovisna o Madarskoj. Pa ni u onim područjima u kojima je dobila autonomiju — unutarnjih poslova, pravosuđu i nastavi — nije stoga mogla biti potpuno samostalna. Išlo se za tim da se Hrvatska madarizira, da se postupno pretvori u običnu madarsku varmetu (županiju), da bude samo sastavni dio velike madarske države. To je trebala provesti u djelo nagodbena vlada Hrvatske s banom, koja je od 1869. imala svoje sjedište u Zagrebu, a u koju su u najvećoj većini dolazili ekspozenti i pristase takve madarske politike. Sve to izazvalo je pedesetogodišnju borbu protiv Madara i *Hrvatsko-ugarske* nagodbe. Središte te borbe bio je Zagreb, gdje se ona manifestirala ne samo u političkim saborskim raspravama, skupštinama, stranačkim polemikama, žalbama, zahtjevima, tiskom itd., već i otvorenim sukobima, bunama i akcijama na zagrebačkim ulicama.

Nagodbenu politiku počeo je provoditi sa svojom madaronskom vladom ban barun Levin Rauch, inače lužnički vlastelin. Zaredali su progoni svih protivnika unije s Madarskom. Raspuštena se gradska zastupstva itd. Osobito su progonili profesore

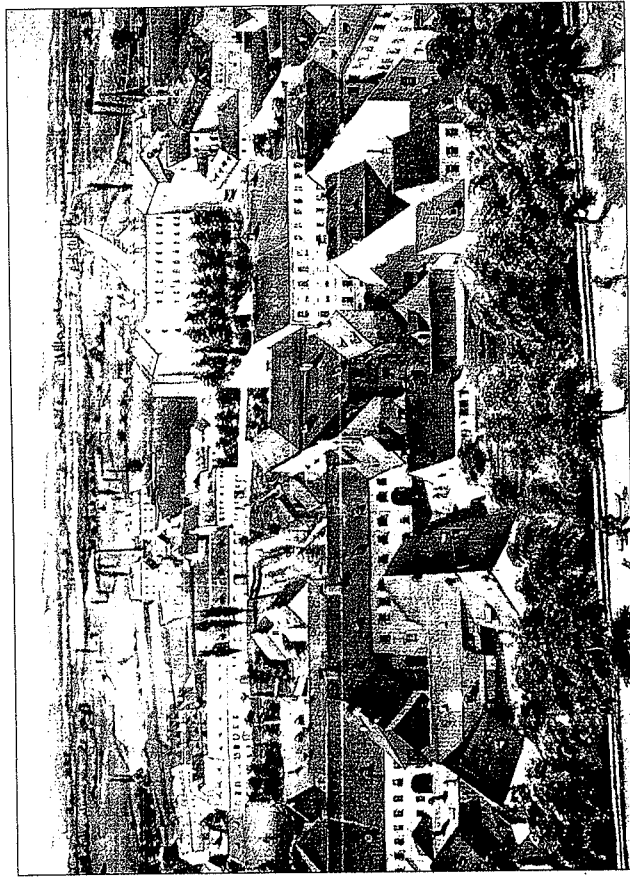

Zrinjevac, pogled s južne strane. Park je u ljeto 1873. predan građanima na uživanje. (MGZ)

srednjih škola i akademije. Opušteni su bili iz službe Vatroslav Jagić, Ignjat Bričić, Josip Torbar i dr. Na sve važnije i unosnije položaje dolaze peštanski ljudi.

Obilježje Rauchove politike ogleda se jasno i u njegovoj banskoj instalaciji, koja kao da je htjela svečanim ruhom zaodjenuti stvarnost, a banov rad i namjere prikazati kao volju naroda. "Da se udostoji u sredinu željno očekivajućega naroda zaputiti", glasila je molba paradne deputacije, koja je došla u Lužnicu po Raucha da ga doprati u Zagreb. U bezbroj poklonstvenih pjesama, ispijivanih u njegovu slavu, očekuje se neka sreća i zadovojstvo od ljubljenoga bana. "Zapala je sreća — Da nam diku domovine naše — Brižna oca doveđoše vile." Takvi i slični izljevi odanosti u pjesmama i govorima što su preplavili grad trebali su dati ton i stvoriti ugodaj te svečane zgrade. A zгода je doista bila svečana. Bila je to prava kraljevska krunidba. Takvo što Zagreb još nije doživio. Svečanosti su trajale tri dana, a program je bio bogat i opsežan, kako se to već događa u takvim prilikama.

Svečane deputacije, pozdravni govori, budnice, odfekivanje mužara i topova, banderiji, počasne satnije, zastave, gospođice u bijelim opravamama, svečana rasyjeta grada, bakljađe, slavoluci, prigodne kazališne predstave, bankeiti, objedi, večere itd. Sve to bilo je sastavni dio te velike parade uz sudjelovanje velikaša, turopolskih ple-mića, visokoga svećenstva, korporacija, celhova, a i mnoštva znatizeljnoga puka. Velika povorka kočija, konjanštva i pješačka razvila se od Črnomerca, gdje su bana dočekali, pa sve do banske palače na Gornjem gradu. Ban se provezao u četveropregu i

Pogled iz gornjogradske gimnazije na Donji grad, akvarel učenika Đure Fridricha, 1866. (MGZ)

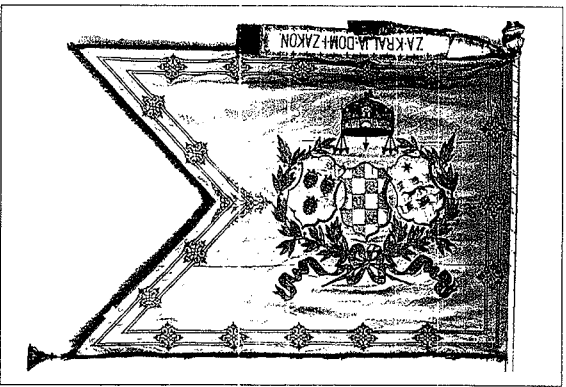
svečano ušao u Gornji grad ispod slavluka, koji je bio postavljen tamo gdje su nekada stajala stara gradska vrata kod financijskih zgrada i Popova tornja. Pred banovom kojim stupali su nosioci banskih insignija, a oko nje banderij grada Zagreba. Na Markovu trgu slijedili su pozdravi i predaje cvijeca, što ga je uručila ljubljenu banu "vječno mlada" gospojica. Ban je bio očito ganut tom paradom. Uvečer je na znak topa grad bio svečano rasvijetljen, a nešto poslije započela je i bakljada. A sutradan obavljena je ceremonija same instalacije. Ban polaže prisegu, prisustvuje svečanom *Te Deum* itd. Nakon prisege bacili su ga po propisanu ceremonijalu triput u zrak, tako da je postao pravi pravcati ban po svim propisima i formalnostima. No tora prilikom mislilo se dakako i na narod, pa je upriličena i velika pučka svečanost, koju je morao organizirati poseban odbor *purgera*. Po programu svečanost je trebala započeti time "što bude svećani vol uz muziku praćen iz Ilice do kraja Vlaske ulice". Tako je doista i bilo, pa su vola vodili uz muziku iz Gornje Ilice preko glavnoga gradskog trga u Vlasšku ulicu. Pratio ga je u svečanom koraku osam mesara u bjelini. A da bi proslava bila što veličanstvenija, a vol što impozantniji, iskitili su ga vrpčama i cvijećem, a na rogove nataknu li mu naranče. No to je bila tek predigra pučke svečanosti, koja se posve razmahala tek drugi dan. Održavala se na Zrinjevcu, koji je u to doba još bio sajmište. Svijet se zabavljao već od dva sata posljedipodne uz svirku gradske glazbe i pucanje mužara. Tu se pekao i onaj vol što je dan prije promerirao po gradskim ulicama, a u posebnim paviljonima točilo se vino. A što je bilo najljepše,

pečeni se vol dijelio narodu besplatno, davali se hljebovi, bacao se novac i točilo vino, sve na državni trošak. Naravno da je tu došlo i do male uzbune, jer je "publika" upravo *šturmirala*, tj. jurila, na tribine u borbi za jelo. No sve što se tu podijelilo bilo je malo prema onome što se potrošilo na svečanim objedima, večerama, primanjima i banketima priređenim tom zgodom. Samo za svečani ples, primjerice, koji se održavao u nadbiskupskom dvoru, slastičar Franjo Krežma (otac znamenitoga virtuoz) pripremio je 1000 porcija sladoleda, 1000 komada holipa, 2400 slastica, 100 oka limunade, oranžade i sl., 200 čaša kave, 115 funti svakakvih slastica, šećera, čokolade, suhogafinog voća itd., 600 šalica čaja s rumom i skorupom, 1000 komada peciva za čaj. To su bile samo slastice za taj ples, a koliko je tek bilo drugih jela i pića i na toj i na drugim priredbama. Troškovi su bili veliki, pa se potrošilo sigurno više nego li za sam boravak Franje Josipa i carice Elizabete, koji su bili iste godine došli u Zagreb. To je bio drugi posjet Franje Josipa Zagrebu.

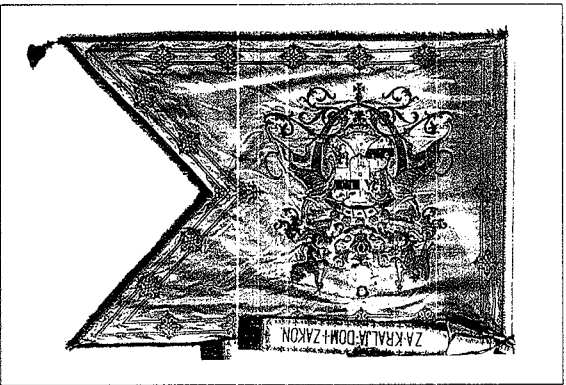
U Muzeju grada Zagreba čuva se još i danas banska zastava koja je bila izrađena posebno za Rauchovu instalaciju. Izrađena je u Beču u atelijeru Marije Benković. Vezena je u teškoj crvenoj svili s izvezenim grbom Rauchovim s jedne i grbovima Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s druge strane. Prije nego što su je poslali u Zagreb, izložili su je u Österreichisches Museum u Beču, pa su je i samom caru pokazali kao iznimno remek-djelo.

Rauchova mađaronska vlada bila je srećom razmjerno kratko vrijeme na vlasti. Svakako kraće nego što si je Rauch zamislio kad je pripremao onakvu instalacijsku svečanost. Srušila ga je afeta s Lonjskim poljem, u koju je bio umiješan. Rauchova, kao ni poslije kratkotrajna Bedekovićeva, vlada nije ničim potaknula napredak grada. Nastupio je kraći zastoj u njegovu razvoju i kao da je zavlado neko mrtvilo. Gradi se tek nekoliko većih zgrada u Donjem gradu, i to tzv. Siebenschneinova kuća na Preradovićevom trgu, koji je tada bio predgrađe, zatim Singerova kuća na uglu Trga bana Josipa Jelačića i Praške ulice, koju je gradila Prva hrvatska štedionica i velika Kukovića kuća u današnjoj Ulici Andrije Hebranga, što ju je sagradio topolovački vlastelin Mirko Kuković radi velike potražnje i oskudice stanova koja je vladala u ono vrijeme u Zagrebu, kad je Zagreb postao sjedište nagodbene vlade od 1869. Sve te zgrade građene su 1871. Izgradnja Siebenschneinove, a osobito Kukovićeve kuće, značio je novi prodor Zagreba prema jugu od stroge, uske središnje crte što su je činili Trg bana Josipa Jelačića i Ilica. Kukovića kuća, u današnjoj Ulici Andrije Hebranga, bila je krajnja južna točka grada.

U daljem tijeku sedamdesetih godina 19. st., za banovanja Ivana Mažuranića, razvoj grada opet oživljuje i njegova se izgradnja nastavlja. Mažuranićevo vrijeme obilježilo je velik napredak u razvoju Zagreba, koji se s jedne strane prilično izgradio, a s druge strane dobiva neke ustanove koje ga uvode u red modernih većih gradova. Dolaskom bana pučanina javlja se novi polet u javnom životu Hrvatske uopće. Nastoje se u onim područjima u kojima je Hrvatska dobila autonomiju postići što bolji rezultati, što vrednije tekovine. Modernizira se uprava i sudstvo, a osobita se pozornost posvećuje prosvjeti, znanosti i kulturi. Rađa se geslo *Prosvjetom slobodi*, s uvjerenjem da se hrvatski narod mora uzdizati u prvome redu prosvjetno, jer ako se kulturno razvije, ne može propasti ni politički. U takvim prilikama provodi se nova organizacija nastave i to ne samo više, nego i osnovne pučkoškolske. U Zagrebu se

Instalacijska zastava bana Levina Raucha s grbom Trojedinu Kraljevine, vezla Matija Bonković u Beču 1869. (MGZ)

Svećana banska zastava bana Levina Raucha s grbom obitelji Rauch iz 1869. (MGZ)

grade nove škole: pučka škola na Kaptolu 1875. i škola sestara milosrdnica u Gundulićevoj ulici 1877. Organizacija pučke škole bilo je u ono vrijeme osobito aktualno i važno pitanje, jer je stanje tih škola bilo vrlo žalosno i posve zaostal. Npr., u neposrednoj okolici Zagreba, u tadanjim selima Trnju, Horvatima, Vrhovcu, Pantovčaku i Sv. Duhu, nisu još sedamdesetih godina 19. st. djeca polazila pučku školu, jer takvih škola tu uopće nije bilo. A to je bilo u isto vrijeme kad je Zagreb imao već akademiju znanosti i kad se ozbiljno radi na osnivanju sveučilišta u Zagrebu. A to je bilo doista i ostvareno za Mažuranićeva banovanja 19. listopada 1874. i to u zgradi tadanje akademije na Katarinском trgu na Gornjem gradu. Iste godine reformira se i Matična listka, koja dobiva ime Matice hrvatska i postaje središnjim hrvatskim nakladnikom. U to se doba u hrvatskom književnom i kulturnom životu isticala ličnost Augusta Šenoe, koji je baš u tom desetljeću stvorio svoja najpoznatija djela.

U tom se razdoblju osnivaju u Zagrebu i neka znanstvena, prosvjetna i stručna društva i ustanove. Među njima Hrvatsko arheološko društvo (1879), Društvo inženira i arhitekata (1878), Šumarsko društvo (1877), Pravničko društvo (1873), Zemalj-

ska kulturno zdravstveno vijeće, Sbor liječnika (1874), Hrvatski pjevački savez (1875), Zagrebačko radničko društvo (1873), Hrvatski Sokol (1874) itd. Osnivanje tih društava također je odraz kulturni, prosvjetni, a i političkih nastojanja vremena. Ona su imala znanstvene, prosvjetne, a djelomično i političke zadatke.

U to doba gradi se i palača Akademije na Zrinjevcu, dovršena 1879, zatim Glazbeni zavod u Gundulićevoj ulici 1875/6. Gradnja tih objekata važna je i zbog toga što su oni građeni u Donjem gradu, koji je time počeo od Gornjega grada preuzimati ulogu kulturnoga središta Zagreba. Tu će ulogu Donji grad potpuno preuzeti u sljedeća dva desetljeća.

Gradnja Akademijine palače ubrzala je izgradnju Zrinskoga trga. Taj je trg još 1873. bio napušten kao sajmistič i već se počeo preuređivati u perivoj. Na mjestu starih, neuglednih kuća i kućica te daščara, koje su bile tu i tamo razasute na tom prostoru, počele su se dizati današnje palače, pa već u to vrijeme Zrinjevac izgled velegradskoga trga, koji ima i danas. Osim Akademije sagrađena je sedamdesetih godina i palača Sudbenog stola (1878), zatim palača baruna Dragana Vranicanija (1879), u kojoj se danas nalazi Arheološki muzej, na Zrinjevcu 19. Zatim se gradi palača baruna Ljudevita Ožegovića (1874), u kojoj se nalazila Kavana Zagreb, i Rikarda Patriarha, na uglu Ulice Andrije Hebranga i Zrinjevca, gdje se nalazi Američka ambasada. A i čitava sjeverna strana, kojom dominira velika palača Ivana Conte Burattija, sagrađena je 1876.

U sljedećem desetljeću bit će Zrinjevac gotovo potpuno izgrađen.

Gradnjom Glazbenoga zavoda u Gundulićevoj ulici počela se i ta ulica sve više izgrađivati. Tu je industrijalac Sachs sagrađio niz kuća, a 1877. i sestre milosrdnice veliku školsku zgradu. I na današnjem Trgu maršala Tita gradi se u to vrijeme, i to nekadašnja zgrada Gospodarskoga društva. Tom gradnjom prekinuta je duga stanka od preko dvadeset godina, koja je nastala nakon početka izgradnje tog trga, tj. nakon gradnje sveučilišne zgrade. Sveučilište je građeno 1856, a poslije toga nije dotada građeno ništa. Gradnjom zgrade Gospodarskoga društva potaknuta je daljnja izgradnja Sveučilišnoga trga, koja će u osamdesetim i devedesetim godinama 19. st. biti potpuno dovršena.

Izgradnjom Zrinjevca, početkom izgradnje Gundulićeve ulice i Sveučilišnoga trga dan je u istočnom, središnjem i zapadnom dijelu Donjega grada početni jak poticaj za daljnji razvoj grada, koji će se u sljedećim dvama desetljećima naglo i bez zastojia iz tih točaka širiti prema jugu, istoku i zapadu.

No već potkraj sedamdesetih godina utemeljene su i počele su se izgrađivati i neke druge ulice današnjega središta grada. Oko 1878. nastao je i počeo se razvijati Prilaz, zatim Klaićeva, Kačićeva, Krajiška i Ljubljanska ulica (danas Austrijske Republike). Tada se počela razvijati i Vinogradska cesta i nešto zapadniji Kunišćak te Domobranska ulica. A i neki dijelovi sjeverno od središta grada, tj. sjeverno od Illice, nastaju u to doba i počinju se razvijati kao naselja. Tako Tuškanac, Cmrak, Gornje Prekrižje, Pantovčak, Radnički dol i Goljak. I Ksaverska cesta izgrađuje se od tog doba, dok je Juijevka ulica potkraj sedamdesetih godina bila već prilično izgrađena. Ta se ulica počela izgrađivati već od 1839. u vrijeme kad su bila porušena sjeverna gradska vrata kod Popova tornja i time uklonjena zapreka razvoju grada prema sjeveru.

To su bili počeci snažnoga općega razvoja grada, koji će doći do potpunog izražaja u dvama posljednjim desetljećima 19. i na početku 20. stoljeća.

Sedamdesetih godina 19. st. dobio je Zagreb još neke ustanove, važne za njegov daljnji razvoj i njegov život. To je bio u prvom redu Gradski vodovod, koji se na priekide gradio od 1876. do 1878. Velikom svećanošću, koja je bila priređena prigodom otvorenja vodovoda na Trgu bana Josipa Jelačića, uz sviranje vojne glazbe i štrcanje vode iz mnogih vodovodnih vodometi i hidranata, bila je konačno završena dugotrajna borba i brojne prepirke što su se vodile oko te izgradnje. Postojale su dvije struje u pitanju izgradnje zagrebačkog vodovoda. Jedna je bila za to da se izgradi gorski vodovod, koji bi dobivao vodu iz raznih vrela u Zagrebačkoj gori, a druga da se izvede iz bunara u savskoj ravnici. Prepirke između te dvije struje trajale su sve tamo od 1861. tj. otkad se gradsko zastupstvo bilo odlučilo da gradi vodovod. No bilo je dosta i takvih koji su se bojali velikih troškova i dugova te bili odlučno protiv gradnje vodovoda, tvrdeći da zagrebački kućni bunari imaju dosta vode i da se od nje nitko još nije otrovao. Ipak, nakon borbe koja je trajala više od 25 godina pobijedili su napredniji, i to ona njihova struja koja je zastupala mišljenje da treba vodovod izvesti iz bunara u savskoj ravnici. I tako je nedaleko kolodvora tadašnje *Južne željeznice* iskopan prvi bunar, a u Jurjevskoj ulici sagrađen prvi rezervoar, iz kojega su se punile vodovodne cijevi, uvedene po svim gradskim ulicama. U rezervoar je stalo 156 000 hektolitara vode, a to je bilo više nego dosta za potrebe onovremena Zagreba.

Za izvedbu vodovoda potrošio je grad 290 713 forinta i 57 novčića. Time je bio riješen jedan od najvažnijih komunalnih problema, koji je Zagrepčane zaokupljao, čini se, još od druge polovice 18. st. Postoji, naime, jedan tloris zagrebačkoga vodovoda iz 1773, što ga je izradio inženjer križevačke županije, neki Ivan Vetter. No do izvedbe toga vodovoda, koji je trebao dobivati vodu iz Kraljičina zdenca, nije došlo, jer je ona za tadanji mali Zagreb zacijelo bila preskupa.

Sedamdesetih godina 19. st. riješen je još jedan važni komunalni problem time što je bilo osnovano i otvoreno veliko groblje na Mirogoju, namijenjeno svim Zagrepčanima. To je bilo 1876. Tada su se mogla postupno napuštati stara zagrebačka groblja koja su se nalazila u samom gradu. Prvo je bilo likvidirano Jurjevsko groblje (1876). Nakon Jurjevskoga likvidirana su redom i ostala mala groblja: Rokovo (1877), Sv. Torme kod Zvijezde, Sv. Petra kod istoimene crkve (1879), Sv. Duha iznad crkve Sv. Duha itd.

U Zagrebu su osnovane sedamdesetih godina 19. st. još dvije važne ustanove, Statistički ured i bolnica u Vrapču.

U socijalnom životu Zagreba nastale su velike promjene kad su zakonom od 27. veljače 1872. bili ukinuti cehovi i kad je svakoj punoljetnoj osobi bilo dopušteno da se bavi obrtom i trgovinom. Cehovi su se tada već potpuno izživjeli. Nastaju teži dani za obrtnike koji su do toga doba imali monopol proizvodnje. S jedne strane konkurencija stručnjaka i nestručnjaka, i domaćih i stranih, a s druge strane jači razvoj industrije i uvoz industrijskih proizvoda izvana sve više su ih pogadali, slabili i ograničavali njihovu proizvodnju. Oni nastoje popraviti svoje stanje udruživanjem u obrtna poduzeća i zadruge. U Zagrebu se sastaju 14. prosinca 1879. u nekadašnjoj kazališnoj redutnoj dvorani, danas Gradskoj vijećnici na Markovu trgu, obrtnici iz

cijele Hrvatske i Slavonije i tu donose odluke kojima nastoje zaštititi sebe i svojoj obrti te si stvoriti povoljne uvjete za daljnji život. To im u stanovitoj mjeri i dosta dugo uspijeva zbog slaboga razvoja industrije u nas.

Razvoj, izgradnju i život Zagreba sedamdesetih godina 19. st. prekinuo je i poremetio za neko vrijeme veliki zagrebački potres 9. studenoga 1880. Maglovitoga jutra toga dana oko pola osam neugodno je iznenadila Zagrepčane jaka podzemna tutnjava, a još više žestoki potres što je slijedio nakon nje. Već nakon prvoga udarca uzvitala se cijelim gradom silna prašina. Dimnjaci, cigle i crijep padali su s krovova, pucali su i rušili se zidovi kuća i crkava, a ulice su bile zasute ruševinama, ciglom, kamenjem i žbukom. Prestrašeni svijet bježao je u paničnom strahu iz rasklimanih kuća, bolesnici iz bolnice, vojnici iz vojarna, lutajući bezglavo i bez cilja po zakrčenim ulicama. Po cijele dane, iako je bilo vrlo hladno, zadržavali su se ljudi po ulicama u strahu da ih novi udarci potresa ne zateknu u oštećenim kućama. Mnogi i mnogi nisu ni spavali kod kuće. Noći su provodili po ulicama, u fijaakerima, omnibusima, a i po klupama. Grad je podigao i posebne barake na Zrinjevcu i na bivšoj Ciglani, današnjoj Klaićevoj ulici, u kojima su ljudi boravili i danju i noću. Mnogi su bježali iz grada, pa su vlakovi i kolodvor tih dana bili toliko kratki da se to doimalo kao prava seoba naroda. Oko šest tisuća ljudi pobjeglo je iz grada, a to se itekako osjećalo jer Zagreb onda nije imao još ni trideset tisuća stanovnika. Opustjele su kavana i gostionice, oslabio je promet, nestalo je trgovine. Zatvorene su bile škole, kazalište, sabornica itd. Potres je trajao samo deset sekundi, ali je i u to kratko vrijeme prouzročio velike štete. Stradalo je — što porušeno, što oštećeno — više stotina zgrada. Za njihov se popravak, ne računajući crkve i velike državne zgrade, predviđalo najmanje dva milijuna forinta. A to je bio za ono vrijeme golem novac. Najveću štetu pretrpjeli su od potresa izravno ili neizravno naše umjetnine i kulturni spomenici. Niz vrijednih starih spomenika na području Zagreba i njegove okolice nastradalo je u tolikoj mjeri da je ili potpuno izgubio svoje prvobitno obilježje ili je sasvim propao. Neki su spomenici propali odmah od samoga potresa, a mnogi su naknadnim više ili manje radikalnim obnovama izgubili gotovo svaku umjetničku i kulturnopovijesnu vrijednost.

Naša stara katedrala bila je među onim spomenicima koji su najviše stradali. Osobito je bila oštećena njezina unutrašnjost. U svetištu srušio se stari kasnogotički mrežasti svod i zatrpao niz korskih klupa, klecala i glavni oltar. Nastradalo je i dvanaest velikih kamenih kipova koji su krasili svetište uokolo na visokoj stijeni, odakle su pali i razbili se pod teretom teškoga gotičkog svoda. Srušili su se i neki potpornji i lukovi te dio svoda u ladi, a popucali su inače zidovi, stupovi i svodovi po čitavoj crkvi. Katedrala je mnogo stradala od potresa, ali nesreća je bila još veća u tome što je potres dao pobude za njezinu odveć radikalnu obnovu. Jer ta je obnova upropastila najvažniji i najvredniji umjetnički spomenik staroga Zagreba.

I Katarinska crkva stradala je mnogo, ali je od restauratorske ruke bila uglavnom pošteđena, sačuvavši veliku umjetničku vrijednost. Tek zapadno pročelje restaurirano je u duhu onoga vremena.

I drugi stari vrijedni zagrebački spomenici bili su više ili manje oštećeni. Nastradala su i Kamenita vrata, Popov toranj, jezuitski samostan, gimnazija, Plemički konvikt, nadbiskupski dvori i kanoničke kurije.

No veliki zagrebački potres 1880. imao je i neke pozitivne strane. On je naime nametnuo potrebu potpune obnove grada, dajući istodobno stanoviti poticaj za buduću izgradnju. Premda nova izgradnja nosi dosta jak negativan biljeg, što su joj osobito u razdoblju osamdesetih godina dala djela Friedricha Schmidta i Hermannu Bolléa. Ta dva graditelja, a u prvome redu Bollé, obnavljaju sve važnije kulturnopovijesne arhitektonske spomenike Zagreba: katedralu, Sv. Marka, franjevačku crkvu itd. i grade sve važnije zgrade u gradu osamdesetih godina. Oni radikalnom obnovom upropaštavaju kulturne spomenike, a svojim novim građevinama unose u Zagreb neoriginálni, obnovljeni stili neogotike i neorenesanse, što su ga preuzeli iz prošlosti, kako je to bila moda onoga vremena. I u njihovu restauratorskom radu, ponajprije u Bolléa, prevladava neoriginálna, hladna, beskrvna neogotika.

U životu Zagreba, kao i uopće Hrvatske, od osamdesetih godina 19. st., tj. nakon odlaska bana Mažuranića, a nastupom mađarona grofa Ladislava Pejačevića, a i poslije sve do sloma Austro-Ugarske, a napose za Kluenua Hédeváryja, osjećaju se ponovno jači pokušaji mađarizacije. Mađar Anton David, financijski ravnatelj u Zagrebu, otvara 1. lipnja 1880. u vrijeme banovanja Ladislava Pejačevića školu u kojoj će financijski činovnici učiti mađarski. On je, naime, od njih tražio znanje mađarskoga jezika i obećavao promaknuće onima koji taj jezik nauče. To je bila tzv. Davidova škola. Tri godine poslije, u kolovozu 1883, dolazi do nove atere s grobovima, a ta je prvi put nakon 1848. izazvala spontani narodni prosvjed. David je dao napraviti posebne protuzakonite grobove s mađarskim i hrvatskim natpisima i šest njih dao je 7. kolovoza 1883. pribiti na financijske zgrade u Gundulićevoj ulici br. 7 i Opatičkoj 20 i 29. Takav postupak izazvao je veliku uzbunu i ulične demonstracije u Zagrebu, a već 15. kolovoza Zagrepčani su u pol bijela dana silom skinuli i pobacali sve te grobove s financijskih zgrada, a Davida, koji je morao noću bježati iz Zagreba, ispratili su kamenjem. Porazbijali su sve prozore vagona u kojem se sakrio pod klupu, tražeći zaštitu od kamenoga bombardiranja. Ali mađarski grobovi bili su opet uz vojnu asistenciju za neko vrijeme uspostavljeni. U Zagrebu služe mnogi Mađari, koji u svakoj prilici izazivaju Zagrepčane. Mađarski husari jašu npr. kroz grad i izazovno pjevaju o Hrvatima pogrdne mađarske pjesme: "Ejien a vitez magyarthuszar es dogoljen a horvat rongyos" (Živio viteški mađarski husar, a krepao podbranac Hrvat).

Afera s mađarskim grobovima u Zagrebu bila je i neposredan povod buni koja je buknula u cijelom Hrvatskom zagorju i dijelu Vojne krajine, koja je konatno dvije godine prije toga bila sjednjena s civilnom Hrvatskom. Sav narod ustao je protiv sve otvorenijih pokušaja mađarizacije. Situacija za pobunu bila je već prilično zrela. Pripremleno ju je teško gospodarsko stanje s bezobzirnim, nasilnim ubiranjem poreza, kojega su se ljudi strašno bojali. Bilo je slučajeva da su seljaku za 50 novčića zaostalog poreza prodati na dražbi jedinu kravu. Postupak je pritom bio brutalan. Osim toga seljaci su bili ozlojeđeni zbog uvođenja novih metričkih mjera: hektolitara mjesto vagona (61 l) i kilograma mjesto funte (56 dkg), jer su se prema novim povećanim jedinicama mjere povećale i sve prirodne daće seljaka.

U to doba dolazi na bansku stolicu Hrvatske Dragutin Kluen Hédeváry, koji je poslan u Zagreb da Hrvatsku pacificira. Kluen vlada dvadeset godina u apsolutističkom, protunarodnom duhu i izaziva stalni otpor hrvatskoga građanstva, odnosno zagrebačkoga građanstva. U njegovo vrijeme strani kapital sve više prodire u našu

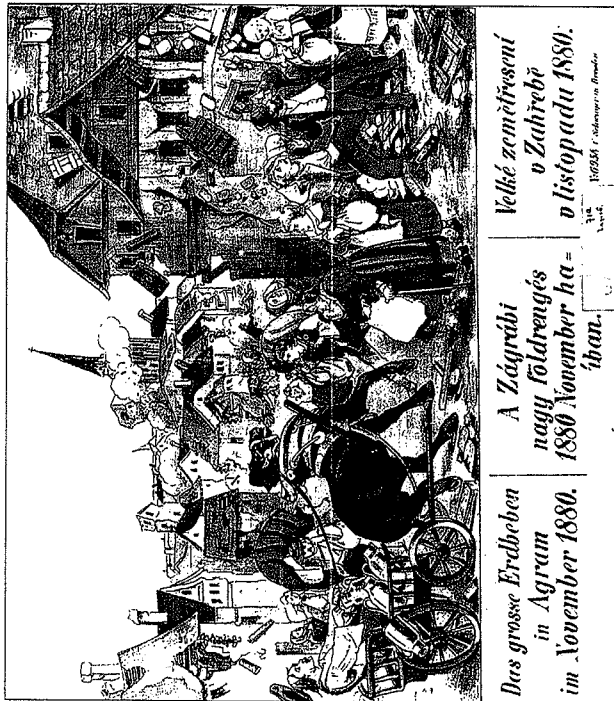
Spiritdon Milanese: U gostionici na Kapitolu nakon potresa 1880. (MGZ)

zemlju, osniva tvornice, vlada financijama, trgovinom i obrtom. Trgovina, obrt, industrija većinom su u rukama stranaca, koji sve više prodiru u hrvatsko društvo, dok u isto vrijeme Hrvati (domaći živali), a u prvome redu seljaštvo, mora zbog teških gospodarskih prilika u kojima živi seliti u strani svijet.

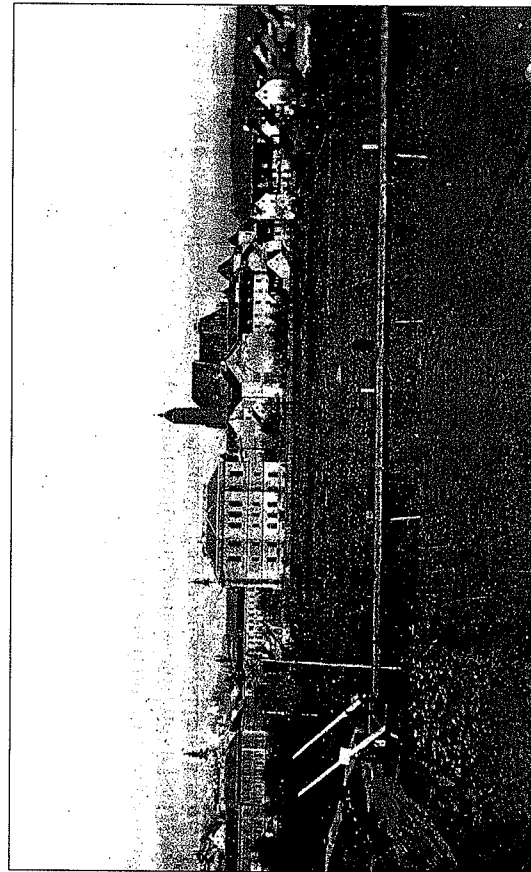
U tom razdoblju Zagreb se sve više izgrađuje i učvršćuje kao središte Hrvatske i Slavonije. Strani kapital osniva ovdje uglavnom prehrambenu industriju. Godine 1892. osnovane su tvornica cikorije, zagrebačka pivovara, tvornica slada i tvornica octa, tvornice kandida, pjenice, 1898. tvornica šampanjca u Zagrebu, a mesnate robe i masti u Sesvetama. Osim tvornica prehrambenih proizvoda, osnovane su još i neke druge za koje u zemlji bijaše sirovina, odnosno koje nisu mogle konkurirati inozemnim tvornicama. Tako je još 1881. osnovana tvornica duhana, 1892. tvornica papira, 1893. ciglana, 1894. tvornica sapuna, a 1899. tvornica pokušstva.

Razvojem industrije povećao se znatno broj radnika. Godine 1891. donosi se zakon o osiguranju pomoćnog osoblja, a 1893. osnovana je u Zagrebu Okružna blagajna za potporu bolesnim radnicima.

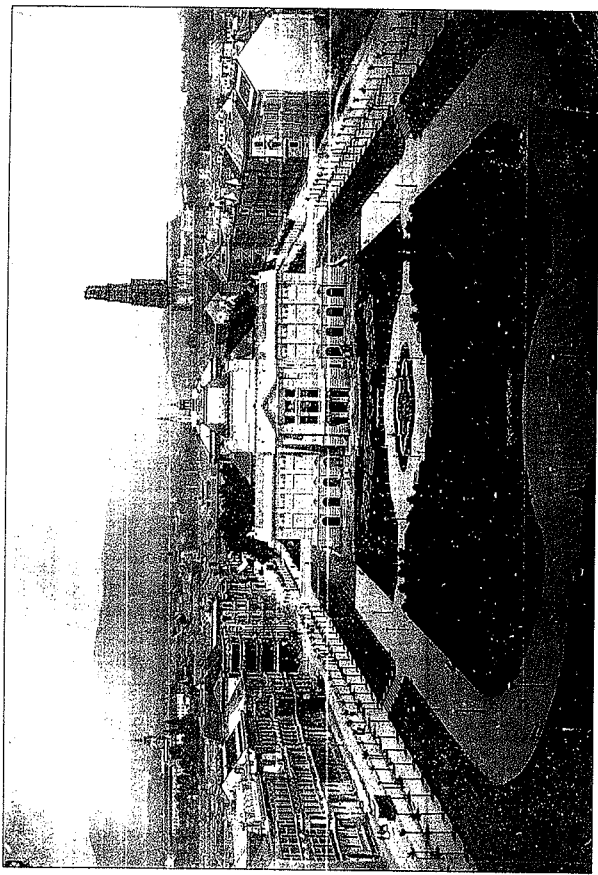
Godine 1891. neposredno prije osnivanja većih tvornica u početku devedesetih godina, priredena je u Zagrebu Druga velika gospodarska izložba. Organiziralo ju je Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, koje je nastojalo promicati naše, domaće gospodarstvo, pa je ta izložba trebala pokazati stvarne rezultate njegovih pedesetogodišnjih nastojanja. I ta izložba bila je priredena na Sveučilišnom tugu, u ono vrijeme već gotovo potpuno izgrađenu. Samo još nije bilo kazališta i zgrade Trgovачke komore. Za vrijeme izložbe, na mjestu gdje će za četiri godine biti podignuto veliko kazalište, stajali su izložbeni paviljoni raznih vlastelinstava, poduzeća, društava i

Veliki potres u Zagrebu u studenom 1880, kolovirana litografija izdana u Dresdenu.

Zagreb 1880. Zgrada HAZU posljednja je građevina u nizu istočnih perivoja. (MGZ)

Pogled na Zagreb s glavnog kolodvora, 1903. (MGZ)

ustanova, domaćih i stranih trgovaca te industrije. Čitav prostor bio je ukrašen nasadima, cvijećem, ukrasnim zelenilom, ribnjakom, vodoskocima itd. To je bila najljepša i najbogatije opremljena izložba staroga Zagreba. I na njoj se izlažu proizvodi našega poljodjelstva, šumarstva, rudarstva, vinogradarstva, voćarstva, svilarstva, pčelarstva itd. te se dobiva pregledan uvid u sva naša prirodna i gospodarska bogatstva.

Nešto zbog Khuenove želje da si stvori što ljepšu i dostojniju prijestolnicu, a u prvome redu zbog razvoja gospodarstva, osnivanja industrije, jačanja privrede i trgovine, doživio je Zagreb neobično snažan razvoj. Broj stanovnika se udvostručio, a grad se naglo izgrađivao i širio. Na početku Khuenove vladavine imao je Zagreb oko 30 000, a na kraju više od 60 000 stanovnika. U to vrijeme nastalo je strogo središte današnjega Zagreba sa svim ulicama, trgovima, parkovima, istaknutim reprezentativnim zgradama i spomenicima. To je prostor omeđen sa zapada otprilike Ljubljanskom ulicom (danas Austrijske Republike), s juga željezničkom prugom, Mihanovićevoim ulicom i Glavnim kolodvorom, s istoka Draškovićevom ulicom, a sa sjevera Jurišićevom ulicom, Trgom bana Josipa Jelačića i Ilicom. Zagreb dobiva izgled zapadnoeuropskoga grada kako u novoizgrađenim dijelovima, tako i u starom središtu, koje se sada pregrađuje i modernizira. Trg bana Josipa Jelačića pretvara se iz trga više-manje provincijskoga izgleda u trg velegradskoga tipa izgradnjom sjeverne i istočne strane trga. Grad nudi besplatno zemljište svima koji tu sagrade kuće do 1884. Tako se odmah nakon potresa počinje mijenjati izgled sjeverne strane.

Umjesto jednokatnih bidemajerskih provincijskih kućica grade se moderne reprezentativne palate na dva, tri ili četiri kata. Prva se gradi 1882. Wasserthalova kuća na uglu Bakračeve ulice. S izgradnjom Wasserthalove kuće čitava sjeverna fronta Trga bana Josipa Jelačića pomaknuta je za nekoliko metara prema jugu. Nakon te zgrade prva je sagradena 1884. bivša Pongračeva, odnosno palaca *Assicurazzioni generali*, a poslije nje građena je Gavellina kuća 1888-9. Ta kuća, građena u neorenesansnom stilu, posljednja je iz toga doba. Ostale kuće na sjevernoj strani Trga izgrađit će se tek početkom 20. st., i to 1903. Radova, 1906. Kolmarova i 1907. Popovičeva. Niz malih kućica na istočnoj strani Trga srušen je, a umjesto njih podignut je 1898. na uglu Jurisičeve i Trga tzv. *Elza Fluid dom*.

Osamdesetih i devedesetih godina 19. i u prvim godinama 20. st. prije I. svjetskog rata izgrađivao se dalje Zrinjevac, a osnovani su bili i izgrađivali se Akademički i Tomislavov trg, pa je taj dio grada dobio u to vrijeme današnji izgled. Kemijski laboratorij na Zrinjercu bio je sagraden 1884. Južnije od njega prostiru se još polja, livade i vrtovi. Godine 1892. gradi se Glavni kolodvor, što daje poticaja za izgradnju prema jugu, pa se tada izgrađuje današnji Tomislavov trg. Taj trg bio je uređen kao park prigodom dolaska cara Franje Josipa u Zagreb 1895. Godine 1897/8. gradi se i Umjetnički paviljon i time je Trg kralja Tomislava dobio svoj konačni današnji oblik. Devedesetih godina 19. i početkom 20. st. osnivaju se ili se dalje izgrađuju i okoline ulice te druge poznatije ulice u središtu grada: Trenkova (1893), Preradovičeva (1892), Senoina (1897), Željavičeva (1897), Bogovičeva (1899), Preradovićev trg (1897), Svatičev trg (1901), Masarykova (1894), Gunduličeva, Mihanovičeva itd. U Mihanovičevoj je bio 1890. uređen Botanički vrt.

Još u osamdesetim godinama nastaju među ostalim Boškovičeva (1886), Matičina (1886), Kacičeva (1878-1885), Prilaz Gjure Deželica (1882-1883), Pejačevićev trg (1886-1888), Martičeva ulica (1889), Draškovičeva, Primorska (1882) itd. Kao šetališta uređuju se 1885. Josipovac, Tuškanac i Cmrok.

Osamdesetih i devedesetih godina dobio je uglavnom svoj današnji oblik i Kazališni trg. Tu su u to vrijeme sagradene zgrade bivšeg Sokola i Kola (1884), Učiteljski dom i obrtna škola (1888/9), *Narodne novine* (1893) i veliko kazalište 1895.

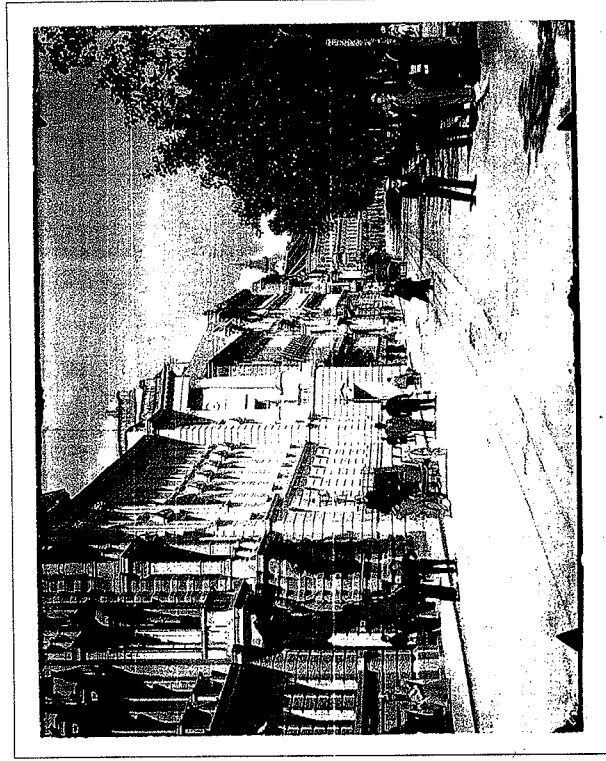
U dva posljednja desetljeća 19. i početkom 20. st. Zagreb se naglo izgrađivao i širio. On je potpuno izgubio u to vrijeme obilježje staroga provincijskoga grada i pretvorio se u moderan grad zapadnoeuropskoga tipa. A da bi kao takav mogao dobro funkcionirati, morao je biti opskrbljen svim onodobnim tekovinama i postignućima. Tako je Zagreb došao postupno do svih osnovnih tekovina modernoga grada. Još 1863. dobio je plinsku rasvjetu, a 1878. vodovod, 1888. pojavljuje se u Zagrebu telefon, a još od 1851. bio je Zagreb brzojavom preko Celja povezan s Bečom. Godine 1890. sagradena je i puštena u promet Uspinjača, koja je povezala stari s novim gradom. Iste godine počele su se gradske ulice asfaltirati, a konačno, 1907. dobio je Zagreb i električnu rasvjetu.

Kad je sredinom devedesetih godina Khuen bio uvjeren da je otpor u Hrvatskoj skratio i da ju je potpuno pacificirao, organizirao je 14-16. listopada 1895. treći posjet cara Franje Josipa Zagrebu. Hito se pohvaliti i obnovljenim gradom, a osobito novom kazališnom i novom gimnazijskom zgradom, koje su bile građene i upravo dovršene u to doba. Za svečani doček Franje Josipa bili su podignuti slavoluci, a sav grad bio

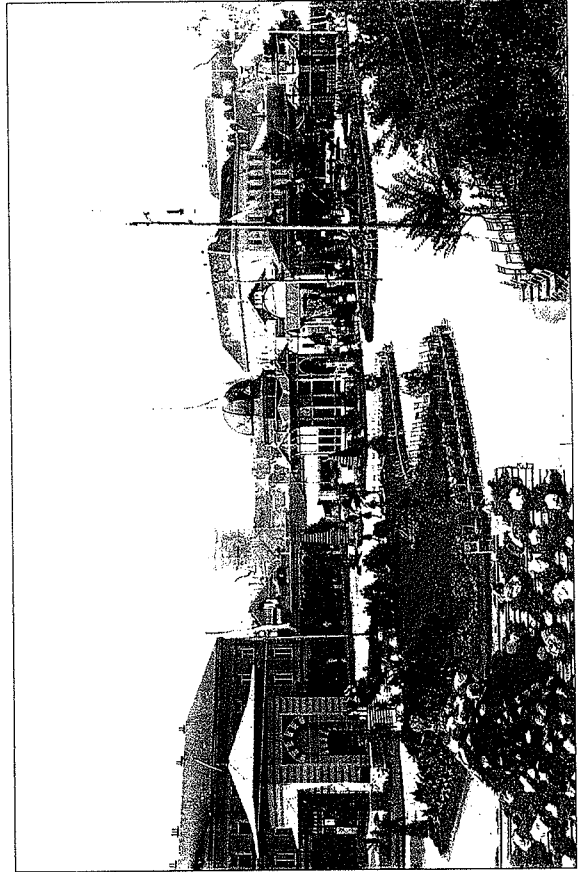
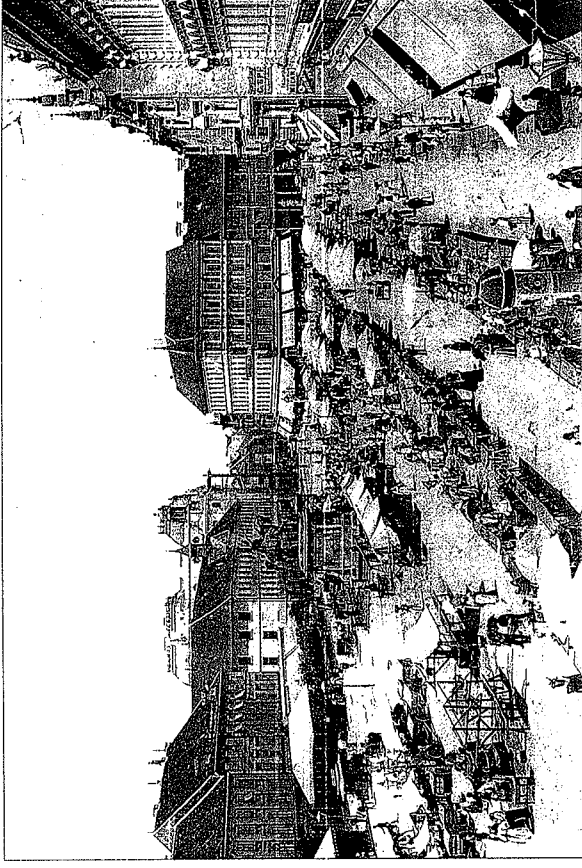
je iskićen zastavama, cvijećem i zelenilom. Franjo Josip prisustvovalao je svečanu otvorenju kazališta i polaganju završnoga kamena na gimnazijskoj zgradi. Ali, doživio je i spaljivanje mađarske zastave, što ju je sveučilišna mladež za njegova boravka u Zagrebu zapalila na Trgu bana Josipa Jelačića 16. listopada 1895. u znak otpora protiv mađarskog ugnjetavanja.

Madarizacija i nastojanje da se Hrvatska postupno zbrusi kao samostalna država, nepravna jedinica i dalje traje, a sastavi dio takve politike bilo je ukinuće zagrebačke opere 1889. i pripremanje hrvatskih arhivalija iz zagrebačkog arhiva u Peštu. U lipnju 1885. dao je ban Khuen na zahtjev ravnatelja mađarskoga zemaljskog arhiva Julija Paulera otpremiti iz zagrebačkoga arhiva spise svih hrvatskih samostana, doknutih u vrijeme Josipa II. i spise s imanja porodice Zrinskih i Frankopana. Otpor protiv madarizacije traje neprekidno, sa sve jačim proplamsajima, te vrtunac doživljava 1903. posljednje godine Khuenova vladanja, kad se istupa potpuno otvoreno i kad su Zagreb i pokrajina u gotovo neprekidnim demonstracijama. Do osobito velikih demonstracija došlo je u Zagrebu 27. ožujka 1903. zbog mađarskoga natpisa *Magyar kiraly Allamasutak*, koji je bio stavljen na upravo dovršenu zgradu željezničkoga ravnateljstva u Mihanovičevoj ulici. Cijeli Zagreb sudjeluje u demonstracijama, a vojska izlazi na ulice, spremna za intervenciju. Demonstranti razbijaju prozore na prometnoj upravi i gotovo demoliiraju zgradu *Narodnih novina*. Drugoga dana nestali su svi natpisi na stranim jezicima koji su postojali u gradu. Jedanaestog travnja došlo je do krvoprolića u Zaprešiću, kada je na kolodvoru spaljena mađarska zastava. Na to krvoproliće Zagreb reagira i opet se obnavljaju demonstracije svom žestinom. Glavni kolodvor bio je sav razbijen, a mase ne uzmiču više pred oružanom silom. Dne 5. lipnja spremno se atentat na Khuena, pa je bio zapaljen jedan paviljon na samištu s namjerom da se otkloni pozornost policije s Gornjeg grada, gdje je trebalo Khuena likvidirati. No stvar je bila izdana i atentat je bio spriječen. Na Markovu trgu pojavila se vojska. No Khuen je ipak morao ubrzo otići iz Zagreba i ostarviti Hrvatsku. Posljednji put pojavio se u Zagrebu još na tijelovskoj procesiji 11. lipnja 1903. Govorio se da se i tu sprema na njega atentat, pa se osigurao mnoštvom vojske. Čak iz Maribora bili su dopremljeni draguni za održavanje reda. Nije se dogodilo ništa, sve dok u pola procesije Khuen nije otišao, primivši brzojav o umorstvu kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage. Za nekoliko dana bio je imenovan mađarskim ministrom predsjednikom i otišao zauvijek iz Zagreba.

Khuen je otišao, ali kuenovština je ostala. Naslijedio ga je grof Teodor Pejačević, a onda dolaze Pavo Rauč, Nikola Tomašić, Slavko Cuvaj itd. Uglavnom, mađarofilska politika vodi se i dalje sve do sloma Monarhije. Mađari ne odstupaju od svojih namjera i njihova prepotentna preziranja ne prestaju. Kao ilustracija njihovih namjera neka nam posluži npr. samo činjenica da je 1911. bilo u Hrvatskoj i Slavoniji 60 mađarskih škola sa 130 mađarskih učitelja. Te iste godine odobrila je mađarska vlada svotu od 600 000 kruna za gradnju "mađarske više pučke škole" u Šrcu Hrvatske, u Zagrebu. Na sve to revolt naroda ostaje stalno budan, on stalno tinja i izbija od vremena do vremena u jače vidljivom obliku. Tako dolazi do studenjskih i srednjoškolskih demonstracija u Zagrebu protiv neustavnog Cuvajeva režima 1912. Krvari događaji u Sarajevu prigodom prosvjedne skupštine održane protiv politike Monarhije u Hrvatskoj, kojom je prilikom bio teško ranjen jedan student, izazvali su

Zrinski trg, zapadna strana kod današnje Hebrangove, oko 1900. (MGZ)

Pogled na Jubitarnu šumarsko-gospodarsku izložbu, 1891.,
privedenu na trgu ispred zgrade Sveučilišta.

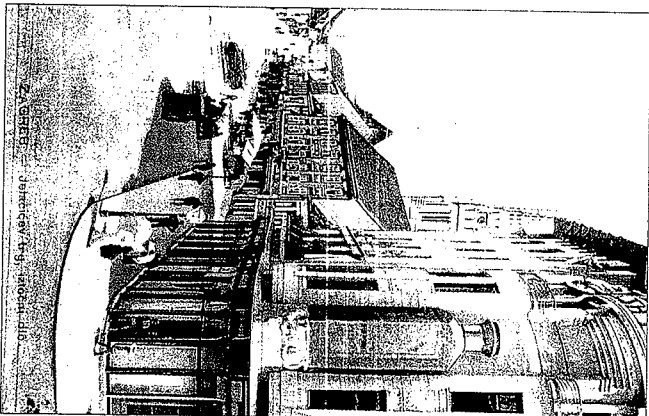
Trg bana Jelčića oko 1900, razglednica Julija Hühna. (MGZ)

te demonstracije. Sveučilištarci su se zabarikadirali u sveučilišnoj zgradi, policija ih opsjeda i formalno navaljuje na zgradu. I srednjoškolski, muško i žensko, svi izlaze na ulicu i demonstriraju. Oni u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji provode generalni štrajk, koji uspijeva. Sve srednje škole morale su se zatvoriti na mjesec dana. Iste godine 8. lipnja u podne pokušao je omladinac Jukić u Mesničkoj ulici atentat na komesara Cuvaja. Tada su poginuli banski savjetnik Hervočić i jedan stražar.

Na kulturno-umjetničkom polju pokazuje Zagreb tijekom druge polovice 19. i početkom 20. st. stalni napredak. Središte kulturnog života Zagreba je Donji grad. Tu se od 1880. nalazi Akademija znanosti i muzeji, od 1875. Glazbeni zavod, od 1882. Sveučilište, koje se seli s Gornjega grada u svoju sadašnju zgradu, bivšu tvornicu duhana. Godine 1884. otvara se u Donjem gradu i Strossmayerova galerija slika, a 1895. preselilo je ovamo i kazalište s Markova trga i smjestilo se u svojoj sadašnjoj reprezentativnoj zgradi, koja je bila dovišena te godine zahvaljujući golemim novčanim prilozima cijeloga naroda.

U Zagrebu se okupljaju mladi intelektualci, književnici i likovni umjetnici, koji žele umjetnost staviti u službu politike, narodne borbe za oslobođenje. Oni žele na području umjetnosti dokazati da Hrvati postoje kao poseban samostalan narod, ravnopravan svim ostalim narodima.

Potkraj 19. i na početku 20. st. postaje Zagreb središte likovnog umjetničkog života. Tu se u to vrijeme, nakon krize na tom polju u 19. st., stvaraju novi temelji i mogućnosti povezanije, sustavnije i življe umjetničke djelatnosti u nas. U Zagrebu

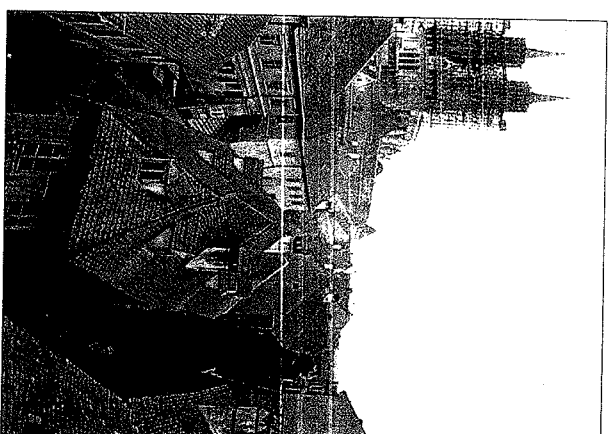

Pogled s Jelacićeva tuga na Bakračevu ulicu, u prvom planu secesijsko pročelje kuće Elisa Fluid, koje je 1928. preoblikovao poznati njemački arhitekt Peter Behrens, razglednica iz 1905. (MGZ)

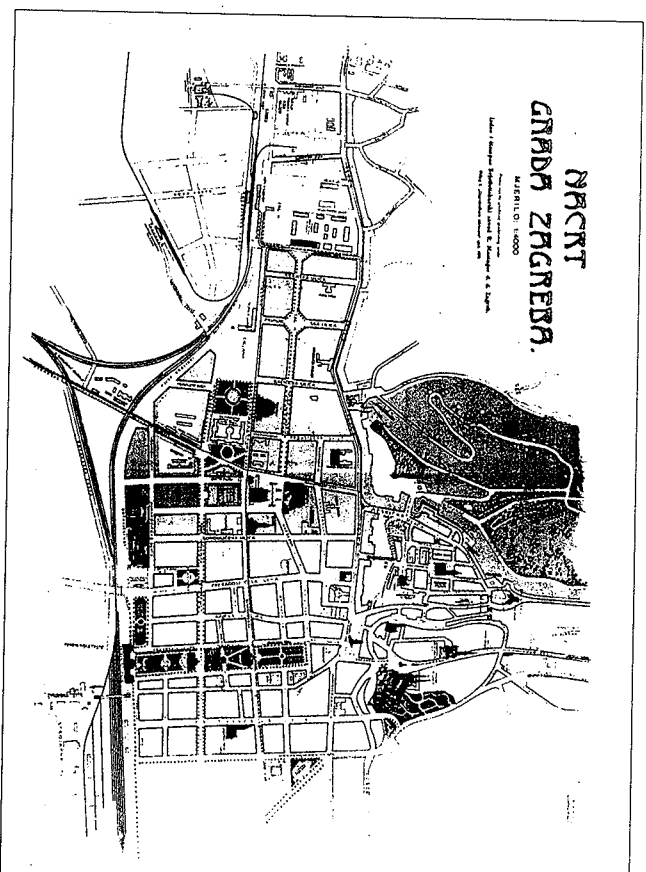
se u to vrijeme osniva Društvo hrvatskih umjetnika, kojemu je zadaća u prvome redu podupirati domaću umjetnost. Ono 1898. priređuje veliku manifestacijsku izložbu hrvatske umjetnosti i slavi četinstogodišnjicu Marka Marulića i književnosti na hrvatskom jeziku. U Zagrebu se okupljaju i djeluju u to doba svi tadašnji najistaknutiji hrvatski likovni umjetnici. Tu se priređuju umjetničke izložbe, grade se umjetnički atelijeri i stalni Umjetnički paviljon za izložbe. Osniva se i prva umjetnička škola, iz koje se razvila današnja umjetnička akademija. Na sveučilištu predaje se povijest umjetnosti. I tako su, usprkos teškim prilikama, zahvaljujući samo snazi, upornosti i otpornosti naroda, postignuti veliki uspjesi u slikarstvu, kiparstvu, glazbi, književnosti i kazališnoj umjetnosti.

Krajem 19. st. povećao se teritorij Zagreba gotovo za polovicu kad su mu bile pripojene porezne općine Lašćina i Žitnjak. U to je vrijeme već znatno porastao i broj stanovnika. Na prijelazu u 20. st. (1900) ima Zagreb 57 000, a već za četrnaest godina taj je broj porastao na 80 000 stanovnika.

Prvi svjetski rat zaustavio je razvoj Zagreba. No nakon rata razvio se Zagreb i teritorijalno i po broju stanovnika više nego ikada prije. Grad se širi u svim smjerovima. Ne nastaju samo pojedine nove ulice, trgovi i parkovi, već čitave gradske četvrti, koje su često po veličini ne samo dostigle već i prešle stari Zagreb, kakav je bio još na početku 19. st.

Pogled na Dolac i korito potoka Medveščaka koji je tekao između kuća do 1898. (MGZ)

Nacrt grada Zagreba iz 1911. (MGZ)

Začetak toga posve novoga, modernoga Zagreba predio je istočno od Draškovićeve ulice, u koji kao da otvara pristup palača burze, djelo arhitekta Viktora Kovačića, koji je u nas prekinuo s tradicijama u graditeljstvu druge polovice 19. st., kojemu glavni predstavnik bijaše Bollé, i svojim profinjanim osjećajem za ljepotu sklada i veličinu jednostavnosti otvorio putove novom, suvremenom i praktičnom graditeljstvu 20. stoljeća.

Nestanak Austro-Ugarske označio je kraj cijele epohe u razvoju i životu Zagreba.

Životopis Franje Buntaka

Sva starija enciklopedička i leksikonska djela uz ime Franje Buntaka stavljaju oznaku muzeolog (muzealac), a tek novija dodaju tome i povjesničar umjetnosti. Od trenutka kada ovaj životopis dođe na kraj opsežne Buntakove *Povijesti Zagreba* stvari će se stubokom izmijeniti. Nijedno leksikonsko ili enciklopedičko djelo neće uz njegovo ime ispuštati ni odrednicu povjesničar. Jer, Buntak jest povjesničar umjetnosti po obrazovanju i važnom odsječku svoga djelatnog života, muzealac jer je na radu u gradskim muzejima Osijeka i Zagreba proveo punu četrdeset jednu godinu i šest mjeseci, ali sada je pred nama i autor cjelovite povijesti grada Zagreba, od prapovijesti do početka 20. stoljeća.

Franjo Buntak rođen je 2. rujna 1910. u Zagrebu, gdje polazi pučku školu te 1929. završava klasičnu gimnaziju. Na humanističkim zasadama koje je upio u gimnaziji započinje studij povijesti umjetnosti i kulture s klasičnom arheologijom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koji je završio 1934. Za vrijeme studija ispomaže se statiranjem te povremenim uskakanjem u zbor opere¹ u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu u razdoblju od 15. kolovoza 1929. do 30. listopada 1934. te od 15. kolovoza 1935. do 30. lipnja 1936.² Slijedi manje zanimljiv činovnički uredski posao u Okružnom uredu u Zagrebu od 1. rujna do 31. prosinca 1936. Konačno, s Novom godinom 1937. zapošljava se na stručnom poslu kao kustos u Gradskom muzeju u Osijeku, a ubrzo postaje njegov ravnatelj. Tu dužnost obnaša do 15. travnja 1941. Bilo je to vrijeme Buntakova sazrijevanja kao muzealca i povjesničara umjetnosti. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pred komisijom u sastavu Viktor Hoffiller, Artur Schneider, Grga Novak i Pavao Vuk Pavlović, obranio je 1. srpnja 1938. doktorsku tezu o temi *Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu* te je 30. lipnja 1939. promoviran u doktora filozofije. Njezin

1. Za ovaj podatak zahvaljujem gospodinu prof. dr. Stjepanu Antoljaku.

2. Kretanje u službi temelji se na podacima iz *Personalnog dosjea*, koji se čuva u Muzeju grada Zagreba. Koristim priliku da se za njegovu porabu, ali i za drugu pomoć pri radu na priredovanju Buntakovog djela, zahvalim gospodinu prof. Vinku Ivčiću, ravnatelju Muzeja grada Zagreba, te drugim njegovim djelatnicima - profesorima Zdenku Kuzmiću, Zdravku Čeranu, Željimiru Škoberneu, Nadi Premeti, a napose Ivanu Ružiču, koji su mi pomogli savjetom ili pak učinili dostupnim niz djela i podataka.